EUGEN CIZEK
ISTORIA ROMEI

Colecţia cărţilor de referinţă – Seria Istorie

De acelaşi autor (membru de onoare al Academiei franceze de Ştiinţe, Litere şi Arte din Lyon, înfiinţată în 1700, membru corespondent al Academiei Regale de Litere din Barcelona):

— *Evoluţia romanulului antic*, Bucureşti, Editura Univers, 1970

— *L'Époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, Brill, 1972

— *Seneca*, Bucureşti, Editura Albatros, 1972

— *Tacit*, Bucureşti, Editura Univers, 1972

— *Istoria literaturii latine*. *Imperiul*, 2 vol., Tipografia Universităţii Bucureşti, vol. I, 1975; voi. N, 1976

— *Structures et idéologie dans les Vies des douze Césars de Suétone*, Bucureşti – Paris, Editura Academiei Române – Les Belles Lettres, 1977

— *Epoca lui Traian*. *Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980 = *L'Époque de Trajan*. *Circonstances historiques et problèmes idéologiques*, Bucureşti – Paris, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică – Les Belles Lettres, 1983

— *Néron*, Paris, Fayard, primul tiraj, 1982, al doilea tiraj, Marabout, 1988, al treilea tiraj, 1992, al patrulea tiraj, 1996 = *La Roma di Nerone*, trad. italiană, Milano, Garzanti, primul tiraj, 1984, al doilea tiraj, 1986 = *Secvenţă romană*, trad. românească (cenzurată), Bucureşti, Editura Politică, 1986 (lucrare încununată cu Premiul European al Asociaţiei Scriitorilor de Limbă Franceză şi cu Premiul Timotei Cipariu al Academiei Române)

— *Mentalités et institutions politiques romaines*, Paris, Fayard, 1990, al doilea tiraj, 1996 = *Mentalităţi şi instituţii politice romane*, trad. românească, Bucureşti, Editura Globus, 1997

— *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris, Les Belles Lettres, 1994

— *Istoria literaturii latine*, 2 vol., ed. I, Bucureşti, Editura Adevărul S.A., 1994 – *Histoire et historiens à Rome dans l'antiquité*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1995

— *Istoria în Roma antică. Teoria şi poetica genului*, Bucureşti, Editura Teora, 1998

— *Essai sur une théorie de l'histoire*, Bucureşti, Editura Universităţii Bucureşti, 1998

— *Claudiu*, Bucureşti, Editura Teora, 2000.

EUGEN CIZEK

ISTORIA ROMEI

Redactor: Irina Ilie

 701341, Bucureşti, România

Str. Tudor Arghezi nr. 15, sector 2 tel.: (00401) 211.58.04; 212.03.47

fax: (00401) 212.03.48

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României CIZEK, EUGEN

Istoria Romei / Eugen Cizek.

— Bucureşti: Paideia, 2002 p. 680; 23, 5 cm. – (Colecţia cărţilor de referinţă. Seria Istorii). ISBN 973 – 596 – 049 – 4

94 (37)

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE

Într-un fel, cartea care urmează constituie o premieră în peisajul editorial românesc. Într-adevăr, după ştiinţa noastră, apare acum pentru prima oară o sinteză asupra istoriei Romei, de asemenea proporţii, alcătuită de un autor român şi publicată în româneşte. Există, desigur, traduceri ale istoriilor romane datorate unor autori străini sau manuale, mici sinteze româneşti consacrate evoluţiei Romei antice. Menţionăm astfel excelenta carte a fostului nostru student Horia Matei, hărăzită istoriei Romei în date.

Am stăruit, fără îndoială, asupra Romei antice şi statului ei, dar am rezervat un capitol-epilog şi Romei postantice. Ne-am străduit să nu neglijăm dimensiunea evenimentelor, prea adesea neglijată. Evenimentele oferă repere stabile, fără de care nu se poate înţelege nimic din istoria unui popor. Cu siguranţă însă că ne-au preocupat substanţial instituţiile, structurile politice, sociale, economice şi culturale, ca şi viaţa cotidiană şi privată. Nu în ultimul rând am acordat atenţie mentalităţilor. Am explicat în bibliografia foarte selectivă cum am abreviat mărturiile antice. Notele cuprind referinţe la exegeza modernă, pe care am considerat-o mai relevantă, şi unele remarci mai puţin importante. Documentarea noastră, desigur esenţializată, s-a încheiat în februarie 2000. Lucrările moderne apărute după această dată nu au putut fi consultate în timp util. Din raţiuni economice, dar şi pentru a reliefa pasajele cele mai importante ale cărţii, am tipărit în caractere mici („petite”, în limbajul imprimeriilor) destul de numeroase segmente din text.

Mulţumim călduros Editurii Paideia de a-şi fi asumat

misiunea publicării cărţii noastre. Urmează ca ea să fie judecată de cititori.

I. ROMA ETERNĂ

Roma aeterna

Numeroşi scriitori latini au proclamat cu mândrie ostentativă eternitatea Romei: Vergiliu şi Horaţiu, dar şi mulţi alţii, inclusiv din vremea crepusculului Imperiului roman, precum Claudian, Amian, Rutilius Namatianus, chiar poetul creştin Prudentius. Într-adevăr, Roma numără trei milenii de existenţă. După ce în primele secole ale Imperiului a funcţionat ca o gigantică metropolă, pentru standardele antichităţii, fiind populată de aproape un milion de locuitori, Roma şi-a restrâns populaţia şi complexa activitate politică, economică şi culturală, spre sfârşitul antichităţii. Chiar dacă şi-a păstrat un prestigiu incontestabil, cel puţin până în secolul al VII-lea d.Hr. După o relativă eclipsă, marcată însă de strălucirea Romei medievale şi renascentiste, ea a beneficiat de o fascinantă existenţă plurivalentă, în care farmecul monumentelor antice şi ale oraşului medieval şi postmedieval se îmbină cu frumuseţile unei măreţe capitale moderne. Vraja captivantă alternează cu hibe şi vicii, în felul lor de asemenea fascinante. De aceea un savant milanez spunea că Roma este un oraş periculos! Farmecul exercitat de activităţile febrile, dar şi al unei anumite toleranţe, care uneori implică indolenţă, asigură Romei o capacitate de seducţie unică în lume, imortalizată de exemplu în magnificul film al celui definit ca „il maestro”, regretatul Federico Fellini, consacrat oraşului Roma. Desigur, în cele ce urmează ne vom concentra îndeosebi asupra Romei antice şi uriaşului imperiu, pe care şi l-a făurit în virtutea unui adevărat miracol.

Cu alte prilejuri, l-am desemnat ca miracolul roman. Fără îndoială, un miracol, care poate fi explicat

Unitatea spirituală greco-romană

Dezvoltarea Romei, cel puţin în antichitate, a fost strâns corelată lumii greceşti, Greciei însăşi şi întregului spaţiu lingvistic şi cultural elenofon. Horaţiu nu a fost singurul autor latin care să afirme că Grecia cucerită şi-ar fi cucerit învingătorul. În realitate, complexele raporturi ţesute între Roma şi lumea ei, pe de o parte, şi spaţiul elenofon pe de alta reliefează similitudini, fie ele şi parţiale, între meleagurile latine şi cele greceşti. Contactele între Grecia şi Roma au sfârşit prin a determina *bilingvism* şi *biculturalism*. Foarte mulţi romani vorbeau limba greacă şi un număr destul de important de elenofoni a putut să se exprime şi în latineşte. Se pot propune analogii între acest statut al societăţilor antice şi situaţii ivite în timpuri mai apropiate de al nostru. Astfel, franceza reprezenta limba de cultură în care se exprimau flamanzii din Flandra veacurilor anterioare secolului XX. Mărturiile aflate în mănăstirile din Bruges sunt elocvente în acest sens. Iar în Norvegia secolului al XIX-lea, daneza a constituit multă vreme limba de cultură prin excelenţă. Chiar în România aceluiaşi veac, intelectualii au fost bilingvi: uneori se exprimau mai uşor în franceză decât în română. Fără îndoială, orice comparaţie şchioapătă. De altfel, Horaţiu se înşela. Cultura şi civilizaţia romane nu au receptat mecanic şi pasiv zestrea culturii elenice. Receptorul a reacţionat activ, specific, particularizant, la mesajul emiţătorului grec.

Dar problema originalităţii culturii romane este adesea fals pusă. Ca să nu ne mai referim la particularitatea istoriei romane, atât de diferită de cea a istoriei lumii elenofone. Reacţia caracteristică romană, ca şi afinităţile între Grecia şi Roma, s-au întemeiat pe o autentică *unitate spirituală*, mentală, culturală, chiar politică, a civilizaţiei mediteraneene greco-romane. Căci

nu putem implica întreaga zonă a Mediteranei, unde au fiinţat mai multe civilizaţii specifice, cum ar fi cele iberică, feniciano-cartagineză, egipteană, mai cu seamă celtică. Aceasta din urmă s-a întins din Marea Nordului până în Asia Mică şi a prezentat de asemenea filiaţii cu civilizaţia Romei. Ne referim, desigur, la unitatea lingvistică italo-celtică, însă şi la instituţii similare, cum ar fi cele pendinte de sistemul „clientelei”, la care, în cazul gallo-celţilor, se referea Caesar în *Războiul gallic*.

Totuşi, în ce priveşte romanii şi grecii, se pot constata mărci, trăsături comune, de importanţă cardinală, care au caracterizat utilajul mental şi chiar dezvoltarea unui anumit tip de civilizaţie. Acest tip de civilizaţie s-a bazat, în sensibilă măsură, pe *sistemul oraşului-stat*: *polis*, la greci (iniţial, chiar *ptolis*), şi *ciuitas*, la romani. Desigur, *polis* şi *ciuitas* nu au fost perfect echivalente, izomorfe, cum se spune. Dar diferenţele dintre ele nu s-au reliefat ca foarte relevante. Deşi, fireşte, grecii au fost mai individualişti decât romanii. Se afla în cauză un oraş-stat pentru care fuseseră „croite” instituţii specifice. Satele nu constituiau decât un hinderland, dominat de oraşul de care depindeau. Instituţiile Romei au fost create pentru un asemenea oraş-stat. Criza Republicii şi, ulterior, chiar cea a Imperiului, au fost generate parţial tocmai de incapacitatea instituţiilor oraşului-stat de a se adapta la dimensiunile şi necesităţile teritoriului imens stăpânit de Roma. În vreme ce, în Orient, oraşele fuseseră integrate unui ansamblu de mari dimensiuni, unde prevala un despot atotputernic. Pe când în Occidentul preroman nu au luat naştere decât centre opidane, sate importante relativ solid fortificate. Din instituţiile oraşului-stat decurgea şi cultul libertăţilor cetăţeneşti. Deşi adesea cetăţenii au fost minoritari în propriul oraş-stat Ei erau însă animaţi de un *puternic patriotism*. În definitiv *atât romanii, cât*

şi grecii au constituit adevărate naţiuni, ataşate de centrul lor politic. Doar iudeii şi, poate, egiptenii, eventual perşii, începând din secolul al III-lea d.Hr., ar fi putut revendica calitatea de naţiuni, în exteriorul teritoriilor romanilor şi grecilor. În timp ce în Orient îndeobşte oamenii erau ataşaţi numai monarhului-despot local.

Pe de altă parte, atât grecii, cât şi romanii atestau un anumit *antropocentrism*. Omul reprezenta măsura tuturor lucrurilor la greci, ca şi la Roma. De unde deriva o atitudine demnă faţă de zei Cum a arătat cândva Nicolae Iorga, în Orient situaţia raporturilor dintre oameni şi zeităţi se prezenta diferit. Întrucât omul era sclavul umil al divinităţilor. În general, unitatea spirituală greco-romană presupunea cultul demnităţii umane. Ca şi *simţul măsurii*, chiar al *simetriei* şi al ordinii lucide. În zonele greco-romane s-a acordat un preţ deosebit educaţiei, *paideia*, cum o denumeau grecii. Desigur, la greci, această educaţie a fost mai sportivă, mai dezinteresată, cu toate că, la Sparta, ea implicase o componentă cetăţenească pregnantă. La romani, educaţia s-a învederat iniţial exclusiv civică, „interesată" şi deloc sportivă. Ea nu a devenit sportivă decât sub influenţa grecilor1. Totuşi foarte relevatoare s-a învederat dezvoltarea armonioasă, fizică şi psihică, *Kalokagathia*, cum o defineau grecii. Iar romanii preconizau „o minte sănătoasă într-un trup sănătos", *mens sana in corpore sano*. *Morala şi moralizarea* decurgeau de asemenea dintr-un astfel de tip de utilaj mental. Incontestabil, la Roma, ele s-au manifestat mai stăruitor decât în spaţiul cultural-politic elenic. Religiile orientale au respins în general morala cumpătată, ponderată. Dimpotrivă, la greci şi la romani a tins să se ilustreze repulsia faţă de cruzimea excesivă, ca şi ostilitatea faţă de dezechilibrarea, disproporţia

manifestate în relaţiile interumane şi în legăturile cu zeii. Cel puţin până în momentul expansiunii cultelor religioase orientale şi a atitudinilor dependente de acestea. Totodată, atât la greci, cât şi la romani, s-a manifestat, în vocabularul limbilor vorbite şi scrise de ei, o relativă aversiune faţă de noţiunile şi de vocabulele abstracte. Fenomenul abstractizării şi alcătuirii metalimbajelor, a categoriilor de lexic specializate, se va dezvolta la sfârşitul antichităţii şi mai ales ulterior.

În privinţa *comportării faţa de* „celălalt”, *de străin*, unitatea spirituală greco-romană a funcţionat mai puţin coerent Termenul care îl indica era acelaşi, de altfel de origine greacă: „bărbat”, *bărbaros*, la eleni, *barbarus*, la romani. Pentru eleni, un „barbar” era un ins care se exprima într-un idiom ininteligibil, eventual ca un bâlbâit. De altfel, însuşi Plaut consideră că a traduce în latineşte echivalează cu a tălmăci într-un limbaj „barbar”, *barbare* (*Asin.*, v. 11). Iar Cato cel Bătrân, mânios, reliefează că grecii afirmă cu tărie despre „noi”, adică despre romani, că „suntem barbari”, *nos dictitant barbaros esse*. Încât grecii declarau ritos „cine nu este elen este barbar”, *pas me héllen bărbaros estl*. Ulterior au trebuit să adauge „cine nu este grec şi roman (*kai romaios*) este barbar”. Încât delimitarea de barbar, de străin, a ajuns să circumscrie comunitatea greco-romană. Totuşi, la greci, „barbar” a statuat îndeobşte o atitudine sau cel puţin o conotaţie dispreţuitoare. Dimpotrivă, romanii s-au străduit să-i integreze în comunitatea lor pe „ceilalţi”, pe „barbari”. Diferenţa dintre conduita de respingere a „celuilalt” a grecilor şi comportarea integratoare a romanilor a fost clar subliniată de împăratul Claudiu şi de către Tacit (*An.*, 11, 24, 2 – 5). În vremea Imperiului, romanii manifestă curiozitate, interes impregnat de gustul exoticului sau exotismului pentru „celălalt”, pentru

„barbar”. De altfel, în perioada triumfului creştinismului, pentru adeptul Dreptei Credinţe „celălalt”, străinul, devine păgânul. „Barbarul”, dacă se creştina, nu mai era străin. Iar păgânii, care se autodefineau ca „elenii”, *hol Hellenes*, considerau străini pe creştini. Oricum, disocierea de „barbar” a constituit, până în secolul al FV-lea d.Hr., o marcă definitorie a unităţii spirituale greco-romane.

De aceea, mai cu seamă după ce Roma a devenit cea mai mare putere politică în Italia, diverse genealogii, legende şi scrieri literare, elenice şi latine, acreditează ideea că grecii şi romanii se înrudeau între ei, că aveau acelaşi sânge, că erau cel puţin veri. Acelaşi Cato cel Bătrân care blama pe greci pentru că îi considerau pe romani ca „barbari” consemnează ipoteza că sabinii, adică strămoşii acestui scriitor, ar descinde din grecii spartani (*Orig.*, fragmentele 6; 50 – 51). De fapt, Cato se opunea doar Greciei elenistico-orientalizante, şi nu vechii Elade clasice. În sfârşit, grecii arcadieni ai lui Evandru au fost treptat proclamaţi ca străbuni ai romanilor, alături de latini, troieni, sabini şi etrusci. De altfel, începând din secolul al EÖ-lea! C., contactele între culturile, limbile şi civilizaţiile elenică şi romană s-au intensificat considerabil. Iniţial religia romană nu avusese un caracter antropomorf. Sub incidenţa acestor contacte şi a interacţiunilor pendinte de acestea religia romană a asumat caracterul antropomorf. A rezultat o mitologie mixtă, greco-romană, favorizată şi de faptul că romanii nici nu posedaseră o mitologie proprie, ci doar o *mitistorie*, mitizare parţială a percepţiei pe care ei şi-o făuriseră despre începuturile, „primordiile”, *primordia*, istoriei sau mai degrabă protoistoriei lor. Se pare că Etruria servise ca punct de plecare al acestui amestec de credinţe greco-romane, preluat şi difuzat în peninsulă de italioţi. În orice caz au devenit perfect

echivalenţi Jupiter şi Zeus, Iunona şi Hera, Neptun şi Poseidon. În schimb, Marte era un zeu roman mai complex decât crudul Ares al grecilor. De altminteri, istoriografia latină a debutat cu opere literare scrise în greceşte. Nu numai din pricina caracterului rudimentar al limbii prozei latine, ci şi din cauza năzuinţei primilor istorici romani de a acţiona asupra ideilor publicului mediteranean, prin excelenţă elenofon, de a combate propaganda procartagineză întreprinsă de anumiţi istoriografi greci din Sicilia. În orice caz s-au intensificat relaţiile cu civilizaţiile elenistice, organic sintetizante, dar fundate pe mărcile comune spiritualităţii greco-romane, mai sus menţionate. Procesul de intensificare a raporturilor dintre Grecia şi Roma coincidea, de altminteri, cu expansiunea a ceea ce s-a definit drept „creşterea organică a Romei”, în fond, cu accelerarea cuceririi meleagurilor Mediteranei de către puterea romană. După opinia noastră, la sursa acestui fenomen de expansiune intensă, accelerată, a puterii romane se aflau două cauze fundamentale: 1) *integrarea abilă*, cu adevărat iscusită, a altor popoare, semnalată în textul lui Tacit, mai sus consemnat (romanii nu au obligat pe învinşii lor, pe alte popoare în general, să le devină aliaţi şi subordonaţi, ca ulterior să se romanizeze ori să se încorporeze imperiului construit de ei; dar toleranţa acordată lor după ce îi biruiseră, avantajele conferite lor, îndeosebi elitelor locale, după izbândă, i-a atras şi i-a determinat să devină romani, să accepte supremaţia Romei, obiceiurile, mentalitatea, comportamentul pe care îl promova ea; s-a procedat astfel cu plebeii, apoi cu latinii, italicii şi, în cele din urmă, cu provincialii); 2) *tenacitatea obstinată*, *indestructibilă*, de care romanii au dat dovadă în conflictele militare şi îndeosebi în politica lor externă. Adesea armatele romane au fost grav înfrânte în bătălii

şi în războaie purtate împotriva altor seminţii. I-au învins, practic i-au zdrobit, gallii senoni, sabinii, samniţii şi cartaginezii. Iar Orientul elenistic s-a aflat de mai multe ori în pragul unei victorii răsunătoare de repurtat asupra romanilor. Însă romanii, după înfrângeri, şi-au strâns rândurile, s-au repliat asupra resurselor lor, pe care le-au mobilizat fără să cruţe niciun efort, şi şi-au luat revanşa. Au sfârşit prin a repurta o victorie finală, decisivă, asupra vrăjmaşilor. Desigur, factorul demografic a cântărit totdeauna greu: romanii şi aliaţii lor erau nu numai tenaci, obstinaţi, ci şi numeroşi.

În secolul I î.Hr., aproape toţi orăşenii Romei vorbeau greceşte, iar în veacul următor a survenit o masivă emigraţie greco-orientală în capitala Imperiului. Istoricii greci scriu frecvent despre istoria Romei, încât, pentru cunoaşterea civilizaţiei romane, izvoarele elenice se învederează tot atât de importante ca sursele latine. Ei abordează toate aspectele vieţii romane. Dar s-a produs şi fenomenul invers: scriitorii latinofoni se referă adesea la greci, la istoria instituţiilor şi culturii acestora. Noi cunoaştem filosofia greacă antică în parte datorită unor texte, prin excelenţă fragmentare, dar redactate în limba latină. Practic, Imperiul Romei a fost bicefal. Şi nu numai din punct de vedere cultural-lingvistic. Romanii i-au investit pe greci ca stăpâni ai jumătăţii estice a Imperiului. De altfel au eşuat tentativele de romanizare întreprinse, prin intermediul implantării unor colonii latinofone, în Macedonia şi chiar în Asia Mică. Deşi au lăsat anumite urme în zonele respective. Începând de la Balcani spre sud şi spre est, Imperiul roman a fost ferm elenofon. În cele din urmă, în 395 d.Hr., pe baza unor precedente semnificative, Imperiul roman s-a scindat.

Trebuie menţionat că împăraţi romani ca Marcus

Aurelius şi Iulian au scris în greceşte, în vreme ce scriitori de obârşie elenofonă, ca Amian şi Claudian, au alcătuit valoroase opere literare în limba latină. Încât unitatea spirituală greco-romană a continuat să funcţioneze până la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr. Şi de fapt până la începutul veacului al VII-lea. Adică dincolo de 529 d.Hr., data convenţională a sfârşitului antichităţii. Ceea ce nu înseamnă că nu se pot constata particularităţi relevante ale romanilor şi ale grecilor în interiorul acestei unităţi. Parţial le-am semnalat mai sus. Mărcile specifice civilizaţiei romane vor rezulta însă, nădăjduim, şi din subcapitolul următor.

Mentalităţile romane

Incontestabil, Roma antică şi romanii au dispus de un mental colectiv specific, parţial întemeiat pe unitatea spirituală mai sus înfăţişată. La Roma, ca pretutindeni, mentalitatea presupune în primul rând un ansamblu de reprezentări comune grupului etnic în cauză, un dat comun al acestuia. După opinia noastră, o mentalitate, ca dat colectiv, implică o tramă, o ţesătură de referinţe implicite, chiar un fel de nebuloasă, mai degrabă decât un sistem. S-a susţinut, cu judiciozitate, că istoria mentalităţilor echivalează faţă de istoria ideilor cu tot ceea ce constituie istoria culturii materiale faţă de istoria economică. Mentalităţile presupun deci un domeniu mai vast şi mai puţin structurat decât ideile, doctrinele şi istoria lor. În ultimă instanţă, mentalitatea operează ca un succedaneu popular a ceea ce germanii definesc ca „Weltanschauung”. Mentalitatea se modifică foarte lent. Notabil de stabil se reliefează ceea ce adesea se defineşte ca *utilaj mental* sau ca mănunchi de *obiecte nodale* mentale, în care se încorporează esenţa modalităţilor de gândire şi a cadrelor logice, a elementelor cheie ale viziunii asupra lumii, ilustrate de către vocabularul şi sintaxa limbii, de percepţia

spaţiului şi timpului, a naturii, societăţii, divinităţii, nevoilor oamenilor, de miturile şi clişeele de gândire, de imaginarea vieţii, a morţii şi a dragostei. Fireşte, anumite elemente ale utilajului mental au evoluat în cursul istoriei Romei antice. De altfel, mentalităţile se exprimă în conglomeratul de valori, îndeosebi în valorile-cheie sau în ceea ce noi am definit, în mai multe rânduri, ca metavalori2.

La Roma, ca şi la alte popoare şi civilizaţii, mentalităţile au purtat asupra a două nivele. Ne referim la un nivel oarecum de suprafaţă, supus, prin urmare, mai bine mutaţiilor, şi la un nivel de profunzime, tradus în parte de utilajul mental şi pendinte de subconştientul colectiv, deşi romanii sfârşeau prin a-i conştientiza adesea mărcile, trăsăturile caracteristice. Am putea oare defini aceste mărci ca mentaleme? După modelul oferit de foneme, morfeme, semanteme, stileme, poeteme? în orice caz aceste trăsături stabile, adânc implantate în subconştientul colectiv al romanilor şi susceptibile de a le direcţiona comportamentul, perceperea lumii şi a propriei acţiuni, în ultimă instanţă valorile, sunt destul de numeroase. Ele schiţează un ansamblu relaţional (în care se înserează indivizii Romei), mobilizator al unor restricţii, a căror înrâurire este frecvent nonconştientă, însă foarte eficace. În acest mod a luat naştere ceea ce teoreticianul francez Alex Mucchielli califica drept „personalitatea de bază”, alcătuită din credinţe comune grupului uman în cauză, adică, din punctul nostru de vedere, cel al romanilor. Se configura astfel ceea ce noi am denumi ca infrastructură mentală.

Ne referim, în primul rând, la *pragmatism*, la spiritul practic roman, la tendinţa latinofonilor de a evalua totul în virtutea eficienţei, rezultatelor palpabile, dobândite în existenţa cotidiană, dar şi în viaţa politico-socială şi

culturală3. Acest pragmatism a fost atât de pregnant dezvoltat în Roma antică, încât Cicero deplângea manifestarea lui. Grecii, arată marele umanist roman, au dezvoltat geometria, matematicile în general, pe când romanii osteneau să măsoare suprafeţe de teren şi să elaboreze tot felul de calcule practice. Chiar şi arta oratorică a romanilor comportase, la debuturile sale, vocaţii pragmatice. În ce priveşte viaţa politică şi în funcţie de pragmatism, romanii excelau în făurirea unor noi instituţii (*Tuse.*, 1, 2 – 5).

Într-adevăr pragmatismul a determinat interesul vădit de către romani faţă de instituţii, în aceeaşi măsură ca şi alte două mărci ale subconştientului lor colectiv, adică *formalismul* şi *constructivismul*. Întrucât romanii au venerat formele. Ei au trudit întotdeauna să construiască forme noi, arhitecturale, politice şi chiar instituţionale. Cele patru forme de adunări ale poporului s-au adăugat una alteia, în cursul istoriei lor, spre a exprima voinţa mulţimii. Acumularea acestor adunări, care funcţionau în paralel, a demonstrat elocvent modul de acţiune al formalismului. Încât Roma antică nu a suprimat vechile instituţii când a făurit altele noi, ci le-a păstrat, chiar atunci când ele pierduseră orice însemnătate autentică, alături de structurile recent statuate. Desfiinţarea formală a dictaturii în 43 î.Hr. A constituit, practic, o excepţie în istoria Romei antice. Totodată romanii au fost un popor de constructori destoinici, în materie de arhitectură şi drept, dar şi în alte domenii. Mărturiile antice demonstrează faptul că romanii conştientizau constructivismul lor, de care erau foarte mândri.

Concomitent, romanii îndrăgeau riturile. Respectau fervent riturile atât în viaţa cotidiană, cât şi în cea religioasă. *Ritualismul* prevala nu doar în viaţă religioasă a romanilor, ci şi în cea politico-instituţională,

şi marca în profunziume resorturile lor mentale. Pe de altă parte religia romană necreştină se învedera a fi contractuală, am spune mai degrabă contractualistă. Deoarece în reprezentarea zeilor tradiţionali şi în relaţiile stabilite cu ei romanii aplicau principiul „dau ca să-mi dai”, *do ut des*. De aceea romanii se dovedeau a fi în acelaşi timp utl popor religios şi nonreligios. Orice act uman implica o compozantă sacră. Dar, cel puţin până în momentul expansiunii masive a cultelor orientale şi al triumfului creştinismului, nu sé exprima fervoare mistică, o adevărată comuniune cu divinitatea. În Roma antică, multă vreme nu s-a pus în operă identificarea cu zeii. Se privilegia un contract între om şi zeitate, care prescria autonomia acestor două entităţi, fiecare acţionând de sine stătător şi omologând contactul dintre ele numai în cadrul acestui contract. Dacă zeul nu acorda omului ceea ce el îi solicita, dacă aşadar el nu îşi respecta contractul, omul îl părăsea şi, eventual, se adresa altei divinităţi. Deci romanii practicau *contractualismul*.

De aici decurgea, în chip firesc, şi *antropocentrismul*, pe care romanii îl aveau în comun cu grecii. Astfel cum am arătat în subcapitolul anterior. Sprijinul zeilor, reclamat adesea de oameni, precum am semnalat mai sus, se realiza prin intermediul modificator, responsabil, în fond decisiv, al muritorilor. Această trăsătură esenţială a mentalului colectiv roman nu a pierdut teren la Roma nici chiar în vremea când misticismul oriental a pătruns destul de adânc în mentalitatea romanilor.

Toate aceste infrastructuri mentale (ori mentaleme?), pragmatismul, formalismul, constructivismul, ritualismul, contractualismul şi antropocentrismul, s-au susţinut reciproc. Chiar dacă, de pildă, între pragmatism şi ritualism s-au manifestat anumite tensiuni, o relativă incompatibilitate, fertile însă în

efecte bogate, în multiple reverberaţii.

Sensibil mai mobile, mai supuse mutaţiilor revelatoare, au fost valorile-cheie sau metavalorile. La începuturile Romei, când ea era un „preoraş”, *prae-urbs*, sau un „oraş”, o *urbs* gentilică, s-au constituit succesiv două structuri mentale de „precetate”, *praeciuitas*. În cadrul acestor structuri mentale, percepţia lumii, a Cetăţii şi a altor popoare, ca şi a anumitor detalii referitoare la viaţa cotidiană, s-au orânduit progresiv în autentice macrosisteme supuse evoluţiei. Aceste macrosisteme erau focalizate şi se exprimau în „lealitate” sau „bună credinţă”, *fides*, şi în „pietate”, *pietas*. *Fides* a sfârşit prin a omologa îndatoririle conştiincios puse în operă în timp de pace şi de război, lealitatea faţă de prieteni şi de patrie, pe când *pietas* determina îndeplinirea obligaţiilor religioase, dar şi a celor familiare, patriotice, adoptate faţă de alţi romani. Istoricul Titus Livius ilustrează formarea lentă a mentalului roman arhaic şi faptul că regalitatea şi constrângerile impuse de ea fuseseră inerente, de fapt inevitabile. Dar ulterior el observă (2, 1, 4 – 6) că Roma devenise o „Cetate”, *ciuitas*, marcată de o identitate specifică. S-au dezvoltat dragostea, *caritas*, şi preţuirea solului patriei şi a familiei, care gradual au unit strâns între ele sufletele cetăţenilor. După alungarea regilor etrusei, Roma s-a comportat ca un „oraş”, *urbs*, a ginţilor. Însă, după 367 – 366 î.Hr., când au fost destabilizate tiparele gentilice şi plebea a obţinut accesul la consulat, Roma s-a convertit într-o *urbs* timocratică, prin urmare axată pe o aristocraţie de avere, şi nu atât de sânge. Diverselor forme de *urbs* le corespunde ca structură politică *res publica*, adică „lucrul public” ori „lucrul care aparţine poporului”, în definitiv organizarea poporului, statul închipuit ca bun public. „Lucrul public este lucrul poporului”, *res*

publica est res populi, va exclama Cicero (*Rep.*, 1, 41). Altfel formulat, după 509 şi mai cu seamă după 451 î.Hr., acest stat era o republică, „un stat liber”, *libera res publica*.

Valorile-cheie sau metavalorile au continuat să fie *fides* şi *pietas*, dar li s-a adăugat „libertatea”, *libertas*. Această ultimă metavaloare încorpora oroarea faţă de puterea personală, care ar fi putut conduce la restaurarea regalităţii, dar şi posibilitatea acordată cetăţeanului de a se exprima fără îngrădiri. Îndeosebi *libertas* presupunea garanţia acordată cetăţenilor de a fi egali între ei în faţa legii, prin excelenţă în materie de drept privat, şi putinţa conferită lor de a face apel la hotărârile adunărilor populare, ca supremă instanţă de apel, când justiţia i-ar fi condamnat la pedepse grele, inclusiv la cea capitală. De altfel, Salustiu a propus o veritabilă interdependenţă între *ciuitas* şi *libertas* (C., 7, 3). Macrosistemul axiologic generat de această interacţiune cuprindea valori ca „spiritul econom”, *parcimonia*, „decenţa”, *pudicitia*, „ordinea clară”, chiar „cristalină”, *lucidus ordo*, „emulaţia”, spiritul competitiv, am spune concurenţial, *certainen*, şi *disciplina*. Ulterior s-a adăugat „demnitatea”, *dignitas*, valoare a tuturor cetăţenilor, dar mai ales a fruntaşilor republicii, care aspirau să-şi apere prestigiul, poziţia socială, deci imaginea, în confruntarea cu rivalii şi inamicii lor personali. Şi „prietenia”, *amiciţia*, a devenit o valoare importantă. Cel puţin până la Cicero şi la Seneca, *amiciţia* nu a desemnat comuniune spirituală, afecţiune spirituală, ci a conotat acord socio-politic, alianţă între unii cetăţeni, întemeiată pe un interes comun. Sau colaborare cu ocazia desfăşurărilor politice sau a unor procese, a unor împrejurări sociale. „Prietenii”, *amici*, erau colaboratori, pe termen limitat, aliaţi. Astfel s-a configurat un depozit axiologic sacru,

un patrimoniu comun de valori. *Astfel a luat naştere cu adevărat naţiunea romană*.

Totuşi structurile mentale şi valorile au evoluat destul de spectaculos. Din punct de vedere teritorial, statul roman a devenit un „imperiu”, *imperium*, încă din secolul al II-lea! C. (Cic., *Cât*., 2, 19; 3, 26 etc.). Iniţial *imperium* denota exclusiv puterea specială, îndeosebi militară, dar conotând şi o relaţie specială cu zei, exercitată de consuli, pretori, dictatorii republicani şi foştii consuli sau pretori, care guvernau provinciile, teritoriile cucerite de Roma. Adică *imperium* a ilustrat toate meleagurile unde funcţiona puterea magistraţilor romani şi a foştilor demnitari. De la sensul instituţional s-a ajuns la cel geografic. Dar, după profunda criză care a afectat, în secolul I î.Hr., mecanismele politice şi mentale, *imperium* s-a convertit şi în structură socială, căreia i-a corespuns pe plan politic, din 27 î.Hr., „principatul”, *principatus*. Teoretic, din punct de vedere strict juridic, până în secolul al V-lea d.Hr. Statul roman a rămas o republică, dar, în realitate, multă vreme el a fost cârmuit de un „principe”, *princeps*, personaj providenţial, căruia poporul şi senatul romanilor îi transferau cele mai multe puteri ale lor. *De facto*,» principele se comporta ca un monarh absolut şi ca un fel de dictator, camuflat în cetăţean roman. Desigur, mentalităţile evoluează mai încet decât structurile politice. Primii principi, în special August şi Tiberiu, au încercat să menţină şi chiar să potenţeze vechile valori, cu toate că poporul roman îşi pierduse libertatea. Totuşi, între Principatele lui Nero (54 – 68 d.Hr.) şi Hadrian (117 d.Hr. – 138 d.Hr.) s-a impus o nouă structură mentală, anticetatea, *anticiuitas*, s-au transformat în valori-cheie sau metavalori, j-olul”, *persona*, şi „demnitatea”, *dignitas*. Persoana a desemnat, mai ales la origine, „mască” şi prin excelenţă

rolul bine împlinit în activitatea profesională şi în viaţa sociopolidea (Tac., *D.*, 10, 6; Arr., Epict, *Diss.*, 1, 2; 25 – 28 etc.). *Dignitas* a constat în special în salvgardarea propriului „statut” sau „stare”, *status*. Libertatea se limita deci la prezervarea aceluiaşi *status*, a vieţii cetăţenilor şi, cel mult, la motivaţie, la înţelegerea rolului atribuit cetăţenilor de un principe investit cu *auctoritas* superioară. Altfel enunţat, cu „o capacitate de a creşte şi de a face să crească”, cu „influenţă”, „prestigiu”.

După 285 d.Hr., şeful statului, împăratul, se va afla în fruntea unei birocraţii stufoase. El devine sacrosanct, este oficial proclamat „stăpân”, *dominus*. Anumite inscripţii înlocuiesc, în titulatura imperială, „împărat cezar”, *Imperator Caesar*, cu „stăpânul nostru Flavian”, *dominus noster Flauius*. Sau asociază în *formula* imperială ambele sintagme. Pentru că, la Roma, „domneşte” o dinastie, care se proclama a doua familie flaviană. *Imperium-ului* îi corespunde aşadar, ca structură politică, „dominatul”, *dominatus*. Până spre 378 d.Hr., se impun ca noi valori-cheie sau metavalori „respectul”, *obsequium*, faţă de ordinea socială, acum încremenită, şi faţă de *dominus*, în definitiv, supunerea totală, şi „sfinţenia”, *sanctitudo*, caracterul sacru. Totul este sacru în jurul împăratului – *dominus*; palatul (*sacrum palatium*), dormitorul (*sacrum cubiculum*), consiliul sau consistoriul autocratului (*sacrum consistorium*). Chiar împăraţii creştini sunt investiţi cu o „maiestate secundă”, *maiestas secunda*, cea dintâi fiind cea acordată lui Dumnezeu.

Cetatea şi anticetatea

„Cetatea”, *ciuitas*, conota apartenenţa la un oraş-stat, patria şi familia comună a tuturor cetăţenilor, solidari între ei. Istoricul Salustiu, ca să dea seama de evoluţia Romei iniţiale, de *primordia*, delimitează patru faze de

evoluţie, atestate de patru termeni: „mulţimea”, *multitudo*, înaintea făuririi zidului de incintă al Romei, de fapt în vremea lui Romulus şi poate chiar a emigranţilor veniţi din Troia (C., 6, 2), „comunitatea” sau „lucrul”, *res*, mai târziu, sub regii latino-sabini (C., 6, 3), „lucrul public” adică statul, *res publica* (*ibid.*), în timpul regalităţii etrusce (C., 6, 7), şi, în ultimă instanţă, „cetatea”, *ciuitas*, ilustrativă pentru secvenţa istorică a Republicii. Practic niciodată Salustiu nu va utiliza cuvântul *ciuitas* pentru regalitate: îl rezervă exclusiv pentru republică. „Cetatea”, *ciuitas*, a funcţionat ca structură mentală şi limită intelectuală şi morală. În ultimă analiză, Cetatea era Roma şi coloniile sale, noile Rome din Italia şi din provincii. Chiar şi taberele militare, castrele, reprezentau fragmente de *ciuitas*. Desigur, *ciuitas* nu alcătuia exclusiv o concentrare de temple şi de locuinţe, ci şi o fâşie de pământ sacru. În spatele incintei cetăţii se afla *pomerium*, zonă unde nu se construiau case. Pentru a conota ulterior ansamblul meleagurilor ocupate de *ciuitas*, perceput ca o entitate religioasă. Iar un termen ca *templum* (care însemna mult mai mult decât un simplu templu) cu alte cuvinte caracterul sacru al spaţiului rezervat întemeierii unui oraş sau unei tabere militare, echivala cu un fragment de *ciuitas*, de civitate, pe care soldaţii cetăţeni puteau să-l poarte cu ei în alte locuri. *Ciuitas* ca ansamblu de „cetăţeni”, *ducs*, pare să fi conotat, la obârşie, legături de rudenie. La greci, „concentrarea cetăţenilor”, *he politeia*, precum şi cetăţeanul, *ho polites*, descindeau din „citadelă”, clădită pe înălţimi (*he polis* sau *he ptôlis*, cum am arătat mai sus). În concluzie, pentru eleni „cetăţeanul” echivala cu „locuitorul”. În contrapartidă, *ciuis* prezenta filiaţii cu termeni indo-europeni, care traduceau ideea de familie, de oaspete primit ca prieten. Cuvântul *ciuis* implica probabil imaginea

asocierii şi însemna mai degrabă „concetăţean” decât „cetăţean”. Sau „cetăţean împreună cu alţi cetăţeni de lângă el”. În orice caz *ciuitas* exprima, în Roma antică republicană, o solidaritate, o coeziune mentală revelatoare, decisivă. Mentalitatea, atitudinile şi comportamentele cetăţenilor se focalizau în jurul Cetăţii, apartenenţei la *ciuitas*. Nimic nu avea sens dacă nu implica *ciuitas*, mecanismele şi interesele ei. Se configura astfel un complex de reprezentări în care se traduceau utilajul mental, valorile şi aspiraţiile cetăţenilor.

Indubitabil *ciuitas* nu era numai o structură mentală, ci şi o instituţie, cu siguranţă orientată, controlată, de mentalitatea civităţii. *Ciuitas* îngloba temeliile moralei, administraţiei şi vieţii juridice a Romei. Orice roman se considera civilizat, dat fiind că aparţinea unei cetăţi. Cetăţii îi datorau romanii existenţa lor, prerogativele lor juridice, putinţa de a-şi exercita drepturile politice. Este interesant de semnalat că Iulius Caesar, în nararea războiului său cu gallii, nu recurgea la cuvântul „trib”, *tribus*, ca să ilustreze populaţiile, formaţiunile tribale ale celţilor, ci la lexemul *ciuitas*. El s-a gândit probabil că structurarea triburilor gallice nu avea nimic comun cu tribul roman. Însă amintea, chiar vag, de organizarea unei *ciuitas*. Acest fapt reliefează cât de relevantă era *ciuitas* pentru existenţă, instituţiile şi mentalităţile romane.

Fundarea unei cetăţi omologa rituri foarte stricte. Se începea prin delimitarea pe cer a unui spaţiu calificat tocmai ca *templum*. Conturul acestui spaţiu revenea personajului înzestrat cu funcţia de *augur*, prin urmare, de om sortit înţelegerii intenţiilor zeilor. El „însemna” pe cer un patrulater, marcat de cele patru puncte cardinale. În interiorul acestei zone celeste se luau auspiciile indispensabile „întemeierii” cetăţii. În ce

priveşte Roma, operaţia mai sus prezentată fusese atribuită de legenda fraţilor gemeni Romulus şi Remus. Câştigase Romulus, întrucât ar fi văzut pe cer doisprezece vulturi, dublu decât observase Remus (Liv., 1, 7, 1). Semnul favorabil nu ilustra numai faptul că zeu erau de acord cu „întemeierea” cetăţii, ci garanta o harismă performantă, de înregistrat pe sol. Cato cel Bătrân ne demonstrează, cel puţin parţial, cum se opera această înregistrare. El arată că se folosea un plug (*Orig.*, 1, il 18 a, 1) şi adaugă: „căci întemeietorii Cetăţii înjugau la dreapta un taur şi, în partea interioară, o vacă. Încinşi după ritul gabin, adică având creştetul capului acoperit cu o parte din togă, care era sumeasă, ei ţineau coamele plugului îndoite astfel încât toţi bulgării de pământ să cadă spre interior. În acest fel, trăgând o brazdă, însemnau locurile zidurilor. Ridicau în sus plugul în locurile unde urmau să fie porţile”, *conditores* eram *ciuitatis taurum în dextram, uaccam intrinsecus lungebant, et incincti ritu Gabino, id est togae parte capul uelati, parte succinţi, tenebant ştiuam incuruam, ut glebae omnes intrinsecus căderent, et ita sulco ducto loca murorum designabant, aratrum suspendentes circa loca portarum* (*Orig.*, 1, fr. 18 a, 2). Mai succint, Cato reia descripţia acestei întreprinderi: „cel care va întemeia un oraş nou va ara cu un tainşi o vacă; unde va fi arat, va face zidul de incintă; unde vrea să fie poarta, va ridica în sus plugul şi îl va purta pe braţe şi va numi acest loc poartă”, *qui urbem nouam condet, tauro et uacca aret*; *ubi arauerit, murum faciat*; *ubi portam mult esse, aratrum sustollat et portet, et portam uocet* (*Orig.*, 1, fr. 18 b). De fapt, pământul aruncat în interior simboliza zidul de incintă, pe când brazda trebuia să devină şanţ de apărare. Desigur, la început, incinta era un taluz de pământ bătătorit, ulterior substituit de un zid de piatră.

Ceea ce nu relevă însă Cato cel Bătrân este faptul că spaţiul Cetăţii era sacru şi inviolabil. Dat fiind că Remus a persiflat lucrarea fratelui său, Romulus l-a omorât: în acest fel a asigurat inviolabilitatea Cetăţii şi a incintei sale (Liv., 1, 7, 2). Tabăra militară, expresie a Cetăţii, ca şi aceasta din urmă însăşi, comporta două axe sacre: nord-sud, asigurată de *cardo*, şi est-vest, chezăşuită de către *decumanus*. Diverse operaţii prilejuiau o purificare a „spaţiului augural" al Cetăţii de acţiunile nefaste ale unor zeităţi agitate, necunoscute, care l-ar fi putut popula. Viitorii cetăţeni erau de asemenea purificaţi. Fiecare dintre ei azvârlea într-o groapă circulară un pumn de pământ, adus cu sine de pe tărâmurile natale. Această groapă circulară, *mundus*, comunica cu lumea subterană, în *mundus* se arunca tot ce era necesar existenţei: grâu, vin, comute mici. *Mundus* era acoperit cu o lespede pătrată tocmai spre a se tăia relaţia cu forţele subterane. Pe lespede, era plasat un altar, unde ardea focul sacru. Spaţiul Cetăţii era orientat plecând de la *mundus*. Riturile „întemeierii" Cetăţii erau de origine indo-europeană. Fuseseră, probabil, asumate de italici, inclusiv de latini. Trebuie precizat că Roma însăşi probabil nu a beneficiat niciodată de ritul „întemeierii". Acesta a fost utilizat îndeosebi pentru alte cetăţi romane şi colonii.

Zona pomerială a Cetăţii era supusă la diverse interdicţii, care urmau să-i salvgardeze puritatea şi să evite profanarea sa. Se interziceau, cu foarte puţine excepţii, înmormântările în spaţiul lăuntric al Cetăţii (*Leg. XII Ta*b; Cic., *Leg.*, 2, 23, 58). Numai copiii nou născuţi, decedaţi imediat după naştere, sau eroii de prim rang puteau fi înmormântaţi în zona intrapomerială. Chiar în primele culturi „laţiale", anterioare emergenţei Romei, existau cimitire separate de zonele locuite. Pe de altă parte, militarilor li se

interzicea accesul în interiorul pomeriumului. Căci soldatul era considerat ca purtător al morţii, legată prin urmare ineluctabil de prezenţa armatei. Dacă totuşi armata trebuia să intre în Cetate, ea se purifica în prealabil. Cununile de laur pe care le purtau generalii şi oştenii biruitori conotau iniţial purificarea, înainte de a simboliza victoria unei armate care îşi sărbătorea triumful pe străzile Romei. Totodată spaţiul pomerial era în principiu închis zeilor străini. Templele lor se înălţau în exteriorul zonei pemeriale, pe Aventin ori în Câmpul lui Marte.

Inima spaţiului pomerial, vatra Romei, se afla în *Forum*, în templul zeiţei Vesta, unde ardea un foc veşnic. Acest foc omologa continuitatea, permanenţa Cetăţii4. Încât Cetatea devenea un uriaş cămin, o vatră sacră, sinteză a focurilor domestice.

De fapt, Cetatea, *ciuitas*, sub Imperiu a încetat să funcţioneze doar ca structură mentală. Aceasta din urmă intrase în criză încă din secolul al II-lea! C., când *imperium* dobândise o accepţie geografic-teritorială. Claude Nicolet a notat că, încă în cursul secolului I î.Hr., prinseseră contur un nou limbaj, noi tehnici de comunicare, în ultimă analiză, ceea ce el califică drept o contra-Cetate. Dialogului între popor şi magistraţii săi aleşi i s-a substituit, după instaurarea Principatului, cel dintre împărat şi plebea urbană. De altfel, dreptul „sacru” al cetăţeanului roman de apel la popor, ca supremă curte de justiţie, a fost înlocuit de cel al apelului la împărat chiar dacă glorificau Roma, „căpetenia Imperiului”, *capul imperii*, cetăţenii romani ai Imperiului nu mai vedeau, cel puţin cu ochii minţii, hotarele Cetăţii lor, adică Roma sau oraşele lor natale, că se aflau în Italia ori în provincii. De fapt, pierdeau sentimentul de solidaritate cu Cetatea şi locuitorii ei, simţindu-se dimpotrivă parte integrantă a unei populaţii

implantate pe un teritoriu vast, adică al aşa numitei anticetate, *anticiuitas*, sau chiar anticivitate. Dislocarea Cetăţii ca structură mentală a impus, pe planul mentalităţii, anticetatea. Aelius Aristide, sofist elenofon din secolul al II-lea d.Hr., a consemnat, în scrierile sale, expansiunea anticetăţii în cadrul mentalului colectiv. Adresându-se romanilor în greacă, le arată că, după cum alte cetăţi au frontiere şi teritorii proprii, Roma are ca graniţe şi spaţiu vital lumea locuită (Arstd., 59 – 61).

Dar cetatea nu a dispărut, ci *a contrario* a prosperat ca structură instituţională. În definitiv, anticetatea se compunea dintr-o reţea de centre urbane, de cetăţi de pe întreg Imperiul. Urbanizarea acestuia a determinat multiplicarea intensivă a numărului cetăţilor. Dar, în cetăţile lor, locuitorii Imperiului, care, după 212 d.Hr., devin toţi sau aproape toţi cetăţeni romani, preferă să-şi făurească noi solidarităţi locale, să se simtă integraţi în microunităţi specifice, în care se asociau cu plăcere. Asemenea microunităţi sau micro se dalităţi, eventual microsolidarităţi, devin foarte numeroase. Pe de altă parte, mentalitatea romană avea tendinţa de a echivala anticetatea cu *oikouméne*, lumea locuită. Numai părţii şi ulterior perşii mai făceau parte din această lume locuită, deci civilizată. Ei erau închipuiţi ca „rivali”, *antâpaloi*, ai Imperiului roman. De unde eforturile reiterate ale romanilor de a-i subordona, de a-i distruge, poate chiar de a-i anexa. Printre cauzele cuceririi Galliei libere s-a aflat şi tendinţa locuitorilor acesteia de a pătrunde în lumea locuită şi de a-şi instaura un stat unificat (Caes., G., 1, 2 – 3). Cucerirea Daciei a fost de asemenea prilejuită în parte de aspiraţia lui Decebal de a-şi făuri un stat centralizat, de tip elenistic, sortit aproape automat a se integra în *oikouméne*. De altfel, Decebal a încercat să se alieze cu părţii. Perceperea anticetăţii ca esenţă a lumii locuite nuanţa imaginea

celuilalt, a străinului, indiferent dacă făcea sau nu parte din lumea locuită, dacă trebuia sau nu să fie cucerit.

Grauitas şi sal italiens

Romanii au preţuit totdeauna austeritatea şi „seriozitatea”, *grauitas*. Chiar şi în anticetate, *grauitas* era considerată ca o valoare importantă, revelatoare pentru spiritualitatea romanilor. Strămoşii cetăţenilor Romei, trăitori în timpul „primordiilor”, ar fi excelat, după părerea romanilor, prin *grauitas*, prin austeritate, tenacitate şi seriozitate. „Maiestatea”, *maiestas*, a poporului roman ar fi decurs, în foarte mare măsură, din *grauitas*. O întreagă galerie de personaje legendare sau cvasilegendare, ca Romulus, Numa Pompilius, Brutus, duşmanul regilor, Mucius Scaevola, ar fi reunit calităţi pilduitoare, ilustrative pentru *grauitas*. Dar idealul uman sau modelul colectiv al romanilor, sub Republică ori chiar sub Imperiu, purtătorul privilegiat al acestei *grauitas*, a fost întrupat de Lucius Quinctius Cincinnatus, consul în 460 î.Hr., *dictator* republican în 458 şi în 439 î.Hr. Cei care i-au dus ştirea desemnării ca *dictator* l-au aflat încovoiat asupra plugului, în curs de a-şi lucra bucata de ogor. Cincinnatus şi-a şters sudoarea de pe faţă şi a îmbrăcat *toga praetexta*, cea a magistraţilor Republicii (Liv., 3, 26, 7 – 12; Eutr., 1, 17). El a salvat Roma, ameninţată de vecinii ei, şi-a îndeplinit mandatul încredinţat şi apoi s-a întors la coamele plugului. Cincinnatus traduce astfel percepţia soldatului viteaz şi a generalului eficace, dar şi a cetăţeanului modest, auster, truditor, disciplinat. Un set de însuşiri deriva din practicarea acestei *grauitas*. Austeritatea, sobrietatea, modestia, disciplina, fidelitatea faţă de instituţiile Cetăţii, spiritul de economie, rigoarea, cultul muncii bine efectuate, simţul echilibrului şi al măsurii, chiar al unei anumite moderaţii, gustul cumpănirii atente a hotărârilor care

urmau să fie adoptate. *Grauitas* condamna laxismul moral, dezordinea, chiar lenea.

Exista însă, sub Republică şi ulterior, o compensaţie, o contrapartidă, un pandant al gravităţii, aflat în manifest contrast cu ea. Totuşi într-un contrast fertil în efecte plurivalente asupra mentalului roman. Ne referim la pasiunea pentru comic, pentru râs, pentru glumă, pentru destindere şi amuzament, pentru „sarea italică”, *sal italicus*, uneori definită şi ca „oţetul italic”, *italum acetum*. Persiflarea, sarcasmul, dar şi comicul gras, suculent şi savuros, câteodată chiar trivial, au deţinut în Roma republicană, înainte şi după apariţia literaturii culte, un statut privilegiat. Romanilor le-a plăcut să se destindă, să râdă din plin, să practice o autentică zeflemisire a tuturor, inclusiv a generalilor victorioşi, chiar dacă de fapt îi venerau. Nu întâmplător un ins şoptea generalului victorios, în timpul triumfului: „fereşte-te să nu cazi”, *caue ne cadas*. Nu întâmplător, de asemenea, specia literară privilegiată a literaturii latine arhaice a fost comedia. Iar inscripţiile, inclusiv şi mai ales cele scrijelate pe zidurile locuinţelor, dau seama de un comic dezlănţuit, până la obscenitate. Pe de altă parte, încă sub Republică şi mai cu seamă sub Imperiu, distracţiile Oraşului au dobândit proporţii deosebit de semnificative în existenţa cetăţenilor. Jocurile şi întrecerile sportive, chiar luptele crude, sângeroase, între gladiatori, concursurile „hipice” (de care) captau preferinţele lor. Precum fotbalul în vremea noastră. Se adăugau reprezentaţiile dramatice şi procesele judiciare, de regulă convertite în adevărate spectacole. Relaxarea moravurilor, distracţiile au ajuns să umple aproape esenţialul vieţii cotidiene a cetăţenilor. De unde şi un laxism moral accentuat, înlesnit de crizele mentalităţilor, de contactele sporite cu Grecia elenistică, favorizate de unitatea spirituală

greco-romană. Eforturile de a le combate, inclusiv pe plan legislativ, predica pentru *grauitas* nu au dat rezultate concrete, substanţiale, în special pe termen lung. S-a ajuns cel mult la un „balans”, la un fel de echilibru, mai degrabă instabil, între *grauitas* şi acest laxism, care aluneca inevitabil spre ceea ce italienii califică prin sintagma „dolce far niente”. Inactivitatea, viziunea „oţioasă” asupra lumii s-au propagat rapid. S-a deschis astfel calea spre făurirea unor noi mentalităţi în Roma antică imperială, dar şi medievală şi postmedievală.

Note

1 Cum a arătat Theodor Mommsen, *Istoria romană*, trad. românească de Joachim Nicolaus, I, Bucureşti, 1987, pp. 141; 263 – 278.

2 Pentru mentalităţi în general, a se vedea mai ales Jacques Le Goff, „Les mentalités. Une histoire ambiguë”, *Faire de P histoire*. *Nouveaux problèmes* (lucrare de echipă coordonată de Jacques Le Goff – Pierre Nora), 3 vol., Paris, 1974, HI, pp. 76 – 94; Alexandru Duţu, *Literatura comparată şi istoria mentalităţilor*, Bucureşti, 1982, *passim*; Alex Mucchielli, *Les mentalités*, Paris, 1985, pp. 5 – 116; Eugen Cizek, *Essai sur une théorie de P histoire*, Bucureşti, 1998, pp. 134 – 141; privitor la mentalităţile romane, vezi *id.*, *Istoria literaturii latine*, Bucureşti, 1994, pp. 26 – 34 (la ultima p. Schema raporturilor între mentalităţi şi alte structuri); *id.*, *Mentalităţi şi instituţii romane*, trad. românească, sub conducerea autorului, de Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, 1998, pp. 16 – 42.

3 Cumplitul tiran care a fost Iosif Visarionovici Djugajvili, care îşi spunea şi Stalin, în ultimul capitol din *Problemele leninismului*, capitol niciodată indicat şi studiat în orele de marxism, de tristă amintire, nota că lipseşte ruşilor sovietici ceea ce el însuşi desemna ca

„spiritul practic american”. De unde şi îndemnul la asumarea acestui spirit practic american de către sovietici. Totuşi nu a trebuit să se aştepte secolele XVHI-XIX (şi Tocqueville îl semnalase la vremea sa) ca acest spirit practic, atribuit exclusiv şi eronat americanilor, să-şi facă apariţia.

4 S-a sugerat o filiaţie între focul sacru al zeiţei Vesta şi cel ce ardea în casele Indiei Vedice. Despre riturile „întemeierii” şi semnificaţiile lor, vezi Albert Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et P art*, Paris, 1925, pp. L-21; mai ales Michel Meslin, *L'homme romain. Des origines au I-er siècle de notre ère. Essai d'anthropologie*, Paris, 1976, pp. 35 – 38; L. Duret – Jean Pierre Néraudau, *Urbanisme et métamorphoses de la Rome antique*, Paris, 1983, pp. 19 – 29; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 52 – 57. Pentru criza mentalităţii Cetăţii, a se vedea Claude Nicolet, *Le métier de citoyen dans lu' Rome républicaine*, Paris, 1976, pp. 59 – 460; 492 – 493.

II. FUPQDAREA ROMEI ŞI REGALITATEA

Înainte de Roma

Legendele, ceea ce am definit ca mitistorie, situează „întemeierea” Romei în 754 ori 753 î.Hr. Procesul constituirii Romei a fost însă precedat de numeroase fenomene relevante, care s-au desfăşurat în peninsula italică.

Diverse izvoare literare corelează „fundarea” Romei şi precedentele ei de „căderea” Troiei, situată a se fi produs, după Eratostene, în 1184 î.Hr., şi chiar de o împrejurare specifică, plasată cu cincizeci de ani înainte de venirea troienilor în Italia, când un grup de greci arcadieni, condus de Evandru, *Euander*, s-ar fi instalat pe colina Palatinului, declarat ca cel mai vechi sălaş al Romei. Având în vedere faptul că anticii situau la obârşia Romei un sinecism, un amalgam de seminţii,

alcătuit nu din trei componente, cum se afirmă frecvent, ci din cinci elemente: latinii (cei mai importanţi strămoşi, care au dăruit „cetăţii eterne” chiar limba ei), sabinii şi etruscii (toţi locuitori ai Italiei), dar şi troienii lui Enea, sosiţi în Laţiu după distrugerea Troiei, şi, chiar înaintea acestora, grecii arcadieni ai lui Evandru. Ne-am referit mai sus la acest straniu fenomen, relevant în multiple privinţe. În acest fel s-ar fi constituit în Laţiu un prim sinecism latino-troian, ca urmare a debarcării în zona respectivă a unui grup de supravieţuitori ai „căderii Troiei” şi a unirii lor cu „aborigenii”, *aborigines*, ai regelui local *Latinus*, care ar fi conferit noii populaţii denumirea ei oficială: *latini*. Ca, mai târziu, să ia naştere o comunitate implantată nu numai pe Palatin, ci şi pe alte şase, dintre cele şapte coline ale Romei: Capitoliu, Aventin, Quirinal, Viminal, Esquilin şi Caelius. Progresiv, legendele referitoare la originea Romei s-au transformat într-o structură coerentă, într-o vulgata privitoare la *primordia* Romei şi Italiei, încă din secolul al IV-lea! C. Datele din vulgata au fost reproduse, cu mici variaţii, de izvoarele literar-istorice şi de altă natură. Unele dintre ele au încercat să sugereze şi soluţii critice ale anumitor evenimente legendare, multă vreme contestate de asemenea de către ştiinţa modernă. Totuşi, săpăturile arheologice întreprinse în Laţiul iniţial, prin excelenţă începând din 1960 încoace, par să dovedească faptul că, cel puţin parţial, anumite informaţii din vulgata conţin un nucleu real, susceptibil, în linii mari, să dea seama de adevăruri istorice. Migraţiile provenite din Orient, menţionate de vulgata, corespund efectiv unor deplasări de populaţie, purcese din Mediterana orientală. S-au descoperit vestigii de ceramică miceniană pe coastele Mării Tyrrheniene, până în Sardinia. Aceste vestigii ni se par, în acest sens, relevante. Încât legendele lui Enea

şi lui Evandru, conducătorul unei seminţii greceşti care nu participase la asediul şi la cucerirea Troiei, nu ţin de domeniul basmului. Fenomene importante «au survenit efectiv, în peninsula italică, în secolele al XII-lea, al VIII-lea, al VI-lea şi al V-lea! C., ca momente nodale, semnalate de vulgata relativă la *primordia*. Migraţiile din Orient, îndeosebi din spaţiul microasiatic, au produs cu adevărat mari mişcări de populaţii, în parte ca efect al unor infiltrări de imigranţi purceşi din Mediterana răsăriteană.

Regionalizarea peninsulei italice era înlesnită de relieful ei. Cu excepţia anumitor zone limitate, solul nu era foarte prielnic dezvoltării agriculturii. În schimb, el favoriza creşterea vitelor. Pădurile, considerabil mai abundente decât în prezent, şi zăcămintele minerale depăşeau sensibil nevoile locuitorilor. Din Asia centrală indo-europenii se răspândiseră în largi zone din Asia şi din Europa. Tehnica bronzului, difuzată între 2000 şi 1500 î.Hr. I-a adus pe indo-europeni în peninsula italică în valuri succesive. Sosiţi de pe podişul helvetic şi din Europa centrală, ei au străbătut trecătorile Alpilor, au coborât în câmpia Padului, actualul Po, şi s-au răspândit în restul, peninsulei. Doar ligurii nu aparţineau probabil seminţiilor indo-europene instalate în Italia şi cunoscute sub denumirea de italici ori italioţi. Aceştia au subjugat populaţiile preindoeuropene, aşa numiţii *siculi*, cărora le-au impus limbile şi cultura lor. Preindoeuropenii, de origine mediteraneană, erau înhumanţi, adică îşi îngropau morţii. Alexandre Grandazzi reliefează totuşi că trebuie relativizată antiteza rasială între cuceritorii indo-europeni şi populaţiile mediteraneene. El arată că sfârşitul erei bronzului ar trebui situat pe la 1.000 – 900 î.Hr. După care ar fi urmat etape ale celei a fierului; fazele iniţiale s-ar situa mai ales între 900 şi 730 î.Hr. Acelaşi Grandazzi notează că nici latinii nu alcătuiau un

grup etnic foarte coerent. Pentru timpuri mai vechi este greu să se vorbească de latini. Cel mult putem să ne referim la protolatini. Indo-europenizarea s-a realizat însă pretutindeni în Europa, ca unul dintre cele mai brutale şi mai radicale genocide cunoscute în istoria umanităţii. Primele valuri de indo-europeni s-au implantat în câmpiile şi în zonele deluroase, cele mai fertile, ale peninsulei italice. Ei au coborât în Italia în era bronzului, când se pot constata două tipuri de civilizaţie în peninsulă; cel al terramarelor, definită şi ca terramaricolă, atestat în nordul Italiei, şi cel al apeninilor, constatat în sudul Etruriei. La sfârşitul mileniului al II-lea! C. A coborât în Italia un nou val de indo-europeni. Aceştia s-au stabilit în zonele montane ale Italiei, nepopulate ori foarte puţin locuite anterior. Din acest val au făcut parte umbrii, sabinii şi samniţii, trăitori în zone unde au luat naştere idiomurile osco-umbriene şi populaţiile sabellice. Aceşti munteni au exercitat o îndelungată presiune asupra populaţiilor din câmpie, inclusiv asupra latinilor. Această ultimă invadare indo-europeană a Italiei este legată, într-un fel sau altul, de răspândirea civilizaţiei fierului, temeinic studiată în situl de la Villanova, din sudul Emiliei, de lângă Bologna. Villanovienii practicau incineraţia. Îşi ardeau morţii ca şi terramaricolii şi îi închideau în urne conice, acoperite de un vas de asemenea conic. Villanovienii utilizau tehnica fierului. Au sfârşit prin a acoperi o zonă mult mai vastă decât predecesorii lor. Iniţial, triburile indo-europene duceau o viaţă pastorală şi cunoşteau mai degrabă cerealele sălbatice. Dar în Italia s-a răspândit relativ iute agricultura, întemeiată pe cultivarea grâului şi a viţei de vie. Cele mai vechi cereale ale indo-europenilor par să fi fost meiul, orzul şi alacul.

Harta Italiei la sfârşitul mileniului al II-lea! C. Şi în

prima parte a celui următor era aşadar variată, eteroclită în nord locuiau ligurii şi veneţii (seminţie indo-europeană aparte). După mijlocul primului mileniu! C.j au pătruns în peninsulă celţii, care au creat în arealul Padului Gallia Cisalpină. În 387 î.Hr. Au ajuns chiar la Roma. În centrul Italiei se aflau umbrienii şi etruscii, iar în sud, pe lângă samniţi şi osci, s-au instalat imigranţi greci. Între secolele ale VIII-lea şi al V-lea! C. Grecii au făurit numeroase aşezări urbane. Aceste colonii se întindeau, în zona de coastă, între Cumae, cea mai septentrională şi mai prestigioasă, până la Rhegion (azi Reggio, din Calabria).

Peloponezienii greci (mai ales spartani) au fondat Tarentul, Sybaris şi Crotona. La rândul lor, grecii din Cumae au întemeiat Neapolis (azi Napoli), iar cei din Sybaris au creat Posidonia-Paestum. Coloniile de vocaţie agrară au refulat către interior autohtonii italici, pe când cele „comerciale” s-au străduit să menţină raporturi bune cu ei. Coloniile elenice formau un focar, care genera şi răspândea activ în Italia cultura greacă. Această vatră de cultură elenică a fost numită de Polibiu (2, 39, 19) „Grecia mare”, *magna Graecia* (cum îi spuneau romanii), dar formula în cauză trebuie să fi emers în secolul al VI-lea! C. Populaţiile indigene au sfârşit prin a coexista şi chiar a coopera cu imigranţii elenici. Ele au fost intens marcate de fenomenul aculturaţiei. Înrâurirea greacă a atins şi Roma. S-a pus întrebarea dacă nu există corelaţii între data tradiţională a întemeierii Romei (754 – 753 î.Hr.) şi instalarea aheenilor la Sybaris (750), ca şi între abolirea regalităţii în „cetatea eternă” şi căderea aceluiaşi oraş Sybaris (510 î.Hr.) 1. Pe baza unităţii spirituale greco-romane, alături de etrusci, grecii din sudul Italiei şi din Hellada continentală au exercitat o puternică înrâurire asupra culturii romane, în curs de a se forma, asupra

dreptului, instituţiilor, artelor, literaturii, religiei „cetăţii eterne”. Legenda atribuie lui Pitagora calitatea de mentor şi dascăl al regelui roman Numa Pompilius. În orice caz, pitagorismul a marcat în profunzime, preţ de multe veacuri, gândirea romană.

Problemele suscitate de etrusci sunt complicate. Originea lor alcătuieşte, încă din antichitate, obiect de aprige controverse. Dacă Herodot afirma că etruscii ar fi imigrat în Italia din Lydia anatoliană, micro asiatică, Dionis din Halicarnas îi considera autohtoni ai Italiei. De fapt, civilizaţia etruscă încorporează o manifestă patină orientalizantă. Încât şi savanţii moderni sunt divizaţi între partizanii unei imigrări a micro asiaticilor şi cei care preconizează o dezvoltare originală, aproape surprinzătoare, a indigenilor Italiei. Chiar limba folosită de etrusci comportă mistere. Au subsistât cam opt mii de texte în etruscă, aproape toate scurte şi tardive. S-a afirmat că această limbă nu ar fi indo-europeană, dar ea conţine elemente care o apropie de idiomurile indo-europene. Iată un exemplu de text etrusc: „acesta este sarcofagul lui Kutu Velu”, *eka mutana Kutus Velus*. Încât aceste ipoteze opuse ni se par complementare. După părerea noastră, la obârşie trebuie să se fi aflat o limitată imigraţie microasiatică a „popoarelor Mării”, care să se fi suprapus unor seminţii italice, villanoviene şi preindoeuropene, atrase în orbita unei civilizaţii superioare. Oricum, solul şi subsolul Etruriei, care, în linii mari, corespundea Toscanei actuale, erau bogate în resurse naturale: lemn, din care se realizau construcţii navale performante, mine de plumb argentifer, staniu, cupru şi fier.

Îndeosebi etruscii au prilejuit o civilizaţie urbană înfloritoare, revelată de numeroase monumente: morminte ornate cu fresce, vase, reliefuri. Etruscii au creat oraşe opulente, în care au introdus, sistematizat şi

codificat practici greceşti. În cele 150 de hectare pe care le comporta oraşul care se concentrau, poate, 25.000 de locuitori. În secolul al VII-lea! C., civilizaţia etruscă a cunoscut o expansiune fără precedent, între secolele al VII-lea şi al V-lea! C. A funcţionat o confederaţie etruscă, menită a promova interesele aşezărilor urbane etrusce, între Bologna şi Capua actuale. Ceea ce nu înseamnă că în interiorul acestei confederaţii nu s-ar fi produs contradicţii, litigii şi chiar conflicte militare, în vederea dobândirii prevalenţei. Până la sfârşitul secolului al VI-lea! C., oraşele etrusce au fost conduse de un cârmuitor monarhic, *lauchme* în etruscă, *lucumo* în latină, de fapt lucumon, înzestrat cu drept de comandament militar şi de coerciţie asupra supuşilor săi, drept simbolizat de securea şi de nuielele purtate de trabanţii lui, lictorii. Desigur, acest lucumon poseda şi puteri religioase, care se transmiteau pe linie dinastică. Lucumonul era asistat de un consiliu oligarhic ori aristocratic, care a sfârşit prin a-l înlătura, cu excepţia cetăţii Veii, unde el s-a menţinut până la cucerirea romană. În orice caz societatea etruscă era caracterizată de o structură oligarhică. „Seniorii” dominau cu o mână de fier slujitorii lor, oare osteneau pe ogoare, în oraşe, în ateliere industriale sau în mine. La etrusci nu au existat niciodată adunări populare. Femeile deţineau o funcţie relevantă în viaţa politică, dar şi în cea privată a etruscilor. Familia etruscă se putea împărţi în mai multe ramuri, deosebite prin supranume specifice, pe când fiecare individ din aceste subdiviziuni era dotat cu un prenume personal. Etruscii erau foarte religioşi. Ei credeau că zeii intervin fără încetare în viaţa oamenilor. De aceea prezicători specializaţi, haruspicii, încercau să desluşească sensul intervenţiilor divine, prin excelenţă în descifrarea semnelor zeieşti exprimate de ficatul victimelor animale

sacrificate. Panteonul etrusc era populat de numeroşi zei, care se deosebeau de la un oraş la altul. Influenţele greceşti asupra acestui panteon sunt evidente. Astfel, etruscii au adoptat cultul lui Herakles grec, numit de romani Hercule. Oricum etruscii credeau în Tinia (Jupiter la romani), Uni (Iunona), Menerva (Minerva), Nethuns (Neptun), Turan (Venus), Maris (Marte) etc. Cele douăsprezece cetăţi ale confederaţiei etrusce dispuneau de un sanctuar comun, plasat la Voltumna (Volsinii, în latină). Cu siguranţă, ideile eshatologice ocupau un statut privilegiat în credinţele etrusce. De aceea etruscii ridicau cavouri bogate şi variat decorate, în special dacă era vorba de mormintele aristocraţilor. Vinul libaţiilor şi sângele animalelor sacrificate determinau defuncţti să nu se mai întoarcă printre muritori.

Etruscii nu s-au mărginit la exploatarea Toscanei actuale, vatra civilizaţiei lor. Ei aveau la dispoziţie numeroase porturi, iar corăbiile şi negustorii lor străbăteau întreaga Mediterană. Confederaţia etruscă, deşi agitată de contradicţii interioare, a ajuns să cucerească valea Padului la nord, Laţiul şi o parte din Campania la sud, inclusiv Capua. Alianţa dintre etrusci şi cartaginezi nu a înregistrat succese pe termen lung. Dacă etruscii şi-au întins expansiunea până la Pompei şi Herculanum, ei n-au putut să înfrângă Cumae. Aici au fost învinşi, într-o bătălie navală decisivă, care s-a desfăşurat chiar în faţa acestei cetăţi greceşti (474 î.Hr.). Capua a încăput pe mâna samniţilor (432 î.Hr.). În cele din urmă latinii, samniţii şi green au stopat şi lichidat expansiunea meridională a etruscilor. De altfel, samniţii şi alte seminţii italice au blocat expansiunea grecilor. Numai Etruria septentrională a beneficiat de o prosperitate intensivă: porturile situate pe aceste meleaguri au realizat un comerţ activ cu Grecia

continentală, în special cu Atena.

Incontestabil, etruscii au dobândit un statut important în cadrul sintezei ori sinecismului manifestat la originile civilizaţiei Romei. Cu toate acestea elementul privilegiat al acestui sinecism a revenit latinilor. Şi nu numai din punct de vedere lingvistic. În câmpia şi în aria premontană a Laţiului, cercetătorii moderni au diferenţiat, între secolele al XII-lea, practic din momentul căderii legendare a Troiei, şi secolul al VI-lea! C. Patru „culturi” şi civilizaţii definite ca laţiale, toate de tip villanovian. Prima „cultură” laţială coincide cu sfârşitul erei bronzului şi începutul celei a fierului (1.000 – 900 î.Hr.). A doua, identificată între 900 şi 830 î.Hr., implică relaţii complexe cu Etruria meridională. Emerg comunităţi fortificate de tip protourban. A treia fază s-a desfăşurat între 830 şi 720 î.Hr. Include două faze, A, între 830 şi 770 î.Hr., şi B, între 770 şi 720 î.Hr. Apar acum influenţe ale sabinilor, coborâţi din munţi şi ajunşi până la Roma, şi se conturează diferenţieri sociale. A patra fază laţială cuprinde două segmente, primul între 720 şi 640, iar al doilea între 640 şi 580 î.Hr. Ea presupune o relativă urbanizare, ca şi difuzarea scrierii, relevată de fibula de la Praeneste, şi manifestări de cultură orientalizantă, de inspiraţie etruscă. Încă din faza a doua şi mai ales din cea de a treia, pe malurile Tibrului proliferează comunităţi rustice, un fel de „cantoane”, *pagi*.

Aceste „cantoane” erau aşezări mai ales pe înălţimi. Comunităţile „rurale” latine sunt autonome şi sunt numite şi *populi*. Termenul era de origine etruscă. Se află în cauză sate deschise, ulterior fortificate. Îndeosebi „citadela”, *oppidum*, este fortificată *Populi* au creat confederaţii bazate pe culte şi sanctuare religioase comune. Pliniu cel Bătrân (3, 9, 69) înregistrează lista celor treizeci de „popoare albane”,

populi Albanenses, admise să participe la banchetul ritual organizat la „sărbătorile latine”, *feriae Latinae*. Iar Varro, referindu-se la asemenea comunităţi, le consideră populate de „vechii latini”, *Prisci Latini* (*L.*, 7, 28). Ei locuiau mai cu seamă pe masivul alban. Alături de satul latin principal, locuit încă din vremea erei bronzului, s-au dezvoltat aşezări rustice satelit. Zonele intermediare dintre sate şi teritoriile periferice sunt rezervate păşunilor, grădinăritului şi arboriculturii. Iniţial, cum de fapt am arătat mai sus, s-a practicat prin excelenţă creşterea vitelor. Latinii şi sabinii au fost, mult timp, îndeosebi crescători de vite. Totuşi au sfârşit prin a dezvolta agricultura, artizanatul şi chiar comerţul. Inima Laţiului s-a aflat la Alba Longa, dar ulterior s-a mutat la Ancia şi în Lanuvium. Săpăturile arheologice întreprinse la Alba Longa au reliefat că această aşezare s-a dezvoltat înainte de cea a Romei. Potrivit arheologilor, această expansiune a avut loc cu cel puţin cincizeci de ani înainte de întemeierea Romei, par Titus Livius atribuie acestei aşezări o vechime de mai multe secole înainte de „întemeierea” Romei (1, 3, 4 – 11). Iniţial, locuitorii Laţiului, de fapt protolatinii, par să se fi numit, mai cu seamă cei de pe ţărmul mării, „laurenţi”, *Laurentes*, şi „rutuli”, *Rutuli*. Denumirea de *Latini* a apărut ulterior. Legenda lui Enea şi a debarcării unor imigranţi troieni a fost puternic implantată în Laţiu. Ceea ce atestă că, mai mult decât probabil, un grup de microasiatici trebuie să se fi instalat în *Latium*, la un moment dat. Am semnalat mai sus acest fapt. Descoperirile arheologice efectuate în Laţiu la Prattia di Mare, adică pe locurile unde tradiţia situa întemeierea aşezării Lavinium de către Enea, *Aeneas* (Liv., 1, 1, 10; se foloseşte chiar termenul de *oppidum*), au scos la lumină patrusprezece altare monumentale, un mormânt sacru, atribuit eroului troian, şi inscripţii votive, dintre

care una se referă probabil la „larul Enea”, *L-ar Aeneas*. O alta cuprinde o dedicaţie arhaică destinată gemenilor Castor şi Pollux, veneraţi cu fervoare în „Grecia mare”. Se adaugă o serie abundentă de statuete hărăzite Minervei, într-un stil orientalizant. Toate acestea sunt împodobite abundent cu bijuterii şi pot fi datate în secolele VI-V î.Hr. De aceea amintirea legendară a lui Enea se dovedeşte strâns legată, încă din această vreme, de dezvoltarea Laţiului. Regiunea aşezării Lavinium era un centru religios semnificativ, care a marcat sensibil religia romană arhaică2.

„Întemeierea” Romei

Locurile unde s-a „întemeiat” Roma deţineau o poziţie strategică, de primă importanţă, în Laţiu, în Italia centrală. Situl Romei a fost locuit încă din vremuri imemoriale. Se afla la încrucişarea unor diverse căi, adică fluviul Tibru el însuşi, care înlesnea operaţii comerciale, exporturi şi importuri şi altele. Tibrul era navigabil. El se afla în apropierea unor importante saline, încât situl Romei servea ca un însemnat punct de tranzit al sării. Alexandre Grandazzi ne reliefează că acest sit conjuga numeroase condiţii favorisante: Tibrul navigabil, un port natural pe acest fluviu, un vad ori un loc unde râul putea fi uşor traversat, coline care erau lesne fortificabile. De asemenea Roma sau viitoarea Romă se situa pe drumul care lega nordul de sudul Italiei, Etruria de „Grecia mare”. Pe cele şapte coline fortificabile, „munţi”, *montes*, cum le caracterizau romanii, existau sate autonome, care la mijlocul secolului al VIII-lea s-au federalizat. S-a constatat atunci, de către cercetătorii moderni, o considerabilă concentrare de forţe materiale. *Nu s-a realizat atunci, la 21 aprilie 754 sau 753* d.Hr., *niciun fel de întemeiere de cetate, după ritualurile descrise în capitolul anterior*. S-*a efectuat numai o federaţie a satelor situate pe cele*

şapte coline, care şi-au desemnat o căpetenie unică şi sărbători comune. Se pare că iniţial colinele Capitoliu, *Capitolium*, şi Viminal, *Viminalis*, au fost excluse din federaţia satelor, fiind înlocuite de Fagutal, Germai şi Oppius. Însuşi Quirinalul, pentru foarte scurtă vreme, ar fi putut să nu facă parte din federaţie. Palatinul era, cum am mai arătat, nucleul viitoarei Rome. În jurul acestei coline se întindea ceea ce ulterior s-a definit ca, orna pătrată", *Roma quadrata*, denumire rezultată de la forma patrulateră a Palatinului. Se pare totuşi că, la origine, această sintagmă *Roma quadrata*, ar fi putut indica un pătrat din piatră, o terasă augurală, pe care urca regele-augur, pentru a desemna limitele sacre ale fundării unei aşezări. Mitistoria convertea Roma iniţială în „fiică" a Albei Longa latine şi „nepoată de fiică" a aşezării troiano-latine de la Lavinium. În orice caz s-a profitat de presiunea exercitată de către sabini şi de declinul comunităţilor latine. Federaţia s-a deschis totuşi şi altor latini. Pe de altă parte, federaţia, mai ales, a sfârşit prin a se baza pe alianţa dintre latinii de pe Palatin, *Palatium*, şi sabinii care se instalaseră pe Quirinal, *Quirinalis*. Astfel ar fi luat naştere federaţia celor şapte „munţi", *Septimontium* (Varr., *L*., 5, 33). Ea a fost repede dominată de crescătorii de vite, destul de înstăriţi, din rândurile cărora se va forma viitorul patriciat Cum a arătat Alexandre Grandazzi, înainte de a fi un centru urban, Roma a fost o ligă de sate. El opina că *Septimontium* nu ar fi constituit o primă manifestare a Cetăţii, ci numai celebrarea încheierii însămânţărilor agricole, desfăşurate anual în luna decembrie.

Progresiv, zonele horticole şi sepulcrale dintre sate au fost eliminate şi s-a ajuns la o coagulare a diferiţilor *pagi*. În orice caz „Roma" latino-sabină nu a alcătuit o adevărată cetate, *ciuitas*, şi cu atât mai puţin un centru urban. Numai etruscii, care au ocupat „Roma" în jurul

anului 600 î.Hr., au înconjurat federaţia rurală de o incintă fortificată şi au transformat-o în oraş. Ipotezele lui Andrea Carandini, care a descoperit fortificaţii primitive pe Palatin, unde, după părerea acestui savant, s-ar fi creat un fel de cetate, au fost judicios contestate. Romanii înşişi apreciau că denumirea de *Roma* ar fi derivat de la cea a fondatorului, *Romulus*. S-a considerat adesea că termenul *Roma* ar fi de origine etruscă în realitate, se pare că denumirea de *Roma* constituie un cuvânt latin, corelat vocabulului *urma* sau *rumon*, care desemna mamelele unui animal. Se făcea astfel aluzie la colinele Romei, care semănau cu nişte mamele. De altfel, la Roma exista smochinul *Ruminal*, iar Tibrul însuşi s-a numit iniţial *Rumon*, tot în legătură cu aceste coline. Etruscii au preluat de la latini numele de Roma. Mai degrabă numele de Romulus derivă de la Roma. Căci un federator trebuie să fi existat. Desigur, nu este imposibil că numele federatorului satelor Romei protourbane să fi fost relativ apropiat de cel de Romulus, îndeosebi ca sonoritate. Federaţia a fost condusă de căpetenii, desemnate de romani ca „regi”, *reges*. Termenul *rex* este de origine indo-europeană. În sanscrită se reperează *raja*, iar în idiomurile gallice exista *rix*. Irlandezii folosesc *rig*. Termenul *rex* provine din acelaşi radical cu verbul *rego*, *ere*, care evocă mişcarea pe linie dreaptă. Concomitent, *rex* se înrudeşte cu „drept”, *rectus*, şi cu *regula*. Rădăcina regsugerează şi o filiaţie cu *leg* –, care indica legea.

Roma regală în conformitate cu vulgata privitoare la „primordiile” Romei, până la abolirea regalităţii ar fi asumat funcţia de „rege”, *rex*, al Romei, şapte personaje, dintre care doi ar fi fost latini, doi sabini şi trei etrusci. Aceştia ar fi fost: Romulus, latin (753 – 717 î.Hr., coieg cu „şeful” sabin Titus Tatius), Numa Pompilius, sabin (717 – 673), Tullus Hostilius, latin (672

– 641), şi Ancus Marcius sau Martius, sabin (641 – 616). Latinii şi sabinii şi-ar fi împărţit deci „regalitatea" Romei. Această legendă ilustrează presiunea masivă a sabinilor, coborâţi din munţi, atât în secolul al VIII-lea, cât şi ulterior, în secolul al VI-lea! C. Legenda răpirii sabinelor, datorată imigranţilor latini, care nu aveau femei, ilustrează infiltrarea sabină în Roma. Ar fi urmat trei „regi", de fapt lucumoni etrusci: Tarquinius I *Priscus* (616 – 579), Servius Tullius (578 – 535) şi Tarquinius al II-lea, supranumit „cel trufaş", *Superbus* (534 – 509). În realitate, aceste domnii şi cifre simt mai mult decât suspecte. Este practic imposibil ca aceşti regi să fi domnit fiecare 25 – 30 de ani. Ei au fost contabilizaţi ca şapte, prin analogie cu cele şapte coline ale Romei. De fapt, trebuie să fi asumat funcţia regală sensibil mai multe căpetenii. Printre aceşti regi, neconsemnaţi de vulgata, trebuie să se fi numărat Mezentius, aşezat de vulgata la originea troiană a Romei (Liv., 1, 2, 3). El pare să fi provenit din cetatea etruscă numită care şi să fi fost fidel aliat al latinilor (DH, 1, 65, 5). De asemenea, nu au fost doi Tarquinii, ci cel puţin patru, printre care trebuie să se fi numărat Amins Tarquinius şi un anumit Gnaeus Tarquinius. Fără îndoială, şi regii latino-sabini trebuie să fi fost mai mulţi. De asemenea, regii etrusci proveniţi din Vulci au fost mai numeroşi 3.

Îndeosebi regii latino-sabini au întrupat una dintre funcţiile indo-europene conferite de Georges Dumézil cârmuitorilor epocilor protoistorice. Astfel, Romulus ar fi ilustrat prima funcţie indo-europeană, cea a regelui, pe când Numa Pompilius a simbolizat cea de a treia funcţie, cea de preotorganizator. Iar Tullus Hostilius a întrupat funcţia de războinic, de fapt a doua din această triadă. Ancus Marcius a fost parţial imaginat ca reprezentant al celei de a treia funcţii, anterior atestată

de Numa Pompilius. Această interpretare duméziliană a fost adesea contestată. Dar, cum relevă Alexandre Grandazzi, ea demonstrează necesitatea unei lecturi foarte critice a primordiilor şi obligaţia de a trata tradiţia în lunga ei durată.

Lui Romulus tradiţia relativă la începuturile Romei i-a atribuit practic articularea Romei regale, care în realitate a fost mai ales opera regilor etrusci. De fapt, fiecare episod din viaţa federatorului-întemeietor a fost conexat unui rit indigen. Se pare că totuşi el a creat o adunare a poporului (DH, 2, 6, 1), un început de senat, sub forma unui „consiliu regal”, *consilium regium*, alcătuit din 100 de „părinţi”, *patres*, adică din şefii ginţilor. Tot din vremea federatorului sau din cea a urmaşilor lui imediaţi ar data şi emergenţa celor trei triburi gentilice, *Tities*, *Ramnes* şi *Luceres*. Numa Pompilius, căruia legenda i-a atribuit ca sfătuitoare pe nimfa Egeria, ar fi fost un conducător pios şi paşnic. El ar fi organizat religia romană, sacerdoţiul vestalelor, calendarul etc. Am constatat mai sus că i s-au atribuit legături cu pitagorismul. Mai războinic decât însuşi Romulus (Liv., 1, 22, 2), Tullus Hostilius ar fi nimicit din temelii aşezarea latină Alba Longa şi ar fi deportat populaţia ei la Roma. Legenda luptei dintre Horaţi şi Curiaţi ar conota acest eveniment Datele referitoare la domnia lui Ancus Marcius comportă elemente istorice autentice, mai numeroase decât în cazul regilor care îl precedaseră El ar fi întins stăpânirea Romei până la mare, unde ar fi întemeiat Ostia, ca port ce asigura expansiunea maritimă o anumită dezvoltare economică şi demografică s-ar fi produs în cadrul comunităţii romane. Probabil că Ancus Marcius a încheiat o alianţă cu unele căpetenii etrusce, favorizând astfel infiltrarea lor în Roma.

Într-adevăr, etruscii au format a treia componentă a

sinecismului, a sintezei reliefate de tradiţie ca situată la originea Romei. De altfel, etruscii pătrunseseră în Laţiu încă din secolul al VR-lea! C., când ajunseseră la Praeneste, în marşul lor spre sud, în special spre Campania. Fireşte, la Roma, ei au întâmpinat rezistenţe, traduse în legenda împotrivirii gintei sabine a lui Ancus Marcius. Aceeaşi legendă afirmă că Tarquinius I, soţul imperioasei Tanaquil, ar fi fost tutore al copiilor lui Ancus Marcius, chiar asociat la domnia acestui rege sabin, căruia i-ar fi succedat Totuşi etruscii au fost repede asimilaţi de majoritatea latină a populaţiei Romei, care n-a întrevăzut în ei pe „celălalt”, străinul, ci un participant activ al dezvoltării propriei comunităţi. Am semnalat mai sus că etruscii nu au creat ci popularizat numele Romei. Romanii latini nu au fost etruscizaţi, ci, invers, etruscii s-au latinizat. Tarquinius I cel Bătrân, *Priscus*, ar fi fost sprijinit de cetatea sa de origine. El ar fi fost un aventurier etrusc, care ar fi sosit la Roma în fruntea unei cete de însoţitori înarmaţi, clienţi şi oameni de casă (DH, 3, 47, 1). Desigur, tradiţia i-a atribuit o sumă de fapte de arme, săvârşite în fapt de alţi Tarquini. Acest condotier şi lucumon etrusc s-ar fi învederat un performant reformator şi constructor: Tarquinius ar fi consolidat puterea regală (Liv. 1, 8, 3; Fior., *Tabella*, 1, 1, 5), ar fi iniţiat ample lucrări edilitare, asanarea mlaştinilor, construirea Marelui Circ, *Circus Maximus*, şi mărirea numărului senatorilor la 300. Sub Tullus Hostilius se ajunsese la 200 de senatori (Cic., *Rep.*, 2, 35; Liv., 1, 30, 2; 35, 6; 2, 1, 10; DH, 3, 67, 1). Dar Roma a devenit miza rivalităţilor dintre cetăţile etrusce, în pofida confederării lor: Tarquinii (de unde au provenit cei mai mulţi lucumoni ai Romei), Care, Vulci, Veii, Clusium. Lucumonii etrusci ai Romei care în niciun caz nu au aderat la confederaţia etruscă s-au aflat adesea în conflict cu fraţii lor de obârşie din

nord. Dar lucumonii proveniţi din Tarquinii au fost temporar substituiţi şi alungaţi din Roma de etruscii din Vulci.

În legătură cu cel de al şaselea rege legendar al Romei, Servius Tullius, conceput ca un al doilea Romulus-fondator, s-au vehiculat, încă de la începuturile antichităţii romane, două tradiţii. Una dintre ele, de sorginte latină, îl înfăţişa ca fost sclav şi însoţitor al lui Tarquinius I, în reşedinţa căruia ar fi crescut, sub ocrotirea reginei Tanaquil, care l-a ajutat să-i succeadă primului rege-lucumon etrusc, după asasinarea acestuia de către rudele lui Ancus Marcius (Liv., 1, 39 – 41). O altă tradiţie, de provenienţă etruscă şi evocată de frescele mormântului François, descoperit în 1857, la Vulci, în Etruria, îl prezintă ca vulcianul *Macstrna*, în latină Mastama, deci ca însoţitor şi vasal a doi condotieri originari tot din Vulci. Se pare de altfel că *macstrna* oglindea mai degrabă misiunea îndeplinită de el pe lângă cei doi şefi militari vulcieni. Aceştia ar fi fost fraţii Aule şi Caile Vipinas, în latineşte Aulus şi Caelius Vibenna. Ei ar fi cucerit Veii şi ulterior Roma însăşi. Pe aceleaşi fresce figurează şi numele lui Tarchunies Rumach, adică Tarquinius al Romei. De altfel, în secolul al VI-lea! C. Şi etruscii din care au controlat drumul spre Campania şi ar fi ocupat Roma şi Ardea. Mezentius provenea din care (DH, 1, 65, 5). Percepţia lui Servius Tullius a putut fi zămislită după standardele celei de a treia funcţii indo-europene. Oricum, i s-au pus în seamă reforme esenţiale. Datele privitoare la aceste reforme comportă exagerări şi anacronisme vădite, dar şi un nucleu de realitate.

Astfel, i se atribuie lui Servius Tullius, pe lângă ridicarea primei incinte fortificate a Romei, pe care practic a convertit-o într-un oraş, *urbs* (Liv., 1, 44, 3 – 5), şi înălţarea unui sanctuar al latinilor pe Aventin,

subminarea sistemului socio-politic gentilic, la care ne vom referi în subcapitolul următor. El ar fi introdus de asemenea la Roma o monedă, care să faciliteze comerţul, în definitiv o unitate metalică de greutate fixă, aşa numitul *aes signatum*. (Plin., 23, 41 – 43). Ar fi intervenit de asemenea în drepturile juridice ale ginţilor, numind judecători regali, care să se ocupe de dreptul privat (DH, 4, 25, 2). Se pare de asemenea că el i-a împărţit pe romani, în funcţie de veniturile lor, în două categorii.

Cetăţenii, care făceau parte din prima categorie, au format infanteria – organizată ca hopliţi ai Romei. În acest fél se înlocuiau şi la Roma luptele individuale şi haotice, survenite pe câmpul de bătălie şi atestate cândva de Homer, cu înfruntări riguros structurate, între unităţi disciplinate, alcătuite după modelul luptătorilor hopliţi din Grecia. Soldaţii centuriilor, mai jos menţionate, au ajuns să constituie un cadru de mobilizare şi o adunare populară de tip nou. Toate măsurile promovate de către Servius Tullius urmăreau, în chip clar, destabilizarea structurilor gentilice arhaice, rural-pastorale, şi făurirea, la Roma, a unei comunităţi urbane de tip timocratic. Paradoxal, structura socio-politică serviană a determinat reacţii intense, abil concertate, ale spaţiului rural al Romei, locuit de proprietari de pământ şi îndeosebi de crescători de vite.

În conformitate cu legenda referitoare la evenimentele produse în Roma regală, în urma unui sângeros complot, Servius Tullius ar fi fost lichidat şi înlocuit cu ginerele său, Tarquinius al II-lea, ultimul rege al Romei. În realitate, se pare că etruscii din Tarquinii şi partizanii lor, numeroşi în noul oraş al Romei, ar fi alungat şi exclus din *Urbs* pe etruscii vulcieni şi, eventual, pe cei din care.

Etruscii, chiar cei latinizaţi din Tarquinii, erau în mod

cert susţinuţi de latinosabinii autentici. Ei au beneficiat de asemenea de sprijinul acordat de cetăţile etrusce Veii şi Tusculum. Tarquinius al II-lea s-a comportat ca un tiran elenistic. Este revelator faptul că îndepărtarea sa de la putere a coincis cu prăbuşirea regimurilor politice represive ale Pisistratizilor din Atena şi cu o concretizare a portretului-robot al tiranului, astfel cum rezultă din textele lui Platon (*Gorg*., 510 b, 9-C.5). Tarquinius al II-lea şi, eventual, alţi Tarquinii, a căror amintire s-a estompat, au instaurat la Roma un stat etrusco-latin, care bloca drumul năvălirilor triburilor indo-europene coborâte din munţi şi urmărea să redeschidă etruscilor accesul spre Campania, acces relativ închis în vremea episoadelor vulciene şi caieriene. Tarquinius al II-lea a combătut cu succes muntenii italici, sabini şi volsci (Liv., 1, 53, 2 – 3; DH, 4, 49 – 50). A cucerit Gabii şi şi-a impus hegemonia asupra întregului Laţiu, pregătită de antecesorii săi, tarquini şi vulcieni. S-a gândit, poate, şi la o politică de expansiune maritimă a Romei. El s-a instalat în fruntea ligii celor treizeci de *populi* latini, nu ca lacumon al Romei, ci în calitate de comandant al armatei federale a ligii latine, calitate dobândită cu titlu personal.

În orice caz, Roma a obţinut în Laţiu un statut privilegiat, pe care nu îl va recâştiga decât în 338 î.Hr. De altfel, unele aşezări latine îi vor rămâne fidele lui Tarquinius, după ce a fost alungat din Roma. Tarquinius al E-lea a fost un constructor eficace, deoarece a continuat opera de urbanizare a Romei lansată de predecesorii săi. Cu ajutorul unor muncitori sosiţi din Veii a ridicat templul, măreţ pentru vremea respectivă, închinat lui Jupiter Capitolinul. De asemenea, a isprăvit sistemul de canalizare al Romei, prin făurirea unei mari conducte de colectare a apelor reziduale, *cloaca maxima* (Liv., 1, 55 – 56). Tarquinius Superbus s-a

străduit constant să disloce în continuare vechile structuri gentilice şi să potenţeze justiţia regală, în detrimentul celei a fruntaşilor ginţilor. Crescătorii de vite latino-sabini nu au aprobat politica externă ambiţioasă a acestui „rege" şi au respins opera lui de politică internă. Toţi romanii erau prea obosiţi de lungile sale campanii militare şi de munca obligatorie impusă de construcţiile iniţiate de el. Izvoarele antice vor insista asupra brutalităţii şi crimelor săvârşite de acest rege-lucumon (Liv., 1, 56, 7; DH, 4, 42, 1). Tarquinius al II-lea se afla în rele raporturi cu senatul şi nu consulta adunarea poporului, atunci când iniţia o campanie militară (Liv. 1, 49, 3). În concluzie, el s-a vădit un tiran de tip grecesc, în toate accepţiile unui asemenea termen.

Demersul întreprins de către regi-lucumoni etrusci s-a reliefat aşadar deosebit de relevant, bogat în multiple reverberaţii. El nu s-a limitat la politica de expansiune în Laţiu. „Fundarea" etruscă a Romei a implicat o autentică urbanizare şi o subminare constantă, aproape sistematică, a relaţiilor gentilice, în vederea implantării unor structuri timocratice. Urbanizarea a fost pretutindeni, în Laţiu, încurajată de etrusci. Nu numai la Roma, ci şi la Satricum, se elimină ultimele rezervaţii horticole şi sepulcrale de pe teritoriul noilor oraşe şi se sistematizează spaţiile publice. Parţial sunt înlocuite bordeiele primitive cu locuinţe din piatră, înzestrate cu puţuri. La Roma sunt asanate mlaştinile din zona Forului, care este pietruit. Se ridică *Regia*, „palat" al regilor-lucumoni etrusci, se dezvoltă agricultura. Se introduc viticultura şi olivicultura. În Laţiu se creează o reţea de canale, deşi asanarea mlaşinilor nu se va desăvârşi decât în prima jumătate a secolului XX. Neîndoielnic fundamentale au fost lărgirea spaţiului urban şi construirea unei incinte fortificate a Romei.

Structurile militare au fost riguros articulate. Infanteria a fost organizată într-o legiune, *legio*. De fapt, lui Romulus, probabil în temeiul unui anacronism, i se atribuie crearea a trei centurii de cavalerie, care formau cei 300 de „rapizi”, *celeres*, unitate de gardă regală şi vârf de lance al armatei romane (Liv., 1, 13, 8; DH, 2, 13). Tarquinius I a mai creat încă trei centurii de cavalerie, iar Servius Tullius a mărit de asemenea numărul acestor subunităţi, încât *celeres* au ajuns să grupeze 1.800 de militari. *Mai ales s-a născut statul roman, care a măcinat, în chip deliberat, orânduirile gentilice. Totuşi, lucumonii etrusci au rămas străini de mentalitatea focalizată pe solidaritatea cetăţenească a romanilor. Aceasta prescria atitudini caracteristice, semne de vechi ritualuri, reacţii mentale implantate în psihologia colectivă a romanilor, inclusiv a etruscilor latinizaţi, contururi ale etnostilului Romei antice.*

Instituţiile Romei regale

Progresiv, în comunitatea federală a satelor şi, ulterior, mai cu seamă în oraşul care i-a luat locul s-a făurit un sistem instituţional relativ bine structurat. În fruntea acestui sistem se afla „regele”, la origine căpetenie latino-sabină, mai târziu lucumon etrusc. Acest rege nu a fost niciodată un agent al comunităţii preurbane şi urbane, un magistrat unic. El era un fel de moştenitor al şefului de cete primitive, investit cu atribuţii numeroase, care se întemeiau însă pe „puterea legitimă” (*potestas*), şi nu pe „forţa dominatoare” (*dominium*), deţinută de tirani. Regele era „purtătorul de *mana*”, omul care poseda capacitatea să acţioneze asupra grupului social cârmuit de el. Se afla în raporturi strânse cu zeii, dobândea o incontestabilă harismă. Astfel, el asigura fertilitatea solului şi era investit cu tehnica augurală, ca un adevărat *rex augur*. Era aproape singurul care observa şi interpreta semnele

emise de zeităţi. Totodată, regele poseda *imperium*, comanda supremă militară, corelată relaţiei sale speciale cu zeii.

De aici decurgeau funcţiile regelui, mai modeste sub regii latino-sabini, dar potenţate în vremea lucumonilor etrusci, aspiranţi la plămădirea unei monarhii absolute. Trei au fost funcţiile fundamentale ale regelui: religioasă, militar-politică şi judiciară. Ele corespundeau, într-o anumită măsură, funcţiilor care reveneau regilor Spartei, astfel cum le înfăţişează Aristotel (*Pol.*, 3, 9). Regele roman era o fiinţă sacră, intermediare între zei şi oameni, omolog al lui „Jupiter regele”, *Iuppiter Rex*. Competenţe magice îl legau de natură; chezăşuiau o simbioză între el şi forţele cosmice. În fiecare an, la 24 martie, regele însoţit de sacerdoţi deschidea campaniile militare. El prezida auspiciile, dicta calendarul, despărţea zilele faste de cele nefaste, putea introduce culte religioase noi, răspundea de sacerdoţi şi de sanctuare. Era căpetenia vestalelor, pe care le desemna, adică a preoteselor care vegheau asupra focului sacru, permanent aprins, al zeiţei Vesta. Aceste preotese îşi aveau sediul lângă *Regia*, care, încă din vremea regalităţii, devenise locaş de cult religios mai degrabă decât „palat monarhic”. Riturile focului sacru atestă o situaţie foarte veche, când pierderea focului şi decesul căpeteniei primejduiau deopotrivă existenţa grupului uman în cauză. Sub ultimii lucumoni etrusci funcţia religioasă s-a estompat odată cu infiltrarea modelului tiraniei greceşti. Emergea tendinţa spre laicizare, spre o harismă regală diminuată.

Funcţia militar-politică era desigur cea mai relevantă. Ca deţinător de *imperium*, regele era comandantul suprem al armatei romane, *dux*. Regele nu putea transfera altei persoane comandamentul suprem,

imperium, decât în situaţii excepţionale. Regele era singurul om acreditat să declare război altor populaţii, după ce consulta nu senatul, ci doar adunarea populară. De asemenea, el încheia pacea (DH, 1, 65, 5). Pe de altă parte, regele dirija şi politica internă. În materie de politică internă, regele nu era obligat să consulte senatul. Dacă totuşi efectua o asemenea consultare, era moralmente constrâns să ţină seama de avizul senatorilor.

În sfârşit, regele era principalul judecător al Romei. Procesul acelui Horaţiu care şi-a ucis sora atestă revelatoarele capacităţi judiciare ale regelui. Nu exista apel la hotărârile judiciare ale regelui. Competenţele judecătoreşti ale regelui purtau în primul rând asupra domeniului religios. Ele priveau în special judecarea vestalelor care îşi încălcau jurământul de castitate. Vestalele rămâneau fecioare şi vegheau fără încetare asupra focului sacru până la terminarea mandatului lor, care se producea după ce depăşiseră vârsta de patruzeci de ani, când puteau să se căsătorească. De asemenea, regele făcea dreptate în procesele politice importante, care nu depindeau de puternica justiţie a ginţilor. Regele acţiona îndeosebi în cazurile de înaltă trădare, cum erau procesele de *parricidium*, la origine atentat împotriva persoanei sale. Dar şi în cele de *pierduellio*, crimă de înaltă trădare. În ambele tipuri de procese, dacă se dovedea că acuzatul era culpabil, se prevedeau pedepse crude, înzestrate cu un caracter expiatoriu şi arhaic. Vinovatul, legat într-un sac de piele, era aruncat în Tibru. Ori era spânzurat de un arbore consacrat zeităţilor Infernului. Totodată, regele poseda dreptul de apel faţă de sentinţele ginţilor. Intervenea când apăreau litigii între ginţi ori când era vorba de contracte private încheiate sub prestare de jurământ, care implicau aşadar o componentă

religioasă. Regii etrusci trebuie să fi pus în operă un sistem de drept. În general, lucumonii etrusci au amplificat funcţia juridică. Ei au tins spre diminuarea însemnătăţii conferite actului de justiţie elaborat de ginţi şi au consolidat competenţele de arbitru care le reveneau şi, în general, dreptatea împărţită de ei.

Însemnele puterii regale reliefau cele trei funcţii mai sus prezentate. Ele au fost împrumutate din Etruria (Liv., 1, 8, 3). Regele era însoţit de doisprezece paznici, „bodigarzi”, cum se spune acum, aşa muniţii lictori, care purtau cu ei o desagă în care se aflau nuiele şi o secure, de utilizat la ordinele suveranului. Pe deasupra, regele avea drept la un taburet pliabil de fildeş, aşa numita *sella curulis*. Ca şi la toga de ceremonie, tivită cu purpură, *praetexta*. Cu prilejul ceremoniei triumfului, introdusă tot de etrusci, regele purta un sceptru, de asemenea confecţionat din fildeş. Avea dreptul la o coroană de aur şi la o cvadrigă pătrată, pe care defila. În sfârşit, de la latini, regele a preluat lancea regală.

La 24 februarie, în fiecare an, se desfăşura ceremonia numită „fuga regală”, *regifugium*. Regele prezida un sacrificiu şi apoi fugea. Într-o epocă străveche, căpetenia primitivă, arhetipul regelui, după o iarnă care îi slăbise forţele, concura cu alţi competitori, pe care trebuia să-i învingă. În acest fel, el îşi reînnoia forţele. Izvoarele antice contrapun regalitatea romană electivă celei ereditare şi agnatice, care funcţiona la latinii albani şi la alţi italici. Dar cum se transmitea în practică succesiunea regală, dat fiind că „puterea legală”, *potestas*, a regelui, era personală şi netransmisibilă? în realitate, regele roman îşi desemna din vreme urmaşul, pe baza legăturilor de sânge cu femeile din familia sa. De aceea în Roma regală a funcţionat nu o ereditate de tip agnatic, ci una, *de facto*, exogamă uterină4. Astfel,

Numa Pompilius era soţul Tatiei, fiica lui Titus Tatius, rege sabin şi aliatul lui Romulus. Tullus Hostilius a fost fiul Hersiliei, care, la un moment dat, fusese căsătorită cu Romulus. Iar Ancus Marcius era fiul fiicei lui Numa Pompilius. Servius Tullius, ocrotit de Tanaquil, ar fi fost ginerele lui Tarquinius I. Tarquinius al II-lea, care îl răsturnase pe Servius Tullius, era soţul Tulliei Minor, fiica acestui Servius Tullius. Ultimul Tarquinius a vrut să introducă ereditatea agnatică. Spre nemulţumirea lui Brutus, care era şi el pretendent la regalitate, în virtutea aceleiaşi eredităţi exogame uterine. Ceea ce a contribuit la răscoala din 510 – 509 î.Hr.

„Alegerea", *electio*, a regelui constituia o formalitate, care conota formalismul şi ritualismul romanilor. Teoretic, după moartea regelui anterior, puterea era preluată de către senat, care desemna un „interrege", *interrex*, pentru cinci zile, prin tragere la sorţi. Putea urma apoi un alt interrege. Până la urmă un interrege reclama senatului un candidat la regalitate. Senatorii îl desemnau prin aşa numita *desig natio*. Dacă zeii erau favorabili, se trecea la alegeri, de fapt la *creatio*, înfăptuită de adunarea populară curiată. Aceasta aclama candidatul senatului prin *sulfragium*, (de la „zgomot", *fragor*, făcut prin aclamaţii). Adunarea „crea" astfel regele printr-o „lege curiată despre imperium", *lex curiata de imperio*, în fond investitură a suveranului (Cic., *Rep.*, 2, 13; 17 – 18, 20 – 21). Apoi regele „creat" lua auspiciile, adică proceda la *inauguraţio*. Toate aceste faze „electorale" mascau de fapt investirea candidatului anterior indicat de regele defunct ori a unui descendent pe linie feminină al familiei regale. A existat totdeauna un singur candidat la regalitate.

Dar edificiul instituţional a devenit treptat mult mai complex. El s-a bazat mult timp pe un sistem gentilic. Am constatat că şefii ginţilor formau un consiliu regal,

un senat, care sfătuia pe rege mai ales în materie de politică internă. Cele trei triburi iniţiale erau fiecare alcătuite din zece curii. Încât au existat, într-o primă etapă, treizeci de curii. Dar ce era o curie? De fapt, la origine, o asociaţie de bărbaţi care luptau împreună. Termenul *curia* provenea de la indo-europeanul *kowiriya*. Curiile erau alcătuite din celule de bază, care erau ginţile, în număr de 100 sub Romulus, cum am remarcat mai sus. Efectiv, poporul roman era divizat în ginţi şi în „familii”, *familiae*.

Ginta, *gens*, la plural *gentes*, constituia un fel de familie deosebit de amplă, care concentra pe toţi coborâtori dintr-un strămoş mitic, eponim, adică susceptibil să dea numele ginţii. Un membru al ginţii avea trei nume: „prenume”, *praenomen* (la Roma existau puţine „prenume”, *praenomina*), un „nume gentilic”, *nomen gentile* ori *gentilicium*, cel care desemna ginta respectivă, şi un „supranume”, mai degrabă decât o „poreclă”, *cognomen*. Fiecare cetăţean roman poseda deci aceste trei nume şi se numea, de pildă, Gaius Julius Caesar. Unele *cognomina* indicau o ramură importantă a ginţii, cum erau Scipionii, branşă a ginţii *Cornelia*. Încât uneori fiinţau mai multe cognomine, care eventual aveau o semnificaţie precisă. Astfel, *scipio* însemna „baston” sau chiar „ciomag”, iar *cicero* ilustra „bobul” (de năut), chiar „leguma”. Fiecare gintă era înzestrată cu specifice culte religioase, morminte, obiceiuri proprii. Descendenţilor consanguini ai străbunului mitic li se adăugau, în interiorul ginţii, clienţii lor (liberţi, adică sclavi eliberaţi, străini ocrotiţi de gintă, oameni de condiţie şi obârşie modestă). Cum am notat mai sus, legăturile clientelare, între „client”, *cliens*, şi protectorul, „patronul” acestuia, *patronus*, erau deosebit de importante la Roma. Adesea, la Roma, un patron putea fi clientul altui patron mai important,

încât reţeaua relaţiilor clientelare străbătea întreaga societate romană. Uneori o gintă, *gens*, putea număra sute sau chiar mii de persoane. *Familia* reprezenta un grup restrâns, al oamenilor care aveau un străbun comun. *Familia* se afla plasată sub autoritatea unui „tată” al său, *paterfamilias*. Este greu de spus dacă familiile, *familiae*, au rezultat dintr-un proces al dislocării ginţilor sau dacă, dimpotrivă, ginţile au reieşit din reunirea familiilor.

În orice caz, curiile s-au grupat în cea mai veche adunare a poporului, care reunea practic întreaga populaţie a federaţiei preurbane din timpul regilor latino-sabini. Această adunare a format iniţial „comiţiile calate”, *comitia calata*, adică de fapt „chemate” de rege. Verbul *călări* semnifica tocmai „a fi chemat de către rege”, întrucât forma de diateză activă *calare* însemna „a chema”. Concomitent, pristavul, crainicul, care la kalende şi la none, zile decisive ale lunii romane, convoca poporul roman, se numea *călător*. El aduna curiile spre a asculta deciziile regale privitoare la calendar (Varr., *L*., 6, 27; Gai., *Inst*., 2, 101; Gell., 15, 27; Macr., *Sat*. 1, 15, 9 – 11). Ulterior, sub preşedinţia marelui pontif, *pontifex maximus*, aceste comiţii s-au reunit pentru a stabili zile de sărbătoare, de „târg” şi de împărţire a justiţiei, acte religioase şi juridice, consacrarea sacerdoţilor oficiali, renegarea cultului unei familii, când se intra în alta, ratificarea testamentelor (Gell., 15, 27, 1 – 3). Astfel „comiţiile calate” au devenit „comiţii curiate”, *comitia curiata*. Ele constituiau cea mai veche adunare populară a Romei, dar s-au convertit iute într-un „martor”, *testis*, pasiv al regelui. Nu aveau sau nu mai aveau iniţiativă legislativă. Se mulţumeau să aprobe, prin aclamaţii, propunerile de legi enunţate de rege. Ele îl „ungeau”, dar, practic, nu puteau nici să-l aleagă şi nici să-l

respingă. Când declara război, regele obţinea consensul adunării curiate, adică un „ordin al poporului”, *iussus populi*. Ulterior, această adunare a fost cantonată la domeniul sacrului, al organizării ginţilor, al problemelor referitoare la dreptul privat, la testamente... etc. În secolul I î.Hr., romanii nici nu mai ştiau din ce curie făceau parte (Ov., F, 2, v. 531). Dar, chiar devenite caduce, desuete, comiţiile curiate nu au fost desfiinţate. Formalismul şi ritualismul, venerarea tradiţiilor ar fi interzis suprimarea lor oficială. Sub regi, fiecare dintre curii avea conducătorii săi, propriile culte religioase.

Dar, cum am observat mai sus, în timpul regilor-lucumoni etrusci, structurile gentilice, puternice sub căpeteniile latino-sabine, au slăbit în mod simţitor. S-a degajat, în întregul Laţiu, o pătură socială de mari crescători de vite şi chiar de proprietari funciari. Ea este atestată de mormintele Bernardini şi Barberini, ca şi de săpăturile arheologice întreprinse la Praeneste. A luat naştere şi o categorie de proprietari mijlocii de pământ, care serveau în armată: aşa-numiţii *adsului*. Sub ei se situau imigranţii, deportaţii la Roma, care depindeau de regi şi de patroni din ginţi. *O lovitură de graţie ar fi fost administrată sistemului gentilic şi adunării curiate de către Servius Tullius*. Acest lucumon a creat, în paralel cu adunarea curiată, un sistem centuriat, bazat pe centurii, unităţi militare la origine, în principiu alcătuite din 100 de soldaţi, dar, în realitate, întrunind un număr variabil de cetăţeni. *Centuriile au format un cadru de mobilizare*, *din care a rezultat adunarea centuriată*, „comiţiile centuriate”, *comitia centuriata*. Sub Republică, această adunare devine cea mai venerabilă adunare populară. Vulgata i-a atribuit chiar lui Servius Tullius organizarea comiţiilor centuriate în funcţie de cens, *census*. Iniţial, censul statua locul omului în societate, rapid determinat de

avere, şi nu de origine, sânge, curie, gintă. Astfel era grav subminat sistemul gentilic, întemeiat pe legături de sânge. Legendele îi atribuie aceluiaşi Servius Tullius organizarea centuriilor în funcţie de cinci clase censitare. Dar se pare că sub Servius Tullius nu ar fi fiinţat decât două clase censitare: „clasa” propriu-zisă, *classis*, baza sistemului, şi categoria celor săraci, aşezaţi sub *adsului*, adică cei care se aflau „sub clasă”, *infra classem*. Termenul *classis* se înrudea, probabil, cu verbul *calo*, *are*, mai sus consemnat ca desemnând „a chema”, „a convoca”. Oricum, armata cetăţenească, înfiinţată de către Servius Tullius, suprima, în practică, pe cea gentilică. *Totodată, Servius Tullius a substituit celor trei triburi gentilice altele topografice, grupate în zona pomerială*. Ne referim la cele patru triburi urbane teritoriale, nongentilice, chiar antigentilice: *Suburana*, *Collina*, *Esquilina* şi *Palatina*.

Pe de altă parte, regii Romei au început să fie asistaţi de auxiliari. Primii auxiliari, eventual creaţi de către Numa Pompilius, ar fi fost sacerdoţii. Însă, sub regii-lucumoni etrusci, au emers doi adjuncţi deosebit de importanţi ai aşa numitului *rex*. Competenţele acestor auxiliari ai regelui au sporit pe măsură ce funcţiile regalităţii creşteau în detrimentul influenţei exercitate de ginţi. I se atribuie chiar lui Romulus crearea funcţiei de „prefect al Oraşului”, *praefectus Vorbi*. În realitate, această funcţie trebuie să fi fost înfiinţată mult mai târziu, sub regalitatea etruscă. Prefectul Oraşului gestiona Roma când regele părăsea Oraşul, ca să poarte undeva război. Chiar sub Republică, această funcţie a existat temporar, spre a deveni permanentă în timpul Imperiului, când prefectul Oraşului a ajuns un fel de primar al Romei. Ca auxiliar regal trebuie menţionat şi „marele” sau „cel mai mare pontif*, *pontifex maximus*, care îl seconda pe rege în domeniul religios. Sub

Republică, *pontifex maximus* va sfârşi prin a deveni conducătorul religiei romane. Regii etrusci i-au încredinţat chiar însărcinări militare. Important auxiliar s-a învederat a fi comandantul cavaleriei şi al unităţilor de elită ale armatei, „magistrul călăreţilor”, *magister equitum*, sau mai degrabă „tribunul celor rapizi”, *tribunus celerum*. Aceşti secondanţi vor contribui la abolirea regalităţii, tot mai intens simţită ca străină de interesele comunităţii romane.

Viaţa cotidiană şi privată sub regalitate

Viaţa cotidiană a romanilor din vremea regalităţii se desfăşura între limitele stringente ale unei austerităţi de altfel obligate. Desfătările Oraşului nu cunoşteau decât începuturi foarte modeste, în pofida unei anumite dezvoltări economice şi sociale realizate sub regn etrusci, mai sus semnalate. Fără îndoială, comerţul şi artizanatul influenţează existenţa locuitorilor Romei. Dar, în general, romanul îşi lucra conştiincios ogorul sau îşi creştea vitele în zona extrapomerială a Oraşului. Adesea el îşi petrecea vara în bătăliile care aveau loc în Laţiu, uneori chiar la porţile Romei.

Între graniţele contractualismului roman, cetăţenii oraşului de pe malurile Tibrului se comportau ca deosebit de pioşi. Am constatat cât de importantă era legătura cu zona subterestră, care se realiza prin *mundus*. Un asemenea *mundus* exista şi la Roma, chiar dacă aici nu au fost niciodată efectuate riturile fundării. Am remarcat că *mundus* era închis, spre a se bloca accesul pământean, printre muritori, al manilor, *manes* (sau *Dii manes*), sufletele, de fapt zeii străbunilor. Într-adevăr, la Roma au existat trei tipuri de zei mărunţi, „familiari” sau „casnici”: manii, larii, *lares*, şi penaţii, *penates*. Toate aceste divinităţi erau venerate de romani cel puţin în aceeaşi măsură ca marii zei: Jupiter, Iunona, Marte, Minerva etc. De trei ori pe an, *mundus* era

deschis, pentru a se relua legătura cu zeii Infernului şi cu manii. Datele anuale ale acestei deschideri erau 24 august, în ajunul secerişului, 5 octombrie şi 2 noiembrie, când aveau loc semănături de toamnă. Manii trebuiau să protejeze aceste operaţii. Ei veneau în Roma tocmai cu un asemenea scop. Zilele respective erau sacre, întrucât atunci, cu excepţii foarte rare, nu se efectuau operaţii militare şi nici chiar nunţi. Între mani şi recolte se statuau legături puternice; de altminteri, la Roma, *mundus* se afla lângă templul zeiţei Ceres. Tot aici se aflau şi edificiile unde se adunau toate curiile, fiecare la vatra proprie, în vederea evenimentelor religioase sau cu alte treburi. Totuşi, în aceste trei zile sfinte aveau loc numeroase sacrificii în cinstea manilor, ca ei să nu vină prea numeroşi pe pământ şi să perturbe pe muritori. Morţii erau incineraţi în exteriorul zonei pomeriale, cum am reliefat mai sus. Cenuşa lor, depozitată într-o urnă, era, în cazul celor înstăriţi, închisă în primele morminte mai opulente. Dar săracii aşezau urnele direct pe pământul bătătorit cu prilejul aniversărilor şi comemorărilor morţilor li se aduceau ca prinos flori, hrană, vin. În definitiv, tocmai cultul străbunilor obliga pe romani să aibă copii ori să-i adopte. Pentru ca defuncţii neglijaţi de familie să nu-i persecute pe muritori, calendarul prevedea felurite ceremonii, în luna februarie, în cadrul cărora capul familiei trebuia să practice rituri magice. Decedaţii aveau nevoie să fie menajaţi: de unde mobilierul din morminte şi ofrandele. Morţilor vestiţi li se asigurau înlesniri relevante, prin organizarea întrecerilor între gladiatori, împrumutate din Etruria.

Larii, la origine duhuri ale Infernului, erau zeii exteriorului casei şi ocroteau orice bucată de pământ unde se lucra şi se trăia: ogoare, drumuri străbătute, răspântii, cartierele urbane, dar şi „ogorul roman”, *ager*

Romanus. La ţară, la hotarele proprietăţilor şi la răspântii, se aflau capele în care erau veneraţi larii. În aceste capele, arhetipuri ale troiţelor noastre, se desfăşurau sărbători ale răspânţilor, *compitalia*, la care participau nu numai oamenii liberi, ci şi sclavi. Penaţii erau zeii originii, obârşiei, ca şi ai interiorului locuinţei, pe care o protejau în mod nemijlocit Ei vegheau asupra aprovizionării locuinţelor romane.

Chiar dacă sub regalitatea etruscă s-au ridicat la Roma unele case de piatră, destul de spaţioase, locuinţele primilor romani erau de regulă foarte modeste. Ei au trăit multă vreme în colibe, fabricate din lut şi din trestie, din chirpici şi cu armătură din lemn, cum au demonstrat descoperirile arheologice întreprinse în 1907 şi în 1949 pe Palatin, unde imaginarul roman situa aşa numita casă a lui Romulus. În exterior exista un şanţ de scurgere a apelor reziduale ale locuinţei. Aceste colibe atestau o formă dreptunghiulară sau eliptică. Iniţial, asemenea colibe nu comportau decât o singură încăpere, devenită ulterior principala cameră a locuinţei romane. Ne referim la atriu, *atrium*. Acoperişul, iniţial confecţionat din paie, adesea înclinat spre interior şi susţinut de o simplă şarpantă, prezenta o deschidere, numită *compluuium*, pe unde apa de ploaie se scurgea într-un bazin (*impluuium*), situat sub această spărtură, tocmai în vederea colectării ei. Ulterior s-a adăugat aşa numitul *tablinum*, convertit în centrul vieţii de familie. Denumirea sa releva că iniţial această încăpere era o baracă de scânduri, alăturată probabil odăii unice. Căci *tablinum* derivă de la „scândură”, *tabula*. Acest *tablinum* servea îndeosebi ca dormitor al stăpânilor casei. Aici au fost mutate din atriu capela zeilor penaţi, un altar şi s-au păstrat, în locuinţele aristocratice, măştile strămoşilor, cărţile de conturi şi amintirile de

preţ. Încăperea unică ori centrală se deschidea spre o curte de pământ bătătorit (înconjurată de ziduri), la care se ajungea printr-un portal. La ţară, locuinţa se prelungea într-o grădină de zarzavat, aflată în spatele aşa numitului *tablinum*. Treptat s-a creat şi aici o curte interioară, legată de curtea exterioară printr-un culoar, care mergea de-a lungul tablinului. Mici chilii, sprijinite de zidul curţii, slujeau ca locuinţe sclavilor şi servitorilor ori ca staule de vite. Pentru slujitori s-au putut improviza şi barăci de scânduri. Sub pivniţele caselor Republicii s-au descoperit, relativ recent, vestigiile unor destul de elegante locuinţe, care datează din 530 – 520 î.Hr. Aceste locuinţe sunt contemporane cu reamenajarea „căii sacre”, *uia sacra*, a Romei.

În aceste locuinţe şi în atenanţele lor, cum am remarcat mai sus, locuia/a-mi/zA, dirijată de bărbatul liber, emancipat prin decesul tatălui său, împreună cu o soţie, deoarece îi lega ceremonia consumării în comun a prăjiturii sacre, asemănătoare colivei noastre (*confarreatio*). Ei stăpâneau apa şi focul, pe fiii lor, împreună cu copiii acestora, fiicele necăsătorite. Femeia romană, spre deosebire de cea greacă, nu este supusă unei inferiorităţi umilitoare. Ea moşteneşte proprietăţi şi bani. Mama moşteneşte aceeaşi parte ca şi copiii ei, iar fiicele au aceleaşi drepturi succesorale ca şi fraţii lor. La Roma, cetăţeanul nu „are” un fiu, ci îl asumă, îl „ridică” (*tollere*). Dacă, după naştere, îl ridică de jos, implicit îl recunoaşte. Dacă nu îl ridica, pruncul era expus la intrarea casei sau în jurul unei gropi de gunoi, unde de obicei murea. Rar se întâmpla să îl crească altcineva. *Pater familias* exercita o autoritate incontestabilă asupra familiei. De la început romanii au practicat monogomia. Morala civică se baza, în măsură sensibilă, pe morala cuplului. Procrearea, îndeosebi în această secvenţă istorică, zămislirea de copii, era

considerată ca o îndatorire fundamentală a cuplului. De altfel, creşterea organică a Romei s-a întemeiat, în mare parte, cum am mai arătat, pe dezvoltare demografică, pe o populaţie abundentă.

Mesele primilor romani erau de regulă frugale: banchetele au apărut mai târziu. Cel mult, în mediile aristocraţiei etrusce, au putut să se desfăşoare anumite ospeţe.

Cultul muncii utile s-a reliefat ca foarte vechi. De asemenea, în special sub dominaţia etruscă, a apărut şi a câştigat repede teren gustul câştigului, al profitului, chiar al înavuţirii. Supuse însă unei etici promotoare de virtute şi de cinste. Deşi, fără îndoială, încă din această fază istorică, s-au manifestat tentative de corupţie şi de realizare a unor profituri şi avantaje politice ori socio-politice ilicite, care au mers până la comitere de crime în vederea menţinerii sau conservării puterii5.

Cauzele „căderii” regalităţii

Am semnalat mai sus că lucumonul-rege era resimţit ca un corp străin de comunitatea romană şi prin excelenţă de secondanţii care prefigurau magistraţii Republicii. Ei considerau regele ca o forţă politică inutilă, suprapusă lor în mod artificial. Se ştie că mizeria socială nu are limite. O revoluţie izbucneşte numai atunci când apare o gravă criză chiar în sânul al clasei politice, al castei diriguitoare. Se adăuga şi nemulţumirea lui Brutus, prilejuită de eliminarea eredităţii exogame uterine şi de tendinţa spre o succesiune dinastică de model agnatic.

Însă au existat şi alţi factori care au pricinuit revoluţia din 510 – 509 î.Hr. Nemulţumirea auxiliarilor regelui şi a lui Brutus i-a determinat pe aceştia mai degrabă să îmbrăţişeze cauza revoluţiei decât să o determine. Reformele serviene zămisliseră la Roma o adevărată „clasă politică”, pregătită anterior prin

emergenţa unui nucleu patrician în interiorul senatului regilor latino-sabini. Făceau parte din această „clasă politică" noii „aristocraţi" etrusci latinizaţi, însă şi crescătorii de vite şi anumiţi proprietari de pământ din spaţiul rustic al Romei, stimulaţi de reformele lui Servius Tullius, dar care nu se arătau favorabili expansiunii în Laţiu, fiind ataşaţi specificului naţional roman în curs de constituire. Această coalizare a aristocraţilor etrusci latinizaţi cu proprietarii de turme latino-sabini a configurat forţa motrice a revoluţiei din 510 – 509 î.Hr., situată în spatele principalilor artizani ai expulzării regilor. Până la anumit punct, Theodor Mommsen a avut dreptate să considere că revoluţia din 510 – 509 a dobândit un caracter aristocratic şi conservator.

Izvoarele literare antice dau seama de faptul că revoluţia din 510 – 509 î.Hr. Ar fi fost declanşată din pricina violării şi morţii tinerei matroane patriciene Lucreţia (Liv., 1, 57 – 59). Chiar dacă această legendă ar comporta un fapt autentic, şi nu o anecdotă inventată de republicani, episodul în cauză nu ar fi putut prilejui, el singur, o răsturnare de sistem politic destul de complex, în afară de eternul „cherchez la femme", aici trebuie identificate ecouri ale legendei Elenei din Troia. În contrapartidă, este sigur că auxiliarii regelui, Lucius lunius Brutus, comandantul cavaleriei şi al unităţii de elită, *tribunus celerum*, ca şi Spurius Lucretius, prefectul Romei, s-au ridicat împotriva lui Tarquinius al II-lea şi l-au răsturnat de la putere. Dar acţiunea lor nu s-a încadrat între parametrii unei „revoluţii" de palat. Senatul, în ansamblul său, era nemulţumit profund. „Clasa politică" era contrariată de politica externă a lui Tarquinius *Superbus*, comandant al ligii latine, care ignora interesele specifice ale Romei, nu consulta senatul, lua măsuri antigentilice şi augmenta justiţia

regală. Aceasta din urmă promovase condamnări capitale, execuţii sumare şi confiscări de bunuri materiale (Liv., 1, 49; DH, 4, 42; 46, 4). Urbanizarea accelerată deranja patricienii latino-sabini. Nici chiar noii senatori, introduşi în curie de ultimii lucumoni-regi, *patres* de sorginte etruscă, nu erau de acord cu modelul politic al tiraniei greceşti propulsat de Tarquinius al II-lea. Marile familii etrusco-latine nu aprobau transformarea familiei lui Tarquinius într-o dinastie ereditară. Iar căpeteniile plebei, *proceres*, aliaţi cu negustori etrusci bogaţi, încercau zadarnic să acceadă la senat, unde regele nu practica „alegerea”, *lectio*, de noi senatori decât dacă aceasta îi aducea un folos personal (Liv., 1, 49, 6; DH, 4, 42, 4 – 5). Prin urmare, *proceres* s-au alăturat revoluţiei.

Proceres au fost urmaţi de majoritatea plebei şi de proprietarii funciari mici şi mijlocii. Plebea nu era tulburată doar de corvezile impuse de iniţiativele edilitare ale Tarquinilor. După o bunăstare destul de răspândită şi de palpabilă, izbucnise spre sfârşitul domniei lui Tarquinius al II-lea, o amplă criză economică. În plus, meşteşugarii Romei, inclusiv cei de origine etruscă, însă latinizaţi şi stabiliţi de mult timp în Roma, erau concuraţi – şi deci nemulţumiţi – de artizanii recent importaţi în Oraş din Etruria, din pricina ambiţiosului program edilitar-urbanistic al ultimului rege-lucumon (Liv., 1, 56, 1). Anumite elemente romane din armata federală a lui Tarquinius al II-lea erau istovite de lungile campanii militare ale regelui, în special de asediul îndelungat şi van al Ardeei (Liv., 1, 57, 4 – 5). Aşadar, *răsturnarea ultimului rege-lucumon şi abolirea regalităţii au constituit fructul unei deosebit de întinse concentrări de forţe socio-politice*. Fenomenul respectiv corespundea de altfel producerii, în Italia, a doua evenimente relevante: a) suprimarea generalizată

a regalităţii la italici şi la etrusci; b) slăbirea puterii şi influenţei politico-militare a etruscilor, care va conduce la înfrângerea lor de către greci, la încheierea secolului al VI-lea! C. Şi, ulterior, în 474 î.Hr. Pe de altă parte, unele informaţii furnizate de sursele literare par a oglindi un fapt istoric incontestabil. Ne referim la vanitatea, la trufia şi cruzimea brutală crescândă a lui Tarquinius *Superbus* şi a familiei lui, cel puţin în arealul roman propriu-zis, rural şi chiar urban. *Detaşamentul de şoc al revoluţiei, vai ful ei de lance, l-a constituit garda regală de cavalerie, alcătuită din celeres*. Aceşti *celeres* erau militari de elită, organizaţi după modelul efebiei greceşti. Erau utilizaţi atât pentru lupte de cavalerie, cât şi pentru cele de infanterie. Interveneau iute în momentele decisive ale unei bătălii. *Celeres* căpătaseră un rol politic relevant

Revoluţia din 510 – 509 î.Hr.

Răsturnarea ultimului rege este situată de vulgata relativă la începuturile Romei în 510 – 509 î.Hr. În realitate, data este convenţională şi coincide cu inaugurarea templului zeului Jupiter Capitolinul, ridicat de Tarquinius al II-lea. Dar această revoluţie trebuie să fi survenit la o dată foarte apropiată de cea preconizată de tradiţie.

Legenda privitoare la primordii susţine că, după sinuciderea Lucreţiei, consecutivă violării ei de către Sextus Tarquinius, fiul lui Tarquinius al II-lea (Liv. 1, 58), comandantul aşa-numiţilor *celeres*, adică Brutus, a determinat senatul şi, ulterior, adunarea populară a curiilor să-l destituie oficial pe Tarquinius al II-lea (Liv., 1, 59, 3 – 11; DH, 4, 70 – 93). Spurius Lucretius, tatăl victimei lui Sextus Tarquinius, este confirmat prefect al Oraşului, pe când Brutus aleargă la Ardea, unde convinge armata să se revolte împotriva regelui. Tarquinius al II-lea merge la Roma, dar află porţile

Oraşului închise. Insurecţia cuprinde întreaga oştire (1, 60, 1 – 2). Regalitatea este abolită: Tarquinius al II-lea, soţia şi copiii săi sunt exilaţi (Liv., 1, 59, 11). Sextus Tarquinius se retrage la Gabii, unde este ucis (Liv. 1, 60, 2). Simbolurile puterii suverane sunt transferate unor magistral republicani; atribuţiile religioase sunt conferite unui „rege al celor, sacre”, *rex sacrorum*, controlat de *pontifex maximus* (Liv. 2, 1 – 2; DH, 5, 5, 4). De altfel, curând *pontifex maximus* va prelua esenţialul competenţelor acestui *rex sacrorum*. Tradiţia republicană va afirma că regele a fost imediat înlocuit de doi consuli, Lucius lunius Brutus şi Lucius Tarquinius Collatinus, soţul nefericitei Lucreţia (Liv., 1, 60, 4; DH, 4, 76, 1 – 2) 6.

De fapt, se afla în cauză un produs al imaginarului colectiv roman. Se afirma în acest fel ideea că tranziţia s-ar fi efectuat repede şi fără violenţe exagerate. Republica şi consulatul ar fi emers îndată după abolirea regalităţii. Mentalul roman simţea nevoia de a plasa începuturile Republică în 510 – 509 î.Hr.; este vorba însă de un mit. Efectiv romanii aveau oroare de vid. S-a ajuns chiar la fabricarea une liste false a primilor consuli şi la inventarea altor „date”, care să demonstreze instaurarea rapidă a unei republici care să continue opera regilor şi să dezvolte elemente instituţionale preexistente. În realitate, este absolut sigur că republica nu a fost statuată într-o singură zi, într-o lună ori chiar într-un an. Republica a fost efectul unui lung proces istoric, care s-a prelungit cel puţin până în 498 – 493 î.Hr. Generarea instituţională a republicii s-a efectuat treptat, pe baza unei evoluţii sinuoase şi adesea dureroase.

Dar evenimentele plasate în 510 – 509 î.Hr. Nu au dat seama mai degrabă de o contrarevoluţie decât de o revoluţie? Răspunsul nostru este categoric negativ. Este

adevărat că evenimentele din 510 – 509 î.Hr. Au încorporat o dimensiune relativ conservatoare. S-a produs o temporară diminuare a deschiderii timocratice, înfăptuite de lucumonii etrusci ai Romei, o efemeră revigorare a structurilor gentilice – demers, fireşte, sortit eşecului pe termen lung –, o autentică stopare a expansiunii Romei în Laţiu şi în Italia. Dar esenţialul trebuie căutat în altă *parte*/*Evenimentele din 510 – 509* î.Hr. *Au deschis calea unui lung proces istoric, în cadrul căruia romanii au dobândit cel mai preţios bun al speciei umane: libertatea*! De asemenea, s-a lansat alcătuirea unui sistem instituţional complex, dar deosebit de performant, care va chezăşui ceea ce am definit ca miracolul roman, ca una dintre temeliile expansiunii Romei, în interiorul şi în exteriorul frontierelor dobândite de ea. De aceea *abolirea regalităţii a constituit efectiv o adevărată revoluţie*.

Note

1 Aceste întrebări sunt puse de Marcel Le Glay, *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1990, p. 41; pentru alte consideraţii asupra perioadei anterioare Romei, *ibid.*, pp. 39 – 50; a se vedea şi Th. Mommsen, op. cit., pp. 20 – 40; Michel Christol-Daniel Nony, *Rome et son empire, Des origines aux invasions barbares*, Paris, 1990, pp. 29 – 35 (inclusiv despre etrusci). Pentru această protoistorie a Italiei, a se vedea Einar Gjerstad, *Early Rome*, Lund, 1953 – 1973; H. Müller-Karpe, *Vom Aufgang Roms*, Heidelberg, 1959; *id.*, *Zur Stadtwerdung Roms*, Heidelberg, 1962; Raymond Bloch, *Tite-Live et les premiers siècles de Rome*, Paris, 1955; Giovanni Colonna, *Preistoria e protoistoria di Roma e del Lazio*, seria *Populi e civiltà dell* Italia antica*, H, Roma, 1974; *id.* „Latini e gli altri popoli del Lazio”, *Italia omnium terrarum alumna*, Milano, 1988, pp. 411 – 528; L. Quilici, *Roma primitiva ele origini dellă civiltà*

laziale, Roma, 1979; Dominique Briquel, *Les Pélasges en Italie*, Paris, 1984; A.P. Anzidei – A.M. Bietti-Sestieri – A. De Santis, *Roma ed* îl *Lazio dell* * *età della pietra alla formazione della città*, Roma, 1985; Alexandre Grandazzi, *La fondation de Rome. Réflexion sur V histoire*, Paris, 1991, pp. 17 – 194.

2 A se vedea Georges Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966, *passim*; M. Le Glay, op. cit., pp. 45 – 46.

3 Pentru contabilizarea autentică a regilor etrusci, vezi Léon Homo, *L'Italie primitive et les débuts de P impérialisme romain*, Paris, 1953, p. 138; T.N. Gantz, „The Tarquin Dinasty", *Historia*, 24, 1975, pp. 539 – 544; Paul-Marius Martin, *L'idée de royauté à Rome. De la Rome royale au consensus républicain*, Clermont-Fenând, 1982, pp. 201 – 284; M. Le Glay, op. cit., pp. 46 – 47. În ce priveşte „întemeierea" Romei, originea termenului în cauză, figura lui Romulus, vezi Jacques Pucet, Les *origines de Rome. Tradition et histoire*, Paris, 1985; A. Grandazzi, op. cit., pp. 195 – 235; 224 – 249. Grandazzi afirmă clar că Roma s-a născut, aproximativ în a doua jumătate a secolului al VIII-lea! C., pe colina Palatinului (*ibid*. P. 235). Crede că triumfă teza apărată de H. Müller-Karpe a formării Romei, începând de la un nucleu originar, asupra celei susţinute de Einar Gjerstad a sinecismului, a coagulării mai multor situri primitive. Dar acelaşi Alexandre Grandazzi, op. cit., pp. 200 – 201, constată că vestigiile descoperite pe colina Capitoliului şi în câmpia Forului sunt anterioare (la distanţă de câteva secole) celor reperate pe Palatin. Totodată, acelaşi savant observă, cu sagacitate şi în mai multe rânduri, că legenda întemeierii Romei de către Romulus a fost prea frecvent vehiculată, în antichitate, pentru a nu conţine o substanţă de autenticitate.

4 Cum arată P.-M. MARTIN, op. cit., pp. 7 – 40; 100

(care relevă că reginele Romei nu erau titularele, ci depozitarele regalităţii, datorită pântecelui lor). Funcţiile dumézilieне chezăşuiau Suveranitatea, Forţa şi Fecunditatea. Cea dintâi asigura direcţionarea magică şi juridică a comunităţii. Cea de a doua prezida atacul şi apărarea acestei comunităţi. Iar cea de a treia, dotată cu specificări numeroase, purta asupra reproducerii fiinţelor vii, sănătăţii şi vindecării lor, hrănirii şi îmbogăţirii acestora: vezi Georges Dumézil, *L'héritage indo-européen à Rome*, Paris, 1949, pp. 65 – 178; A. Grandazzi, op. cit., p. 55.

5 Relativ la viaţa cotidiană şi privată a primarilor romani, vezi Pierre Grimai, *Civilizaţia romană*, trad. românească de Eugen Cizek, Bucureşti, 1973, pp. 39 – 129; 257 – 293; 350 – 359; Th. Mommsen, op. cit., pp. 48 – 51; Andrea Carandini, *Schiavi în Italia*, Roma, 1988, pp. 359 – 387; A. Grandazzi, op. cit., p. 203; M. Le Glay, op. cit., pp. 42 – 45; Paul Veyne, „Imperiul roman", *Istoria vieţii private. De la Imperiul roman la anul o mie*, (Coordonatori Philippe Ariès-Georges Duby), trad. românească de Ion Herdan, Bucureşti, 1994, pp. 19 – 162. În privinţa manilor, larilor etc., vezi M. Meslin, op. cit., pp. 45 – 48; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 55 – 57; în ce priveşte începuturile regale ale Romei, vezi Andras Alföldi, *Das frühe Rom und die Lateiner*, trad. germană adaptată de Franz Kole, 1977. Relativ la hermeneutica duméziliană a primilor regi romani, vezi Georges Dumézil, L'*héritage*, p. 67; *id.*, *Mythe et épopée*, Paris, 1968, *passim*.

6 Referitor la cauzele şi producerea revoluţiei din 510 – 509 î.Hr., a se vedea Amaldo Momigliano, „Cavalry and Patriciate", *Historia*, 18, 1969, pp. 385 – 388; *id.*, „Le origini della Repubblica romana", *Rivista Storica Italiana*, 81, 1960, pp. 5 – 43; Jean Gagé, *Enquête sur les structures sociales et religieuses de la Rome*

primitive, Bruxelles, 1977, pp. 70 şi urm.; Jean-Claude Richard, *Les origines de la plèbe romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plébéien*, Roma, 1978, pp. 425 – 427; P.-M. Martin, op. cit., pp. 65 – 67; 131 – 133; 213 – 216; 282 – 286; 309; Th. Mommsen, op. cit., pp. 148 – 153; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 91 – 93.

J J J Republica romană: viaţa internă

(SECOLUL AL V-LEA – 133 î.Hr.)

Urmările abolirii regalităţii

Cum am semnalat în capitolul anterior, Republica nu a fost instaurată în 510 – 509 î.Hr. Vom arăta mai jos că însuşi Titus Livius se contrazice în privinţa implantării consulatului. Alte izvoare relevă de asemenea că primă consuli nu au apărut îndată după revolta antiregalistă. Brutus a fost înfrumuseţat de tradiţia republicană ca liberatorul generos al Romei. În realitate, el a exercitat la Roma, după expulzarea lui Tarquinius al II-lea, o putere cvasimonarhică, deşi desacralizată.

Spre a-l transforma în consul republican, vulgata relativă la „primordiile" Romei i-a scurtat viaţa. Brutus ar fi murit eroic, pe câmpul de bătălie de la Arsia, unde romanii ar fi respins forţele asociate ale cetăţilor Veii şi, desigur, Tarquinii, care ar fi încercat să-l restaureze la Roma pe Tarquinius al II-lea (Liv., 2, 3, 5 – 11; Cic., *Tuse*., 3, 12, 27; DH, 5, 14). Pe când, până în 508 şi chiar ulterior, Brutus a exercitat, la Roma, o guvernare „tiranică", în calitate de *zilath*, pretor viager. Brutus a conservat anumite competenţe monarhice, exercitate cu prudenţă (Liv., 2, 1 – 5), dar a transferat pe cele religioase acelui *rex sacrorum*, menţionat în capitolul precedent. Cel dintâi *rex sacrorum* ar fi fost Manius Papirius (DH, 5, 5, 4). Un alt consul, după 510 – 509, ar fi fost Publius Valerius, supranumit Publicola, în virtutea afecţiunii nutrite de el faţă de poporul Romei (Liv., 2, 8, 1; Plut., *Popi*., 16, 3; 27, 3 – 6). Publicola, închipuit de

vulgata ca un Numa Pompilius al Republicii, a fost un personaj istoric autentic, cum atestă o inscripţie descoperită la Satricum, datată de la începutul secolului al V-lea! C., care îl consemnează ca *Poplios Valesios*. Publicola aparţinea gintei Valeriilor, care se împotrivise întotdeauna Tarquinilor, din a căror *gens* făcuse parte şi Brutus. El i-a succedat acestuia la o cârmuire semimonarhică a Romei; a fost bănuit că aspirase la preluarea puterii regale (Liv., 2, 7, 5 – 12). Supranumele său ar putea reprezenta o variantă semiargotică pentru conducătorul sau „maestrul poporului”, *magister populi*. Se pare că, după ce fusese un subordonat al lui Brutus, el a preluat puterea la Roma, eventual ca principalul reprezentant sau vasal al lui Porsenna1.

Într-adevăr, statul intermediar între regalitate şi republică, plăsmuit de Brutus, a trecut, nu multă vreme după 508 î.Hr., sub protecţia constrângătoare aplicată Romei de Porsenna, căpetenia etruscilor din Clusium, care, foarte probabil, nu aveau niciun interes să-i readucă la cârma Oraşului pe Tarquini. Este adevărat că legendele Republicii îl înfăţişau ca pe un asediator al Romei, hotărât să-i restaureze pe Tarquini, convins însă să renunţe la intenţiile sale de rezistenţa eroică a locuitorilor ei (Liv. 2, 9, 1 – 5). Rezistenţă oglindită de legende celebre, precum cele ale lui Mucius Scaevola, Horatius Codes şi Clelia. Porsenna era la Clusium *lars* sau *larth*, adică tiran local sau comandant militar. Chiar numele său ar putea deriva de la termenul etrusc pentru „şef6, *purthne*.

Într-adevăr, Porsenna a tras profit din slăbirea Oraşului, subsecventă revoluţiei, pentru a-şi impune aici un protectorat, întâi refuzat de romani şi apoi acceptat.

Porsenna a apărat Roma împotriva unor latini favorabili Tarquinilor şi, ca protector, a impus dispoziţii evocate de sursele literar-istorice drept severe la

început şi mărinimoase ulterior (Liv., 2, 10 – 15; DH, 5, 35 – 36; Plin., 34, 139; Tac., *H.*, 3, 72, 1). Protectoratul lui Porsenna a alcătuit ultimul episod al presiunii etrusce asupra Romei şi a durat cel puţin până în 498 î.Hr. Porsenna a fost reprezentat la Roma şi de alţi adjuncţi în afară de Publicola. Porsenna a fost cel care a instalat la Roma magistraţi anuali, pentru că se temea ca nu cumva ei, dacă ar fi dispus de un mandat mai îndelungat, să îi conteste autoritatea. Porsenna a instaurat norma colegialităţii cârmuitorilor nemijlociţi ai Oraşului. După înlăturarea protectoratului acestui *lars*, liga latină, dirijată, după 510 – 509 î.Hr., de către oraşul Tusculum şi de Octavius Manilius, şi-a mobilizat forţele împotriva Romei (Liv., 2, 18, 1 – 3; DH, 5, 59 – 77). Totuşi Tarquinius al II-lea a murit prin 495 – 493 î.Hr., iar latinii au fost înfrânţi (Liv. 2, 19). Latinii au trebuit să încheie un tratat, *foedus*, cu romanii. Tratatul, promovat din partea romanilor de către Spurius Cassius, asigura autonomia Romei, în raporturile ei cu liga latină, dar nu şi preponderenţa ei definitivă în Laţiu. Încât, între 498 şi 493 î.Hr., faza tranzitorie a instituţiilor „primordiilor” s-a încheiat. Influenţa etruscă, deşi diminuată, a dispărut de asemenea în 480 ori 470 î.Hr., când s-a impus definitiv la Roma o facţiune, o „partidă” naţională romană.

În orice caz magistraţii romani anuali nu au mai depins de nimeni şi Republica a fost definitiv instaurată. Ca şi *ciuitas*, ca structură mentală şi chiar instituţională. Magistraţii republicani, investiţi la sfârşitul perioadei de tranziţie, au posedat o autoritate cu totul diferită de competenţele absolutiste ale regilor etrusci şi chiar faţă de cea îngrădită, exercitată de Brutus, Publicola şi de alţi adjuncţi ori „legaţi” ai lui Porsenna. Aceşti primi magistraţi republicani au putut să se intituleze „pretori”, *praetores*, ori „şefi”,

„conducători” sau „preşedinţi”, *praesules*. Chiar Titus Livius, uitând parcă faptul că îi intitulase consuli, îi califică drept *praetores* (Liv., 3, 55, 13; 7, 3, 5 şi urm.). Pe de altă parte, alte izvoare afirmă clar că titulatura de consul ar fi fost ulterioară Legii celor Douăsprezece Tabule, deci subsecventă anului 450 î.Hr. (Zonaras, 7, 19). Sub aspect tehnic, competenţele primilor magistraţi republicani sunt asemănătoare celor cândva asumate de adjuncţii regelui. Cu toate acestea semnificaţia profundă a autorităţii lor era cu totul nouă, deoarece codul instituţional se schimbase radical.

Cum am mai arătat, s-a înregistrat o stagnare în procesul tranziţiei către o urbe timocratică. Au fost recuperate structuri arhaice, încât, în perioada de tranziţie de la regalitate la Republică, puterea reală a revenit îndeosebi ginţilor patriciene, care dispuneau de venituri semnificative şi de numeroşi clienţi. Numai patricienii luau auspiciile, numai ei tălmăceau voinţa zeilor şi, în definitiv, deţineau puterea politică. Creşterea economică a Romei regale, care se şubrezise în ultimii ani ai domniei lui Tarquinius al II-lea, dispare pentru câteva decenii. Această descreştere – sau creştere negativă, cum se mai spune – a străbătut o curbă ezitantă, sinuoasă, care a inclus şi momente de redresare. Dar declinul economic a atins spaţiul urban, devenit mai restrâns, ca şi zona rurală a Romei secolului al V-lea! C. Patriciatul şi alţii, de altfel, au militat pentru valorile pendinte de noul ansamblu de reprezentări, de structurile mentale ale „civităţii” în formare. S-au lansat anateme (*sacratio*) şi condamnări împotriva tuturor oamenilor politici, inclusiv patricieni, care obţinuseră la Roma popularitate şi prestigiu deosebit, în temeiul unei legi puse pe seama lui Publicola, care prevedea condamnarea tentativelor de restaurare a regalităţii, sub orice formă s-ar fi ascuns

acestea. Spurius Cassius, unul dintre primii cârmuitor! ai Romei, ar fi dorit, în 486 î.Hr., să blocheze tendinţa patricienilor de a acapara pământuri recent cucerite. A fost pedepsit crud, ca şi Coriolan, patrician fanatic, inamic al plebei, la un moment dat aliat al volscilor, care au asediat Roma din 491 până în 486 î.Hr.

Problema plebei

Cârmuirea Romei, îndeosebi în perioada de tranziţie dintre regalitate şi o republică autentică, a fost exercitată de către ginţile patriciene. Într-adevăr, Roma „primordiilor”, în perioada tranziţiei, sub Republică şi chiar înainte, adică în vremea regalităţii, a încorporat două categorii de „romani”, ulterior deveniţi cetăţeni. Ne referim la patricieni şi la plebei. Ni se pare limpede că patricienii erau descendent ai fondatorilor federaţiei de sate din 754 – 753 î.Hr., ai nucleului demografic primitiv al Romei regale. Un „patrician”, *patricius*, nu constituia atât „fiul de tată”, *pater*, deci al şefului de gintă, devenit senator, cât un „coborâtor dintr-un tată de viţă nobilă”. Izvoarele literare antice ne evocă pe patricieni ca apartenenţi la o aristocraţie tot atât de veche ca însăşi Roma (Cic., *Rep*., 2, 14; 23; Liv., 1, 8, 7; DH, 2, 8, 1 – 3 etc.). Se pare că patricienii s-ar fi învederat a fi mai ales descendenţă celor care vizau să deţină un loc în senat, din tată în fiu, să confişte sacerdoţiile, să formeze cea dintâi cavalerie romană şi să posede cât mai numeroşi clienţi. Opinăm că ginţile patriciene ajunseseră să configureze o aristocraţie ereditară încă din timpul regilor latino-sabini. Când diferenţierile sociale s-au amplificat, s-au adăugat alţi factori, politici şi etnici, generatorii unui patriciat alcătuit ca o castă închisă. Iar Titus Livius şi, parţial, chiar Dionis din Halicarnas au definit plebea ca un conglomerat al cetăţenilor, care nu erau patricieni. Această definiţie „negativă” este reluată, dezvoltată de

către Jean-Claude Richard, într-o amplă carte de sinteză, remarcabilă în multe privinţe. Cu toate acestea, o asemenea definiţie pur negativă nu ne poate satisface. Date fiind anumite bariere riguroase, inclusiv cele care statuau interdicţia căsătoriei dintre plebei şi patricieni, suntem de părere că *trebuie luată în considerare şi o componentă etnică specifică* în procesul de constituire a plebei. În orice caz, *plebea nu a alcătuit niciodată o adevărată clasă socială*, eventual a celor săraci, măcar defavorizaţi din punctul de vedere al averii. Au existat totdeauna plebei săraci şi plebei bogaţi, uneori mai opulenţi decât patricienii. *Plebea a reprezentat o altă categorie de cetăţeni romani, multă vreme de un nivel inferior*. Deci a celor care făceau parte din curii şi, cu atât mai mult, din centurii, dar nu aveau acces la magistraturi, la sacerdoţii, la cunoaşterea şi practicarea dreptului. Potrivit unor surse literare antice, plebeii ar fi format, sub Romulus, o categorie de „cetăţeni" normali, care ar fi votat în curii: nu s-ar fi transformat într-o forţă autonomă decât cu prilejul secesiunilor din secolul al V-lea! C. (Cic., *Rep.*, 2, 26; 30; *Şest.*, 137 etc.). În epoca regală a putut să se contureze un corp politic relativ unitar, dar patricienii şi-au impus destul de iute prevalenţa şi au stabilit monopol pe pârghiile de comandă, politică, juridică, militară şi sacerdotală. Regii-lucumoni etrusci s-au străduit, cum am reliefat mai sus, să reacţioneze şi să diminueze preeminenţa patriciatului prin înserarea unor tipare instituţionale străine, eventual ostile acestuia. Răsturnarea lor a prilejuit schimbarea raporturilor de forţe între patricieni şi plebei.

Dar care este, în definitiv, originea plebei? Obârşia termenilor latini consacraţi plebei, *plebs*, *plebes*, a suscitat aprige controverse între lingvişti, dintre care unu s-au gândit la o origine neindoeuropeană. Alţii au

apropiat *plebs* de „mai mult”, *plus*, de „a umple”, *implere*, de „plin”, *pletus*, sau de cuvântul grec care înseamnă „mulţime” ori „gloată”, *pléthos*. Pe când Jean-Claude Richard a propus arhetipuri, ca *pledhu* sau *pletu*. La începutul secolului al XIX-lea, B.G. Niebuhr şi adepţii săi au considerat că plebea ar fi provenit din rândurile seminţiilor înfrânte şi anexate de Roma. Theodor Mommsen estima că plebea ar fi rezultat din vechii clienţi ai ginţilor patriciene, rămaşi fără *patroni*. Alţi cercetători, precum Boni şi Oberziner etc., au apreciat că plebea ar fi izvorât din rândurile populaţiilor preindoeuropene supuse de latini şi de sabini. S-ar afla în cauză seminţii diferite, etnic şi rasial, de patricienii de sorginte indo-europeană. Ele ar fi reprezentat o populaţie mediteraneană, trăitoare în Laţiu încă din neolitic. André Piganiol a enunţat o ipoteză din care reieşea că plebeii proveneau din agricultori sabini care s-ar fi opus latinilor păstori. Ponderea sabinilor la Roma ar fi crescut simţitor cu prilejul unei infiltrări sabine, survenite în plin secol al V-lea! C. Paul-Marius Martin afirma că, în parte, originea plebei ar trebui identificată în multitudinea de clienţi şi de oameni de casă ai regilor etrusci, rămaşi fără patroni şi stăpâni după abolirea regalităţii. Am observat însă că plebea data din secvenţe istorice simţitor anterioare evenimentelor atribuite anilor ’510 – 509 î.Hr. La vremea sa, Gustave Bloch a formulat o ipoteză mai complexă cu privire la originea plebei. Încât plebeii ar fi provenit îndeosebi din rândurile unor latini care ar fi fost învinşi de Roma şi, în parte, deportaţi în ceea ce va deveni Oraşul. În Laţiu nu s-ar fi aflat teritorii ulterior relativ pustii, ci numeroase mici aşezări, destul de abundent populate. S-ar fi adăugat acestora, în zămislirea plebei, clienţi ai unor ginţi dispărute, prin urmare rămaşi fără stăpân. Ca şi imigranţi nelatini ajunşi la Roma, în special pe căi

comerciale sau politice, din Campania, Etruria, chiar de pe meleagurile locuite de greci.

Suntem de părere că toate aceste ipoteze nu se exclud, ci sunt complementare. În conglomeratul plebei au intrat atât reziduuri ale seminţiilor indigene din Italia, anterioare instalării în Laţiu a protolatinilor şi latinilor, dar şi sabini şi etrusci, aşadar o populaţie de agricultori, de comercianţi şi artizani, neintegrată total în structurile făurite de latini. Desigur, căpeteniile sabinilor au devenit patricieni, dar masa populaţiei lor, coborâtă în Laţiu, în diverse momente istorice, a fost înglobată plebei. Prin urmare, repetăm, factorul etnic nu se cuvine a fi neglijat. Din plebe au făcut parte numeroşi imigranţi, sosiţi din diverse ţinuturi ale Italiei centrale, în calitate de locuitori ai Romei şi aflaţiului. Clienţii rămaşi fără patroni s-au afiliat de asemenea plebei. Cei ce nu erau latini, cuceriţi de Roma şi aduşi doar pe malurile Tibrului, s-au latinizat şi romanizat repede. În orice caz, antiteza patricieni/plebei este cu mult anterioară secolului al V-lea! C. Dar este adevărat că particularismul politic plebeu s-a manifestat destul de pregnant în secolele al V-lea, al IV-lea şi al EÖ-lea! C.

S-a ajuns astfel la *dualismul patriciano-plebeu*. Pe de o parte, plebea victorioasă în cadrul înfruntării cu patricienii a ţinut să se integreze sau reintegreze în „poporul roman”, *populus romanus*, a cărui mentalitate a preluat-o, cu unele mici nuanţe, îndeosebi în condiţiile dispariţiei dominaţiei romane în Laţiu. Pe de altă parte, din punct de vedere exclusiv politic, plebea a ţinut să-şi afirme particularitatea, originalitatea, tradusă în formula consacrată preţ de mai multe secole: „poporul şi plebea”, *populus plebsque*. Se contesta astfel vechiul statut de inferioritate în care fusese cantonată plebea după 510 – 509 î.Hr. Într-adevăr, după alungarea regilor etrusci, patriciatul s-a manifestat ca o castă închisă,

limpede segregaţionistă. Se produsese fenomenul definit de Gaetano de Sanctis ca „la serrata del patriziato”. Chiar după prima secesiune a plebei, din 494 – 493 î.Hr., patricienii tind să confişte puterea, magistratura supremă şi sacerdoţiile. De la care sunt excluşi plebeii şi cei de origine etruscă. Aventinul funcţiona de altminteri ca o colină sacră a plebei, unde „trona” triada divină Ceres, Libera şi Liber, opusă celei capitoline, de sorginte patriciană. Vom remarca faptul că, aici, plebea şi-a făurit o comunitate proprie.

Ca să-şi depăşească statutul de inferioritate, plebeii, care serveau şi în armată, deopotrivă cu patricienii, au ameninţat cu scindarea statului roman. Astfel ei au recurs la arma ameninţării cu secesiunea şi au obţinut, progresiv, anularea segregării la care erau supuşi. În realitate, au survenit mai multe secesiuni, începând din 494 – 493 î.Hr. Cu prilejul primei secesiuni, plebea, îndeosebi soldaţii plebei, şi-au amenajat pe Aventin propriul centru, aproape propria cetate. Plebeii, mai cu seamă meşteşugarii şi comercianţii lor, s-au unit şi au jurat să se ocrotească unii pe alţii, printr-o aşa-numită *lex sacrata*. Chiar după prima secesiune, plebeii şi-au menţinut un timp propria comunitate de pe Aventin. Patricienii au trebuit să cedeze treptat puterea asumată şi să abandoneze segregaţionismul. În urma primei secesiuni, plebea a obţinut recunoaşterea unor competenţe excepţionale pentru reprezentanţii săi, autentici contramagistraţi, „tribunii plebei”, *tribuni plebis*, iniţial doi, ulterior mai mulţi. Aceşti tribuni erau sacrosancţi, încât nimeni nu putea să se atingă de ei. Ei posedau dreptul de intercesiune, *ius intercessionis*; datorită căruia puteau bloca prin veto hotărârea oricărui magistrat al „poporului” şi a senatului. Puteau chiar interzice formularea, propunerea unei măsuri legislative estimate de ei ca dăunătoare plebei.

Locuinţele lor erau deschise, ziua şi noaptea, oricărui plebeu ameninţat de cineva: posedau „dreptul de ajutorare” (a plebeilor), *ius auxilii*. Pe de altă parte, la iniţiativa tribunului plebei, Canuleius, în 445 î.Hr. S-au admis căsătoriile mixte între patricieni şi plebei, deci „legea canuleiană cu privire la căsătoria patricienilor şi a plebei”, *lex Canuleia de conubio patrum et plebis*. Anterior şi ulterior, plebea a dobândit şi alte drepturi.

Fără îndoială, patricienii au rezistat îndelung eforturilor plebei de a dobândi egalitatea cu ei. Patricienii reproşau plebeilor că nu posedă adevărate ginţi. În 439 î.Hr., Spurius Maelius, un patrician care distribuise grâu plebei într-un moment de penurie alimentară, a fost învinuit de „aspiraţie la regalitate”, *adfectatio regni* – acuzaţie gravă în ochii romanilor – şi lapidat (Liv., 4, 12 – 16; DH, 12, 1 şi urm.). În sfârşit, Marcus Manlius Capitolinus, care salvase Capitoliul de primejdia cuceririi lui de gallii senoni, pentru că sugerase măsuri favorabile plebei a fost executat (Liv., 5 – 6). Este adevărat că acuzaţia de *adfectatio regni* putea lovi şi pe adversarii plebei. Vestitul Camillus, cuceritorul cetăţii etrusce Veii şi iniţiatorul unui fel de „principat patrician”, a fost exilat, după victoria repurtată împotriva etruscilor, tocmai din pricina acuzaţiei de a năzui la dobândirea regalităţii. Oricum, în 287 – 286 î.Hr., în plin conflict militar cu samniţii şi celţii, ca şi în mijlocul expansiunii accelerate a Romei în Italia, plebea a întreprins ultima sa secesiune. Din nou patricienii au fost obligaţi să cedeze. Plebea îşi avea propria adunare, care nu constituia „comiţii”, ci „concilii”, de fapt *concilia plebis*. *Concilium* alcătuia o „adunare” mare, spre deosebire de *consilium*, care desemna o „adunare” redusă numeric, în realitate constituită din sfatul a câtorva persoane. Conciliul plebei alegea magistraţii ei şi vota măsuri legislative,

cunoscute ca „plebiscite”, *plebiscita* (adică „ceea ce ştia plebea”). O lege Valeria Horatia, din 449 î.Hr., supusese orice operaţie întreprinsă de conciliul plebei ratificării subsecvente a senatului. O altă lege, din 339 î.Hr., transformase ratificarea în aprobare prealabilă. Nu este mai puţin adevărat că un plebiscit era valid nu numai pentru plebe, ci şi pentru întreg corpul cetăţenesc, inclusiv pentru patricieni, iar, ca o consecinţă a secesiunii din 286 – 287, obligaţia acestei aprobări prealabile a fost suprimată printr-una din legile „hortensiene”, *Hortensienses* sau *lex Hortensia*. Practic, de acum înainte orice plebiscit echivala cu o „lege”, *lex*. Pe de altă parte, după legile hortensiene, s-au înmulţit considerabil „legile”, *leges*, votate de adunarea tributǎ, în dauna celor adoptate de adunarea centuriată. Anumite plebiscite au mai fost în prealabil discutate şi aprobate de senat în orice caz, după ultima secesiune, plebea a obţinut practic drepturi echivalente celor deţinute de patricieni. Acestora din urmă nu le-au mai rămas în exclusivitate decât dreptul de a ocupa locuri în unele colegii sacerdotale şi de a-şi duce vitele gratuit la păscut pe pământurile publice. Litigii de importanţă scăzută au mai izbucnit între patricieni şi plebei, în timpul celui de al doilea război punic. Totuşi, mult anterior, la mijlocul secolului al V-lea! C., plebea impusese adoptarea faimoase Legi a celor Douăsprezece Tabule2.

Legea celor Douăsprezece Tabule şi consecinţele sale

într-adevăr, patricienii monopolizau nu numai religia şi auspiciile, ci şi practicarea justiţiei, a dreptului şi legile, de altfel corelate religiei. Ele erau secrete şi alcătuiau domeniul strict al magistraţilor şi pontifilor patricieni. Se manifestă aici o reminiscenţă a cuceririi indo-europene a Europei şi a unei părţi din Asia. În India veche, ca şi la galii, o castă sacerdotală, în principiu

formată din descendenţii cuceritorilor indo-europeni, deţinea monopolul religiei şi ai dreptului, pe care trebuia să le ignore mulţimea, provenită, la origine, din coborâtorii seminţiilor preindoeuropene. Cel puţin parţial, acelaşi fenomen s-a petrecut în Roma „primordiilor”. În condiţiile dezvoltării, fie şi lente, a Cetăţii, această situaţie a ajuns de nesuportat pentru plebei şi pentru anumiţi patricieni.

În acest fel, în 451 î.Hr., a fost creată o comisie de zece senatori, patricieni „în vederea făuririi unui cod scris de lege. Ei se numeau decemviri sau, mai precis, *decemviri legibus scribundis*. Această comisie a fost prezidată de către Appius Claudius. La sfârşitul anului, pentru cel următor, adică 450 î.Hr., a fost aleasă o nouă comisie de decemviri, din care ar fi făcut parte şi trei plebei (DH, 10, 58, 4). A doua comisie a definitivat un cod de prescripţii juridice şi l-a gravat pe douăsprezece table de bronz, calificate ulterior ca „Legea celor Douăsprezece Tabule”, *lex Duodecim Tabularum*. Decemvirii asumaseră diriguirea Cetăţii, în locul magistraţilor obişnuiţi şi tribunilor plebei. După gravarea tablelor, mandatul lor a încetat să opereze. De altfel, decemvirii au fost învinuiţi de „trufie regală”, *regia superbia* (Liv. 4, 15, 4) şi supranumiţi, „cei zece Tarquini”. Am consemnat mai sus cât de sensibili erau romanii la aşa-numita *adfectatio re g ni*. În legătură cu abdicarea lor s-a făurit o legendă similară celei a Lucreţiei. Unul dintre decemviri ar fi vrut să transforme în sclavă o fecioară liberă, Virginia, ca s-o violeze. Tatăl fecioarei a preferat însă s-o ucidă cu mâna lui. Ceea ce a generat o nouă secesiune a soldaţilor plebei, pe Aventin. Decemvirii au trebuit să abdice. După opinia cercetătorilor moderni, episodul Virginiei traduce tensiunile prilejuite de aservirea unor cetăţeni din pricina datoriilor, contractate de ei şi nerambursate, şi

de aspiraţia plebeilor în vederea ocrotirii cetăţenilor. Pe de altă parte, acordul încheiat între plebe şi patriciat în 449 î.Hr. Ilustrează zămislirea dualismului patriciano-plebeian şi prepararea integrării sau reintegrării plebei în „poporul roman”, *populus Romanus*.

În orice caz codul decemviral înregistra dreptul cutumiar şi ilustra situaţia economico-socială a Romei de atunci, când societatea gentilică se afla în plină criză şi procesul configurării Oraşului timocratic reîncepuse, progresând vizibil. Acest cod decemviral va forma temeliile dreptului roman public şi privat din secvenţele istorice următoare. S-au conservat pasaje din acest cod în citatele juriştilor, istoricilor şi gramaticilor veacurilor subsecvente, cu toate că relativ adaptate din punct de vedere lingvistic.

S-a susţinut că, în ultimă instanţă, codul decemviral ar fi exprimat o nouă închidere a patriciatului. Incontestabil el ilustra încă o *forma mentis* de sorginte patriciană şi comporta vestigii ale societăţii gentilice. Astfel, codul decemviral statua legea talionului, dreptul tatălui de a-şi vinde copiii ca sclavi, severitatea în general. De asemenea, se omologa diferenţa între patricieni şi plebei, prin interzicerea căsătoriilor mixte (Cic., *Rep*., 2, 63). Dar am constatat că, la puţină vreme după adoptarea acestui cod legislativ, această interdicţie a fost anulată. Pe de altă parte, *Legea celor Douăsprezece Tabule* lovea din plin structurile gentilice. Se enunţa, cu toate că nu se punea în practică, egalitatea cetăţenilor în faţa legii, cel puţin în materie de drept privat Familia era favorizată în detrimentul ginţii. *Esenţială era chiar înregistrarea în scris a legislaţiei*. De altminteri, promovarea codului decemviral a avut consecinţe importante, din care au rezultat lichidarea structurilor gentilice, triumful definitiv al unei Cetăţi timocratice, întemeiate pe ban şi

pe rentabilitate, pe întreprinderea liberei iniţiative, aşa-numita economie de piaţă, şi reducerea diferenţierilor dintre patricieni şi plebei, mai sus menţionată.

Fără îndoială, am reliefat că rezistenţa patriciatului a fost aprigă. Am constatat cum au fost cumplit penalizaţi nu numai Spurius Maelius şi Marcus Manlius Capitolinus, ca suporteri ai plebei, ci însuşi Marcus Furius Camillus, de cinci ori dictator şi de patru ori consul. El introdusese la Roma ceremonia triumfului său, în orice caz, cvadriga trasă de cai albi, pe care defila învingătorul. Incriminat de *adfectatio regni*, a fost exilat, dar a fost rechemat din surghiun, ca să-şi convingă cetăţenii să nu părăsească Roma, devastată de galii, pentru a se muta la Veii, cum propunea plebea (Liv., 5, 25 – 29; Plut., *Cam*., 7, 11). În continuare, el va învinge pe galii, pe volsci şi va combate aspiraţiile plebei, care reclama accesul la consulat. În imaginarul roman, Camillus va rămâne o „căpetenie predestinată”, *fatalis dux* (Liv., 5, 19, 2), un alt fondator al Romei, un nou Romulus (Liv., 5, 49, 7; 7, 1, 10; Plut., *Cam*., 1, 1 etc.). Într-adevăr, bătălia plebei în vederea accesului la consulat a fost îndelungată şi foarte dură. Asaltul plebei asupra consulatului s-a intensificat îndeosebi după 376 î.Hr. Preţ de mai mulţi ani, nu au mai fost aleşi la Roma consuli, substituiţi de tribuni militari cu putere consulară (Liv., 6, 35, 4 – 10). Patricienii refuzau să acorde consulatul unui plebeu, deoarece magistratura supremă comporta *imperium* şi deci luarea auspiciilor. Or un plebeu nu a putut mult timp să ia auspiciile. Problema era pusă în termenii unor parametri religioşi.

În cele din urmă plebea a obţinut ceea ce a dorit în 367 sau în 366 î.Hr., tribunii plebei, Gaius Licinius şi Lucius Sextius, au determinat adoptarea unui plebiscit, imediat după aceea confirmat printr-o lege, aşa-numita lege liciniană ori liciniano-sextiană, care stabilea că

unul dintre consuli putea fi plebeu (Liv., 6, 42, 9 – 14; 7, 1, 1 – 2). Cei doi tribuni au constrâns patricienii să accepte accesul plebei la consulat. Este adevărat că, între 355 şi 343, se regăsesc în listele de consuli, aşa-numitele Faste consulare, în special cupluri de consuli patricieni. Totuşi, în 342 î.Hr., un plebiscit preconizat de Lucius Genucius, confirmat ulterior printr-o lege votată de comiţiile centuriate, reliefa că unul dintre cei doi consuli trebuia să fie, în mod obligatoriu, plebeu (Liv., 7, 42, 1 – 7). Au urmat, cum am remarcat mai sus, ultima secesiune a plebei şi legile hortensiene, cu efectele deja subliniate. În acest mod s-a ajuns la o situaţie nouă, la ceea ce un savant italian a tradus prin formula „ordine nuovo”, care a implicat configurarea unei noi categorii politice prevalente, patriciano-plebeiene3. Iniţial, consulii au fost desemnaţi de predecesorii lor, poporul confirmând sau respingând iniţiativa lor. Ulterior, consulii au fost aleşi de către comiţiile centuriate. Fragilizarea ineluctabilă a patriciatului a fost efectul mutaţiilor economice şi politice. Personalul politic diriguitor al Cetăţii devenea tot mai numeros. Interesele economice şi comerciale dobândeau o pondere sporită. Roma trebuia să se deschidă tuturor cetăţenilor, indispensabili susţinerii eforturilor crescânde reclamate de războaie. Începând din 300 î.Hr. A fost abolit unul dintre ultimele privilegii relevante ale patriciatului, deoarece plebeii au obţinut accesul la anumite funcţii sacerdotale, cum erau cea a augurilor şi a pontifilor, care, datorită capacităţii de a tălmăci semnele trimise de zei, permiteau gestionarea religiei Cetăţii. Un libert, Gnaeus Flavius, edil în 304 î.Hr., întreprinsese publicarea modalităţilor şi formulelor de drept civil, devenit astfel accesibil tuturor. El a afişat şi calendarul, care înştiinţa pe cetăţeni în care zile se împărţea dreptatea.

Concomitent, după 367 – 366 î.Hr., au apărut alţi magistraţi, inferiori consulilor, pretorii. S-a deschis astfel calea alcătuirii unui subsistem de magistraturi, complex, însă capabil să stimuleze articularea Cetăţii în funcţie de aplicarea în practică a mărcilor fundamentale ale etnostilului roman: pragmatismul, ritualismul, formalismul, constructivismul, antropocentrismul. Efectele exercitate asupra expansiunii Romei au fost deosebit de revelatoare şi au explicat, în proporţii dificil calculabile, amploarea acesteia.

Sistemul instituţional roman

Acest sistem s-a dezvoltat progresiv, într-un ritm tenace, în special după 367 – 366 î.Hr. El s-a dovedit remarcabil de eficace, bine rodat, capabil să depăşească toate momentele dificile prin care a trecut Republica romană. Deşi numeroase, instanţele a ceea ce a devenit, relativ iute, un autentic sistem nu şi-au încurcat atribuţiile şi au ştiut să-şi delimiteze competenţele. S-a ajuns la un *consens republican*, în stare să asigure aplicarea judicioasă a legalităţii. Încât s-a promovat „secolul de aur al Republicii”, la care ne vom referi în alt subcapitol. Toţi cetăţenii au aderat la mentalitatea republicană, cea care prilejuise îndepărtarea de la Roma sau chiar lichidarea fizică a personalităţilor susceptibile să impună o putere personală.

Ciuitas nu desemna, în limba latină, numai „cetatea”, ci şi „cetăţenia”. Un vocabul precum „cetăţean”, *ciuis*, provenit din indo-europeanul *keiwos*, conota legături de înrudire spirituală, consemnate într-un capitol anterior. Desigur, la Roma nu trăiau numai cetăţeni, ci şi sclavi şi străini. Unii dintre aceştia din urmă erau *peregrini*, însă alţii, deţinători ai unui statut privilegiat faţă de peregrini, au fost *Latini* sau „aliaţi”, *socii*, ai romanilor. În vremea Republicii se diferenţiau între ele, la Roma, patru categorii juridice de oameni liberi.

Încă din „primordii”, în For exista un şanţ care îi despărţea pe „cetăţeni”, numiţi şi *quirites*, de latini. Întrucât Roma se considera separată de restul Laţiului şi se mândrea cu un sinecism care implicase mai multe seminţii nelatine. De aceea latinii nu dispuneau la Roma de o cetăţenie completă. Calitatea de „latin”, *Latinus*, a fost, cu vremea, conferită şi altor italici, ori chiar nonitalici. Toţi aceşti *Latini*, indiferent de originea lor, posedau drept de vot la Roma, dacă locuiau în Cetate, dar nu puteau fi aleşi magistraţi. Le reveneau de asemenea dreptul de a deţine proprietăţi, pe teritoriul Romei, *ius commercii*, şi de a se căsători cu cetăţene romane, *ius conubii*. În cele din urmă s-a creat şi o „cetăţenie de drept diminuat”, *ciuitas minuto iure*, sau „fără drept de vot”, *sine suffragio*. Această cetăţenie parţială a dispărut în secolul al II-lea! C. Romanii nu s-au vădit niciodată foarte avari în privinţa acordării cetăţeniei lor. Cetăţenia se putea acorda individual ori în bloc, unui anumit grup de oameni, care binemeritaseră de la Roma. Foştii sclavi, *liberţi*, ai cetăţenilor romani căpătau automat cetăţenie cu ocazia eliberării lor. În această privinţă ei se învederau privilegiaţi faţă de peregrini. Fără îndoială, cetăţenii romani aveau îndatoriri faţă de Roma, în principiu politico-civice, dar mai ales militare şi fiscale. În contrapartidă, le reveneau şi anumite drepturi. În primul rând, dreptul la cele trei „nume”, mai sus semnalate. Totuşi, pe lângă dreptul la proprietate în Roma şi la căsătorie cu femeile cetăţene – care conotau şi vânzare-cumpărare de bunuri, intentarea unor procese cetăţenilor romani, moştenire, depunere de mărturie în procesele din Oraş –, posedau şi dreptul de a vota şi de a candida la o magistratură (deşi se pare că în acest ultim caz era necesar un anumit cens). Se adăugau dreptul de a solicita „intercesiunea”,

intercessio, a tribunilor plebei sau a magistraţilor, dreptul la o judecată în procesele criminale, numai la Roma. Neîndoielnic important era şi dreptul de a face apel la popor, *ius prouocationis*, mai sus consemnat, adevărat *habeas corpus* al antichităţii. Dominaţia romană asupra Italiei s-a exercitat în special sub forma alianţei cu celelalte populaţii, adesea oneroase pentru ele. Pentru că aliaţii Italiei aveau obligaţii militare faţă de Roma, căreia trebuiau să-i asigure importante contingente de soldaţi; precum şi achitarea impozitului direct, *tributum*, chiar după ce cetăţenii acesteia nu au mai trebuit să-l achite.

Subsistemul magistraturilor

În interiorul acestui sistem instituţional se distinge subsistemul magistraturilor, care impüca, la Roma, exercitarea unui fel de putere executivă. În pofida numeroaselor categorii de magistraţi, dezvoltate după 367 – 366 î.Hr., toţi magistraţii dispuneau de „puterea legală”, *potestas*. Numai consulii, pretorii şi dictatorii republicani erau investiţi cu *imperium*, termen elucidat de noi anterior. *Imperium* presupunea în primul rând luarea auspicnlor importante. În acest drept se găsea temelia celorlalte prerogative ale *imperium-ului*, inclusiv comandamentul militar, la care ne-am referit cu un alt prilej. *Imperium* presupunea şi acordul popular, aclamarea celui care îl asumase pe câmpul de luptă, *salutaţi-o*. Soldaţii, adică cetăţenii, Cetatea în cadrele sale militare, îl acordau generalului victorios. Proclamarea comandantului ca *Imperator* putea să pară superfluă, pentru că acesta era deja desemnat de factorii „legislativi” cu atributele conducerii armatei. Dar gratuitatea însăşi a unei asemenea cutume chezăşuieşte vechimea sa. Încât *salutaţi-o* era o reminiscenţă a unei vremi când „vocea poporului” reprezenta o prevestire, un *omen*, care ilustra voinţa

divină. *Imperium* se conferea la începutul mandatului, printr-o lege votată de adunarea curiată, o „lege curiată”, *lex curiata*. *Imperium* subîntindea nu numai comandamentul militar, ci şi dreptul de a convoca senatul şi comiţiile, ca şi adoptarea unor sentinţe judiciare însemnate. După ce romanii au făurit pe teritoriile cucerite de ei provincii, *imperium* a revenit şi guvernatorilor acestora, foştii magistraţi, pe scurt promagistraţi.

Putem constata mai multe mărci, trăsături comune tuturor magistraţilor. În primul rând trebuie remarcată *colegialitatea*. Cu o singură excepţie, magistraturile erau asumate de mai mulţi demnitari, care îşi împărţeau competenţele între ei sau recurgeau la principiul rotaţiei – deţinerea puterii de unul singur dintre ei, pentru o scurtă perioadă de timp, după care ea era preluată de un altul. În al doilea rând se reliefează *anualitatea*. Cu puţine excepţii, magistraturile erau ocupate de anumiţi demnitari numai un singur an. Desigur, anualitatea, impusă de Porsenna, avea ca ţintă evitarea obţinerii puterii personale. În al treilea rând se observă *gratuitatea*. Magistraţii nu erau salarizaţi, ca la Atena, ci doar li se rambursau anumite cheltuieli, efectuate de ei în exerciţiul demnităţii, în al patrulea rând, magistraţii exprimau *voinţa Cetăţii*. Ei dispuneau de autoritate judiciară, de capacitatea de a lua hotărâri obligatorii, în funcţie de dreptul de a edicta (*ius edicendi*) şi de a reprima, dreptul de coerciţie, *coercitio*. În al cincilea rând, un magistrat putea bloca hotărârile adoptate de magistraţii inferiori, având dreptul la *intercesie*, *ius intercessionis*. În sfârşit, orice magistrat era investit cu „onoare” sau „demnitate” ieşită din comun, *honor*.

Desemnarea magistraţilor de către predecesori, însoţită obligatoriu de aclamaţie populară, a fost

substituită, la începutul secolului al III-lea! C., de către alegerea lor în adunările poporului. Termenul utilizat a fost însă nu „alegere”, *electio*, ci „creare”, *creatio*, a magistraţilor. Această operaţie presupunea un adevărat ceremonial, pe temeiul căruia un magistrat era *creat*. Multă vreme scrutinul s-a desfăşurat printr-un vot deschis şi oral. De altfel, un timp, consulii au putut respinge anumiţi candidaţi la succesiunea lor şi amâna alegerile. Abia la sfârşitul secolului al II-lea! C., după intense dezbateri, s-a trecut la votul secret, introdus în urne, ca simbol al libertăţii (Cic., *Şest*. 103; *Agr.*, 2, 4). O lege din 180 î.Hr., *lex Villia Annalis*, a statornicit o carieră standardizată, ierarhizată, a magistraţilor, un „curs al onorurilor”, *cursus honorum*, o „ordine” a magistraturilor, *ordo* sau *gradus magistratuum*. Se preconiza o vârstă minimă la care se putea postula o magistratură: 26 de ani pentru quaestori, 35 de ani pentru pretori, 38 de ani pentru consuli. Între asumarea a doua magistraturi succesive fiinţa un interval minim de doi ani. Se pare că multă vreme consulii şi-au început mandatul pe 15 martie, în fiecare an, odată cu venirea primăverii. Totuşi, cel târziu prin 154 – 153 î.Hr., anul civil şi anul consular au debutat la 1 ianuarie. Se asigura astfel consulului putinţa de a se ocupa de problemele interne ale Cetăţii şi de a pregăti temeinic campania militară de vară. Quaestorii intrau în funcţiune la 5 decembrie, iar tribunii plebei la 10 decembrie. Alegerile, crearea magistraţilor desemnaţi, *designaţi*, pentru anul următor aveau loc toamna şi ulterior vara.

Este, după părerea noastră, relevant faptul că în limba latină acelaşi termen, adică *magistratus*, indica atât funcţia, cât şi persoana care o asuma. *Magistratus* desemna magistratura sau, mai exact, demnitatea, dar şi magistratul ori demnitarul. Pentru romanii Republicii

importantă era magistratura, demnitatea. Cel care o asuma nu era decât un simplu cetăţean, mandatar al poporului şi al magistraturii. Încât numele, persoana sa contau prea puţin. El se „lipea” de funcţia asumată. În opera sa, *Origines*, Cato cel Bătrân, în plin secol al II-lea! C., nu menţionează niciun niune de general roman. Generalii erau delegaţii Cetăţii: corpul cetăţenesc în ansamblul său era adevăratul erou al romanilor. Am constatat cât de ostili erau romanii Republicii personalizării puterii. Ritualismul roman intervenea în momentele de creare, *creatio*, a magistraţilor. Pragmatismul însă acţiona în procesul de funcţionare a magistraturilor. Auspiciile, în special cele majore, generau o harismă a magistraturilor mai degrabă decât a magistraţilor. Oricum, harisma, efemer preluată de un ins şi transmisă de la magistrat la magistrat, îl transforma pe deţinătorul magistraturii într-un efemer ales al lui Jupiter. Luarea auspiciilor precedă ritul de *creatio* a magistraţilor, intrarea lor în funcţiune, plecarea în campania militară, începutul unei bătălii. Magistraturile includeau *fides* şi *pietas*. Magistraţii erau loiali Cetăţii şi misiunilor de împlinit în complexul subsistem al magistraturilor. Iar pietatea asigura respectul tradiţiilor, prezervarea şi cultivarea „cutumei strămoşilor”, *moş maiorum*, atât de dragă romanilor4.

În fruntea subsistemului magistraturilor se aflau consulii. Ei se situau la vârful ierarhiei magistraţilor. Toţi ceilalţi magistraţi le erau subordonaţi: în principiu, ei „comandau” Cetatea, unde îndeplineau rolul puterii supreme. Până la Iulius Caesar nu au fost decât doi consuli anuali „eponimi”. Căci romanii nu marcau cifric un anumit an, ci înregistrau numele celor doi consuli. Se utiliza un ablativ absolut, spunându-se „fiind consuli (*consulibus*) ...” cutare şi cutare într-un anumit an. Consulii deţineau nu numai comanda supremă a armatei

şi competenţe religioase (oferind zeilor rugăciuni şi jertfe, cercetându-le voinţa, înainte de a întreprinde acte publice), ci şi puteri administrative şi juridice. Au fost vreodată delimitate cu precizie atribuţiile consulilor? Răspunsul nu poate fi decât negativ. Adeseori consulii, care se neutralizau reciproc, îşi împărţeau competenţele: unul comanda armata, pe când celălalt se hărăzea administraţiei şi justiţiei. Sau unul deţinea puterea o zi ori o scurtă perioadă de timp, pentru a o încredinţa celuilalt în secvenţa temporală următoare. Ei nu au moştenit hlamida regală de purpură, bucurându-se doar de un tiv de purpură, cusut fie pe togă, fie pe tunică, şi nu se deplasau în Roma într-un car, ci pe jos, ca orice cetăţean. Totuşi au preluat câteva însemne, *insignia*, ale puterii regale. Aveau dreptul la taburetul de fildeş, scaunul curul, *sella curulis*, şi la o gardă alcătuită din doisprezece lictori, înarmaţi cu nuiele, *fa sees*, şi cu secure, ascunsă între fascii, în zona intrapomerială, unde consulii împărţeau dreptatea. Consulii efectuau recrutările de soldaţi, sub controlul senatului, şi posedau drept de coerciţie asupra militarilor romani şi inamicilor. Ca soldaţi, cetăţenii pierdeau dreptul de a face apel la adunările populare. Consulii le convocau şi le prezidau, ca şi pe senatori. Propuneau comiţiilor legile. Progresiv, ei au transferat pretorilor o mare parte din atribuţiile judiciare. În legătură cu parametrii colegialităţii lor, merită să semnalăm relevanţa titulaturii consulilor. Prefixul *con* –, de fapt ulterior prepoziţia *cum* –, ilustra colegialitatea: cineva era consul „împreună”, *cum*, cu altcineva. În vreme ce elementul de compunere *prae* –, anterior regăsit în *praesul* sau în *praetor*, traducea doar faptul de a fi în frunte, înaintea altora.

Într-adevăr pretorii, *praetores*, existenţi poate ca magistraţi supremi după 510 – 509 şi înainte de 451

î.Hr., reapar după 367 – 366 î.Hr. Ca exponenţii celei de a doua trepte a magistraturilor. Cercetătorii moderni consideră că termenul *praetor* ar fi provenit de la vocabulul etrusc *purthne*. Romanii îşi aveau însă explicaţia lor. Cicero corela *praetor* cu *praeire*, adică „a merge înainte”, „a o lua înainte” (*Leg*., 3, 3, 8). După smulgerea accesului plebei la consulat, pretorul apare ori reapare ca o contrapondere, deoarece el era patrician (Liv., 6, 42, 11). Ulterior, încă din 241 î.Hr., constatăm doi sau chiar mai mulţi pretori. Plebea a dobândit şi accesul la preţură, magistratură înzestrată cu un*impieri um* inferior celui al consulilor. Quintus Publilius Philo a fost, în 336 î.Hr., primul pretor plebeu.

S-a întâmplat ca pretorii să deţină, în secolele al IV-lea şi al O-lea! C., competenţe militare: îndeosebi defensive, pentru că îndeobşte ei comandau forţele care apărau Roma, pe când consulii comandau acţiunile militare ofensive (Liv., 7, 23, 4; 25, 12; 10, 31, 3; 22, 57, 8; 41, 5, 7). Pretorii erau şi ei însoţiţi de câţiva lictori şi aveau dreptul la taburetul de fildeş, *sella curulis*. Progresiv, pretorii se specializau în competenţe judiciare. Astfel, pretorul urban instrumenta procesele dintre cetăţeni. La intrarea în funcţiune, pretorii emiteau un „edict”, *edictum*, în care îşi precizau intenţiile referitoare la procedurile judecătoreşti. Pretorii puteau înfiinţa tribunale extraordinare, care să judece în procesele criminale, dar ei acţionau mai ales în procesele care ţineau de dreptul civil. În absenţa consulilor, pretorii prezidau senatul şi se puteau ocupa de orice problemă de stat. În 230 î.Hr. Existau patru pretori. Numărul lor va ajunge la şase, în 80, crescând ulterior până la şaisprezece, în 44 î.Hr. Ca şi consulii şi cenzorii, pretorii sunt aleşi de adunarea centuriilor. Pe treapta imediat inferioară a carierei magistraţilor se situau tribunii plebei şi edilii. Iniţial, tribunii plebei nu

au fost magistraţi ai „poporului” roman. Ei erau numai exponenţi ai plebei, în funcţie de o obârşie revoluţionară şi secesionistă. Ei nu deţineau o *potestas* normală, nu aveau drept să ia auspiciile şi nu posedau *imperium*. Cu toate acestea competenţele lor, foarte ample, asumau conotaţii magice şi religioase, similare celor pendinte de *imperium*. În 457 î.Hr. Ei sunt în număr de zece (Liv., 2, 33, 1 – 3; 58, 1; 3, 30, 7). Cum am mai arătat, tribunatul plebei fusese generat ca un organ de apărare a acesteia împotriva patriciatului.

Am consemnat competenţele tribunilor plebei. Din ele decurgea şi dreptul de a aresta pe oricare cetăţean roman, *ius prensionis*. Puteau condamna la amenzi, la închisoare şi chiar la moarte. Tribunii plebei convocau şi prezidau conciliul plebei, unde propuneau plebiscite, ajunse până la urmă obligatorii pentru întreg poporul roman. La început puteau doar asista la dezbaterile senatului, aşezaţi undeva la intrarea în sala unde deliberau membrii acestuia. Dar, chiar înainte de a putea deveni senatori, hotărâre adoptată în a doua jumătate a secolului al II-lea! C., ei dobândiseră dreptul de a convoca şi prezida senatul. Încât tribunii s-au transformat în autentici magistraţi ai poporului roman. Au obţinut şi dreptul de a cerceta mesajele expediate de zei şi de a anula orice măsură considerată de ei ca refuzată de divinităţi. Competenţele lor legislative se opreau la limita zonei pomeriale. Tribunii nu au putut niciodată să fie aleşi de conciliul plebei decât dintre tineri care aparţineau plebei. Desigur, cel puţin până în 133 î.Hr., tribunii plebei nu au abuzat de capacitatea lor de a spune oricând veto şi deci de a „gripa” mecanismul instituţional roman. Mai puţin importanţi, dar la egalitate cu ei, în ierarhia magistraturilor erau edilii.

Edilii, *aediles*, au fost iniţial adjuncţi ai tribunilor plebei. Ei au apărut înainte de 471 î.Hr., sub forma unui

cuplu de magistraţi ai plebei, legaţi de templul zeiţei Ceres (Liv., 2, 56, 2; DH, 6, 90). Aleşi de către conciliul plebei, ca şi tribunii, ei au fost mai târziu „creaţi” de către adunarea tribută, la care ne vom referi în subcapitolul următor. Începând din 367 – 366 î.Hr., ei au fost dublaţi de un alt cuplu de edili, *aediles curules*, la origine exclusiv patricieni. Toţi edilii au devenit cu vremea magistraţi ai poporului. Denumirea de edil, *aedilis*, aminteşte de *aedes*, la obârşie templu, mai târziu cameră. Fiindcă edililor le era încredinţată gestionarea templului zeiţei Ceres. De aici decurgeau competenţele lor, investite cu o conotaţie religioasă. Ei organizau jocuri, *ludi*, în cinstea zeităţilor din temple. Edilii curuli gestionau jocurile cele mai prestigioase. Totodată, edilii supravegheau spectacolele organizate de particulari. În legătură cu zeiţa Ceres şi cerealele, edilii controlau pieţele de mărfuri, operaţiile de cumpărare-vânzare, desfăşurate aici, cântarele, aprovizionarea Romei în general, gestiunea Oraşului, băile, apeductele, canalizările, clădirile publice etc. Jurisdicţia lor penaliza prin amenzi contravenienţii.

Quaestorii şi quaestura reprezentau eşalonul cel mai modest al carierei magistraţilor. Aceste denumiri trebuie puse în relaţie cu verbul latin care desemna „cercetarea”, „ancheta”. Întrucât quaestorii practicau unele anchete de importanţă redusă. Deşi apăruţi anterior, au devenit magistraţi în secolul al Ullea! C. Gestionau în parte, sub controlul riguros al senatului, trezoreria publică, aşa-numitul *aerarium Saturni*. Le reveneau de asemenea controlul arhivelor, supravegherea flotelor, a vămii, a încasării impozitelor, a finanţelor.

Unii quaestori îşi aveau sediul în oraşele italice, siciliene ori chiar provinciale. Erau aleşi de către adunarea tribută. Se constată zece quaestori în secolul

al II-lea! C., pentru ca ei să fie douăzeci sub Sulla şi patruzeci în timpul lui Iulius Caesar. Ca magistraturi speciale, înzestrate cu particularităţi pregnante, trebuie degajate dictatura (republicană) şi cenzura.

Dictatorii republicani, *dictatores*, erau investiţi numai în caz de calamitate naturală sau de criză politică gravă, manifestată pe plan intern şi mai ales pe plan extern, când soarta Romei era serios primejduită. De asemenea, şi pentru îndeplinirea unor acte rituale deosebit de solemne, cum ar fi fost baterea unui cui în zidul Capitoliului sau prezidarea unor adunări electorale prevăzute a se desfăşura în condiţii delicate. Încât sorgintea acestei magistraturi trebuie să fi comportat o semnificaţie magică. Dictatorul era un magistrat unic, secondat de toţi magistraţii normali şi de un „magistru” sau comandant „al cavalerilor”, *magister equitum*. Un dictator beneficia de un *imperium maximum*, ca veritabil administrator al legii marţiale. După terminarea mandatului său, care subîntindea întreaga gestiune a Cetăţii, nu putea fi urmărit în justiţie pentru deciziile adoptate de el în exerciţiul funcţiunii, inclusiv în domeniul finanţelor. Spre a dobândi instrumentele financiare necesare îndeplinirii misiunii sale, dictatorul trebuia totuşi să facă apel la senat în secolul al V-lea! C., dictatorii au fost cu toţii patricieni. Gaius Marcus Rutilus a fost primul plebeu care a asumat dictatura, în 356 î.Hr. Dictator plebeu a fost şi Quintus Publilius Philo, mai sus amintit ca pretor.

Autoritatea aproape regală a unui dictator era simbolizată de cortegiul de douăzeci şi patru de lictori care îl însoţea. Totuşi, mandatul unui dictator nu putea depăşi cifra de şase luni; adesea el era exercitat chiar într-un interval de timp mult mai scurt. „Crearea” unui dictator se desfăşura între parametrii excepţionalităţii. Senatul invita pe consuli „să numească”, „să creeze” ori

„să aleagă” un dictator: *dicere, creare, legere dictatorem*. Adunările populare nu erau îndeobşte implicate în actul de „creare” a dictatorului. Consultându-se cu senatul, consulii numeau dictatorul noaptea, pentru a evita luarea auspiciilor, care ar fi putut stânjeni desemnarea acestuia. Imediat mandatul consulilor înceta. Deciziile dictatorului nu puteau fi blocate de nimeni, poate nici măcar de tribunii plebei. Ultimul dictator republican a fost Servilius, în 202 î.Hr. Dictatura va reapărea în secolul I î.Hr., dar cu atribuţii similare celor ale dictatorilor moderni.

Cenzorii, *cenzores*, totdeauna doi la număr, erau de asemenea magistraţi de excepţie, foarte importanţi. Nu erau înzestraţi cu *imperium*, dar aveau dreptul să ia auspiciile majore, *auspicia maiora*. Ei clasau şi notau cetăţenii care furnizau soldaţi Cetăţii. Tradiţia privitoare la „primordii” susţine că cenzorii ar fi apărut în 443 î.Hr. (Liv., 4, 8, 2 – 5). După opinia noastră, cenzorii şi cenzura trebuie să fi emers cel mai devreme odată cu înfiinţarea sau reînfiinţarea preturii. După 265 î.Hr., s-a interzis exercitarea cenzurii de două ori de către aceeaşi persoană. Iar în 339 î.Hr., o anumită lege stipula că măcar unul dintre cenzori trebuia să fie plebeu. De altfel, Gaius Marcius Rutilus, mai sus menţionat, era un plebeu; fusese cenzor în 351 î.Hr. Încă din 312 î.Hr., mandatul cenzorilor a durat optsprezece luni, şi nu un an. Iar, din 209 î.Hr., cenzura a ajuns cea mai importantă magistratură. Încât există o relaţie limpede între dezvoltarea cenzurii şi expansiunea timocraţiei, a „economiei de piaţă”. Cenzorii erau de altfel desemnaţi şi ulterior aleşi de către adunarea centuriată dintre foştii consuli. Când intrau în funcţiune, cenzorii dobândeau imediat şi pe deplin toate puterile. Colegialitatea este mai profundă în cazul cenzorilor decât în cel al altor magistraţi.

Niciun alt magistrat, cu excepţia tribunilor plebei, nu poate să se opună puterii cenzorilor. Cenzorul este demnitarul a cărui misiune rezidă în a cere socoteală cetăţenilor. Aşadar, nu putea da socoteală ’nimănui (Val. Max., 7, 2, 6). Cenzorii sunt aleşi pentru mandatul lor o dată la cinci ani. De altfel, cenzorii puteau să-şi prelungească magistratura dincolo de cele optsprezece luni mai sus consemnate. Desigur, titulatura lor evocă lexemul *censere*, care înseamnă „a face o preţuire”, „a emite un aviz”, „a hotărî”. Evident, se impune o legătură cu termenul „cens”, *census*. În cadrul censului, organizat o dată la cinci ani, se evaluau averile cetăţenilor, dar şi meritele şi comportarea lor. Cenzorii vegheau asupra moralităţii cetăţenilor.

Oricum, esenţa censului se afla în recensământul tuturor cetăţenilor, inclusiv al celor săraci şi al liberţilor. În scopul efectuării recensământului, cetăţenii erau convocaţi pe Câmpul lui Marte. Printre altele, aici cenzorii supuneau cetăţenii unui examen moral, în cadrul unei discuţii purtate cu ei. Delegaţi ai lor se deplasau în provincii şi la armate, spre a efectua acolo recensământul. Cenzorii înscriau cetăţeni noi, reprobau pe cei imorali printr-un blam specific, *nota cenzoria*, însoţit câteodată de amenzi. Ei puteau să mute unul sau mai mulţi cetăţeni dintr-un trib în altul. De asemenea, puteau să schimbe clasa centuriată din care făceau parte cetăţenii. Sancţiunile se acordau în special pentru actele de indisciplină militară, conduită politică reprobabilă şi moravuri disolute. Cenzorii puteau exclude pe unii cavaleri din categoria lor politico-militar-socială. De altminteri, cu prilejul recensământului, se realiza şi o trecere în revistă a cavalerilor. De asemenea, cenzorii stabileau lista senatorilor (*lectio senatus*), din care puteau exclude pe cei estimaţi nedemni de către ei5. Ei recunoşteau

calitatea de senator a unui fost magistratat ori comandant militar. Cenzorii verificau documentele publice, arendau aşa-numiţilor *publicării* (antreprenori de impozite) taxele indirecte *uectigalia*, minele şi construcţiile publice (Pol., 6, 17, 2 – 4). Statorniceau şi impozitele directe, *tributǎ*. Fără îndoială, în virtutea „supravegherii moravurilor”, *cura morum*, cenzorii reprimau. În timpul cenzurii lor din 184 î.Hr., Cato cel Bătrân şi colegul său au supraevaluat de zece ori valoarea declarată a bunurilor de lux: bijuterii, vehicule, sclavi foarte scumpi. Au pus un impozit de 3% asupra acestor bunuri.

Astfel se conturau mecanismele subsistemului magistraturilor, puse practic toate în operă tocmai în secvenţa temporală ce ne interesează. Cum am mai arătat, ele ilustrează perfect evoluţia mentalităţilor romane.

Subsistemul adunărilor populare

Am consemnat mai sus surprinzătorul fapt, la prima vedere, că la Roma nu exista o singură adunare a poporului. S-au constituit patru asemenea adunări, tocmai în vremea care ne interesează aici. Pragmatismul roman a prilejuit capacitatea romanilor de a se descurca printre aceste adunări, de a evita concurenţa neloială între ele şi confuzia competenţelor. Acestor adunări le-au revenit largi competenţe legislative şi mai cu seamă electorale. De fapt, numai trei dintre aceste adunări, adică adunările curiate, centuriate şi tribute, erau ale întregului popor roman şi deci puteau adopta „legi”, *leges*. Cea de a patra, adunarea ori conciliul plebei, nu promova decât plebiscite. Când a fost introdus scrutinul individual, nu s-au contabilizat voturile cetăţenilor luaţi ca persoane. Se vota pe mari unităţi, centurii sau triburi. Întreaga unitate se chema că vota, cu un singur vot, pentru ceea

ce decidea majoritatea membrilor săi. Apoi se decidea în funcţie de majoritatea voturilor exprimate de unităţi. De pildă, votul a 18 triburi, dintre cele 35 câte au existat, reprezenta majoritatea absolută. Se afla în cauză o articulare a sufragiilor oarecum similară sistemului marilor electori, care aleg preşedintele Statelor Unite. Americanii nu votează direct un candidat sau altul, ci marii electori favorabili unuia dintre postulanţii preşedinţiei. Încât s-a întâmplat şi se întâmplă ca majoritatea degajată din voturile marilor electori, care a decis persoana preşedintelui, să nu coincidă cu majoritatea voturilor individuale ale americanilor! (Desigur, Statele Unite sunt înzestrate cu o „democraţie originală”.) Acelaşi fenomen se petrecea în adunările populare ale romanilor. Pe de altă parte, adunările populare nu aveau iniţiativa legilor. Aceasta aparţinea în exclusivitate magistraţilor care le prezidau. De aceea adunările Votau fie în favoarea, fie împotriva propunerilor avansate de magistraţi.

Am constatat în ce măsură căzuse în desuetudine cea mai veche adunare populară romană, cea curiată, *comitia curiata*, de sorginte gentilică. Ea a fost menţinută datorită tradiţionalismului romanilor, pe baza ritualismului şi a formalismului lor, metavalorilor de *fides* şi *pietas*. Avea mai ales o funcţie simbolică. O prezida *pontifex maximus*. Investea însă în funcţiune consulii şi pretorii printr-o lege curiată despre imperiu.

În schimb, s-a potenţat considerabil autoritatea adunării centuriate, *comitia centuriata*. Din cadru de mobilizare a cetăţenilor, aceste comiţii devin cea mai venerabilă adunare legislativă şi electorală a Romei. Sau, altfel enunţat, „cea mai mare adunare”, *maximus comitatus* (Cic., *Leg*., 3, 11; 44), definită de Theodor Mommsen ca baza reală a suveranităţii populare6. Comiţiile centuriate sunt „cele mai legitime”, „cele mai

sacre”, *sanctissimae* (Cic., *Red.*, 27). Am remarcat că se pune pe seama lui Servius Tullius înfiinţarea adunării centuriate pe bază censitară. El ar fi creat cinci clase censitare. În realitate, cum am semnalat, lucumonul etrusc nu crease decât o clasă şi categoria celor aflaţi sub clasă. Structurarea censitară a comiţiilor centuriate a fost operată sub Republică, probabil pe la 450 – 440 î.Hr., când s-au statuat cinci clase censitare, întemeiate deci pe cens. Corpul cetăţenesc includea 193 de centurii, divizate între cele cinci clase. Fiecare clasă, iniţial structură militară, era împărţită în centurii de „mai tineri”, *iuniores* (care luptau în afara teritoriului roman şi în prima linie de atac), şi în centurii de „mai bătrâni”, *seniores* (trupele de rezervă). Vocaţiei militare originare, de cadru de recrutare a soldaţilor, i se adăuga cea fiscală, conotată de perceperea impozitului funciar, bazat pe pământurile şi turmele deţinute de cetăţeni. Prima clasă cuprindea 80 de centurii, 40 de *iuniores* şi 40 de *seniores*. Clasele a două, a treia şi a patra includeau fiecare câte 20 de centurii, 10 de *iuniores* şi 10 de *seniores*. Numai clasa a cincea încorpora 30 de centurii, 15 de *iuniores* şi 15 de *seniores*. Se suprapuneau claselor censitare 18 centurii de „cavaleri”, *équités* (oamenii cei mai înstăriţi, inclusiv senatorii), şi sub clase figurau două centurii de genişti şi două centurii de muzicanţi, care alcătuiau fanfara. Ei ar fi putut vota după clasa a cincea. Toţi săracii Romei, care nu aveau cens, de fapt nu aveau ca avere decât capul, aşa-numiţii *căpiţe censi*, erau scutiţi de serviciul militar şi nu formau decât o singură centurie (Liv., 1, 43, 1-10). Prima clasă era constituită de infanteria grea, la origine, şi ulterior din proprietarii funciari mici şi mijlocii. Cavalerii şi cetăţenii din prima clasă îndeplineau poverile militare cele mai apăsătoare, dar alcătuiau majoritate electorală. Reamintim că o centurie

echivala cu un vot. Cavalerii şi cetăţenii din prima clasă votau primii. De altfel, când se atingea majoritatea voturilor – adică 97 – scrutinul se oprea. Încât chiar a doua clasă vota destul de rar, iar a cincea şi centuriile subiacente, practic niciodată (Cic., *Rep*., 2, 39; Liv., 1, 43, 10 – 11; DH, 4, 20.3). Prin tragere la sorţi, se alegea prima centurie care vota, cea prerogativă. Dat fiind că opţiunea sa putea influenţa pe celelalte. La începutul secolului al II-lea! C., prima clasă censitară a avut dreptul la doar 70 de centurii (Liv., 1, 43, 2; 40, 51, 9). Astfel a trebuit să fie chemate la vot şi centurii din a doua clasă. Pentru alegerile consulare din 44 î.Hr., a votat integral această a doua clasă (Cic., *Rep*., 2, 40; *Phil*., 2, 82).

Centuriile erau conduse de un centurion, *centuria*, şi de un responsabil al scrutinului, *rogator* (Cic., *De or*., 2, 200; *CIE*., 6, 33 994 = *I.L.S*., 6049). În orice caz, „sistemul” centuriat era timocratic, şi nu gentilic. El a generat însă o adunare populară oligarhică şi conservatoare. După ce funcţiile militare, îndeosebi de cadru de mobilizare şi de recrutare, s-au estompat, iar cele juridice au diminuat, adunarea centuriată şi-a conservat şi dezvoltat funcţiile electorale şi legislative. Centuriile erau convocate în afara incintei sacre a Romei, unde militarii nu puteau pătrunde, adică pe Câmpul lui Marte, zeul războiului, cu ajutorul unei goarne, *classicum*. Riturile convocării îmbrăcau totdeauna o conotaţie militară. Pe Capitoliu se ridica un *signum*, un steag roşu, ca simbol al sângelui şi al războiului. Încă din vremea Revoluţiei franceze, steagul roşu a fost restabilit şi purtat de unele forţe de extremă stângă, mai degrabă ca simbol al unor aşa-zise forţe populare decât al războiului. Unele adunări aveau un caracter preliminar, alcătuind *contio* (*nes*); după care se trecea la cele în care se luau decizii sau se alegeau

magistraţii. Din atribuţiile judiciare, adunarea centuriată a conservat judecarea cazurilor grave de *parricidium* şi, în special, de înaltă trădare, de *pierduellio*. Totodată, comiţiile centuriate puteau retrage cuiva cetăţenia romană şi funcţionau îndeosebi ca o curte supremă de apel (cum am arătat mai sus). Procedura de apel la adunările populare a fost definitiv reglementată printr-o lege Valeria din 300 î.Hr.

Prin excelenţă, comiţiile centuriate alegeau consulii, cenzorii şi pretorii. De asemenea, ele votau legile cele mai prestigioase, „sănătoase în cel mai înalt grad", *maxime salubres*, ale Republicii.

O concurenţă loială şi, în general, eficient realizată, au făcut-o comiţiilor centuriate cele tribute, *comitia tribută*. În opoziţie cu adunarea centuriată, ele reprezentau poporul civil al Romei. În timp ce adunarea centuriată se reunea „în afara pomeriului", extra*pomerium*, adunarea tribută se întrunea „în interiorul pomeriului", *intra pomerium*, adică între limitele incintei Romei. Mai puţin dependente de structurile gentilice, iniţial comiţiile tribute asamblau cetăţenii în funcţie de domiciliile lor, adică grupaţi pe triburile teritoriale înfiinţate de Servius Tullius. Unii cercetători apreciază că adunarea tribută a emers înainte de secolul al V-lea! C. Totuşi, se pare că ea şi-a făcut apariţia în 471 î.Hr. (Liv., 2, 55, 10; DH, 43 – 49). Adunarea tribută nu este sigur atestată decât după decemvirat, în 446 î.Hr. (Liv., 3, 71, 3). Vulgata relativă la „primordiile" Romei nu îi atribuia niciun întemeietor. Cu toate că adunarea centuriată vota legile cele mai respectabile, *progresiv, comiţiile tribute au devenit principalul organ legislativ şi electoral al Romei*.

Pe timpul lui Servius Tullius au existat numai patru triburi teritoriale şi urbane, mai sus menţionate. Ulterior s-au adăugat triburile din hinterlandul agrar. În

491 î.Hr., se constată douăzeci şi unu de triburi, dintre care şaptesprezece erau rustice (Liv., 2, 21, 7; DH, 7, 64, 6). Şaisprezece îşi luaseră numele de la principalele ginţi care posedau proprietăţi în zonele teritoriale unde se aflau triburile (Camillia, Claudia, A emilia, Cornelia, Fabia etc.). Numai unul singur avea un nume geografic. Ne referim la Crustumina, trib plasat între Tibru şi Anio. S-ar spune că ginţile crescătorilor de vite latino-sabini au făurit aceste triburi ca să-şi menţină influenţa politică. Mai târziu, cum am notat mai sus, un trib a însemnat un vot. Ulterior însă noile triburi şi-au luat denumirea de la locul unde erau aşezate: oraşe, cursuri de apă etc. În 241 î.Hr. S-a ajuns la treizeci şi cinci de triburi, cifră ce nu a mai fost depăşită. S-a ignorat repartizarea pur teritorială şi noii cetăţeni au fost înscrişi în rândurile triburilor existente.

Neîndoielnic, adunarea tribută se delimitează net de cea a centuriilor, oligarhică şi censitară. Ea este mai „democratică”, chiar dacă există sensibile diferenţe între triburile urbane, intens populate, şi cele rustice, unde se înregistrau mai puţini votanţi. De altfel, cenzorii Quintus Fabius şi Publius Decius i-au înscris în masă pe toţi liberţii, proclamaţi de ei ca turbulenţi, în cele patru triburi urbane (Liv., 9, 46, 14). Iar în 168 î.Hr., cenzorii i-au cantonat pe cei mai mulţi liberţi în tribul urban Esquilin a, foarte populat (Liv., 45, 15, 4 – 5). De asemenea, unii cetăţeni proveniţi din Italia şi din provincii au fost înregistraţi, în majoritatea lor, în tribul urban Collina.

Atribuţiile electorale ale comiţiilor tribute rezidau îndeosebi în alegerea magistraţilor inferiori (quaestori, edili curuli etc.) şi a altor demnitari temporari, cum erau triumvirii şi decemvirii însărcinaţi cu probleme agrare. Însă atribuţiile legislative ale comiţiilor tribute s-au învederat ca deosebit de relevante. Legile votate de

ele, *leges tributaie*, au devenit mai numeroase decât cele votate de către comiţiile centuriate.

Mai mobile, mai dinamice decât cele centuriate, comiţiile tribute se reuneau mai uşor. În pofida diferenţelor dintre triburi, sufragiul oamenilor de condiţie modestă deţinea o pondere sensibil mai mare în comiţiile tribute decât în cele centuriate. Treptat, legislaţia romană avea tendinţa să se mute în adunarea tribută. Încât, după cum arată Claude Nicolet, comiţiile tribute aveau tendinţa de a lua locul, ca organ esenţial al suveranităţii populare, adunării centuriate7. Incumbă însă comiţiilor tribute şi competenţe judiciare, ca organisme ale justiţiei populare, mai ales pentru infracţiunile mai puţin grave. Cele grave, cum am arătat mai sus, erau instrumentate de comiţiile centuriate. Nu existau reguli precise, care să oblige un cetăţean să se adreseze uneia sau alteia dintre cele două adunări. Întrucât el putea, într-un caz de condamnare penală, să-şi introducă apelul, în virtutea dreptului la *prouocatio*, în adunarea tribută. Dar, de cele mai multe ori, adunarea tribută, ca instanţă de apel, hotăra în cazurile de acuzaţie de crime publice, a căror pedeapsă nu era execuţia condamnatului, ci doar o amendă. În acest mod, majoritatea proceselor judecate în apel se desfăşura în adunarea tribută. Fireşte, nu numai în comiţiile centuriate, ci şi în adunarea tribută, numeroşi cetăţeni romani, care locuiau în Italia, însă în exteriorul Romei şi Laţiului, ori chiar în provincii, nu votau, pentru că nu se deplasau în Oraş. Nu exista sufragiul local sau prin corespondenţă. Rar, pentru adunări electorale, se realiza o mare afluenţă de cetăţeni veniţi din depărtare.

Am notat mai sus că rolul împlinit de *concilium* sau *concilia plebis* nu a făcut decât să crească. Pentru adoptarea legislaţiei plebeiene şi pentru alegerile tribunilor şi edililor plebei, participant la reuniunile

respective, de la care, după opinia noastră, erau excluşi patricienii, votau tot pe triburi. Căci am constatat că plebeii erau înscrişi în triburi. Unii savanţi moderni au considerat chiar că, după 287 – 286 î.Hr., conciliul plebei ar fi fuzionat cu adunarea tribută. Francesco de Martino a demonstrat clar că o asemenea ipoteză trebuie exclusă8. În 220 î.Hr., distincţia între conciliu şi comiţiile tribute era foarte pregnantă (Liv., 27, 5, 16). Nu numai că efectivele votanţilor nu erau chiar identice, dar conciliul îşi avea proprii preşedinţi – tribunii şi edilii plebei – şi rituri religioase specifice. De cele mai multe ori nici nu se luau auspicii cu prilejul întrunirii conciliului. Se recurgea rar la consultarea semnelor trimise de zei.

Funcţionarea adunărilor poporului şi a conciliului plebei relevă o complexitate remarcabilă şi ilustrativă pentru structurile mentale romane. Voinţa populară se exprima pe diferite căi. Cum va preconiza, pentru America latină, Simón Bolívar, care era înzestrat cu o solidă cultură clasică. Însă esenţialul puterii reale, legislative şi chiar executive sau judiciare, se afla în altă parte, şi nu în mâinile adunărilor populare ori ale magistraţilor. *Căci, în Roma antică, în pofida unor aserţiuni foarte hazardate, emise de către unii, nu a funcţionat niciodată principiul separării puterilor în stat*. De altfel, funcţionează el cu rigoare în vremea noastră, nu numai la noi, ci şi în marile democraţii occidentale? *Organul suprem al puterilor, al tuturor puterilor, a fost, sub Republică, senatul*.

Subsistemul puterilor senatoriale

Este clar că puterile reale ale senatului, foarte întinse, depăşesc cu mult competenţele strict legale, delimitate instituţional, care îi revin. Sau cel puţin astfel percepeau oamenii secolelor ce ne interesează acum forţa reală a senatului Republicii. Ei considerau senatul

ca adevăratul cârmuitor sau cârmaci al Republicii. Cum vom vedea în capitolul următor, la începutul secolului al M-lea! C., Pyrrhus, regele Epirului, a invadat Italia. În 280 î.Hr., el a trimis la Roma o ambasadă condusă de filosoful grec Kineas. La întoarcere, suveranul Epirului l-a întrebat pe Kineas cine este rege la Roma. Kineas i-a răspuns că la Roma nu domneşte un basileu, ci se află trei sute de regi. Aceşti trei sute de regi erau, desigur, senatorii (Plut., *Pyrrh.*, 19). Iată pentru ce Claude Nicolet defineşte senatul drept consiliul permanent al Cetăţii romane sau „consiliul public" al statului. Senatul sau curia, cum mai era numit, este axa vieţii politice în tot cursul evoluţiei Republicii9. Imensa forţă reală a senatului nu se baza pe un *imperium*, ci pe „influenţă", „capacitatea de a creşte şi de a face să crească", *auctoritas*, care nu era instituţionalizată. Senatul este garantul şi gardianul Cetăţii. Ca şi al structurii oligarhice a acesteia.

Poporul, *populus*, cuprinde toţi cetăţenii romani, mai ales pe cei de vârstă adultă, în antiteză cu bătrânii. Această situaţie se oglindeşte în celebra formulă: „senatul şi poporul roman", *senatus populusque Romanus*, abreviată prin sigla *SPQR*. Această formulă a constituit şi constituie simbolul Romei. Al Romei antice şi al Romei contemporane nouă. Ea apare pretutindeni la Roma, inclusiv pe capacele din trotoare, care acoperă canalizările! Această formulă îmbracă şi o altă semnificaţie. Ea ilustrează prevalenţa absolută a senatului, prioritatea lui faţă de popor, orânduit în comiţii, ca şi faţă de magistraţii acestuia. Senatul asumă prin urmare o mai sensibilă relevanţă decât poporul roman. Oricum, el se detaşează ca organism independent faţă de popor ori faţă de ceea ce rămâne din el, după ce sunt extraşi senatorii. *Auctoritas* exercitată de senatori primeşte o aură sacră. Apogeul

senatului a fost atins tocmai înainte de 133 î.Hr.

Temelia temeliilor, ca să ne exprimăm astfel, a unui senat suveran în felurite domenii de activitate îl constituie *controlul, stăpânirea absolută a resurselor financiare ale statului, care ţi revine* (Pol., 6, 14). Fără aprobarea senatului armata nu primeşte nici hrană, nici uniforme sau îmbrăcăminte, nici soldă. Nici chiar dictatorul republican nu se putea atinge de trezoreria publică decât cu aprobarea senatului. Gestionarii vistieriei erau subordonaţi senatului, care decidea nu numai bugetul, ci şi perceperea impozitelor. Magistraţii, comandanţii militari depind de hotărârea senatului de a le accepta sau respinge solicitările de fonduri băneşti. La expirarea mandatului anual pe care îl deţineau generalii, numai senatul putea decide prelungirea acestuia ori trimiterea unui înlocuitor. Totodată, senatul hotăra dacă succesele militare ale comandanţilor militari trebuiau fie celebrate, fie minimalizate (Pol., 6, 15). De regulă, magistraţii executau ordinele senatului. De cele mai multe ori, ei supuneau senatului orice propunere care urma să fie prezentată comiţiilor. Preponderenţa absolută a senatului faţă de magistraţi se datora şi faptului că demnitarii nu îşi exercitau mandatul decât preţ de un an, în vreme ce senatorii îşi îndeplineau misiunea toată viaţa, cu extrem de rare excepţii. De altfel, după terminarea însărcinării lor, magistraţii deveneau îndeobşte senatori. Cetăţenii care încheiau contracte publice cu statul depindeau şi ei de senat. Senatorii beneficiau de o notabilă influenţă economică. Dar, printr-o lege Claudia, le-a fost interzis orice „profit” evident şi orice activitate lucrativă (comerţ, industrie, artizanat, operaţii de „inginerie financiară” etc.: Cic., *Verr.*, 5, 45; Liv., 21, 63, 2). Ei nu puteau decât să posede şi să cultive mari proprietăţi de pământ. Cu siguranţă, în cazul promovării acestei legi,

interveneau nostalgia romană pentru viaţa rustică şi năzuinţa de a stânjeni corupţia. Încât senatorii erau proprietari financiari trăind din veniturile aduse de domeniile lor şi influenţând viaţa economică din spaţiul rural, producţia şi negoţul cu grâne. Ceea ce nu a împiedicat anumiţi senatori să ocolească prevederile legale şi, prin diverse mijloace, inclusiv graţie anumitor intermediari, să împrumute bani cu dobândă, să recurgă la camătă.

Termenii „senat" şi „senatori", *senatus* şi *senatores*, au apărut relativ recent, incontestabil în legătură cu „bătrân", *senex* ori *senior*. Am remarcat mai sus că, la origine, senatul *a* fost un consiliu regal compus din căpeteniile ginţilor. Puterea reală a acestui consiliu fusese limitată. Tarquinius I trebuie să fi cooptat în consiliul regal îndeosebi şefii etrusci, trabanţii săi (Liv., 1, 35, 6). Brutus a completat de asemenea rândurile senatorilor, introducând anumiţi plebei. În orice caz, *consiliul regal se transforma în senat*. Interesant este să explicăm de ce, sub Republică şi Imperiu, senatorii erau numiţi „părinţi înscrişi", *patres conscripţi*. Cu siguranţă, primul lexem desemna patricienii ginţilor tradiţionale, pe când cel de al doilea cuvânt îi indica pe plebeu inseraţi în senat de către Brutus (Liv., 2, 1, 11). De *aceea patres conscripţi* echivalează cu un cuplu realizat prin asindeton10. Sub Republică, îndeosebi după 367 – 366 î.Hr., numeroşi plebei au pătruns în senat Numai progresiv senatul a echivalat cu adunarea aproape ereditară a foştilor magistraţi sau promagistraţi.

În timpul Republicii, recrutarea senatorilor – sub rege, apanaj al lor –, incumbă consulilor şi, ulterior, cea sorilor. Reînnoirea senatului se desfăşura, în principiu, o dată la cinci ani. Cenzorii întocmeau lista, *album*, a senatorilor, adăugând noi nume sau eliminându-i pe cei consideraţi nedemni de calitatea de senator. De fapt,

cenzorii au operat rar excluderea din senat Misiunea cenzorului fusese fixată printr-o lege Ovinia care ar fi fost adoptată în secolul al FV-lea! C. Teoretic, cenzorii erau ţinuţi să aleagă pentru senat pe cei mai buni cetăţeni. În realitate, cenzorii alegeau noii senatori dintre foştii edili curuli, pretori şi consuli. Probabil că recrutau în senat şi anumiţi sacerdoţi, cum ar fi flamenul lui Jupiter (Liv., 38, 8). Edilii plebei şi tribunii plebei au accedat la senat în cursul secolului al II-lea! C., iar quaestorii abia la începutul secolului I î.Hr. *Senatul s-a transformat* aşadar *într-un club închis al foştilor magistraţi*. Posibilităţile de opţiune ale cenzorilor au fost practic anihilate. Numai în plin război punic, când 180 de senatori au fost ucişi în bătălia de la Cannae, a fost ales dintre foştii cenzori un *dictator*, Marcus Fabius Buteo, în scopul de a organiza o „alegere”, *lectio*, a senatului, având ca ţintă introducerea în senat a foştilor magistraţi şi quaestorilor, ca şi a oamenilor de valoare din toate categoriile de cetăţeni (Liv., 23, 23, 4 – 6).

Senatul nu se reunea din proprie iniţiativă, ci era convocat de un consul, pretor, ulterior şi de un tribun al plebei, care stabilea data şi locul viitoarei reuniuni a senatului şi o prezida. Nu era obligatoriu ca senatul să se întrunească în localul Curiei din for. Se putea reuni şi într-un templu, de pildă al lui Jupiter, eventual chiar într-o zonă extrapomerială. Nu exista o ordine de zi clară şi se putea delibera liber înaintea votului. Orice senator putea lua cuvântul, avansa propuneri, prevedea un text şi reclama intervenţiile colegilor săi în problema dezbătută. Unele reuniuni erau rezervate audierii magistraţilor, a anumitor petiţionari sau a unor ambasadori străini sau a solilor trimişi de provincii.

Senatorii îşi exprimau opiniile în ordinea statornicită de *album*, începând cu senatorul cel dintâi înscris pe

listă, *prin cep's senatus*. Consultarea şi votul aveau loc pe categorii de senatori: foştii cenzori, *cenzorii*, şi foştii dictatori, foştii consuli, foştii pretori, *praetorii*, foştii edili, *aedilicii*, foştii tribuni ai plebei, *tribunicii* etc. Fiecare senator deţinea un loc anume, o poziţie specifică, un *locus*, în ordinea de apel şi în sala de şedinţe. Senatorii romani votau „cu picioarele", căci se ridicau de la locul lor şi se aşezau în spatele celui care enunţase un punct de vedere pe care îl susţineau. Senatorii nu votau legi, precum comiţiile, ci păreri, *senatus consulta*, care au căpătat repede o valoare legislativă, mai constrângătoare, mai relevantă decât *leges* ori *plebiscita*. Ele purtau asupra tuturor problemelor publice, îndeosebi asupra activităţilor politice şi administrative, asupra bugetului, repartizării provinciilor spre gestionare, misiunilor magistraţilor şi promagistraţilor. Practic, legile şi, înainte de 287 – 286 î.Hr., plebiscitele trebuiau fie avizate în prealabil, fie ratificate de către senatori.

Am relevat mai sus că, de fapt, capacităţile reale ale senatului erau nelimitate. Ele ţinteau în special *funcţii religioase*, dat fiind că senatul este protectorul credinţei străbune, încât el se află în contact permanent cu sacerdoţii. Senatul hotărăşte acceptarea sau respingerea cultelor religioase. Dacă în 204 î.Hr. Admite cultul Marii Mame frigiene sau Cybele, în 186 î.Hr. Reacţionează printr-un *senatus consultum* împotriva bacchanalelor. Senatul consultă Cărţile Sibylline, când se produce o calamitate, decide datele unor sărbători şi consacră templele şi locaşurile sacre. Îi revin de asemenea însemnate *funcţii financiare*, ca gestionar al banilor publici, „nervul lucrurilor", *neruus rerum gerendarum*. Gestionează trezoreria publică a Republicii, în vederea purtării campaniilor militare şi unor construcţii necesare Cetăţii. Magistraţii inferiori,

aflaţi în fruntea vistieriei publice, adică a lui Saturn, *aerarium Satur ni*, depind integral de senat. Senatul fixează cota de impozit direct, *tributum*. Diverse *senatus consulta* orânduiesc exploatarea minelor şi a pădurilor. Senatul gestionează şi „pământul public”, *ager publicus*, cel confiscat populaţiilor învinse de Roma. El îl distribuie anumitor persoane apreciate ca demne să-l administreze. Senatul decide în cazul contractelor publice şi al veniturilor realizate din perceperea unor impozite indirecte, acordată publicanilor. Senatul controlează riguros *politica externă şi campaniile militare*. El reprezintă Roma în raporturile cu alte popoare cucerite sau aliate. Senatul nu declară război – misiune rezervată adunărilor populare – dar hotărăşte de fapt cum să se încheie un tratat de pace (Sail., /., 39, 3). Fixează generalilor teatrul lor de luptă, primeşte ambasadele străine ori ale supuşilor Romei, îndeobşte în luna februarie. Ratifică înţelegerile efectuate de promagistraţi cu alte popoare. Trimite de la Roma ambasade sau comisii menite reglementării situaţiilor generate de marile campanii militare (Pol., 18, 42; Liv., 33, 24; 45, 17 etc.). Totodată, senatul controlează riguros recrutarea soldaţilor, *dilectus*, efectuată de către magistraţi. Senatul emite anual un *senatus consultum* referitor la armate. Senatul asumă şi *funcţii judiciare*. Senatorii sunt judecători în cele mai multe procese importante, fie publice, fie private. Se pronunţă în procesele criminale (conjuraţii, revolte locale etc.) şi statuează normele juridice şi administrative ale Italiei şi provinciilor.

La sfârşitul secolului al M-lea! C., puterea legislativă a senatului se consolidează. El îşi asumă şi putere executivă, întrucât îi controlează în mod constant pe magistraţi, care sunt ţinuţi să i se adreseze şi să i se supună. „Majestatea” sau „măreţia” senatului, *maiestas*

senatus, este cel puţin tot atât de importantă ca măreţia poporului. Senatul pune în mişcare acea „constituţie" mixtă, concomitent monarhică, aristocratică şi democratică, evocată de către Polibiu.

Sistemul instituţional, în epoca la care ne referim, *asigură libertăţile romanilor*, *dar nu este în niciun fel democratic*. El este mai degrabă oligarhic. Dirijează, în mare parte, viaţa cotidiană şi privată, a romanilor, fiind totodată profund marcat de caracteristicile acestora.

Viaţa cotidiană şi privată

Atât viaţa cotidiană, cât şi viaţa privată ale romanilor comportă substanţiale evoluţii. Ele sunt marcate de o pronunţată dezvoltare economică, dar şi de o amplificare a diferenţierilor sociale. Moravurile cunosc mutaţii revelatoare. Se desfăşoară o puternică bătălie, a cărei ţintă era salvgardarea austerei cutume a strămoşilor, *moş maiorum*. Dar sobrietatea vieţii cotidiene şi private ajunge să fie subminată de schimbările generate de consecinţele politicii imperiale a Romei. Desigur, grelele războaie purtate de Roma, întâi în Italia şi ulterior în afara acesteia, influenţează profund existenţa cetăţenilor.

Multă vreme, în secolele al V-lea şi al IV-lea! C., ba chiar în cel al III-lea, cetăţenii romani, indiferent de condiţia social-economică, au trebuit să muncească susţinut, fie pe proprietăţile lor rurale, fie la Roma. Cei înstăriţi trebuiau să se angajeze în dificile campanii militare sau să trudească pe propriile ogoare. Pe deasupra, privilegiile electorale erau compensate de plata unor impozite destul de usturătoare. Însă campaniile militare din a doua jumătate a secolului al III-lea! C. Şi mai cu seamă cele întreprinse în Orient, în veacul următor, au modificat foarte simţitor modul de trai şi de gândire al romanilor. Ele au adus un flux de bogăţii nesperate anterior şi un climat mental

transformat încă din secolul al III-lea! C. Se poate constata o anumită răzmeriţă a tinerilor împotriva bătrânilor capi de familie. Fără îndoială, „contestarea tatălui” a existat şi va exista totdeauna. Dar dacă până în secolul al II-lea! C. Se reprimase satisfăcător orice tentativă de revoltă, ulterior nu a mai fost înăbuşită nemulţumirea celor tineri. Metodele represive exercitate în interiorul unei *familia* s-au reliefat mai puţin eficiente. Contestarea autorităţii absolute exercitate în cadrul unei *familia* a asumat noi conotaţii. În contact cu lumea elenistico-orientală, datorită cuceririi Orientului, tinerii – şi nu numai ei – au început să militeze pentru noi moravuri, mai puţin austere, mai „modernizate”, de instaurat la Roma. Viaţa cetăţenilor romani devine treptat mai complexă. Ea începe să depăşească un cadru limitat la îndeplinirea obligaţiilor cetăţeneşti – alegeri, dezbateri în adunările populare şi în senat – şi militare, progresiv acaparatoare, deoarece impuneau prezenţa cetăţenilor pe câmpuri de luptă situate departe de Roma. Cetăţenii au fost obligaţi să combată adversarii Republicii pe meleaguri din ce în ce mai îndepărtate de Oraş. Ei au trebuit, practic, să depăşească mici plăceri şi tribulaţii ale vieţii din familia romană. Cum am mai arătat, constrângerile acesteia erau condamnate la o relaxare. Pe de altă parte, dezbaterile şi alegerile cu ţintă politică s-au convertit în adevărate spectacole. S-au adăugat plăcerile, distracţiile Oraşului. Întrecerile între gladiatori, alte concursuri artistice şi sportive au tins să ocupe un rol însemnat în viaţa unor oameni care nu se mai mărgineau la truda aspră. Teatrul oral, „popular” – ulterior cel cult, pendinte de comedia literară – dobândeşte un loc din ce în ce mai însemnat în viaţa romanilor, care nu mai sunt obsedaţi de apărarea existenţei Cetăţii sau de rezolvarea litigiilor dintre

patricieni şi plebei. Zilele de sărbătoare, când nu se mai ostenea la o activitate oarecare, se înmulţesc, şi desfătările Oraşului pun stăpânire pe spiritul romanilor.

Afluxul de avuţii câştigate în Orient şi de noi tipare de viaţa cotidiană exercită un puternic impact asupra existenţei cotidiene a romanilor. Romanii simt nevoia unei destinderi relevante: se plimbă şi discută în for, se străduiesc să-şi asigure, în locuinţele lor, un mod de viaţă mai confortabil. Comicul lor înnăscut, nevoia defulării determină trecerea de la schimbul de glume ţărăneşti, dar şi urbane, la spectacole complexe, care seduc participanţii. Totul devine mai complicat. Deşi romanii nu abandonează încă temeliile axiologice ale vieţii lor cotidiene şi politice. Făurirea republicii determinase reacţii mentale care nu pot fi lesne abandonate. Totuşi, salvgardării Cetăţii îi urmează aspiraţia spre un mod de viaţă mai demn de cuceritorii spaţiului mediteranean. Romanii obosiseră: era vremea să se destindă, să se bucure de viaţă, să nu mai ostenească atât de mult în familie, Cetate şi pe câmpurile de bătălie. Chiar între bornele statuate de instituţii politico-socio-morale străvechi. Ei se străduiau să evite o criză a mentalului lor consacrat. Cu toate acestea mutaţiile, chiar erodarea vechiului mod de trai şi de a gândi se dovedeau inevitabile. Deşi deocamdată totul se afla sub control şi noile mentalităţi incipiente erau obligate să se muleze pe vechile tipare. Romanul încă muncea din greu, în cele mai multe zile ale anului. Totuşi, puţin câte puţin, câştigă teren un alt mod de existenţă, valorizat prin excelenţă în zilele nelucrătoare: cetăţeanul se scoală devreme, îşi salută patronul, după care exercită diverse activităţi, se plimbă şi discută cu prietenii şi cunoscuţii în for, se distrează cu diferite prilejuri, îşi exercită îndatoririle civice şi petrece seara în familie ori în exteriorul acesteia. Se spune că

românilor timpurilor noastre le place să „facă politică” îndeosebi prin parcuri. Dar şi în vremea Republicii romane cetăţenii preferau „să facă politică” în discuţiile din for mai mult decât cu prilejul adunărilor electorale, unde, din cauza structurării oligarhice a societăţii lor, numeroşi electori nici nu apucau să voteze.

În condiţiile în care recrutarea în forţele militare era teoretic obligatorie, cei mai înstăriţi cetăţeni trebuiau să ducă greul războaielor. Pe deasupra, tot ei, ca un fel de pandant la drepturile politice prevalente, achitau cele mai împovărătoare impozite. Dar războaiele Romei au adus aici şi în Italia un aflux de sclavi, a căror muncă a uşurat progresiv existenţa cetăţenilor. Ei fuseseră puţin numeroşi în vremea regalităţii. Un sclav nu era un deţinut de drept comun, niciun ocnaş. El era o fiinţă care se afla în proprietatea unui om liber. Chiar dacă unii romani considerau sclavii simple unelte vorbitoare. Sclavii proveneau de pe cele mai diverse meleaguri, dar cei originari din Orient erau cei mai căutaţi. Încât se dădeau nume greceşti şi unor sclavi a căror obârşie nu se afla în zone elenofone. Sclavă domestici, care trăiau în locuinţa stăpânului, puteau exercita o puternică influenţă asupra vieţii de familie şi activităţilor acesteia din urmă. Sclavii eliberaţi, *liber ti*, nu simt eligibili. Totuşi s-a întâmplat, deşi nu tocmai frecvent, ca un fiu de libert, un *libertinus*, să exercite magistraturi şi să pătrundă în senat. Diverşi liberţi, angrenaţi în comerţ, se îmbogăţesc încă în această vreme. Generozitatea în acordarea cetăţeniei izvorăşte din necesităţile purtării unor aspre campann militare, ca şi dintr-un sentiment de inferioritate faţă de vecinii italici din Etruria şi Campania. Cu încetul prinde contur simţământul apartenenţei la aceeaşi comunitate, cea a Italiei. Însă, la începutul secolului al EII-lea! C., ansamblul cetăţesc roman era alcătuit dintr-o considerabilă majoritate de

mici şi mijlocii proprietari de pământ, mândri de faptul că erau *ducs Romani* şi puţin preocupaţi să deschidă foarte larg porţile cetăţeniei.

Celula familială este dominată în continuare de „tatăl familiei”, *pater familias*, chiar dacă el a sfârşit prin a pierde dreptul de viaţă şi de moarte asupra soţiei şi copiilor.

Soţia, „matroana”, *matrona*, gestiona gospodăria; era respectată şi se mişca liber. Totuşi, dacă rămânea văduvă, trecea sub tutela fie a fiului său cel mai vârstnic, fie a unei rude apropiate a defunctului. Căsătoria solemnă, *confarreatio*, mai sus menţionată, oficiată de *pontifex maximus*, este rezervată familiilor celor mai venerabile. Emerg noi forme, mai simple, de a contracta o căsătorie. Mortalitatea infantilă era foarte ridicată. Majoritatea legală se obţinea la vârsta de 16 – 17 ani şi implica abandonarea togii de copil şi a capsulei, *bulla*, purtată până atunci la gât în vederea apărării de boli şi de un deochi. Tânărul cetăţean putea fi recrutat în armată.

Se pare că romanii acestei secvenţe istorice erau destul de vegetarieni. Cum dantura lor era îndeobşte deficitară, consumau multă varză, *brassica* (celebrată de Cato cel Bătrân ca remediu pentru toate maladiile posibile), brânză de capră şi de oaie, mici pâini rotunde şi uscate, diverse fierturi, uneori şi puţină carne de porc. Beau apă ori vin amestecat cu apă şi chiar rachiu. Cu toate că existau destul de mari diferenţe de avere, luxul a rămas mult timp o excepţie. Am constatat că, în timpul cenzurii, Cato cel Bătrân a încercat să-l reprime. Fireşte, prada de război şi moravurile importate din lumea elenistică au modificat profund parametrii vieţii cotidiene a romanilor. Dar, la începutul secolului al III-lea! C., nu exista decât un singur serviciu de veselă de argint. Cel puţin astfel pretindea una dintre anecdotele

timpului. Vasele în care se mânca erau de regulă confecţionate din pământ ars. Veşmintele erau mai cu seamă ţesute în casă. Chiar mult mai târziu, Livia se va lăuda că ţesea în casă, împreună cu sclavele sale, togile lui August.

Practic, până în timpul Imperiului, locuinţele private ale romanilor au rămas modeste. Totuşi, aşa-numitul *tablinum* se dezvoltă. El se deschide spre o grădină interioară. Ca şi atriul de altfel. Casa romană tradiţională, *domus*, se închide spre ea însăşi. Se pătrunde în ea printr-o uşă principală şi un culoar, *fauces*, care dă direct spre atriu. Vestibulul putea şi el să dea spre o altă intrare acoperită, care îl separa de atriu, pentru ca indiscreţii să nu privească în casă, atunci când uşa principală era deschisă. Se evita un curent puternic între atriu şi grădină cu ajutorul unor obloane mobile ori al unor draperii sau paravane, eventual unui perete glisant. Alături de *tablinum* se dezvoltă diverse încăperi mai mici, slujind ca dormitoare, sufragerii ori saloane. Bucătăria se afla îndeobşte alături de *tablinum*, frecvent în vecinătatea latrinelor. De o parte şi de alta a intrării în casă se află două încăperi, care puteau servi ca prăvălii; sunt separate de interiorul locuinţei şi comunică direct cu exteriorul. Apar şi etaje, inexistente anterior. Aici locuiesc diverşi membri ai familiei şi slujitori. Camerele de la etaj se deschid spre atriu, dar şi spre stradă. Uneori erau prelungite de balcoane exterioare. Chiar în secolul al III-lea! C. Sunt atestate la Roma case dotate cu trei sau patru etaje. Încep să fie clădite primele *insulae*. *O insulă* era altfel structurată decât o *domus* şi seamănă oarecum cu un bloc modern de confort redus: adesea încăperile nu mai au o destinaţie specială şi dau una într-alta.

Roma primitivă, federaţia satelor, creată în secolul al

VIII-lea! C., fusese o aşezare mlăştinoasă, întregul centru al viitorului Oraş, între Capitoliu şi mica movilă Velia, fusese o mlaştină pe jumătate inundată frecvent de Tibru. În Câmpul lui Marte, format din aluviunile Tibrului, stagnaseră apele unor pârâuri coborâte de pe coline. Însă am constatat că încă regn etrusci se străduiseră să paveze părţile joase ale Romei, să asaneze mlaştini şi să închidă Tibrul între maluri stabile. În mod paradoxal, apa potabilă lipsise multă vreme la Roma. Încă sub regalitatea etruscă, s-au montat cisterne cu apă potabilă, până când, la mijlocul secolului al M-lea! C., s-a început construcţia apeductelor, care, prin tuburi de mari dimensiuni, transportau în Roma apă proaspătă din munţi. Schematic, Roma se definea prin trei centre esenţiale: Capitoliul, Forul şi comiţiul, *Comitium*, locul de întruniri al adunării tribute. În Oraş abundau templele şi sanctuarele. Planul Romei a fost parţial reprodus de cel al numeroaselor colonii, înfiinţate în restul Italiei şi în afara acesteia.

Nucleul politic de bază al Romei se afla plasat în principiu la picioarele Capitoliului. Deosebit de venerabilă este Curia, unde de multe ori se întrunea senatul. Tradiţia atribuia clădirea ei regelui Tullus Hostilius. De aceea se numeşte *Curia Hostilia*, în faţa Curiei se află *Comitium*, conceput ca un locaş sacru. În 145 î.Hr., la propunerea tribunului plebei Gaius Licinius Stolo, s-a hotărât mutarea reuniunilor adunării tribute în For. Nu numai că astfel comiţiile deveneau libere din punct de vedere religio s-politic, pentru că nu mai depindeau de un magistrat înzestrat cu dreptul de a lua auspiciile, dar poporul se putea aduna într-un număr sporit. Întrucât *Comitium*, dreptunghi lung de aproximativ 40 de metri şi larg de 20, nu putea adăposti decât 5 – 6.000 de oameni, adică o mică parte din

plebea romană, care putea să se întrunească integral în Forul mult mai încăpător. Numai desuetele comiţii curiate s-au mai reunit în *Comitium*. Totuşi, în *Comitium* se află un pom sacru, „smochinul Ruminai” *Rumina ficus*, în umbra căruia viitura Tibrului ar fi depus coşul în care se găsiseră pruncii Romulus şi Remus. Tot în *Comitium* se află un mormânt misterios, după legendă fie al lui Romulus, fie al lui Hostus Hostilius, tatăl regelui Tullus Hostilius, fie al păstorului Faustulus, care ar fi crescut cei doi gemeni fondatori ai Romei. *Comitium* era mărginit de vestita tribună a cuvântărilor politice, numită „Rostra”, dat fiind că era ornată cu provele navelor capturate în 338 î.Hr., cu prilejul războiului purtat împotriva latinilor şi corăbiilor oraşului Antium. Oratorul, în funcţie de partea unde se află, poate vorbi fie unor cetăţeni adunaţi în *Comitium*, fie unei mulţimi masate în For. Tribuna este o platformă ridicată la trei metri deasupra Forului. Are o lungime de 24 de metri şi o lăţime de 12 metri. Oratorul vorbeşte înconjurat de prieteni şi de suporteri. Căci în viaţa publică individul izolat este suspectat de a aspira la tiranie. Ca un vorbitor să se facă ascultat, trebuie să fie asistat de susţinători. În acest fel el nu vorbeşte în numele său, ci în cel al unui grup, care oferă chezăşia solidarităţii civice.

Cu toate acestea, focarul autentic al vieţii cotidiene, al activităţilor oficiale, al vieţii politico-sociale şi economice, se afla în Forul roman, *Forum Romanum*. La începuturile Romei, el fusese podit cu pământ bătătorit, ulterior înlocuit cu dale din piatră. Se întinde pe două hectare. Fiind şi centru comercial, este mărginit la nord şi la sud de un şir lung de prăvălii, construite în lemn. Ele sunt proprietăţi ale statului roman, care le închiriază comercianţilor şi măcelarilor. Aceste „prăvălii vechi”, *tabernae ueteres*, datează din timpul dominaţiei

etrusce. La o dată incertă, magazinele măcelarilor au fost mutate la nord de For, unde au apărut „prăvăliile noi”, *tabernae nouae*, pe când cele vechi au fost atribuite agenţilor de schimb, care realizau şi operaţii bancare. La sfârşitul secolului al M-lea! C., Plaut le menţionează în comediile sale. În secolul al II-lea! C., şi măcelarii au fost deplasaţi sensibil în afara Forului, unde ei şi negustorii de peşte au instalat un târg mare, un *macellum*. Negustorii de legume îşi au propria piaţă, *Forum Holitorium*, situat în exteriorul incintei serviene. Pe malul Tibrului, de asemenea în afara incintei, se află un iarmaroc, întins pe câteva sute de hectare: *Forum Boarium*. Aici se adună negustorii de vite şi ţăranii veniţi să le cumpere. Activităţile sătenilor ajung până la porţile

Romei. Negustorii de vite şi cei de legume nu dispun de instalaţii proprii. Ei vând în aer liber, aşezaţi în picioare, alături de zarzavaturi sau de animale. Forul propriu-zis este străbătut, pe toată lungimea sa, de „Calea sacră”, *uia sacra*, urmată de procesiuni, spre a se ajunge pe „panta Capitoliului”, *cliuus Capitolinus*, care conduce la templul lui Jupiter, de pe colină. Această arteră urbană se numea sacră, deoarece legendele atribuiau iniţierea sa lui Romulus şi căpeteniei sabine Titus Tatius, care ar fi străbătut-o împreună după încheierea unui pact de alianţă, subsecvent războiului dintre latini şi sabini, pricinuit de răpirea femeilor sabine de către însoţitorii primului „rege” roman. În fiecare lună se oficiau ceremonii religioase şi sacrificii pe această cale. *Via sacra* pătrunde în For printre două sanctuare străvechi ale Oraşului: templul Vestei şi *Regia*. La origine, sanctuarul Vestei fusese o colibă rotundă din lemn, care adăpostise vatra simbolică a Romei. Acoperişul fusese confecţionat din paie. Ulterior, acest edificiu a fost elegant amenajat.

În acest templu se află şi penaţii poporului roman, pe care nimeni nu putea să-i vadă, cu excepţia vestalelor şi lui *pontifex maximus*. Conform legendei, fuseseră aduşi în Laţiu de către Enea. Soarta Romei depinde de aceste sacre comori. Însă, alături de templul Vestei, se situează Casa vestalelor, aşa-numitul *atrium Vestare*, compus dintr-o curte mare, înconjurată de locuinţele vestalelor şi de încăperi de serviciu. Cândva, la origine, templul Vestei fusese împrejmuit de un crâng în care locuiseră vestalele şi supraveghetorul lor, *pontifex maximus*. Templul Vestei a fost mai târziu pardosit cu marmoră. Acoperişul conic era secţionat astfel ca să iasă în aer liber fumul focului sacru, permanent întreţinut de vestale. La marginea Forului se înalţă alte două temple, al lui Saturn şi cel al fraţilor Castor şi Pollux. Templul lui Saturn este consacrat unei divinităţi care „gestionează" fecunditatea solului. De altfel, la sfârşitul lui decembrie, aproximativ în perioada celebrării Crăciunului nostru, au loc Saturnalele, sărbătorile acestei zeităţi. Ele determinau o libertate totală, carnavalescă. Abundau distracţiile, care mergeau până la dezordine, până la dezlănţuirea instinctelor, probabil în vederea stimulării naturii să-şi recupereze creativitatea.

Sclavii deveneau liberi, putând spune orice stăpânului – desigur, gândindu-se la reacţiile lui după încheierea sărbătorii. Se ofereau lui Saturn manechine de răchită, aruncate în Tibru anual, la 16 mai, în cursul unei procesiuni. Templul lui Saturn a fost inaugurat, potrivit legendei, în 498 – 497 î.Hr., dar a fost restaurat total în 42 î.Hr. În faţa templului se afla o clădire în care era conservată trezoreria Republicii, „vistieria lui Saturn", *aerarium Saturni*, sau „vistieria poporului roman", *aerarium populi Romani*. La o oarecare distanţă de acest templu se afla o zonă sacră, unde se celebra cultul

lui Vulcan, zeul focului. În centrul acestei zone, în care nu a fost niciodată ridicat un templu, era amplasat un altar. Probabil, la origine, cultul lui Vulcan depinsese de cel al lui Saturn. Templul Dioscurilor, al lui Castor şi Pollux, după lucrări intense, a fost inaugurat, conform tradiţiei, la 27 ianuarie 484. A fost ulterior restaurat de mai multe ori. Faţada dădea spre For şi comporta nouăsprezece coloane. În interiorul templului, unde câteodată se întrunea senatul, erau verificate măsurile şi greutăţile. La picioarele templului erau plasate magazine ale bancherilor, agenţilor de schimb şi bărbieritor. Divinităţile exaltate în templu simt asimilate Dioscurilor greci, fiii lui Zeus-Iupiter şi ai Ledei şi fraţii Elenei din Troia. Această asimilare fusese înlesnită de emergenţa, în vecinătatea templului, a unui izvor hărăzit zeiţei apelor, Iutuma, probabil importată din Etruria Asimilarea succedase cultului unui „demon” cavaler şi al unei zeiţe. Ulterior, templul Dioscurilor devine sanctuarul cavalerilor, *équités*; aici se păstrează arhivele lor şi se discută problemele ce îi interesează. Este depusă în templu, gravat pe bronz, un act care acordă cetăţenia romană, începând din 340 î.Hr., călăreţilor din Campania.

Fiecare edificiu din For conservă amprenta originii sale, pentru a chezăşui perenitatea unei instituţii ori a unui rit. Concomitent, în For s-au organizat, multă vreme, jocurile funerare şi luptele de gladiatori. Spectatorii se căţărau pe acoperişurile prăvăliilor şi pe terasele caselor învecinate, ca să le urmărească. La începutul secolului al II-lea! C., s-au introdus şi ulterior generalizat, la Roma, porticurile, galeriile (acoperite şi protejate) de coloane, de sorginte elenică.

În cartierul portului Romei, în anul 193 î.Hr., cei doi edili curuli, Marcus Aemilius Lepidus şi Lucius Aemilius Paulus, care aparţineau unei ginte filoelenistice, au

amenajat pe Tibru un port comercial, similar celor din oraşele greco-orientale, unde au emers primele porticuri. Ulterior, numărul porticurilor a sporit considerabil. Câţiva ani mai târziu, cenzorul Cato va construi în For prima bazilică. Numele unei asemenea clădiri provenea de la un adjectiv grec, *basiliké*, care desemna, prin abreviere, un portic regesc. Basilica este formată dintr-un hol acoperit şi o vastă incintă, înzestrată cu un acoperiş susţinut de o linie centrală de coloane, ca şi de colonade laterale. Basilica este un edificiu laic şi civil, cu funcţii administrative şi, mai târziu, judiciare. Basilica lui Cato, *Basilica Porcia*, nu s-a conservat. În schimb, s-au păstrat vestigiile unei basilici *Aemilia*, pe un loc unde existaseră case particulare, achiziţionate şi demolate de cenzorii anului 179 î.Hr., Marcus Fulvius Nobilior şi Marcus Aemilius Lepidus. *Basilica Aemilia* va fi restaurată de mai multe ori. Faţada este constituită dintr-un portic elegant. În spatele porticului se aflau prăvălii prin care se ajungea la sala centrală.

Astfel, dintr-o veche piaţă aproape rurală, Forul devine aproape un fel de *agora*, de centru civico-religios elenistic. Între 179 şi 169 î.Hr., cenzorii au început să-i imprime forma unui patrulater. Desigur, nu dispar trăsături ale vechiului For. Am semnalat mai sus că basilicile sunt mărginite de prăvălii, iar vestigiile sacre, cum remarca regretatul Pierre Grimai, amintesc în măsură mai sensibilă de acropola de la Atena decât de o agora elenistică, raţional şi relativ rece croită11. Foarte numeroase tradiţii se implantaseră în solul Forului, sacru prin excelenţă, impregnat de amintirea eroilor „primordiilor” şi de impactul exercitat de către zei. Dar întreaga Romă era presărată cu pieţe pardosite cu dale, care se deschideau spre străzi înguste. La întâmplare se ridicau edificii publice şi nenumărate temple.

Sistematizarea urbană, de tip elenistic, nu exista.

Colegiile şi primul cerc cultural-politic

Am reliefat, în alt subcapitol, cât de importantă era colegialitatea în sistemul instituţional roman. De fapt, romanii spuneau adesea: „trei fac un colegiu", *très faciunt collegium*. Incontestabil, se refereau la trei persoane. Deşi „colegiile", *collegia*, reuneau de regulă mult mai multe persoane decât trei. Pe măsura transformării Cetăţii într-un imperiu, romanii, cum am semnalat în primul capitol al acestei cărţi, simţeau nevoia regrupării lor în noi forme de solidaritate, în adevărate microunităţi sociale. S-a dezvoltat astfel fenomenul asociativ al aşa-numiţilor „socialicii", *socialicia*. Chiar sub Republică, emerg tot felul de asociaţii, ca de pildă ale celor care locuiau în acelaşi cartier de locuinţe (*C.I.L.*, 4, 171; 193, 204 etc.). Totuşi cele mai importante asociaţii sau socialicii se manifestau sub chipul unor corporaţii sau colegii. Cele mai vechi colegii sunt confreriile sacerdotale, ale diverselor categorii de preoţi. Dar, în 207 î.Hr., apare ca un colegiu profesional cel al poeţilor, *collegium poetarum*. Într-adevăr, *orice colegiu avea în principiu un caracter religios*. Însă se difuzează obiceiul solidarizării romanilor în colegii constituite din oameni care aveau aceeaşi meserie. Se alcătuiesc de asemenea colegii ale tinerilor, ale sportivilor, ale răspântiilor, *collegia compitalia*, şi chiar ale celor ce se asociau în vederea întrajutorării cu prilejul înmormântărilor, *collegia funeraticia*. La Roma şi în alte oraşe iau fiinţă colegii ale brutarilor, ale negustorilor de grâne, de ulei, de vin, ale cioplitorilor în lemn etc. Vechi sunt colegiile scribilor, fierarilor, sculptorilor. Anumite colegii puteau reuni sute de membri. *Colegiile erau minuţios organizate*. Îşi aveau propria divinitate protectoare, intens venerată de membrii lor, aşa-numiţii *sociales*.

Colegiile dispuneau de efective fixe de *sociales*, care ţineau adunări generale, posedau săli proprii şi o vistierie, alimentată de cotizaţiile membrilor, se întruneau cu ocazia sărbătorilor religioase specifice lor şi aveau conducători aleşi prin vot. *Sociales* din colegiile profesionale aveau condiţie material-socială foarte diversificată. Printre ei se numărau oameni înstăriţi, negustori bogaţi, dar şi *sociales* de condiţie modestă şi, în cazul anumitor colegii, chiar şi sclavi. Colegiile se întruneau nu numai cu prilejul sărbătorilor lor, ci şi pentru banchete comune, îndeobşte sobre. Îşi alegeau patroni dintre cetăţenii opulenţi, influenţi, care le subvenţionau în schimbul suportului acordat de ele cu prilejul alegerilor.

Mult mai liber sunt structurate cercurile cultural-politice. Un asemenea cerc, *circulus*, este alcătuit dintr-un grup restrâns de intelectuali şi de oameni politici, concentraţi în jurul unuia sau a doi protagonişti. Nu au efective stabile şi se reunesc mai ales cu ocazia unor ospeţe, în cadrul cărora se desfăşoară discuţii pe teme politice, morale şi culturale. *În secolul al II-lea*! *C. Apare de fapt primul cerc cultural-politic*, *cel al Scipionilor*. El generează o autentică mişcare culturală, articulată ca un focar de idei noi, de sorginte elenizantă. Adepţii acestui *circulus* se străduiesc să corecteze, să modereze viziunea tradiţională, deosebit de austeră, a vechilor romani, apărată de Cato cel Bătrân şi de către alţii. Acest cerc promovează infiltrarea la Roma a filosofiei greceşti, gustul echilibrului şi al moderaţiei. Cercul Scipionilor militează îndeosebi pentru un nou ideal educativ, întemeiat pe simţul măsurii, pe temperarea contrastelor morale, pentru dialogul între generaţii, pe indulgenţă, pe deschiderea faţă de noi moravuri, pe umanism. Cel mai important „leader” al cercului a fost Scipio Aemilianus.

Îl asistau, ca ideologi ai cercului, istoricul grec Polibiu şi filosoful Panaetius, care îşi propunea să nuanţeze rigorismul primilor corifei ai stoicismului. Scriitori ca Ennius şi Terenţiu au frecventat acest cerc, care le-a încurajat activitatea prin toate mijloacele. Feluriţi aristocrat, precum Fulvius Nobilior, toţi Scipionii, Paulus Aemilius, Cornelia, mama Gracchilor, încurajează o cultură focalizată pe împrumutul gândirii elenice şi pe rafinarea vieţii cotidiene a romanilor.

Atât colegiile, cât şi primul cerc cultural-politic, au marcat în profunzime viaţa Romei. Colegiile au influenţat viaţa cotidiană şi privată a romanilor. Ele s-au multiplicat tocmai în perioada modificării mentalităţilor Romei12.

Dezvoltarea economică

Premisele unei recesiuni economice fuseseră puse la Roma încă din ultimii ani ai lui Tarquinius al II-lea. Sub presiunea frământărilor politico-sociale interne, a închiderii Romei între limitele ei, asediate practic de vecinii ei, s-a produs o adevărată criză, tradusă în sărăcirea romanilor, accentuată după 475 î.Hr., cum demonstrează investigaţiile arheologice. Dar această criză nu. A durat decât câteva decenii. Controlarea unor noi teritorii, asedierea cetăţii etrusce Veii şi rapida reconstrucţie a Romei, după pustiirea ei de către galii, atestă recuperarea şi potenţarea vitalităţii economice. Nu se înzestrează oare Roma, în 378 î.Hr., cu cea mai amplă incintă urbană?

Cum am remarcat în alt capitol, primii romani fuseseră prin excelenţă crescători de vite şi agricultori. Totuşi, încă din vremea regalităţii s-au dezvoltat comerţul şi artizanatul. Fiinţau la Roma nu numai măcelari şi producători-comercianţi de legume, ci şi fabricanţi, în mici ateliere, de ceramică şi chiar de bijuterii. Existau fierării, cărbunării etc. Pentru a

susţine un comerţ devenit activ, la începutul secolului al III-lea! C., Roma începe să emită monede. Desigur, economia monetară era mult mai veche, dar se baza pe monede importate. Am constatat că, încă din secolul al IV-lea! C., apar în For prăvălii ale agenţilor de schimb. Primele monede bătute la Roma sunt confecţionate din argint şi din bronz. Sunt înfiinţaţi demnitari specifici, „triumvirii monetari”, *triumuiri monetales*, în 289 î.Hr. Cele dintâi monede de argint îngemănau capul unui Marte italic cu bustul calului cartaginez, în legătură cu anumite contacte cu punii. Moneda romană ilustrează expansiunea economică şi efortul militar reclamat de războiul întreprins împotriva lui Pyrrhus. Imaginile de pe monede dau seama de un anumit orgoliu roman, căci reproduc gemenii fondatori, bustul Romei divinizate, Victoria, de asemenea zeificată. Aceste emisii monetare exprimă transformarea Romei într-o mare putere mediteraneană, ca şi convertirea ei dintr-o aşezare preponderent agricolă, deşi devenită timocratică, într-un oraş capitalist, receptiv la iradierea curentelor economice elenistice.

Marile cuceriri mediteraneene impulsionează masiv expansiunea economică. Roma cuceritoare – şi situată practic în fruntea unui teritoriu imens, veritabil imperiu – dispune de un milion de oameni mobilizabili, dintre care trei sute de niii sunt cetăţeni, restul fiind alcătuit din „latini” şi italici, *socii*. Am constatat de altfel mai sus că unul dintre secretele miracolului roman a rezidat în expansiunea demografică, în marele număr de oameni şi de luptători aflaţi la dispoziţia Cetăţii. Cuceririle aduc Romei un profit economic incalculabil. Roma nu se simte stingherită să prade nemilos teritoriile cucerite. Ea îşi elimină competitorii economici. Nu a fost aproape ruinat Rhodosul prin crearea unui Delos foarte prosper, ca şi Cartagina şi

Corintul, prin distrugerea lor? Noi tehnici administrative şi bugetare se impun. Lichidităţile monetare şi o mână de lucru gratuită sau ieftină, aurul şi produsele agricole şi industriale asigură o prosperitate rapidă a Romei în secolul al II-lea! C. 150.000 de sclavi sunt aduşi în Italia, după înfrângerea macedonenilor şi a grecilor. În timp ce 50.000 sunt transportaţi în peninsulă după distrugerea Cartaginei. Vămile interioare ale „imperiului”, în special cele ale Italiei, de la Puteoli, Ostia, Capua etc., şi minele de aur şi de argint, mai ales din Hispania, oferă Romei surse exorbitante de profit. În Hispania, „noua Cartagină”, *Carthago noua*, datorită celor 40.000 de lucrători ai ei asigură un imens profit în fiecare zi. De altminteri, teritoriile anexate plătesc Romei considerabile impozite directe.

Statul roman dispune astfel de o masă monetară substanţială, care îi depăşeşte simţitor cheltuielile. Trezoreria Romei emite puţine monede de aur, *aurei*. Acest aur, calculat ca reprezentând de douăsprezece ori valoarea argintului, este fie stocat ca rezervă de stat, fie vândut în schimbul argintului. Începând din 214 î.Hr., când a fost introdus denarul de argint, paritatea argint-bronz a fost fixată la 10 aşi pentru un denar. Baza circulaţiei monetare anterioare fusese piesa de bronz, asul (de fapt, cuvântul *aes* însemna monedă), în timpul celui de al doilea război punic, asul a trebuit să fie întrucâtva devalorizat, pe când denarul şi-a menţinut valoarea. În 145 î.Hr., denarul valora 16 aşi. În Orient apare un multiplu, cistoforul, emis de un aliat al Romei, regele Pergamului.

Câtăva vreme preţul cerealelor a rămas constant; dar afluxul masiv de monedă şi de cereale a determinat ulterior devalorizarea argintului şi un proces inflaţionist evident. Costul mărfurilor, cu excepţia cerealelor, s-a

dublat, afectând îndeosebi produsele de lux. *Însă moneda romană, stimulată de o enormă mişcare a capitalului, tinde să se erijeze, în secolul al II-lea*! *C., în monedă universală*.

Cresc nu numai preţurile mărfurilor, ci şi salariile. În primele decenii ale secolului al II-lea! C., salariul mediu al unui lucrător nespecializat echivala cu jumătate de denar pe zi. În deceniile următoare această retribuţie medie atingea un denar pe zi. Ceea ce echivala cu un salariu mediu anual situat între 220 şi 250 denari. Însă spre a satisface exigenţele indispensabile ale existenţei, care însumau ceea ce trebuie plătit pentru îmbrăcăminte şi hrană (grâu, ulei, fructe, legume, brânză, sare, puţină carne şi vin), o familie compusă din trei persoane trebuia să cheltuiască un maximum de 180 – 200 denari pe an. Rămânea deci puţin pentru a acoperi închirierea unei locuinţe la Roma, unde concentrarea masivă a ruralilor, stabiliţi în Cetate, genera dificultăţi în procurarea unui mic apartament. În pofida afluenţei de sclavi, oamenii liberi trebuiau să muncească intens. Nivelul de viaţă al cetăţenilor şi italicilor săraci era numai cu puţin superior celui al sclavilor. Concomitent, şomajul îşi face apariţia. Augmentarea simţitoare a costului existenţei dădea naştere la precaritatea vieţii duse de romanii de condiţie modestă, pe când abundenţa mărfurilor de lux prilejuia modificarea stilului de viaţă al celor opulenţi.

Economia romană continuă să fie dominată de agricultură. Până în secolul al III-lea! C., agricultura italică furnizase o producţie foarte diferită de la un an la altul. Fapt care, în condiţiile creşterii demografice constante, generase penurii alimentare foarte primejdioase. Războaiele, care agitaseră aproape necontenit peninsula, ruinaseră ţinuturi întinse. Zonele rurale duseseră greul campaniilor militare romane.

Nesiguranţa astfel pricinuită, serviciul militar prelungit, emigraţia prilejuită de descoperirea unor soluri mai bogate, precum cele din câmpia Padului şi cea hispanică, au favorizat emigrarea în afara Italiei, în timp ce meleaguri mai bogate au tendinţa să-şi exporte surplusurile alimentare la Roma.

Mai cu seamă al doilea război punic reclamase de la cetăţeni şi de la aliaţii italici rămaşi fideli eforturi fără precedent în fiecare an se recrutau, în condiţii normale, patru legiuni. Or, o legiune număra un efectiv care varia între 4.500 şi 5.000 de soldaţi. În vremea celui de al doilea război punic şi a campaniei lansate în Italia de către Hannibal au trebuit să fie recrutate douăzeci şi cinci de legiuni, din care au făcut parte peste 100.000 de militari. Bătăliile au fost deosebit de sângeroase: dacă putem să-l credem pe Titus Livius (22, 49), 47.000 de soldaţi, cetăţeni şi aliaţi, au pierit în lupta de la Cannae. Trebuie oare să uităm că acest al doilea război punic a durat şaptesprezece ani, între 218 şi 201 î. C? Dar şi campaniile militare romane întreprinse în exteriorul Italiei au „costat” mult comunităţile rurale, cu toate că au fost mai puţin sângeroase. Cum am mai reliefat, când războaiele se desfăşuraseră în Italia, după sosirea toamnei, legionarii, adică oştenii legiunilor, se întorceau acasă, unde puteau să se ocupe de proprietăţile lor. Dar, când teatrul de operaţii militare s-a mutat pe meleaguri îndepărtate de Italia, soldaţii au rămas mobilizaţi multă vreme. Încât proprietăţile se ruinau şi posesorii lor contractau datorii, pe care nu puteau să le onoreze. Pe deasupra, s-au multiplicat dezertările. În 171 î.Hr., când Roma a trebuit să ridice o armată împotriva regelui Macedoniei, a fost nevoie să fie încorporaţi centurioni care aveau mai mult de cincizeci de ani (Liv., 42, 33 – 36). Pe de altă parte, armata care lupta departe de Italia avea nevoie de

cereale, de ulei şi de vin. După război, armata livra ceea ce nu consumase, pricinuind notabile variaţii ale preţurilor. Pâinea şi-a făcut apariţia la Roma, unde importante brutării au emers în 171 î.Hr. (Plin., 18, 107 – 108). De mai multă vreme Roma importa cereale din Sicilia şi din Sardinia, în timp ce ulterior s-a adus grâu din Hispania şi din Africa. De aceea producţia italică de cereale nu mai era rentabilă. Veteranul, înglodat în datorii, prefera uneori să-şi vândă ogorul. Astfel a survenit o proletarizare a populaţiei romane care se instala la Roma, unde nu găsea de lucru. De multe ori agricultorii erau constrânşi să abandoneze culturile cerealiere şi să se orienteze spre costisitoarele cultivări ale viţei de vie şi ale măslinilor sau – în vecinătatea marilor oraşe – ale zarzavaturilor. Criza satelor italice a afectat în special Laţiul şi Etruria. Aici au fost neglijate sistemele de drenare ale mlaştinilor, înlesnind astfel recrudescenţa malariei.

A fost necesar ca agricultura Italiei (constrânsă a-şi valoriza producţia şi a scădea preţurile) să se orienteze spre soluţii latifundiare şi speculative, mai cu seamă acolo unde îi îngăduiau circuitele comerciale, prin excelenţă pe ţărmurile mărilor şi fluviilor. Statutul proprietăţilor mari şi mijlocii impune acapararea a noi soluri, aport de capitaluri, o mână de lucru performantă (sclavi, muncitori liberi sezonieri) şi o formare eficace a gestionarilor, în legătură cu dezvoltarea comerţului. De altfel, domeniul opulent nu se mărgineşte la o singură suprafaţă de teren, ci rezidă într-o iuxtapunere de suprafeţe agrare, sortite arboriculturii, cerealiculturii, păşunilor şi viţei de vie. Cato cel Bătrân pledează pentru proprietăţi care să comporte 60 de hectare de măslini, 25 de hectare de viţă de vie, o sută de oi şi patru perechi de boi. Constituirea unor asemenea proprietăţi a fost generată de confiscările pământurilor

deţinute de populaţiile italice învinse şi în special de cele ale aliaţilor ce trădaseră Roma în timpul celui de al doilea război punic. Dar şi de loturile agricole vândute de micii proprietari romani ruinaţi. Desigur, subzistă totuşi numeroase proprietăţi mici sau oricum mai reduse decât cele preconizate de Cato. Toate proprietăţile sunt orientate spre profit, spre o rentabilitate de inspiraţie precapitalistă ori chiar capitalistă. Ele urmăreau să exporte vinul şi uleiul. Cum am mai arătat, prosperă comerţul şi o producţie preindustrială. Se extind instalaţiile portuare de la Roma şi Ostia, unde emerg porticuri, prăvălii şi docuri. Se dezvoltă infrastructura rutieră, destinată circulaţiei mărfurilor, dar şi a turmelor de vite. Se promovează măsuri de poliţie economică: în 189 î.Hr., edilii iau aspre măsuri împotriva celor care stocau grâne, în scopul speculării lor. Numeroşi comercianţi, în special greci, *negoţiatores*, însoţesc armatele romane. Unii dintre ei se instalează la Delos. Navigatorii greci şi cartaginezi – înainte de 146 î.Hr. – aprovizionează Roma. Monarhiile elenistice furnizează modelul unei gestiuni economice a statelor centralizate. În Sicilia, romanii moştenesc şi dezvoltă gestionarea economică practicată de Hieron al II-lea, regele Syracuzei. În ce priveşte comerţul, Roma asumă sistemul economiei greceşti. *Economia, focalizată pe schimbul de mărfuri, se impune în chip pregnant13*.

Religia

Izomorfismul religiei romane cu antropomorfismul celei greceşti continuă să progreseze. Triada capitolină, de sorginte etruscă, formată din Jupiter, Iunona şi Minerva, substituie total pe cea indo-europeană primitivă, constituită din Jupiter, Marte şi Quirinus, Deşi Quirinus, zeu al fertilităţii, cum am mai arătat, legat de a treia funcţie indo-europeană dumézilianà, reglementa

raporturile juridice între cetăţeni, *Quirites*. Romulus fusese asimilat lui Quirinus. Încât triada mai recentă devine o poliadă naţională. Foarte iute, Venus, Vulcan, Mercur, Neptun, Hercule, Dioscurii – la care ne-am referit mai sus –, Apollo şi Esculap au fost implantaţi de etrusci şi de grecii campanieni la Roma, unde s-au alăturat zeilor latini Vesta, Ianus, zeităţilor italice Ceres, Liber, Liberă. Au fost divinizate abstracţiuni ca Soarta (*Fortuna*), *Victoria*, Abundenţa (*Ops*), Virtutea (*Virtus*), Libertatea (*Libertas*), Pietatea (*Pietas*), Loialitatea (*Fides*) etc. Au continuat să fie exaltaţi zeii străvechi ca *Anna Perenna*, care marca reînnoirea anului, *Robigus*, ce apăra cerealele de degradare, *Consus*, menit să păstreze grânele în silozuri. Anumite zeităţi mărunte vegheau asupra vieţii private şi, cum am semnalat în fraza precedentă, asupra ostenelilor rurale.

Ele guvernau naşterea, hrănirea şi şcolaritatea copilului. *Vitumnus* şi *Sentinus* îi dădeau viaţă şi sensibilitate, *Opis* îl culegea de pe pământ, *Vaticanus* îi deschidea gura pentru cele dintâi sunete, *Leuana* îl ridica de pe sol, *Cunina* îl îngrijea în leagăn, *Potina* şi *Educa* îi dădeau să mănânce şi să bea, *Pauentina* îl ferea de spaime. Când mergea la şcoală îl ocroteau *Aheona* şi *Adeona*. Alte entităţi divine specializate patronau noaptea nunţii. *Domiducus* conducea mireasa în locuinţa mirelui, unde o vegheau *Domitius*, *Manturna*, *Virginiensis* şi *Subigus*. Existau 24 de mici zeităţi agrare, *Seia*, pentru însămânţări, *Segetia*, pentru culegerea recoltelor, *Tutilina*, *Proserpina*, *Modulus*, *Volutina*, *Patelana*, *Hostilina*, *Flora*, *Lucrurnus*, *Matura*, *Runcina*, toate pentru operaţiile dezvoltării plantelor. În legătură cu riturile sacrificiilor hărăzite zeiţei *Ceres* şi „Pământului”, *Tellus*, se remarcau mici zei ai operaţiilor pendinte de lucrarea ogoarelor, ca *Veruactor*, *Redarator*, *Imporcitor*, *Insitor*, *Obarator*, *Occator*.

Sarritor, Subruncinător, Messor, Connector, Conditor, Promitor. Unii zei au fost laici şi au devenit personaje istorice: tâlharul Cacus, eroul Horatius Codes, pe când Romulus s-a identificat, cum am remarcat mai sus, cu zeul Quirinus. Fluviul Tibru a fost de asemenea divinizat. În fruntea zeităţilor se afla, desigur. Jupiter, adorat în diverse ipostaze: drept Cel mai Bun şi Cel mai Mare. *Optimus Maximus*, ca zeu al reglării ploilor, Jupiter *Elicius*, ca acela ce oprea soldaţii romani să fugă de pe câmpul de luptă, Jupiter *Stator*, ca acel ce chezăşuia tratatele cu alte popoare, Jupiter *Lapis*. Unii zei au fost importaţi în Roma, la date precise şi din locuri cunoscute. Prima divinitate de import a fost Diurni, zeiţa latină din Ancia, la origine divinitate a luminii nocturne. A fost adus în Cetate, pentru a combate maladiile şi febra, în 293 î.Hr., Asklepios, sub numele de *Aesc cu*) *lapius* ori Esculap. În 180 î.Hr., s-a format triada divină a sănătăţii publice: Apollo. Esculap şi Hygeia. Au fost importaţi zei greci ai comerţului. Cu prilejul unor operaţii militare, s-a recurs uneori la confiscarea zeităţii inamicului, spre a-l defavoriza pe acesta. Astfel au fost transportate la Roma Iunona, *Iuno*, de la Veii, şi *Vertumnus*, de la Volsinii. Sanctuarele anumitor divinităţi abstracte aminteau câteodată de o împrejurare istorică precisă. S-a înălţat, de către Camillus, un templu al Concordiei, în plină discordie între romani. Romanii nu s-au îndeletnicit cu o structură teologică coerentă. Ei se deosebeau de vecinii lor etrusci. Considerau că abundenţa zeităţilor nu era dăunătoare. Voiau să nu uite pe niciuna.

Proliferau puterile divine, *numina*. În spatele fiecărui tufiş sau izvor de ape romanii întrevedeau un *numen*. Fiecare om dispunea de o forţă supraumană personală, un „geniu”, *genius*, propice. Zeii rustici şi casnici erau foarte numeroşi. Am menţionat numai pe cei mai

importanţi. Noi culte şi noi credinţe s-au infiltrat, la Roma, unde au aflat o receptivitate notabilă. Am remarcat mai sus sosirea zeiţei Cybele. Dar încep să apară adepţi ai zeilor orientali, de pildă cei ai lui Serapis. Acest zeu egiptean era închipuit ca un Zeus-Iupiter bărbos. Asigura fertilitatea solului şi vindecarea bolilor. Era asociat zeiţei egiptene tradiţionale Isis. Pătrund de asemenea pitagorismul şi orfismul. Pitagoricienii, la care ne-am referit anterior, contestau mitologia tradiţională, interpretată de ei în sens simbolic şi moral. Preconizau un mod de viaţă auster, riguros structurat, sub conducerea unor maeştri, şi credeau în metempsihoză. Orfismul asimila corpul omenesc unei închisori şi pleda pentru purificarea lui, în vederea naşterilor succesive. Propovăduia o existenţă ascetică. Unele idei agnostice se infiltrează în mediile intelectuale elenizante, precum în cel al cercului Scipionilor. Dar adepţii agnosticismului sunt încă foarte puţin numeroşi. Pitagorismul fusese la mare cinste în Tarent, unde se spunea că ar fi locuit Pitagora. În 181 î.Hr., a fost descoperit (se afirma că întâmplător) la picioarele colinei Ianiculum mormântul lui Numa Pompilius. Aici se aflau, într-un sipet, pe lângă lucrări latine de drept pontifical, scrieri greceşti pitagoriciene. Pretorul urban Quintus Petilius a obţinut de la senat arderea în public a acestor texte. Orfismul se exprima în versuri sacre şi în oracole puse pe seama lui Orfeu. Ca şi prin formule de rugăciune înscrise pe tăbliţe, de fapt pe „lamele” de aur, extrase din morminte, precum cel descoperit la Thurii, în Grecia Mare, în 1974. Ele ilustrau dragostea pentru Euridice, pe care Orfeu ar fi readus-o din Infern. Se impunea o relaţie cu zeiţele salvării de la Eleusis, Demetra şi fiica ei Persefona, smulsă lui Pluton, şi cu Dionysos-Bacchus, coborât şi el în Infern, ca să readucă pe pământ pe propria mamă.

Propagarea misticismului orfico-pitagorician a declanşat la Roma o reacţie naţională. Cu atât mai mult cu cât el era înrudit cu bacchismul. Celebru a fost scandalul bacchanalelor, amintit în alt subcapitol. Acest scandal pare surprinzător, cu atât mai mult cu cât s-a declanşat într-o Romă receptivă la acceptarea unor noi culte religioase şi, în general, a aporturilor altor popoare, adesea mai cultivate decât tânăra naţiune romană. Bacchismul a survenit, este adevărat, după treizeci de ani de grele războaie, generatoare de reacţii atât de contradictorii printre. Cetăţeni, divizaţi între receptarea unui nou mod de viaţă şi apărarea obstinată a austerităţii tradiţionale, a faimosului *moş maiorum*. Acest scandal a prilejuit, în 186 î.Hr., cel puţin în aparenţă, o ripostă naţională şi pontificală.

Totul a purces de la un fapt banal de viaţa (Liv., 39, 8 – 19). O curtezană libertă, Hispala Fecenia, se considera părăsită de tânărul său amant, Aebutius, un cavaler, orfan de tată. Acesta îi mărturisise frumoasei frivole că trebuie să n-o mai frecventeze zece zile şi nopţi, deoarece este obligat să se iniţieze în misterele bacchice, desfăşurate de regulă pe întuneric. Hispala, care se credea abandonată în favoarea unei rivale oarecare, înfăţişează tânărului misterele bacchice în cele mai întunecate culori. Pretindea că fusese şi ea cândva iniţiată în aceste mistere. Complet perturbat, Aebutius îşi previne mama şi tatăl vitreg că renunţă la iniţiere. Cei doi, mânioşi, îl alungă din casă. Însă tânărul, sfătuit de mătuşa sa, care îi oferise adăpost, povesteşte tot ce auzise consulului. Acesta din urmă convoacă pe Hispala, care şovăie să-i relateze tot ce ştia despre misterele secrete, pentru a nu stârni mânia iniţiaţilor, care ar fi putut s-o rupă în bucăţi cu mâinile lor, ca denunţătoare. În cele din urmă cedează şi îi dezvăluie cum se desfăşurau misterele bacchice.

Consulul Postumius întocmeşte un raport, pe care îl prezintă senatului.

A urmat o hotărâre vestită a senatului, „senatusconsult despre bacchanale”, *senatus consultum de Bacchanalibus*, al cărui text a fost descoperit, gravat pe bronz, în Calabria, în 1640. Cultul lui Dionysos-Bacchus n-a fost interzis, dar practicile sale au fost minuţios reglementate. În schimb, s-au adoptat crunte măsuri represive împotriva celulelor secrete, lojilor adepţilor. Au fost lovite şapte mii de persoane, bărbaţi şi femei. Mai mult de şase mii de inşi au fost întemniţaţi sau condamnaţi la moarte. Represiunea nu a purtat doar asupra Romei, ci a lovit şi restul Italiei, în special sudul ei, dar şi Volsinii, oraş etrusc. De altfel, Titus Livius (39, 14, 3) ne informează că bacchismul se propagase masiv în Etruria14. Ferocitatea represiunii nu comporta numai conotaţii religioase. Amestecul sexelor şi persoanelor, cetăţeni, peregrini, sclavi, adulţi şi „minori”, misterul întrunirilor bacchice, caracterul lor prea liber, aproape indecent, sfidau morala romană şi sugerau primejdia unui complot. Componenta politică a represiunii pare prevalentă. Structurarea bacchanalelor în loje secrete, numeroase şi închise, scăpa de sub controlul statului şi îngrijora senatul. Cum am remarcat într-un subcapitol anterior.

Calendarul, sacerdoţii şi riturile

Calendarul corespundea preocupării romanilor de a organiza viaţa lor şi activităţile religioase. Alcătuirea sa era atribuită regelui Numa Pompilius, dar elaborarea sa a reclamat mai multe veacuri şi s-a datorat în mare parte etruscilor, care au transformat calendarul roman primitiv într-un sistem lunaro-solar, cu o lună suplimentară o dată la doi ani.

Unele sărbători nu poartă numele unui zeu. Numeroase sunt cele care se reclamă de la zeităţi

complet uitate în secolul al II-lea! C. Ianus deschide anul, Jupiter fixează reperele lunilor anului la aşa-numitele ide, Marte ocroteşte începutul sezonului activ şi lansarea primăverii, după ce Februus, sosit din zona sabină, prezidase purificările. Aprilis, venit din Etruria, împărtăşeşte cu Maius, de sorginte latină, momentul fertilităţii. Luna iunie conotează prezenţa Iunonei, în persoana căreia se amalgamează elemente latine, etrusce şi general mediteraneene. Ciclurile agrare şi ciclurile militare se combină strâns între ele, lăsând anumite luni fără sărbători: septembrie, octombrie şi îndeosebi ianuarie. De altfel şi astăzi, în aceste luni, există puţine sărbători religioase. Reperele fiecărei luni, în funcţie de care se determină celelalte zile, sunt nonele, în zilele de 5 şi 7, idele, în zilele de 13 şi 15 (7 şi 15 în martie, mai, iulie şi octombrie) şi calendele la sfârşitul lunii în cauză, în total, odată cu multiplicarea sărbătorilor, se înregistrează 111 zile nefaste ori sacre şi 243 de zile faste, dintre care 192 sunt hărăzite activităţilor publice, ca zile comiţiale. Calendele, nonele şi idele erau „zile religioase”, *dies religioşi*, improprii pentru celebrarea căsătoriilor; zilele consacrate „sărbătorilor publice”, *feriae publicae*, erau de patru tipuri: fixe, *feriae staţiuae*, mobile, *feriae conceptiuae*, extraordinare, *feriae imperatiuae* (prescrise de către pretori şi consuli), şi, poate, zilele de târg, *nundinae*. În zilele de sărbătoare aveau loc sacrificii oferite zeilor, jocuri celebrate în onoarea lor, banchete sacre. Colegiile sacerdotale au proliferat sensibil sub Republică. Sistemul străvechi, diriguit de rege, a fost dezmembrat A rămas un *rex* al sacralităţii, câtva timp conducător al religiei romane. Cum am mai remarcat în capitolul anterior, totuşi în „casa” sa, *Regia*, au rămas birourile conducerii religiei romane şi locaşul sacrificiilor aduse lui Ianus, lui Jupiter, lui Marte,

Iunonei şi zeiţei abundenţei recoltelor, *Ops*. A fost înlocuit, în postura de şef suprem, de către *pontifex maximus*, fără ca acest *rex* să dispară cu desăvârşire. Funcţionează de asemenea cincisprezece „flamini”, *famines*, dintre care trei sunt consideraţi majori (ai lui Jupiter, Marte şi Quirinus). Flaminii sunt strict reglementaţi şi poartă pe cap o căciuliţa ascuţită la vârf, *apex*. Există doisprezece flamini minori. Cuvântul *flamen* se înrudeşte cu indianul *brahman*. Importanţa flaminilor a scăzut în favoarea pontifilor, *pontifices*, ajunşi la numărul de şaisprezece. Le incumbă supravegherea calendarului, a sărbătorilor, alegerea altor sacerdoţi, controlul disciplinei sacerdotale, al religiei casnice, cultul morţilor. Cuvântul *pontifex* se înrudeşte cu „punte” sau „pod”, *pons*: ar fi deci „făcător de pod”. Pontifii cunosc în profunzime dreptul sacru şi veghează asupra anumitor arhive, în care se află „analele”, *armates*, adică listele evenimentelor apreciate ca relevante, petrecute în decursul fiecărui an, ca şi hotărârile sortite a făuri jurisprudenţă. Am menţionat mai sus colegiul celor şase vestale, responsabile de întreţinerea focului sacru. În secolul al IV-lea! C... Se numără şapte vestale. Îşi începeau activitatea când erau încă fetiţe, când aveau între şase şi zece ani. Această activitate este prelungită preţ de treizeci de ani. Erau legate, la origine, de *rex*. În fruntea lor se afla „cea mai mare vestală”, *uestalis maxima*. Vestalele se bucură de un prestigiu deosebit. Puteau să graţieze un condamnat la moarte, aflat în drumul lor. Se atribuie o putere miraculoasă rugăciunilor lor. Cei nouă auguri, ajunşi la şaisprezece în secolul I î.Hr., luau auspiciile ori asistau magistraţii civili care efectuau o asemenea operaţie, cu prilejuri importante: desfăşurarea lucrărilor unei adunări populare, a unei bătălii, a întemeierii unui oraş, eventual a unei colonii, a

consacrării unui templu, a debutului unei anumite magistraturi. Augurii tălmăceau zborul păsărilor. Răspunsul dat de ei trebuia, în principiu, respectat cu stricteţe. În orice caz, augurii erau investiţi cu o pondere politică notabilă.

Desigur, există numeroase alte colegii sacerdotale. Ele sunt foarte vechi sau se reclamă de la o înfiinţare care se pierde în negura timpurilor. Anumite confrerii sacerdotale sunt însă recente, precum cea a celor şapte preoţi având ca misiune banchetele sacre, *septemuiri epulones*, creat începând cu 196 î.Hr. Deosebit de relevantă este solidaritatea celor zece sacerdoţi, ulterior cincisprezece, însărcinaţi cu gestionarea sacrificiilor, *quindecemuiri sacris faciundis*. Ei constituiau un grup preoţesc care gestiona jertfele aduse zeilor, procurarea de prodigii, introducerea unor noi culte religioase şi consultarea aşa-numitelor Cărţi Sibylline. Se afla în cauză o culegere de răspunsuri ambigue, ajunse la Roma din Cumae ori din Etruria şi achiziţionate de Tarquini. Incontestabil, aceste Cărţi comportau răspunsuri interpretabile în orice mod. Erau atribuite unei profete inspirate de zei, Sibylla, care s-ar fi aflat într-o peşteră din vecinătatea localităţii Cumae. Era omoloaga profetei elenice de la Delphi, faimoasa Pythia. Erau consultate în împrejurări grave, pe care trebuia să le înfrunte Roma: războaie eşuate, ploi de sânge, naşteri de monştri etc. Sub influenţă greacă, începând din 199 î.Hr., s-au introdus *lectisternia* – ospeţe religioase, unde se ofereau prinoase zeilor. Reiterăm observaţia că oracolele, cărţile Sibylline erau interpretabile, fie în două, fie în mai multe sensuri. Nu s-a recurs la alte tălmăciri ale semnelor cereşti? Am consemnat, în alt capitol, existenţa funcţiilor ce reveneau haruspiciilor. În general, s-au dezvoltat masiv tehnicile ghicirii viitorului, ale divinaţiei, consultării

zeilor, în vederea acţiunilor viitoare. Multe dintre ele erau împrumutate de la alte populaţii. Cum am mai arătat, active erau şi socialităţile, care se reclamau de la obârşii foarte vechi, puţin cunoscute, cum ar fi cea a „Fraţilor Arvali”, *Aruales Fratres*, legaţi de riturile fecundităţii, rituri celebrate anual în luna mai şi înregistrate de Actele” lor. Sau cea a „Feţialilor”, *Fetiales*. Aceştia erau investiţi cu o anumită magie, utilizată cu ocazia declarării războiului şi a încheierii tratatelor de pace. Feţialii asigurau Romei ocrotirea zeilor în raporturile cu alte popoare. Ofereau senatului şi consulilor consultaţii de drept internaţional. Delegatul lor, *pater pătratus*, veghea asupra formalităţilor rituale considerate indispensabile realizării unui tratat de pace sau începerii războiului. Existau şi două confrerii de „Salieni”, *Sălii*, „dansatori” ai zeului Marte, cel al războiului, şi ai lui Quirinus, printre altele divinitate a păcii atent supravegheate. Se manifestau prin două echipe, formate din doisprezece sacerdoţi, în fiecare an, la 10 martie şi la 19 octombrie. Aceste două sărbători, la obârşiile Romei, încadrau sezonul campaniilor militare. Cu aceste prilejuri, Salienii exercitau dansuri frenetice şi cântau în cinstea zeilor texte incomprehensibile chiar pentru romanii vremurilor cu adevărat istorice. Salienii dispuneau de localul, arhivele şi conducătorul lor (*magister*). „Lupercii”, *Luperci*, celebrau sărbătoarea crudă a Lupului, *Lupercalia*, desfăşurată anual la 17 februarie, când trebuiau să înceapă o vânătoare, indispensabilă cândva, la începuturile Italiei indo-europene, nutririi populaţiei.

Am constatat în mai multe rânduri cât de importante sunt riturile pentru romani. Ele subîntindeau necesităţile etnostilului roman fundamental, „Volksgeist”. Slujeau ritualismului, dar şi

constructivismului, antropocentrismului, chiar pragmatismului romanilor. Riturile au încorporat un ansamblu de reglementări minuţios plăsmuite. Riturile postulau tehnicile divinaţiei, mai sus menţionate, dar şi invocaţii adresate zeilor, rugăciuni purcese de la puritatea prealabilă a celui care le formula divinităţilor. Implorărilor ajutorului solicitat de la zeitate se adăugau, fireşte, ofrande, riguros reglementate, având ca ţintă întărirea forţelor zeului solicitat de muritor. Aceste ofrande puteau fi scăldate în sânge. Cândva, la origini, chiar de sânge omenesc, ulterior, de animale. Anumite ofrande însumau totuşi numai prăjituri, slănină, vin etc. Erau migălos frxate locul sacrificiului, sfinţit fie temporar, fie permanent, vârsta şi sexul victimelor sacrificate, culoarea, blana lor, greutatea animalelor. Erau anunţate din vreme „identitatea" victimei, în cazul unui sacrificiu sângeros, mijloacele prin care animalul era ucis. Altarele jertfelor erau circulare ori dreptunghiulare, eventual ridicate de la sol, dacă erau ale zeităţilor cerului. Ori, dimpotrivă, îngropate, pentru zeu subteranului. Ca în cazul templelor calviniste ale epocii noastre, locaşurile sacre romane erau îndeobşte închise „oamenilor din popor", desigur cu excepţia zilelor de sărbătoare religioasă. În temple nu aveau loc jertfiri sângeroase. Adesea ceremoniile religioase publice includeau *ludi*, jocurile sportiv-artistice la care ne-am referit mai sus. Edilii curuli supervizau „jocurile romane", *ludi Romani*, organizate în cinstea lui Jupiter. Ele au avut loc cu regularitate, în congruenţă cu tradiţia, după 380 î.Hr., adică după data retragerii galiilor senoni din Roma; s-au desfăşurat mai ales după 369 î.Hr. Aceiaşi edili se îndeletniceau cu alte jocuri, progresiv introduse la Roma. Ne referim la jocurile megalense", *ludi megalenses*, înserate după 191 î.Hr. În cinstea zeiţei Cybele, marea mamă a zeilor, al cărei cult,

cum am mai semnalat, fusese implantat la Roma când delegaţia senatului îl adusese din Asia Mică, adică din Frigia, pentru a ajuta Cetatea în războiul purtat împotriva lui Hannibal. Considerau romanii că această Cybele îi ajutase să-l învingă pe Hannibal? Răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Se adăugau, din 173 î. C… jocurile florale”, *ludi florales*, în onoarea Florei, veche zeitate agrară. Aveau loc şi jocuri hărăzite lui Apollo, *ludi Apollinares*, cu începere din 208 î.Hr. Edilii plebei supravegheau „jocurile plebeiene”, *ludi plebei*, înfiinţate în 216 î.Hr., de asemenea în cinstea lui Jupiter şi sub presiunea înfrângerii de la Cannae. Tot edilii plebei se ocupau de Jocurile ceriale”, *ludi Ceriales*, începând din 202 î.Hr., sortite preaslăvirii zeiţei Ceres, protectoarea plebei. O dată la 110 ani – ulterior, chiar la 100 de ani – se desfăşurau magnificele jocuri seculare, *saeculares ludi*, destinate celebrării întemeierii legendare a Romei. La începutul secolului al II-lea! C., se desfăşurau la Roma, cu regularitate, cel puţin şase mari jocuri ardstico-sportive, ospeţe hărăzite zeilor, rugăciuni şi implorări adresate divinităţilor. Cetăţenii dornici să reclame ajutorul zeilor frecventau, cu sârguinţă, altarele zeilor.

Neîndoielnic foarte solide şi profund răspândite sunt cultele religioase ale zeităţilor relativ mărunte, pastorale şi agrare, mai sus menţionate. Ne referim la „Pământ”, *Tellus*, ocrotitorul solului hrănitor, sărbătorit în fiecare an la 15 aprilie, la *Pales*, zeiţa roditoare, celebrată la 21 aprilie. Indubitabil coincidenţa cu exaltarea fundării Romei nu este incidentală. Atunci aveau loc ceremoniile definite ca *Parilia*. Aveam în vedere şi pe *Consus* – de la „a întemeia”, *condo* – *ere* în latină – şi pe *Ops*, mai sus consemnată, în onoarea cărora se derulau sărbători agrare, îndeosebi ale secerişului, la 21 august şi la 15 decembrie. Se

proslăveau şi hambarele pline cu produse ale câmpului, Ia 19 decembrie, data aşa-numitelor *Opalia*. Romanii nu mai serveau masa pe bănci de lemn, ci culcaţi pe sofale, paturi de masă, de formă curbă, spre a proteja capul mesenilor. Se înmulţesc monumentele strămoşilor şi statuile din Forul roman. Panteonul grec, mitologia elenică penetrează activ religia romană.

După opinia noastră, *religio* presupune o axiologie, o conduită religioasă şi cotidiană deosebit de complexă, un ansamblu de raporturi nu numai cu zeii, ci şi cu ceilalţi oameni, cu viaţa în general. S-a relevat că, la sorgintea sa, *religio* încorpora o atitudine, o abordare încărcată de venerare faţă de ceea ce este sacru. În ultimă instanţă, contractualismul roman a acţionat masiv, imprimând acestei *religio* o vocaţie specifică: zeul trebuie să accepte rugăciunile adresate lui, precum şi ofrandele. Dacă i se promite o ofrandă care nu îi este oferită până la urmă zeul se răzbună. Cum se explică această *religio* a romanilor? Nu opinăm, ca regretatul Georges Dumézil, că a fost atacat un fond religios primitiv, indo-european: ceea ce ar fi determinat degradarea unei bogate mitologii primitive. Astfel s-ar fi pierdut un înţeles cosmic iniţial şi s-ar fi parvenit la o multiplicare a zeităţilor, sortite numai să ocrotească individul 15. Credem, dimpotrivă, că a intervenit aici puternicul element preindoeuropean, creativ şi în cazul zămislirii plebei, care a exclus orice speculaţie imaginativă, orice mitologie sofisticată, pentru a cantona romanul într-o relaţie pragmatică şi contractualistă cu unul dintre numeroşii zei ai panteonului Republicii.

Artele şi literatura

Romanii au dezvoltat îndeosebi arhitectura, domeniu în care i-au depăşit simţitor pe greci. Constructivismul lor s-a tradus în primul rând în arta construcţiilor, în

arhitectură. Incontestabil, construcţiile purtau asupra edificiilor publice, prin excelenţă sacre. Casa privată romană, cum am mai arătat în mai multe rânduri, rămânea modestă, sobră. Totuşi, cum am reliefat în alt subcapitol, în secolele IK-11 î.Hr. Apar bazinele interioare ale grădinilor romane, înglobate în locuinţă. Ele sunt alimentate de apeducte. Se diferenţiază clar atriul de curte, *cauum aedium*, de grădina interioară, dotată cu nişte colonade, *peristylium*. Pretutindeni sunt larg utilizate porticurile. Materialul de construcţii rămânea în general modest. Eforturi se întreprindeau mai cu seamă pentru temple. Zidurile primelor temple fuseseră din cărămidă nearsă, iar părţile înalte ale edificiului fuseseră alcătuite din lemn. Interiorul templelor fusese ornat cu reliefuri pictate în culori vii.

Dar, în plină perioadă a unui „boom” exprimat în toate domeniile civilizaţiei şi vieţii politice romane, adică la începutul secolului al K-lea! C., intervine o inovaţie fundamentală în materie de arhitectură. Dacă grecii construiau numai utilizând mase de piatră suprapuse sau iuxtapuse, *romanii au inventat tehnica blocajului*, *care va avea consecinţe incalculabile în materie de arhitectură antică şi modernă*. Se fabrica un cofraj, în care se introduceau materiale felurite, îndeosebi de recuperare şi înecate în mortar. Tocmai acest nou procedeu arhitectonic a stimulat masiv expansiunea arhitecturii romane. Neîndoielnic, un zid bazat pe cofraje putea să apară destul de grosolan. Ca să i se mascheze deficienţele, s-au confecţionat paramente exterioare, din piatră sau marmoră. Totuşi intervin şi alte inovaţii arhitectonice, deosebit de relevante, la care în parte ne-am referit mai sus: basilica, porticul. Astfel, romanii adoptă tehnicile arcadei şi ale boitei. Era recentă sau străveche tehnica boitei? în orice caz, dacă acoperişurile clădirilor din vremea regalităţii fuseseră

mai ales plate, datorită boitei se ajunge, sub Republică, la un acoperământ piramidal. Ridicarea porţilor de oraşe şi de locuinţe, de poduri şi apeducte exploatează pe o scară majoră folosirea boitei. Este asumată şi tehnica cupolei. Templele romane, precum cel al zeiţei Vesta, au o formă circulară şi un acoperiş-boltă. Cărămizile şi mortarul impulsionează, în chip evident, expansiunea arhitecturii romane. S-au dezvoltat, fără îndoială, şi artele plastice, sculptura şi pictura. Deşi înflorirea lor nu poate fi în niciun chip comparabilă cu cea înregistrată de arhitectură.

Primele statui, din străvechile temple, erau confecţionate în atelierele etrusce. Sculptura monumentală fusese mult timp arhaică. Opere din bronz, fabricate probabil la Veii şi în restul Etruriei, circulaseră la Praeneste şi foarte probabil în întregul Laţiu. Statuia Dianei, din templul federal de pe Aventin, poate cea mai veche statuie a unei zeităţi romane, evoca opere de artă elenice. Din vremuri imemorabile arta romană a fost pregnant înrâurită de arta greacă. De altfel, Theodor Mommsen afirmă că meşteşugul producerii statuilor din lut pictate a fost importat de la artiştii greci. Acest meşteşug a fost adus de la greci sau de la etrusci? De fapt, etruscii au preluat arta greacă, adaptând-o mai mult sau mai puţin. Artă sau meserie? Totdeauna în antichitate „artiştii” plastici au fost consideraţi ca simpli meşteşugari. În veacurile Republicii s-a dezvoltat, în chip manifest, arta murală chiar sub Imperiu, frescele arhaice suscitau entuziasm. S-a propagat de asemenea gravura pe metal. Pe baza arhitecturii noi, în care prevalează bolta, s-a făurit o nouă pictură A înflorit arta portretului şi s-a conservat un bronz, databil din jurul anului 300 î.Hr., poate operă a unui artist etrusc, în care erau celebraţi eroii „primordiilor” Romei, ca Horatius Codes, Clelia, Brutus,

Camillus. În imagistica hărăzită acestor personaje se amalgamează „realismul”, tendinţa spre o reproducere migăloasă a figurilor, cu idealizarea, pentru a ilustra devotamentul faţă de Cetate. În paralel cu o artă de vocaţie oficială, impregnată de gustul elenic pentru respectarea proporţiilor, s-a afirmat o artă mai „populară”, de sorginte italică, manifestare a unui expresionism local, nefavorabil respectării proporţiilor şi doritor să ilustreze, în limbajul simbolizărilor, elemente apreciate ca esenţiale. Fără îndoială, a existat şi o pictură „de şevalet”, ca să ne exprimăm astfel. Pictura de şevalet nu a fost inventată după Renaştere, cum cred unii artişti plastici ai vremurilor noastre. În această pictură, realizată pe mici suprafeţe, s-a dezvoltat considerabil arta portretului. Victoriile generalilor Republicii au prilejuit picturi sortite celebrării faptelor lor de arme. Dar generalii romani, învingători în Orient, au prădat masiv lumea elenofonă, edificiile şi templele ei, şi au adus la Roma nenumărate opere de artă elenică.

Pe Esquilin s-au reperat fragmente dintr-o frescă unde se redă, în trei tablouri suprapuse şi într-o manieră expresionistă, predarea unei cetăţi samnite römanilor. De altfel, secolul al II-lea! C. Comportă emergenţa celui dintâi dintre cele patru „stiluri” ale picturii romane. Artiştii acestui stil nu ascund structura zidului aflat sub frescă. Dimpotrivă, o reliefează.

Apariţia şi dezvoltarea literaturii au inclus un proces mult mai complex. Cu atât mai mult cu cât romană au fost mult timp ostili literaturii scrise. De altfel, nici folclorul lor nu s-a distins printr-o creativitate remarcabilă. Literatura orală, destul de veche, s-a focalizat pe schimbul de glume, pe manifestări persiflante. S-a ajuns astfel la o interesantă farsă orală, din care a rezultat, ca o specie literară, iniţial orală,

apoi scrisă, *satura*. Ea a fost specifică Romei (Quint, 10, 1, 93). *Satura* incipientă echivala cu un potpuriu amuzant, înzestrat cu un conţinut variat, bogat în numeroase teme, exprimate cu ajutorul unei structuri compoziţionale laxe, intenţional „descusute”. *Satura* se realiza într-un stil de asemenea variat. Ritmurile muzicale şi părţile cântate alternau cu cele vorbite. *Satura* includea un spectacol teatral popular similar unei piese de teatru coregrafic. Întrucât comicul dezlănţuit, adesea persiflant, domină cu autoritate folclorul roman. Au fost importate farse populare mai complexe, ca atellana şi mimul. Au existat însă şi altfel de manifestări de literatură orală. Ne referim mai ales la „cântecele de ospăţ”, *carmina conuiualia*. În ce rezidau ele? Cu prilejul banchetelor, comesenii ori nişte „copii”, *pueri*, însoţiţi de cântăreţi din flaut exaltau gloria unor bărbaţi vestiţi. Erau celebrate înfăptuirile lui Romulus şi Remus, ale lui Servius Tullius, ale Horaţilor şi Curiaţilor etc. Încât ne aflăm în prezenţa unor poeme eroice dramatizate, de vocaţie biografică. Cum am mai arătat de fapt, romanii nu au avut o mitologie proprie. Cel mult au împrumutat-o pe cea a grecilor.

Desigur, romanii cunoşteau scrierea, dar nu o utilizau pentru alcătuirea de ficţiuni literare. Alfabetul latin derivă din cel grecesc, la rândul lui de obârşie feniciană. Alfabetul elenic a fost introdus la Roma de etrusci, care îl preluaseră de la grecii din Italia meridională. Romanii nu foloseau decât majusculele şi nu despărţeau cuvintele între ele. Pe la mijlocul secolului al M-lea! C., litera C indica atât velara surdă, cât şi pe cea sonoră, prin urmare atât pe C, cât şi pe G. Şi ulterior C s-a păstrat la ortografierea anumitor nume proprii. De aceea s-a scris *Calus* şi *Cnaeus* pentru prenume care erau de fapt Gaius şi Gnaeus.

Dacă lăsăm de o parte inscripţii arhaice, fără caracter literar, o adevărată literatură, care se voia artistică, emerge abia la 240 î.Hr., ca operă a unui grec din Tarent, fost sclav la Roma. Adică a lui Livius Andronicus. Fără îndoială, acest poet a scris diverse poeme şi a tradus *Odiseea* homerică în latineşte, dar activitatea sa literară s-a centrat pe teatru. Într-adevăr, începuturile literaturii latine culte au fost dominate cu autoritate de teatru. Acest fenomen ni se pare firesc dacă luăm în considerare faptul că romanii pragmatici, dar şi ritualişti, preferau să vadă cu ochii lor desfăşurarea ficţiunii, şi nu să şi-o imagineze în urma lecturii unor opere literare. Din vremea războiului purtat împotriva lui Hannibal până la mijlocul secolului al II-lea! C., comedia latină cultă înregistrează apogeul său, „veacul său de aur”. Autori ca Plaut, Caecilius Statius şi alţii au scris şi pus în scenă comedii palliate. Termenul *palliata* trimite direct la mantaua grecească, *pallium*, în opoziţie cu *toga* latină. Libretele textelor erau împrumutate unor comediografi greci din epoca elenistică, însă subiectele comportau de fapt un univers mixt, greco-roman, care circumscria o autentică ţară a comediei. Autorii romani de comedie au făurit un teatru complex, muzical-coregrafic în mare măsură, care implica şi un contact direct cu spectatorii, invitaţi să participe la desfăşurarea intrigii pieselor. Se profilează astfel un veritabil metateatru de cea mai bună calitate. Brusc literatura latină, abia născută, a generat adevărate capodopere, precum *Pseudolus*, celebra comedie a lui Plaut. Incontestabil, există diferenţe între comicul total, îmbibat de farsesc dezlănţuit, al lui Plaut şi comicul ponderat, tributar umanismului scipionic, al lui Terenţiu. Nu există teatre permanente. Se improvizează teatre temporare, unde se desfăşoară spectacolele. Desigur, s-au scris şi tragedii ori mai ales

epopei, precum cele ale lui Naevius şi Ennius.

Proza romanilor a „demarat” mult mai greu. De altfel, primii istoriografi romani, ca Fabius Pictor, cel dintâi istoric al Romei, au scris în greceşte. Am scos în evidenţă, în alt capitol, pricinile acestei opţiuni iniţiale pentru limba greacă. Primii istorici au scris îndeosebi analistică. Or, „analele”, *armates,* îşi aveau ca arhetip-model acele liste de evenimente petrecute în fiecare an, pe care le afişau marii pontifi romani. Dar Cato cel Bătrân nu numai că a creat monografia ca specie istoriografică, dar şi-a scris opera istorică în limba latină. Istoricii care i-au succedat au privilegiat de asemenea redactarea lucrărilor lor în latineşte. Pe de altă parte, Cato cel Bătrân a alcătuit şi un tratat consacrat gospodăririi proprietăţilor agricole, unde a pledat cu fervoare cauza rentabilităţii, a obţinerii unui profit maxim şi a modernizării mijloacelor de a practica agricultura.

Desigur, romanii vremii gustau literatura. Am menţionat, într-un subcapitol anterior, cercul Scipionilor, deschis elenismului, noilor moravuri şi idei, receptiv faţă de cuceririle literaturii şi ale filosofiei greceşti. Criza vechilor mentalităţi romane, cu atâta străşnicie apărate de Cato, se apropie cu paşi repezi. Totuşi, chiar în secolul al II-lea! C., romanii preferă întrecerile sportive, desfăşurate cu prilejul sărbătorilor. Preţ de o singură zi, iniţial, au loc întreceri, curse de care. În zilele următoare, spectatorii se mulţumesc cu reprezentaţii susţinute de muzicanţi, dansatori, acrobaţi, scamatori etc. În jurul anului 364 î.Hr., sărbătorile au fost prelungite. În locul unde se desfăşoară cursa de care se ridică o tribună de lemn. Cum remarca încă Theodor Mommsen, la Roma se născuse o scenă publică, în cele din urmă deschisă şi poeţilor dramatici. Influenţa greacă este indiscutabilă.

Chiar vocabulul „scenă”, *scaena*, provine din termenul grecesc *skené 16*.

Atotputernicia oligarhiei: *nobilitas*

Stingerea sau diminuarea considerabilă a conflictului dintre patricieni şi plebei nu au determinat anihilarea ori măcar estomparea caracterului oligarhic al instituţiilor Republicii. Dimpotrivă, ele au impus potenţarea structurilor oligarhice. Cetăţenii erau egali în multe privinţe, dar nu şi în domeniul politicii, al gestionării statului. Fără îndoială, aveau garanţia că li se aplică în mod riguros legile. Însă acestea nu erau practic aceleaşi pentru toţi. Cetăţenii dispuneau de libertăţi, dar *la Roma nu a existat niciodată o adevărată democraţie*. Nici în sens grecesc, prin excelenţă atenian, nici în sens modern.

Cenzura era rezervată foştilor consuli, îndeosebi dacă aceştia nu dădeau de bănuit că ar putea milita pentru iniţiative destabilizatoare faţă de privilegiile „clasei politice”. Acest fapt a survenit mai ales după cenzura celebră a lui Appius Claudius, supranumit ulterior „Orbul”, *Caecus*, din 312 î.Hr. Acest cenzor a controlat cu stricteţe cheltuielile publice, a iniţiat lucrări de notabilă amploare, ca ridicarea primului apeduct roman şi, probabil, deschiderea unei vestite şosele spre Neapolis, aşa-numita *uia Appia*. A cumpărat de la particulari cultul lui Hercule şi *îndeosebi a* înscris pe lista senatorilor, *album*, fii de liberţi-A autorizat liberţii să se înregistreze în oricare trib. În acest mod s-au extins, sensibil, clientelele ginţii patriciene, dar de origine etruscă, a Claudiilor. Cenzura subsecventă a revenit însă la principiul cantonării noilor cetăţeni, de obârşie modestă, în cele patru triburi urbane. Înscrierea într-un trib rural ilustra apartenenţa la o familie de oameni născuţi liberi.

Până la urmă personalul politic al Romei, cel al

gestionarilor ei, s-a recrutat aproape exclusiv printre patricieni şi printre plebeii bogaţi şi influenţi. S-a ajuns astfel la constituirea *de facto* a unei categorii privilegiate, aşa-numita „nobilime”, *nobilitas*. Un „nobil”, *nobilis*, este un cetăţean cunoscut datorită meritelor sale, ca şi originii familiale. Teoretic, sorgintea puterii nobililor consistă în exercitarea magistraturilor, ca efect al scrutinului desfăşurat în adunările populare. Acestea sunt îndeosebi censitare. Încât, începând din secolul al III-lea! C., competenţele politice sunt monopolizate de către *nobilitas*. Un „om nou”, *homo nouus*, este cel ce dobândeşte primul din familia sa o magistratură, în special un consulat. Precum Cato cel Bătrân. Dar *nobiles* au grijă ca foarte puţini oameni noi să se infiltreze în rândurile lor. Ia fiinţă un grup de adevăraţi „dinaşti”, moştenitori a numeroase consulate. Desigur, *nobiles* luptă între ei pentru a obţine magistraturi, dar acestea sunt practic confiscate de un fel de castă. Dacă oameni noi puteau eventual accede la magistraturile inferioare, dotate cu mai multe posturi, consulii nu au fost decât doi la număr, cel puţin până în vremea lui Iulius Caesar. Prin urmare, îndeosebi consulatul devine o afacere de familie. Sau de câteva familii. Puţini „oameni noi” au asumat consulatul. Dar şi aceştia au tras profit din situaţii de criză, cum a fost cea creată de victoriile lui Hannibal în cel de al doilea război punic. Dacă, între 284 şi 224 î.Hr., au ajuns la consulat cincisprezece „oameni noi”, nu au mai avut acces la magistratura supremă decât patru între 200 şi 146 î.Hr. Din 233 până în 133 LC., 58 de familii au asumat 200 de consulate, dintre care 113 au fost deţinute de 13 ginţi. În frunte se situează Cornelii, cu 28 de consulate, dintre care 12 ocupate de ramura Scipionilor, urmaţi de A emilii, cu 12 consulate, de Ful vii, cu 11, de Postumii şi Claudii

Marceuii, cu 9 consulate. În total 63 de consulate au revenit la 5 familii. Claudii au dat Romei 22 de consuli, 5 dictatori şi 7 cenzori. Mulţi asemenea consuli provin din rândurile plebei. Dacă anumiţi patricieni nici nu au acces la magistraturile superioare, ginţi plebeiene le acaparează. Cum am mai semnalat, aceste familii plebeiene sunt adesea mai opulente şi mai conservatoare decât cele patriciene. Este cazul puternicei ginte a Meteliilor, dar şi al Semproniilor. Tiberius Sempronius Gracchus (214 – 154 î.Hr.), nepot şi fiu de consuli, s-a distins pe câmpurile de bătălie ale Republicii. Ca tribun al plebei, a apărat cauza lui Scipio Africanul, a cărui fiică o va lua mai târziu în căsătorie. Orgolios, generos, integru, în calitate de cenzor, în 169 î.Hr., a blocat liberţii săraci într-un singur trib.

Anumite semne exterioare îi caracterizează pe *nobiles*. După ce devin senatori, ei poartă pe togă ori pe tunică o bandă lată de purpură, laticlavul, *laticlauus*, şi încălţări speciale. Le sunt rezervate locuri de onoare, când asistă la spectacole. Teoretic, *nobiles* continuă să facă parte din centuriile de cavaleri; în realitate ei tind să se diferenţieze de ceea ce tot mai mult constituie ordinul ecvestru. Naşterea formează, în ultimă instanţă, un avantaj esenţial în realizarea unei notabile cariere politico-militare. Patricienilor nu li se mai rezervă decât puţine privilegii, cum ar fi flaminatul lui Jupiter. În contrapartidă, nu pot exercita tribunatul plebei şi nicio parte dintre edilităţi. Desigur, nu pot vota în cadrul conciliilor plebei. Marile familii nobile, atât de patricieni cât şi de plebei, împart, pe picior de egalitate, drepturi şi îndatoriri relevante. Astfel au dreptul de a-şi păstra în locuinţe imaginile strămoşilor, scoase de acolo numai cu prilejul unor înmormântări, ca şi la elogii gravate şi la funeralii publice. S-a remarcat că memoria colectivă a Romei este în primul rând cea a marilor familii nobile.

Lealitatea faţă de *moş maiorum*, conotaţiile valorilor cheie, precum *fides* şi *pietas*, convertesc aceste familii în posesoare ale unui fel de jurisprudenţe în raport cu iniţiativele instituţionale, în deţinătoare ale unei pregnante autorităţi morale, exprimate în For şi în senat. De altfel, ele se amestecă între ele, îşi căsătoresc moştenitorii în mediul lor, practic închis. Acest fenomen va conduce la căsătorii consanguine. Se recurge şi la adopţiuni. Scipio Aemilianus nu era Scipio decât prin adopţie. Apar şi unele divorţuri. Averea este tot atât de importantă ca şi naşterea. Suntem departe de proverbiala sărăcie a lui Cincinnatus. Nu trebuie uitat că exercitarea magistraturilor nu este retribuită, că orice campanie electorală este costisitoare, că patronii trebuie să fie generoşi cu aceia care le sunt clienţi, că se impune un „Standing” de prestigiu, că marile familii au nevoie de un numeros personal, format din scribi, arhivişti, casieri etc. Amintim că un plebiscit din 218 î.Hr. Interzice senatorilor averea de natură comercială sau industrială, operaţiile financiare. Senatorii au numai dreptul să înfiinţeze cărămidării pe domeniile lor. Dat fiind că materialul fabricat de ele, cărămizile, sunt confecţionate din argilă; averea lor era legată de pământ. Guvernarea provinciilor devine o sursă fundamentală de îmbogăţire, datorită prăzilor de război acumulate, diverselor forme de venalitate. Fără îndoială, marea proprietate funciară este; indispensabilă înscrierii în centuriile de cavaleri şi în prima clasă censitară.

Legăturile clientelare constituie una dintre temeliile puterii deţinute de *nobiles*. Expansiunea în Italia şi ulterior în exteriorul acesteia a sporit însemnătatea sistemului clientelelor. Generalii romani puteau să acorde avantaje anumitor localnici, astfel transformaţi în clienţi, în fiinţe dependente de ei. Raporturile

clientelare implică asistenţă în justiţie, la procese, de fapt în ambele sensuri: clienţii îl ajută pe patron la nevoie şi acesta procedează identic când ei se află în cauză. Patronul acordă clientului bani şi hrană. Sprijinul patronului apără pe client împotriva unor abuzuri la care ar fi putut să fie supus. La rândul lor, clienţii îl susţin în campaniile electorale şi îi asigură un stat major competent de „prieteni”, *amici*, în timpul exercitării mandatului de magistrat ori de promagistrat. Multiplicarea războaielor a putut impune prelungirea unor mandate de consuli şi de pretori, dar prorogarea nu poate depăşi trei ani. Promagistraţii sunt asistaţi de locţiitori, de „delegaţi” ai statului, *legaţi*, care pot comanda legiuni. Pentru că mandatele demnitarilor sunt limitate în timp, se favorizează o categorie de funcţionari de carieră, angajaţi pentru intervale de timp mult mai mari.

Îndatoririle nobililor

Privilegiile au fost multă vreme compensate de îndatoriri numeroase. Nobilii plătesc impozite mari, sunt supuşi unui serviciu militar împovărător. Ei se află în slujba statului. Senatul îi controlează cu stricteţe. Sunt create jurii alcătuite din senatori; ele se pronunţă în diverse litigii publice şi private. Spre mijlocul secolului al K-lea! C., o lege Calpumia statuează un juriu permanent, sortit să judece şi să pedepsească extorcările de fonduri băneşti şi jefuirea provinciilor. Ne referim la aşa-numita *quaestio de repetundis*. Nobilul roman este ţinut să dovedească romanilor din vremea sa şi posterităţii o „virtute”, *virtus*, pusă permanent în serviciul comunităţii cetăţeneşti. Primeşte uneori un supranume, un *cognomen*, care aminteşte de victoriile repurtate asupra africanilor, asiaticilor, hispanilor sau allobrogilor: *Africanus*, *Asiaticus*, *Hispanus*, *Allobrogicus*. Dă nume unor şosele (*Appia*, *Aurelia*,

Aemilia, Flaminia etc.) sau oraşelor întemeiate de el. Construieşte temple, basilici, opere de artă plasate în pieţe. Luptă din greu pentru asigurarea concordiei între cetăţeni. De aceea este îndeobşte obligat să-şi limiteze ambiţiile, să elimine dezechilibrele. Desigur, casta nobiliară atestă unele tare. Rivalităţile politice pot genera conflicte, chiar sângeroase, în sânul aceleiaşi familii. Mai târziu, Tiberius Gracchus va trebui să se confrunte violent cu verii săi Cornelii. Unii magistraţi nu ezită să ignore legile, să se aşeze deasupra lor, în special când se află departe de Roma. În 189 î.Hr., Manlius Vulso a atacat fără rost pe galaţi şi a obţinut triumful. Se înmulţesc ceremoniile, precum „triumful”, *triumphus,* la origine *triumpus,* care dădeadreptul generalului învingător să străbată *uia sacra,* pe un car pătrat, însoţit de soldaţii şi de prizonierii lui. Ceremonia triumfului fusese importată din Etruria. De altminteri, obârşia etruscă lăsase urme. Practic triumfătorul, care urca spre Capitoliu, urmat de trupele sale, era divinizat. El avea chipul badijonat cu miniu, ca şi statuia zeului (Jupiter), pe care se pregătea să-l onoreze. Deriziunea învingătorului, utilizată de oştenii lui, constituia de asemenea o practică neromană, care iniţial urmărise să-l protejeze, din punct de vedere magic, împotriva riscurilor inerente unei asemenea forme de apoteoză. Exista şi ovaţia, *ouatio,* în cadrul căreia un biruitor străbătea pe jos aceeaşi cale sacră, sub aclamaţiile mulţimii. Senatul are în general tendinţa să modereze politica externă expansionistă. Totuşi generalii, împinşi de nevoia de a-şi spori bogăţiile şi de legăturile clientelare din afara Italiei, provoacă intervenţii militare pe scară largă.

Cu toate acestea, între 286 şi 133 î.Hr. Nu mai survine niciun contencios major în interiorul Cetăţii. Este epoca de aur a acesteia, epocă impregnată de

concordia, de neutralizarea reciprocă a facţiunilor politice, de echilibru între drepturi şi îndatoriri. Pe deasupra, nu numai *nobiles* profită de înavuţirile făurite de expansiunea externă. Cel puţin pentru o vreme, mulţi cetăţeni romani şi-au văzut ameliorată condiţia materială, în plus, până la cucerirea Cartaginei, teama de duşman îndemna la o solidarizare a corpului cetăţenesc. Totuşi, începând din 167 î.Hr., acest echilibru a fost fragilizat şi menit destrămării, producerii de convulsii socio-politice grave.

Sfârşitul echilibrului intern

Ce s-a petrecut în 167 î. C? A fost practic suprimat *tributum*! Acest *tributum*, impozitul direct pe venituri, îndeosebi pe proprietăţile agrare, fusese instituit, după tradiţie, cu prilejul lungului asediu al cetăţii etrusce Veii, între 406 şi 398 î.Hr., când fusese introdusă şi solda acordată celor ce efectuau serviciul militar (Liv., 4, 59, 11 – 60). Acest *tributum* fusese conceput ca o contribuţie extraordinară, sortită finanţării campaniilor militare, învederându-se mai degrabă similar prestaţiilor greceşti decât impozitelor moderne. Era fixat proporţional cu averea, încât cei mai săraci cetăţeni nu îl achitau. Partea care revenea fiecărui contribuabil varia în funcţie de suma totală ce trebuia percepută şi de necesităţile statului. Această parte putea echivala cu 1% din avuţia personală, dar uneori era mai mare. În acest fel, *nobiles* dispuneau de substanţiale privilegii politice, dar erau obligaţi să plătească pentru menţinerea acestora. Însă, în 167 î.Hr., trezoreria Romei a dispus de resurse suficiente, datorită lichidităţilor intrate la Roma în urma victoriei lui Paulus Aemilius asupra Macedoniei. Încât, fără să fi fost vreodată oficial desfiinţat, *tributum* nu a mai fost perceput de la cetăţenii romani din Italia până în 43 î.Hr., când a fost temporar restabilit Numai necetăţenii

Italiei îl mai achitau. Fapt care a creat, în minţile lor, o adevărată frustrare. Cu siguranţă, au subsistât impozitele indirecte şi vămile. Pentru mărfurile intrate în Italia, pentru obţinerea monopolurilor publice (exploatarea minelor şi pădurilor), pentru eliberările de sclavi etc.

În orice caz opulenţii Italiei au fost favorizaţi. Pe de altă parte, *nobiles* sunt din ce în ce mai puţin interesaţi de efectuarea serviciului militar. Sau mai curând interesaţi să-l presteze ca izvor de îmbogăţire. Pe de altă parte, fie ruinarea unor mici şi mijlocii proprietari de pământ, fie teamă răspândită printre ei că vor fi siliţi să-şi părăsească casele, ogoarele şi familiile, în vederea angajării în războaie îndepărtate de Italia şi îndelungate, au creat mari dificultăţi recrutării în principiu obligatorii în rândurile infanteriei grele romane.

Toate aceste fenomene nu puteau rămâne fără urmări grave. Ele au condus spre ruperea echilibrului socio-politic intern, spre dispariţia acelei *concordia* a cetăţenilor, la care ne-am referit mai sus17.

Note

1 Privitor la cârmuirea exercitată de către Brutus, Publicola şi Porsenna, vezi Massimo Pallotino, „L° sviluppo socio-istituzionale di Roma arcaica alia luce di nuovi documenti epigrafici”, *Studi Romani*, 27, 1979, pp. L-14; P.-M. Martin, op. cit., pp. 311 – 322; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 94 – 95.

2 Pentru etimologia vocabulelor care indicau plebea, a se vedea A. Walde – J.B. Hoffmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, ed. A 3-a, Heidelberg, 1956, pp. 320 – 321; M. Scovazzi, *Le origini del diritto germanico*, Milano, 1956 (care propune etimologie indo-europeană şi raporturi între *plebs* şi termeni care, în idiomuri germanice, desemnau oameni de condiţie

modestă). Alfred Emout-Antoine Meillet, Dictionnaire *étymologique de la langue latine*, ed. A 5-a, Paris, 1967 şi Giacomo Devoto, *Storla della lingua di Roma*, ed. A 2-a, Bologna, 1969, pp. 50 – 51 sugerează etimologii neindoeuropene (împrumutate de năvălitori populaţiilor mediteraneene din Laţiu). Relativ la un alt punct de vedere, vezi J.-C. Richard, op. cit., pp. 104 – 105. Cu privire la originea plebei, la dualismul patriciano-plebeian, la luptele între plebe şi patricieni, inclusiv la secesiune, a se vedea Berthold Georg Niebuhr, *Histoire romaine*, trad. Fr. De P.A. De Golbéry, 7 vol., Paris, 1830 – 1840, mai ales H, pp. 143 – 171; G. Boni, „Foro romano”, *Atti del Congresso*

Internaţionale di Scienze Storiche, Roma, 1904, V, pp. 493 – 584; G. Oberziner, *Origine della plebe romana*, Leipzig-Genova, 1901; *id.*, *Patriziato e plebe nello svolgimento delle origini romane*, Milano, 1912, *passim*; André Piganiol, *Essai sur les origines de Rome*, Paris, 1916, *passim* (punct de vedere ulterior nuanţat); Gustave Bloch, *La République romaine*, ed. A 2-a, Paris, 1919, pp. 8 – 50; 120 – 134; J.-C. Richard, op. cit., pp. XIX; 78 – 334; 409; Th. Mommsen, op. cit., I, pp. 159 – 183; P.-M. Martin, op. cit., p. 273; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 41 – 42; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 57 – 61; 164 – 165; 207 – 209. Referitor la tribunii plebei, ale căror competenţe se opuneau puterii magistraţilor, la esenţa lor religioasă, căci ei erau puşi sub protecţia zeiţei Ceres, vezi P. Grimai, op. cit., pp. 155 – 157 (care exclamă, la p. 156, ca să circumscrie aceste competenţe: „parcă s-ar fi ivit din adâncul vremurilor un vrăjitor înaintea căruia fiecare dădea înapoi”), dar şi M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 43 – 45.

3 Ne referim la A. Guarino, *La rivoluzione dellă plebe*, Roma, 1975 (tot capitolul al şaselea); a se vedea şi J.-C. Richard, op. cit., pp. 114 – 117; P.-M. Martin, op. cit.,

pp. 336 – 337; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 45; 48; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, p. 42; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 99; 190.

4 Pentru magistraturi şi magistraţi, vezi Jean Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967, pp. 329 – 336; P. Grimai, op. cit., pp. 149 – 162; Claude Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen*, I, Les *structures de V Italie romaine*, Paris, 1977, pp. 396 – 403; P.-M. Martin, op. cit., pp. 300 – 305; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 158 – 160; 172 – 218.

5 Censul se încheia printr-o ceremonie religioasă, desfăşurată pe Câmpul lui Marte. Toţi cetăţenii, călăreţi sau infanterişti, defilau aici, pe centurii. Se efectua o slujbă de purificare a lor, prin sacrificarea a trei animale: un porc, o oaie, un taur (*suouetaur ilium*). Această ceremonie era numită *lustrum* (Liv., 1, 44, 1 – 2).

6 A se vedea Th. Mommsen, op. cit., I, pp. 184 – 186; 465 – 469; şi J. Gaudemet, op. cit., pp. 314 – 316; EI. Nicolet, *Le métier de citoyen*, p. 117. Pentru clasificarea censitară, vezi André Piganiol, „Un document d'histoire sociale: la classification servienne", *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, 1933, pp. 113 – 124. Privitor la toate problemele adunării centuriate, vezi

E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 151 – 164.

7 Vezi Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 305; 307. Dar întrucâtva şi Th. Mommsen, op. cit., I, pp. 183 – 186; 465 – 469; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 165 – 170.

8 A se vedea Francesco de Martino, *Storia della costituzione romana*, 7 vol., ed. A 2-a, Napoli, 1960 – 1964, II, pp. 154 – 155; J. Gaudemet, op. cit., pp. 325 – 326; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 164 – 165.

9 A se vedea Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, p. 15; *id.*, Les *structures*, p. 373; şi J. Gaudemet, op. cit., pp. 354 – 356; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 109 – 111.

10 Vezi, în această privinţă, J.-C. Richard, op. cit., pp.

478 – 484; P.-M. Martin, op. cit., p. 215.

11 Vestigiile sacre arhaice sunt mult mai numeroase în For. Astfel zeul Ianus avea un sanctuar în For, mai degrabă un arc în formă de boltă decât templu. Statuia acestui zeu, a cărui semnificaţie originară dispăruse, se afla lângă arc, într-o capelă descoperită. Zeul era figurat cu două feţe, purtând numele de *Ianus bifrons*. Porţile capelei erau deschise când Roma se afla în stare de război, pentru a se închide când domnea o pace absolută în relaţiile cu alte popoare. În conformitate cu legenda, când se declanşase războiul pricinuit de răpirea sabinelor, Ianus făcuse să ţâşnească un izvor de apă fierbinte, în scopul de a tăia calea invadatorilor sabini. Pentru viaţa cotidiană şi privată din această epocă, pentru For şi altele, a se vedea mai ales P. Grimai, op. cit., pp. 7 – 99; 302 – 331; 356 – 359; şi M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 58 – 60; P. Veyne, op. cit., pp. 79 – 100.

12 Pentru fenomenul asociativ, colegii şi *circuli*, inclusiv cel al Scipionilor, vezi F.M. De Robertis, *Ilfenomeno associativa nel mondo romano, dai collegi della Repubblica ale corporation del Basso Impero*, Napoli, 1955; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 264 – 399; 415 – 417; Eugen Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 55 – 57; *id.*, *Néron*, Paris, 1982, pp. 217 – 246; *id.*, îşi *Lit. Lat.*, pp. 45; 96 – 97; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 27 – 31.

13 Pentru economia acestei secvenţe istorice, a se vedea M. Le Glay, op. cit., pp. 109 – 139; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 45; 60; 74 – 77. Între 210 şi 209, Roma a capturat 50.600 de aliaţi ai lui Hannibal, transformaţi în sclavi. S-au adăugat 30.000 de locuitori ai Tarentului (în 209), 35.000 de cartaginezi (în 201), 155.000 de macedoneni şi greci, în secolul următor, 26.700 capturaţi în Corsica şi în Sardinia (în 177).

14 în legătură cu acest senatusconsult, cu bacchismul şi reprimarea lui, a se vedea A.J. Festugière, „Ce que Tite-Live nous apprend sur les mystères de Dionysos”, *Mélanges de l'École Française de Rome et d'Athènes*, 1954, pp. 79 – 99; J.-M. Pailler, „La spirale de l'interprétation: les Bacchanales”, *Annales. Economie, Société, Civilisation*, 1982, pp. 929 – 952; *id.*, „Les pots cassés des Bacchanales”, *Mélanges de P École Française*... 95, 1983, pp. 7 – 54; *id.*, *Bacchanalia. La répression de 186 av. J.-C. À Rome et en Italie*, Roma, 1988; J.-L. Voisin, „Tite-Live, Capoue et les Bacchanales”, *Mélanges de P École Française*... 96, 1984, pp. 601 – 653; dar şi Marie-Laure Freyburger – Gérard Freyburger – J.-C. Tautil, *Sectes religieuses en Grèce et d Rome dans P Antiquité païenne*, Paris, 1986, pp. 61 – 70; 185 – 197; M. Le Glay, op. cit., pp. 170 – 172; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 77; Gérard Freyburger, „Mystères dionysiaques et promesses de survie. Les baccants de Rome”, *La Vie et la Mort dans P Antiquité. Actes du Colloque Organisé en janvier 1990 par P Association Guillaume Budé de Dijon*, Dijon, 1991, pp. 109 – 132; Yves Lehmann – Dominique Briquel – Gérard Freyburger – Mireille Hadas-Lebel – Vinciane Pirenne-Delforge – Charles-Marie Ternes, *Religions de P Antiquité*, Paris, 1999, pp. 256 – 290. În legătură cu religia Republicii, cu penetraţia cultelor orientale, vezi şi A. Grandazzi, op. cit., p. 264; Robert Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989, pp. 35 – 127; Y. Lehmann şi colaboratorii, op. cit., pp. 291 – 320.

15 Datorăm, în foarte mare parte, consideraţiile relative la *religio* romană a Republicii lui M. Christol – D. Nony, *op*. Cir., pp. 51 – 55. A se vedea şi Th. Mommsen, op. cit., *1*, pp. 104 – 117; 262 – 265; 493 – 504; însă şi Y. Lehmann şi colaboratorii, op. cit., pp. 189

– 211. Pentru rolul edililor în orânduirea jocurilor, vezi J. Gaudemet, op. cit., pp. 347 – 348. În ce priveşte dezvoltarea arhitecturii şi artelor plastice, mai jos tratată, vezi Th. Mommsen, op. cit., I, pp. 143 – 146; 274 – 278; 536 – 537. A se consulta şi P. Grimai, op. cit., pp. 243 – 249; J. Néraudau, „L'art romain", *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et de la civil*isation *latines*, Paris, 1977, pp. 277 – 280.

16 Vezi Th. Mommsen, op. cit., I, p. 266. Pentru dezvoltarea literaturii, a se vedea E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 45 – 128; Fabio Cupaiuolo, *Storia della letteratura latina*, Napoli, 1994, pp. 7 – 82; Pierre Grimai, *Literatura latină*, trad. românească de Mariana şi Liviu Franga, Bucureşti, 1997, pp. 53 – 130.

17 Pentru *nobilitas*, echilibrul intern şi pentru pricinile ruperii lui, a se vedea mai ales M. Christol – D. Nony, op. cit., pp. 48; 77 – 82; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 69 – 70; 105 – 106; 184; 192; dar şi G. Bloch, op. cit., pp. 145 – 201; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 200 – 228; M. Le Glay, op. cit., pp. 81 – 156; 185 – 190; în ce priveşte triumful, vezi Y. Lehmann, op. cit., p. 202.

J *7* Republica romană cuceriri şi

EXPANSIUNE (SECOLUL AL V-LEA – 201 î.Hr.)

Roma asediată

Cândva, probabil în 496 î.Hr., romanii, comandaţi de *dictator-uX* Postumius Albuş, au biruit liga latină (Liv., 2, 19), în bătălia de la lacul Regillus (loc împă neidentificat), în condiţiile presiunii exercitate de triburile muntenilor asupra Laţiului, cum am arătat mai sus, s-a încheiat, după legendă, în 493 î.Hr., un tratat, aşa-numitul *foedus Cassianum*. Acest „tratat", *foedus*, fusese iniţiat de către Spurius Cassius. Reiterăm observaţia că acest *foedus* asigura autonomia Romei faţă de liga latină, din care făcea totuşi parte. De fapt, atât latinii, cât şi grecii din Cumae militaseră pentru

restaurarea Tarquinilor, deoarece se temeau de alte influenţe etrusce, infiltrate în Roma. Pe de altă parte, Roma a profitat de concurenţa pentru supremaţia în interiorul confederaţiei latine, desfăşurată între Ardea, Lavinium, Ancia şi Tusculum. Deşi liga latină îşi avea un sanctuar federal în crângul sacru al Dianei, de la Ancia, pe malurile lacului Nemi. Cum am mai arătat, o facţiune politică naţională a lichidat definitiv înrâurirea etruscă până în 480 sau 470 î.Hr. Cu toate acestea, Roma, închisă între limitele incintei sale şi ale hinterlandului său (adică „ogorul roman”, *ager romanus*, întins până la câteva mile de Oraş) a fos supusă preţ de multe decenii unui asediu aproape permanent, exercitat de vecinii săi. Nu au dispărut litigiile cu latinii. Miza era controlul aşezării Ardea, situată la 42 de kilometri de Roma. Dar atât Roma, cât şi restul Laţiului, au fost confruntate cu o puternică presiune din partea diferitelor seminţii sabellice, coborâte din munţii săraci, unde apăruse un manifest excedent demografic. Muntenii voiau să se instaleze în Laţiu, astfel cum vecinii lor, samniţii, se stabiliseră în Campania. Volscii, sabinii, equii, hemicii invadau Laţiul. De altfel, multe din cuceririle şi luptele atribuite de vulgata Romei primordiilor au fost de fapt opera ligii latine. Numeroase colonii puse pe seama Romei erau, în realitate, colonii ale ligii latine, în secolul al V-lea şi în prima parte a veacului următor. Uneori Roma a trebuit să accepte, în interiorul său, invadatori. Este cazul celor 5.000 de sabini, conduşi de Appius Claudius. Alţi sabini au ocupat regiunea etruscizată de pe valea mijlocie a Tibrului, închizând astfel accesul Romei spre Campania. Către 460 î.Hr., sabinii pătrund chiar în Roma, sub comanda lui Herdonius. Îi sprijineau sabinii din interiorul Oraşului; însă, în cele din urmă, au fost respinşi (Liv., 3, 17 – 18). În această încleştare, Roma a fost susţinută de

Tusculum. Războiul cu sabinii s-a sfârşit. S-au supus latinilor hemicii, iar, din 448 î.Hr., sabinii nu au mai prezentat nicio primejdie. În schimb, volscii şi equii au continuat să hărţuiască pe latini şi Roma până la sfârşitul secolului al V-lea! C. Dar romanii au cucerit două poziţii importante, adică Tibur (azi Tivoli) şi Praeneste.

Considerăm că Roma a fost constrânsă la o stare necontenită de asediu, la o penibilă defensivă în tot cursul secolului al V-lea! C. Nici raporturile cu etruscii nu erau excelente. Veii, la graniţa Etruriei, de fapt la 17 km de Roma, pe malul drept al Tibrului, bloca comerţul cu sare şi pădurile de pe acest ţărm. Datorită posesiunii aşezării

Fidenae, situată la 8 km. În amonte de Roma, Veii controla întregul Tibru şi una dintre căile de acces spre Campania. Totuşi romanii au combătut această cetate etruscă, prin diverse mijloace. Legendele se referă la cei trei sute de membri şi clienţi ai gintei Fabia, care au purtat numai ei un război pe aceste meleaguri. Însă în 426 î.Hr., romanii au pus stăpânire pe Fidenae şi, după un război prelungit preţ de zece ani, până în 396, chiar pe Veii (dacă nu cumva legenda a prelungit artificial durata războiului, prin analogie cu cel troian!). Zadarnic veienii au trimis soli în restul Etruriei; ei se lăudau cu faptul că în trecut învinseseră trei generali romani, într-o singură bătălie (Liv., 4, 31). Camillus a cucerit Veii, a distrus oraşul din temelii şi a vândut locuitorii ca sclavi. Cercetătorii moderni se întreabă de ce oraşele etrusce nu s-au aliat cu Veii. Etruscii din care (azi Cerveteri), aflaţi la 40 de km de Roma, s-au aliat cu forţele lui Camillus şi au primit chiar o cetăţenie romană limitată, *ciuitas sine suffragio*. Oare întrucât alţi etrusci detestau regimul politic al lucumonilor încă în vigoare la Veii? îi îngrijora ofensiva gallică, desfăşurată în plină Italie?

Opinăm că au contat mai ales rivalităţile organice dintre cetăţile etrusce. Oricum creşterea demografică asigura Romei un prestigiu notabil: în 393 î.Hr. Ea putea să se bizuie pe 152.000 de cetăţeni mobilizabili.

Primejdia gallică

Dar invazia galiilor senoni, aşa-numitul *tumultus gallicus*, a creat în curând probleme extrem de grave. Accidentul tragic astfel prilejuit Oraşului îi va marca pentru totdeauna memoria colectivă. El îi va deprinde pe romani cu prudenţă şi tenacitate sporită. Gallii senoni începuseră prin a ruina aşezările etrusce din valea Padului. Astfel lua naştere ceea ce se va numi Gallia cisalpină. Îndemnate de emisarii Syracuzei, în război cu cetatea etruscă care, numeroase cete de galii s-au răspândit în Italia centrală şi meridională. Una dintre aceste bande celtice, poate cea mai puternică, sub comanda lui Brennus, la 18 iulie 387 sau 386 î.Hr., pe micul râu Allia, adică la 15 km de Roma, a zdrobit forţele militare romane şi a ocupat Oraşul, cu excepţia Capitoliului, unde s-au retras ultimii apărători ai Cetăţii. Romanii au trebuit să-şi răscumpere eliberarea şi să decidă astfel pe galii să se retragă, după ce asediaseră zadarnic Capitoliul timp de şapte luni. Retragerea galiilor senoni a costat 1.000 de libre de aur.

La Veii şi la Ardea, Camillus a reconstituit armata romană. Din nou, cetatea etruscă care a susţinut cu fervoare cauza Romei: i-a primit temporar zeii, sacerdoţii, obiectele sacre şi i-a furnizat un ajutor militar substanţial, care i-a permis să înfrângă pe galii. Alte raiduri celtice au fost respinse. După 380 î.Hr., Roma a fost reconstruită. I s-a ridicat o nouă incintă şi a primit un perimetru de 430 de hectare. Republica romană a continuat, o vreme, alianţa cu etruscii din care, sprijinind expediţiile maritime ale acestora. S-a încercat încheierea unei coalizări cu cetatea greacă a

Massiliei (azi Marseille) şi Roma, ajunsă unul dintre cele mai importante oraşe ale Italiei, a început să fie cunoscută de istoricii greci. Invazia generalizată a Italiei centrale de către galii slăbise Etruria şi Laţiul. S-a pus capăt ultimei ameninţări gallice abia în 332 – 329 î.Hr. În 358 – 354, Roma impune latinilor pacea între aşezările lor şi exercită un fel de protectorat asupra Etruriei. În 348 î.Hr., se încheie un tratat cu îndepărtata Cartagină, care ilustra capacităţile mediteraneene ale romanilor.

Reluarea expansiunii într-adevăr, Roma reia şi accelerează expansiunea în toate direcţiile. Armata romană, capabilă să concentreze zece legiuni, intervine în conflictele dintre muntenii samniţi şi agricultorii campanieni. Roma începe prin a se alia cu samniţii, împotriva cărora luptau latinii. Aceştia din urmă sunt înfrânţi de legiunile romane. Liga latină este desfiinţată şi întreg Laţiul este anexat. Se ajunge la un acord cu puternica şi populata Capua. Acest oraş era principalul rival al romanilor la dobândirea supremaţiei în Italia. Totuşi Capua este treptat subordonată Romei, ca şi Neapolis (azi Napoli), trecut sub protectorat roman.

În realitate, cetăţile greceşti din sud solicită frecvent sprijinul romanilor spre a-şi rezolva divergenţele interne. De altminteri, diverse familii nobile romane, felurite grupuri de interese acţionează în Campania şi în Italia meridională. Se ţes numeroase legături, inclusiv alianţe familiale, între aceste meleaguri şi Roma. Inevitabilul a trebuit să se producă. Ciocnirea cu federaţia samniţilor a fost cumplită. Romanii stânjenesc transhumanţa samniţilor spre păşunile de pe litoral Samniţii erau săraci, dar numeroşi şi foarte buni războinici. Pe de altă parte, ei au atras de partea lor alte populaţii italice. Anii 348 – 338 î.Hr. Ilustrează un moment crucial în prevalenţa peninsulară a Romei şi în

expansiunea ei maritimă. Intrarea Romei într-o politică mediteraneană s-a datorat şi deosebitelor sale raporturi cu oraşul etrusc care. Această cetate se întindea pe un spaţiu foarte amplu pentru antichitate, pendulând, în cursul istoriei sale, între 150 şi 420 de hectare. Care dispunea de o flotă numeroasă, care, unită cu cea a punilor, se opusese în 535 î.Hr. Veleităţilor colonizatoare ale phoceenilor stabiliţi la Massilia. Descoperirile arheologice efectuate în Pyrgi, portul cetăţii care, atestă strânsele legături dintre oraşul etrusc şi Cartagina, puse în operă încă din secolul al VI-lea! C. Aproape de o inscripţie etruscă în cinstea zeiţei Uni, echivalent al Iunonei, s-au găsit mărturii scrise în limba cărtagineză. Magistrat etrusc, Thefarie Velianas, din care, introdusese în sanctuarul zeiţei Uni divinitatea punică Astarte.

Patru războaie au fost necesare romanilor ca să-i învingă pe samniţi şi pe aliaţii lor. Ele s-au desfăşurat între 343 şi 272 î.Hr. Miza era dominarea Italiei. Victoria finală asupra samniţilor a ilustrat preponderenţa absolută a Romei în peninsulă. Romanii au început prin a tăia accesul samniţilor spre cele două ţărmuri maritime. Au încercat să-i atace din spate, adică din Apulia. Însă, în 321 î.Hr., când armata romană s-a străduit să se strecoare în inima zonei samnite, adică între Capua şi Benevent, s-a produs catastrofa. Trupele romane, comandate de consulii Veturius şi Postumius, au fost atrase într-o cursă, întinsă în trecătoarea Caudium de samnitul Gavius Pontius. Romanii au fost obligaţi să capituleze şi să treacă dezarmaţi sub jugul alcătuit de lăncile învingătorilor. Acestea au fost celebrele „furci caudine”. Celebre prin faptul că au impus Romei una dintre cele mai umilitoare eşecuri din istoria ei militară. Iar, în 315 î.Hr., samniţii i-au biruit din nou pe romani la Lautulae, un fel de Termopile al

Italiei centrale. Foarte numeroase seminţii şi oraşe italice au fost captate într-o mare coaliţie antiromană, din care făceau parte etrusci, munteni sabellieni, galii etc. Soarta conflictului a început să încline în favoarea Romei abia începând din 314 î.Hr. Între 318 şi 312 î.Hr., Capua a fost anexată de romani, care au instalat colonii în Campania. În 304 î.Hr. S-a ajuns la o pace favorabilă romanilor; însă intervenţia lor în Lucania a determinat reluarea ostilităţilor şi victoria clară a legiunilor la Sentinum, în 295 î.Hr., asupra unei mari armate gallo-samnito-etrusce. Samniţii au fost practic alungaţi de pe teritoriile lor tradiţionale şi împinşi spre Etruria. Roma câştigase de fapt controlul asupra Italiei, deşi samniţii au mai încercat să reziste. Abia în 272 î.Hr., ei au fost definitiv învinşi şi supuşi Romei. Unii dintre ei nu au iertat romanilor subjugarea finală nici în secolul I î.Hr. Totuşi luase naştere un prestigios stat romano-campanian.

Între timp legiunile lichidaseră, mai ales după 291 î.Hr., toate focarele de rezistenţă antiromană din Italia centrală. Romanii erau conştienţi de primejdia constituită de marea coaliţie pusă la cale de samniţi. Se aflase în joc nu numai suprematia în Italia, ci şi soarta Romei însăşi, cel puţin tot atât de serios ameninţată ca în 387 – 386 î.Hr. Romanii au „curăţăt" rapid Italia centrală şi au anexat teritoriile sabelline. O scurtă revoltă a Sabiniei centrale a fost zdrobită în 290 î.Hr. Sabinia a fost anexată.

Dacă ginţi precum cele ale Comeliilor, Claudiilor, Deciilor vizau mai ales expansiune în Campania, Fabii erau preocupaţi îndeosebi de o extindere a puterii Republicii spre nord, în Etruria. Ca totdeauna, cetăţile etrusce nu se înţelegeau între ele. Unele au refuzat alianţa cu samniţii şi au rămas fidele Romei. Altele nu se hotărau cum să procedeze. Etruscii din Volsinii au

preferat cooperarea cu samniţii şi au angajat ca mercenari cete de galii. Cu rare excepţii, cetăţile etrusce au fost anexate. Romanii au pus stăpânire şi pe teritoriul gallo-senon, plasat între Ancona şi Rimini actuale, unde au implantat o colonie. Arealul roman cuprindea 15.000 de kilometri pătraţi.

Un pericol major s-a conturat însă în sud. Bogata şi influenta cetate grecească din sudul Italiei, care era Tarentul, nu acceptase lesne distrugerea samnjţilor. Nici alianţa dintre Roma şi Catargina, care, în 306 î.Hr., îşi delimitaseră zonele lor de influenţă, respectiv în Italia şi în Sicilia. Sprijinită de aliaţii săi osci şi campanieni, Roma a lansat o nefericită demonstraţie militară în golful Tarentului. În această situaţie, tarentinii au solicitat şi obţinut ajutorul militar substanţial al unui reputat condotier elenistic. Ne referim la Pyrrhus, regele Epirului, stat de munteni săraci. El devenise basileu al Epirului în 296 î.Hr., la vârsta de douăzeci şi trei de ani. Pyrrhus, alungat din Macedonia, a debarcat în Italia în fruntea unei disciplinate şi bine antrenate armate elenistice. Dispunea chiar de elefanţi de luptă, pe care romanii nici nu-i mai văzuseră vreodată Pyrrhus se bizuia pe 25.000 de soldaţi şi pe 25 de elefanţi. Înfruntarea lui de către legiuni, în 280 î.Hr., la Herakleia, a însemnat un dezastru pentru ele. Falanga, ca formaţiune de luptă, îi derutase pe romani. Elefanţii de luptă îi speriaseră teribil pe soldaţii romani, care au pierdut până la o treime din efectivele lor angajate în luptă. Pyrrhus lansează un marş triumfal asupra Romei, care se încheie la 60 de km de Oraş. Senatul, îndemnat de bătrânul Appius Claudius, nu acceptă însă condiţiile de pace propuse. În 279 î.Hr., Pyrrhus repurtează o victorie foarte îndoielnică asupra romanilor în Apulia, la Ausculum, rămasă cunoscută în istorie sub forma

sintagmei „victorie à la Pyrrhus”. Romanii au pierdut 6.000 de soldaţi dintre cei 40.000 angajaţi în bătălie, dar şi Pyrrhus lăsase 3.000 de morţi pe câmpul de luptă. Pyrrhus trece în Sicilia, unde, timp de doi ani, luptă împotriva cartaginezilor şi chiar a grecilor, răsculaţi împotriva sa. Reîntors în Italia, este înfrânt, în 275 î.Hr., de romani la localitatea Maleventum, care, după victorie, va fi rebotezată Beneventum (Benevent). Dezamăgit, basileul aventurier grec se reîntoarce în Grecia. În orice caz el prilejuise romanilor o nouă primejdie copleşitoare.

Dar aventura lui Pyrrhus pusese capăt oricărei tentative de expansiune elenistică în Italia. Romanii învăţaseră ceva din acest război: să lupte mai organizat, să ridice tabere fortificate, adevărate castre. Nu au urmat decât operaţii de „curăţire”. În 272 î.Hr., Tarentul capitulează şi este supus unei jefuiri totale. Aici romanii au cunoscut cu adevărat vesela de lux a grecilor şi sculpturile lor magistrale.

Roma a devenit astfel stăpâna incontestabilă a Italiei. De la *Rubicon* – dar romanii bătuseră şi forţe militare din Gallia cisalpină – *până la strâmtoarea Messina*, *Italia era stăpânită, controlată de Roma şi de aliaţii ei*. În 265 î.Hr., sub presiunea aristocraţiilor locale, Volsinii şi Vulci, ultimele cetăţi etrusce independente, trec sub dominaţia Romei. Politica Romei faţă de învinşi şi de aliaţii săi, adesea obligaţi la o asemenea condiţie, a fost complexă, nuanţată, dură la nevoie, foarte flexibilă în unele cazuri. În o sută de ani, după anexarea cetăţii Veii şi până la bătălia de la Sentinum, Roma şi-a impus prevalenţa în Italia. În douăzeci de ani a fost stopată aventura expansionistă a lumii elenistice în Italia, pare-se visată încă de Alexandru. Reechilibrarea factorilor politici interni din Cetate a susţinut deosebit de substanţial strategia defensiv-ofensivă a Romei în

peninsulă.

În general s-au privilegiat soluţiile pragmatice. Pentru a supune alte populaţii italice, Roma a recurs la celebra soluţie „divizează şi porunceşte”, *diuide et impera*. „Plaja” cuceririlor romane s-a vădit foarte variat alcătuită. S-a pendulat între nimicirea totală, până la temelii, a aşezărilor ostile şi primirea în rândurile fie ale cetăţeniei romane, fie ale aliaţilor, *socii*, a noilor supuşi, fără a exclude amputarea teritoriilor ce le aparţineau, năruirea incintelor fortificate, obligaţii oneroase, în funcţie de soldaţii furnizaţi Romei, de felurite poveri, ca provizii (livrate romanilor), dar şi alianţe cu Cetatea etc. S-au implantat pretutindeni colonii romane, investite cu o vocaţie militară evidentă. Au fost populate cu soldaţi, lăsaţi la vatră, puţin numeroşi (până la două sute de inşi), aşezaţi în punctele strategice ale Italiei, de pe ţărmurile Laţiului şi ale Campaniei, până în Italia meridională şi pe coasta Mării Adriatice. Spre mijlocul secolului al III-lea! C., aceste colonii, închipuite ca porţiuni ale Cetăţii, au fost implantate în Italia centrală şi chiar la nord de Pad. În diverse zone s-au dezvoltat şi colonii „latine”, ale aliaţilor, mult mai numeroşi, până la câteva mii de oameni, în diverse zone. Cuceririle romane sunt aşadar, jalonate” de tot felul de colonii, ochii şi urechile Cetăţii. Multor cetăţi subjugate li se acorda o largă autonomie locală, inclusiv în domeniul instituţiilor. Alianţa cu Roma se baza pe cooperarea între oligarhiile locale şi *nobilitas* romană, care le determinase în mare parte să accepte preeminenţa Cetăţii. Să nu omitem faptul, mai sus consemnat, că aceste elite indigene erau dependente de *nobilitas* prin complexe legături de ospitalitate, de clientelă, prin obligaţii reciproce şi, uneori, chiar prin înrudiri. Romanii şi-au reprezentat totdeauna cucerirea Italiei ca fructul unei defensive permanente. În fond, prada de

război, ambiţiile expansioniste au cântărit foarte mult Clienţii nobililor, destul de des negustori activi, aveau nevoie de supunerea altor populaţii, care de multe ori le aducea profituri apreciabile.

Desigur, nici în Italia şi nici în exteriorul ei, Roma nu s-a străduit să latinizeze pe cineva cu forţa. Aculturaţia nu a fost obligată, ci acceptată, câteodată voită de aliaţi, *socii*. Cuceriţii au adoptat rapid limba, moravurile, chiar instituţiile cuceritorilor. Cu dificultate, inclusiv în sudul Italiei, în „marea Grecie”, *Magna Graecia*, se va impune limba latină. Cele câteva sate din extremul sud-est al Italiei, aşa-zisa Terra d'Otranto, unde teoretic se mai vorbeşte şi acum o greacă aproape antică, constituie o excepţie. Iar etruscii şi-au pierdut complet limba, în prima jumătate a secolului I d.Hr.

Roma a devenit astfel o veritabilă supraputere mediteraneană. De ea depindeau multe oraşe maritime şi comerciale, ale căror interese nu puteau fi ignorate. Confruntarea cu punii Cartaginei devenea inevitabilă. Cum s-a afirmat, între Roma, ajunsă „căpetenia Italiei”, *capul Italiae*, şi o Cartagină în plină expansiune, conflictul devenea ineluctabil, în pofida vechilor înţelegeri încheiate între ele. Sicilia era prea bogată şi prea importantă din punct de vedere strategic, ca să opereze ca un tampon între cele două cetăţi de vocaţie general mediteraneană.

Primul război punic într-adevăr, în pofida primejdiilor mortale, înfruntate de Roma cu prilejul invaziei galiilor, războaielor samnitice şi aventurii funambuleşti a lui Pyrrhus, *principalul episod al politicii externe a Republicii a fost conflictul cu punii*. De data aceasta, nu se mai afla în joc destinul Italiei, ci soarta întregului bazin al Mediteranei şi, implicit, a Romei însăşi. Suntem în momentul în care nu numai Roma şi Cartagina, ci şi Seleucizii elenistici aspirau la o supremaţie absolută.

Întreaga zonă „avea nevoie” de un factor unificator şi preponderent Roma ori Cartagina sau altcineva? Rezultatul acestei coliziuni gigantice, măcar pentru antichitate, a rezidat în expansiunea puterii Romei în afara Italiei, mai ales în vestul Mediteranei şi ulterior şi în estul ei. S-a pus în operă o asemenea extindere imperială după cele trei războaie punice, care s-au prelungit mai mult de o sută de ani: 264 – 146 î.Hr.

Am constatat că Roma şi Cartagina fuseseră aliate fidele între ele. Vulgata referitoare la „primordii” consemnează tratate de alianţă încă din 509 î.Hr. Dar ulterior, mai cu seamă în 348 şi în 278 î.Hr., ele au fost efectiv parafate. Desigur conflictul a purces de la unul sau mai multe incidente minore. Oare primul război mondial nu a pornit de la un absurd atentat mortal al unui sârb fanatic (nu se ştie de cine şi de ce manipulat) împotriva unui arhiduce dornic să reformeze un imperiu sclerozat şi poate întreaga Europă? La care s-a adăugat panslavismul unor ruşi, pregătiţi pentru orice, în afară de susţinerea unui război modern. În timp ce al doilea război mondial nu a purces de la un fals atac al unor germani, îmbrăcaţi în uniforme poloneze, în contra câtorva poziţii militare, lipsite de importanţă, ale Reich-ului? Roma, în 264 î.Hr., avea un tratat de alianţă cu grecii din Rhodos, dar nu concepuse încă o strategie orientală. Acordurile statuate cu punii, *Poienii* cartaginezi, îi interziceau comerţul cu Sardinia şi Africa, dar îi îngăduiau accesul în Sicilia. Tocmai aici a survenit „mărul discordiei”, care a pus capăt vechii coluziuni romano-cartagineze.

Regatul grec al Syracuzei fusese salvat de ameninţările cartagineze de către Pyrrhus şi în special de basileul său, abilul Hieron H. Dar mamertinii, mercenari campanieni-osci, iniţial în slujba Syracuzei, au pus stăpânire pe Messana (azi Messina) şi au jefuit

Sicilia orientală. Cartagina, deţinătoare a unor baze politico-militare în Sicilia, le-a impus protectoratul său tocmai când Hieron era pe punctul să-i calmeze. Adică în 269 î.Hr., moment când Roma „avea de furcă” cu alţi mercenari campanieni la Rhegium şi în Calabria actuală. Până la urmă, mamertinii s-au pus sub protecţia unei Rome preocupate tocmai de lichidarea ultimelor rezistenţe etrusce. Comiţiile centuriate, împotriva ezitărilor senatului, acceptă colaborarea cu mamertinii şi apărarea Messanei împotriva agresiunii Cartaginei.

Romanii aveau de altfel o anumită slăbiciune pentru osci. Trupele romane alungă din Mess an a garnizoana cartagineză, abia instalată, şi, în 263 î.Hr., încheie pace cu Syracuza, care plăteşte 100 de talanţi ca despăgubiri de război şi se aliază ferm cu Roma împotriva Cartaginei. Forţele militare angajate în conflict erau practic egale, dar confruntate, ambele, cu greutăţi financiare, în propriile lor cetăţi. Sprijiniţi de syracuzani, în 262 î.Hr., romanii cuceresc Akragas sau Agrigentum şi vând locuitorii acestei cetăţi ca sclavi. Dar războiul a durat foarte mult. În 260 î.Hr., romanii au trebuit să fabrice o flotă militară, sortită ocrotirii bazelor proprii „şi blocării celor ale punilor. Cu această flotă, consulul Duilius smulge cartaginezilor o importantă victorie navală la Mylae, în nordul Siciliei. Această biruinţă este fastuos sărbătorită la Roma. De aceea, în 256 î.Hr., consulul Marcus Attilius Regulus, „dopat” (*sit uneia uerbo*) de o nouă victorie navală, lansează o ofensivă chiar în Africa punică. Această operaţie eşuează însă lamentabil, încât corpul expediţionar este silit să capituleze. După câteva victorii iniţiale, Regulus fusese învins de Xantippos, general spartan, mercenar aflat în serviciul Cartaginei. Xantippos reorganizase performant forţele militare de

care dispunea Cartagina, Xantippos l-a zdrobit pe Regulus în bătălia desfăşurată la Tunes (actualmente Tunis). Consulul, luat prizonier, este trimis la Roma pentru a negocia o pace pe care el, acolo, o disuadează. Reîntors în prizonierat, pe baza cuvântului de onoare, dat în clipa eliberării provizorii, este lichidat Generalul cartaginez Hamilcar Barcas repurtează victorii în Sicilia. În 249 î.Hr., flota romană, comandată de consulul Publius Claudius Pülcher, care dispreţuise presagiile defavorabile, este înfrântă la Drepanum (azi Trapani), în nord-vestul Siciliei. Romanii, tenaci, cum le era firea, fac un mare efort financiar şi pun pe picioare o nouă flotă performantă. În 241, flota romană, comandată de Gaius Lutatius Catulus, zdrobeşte într-o bătălie hotărâtoare desfăşurată la insulele Aegates principala forţă navală cartagineză. Pe de altă parte, Hamilcar Barcas, supranumit „Fulgerul”, nu este suficient susţinut în Cartagina însăşi. Încât în toamna anului 241 î.Hr. Cartagina cere pace. Romanii pierduseră totuşi 300.000 de oameni, adică o cincime din efectivul militar cetăţenesc.

Punii plătesc o substanţială despăgubire de război (3.200 de talanţi de argint), eşalonată pe zece ani. Ei abandonează Sicilia. Cu excepţia regatului siracuzan al lui Hieron H, Sicilia devine romană. Cum însă promagistraţii provinciilor nu existau, guvernarea insulei revine unui quaestor naval, *classicus*, dublat de un pretor, în 227 î.Hr., care îi este superior. Sicilia este astfel convertită într-un grânar al unei Rome erijate în principala putere mediteraneană occidentală, la egalitate cu marile regate elenistice.

Înfrânta Cartagină a trebuit să înfrunte noi dificultăţi, profitabile pentru romani. Mercenarii cartaginezilor, care nu fuseseră retribuiţi – datorită greutăţilor financiare ale punilor, ca şi avariţiei lor – se răscoală.

Reîntorşi din Sicilia şi ajutaţi de triburile libiene şi chiar de oraşe punice, ca Utica, nemulţumite de supremaţia împovărătoare a Cartaginei, mercenarii se răscoală, sub conducerea lui Matho şi a grecului Spendios. Cu mare dificultate forţele militare nativ cartagineze, dirijate de Hanno şi de Hamilcar Barcas, îi zdrobesc în 238 î.Hr. Ceea ce va oferi lui Flaubert tema frumosului său roman, intitulat *Salambô*. Dar romanii ocupă Sardinia, unde mercenarii le oferiseră insula. Sardinia a fost anexată în 236 î. C… Mai mult decât atât, Cartagina, aflată în plină derută, a trebuit să achite Romei o nouă compensaţie de război. Trupele romane au ocupat şi Corsica. Cartaginezii, frustraţi, chiar traumatizaţi, nu au putut decât să urască Roma şi să se pregătească de revanşă.

Oricum, Roma şi-a continuat avansarea spre nord. Practic, între 238 şi 218 î.Hr., romanii au cucerit Gallia cisalpină. Marea Tyrrhenians devenise un lac roman, căci ligurii erau atent supravegheaţi de flota romană. Pe de altă parte romanii, aflaţi sub contestarea internă, destul de răspândită, a structurilor oligarhice, aveau nevoie de o expansiune septentrională. Animatorul acestor „puseuri” spre nord a fost Gaius Flaminius, tribun al plebei în 232, consul în 223 şi 217, cenzor în 220 î.Hr. Pe lângă propunerile de legi agrare, prielnice unei plebe care avea nevoie de pământ, inclusiv de solul galiilor cisalpini, el a construit *uia Flaminia*, care deschidea expansiunea spre nord. În plus, Flaminius s-a aflat la originea plebiscitului care, în 218 î.Hr., a interzis senatorilor romani să posede corăbii comerciale. Ceea ce nu a plăcut excesiv oligarhiei romane. Piraţii illyrieni au fost eficient combătuţi. Romanii au iniţiat un război illyr, împotriva aşa-zisei regine Tenta, care ameninţa coasta Italiei în 229 şi 228. Până la urmă s-a statornicit un protectorat roman

asupra aşezărilor de pe ţărmul Adriaticii. În 219 î.Hr., coasta Adriaticii a fost anexată: s-a realizat astfel deschiderea Romei spre Grecia propriu-zisă. Anterior, cum am mai arătat, romanii interveniseră dincolo de Pad. Fără îndoială, reacţia galiilor nu se lăsase aşteptată. Coalizaţi, gallii invadaseră Etruria, până la Vulci; teroarea gallică, deloc uitată, precumpănea la Roma (226 – 225 î.Hr.). Totuşi coalizarea a doua oştiri consulare a determinat pulverizarea acestei hoarde celtice, la capul Telamon, şi o masivă campanie împotriva Galliei cisalpine, vinovate nu doar că pusese la cale, în trecut, ocuparea Romei, ci şi pentru susţinerea rezistenţelor samnite şi etrusce. Forţele romane au nimicit cetele galiilor senoni şi „boi" sau boieni la Clastidium. Roma a anexat Gallia cisalpină, unde a implantat colonii romane (219 î.Hr.).

Din nefericire, al doilea război „mondial" al antichităţii se configura limpede (fiindcă primul asemenea război „mondial" fusese întreprins de Alexandru în Asia; în orice caz, revanşa cartagineză, ca, în secolul XX, faimoasa revanşă hitleriano-fascistă, se profila clar). Chiar la Roma, confruntarea finală era dorită: o promovau Gaius Flaminius, împins de mediile de afaceri ale Romei, dar şi de vechi familii, cum era cea a Fabiilor. Nu se putea accepta un „imperiu61 cartaginez în Hispania, unde economiştii romani nutreau propriile ambiţii.

Pentru că familia Barcas, combătută şi suspectată, în Cartagina însăşi, de veleităţi monarhico personalizante de tip elenistic, pusese în mişcare zămislirea unui imperiu cartaginez în Hispania. Hamilcar Barcas avea de luptat cu Hanno, căpetenia marilor latifundiari, decişi să limiteze ambiţiile punice la Africa. Hamilcar şi-a căsătorit fiica cu Hasdrubal, omul revanşei „populare", aspirant la cucerirea Hispanici, unde

mercenarii şi toţi frustraţii primului război punic căutau o bază, prielnică revanşei, de înfăptuit pe o cale terestră, care ar fi trebuit să conducă spre Italia. Hispania oferea consistente facilităţi din multe puncte de vedere. Ea era apreciată, în unele medii politice punice, ca un fel de Eldorado, menit să înlesnească redresarea finanţelor cartagineze şi să întreţină o forţă militară permanentă, în pofida împotrivirii oligarhiei cartagineze, Hamilcar Barcas întreprinde opera de cucerire a Hispanici. Ocupă întâi actuala Andaluzie şi întreprinde operaţii militare pe ţărmul mediteranean, până când este ucis în 229 î. C… Îşi adusese fiul, adică pe Hannibal, în Hispania, unde, după ce îl pusese să jure ură de moarte împotriva romanilor, îl crescuse printre militari, fără însă a-i neglija o anumită formaţie culturală elenică. Operaţiile militar-politice ale cartaginezilor din Hispania sunt continuate de Hasdrubal, ginerele lui Hamilcar.

El învinge triburile locale, pe care totuşi sfârşeşte prin a le atrage de partea sa, şi întemeiază *Carthago Noua* (azi Cartagena). În 226 î.Hr., Hasdrubal încheie cu Roma o înţelegere ce limita expansiunea cartagineză la albia actualului Ebru (dincolo de care începea zona de influenţă romană). Dar, în 221 î.Hr., Hasdrubal este înlocuit la comanda forţelor cartagineze de către Hannibal, pe care îl obseda posibilitatea revanşei asupra Romei. În 219 î.Hr., Hannibal cucereşte Saguntul, aliat al Romei. Nu putea urma decât redeschiderea ostilităţilor dintre romani şi cartaginezi. Aşa-zisul senat al Cartaginei, consiliul ei oligarhic, nu a putut decât să aprobe declanşarea conflagraţiei militare la care aspirau Barcizii. Iar renaşterea Cartaginei neliniştea considerabil pe romani.

Cel de al doilea război punic

Acest război s-a desfăşurat între 218 şi 201 î.Hr. A

fost deosebit de sângeros şi a provocat distrugeri masive, în Italia însăşi şi pe alte meleaguri ale Occidentului Mediteranei. Roma putea conta pe un efectiv de 273.000 de cetăţeni mobilizaţi (inclusiv 23.000 de călăreţi), situaţi între 17 şi 60 de ani, dar şi pe 40.000 de *iuniores*, printre aliaţii săi. Încă în 225 î.Hr., ea izbutise să mobilizeze 210.000 de oameni. Hannibal nu putea să se bizuie decât pe efectul surprizei. Cartagina nu mai avea cum să mobilizeze forţe atât de numeroase. Stăpânirea mărilor aparţinea Romei, a cărei flotă militară domina Mediterana. Dar Hannibal se mai baza şi pe faptul că ocuparea Italiei de către romani era încă un fenomen recent Multe seminţii se supuseseră Romei, dar ar fi fost bucuroase să scape de sub controlul ei. Îndeosebi după Cannae, s-au produs numeroase defecţiuni printre aliaţii Romei. Desigur, mulţi i-au rămas fideli, dar s-au alăturat lui Hannibal bruttienii, lucanienii şi, fireşte, samniţii. Prin excelenţă sudul peninsulei a încercat să înlăture dominaţia romană. În pofida „statului” romano-campanian, Capua, ce nu „digerase” – *sit uneia uerbo* – niciodată întâietatea Romei, căreia i-ar fi preferat propria prevalenţă în Italia, a trecut ostentativ de partea lui Hannibal. A încheiat cu acesta, în 215 î.Hr., un tratat care prevedea împărţirea Italiei între Capua şi Cartagina, după lichidarea puterii romane. În 214, s-a înfiripat un proiect de făurire a unui stat al Italiei meridionale. Sicilia se revoltase şi răscoale au izbucnit şi în Sardinia. În multe aşezări italice, consiliile municipale, „senatele” indigene, se situau de partea Romei, în vreme ce forţe populare militau pentru cartaginezi. Titus Livius (24, 2, 8 – 9) ne spune că o cumplită maladie politică bântuia în Italia. În plus, Hannibal a putut să se sprijine pe forţe ale galiilor cisalpini şi ale ligurilor. Prin urmare, planul lui Hannibal

nu era de a zdrobi Roma pe propriul teritoriu (şi nu în Sicilia ori Africa, precum în războiul precedent)?

Hannibal a purces aşadar împotriva Italiei. O armată consulară îl aştepta pe Hannibal la nord de Massilia, iar alta se concentra în Sicilia în vederea unei noi şi decisive ofensive întreprinse în Africa. Totuşi excepţionalul strateg militar, care s-a învederat a fi Hannibal, a ştiut să dejoace planurile romanilor. El a străbătut sudul Franţei actuale, după ce trecuse prin Pirinei cu o forţă militară compusă din 50.000 de infanterişti, 9.000 de călăreţi şi 37 de elefanţi de luptă. În cincisprezece zile, extrem de dificile, el a traversat culmile înzăpezite ale Alpilor şi a ajuns în Gallia cisalpină şi în câmpia Padului, numai cu 20.000 de infanterişti şi 6.000 de călăreţi. A dobândit însă rapid suportul oferit de către celţi şi de liguri, care i-au oferit, cum am semnalat în treacăt mai sus, efective militare proaspete. Încă de la început, Hannibal s-a erijat în eliberatorul Italiei. Romanii au încercat să-l oprească în câmpia Padului, pe când un alt corp expediţionar roman a fost expediat în Hispania, spre a-l combate pe Hasdrubal, fratele lui Hannibal. Însă, în două mari bătălii, desfăşurate la Ticinus şi la Trebuia, cartaginezii şi aliaţii lor au înfrânt armatele consulare romane, comandate de consulii Publius Cornelius Scipio şi Titus Sempronius Longus. Hannibal şi-a pregătit minuţios campania din anul 217 î.Hr. A trecut Padul şi a invadat Etruria, unde îl aşteptau patru legiuni şi forţe auxiliare, cam 30.000 de militari ai Romei, aflate sub comanda consulului Gaius Flaminius. La 22 iunie 217, Hannibal a surprins trupele acestui consul la lacul Trasimenus, unde a pierit chiar comandantul lor. Prudent, Hannibal a ocolit Roma şi s-a instalat în Italia meridională. Aici se purtaseră tratative cu seminţiile antiromane. Pe de altă parte, Hannibal nu dispunea de forţe suficiente pentru a

ataca Roma însăşi. La Roma, comiţiile centuriate au impus desemnarea lui Quintus Fabius Maximus ca *dictator*. El a refuzat confruntarea decisivă cu forţele militare ale punilor şi a dus un război de uzură, de hărţuire şi slăbire progresivă a trupelor lui Hannibal. De aceea a fost supranumit „Temporizatorul”, *Cunctator*. Între timp, în Hispania, romanii obţin, în 217 – 215 î.Hr., victorii asupra lui Hasdrubal. Aliaţii Romei din sud sufereau din pricina devastărilor acestui război de temporizare. Poate pentru ultima oară în istoria Romei, se ivesc divergenţe între plebe şi patriciat. Dacă patricienii sunt preocupaţi mai ales de salvgardarea Romei însăşi, plebea militează pentru cauza Italiei, unde spera să obţină noi pământuri. În cele din urmă, după expirarea mandatului exercitat de către Fabius *Cunctator*, Roma trimite în sud o armată numeroasă. Consulul patrician recomandă prudenţă, îndeosebi pentru că trupele lui Hannibal erau obosite şi înfometate, dar cel plebeu insistă pentru un atac masiv.

În Apulia, la Cannae, pe 2 august 216 î.Hr., consulii Lucius Aemilius Paulus (patrician) şi Gaius Terentius Varro (plebeu) atacă forţele lui Hannibal. Aripile trupelor lui Hannibal se închid asupra romanilor, care le străpunseseră centrul apărării şi, datorită cavaleriei cartagineze, zdrobesc pe romani. Aceştia înregistrează cel puţin 45.000 de morţi, printre care se află un consul, şi 20.000 de soldaţi, luaţi prizonieri (Pol., 3, 113). Este cel mai răsunător dezastru din istoria militară a Romei. Hannibal şovăie însă să pornească asupra Romei. El refuză propunerea la Maharbal, comandantul cavaleriei sale, de a-l lăsa să întreprindă un marş fulgerător asupra Oraşului şi de a-l ocupa. Când totuşi se decide să amorseze această ofensivă, Maharbal îi declară: „Hannibal ştii să învingi, dar nu ştii să profiţi de victorie”, *uincere scis, Hannibal; victoria uti nescis* (Liv.

22, 51, 3 – 4; dar şi Cât., *Orig.*, 4, fr. 13 – 14; Fior., *Tabel.*, 1, 22, 19; Amm., 28, 5 – 6). De fapt, Hannibal ştia că incinta Romei nu putea fi străpunsă de trupele sale, puţin antrenate să realizeze, cu succes, un asediu. De altfel el nu voia să distrugă iute Roma, ci s-o izoleze de bazele ei italice. Ceea ce, în parte, a şi izbutit Samniţii, Capua şi cei mai mulţi aliaţi meridionali, cu excepţia cetăţilor greceşti de pe litoral, ca Neapolis şi Cumae, au trecut de partea cartaginezilor. Aceştia s-au instalat la Capua. Roma însăşi a fost salvată de zidurile sale de incintă, de fidelitatea aliaţilor din Italia centrală şi de coloniile sale, de superioritatea navală şi de uniunea sacră, operată în Cetate, în jurul senatului.

Pe de altă parte, Cartagina, care nu prea putea să expedieze întăriri în Italia, face eforturi substanţiale în Hispania. Dar soarta războiului s-a schimbat, începând din 215. Romană au practicat din nou războiul de uzură, care nu putea să le fie decât prielnic, pe termen lung. Efectivele Romei ajung la douăzeci şi cinci de legiuni, utilizate îndeosebi să apere cetăţile de pe litoral şi din interior, să-l supravegheze pe Filip V al Macedoniei, care ar fi putut să aducă trupe de sprijin lui Hannibal, aliatul lui, să împiedice sosirea unor noi forţe cartagineze din Hispania. Cartaginezii au mai repurtat temporar unele succese. Au debarcat în Sardinia şi în special în Sicilia, unde Syracuza a renunţat la alianţa cu o Romă care o subjuga treptat, inevitabil. Punii ocupă Tarentul şi înfrâng trupe romane din Hispania. Conflictul între Roma şi macedoneni durează între 215 şi 205 î.Hr., dar nu are consecinţe relevante. În 212 î.Hr., romanii ocupă Capua, căreia i se impun condiţii de pace teribile. Totodată, după un asediu care a durat un an, Marcus Claudius Marcellus cucereşte şi pradă Syracuza. Un soldat roman ucide, aproape întâmplător, pe Arhimede. Syracuza va deveni capitala provinciei

romane a Siciliei. În 209 î.Hr., romanii ocupă Tarentul şi Cartagina hispanică (preluând controlul asupra arsenalului acestui oraş şi minelor de argint din apropierea lui). Hannibal sperase să izoleze Roma de restul Italiei, pe când, în realitate, el s-a văzut relativ izolat în peninsulă, mai ales în Bruttium. În 211 î.Hr., el ajunsese, dar fără folos, la porţile Romei, când se strigase în Cetate: „Hannibal este în preajma porţilor (Oraşului)”, *Hannibal ad portas*. În 210, tânărul Publius Cornelius Scipio, în vârstă de numai douăzeci şi cinci de ani, primeşte un *imperium* proconsular şi comandamentul forţelor romane din Hispania, deşi nu fusese niciodată magistrat roman. Hasdrubal a adus din Hispania o armată de ajutor, care însă nu a putut să facă joncţiune cu trupele lui Hannibal. Cu preţul unui substanţial efort, consulul Livius Salinator a nimicit corpul expediţionar al lui Hasdrubal, în 207 î.Hr., pe fluviul Metaurus. Soarta războiului era de fapt hotărâtă. În 206 – 205 î.Hr., Scipio lichidează complet rezistenţa punică din Hispania. În condiţii dificile, în 204 î.Hr., Scipio debarcă în Africa punică în fruntea a 35.000 de soldaţi. Avea însă sprijinul numizilor, răsculaţi împotriva Cartaginei. Pe de altă parte, după părerea noastră, Scipio trăsese foloase din lecţia eşecului înregistrat cândva de către Regulus. În 203 î.Hr., Cartagina obligase pe Magon, care opera în Liguria, să se întoarcă în Africa. Hannibal nu fusese niciodată învins, dar era uzat şi dezamăgit. Campania sa italică eşuase.

Zama şi urmările sale întors în Africa, împreună cu o parte din efectivele pe care le comandase în Italia, Hannibal primeşte ajutoare, recrutează noi soldaţi şi porneşte împotriva trupelor lui Scipio, după ce acesta refuzase încheierea unei păci de compromis, un fel de „paix des braves”. La 29 octombrie 202 î.Hr., el înfruntă pe Scipio şi pe Masinissa, căpetenia numizilor dornici

de a-şi câştiga independenţa faţă de Cartagina.

Înainte de luptă, fiecare dintre comandanţi rosteşte cuvântări de îmbărbătare a propriilor militari, prezentate de izvoarele antice ca încorporând idei similare. Confruntarea va semnifica o bătălie supremă, *supremum certainen*. Ea va decide cine va face legea în Mediterana: fie Roma, fie Cartagina. Răsplata victoriei nu vor fi Africa sau Italia, ci „întreg globul pământesc”, *neque enimafricam autitaliam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore* (Liv., 30, 32). Hannibal organizează o linie de bătaie în care se amestecau mercenarii, soldaţi aduşi din Italia, o elită formată din cartaginezi de baştină şi 80 de elefanţi. Scipio deviază elefanţii spre flancuri, unde destabilizează o cavalerie punică relativ slabă. După o sângeroasă ciocnire între cele două infanterii, Scipio atacă pe centru şi pe flancuri. În cele din urmă, şarja cavaleriei romano-numide, comandate de Laelius şi de Masinissa, hotărăşte soarta bătăliei: armata lui Hannibal este crunt măcelărită (Liv., 30, 34 – 35).

În 201 î.Hr., sfătuiţi chiar de Hannibal, cartaginezii sunt siliţi să accepte o pace umilitoare. Ei pierd Hispania şi toate posesiunile exterioare Africii, predau flota Romei, cu excepţia a zece vase, plătesc o împovărătoare indemnizaţie de război (10.000 de talanţi în zece ani), trebuie să aibă acordul Romei pentru orice iniţiativă diplomatică sau militară, nu mai au permisiunea de a recruta mercenari, acceptă o supraveghere, chiar în Africa, exercitată de un stat numid clientelar Cetăţii şi independent de Cartagina. Soldaţi şi mai cu seamă căpetenii ale italicilor, care trecuseră de partea cartaginezilor, sunt executaţi. Întinse pământuri italice sunt confiscate de romani. Este constituit „ogorul campanian”, *ager campanus*, format din 60.000 de hectare, foarte fertile. Foştii

colaboratori ai lui Hannibal au trebuit să achite amenzi substanţiale, să suporte garnizoane romane şi colonii pe teritoriile lor. Viaţa lor internă a fost riguros supravegheată. De pildă, bruttienii şi lucanienii nu au mai fost recrutaţi în legiuni, iar solul lor a fost acaparat de colonii romane. Capua a fost astfel tratată, încât nu s-a mai refăcut niciodată. Şi-a pierdut autonomia şi a devenit „un locaş al plugarilor”, *sedes aratorum*, deci simplu centru agricol, gestionat de prefecţi romani. Pe de altă parte, aliaţii Romei, fideli ei în tot cursul războiului, nu au fost recompensaţi. Ceea ce a creat un sentiment de frustrare în rândurile lor.

Roma însăşi întreprinsese un imens efort de război, foarte costisitor. Totuşi prada de război a fost foarte bogată, generând în Cetate avuţii considerabile. Romanii au început să emită denarul de argint, *denarius*. În Hispania, au fost constituite provinciile Baetica, ori *Hispania ulterior*, şi *Hispania citerior*. Încă înainte de declanşarea celui de al doilea război punic, s-a luat hotărârea de a încredinţa guvernarea teritoriilor extraitalice, anexate de romani, anumitor foşti magistraţi ori promagistraţi, cărora li se acorda o misiune, *prouincia*. Termenul a acoperit repede denumirea zonelor unde se exercita *prouincia*. Roma pusese practic stăpânire pe viaţa economică şi comercială a Mediteranei vestice.

Senatul a ieşit întărit din cele două războaie punice. Prin *auctoritas*, senatul a devenit, mai mult ca oricând, tutorele, apărătorul, ocrotitorul statului, iar magistraţii au servit mai ales ca emisari, ca slujitori ai curiei (Cic., *Şest.*, 117). După dezastrul de la Cannae, unde pierduseră 80 de senatori, a survenit, cum am reliefat în capitolul precedent, o ultimă perturbare în mecanismul recrutării şi funcţionării sale. A fost completat printr-o „alegere a senatului”, *lectio senatus*, operată de Marcus

Fabius Buteo. El a introdus în senat şi exponenţi ai aristocraţiei campaniene, fidele Romei. Începând de acum s-a ivit o ierarhizare a senatorilor. Din 209 î.Hr., senatul a desemnat promagistraţiiguvematori de provincii şi prefecţi în oraşele italice unde se efectuase o defecţiune în favoarea lui Hannibal. Concomitent, cel de al doilea război punic a prilejuit detaşarea, din corpul cetăţenesc, a unor personalităţi politico-militare de prestigiu remarcabil. Precum Titus Otacilius Crassus, care se distinsese în Sicilia, şi îndeosebi Publius Cornelius Scipio, înzestrat cu supranumele de „Africanul”, *Africanus*. O nouă eră politică astfel se deschidea. Scipio se sprijinea pe mari familii, precum cele ale Aemiliilor şi ale Aciliilor.

Stranii s-au configurat personalităţile învingătorului de la Cannae şi învinsului de la Zama. Ne referim desigur la Hannibal. Aventurier iscusit sau strateg militar de geniu? Nu cumva scriitorii antici i-au exagerat meritele militare (Pol., 18, 28) tocmai spre a augmenta gloria romanilor, biruitori ai unui mare general? în orice caz el a fost temeinic instruit ca militar încă din copilărie. Ca să nu ne mai referim la faptul că fusese format în ură cumplită, nutrită faţă de Roma (Liv., 21, 4). Pulsiunile sale puternice, chiar violente, erosul său răscolit şi răscolitor s-au orientat tocmai în direcţia combaterii hegemoniei romane. Direcţia pe care n-a abandonat-o nici după ce, în urma păcii din 201 î.Hr., a părăsit o Cartagină abia cunoscută de el în fragedă copilărie şi s-a exilat în Orient. A strigat el oare, în surghiun: „ama, o, Zama?”

Armata romană

Sfidarea pricinuită de cele două războaie punice a putut fi înfruntată cu succes pentru că armata romană era astfel alcătuită şi călită în războaie anterioare, încât se dovedise capabilă să suporte, în bune condiţii, orice

şoc major. Iniţial, cum am notat mai sus, nu existase decât o singură unitate de infanterie, legiunea, *legio*, sprijinită de călăreţi, acei *celeres*, de asemenea mai sus consemnaţi, şi de auxiliari de pedestrime uşoară. Cum am arătat anterior, obligaţiile militare fuseseră strâns corelate drepturilor politice. Până la sfârşitul secolului al II-lea! C., orice cetăţean roman putea fi recrutat în oştire. Totuşi, de regulă, această recrutare era o „alegere”, *dilectus*, deoarece erau mobilizaţi ca soldaţi cetăţenii până la un număr de oameni care să corespundă necesităţilor războiului purtat de Roma în momentul respectiv. Într-o epocă foarte îndepărtată, militarul roman nu primea de la stat decât o raţie de „sare”, *sal*, indispensabilă hrănirii sale şi uneori greu de procurat. De aici provine vocabulul „salariu”, *solarium*. Ulterior s-au înmânat bani soldaţilor, ca să-şi cumpere sare. Începând cu anul 406 î.Hr., a fost instituită solda, *Stipendium* (de la „lingou”, *stips*, căci, un timp, soldaţii nu primeau bani, ci numai lingouri de metal de valoare). Am reliefat că impozitul direct a fost creat tocmai spre a nutri acest *Stipendium* (Liv., 4, 59 – 60). Soldaţii îşi procurau hrana din soldă sau din prada de război, eventual acordată de comandanţii lor. Echipamentul militar era obţinut în mod similar. Statul s-a însărcinat, ulterior, să-l procure, costul lui fiind reţinut din soldă. Până la urmă, Republica a procurat gratuit armamentul de bază. Numai costul armelor „suplimentare” a fost scăzut din soldă (Pol., 6, 39, 15). Abia în 123 î.Hr., o lege impusă de către Gaius Gracchus a constrâns statul să furnizeze militarului uniforma, *uestis militaris* (Plut., C. *Gracch*., 5, 1). Polibiu (18, 32) reliefează că fiecare soldat roman trebuie să fie în stare să lupte în orice loc şi timp, fie în cadrul unităţilor din care făcea parte, fie singur, corp la corp.

La origine, legiunea era compusă din 3.000 de

oameni, adică din cele 30 de curii, ce includeau fiecare, în principiu, câte o sută de combatanţi. În secolul al IV-lea o legiune încorporase 4.200 de luptători. Mai târziu, cum am semnalat mai sus, efectivul legiunii a putut atinge 5.000 de soldaţi. Anul militar, când soldaţii erau mobilizaţi, începe primăvara, în lima mânie, ca să se încheie în octombrie, odată cu demobilizarea. Cum de fapt am relevat anterior, atunci când teatrul de luptă s-a îndepărtat de Roma, de Laţiu şi chiar de coloniile peninsulare, demobilizarea nu s-a măi efectuat în toamna aceluiaşi an. La începutul secolului al III-lea! C., Cetatea menţinuse pe picior de război între două şi patru legiuni. Fiecare legiune îngloba 3.000 de oşteni din infanteria grea, distribuiţi în o mie două sute de „suliţaşi”, *hastaţi*, care formau prima linie de luptă, urmaţi, în a doua linie, de „fruntaşi”, *principes*, de asemenea în număr de o mie două sute (la origini combătuseră în prima linie), şi, în a treia linie, tot de o mie două sute de soldaţi, „cei din al treilea rând” *triarii*, un fel de rezervă a formaţiei militare, de subunitate a veteranilor. Infanteriei grele a legiunii i se adăugau încă o mie două sute de pedestraşi uşor înarmaţi, veliţi, *uelites*. Legiunea era sprijinită de trei sute de călăreţi. Ea era împărţită în manipule, subunităţi de luptă. Aliaţii Romei furnizau destul de numeroase trupe auxiliare. Înainte de 218 î.Hr., Cetatea menţinea pe picior de război între şase şi opt legiuni, adică între 25.000 şi 33.000 de militari. Între 217 şi 203, Roma, cum am remarcat într-un subcapitol precedent, a mobilizat până la 25 – 28 de legiuni. Se adăugau flota şi forţele auxiliare. După Cannae, ca şi în 208 – 207 î.Hr., când a trebuit combătută armata cartagineză de ajutor al lui Hasdrubal, romanii au fost nevoiţi să recruteze chiar sclavi, ce s-au oferit voluntari.

Reiterăm observaţia că *mobilizările afectau numai pe*

proprietarii de pământ. Se considera că aceştia erau motivaţi, deoarece îşi apărau bunurile lor. Chiar aliaţii, care furnizau substanţiale contingente militare, îşi apărau pământurile lor, legate de interesele Romei, prin diverse tratate. Romanii nu recrutau mercenari, a căror motivaţie nu putea implica sentimente patriotice. *Tocmai în caracterul naţional şi nonprofesionist al armatei lor trebuie căutat unul dintre secretele revelatoare ale victoriei finale repurtate asupra trupelor eterogene ale punilor, unde cartaginezii nu constituiau decât puţine unităţi de elită*.

Consulii încorporau în principalele unităţi combatante mobilizabilii *iuniores*, care aveau între 17 şi 46 de ani. *Seniores*, adică soldaţii vârstnici, erau îndeobşte meniţi apărării citadelelor şi, în cazuri excepţionale, a Romei însăşi. Un jurământ, *sacramentum*, lega soldaţii de comandanţii lor şi de Republică. Numeroasele rituri ale militarilor traduceau, desigur, conotaţiile ritualismului roman. Victoria ilustra protecţia zeilor. Am semnalat că generalul învingător, consul, pretor, promagistrat, era salutat *Imperator* de către soldaţii săi şi răsplătit nu numai prin rugăciuni, ci şi prin intrarea solemnă în Roma, cu prilejul ovaţiei sau triumfului. Fastele, calendarul roman, consemnau nu doar zilele de muncă (faste) şi pe cele de sărbătoare (nefaste), ca şi listele magistraţilor, dar şi triumfurile. Generalul care dobândea un triumf îşi onora în mod deosebit familia.

Armele defensive ale infanteristului roman sunt casca de metal, platoşa din piele, dublată de mici plăci de metal, scutul. Armele ofensive sunt suliţa uşoară, de aruncat în adversar, sabia şi uneori lancea. Îndeobşte veliţii atacau primii şi azvârleau suliţele. Urma infanteria grea, care, în ordine hoplitică, practica lupta corp la corp, după ce soldaţii săi îşi aruncau de asemenea suliţele. *Triarii*, înarmaţi cu lănci grele, nu

interveneau decât în momentele dificile ale luptei. Formaţia de luptă a legiunii era mult mai suplă decât cea a falangei macedonene, care nu i-a în spământ at pe romani decât în vremea lui Pyrrhus. Infanteria era principala forţă a armatei romane. Structurarea soldaţilor în manipule, articulate în careuri de luptă, îngăduia fiecărei linii de combatanţi să-şi refacă dispozitivul, în spatele alteia, dacă era dislocată de inamic. Cavaleria slujea operaţiilor de recunoaştere, de hărţuire a adversarului sau de exploatare a victoriei. Totuşi, în anumite bătălii, precum cea de la Zama, cavaleria a constituit un factor decisiv al victoriei. Desigur, şi flota militară romană s-a vădit ca deosebit de performanţă.

Armata a constituit un element de prima importanţa în procesul cuceririi romane, al expansiunii Cetăţii. Ea va oferi unei Rome care nu se mulţumea cu preeminenţa în Occident şi ţintea expansiune în Orient *un instrument de însemnătate majoră*. În acest mod s-a zămislit imperiul Republicii romane şi ceea ce adesea se defineşte ca imperialismul Cetăţii.1

Note

Ventru apărarea Romei, expansiunea în Italia şi în afara ei, armata romană etc., vezi mai ales EI. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 122 – 166; M. Le Glay, op. cit., pp. 60 – 76; M. Christol – D. Nony, op. cit., pp. 39 – 41; 45 – 48; 62 – 69.

W Făurirea imperiului republicii ROMANE (201 – 133 î.Hr.)

„Imperialismul” roman

S-a reliefat că expansiunea Romei fusese considerată de istoricii greci ca o „aventură fabuloasă”. Într-adevăr, cucerirea romană a fost intens accelerată după cel de al doilea război punic, care a deschis căile extinderii puterii Cetăţii nu numai în Occident, ci şi în Orient.

Efectiv, romanii înşişi au apreciat victoria asupra punilor ca o încercare decisivă, transgresată datorită virtuţii lor.

De fapt, numeroşi cercetători moderni consideră că, după cel de al doilea război punic, a fost fie lansat, fie relansat imperialismul roman. Un termen ca, Imperialism”, încărcat în epoca noastră cu unele conotaţii evocatoare de triste amintiri, nu ni se pare pertinent ca să definească masiva şi rapida expansiune romană. Cu toate acestea este incontestabil faptul că Republica romană şi-a creat un imens imperiu mediteranean. Am constatat, în alt capitol, cum termenul „imperiu”, *impieri um*, a dobândit un sens geografic, spre a ilustra un spaţiu amplu, pe care se exercita o putere politică constrângătoare. Pe de altă parte, acest imperiu teritorial constituia un fenomen insolit Cucerirea parturului Mediteranei nu a reprezentat opera unei monarhii, a unor basilei, de tip greco-elenistic, precum fuseseră prestaţiile lui Alexandru şi ale continuatorilor lui. Ea a fost pusă în operă de o Cetate-republică, situată în fruntea unor alianţe şi ligi complexe.

Istorică, scriitorii romani, în cor, au afirmat totdeauna ritos că romanii ar fi purtat numai războaie defensive, de apărare a independenţei lor şi cel mult a unor interese, de altfel pendinte de prezervarea autonomiei Cetăţii. Însă, din cele mai vechi timpuri, în caz de război, căpetenia feţialilor, acel *pater pătratus* mai sus consemnat, înainta pe teritoriul inamic şi arunca o lance, confecţionată din lemn şi având culoarea roşie, cea a sângelui. Acest act marca, în chip evident, o revendicare teritorială. Prin ritul în cauză *pater pătratus* convertea zona duşmană în teren oportun acţiunii militare romane. În momentul în care teritoriile vrăjmaşilor s-au aflat prea departe de Roma, pentru a

permite deplasarea lui *pater pătratus*, s-a declarat zonă inamică o bucată de pământ din apropierea templului zeiţei Bellona, cea a războiului. Acest sector terestru, devenit simbolic, fusese cumpărat pe un bănuţ de un prizonier de război. Încât ritualul respectiv revela că, în straturile profunde ale utilajului mental roman, orice conflict militar era închipuit ca atât defensiv, cât şi ofensiv. *Pater pătratus* reclama nu numai izbânda, ci şi anexarea teritoriului inamic. De altfel, acest rit trebuie pus în relaţie cu imaginea creşterii organice a Romei, atât de glorificată de istoricii latini. Chiar dacă romanii atacau ca să se apere, în ultimă instanţă, proiectul ofensiv se dezvolta cu vigoare în interiorul demersului războinic. În afară de aceasta, Roma a fost totdeauna mândră de „maiestatea” sa, *maiestas populi Romani*, mai sus amintită. Ea parcă impunea formarea unui, Imperiu”, pe scurt *imperium populi Romani*. Pe deasupra, scriitorii romani vor invoca credinţa în drepturile legitime ale poporului lor „învingător şi stăpân peste toate seminţiile”, *victor dominusque omnium gentium* (Cic., *Phil.*, 6, 12), ocrotit de zei, întrucât era compus „din cei mai religioşi muritori”, *religioşissumi mortales* (Sail., C., 12, 3). O asemenea naţiune nu putea să se reliefeze decât ca un „popor dominant11, *praeualens populus* (Liv., praef., 4), de fapt „poporul conducător”, *princeps populus*. Sau „poporul împărat”, cum îl caracterizează Tacit (*An.*, 3, 6, 1: *imperatori populo*). Scriitorii greci se exprimau încă mai clar în această privinţă. Ca şi în altele de altminteri. Admirator fervent al Romei, Polibiu consemnează imperiul Romei ca al patrulea, după cel persan, cel spartan şi cel macedonean. Acest imperiu al Romei ar fi dobândit o dominaţie universală, care ar fi cuprins aproape toată lumea locuită, aproape întreg universul (Pol., 1, 2). El s-ar întemeia pe desăvârşitul echilibru

instituţional, pe o armată superioară celorlalte şi pe concepţii religioase performante (Pol., 6, 18 – 4 – 2; 8, 56). Aceste idei vor fi ulterior îmbrăţişate de Posidonius, Diodor din Sicilia şi Strabon. Imperiul Romei ar fi rodul unei ofensive meşteşugite.

Cercetătorii moderni sunt foarte divizaţi între ei în privinţa acestui imperiu. Ar fi fost el efectul unei defensive care a obligat Roma să-şi amplifice teritoriile? Un asemenea punct de vedere a fost preconizat de Theodor Mommsen, M. Holleaux, E. Badian, Paul Veyne. Dimpotrivă, au opinat că „imperialismul” roman ar fi fost voluntar, premeditat, focalizat pe planuri expansioniste, Bossuet, Montesquieu, Gaetano de Sanctis, W.V. Harris. Alţii nu se pronunţă deloc ori ezită, ca Marcel Le Glay1. Regretatul savant francez opina că, până în timpul celui de al doilea război punic, Roma a purtat numai războaie de apărare: nu ar fi existat o dorinţă de hegemonie. Ideea unei politici imperialiste ar fi emers atunci, în minţile anumitor senatori, sub impactul prezenţei şi acţiunii lui Hannibal chiar pe solul italic, unde ameninţa Roma însăşi. Primejdia coalizării Macedoniei şi Cartaginei ar fi determinat pe unii să militeze pentru ţinte transmarine. Dar, până în 169, „imperialismul” roman ar fi subsistât ca eminamente defensiv. În realitate, romanii nu ar fi anexat decât târziu state şi teritorii de multă vreme înfrânte de ei.

În realitate, Cetatea nu totdeauna a anexat imediat teritoriile învinşilor, pentru că nu considera oportună cucerirea directă, în absenţa unor mijloace care s-o asigure ca solidă, inatacabilă. Am reliefat că romanii erau pragmatici. Fără îndoială, în secolul al V-lea! C., când, asediată, a trebuit prin excelenţă să respingă atacurile exterioare, Roma a practicat mai ales defensiva. Veleităţile de cucerire fuseseră dictate de necesitatea salvgardării teritoriului propriu. Strategia

defensivă a rămas precumpănitoare şi în veaçul subsecvent. Totuşi, expansiunea în sudul Italiei şi lichidarea independenţei unor cetăţi etrusce a tradus, în secolul al III-lea! C., o aspiraţie, destul de clară, de a dobândi hegemonia în Italia. Iar războaiele punice au purces din voinţa de a impune Roma ca unica supraputere în vestul Mediteranei. Neîndoielnic, au contat şi anumite considerente defensive. Dar, chiar dacă unor senatori le repugna o cucerire intensivă, alţii, inclusiv generalii, soldaţii romani, negustorii, marii latifundiari năzuiau să chezăşuiască gloria Republicii, să-i sporească prestigiul, să-i asigure câştiguri substanţiale de noi pământuri, ca şi de alte mijloace materiale, ai căror beneficiari erau în primul rând ei. Expansiunea în Orient răspundea şi mai limpede intenţiilor hegemoniste. Chiar dacă exista teama de consolidarea unor state elenistice, de asemenea expansioniste. S-a înaintat prudent, dar tenace, abil calculat, spre obţinerea controlului asupra lumii locuite sau civilizate, *oikouméne*, unde abundau cetăţi înfloritoare, se puteau percepe impozite, se acaparau bunuri materiale, ca şi spirituale. O *forma mentis* expansionistă s-a constituit ca una dintre cele mai relevante structuri ale conştiinţei colective romane. Această *forma mentis* nu excludea punerea în mişcare a pragmatismului şi a ritualismului. Pe de altă parte, echilibrul intern al Republicii putea subzista mai lesne în condiţiile unei ofensive externe majore. Se adaugă faptul, semnalat în capitolul anterior, că întreaga zonă mediteraneană resimţea nevoia unui unificator, care să-i accelereze dezvoltarea spirituală, să lichideze conflicte mărunte, numeroase, între seminţii şi cetăţi, generatoare de eroziune ineluctabilă, să propage economia liberei întreprinderi şi a pieţei. De ce n-ar fi fost Roma acest unificator? De altfel, anumite state şi

oraşe elenistice au solicitat chiar ele intervenţia Romei împotriva duşmanilor locali.

Expansiunea în Grecia

Grecia propriu-zisă era mai divizată şi mai sfâşiată ca oricând de conflicte între cetăţi. Nu existau ca armate naţionale decât cele ale ligilor etoliană şi aheeană. Corintul prospera, însă Atena funcţiona în special ca o capitală intelectuală, întreţinută de regii elenistici. În Sparta, Nabis se străduia să pună în operă reforme profunde, intenţional democratizante, care îi atrăseseră ura aheenilor.

De fapt, regele Macedoniei, Filip V, care, în principiu, domina Grecia, se aliase cândva cu Hannibal. El ameninţase astfel să deschidă un al doilea front împotriva romanilor. Ceea ce aceştia nu i-au putut ierta niciodată. Filip V pusese stăpânire pe o parte din Illyria şi ajunsese la Adriatica în momentul în care Hannibal ocupase Tarentul. Riposta militară romană a fost slabă, rezumându-se la supravegherea Mării Adriatice şi la îndepărtarea lui Filip de Italia. Însă cea diplomatică se reliefase ca mai energică. O întâlnire între romanul Laevinus şi reprezentanţii ligii etoliene determinase alianţa Republicii cu această ligă. Precum şi cu bogatul regat microasiatic al Pergamului. Attalos, regele acestuia, intervenise în Grecia împotriva lui Filip V. Attalos era îngrijorat de primejdia pe care o reprezenta o Macedonie prea puternică. Senatul însă se grăbise să încheie cu macedonenii o pace separată, în 205 î.Hr., la Phoiniké, lăsând astfel pe Hannibal fără un aliat preţios. Filip avea alte interese de urmărit în Balcani decât o riscantă expediţie în Italia. Totuşi Laevinus a condus o ambasadă în Pergam. Roma devenise implicată în viesparul greco-oriental. De altminteri, în 210 – 209 î.Hr. O flotă romană operase în Marea Egee. Filip menţinea câteva garnizoane macedonene în Grecia, dar

îndeosebi acţiona în Creta, cu scopul de a-şi deschide o cale spre infiltrarea în bogata Cyrenaică, stăpânită de Lagizi. El a lansat de asemenea o puternică expediţie în regiunea Mării Negre, spre a bloca invaziile barbare şi a controla aici o importantă cale comercială. Grecii au reclamat intervenţia Romei împotriva lui Filip. Ne referim în special la Rhodos, dar şi la Atena, care a decis pe romani să intervină în Hellada.

Senatul a fost de acord, dar comiţiile centuriate au început prin a refuza să declare război lui Filip. Pe lângă demersul atenienilor, Roma a trebuit să reacţioneze faţă de avertismentul adresat de către rhodieni. Ei preveniseră, în 201 î.Hr., senatul că se încheiase un pact de alianţă între două puternice state elenistice: regatul macedonean şi cel în plină expansiune, al seleucidului Antiochos HI. Pe de altă parte, senatul ştia că expediţia în Grecia nu îl va costa mult, întrucât primise un sprijin financiar substanţial din partea cetăţilor greceşti ostile lui Filip. Încât, în 200 î.Hr., comiţiile centuriate au declarat război Macedoniei. Corpul expediţionar roman a acţionat iniţial, adică în 199 î.Hr., în Albania actuală, cu sprijinul ligă etoliene. În anul următor, forţele consulului Titus Quinctius Flamininus au pătruns în Grecia, unde, pe lângă ajutorul acordat de Pergam, rhodieni, etolieni etc., a obţinut şi aderarea ligii aheene la coaliţia romano-greacă antimacedoneană. Se pare că Flamininus s-a întâlnit cu Filip V, căruia i-a propus un tratat de pace, în condiţiile retragerii garnizoanelor macedonene din Grecia şi ale renunţării la tutela exercitată de el asupra Helladei. Cum Filip a refuzat aceste condiţii, romanii au anunţat că întreprind războiul împotriva macedonenilor şi în favoarea grecilor (Plut., *Flam*, 5, 8). O confruntare decisivă era inevitabilă.

Această coliziune s-a desfăşurat în iunie 197 î.Hr. La Kynoskephalaf, adică, în greceşte, „Capetele câinelui”. *În istoria politica şi militară a antichităţii bătălia în cauză a asumat o importanţă cardinală*. *Într-adevăr*, *ea a marcat victoria legiunii romane asupra falangei macedonene*. Căci, la Kynoskephalaf, trupele romane au înfruntat şi învins celebra formaţie de luptă a lui Alexandru şi a macedonenilor, care zdrobise cândva mulţimile medoperşilor. De data aceasta falanga fusese structurată după toate regulile tacticii militare macedonene. Dar, mai suplă, formaţia de luptă a legiunii a triumfat De aceea s-a afirmat că înfruntarea de la Kynoskephalaf atestă o „lena” (locul unde Napoleon va zdrobi armata prusiană, moştenită de la Frederic II) a falangei şi a macedonenilor. Kynoskephalaf are relevanţă şi din alt motiv. Ilustrează intruziunea, pătrunderea în forţă a Romei, în lumea elenistică. Filip V cere pace şi se obligă să abandoneze posesiunile sale din Grecia şi din Asia, să achite o substanţială indemnizaţie de război, să renunţe la flota sa, estimată ca primejdioasă de către romani, ca şi la elefanţii de luptă, şi să nu mai iniţieze niciun război, dacă nu ar fi avut acordul romanilor. Practic, Macedonia devenea un stat vasal Romei. Puţin după Kynoskephalaf, în primăvara anului 196 î.Hr., cu prilejul jocurilor istmice de la Corint, într-o atmosferă generală de entuziasm delirant, Flamininus va proclama solemn libertatea Greciei2.

Lumea elenistică şi Hispania

Flamininus a orânduit temeinic problemele suscitate în Thessalia şi a obţinut de la un congres panelenic declanşarea unui război împotriva Spartei, în urma căruia Nabis, înfrânt, a abandonat orice activitate militară. În 194, trupele romane au evacuat complet Grecia. Însă au trebuit să se întoarcă în curând aici.

Echilibrul de forţe se modificase în chip pregnant în lumea elenică. Roma încuraja principalii săi aliaţi, adică republica rhodiană şi regatul Pergamului. Rhodienii performau în materie de comerţ înfloritor şi de flotă, pe când Attalos I al Pergamului, învingător al galaţilor din Asia Mică, năzuia să-şi dezvolte statul plasat la capătul drumurilor caravaniere, ce porneau din Asia Centrală şi din Mesopotamia. Pe de altă parte, aceste două state aveau litigii cu puternicul regat al Seleucizilor, cândva aliatul lui Filip V, peste care domnea Antiochos HI, supranumit „cel Mare”, *hô mégas*. Acesta restaura influenţa Seleucizilor. Deşi, de pe la aproximativ 250 î.Hr., Arsakes condusese o rebeliune a triburilor iraniene împotriva Seleucizilor şi făurise statul part. Antiochos III, datorită unor campanii militare victorioase, între 209 şi 205 î.Hr., restaurase în parte puterea seleucidă. Având ca ţintă eliminarea unui vid pricinuit de înfrângerea aliaţilor săi macedoneni, Antiochos instalase garnizoane seleucide pe ambeleţ armuri ale strâmtorilor (Dardanele, Bosfor). Ameninţa pe rhodieni şi pe Eumenes I, noul rege al Pergamului. Antiochos HI debarcă în Grecia în toamna anului 192 şi proclamă intenţia de a-i susţine pe etolieni şi o independenţă elenică autentică. Încât Republica intervine din nou, bizuindu-se nu numai pe rhodieni şi pe Pergam, ci şi pe liga aheeană şi chiar pe Filip V al Macedoniei. În iunie 191 î.Hr., corpul expediţionar roman şi aliaţii săi înfrâng pe Antiochos IU la Termopile şi îl alungă din Grecia. În anul următor, rhodienii i-au zdrobit flota în Marea Egee. Iar forţele romane debarcă în Asia Mică. Concomitent, în Grecia, liga etoliană pierde controlul exercitat asupra oraşului sanctuar de la Delphi şi al insulelor din Marea Ioniană.

Trupele romane erau comandate de Lucius Cornelius Scipio, care va fi supranumit „Asiaticul”, *Asiaticus*,

asistat de fratele lui, celebrul învingător al lui Hannibal. Cei 80.000 de soldaţi din armata celor doi fraţi au biruit cu strălucire cei 70.000 de militari ai Seleucizilor, în decembrie 190 î.Hr., la Magnesia, din Lydia. Antiochos IU obţine o pace care stipula abandonarea teritoriilor sale din Asia Mică, a grosului flotei sale şi a elefanţilor de luptă, ca şi achitarea unei indemnizaţii de război. *Astfel se deschidea calea hegemoniei romane în Asia şi în Orient*. În plus, eşua proiectul unei mari coaliţii elenistice antiromane, la care visau unii istorici greci3. Hannibal, care acţiona în Asia Mică împotriva intereselor Romei, s-a sinucis în 183 î.Hr. Din nou romanii şi-au rechemat forţele din lumea elenistică, executând o parţială repliere tactică. Numai consulul Gnaeus Manlius Vulso întreprinsese operaţii militare împotriva Galatiei, la cererea lui Eumenes I, regele Pergamului, fără a avea aprobarea senatului. Acesta l-a blamat sever. Când a luat cuvântul în senat, Manlius Vulso a rostit prima cuvântare, unde se profila un program limpede, ostentativ proclamat, în favoarea hegemonismului, a aşa-numitului „imperialism”, în senat (în 188 î.Hr.). Manlius Vulso a insistat asupra necesităţii de a garanta pacea pe pământ şi pe mare şi de a supraveghea riguros Orientul.

Trebuie precizat că expediţiile transadriatice ale Republicii nu solicitaseră decât efective moderate, reduse, alcătuite din puţine legiuni, dar ferm sprijinite, este adevărat, de aliaţii Romei. Interesele imediate ale soldaţilor şi generalilor romani fuseseră din plin satisfăcute de o copioasă pradă de război. Luaseră naştere numeroase legături personale de clientelă, menite a înlesni deplasările în lumea elenistică ale nobililor romani. Primul patronat al unei cetăţi elenice fusese exercitat încă din 212 î.Hr. Asupra Syracuzei de către Marcus Claudius Marcellus.

Dar replierea temporară a romanilor din Grecia şi din Orientul elenistic era prescrisă şi de alte considerente. Romanii se mulţumeau cu impunerea deliberată, după opinia noastră, a unei sfere de influenţe, a unui fel de protectorat, şi deoarece ei nutreau im autentic respect pentru Grecia şi cultura elenistică, superioară celei latine. Ei datorau Helladei multe bunuri spirituale şi materiale. Acest respect a devenit tot mai pregnant, în ciuda împotrivirii lui Cato cel Bătrân. Tutela romană se realiza deci după un model anterior experimentat în Sicilia. Aici toate oraşele greceşti, cu excepţia Messinei, fuseseră proclamate „cetăţi libere”, *ciuitates liberae*, adică degrevate de poveri militare şi fiscale, ca şi de întreţinerea unor garnizoane romane. Libertatea conferită grecilor obliga mai ales la fidelitate morală faţă de Roma. Statele clientelare totuşi constituiau aici un prim pas spre cucerirea romană. Deocamdată ele erau doar supuse unei tutele, aşa-zisa „patronare a lumii greceşti” (*patrocinium orbis graecă*), asumată de către Republică în 196, când Flamininus proclamase libertatea Greciei. Prin urmare, grecii nu plăteau impozite Romei, nu erau spravegheaţi de garnizoane romane şi îşi păstrau structurile instituţionale tradiţionale.

Au intervertit însă şi alte raţiuni, care să explice retragerea temporară a Romei din lumea elenistică în schimbul unui protectorat. Forţele militare şi resursele Republicii erau intens solicitate în Occident, unde întâmpinau adesea rezistenţa anumitor populaţii mai puţin civilizate. A trebuit să se desăvârşească anexarea insulelor, a Sardiniei şi Corsicii, să fie complet supuse seminţiile din nordul peninsulei italice şi din Gallia cisalpină, care îl susţinuseră pe Hannibal: insubrii, cenomanii, boienii, ligurii şi veneţii. Între 190 şi 180 a fost pacificată Gallia cisalpină: s-au implantat colonii

romane în mai multe locuri. În deceniul următor au avut loc dure campanii militare în Liguria. Între Alpi şi Adriatica a fost creat avanpostul roman de la Aquíleia, rămasă încă izolată până spre finalul secolului I î.Hr. În orice caz, Roma a izbutit să despartă câmpia Padului de Barbarii din masivul alpin şi să lichideze pirateria maritimă. Îndeosebi Hispania a solicitat cu pregnanţă eforturile Romei. Aici o exploatare directă a teritoriilor era necesară, într-o arie geografică bogată în pământuri fertile şi în mine, care atrăgeau coloni şi oameni de afaceri romani. Operaţiile militare au fost îndreptate împotriva unor triburi războinice, deosebit de obstinate în refuzul pierderii independenţei lor. Cato cel Bătrân a asigurat controlul total al bazinului Ebrului şi al Cataloniei. El a făcut joncţiunea între cele două provincii romane prin bogata regiune minieră de la Castulo, înainte de a opera o demonstraţie militară pe platoul central al Hispanici. În sud, adică în bazinul actualului Gualdalquivir, s-a efectuat stoparea presiunii exercitate de lusitani, care ameninţau Baetica. Calmul a domnit în această regiune, între 180 şi 155 î.Hr.; însă Roma a fost nevoită să menţină aici importante efective militare. Cu toate acestea prosperitatea crescândă a celor două provincii romane hispanice a stimulat pe lusitani să atace Baetica în 154 î.Hr., iar pe celtiberi să agreseze Hispania Citerior. În sud, trupele romane au suferit eşecuri în 154 – 151; reprimarea brutală a lusitanilor a provocat răscoala condusă de Vhiathus, care a fost complet lichidată abia spre 139 î.Hr. În zona actualului Aragón, operaţiile militare s-au concentrat în jurul aşezării Numantia. Aici celtiberii au opus o dârză rezistenţă; în 151 î.Hr., Quintus Fulvius Nobilor evocă grelele pierderi suferite de romani (Pol., 35, 1, 4). Scipio Aemilianus a fost obligat să recruteze un fel de armată privată spre a pune capăt asediului Numantiei,

pe care a ocupat-o. În pofida maselor de coloni instalate în Hispania, în special în sudul acesteia, romanizarea s-a realizat oarecum lent.

Anexarea Macedoniei şi a Greciei

După 170 î.Hr. Strategia politico-militară a Romei faţă de Macedonia şi de Grecia s-a modificat. Romanii considerau că au aşteptat suficient o integrare progresivă şi paşnică a Helladei în imperiul lor. Până atunci, Republica se străduise să conserve echilibrul de forţe între statele elenistice. Ea favorizase întrucâtva monarhiile, Pergamul, Macedonia, Siria seleucidă, Egiptul, căci se méfia de cele două ligi, aheeană şi etoliană. În Macedonia, simţitor slăbită după Kynoskephalaf, domnea încă din 179 fiul lui Filip V, adică Perseus, care îşi consolidase regatul devenit prosper. Perseus ţesuse cu migală relaţii politice şi familiale, sortite a-i potenţa demersul orientat spre înlăturarea tutelei romane. Devenise, prin căsătorie, ginerele lui Seleucos IV şi cumnat al lui Prusias II, regele Bithyniei. S-ar spune că îl obseda visul lui Antisthenes din Rhodos. Voia să evite pentru moment războiul cu Roma, însă încheiase un tratat de alianţă cu Beoţia. Or un asemenea tratat încălca grav o condiţie a păcii acceptate de către

Filip V cu Republica, adică neamestecul în problemele Greciei. În afară de acestea, urzelile lui Perseus printre vecinii Pergamului l-au neliniştit pe Eumenes, care a cerut intervenţia Romei. Senatul a trimis în Grecia pe consulul Marcius Philippus. Războiul a durat patru ani (172 – 168). La Pydna, în 168 î.Hr., armata romană comandată de Lucius Paulus Aemilius, fiul consulului mort la Cannae, a biruit cu greu pe Perseus. A urmat dezmembrarea Macedoniei.

Dând curs sfatului dat de Cato, senatul nu a anexat Macedonia, ci a abolit regalitatea şi a divizat-o în patru

republici. A fost dezmembrată şi Illyria. Liga aheeană, care a trimis la Roma 1.000 de ostateci, şi Rhodosul au fost slăbite. „Clasa politică” grecească a fost epurată. Tutela părintească a Romei se transforma inexorabil într-o suzeranitate foarte constrângătoare. Astfel, un senatusconsult somează pe Antiochos IV, regele seleucid, în 168, să se retragă din Egipt. Injoncţiunile senatului îi sunt aduse regelui de către generalul Gaius Popilius Laenas. Acesta citeşte tăbliţele care reproduceau ordinul senatului, dar regele seleucid ezită să răspundă. Atunci Laenas schiţează pe sol un cerc în jurul lui Antiochos şi îl somează să nu plece înainte de a da un răspuns (Pol., 29, 27). Tactica romană era uneori foarte brutală. Regatul seleucid s-a limitat practic numai la Siria. Intervenţionismul roman în Orient a prilejuit o întreagă reţea de suzeranităţi ale Republicii, ostentativ zămislite ca atare. Totodată, în Grecia, oraşul insular Delos devine un port liber, un portofranco, concurând cu succes Rhodosul şi îmbogăţind pe comercianţii romani. Dispăruse euforia difuzată printre greci în 196 î.Hr., când Flamininus proclamase solemn libertatea Helladei.

A urmat o nouă etapă a expansiunii romane în lumea elenistică, ilustrată de anexarea directă a numeroase teritorii. După ce înăbuşă rebeliunea macedonenilor, raliaţi lui Andriskos, un pretins fiu al lui Perseus, în 148 î.Hr., Macedonia este transformată în provincie romană. Liga aheeană atacase Sparta în 147 î.Hr. Senatul sprijinea însă pe spartani. Concomitent, spiritul de revoltă antiromană se propagase pretutindeni în Grecia. În 147 – 146 î.Hr., profitând de faptul că grosul armatei romane era blocat de operaţiile din Hispania şi din Africa, strategul aheean Critolaos agită întregul Peloponez, făgăduind săracilor iertarea datoriilor. El se aliază cu beoţienii şi înaintează până la Termopile. Mai

multe solii romane sunt rău primite şi chiar insultate în Corint. Senatul trimite în Grecia două legiuni, comandate de către Lucius Mummius, secondat de trupele din Macedonia. Critolaos este bătut şi ucis. Noul strateg aheean, în septembrie 146 î.Hr., se străduieşte să reziste romanilor în bătălia de la Leucopetra, adică la porţile Corintului. Grecii consideră această bătălie ca luptă decisivă pentru „eliberarea" Helladei. Dar ei sunt învinşi şi Mummius ocupă Corintul fără efort Cum însă avea ordin de la senat să-l distrugă, lasă soldaţii săi să jefuiască oraşul cu o înspăimântătoare cruzime. Locuitorii sunt fie masacraţi, fie vânduţi ca sclavi, şi cetatea este incendiată din temelii. Deşi cercetările arheologice au demonstrat că distrugerea Corintului nu a fost totală. Ea asumă valoarea unui simbol, destinat anihilării complete a turbulenţei manifestate adesea în Grecia. Ligile sunt desfiinţate şi Grecia este anexată ca provincie romană, sub numele de Achaia. În Hellada nu subzistă decât mici oraşe dotate cu instituţii oligarhice. Tot Orientul elenistic se află la picioarele Romei. *Pe deasupra, 146* î.Hr. *Comporta şi un alt eveniment revelator pentru expandarea hegemoniei Romei în întreaga Mediterana.*

Al treilea război punic într-adevăr, câteva luni anterior, adică în aprilie 146 î.Hr., fusese distrusă Cartagina. Faimoasa cetate punică, în pofida anumitor tulburări politice interne, reuşise o redresare impresionantă după înfrângerea de la Zama. Ea dezvoltase intensiv o agricultură bazată pe irigaţii. Îşi refăcuse flota, care brăzda din nou mările. Fără îndoială, Cartagina era atent supravegheată de vechiul aliat al romanilor, regele Masinissa (203 – 148 î.Hr.). Acesta dezvoltase, la rândul său, agricultura pe un sol anterior steril (Pol., 36, 16). Trecuse şi la sedentarizarea nomazilor. Numidia se transformase

astfel într-un stat elenistic prosper – Masinissa năzuia chiar să anexeze Cartagina. În 151, numizii au învins armata cartagineză. Totuşi romanii nu aveau de gând să-l lase pe Masinissa să făurească un foarte puternic stat numido-punic. Pe de altă parte, în 151 î.Hr., Cartagina efectuase ultima livrare din indemnizaţia de război impusă în 201 î.Hr. Încât s-a trecut rapid la o reînarmare substanţială a statului punic sub conducerea unei facţiuni antiromane şi antinumide, care preluase puterea în cetate. Un contraatac cartaginez, lansat, în 150, împotriva numizilor, a slujit romanilor ca pretext să declare război Cartaginei. S-a invocat încălcarea păcii din 201 î.Hr. Încă din 153 î.Hr., mulţi senatori se pronunţau în favoarea unui nou război punic, destinat să lichideze statul cartaginez. Cato, care vizitase Cartagina, în cadrul unei ambasade, şi constatase redresarea spectaculoasă a acestui oraş, îşi termina orice cuvântare, indiferent de tema abordată, prin renumitul enunţ: „şi, în cele din urmă, socotesc că trebuie distrusă Cartagina”, *et ceterum censeo Carthaginem delendam esse*. Operaţiile militare, amorsate în 149 î.Hr., au fost dirijate, începând din 147 î.Hr., de către însuşi Scipio Aemilianus. Când începe asediul cetăţii punice, conducerea acesteia se hotărăşte să capituleze. Dar condiţiile impuse de Scipio Aemilianus erau cumplite: oraşul trebuia distrus, iar locuitorii ar fi urmat să fie mutaţi într-o nouă aşezare, situată la zece mile distanţă de mare. Cartaginezii se răscoală, nu acceptă ultimatumul roman şi încearcă să reziste unui asediu care a durat multe luni. În cele din urmă Cartagina este luată cu asalt. Cartaginezii s-au apărat însă cu dârzenie surprinzătoare. Luptele de stradă, adesea angajate pentru o singură casă, au durat aproape opt zile. În funcţie de dispoziţiile primite de la senat, 50.000 de locuitori au fost vânduţi ca sclavi.

Oraşul a fost brutal incendiat, pe când solul său a devenit blestemat, *sacer*, de fapt tabu, închinat zeilor romani. Totuşi săpăturile arheologice atestă vestigii de locuinţe ce nu au căzut pradă demolării. Pe teritoriul punic, echivalând cu nord-estul Tunisiei actuale, a fost implantată provincia romană Africa, având drept capitală vechiul oraş punico-fenician Utica.

Frontiera cu Numidia a fost clar delimitată printr-un şanţ. De altfel, regatul numid este slăbit şi împărţit între succesorii lui Masinissa. Abia în 129 î.Hr., Micipsa a reunificat regatul. Căderea Cartaginei a format obiect de numeroase opere de ficţiune, inclusiv al unei lamentabile supraproducţii cinematografice, intitulată „Cartagina în flăcări”. Dispariţia oraşului punic nu a determinat şi pe cea a civilizaţiei lui. După debarcarea romanilor în Africa, numeroase oraşe şi aşezări punice au trecut de partea Republicii. Aceste vestigii au menţinut o civilizaţie punică (manifestată inclusiv pe plan lingvistic), capabilă să marcheze pe libieni, pe numizi şi pe diverse populaţii preberbere.

Încă din vremea lui Polibiu s-a încercat să se explice pricinile intransigenţei romane. Voiau oare romanii să-i impresioneze pe grecii prea turbulenţi? Se străduiau ei să-i favorizeze pe oamenii lor de afaceri, *negoţiatores*, concuraţi de comerţul şi industria Cartaginei? Răspunsul trebuie căutat în altă parte. Senatul ştia că niciodată Cartagina, redresată din multe puncte de vedere, nu va accepta dominaţia mediteraneană a Romei, statutul de unică supraputere a acesteia. Pe de altă parte, distrugerea Cartaginei a fost totdeauna estimată la Roma ca simbolul triumfului complet al hegemoniei romane. *Odată nimicită Cartagina, Republica nu mai avea niciun concurent cu adevărat primejdios*. De altfel, Salustiu şi alţi scriitori romani vor diviza istoria internă, ca şi pe cea externă, a Romei în

două mari secvenţe: perioada anterioară distrugerii Cartaginei şi cea care i-a succedat lichidării cetăţii punice (Sail., Z, 41, 2).

Triumful hegemoniei romane

Efectiv, ca urmare a lichidării statului cartaginez, nimeni nu mai părea a contesta supremaţia absolută a Romei în zona Mediteranei. Or această mare va rămâne, până în secolul al XVI-lea d.Hr., principalul centru, cel mai relevant focar al civilizaţiei făurite în Europa, Orientul apropiat şi mijlociu, nordul continentului african. Teritoriile din jurul acestei mări erau fie gestionate direct de Roma, care le anexase, fie administrate de state vasale ca: Tracia, regatele microasiatice, Siria, Egiptul, Cipru, Creta, Numidia şi Mauretania. Însă aceste state se aflau permanent la dispoziţia Romei, care le controla cu străşnicie. Ele nu mai aveau mijloace să se lanseze într-o iniţiativă majoră. Deciziile relevante, care le priveau, se luau la Roma. Totodată o politică mercantilă, focalizată pe progresele comerţului şi industriei, pe interesele negustorilor şi bancherilor, tindea să se schiţeze în interiorul imperiului Romei4.

Armonia, echilibrul intern al Republicii începeau totuşi să fie grav ameninţate. Extinderea enormă a imperiului, criza mentalităţilor, apărute după Pydna, distorsiunile socio-politice, prilejuiau tensiuni ineluctabil agravate. Ele vor izbucni la suprafaţa vieţii politice începând din 133 î.Hr.

Note

1 Pentru vocaţia eminamente defensivă se declară, între alţii, E. Badian, *Roman Imperalism in the Late Republic*, Oxford, 1968, *passim*; Paul Veyne, „Y a-t-il un impérialisme romain?”, *Mélanges de V École Française de Rome*, 87, 1975, pp. 793 – 855; o opinie contrarie, a unui „imperialism” intenţional, a fost preconizată foarte

limpede de W.V. Harris, *War and Imperialism în Republican Rome, 327 – 70 B.C.*, Oxford, 1979. Ezitările apar la M. Le Glay, op. cit., pp. 81 – 100. Nu par a se pronunţa M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 62. Noi am arătat că ritualul practicat de *pater pătratus* implica atât o componentă ofensivă, cât şi una defensivă*: Mentalităţi*, pp. 54 – 55. În legătură cu apariţia unei ţinte imperialiste, în vremea celui de al doilea război punic, vezi Jérôme Carcopino, *Étapes de V impérialisme romain*, ed. A 2-a, Paris, 1961, *passim*.

2 Grecii au cântat, în cinstea romanilor, un cântec de elogiu, în care glorificau Buna Credinţă sau Loialitatea romanilor, atât de fideli jurămintelor lor. Adăugau: „cântaţi fecioare pe marele Zeus, Roma şi pe Titus [Flamininus] şi Loialitatea romanilor. O, Pean! O, Titus salvatorule!” (Plut., *Flam.*, 16, 7). Pentru bătălia de la Kynoskephalaf, zdrobirea Macedoniei şi apoi a regatului Seleucizilor, a se vedea M. Le Glay, op. cit., pp. 91 – 94; M. Christol-D. Nony, pp. 69 – 71.

3 Ne referim la Antisthenes din Rhodos, care, încurajat de o mică victorie navală a Bithyniei asupra Pergamului proroman, victorie orchestrată de către Hannibal, aspira la o mare coaliţie militară, care să distrugă pe romani şi pe un general al lor, numit Poublios, adică, fireşte, Publius Cornelius Scipio Africanul. Cel puţin aceasta rezultă dintr-unul din fragmentele conservate din opera acestui scriitor. Pentru Antisthenes, a se vedea Santo Mazzarino, *IIpensiero storico classico*, 2 vol., 3 tomuri, Roma-Bari, 1973, H, 1, pp. 154 – 160.

4 Pentru războaiele şi evenimentele din lumea elenistică, din vestul imperiului şi din Africa, vezi M. Le Glay, op. cit., pp. 78 – 98; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 69 – 71; 82 – 87. Relativ la o aşa-zisă politică mercantilă, vezi J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens*

dans l'Orient hellénique, Paris, 1919, *passim*; dar şi G. Bloch, op. cit., pp. 184 – 188.

XJ J L/RIZA REPUBLICII ROMANE

(133 LC. – 70 î.Hr.)

Cauzele crizei într-adevăr, începând din 133 î.Hr., edificiul instituţional roman – construit cu atâta migală şi inspirat de *fides* şi de *pietas*, ca şi de pragmatismul, ritualismul, formalismul, constructivismul şi antropocentrismul naţiunii Republicii – intră într-o criză deschisă, ostentativ exprimată şi generatoare de sfâşietoare perturbări politice şi sociale. Veacul de aur al Republicii se încheiase. Economia, viaţa spirituală şi cotidiană a romanilor, mentalul lor, suferiseră mutaţii fundamentale, care se cereau a fi traduse în noi mecanisme de reglare a lor.

O cauză fundamentală a crizei trebuie căutată într-o transformare de care atâţia romani erau mândri. Căci se trecuse progresiv de la Roma cetate-oraş la Roma capitală a unui imperiu teritorial de mari proporţii. *Imperiul teritorial a erodat şi ulterior a distrus Republica*. Instituţiile Romei fuseseră făurite tocmai pentru o cetate şi nu pentru un imperiu. Mentalităţile, viaţa spirituală (auster şi riguros construită), moravurile sobre, economia de subzistenţă a Cetăţii primitive nu mai puteau funcţiona între noile cadre de dezvoltare. Imperiul ecumenic al Romei avea presantă nevoie de noi structuri. Ca o adevărată antistructură, în profunzimile mentalului cetăţenilor, germenii, încă foarte tineri, ai unei anticetăţi, a unei *anticiuitas*, încercau să destabilizeze structura Cetăţii, *ciuitas*. Tot ce ţinea de Cetatea-oraş devenise incompatibil cu imperiul teritorial ecumenic. „Clasa politică” oligarhică nu mai putea gestiona acest imperiu în noile circumstanţe istorice. În interiorul acestei „clase”, unele familii de *nobiles*, ca Fabii, patricieni, intrau în

declin. Între 116 şi 45 î.Hr., Fabii nu au mai dat Romei niciun consul, încât monopolul puterilor reveneau acum Lentulilor şi Meteliilor. În jurul acestora, Claudiilor şi Porciilor, oligarhia îşi strângea rândurile, într-o luptă pe care urma să o piardă. Sau, mai bine formulat, Republica va fi cea care va pierde lupta şi va pieri, între 133 şi 90 î.Hr., această Republică a cunoscut o viaţă politică febrilă, agitată de puternice distorsionări, ca şi de idei noi, menite transformării Cetăţii-stat într-un alt tip de Cetate. S-au produs accidente grave, cum ar fi uciderea unor tribuni ai plebei, consideraţi de oligarhia preeminentă ca periculoşi, şi recursul la omul excepţional, providenţial, convertit în arbitru politic. Problemele nesoluţionate se acumulau an după an. Chiar şi în timpul diverselor campanii militare, generalii se gândeau la alegerile care urmau să vină şi la conduita urmată de soldaţi când ar fi redevenit civili. Armata fusese o prelungire a Cetăţii. Soldaţi, în anumite segmente ale anului, civili, în altele, cetăţenii fuseseră loiali Republicii şi supuşi autorităţii senatului, a magistraţilor şi a adunărilor populare. Dar, începând din 107 î.Hr., se renunţă la recrutările teoretic obligatorii ale cetăţenilor-proprietari, care sunt substituite de înrolările voluntarilor, adesea foarte săraci, convertiţi în militari de profesie, angajaţi pe opt ori zece ani, câteodată chiar mai mult. Aceşti militari de meserie nu se mai simt legaţi de Republică şi de instituţiile ei, ci de generalii lor. Victoriile le erau necesare, întrucât le aduceau îmbogăţiri şi împroprietăriri. Dacă lipseau biruinţele în războaiele externe, le erau utile cele repurtate în cele civile. Generalii lor, marcaţi de modul de viaţă, de ideile întâlnite în Orientul elenistic, doresc şi ei înavuţiri, cuceriri şi o glorie făuritoare de putere personală. Individualismul se propagă masiv pretutindeni, îndeosebi printre generali. Cultura elenică

şi mentalităţile individualiste, larg răspândite, *pătrund ca o apă tare în interiorul vechilor tipare de gândire şi de acţiune*. *Moş maiorum* este subminat, chiar dacă mulţi continuă să-l afişeze.

Oligarhia economico-politică este tot mai opulentă, în vreme ce săracii devin tot mai săraci. Nu doar săracii, ci şi micii şi mijlocii proprietari de pământ constată că cei mai avuţi cetăţeni nu numai că se îmbogăţesc în provincii, dar că nici nu mai plătesc impozitul direct. Frustrările se acumulează în rândurile lor. Aliaţii necetăţeni râvnesc la avantajele conferite de cetăţenia romană. Nevoiaşii, înglodaţi în datorii şi dornici de pământurile cucerite de Roma în Italia şi în provincii, nu se mai simt nici ei dependenţi de structurile Cetăţii. Ei devin o masă de manevră la dispoziţia unor destabilizatori ambiţioşi, dar şi a celor ce aspiră să creeze noi tipare de dezvoltare instituţională.

Pe cale de consecinţă, cauzalitatea crizei Republicii este complexă: încorporează diferiţi factori, de regrupat în jurul disfuncţionalităţilor sistemelor sociale, incompatibilităţii între instituţiile caduce ale Cetăţii-stat şi întinderea imperială a teritoriilor romane. Esenţial ni se pare faptul următor: cetăţenii, locuitorii imperiului teritorial al Republicii, percep altfel lumea, bunurile materiale şi spirituale, realităţile politice, decât strămoşii lor. Totuşi nivelul de viaţă creşte, încât economia şi cultura prosperă în chip manifest. *Lata pentru ce criza Republicii nu este o criză crepusculara, ci o criza de creştere*. Diversele mutaţii sau, altfel enunţat, prefacerile mentale, socio-politice, economice au loc în condiţiile în care echipa guvernamentală este îndeobşte incapabilă să se adapteze la oportunităţile vremii. De unde perturbarea gravă, violentă, a vieţii instituţionale, social-politice în general. De unde şi expansiunea unor noi ideologii, a unei noi filosofii, a

unor noi proiecte politice. Salustiu ştia, cum am văzut mai sus, că anihilarea Cartaginei şi anexiunile din Orient prilejuiseră impasul instituţiilor politice (şi C., 10 – 11). Roma avea tendinţa să devină un parazit. Sicilia, Macedonia, Asia, Siria, Sardinia produceau grâu şi îl furnizau sub formă de impozit. Apăreau ca indispensabile noi discursuri şi structuri mentale.

Dezvoltarea economică

Problemele economice devin complicate, mult mai complicate ca înainte de 133 î.Hr., şi dobândesc impact asupra soluţiilor politice preconizate. Economia Romei şi Italiei comportă o creştere aproape explozivă. Se dezvoltă comerţul, industria, desigur între parametrii obligatorii ai tehnologiei, producţiei şi productivităţii muncii, specifice antichităţii. Învinge definitiv economia de piaţă, de tip capitalist. Aurul adus din teritoriile cucerite (în special din Orient), aproape sistematic jefuite, imprimă o influenţă imposibil de calculat asupra creşterii economice a Italiei. Se adaugă impozitele, percepute în provincii, şi produsele alimentare dobândite la un nivel fixat prin legea provinciei, *lex prouinciae*.

Pe urmele legiunilor, se implantează în provincii, îndeosebi după 146 î.Hr., *negoţiatores* italici, comercianţi, financiari, oameni de afaceri. Datorită acestor *negoţiatores* italici, adesea proveniţi din sudul peninsulei, la Delos se instalează punctul de interferenţă al comerţului occidental şi oriental, inclusiv al celui de sclavi. Sanctuar panelenic, Delosul devine o aşezare internaţională. După anexarea Pergamului, se constată un semnificativ aflux de *negoţiatores* italici în Asia. Ei se organizează în puternice societăţi de oameni de afaceri. De asemenea, *negoţiatores* sunt numeroşi în Hispania, în Africa romană, în sudul Galliei. În toate regiunile Mediteranei prosperă activitatea lor, mixtă ori

strict specializată. Se detaşează angrosiştii, negustori de vinuri şi de ulei (*umani*, *olearif*), de grâne, de produse rare, importate din Orient, ca purpura de Tyr, tămâia, parfumurile, ţesături scumpe, opere de artă. Se constituie uneori companii de transportori, pe pământ şi pe ape. Frecvent, ei sunt în primul rând bancheri, a căror meserie este cea mai răspândită. Schimbă monedele diverse, mânuiesc mari fonduri numerare, împrumută, cu dobânzi înalte simpli particulari, oraşe, regi clientelari. Arendează perceperea de impozite indirecte, în condiţii avantajoase pentru ei. Aceşti arendaşi de impozite, *publicam*, constituie adevărate societăţi pe acţiuni.

Deoarece nu marii publicani, ci mărunţii lor funcţionari percepeau în porturi taxele vamale. Atelierele industriale, unde se fabricau obiecte de metal şi de piele, de construcţii, de ţesături, de ceramică, de obiecte de artă, de bijuterii şi de podoabe scumpe, prosperă şi nutresc, în mare parte, expansiunea acestor *negoţiatores*. Se dezvoltă brutăriile, măcelăriile, magazinele de produse alimentare. Fără îndoială, mineritul şi carierele de marmoră prosperă în chip semnificativ.

Totuşi agricultura subzista ca principala ramura a economiei. Se dezvoltă producţia de grâne şi de legume ori de fructe şi creşte spectaculos cea a viţei de vie şi a măslinilor. Odată cu o acuzată concentrare a proprietăţilor funciare se constată diversificarea culturilor agricole. Anumite latifundii ating dimensiuni insolite pentru antichitate, dacă exceptăm domeniile suveranilor elenistici, ale templelor şi oraşelor. Creşterea vitelor se dovedeşte a fi foarte lucrativă. Cu siguranţă, îndeosebi familiile care trăiau pe proprietăţi funciare modeste nu mai pot fi autarhice. Numeroase produse agricole şi mai cu seamă industriale trebuie

cumpărate la piaţă. Pentru că subzistă în Italia şi pe alte meleaguri mica şi mijlocia proprietate de pământ. Totuşi, această mică şi mijlocie proprietate diminua, datorită fie ruinării unor mici exploataţii agricole, fie concurenţei produselor de import sau fabricate în mari întreprinderi, unde se folosea mână de lucru servilă, fie prin emigrare în colonii adesea exterioare Italiei. Pauperizarea îngroaşă, cum am arătat, rândurile plebei sărace.

„Foamea" de pământuri bântuie în Italia. Desigur, situaţia agriculturii şi dezvoltarea economiei în general nu atingeau acelaşi nivel în toate regiunile Italiei. Astfel, populaţii de munteni, care trăiseră în condiţii mediocre şi în ţinuturile lor aride, au fost transferate în fertila câmpie a Padului şi în Gallia cisalpină, unde au practicat o agricultură şi un comerţ performante, în contrapartidă, oraşele şi satele din Etruria cunosc o situaţie degradantă, o deteriorare a economiei, inclusiv agrară. În Campania şi în Italia meridională se constată, în a doua jumătate a secolului al II-lea! C., o prosperitate urbană şi rurală pregnantă; deşi se reliefează un exod alt aranilor şi o emigraţie masivă spre Gallia cisalpină şi spre provincii. În schimb, oraşele se împodobesc cu monumente impresionante, se dezvoltă centre industriale şi târguri comerciale, inclusiv în mediul rural. Campania îşi exportă vinurile în Africa2.

Poporul roman, ca efect al expansiunii în Italia, este proprietar al unei treimi din solul Italiei. Aceste soluri cucerite sunt în parte închiriate, dar mai ales acaparate de marii proprietari romani sau italici. Întemeierile de colonii, care presupuneau automat distribuirea unor parcele agricole celor ce le populau, au fost abandonate de multă vreme în Italia propriu-zisă. De aceea, în 140 î.Hr., consulul Laelius se gândise la reluarea fondării

(*deductio*) de colonii, dar renunţase la proiectul său. Plebea săracă, înglodată în datorii, revendică, din ce în ce mai stăruitor, o reformă agrară, o redistribuire a pământurilor italice posedate de Roma. Se pornea de la exemplul dat de Nabis, care, câteva decenii anterior, procedase la o redistribuire, între cetăţeni, a pământurilor Spartei.

Tensiuni social-politice violente şi Gracchii

Nemulţumiţii nu se numărau doar în rândurile plebei sărace. Deşi s-au exagerat simţitor proporţiile procesului de pauperizare a plebei nevoiaşe, totuşi real. Numeroase segmente ale societăţii romane contestau gestionarea prea oligarhică a Republicii, confiscarea magistraturilor de câteva clanuri de *nobiles*, absenţa controlului sever al guvernării provinciilor. Cum am mai reliefat, distorsionarea raporturilor între îndatoriri şi privilegii, de care profita *nobilitas*, generase multe frustrări. Aceste frustrări afectau îndeosebi ordinul ecvestru, în plină ascensiune, dar încă lipsit de o pondere politică semnificativă.

Am observat de asemenea că dispariţia, în practică, a obligaţiei de a achita impozitul direct iritase italicii necetăţeni. Anterior ei nu revendicaseră cetăţenia romană. Totuşi, după 133 î.Hr., italicii o reclamă cu insistenţă. Este adevărat că, în Italia, limba latină încă nu se generalizase. Etruscii şi grecii vorbesc limbile lor şi trăiesc în cadrul structurilor locale tradiţionale. Chiar oscii îşi manifestă originalitatea lor culturală. Fiecare cetate italică poseda propriul tip de gestionare a vieţii locuitorilor. Între italici, se adânceau diferenţele dintre peregrini şi aliaţii beneficiari ai dreptului latin, generator de cvasi-egalitate cu cetăţenii romani, în materie de drept civil, însă nu şi în domeniul politic. Faţă de autonomismele locale, Roma nu utiliza încă o politică de asimilare. Dimpotrivă, limita acordarea

cetăţeniei romane. În afara Italiei, necetăţenii italici sunt consideraţi romani şi sunt asociaţi gestionării teritoriilor cucerite. În Italia, ei sunt încă supuşi discriminării. Cu toate că furnizează Romei substanţiale contingente militare, participă plenar la dezvoltarea comerţului şi industriei, sunt legaţi, prin complexe relaţii de clientelă sau de afaceri, cu principalii *nobiles*. Raporturile între grupurile de nemulţumiţi sunt complicate. Alianţele dintre ele se dovedesc adesea conjuncturale, limitate în timp. *Crizei Republicii i se adaugă prin urmare o profundă criză de identitate*.

Din toate aceste frustrări s-a format mişcarea „revoluţionară" a fraţilor Gracchi, dirijată în special împotriva imobilismului societăţii timpului. Se utilizează largile competenţe, căzute în desuetudine, ale tribunatului plebei. Gnaeus Laelius încercase de asemenea să schiţeze un proiect de reformă agrară, în timpul consulatului său ori chiar în vremea preturii sale, exercitate în 145 î. C… Renunţase la el, poate sub influenţa patronului şi prietenului său Scipio Aemilianus. Cenzura acestuia, din 142, fusese sterilă. Se limitase la eliminarea din senat a câtorva senatori taraţi şi la o „frumoasă" cuvântare, unde amintise cetăţenilor virtuţile de odinioară.

Fraţii Gracchi aparţineau unei *nobilitas* plebeiene. Erau fiii consului Sempronius Gracchus, amintit de noi într-un capitol anterior, şi ai Corneliei. De fapt, fraţii Gracchi erau şi cumnaţi ai lui Scipio Aemilianus, vărul lor, care se căsătorise cu sora acestora, Sempronia. Dar Tiberius Gracchus fusese sever crescut de către Cornelia. Pulsiunile sale, aspru cenzurate de Cornelia, trebuiau să se defuleze, să se sublimeze în proiecte politice îndrăzneţe. De altfel Cornelia însăşi, în pofida austerităţii sale, credea în necesitatea unor reforme, sortite să scoată edificiul social-politic roman din

imobilismul lui. Ea se străduise să ofere fiilor săi educatori pe măsură. Adică retorul Diophanes din Mytilene şi filosoful stoic Blossius din Cumae. Ca aproape orice stoic, Blossius considera indispensabilă participarea la viaţa politică. Stoic radical, el preconiza reforme sociale fundamentale. El a putut sugera lui Tiberius Gracchus idei reformiste. După moartea acestuia, fiindcă era implicat în reprimarea partizanilor lui Tiberius Gracchus, a trebuit să părăsească Roma, convins că trebuie recuperată utopia socială a lui Zenon, fondatorul stoicismului, teoretician al egalitarismului social. Astfel Blossius a ajuns un fel de militant al utopiei socialist-comuniste *ante litteram*. În opţiunile asumate de Tiberius Gracchus, a cântărit şi experienţa anterioară tribunatului. În 137 î.Hr., trimis în Hispania, în calitate de *quaestor*, a constatat, în drumul său, că în Etruria se dezvolta înlocuirea muncitorilor agricoli liberi cu sclavi. În Hispania, el a remarcat declinul armatei romane, cauzat de insuficienţa efectivelor. Încă din această vreme, Tiberius Gracchus concepea planuri reformiste cutezătoare şi se bucura de simpatia plebei. A putut să-l impresioneze şi răscoala sclavilor din Sicilia. Ales tribun al plebei, pentru anul 133 î.Hr., el a rostit cuvântări incendiare. Fiarele Italiei, exclamă el, au vizuina lor. Dar nu o posedă oamenii care luptă şi mor pentru Italia, ca să slujească luxul şi îmbogăţirea altora, ei, pretinşi stăpâni ai lumii (Plut., T. *Ghracch.*, 9, 4).

Iată pentru ce Tiberius Gracchus a propus şi determinat adoptarea unor legi de reformă profundă, deşi ponderată. În afară de teritoriul roman, *ager romanus*, acoperit de cele 35 de triburi romane, exista aria solurilor confiscate de Roma de la italicii învinşi: aşa-numitul *ager publicus*, fie atribuit gratuit unor cetăţeni meritorii, fie conferit altora, în schimbul unei

redevenţe. Deţinătorii acestui *ager* nu dispuneau de o adevărată proprietate, *proprietas*, ci doar de un uzufruct, o *possessio*. Cetăţeni bogaţi acaparaseră aceste pământuri, mai cu seamă pe cele necultivate, unde anterior fuseseră mlaştini, păduri şi păşuni. Ei sfârşiseră prin a le uzurpa şi converti în proprietăţi *de facto* (Plut., *T. Gracch.*, 8; App., *Ciu.*, 1, 7 – 8). Puseseră de asemenea stăpânire pe loturi ocupate de unii cetăţeni sărăciţi. Încât Tiberius Gracchus concepe o reformistă propunere de lege, *rogatio*, menită să pună capăt uzurpării proprietăţii publice agricole de către latifundiari acaparatori. Totodată se urmărea refacerea loturilor de pământ ale plebei cetăţeneşti rurale, a cărei scădere ameninţa recrutările militare şi deci siguranţa statului (App., *Ciu.*, 1, 40). De altfel, propunerea legislativă moderată a lui Tiberius Gracchus relua prevederi ale unei legi mai vechi, niciodată abrogate, dar neaplicate în practică. Se limita la 500 de *fugera*, adică la 125 de hectare, segmentul din *ager publicus* pe care putea să-l cultive unul dintre posesorii acestui sol. Se puteau adăuga 250 de *fugera*, adică 65 de hectare, de copil, al unui astfel de posesor. Încât o familie solidă putea ajunge la limita de 1.000 de *fugera* sau 250 de hectare. Ţinta era încurajarea păturii sociale a ţăranilor liberi cetăţeni. În plus, aceste domenii agrare limitate deveneau proprietate *de facto* a celor care le deţineau; aşadar se converteau în *ager prinatus*. Un colegiu format din trei membri, aleşi de popor şi definiţi ca „triumviri ai atribuirii pământurilor”, *triumuiri agriş iudicandis adsignandis*, au fost aleşi de popor pe termen limitat Triumvirii urmau să distribuie loturile recuperate prin reforma pământului public cetăţenilor săraci, în limita a 30 de *fugera*, 7 hectare, de persoană, proclamate inalienabile, adică imposibil de vândut îndeosebi această ultimă prevedere a iritat *nobilitas*, dat

fiind că ea constituia o inovaţie în dreptul roman. Senatorii invocau şi faptul că, pe pământurile posedate de ei, se aflau mormintele strămoşilor lor, că bunurile uzurpate, pentru care nu se mai plătea redevenţă, fuseseră muncite de ei, că adesea ele fuseseră înstrăinate prin moşteniri, că ei contractaseră datorii ca să le lucreze etc. (App., *Ciu.*, 1, 38). Această *rogatio* a fost prezentată în primăvara anului 133 î.Hr. Conciliului plebei, unde s-a izbit de intercesiunea, de veto-ul altui tribun al plebei, Marcus Octavius. Într-adevăr, de multă vreme, *nobilitas* acaparase şi tribunatul plebei. Totuşi Tiberius Gracchus obţine destituirea lui Octavius de către conciliul plebei şi votarea unui plebiscit, care legifera propunerea sa. În special destituirea lui Octavius constituia o măsură revoluţionară. Niciodată un tribun al plebei nu fusese destituit Senatorii, scandalizaţi, au început să vorbească de tiranie, de tendinţa spre o monarhie tribuniciană. Cu atât mai mult cu cât primul colegiu triumviral-agrar fusese format din Tiberius însuşi, din Gaius, fratele lui, şi din Appius Claudius Pülcher, socrul lui. În sfârşit, Tiberius Gracchus s-a hotărât să atace şi pe frontul instituţional. El a solicitat realegerea sa ca tribun al plebei pentru anul subsecvent conciliului electoral al plebei din iulie 133. Această iniţiativă a lui Tiberius Gracchus a fost percepută de mulţi ca o tentativă de lovitură de stat. Chiar o mare parte din plebe l-a părăsit. Exista primejdia perpetuării aceluiaşi ins într-o demnitate. Efectiv Tiberius Gracchus a încercat o lovitură de forţă. El a ocupat împreună cu trei sute de partizani ai săi Capitoliul, unde urmau să se desfăşoare alegerile tribunilor. Acest eveniment a dat semnalul violenţelor. Senatul a votat un *senatus consultum ultimum*, care implica statuarea stării de asediu în Roma şi suspendarea garanţiilor instituţionale. Era pentru prima

oară când se adopta un senatusconsult ultim în absenţa oricărui pericol exterior. Îndată Publius Cornelius Scipio Nasica, de fapt înrudit cu Tiberius şi *pontifex maximus*, porneşte spre Capitoliu în fruntea unei mulţimi. Deşi tribun în funcţiune, Tiberius Gracchus este ucis, iar partizanii săi sunt lichidaţi fizic. În noaptea subsecventă cadavrele tuturor sunt aruncate în Tibru (App., *Ciu.*, 1, 16).

Plutarh va observa că era pentru prima oară de la abolirea regalităţii când un contencios între cetăţeni a fost anihilat în sânge şi în ucideri (*T. Gracch.*, 20). Să remarcăm însă că reformele lui Tiberius Gracchus nu purtau decât asupra plebei cetăţeneşti şi excludeau italicii necetăţeni. Dimpotrivă, el voia să-i defavorizeze pe italici, simpatizaţi de Scipio Aemilianus, vărul şi cumnatul său. Comisia triumvirilor, în care Tiberius Gracchus fusese înlocuit de Publius Licinius Gracchus, a început totuşi să funcţioneze, însă s-a confruntat cu tot felul de contestaţii şi de abuzuri (App., *Ciu.*, 1, 77). Ea trebuia să lucreze asupra a 37.000 km pătraţi, situaţi la sud de Rubicon; ceea ce reprezenta o treime din peninsulă. Urmau să beneficieze de reforma agrară 65.000 de cetăţeni, cărora să li se acorde 1.980.000 de *fugera* sau 500.000 de hectare (5.000 km pătraţi). În 129, cu câteva ore înainte de o moarte subită şi ciudată, Scipio Aemilianus a obţinut, pe căi ocolite, de la senat, blocarea activităţii comisiei triumvirale, care nu a mai funcţionat. Moartea lui Scipio Aemilianus era un cadou pentru *nobilitas*, care se temea de un adevărat patron al italicilor, considerat de mulţi ca un om providenţial, ca un arbitru al Cetăţii, un conducător susceptibil să pună capăt turbulenţei cetăţeneşti. Întrucât forţele reformist-revoluţionare erau puternice şi dornice să restructureze Cetatea atât de divizată (Cic., *Rep.*, 1, 19, 3) 3.

O asemenea înfăptuire a încercat să pună în practică

Gaius Sempronius Gracchus, fratele lui Tiberius. În cadrul unei reforme mult mai ample şi mai îndrăzneţe. Valul nemulţumirilor plebei, care vedea neutralizată modesta reformă agrară a lui Tiberius Gracchus, l-a adus la acelaşi tribunal al plebei pe Gaius Gracchus. Pe de altă parte, este limpede că acest Gaius Gracchus urmărea, în mod deliberat, o anumită democratizare a Republicii, o potenţare ostentativă a competenţelor reale ale adunărilor populare în defavoarea senatului. Nu este imposibil ca unele dintre reformele propuse de el să fi fost proiecte mai mult sau mai puţin clar articulate ale fratelui său, care nu avusese răgazul să le cristalizeze. Dar Gaius şi-a dus lupta împotriva oligarhiei într-o manieră mult mai tenace decât Tiberius şi fără iluziile nutrite de acesta din urmă încă din 125 î.Hr., Papirius Carbo, îndemnat de Gaius, obţinuse votarea unei legi care îngăduia realegerea unui tribun al plebei pentru un mandat anual subsecvent celui pe care îl deţinea, dacă avea nevoie să pună în aplicare măsuri iniţiate de el în interesul plebei (App., *Ciu.*, 1, 21). Voia oare Gaius Gracchus să fie un Pericle roman, cârmuind Republica, datorită unui mandat prelungit, an după an, şi exercitând rolul de tutore al statului, pe care unii doriseră să-l atribuie cumnatului său Scipio Aemilianus? Dar nu în sens conservator, ci într-o direcţie democratizantă, în orice caz reformatoare? Oricum, Gaius aspira să lovească dur interesele oligarhiei nobiliare, să extindă atribuţiile adunărilor populare, să restructureze Republica.

După lichidarea lui Tiberius Gracchus, Gaius se ţinuse câtva timp în umbră. De altminteri, în timpul quaesturii sale, senatul îl trimisese în relativ îndepărtata Sardinia, unde îi prelungise mandatul. Întors la Roma, el manevrase din umbră. Se disculpase însă că ar fi fost implicat în revolta latinilor de la Fregellae, vechi

teritoriu voise. A înţeles atunci foarte bine că reformele nu se pot limita la Roma, că ele trebuie să cuprindă întreaga Italie, ca şi imperiul Republicii. Era necesar ca plebea să nu fie contrapusă italicilor. Dimpotrivă, se învedera indispensabilă o alianţă între plebe şi italici.

În iulie 124, Gaius Gracchus este ales tribun al plebei pentru un mandat întins între 10 decembrie al aceluiaşi an şi 10 decembrie 123 î.Hr. În spatele alegerii se aflau forţele reformiste, îndrăgite în rândurile plebei romane. Această alegere se efectuase împotriva senatului, de către o mulţime imensă de cetăţeni sosiţi din toate colţurile Italiei (Plut., C. *Gracch.*, 32; App., *Ciu.*, 1, 21). Gaius Gracchus a propus rapid un amplu pachet de măsuri legislative. Printre primele care au fost adoptate se consemnează o nouă lege agrară. Ea reda triumvirilor agrari puterile jurisdicţionale, care le fuseseră anulate în 129 î.Hr. Totodată se amenda, în două privinţe, legislaţia lui Tiberius. Se mărea de la 30 la 200 de *fugera* limita lotului de distribuit beneficiarilor legii agrare. Încât aceşti beneficiari nu mai erau oameni cu adevărat săraci. Gaius a înţeles că plebea urbană de la Roma, deprinsă cu viaţa oraşului, nu mai putea să se întoarcă la ţară, ca să lucreze acolo ogoarele. Se ajungea astfel la favorizarea proprietarilor mijlocii de pământ. De asemenea, se exceptau de la recuperările loturilor din *ager publicus* zone unde senatorii aveau interese deosebite: Laţiul, teritoriul Tarentului, cel al Capuei etc. Concomitent se creau noi colonii, adică două în Italia, Scolacium-Minervia, în Bruttium, Tarentum-Neptunia, în regiunea Tarentului, şi una (la propunerea suporterului Gracchilor, Gaius Rubrius) pe ruinele Cartaginei. Pentru popularea acestor colonii, Gaius Gracchus s-a adresat nu atât săracilor Romei, ci mai ales cetăţenilor înstăriţi, care dispuneau de capitaluri. Concomitent s-au întreprins

rapide lucrări de infrastructură rutieră, în special în regiunile defavorizate până atunci.

În acelaşi timp, Gaius Gracchus a stimulat adoptarea altor legi populare. Ne referim în primul rând la o lege „frumentară” sau alimentară, *lex Semproniafrumentaria* (App., *Ciu.*, 1, 21). Această lege, propusă de Gaius şi de Fulvius Flaccus, stipula că lunar fiecare plebeu sărac va primi o anumită cantitate de grâu, destul de consistentă, la un preţ redus, subvenţionat de trezoreria Republicii. În acest mod plebeii proletarizaţi ai Romei nu mai erau nevoiţi să plece la ţară. În vara anului 123 î.Hr., Gaius Gracchus a fost reales tribun al plebei pentru un al doilea mandat. El a obţinut de la senat şi de la adunările populare o lege judiciară prin care jumătate din cei 600 de juraţi, destinaţi să facă parte din tribunalul (*quaestio repetundarum*) ce judeca în procesele intentate de provinciali guvernatorilor corupţi, să nu mai fie senatori, ci simpli cavaleri (App., *Ciu*, 1, 22). O asemenea lege afecta grav interesele senatorilor, înclinaţi îndeobşte să judece cu blândeţe procesele intentate colegilor lor. Totodată era consolidat ordinul ecvestru. Acest ordin se separă practic complet de categoria, de ordinul senatorial, în 123 ori chiar în 129 î.Hr. Senatorii nu mai iau parte la defilarea cavalerilor, sortită examinării lor de către cenzori, *recognitio equitum*, şi nu mai fac parte din centuriile de cavaleri. Juridic, separarea va interveni mai târziu. Pe deasupra, Gaius Gracchus iniţiază diverse măsuri în favoarea cavalerilor. S-au stipulat reduceri ale sumelor vărsate statului de către publicam, când suferiseră pierderi, în special cu ocazia războaielor. Într-adevăr publicând. Erau obligaţi, prin contract, să verse statului o anumită sumă de bani, de recuperat prin încasarea impozitelor de către societăţile lor. Ordinul ecvestru nu mai avea aproape nimic comun cu vechea cavalerie

romană, fiind alcătuit mai cu seamă din arendaşi de impozite şi din feluriţi oameni de afaceri. Gaius promovează şi o „lege despre Asia”, *lex de Asia*, care acorda cavalerilor exploatarea provinciei Asia, implantată în locul regatului Pergamului. Această anexare adusese Republicii imense avuţii. În sfârşit, o „lege teatrală”, *lex theatralis*, rezerva, la spectacole, locuri speciale cavalerilor, separate de cele ale senatorilor. Acest fapt potenţa demnitatea cavalerilor. *Gaius Gracchus instala, în fond, cavalerii la putere alături de senatori*.

Dreptul de apel la popor, ca suprem judecător, *prouocatio*, a fost definitiv statuat. Niciun magistrat roman nu mai putea executa un cetăţean roman, înainte ca acesta să fi făcut apel la popor, dacă ar fi dorit aceasta. Gaius Gracchus s-a gândit chiar să se excludă din senat şi să se ia dreptul de a candida la o nouă magistratură unui magistrat demis de popor. Toate aceste legi, măsuri, propuneri legislative au contrariat violent senatul. Cheltuielile publice sporeau considerabil şi competenţele senatului diminuau simţitor. Pe de altă parte, Gaius Gracchus a pierdut sprijinul ordinului ecvestru, al unei părţi din plebe şi chiar al unor suporteri importanţi, când a propus acordarea cetăţeniei romane tuturor aliaţilor de drept latin din Italia. Propunea de asemenea ca alţi italici să primească dreptul latin. Fondarea unei colonii pe solul damnat al Cartaginei contraria pe mulţi. Încât atunci când, în vara lui 122 î.Hr., el s-a prezentat din nou la alegeri, ca să fie reales tribun, a intervenit catastrofa. Nu a mai fost reales. Chiar plebea se temea de o putere personală permanentă, fie ea şi exercitată de un tribun al său. Pe de altă parte, colegul lui Gaius Gracchus, tribunul Marcus Livius Drusus, partizan al oligarhiei, a propus o serie de măsuri demagogice. Beneficiarii

redistribuirii aşa-numitului *ager publicus* nu ar mai fi trebuit să achite nicio redevenţă pentru ogoarele primite. Drusus a promis şi înfiinţarea, chiar în Italia, a douăsprezece noi colonii, de populat de către plebe. Concomitent, Drusus a propus suprimarea pedepselor corporale, chiar în timpul serviciului militar Italicii urmau să beneficieze şi ei de o asemenea măsură de clemenţă.

Gaius a făcut greşeala de a recurge şi el la folosirea forţei. Tulburări grave au izbucnit pe străzile Romei. Reacţia oligarhiei senatoriale nu s-a lăsat aşteptată. Senatul a votat un senatusconsult ultim foarte clar: „să vegheze consulii ca statul să nu sufere vreo vătămare”, *uideant consules ne quid res publica detrimenti capiat*. Senatorii, cavalerii şi slujitorii lor au luat armele. Consulul Lucius Opimius a urmărit, cu forţele sale, pe Gaius Gracchus şi pe Fulvius Flaccus. Ei au fost prinşi şi executaţi (App., *Ciu.*, 1, 120). Celor 250 de partizani ai lui Gaius, ucişi în luptele de stradă, li s-au adăugat alte 3.000 de victime, condamnate în 121 î.Hr. De către tribunale.

Încât au eşuat tentativele Gracchilor de a reduce puterile deţinute de *nobilitas*, de a democratiza Republica, de a substitui senatului conciliul plebei şi adunarea tribută ca principale forţe diriguitoare ale statului. Gracchii ţinteau o anumită putere personală, dar nu putem stabili proporţiile acestei aspiraţii. Ameliorarea condiţiei plebei s-a produs în mică măsură, dar influenţa ordinului ecvestru a subsistât şi chiar s-a accentuat. *Esenţial este însă faptul că atunci, pentru prima oară în istoria Republicii romane, au avut loc, în interiorul Romei, două minirăzboaie civile*. Ilegalitatea pătrundea adânc în viaţa Cetăţii.

Ce a supravieţuit totuşi din legislaţia agrară gracchiană?

În primul rând a fost abolită inalienabilitatea loturilor distribuite prin reforma agrară. Opulenţii au cumpărat loturile micilor exploatanţi sau le-au acaparat prin mijloace violente. În 111 î.Hr., tribunul plebei, Spurius Thorius, a determinat votarea unei legi (*Thoria*) prin care *ager publicus* a fost declarat proprietate privată a celor care îl ocupau, în schimbul unei redevenţe, al cărui produs trebuia distribuit plebei sărace. Un alt tribun, exponent al oligarhiei, a obţinut ulterior suprimarea redevenţei. În cincisprezece ani, legislaţia gracchiană a dispărut fără urme (App., *Ciu.*, 1, 121 – 124). Mai târziu s-au adoptat alte legi agrare; însă acestea distribuiau loturi agricole numai veteranilor ori coloniilor. Plebeu civili nu au mai dobândit nimic. Totodată rămânea nesoluţionată problema italicilor necetăţeni romani. Din legislaţia promovată de Gaius Gracchus s-au menţinut privilegiile acordate cavalerilor, militarilor în termen, plebei subvenţionate, aşa-zisa „plebe frumentară”. Au subsistât de asemenea prevederile legii privind apelul la popor şi compoziţia mixtă a tribunalelor menite a judeca în procesele de corupţie.

O altă consecinţă, cu importante efecte, se referă la delimitarea clară, cu toate că îndeosebi pragmatică, a celor două ordine preeminente: cel senatorial şi cel ecvestru. De asemenea, începând de la Gracchi, „clasa politică” romană se divide limpede în două mari facţiuni, „partide”, în accepţiune antică (Cic., *Rep.*, 1, 131). O facţiune este cea a optimaţilor, *optimates*, adică, în concepţia lor, a celor mai buni cetăţeni (*optimi*, în latineşte). Aceştia erau conservatori, militau pentru prezervarea ordinii instituţionale, se opuneau reformelor care ar fi putut s-o perturbe. În ultimă instanţă, ei preconizau menţinerea structurilor oligarhice ale Republicii, a privilegiilor dobândite de

nobilitas. Dar concomitent ei luptau pentru salvgardarea Republicii şi a libertăţilor cetăţeneşti tradiţionale, cu toate că inegal distribuite între romani, din punct de vedere politic. Se bizuiau pe o mare parte din *nobilitas* şi pe clienţii acesteia. Îndeosebi pe nobilii bogaţi de sorginte plebeiană.

Li se opuneau „popularii”, *populares*. Aceştia „se comportau în mod popular”, *populariter agunt*. Afişau gusturi simple, reliefau interes pentru desfătările şi tribulaţiile mulţimii. Îşi propuneau să pună în operă un discurs mental netradiţional, ostil oligarhiei. Sugerau măsuri politice şi juridice care să amelioreze statutul celor de condiţie modestă, să limiteze privilegiile senatorilor, să asigure o mai mare libertate de vot în adunările populare, să combată camăta. Au propus legi în privinţa datoriilor celor săraci, agrare sau frumentare (Cic., *Off.*, 2, 73). Numeroşi *populares* utilizează platformele reformiste, uneori chiar revoluţionare, ca pe o trambulină politică, în vederea câştigării şi potenţării unei influenţe personale. Se interesau, în mică măsură, de conservarea legalităţii, chiar a libertăţilor unei Republici pe care o doreau profund restructurată. Se bazau pe unii „oameni noi”, dar şi pe patricieni mai mult sau mai puţin sărăciţi. Desigur, aceste facţiuni nu sunt similare partidelor moderne. Deşi se folosesc uneori termeni ca *partes* spre a-i desemna (Sail., */.*, 43, 1, 1; Cic., *Şest.*, 96 – 98) 4.

În concluzie, am afirma că, dacă pe termen scurt oligarhia conservatoare, prin lichidarea mişcării Gracchilor, pare să fi învins, pe termen lung sau mediu forţele înnoirii s-au menţinut şi au obţinut succes. Tulburările vor reîncepe în curând.

Răscoale ale sclavilor şi anexarea Pergamului

Politica externă romană, ca şi perturbările survenite în gestionarea imperiului Republicii sunt foarte strâns

legate de evoluţiile frământărilor de la Roma şi ale discursului mental cetăţenesc.

Trebuie arătat, „din capul locului”, cum se spune, că *în antichitate n-a existat niciun fel de orânduire sclavagistă şi de mod de producţie sclavagist*. Marxiştii au transformat în dogmă absolută ceea ce Karl Marx enunţase, în această privinţă, în diverse lucrări şi în câteva fraze. Căci însuşi Marx, în alte pasaje, s-a referit la un mod de producţie antic. Deci antic, şi nu sclavagist. Cu rare excepţii, sclavii n-au reprezentat niciodată în antichitate principalul instrument de producţie. De altfel sclavul era mai degrabă un capital decât o marfă. El poate să adune bani pentru răscumpărarare, să aibă legături semiconjugale. Deţine chiar o personalitate juridică atunci când se prezintă în faţa tribunalului domestic al stăpânului. Pedeapsa cu moartea este rar aplicată, mai cu seamă pentru valoarea sa exemplară. Am reliefat, în alt capitol, diversitatea condiţiei servile şi semnificaţia ei. Nu este totuşi mai puţin adevărat că, în secolele al K-lea şi I î.Hr., se constată un aflux masiv de sclavi. Mai ales în Italia şi în Sicilia. Izvorul principal al acestei proliferări a numărului de sclavi îl constituie războaiele Romei şi vinderea prizonierilor ca sclavi. Am semnalat mai sus că adesea, cum ar fi în cazul urmărilor cuceririi Cartaginei, au fost vânduţi zeci de mii de sclavi. Recordul absolut pare să fi fost atins în 167 î.Hr., când au fost vânduţi zeci de mii de macedoneni şi de epiroţi. Dar şi în 104 î.Hr., au avut aceeaşi soartă 140.000 de cimbri şi de teutoni. Incontestabil, nu toţi prizonierii de război deveneau sclavi pe termen lung: cei bogaţi erau adesea răscumpăraţi pe loc, fie de familiile lor, fie de prietenii lor. O altă sursă a dezvoltării sclavilor trebuie căutată în intensificarea tâlhăriei şi mai ales a pirateriei, care face ravagii în Asia Mică, în Siria, în Orientul apropiat.

Târguri de sclavi fiinţează în multe locuri, în Italia, în Grecia, în Asia. La Delos trec zilnic prin târgul de sclavi 10.000 de oameni. Un alt izvor de alimentare a sclavajului îl formează neachitarea datoriilor. Mulţi datornici insolvabili devin sclavi. De asemenea, sclavajul este hrănit de reproducţia naturală: copiii sclavilor rămân tot sclavi.

Diferenţele între condiţiile de existenţă ale sclavilor se adâncesc. Duc o existenţă confortabilă sclavii de la oraşe, adesea foarte specializaţi. Ei sunt medici, pedagogi, secretari ai stăpânilor, coafori, bărbieri, bucătari, slujitori în locuinţe, sclavi publici, inclusiv mici funcţionari. Statul, oraşele, instituţiile municipale îi întrebuinţează ca scribi, crainici publici şi lucrători pe şantierele oraşelor. În sfârşit, sclavii sunt utilizaţi în munca din mine, în întreprinderile industriale şi în atelierele meşteşugăreşti. Dacă anterior ştampilele de pe produse artizanale (ceramică, bronzuri) purtau în special numele unor meşteri oameni liberi, acum, în Italia, prevalează cele ale sclavilor şi liberţilor. Artizanatul cuprinde între 5 şi 10% din populaţia Italiei. Pe de altă parte, în secolul I î.Hr., unii notabili italici şi romani se înconjoară de gărzi de corp, care simt sclavi. Se ajunge chiar la alcătuirea anumitor mici armate private de sclavi. Alţi sclavi sunt antrenaţi în şcoli specializate pentru a deveni ucigaşi de profesie, adică gladiatori. Luptele între ei în arene sunt gustate cu nesaţ de spectatori. Este totuşi adevărat că cei mai mulţi gladiatori sunt oameni liberi, angajaţi printr-un contract chiar în mediul rural există păstori sclavi, care duceau o existenţă autonomă. Ei vor juca un rol important în rebeliunile sclavilor. Marea masă a sclavilor, compusă prin excelenţă din Barbari analfabeţi, lucrează însă la cultivarea domeniilor agricole, îndeosebi pe latifundii. Ei vor contribui la anumite

evoluţii ale agriculturii Italiei. Utilizarea masivă a sclavilor favorizează marile domenii agricole, expansiunea unor noi tipuri de lucrare a pământului, focalizate pe viţa de vie şi pe măslini, în dauna cerealiculturii. Totuşi chiar latifundiarii nu recurg numai la munca sclavilor, ci şi la cea a unor lucrători sezonieri liberi.

S-a exagerat sensibil ponderea sclavilor în interiorul populaţiei Italiei. Se pare că ea nu depăşea cu mult 32% din totalul locuitorilor. Cu toate acestea, pe latifundii adesea sclavii muncesc intens în turme, sub biciul căpeteniilor lor, şi dorm noaptea în semitemniţe, *ergastula*. Cum am relevat deja, mulţi sclavi nu sunt romanizaţi. Animozitatea lor faţă de stăpâni îmbracă nu numai un caracter social, ci şi o dimensiune etnică, naţională. Numeroşi sirieni şi microasiatici erau sclavi ai proprietarilor greci şi italici din Sicilia. Astfel s-a ajuns la ample răscoale de sclavi, îndeosebi în Sicilia, grânarul Romei. Între 136 şi 132 î.Hr. Are loc prima mare rebeliune servilă, în Sicilia, animată în mare parte de sclavii ciobani. Ea a fost condusă de către sirianul Eunus şi de cilicianul Kleon. Rebelii cuceresc Agrigentum, iar Eunus este proclamat rege sub numele de Antiochos. Sclavii formează un stat antiroman, având Henna drept capitală, şi bat chiar monedă. Ei înfrâng patru armate romane, dintre care trei sunt consulare. Cu mari eforturi, consulul Publius Rupilius cucereşte Henna şi zdrobeşte rebelii.

Dar mişcarea servilă de eliberare, socială şi naţională, câştigă proporţii. Cum ea a coincis şi cu reforma lui Tiberius Gracchus, anumiţi cercetători s-au referit la o „Internaţională roşie” a antichităţii. Exagerarea ne apare ca evidentă, cu toate că au existat, poate, contacte între diferiţii rebeli. Într-adevăr sfârşitul răzvrătirii sclavilor coincide nu atât cu reforma

moderată a lui Tiberius Gracchus, cât cu o altă insurecţie, desfăşurată în fostul regat al Pergamului. Acest regat fusese aliatul fidel al romanilor, principalul lor susţinător în Orient cu toate că uneori Roma i-a mustrat pe Attalizi, basileii Pergamului.

Regatul Pergamului fusese constituit în 282 î.Hr. Şi în detrimentul Seleucizilor, pe coasta vestică a Turciei actuale, de un ofiţer numit Philetairos. Sub Attalos IE (150 – 138 î.Hr.) protectoratul roman devenise foarte constrângător. Când mama acestui rege murise, Attalos II i-a ridicat un templu la

Cyzic, împodobit cu basoreliefuri inspirate din mitistoria romană. Inscripţia de aici făcuse aluzie la Romulus şi Remus. Suzeranitatea romană s-a accentuat sub domnia succesorului şi nepotului acestui rege, Attalos IU. Maladiv, Attalos HI s-a comportat ca un despot sângeros. Şi-a masacrat rudele şi prietenii pentru a-şi proteja viaţa. În primăvara anului 133 î.Hr., acest rege moare, din cauza unei insolaţii, şi îşi lasă, prin testament, regatul şi bunurile personale ca moştenire Republicii romane. Numai oraşele regatului le declara libere. Căci Attalos Dl nu avea copii. Nu mai existau Attalizi legitimi. Hotărârea sa nu se poate explica lesne. Ce oare o determinase: acceptarea raporturilor de forţe şi a dominaţiei romane? Ostilitate faţă de singurul Attalid în viaţă, Aristonikos, fratele său vitreg, fiul nelegitim al lui Eumenes II? Nelinişte în faţa instabilităţii sociale, teama de o revoltă, simţită ca iminentă, în condiţiile turbulenţei sclavilor din Sicilia şi din Grecia, care putea cuprinde şi Pergamul? După opinia noastră, Attalos HI, sângeros, dar intelectual pasionat de sculptură şi inteligent, înţelegea că mai devreme sau târziu Roma va trece de la controlul sever al regatului său la gestionarea directă. Şi dorea să-l cruţe de consecinţele unor confruntări militare

devastatoare. Dar pergamezii nu au acceptat uşor clauzele testamentului. Popor de soldaţi colonizaţi, ei se temeau de un stăpân necunoscut Sau cunoscut doar ca arogant. Executarea testamentului a pus de la început probleme. Aristonikos a prezentat testamentul ca un fals şi pe el însuşi ca moştenitorul dinastiei attalide.

Roma nu putea să-şi îngăduie pierderea unei asemenea oportunităţi fabuloase. Bogăţiile exorbitante ale Pergamului permiteau o dezvoltare economică accelerată, în condiţiile în care banii deveniseră rari în trezoreria Republicii. Tiberius Gracchus a sperat probabil să-şi finanţeze reforma din prada consistentă prilejuită de testamentul lui Attalos HI. Cu atât mai mult cu cât familia sa avea legături de cooperare cvasi-clientelare cu Attalizii. După lichidarea sa fizică, tocmai Scipio Nasica a fost trimis în Pergam ca să preia moştenirea. Dar Aristonikos şi foarte numeroşi pergamezi au luat armele. Investigarea inscripţiilor şi monedelor probează că Aristonikos a izbutit să-şi croiască un adevărat regat pe teritoriul Pergamului. Trupele lui au ocupat anumite oraşe. I s-a raliat Blossius din Cumae, radicalizat şi fugit din Roma, după eliminarea lui Tiberius Gracchus. Acest consilier şi ideolog al lui Aristonikos l-a convins să aplice utopia stoică. Aristonikos a eliberat sclavii şi ţăranii dependenţi, un fel de şerbi, şi a instituit un stat egalitar al heliopolitanilor, o „cetate a Soarelui”, *Heliopolis*. Căci stoicii egalitarişti adoptaseră Soarele ca ocrotitor al tuturor năpăstuiţilor sorţii. Acest stat egalitarist, oarecum comunizant, a durat patru ani. Încă în 129 î.Hr., heliopolitanii (inclusiv foşti sclavi şi săraci liberi ai satelor şi oraşelor) au învins la Leukai trupele consulului Publius Licinius Crassus. În cele din urmă au fost zdrobiţi de consulul Marcus Perpema, după un lung şi dificil asediu al oraşului lidian Stratonikeia.

Aristonikos a fost capturat, adus la Roma, unde a fost omorât în temniţă. Abia în 128 – 126 î.Hr., Marcus Aquílius, ajutat de zece comisari ai Republicii, a putut organiza, pe teritoriul fostului regat al Pergamului, provincia Asia, una dintre cele mai opulente ale imperiului Romei.

Totuşi în Sicilia, între 104 şi 101 î.Hr., se desfăşoară al doilea război servil. În vestul insulei, sclavii se răscoală, sub conducerea cilicianului Athenaion, pe când în est, ei simt conduşi de către Salvius, proclamat rege, sub numele de Trypho. Au fost biruiţi şi eliminaţi cu greu de un fost „locotenent” al lui Marius. Agitaţia sclavilor şi a heliopolitanilor a pus probleme complicate statului roman. Ea traduce pregnante dezechilibre etnice şi sociale. De altfel această agitaţie va reîncepe, după câteva decenii, chiar în Italia5.

Categoriile sociale ale oamenilor liberi

Printre oamenii liberi se adâncesc diferenţele sociale. Nu numai între cetăţeni şi necetăţeni, cu efectele mai sus menţionate şi cu altele prezentate de noi mai jos. Desigur, la Roma nu au existat adevărate clase sociale. Şi cu atât mai puţin o „clasă a oamenilor liberi”, care să se contrapună unei „clase a sclavilor”. Au emers însă „ordine”, *ordines*. *Un „ordin”, ordo, nu echivala cu o clasă socială*. *Era de fapt o categorie de oameni definită de un statut juridic, desigur investit cu anumite conotaţii sociale, care dispunea de o „stare” (status) proprie*. Cele mai importante ordine sunt, cum am constatat mai sus, cel senatorial şi cel ecvestru. Cu siguranţă au existat şi alte ordine mai puţin relevante. Este însă contestată, de către unii cercetători, existenţa unui adevărat ordin decurional, format din demnitarii municipali şi membrii consiliilor oraşelor. Am relevat mai sus că, în procesul „cuceririi” romane, Republica se sprijinise adesea pe elitele locale. Ea a continuat să le

favorizeze şi după anexarea teritoriilor respective. Aceste elite au constituit de fapt capete de pod ale impunerii şi persistenţei dominaţiei Republicii şi ulterior ale procesului de romanizare a populaţiilor din vestul „imperiului” Pentru că, în est, elenizarea nu a putut fi. Înlocuită de romanizare. Dacă în Balcani şi îndeosebi în Macedonia, pe termen lung, romanizarea a reuşit, în schimb ea a eşuat în Asia Mică, în pofida eforturilor întreprinse de statul Romei. Cu toate că a lăsat aici urme.

Indubitabil, elitele locale au contribuit substanţial la reuşita procesului de municipalizare şi urbanizare a aşezărilor italice. Ele au sprijinit activ, însufleţite de un sincer elan patriotic, roman şi naţional, cauza Romei. Elitele municipale alcătuiau un fel de categorie socială intermediară între ordinele superioare ale Romei şi populaţia cetăţenească, *populus*, a oraşelor, colonii sau municipii. Şi în interiorul acestei burghezii municipale se iviseră diferenţe între micii proprietari şi opulenţii citadini. Începând din secolul al II-lea! C., această burghezie municipală a alimentat permanent recrutarea de noi cavaleri. Notabilii italici deţin, în societatea locală şi chiar la Roma, în For, o poziţie importantă ca oratori şi avocaţi. Ei înfruntă cu succes snobisme ale romanilor de viţă veche. Unii municipali se instalează la Roma, ca Lucilius, autorul de sature, venit din Suessa Aurunca, aşezare la interferenţa între Laţiu şi Campania. Lucilius ajunge chiar un intim al Scipionilor. Îndeosebi aceşti municipali italici vor furniza nu numai cadrele ordinului ecvestru reîmprospătat, ci şi parametrii etnici ai unei noi societăţi. Ulterior ei vor substitui progresiv vechea *nobilitas* a Romei.

Plebea de condiţie materială modestă a oamenilor liberi a beneficiat parţial de roadele expansiunii romane. Atât la Roma, cât şi în oraşele Italiei. Nu

trebuie crezut că ea se compunea exclusiv din proletari înfometaţi. Chiar cei ce se bucurau, începând de la Gracchi, de distribuţiile de grâne subvenţionate nu puteau supravieţui doar graţie ajutorului substanţial acordat de stat. S-a dezvoltat în Italia, inclusiv la Roma, o industrie prin excelenţă artizanală. Proliferează atelierele meşteşugăreşti individuale, *officinae,* în care proprietarul lucra singur sau secondat de unul ori mai mulţi sclavi. Micul comerţ profită de asemenea de extinderea schimburilor de mărfuri, atât în interiorul Italiei, cât şi în exteriorul ei. Ca şi de sporirea populaţiei citadine, de specializarea producţiei agricole şi de creşterea consumului. Pe lângă bogăţii *negoţiatores*, prosperă negustori de condiţie medie, *mercatores*. Mulţi „buticari” – *sit uneia uerbo* –, *tabernarii,* se descurcă totuşi greu. Ei provin adesea din rândurile ţăranilor emigraţi în Roma sau în alte oraşe. Aceşti nevoiaşi fac parte, alături de şomeri, din „plebea cea mai joasă”, *infima plebs,* sprijinită de distribuţiile frumentare ale statului, dar şi de împărţirile gratuite, organizate de unii particulari bogaţi, adică de „congiarii”, *congiaria,* de ulei, sare, vin, came, veşminte, bani.

Profitând de faptul că, la Roma, nu existau iluminat public şi forţe de poliţie ale statului, şomerii se convertesc adesea în hoţi, *raptores,* spărgători, *effractores,* ucigaşi profesionişti, *sicarii* etc. Alături de plebea cetăţenească, la Roma abundă, în rândurile nevoiaşilor, numeroşi necetăţeni, deci peregrini. Plebea rurală, fie cetăţenească, fie peregrină, comportă mici proprietari de pământ şi lucrători salariaţi. Condiţia lor era foarte modestă, practic aproape la nivelul sclavilor agricoli. Apar noi forme de clientelă, înainte de reforma militară a lui Marius, anumiţi militari devin clienţii generalilor lor. Emerg şi noi tipuri de clientelă civilă,

romană şi italică. Înfloresc totodată, cum am semnalat mai sus, clientelele provinciale. Cu siguranţă, nu toţi plebeii de condiţie modestă trag profit din fructele „cuceririi” romane şi ale creşterii economice.

Clientelele sunt nutrite şi de relativ numeroasele eliberări de sclavi. De fapt, sclavii pot fi eliberaţi fie prin cens, *censii*, dacă stăpânul îngăduia sclavului să se înscrie în registrele recensământului, fie printr-o ceremonie organizată în faţa pretorului sau guvernatorului provincial, *uindicta*, fie prin testament, *testamento*. Statul putea elibera sclavii săi ori chiar cei ai unui particular. Dacă fuseseră eliberaţi de cetăţeni, foştii sclavi, liberţii, cum am mai remarcat, devin automat cetăţeni. Ei îngroaşă rândurile clienţilor fostului stăpân. Libertul asuma prenumele şi gentilicul stăpânului, la care adăuga drept *cognomen* numele său de sclav. Liberţii se infiltrează constant în viaţa economică a romanilor. Unii dintre ei se înavuţesc. Cei mai mulţi se convertesc în artizani sau în mici negustori. În ce priveşte ordinele superioare ale Republicii, trebuie remarcată creativitatea pregnantă, ostentativă, a cavalerilor. Am menţionat, în alt subcapitol, separarea *de facto* a acestui ordin de cel al senatorilor, compoziţia lui fundamentală. Trebuie adăugat că cenzorii nu se mai limitau la înregistrarea averilor pendinte de proprietăţile funciare. Ei luau acum în calcul proprietăţile mobiliare şi înscriau pe cei mai avuţi posesori ai lor în primele clase censitare. Ştim că, la origine, cavalerii fuseseră călăreţii Romei. Statul le conferea un „cal public”, adică o alocaţie bugetară în vederea cumpărării şi întreţinerii unui cal. Posesorii acestui cal, „cavaleri cu un cal public”, *équités equo publico*, fuseseră şi rămân floarea ordinului. Din rândurile lor făceau parte şi fiii de senatori. Există însă acum şi „călăreţi cu un cal privat”, *équités equo*

prinato, care nu aparţin aristocraţiei de tradiţie, însă au un cens indispensabil integrării în ordinul ecvestru. Ei nu aparţineau prin tradiţie ordinului, dar căpătau acces la acesta pe baza recomandării unui *patronus* sau în urma serviciilor aduse statului. Trebuie subliniat faptul că, în această secvenţă istorică, se reliefează o productivă mobilitate socială, întrucât nu mai existau caste, juridic determinate. Fără îndoială, ordinul are o bază financiară, care implică investiţii mobiliare, activităţi speculative. Semnul apartenenţei la ordinul ecvestru este inelul de aur. Din rândurile ordinului fac parte vlăstarele şi rudele senatorilor, dar totodată, cum am mai remarcat, arendaşii de impozite, *publicani*. Se adaugă şi cei mai înstăriţi oameni de afaceri, *negoţiatores*. Am arătat că se integrează în ordin şi îi împrospătează rândurile magistraţii municipali. Îndeosebi după războiul cu aliaţii, recrutarea italică a ordinului va deveni fundamentală. Cavalerii sunt interesaţi de expansiunea militară a Romei, însă aspiră la o consolidare a statutului lor politic. Se preocupă activ de tribunalele create în vederea sancţionării celor ce spoliaseră provincialii de bunurile lor. Or cavalerii aspiră să facă parte din aceste tribunale, care ar fi putut să le contracareze operaţiile desfăşurate de ei în provincii. Am consemnat mai sus că li s-a acordat accesul la aceste tribunale de către Gaius Gracchus. Deci, încă din secolul al II-lea! C., cavalerii obţin un rol politic sporit Ambiţiile lor cresc. Nu acceptă să fie excluşi de la privilegiile senatorilor, care au acelaşi cens ca şi ei. Câteodată interesele celor două ordine coincid, însă adesea ele diverg şi chiar contrastează, pe măsură ce ordinul ecvestru performează în unele privinţe.

Ordinul senatorial este totuşi suprapus celui ecvestru. Procesul separării ordinului senatorial de cel ecvestru fusese pregătit încă din secolul al III-lea. Deocamdată

ordinul senatorial nu cuprinde decât ansamblul senatorilor. El include trei sute de membri, ierarhizaţi, de către cenzori, în categorii, circumscrise de magistraturile îndeplinite. În ordine descrescândă acestea sunt: foştii cenzori, *cenzorii*, foştii consuli, *consulares*, foştii pretori, *praetorii*, foştii edili, *aedilicii*, şi foştii tribuni, *tribunicii*, la care se adaugă acum şi foştii quaestori, *quaestorii*. Am constatat estomparea diferenţelor între patricieni şi plebei. Senatul este dominat, cum am semnalat anterior, de *nobiles*. Abia după 115 î.Hr. Monopolul nobilimii este perturbat, ca după bătălia de la Cannae, şi începe să se fisureze. Anumiţi senatori se îmbogăţesc ostentativ. Averea funciară a lui Crassus va atinge 200.000.000 de sesterţi. Este adevărat că şi unii cavaleri ajung la bunuri valorând 10.000.000 de sesterţi. Senatorii opulenţi posedă la Roma numeroase imobile de raport, *insulae*. Ei dispun de grupuri organizate de „promotori imobiliari”, care cumpără pentru ei case vechi, eventual distruse de incendii, şi construiesc altele noi. Mobilităţii sociale, stipulate cel puţin din punct de vedere juridic, i se adaugă o uriaşă disproporţie între averile şi veniturile cetăţenilor şi necetăţenilor.

Provinciile în 133 î.Hr., Republica nu poseda decât şapte provincii: cele două Hispanii, Africa, Sicilia, Sardinia, Macedonia, Achaia, dintre care cinci rezultaseră din războaiele victorioase împotriva Cartaginei. În vremea lui Sulla, s-a ajuns la unsprezece, dat fiind că se adăugaseră Asia, cele două Gallii, Cilicia. Senatul a ezitat să accepte, în 96 î.Hr., dăruirea Cyrenaicei de către Ptolemaios Apion. Iar, în Africa romană, majoritatea solului provincial aparţinea încă anumitor oraşe „libere”. Fireşte, senatul rezista presiunilor anexioniste exercitate de către cavaleri, îndeosebi de publicani, în care nu avea încredere. Nu

dispunea de un personal administrativ numeros şi temeinic organizat şi nu dorea să dezvolte prea mult o armată acum compusă din militari profesionişti. Înţelegea, probabil, că instituţiile Cetăţii nu erau adaptate cuceririlor uriaşe. Pe de altă parte, suzeranitatea romană era apăsătoare. În orice clipă trupele romane puteau interveni în aceste state vasale, dacă foştii învinşi nu erau suficient de docili. Mai târziu o asemenea strategie va fi abandonată.

Cum am mai remarcat, în genere provinciile erau foarte bogate: Africa, cele două Hispanii, Sicilia, Asia etc. Exploatarea lor directă să vădea a fi foarte profitabilă. Unele centre locale erau foarte active din punct de veţdere economic. Este cazul insulei Delos, în 166 î.Hr., sanctuarul lui Apollo din această insulă fusese concesionat Atenei, iar delienii de baştină fuseseră expulzaţi. Portul franc înfiinţat în Delos nu concura numai un Rhodos de care Roma începuse să se mefieze, ci şi Cartagina şi Corintul, menite dispariţiei sau mai degrabă diminuării drastice a activităţii lor. Delosul ocupa de altfel o poziţie strategică relevantă în inima bazinului maritim greco-oriental, pe calea spre Italia. Se instalaseră aici aproximativ 25.000 de oameni, veniţi din toate colţurile Mediteranei orientale (Asia Mică, Siria, Palestina, Fenicia, Egipt etc.), ca şi din Italia. Reprezentanţii acestor comercianţi au eclipsat rapid pe gestionarii trimişi de Atena. Au înflorit nu numai comerţul cu sclavi, vânduţi de piraţi camuflaţi în negustori (Str., 14, 5, 2), ci şi negoţul de tranzit şi activităţile bancare. Prosperă un bancher ca fenicianul elenizat Philostratos, devenit cetăţean al oraşului Neapolis şi prin urmare bucurându-se de protecţia asigurată italicilor. După 80 î.Hr., Delosul a intrat în declin, pricinuit de războiul împotriva lui Mitridate, de atacurile piraţilor, de deschiderea amplificată a

porturilor italice, de modificările căilor comerciale între Italia şi Orient Rhodosul sărăcit, diminuat, nu mai putea garanta siguranţa transporturilor maritime. De aceea, într-un moment dificil pentru ea, Roma a creat, în 102 – 101 î.Hr., provincia Cilicia ca mijloc de ocrotire a Asiei romane şi a comerţului maritim6.

Viaţa politica după Gracchi

Zdrobirea şi lichidarea lui Gaius Gracchus a procurat optimaţilor o victorie şi un calm relativ, pentru aproximativ doisprezece ani. Pentru că, pe termen lung şi chiar mediu, izbânda conservatorilor a fost contraproductivă. Prestaţia Gracchilor şi îndeosebi morţile lor tragice impresionaseră minţile romanilor. De altfel, cum am mai arătat, problemele rămăseseră nesoluţionate. Nu numai cea agrară sau cea a condiţiei precare a unui număr din ce în ce mai mare de plebei erau nerezolvate, ci mai ales problema reformării instituţiilor Cetăţii, în sens relativ democratic.

Lucius Opimius a fost achitat de acuzaţia de a fi determinat uciderea unor cetăţeni. În 119 î.Hr., Quintus Caecilius Metellus devine cenzor. Se deschide calea preeminenţei politice, pentru un deceniu, a clanului Caeciliilor Meteliilor, plebei conservatori perseverenţi, însă legaţi de interesele capitaliste ale multor senatori şi cavaleri. Totuşi, în acelaşi an, Gaius Carbo, un fost gracchian trecut în tabăra optimaţilor, este împins la sinucidere de un tânăr de 21 de ani, care va deveni celebru, adică Lucius Licinius Crassus. Iar un alt tânăr, *homo nouus* şi bogat cavaler, născut la Arpinum, protejat al Meteliilor, Gaius Marius ajunge tribun al plebei şi apoi accede în senat. Va fi pretor în 115 î.Hr.

Între timp, Roma ocupase şi anexase sudul Galliei. Provinciile hispanice erau izolate, din pricina condiţiilor meteorologice vitrege, o mare parte din durata anului. Pe de altă parte, negustorii romani sau italici care

străbătuseră Gallia meridională remarcaseră bogăţiile agricole, miniere şi artizanale ale acestor meleaguri. În sfârşit, Massilia (azi Marseille), aşezare grecească, de mult timp aliată a Romei, făcea faţă cu greu atacurilor întreprinse asupra ei de către gallii celtici şi de ligurii din apropierea sa. În 154 î.Hr., se produsese o primă intervenţie romană în favoarea Massiliei. Dar în 125 î.Hr., Massilia a solicitat din nou sprijinul Romei împotriva piraţilor din Mediterana şi a tribului ligur al salluvilor, trăitor în Provenţa actuală şi aliat cu regele celt al arvernilor Bântuit, care construise un fel de stat fragil, în secolul al K-lea! C., de la Ocean la Rin, centrat pe o reţea de clientele politice în jurul persoanei lui. Roma, care tocmai desăvârşea cucerirea insulelor (Sardinia, Corsica, Baleare), trimite în sprijinul Massiliei un corp expediţionar, iniţial comandat de consulul Marcus Fulvius Flaccus, însă preluat, în anul subsecvent, de urmaşul acestuia, Gaius Sextius Calvinus. Salluvii şi celţii simt înfrânţi, iar o garnizoană romană se instalează la Aquae Sextiae (Aix-en-Provence). În 122 – 121 î.Hr., Gnaeus Domitius Ahenobarbus şi Fabius Maximus zdrobesc pe Bântuit, care este capturat. Legiunile romane ocupă actualul Languedoc şi fac legătura cu Hispania. În 118 este fondată colonia Narbo Martius (Narbonne) şi Gallia meridională este transformată în provincie romană, sortită unui viitor glorios şi prosper. O *uia Domida* leagă Hispania romană de Italia. În 106 î.Hr. Este ocupată şi Tolosa (azi Toulouse), de către consulul Servilius Caepio. De la început Gallia narboneză este supusă unei colonizări masive. În cincisprezece ani romanizarea a progresat într-un ritm uluitor. Gallia narboneză devine cea mai romanizată provincie romană7. Chiar mai romanizată decât Italia însăşi, după opinia noastră. Massilia a profitat din plin de dezvoltarea înfloritoare a

Galliei narboneze.

Puţin mai târziu romanii poartă, în Africa, un alt război împotriva lui Iugurtha, regele Numidiei (111 – 105 î.Hr.). Acest conflict local a căpătat importanţă datorită narării sale de către condeiul măiestrit al lui Salustiu şi îndeosebi efectelor sale asupra politicii interne romane. Războiul cu Iugurtha, *Bellum Iugurthinum*, a revelat corupţia unei părţi din *nobilitas* şi a anumitor generali optimaţi. Efectele sale au fisurat edificiul structurilor politice oligarhice şi au implicat consecinţe relativ destabilizatoare.

Scipio Aemilianus organizase provincia Africa, reputată pentru solul său arabil foarte productiv. Colonizarea Cartaginei, operată de către Gaius Gracchus, se soldase momentan cu un eşec. În vecinătatea provinciei se afla prosperul regat al Numidiei. La moartea regelui acestuia, Micipsa, în 118 î.Hr., regatul a fost divizat între cei trei moştenitori ai lui, Hiempsal, Adherbal şi Iugurtha. Acesta din urmă era popular şi contractase numeroase şi influente relaţii de prietenie la Roma. Iugurtha a început prin a-l asasina pe Hiempsal (Salt, 12, 3 – 6). Adherbal, înspăimântat, s-a deplasat la Roma, unde însă Iugurtha a trimis soli, care au corupt personaje influente din mediile politice nobiliare. O delegaţie a fost trimisă în Numidia, pentru a împărţi regatul în două părţi. Delegaţia era condusă de Lucius Opimius, ucigaşul lui Gaius Gracchus (Sail., *J.*, 16, 1). După plecarea delegaţiei, Iugurtha îl atacă din nou pe Adherbal, ce se refugiase în Cirta, unde se aflau mulţi *negoţiatores* italici şi romani, întrucât comerţul roman prospera în Numidia. În vara anului 112 î.Hr., Cirta capitulează: sunt masacraţi numizii, italicii şi romanii de aici, ca şi Adherbal (Sail., 7, 26, 3). Masacrarea italicilor şi romanilor în Cirta declanşează la Roma un scandal major. Senatul este obligat să

accepte un război cu Iugurtha. Nu numai influenţa unor *nobiles* corupţi de Iugurtha, ci şi presiunea exercitată de cimbri şi teutoni în zona alpină, chiar în Gallia sudică, încă din 113, împinge senatul la prudenţă în operaţiile militare întreprinse în Africa. Totuşi este trimis în fruntea trupelor romane din Africa consulul Lucius Calpumius Bestia (Sail., /., 27, 4). Acesta îşi ia ca secondant pe Aemilius Scaurus (Sail., /., 29, 1). Cei doi generali se lasă corupţi de către Iugurtha, care cumpără la Roma şi pe tribunul plebei, Gaius Baebius. Campania din Numidia, comandată de fraţii Spurius, succesorul la consulat al lui Calpumius Bestia, şi Aulus Albinus, eşuează lamentabil în anii 110 – 109 î.Hr.; romanii capitulează la Suthul (Sail., 38, 3 – 9). Noul consul, Quintus Caecilius Metellus, un *nobilis* integru, reorganizează armata din nordul Africii şi obţine unele succese, dar fără efect decisiv. Adjunctul şi protejatul lui Metellus, Gaius Marius, intră în conflict cu şeful său direct, militează ostentativ în facţiunea unor *populares* moderaţi, merge la Roma, unde este ales consul pentru anul 107 î.Hr. Şi comandant al corpului expediţionar din nordul Africii (Sali., 73, 5 – 7). De multă vreme Roma nu mai avusese un *homo nouus* consul. Creditul moral al optimaţilor fusese serios zdruncinat de procesele intentate complicilor lui Iugurtha de la Roma, dar şi vestalelor, care îşi încălcaseră legământul. Cu prilejul acestui ultim proces fuseseră compromise familii ilustre. Aemilius Scaurus scăpase de acuzaţia de venalitate şi devenise chiar cenzor în 109 î.Hr., însă zvonurile răspândite pe seama sa făcuseră o rea impresie.

În timpul tribunatului plebei, Marius se opusese votării unui plebiscit care sporea importanţa distribuţiilor frumentare, fie făcându-le mai abundente, fie mai frecvente, fie scăzând preţul, mai degrabă

derizoriu, plătit la ridicarea raţiilor. Totuşi, concomitent Marius determinase votarea unei legi care diminuase posibilitatea nobililor de a influenţa votanţii cu prilejul reuniunilor comiţiilor. Se pare că el a obţinut generalizarea scrutinului secret.

Marius, campaniile sale militare şi tulburările de la Roma

Alegerea lui Marius, după şovăielile şi revelarea scandalurilor publice sau venalităţii unor generali *nobiles*, suscită entuziasmul plebei (Sail. /., 84, 1). În definitiv, se punea astfel capăt reacţiei conservatoare, promovată de oprimaţi, după eliminarea lui Gaius Gracchus. Lupta politică devenea, în acest fel, foarte aspră. De altfel Marius ataca violent *nobilitas*; el, care fusese totdeauna „ostil”, *infensus*, acesteia, se înverşuna acum fie împotriva unor exponenţi individuali ai ei, fie împotriva ansamblului nobilimii (Sail.

84 – 1). Totodată el opera recrutări masive de soldaţi. Completa efectivele legiunilor, solicita trupe auxiliare aliaţilor, popoare şi regi, rechema sub drapel veterani (Sail., /., 84, 2). Marius fusese investit cu tui *imperium* nelimitat în timp, spre a-l combate pe Iugurtha. După ce rostise, într-o adunare a comiţiilor tribute ori a conciliului plebei, o cuvântare în care blamase *nobilitas* şi exortase la o redresare a forţelor militare romane (Sail., /., 85), Marius trimite în Africa un convoi cu provizii, solde pentru soldaţi şi echipament, împreună cu „locotenentul” său Aulus Manlius (Sail., *J*, 86, 1). De asemenea efectuează o nouă recrutare de soldaţi. Iată ce ne spune Salustiu în această privinţă: „el însuşi în această vreme recrutează oşteni, nu după cutuma strămoşilor şi în funcţie de clasele censitare, ci pe bază de voluntariat, cei mai mulţi având cens doar capul. Unii aminteau că a înfăptuit acestea din lipsă de oşteni buni, alţii că din ambiţie de consul, întrucât fusese

celebrat şi sprijinit de acest fel de oameni. De fapt, pentru un om care ţinteşte puterea, cel mai bun susţinător este cel foarte nevoiaş. Fiindcă nevoiaşul, neavând nimic, nu socoteşte nimic cu adevărat drag şi al său. Toate care îi aduc câştig îl apar drept cinstite” (Sail., /., 86, 3) 8.

Enunţul salustian comportă esenţa reformei militare întreprinse de Marius şi a epifenomenelor ei. Reiterăm observaţia că Marius înlocuieşte recrutarea tradiţională (în legiuni), în principiu obligatorie, exclusiv a proprietarilor de pământ, *prin recrutarea voluntară, mai ales a celor mai săraci cetăţeni, care,* până atunci, nu fuseseră niciodată înrolaţi în legiuni. Totodată Salustiu reliefează şi consecinţele acestei reforme. Soldaţii noii armate, militari de profesie, nu urmăreau decât câştigul, îmbogăţirea. Ei erau legaţi de interese materiale, dar şi prin afinităţile sufleteşti, exclusiv de comandanţii lor. Cum a remarcat odinioară Gustave Bloch, patria era încarnată, în ochii lor, numai de omul care le furniza glorie şi bani. *De aceea reforma militară a lui Marius a avut urmări incalculabile pentru viitorul statului roman*. Soldaţii astfel recrutaţi puteau dobândi şi o promovare socială relevantă, mai cu seamă dacă ajungeau centurioni. Oricum, veteranii vor primi pământuri, alte avantaje şi un prestigiu notabil în aşezările unde se vor stabili. Reforma armatei a mai presupus şi o uniformizare a armamentului, precum şi o mutaţie în tactica de luptă, întrucât s-a căutat în măsură sporită efectul de masă, de acţiune militară conjugată, concertată.

Marius a purces în Africa în fruntea unor forţe mult mai numeroase decât era de aşteptat. El a debarcat foarte repede la Utica. Era un general performant. Calităţile sale fuseseră reliefate de însuşi Scipio Aemilianus, deoarece tânărul Marius participase ca

militar la asediul Numanţiei. S-a constatat că recruţii s-au adaptat iute tacticii militare introduse de Marius şi că, în masa soldaţilor, ei s-au contopit cu militarii cu stagii mai vechi. De altminteri, Marius îi lăsa să jefuiască tot ce găseau (Sail., 7, 87, 1 – 3). Marius a devenit idolul soldaţilor, care îl adorau. A întâmpinat rezistenţe slabe: trupele lui Iugurtha erau uzate în luptele cu Metellus şi, fără probleme, oraşele se predau romanilor ((Sail., 7., 88 – 94). Lucius Cornelius Sulla, în calitate de *quaestor*, soseşte în fruntea unor proaspete detaşamente de cavalerie. El va ajunge „locotenentul" lui Marius şi de fapt se va comporta faţă de el cum se purtase şi Marius cu Metellus. Marius ajunge la Cirta, unde îl întâmpină emisarii lui Bocchus, regele Mauretaniei (Sail., 7., 102). În cele din urmă, Bocchus capturează pe Iugurtha şi îl predă, pus în lanţuri, lui Sulla (Sail., 7., 112 – 113).

Marius se întoarce în 105 î.Hr. Într-o Romă profund tulburată de înfrângerile suferite de generalii optimaţi în luptele desfăşurate împotriva cimbrilor şi teutonilor (Sail., 7., 114, 1 – 2). În chip ilegal, Marius este reales consul pentru anul 104. La 1 ianuarie 104, proaspătul consul celebrează, cu mare pompă, triumful pentru victoria repurtată asupra numizilor (Sail., 7., 114, 3). Iugurtha, în lanţuri, a fost târât în urma învingătorului. Salustiu ne declară ritos că, începând din acel moment, nădejdile şi speranţele Cetăţii se aflau la dispoziţia lui Marius (Sail., 7., 114, 4). Într-adevăr, Marius a fost reales consul încă de patru ori consecutiv (104 – 101 î.Hr.). Ultimul său consulat datează din 100 î.Hr., când nu mai exista niciun pericol exterior major. *Drumul spre puterea personală era astfel deschis*. Faptul că Marius a fost de şase ori consul, între 107 şi 100 î.Hr., constituia o gravă violentare a legislaţiei Republicii. Este adevărat că îl susţineau şi cavalerii. Marius fusese şi el cavaler şi

chiar publicări, la începutul carierei sale. În sfârşit, întrucât senatorii erau indignaţi de presiunile cavalerilor şi de hotărârile nedrepte luate de tribunalele din care aceştia făceau parte, în 106 î.Hr. Consulul Quintus Servilius Caepio a obţinut votarea unei legi care restituia în întregime senatului tribunalele, unde se judecau cazurile de corupţie. În 105 î.Hr., consulul Gnaeus Manlius şi Servilius Caepio, devenit proconsul, fuseseră zdrobiţi la Arausio (azi Orange) de către cimbri (Sail., 7., 114, 1). Era cea mai grea înfrângere suferită de romani după bătălia de la Cannae. Caepio a fost destituit, tradus în justiţie şi condamnat la moarte. Nu l-a salvat decât exilul de la pedeapsa capitală. Concomitent, tribunul plebei, Servilius Glaucia, a obţinut o măsură legislativă care încredinţa cavalerilor monopolul tribunalelor rezervate cazurilor de corupţie, *de repetundis*. O altă consecinţă a înfrângerii de la Arausio a fost, desigur, cum am notat mai sus, alegerea lui Marius la un nou consulat. Cei mai mulţi cavaleri aveau toate motivele să-l susţină.

În Africa de nord nu s-a operat nicio anexiune teritorială. Numidia a fost împărţită între un protejat al lui Marius, numit Gauda, şi Bocchus, trecut de partea romanilor şi proclamat „prieten”, *amicus*, şi aliat al poporului roman. Adică vasal-client al Romei. În viitorul apropiat, Africa regilor clientelari şi a oraşelor, pe de o parte, şi Roma, pe de alta, au întreţinut bune relaţii, utile comercianţilor italici. Iugurtha a murit de foame şi de frig în temniţa. Tullianum de la Roma. Avea 54 de ani. În provincia Africa, dar şi în Numidia, au fost instalaţi numeroşi colonişti romani, în special foşti soldaţi ai lui Marius. Pe deasupra, Lepcis Magna, oraş liber şi client al Romei, situat în Libia actuală, a trebuit să primească o garnizoană romană. Republica putea astfel să controleze întregul comerţ din Africa

septentrională. După 96 î.Hr., cum am mai semnalat, Cyrenaica a fost lăsată moştenire Romei de către ultimul ei rege. Iar, în 102, ca să reprime pirateria din bazinul Mediteranei orientale, senatul a trimis o expediţie în Cilicia, care a distrus bazele corsarilor.

Principala misiune a lui Marius a constat în lichidarea invaziei cimbrilor şi teutonilor, care înspăimântaseră Roma (Sail., /., 114, 2). Se iscase aşa-numitul „tumult teutonic”, *tumultus teutonicus*, care provocase o cumplită panică în Roma însăşi.

Cimbrii erau o seminţie germanică, instalată până în 600 – 500 î.Hr. În sudul Norvegiei actuale. Atunci ei au traversat Marea Baltică şi s-au stabilit pe coasta sudică a acestei mări, din Danemarca până în Polonia actuală. Puţini au rămas aici. Grosul cimbrilor s-a unit cu teutonii din nordul Germaniei, adică din Hanovra actuală: ei constituiseră o ligă împreună cu ambronii. Către 120 î.Hr., cimbrii şi teutonii au pornit spre miazăzi, atraşi de mirajul sudului bogat şi însorit şi, poate, împinşi din spate fie de alte seminţii, fie de o deteriorare a climatului. Au ajuns în Silesia, unde au regăsit calea ambrului, călăuzitoare spre Italia. Parveniţi la poalele Alpilor, ei au biruit la Noreia (azi Neumarkt) armata consulară comandată de Papirius Carbo. Drumul spre valea Padului le era deschis. Totuşi Barbarii au ezitat să străbată înaltele creste ale Alpilor. Au preferat să migreze spre vest, ca să prade şi să se instaleze în Gallia meridională şi în Hispania. Am relevat mai sus că la Arausio ei au pulverizat, în 105 î.Hr., o armată consulară, comandată de doi generali care nu se înţelegeau între ei. Patricianul Servilius Caespio îl dispreţuia pe consulul Gaius Manlius, un *homo nouus*. Romanii au pierdut între 80.000 şi 100.000 de soldaţi. Anterior, în 109 î.Hr., cimbrii învinseseră în Gallia, într-un loc necunoscut, pe consulul Silanus, iar în

107 î.Hr., dislocaseră o altă armată consulară, dirijată de Lucius Cassius Longinus. Din 104 până în iarna anilor 103 – 102 î.Hr., seminţiile germanice s-au mulţumit să prade Gallia şi Hispania. Atunci s-au hotărât să opereze o nouă ofensivă. Cimbrii fuseseră învinşi în Hispania de către celtiberi şi se întorseseră în Gallia, unde se uniseră cu teutonii. În Gallia, celţii rezistaseră presiunii exercitate de teutoni. Asociate cu sigurinii helvetici, triburile germanice au statornicit un plan metodic de invazie a Italiei. Cimbrii urmau să pătrundă în Italia prin actuala trecătoare Brenner, iar teutonii şi ambronii trebuiau să se infiltreze în peninsulă prin sudul Galliei. Ei visau să ajungă pe ţărmurile Tibrului. Dar incapacitatea, dezastrele şi corupţia generalilor optimaţi aduseseră din nou la putere pe Gaius Marius.

Marius a pus în operă o tactică politică abilă. A evitat să se angajeze în valea mijlocie a Ronului, unde romanii fuseseră înfrânţi. S-a instalat în sudul Galliei narboneze, unde a blocat calea spre Italia. A evitat o ciocnire directă cu Barbarii, care, urlând, au ajuns până la marginea taberei lui Marius. Strigătele Barbarilor îi înspăimântau pe romani. A pus soldaţii săi să sape, preţ de doi ani, un canal între Ron şi mare, care a fost încredinţat Marsiliei. Apoi în toamna anului 102, Marius a atacat şi zdrobit complet, în câmpia aşezării Aquae Sextiae, întâi pe ambroni şi apoi pe teutoni.

Practic, aceştia dispar din istorie. Între timp cimbrii pătrunseseră în Gallia cisalpină. Ei impresionaseră pe romani, căci, în plină iarnă, alunecaseră în văi pe scuturile lor. Erau asemuiţi cu titanii. Forţele romane s-au retras, dar, la Vercellae, pe cimbri i-a întâmpinat Marius. Secondat de Quintus Lutatius Catulus, celălalt consul, Marius i-a zdrobit în 30 iulie 101 î.Hr. Tumultul teutonic fusese definitiv eliminat Victoria lui Marius a

permis lui Sulla să pacifice Alpii Noricumului şi consulului Aquílius să lichideze revolta sclavilor din Sicilia. Venise timpul ca Marius să se ocupe de viaţă internă, atât de perturbată, a Romei.

În 105 – 104 î.Hr., *populares* triumfaseră. În virtutea unei logici politice fireşti, aripa radicală a devenit prevalentă, la Roma, în absenţa lui Marius. Căpeteniile acestor radicali, Satuminus şi Glaucia, îl sprijiniseră pe Marius în 105 – 104 î.Hr. Pactul dintre ei şi Marius a durat câţiva ani. Ei l-au susţinut pe Marius şi în alegerile consulare din 103 şi 101 î.Hr. Dar radicalii au provocat grave tulburări la Roma, din care nu a lipsit deloc utilizarea violenţei. Lucius Appuleius Satuminus era un *nobilis*, devenit vrăjmaş al optimaţilor. El a fost tribun al plebei în 103 şi 100 î.Hr. Cicero i-a recunoscut anumite calităţi: sinceritate, dezinteresare (Cic., *Şest*., 16, 37). Gaius Servilius Glaucia era de condiţie socială modestă. După ce fusese anterior tribun al plebei şi adversar vechi al optimaţilor, obţinuse exclusivitate în tribunale pentru cavaleri; a devenit din nou tribun al plebei în 101 şi pretor în 100 î.Hr. Cicero îl va dispreţul şi îl va califica drept „bălegarul senatului”, *strecus curiae* (Cic., *De or*., 3, 41, 164). Între 103 – 100 î.Hr., Satuminus şi Glaucia au dominat viaţa politică a Romei şi au terorizat senatul. Ştiau să manevreze cu iscusinţă şi erau excelenţi oratori. Au impus mai multe măsuri legislative revelatoare. Printr-o lege agrară, votată în 103 î.Hr., s-a îngăduit lui Marius să atribuie veteranilor săi loturi de 100 de *fugera* (25 de hectare), din *ager publicus* african. Pe alte segmente din *ager publicus* provincial au fost implantate colonii de veterani, şi nu de civili: în Macedonia, în Achaia, în Sicilia şi în Gallia narboneză (pe teritoriile cucerite de germanici, însă recuperate de Marius). Atât senatorii, cât şi cavalerii au fost profund nemulţumiţi, deoarece sperau să acapareze

ei aceste pământuri provinciale. Legea a fost votată, în pofida auspiciilor nefavorabile şi a împotrivirii unor tribuni ai plebei, care însă au fost puşi pe fugă de o trupă de veterani. Această trupă fusese adunată de popularii radicali tocmai spre a impune legea propusă de ei. Senatul a încercat o manevră abilă, contestând caracterul obligatoriu al unei legi adoptate împotriva legalităţii. În ultimă instanţă Satuminus a obţinut votarea unei hotărâri care constrângea senatorii să jure individual respectarea oricărei legi. Însuşi Marius a ezitat să jure, dar, până la urmă, a acceptat s-o facă, urmat de grosul senatorilor. Numai Caecilius Metellus a refuzat să jure. A fost tradus în faţa comiţiilor tribute şi condamnat la exil, în virtutea altei legi, iniţiate tot de Satuminus şi de Glaucia. Adică o „lege despre maiestate” (a poporului roman), *lex de maiestate*, probabil votată în 103 î.Hr. Această lege prevedea pedepse grele împotriva unui cetăţean care ar fi adus vătămare maiestăţii poporului roman. Cetatea era practic ameninţată de teroare şi de răzbunare. O asemenea lege se va întoarce curând împotriva iniţiatorilor săi şi, ulterior, va fi amplu utilizată de toate facţiunile politice şi în special de împăraţi. În sfârşit, Satuminus şi Glaucia au impus votarea unei legi „ffumentare”, care relua, parţial, prevederile unei vechi propuneri legislative, reprobate de Marius însuşi. Prin această lege, se scădea suma plătită de nevoiaşi pentru raţiile de grâne distribuite lor.

Spirala violenţelor progresa ineluctabil. Cu prilejul alegerilor din 101 î.Hr., Satuminus a aranjat uciderea unui competitor al său, într-o busculadă generalizată. Iar, când s-au desfăşurat alegerile pentru anul 99 î.Hr., au izbucnit numeroase răscoale şi ciocniri sângeroase9. Mecanismele instituţionale ale Republicii aproape nu mai funcţionau. Marius însuşi era şocat. Atentatele în

serie îl speriau. Militar disciplinat, nu putea subscrie la proliferarea lor. Pe deasupra, era, cum am arătat, un *popularis* moderat, legat de ordinul ecvestru din punct de vedere sentimental. Desigur, acordase şi el, după Vercellae, cetăţenia romană unor auxiliari necetăţeni şi hotărâse admiterea în coloniile de cetăţeni romani a unui număr de italici, care astfel dobândeau automat cetăţenia. Spre indignarea senatului. Totuşi, întors la Roma, Marius însuşi s-a văzut reprobat şi atacat de Satuminus şi de Glaucia; în decembrie 100 î.Hr., el a rupt brutal alianţa cu radicalii. Senatul a votat un *senatusconsultum ultimum*, în vederea restabilirii ordinii. Marius, *nolens uolens*, a acţionat împotriva insurgenţilor radicali, care se refugiaseră pe Capitoliu. I-a arestat pe Satuminus şi pe Glaucia, încercând să le salveze viaţa. Însă *nobiles* i-au masacrat fără milă. Ezitările sale din acele zile de tensiune politică generalizată demonstrau că performanţa sa politică nu era pe măsura prestaţiilor militare. Marius nu mai dobândise un nou consulat şi nici comanda trupelor din Orient *Nobilitas* obţinuse o victorie temporară şi se va cantona într-o inerţie augmentată preţ de zece ani.

Cariera lui Marius va continua, după o eclipsă destul de lungă. Totuşi este momentul să-i analizăm pe scurt personalitatea. Născut şi crescut într-o familie de cavaleri înzestraţi şi austeri, nu fusese supus unor frustrări relevante înainte de a se stabili la Roma. Se bucurase aici de o protecţie condescendentă, ce îi amintea fără încetare că nu făcea parte dintr-o *nobilitas*, treptat detestată de el. Nutrea ambiţii puternice. Complexul lui Iuda a acţionat în cazul formării şi evoluţiei personalităţii lui Marius. A fost, desigur, un general deosebit de performant, însă şi un politician vanitos, animat de convingeri ferme, dar şovăitor în ce priveşte aplicarea lor. Nu a fost în niciun

caz revoluţionar. Nu a existat o revoluţie mariană. Dacă s-ar putea vorbi de conotaţii revoluţionare în cazul Gracchilor, mai puţin al lui Tiberius Gracchus şi mai mult în cel al lui Gaius Gracchus, şi, fireşte, în măsură mai sensibilă în cazul lui Glaucia şi al lui Satuminus, nu putem constata aspiraţie spre „revoluţie”, adică *res nouae,* cum ziceau romanii, la Marius. Reforma armatei, cel puţin în mintea lui Marius, a fost dictată nu de considerente revoluţionare, ci de dorinţa de a potenţa eficacitatea ei. Este greu de crezut că Marius s-ar fi gândit la consecinţele mutaţiilor operate de el în materie militară. Cu siguranţă însă că a înţeles că era contraproductivă menţinerea vechilor structuri oligarhice şi a discriminărilor practicate faţă de restul corpului cetăţenesc, poate chiar faţă de italici. Fără îndoială, acumularea consulatelor – când el s-ar fi putut mulţumi cu un *imperium* proconsular în combaterea hoardelor teutonice – relevă năzuinţa de a exercita o tutelă, un arbitraj, o putere personală deloc congruentă tradiţiilor romane. Marius a fost, poate, obsedat de exemplul lui Scipio Aemilianus, cu toate că acesta nu mai apucase să imprime statului tutela lui. Pe scurt, după opinia noastră, *Marius a fost un fel de Scipio Aemilianus popularis şi relativ izbutit*. Pentru că el reuşise, preţ de câţiva ani, să tuteleze Republica. În pofida legislaţiei acesteia. Neîndoielnic totuşi, Marius nu a aspirat la instaurarea monarhiei la Roma.

Evoluţia perturbărilor politice şi războiul cu aliaţii

Preeminenţa popularilor a durat numai 5 – 6 ani. Optimaţii şi senatul au preluat din nou cârmuirea statului, fără să acorde prea mare importanţă unor perturbări serioase ale ordinii „constituţionale”. Preţ de peste un deceniu popularii au intrat într-un con de umbră, în care îşi pregăteau revanşa. Radicalii, Glaucia şi Satuminus exageraseră. Roma nu era pregătită – şi

nu va fi niciodată – pentru o efectivă democratizare a instituţiilor sale.

Până în 92 î.Hr., a subsistât o inerţie mai pregnantă decât cea care a urmat eliminării lui Gaius Gracchus. Roma s-a mărginit la operaţii de pacificare întreprinse în Orient. Devenea tot mai limpede că instituţiile oligarhice ale unei Cetăţi de o suprafaţă redusă, pe malurile Tibrului, contrastau nu numai cu marele imperiu mediteranean al Romei, ci şi cu interesele Italiei însăşi. Dar în 92 î.Hr. A fost ales tribun al plebei, Marcus Livius Drusus, un *nobilis* plebeu foarte bogat, excelent orator şi posesor al unei numeroase clientele romane şi italice. Era fiul acelui Livius Drusus care, prin propuneri legislative demagogice, supralicitase şi anihilase în parte iniţiativele reformiste ale Gaius Gracchus. Mare parte din iniţiativele şi legile acestui Livius Drusus rămăseseră „literă moartă”. Coloniile preconizate de el nu fuseseră niciodată întemeiate sau fuseseră fondate datorită lui Marius, Glaucia şi Satuminus. Pe de altă parte, disensiunile dintre senatori şi cavaleri se acutizaseră. Tribunalele ecvestre dădeau curs unor acuzaţii calominoase, unor condamnări nedrepte. A produs scandal la Roma, în 92 î.Hr., procesul şi condamnarea lui Publius Rutilius Rufus, fost „locţiitor” sau „legat”, *legatus*, al lui Quintus Mucius Scaevola în provincia Asia. Marcus Livius Drusus s-a plasat în fruntea unei facţiuni optimate care înţelegea că anumite reforme erau indispensabile pentru a prezerva esenţialul puterii senatului.

Marcus Livius Drusus a preluat proiecte ale lui Gaius Gracchus, orientându-le însă în sens invers şi lichidând în primul rând competenţele judiciare ale cavalerilor. Trebuiau incitaţi împotriva cavalerilor italică şi plebea săracă. Un grup important de senatori îl susţinea pe Livius Drusus: Aemilius Scaurus, care, urmărit pentru

corupţie, se temea de tribunalele ecvestre, cei mai iluştri oratori ai timpului, Marcus Antonius şi Lucius Licinius Crassus, jurisconsultul Quintus Mucius Scaevola, coanvingătorul de la Vercellae, adică Quintus Lutatius Catulus, tinerii Gaius Aurelius Cotta şi nepotul lui Rutilius Rufus, adică Publius Sulpicius, care va deveni ulterior „marianist11. Mulţi senatori totuşi se împotriveau. Ei invocau devalorizarea monedei romane, ca efect al măririi subvenţiilor menite distribuţiilor frumentare. Printre adversari se număra şi consulul Lucius Marcius Philippus, fost *popularis* convertit în conservator intransigent. Pentru că Marcus Livius Drusus propusese şi alte două măsuri legislative. Cea dintâi relua distribuirea de noi loturi agricole, în Italia şi în Sicilia. A treia şi, desigur, în ultimă instanţă cea mai importantă reda senatorilor controlul tribunalelor anticorupţie. În sfârşit, Livius Drusus propunea acordarea cetăţeniei romane italicilor. Votarea acestor măsuri a resuscitat tulburări violente. Pentru a-şi impune pachetul legislativ, Marcus Livius Drusus a obţinut asocierea tuturor măsurilor într-o singură lege compozită, „în amestec”, *per saturam*. Deşi cu şapte ani în urmă se interziseseră astfel de proceduri. Consulul Philippus însuşi a fost agresat şi Drusus a recurs la ameninţarea cu folosirea violentă a latinilor. Legea a fost votată, dar senatul a anulat scrutinul, invocând vicii de formă şi utilizarea violenţei. O agitaţie febrilă a cuprins întreaga Italie şi Roma însăşi. Circula zvonul că marşul Quintus Pompaedius Silo se legase prin jurământ să-l sprijinie pe Drusus. Un comando de 10.000 de marsi a ajuns la porţile Romei, de unde au fost cu greu îndepărtaţi. La începutul lui octombrie 91 î.Hr. Marcus Livius Drusus a fost asasinat în propria sa locuinţă.

Nesoluţionarea exigenţelor italicilor a provocat însă o

explozie de revoltă în mare parte din Italia. Problema aliaţilor, *socii*, se punea de multă vreme la Roma, poate din 270 – 266 î.Hr.

Am constatat mai sus care era statutul aşa-numiţilor *Latini*. Devenise normal ca toţi *socii*, *Latini* sau nu, să aspire la garanţiile civice, judiciare şi financiare, ale cetăţenilor. Exclusivismul oligarhilor, al majorităţii cetăţenilor i-a şocat profund pe italici. De altfel, în 95 î.Hr., consulii anului, Lucius Licinius Crassus şi Quintus Mucius Scaevola, luaseră aspre măsuri împotriva latinilor şi altor italici, strecuraţi în Cetatea şi în cetăţenia romană. O lege promovată de ei, legea *Licinia Mucia*, prevăzuse expulzarea intruşilor din Roma şi, în orice caz, excluderea lor de pe listele cetăţenilor. Îi acuzau de complicitate cu acţiunile popularilor. Ceea ce nu i-a împiedicat pe cei doi consulari să susţină, în 91 î.Hr., pachetul legislativ preconizat de Livius Drusus, favorabil italicilor. Trebuie oare să amintim aserţiunile unui om politic român (Vaida-Voevod) că numai boul este consecvent în materie de orientare politică?

Asasinarea lui Livius Drusus a avut două consecinţe semnificative. Prima rezidă în ralierea cavalerilor la optica senatului, sub presiunea ameninţării insurecţiei marsilor şi în pofida divergenţelor anterioare cu optimaţii. A doua urmare este o amplă insurecţie a aliaţilor din Italia. A izbucnit un război crâncen. Cu atât mai mult cu cât se află în cauză un litigiu cu alură de război civil. Or se ştie că un război civil este mai crud decât un război între popoare diferite. S-a sugerat o comparaţie cu războiul american de secesiune. Dar putem să ne gândim la războiul civil spaniol. S-au răzvrătit iniţial marsii; samniţii li s-au raliat iute. De aceea, acest sângeros conflict a fost denumit iniţial „războiul marsic”, *bellum marsicum*, apoi „războiul italic”, *bellum italicum*, şi în sfârşit mai ales „războiul

cu socii (aliaţi)”, *bellum sociale*. Marsii şi samniţii au atras de partea lor şi alte populaţii, în special de munteni: unii dintre sabini, lucanienii, picentinii etc. Însă s-au impus două mari grupări militare: cea a marsilor, comandaţi de Pompaedius Silo şi cea samniţilor, dirijaţi de Gaius Papius Mutilus (Veil. 2, 16, 1).

Şapte ori opt populaţii s-au asociat în vederea combaterii Romei. Etruria şi Umbria, cetăţile greceşti din sud şi coloniile latine au ezitat, dar, în ultimă instanţă, au rămas fidele Romei. La început, insurecţia a avut un caracter mai degrabă aristocratic. Elitele, burgheziile aliaţilor doreau să dobândească numai cetăţenia romană. Treptat insurecţiei i s-a imprimat însă o conotaţie populară, stimulată de o propagandă tributară motivaţiilor regionaliste, revendicărilor sociale şi independentiste. Rebelii au făurit un stat marso-samnit, cu o capitală la Corfinium, rebotezat Italica, dar şi cu un senat, alcătuit din cinci sute de membri, şi o trezorerie proprie, doi şefi militari supremi şi doisprezece pretori. Au bătut monede. O monedă emisă de generalul marş Quintus Pompaedius Silo reprezintă opt războinici, ce îşi jură credinţă unii altora. Astfel, o mare parte din Italia a ieşit de sub controlul Romei, aproape asediată. La Roma, rebeliunea italicilor a prilejuit imediat o uniune sacră în jurul senatului. Chiar o mare parte din plebe nu voia să împartă anumite privilegii cu italicii. Republica dispunea de controlul mărilor, de trupele din Hispania şi de resursele Galliilor, cisalpină şi narboneză.

Îndeosebi vestea primelor masacre săvârşite de rebeli a determinat o reacţie intransigentă în Roma însăşi. Au fost trimise împotriva insurgenţilor patrusprezece legiuni. Gaius Marius, rechemat sub drapel, şi pretorul Lucius Cornelius Sulla, remarcat în timpul războiului

din Numidia, au fost desemnaţi să combată italicii răzvrătiţi.

De o parte şi de alta s-a recurs la brutalităţi greu de imaginat. La Asculum (azi Ascoli), în Picenum, femeile romane au fost scalpate de italici, înainte de a fi omorâte. Un pretor şi, legatul” lui au fost lapidaţi: toţi cetăţenii romani au fost masacraţi. La Grumentum, în Lucania, mica garnizoană romană a fost în întregime ucisă, pe când civilii au fost masacraţi. La rândul lor, romanii, când cucereau un oraş rebel, ucideau necombatanţii. Ei jefuiau, omorau localnicii, cel puţin parţial romanizaţi, sau îi vindeau ca sclavi. Sulla a pârjolit Samnium. Au avut loc însă şi fraternizări ale celor două tabere de combatanţi. Astfel, când trupele lui Marius au întâlnit, în Samnium, forţele lui Pompaedius Silo, mulţi soldaţi au recunoscut în tabăra adversă oaspeţi sau gazde, *hospites*, rude, foşti camarazi de arme, prieteni. S-au strigat pe nume, au fraternizat şi au organizat o adevărată sărbătoare (DS, 37, 13). La Roma, s-a început prin represiune. Încă de la începutul anului 90 î.Hr., tribunul plebei Quintus Vario a depus într-o adunare populară o „propunere legislativă”, *rogatio*, de agravare a legii *de maiestate*, ulterior înăsprită de către senat. S-a înfiinţat un tribunal excepţional, alcătuit exclusiv din senatori. Tribunalul urma să pedepsească pe toţi complică rebeliunii italice şi chiar pe cei ce susţinuseră măsurile propuse de Drusus. Tribunalul a fost sprijinit de cavaleri şi a lovit în rândurile optimaţilor reformişti. Mulţi au trebuit să se Exileze pentru a se salva de pedeapsa capitală. În anul subsecvent, Vario a fost urmărit, în virtutea propriei sale legi, şi condamnat pe baza aceleiaşi legislaţii. La alegerile tribuniciene pentru anul 89 î.Hr. Se produsese un reviriment.

Senatul a înţeles că nu se poate mărgini la reprimări.

Exista primejdia ca alţi aliaţi să adere la rebeliune. Devenise iminentă defecţiunea Etruriei şi a Umbriei. La propunerea consulului Lucius Iulius Caesar, s-a votat, la sfârşitul anului 90 î.Hr., o „lege Iulia”, *lex Iulia*, care acorda cetăţenia romană tuturor latinilor şi aliaţilor ce ar fi solicitat-o (o parte dintre grecii din sud nu o reclamau). Se stipula şi dreptul generalilor de a o conferi soldaţilor lor peregrini. Totuşi, o asemenea lege circumscria focarul revoltei, fără însă a-l lichida. O lege Plautia-Papiria din 89 î.Hr., propusă de tribunii Marcus Plaudus Silvanus şi Gaius Papirius Carbo, acorda cetăţenia romană cetăţilor care depuneau armele şi altor italici, dispuşi, într-un interval de timp de şaizeci de zile, să se înscrie drept cetăţeni în registrele pretorilor. O a treia lege reglementa anumite detalii şi extindea cetăţenia la anumite cetăţi situate la nord de Pad. Războiul era practic terminat. De altfel, la sfârşitul anului 89 î.Hr., romanii luaseră cu asalt principala citadelă a rebelilor, oraşul Asculum. Italicii dobândiseră ceea ce îşi doreau cu ardoare: cetăţenia, *ciuitas romană*.

Samniţii au continuat totuşi războiul. Ei fuseseră ultimii italici importanţi supuşi de Roma şi cei dintâi care trecuseră de partea lui Hannibal. Aspirau la independenţă, şi nu la cetăţenia romană, încă în 82 î.Hr., Sulla va zdrobi o armată samnită la Porta Collina a Romei, iar unii rebeli vor rezista la Nota până în 80 î.Hr. (Liv., *Per.*, 89). Problema era cum să se încadreze masa noilor cetăţeni în cele 35 de triburi romane. Conservatorii se temeau ca, repartizaţi în toate triburile, nou cetăţeni să nu-i depăşească pe cei vechi ca număr de voturi (App., *Ciu.*, 1, 214). S-au încercat diverse soluţii. Unii s-au gândit fie să-i distribuie numai în opt triburi, fie să se înfiinţeze pentru ei alte nouă triburi. În 88 î.Hr., tribunul Publius Sulpicius Rufus a

propus ca noii *ducs* să fie repartizaţi în toate cele treizeci şi cinci de triburi. Intervenise o alianţă între mediile comercial-financiare din Asia sau Italia şi facţiunea marianistă de la Roma. Nu s-a luat momentan nicio decizie; însă în 84 î.Hr., un senatusconsult prevede înscrierea noilor cetăţeni în cele treizeci şi cinci de triburi. Totuşi, abia în 70 – 69 î.Hr., sub presiunea popularilor şi datorită consulilor Pompei şi Crassus fiul, s-au încheiat operaţiile de recensământ şi înregistrare a noilor cetăţeni. Astfel, legile din 90 – 88 î.Hr. Şi-au aflat o desăvârşită aplicare concretă. În 70 î.Hr., mulţimile italice au venit în masă la Roma (Cic., *Verr.*, I, 54). Recensământul a consemnat 910.000 de cetăţeni, adică dublul celor ce avuseseră această calitate înainte de războiul cu *socii*. În operaţiile militare împotriva insurgenţilor se remarcaseră Sulla, Marius (deşi acuzat de a le fi condus cu prea mare blândeţe) şi Gnaeus Pompeius Strabo, tatăl lui Pompei. Pieriseră, într-un fel sau altul, 300.000 de oameni, îndeosebi tineri. Anumite regiuni sărăciseră.

Urmările războiului social şi ale extinderii cetăţeniei au fost complexe şi deosebit de relevante. *În primul rând Republica s-a convertit dintr-o Cetate-oraş-stat* (*pur şi simplu*) *într-o Cetate-oraş-stat teritoriala*. *Unitatea Italiei era asigurată de cea mai numeroasă comunitate civică din bazinul Mediteranei*. Procesul de romanizare a italicilor s-a accelerat sensibil. Au emers noi clientele regionale, ca efect al înrolărilor masive de soldaţi. În Picenum, unde tatăl lui Pompei poseda domenii imense, s-au urzit asemenea clientele extinse. Gallia cisalpină rămânea o provincie, însă bogată. Desigur, romanii puteau să-şi pună întrebarea dacă era necesar sau nu procesul deschiderii cetăţeniei. Pe de altă parte, în timpul războiului „social” (cu *socii*), se produsese un aflux de refugiaţi în Roma însăşi. Ei

îngroşaseră rândurile plebei urbane şi ale unei mase de manevră aflate la dispoziţia unor manipulatori ambiţioşi şi lipsiţi de scrupule. La Roma, proliferau, în cantitate sporită, clanurile politice, generalii avizi de noi comandamente militare. Ei nu mai erau dispuşi, ca strămoşii lor, să redevină simpli cetăţeni după încheierea mandatului. A devenit şi mai adâncă prăpastia între vechea „constituţie” a Cetăţii şi realitatea politică italică şi imperială. Instituţiile tradiţionale funcţionau greu. De mai multe ori ele se „poticniseră”. *Republica era condamnată la moarte*, în absenţa unei reforme structurale profunde, pe care, până la urmă, n-a mai dorit-o nimeni cu adevărat. Complexitatea, progresiv crescândă, a misiunilor de gestiune a provinciilor provocase înmulţirea posturilor de magistraţi sau promagistraţi. În aceste condiţii pragmatismul roman, generator de echilibrare a competenţelor membrilor colegiilor magistraţilor, nu mai operase fructuos. Se iviseră tensiuni între magistraţi, îndeosebi între tribuni. Atmosfera politică era viciată de propaganda în favoarea unor personalităţi ori a unor măsuri legislative, adesea demagogice, de corupţie şi de manipulări electorale. Senatul însuşi se transforma. Era obligat să se deschidă familiilor italice mai importante. Unii dintre aceşti *senatores noi* făceau front comun cu ordinul ecvestru. Ajunsă desuetă, vechea *nobilitas* trata zadarnic cu dispreţ pe oamenii proveniţi din municipiile italice. Un asemenea dispreţ îi irita pe aceştia (Cic., *Phil.*, 3, 15). În 57 î.Hr., Pompei va mobiliza toţi italicii, senatori şi cavaleri, spre a-l sărbători pe Cicero. Vechea psihologie politică a Republicii devenise caducă. Tocmai aceasta o vor arăta cele ce urmează, inclusiv declanşarea primelor adevărate războaie civile9 bis.

Sulla, războaiele civile şi conflictul cu Mitridate în

vremea Gracchilor, a lui Satuminus şi Glaucia şi chiar în alte situaţii surveniseră grave tulburări la Roma, entorse ale ordinii instituţionale şi acte de violenţă sângeroase. Este adevărat că războiul purtat împotriva aliaţilor, *socii*, fusese în mare măsură un conflict civil. Pe deasupra, oferise un exemplu primejdios. Armata de profesie se „rodase” – *sit uneia uerbo*, între timp. Trecuseră aproape două decenii de la reforma lui Marius. Acum marea majoritate a soldaţilor din legiuni era alcătuită din *căpiţe censi* sau *proletarii* (calificaţi astfel fiindcă singura lor avere rezida în copiii lor, în descendenţa lor, *proles*). Proveneau îndeosebi din mediul rural. Încă din secolul al II-lea! C., oştenii, fie ei *iuniores*, reiterăm, între 17 şi 45 de ani, fie *seniores*, între 46 şi 60 de ani, efectuau, după înrolare, *dilectus*, 16 până la 20 de campanii de infanterie şi 10 campanii de cavalerie. Se realizaseră şi recrutări obligatorii în cazuri de excepţie, de „tumult”, *tumultus*, tulburare politică externă gravă. Mai mult ca oricând aceşti militari săraci, decişi să se îmbogăţească, nu mai erau soldaţii Republicii, ci ai lui Marius, ulterior ai lui Sulla, Pompei etc. *Ei au fost un instrument relevant al războaielor civile*.

În 88 î.Hr., la Roma situaţia politică străbătea un moment dificil. Noii cetăţeni italici nu erau încă înscrişi în triburi, situaţia monetară era catastrofală: pierderea temporară a Asiei, menţionată de noi mai jos, lipsise trezoreria de venituri importante. Consulul Sulla nu iniţiase nicio reformă pertinentă. El obţinuse comanda trupelor de expediat în Orient. Tribunul plebei, Sulpicius Rufus, nu propusese doar repartizarea noilor cetăţeni în cele 35 de triburi. El prevăzuse şi rechemarea din exil a celor consideraţi complici ai italicilor revoltaţi. Se sprijinea, desigur, pe *populares*. Aceştia deveniseră o facţiune „marianistă”. „Partidul”,

partes, cum îi califică Salustiu, adică popularii, se grupase în jurul lui Marius. În timpul războiului cu *socii*, Marius pierduse, la un moment dat, comanda unor trupe pe care le dirijase.

Atunci intervine Sulla. Publius Cornelius Sulla era un patrician sărac. El aparţinea unei ramuri sărăcite a reputatei ginte Cornelia. În copilărie şi în adolescenţă trebuise să fi încercat multe frustrări, pe care le refulase cu greutate. Îşi petrecuse începutul tinereţii într-o lume interlopă, abundentă în bufoni, comedieni, curtezane. Păstra însă ţinuta de mare senior rafinat. Detesta oamenii banului, parveniţii mediilor de afaceri, încât nu a devenit niciodată exponent al popularilor. A rămas toată viaţa, inclusiv la bătrâneţe, un, juisor”, un mare amator de plăceri, un gurmand, un iubitor de vin şi de femei (Plut., *Sylt*, 2). Cultivat, erudit, a scris comedu şi o bogată operă memorialistică. Totuşi acest intelectual, iubitor al voluptăţii, ascundea un psihic stăpânit de invidii, resentimente, complexul lui Iuda, pe scurt, ambiţii devorante, sete de glorie, în serviciul cărora şi-a pus o inteligenţă notabilă. În tinereţe, a dobândit o avere stranie, lăsată lui moştenire de o curtezană, al cărui amant fusese. Ceea ce i-a îngăduit să înceapă o carieră publică importantă. De altfel toată viaţa a izbutit să-şi sporească averea. Quaestor târziu, la treizeci de ani, în 108 î.Hr., excelează în Africa, sub comanda lui Marius, ca militar competent, foarte cutezător, şi ca negociator iscusit Capturarea lui Iugurtha, la curtea însăşi al lui Bocchus, îi aduce glorie la Roma (Plut., *Sylt*, 4), dar şi resentimentele lui Marius, pe care Sulla se deprinsese să-l deteste, cu toate că se formase sub îndrumarea lui. Pretor în 97 î.Hr., a rămas celebru pentru dărnicia revelată cu prilejul organizării jocurilor în cinstea lui Apollo. Pentru întâia oară, romanii au admirat o sută de lei trimişi de Bocchus,

prietenul lui Sulla, în vederea luptelor din arenă. De altfel, Sulla şi-a luat supranumele de „binecuvântat de zei”, /e/ix, pe care grecii îl traduceau prin *epaphrôditos*, protejatul Afroditei-Venus. În anul următor, Sulla a mers în Cilicia în calitate de *propraetor*. Aici a fos pus în situaţia de a reprima ambiţiile lui Mitridate, regele Pontului, care visa să constituie un mare imperiu elenistic, în dauna romanilor şi părţilor. Sulla îl restaurează, pe tronul lui, pe Ariobarzanes, regele Cappadociei. Sulla a înaintat până la malul Eufratului, unde, aşezat pe un fel de tron, a întâmpinat ambasada statului part al Regelui regilor, ori Marele rege, a doua superputere din „lumea locuită”. El se afişa ca încarnarea maiestăţii Romei. Sulla încheie o alianţă cu părţii, al căror regat avea contacte cu India şi China. Concomitent, statul part exercita suzeranitate asupra Armeniei, unde romanii aveau interese pendinte de protejarea statelor clientelare din Asia Mică. Un ghicitor chaldean îi prezice că va deveni măreţ, primul dintre romani (Plut., *Syll.*, 8). În fond sceptic în materie de religie, Sulla era superstiţios; se încredea în vrăjitori sau prezicători, mai cu seamă în propria sa stea.

Sulla a participat cu succes la războiul împotriva aliaţilor rebeli. În 89 î.Hr., în mijlocul intrigilor, adesea violente, Cornelius Sulla se căsătoreşte cu Caecilia Metella, câştigând astfel ca suporteri pe optimaţii cei mai conservatori. Este ales consul, ca şi Quintus Pompeius Rufus. Iar, în 88 î.Hr., Cornelius Sulla prezidează alegerile consulare pentru anul 87 şi se pregăteşte să ia comanda celor şase legiuni concentrate la Capua în vederea războiului iniţiat împotriva lui Mitridate. Însă, în Roma, se acumulau tulburările sângeroase. Sulpicius Rufus, deşi înglodat în datorii, înserase în pachetul său legislativ şi o măsură prevăzând excluderea din senat a oricărui membru al

curiei, care contractase datorii mai mari de 8.000 de sesterţi. Desigur, legea nu putea să i se aplice lui însuşi. Îşi alcătuise o gardă de 600 de tineri cavaleri, numiţi de el antisenat, şi plătea o trupă formată din 3.000 de spadasini profesionişti. Întreprindea manevre ca să amâne plecarea lui Sulla în Grecia. Consulul Quintus Pompeius Rufus a trebuit să scape cu fuga; fiul său, pentru că încerca să reziste, a fost măcelărit Sulla a trebuit să se refugieze în casa lui Marius, care i-a salvat viaţa. Marius era dezamăgit, amar şi ros de ambiţie, dar totuşi încă relativ fidel legalităţii republicane. Sulla a profitat de dezordinea care pusese stăpânire pe Roma şi s-a dus în Campania, la legiunile aflate încă sub comanda sa. În drum a aflat că Sulpicius Rufus, după ce obţinuse votarea celorlalte propuneri legislative ale lui, determinase conciliul plebei să voteze un plebiscit, care anula decizia senatului: i se lua lui Sulla comandamentul legiunilor menite să plece în est. Acest comandament era încredinţat lui Marius. A fost „picătura care a umplut paharul” 10.

După ce organizase recrutări excepţionale, în vederea războiului cu *socii*, Marius fusese acuzat că simpatiza cauza italicilor şi că nu-i combătuse cu suficientă vigoare (cum am semnalat mai sus). Îndeosebi se temea că va fi uitat complet. De aceea el, care combătuse pe Satuminus şi pe Glaucia, a acceptat să se alieze cu violentul şi destul de radicalul Sulpicius Rufus, în schimbul asigurării unei glorii militare reînnoite. Reacţia lui Sulla nu s-a lăsat aşteptată. A convocat cele şase legiuni şi le-a ţinut o cuvântare convingătoare. S-a referit desigur la încălcarea legalităţii republicane. Mai ales însă le-a revelat că Marius ar fi vărsat profitul războiului veteranilor lui. Apoi a pornit spre Roma în fruntea legiunilor sale. Cei doi tribuni ai plebei, expediaţi la Capua, ca să pună în aplicare plebiscitul

iniţiat de Sulpicius Rufus, au fost masacraţi. Exemplul lui Marcus Livius Drusus îi demonstrase lui Sulla că statul nu putea fi renovat numai cu sprijinul forţelor politice cetăţeneşti, tradiţionale, divizate şi slăbite. Împreună cu Quintus

Pompeius, Sulla a cucerit Roma, după un scurt asediu. S-au dat lupte de stradă în interiorul Romei. Astfel *s-a declanşat primul adevărat război civil roman*. Pentru prima oară, cu excepţia ceremoniilor triumfului, legiunile (lui Sulla: 35.000 de soldaţi) au călcat în picioare solul sacru pomerial al Romei. *Sulla punea astfel în operă o lovitură de stat militară*. Erau anihilate şi regulile instituţionale. *Lovitura de stat a lui Sulla configura*, după opinia noastră, *un laborator unde se experimenta distrugerea Republicii, a statului-oraş-Cetate, chiar devenit teritorial*. Fără îndoială, procesul lichidării Republicii va fi lung şi dureros.

Represiunea a fost brutală. Marius, împreună cu fiul său, s-a refugiat în Africa. Oare cu permisiunea secretă a lui Sulla? Execuţiile au fost totuşi limitate. Numai doisprezece oameni, inclusiv Marius şi Sulpicius, au fost declaraţi „duşmani publici” de către senat şi s-au exilat o singură voce a protestat: cea a lui Quintus Mucius Scaevola. Sulpicius Rufus a fost ucis. Senatul a votat rapid o nouă legislaţie, de altfel slab cunoscută, potrivit căreia orice propunere de lege, supusă adunărilor populare, trebuia în prealabil aprobată de senat. Comiţiile centuriate deveneau singura adunare populară eficientă, pentru a bloca pe tribunii plebei. Sulla a anulat însă alegerile consulare pentru anul 87 î.Hr. Fuseseră aleşi consuli un marianist înveterat, Lucius Cornelius Cinna, şi un personaj şters, Gnaeus Octavius, susţinut de Sulla. Grăbit să-şi înceapă campania în est, Sulla a părăsit Roma. S-a deplasat în Campania în scopul pregătirii expediţiei militare.

În absenţa lui Sulla, dezordinea a reînceput la Roma. Cinna a regrupat victimele loviturii de stat, a rechemat exilaţii şi, prin intermediul unui tribun al plebei, a intentat un proces lui Sulla, care poruncise omorârea unor cetăţeni fără să le permită să facă apel la popor. Optimaţii au rezistat. Octavius a ripostat prin destituirea lui Cinna şi înlocuirea lui cu un *fiamen* al lui Jupiter, Lucius Cornelius Merula, personaj lipsit de anvergură politică. Tulburările se prelungeau la Roma. Cinna a părăsit Roma. Dar Marius a debarcat în Etruria, în fruntea a zece legiuni, recrutate printre marianişti şi, poate, printre sclavi. Italicii, mai ales samniţii, l-au sprijinit pe Cinna. S-a obţinut chiar ralierea unei legiuni a lui Sulla. Cinna a ocupat Ostia, ameninţând Roma cu înfometarea. În continuare, Marius şi Cinna au asaltat Roma, apărată cu dârzenie de trupe senatoriale. Asediul a fost cumplit, din pricina caniculei din vara lui 87 şi a unei epidemii de ciumă, declanşată cu doi ani în urmă. Au pierit 11.000 de soldaţi din armata marianistă şi 6.000 din cea a senatului, sub impactul epidemiei sau al operaţiilor militare. Senatul, în interiorul căruia prevala un grup conciliator, ostil prelungirii războiului civil, a capitulat Din nou străzile Romei au fost însângerate. Au survenit execuţii sumare, inclusiv a consulului Octavius.

Marianiştii erau stăpânii Romei, din nou guvernate, chiar efemer şi prin proceduri ilegale, de *populares*. Marius şi Cinna s-au desemnat ei înşişi consuli pentru anul 86 LC. Dar, tocmai când se pregătea să purceadă în Asia pentru a lupta atât împotriva lui Mitridate, cât şi lui Sulla, Marius a murit de pleuresie la 13 ianuarie 86. Locul său în fruntea marianiştilor, ca secondant al lui Cinna, a fost luat de Gnaeus Papirius Carbo. Cinna s-a desemnat el însuşi consul pentru anii 85 şi 84 î.Hr., fără avizul comiţiilor. Colegul său pentru aceşti doi ani a fost Papirius Carbo. Cinna a avut meritul de a fi pus capăt

terorii, deşi instaurase tirania la Roma. Mulţi italici au fost înscrişi pe listele cetăţeneşti. Devalorizarea monetară a fost însoţită de radierea unor datorii. A fost restaurat învăţământul retoricii latine, suprimat în 92 î.Hr., şi a fost implantată o colonie romană la Capua. Senatul era înspăimântat şi docil. Cinna a murit în primăvara anului 84. Papirius Carbo a fost proconsul în 83 î.Hr. Şi din nou consul, a treia oară, în 82 î.Hr., împreună cu fiul lui Marius.

Între timp Sulla repurtase victorii strălucite în Orient. Mitridate, de fapt Mithridates VU Eupător, a fost un inamic primejdios al Romei. Acţiunea sa nu trebuie bagatelizată, cum procedează unii necunoscători ai istoriei romane. Dacă lăsăm deoparte hoardele cimbrilor şi teutonilor, el a fost cel mai periculos adversar al Romei, de la înfrângerea lui Hannibal. Devenit rege al Pontului în 120 î.Hr., la doar unsprezece ani, sub regenţa mamei sale, a trăit şapte ani refugiat în munţi. În 111 î.Hr., s-a întors la putere şi şi-a lichidat fizic mama şi fratele. A ajuns singurul stăpân al unui stat bogat şi bine situat. Era înalt, blond, inteligent, tenace, devorat de ambiţie, lipsit de scrupule, perfid, într-un amestec de barbarie şi de cultură, sub dublă influenţă, a tradiţiilor parte şi a elenismului. El se reclama de la gloria Ahemenizilor medo-perşi. Mitridate şi-a impus dominaţia asupra cetăţilor greceşti de la Marea Neagră, asupra Colchidiei şi, la nordul mării, asupra Crimeei şi statului Bosforului Cimmerian: controla o mare parte din Marea Neagră. Asia Mică era de multă vreme fragmentată. Sub ochii vigilenţi ai romanilor, galaţii, bithynienii, cappadocienii etc. Îşi disputau o întâietate relativă, după eliminarea Siriei seleucide. Mitridate şi-a propus unificarea Asiei Mici. A încheiat alianţe cu alţi regi din Orient, ai părţilor, armenilor etc. Şi-a instalat protectoratul asupra

Cappadociei şi Bithyniei. Roma i-a impus în zadar evacuarea acestor regate, încă din 104 î.Hr., Roma începuse să se neliniştească. În 99 î.Hr., în cursul unui pelerinaj în Orient, Marius l-a întâlnit pe Mitridate şi, la întoarcerea la Roma, a prevenit senatul asupra pericolului pontic. Când, în 89 î.Hr., regele Bithyniei, incitat de guvernatorul roman al provinciei Asia, a întreprins un raid punitiv în teritorii pontice, Mitridate a reacţionat imediat şi a deschis ostilităţile. El îşi reorganizase şi întărise armata cu ajutorul instructorilor greci.

Mitridate profita, desigur, şi de crâncenul război cu *socii*. El a reluat proiectul lui Antisthenes din Rhodos, având ca ţintă distrugerea puterii romane, cel puţin în est. S-a străduit să pună în operă o mare coaliţie elenistică şi antiromană. Mitridate a biruit rapid trupele romane din Asia şi aliaţii lor. A fost zdrobit Nicomedes, regele Bithyniei. A ocupat din nou Cappadocia şi apoi provincia Asia. Proconsulul Asiei, Gaius Cassius, şi legatul său Manlius Aquílius au fost înfrânţi. Aquílius a fost capturat de Mitridate, care l-a ridiculizat şi ucis. După ce îl legase de un măgar, l-a omorât turnându-i aur pe gât, până l-a sufocat. A pierit batjocorit guvernatorul Cihciei, Quintus Oppius. Într-o singură zi, Mitridate a masacrat sau a lăsat să fie masacraţi romanii din provincia Asia, unde se profila o încercare de romanizare. Au pierit între 30.000 şi 150.000 de italici. Nu se mai văzuse în antichitate o asemenea baie de sânge; însă Mitridate se afişa ca liberatorul Asiei. Au fost necesare trei războaie, desfăşurate între 88 şi 62 î.Hr., spre a-l lichida pe Mitridate. În primul război, Mitridate a debarcat în Grecia, unde s-au răsculat împotriva romanilor şi de partea sa Atena, Eubeea, Beoţia, Sparta, întregul Peloponez. Numai Rhodosul, Thessaha şi Macedonia nu au părăsit, aparent, tabăra

romană; la sfârşitul anului 88 î.Hr. Sulla a înaintat prin Epir.

El a învins trupele lui Mitridate şi ale rebelilor greci la Cheroneea şi la Orchomenos. După un lung asediu, în care apărarea a fost condusă de doi filosofi, dintre care unul era epicureu, Atena înfometată (pâinea ajunsese să coste o mie de drahme!) a căzut la 1 martie 86. A fost crunt jefuită de soldaţii romani. Retras în Asia şi presat de o armată marianistă, care traversase strâmtorile, şi de o revoltă în provincia Asia, Mitridate a fost silit să încheie, în 85 î.Hr., pacea de la Dardanos. A acceptat să revină la posesiunile deţinute de el în 89 î.Hr., să plătească împovărătoare despăgubiri de război şi să predea flota romanilor. Sulla s-a mulţumit cu atât, întrucât se grăbea să pornească asupra Romei marianiste. În Asia, a suprimat anumite impozite şi a încredinţat perceperea altora cetăţilor greceşti, coagulate în districte şi înzestrate cu instituţii oligarhice. Cetăţile din Asia şi din Grecia au trebuit de asemenea să achite grele despăgubiri de război. Au fost nevoite să se împrumute, cu dobânzi înrobitoare, bancherilor romani. Aceştia au câştigat până la cinci ori mai mult decât suma acordată ca împrumut Grecii au plătit scump defecţiunea lor. Între 85 şi 81 î.Hr. A izbucnit al doilea război mitridatic. La sfârşitul său, Mitridate a trebuit să evacueze Cappadocia, pe care nu voia s-o piardă. Dar în 74 î.Hr., Mitridate a invadat Bithynia. A survenit începutul unui nou şi lung război pontic (74 – 63 î.Hr.). Conducerea operaţiilor militare în Orient a revenit consulului Lucullus. Acesta a repurtat anumite victorii, însă conflictul s-a prelungit excesiv. Încât în 66 î.Hr., dirijarea războiului împotriva lui Mitridate a fost încredinţată lui Pompei, la propunerea lui Manilius, tribun al plebei. Cicero a invocat pierderea impozitelor percepute în Orient şi a sprijinit propunerea

lui Manilius. Ca şi Iulius Caesar de altfel. Cicero afirmă că piaţa financiară din For, creditul depind prin excelenţă de operaţiile băneşti din Asia (*Pomp.*, 19). Pompei, chiar în 66 î.Hr., a zdrobit forţele pontice pe râul Lykos. El a despărţit de Mitridate pe Tigranes, regele Armeniei, şi pe Marele Rege al părţilor. Mitridate s-a refugiat în Crimeea, unde, în 63 î.Hr., s-a sinucis, sub presiunea unei revolte conduse de propriul său fiu, Phamaces. Marele pericol pontic fusese definitiv lichidat.

În 83 î.Hr., Şulla s-a întors în Italia şi a debarcat la Brundisium, în primăvara aceluiaşi an. Prin diverse mijloace, inclusiv prin corupţie, el a atras de partea sa militari, individuali ori chiar mari unităţi combatante, ca şi civili, din tabăra marianistă. Venise cu 1.600 de nave şi 40.000 de soldaţi. Căpeteniile marianiste solicitaseră lui Sulla garanţii pentru ei înşişi şi legislaţia lor. Tratativele de pace între Sulla şi consulul moderat Scipio au eşuat Marianistul Quintus Sertorius, trecut de partea lui Sulla au determinat eşecul lor. Numeroasele trădări şi treceri ale multor *nobiles* în tabăra lui Sulla au determinat declanşarea unor execuţii sumare la Roma. Însă două legiuni, recrutate de Pompei în Picenum, s-au raliat lui Sulla. Totuşi Italia a furnizat consulilor marianişti importante contingente militare. Cei doi consuli erau Lucius Cornelius Scipio şi Gaius Norbanus. Acest al treilea război civil a durat doi ani. În 83, Sulla a pus stăpânire pe Apulia, Campania şi Picenum. După lupte grele, desfăşurate în primăvara şi vara anului 82 LC., Sulla învinge în bătălia de la Sacriport şi ocupă, din nou, Roma, la 1 noiembrie. „Locotenenţii” săi taie comunicaţiile cu bogata câmpie a Padului. Rezistă doar Etruria, Umbria şi muntenii independenţişti din Samnium şi Lucania. Cum am mai arătat, o armată marianisto – samnită, decisă să

recucerească Roma, este nimicită în bătălia de la Porta Collina, urmată de masacrarea prizonierilor. Praeneste a fost de asemenea ocupat Unele rezistenţe locale au persistat un timp. Pompei a purces să cucerească Sicilia şi

Africa; a instalat noi regi în Numidia. Stăpân absolut pe Roma, de data aceasta Sulla a recurs la represiuni masive şi uneori incomparabile cu toate cele anterioare, practicate de ambele facţiuni adverse. În cursul bătăliei pentru Roma căzuseră pe câmpul de luptă, din ambele armate, între 50.000 şi 70.000 de combatanţi. Italia, deja afectată de războiul cu *socii*, a suferit cumplit Sulla adunase în Câmpul lui Marte 12.000 de prizonieri: 3.000 dintre aceştia au fost executaţi. A întrunit senatul în ziua de 2 noiembrie, în vederea obţinerii ratificării măsurilor promovate de el ca proconsul în Grecia şi în Asia, ca şi pentru a obţine mijloace legale de represiune. Iar, în 3 noiembrie, a convocat comiţiile şi a anunţat măsuri foarte aspre împotriva duşmanilor săi. Imediat după desfăşurarea adunării, a proclamat, printr-un crainic public, un edict al proconsulului Sulla, fixat pe toate locurile publice rezervate afişajului. Edictul era reprodus pe tăbliţe de lemn înălbite. După un preambul, în care se justifica represiunea, urma lista proscrişilor. În latineşteptoscribere însemna concomitent a afişa şi a proscrie, a condamna. Proscrierile nu comportau explicit o condamnare la moarte. Cu toate acestea, prevedeau că nimeni nu avea voie să primească la el ori să ascundă un proscris. Dacă o făcea era condamnat la moarte. Iar dacă aducea capul unui proscris primea o recompensă de 12.000 de denari sau 48.000 de sesterţi, acordată din fondurile* publice, de către un quaestor. Lista proscrişilor cuprinde numele a 80 de senatori şi 440 de cavaleri. În fruntea listei figura numele consulilor marianişti ai anului 82, adică

Papirius Carbo şi Gaius Marius (fiul), urmaţi de cei ai anului precedent: Lucius Cornelius Scipio şi Gaius Norbanus. Erau înşiraţi în continuare pretorii Lucius Marcus Marius Gratidianus, Iunius Brutus Damasippus, ucigaşul lui Scaevola, Marcus Perpema Veiento, Gaius Carrinas, comandantul aripii drepte a marianiştilor, în bătălia de la Porta Collina, tribunul plebei Quintus Valerius Soranus etc. Gaius Carrinas şi Cenzorinus au fost foarte curând prinşi şi executaţi cu securea: capul lor a fost plimbat în jurul incintei oraşului Praeneste. O a doua şi o a treia listă au fost afişate în 5 şi 6 noiembrie, încorporând fiecare câte 220 de nume de senatori şi de cavaleri. Nenumăraţi proscrişi au pierit la Roma şi în alte oraşe, încercările lui François Hinard de a demonstra că aceste represiuni atroce ar fi fost limitate ni se par zadarnice. Chiar dacă ultimul vlăstar al Scipionilor, consularul Lucius Cornelius Sulla, a supravieţuit la Massilia, preţ de mulţi ani. Gaius Marius, fiul marelui general, s-a sinucis. În decembrie 82 î.Hr., Sulla a determinat, printr-o lege Cornelia, prelungirea represiunilor. Cifrele victimelor represiunii variază de la un autor antic sau modern la altul. Depăşeşte în orice caz 520, cifră propusă de François Hinard. Se pare că au pierit 40 de senatori, 1.500 de cavaleri şi alţi cetăţeni, până la nivelul de 4.700 de victime. Nu au fost urmăriţi doar marianiştii, ci şi moderaţi, ce se implicaseră în căutarea reconcilierii între facţiuni. Au fost lovite mediile de afaceri ale italicilor şi romanilor.

După moartea lui Gnaeus Papirius Carbo şi sinuciderea lui Marius, Sulla, plecat în Italia spre a lichida ultimele focare de rezistenţă, a cerut senatului să constate absenţa unor şefi ai puterii executive. În epistolă, solicita lui Lucius Valerius Flaccus, *princeps senatus*, să sugereze interregelui, *interrex*, care prelua necesarmente puterea consulară, desemnarea unui

dictator. O lege specială, votată de comiţii, urma să stabilească persoana dictatorului. Într-adevăr o lege Valeria, *lex Valeria*, având ca ţintă numirea unui „dictator în vederea elaborării legilor şi structurării statului”, *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*, a fost votată în unanimitate de comiţii. Titulatura ilustra faptul că un asemenea dictator avea o dublă menire, adică să pună în ordine mecanismele funcţionării puterii politice la Roma, în Italia şi în provincii şi, concomitent, să statueze o codificare a sistemelor instituţionale (politice, judiciare, religioase şi economice), investită cu forţă de lege, fără a mai fi indispensabilă ratificarea populară, încât, în decembrie 82 î.Hr., Lucius Valerius Flaccus l-a numit ca dictator pe Lucius Cornelius Sulla. Acesta din urmă a revenit la Roma şi a preluat însemnele magistraturii sale. Ca adjunct, adică „comandant al cavaleriei”, *magister equitum* (după tradiţia vechilor dictaturi), l-a desemnat tocmai pe Lucius Valerius Flaccus. Era aceasta un semn de reconciliere? Căci Valerius Flaccus colaborase cu Marius şi Cinna. În 86 î.Hr., fusese investit ca *princeps senatus*. Zece mii de sclavi, proprietate a proscrişilor, au fost eliberaţi şi înscrişi în registrele cetăţeneşti. Toţi aceştia au devenit Cornelii.

Dictatura lui Sulla nu avea de fapt nimic comun cu vechile dictaturi republicane. Se instaura o tiranie (App., *Ciu.*, 1, 99). Pe când consulii erau însoţiţi de doisprezece lictori, Sulla dispunea de douăzeci şi patru. O conotaţie monarhică şi elenistică a fost imprimată acestei dictaturi. Propaganda, temeinic orchestrată şi revelată de emisiunile monetare, îl proclama conducător binecuvântat de zei, salvator şi etern învingător, nou fondator al Romei şi al unei a doua vârste de aur. Triumful, celebrat preţ de două zile (29 şi 30 ianuarie 81), votat şi finanţat de senat, s-a reliefat ca mai fastuos

decât oricare dintre ceremoniile anterioare similare. În prima zi s-au înfăţişat tablouri, inscripţii şi obiecte, ilustrative pentru campaniile lui Sulla în Grecia şi în Asia, ca şi prada de război: 15.000 libre, *librae*, de aur şi alte 115.000 de argint. În ziua următoare, s-a desfăşurat un cortegiu, ce preceda cvadriga triumfală a lui Sulla, înconjurat de toate persoanele importante ale statului (îl însoţeau mergând pe jos). Atunci Sulla a anunţat construirea unui templu al zeiţei *Venus Felix*. *Cognomen-ùv defelix*, tradus acum în greceşte prin *soter*, adică salvatorul, a fost asumat de Sulla în mod oficial. Cercetătorii moderni se întreabă ce ar fi urmărit în ultimă instanţă Sulla. Voia el să instaureze monarhia în Roma? După părerea noastră, nu se impune decât un răspuns afirmativ. Fără îndoială, Sulla năzuia la o monarhie întemeiată pe senat şi pe optimaţi. Ceea ce era imposibil. De altfel, rudele sale, Metellii, republicani conservatori intransigenţi, l-au silit practic să abdice în 79 î.Hr., dacă nu chiar înainte de sfârşitul anului 81, la 31 decembrie. Diverşi partizani ai lui Sulla începuseră să murmure. Starea precară a sănătăţii a contribuit de asemenea la renunţarea la dictatură. Sulla s-a retras în Campania, la Puteoli, unde avea o vilă. Aici s-a consacrat redactării memoriilor sale, concepute să se întindă pe 22 de cărţi. În orice caz a murit la Puteoli în 78 î.Hr., la vârsta de şaizeci de ani. În acest fel a eşuat ceea ce Jérôme Carcopino a definit ca „monarhie ratată”, „la monarchie manquée”. Nu numai Appian şi exponenţii popularilor l-au considerat tiran, ci şi *nobilitas*. Ceea ce a şi fost. Cultura şi rafinamentul său nu l-au împiedicat să vizeze o putere personală de factură monarhică. Deşi afişase un populism de faţadă (Pluti, *Syll.*, 34). Credea nu numai în curajul şi în talentul său, ci şi în steaua sa norocoasă, în „Soarta”, *Fortuna*, de mare biruitor (Pluti, *Syll.*, 19). Dar care

dictator, în sens modern, care monarh absolut, nu s-a încrezut vreodată într-o stea norocoasă a sa? Căci *Sulla a fost, în orice caz, primul dictator modern*.

Reformele lui Sulla înainte de abdicare, Sulla efectuase reforme fundamentale, sortite renovării statului.

În primul rând, ca să-şi făurească o clientelă fidelă, devotată, a împroprietărit şi colonizat în Etruria, Umbria, Laţiu, Campania, chiar în Corsica, 120.000 de oameni, care serviseră sub flamurile sale. Reformele lui Sulla dezvăluie o personalitate împărţită între deschiderea spre mentalităţile Orientului elenistic şi fidelitatea faţă de anumite valori şi reprezentări tradiţionale. Ele traduc un amestec între preconizarea viitorului şi prezervarea trecutului.

Dictatorul a radiat pe unii adversari ai săi din corpul cetăţenesc, dar a confirmat dreptul de vot şi înscrierea noilor cetăţeni în triburi, care astfel şi-au pierdut definitiv factura teritorială. A fixat în iulie alegerile consulare, cu ţelul de a permite oamenilor înstăriţi din Italia şi chenţilor, invitaţi de patronă lor, să ajungă la Roma în momentul decisiv: *nobiles* trebuiau să controleze strict maşina electorală. A pus în operă o legislaţie bogată în toate domeniile, prin excelenţă în cel instituţional şi juridic. Poporul, reunit în comiţiile tribute şi în cele centuriate, putea în continuare să voteze legi, fără a cere avizul senatului. Comiţiile centuriate censitare redevin principala adunare a poporului pentru alegeri şi pentru votarea legilor. Atribuţiile tribunatului plebei simt reduse. Tribunatul este practic scos în afara magistraturilor poporului. Tribunii nu mai pot candida la o magistratură a poporului. Li se retrage iniţiativa legislativă directă. Propunerile lor de plebiscite trebuie să aibă aprobarea prealabilă a senatului. Ei pot totuşi să opună veto

măsurii sau iniţiativei unui magistrat şi să ajute un plebeu aflat în pericol (*auxilium*). Într-un fel şi intercesiunea este limitată. Se menţine de altfel dreptul de apel la popor (*prouocatio*). Fără o autorizaţie specială, magistraţii trebuie să rezide – la Roma şi îndeosebi nu mai comandă armate permanente în Italia. Provinciile urmează să fie guvernate doar de promagistraţi, foştii consuli ori foştii pretori, pe o perioadă de un an. Exclusiv senatul poate să le prelungească, să le proroge, mandatul şi comandamentele militare. Urmează să se respecte cu stricteţe cariera demnităţilor, *cursus bonorum*. Nimeni nu poate accede la preţură, fără să fi fost în prealabil *quaestor*. Consulatul este exercitat numai de foştii pretori. De asemenea nimeni nu poate fi reales consul decât după un interval de zece ani de la un consulat anterior (App., *Ciu.*, 1, 100). Un interval de doi ani este obligatoriu după exercitarea unei magistraturi, înainte de a candida la o alta. Încât cineva nu ajunge consul decât la vârsta de 42 de ani. Pentru quaestură, vârsta normală de acces era 30 de ani. Edilitatea a devenit facultativă. Urma preţura, la 36 – 40 de ani. Orice fost magistrat, inclusiv un fost cenzor, devine membru al senatului. Forţele militare şi bugetele guvernatorilor de provincii sunt fixate de senat. Totuşi acesta nu desemnează direct guvernatorii. Cu prilejul alegerilor consulare, senatul indică provinciile încredinţate proconsulilor. Tragerea la sorţi repartizează ulterior comandamentele militare. Numărul magistraţilor creşte. Există acum în fiecare an douăzeci de quaestori, care devin automat senatori, la expirarea mandatului lor. În acest mod se completează mai uşor locurile rămase hbere în senat, din cauza deceselor. Este augmentat şi numărul pretorilor.

Deosebit de importantă este reformarea senatului.

Sulla venera consiliul suprem al statului, însă îl dorea fidel faţă de el şi de optimaţi şi prin urmare uşor de manipulat Pe de altă parte războaiele civile făcuseră ravagii în rândurile senatului. Suha nu numai că a umplut golurile astfel generate, însă a dublat efectivele senatului, care ajunge astfel să numere şase sute de membri. Cum am arătat, Sulla detesta ordinul ecvestru şi mediile sociale ale oamenilor de afaceri. Totuşi avea partizani fideli şi printre cavaleri. Încât, într-o nouă *lectio senatus*, a introdus în curie îndeosebi cavaleri loiali lui. Se pare totuşi că a recurs şi la alţi militari ai săi, care nici măcar nu erau cavaleri. Mulţi dintre cei 315 noi senatori proveneau din cetăţile italice. Îndeosebi noii senatori se vor afla într-o situaţie mai degrabă subalternă. Zece ani după dictatura lui Sulla, ei mai încercau încă să mai exercite magistraturi inferioare, cum era quaestura, ori să devină ofiţeri superiori, adică tribuni militari, ca să promoveze în cariera senatorială (Cic., I *Verr.*, 30).

Foarte relevantă este reforma tribunalelor, realizată în cursul anului 81 î.Hr. Legile „comeliene” statuau un embrion de cod penal, o armonizare a legislaţiei. Ele precizează şi penalizează delicte ca asocierea răufăcătorilor, otrăvirile, venalitatea, incendiile criminale, falsul şi utilizarea falsificării etc. O lege pedepsea cu moartea orice particular, ca şi un magistrat ori promagistrat, care declanşa un război ori recruta soldaţi fără aprobarea senatului, îndemna la rebeliune şi în general atenta la maiestatea poporului roman. Este posibil ca unele legi să fi condamnat adulterul, pederastia, jocurile de noroc şi luxul excesiv al banchetelor. Instrumentarea proceselor, cu excepţia celor de apel, nu revine adunărilor populare, ci tribunalelor permanente, în număr de cinci (*quaestiones perpetuae*). *Cavalerii sunt excluşi din*

aceste tribunale. *Ele sunt constituite exclusiv din senatori*. Sulla acordă o atenţie specială proceselor îndreptate împotriva gestionării frauduloase a panilor publici. Un personaj-dovedit culpabil este condamnat la o amendă, care depăşea simţitor suma deturnată (de două ori şi jumătate mai mult), şi la interdicţia focului şi apei. Aceasta din urmă va echivala pe viitor cu un exil sancţionat prin interzicerea şederii pe solul Italiei. Senatul reiese întărit din reformele lui Sulla. În afară de responsabilitatea gestionării provinciilor, politicii externe şi bugetului, senatul controlează de acum înainte o parte din iniţiativele legislative înaintate adunărilor populare. În schimb, ordinului ecvestru i se retrag anumite privilegii: unele de prestigiu (rezervarea de locuri speciale la spectacole), altele avantajoase şi aducătoare de profit (arendarea impozitelor din provincia Asia, conferită lui de către Gaius Gracchus). Acestor reforme li se adaugă un demers social: printre altele se încearcă o controlare a preţurilor mărfurilor. Reformele lui Sulla poartă şi asupra domeniilor religiei şi construcţiilor, organizării politicii edilitare11.

Astfel Sulla a extins zona interpomerială a Romei. Sulla a fost cel dintâi om politic roman, de la Servius Tullius până în secolul I î.Hr., care a extins *pomerium*. El a amplificat spaţiul urban şi i-a conferit noi dimensiuni religioase. A reorganizat evidenţa Cărţilor Sibylline. Pontifii sunt acum cincisprezece în loc de nouă. Cincisprezece în loc de nouă simt de acum înainte şi augurii, care iau auspiciile. Întors din Asia, Sulla, de altminteri, cum am mai arătat, mai degrabă sceptic în materie de religie, solicită insistent să i se restituie funcţia de augur. Ceea ce ilustrează influenţa politico-religioasă a augurilor. În loc de zece sunt pe viitor cincisprezece şi auxiliarii pontifilor în celebrarea sacrificiilor: adică se trece de la *decemviri sacris*

faciundis la *quindecemuiri sacris faciundis*. Sulla a imprimat o factură religioasă triumfurilor conferite generalilor săi. Relativ discret sunt celebrate triumfurile lui Gaius Valerius Flaccus şi lui Lucius Licinius Murena, ca urmare a unor victorii modeste, repurtate de primul în Gallii şi de cel de al doilea asupra lui Mitridate.

Important era însă să se reia tradiţia sărbătoririi Romei cuceritoare. În contrapartidă este celebrat somptuos triumful lui Pompei. El înregistrase asupra unor triburi barbare victorii minore, care mascau adevărata biruinţă a forţelor marianiste din provincia Africa, aflate sub comanda lui Domitius Ahenobarbus. În 12 martie 81 î.Hr., Gnaeus Pompeius Magnus a străbătut spaţiul sacru al Romei, pe o cvadrigă şi investit cu atributele lui Jupiter. Au loc sărbători populare în cinstea lui Hercule. La Praeneste, localitatea unde se adăpostise Marius fiul, la sfârşitul lui octombrie 81 î.Hr., se desfăşoară, jocurile Victoriei”, *ludi Victoriae*; sunt dedicate lin Hercule, Venerei şi Fortunei. Atenienii înlocuiesc jocurile în onoarea lui Tezeu, *Theseia*, prin altele, în cinstea lui Sulla: *Sylleia*.

O clară conotaţie politico-socială, dar şi religioasă, a fost imprimată construcţiilor religioase întreprinse de Sulla. La Roma, este dedicat un templu zeiţei Venus Felix şi este construit un templu în cinstea Bellonei. Cum Capitoliul fusese grav avariat de un incendiu declanşat în vara anului 83 î.Hr., Sulla procedează la reconstrucţia marelui templu al lui Jupiter Capitolinul, punctul terminus al cortegiului triumfurilor şi sanctuarul dominant al Romei. Pe viitor, edificiul va avea 3.300 m². Pronaosul este alcătuit din trei rânduri de şase coloane (templul este hexasti.1). Cele trei săli sunt hărăzite celor trei divinităţi ale triadei capitoline: Jupiter în centru, Minerva la dreapta, Iunona la stânga.

Porţile sunt din bronz. Marea statuie a lui Jupiter aşezat într-o cvadrigă încununa frontonul. Sunt reconstruite templele lui Jupiter Feretrius, zeiţei Fides, zeiţei Venus Erycina. Este conceput un nou edificiu al arhivelor statului, *Tabularium*, situat în partea nord-vestică a Forului. De fapt, întreg Capitoliul este restaurat Forul este reamenajat, iar clădirea curiei este mărită. În afară de marile şantiere deschise la Roma, sunt renovate şi oraşe dintr-o Italie perturbată de atâtea conflicte militare devastatoare. Se construieşte, de pildă, la Capua şi mai ales la Pompei, unde ia fiinţă o colonie Cornelia Veneria Pompeianorum. Cornelia trimite la numele gentilic al lui Sulla, iar Veneria la Venus sau Venera, divinitatea sa privilegiată. În Samnium, este renovat centrul monumental din Alba Fucus, iar în Laţiu sunt reamenajate Ostia, Tâbur şi Terracina. La Praeneste se ridică marele templu al zeiţei Fortuna.

Toate aceste construcţii asumă o semnificaţie politică mai mult decât manifestă. Reformele lui Sulla au potenţat astfel primatul oligarhiei senatoriale. Totuşi prevalenţa nobilimii, pendinte de trecut, va dispărea curând, în vreme ce componenta monarhică, orientată spre viitor, se va impune în deceniile următoare.

După Sulla

Reformele şi dictatura lui Sulla nu au pus deloc capăt intrigilor politice urzite la Roma, rivalităţilor între facţiuni, clanuri şi persoane, manevrelor viclene, destabilizatoare, ambiţiilor excesive. Instituţiile Republicii erau caduce. Reformele comehene au fost supuse eroziunii progresive, fragmentării, anihilării. De altfel, înfrângerea popularilor nu fusese totală. Chiar secondanth lui Suha au înţeles oportunitatea modificării structurilor oligarhice şi a unei alte renovări a statului. Se înălţa tot mai sus steaua tânărului Pompei. După opinia lui Jérôme care opino, acţiunea lui Pompei va

dezarticula substanţial echilibrul republican al competenţelor organelor statului, va genera destructurarea executivului, funcţiei armatei Cetăţii, organizării sociale. Pompei va fi un strălucit comandant militar, însă un slab om de stat Cum reliefează Marcel Le Glay, el nu dispunea decât de ambiţia unui om de stat, fără a-i avea calităţile indispensabile.

Fusese stimulat de onorurile decernate de către Sulla. Se raliase acestuia întrucât marianiştii suscitaseră ori toleraseră acuzaţii de malversaţii aduse tatălui său Gnaeus Pompeius Strabo. Pe de altă parte, Pompei a avut totdeauna temperamentul unui aristocrat mândru, arogant, om al ordinii şi al disciplinei. Fapt care nu l-a împiedicat să penduleze, toată viaţa, între orientările politice cele mai diverse, contrastante.

Frământările au început încă din timpul vieţii lui Sulla. La alegerile din 79 î.Hr., pentru anul 78, desfăşurate înainte de moartea lui Sulla, au fost aleşi consuli Quintus Lutatius Catulus şi Marcus Aemilius Lepidus, tatăl viitorului triumvir. Acesta din urmă era un adversar al „comelienilor” lui Sulla. Tânărul Pompei l-a sprijinit, spre deziluzia lui Sulla, care, într-o convorbire, l-a mustrat. Într-adevăr Lepidus şi-a început mandatul printr-o cuvântare virulentă, în care reclama abolirea reformelor oligarhice ale lui Sulla. Era prea devreme pentru aceasta. Lepidus a propus o nouă lege frumentară, rechemarea exalaţilor şi restituirea proprietăţilor, confiscate de Sulla, italicilor. Lepidus a intrat într-o violentă dispută cu Lutatius Catulus, încât, din nou, s-a profilat spectrul războiului civil. Ulterior, înainte de încheierea misiunii sale de consul şi sub pretextul deplasării în provincia repartizată lui ca promagistrat, s-a oprit în Etruria şi a răsculat populaţia împotriva veteranilor lui Sulla, instalaţi aici. A recrutat o armată şi a înaintat până la porţile Romei. Pompei a

ocupat Gallia cisalpină şi l-a atacat din nord, pe când Catulus, ieşit din Roma, i-a zdrobit forţele militare. Lepidus a fugit în Sardinia, unde a murit la sfârşitul anului 77 î.Hr. *Patres*, „părinţii”, adică senatorii, îl declaraseră „vrăjmaş public6, 6 *hoştispublicus*, încă de când provocase sediţiunea din Etruria. Perpema, „locotenentul” lui Lepidus, s-a refugiat în Hispania, la Sertorius, împreună cu restul trupelor răsculate. La Roma, minţile oamenilor politici reintraseră în efervescenţă, în timp ce Pompei îşi continua ascensiunea12.

În orice caz începe să se contureze o coaliţie a nemulţumiţilor: italici, cavaleri, plebei săraci, proscrişi, fii de proscrişi. Senatul însuşi era divizat. O fracţiune aspira la conservarea totală sau aproape totală a reformelor „comeliene66 (ale lui Sulla). Din ea făceau parte oameni ca Lutatius Catulus, Marcus Philippus, care, după felurite palinodii, devenise la bătrâneţe campion al conservatorilor optimaţi etc. Un alt segment încorpora supravieţuitorii ori moştenitorii ideilor lui Livius Drusus. Conduşi de cei trei fraţi Aurelii Cottaie (cel mai vârstnic, Gaius, figurase printre prietenii lui Dmsus). Adepţii acestui grup preconizau temporizarea, concilierea, reforme moderate. Desigur, exista şi un grup favorabil popularilor. Oricum anul 77 î.Hr. A început fără consuli în funcţiune. *Patres* au adoptat lui senatusconsult ultim şi au încredinţat un comandament extraordinar, un „imperium” proconsular „nedefinit şi superior”, *imperium infinitum maius*, lui Pompei, împotriva lui Sertorius. Pompei a putut astfel să preia tutelarea Republicii şi Romei, pe care o ratase Scipio Aemilianus, dar o exercitase cândva Marius.

Quintus Sertorius, născut în 123 î.Hr., într-o familie de rang ecvestru, după ce se distinsese în războaiele împotriva cimbrilor şi teutonilor şi în Hispania ca tribun

militar, participase la războiul purtat împotriva *sochaot* şi se raliase marianiştilor în 87 î.Hr. Desemnat pretor în 83 î.Hr., se instalase atunci în Hispania citerior. În 81 î.Hr., fusese alungat din Hispania de către proconsulul „cornelian66 Gaius Annius. Se refugiase în Mauretania. În 80 î.Hr., dăduse curs chemării adresate lui de triburile lusitane, răsculate împotriva lui Sulla şi Romei însăşi. Sertorius a înfrânt, în bătălii sângeroase, propretorii „comelieni66 Gaius Aurelius Cotta, pe mare, şi Lucius Fufidius, pe uscat

Obţine sprijinul imigranţilor italici şi se străduieşte să pună stăpânire pe întreaga Hispanic”. General talentat şi om politic abil, învinge pe guvernatorii Hispanici ulterior, Quintus Caecilius Metellus şi Marcus Domitius Calvinus. Sertorius iniţiază tratative cu Mitridate. Pompei soseşte în Hispania şi, la început, este de asemenea biruit de Sertorius la Lauro (azi Suero). Ulterior, Pompei şi Metellus îl constrâng pe Sertorius la operaţii defensive. Forţele lor operează o joncţiune benefică, încât, în 72 î.Hr., Sertorius este asasinat de Perpema, fostul „locotenent” al lui Lepidus, devenit acum secondantul său. În 71 î.Hr., focarul rebeliunii hispanice este definitiv stins de Pompei. Ce urmărise de fapt Sertorius? Pe care Salustiu îl va glorifica, pe când Titus Livius îl va reproba. Opiniile cercetătorilor moderni diverg. Năzuia Sertorius să creeze în Hispania, tărâm bogat în atâtea resurse, o bază în vederea recuceririi puterii la Roma de către reziduurile marianiste? Dorea el să făurească, în Hispania, un stat marianist independent, desigur latinofon? Voia el să aplice aici modelul statelor independente, anterior formate de aliaţii Romei în Italia însăşi? Se înscria acţiunea sa, cum opinează E. Gabba, în continuarea şi concluzia războiului purtat cu *socii*! în orice caz aventura lui Sertorius configurează o nouă fisurare a

edificiului instituţional, creat de reformele „comeliene”.

La Roma, mecanismele instituţionale tradiţionale funcţionează, deşi continuă să întâmpine dificultăţi. Senatul trebuie să „închidă ochii” asupra noilor urzeli ale lui Mitridate şi expansiunii pirateriei în Mediterana, să permită cavalerilor oameni de afaceri reluarea arendării generale a redevenţelor Siciliei, mai ales să îngăduie tribunilor plebei să realizeze o carieră publică senatorială, după încheierea mandatului lor, în pofida reglementărilor statuate de către Sulla. În 75 î.Hr., sub presiunea cuvântărilor înflăcărate rostite de tribunul plebei Opimius, consulul Gaius Aurelius Cotta redă titularilor tribunatului accesul la magistraturile superioare ale popbrului roman. În 74, tribunul Quinctius Cethegus ridică din nou problema tribunalelor, iar, în anul subsecvent, tribunul Licinius Macer, orator foarte elocvent, blamează *nobilitas* şi recomandă plebeilor să nu se mai înroleze în armată. Senatul îşi amenajează un calm relativ, afirmând că va lua hotărâri relevante după întoarcerea lui Pompei din Hispania. Oricum „constituţia” lui Sulla dispărea bucată după bucată. Se profită de acest calm relativ şi de succesele militare din Hispania şi din Tracia, ca să se promoveze măsuri hotărâte în materie de politică externă. Se încredinţează lui Marcus Antonius un comandament extraordinar în lupta începută contra piraţilor; se organizează în sfârşit, ca provincie, Cyrenaica şi este anexată Bithynia, al cărui rege murise. Acest ultim act declanşează cel din urmă război purtat împotriva lui Mitridate Eupător. Trezoreria publică este goală în momentul când izbucneşte o amplă răscoală a sclavilor13.

Revolta sclavilor şi Spartacus

Am constatat mai sus proliferarea masivă a sclavilor, mai cu seamă în sudul Italiei. Am semnalat că nu se

înmulţiseră doar turmele de muncitori agricoli de condiţie servilă, ci şi sclavii intelectuali, sclavii gladiatori sau luptători în armate private, eventual gărzi de corp. Prin urmare, sclavi militarizaţi, dibaci în mânuirea armelor. Acest fapt a generat un focar de incendiu, care mocnea de câteva decenii într-o Italie supusă conflictelor militare diverse şi constrângerilor economice pricinuite de ele.

În aceste condiţii se declanşează marea răzvrătire a sclavilor conduşi de Spartacus. Acesta era un sclav trac, gladiator în şcoala de luptători servili a lui Gnaeus Lentulus din Capua. Nu trebuie crezut că Spartacus era o brută obtuză. Fie avea o anumită pregătire intelectuală, fie dispunea de sfetnici sclavi cultivaţi. Era în orice caz inteligent şi curajos. Sub comanda lui, 74 de sclavi gladiatori, celţi şi traci, evadează din şcoala de la Capua. Ei organizează pe muntele Vesuviu şi în anul 73 î.Hr. O adevărată citadelă fortificată, după toate normele tacticii militare antice. Li se raliază şi alţi sclavi. Coboară de pe munte şi iau cu asalt tabăra pretorului sau propretorului Gaius Claudius Glaber. Ei pradă totul în jurul lor (Gros., *Hist.*, 5, 24). Biruie şi trupele pretorului Publius Varinius. Curând rebelii adună o armată, destul de bine organizată, care cuprinde 60.000 de sclavi. Alarma a fost puternică la Roma, unde ia naştere o psihoză, o teroare provocată de teama generalizării insurecţiei, care ar fi putut cuprinde şi Cetatea însăşi.

În 72 î.Hr., sclavii lui Spartacus străbat munţii din Italia meridională şi pornesc spre nord. Înving armata comandată de cei doi consuli în funcţiune, Gnaeus Cornelius Lentulus (proprietarul şcolii de la Capua) şi Pubhus Gelhus Pophcoua. O ramură dizidentă a rebehlor, condusă de celtul Krixus, este totuşi învinsă. Sclavii rebeli ai lui Spartacus ajung în nord, în Gallia

cisalpină, şi înfrâng la Mutina alte trupe romane, comandate de proconsulul Gaius Cassius Longinus. Ţelul lor fusese ieşirea din Italia. *Ceea ce demonstrează că această rebeliune nu are doar un caracter social, excesiv scos în relief de cercetătorii marxişti, ci şi unul antiroman* şi antiitahe, etnic, naţional. Probabil Spartacus şi trabanţii săi aspirau să făurească un nou stat antiroman în exteriorul Italiei. Nu se ştie de ce au renunţat la cest plan şi s-au întors în sud, în Lucania, unde au bătut o altă armată consulară. Doreau să-şi întemeieze statul pe solul italic? Sau năzuiau să prade din nou bogăţiile Italiei şi să strângă în jurul lor noi trupe de sclavi?

În ultimă instanţă, reprimarea insurecţiei servile a fost încredinţată fostului pretor Marcus Licinius Crassus. Acest vlăstar al unei vechi şi ilustre familii plebeiene era un senator foarte bogat şi un performant orator. Fusese unul dintre secondanth lui Sulla, dar adoptase puncte de vedere reformiste şi aderase la facţiunea popularilor reconstituită. Crassus a reunit zece legiuni, a restabilit disciplina militară şi i-a blocat pe rebeh într-o peninsulă, de unde ei au ieşit cu greutate din încercuire. Eşuează tentativa lui Spartacus de a trece în Sicilia. Sprijinit şi de trupe proaspete, sosite din Macedonia, Crassus a zdrobit armata servilă, în 71 î.Hr., pe râul Silarius. Şase mii de sclavi, revoltaţi au fost crucificaţi pe *uia Appia*, între Roma şi Capua. Spartacus căzuse în luptă. În acest mod a fost zdrobită cea mai amplă răscoală servilă antiromană din antichitate. Preţ de multe secole, amintirea ei h va obseda pe romani. Întorcându-se din Hispania, unde îşi procurase o sohdă chentelă, Pompei a nimicit în Etruria o bandă de sclavi, care reunea rămăşiţele armatei lui Spartacus ori grupuri de sclavi răzvrătiţi, sub impulsul mişcării servile din sud. Încât Pompei a putut să-şi

aroge şi victoria finală repurtată asupra sclavilor rebeh. Răscoala durase mai mult de doi ani: 73 – 71 î.Hr.

Pompei şi Crassus beneficiau amândoi de o glorie indiscutabilă şi de resurse abundente. Pompei lichidase mişcarea lui Sertorius, iar Crassus îl înfrânsese pe Spartacus. Li se deschidea astfel perspectiva unei strălucite cariere politice de altă factură decât cea tradiţională.

Consulatul lui Pompei şi al lui Crassus

Vectorii mişcării „de reformare a reformei”, adică a celei a lui Sulla, au fost tocmai Pompei şi Crassus. În vara anului 71 î.Hr., cu sprijinul activ al tribunilor plebei, sunt aleşi consuli, pentru anul 70 î.Hr., Marcus Licinius Crassus şi Gnaeus Pompeius Strabo. Acestuia din urmă soldaţii îi conferiseră, încă din 80 î.Hr., *cognomen-ul* de „cel Mare”, *Magnus*. Însăşi alegerea lor era o lovitură puternică administrată reformelor lui Sulla. Căci era ilegală. Crassus fusese recent pretor şi nu trecuse intervalul stipulat de reformele „comeliene” între două magistraturi. Iar Pompei nu parcursese cariera demnităţilor, *cursus honorum*, înainte de a candida la consulat Dar senatul nici măcar n-a murmurat. Fidelul său general Lucullus lupta în Orient, iar Marcus Antonius suferise o grea înfrângere în Creta. Mulţi senatori înţelegeau că reformele „comeliene” erau desuete.

Intraţi în funcţiune, consulii au eliminat treptat două compozante esenţiale ale reformelor lui Sulla. Mai întâi ei au promovat restabilirea completă a competenţelor şi drepturilor tribunilor plebei. Aceştia îşi regăseau prerogativele tradiţionale şi redeveneau magistraţi ai poporului roman. În sfârşit, a fost schimbată alcătuirea juriilor tribunalelor permanente. A contribuit la aceasta şi procesul intentat de sicilieni fostului lor guvernator şi propretor, Verres, corupt, abuziv, crud. Pledoaria

susţinută cu strălucire de tânărul avocat şi om politic Marius Tullius Cicero, dovezile aduse de el au avut efect devastator. Chiar în timpul procesului, Verres s-a recunoscut învins şi s-a autoexilat. Tribunalul senatorial a trebuit să-l condamne. Dar acest proces a dezvăluit cât de coruptă şi de ineficientă se învedera gestionarea senatorială a provinciilor. Luxul strident şi datoriile contractate grevau „clasa politică” romană. Exista un clivaj manifest între resursele Imperiului şi cheltuielile statului. Resursele Imperiului erau imense, însă nu ajungeau în vistieria statului. Ceea ce noi definim acum ca evaziune fiscală, economie subterană, bântuia şi atunci la Roma şi în imperiul Republicii. Compoziţia juriilor a fost modificată, după procesul lui Verres: numai o treime din membrii lor vor fi senatori. O altă treime se va recruta printre cavaleri şi ultima treime printre tribunii trezoreriei, categorie de cetăţeni slab cunoscută, dar alcătuită foarte probabil din cetăţeni bogaţi, legaţi, prin interesele lor, de oamenii de afaceri. Senatorii deveneau minoritari în tribunalele permanente. Pe de altă parte, consulii au preconizat şi realizat restaurarea cenzurii. Cenzorii aleşi în 70 î.Hr., Lucius Gellius şi Gnaeus Cornelius Lentulus, procedează la epurarea senatului, din care exclud 64 de senatori, introduşi de Sulla, şi mai ales încheie procesul înregistrării noilor cetăţeni, proveniţi dintre italici. Ne-am referit mai sus, în alt subcapitol, la această măsură şi la faptul că s-au recenzat atunci peste 900.000 de cetăţeni. Mulţi dintre aceşti cetăţeni italici erau clienţi sau suporteri ai consulilor, în special ai lui Pompei. *Ce mai rămânea din reformele lui Sulla şi din preeminenţa ostentativă a oligarhiei senatoriale*?

Senatul rezulta diminuat, în vreme ce ordinul ecvestru (şi mediile de afaceri) îşi potenţau influenţa politică. Cavalerii fuseseră obligaţi să încheie o alianţă

temporară cu *populares*, în plină revivificare. De aceea s-a afirmat că trăsătura cea mai pregnantă a vieţii politice, preconizate în 70 î.Hr., o reprezintă situarea în primul plan a cavalerilor şi oamenilor de afaceri. Fără îndoială, s-au recunoscut atunci însemnătatea burgheziei italice, contrapusă incapacităţii senatului de a gestiona finanţele publice şi, în general, hibele a ceea ce s-ar defini drept „constituţia” Republicii, incongruentă alcătuirii imperiale a statului roman. În aparenţă prăbuşirea noii „constituţii”, promovate de către Cornelius Sulla, restabilea instituţiile tradiţionale. În realitate, rolul armatei câştiga în pregnanţă. Sulla nu reuşise să îndepărteze din viaţa politică oamenii de condiţie modestă şi să restaureze mecanismele unei maşinării senatoriale devenite incapabilă să guverneze singură.

Sub vălul înşelător al restaurării vechilor instituţii ale Republicii oligarhice, se zămisleau premisele puterii personale şi ale ignorării vechilor reguli ale Cetăţii. Îndeosebi se deschidea calea a ceea ce Marcel Le Glay a sugerat ca *dominaţia* lui Pompei. Iată pentru ce sir Ronald Syme afirma că decadenţa Republicii prescria ca ineluctabil impactul unui *Imperator* unic, care era Pompei14. Iluziile unor republicani convinşi, precum Cicero, aspiranţi la restaurarea completă a Republicii, s-au dovedit vane.

Mentalităţi, viaţa cotidiană şi privata

Destabilizarea vechiului climat mental, criza de identitate, ivite încă de la începutul secolului al II-lea! C., se adâncesc în chip evident Valorile tradiţionale sunt puse în discuţie în toate domeniile vieţii spirituale, ca şi în existenţa cotidiană, în modul de trai privat al romanilor. Elenismul, cultul artei şi culturii elene sunt în pregnantă expansiune. Dacă Marius este aplaudat de plebe când afirmă că nu vorbeşte limba greacă, Cicero,

Caesar şi alţii etalează o formaţie şi o cultură greacă notabile. Începe să fie condamnată cu asprime nu numai distrugerea, ci şi jefuirea şi apropierea bunurilor cultural-spirituale greceşti. Se consideră chiar că toţi cetăţenii trebuie să beneficieze de comorile artei şi culturii elene. Când, în 66 î.Hr., Lucullus se întoarce din Orient şi se retrage din viaţa publică, îşi pune biblioteca la dispoziţia tuturor (Plut., *Luc.*, 42, 1). Iar Cicero va reproba acumularea de capodopere în colecţiile private (*Tuse.*, 5, 102). Numeroase bogăţii exorbitante se acumulează în proprietatea unor senatori şi cavaleri. Chiar vestimentaţia evoluează. Dacă primii romani purtaseră tunici, confecţionate dintr-o lână destul de grosolană, acum se impune moda tunicilor şi togilor din în importat din Egipt Curând se va uzita mătasea importată din Extremul Orient Lucullus va poseda două sute de mantii confecţionate din purpură. Nimeni sau aproape nimeni nu mai condamnă existenţa confortabilă şi chiar luxul ostentativ. Cato cel Bătrân nu mai are practic urmaşi.

Numai nevoiaşii mai recurg la bucătăria simplă, frugală, a romanilor de altă dată. Bucătari specializaţi pregătesc, în locuinţele celor opulenţi, bucate în care se folosesc păuni şi bibilici, aduşi din Africa, şi fazani, importaţi din Colchida. Meseria acestor bucătari devine o artă. Ei sunt scump cumpăraţi sau plătiţi. Lucullus va achita 40.000 de sesterţi bucătarilor săi pentru un ospăţ. Se răspândeşte masiv moda banchetelor prelungite preţ de multe ore: se consumă, cu acest prilej, feluri de mâncare rafinate şi se beau, în mare cantitate, vinuri rare. Abundă artiştii şi scriitorii veniţi la Roma din lumea elenistică. Se dezvoltă homosexualitatea. La Roma, ca şi ulterior în imperiul otoman, ea este importată din Grecia. Titus Livius va afirma că luxul ar fi fost adus în Italia de militarii care

luptaseră în Orient Ei ar fi introdus paturile de masă cu picioare de bronz, covoarele preţioase, cuverturile şi stofele rafinate. Astfel ar fi apărut la Roma cântăreţele de citară, dansatoarele, histrionii, care înveseleau banchetele somptuoase (Liv., 39, 6, 7 – 8). Iar Salustiu afirmase că Sulla, ca să-şi asigure fidelitatea armatei sale, o deprinsese, împotriva tradiţionalului *moş maiorum*, cu luxul, cu felul de viaţă luxos, *luxuriöse*, şi cu indisciplina. Astfel se învăţaseră romanii să iubească voluptatea, iar soldaţii lor să preţuiască sexualitatea, alcoolul, statuile, picturile, vasele cizelate (Sail., C., 11, 5 – 6). Posidonius din Apameea, urmaşul lui Panaetius la conducerea şcolii stoice, afirmă, la sfârşitul secolului al K-lea! C., că tocmai cucerirea Cartaginei va precipita un declin moral-politic al Romei. Această idee va fi reluată de scriitori latini (Sail., C., 10, 1; /., 41, 2) şi greci, ca Diodor din Sicilia şi Plutarh. Totodată tind să se inverseze ritmurile sociologice. Dacă, la începuturile Republicii, erau frecvente deplasările sătenilor spre oraş, în vederea participării la procese şi la târgurile de mărfuri alimentare, acum cetăţenii opulenţi, posesori ai unor moşii în Italia, evadează periodic din viaţa trepidantă a Romei ca să se destindă în vile-conace elegante, reşedinţe secundare, concepute pe baza normelor arhitecturii elenistice. Îşi face astfel apariţia vilegiatura focalizată pe valori aristocratice, precum „farmecul” (geografiei şi al vieţii cotidiene), *amoenitas*, şi „eleganţa” ori „rafinamentul”, *eleganţia*. Această vilegiatură se realiza în vile din apropierea Romei, dar şi în Sabinia, în Campania (unde aerul era salubru şi existau ape termale). Anumite vile se ridică pe ţărmul mării şi sunt înzestrate cu porturi private. Asemenea conace devin simboluri ale reuşitei sociale15.

Luxul, magnificenţa, ornarea spectaculoasă continuă totuşi să se orienteze mai ales spre edificiile publice şi

temple. Însă, chiar la Roma, locuinţele opulenţilor, sub aparenţe modeste în exterior, tind să se dezvolte sub semnul eleganţei şi al rafinamentului. Lucullus se va lăuda că a străpuns un munte pentru a aduce apa de mare în bazinele unde creştea peşti. Vii. Programul de viaţă al cetăţenilor, îndeosebi al celor bogaţi, însă şi al şomerilor şi al multor nevoiaşi, se relaxează. Ei petrec mult timp în plimbări, discuţii îndelungate, în rătăciri prin For şi pe străzile oraşelor. Desigur, mulţi alţii trudesc din greu. Se înmulţesc spaţiile comerciale, atelierele, micile fabrici, pieţele alimentare. Cum a reieşit din alte subcapitole, romanii se pasionează de procesele desfăşurate în tribunale, ca şi de viaţa politică intensă. Am consemnat că adesea străzile Romei şi ale oraşelor Italiei şi provinciilor sunt scăldate în sânge; se recurge lesne la arme, nu numai de către soldaţi, ci şi de civili. Creşte numărul spadasinilor şi ucigaşilor plătiţi.

Arhitectura, cultura, literatura

Arhitectura romană se dezvoltă substanţial. Inovaţiile anterioare sunt valorificate pe scară mare. Se înmulţesc basilicile şi, cum am relevat mai sus, alte edificii publice. Foarte roman este edificiul arhivelor, *Tabularium,* menţionat într-un subcapitol anterior, ca o realizare a lui Sulla. Etajul acestei clădiri include arcade elegante. Arcada şi bolta sunt utilizate din abundenţă de către arhitecţii romani. Subzistă vechiul tip italic în structura clădirilor, dar se propagă influenţele greco-elenistice, sensibile în aspectul coloanelor şi porticurilor. Dezvoltarea urbanistică nu se mărgineşte la Roma, ci poate fi constatată în oraşele Italiei, la Tibur, Praeneste, Pompei etc. Şi chiar în provincii. Tribulaţiile politice au putut stânjeni temporar această expansiune urbanistică, însă nu au blocat-o. Dimpotrivă, în anumite situaţii, au impulsionat-

o.

La Roma, Forul dobândeşte o înfăţişare monumentală Continuă să se dezvolte sistemul apeductelor. În 125 î.Hr., ca nou apeduct, menţionăm *aqua Tepula*. Iar, în secolul al K-lea! C., pătrunde în Italia „ordinul corintian”, considerat mai decorativ. Capitelul corintian va elimina progresiv modelele anterioare, doric, ionic, etrusc. La sfârşitul secolului al II-lea! C., se importă căpiţele greceşti corintiene pentru templul rotund din Forul Boarium. Cum am consemnat mai sus, înfloreşte şi arhitectura locuinţelor particulare. În casa Faunului, de la Pompei, apare un al doilea atriu, cu patru coloane, încadrând un bazin, care aminteşte de peristilul locuinţelor din insula Delos. Se înmulţesc încăperile casei romane. Lângă atriu, se foloseşte un salon, *oecus* (traducere a cuvântului grec *o* (*kos*), care separă atriul de tuiul ori două peristiluri-grădini, moştenitoare ale vastelor periboluri sacre din Orientul elenistic. „Paradisurile” regale elenistice au putut genera ideea grădinilor romane, care vor transforma în adâncime stilul de viaţă al. Cetăţenilor. În Roma însăşi, peristilurile nu au încă dimensiuni impresionante. Casa patronilor, a oamenilor importanţi, *domus*, nu este numai o locuinţă privată, ci şi centrul de primire şi găzduire a clienţilor şi aliaţilor social-politici, *amici*. Ea începe să fie împodobită cu nişte coloane şi cu operele de artă ale proprietarului. În conacele de la ţară, *uillae*, porticurile-grădini sunt mult mai ample. Se schiţează un anumit program decorativ, căruia i se imprimă o conotaţie filosofică, în vila sa de la Tusculum, Cicero va ridica un „gimnaziu”, *gymnasium*, sortit exerciţiilor fizice; dar acest edificiu formează şi adăpost al discuţiilor filosofice, desfăşurate între prieteni. Cicero îl va „boteza” Academia. În vila de la Arpinum, Cicero va amenaja o grotă artificială, numită Amaltheum, ca să

evoce nimfa sau capra ce, potrivit mitologiei, alăptase pe Zeus-Iupiter sugar. La Roma, ca şi în alte oraşe, prosperă băile publice, termele, însă emerg şi somptuoase băi private. Romanii se spală frecvent: baia este unul din locurile lor privilegiate.

Materialele de construcţie sunt îndeobşte tot cărămida, piatra poroasă, adusă din carierele de calcar, lutul ars şi lemnul; cu toate acestea începe să se difuzeze utilizarea marmorei, îndrăgite de Sulla. Din ateliere specializate, parfumerii, bijuterii, provin vesela de lux, argintăria, pietrele preţioase, parfumurile acum larg difuzate în casele, la mesele şi în vestimentaţia celor opulenţi. Se răspândeşte ornamentaţia confecţionată din bronz sau din metale preţioase. Cicero va cumpăra o masă foarte elegantă cu un milion de sesterţi, adică reprezentând un sfert din valoarea totală a somptuoasei sale locuinţe de pe Palatin (Plin., 13, 29 – 30) 16.

Avântul culturii şi al învăţământului ni se pare incontestabil. Înfloreşte arhitectura, dar se dezvoltă şi artele plastice. Sculptura şi pictura, ilustrate adesea de artişti greco-orientali, cultivă portretul „realist”, relativ exact, cum demonstrează imaginile şi busturile lui Sulla, Pompei şi Cicero. Pe lângă o artă a imitaţiei realităţii şi îndeosebi a modelelor greceşti, de inspiraţie clasicizantă şi aristocratică, se manifestă o orientare populară, „plebeiană”, italică şi tradiţional expresionistă. Se strecoară privilegierea expresionismului şi a unor reprezentări simbolice, chiar în arta oficială. Ne referim în special la altarul lui Domitius Ahenobarbus, datat cu aproximaţie în 100 î.Hr., pe care este figurat un sacrificiu. Proporţiile normale sunt modificate. Taurul dus la sacrificiu are o talie uriaşă în comparaţie cu personajele din jurul său. Concomitent, în pictura parietală, emerge o anumită

tendinţă spre o graţie rafinată, „alexandrină”. Prin 80 î.Hr., apare al doilea stil al picturii parietale romane. El traduce, de fapt, tendinţe exprimate anterior la Delos şi în Etruria. Se deschid pereţii despărţitori ai încăperilor, practic suprimaţi prin utilizarea perspectivelor în tehnica „trompe l’oeil”. Ia astfel naştere o iluzie completă, întemeiată pe descoperirea perspectivei, mult mai devreme decât s-a crezut, şi pe figurarea unui univers mitologic graţios, focalizat pe o lume a visului, care va fi cultivată de poeţii neoterici, prezentaţi în capitolul subsecvent.

Continuă să progreseze învăţământul roman, predat la nivel elementar de *litterator*, învăţător (el deprinde pe elevi mai ales să scrie, să citească şi să socotească), la nivel mediu de *grammaticus* (învaţă pe elevi arta gramatică, adică a interpretării complexe, plurivalente a textelor literare; nu se limitează la explicaţiile lingvistice, ci recurge şi la discipline de cultură generală) şi cel superior, unde cursurile sunt organizate de un retor, *rhetor*, sau de un filosof, *philosophies*. Nu există deocamdată decât învăţământ privat, căci profesorii continuă să fie plătiţi de părinţi. Cursurile, îndeosebi în învăţământul elementar şi mediu, încep dimineaţa, la ivirea zorilor. Iama, copilul merge la şcoală la lumina unui felinar, purtat de un pedagog, sclav al părinţilor. Educaţia fizică se desfăşoară la sfârşitul dimineţii. Acasă, copilul pregăteşte şi repetă lecţiile, sub îndrumarea pedagogului. Retorica este foarte importantă, căci datorită exerciţiilor impuse de profesorii lor, se formează oratori remarcabili, ce îşi vor desfăşura talentele în For, în viaţa politică şi în feluritele procese. Între retori şi profesorii de filosofic emerg tensiuni destul de acute. Educaţia devine practic bilingvă, însuşirea culturii greceşti apărând ca indispensabilă. Adesea tinerii romani se deplasează în

Grecia, unde, la Rhodos şi la Atena, studiază atât filosofia, cât şi arta elocinţei. Cum am mai arătat, emerg la Roma şcoli de retorică latină, temporar suprimate, ca ulterior să prospere. Genul rege al literaturii latine este cel oratoric. Se manifestă oratori şi avocaţi străluciţi, ca Marcus Antonius, Aurelius Cotta, Lucius Licinius Crassus, Hortensius. Pe prima scenă a elocinţei latine tinde să se impună stăruitor verbul avântat, talentul încă tânărului Cicero.

Foarte revelatoare pentru zămislirea retoricii latine ca disciplină specializată este „Retorica adresată lui Herennius”, *Rhetorica ad Herennium*, scrisă aproximativ în 86 – 85 î.Hr., de un autor anonim, mai degrabă exponent al popularilor. Acest tratat-manual împleteşte mentalitatea şi experienţa oratorică romană cu erudiţia greacă. Anonimul cunoaşte solid retorii greci şi întocmai ca ei insistă asupra tehnicilor elocinţei, diviziunilor şi subdiviziunilor genurilor, speciilor, cazurilor particulare. Îşi propune să furnizeze reguli pentru orice tip de subiect abordat de un orator. Prin toate acestea, cum se străduieşte să adapteze discursului mental roman parametrii retoricii greceşti, pentru selectarea argumentelor de tratat în cuvântări, uzitează exemple extrase din operele lui Ennius şi Plaut, ca modele ale figurilor de stil. Concomitent se dezvoltă filologia latină. Aelius Stilo studiază cu asiduitate comediile latine şi statorniceşte autenticitatea celor efectiv compuse de Plaut.

Acceptată greu la Roma, în secolul al K-lea! C., se dezvoltă acum filosofia, după modelul şcolilor care propăşesc la Atena: stoicismul, predat în Porticul multicolor, platonismul transformat, evoluat, deprins în parcul lui Akădemos, peripatetismul, de sorginte aristoteliciană, epicureismul, cândva propovăduit de Epicur în Grădina sa. Multă vreme, la Roma şi în Italia,

corifeii şcolilor filosofice sunt greci. Am constatat că stoicismul beneficiază de eforturile urmaşului lui Panaetius, adică Posidonius, filosof şi istoric cu preocupări etnografice şi geografice. Platonismul se difuzează masiv sub egida şcolii Noii Academii, care privilegiază probabilismul, punerea la îndoială şi în controversă a unor puncte de vedere contrarii. Pe urmele lui Carneade, probabilismul este preconizat de gânditori ca Philon din Larissa şi Antiochos din Ascalon (exponent al unui academism foarte specific). Oricum, antidogmatismul Noii Academii, dialectica probabilistă şi pragmatică, antifilosofia astfel practicată seduc cu pregnanţă pe scriitorii latini. O asemenea metodologie convenea perfect spiritualităţii romane. Totuşi se află în plina expansiune şi epicureismul, atractiv pentru tinerii romani nonconformişti, tot mai numeroşi şi mai detaşaţi de vechiul moş *maiorum*. Se dezvoltă în special un epicureism campanian, înfloritor în Italia meridională, unde este practicat de un distins poet, estetician şi filosof, ca Philodem din Gadara, în aşteptarea expansiunii unui epicureism senatorial. Lucreţiu va fi un fervent adept al epicureismului. De asemenea, se difuzează pitagorismul.

Scepticismul religios, chiar agnosticismul înregistrează adepţi printre aristocraţii şi intelectualii Romei. Totuşi impactul său se vădeşte a fi foarte limitat. Am consemnat cazul lui Sulla. Masa populaţiei rămâne fidelă religiei tradiţionale, inclusiv şi mai cu seamă cea domestică şi „populară”. În rândurile plebei încep să câştige teren culte religioase importate şi diferite superstiţii. Mulţi inşi, oameni politici de prim plan, însă şi simpli plebei, cred ferm în „Soartă”, *Fortuna*, închipuită ca divinitate specifică ori ca o calitate a altei zeităţi (Cic., *Pomp*, 47). Ea favorizează anumiţi muritori şi asigură victoria unor generali, înzestraţi cu însuşiri

estimate de ei drept supranaturale. Amalgamul cu superstiţiile este evident. Marius, care nu era „un monument de cultură”, este însoţit de o profetă, consultată de el cu ostentaţie. Sertorius pretindea că este călăuzit de o căprioară divină. Incendierea Capitoliului, în 83 î.Hr., a slujit ca armă de propagandă pentru marianişti şi pentru vrăjmaşii lor. Emerg la Roma familiile „troiene”, adică acelea care afirmă că descind din însoţitorii legendarului Enea. La începutul secolului I î.Hr., ginta Iuliilor susţine cu tărie că se trage din Ascaniu-Iulus, fiul lui Enea şi deci nepotul zeiţei Venus „născătoarea”, *Genitrix*. Se exprimă, în diverse medii nobiliare, ca şi populare, credinţa în destinul milenar al Romei, menită să domine universul. Pompei alege şi el ca protectoare pe Venus, definită ca „Victorioasa”, *Victrix*. Este desigur moda genealogiilor divine.

Literatura latină atinge o maturizare strălucită. Se remarcă nu numai avântul poeziei, ci şi o aproape bruscă dezvoltare a prozei. Sisenna şi alţi scriitori pregătesc abandonarea expresiei stângace, rudimentare, şi o adevărată explozie a unei proze de o calitate deosebită, atent şi talentat şlefuită. Cicero începe să-şi scrie şi să-şi publice cuvântările. Dar vom reveni asupra acestui vârf dobândit de proza latină în capitolul următor17.

Note

1 Pentru această criză, vezi sir Ronald SYME, *La révol*ution *romaine*, trad. Fr. De R. Stuveras, Paris, 1967, pp. 16; 22; 31; 47; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 25 – 99; *id.*, *Les structures*, pp. 415 – 416; *id.*, *Rendre à César*. *Économie et société dans la Rome antique*, Paris, 1988, pp. 271 – 275; M. Le Glay, op. cit., pp. 100 – 244; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 88 – 119; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 105 – 108; 221 – 223 (dar, fără îndoială, numeroase alte cărţi şi articole).

2 Pentru dezvoltarea economică în anii 133 – 43 î.Hr., vezi Cl. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 46 – 103. M. Le Glay, op. cit., pp. 122 – 123, observă că populaţiile din Italia centrală se grupează în *pagi*, care cuprindeau două sau trei aşezări, numite *nici*, în câmpie, *oppida* sau *castella*, pe înălţimi. Câteodată simt calificate ca *praefecturae* ori *conciliabula*. În aceste aşezări, emerg şi se multiplică înfloritoare târguri rurale, undeţ aranii află produse de artizanat. Se poate remarca o specializare a mărfurilor industriale în asemenea centre comercial-agricole. Ele vor contribui la un proces de municipalizare şi urbanizare, desfăşurat în aceste locuri în secolele ăl K-lea şi I î.Hr. Iese în evidenţă o creştere a consumului, a nevoilor de produse din import.

3 în privinţa vieţii şi acţiunii lui Tiberius Gracchus, a reformelor sale, a lui Scipio Aemilianus şi a problemelor economice şi socio-politice ale epocii, a se vedea G. Bloch, op. cit., pp. 201 – 213; Jérôme Carcopino, *La République romaine de 133 d 44 au. J.C.*, I. *Des Gracques à Sylla*, Paris, 1935, pp. 180 – 203; Cl. Nicolet, *Le*s *Graccques*. *Crise agraire et révolution à Rome*, Paris, 1967, *passim*; M. Le Glay, op. cit., pp. 118 – 130; 185 – 195; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 89 – 91.

4 Relativ la Gaius Gracchus şi la consecinţele mişcării dirijate de el, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 231 – 247; Jérôme Carcopino, *Autour des Graccques*, Paris, 1928, *passim*; Lily Ross-Taylor, *La politique et les partis à Rome au temps de César*, trad. fr., Paris, 1977, pp. 35 – 73; M. Le Glay, op. cit., pp. 195 – 200; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 90 – 91; E. *Cizek*, *Mentalităţi*, pp.105 – 108; 118 – 121.

5 Pentru sclavi, statutul şi insurecţiile lor, pentru Pergam şi heliopolitani, vezi V. Chapot, *La province romaine proconsulaire d'Asie*, Paris, 1904, *passim*; Louis Robert, *Villes d'Asie Mineure*, Paris, 1962, pp.

252 – 272; P. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C.*

— *AD. 14*, Oxford, 1971, pp. 121 – 130 (care însă exagerează proporţiile sclavajului în Italia); J.-C. Dumont, *Servus. Rome et V esclavage sous la République*, Roma-Paris, 1987, pp. 41 – 82; 127; 779; M. Le Glay, op. cit., pp. 98 – 100; 131 – 139; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 98. Referitor la „ordine”, *ordines*, menţionate la începutul subcapitolului următor, vezi Claude Nicolet, „Les ordres romains: définition, recrutement et fonctionnement”, *Des ordres à Rome*, lucrare de echipă coordonată de Cl. Nicolet, Paris, 1984, pp. 7 – 21.

6 Privitor la categoriile sociale de oameni liberi, la stările societăţii, la provincii etc., a se vedea Jean Gagé, „Les clientèles triomphales de la République romaine”, *Revue Historique*, 1957, pp. L-31; Claude Nicolet, *L'ordre équestre à V époque républicaine (312 – 43 av. J.-C.). 1. Définitions juridiques et structures sociales*; II. *Prosopographie des chevaliers romains*, Paris, 1966 – 1974, *passim; id.*, „Les classes dirigeantes sous la République: ordre sénatorial et ordre équestre”, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 4, 1977, pp. 726 – 755; M. Le Glay, op. cit., pp. 139 – 156; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 98 – 99; 101.

7 Pentru cucerirea şi anexarea Galliei narboneze, vezi M. Le Glay, op. cit., p. 100; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 95 – 96, dar şi Danièle şi Yves Roman, *Histoire de la Gaule (VI-e siècle av. J.-C.*

— *I-er siècle J.-C.). Une confrontation culturelle*, Paris, 1997, pp. 376 – 399.

8 Textul latin sună în felul următor: *ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti cuiusque lubido erai, căpiţe censos plerosque. Id factumalii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab e o genere célébrants auctusque*

erai, et homini potenţiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta uidentur. Pentru această reformă, vezi E. Gabba, *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*, Firenze, 1973, *passim*; M. Le Glay, op. cit., pp. 226 – 230; dar şi J. Harmând, *L armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère*, Paris, *1961*, *passim*.

9 Cu ocazia acestor alegeri, coaliţia antiradicală, la care aderaseră şi cavalerii, a prezentat drept candidaţi la consulat pe oratorul Marcus Antonius, optimat moderat, şi pe Gaius Memmius, fost ofiţer în timpul războiului iugurthin. Acesta din urmă era sprijinit de Marius şi fusese duşman al nobilimii. Dar acest fost cavaler detesta radicalismul unor populari. Antonius a fost ales, dar Memmius a căzut ucis de pumnalele ucigaşilor profesionişti, tocmiţi de Satuminus; vezi G. Bloch, op. cit., pp. 248 – 261; M. Le Glay, op. cit., pp. 100 – 101; 103; 201 – 203; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 201 – 203; D. Şi Y. Roman, op. cit., pp. 393 – 401.

9 bis Referitor la perturbările politice, posterioare anului 100 î.Hr., ca şi la războiul cu *socii*, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 261 – 272; E. Gabba, *Exercito e cultura*: *gli inizi del I-o secolo a. C.*, Firenze, 1973, pp. 175 – 345; M. Le Glay, op. cit., pp. 201 – 225; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 93 – 94; 100 – 101 etc.

10 Cu privire la tinereţea şi ascensiunea lui Cornelius Sulla, a se vedea G. Bloch, op. cit., pp. 272 – 277; J.-P.-V.-D. Baldson, „Sulla felix”, *Journal of Roman Studies*, 41, 1951, pp. L-10; Gilbert-Charles Picard, *Les trophées romains*. *Contribution à V histoire de la religion et de l’art triomphal de Rome*, Paris, 1957, pp. 170 – 180; G. Ville, *La gladiature en Occident dès origines à la mort de Domitien*, Paris, 1981, pp. 88 – 95; François Hinard, *Sylla*, Paris, 1985, pp. 13 – 57; M. Le Glay, op. cit., pp.

230 – 233.

11 Pentru războaiele civile, cele cu Mitridate, dictatura şi reformele lui Sulla, vezi Th. Reinach, *Mlthridate Eupător, roi du Pont*, Paris, 1890, *passim*; G. Bloch, op. cit., pp. 261 – 294; Jérôme Carcopino, *Histoire romaine. Des Graccques à Sylla*, Paris, 1935, *passim*; *id.*, *Sylla ou la monarchie manquée*, ed. A 2-a, Paris, 1942, *passim*; R. Syme, op. cit., p. 30; U. Laffi, „Il mito di Silla”; *Athenaeum*, 45, 1967, pp. 172 – 213; F. Hinard, op. cit., pp. 57 – 278; M. Le Glay, op. cit., pp. 101 – 102; 226 – 239; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 99 – 100; 103 – 108; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 121 – 123.

12 Privitor la Lepidus, vezi N. Criniţi, *M. Aimilius Q.fM. N. Lepidus, ut ignis în stipula*, Milano, 1969. Pompei, născut în 105 î.Hr., avea 22 de ani când Sulla debarcase la Brundisium. El recrutase, cum am mai relevat, soldaţi pentru Sulla în Picenum şi îşi luase singur dreptul de a comanda forţe militare semnificative (Plul, *Pomp.*, 10). El l-a salutat pe Sulla cu titlul de *Imperator*, pe care acesta i l-a acordat de asemenea, cu toate că era foarte tânăr. Apoi l-a trimis în Africa. Totuşi, ulterior, nu i-a încredinţat comanda forţelor expediate împotriva lui Sertorius şi nici consulatul anului 79 î.Hr. Pompei nu avea vârsta necesară, iar familia sa era de origine ecvestră. De aceea Pompei l-a susţinut pe Lepidus şi i-a încurajat planurile subversive, înainte de a lupta împotriva lui.

13 Pentru viaţa politică posterioară lui Sulla, Pompei şi Sertorius, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 293 – 298; 302; P. Trèves, „Sertorio”, *Athenaeum*, 10, 1932, pp. 127 şi urm.; R. Syme, op. cit., pp. 39 – 45; P.A.L. Greehelg, *Pompei the Great*, London, 1979; F. Hinard, op. cit., p. 260; M. Le Glay, op. cit., pp. 239 – 241; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 109 – 110.

14 Relativ la consulatul lui Crassus şi Pompei, ca şi la dominaţia acestuia din urmă, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 298 – 299; R. Syme, op. cit., p. 40; M. Le Glay, op. cit., pp. 241 – 242; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 111 – 112.

15 A se vedea U. Haqhl, „Poseidonios und das Jahr 146 v. Chr. Als Epochendatum in der antiken Historiographie”, *Gymnasium*, 87, 1980, pp. 151 – 166; dar şi Pierre Grimai, *Le siècle des Scipions*. *Rome et P hellénisme au temps des guerres puniques*, ed. A 2-a, Paris, 1975, *passim*; M. Le Glay, op. cit., pp. 157 – 176. În ce priveşte vilegiatura, curele termale, balneare, vezi Jean-Marie André, *La villégiature romaine*, Paris, 1993, pp. 3 – 43.

16 Pentru progresele arhitecturii şi podoabele de lux, vezi Pierre Grimai, „Rome et la Grèce au H-e siècle av. J.-C.”, *Rome et nous*. *Manuel* d'*initiation à la littérature et à la civilisation romaines*, lucrare de echipă, Paris, 1977, p. 50; M. Le Glay, op. cit., pp. 166 – 168; J.-M. André, op. cit., pp. 22 – 37; E. Cizek, îşi *Lit*. *Lat*., pp. 136 – 137. Cu privire la grădinile romane, vezi Pierre Grimai, *Les jardins romains*, ed. Nouă, Paris, 1969, pp. 21 – 134; 199 – 335.

17 Referitor la dezvoltarea educaţiei, literaturii, filosofici etc., vezi Henri-Irénée Marrou, *Istoria educaţiei în antichitate*, trad. românească de Stella Petecel, I, pp. 237; 306 – 338; H, pp. 9 – 53; 62 – 97; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 115 – 116; E. Cizek, îşi *Lit*. *Lat*., pp. 137 – 141; F. Cupaiuolo, op. cit., pp. 64 – 98; P. Grimai, *Literatura latina*, pp. 110 – 152.

VIL's FârşmJL CRIZEI REPUBLICII ROMANE (69 – 27 LC)

După consulatul din 70 î.Hr.

Câţiva ani după consulatul lui Pompei şi Crassus,

exercitat în 70 î.Hr., a domnit la Roma un calm de suprafaţă. În aparenţă, instituţiile Republicii, debarasate de cele mai stridente dimensiuni ale reformelor oligarhice ale lui Sulla, funcţionează normal. În profunzime, o contrastructură, în curs de dezvoltare, rodea, devora, bazele vechii alcătuiri, întemeiate pe structura mentală a „Cetăţii”, *ciuitas* (dislocată de imperiul teritorial al Republicii şi de proliferarea numărului de cetăţeni) şi pe structura politică a „statului liber”, *libera res publica*. Rolul senatului scădea, în favoarea unor *populares*, susţinuţi de noii cetăţeni şi de cavaleri. Aceştia din urmă sperau să profite copios de pe urma reformei judiciare „anticomeliene” şi de sprijinul consulilor în funcţiune, ca să dobândească noi câştiguri fabuloase în „imperiu”. Ei militau pentru o intensificare a expansiunii teritoriale romane, pentru noi cuceriri, fructuoase pentru ei. Existau, fireşte, nemulţumiţi, în rândurile plebei sărace din Roma, însă şi în cele ale ambiţioşilor din toate categoriile sociale, mistuiţi de puternice veleităţi, de individualism potenţat, de complexul lui Iuda. Pe de altă parte, sub aparenţa funcţionării perfecte a instituţiilor, propăşea „dominaţia” lui Pompei, influenţa reală pe care acesta o exercita. Totodată, o altă măsură legislativă a lui Sulla cade în desuetudine: consulii nu rămân cantonaţi în Roma. Senatul este obligat să le permită asumarea comandamentelor militare şi dirijarea de expediţii militare pe diverse meleaguri.

În 67 î.Hr., la propunerea tribunului plebei, Aulus Gabinius, exponent activ al popularilor, propunere susţinută de cavaleri, de noile forţe politice, i se conferă lui Pompei un comandament militar insolit, cu totul ieşit din comun. Senatul a început prin a se împotrivi, dar, în ultimă instanţă, a fost constrâns să accepte legislaţia gabiniană. Ţinta mărturisită este combaterea piraţilor.

Aceştia brăzdează Mediterana, stânjenesc comerţul maritim. îl învinseseră, cum am remarcat în capitolul precedent, pe Marcus Antonius, fie din cauza incapacităţii lui militare, fie deoarece nu se concertase cu guvernatorii de provincie. Piraţii ajunseseră să ameninţe porturile Italiei, Neapolis şi Ostia însăşi. Eşuaseră şi eforturile militare ale consulilor trimişi de senat împotriva lor, în fruntea unor corpuri expediţionare. Piraţii începuseră să aibă reprezentanţi aproape oficiali – feluriţi comercianţi şi meşteşugari – în porturile Italiei. Măsura legislativă a lui Gabinius îi conferă lui Pompei un *imperium* militar, pe trei ani, asupra tuturor mărilor şi asupra litoralului lor, până la 70 de km spre interior, de la strâmtorile Mării Negre până la coloanele lui Hercule, adică Gibraltarul actual. Dispune de o armată formată din 20 de legiuni, de o flotă alcătuită din 500 de corăbii şi de dreptul de a-şi desemna, fără niciun control exterior, cei 20 de „legaţi”, *legaţi*, „locotenenţi” ai săi. De fapt Pompei este convertit în *imperator* unic al statului roman, „şef1 al tuturor provinciilor. Pompei lansează împotriva piraţilor o campanie militară fulger: în trei luni, din martie până în mai 67 î.Hr., el lichidează pirateria în Mediterana orientală. Capturează 846 de nave, ocupă 120 de aşezări locuite, ucide 10.000 de piraţi şi face prizonieri încă 20.000 (Plin., 7, 93 – 98; App., *Mithr.*, 96; Plut., *Pomp.*, 28, 2). Pompei avusese posibilitatea să recruteze vase de luptă, marinari şi soldaţi, să perceapă impozite, să retragă din trezoreria statului sumele considerate de el ca necesare. Gloria sa este mai evidentă ca oricând.

Puteri enorme îi sunt încredinţate, în anul următor, 66 î.Hr., printr-un plebiscit, care completează pe cel al lui Gabinius, la propunerea lui Gaius Manilius Crispus, noul tribun al plebei. I se conferă un *imperium*, pe o durată nelimitată, şi controlul provinciilor Asia, Bithynia

şi Cilicia, comanda războiului împotriva lui Mitridate şi a lui Tigranes, regele Armeniei şi ginerele suveranului Pontului, dreptul de a încheia alianţe şi tratate, după cum crede de cuviinţă. Plutarh va afirma că, în acest chip, un singur om cârmuia întreg imperiul teritorial al Romei (*Pomp*., 30, 4). Propunerea de plebiscit află suportul încă tânărului patrician Gaius Iulius Caesar. Acesta se înrudea cu Marius şi îşi începuse cariera politică în tabăra lui Cinna. Sulla îl cruţase. Devenise pontif în 73 şi *quaestor*, în 68 î.Hr. şi în Hispania. Se raliase clanului condus de Crassus. Ca edil curul, va organiza, în 65 î.Hr., spectacole şi jocuri fastuoase. Manilius are şi sprijinul lui Marcus Tullius Cicero, italic din Arpinum, republican convins, însă pragmatic. Fusese edil în 69 î.Hr. şi ales pretor în 66 î.Hr., când a prezidat tribunalul care a sancţionat guvernatorii venali de provincie. Am arătat, în capitolul anterior, ce rol jucase Cicero în procesul intentat lui Verres. Cicero rosteşte una dintre cele mai izbutite cuvântări ale sale, „Despre imperium al lui Gnaeus Pompeius11, *De imperio Gn. Pompeii*, în care elogiază calităţi excepţionale atribuite lui Pompei, vitejie (*virtus*), aducătoare de glorie, competenţă militară, merit personal, prestigiu (*auctoritas*), şansă ori „fericire11 (*félicitas*). În trecut, niciun general nu le-ar fi ilustrat cu atâta strălucire. Zeii i-au conferit norocul, soarta fericită (*fortuna*) în chip spontan (Cic., *Pomp*., 27; 47 – 48). Ajuns în Asia Mică, Pompei culege de fapt roadele trudei „de cârtiţă” a predecesorului său, Lucullus, căruia i se luase comanda războiului. Cu toate acestea, a avut nevoie de doi ani ca să lichideze rezistenţa lui Mitridate. Apoi s-a deplasat până la Marea Caspică, pe urmele lui Alexandru şi, poate, spre a se informa asupra căii de acces în India. În continuare, a coborât spre sud. Aici desfiinţează, în Siria, regatul Seleucizilor vasali ai

Romei. Acest regat era însă sfâşiat de rivalităţi crunte. În 95 î.Hr., pierduse şi Armenia, devenită independentă sub Tigranes I, care anexase mai multe teritorii seleucide. Pompei pacifică Libanul şi ocupă Ierusalimul; află la Iericho de sinuciderea lui Mitridate, în Crimeea. El reorganizează minuţios teritoriile romane sau clientelare din Asia. Înfiinţează provinciile Bithynia-Pont şi Siria. Cilicia romană primeşte o mare parte din coasta anatoliană meridională şi, puţin mai târziu, insula Cipru. Provinciei Siria i se adaugă ţărmul Palestinei. Creta şi Cyrenaica sunt reunite într-o singură provincie. Numai formal sunt autonome oraşe ca Amisos, Rhodos, Seleucia din Syria, cele din Lycia. O politică de anexiune directă se impune în Asia. Dar ia naştere un dispozitiv de state clientelare Romei, de la Caucaz la Marea Roşie, menite fie anexării ulterioare, fie alcătuirii unei zone tampon între romani şi părţi. Cele mai importante regate vasale sunt Armenia, Cappadocia, Commagene, Galatia, Bosforul Cimmerian, Iudeea. Acest anexionism ori semianexionism convenea în mod special ordinului ecvestru. Publicanii aşi desfăşoară din abundenţă afacerile. Pe deasupra, întreaga societate romană profită de pe urma campaniei lui Pompei: prada de război este imensă, iar redevenţele oraşelor supuse îngăduie bugetului să treacă de la 200 la 340.000.000 de sesterţi. Pompei ar fi putut să impună o dictatură. Totuşi nu dorea să declanşeze un război civil sau nu cuteza să anihileze total libertăţile Republicii. Se întoarce la Roma şi lasă la vatră armata; se mulţumeşte cu un nou triumf, somptuos, pe care i-l conferă senatul. Triumful va fi celebrat abia în zilele de 28 şi 29 septembrie 61 î.Hr. Putem să adăugăm că Pompei revenise la Roma pe etape. Aici a întâlnit nu numai ostilitatea lui Lucullus şi a lui Cato, descendentul cenzorului, ajuns căpetenie a optimaţilor, răceala şi

reticenţele lui Caesar şi lui Cicero, nemulţumirea Meteliilor, întrucât îşi repudiase soţia infidelă, ci şi invidia „efervescentă”, complexul lui Iuda, care cuprinseseră pe Crassus. Acesta rămăsese la Roma, unde ştirile referitoare la victoriile repurtate de Pompei îl iritaseră cumplit. Continuase să se îmbogăţească şi luase conducerea facţiunii popularilor. îl susţineau mai ales Lucius Sergius Catilina, un fost partizan al lui Sulla, şi Iulius Caesar. Sub aparenţele frivole ale unui rege al modei şi ale nonşalanţei, Iulius Caesar disimula o voinţă de fier şi excepţionale calităţi de om politic abil şi de militar performant Soţia sa, Cornelia, era fiica lui Cinna. Iar Iulia, mătuşa sa, era văduva lui Marius. La funeraliile acesteia, rostise un elogiu vibrant al lui Marius şi al lui Cinna. Conserva, printre imaginile familiei, pe cea a lui Marius şi, ca edil, restaurase, pe Capitoliu, trofeul consacrat acestuia din urmă

Niciodată Roma nu mai contemplase un triumf atât de fastuos, cum fusese cel hărăzit lui Pompei. În prima zi fuseseră celebrate victoriile dobândite asupra a patrusprezece seminţii. În ziua următoare, defilaseră delegaţiile soldaţilor învingători, învinşi, şi însuşi Pompei, înveşmântat într-o mantie, de fapt o hlamidă, descoperită în garderoba lui Mitridate şi care fusese cândva confecţionată pentru marele Alexandru. În scopul perpetuării acestui triumf, s-a început clădirea, în Câmpul lui Mare, a unui gigantic complex monumental. Îngloba un teatru de piatră, primul construit la Roma, şi un portic, care înconjura o grădină, unde se aflau statuile celor patrusprezece seminţii biruite şi cea a lui Pompei însuşi, reprezentat dezbrăcat şi ţinând în mână globul ce simboliza universul, *kôsmos*, ca emblemă a unui stăpân al lumii, a unui *kosmokrator*. Din ansamblu făcea parte şi templul zeiţei Venus Victrix, divinitatea privilegiată de Pompei.

Astfel Gnaeus Pompeius Strabo Magnus devine limpede primul dintre romani. Acest fapt îl exortă pe Pompei să accepte primul triumvirat, pe care îl vom prezenta mai jos. Contribuie, desigur, şi emoţia prilejuită de ecourile aşa-numitei conjuraţii a lui Catilina. În realitate Pompei a căzut într-o cursă. Am arătat mai sus că-i lipsea o adevărată iscusinţă politică, o autentică strategie şi competenţă de om de stat Cursa i-au întins-o Crassus şi Caesar. Acesta din urmă fusese desemnat *pontifex maximus*, în 63 î.Hr. Fapt care îl salvase de temniţa datornicilor. Pretor în 62, Caesar plecase după aceea în Hispania ulterior ca guvernator pentru anii 61 – 60. Devenise, practic, căpetenie a popularilor, la egalitate cu Crassus.

„Conjuraţia lui Catilina” şi Cicero

Marcus Tullius Cicero era nu numai un avocat celebru, ci şi *omul reconcilierii cetăţeneşti*. El nu aderase la nicio facţiune politică, *„Partida” sa era Republica*. Aspira la restaurarea republicii scipionice, desigur ameliorate şi adaptate la noile împrejurări politice. Favorabil totdeauna cavalerilor şi publicanilor, din mijlocul cărora provenea, om al „centrului”, îl sprijinise pe Pompei, în care întrevăzuse un campion al Republicii. I s-au reproşat lui Cicero ezitările, pendulările între diversele clanuri şi interese politice, care au determinat pe anumiţi cercetători moderni să-i atribuie oscilaţii, şovăieli şi schimbări de comportament politic – parcă într-o Românie a antichităţii – în funcţie de circumstanţe. În realitate se aflau în cauză îndeosebi oscilaţii tactice, frecvent determinate de evoluţia rapidă, instabilă, a circumstanţelor politice. Deoarece, în fond, Cicero a rămas toată viaţa fidel năzuinţelor sale: prezervarea şi potenţarea Republicii. Încât *nobilitas* a trebuit de asemenea să se supună împrejurărilor. Cicero a fost ales consul pentru anul 63

î.Hr. De la Marius, aproape niciun *Homo nouas* nu mai fusese ales consul. Era un semn al timpurilor, care se schimbau! Cicero spera că, la consulat, va putea coaliza „liga” moderaţilor.

Cicero consul a început prin a determina, graţie elocinţei sale magice, respingerea unui proiect de reformă agrară, prielnică plebei agrare nevoiaşe, propuse de tribunul plebei, Rullus, care avea suportul maşinaţiilor urzite de Crassus şi de Caesar, dornici să fie cooptaţi în comisia decemvirilor, însărcinaţi cu distribuţiile pământurilor italice. Proiectul lui Rullus prevedea cumpărarea de pământuri în Italia pentru plebei. Fondurile ar fi trebuit să provină de la vânzarea solurilor acaparate de Roma, după 88 î.Hr., şi din prada de război, acumulată recent de generali. Cicero a câştigat astfel sprijinul senatorilor şi cavalerilor. Pe de altă parte, în mai ori iunie 63, el a făcut să eşueze tentativa de a-l condamna şi de a-l executa pe bătrânul cavaler Titus Labienus, care, în 100 î.Hr., participase la omorârea tribunului plebei, Lucius Appuleius Satuminus. În acest fel Cicero se delimita clar de veleităţile popularilor radicali şi chiar de Caesar şi de Crassus. Curând, Cicero, apropiat, în pofida convingerilor sale, de tabăra optimaţilor, a trebuit să înfrunte o puternică mişcare „revoluţionară”, dirijată de patricianul Lucius Sergius Catilina, care, după ce ocupase o poziţie generatoare de violenţe, printre adepţii lui Sulla, trecuse de partea popularilor radicali. Imoral, chiar amoral, după ce fusese pretor în 68 î.Hr., Catilina guvernase Africa în 67 – 66, unde atestase un comportament abuziv şi o devorantă sete de înavuţire. Revenit la Roma, în 66 î.Hr. Încercase să candideze la consulat, dar, fiind acuzat de gestionare coruptă, fusese împiedicat să candideze de consulul Volcatius Tullus. Se asociase cu cei doi consuli desemnaţi pentru 65 î.Hr.,

Publius Autronius Paetus şi Publius Cornelius Sulla, nepotul de frate al dictatorului, de asemenea „casaţi” din viitoarea demnitate pentru acuzaţii similare. Îi înlocuiseră cei doi acuzatori ai lor, Lucius Aurelius Cotta şi Lucius Manlius Torquatus. Paetus, Cornelius Sulla şi Catilina concepuseră proiectul unei lovituri de stat, în urma căreia Crassus trebuia să devină dictator şi Caesar *magister equitum*. S-a renunţat la această conspiraţie, iar Catilina, susţinut de optimaţi, care sperau, poate, să-l recupereze politic, şi de Hortensius, avocat strălucit, a fost achitat de tribunalul de luptă împotriva corupţiei. Zadarnic Catilina a candidat din nou în 64 î.Hr., sub oblăduirea lui Crassus şi a lui Caesar, şi în 63 î.Hr., pentru anul 62. Înfrânt din nou şi aparent abandonat de capii popularilor, Catilina a iniţiat o mişcare politică de amploare, bazată pe numeroşi dezmoşteniţi ai sorţii, îndeosebi pe veterani ai lui Sulla, care îşi pierduseră proprietăţile agricole din pricina gestionării lor deficitare. La această mişcare, cunoscută sub numele de conjuraţia lui Catilina, aderaseră şi magistraţi în funcţiune.

Adepţii mişcării lui Catilina plănuiau o lovitură de stat, care ar fi trebuit să înceapă cu asasinarea lui Cicero. În definitiv, ce caracter avea această aşa-zisă conjuraţie? Era ea numai urzeala unui aristocrat decăzut, însoţit de nişte aventurieri, cum a înfăţişat-o Salustiu, el însuşi „popular”, *popularis*, dar republican? Ori expresia dorinţei de putere a lui Catilina, a unor notabili muncipali, întrucât conspiraţia ar fi reprodus o ierarhie socială asemănătoare celei a statului, cum opina regretatul Pierre Grimai? După opinia noastră, se afla în cauză o tentativă de rebeliune gravă, întemeiată pe forţe şi mai ales pe aspiraţii şi veleităţi ale aripii radicale a popularilor. Conspiratorii aspirau la transformări profunde ale mecanismelor instituţionale,

ştergerea datoriilor contractate de partizanii lui Catilina, o reformă agrară profundă, poate chiar o reîmpărţire a averilor, la Roma şi în Italia (Sail., C., 33). Catilina conta nu pe plebea nevoiaşă a Romei, ci pe restul Italiei. Emisarii săi căutau recruţi pretutindeni, printre păstorii din Bruttium, ca şi printre gladiatorii de la Capua Prin excelenţă se bazau pe Etruria, unde invocau suportul atât al victimelor confiscărilor proprietăţilor rurale, cât şi al beneficiarilor acestor confiscări abuzive, care îşi vânduseră ogoarele. Se pune întrebarea următoare: oare Catilina voia puterea doar pentru sine sau ţinta era preluarea ei, pentru a o încredinţa lui Caesar? Deoarece Crassus era prea bogat ca să colaboreze cu o răsturnare socială radicală. Între Crassus şi Caesar începuse o luptă surdă pentru întâietate în facţiunea popularilor. Nu vom şti niciodată răspunsul la o asemenea întrebare, însă nu trebuie uitat că Iulius Caesar a încercat în van să obţină altă pedeapsă decât cea capitală pentru complicii lui Catilina din Roma. Mişcarea a sfârşit prin a eşua.

O asemenea mişcare era prea amplă pentru a păstra secretul proiectelor sale. Cicero află de planurile conspiratorilor, le dezvăluie senatului la 23 septembrie; obţine votarea unui *senatus consultum ultimum* şi deci proclamarea stării de urgenţă pe 22 octombrie. Iar, în 2 noiembrie, rosteşte în senat, unde mulţi *patres* şovăiau (Catilina era un patrician important!), o cuvântare fulminantă. Cere insistent conducătorului mişcării, prezent la reuniune, să părăsească Roma, pentru a fi declarat „duşman public”, *hoştis publicus*. Este prima *Catilinara*. Vor urma alte trei. Catilina se apără fără succes şi trebuie să abandoneze Cetatea. Se refugiază în Etruria, unde îşi improvizează o armată, în continuare, Cicero dobândeşte lichidarea fizică a complicilor lui din Roma, care încercaseră să câştige

susţinerea allobrogilor din Gallia narboneză: ceea ce denota înaltă trădare. După execuţia lor, la 5 decembrie 63, Cicero va striga în faţă poporului: „au trăit”, *uixerunt*. În sfârşit, o armată consulară va zdrobi, în ianuarie 62 î.Hr., la Faesulae trupele improvizate în Etruria de către Catilina, căzut pe câmpul de luptă.

Cicero va clama: „să se dea armele la o parte din faţa togii” (civililor), *cedant arma togae*. În aşteptarea lui Pompei, a cărui sosire la Roma era iminentă, el era convins că instituţiile tradiţionale ale Cetăţii se consolidaseră. Iluzii deşarte, curând spulberate!

Primul triumvirat în realitate mişcarea lui Catilina revelase mai limpede ca oricând disfuncţionalităţile structurilor unei Republici-Cetate incongruente cu dezvoltarea imperială a teritoriilor romane. Cu excepţia Egiptului, teoretic încă independent, aproape toate zonele din preajma litoralului Mediteranei aparţineau direct sau indirect Romei.

În Egipt domnea, după Alexandru, dinastia Lagizilor sau Ptolemailor, regi elenistici. Grecii şi macedonenii cârmuiau un regat unde se menţineau tradiţiile faraonilor, însă în care indigenii aveau un statut subaltern, de supuşi ai cuceritorilor. Elementul elenofon practica o adevărată segregaţie faţă de autohtoni, deoarece nu se amesteca cu ei. Chiar regii, basüei, se căsătoreau adesea cu surorile lor. Când nevestele lor nu le erau surori de sânge, ele se intitulau totuşi „sora şi soţia regelui”. Influenţa romană devenise foarte manifestă în regatul Lagizilor. De altfel Egiptul era cel mai bogat stat din antichitate. Ajunsese să furnizeze Italiei şi Romei majoritatea grâului necesar alimentaţiei populaţiei. Cel ce controla Egiptul în fapt guverna aprovizionarea Republică. Încât Egiptul suscita apetitul diverşilor oameni politici romani. Cu atât mai mult cu cât „clasa politică” greco-egipteană era vicleană, laşă,

insidioasă; se multiplicaseră crizele dinastice, adesea arbitrate de revoltele populaţiei Alexandriei, capitala Egiptului. Frecvent senatul era solicitat să intervină în viaţa internă a regatului lagid. În 79 î.Hr., se produsese un eveniment care dramatizase această viaţă internă şi provocase intervenţia romană. Regele Ptolemaios X Alexandru murise fără moştenitori legitimi. Sulla desemnase un succesor al monarhului defunct, pe care însă alexandrinii l-au ucis. Alexandrinii au înscăunat ca rege un bastard, un vlăstar nelegitim al Lagizilor, Ptolemaios XI Auletes, care a domnit între 79 şi 51 î.Hr. La Roma, circula zvonul că Ptolemaios X Alexandru lăsase moştenire Romei regatul său. Senatul nu dorea însă anexarea Egiptului, care ar fi adus o influenţă exorbitantă generalului însărcinat cu punerea ei în practică. O parte dintre cavaleri, mulţumiţi cu avantajele dobândite în 70 î.Hr., nu preconiza nici ea ocuparea Egiptului. Pe de altă parte, Ptolemaios Auletes cumpărase la Roma recunoaşterea legitimităţii sale. Această legitimitate a fost definitiv consfinţită la Roma în 59 î.Hr., adică în timpul consulatului lui Caesar. Când va fi alungat, din domnie, de către alexandrini, din pricina pierderii Ciprului, vechi domeniu al Lagizilor, Ptolemaios XI va cere ajutorul Romei. După o ezitare de trei ani, se va decide restaurarea lui Ptolemaios Auteles. Fostul tribun al plebei şi suporter al lui Pompei, Aulus Gabinius, guvernator al Siriei, între 57 şi 54 î.Hr., după exercitarea consulatului, va lua iniţiativa sprijinirii regelui lagid, restaurat de el. Gabinius va acţiona în fruntea unui mic corp expediţionar. îl va lăsa ca garnizoană la Alexandria. Egiptul va deveni astfel clientul lui Pompei. Anterior, unele căpetenii ale popularilor, anumiţi oameni de afaceri, plebea nevoiaşă din Roma şi din Italia militaseră pentru anexarea Egiptului, în temeiul aşa-zisului testament al lui

Ptolemaios X Alexandru. Îşi aminteau de afluxul de aur, de bogăţii şi de oportunităţi comercialfinanciare pe care le oferise anexarea Pergamului. Ales cenzor, în 65 î.Hr., Crassus propusese atât acordarea cetăţeniei romane galiilor cisalpini, cât şi anexarea Egiptului. Nu avusese însă câştig de cauză.

În 60 î.Hr.*, a survenit însă primul triumvirat*. Emoţionat şi concomitent stimulat de aşa-numita conspiraţie a lui Catilina, încurajat de gloria triumfului său, însă şi iritat de faptul că senatul temporiza şi şovăia să-i recunoască, să-i oficializeze, reglementările operate de el în Orient, Pompei se hotărăşte ca pe de o parte să-şi consacre aproape oficial dominaţia şi, pe de alta, să o împartă cu doi *populares* de frunte. Câştigase, pentru anul 60 î.Hr., unul dintre cele două posturi consulare pentru un suporter al său, Lucius Afranius. Dar celălalt consul desemnat, Quintus Metellus Celer, optimat înveterat, era inamic al lui Pompei. Astfel, în iulie 60 î.Hr., el a stabilit o înţelegere, formal neoficială, cu cei doi capi ai popularilor, Crassus şi Caesar. S-a trecut peste animozităţile dintre Pompei şi Crassus, ca şi dintre Crassus şi Caesar. Triumvirii şi-au jurat reciproc credinţă: s-au înţeles să domine, să conducă – neoficial, desigur – statul, cum vor crede de cuviinţă şi ţinând prea puţin seama de părerile senatului. De fapt popularii triumfau din nou asupra optimaţilor şi se reluau unele dintre obiectivele mişcării lui Catilina.

Pompei calcula greşit că, în virtutea prestigiului său, a unei *auctoritas* consacrate, va dirija el triumviratul. În orice caz triumvirii şi-au propus să impună ratificarea actelor lui Pompei din Orient, distribuirea de pământuri veteranilor acestuia, alegerea lui Gaius Iulius Caesar în calitate de consul pentru anul 59 î.Hr. Poate s-a prevăzut şi alegerea pompeianului Gabinius drept consul pentru 58 î.Hr. Oricum, Pompei se va căsători în

aprilie 59 cu Iulia, fiica lui Caesar. În realitate, *acest cartel politic care a fost primul triumvirat anunţa înnormântarea sistemului politic republican şi a libertăţii cetăţeneşti*. Acest cartel a acţionat cu deosebită eficacitate, în pofida împotrivirii anumitor optimaţi, a lui Cicero şi a altor republicani. Chiar Titus Livius va caracteriza primul triumvirat ca „o conspiraţie între trei fruntaşi ai Cetăţii”. La consulat, Gaius Iulius Caesar a atestat o energie ieşită din comun şi o gestionare notabil de competentă, la care puţini dintre romani se aşteptau.

Fusese ales consul fie în iulie, fie în august 60 î.Hr., prin încălcarea prevederilor lui Sulla, întrucât nu împlinise încă vârsta reclamată de aceste reglementări. Colegul său, Marcus Calpumius Bibulus, era un prieten al lui Cato, al lui Cicero, însă şi al lui Pompei. Caesar a început prin a afişa un tradiţionalism de faţadă. Deoarece a promovat o „lege Iulia despre malversaţii (în provincii)”, *lex Iulia de repetundis*, care penaliza grav extorsiunile, „stoarcerile”, de bani din provincii. A obţinut de la senat şi de la comiţiile tribute o „lege Iulia agrară”, *Ies Iulia agraria*, care acorda loturi rurale veteranilor lui Pompei şi plebeilor săraci, dornici de muncă: nu aveau însă permisiunea să-şi alieneze proprietăţile preţ de douăzeci de ani. Legea a fost votată, în martie 60, de adunarea populară, în ciuda împotrivirii lui Bibulus şi a trei tribuni ai plebei, molestaţi şi împiedicaţi să-şi exercite dreptul de veto (App., *Ciu.*, 2, 11 – 12; DC, 38, 5). Ceea ce ilustra ignorarea drepturilor sacre, stipulate de instituţiile Republicii. Bibulus, abandonat de senat, s-a închis în locuinţa sa, declarând că nu o va mai părăsi, înainte de expirarea mandatului său (Cic., *Şest.*, 53, 113; Suet., *Caes.*, 20; Plut., *Cato mi.*, 32; *Pomp.*, 48; App., *ibid.*; DC, 38, 6, 7). În calitate de *pontifex maximus*, Caesar a

autorizat adoptarea de către tânărul plebeu P. Fonteius a lui Publius Claudius Pülcher, membru al vechii ginţi patriciene a Claudiilor. Astfel acesta, partizan al lui Caesar şi *popularis* înveterat, a devenit plebeul Publius Clodius, sortit să devină combatant implacabil în slujba radicalismului popularilor. Pe deasupra, Caesar a statuat dispoziţii favorabile oamenilor de afaceri publicani-cavaleri. După ce îl ameninţă pe Lucullus cu un proces, care incrimina fastul şi înavuţirea lui, întrucât se opunea ratificării actelor lui Pompei, Caesar impune senatului aprobarea acestora (Suet., *Caes.*, 20; Plut., *Pomp.*, 46, 4; 48, 3; App., *Ciu.*, 2, 13; DC, 38, 7, 5). Caesar decide singur, ca un viitor monarh. A impus senatului recunoaşterea lui Ptolemaios XI Auletes ca rege al Egiptului şi aliat – *amicus* al poporului roman, împotriva alexandrinilor turbulenţi, în schimbul unei sume de 6.000 de talanţi, remisă lui Pompei şi lui Caesar, ca şi lui Crassus, creditorul consulului (Cic. *Att.*, 2, 16, 2; Caes., C., 3, 107; Suet., *Caes.*, 54; DC, 39, 12). Iar, în aprilie 59, Caesar obţine votarea unei a doua legi agrare, care permitea parcelarea (în loturi relativ mici) a teritoriului rural campanian, până atunci rezervat exclusiv latifundiilor senatoriale. Terorizaţi, *patres* nu s-au putut opune. În sfârşit, înainte de alegerile consulilor pentru 58 î.Hr., face să triumfe veleităţile sale militare. Senatul îi atribuise două „provincii”, create în grabă şi neînsemnate: „Pădurile” şi „Cărările”, *Siluae Callesque*, mici regiuni sălbatice din Italia meridională, la marginile ţinuturilor Bruttium şi Brundisium (Suet, *Caes.*, 19). Dar tribunul plebei Vatinius propune votarea de către conciliul plebei a unui plebiscit, menit să infirme decizia senatului. Plebiscitul vatinian conferea lui Caesar guvernarea Galliei cisalpine şi a regiunii Illyricum (depindea de Gallia cisalpină), pe timp de cinci ani, cu posibilitatea de a-şi alege singur „legaţii” şi de a

întemeia cinci colonii. I se pun la dispoziţie trei legiuni. Susţinut de Pompei şi de Crassus, plebiscitul este votat Senatul se supune, în pofida nemulţumirii lui Cato. Mai mult decât atât, întrucât Quintus Metellus Celer, guvernatorul Galliei narboneze, murise subit, senatul adaugă promagistrăturii viitoare a lui Caesar, provincia respectivă şi o a patra legiune. Sub ochii complezenţi ai lui Crassus şi ai lui Pompei, incapabili să înţeleagă obiectivele autentice ale tacticii lui Caesar, consulul acumula o putere exorbitantă şi îşi procura o armată. Dovedeşte astfel, după o formulă vehiculată de Michel Christol şi Daniel Nony, că regimul politic republican era un condamnat la moarte, cu amânarea aplicării pedepsei. În scrisori, din primăvara şi vara anului 59, Cicero reliefează că Iuliuş Caesar se comporta ca un monarh, că instituise un „regat” sau o „regalitate”, *regnum* (Cic., *Att.*, 2, 12, 1). În toate sectoarele vieţii publice, Iulius Caesar impune pe suporterii triumvirilor şi mai ales pe ai săi. El strecoară pe Esta tribunilor, aleşi pentru 10 decembrie 59, pe Clodius, iar partizanii triumvirilor preiau anumite sacerdoţii. Deşi anihilat, Bibulus izbuteşte să amâne alegerile consulilor din 58, dar, la 18 octombrie, sunt aleşi pompeianul Aulus Gabinius şi noul socru al triumvirului, Piso. Închis în casă, Bibulus acoperă zidurile Romei cu edicte lipsite de forţă executorie. Colegul lui Caesar este ameninţat să fie întemniţat şi senatul se teme de execuţii în masă (Cic., *Vat.*, 21, 19; *Att.*, 2, 24, 4; Plut., *Caes.*, 10, 4; 14, 6). O serie de pamflete şi o literatură satirică ostilă triumviratului nu au efectul scontat. Caesar recurge la agenţi provocatori, precum şi la manipularea lui Lucius Vettius, care declara că ar fi vrut să-l asasineze pe Pompei. Cicero este dezamăgit şi afirmă că Republica este total distrusă (ß., 1, 2, 15). Noii tribuni îl anihilează total pe Bibulus în ultima zi a anului 59. Eşuează şi

tentativa unor republicani (Lucius Domitius Ahenobarbus, Gaius Memmius, Lucius Antistius) de a împiedica pe Caesar, la începutul anului 58, să-şi asume *imperium* proconsular, să meargă la forţele militare care îl aşteptau. În 59, Caesar mobilizase resursele incredibile ale genului său politic, alternând măgulirile şi intimidarea, forţa brutală şi reforme utile pentru a consolida şi de fapt a acapara triumviratul2.

Cucerirea Galliei libere într-adevăr, în timpul promagistrăturii sale, Iulius Caesar înfăptuieşte a patra mare operaţie militară, efectuată de Roma, începând din 133 î.Hr. Adică cucerirea şi anexarea Galliei libere sau *comata*. Epitet care însemna „pletoasă", „cu plete lungi", de fapt „păduroasă", întrucât reţeaua de păduri, ce acoperea Gallia, era asimilată părului bogat Celelalte trei mari evenimente survenite în politica externă romană fuseseră, cu siguranţă, războiul împotriva numizilor lui Iugurtha (mai cu seamă datorită efectelor asupra vieţii interne a Republicii), lichidarea invaziei cimbrilor şi teutonilor şi zdrobirea lui Mitridate.

Cauzalitatea şi semnificaţia cuceririi Galliei comate sunt complexe. Caesar şi-a propus mai multe obiective. În primul rând el avea nevoie de victorii militare răsunătoare, generatoare de o glorie care s-o contrabalanseze, s-o compenseze, s-o contracareze pe cea dobândită de Pompei. În Orient se operaseră cuceriri lesnicioase. Caesar se gândea la unele mai îndepărtate şi mai dificile, însă deocamdată trebuia să întreprindă altele, la îndemână. Gallia cisalpină îi oferea o bază solidă, abundentă în grâne şi în oameni, care permitea celui ce o controla să domine întreaga peninsulă italică. Pe de altă parte lui Caesar îi era necesară o armată disciplinată, bine antrenată şi rodată în campanii militare importante, performantă şi ataşată comandantului ei. O asemenea armată ar fi putut deveni

unealta, instrumentul indispensabil punerii în operă a obiectivelor esenţiale ale lui Caesar: stăpânirea imperiului teritorial al Republicii, impunerea puterii lui personale. Efectiv, în cursul luptelor din Gallia, Caesar şi-a făurit o armată fidelă lui, gata să înfrunte orice primejdie, căci generalul comandant o recompensa cu generozitate. Caesar a operat modificări tactice la nivelul unităţii de bază a acestei armate, legiunea, mai eficient comandată, înzestrată cu un fel de parc de „artilerie” (la nivelul tehnologiei vremii), cu un embrion de serviciu medical şi cu o cavalerie auxiliară permanentă.

Desigur, şi în peninsula balcanică se profila o ameninţare, o provocare operată de Burebista. Fapt care explică pentru ce la Aquíleia se concentrează cele trei legiuni, acordate lui Caesar de plebiscitul vatinian (Caes., G., 1, 10, 3). Burebista coagulase o confederaţie a triburilor dacice, condusă de el cu o mână de fier. El aspira să făurească în Dacia şi în Balcani un stat elenistic. Care însă va fi înfăptuit mult mai târziu de către Decebal. În orice caz forţele lui Burebista, în 61 î.Hr., trecuseră Tisa, pulverizaseră regatul celtic din jurul actualului lac Balaton şi se răspândiseră în peninsula Balcanică. În câteva săptămâni, Burebista ar fi putut ajunge la porţile Aquíleiei şi ar fi putut ameninţa Italia. Această ameninţare a contribuit la votarea plebiscitului vatinian. Caesar urma, între altele, să apere Italia şi Dalmaţia de invazia dacilor. Însă, prudent, Burebista s-a retras în Dacia, de unde a întreprins operaţii spre est. A ocupat şi distrus Olbia (azi Odessa), veche colonie grecească de pe ţărmul nordic al Mării Negre. Lui Caesar îi repugna să iniţieze o expediţie pe tărâmuri sărace şi slab cunoscute de romani şi să atace dacii în centrul confederaţiei lor.

Mai urgent era să fie protejată bogata şi intens

romanizata Gallie narboneză, adevărată prelungire a Italiei, de triburile galiilor liberi şi de infiltrarea germanică. Recent, în 61 î.Hr., fusese complet reprimată de către guvernatorul Gaius Pomptinus insurecţia allobrogilor, trib situat la extremitatea nordică a provinciei. Sediţiunea mocnea din timpul „conjuraţiei” lui Catilina. Pe de altă parte, Gallia comată, unde Roma avea aliaţi, ca haeduii, era bogată. În Gallia comată locuia o populaţie evaluată între cinci şi douăsprezece milioane de locuitori. Gallia comată putea oferi o pradă bogată şi soluri mănoase, de populat de către nevoiaşii Italiei şi de veterani. Fapt care ar fi relaxat tensiunea socială din Italia. Se oferea de asemenea un teren prielnic operaţiilor financiare şi comerciale ale oamenilor de afaceri italici. În sfârşit, Gallia comată era sfâşiată de frământări sociale şi politice necontenite. Se desfăşurau conflicte violente între facţiuni, în interiorul aceluiaşi trib şi mai ales între triburi. Fiecare trib se temea de o hegemonie a altor seminţii învecinate. Aristocraţia tribală, sacerdoţii, druizii, *druides*, şi cei pe care Caesar îi numeşte „cavaleri”, *équités*, se îngrozeau la perspectiva restabilirii regimului politic monarhic, sprijinit pe mulţimea de rând. Încât Gallia comată oferea romanilor oportunităţi promiţătoare, care îi tentaseră şi pe germani. Înaintarea acestora spre sud trebuia stopată.

După opinia noastră, pricinile cardinale ale cuceririi Galliei comate trebuie căutate îndeosebi în altă parte. Caesar a acţionat aici nu numai în funcţie de interesele personale, ci şi de cele ale Romei. *Ca un autentic om de stat, Caesar voia să scoată imperiul teritorial al Cetăţii din zona prin excelenţă mediteraneană*. Se gândea el oare la statornicirea graniţelor imperiului Romei pe frontierele naturale, asumate ulterior de fiul său adoptiv? în orice caz, *năzuia să împingă stăpânirea*

romană spre nord şi să încerce o deschidere spre Ocean. Deschidere ce va fi pusă cu adevărat în operă med târziu de către împăratul Claudiu. În sfârşit, în pofida turbulenţelor lăuntrice din Gallia comată, *Caesar constatase eforturi de a unifica triburile gallice sub egida unui stat civilizat, de tip elenistic, destinat să se încorporeze în „lumea locuită”, oikouméne*. Asemenea strădanii fuseseră opera arvernului Celţillus, vergobret sau căpetenie, tatăl lui Vercingétorix. Suspectat de aspiraţie la ceea ce Iulius Caesar definea ca *regnum*, Celţillus fusese omorât (Caes., G., 7, 4, 1). Ulterior Vercingétorix va relua eforturile părintelui său. Deocamdată Caesar observa că triburile gallice erau mai cu seamă preocupate de seminţia care, printre ele, ar fi dobândit preeminenţa asupra celorlalte. Totuşi el a remarcat că vergobretul, căpetenia helveţilor, Orgetorix, încheiase o alianţă cu haeduanul Dumnorix şi cu sequanul Casticus, pecetluită prin jurământ, de a prelua împreună conducerea Galliei comate şi de a constitui un stat gallie unificat: „îşi jură credinţă între ei şi nădăjduiesc ca, prin acapararea regalităţii, să pună stăpânire pe întreaga Gallie, datorită celor trei seminţii cele mai puternice şi mai influente de acolo”, *inter se fidem et ius iurandum dant regno occupato per très potenţissimos ac firmissimos populos totius Galliaesese potiri posse speranţ* (Caes., G., 1, 3, 8). Orgetorix fusese dat în judecată de propriul său trib. Se baza pe numeroşi partizani, însă adversarii săi erau mai numeroşi. A trebuit, în 59 î.Hr., să se sinucidă (Caes., G., 1, 4). Din umbră Roma manevrase împotriva lui Orgetorix. Proiectul lui Orgetorix fusese conceput sub dubla presiune a ameninţărilor, romană şi germanică. Pentru că germanul Ariovistus relua şi el planul unificării Galliei, în profit propriu şi în interesul germanicilor suebi3.

Începând din 72 î.Hr., Ariovistus dezvoltase cu energie însuşirile militare ale suebilor. Îi condusese din actualul Brandenburg, unde locuiseră, până pe malurile Rinului Din 61 î.Hr., căuta prilejul să treacă Rinul şi să se infiltreze în Gallia. Până la urmă Ariovistus se instalase în Alsacia actuală. Dar ameninţarea romană, operată de consulul Quintus Metellus Celer, îl determinase să se oprească acolo. Iulius Caesar, cu abilitatea sa caracteristică, i-a manipulat pe galii, fluturându-le, în faţa ochilor, „primejdia germanică”, ca şi pe suebi, cărora le sugera ideea „pericolului gallic”. Nu a început prin a-l combate pe Ariovistus, inamic redutabil, ci, dimpotrivă, l-a calmat, chiar sedus, la debutul consulatului său, cu titlul de rege prieten al poporului roman, confirmat de senat (Caes., G., 1, 35, 4). Concomitent, după ce Republica păruse a abandona facţiunea filoromană din rândurile haeduilor, Caesar se înfăţişa, în ochii acesteia şi, în general, ai galiilor, ca salvatorul onoarei romane şi protectorul celţilor.

Cu toate acestea, un alt eveniment a oferit lui Caesar pretextul intervenţiei militare directe în Gallia comată. Sub presiunea celor o sută de mii de suebi, care intenţionau să-i atace, helveţii din actuala Elveţie, şi-au incendiat aşezările şi s-au reunit la nord de actualul lac Leman, în vederea unui exod masiv, sortit să-i conducă, prin Gallia comată, tocmai la Ocean, în ţinutul santonilor. Practicând deformarea istorică, Caesar afirmă că, dacă s-ar fi instalat acolo, helveţii ar fi ameninţat Gallia narboneză, în speţă ţinutul tribului supus Romei al tolosaţilor, foarte apropiat de meleagurile santonilor (Caes., G., 1, 10, 2). În realitate, santonii se aflau la 200 de km de ţinutul tolosaţilor. Ceea ce constituia, în antichitate, o distanţă respectabilă. Totodată, în virtutea aceleiaşi tehnici a deformării istoriei, Caesar majorează considerabil

numărul helveţilor şi secondanţilor acestora, evaluat de el la 368.000 de indivizi, inclusiv 92.000 de luptători (Caes., G., 1, 29, 2). Reiese din alte mărturii că nu se află în cauză decât jumătate – ori chiar mai puţin – din cifrele furnizate de Caesar (G., 1, 29, 2 – 3; *contra*, App., *Ciu*., 1, 3; Gros., *Hist*., 6, 7, 5). Asociaţii helveţilor erau alţi celţi, ca boii sau boienii, de curând alungaţi de suebi. Reacţia lui Caesar a fost promptă, căci el trebuia să ocrotească Gallia narboneză. Într-adevăr, în cursul lui martie 58, helveţii ocupă Genua (ari Genève), oraş al allobrogilor din Gallia narboneză, şi se pregătesc să traverseze peste un pod fluviul Ron (azi Rhône), ca să treacă, prin teritoriul roman, spre zone din Gallia comată (Caes., G., 1, 6, 2 – 4). Caesar soseşte în marş forţat de la Roma în Gallia narboneză. Operează aici noi recrutări de soldaţi, căci nu dispusese decât de o legiune. Cu forţele sale, se instalează în faţa Genuei şi blochează podul de peste Ron, *Rhodanus* (Caes., G., 1, 7, 1). El afirmă că eşuaseră tratativele purtate cu helveţii. Aceştia au încercat să împrumute o altă cale de emigraţie: au trecut prin teritoriile sequanilor şi haeduilor. Caesar pătrunde în Gallia comată, sub pretextul jafurilor săvârşite de helveţi pe pământurile aliaţilor Romei. După o serie de ciocniri succesive, lângă Bibracte, el zdrobeşte gloatele helveţilor, în iunie 58 î.Hr. Coboară de pe cal şi luptă pe jos, alături de soldaţii săi (Caes., G., 1, 9 – 26). Helveţii supravieţuitori cer pace, se întorc în vechile lor locaşe, unde supravieţuiesc numai datorită subsidiilor de alimente, trimise de romani, deşi luate de la allobrogi (Caes., G., 1, 27 – 28). Încât Caesar a putut trece la cucerirea întregii Gallii libere. Războiul s-a învederat mai dificil decât îl prevăzuse el. A pretins că fusese constrâns la campania împotriva lui Ariovistus de solicitările de ajutor, de salvare, implorate lui de solii galiilor şi de

adunarea generală a triburilor celtice (Caes., G., 1.30 – 32). După negocieri neizbutite (Caes. G., 1, 33 – 36), forţele romane, la mijlocul lui septembrie 58 şi în sudul Alsaciei actuale, au înfrânt şi masacrat masele luptătorilor suebi. Au fost măcelăriţi chiar copiii şi femeile (Caes., G., 1, 48 – 53). Suebii pierduseră, poate, 80.000 de oameni. Puţini dintre ei, inclusiv Ariovistus, au supravieţuit: au trecut Rinul în Germania (Caes., G., l, x53, 2 – 3), unde, în mare parte, au fost masacraţi de alte triburi germanice (*ibid.*, 1, 54, 1). Astfel Caesar a încheiat anul 58 î.Hr., convins că devenise adevăratul stăpân al Galliei comate (Caes., G., 1, 54, 2). Se înşela, cel puţin parţial.

În anii următori, l-au aşteptat îndelungate operaţii militare de curăţire. Zadarnic crezuse Caesar că întreaga Gallic era „pacificată”, „liniştită”, *pacata* (*G.*, 2, 1, 2). Aprehensiunea, prilejuită de suebi, trecuse. Instalat în Gallia cisalpină, Caesar află, la începutul lui 57 î.Hr., că belgii constituie, în centrul şi în nordul Galliei comate, o mare alianţă antiromană. În fruntea trupelor sale, întărite de două noi legiuni, recrutate în Gallia cisalpină, în primăvara şi în vara lui 57, Caesar îi nimiceşte pe belgi. La sfârşitul verii anului 57, este rândul nervilor, din extremul nord al Galliei, să fie învinşi (Caes. G, 2, 3 – 33). Publius Crassus, legatul lui Caesar, primeşte supunerea triburilor de pe ţărmul Oceanului (Caes., G., 2, 34). Întreaga Galie comată părea din nou „pacificată”, *pacata* (Caes., G” 2, 35, 1 – 3; 7, 1). Senatul decretase cincisprezece zile de rugăciuni de mulţumire, *supplicatio*, şi intenţiona să înceapă structurarea unei noi provincii (DC, 39, 25, 1). În cursul lui 56 î.Hr., trupele romane trebuie totuşi să lupte din nou împotriva seminţiilor de pe litoralul Oceanului şi să supună Aquitania (Caes., G., 3, 7 – 27). În 55 î.Hr., proconsulul se hotărăşte să lichideze

centrele sau izvoarele rezistenţei galiilor, adică acelea situate în Germania şi în Britannia. El trece Rinul şi operează o demonstraţie de forţă în inima Germaniei: nu se angajează în operaţii îndelungate, în imensitatea meleagurilor transrenane (Caes., G., 4, 16 – 19). Totuşi îndeosebi celţii din insula Britanniei alimentau turbulenţa şi împotrivirea fraţilor de sânge din Gallia. Unele triburi celtice locuiau de altfel pe ambele ţărmuri ale Mării Mânecii (Caes., G., 4, 20 – 22). Caesar decide aşadar, la sfârşitul verii anului 55, să întreprindă, cu ajutorul flotei sale, o expediţie de intimidare şi de pedepsire în Britannia însăşi. Trece Marea Manecii şi pătrunde în Britannia. Se pare că, în pofida aserţiunilor propagandistice ale lui Caesar, campania din Britannia a fost un semieşec. Cu toate că Caesar repurtase anumite victorii asupra triburilor din Cantium (Kant). În ultimă instanţă expediţia lui Caesar în Britannia rezidase tot într-o demonstraţie de forţă. Caesar a părăsit Britannia. Romanii nu erau încă pregătiţi să se implanteze într-o insulă rece, scăldată în ceaţă şi foarte slab cunoscută de ei. Dar, în timpul lunilor petrecute de Caesar în Britannia, diverse triburi gallice se revoltaseră împotriva dominaţiei romane, în 54 şi în 53 î.Hr.; le nemulţumeau oamenii de afaceri, *negoţiatores*, romani, recrutările de soldaţi, confiscările de grâne şi impozitele percepute de Caesar. Ca şi căpeteniile impuse lor de către proconsul. Răsculaţii, conduşi de Ambiorix, repurtaseră chiar victorii. Distrug legiuni în nordul Galliei. Caesar este obligat să solicite şi să obţină o legiune de la Pompei, recrutată în Gallia cisalpină, la care se adaugă încă două înrolate de legaţii lui Caesar. În cele din urmă Caesar înăbuşă insurecţia. Pe de o parte Caesar întâmpină dificultăţi la Roma, iar căpeteniile galiilor înţeleg că trebuie să-şi unească eforturile. Răscoala lui Ambiorix era preludiul unei

rebeliuni generalizate.

Revolta generală a lui Vercingétorix:

Gallia comata, provincie romană

La începutul anului 52 î.Hr., o insurecţie generală cuprinde practic întreaga Gallie comată. Se revoltă chiar şi haeduii, nemulţumiţi de exacţiunile administraţiei romane şi ale oamenilor de afaceri. Arvernii se situează în fruntea mişcării insurecţionale, dar semnalul îl dau camuţii, cu prilejul unor rituri de iarnă, celebrate de druizi. Căpeteniile galiilor mizau pe implicarea excesivă a lui Iulius Caesar în viaţa internă a Republicii (Caes., G., 7, 1, 1 – 2). Ei reclamă „libertatea Galliei cu primejduirea vieţii lor”, *sui capitis periculo Galliam în libertatem* (Caes., G., 7, 1, 5). Semnalul insurecţiei este dat de camuţi, care iau cu asalt Cenabum (azi Orléans), unde masacrează oamenii de afaceri romani, stabiliţi în această aşezare oppidană, inclusiv pe intendentul aprovizionării romane (*Caes*., G., 7, 3, 1.). Zvonul declanşării revoltei se propagă. În fruntea mişcării rebelilor este desemnat arvernul Vercingétorix, un autentic geniu militar şi om politic performant. El şi-a îndemnat compatrioţii să se răzvrătească pentru libertatea Galliei. „Este proclamat rege de ai săi”, *rex ab suiş appellatur* (*Caes*. *G*., *J*, 4, 4). Vercingétorix recrutează un număr fix de soldaţi din toate triburile, fabrică arme, dezvoltă o cavalerie eficientă. Impune o disciplină de fier armatei sale, organizate după modelul forţelor militare romane şi elenistice. Orice abatere este pedepsită cu maximă cruzime (Caes., G., 7, 4, 7 – 10). Vercingétorix era inteligent, înzestrat cu o fantezie bogată şi cu o fervoare autentic mistică. El intenţiona – şi parţial şi-a pus în practică scopurile – să creeze în Gallia un puternic stat de tip elenistic. A bătut monedă şi a pus să i se ridice statui din am*, ca însemn al suveranităţii sale, care îl

figurează fie cu capul descoperit, fie cu acesta acoperit. În dreapta sa, era reprezentat soarele, Apollo sau zeiţa Minerva. Reîntors grabnic în Gallia, Caesar, în fruntea a zece legiuni, face apel la toate resursele sale de mare comandant militar, ca să juguleze această rebeliune generalizată a galiilor.

În afară de cavalerie, Vercingétorix dispunea de 80.000 de infanterişti (Caes., G., 8, 44, 3). Încerca să-l blocheze pe Caesar în Gallia narboneză şi exercita presiuni chiar asupra capitalei provinciei, Narbo Martius. Însă riposta lui Caesar nu se lasă aşteptată. Fortifică Narbo şi, în plină iarnă, îşi lansează soldaţii, printre troienele de zăpadă, în Masivul Central actual, inima rebeliunii. La Vienna, concentrează cavaleria sa, aleargă să aperë Narbo, se întoarce în ţinutul allobrogilor. De aici, în marş forţat, prin văile Ronului şi ale râului Arar (Saône), ajunge la tribul lingonilor, unde se aşază în fruntea celor două legiuni comasate acolo. La comanda acestor legiuni, la sfârşitul lui februarie 52, intră în Agedincum (azi Sens; Caes., G, 7, 7, 10, 1; Plut., *Caes.*, 26; DC, 40, 33, 2; Oros., *Hist.*, 7, 11, 2). În martie şi aprilie 52, urmează un război de poziţii şi de asedii. Vercingétorix asediază Gorgobina, rămasă fidelă Romei, pe când Caesar recuperează Cenabum, trecut prin foc şi sabie, pătrunde în ţinutul biturigilor, aliaţi de nădejde ai lui Vercingétorix, şi ia cu asalt capitala lor, opulenta aşezare oppidană Avaricum; masacrează, aproape în totalitate, populaţia acesteia. În iunie al anului 52, Caesar atacă teritoriile arvernilor. Asediază în zadar Gergovia, capitala acestora şi a întregü Gallii, în care se închisese Vercingétorix (DC, 40, 36 – 37; dar şi Caes., *G.*, 7, 44 – 51). Trei legiuni încearcă zadarnic un asalt împotriva Gergoviei. Într-o singură zi, romanii pierduseră cel puţin 700 de soldaţi (Caes., *G.*, 7, 51, 4). Haeduii, dintre care o parte simula încă loialitatea faţă

de Roma, trec de partea rebeliunii. Eşecul suferit de Caesar la Gergovia a avut un răsunet deosebit în întreaga Gallie. Însă proconsulul face joncţiunea cu cele patru legiuni, comandate de Titus Labienus, legatul său, recrutează numeroase unităţi de cavalerie printre triburile germanice aliate Romei. Într-o bătălie în câmp deschis, cavaleria lui Caesar nimiceşte pe cea a lui Vercingétorix (Caes., G., 7, 56 – 57). Dat fiind importanţa cavaleriei gallice, Vercingétorix suferise o pierdere ireparabilă. A devenit limpede pentru Vercingétorix că nu mai putea câştiga nicio bătălie în câmp deschis. Atunci a decis să practice o veche tactică a galiilor, adică aceea de a se închide într-o aşezare intensiv fortificată, de zidurile cărora adversarul să se izbească şi să-şi uzeze forţele. Această tactică va fi preluată de armata franceză, care o va practica fără succes în războiul franco-prtisian din 1870 – 1871, de pildă la Metz, şi mai recent, la Diên Biên Phú. Încât Vercingétorix s-a închis cu 80.000 de militari în Alesia, puternică aşezare oppidană, situată la jumătatea drumului dintre teritoriile haeduilor, acum fideli rebelilor, şi lingonii, rămaşi credincioşi Romei. A fost o greşeală fatală. În mod normal Alesia nu putea adăposti mai mult de 20.000 de luptători. Pe de altă parte, înainte de a închide porţile, Vercingétorix nu a scos din acest centru întărit femeile şi copiii. Caesar a venit să-l asedieze cu aproape toate forţele sale: zece, ulterior unsprezece legiuni. Alesia, plasată la o altitudine respectabilă, în vârful unei coline, părea de necucerit. Dar romanii au construit, pe o lungime de zece mile, lucrări de fortificaţii, în vederea împiedicării unui atac neaşteptat al asediaţilor (Caes., G., 7, 69; 72 – 74). Închis în Alesia, Vercingétorix constată că proviziile se vor termina repede, chiar riguros raţionalizate (Caes., G., 7, 71, 4 – 9). O armată gallică vine în ajutorul lui

Vercingétorix, pentru a-l despresura. Era comandată, printre alţii, de Commius, care luptase în Britannia, sub ordinele lui Caesar şi, deci, în rândurile romanilor. Această armată număra 200.000 de oameni. Între timp foamea făcea ravagii în Alesia, unde propunerea lui Critognatus de a se recurge la antropofagie este respinsă (Caes., G., 7, 77 – 78), Armata de ajutor soseşte, iar asediaţii încearcă să străpungă încercuirea. Dar ambele operaţii eşuează: armata lui Commius este înfrântă şi pusă pe fugă (Caes., G., 7, 79 – 88). Nu îi rămâne lui Vercingétorix decât să predea Alesia. Şi să se predea el însuşi. Caesar descrie numai în patru cuvinte capitularea lui Vercingétorix: „Vercingétorix se predă, armele sunt aruncate la picioarele lui Caesar”, *Vercingétorix deditur, arma proiciuntur* (Caes. G., 7, 89, 5; şi Plut., *Caes.*, 27; Fior., *Tabell.*, 3, 10; DC, 40, 41). Acest eveniment se petrece, probabil, la 27 septembrie 52. Caesar pune în lanţuri pe Vercingétorix, ulterior târât în convoiul ce va însoţi triumful său. În 46 î.Hr., vergobretul – *rex* al galiilor va fi executat în temniţă.

Capitularea Aleşiei pune de fapt capăt rebeliunii şi greului război prilejuit de ea. Principalele triburi răsculate, cel al arvernilor şi cel al haeduilor, se supun Romei (Caes., G., 7, 90, 1 – 3). Grosul prizonierilor este împărţit soldaţilor romani: se distribuie un prizonier, transformat în sclav, fiecărui militar roman (Caes., G., 7, 89, 5). Aproximativ 40.000 de galii sunt reduşi la condiţia de sclavi. În continuare urmează operaţii de curăţire. Biturigii şi camuţii sunt biruiţi în iarna 52 – 51 î.Hr. Sunt supuse şi anumite triburi ale belgilor, ca şi Aquitania, până în primăvara anului 50 î.Hr. Între vara anului 51 şi cea a lui 50, teritoriile cucerite sunt riguros organizate. *Este probabil ca Iulius Caesar a proclamat Gallia comata provincie romană*. În orice caz graniţele Imperiului au fost statornicite pe Rin şi pe coasta

Oceanului. O mare acţiune militară lua sfârşit după opt ani de luptele grele, adesea penibile pentru romani.

Agitaţia politică la Roma după 59 î.Hr.

În cei opt ani ai războiului gallie, în care Caesar îşi asigurase o glorie comparabilă celei a lui Pompei, o agitaţie politică febrilă zguduise din temelii vechile instituţii republicane ale Cetăţii-Oraş-Stat, prelungită de un vast imperiu teritorial. Incapacitatea de a acţiona a senatului devenise manifestă. Desigur, în rândurile sale, existau încă numeroşi optimaţi, care apărau cu deznădejde nu numai privilegiile aşa-numitei *nobilitas*, ci şi libertăţile Republicii. Li se adăugau şi alţi senatori, care, precum Cicero, nu erau optimaţi, însă militau ferm pentru salvgardarea republicii şi pentru reconcilierea, înţelegerea, *concordia*, cetăţenească. Chiar şi destul de numeroşi *populares* erau încă republicani. Pentru cei mai mulţi devenise totuşi evident că vechiul regim politic era desuet, caduc, şi că se punea numai problema senatorului care va instaura o putere personală, de factură monarhică. Deoarece cuceririle aduse de unii, armatele pe care le comandau, avuţiile lor, clientelele făurite de ei prilejuiau mai mulţi candidaţi la puterea supremă. Triumviratul însuşi, pe termen mediu, nu numai lung, era condamnat disoluţiei. Dezordinele, efervescenţa politică s-au accentuat, în proporţii alarmante, după încheierea consulatului asumat de Iulius Caesar. La început, dominaţia lui Pompei, în absenţa lui Caesar, care uneltea însă de la distanţă, apărea ca ineluctabilă. Coaliţia triumvirilor totuşi funcţionează încă normal. Aderarea lui Pompei la triumvirat generase o ruptură totală între el şi optimaţi. Va fi necesar aproape un deceniu pentru ca să fie depăşită, transgresată, această ruptură. După plecarea lui Caesar, *populares* se comportă ca stăpânii Romei. Ei se servesc de radicalismul lui Clodius, tribunul plebei.

Fără îndoială, mai târziu va surveni o reacţie conservatoare, de care Pompei va avea tendinţa să se apropie. Bătălia politică, în anii 58 şi 57 î.Hr., s-a încins în jurul unei probleme juridice, încărcate însă cu pregnante conotaţii politice. Efectele practice ale acestui contencios nu vor întârzia să se manifeste. Se pune problema ce ar trebui să aibă prioritate: starea de urgenţă, stipulată de un *senatus consultum ultimum*, sau dreptul de apel la popor, ca judecător suprem, în cazul condamnării la pedeapsa capitală, aşa-numitul *ius prouocationis*. Popularii radicali şi Clodius susţineau că acest drept de apel subzista şi în cazul aplicării stării de urgenţă, pe când tradiţionaliştii şi nu numai ei afirmau că senatusconsultul ultim suspenda, pe durata funcţionării lui, *ius prouocationis*. Am constatat că această dilemă agitase viaţa politică romană încă în 63 î.Hr., în timpul procesului intentat lui Rabinus. Clodius militează fervent pentru soluţia popularilor.

Ţintele lui Clodius şi ale altor populari sunt cei mai eminenţi republicani: Cato cel Tânăr, calificat ulterior ca din Utica, leaderul optimaţilor intransigenţi, şi Cicero. Cato n-a încetat niciodată, în timpul războiului gallie, să conteste acţiunile lui Caesar în Gallia şi să reclame rechemarea lui la Roma. Încă după 10 decembrie 59 î.Hr., când a asumat tribunatul plebei, Clodius a publicat o propunere a sa, o *rogatio*, ce prevedea transformarea insulei Cipru în provincie romană şi a încercat să-l convingă pe Cato să preia aplicarea unei asemenea măsuri. Cato a început prin a se împotrivi cu străşnicie, însă Clodius a obţinut votarea unui plebiscit prevăzând anexarea Ciprului şi misiunea lui Cato de a conduce operaţia respectivă. O dispoziţie adiţională, menită să prelungească îndepărtarea lui Cato din Roma, stipula şi misiunea de a repatria la Roma cetăţenii săi ai Bizanţului, surghiuniţi din acest

oraş. Măsura a fost pusă în practică în plin conflict între Cicero şi Clodius. Cato a mers în Cipru, l-a detronat pe Ptolemaios, fratele regelui Egiptului şi suveranul insulei de acum înainte anexate provinciei romane a Ciliciei. Lupta politică împotriva lui Cicero a fost mai dificilă şi mai îndelungată din pricina rezistenţei opuse de fostul consul. Cicero era convins că Pompei îl va susţine. Clodius obţine votarea prin plebiscite, la 3 ianuarie 58, a patru propuneri, *rogationes*, ale sale. Cel dintâi plebiscit stabilea gratuitatea distribuţiilor de grâu plebei nevoiaşe, frumentare, astfel reţinute în Roma, ca masă de manevră. Al doilea plebiscit restaura total dreptul de asociere în colegii, diminuat şi reglementat în 64 î.Hr. Un al treilea limita dreptul magistraţilor superiori de a lua auspiciile, în zilele de scrutin electoral, iar al patrulea subordona radierea cuiva de pe lista senatorilor, *alb um*, a acordului complet între cei doi cenzori (Cic., *Şest.*, 25, 55; DC, 38, 13). Cicero nu s-a împotrivit şi, chiar mai mult, l-a convins pe tribunul Lucius Ninnius Quadratus să nu recurgă la dreptul lui de veto. Nădăjduia să-l calmeze pe Clodius. Deloc liniştit, acesta, susţinut de consulii Piso şi Gabinius, obţine, la începutul lui martie 58, votarea unei legi care sancţiona cu exilul tradiţional (interzicerea apei şi focului: DC, 38, 13 – 18) pe orice roman vinovat de a fi ordonat executarea unui concetăţean, fără a-i fi acordat dreptul de apel la popor. Caesar propusese lui Cicero, care refuzase, să-l desemneze ca legat al său în Gallia, iar Pompei şi Crassus nu au susţinut efectiv cauza lui Cicero. Marele orator şi om politic a părăsit Roma. În primăvara anului 58 de altfel, un plebiscit suplimentar decidea, *expressis verbis*, exilarea lui Cicero şi confiscarea bunurilor lui. Cicero a trebuit să se refugieze în Grecia. Încurajat de succesele sale, Clodius începe să-l atace pe Pompei (Plut, *Pomp.*, 48, 5 – 6).

Clodius se detaşa de triumviri şi începea să lucreze numai pentru sine. Mai curând sau mai târziu, el şi-a făurit numeroase colegii pur politice, în care a înrolat bande de plebei săraci, inclusiv cete de răufăcători. La alegerile consulare, din iulie 58, pentru anul 57, se realizează alegerea unui optimat înveterat Publius Lentulus Spinther, şi a unui inamic al lui Pompei şi fost cumnat al acestuia, Quintus Metellus Nepos. Se producea un reviriment al optimaţilor şi al atitudinii lui Pompei, care se temea că va ucis de spadasinii lui Clodius.

Pe de o parte triumvirii se întorc împotriva lui Clodius, iar Pompei înţelege că prezenţa lui Cicero poate asigura stabilitatea instituţiilor. Interveneau în această schimbare de conduită nu numai ezitările şi inabilităţile politice ale lui Pompei, ci şi, după părerea noastră, un ataşament al lui, cel puţin parţial, faţă de legalitatea republicană. În plus, dintre cei zece tribuni ai plebei aleşi pentru anul 57, opt sunt favorabili lui Cicero. Încă din iunie 58, tribunul Ninnius Quadratus se pronunţă pentru rechemarea din exil a lui Cicero. Dar iniţiativa sa fusese blocată de un veto al altui tribun, Aelius Ligus, trabant al lui Clodius. Abia la 4 august 57, comiţiile centuriate, cea mai venerabilă adunare populară a Republicii, votează o lege, propusă de cei doi consuli şi sprijinită din umbră de Pompei şi de Caesar, care proclamă rechemarea din exil al lui Cicero şi restabilirea tuturor drepturilor lui (Cic., *Şest.*, 50, 107; 58, 123; 59, 126; 61, 129 – 130 etc.). Cicero debarcă la Brundisium, de unde practic reintră, la 4 septembrie 57 î.Hr., purtat pe braţe de italici până la porţile Romei. Încep să se ivească fricţiuni între Cicero triumfător şi Pompei, ca şi discordii în interiorul triumviratului. Cicero susţine însă votarea rugăciunilor de mulţumiri aduse lui Caesar pentru victoriile repurtate în Gallia.

Dezordinile se înmulţesc la Roma, străbătută îndeosebi noaptea de tot felul de tâlhari, dar, chiar şi în plină zi, de bandele lui Clodius. Titus Annius Milo, tribun al plebei în acest an (57) şi viitor pretor în 54 î.Hr., începe să adune cete de spadasini, pe care el, „campion” al senatului, să le contrapună bandelor lui Clodius. Din pricina perturbării necontenite, alegerile pentru consulii anului 56 se desfăşoară după debutul anului consular, la mijlocul lui ianuarie (56). Sunt aleşi consuli un optimat convins, Gnaeus Cornelius Lentulus Marcellinus, şi un nepot prin alianţă al lui Caesar, Lucius Marcius Philippus. Este adevărat că edil fusese ales vrăjmaşul lui Cicero, Publius Clodius. Acesta din urmă acuză în justiţie de folosirea forţei (procese *de ui*), în februarie, pe Milo, apărat de Pompei, atacat verbal la tribunal de edil. Iar, în 4 aprilie, în alt proces „despre forţă”, *de ui*, este acuzat Publius Sestius, pe care Cicero îl apără cu strălucire. Cu această ocazie, el lansează un program complex de „înţelegere a ordinelor”, *concordia ordinum*. Cu siguranţă a ordinului ecvestru, de care a rămas ataşat toată viaţa, şi a ordinului senatorial. Caesar îşi avea propriile calcule: el dorea prelungirea mandatului său proconsular, al cărui sfârşit se apropia. Pentru a încheia un război a cărui prelungire o conştientizase perfect Pentru a-şi consolida o bază militară, indispensabilă construirii unei puteri personale viguroase. Pe de altă parte, Caesar înţelegea că, în condiţiile tribulaţiilor politice necontenite, triumvirii vor resimţi nevoia stringentă a refacerii coeziunii cartelului lor. Deocamdată sprijinul triumviratului îi era necesar.

Triumvirii erau constrânşi să reacţioneze nu numai împotriva lui Clodius, ameninţărilor proferate de el şi susţinute de bande înarmate. Ei trebuiau să stopeze şi revirimentul dobândit de tabăra optimaţilor. Se adăugau interese multiple – nu numai ale lui Caesar – care

puteau fi mai lesne servite în trei decât prin acţiuni singulare. Optimatul Lucius Domitius Ahenobarbus îşi anunţase intenţia de a candida la consulat pentru anul 55, cu un program care prevedea suprimarea comandamentului militar al lui Caesar în Gallia. În acord cu unul dintre consulii în funcţiune, Lentulus Marcellihus, sugerase tribunului plebei, Pubhus Rutilius Rufus, să propună revizuirea legii Iulia din 59, referitoare la pământul campanian, *ager Campanus*. Cicero susţinea acest proiect, care îl situa în conflict cu Iulius Caesar, ca şi cu Pompei, ce desfăşura această parcelare şi repartizarea de loturi agricole veteranilor lui. Încât, *în 15 aprilie 56* î.Hr., *la Luca, în Etruria, de fapt la graniţa Galliei cisalpine, triumviratul se reînnoieşte şi se prelungeşte*. *Era o nouă şi grea lovitură administrată instituţiilor Republicii*. Cicero a rămas perplex şi chiar deznăjduit. Pentru o vreme şi-a pierdut chiar speranţa salvării regimului republican. Exclamă, referindu-se la lupta pierdută împotriva triumvirilor: „ştiu că am fost un măgar veritabil”, *scio me asinum germanum fuisse* (Cic., *Att.*, 4, 5, 5). Noi am spune „bou curat”. Desigur, mai târziu el va reîncepe să nădăjduiaşcă în salvgardarea „constituţiei” republicane.

Dar ce prevedea acordul de la Luca? Caesar, care cumpărase sprijinul a două sute de senatori, obţine prelungirea sau prorogarea fără limită a mandatului proconsular în Gallii. În plus, dreptul de a avea zece „legaţi” (printre care se va număra şi Quintus Cicero, fratele consularului), recunoaşterea oficială a legiunilor recrutate. Pompei şi Crassus vor fi aleşi consuli pentru anul 55. În continuare Pompei va guverna cele două Hispanii, iar Crassus Siria. Aceasta urma să constituie baza unor operaţii militare decisive, întreprinse împotriva părţilor şi destinate să-i asigure lui Crassus o glorie similară celor dobândite de ceilalţi doi triumviri.

Pentru moment, Domitius Ahenobarbus va fi stopat. Caesar promite să-şi trimită soldaţii să voteze la Roma, la alegerile consulare.

Zadarnic la începutul lui noiembrie 56 î.Hr. Cato cel Tânăr s-a întors din Cipru încărcat de o bogată pradă de război, pusă la dispoziţia statului. Spre a împiedica manevrele consulului Lentulus Marcellus, suporter al lui Domitius Ahenobarbus, partizană triumvirilor obţin amânarea – din nou – a alegerilor consulare, dincolo de 1 ianuarie 55. Profitând de calmarea obligatorie a operaţiilor militare, sub conducerea tânărului Pubhus Crassus, foarte numeroşi soldaţi ai lui Caesar, aflaţi în permisie, invadaseră Câmpul lui Marte şi votează masiv la alegerile consulare din ianuarie 55, pentru anul în curs. Cato nu poate să-l determine pe Domitius Ahenobarbus să persevereze. Sunt aleşi consuli Pompei şi Crassus. Toţi pretorii şi opt tribuni din zece sunt exponent ai triumviratului (Plut., *Caes*. 52, 2; DC, 39, 31). Numai cenzura scapă de sub controlul triumvirilor, însă legislaţia lui Clodiùs îi amputase parte din competenţe. În martie 56, tribunul plebei Trebonius impune greu votarea unei legi Trebonia. Cato, care se opunea acestei *lex*, este încarcerat temporar, iar cei doi tribuni ostili triumviratului sunt împiedicaţi să participe la votare. Au loc ciocniri de stradă, soldate cu patru morţi şi lovituri corporale grave. Proconsulatul Hispaniilor îi era conferit lui Pompei pe cinci ani, iar cel al Siriei şi al zonelor limitrofe lui Crassus, pe aceeaşi durată. Ambii aveau la dispoziţie legiunile, de care opinau că aveau nevoie. Puteau să declanşeze şi să dirijeze operaţii militare, după cum credeau de cuviinţă. Imediat după aceea, cei doi consuh determină votarea unei legi, care le poartă numele: *lex Licinia Pompeia*. Se stipulează prorogarea *imperium-uïuï* proconsular al Galhilor asumat de Caesar, până în 50 î.Hr. Totodată,

până în aprilie 55, Gabinius restaurează pe Ptolemaios XI Auletes pe tronul Egiptului (Str., 17, 1, 11; App., *Ciu.*, 5, 8, 33; DC, 39, 57 – 58). Programul esenţial al revivificării trimviratului era realizat. Încât, în noiembrie 55, se „îngăduie” lui Lucius Domitius Ahenobarbus să fie ales consul. Este însă flancat de Appius Claudius Pülcher, socrul primului fiu al lui Pompei. Obsedat de un gigantic triumf militar, de câştigat în Orient, Crassus pleacă în Siria, în aceeaşi lună noiembrie a anului 55 î.Hr. (Plut, *Crass.*, 16, 4; App., *Ciu.*, 2, 18, 60; DC, 39, 39, 6).

La Roma, agitaţia, frecvent scăldată în sânge, nu s-a calmat, ci, dimpotrivă, a atins cote înalte, paroxistice. Ca să evite imixtiunea lui Domitius Ahenobarbus, consul în funcţiune şi deci „preşedinte” al comiţiilor electorale, Pompei a amânat, din lună în lună, alegerile consulilor anului 53 î.Hr. Încât anul 53 a început şi s-a desfăşurat, preţ de multe luni, fără consuli. Încă în 56 şi în 55 î.Hr., anii începuseră fără consuli: totuşi alegerile se desfăşuraseră în ianuarie. În 53 î.Hr., Pompei, în plină şi incontestabilă dominaţie, s-a înţeles cu „interregele” momentului şi cu tribunii plebei să fie, în sfârşit, aleşi consulii anului. Sunt aleşi Gnaeus Domitius Calvinus, devenit fervent partizan al lui Caesar, după ce se opusese votării în 59 a legislaţiei lui Vatinius, şi optimatul conservator intransigent Marcus Valerius Messala. „Cezarianul” Lucius Memmius a fost înfrânt Această gravă disfuncţionalitate a sistemului instituţional, care determinase amânarea îndelungată a alegerilor consulare, ilustrează clar un fenomen revelator: *mecanismul „constituţional” al Republicii se „gripase”*.

Cu toate acestea, au intervenit şi alte evenimente grave. În 53 şi în 52 î.Hr., anarhia se înstăpâneşte în Roma. Bandele rivale ale lui Clodius şi Milo parcurgeau,

fără încetare, străzile Romei, unde purtau între ele lupte crâncene. De fapt, cetele lui Clodius au determinat şi ele amânarea nesfârşită a alegerilor consulare pentru anul 52. Milo a candidat fără succes la alegerile consulare pentru anul 52. Clodius candida la demnitatea de pretor. Bătălia între trupele rivale înarmate a cuprins strada. Competiţia electorală rămânea fără rezultat, după alegerea întârziată a consulilor anului 52. Acest an debutase nu numai fără consuli, ci şi fără interregi. În după-amiaza zilei de 20 ianuarie 52 î.Hr., Milo, însoţit de soţia sa şi de un grup de gladiatori, întâlneşte pe *uia Appia* o altă trupă de gladiatori, care îl păzeau pe Clodius. Ciocnirea a fost violentă. Sclavii lui Clodius l-au purtat pe braţe pe stăpânul lor, rănit, până într-un han apropiat. Milo şi-a trimis ucigaşii să-l lichideze definitiv pe Clodius.

Scandalul a izbucnit cu o forţă de nebănuit. Clodius avusese la Roma numeroşi suporteri. Senatorii, refugiaţi pe Palatin, nu au putut desemna decât un „interrege”, *interrex*, în persoana lui Marcus Aemilius Lepidus. Partizanii lui Clodius incendiaseră Capitoliul. În cele din urmă Pompei, ale cărui trupe se aflau la porţile Romei, a fost proclamat de comiţiile centuriate „consul fără coleg”, *consul sine collega*. În senat, Bibulus şi Cato cel Tânăr au susţinut această măsură excepţională. Era o gravă derogare de la regulile funcţionării instituţiilor fundamentale ale Republicii. Era un fel de dictatură mascată de scrupulele lui Pompei. Consulul extraordinar şi unic ia măsuri împotriva violenţei şi la 7 – 8 aprilie organizează procesul lui Milo. Sub presiunea unui aparat militar numeros şi a mulţimii, Milo, deşi apărat de Cicero, nu a avut nicio şansă. S-a exilat de bunăvoie la Massilia; a murit în 48 î.Hr. Era oare deschisă calea unei puteri discreţionare: cine urma s-o preia, Pompei sau Caesar?5

Sfârşitul primului triumvirat

Cauza primordială a sfârşitului primului triumvirat a fost dispariţia fizică a lui Crassus, care echilibra puterile oficiale sau neoficiale ale colegilor lui. Opulentul Crassus, „învingătorul” lui Spartacus şi omul manevrelor politice obscure, a încercat în zadar să performeze, din punct de vedere militar, la nivelul colegilor săi de triumvirat.

Am constatat că, incitat în parte şi de Caesar, încă din noiembrie 55 î.Hr., Crassus se precipitase în Siria, în vederea zdrobirii părţilor. Pe lângă setea de glorie existau şi alte motive ale acţiunii lui Crassus. El era cel mai bogat dintre romani; trecuse de şaizeci de ani, dar voia să se îmbogăţească în continuare. La Roma, emersese un miraj al avuţiilor, al resurselor părţilor. În afară de aceasta, se ştia că „imperiul” părţilor era singurul stat important, absolut independent de Roma, care făcea parte din „lumea locuită”. Pe de altă parte, se ştia de asemenea că statul arsacid al părţilor era măcinat, mai mult decât oricând, de disensiuni interne. Teritoriile vaste ale acestui stat, care reunea Iranul şi Irakul actual, amplificat necontenit datorită ţinuturilor smulse Seleucizilor, avea mai multe capitale, de la Ecbatana la Hatra. Arsacizii nu controlau decât foarte aproximativ cele o sută de seminţii, teoretic încorporate „imperiului” sau regatului lor. Întreţineau totuşi un comerţ activ cu India şi China. Forţa militară a părţilor nu apăruse niciodată ca redutabilă cu adevărat romanilor. În timp de război, ca un monarh medieval, suveranul părţilor mobiliza cu dificultate pe vasalii săi. Se baza pe o cavalerie grea, ce număra aproximativ şase mii de luptători, catafractarii, înarmaţi cu sabie şi lance, purtând cască şi o platoşă sohdă. Dar şi pe o cavalerie uşoară, de patruzeci de mii de oameni, fără armură şi altă apărare, dar extrem de mobilă. Părţii

dispuneau de asemenea de arcaşi deosebit de eficienţi. Cu toate acestea dinastia Arsacizilor era minată de nenumărate discordii şi lupte pentru tronul Marelui Rege. Către 57 î.Hr., Marele Rege Phraates HI fusese asasinat de fiii săi; cel mai vârstnic dintre ei se proclamase suveran sub numele de Orodes K, dar era concurat de fratele său Mithridates, care emitea monede sub numele de Arsaces. Învins, Mithridates fugise în Siria, unde sohcitase ajutor romanilor. Ceea ce însă nu ştiau romanii şi Crassus era că, în momentele de cumpănă, părţii îşi depăşeau rivalităţile interne şi luptau împreună împotriva vrăjmaşilor. Crassus dispunea de efective militare comparabile celor din Gallii. A atacat pe părţi cu şapte legiuni, întrucât a opta păzea provincia Siria. Comanda însă de asemenea contingente militare furnizate de micii regi aliaţi (arabul Alchaudonius şi monarhul Abgar II din Osroene).

În primăvara anului 54, Crassus a trecut Eufratul la Zeugma şi a invadat Mesopotamia. După câteva victorii locale, în toamna lui 54, Crassus a comis eroarea de a suspenda operaţiile militare şi de a se retrage în Siria. Obsedat de ideea cuceririi Seleuciei, Crassus reia în 53 ofensiva şi, neglijând avertismentele regelui Armeniei, aliatul său, Artavasdes, şi ale propriilor legaţi, Crassus îşi angajează trupele în deşert, unde soldaţii suferă cumplit de sete. Părţii încep prin a refuza confruntarea, ca, ulterior, Surena, comandantul lor, să atace cu arcaşii săi. Crassus abandonează 4.000 de răniţi şi la 1 iunie 53, la Carrhae, este complet zdrobit de Surena. Crassus însuşi cade pe câmpul de luptă. Gaius Cassius va împiedica ocuparea Siriei de către părţi.

Dezastrul de la Carrhae a costat Roma 20.000 de morţi, 10.000 de prizonieri şi acvilele (stindardele-simbol ale armatei romane) a şapte legiuni (Plul, *Crass.*, 31; DC, 40, 26 – 27 etc.). Efectele psihologice şi

economice ale acestei catastrofe umilitoare au fost imense. Cicero o prezintă ca pe o calamitate maximă (*Din.*, 1, 16, 29). *Îndeosebi Carrhae a prilejuit dispariţia triumviratului*. Pompei şi Caesar au rămas faţă în faţă. Crassus fusese totdeauna mai apropiat de Caesar decât de Pompei. Prin forţa lucrurilor, Pompei încarna Republica.

La 1 august 52 î.Hr., Pompei va renunţa la consulatul unic şi îl va împărţi cu Metellus Scipio, clientul său, care îi devenise rudă. Căci Pompei se însurase, pentru a cincea oară, cu văduva lui Crassus, Cornelia, fiica lui Metellus Scipio. Într-adevăr, complicaţii de ordin privat contribuiseră la eroziunea triumviratului. În septembrie 54 î.Hr., Iulia, fiica lui Caesar şi soţia lui Pompei, născuse un băiat, parcă destinat să fie stăpânul Romei. Dar, curând după naştere, muriseră atât Iulia, cât şi fiul ei. Astfel dispăruse una dintre cele mai relevante legături dintre Caesar şi Pompei, care o iubise sincer pe Iulia. La sfârşitul lui 53 î.Hr., Pompei a-respins sugestia de a se căsători cu Octavia, nepoata lui Caesar, care ar fi trebuit să divorţeze de Gaius Claudius Marcellus. Ca şi de a-şi determina propria fiică să divorţeze de Faustus Sulla şi de a se mărita cu Caesar. Căsătoriile, întemeiate pe calcule politice, adesea între rude foarte apropiate, deveniseră o modă la Roma. Pompei a pus capăt baletului său, vechi de două decenii, între facţiunile politice, cu ţelul aproape ostentativ de a se sima deasupra lor. A trecut ferm şi definitiv în tabăra optimaţilor, al căror „leader” politic şi militar a devenit. *Vremea triumviratului trecuse*.

Preliminariile războiului civil

Devenea ineluctabilă o înfruntare politică şi militară, de proporţii incalculabile, între Pompei şi Caesar. Era inevitabilă înjghebarea unei coalizări a pompeienilor şi a republicanilor, de sorginte oprimată. De fapt,

republicanismul lui Pompei fusese totdeauna ezitant. Dorea cu ardoare puterea personală, dar cu respectarea relativă a unei anumite legalităţi republicane. Pe de altă parte, republicanii intransigenţi nu aveau altă alegere decât tabăra lui Pompei. Atât Pompei, cât şi republicanii erau condamnaţi să se alieze între ei.

Sperau oare republicanii ca, după o înfrângere decisivă a lui Caesar, să-l elimine şi pe Pompei? Probabil. Se gândea oare Pompei ca, după lichidarea lui Caesar, să se debaraseze de republicani? Probabil, însă în domeniul istoriei calculele asupra a ceea ce ar fi putut să se producă nu valorează prea mult Cassius Dio va afirma că cei doi triumviri rămaşi în viaţă, adică Iulius Caesar şi Pompei, fuseseră totdeauna foarte diferiţi între ei. Pompei nu dorea al doilea loc în stat, pe când Caesar îl voia pe primul. Pompei năzuia la onoruri voluntar decernate şi aspira să exercite o autoritate, relativ liber acceptată, şi să fie iubit de cei ce-i dădeau ascultare fără să crâcnească (DC, 41, 54). La Roma, optimaţii se străduiau să preia clar puterea. Optimaţii şi Pompei se bucură de eşecul suferit de Caesar la Gergovia, dar capitularea Aleşiei i-a descumpănit total. Totuşi senatul limitează la cinci ani promagistraturile (DC, 40, 46, 2). Numai Pompei obţinuse o derogare şi un *imperium* în Hispanii până în ianuarie 45 (Plut, *Pomp.*, 55, 5; *Caes.*, 38, 3; App., *Ciu.*, 2, 24, 92; DC, 40, 56, 2). La rândul său, Caesar solicită prelungirea mandatului său în Gallii, până la 31 decembrie 49. El calcula zece ani: cinci 4 – cinci. Noii consuli optimaţi ai anului 51, Servius Sulpicius Rufus şi Marcus Claudius Marcellus, au ignorat această solicitare. Claudii Marcelii erau optimaţi înverşunaţi şi republicani intransigenţi. De altfel, consulul M. Claudius Marcellus preconiza desemnarea unui succesor al lui Caesar în Gallii, începând de la 1 martie 50 î.Hr. La rândul său, Iulius

Caesar desfăşura o propagandă activă, vehementă, inclusiv prin scris. Folosind dosare complexe şi rapoartele subordonaţilor săi, Caesar, la Bibracte, în Gallia şi în două luni, noiembrie şi decembrie 52 î.Hr., a redactat şi, ulterior, a publicat relatarea campaniilor gallice, în „Despre războiul gallic”, *De bello Galileo*. El încerca să-şi anihileze duşmanii politici din Roma, să şteargă impresia nefavorabilă, generată de insurecţia generalizată a galiilor, şi să blocheze manevrele adversarilor politici. Sub aparenţa unui stil deosebit de sobru, tributar clasicismului aticizant şi fără a recurge la falsificări grosolane, el practică tehnica deformării istoriei. Nu am evocat mai sus această artă a manipulării materialului narat? Caesar o utilizează prin manipularea spaţiului şi a timpului, prin exagerări şi imprecizii, prin redundanţe voite, sortite acuzării unor evenimente, prin omisiuni, prin disimulare şi chiar diversiune7. Pe de altă parte, încă din primăvara anului 52 î.Hr., tribunii obţinuseră, cu sprijinul lui Pompei, votarea unei măsuri legislative, care permitea lui Caesar să candideze pentru un nou consulat, fără să fie prezent la Roma (Caes., C., 1, 32, 2 r3; Plut., *Pomp.*, 55, 5; *Caes.*, 28, 3; DC, 40, 51). Însă conservatorii optimaţi nu înţelegeau în niciun fel „să se dea bătuţi”. În 51 î.Hr., Marcus Claudius Marcellus se izbise de intercesiunea, veto-ul colegului său şi al tribunilor plebei; lovise în măsurile de romanizare a Galliei cispaline, operate de Caesar. În octombrie 51, senatorii decid să se delibereze, la 1 martie 50, asupra provinciilor, fără să se admită dreptul de veto, şi să se lase la vatră veteranii lui Caesar. În anul 50, când Roma se liniştise, datorită lichidării anumitor bande de spadasini, s-a declanşat o crâncenă luptă angajată de un tribun contra unui consul şi a senatului, în scopul apărării intereselor proconsulului Iulius Caesar. Consulii anului 50 erau

Lucius Aemilius Paullus, cumpărat de Caesar cu 36 de milioane de sesterţi, meniţi restaurării bazilicii Aemilia, şi conservatorul vehement Gaius Claudius Marcellus, vărul celui ce asumase consulatul în anul precedent Tribun al plebei este Gaius Scribonius Curio, fiul unui adversar al lui Caesar şi el însuşi conservator, trecut însă în tabăra lui Caesar. Acesta din urmă era sprijinit şi de şoprul său, cenzorul Piso. Pe de altă parte, în 52 – 51, Caesar renunţase la o candidatură anticipată la consulat. Dar, în aprilie 50, consulul Claudius Marcellus a propus rechemarea lui Caesar. S-a izbit însă de veto-ul lui Curio. La rândul său, senatul a cerut atât lui Caesar, cât şi lui Pompei câte o legiune pentru apărarea posesiunilor asiatice împotriva părţilor. Caesar s-a supus, a trimis legiunea I şi a lăsat la vatră legiunea a XV-a. Fireşte, aceste legiuni nu au ajuns în Orient şi au fost masate la Capua, în vederea înfruntării militare care se anunţa. Au început numeroase tratative secrete, în paralel cu ciocnirile între Claudius Marcellus şi Curio. Ambele părţi în litigiu alternează propuneri liniştitoare cu reproşuri şi ameninţări violente. La începutul lui decembrie, Caesar soseşte la Ravenna, de unde, prin intermediul lui Hârtius, sondează terenul la Roma. Se aflase de deplasarea sa la Ravenna. Încât Claudius Marcellus înmânează o sabie lui Pompei, căruia îi cere să apere republica cu trupele de la Capua şi alte forţe militare. Acest fapt se petrece la 2 decembrie. Pe 7 decembrie, Hârtius părăseşte Roma, ca şi Pompei, care merge la Capua, unde staţionau cele două legiuni, mai sus menţionate. La rândul său, Curio fuge din Roma la Caesar, care începe să-şi mobilizeze legiunile. Ruptura era practic consumată. Totuşi, în colegiul tribunilor plebei, intrat în funcţiune la 10 decembrie, figura şi Marcus Antonius, fost *quaestor* al lui Caesar şi om de încredere al lui, Marcus Antonius

incită plebea împotriva lui Pompei. li se conda alt tribun, Quintus Cassius Longinus, fratele fostului *quaestor* al lui Crassus de la Carrhae. În decembrie are loc o şedinţă solemnă a senatului, în care se citeşte mesajul lui Caesar. După un pompos autoelogiu, Caesar propune ca atât el, cât şi Pompei să renunţe la orice comandament militar. Sub presiunea forţelor lui Pompei, aflate la porţile Romei, cu două excepţii, senatorii resping propunerile lui Caesar, dar tribunii Marcus Antonius şi Cassius recurg la intercesiune şi strigă *ueto* (Caes., C., L 1.1: Cic... *Fam.*, 16, 1, 4; Plut., *Ani.*, 5, 3; App., *Ciu.*, 2, 32, 128 – 129; DC, 4L 1).

În 7 ianuarie 49. senatul repetă votul şi cere imperios lui Caesar să-şi părăsească legiunile şi proconsulatul. Este înlocuit de Lucius Domitius Ahenobarbus. Caesar urmează să se prezinte la Roma şi să-şi susţină în persoană candidatura la consulat pentru anul 48. Fireşte, Marcus Antonius şi Cassius opun un nou veto. Atunci consulh supun la vot şi dobândesc adoptarea unui *senatus consultum ultimum*; ei sunt înarmaţi cu o putere discreţionară, conferită de asemenea celorlalţi magistraţi şi lui Pompei. Consulii somează pe tribunii recalcitranţi să-şi părăsească banca, unde şedeau, dacă voiau să evite violenţele prilejuite de obstinaţia lor. Tribunii simulează supunerea. Totuşi, înainte de a ieşi din reuniune, Marcus Antonius protestează, afirmând că se atentează la persoana sa şi la sacrosanctitatea tribunatului plebei. Se făurea astfel o bază legală a intervenţiei militare a lui Caesar8. În aceeaşi seară, tribună părăsesc Roma pentru a se refugia în tabăra militară a lui Caesar, însoţiţi de Curio. Caesar ordonă forţelor sale militare să pornească asupra Romei. În noaptea de 11 spre 12 ianuarie 49, el trece Rubiconul (azi Furnicino), mic fluviu de coastă al Adriaticii, care separa provincia sa, Gallia cisalpină, de Italia. *Un*

amplu şi devastator război civil se declanşase.

Războiul civil şi victoria lui Caesar

Iulius Caesar nu putea şi nu voia să se supună somaţiilor senatului, dominat acum de optimaţi. El ştia că dacă şi-ar fi abandonat legiunile şi s-ar fi întors la Roma ca simplu cetăţean ar fi fost anihilat total, cel puţin din punct de vedere politic, dacă nu şi fizic, de către atâţia vrăjmaşi încrâncenaţi. Pe de altă parte, el refuzase toată viaţa validitatea unui *senatus consultum ultimum*. Concomitent, Iuhus Caesar conştientiza destabilizarea crescândă a regimului politic republican şi slăbiciunea senatului. Constata că apostolii libertăţii, în frunte cu intransigentul Cato, fuseseră constrânşi să recurgă la sabia lui Pompei. În sfârşit, întrucât opoziţia tribunilor plebei fusese anulată de senat, el putea oricând să se afişeze ca restauratorul instituţiilor Republicii. Este dificil să decelăm planurile şi intenţiile reale ale lui Caesar, din ianuarie 49. Trebuie luat însă în calcul geniul lui Iulius Caesar. Desigur, un geniu lipsit de scrupule şi mânat de ambiţii exorbitante. Caesar a fost unul dintre rarele cazuri, pe care ni le oferă istoria, de ceea ce Theodor Mommsen definise ca „un bărbat total şi desăvârşit”. Ca şi de Gaulle, în secolul trecut, Caesar a fost concomitent abil om politic, bărbat de stat de mare anvergură, strateg militar deosebit de talentat şi scriitor de inestimabilă valoare. Însă de Gaulle nu a fost şi nu a voit să fie un dictator. Pe Caesar l-am evocat cândva ca „monstru” genial, viclean şi prudent la nevoie, vizionar neobişnuit, înzestrat cu o solidă formaţie literară. În tinereţe, sub aparenţa frivolităţii dezinvolte, mascase o voinţă de fier. Caesar fusese omul care, dacă i se punea o întrebare, răspundea adesea la ea printr-o altă întrebare. Nu suferise traume puternice în copilărie, dar îl marcase faptul că ginta Iulia, pretinsă descendentă patriciană din fiul lui Enea. nu făcea parte

din familiile care monopolizaseră consulatul. Pe deasupra, încercase frustrări numeroase în timpul dictaturii lui Sulla. Un patrician relativ sărac, precum Caesar, nu putea să se angajeze decât în rândurile popularilor. Chiar în decembrie 50 î.Hr., Caesar temporizase, se străduise să câştige timp. Uzitase o adevărată campanie de intoxicare a opiniei publice. La începutul lui ianuarie 49, la îndemnul lui Cicero, întors recent din Cilicia, senatorii expediaseră la Caesar, ca să parlamenteze cu el, pe vărul acestuia, Lucius Caesar şi pe pretorul Lucius Roscius Fabatus, fost legat al proconsulului. Senatul fusese gata să cedeze, însă această repliere a sa intervenea prea târziu pentru Caesar. Şi mai târziu, la Brundisium, vor avea loc negocieri cu Magius, ofiţer al lui Pompei şi prizonier al lui Caesar, şi întrevederi între legatul cezarian Caninius Rebilus şi pompeianul Libo. Negocieri de faţadă. Încă din 26 decembrie 50, Caesar dăduse ordin unor forţe militare din Gallia să pornească asupra Romei. Ele se apropiaseră rapid de graniţa Italiei.

Avea Caesar, în ianuarie 49 î.Hr., un plan de acţiune pe termen lung, un program politic bine articulat? Exista o doctrină politică foarte coerentă, gândită de Caesar? Este cert că, la un moment dat, chiar înaintea primului triumvirat, Iulius Caesar considera *populares* ca o trambulină politică în vederea asigurării puterii sale personale. Este la fel de sigur că el conştientiza necesitatea imperioasă a reformării profunde a mecanicii instituţiilor tradiţionale. În rest, totul se află în ceaţă. Theodor Mommsen şi Jérôme Carcopino au susţinut că, încă din 50 – 49 î.Hr., Caesar, convins de fatalitatea instaurării monarhiei la Roma, plănuia un demers congruent obiectivelor regalist-elenistice. Theodor Mommsen stăruise odinioară asupra valenţelor elenistice, privilegiate de Caesar. Dimpotrivă, regretatul

sir Ronald Syme, înarmat cu pragmatismul anglo-saxon, aprecia că Iulius Caesar nu visa deloc la o monarhie neoelenistică; ar fi fost împins spre autocraţie de împrejurări, ca ultimul dintre reputaţii *imperatores* ai Republicii. Fără niciun program, îndelung chibzuit. După opinia noastră, Caesar a nutrit un plan-program: *ţelul sau era doar instaurarea puterii personale şi a dictaturii*. *Veleităţile monarhice nu au putut apărea decât mai târziu, după şederea în Egipt, şi chiar ulterior, sub înrâurirea Cleopatrei*, aduse de el la Roma. Nimeni nu a încercat şi probabil nu a putut evalua corect influenţa Cleopatrei asupra lui Caesar însuşi şi a vieţii politice romane, atât de diferite de tot ce se petrecea în Egiptul lagid elenistic. Pe de altă parte, în reformele sale, Caesar va avea în vedere anumite idei ale popularilor moderaţi. Cu toate acestea, instrumentul acţiunii lui Caesar a fost armata sa. Aceasta nu numai că era mai temeinic instruită decât alte forţe militare romane, nu numai că era mai eficient structurată şi bine pregătită din punct de vedere strategic şi tactic, dar se reliefa ca extrem de ataşată comandantului său. *Soldaţii lui Caesar nu îşi iubeau comandantul suprem*. *îl venerau*. Până la Napoleon I, nu a mai existat oştire atât de legată, prin mii de fire, de generalul său. Orice soldat, din această armată, era gata să-şi dea viaţa, fără să crâcnească, pentru comandantul său. Totuşi, încă sprijinit de puţine trupe, Caesar a trecut Rubiconul exclamând: „zarurile sunt aruncate”, *alea iacta est*.

Cu o dibăcie excepţională, Caesar a condus operaţiile declanşate împotriva Romei şi în vederea cuceririi Italiei. Chiar trecerea Rubiconului fusese însoţită de o mistică abil orchestrată. Cu o singură legiune, a XIII-a, Caesar a ocupat în câteva ore Ariminum (azi Rimini). Afirma că un *numen* divin ocrotea actele sale (Caes., C., 1, 6 – 7; Luc., 1, w. 223 – 278; Suet., *Caes.*, 32; 83; Plul,

Caes., 32; App., *Ciu.*, 2, 35, 138 – 140; DC, 41, 4). Prin cuvântări înflăcărate, Caesar motiva soldaţii din legiunea ce pătrunsese în Italia. Între timp înaintau, în marş forţat, spre Italia alte două legiuni din Gallia: a VM-a şi a XII-a. Cohorte ale legiunii a XM-a ocupau în nordul Italiei Pisaurum (azi Pesaro), F an um (azi Fano), Ancona, în 13 şi în 14 ianuarie. Soldaţii lui Caesar îşi făcuseră apariţia pe „calea Cassia”, *uia Cassia*, care, prin Trasimen, ducea direct spre Roma. Desigur, senatul dispunea de două legiuni la Capua. Totuşi aceşti soldaţi ai armatei din Gallia erau oare gata să lupte împotriva fostului lor comandant, pe care îl adorau, şi a ex-camarazilor de arme? Panica bântuia la Roma. În ziua de 17 ianuarie, Pompei a părăsit în grabă Roma, urmat, în ziua turnătoare, de consuli, anumiţi senatori şi chiar de partizani ai lui Caesar. Situaţia este dramatică. Debandada cuprinde pe republicanii optimaţi. Gaius Cornelius Marcellus fuge fără să-şi aştepte colegul. Noul consul, Lucius Cornelius Lentulus Crus, încearcă să ia el vistieria statului, dar trebuie să abandoneze în subsolul templului lui Saturn cea mai mare parte din ea (Caes., C., 1, 14; Cic., *Alt.*, 7, 11 – 15). În zorii zilei, mai degrabă pe ascuns, Cicero îşi depăşeşte ezitările şi fuge de asemenea din Roma (Cic., *Att.*, 7, 10).

În cursul lunii februarie, Caesar, întărit de cele două legiuni sosite din Gallii, îşi continuă înaintarea. În cele din urmă îl blochează pe Pompei, care dispunea de douăzeci de cohorte, în Brundisium, de unde acesta reuşeşte să scape şi, pe 17 martie 49, să se îmbarce, noaptea în tăcere, având Grecia drept destinaţie. Lua cu el un fel de legitimitate a statului: consulii, cea mai mare parte dintre magistraţi, foarte numeroşi senatori. împreună cu el, Republica părea „să emigreze dincolo de Adriatica. Reîntors la Roma, în 31 martie, Caesar nu a putut reuni un adevărat senat, încearcă să se bazeze

pe plebea nevoiaşă a Romei şi pe populaţia Italiei. Făgăduieşte plebei Romei o gratificaţie în bani (75 de denari pe cap de plebeu) şi întreprinde o distribuţie gratuită de grâu. Este sprijinit de unii tribuni ai plebei. Acaparează o mare parte din rezerva în aur şi în argint a trezoreriei statului, în pofida împotrivirii tribunului Lucius Metellus. Ameninţat cu moartea, acesta cedează. Caesar determină votarea unei legi care stipula acordarea cetăţeniei romane întregii populaţii libere din Gallia cisalpină. În peninsulă, îşi asigură o bază clientelară remarcabil de amplă. Însă Caesar îşi dă seama că este prins la mijloc între forţele lui Pompei, în curs de organizare în Grecia şi în Orient, şi trupele pompeiene din Hispania. De aceea, după o şedere de opt zile la Roma, Caesar lansează un război fulger împotriva pompeienilor din Hispania. Încredinţează gestionarea Romei, în calitate de prefect, pretorului Marcus Aemilius Lepidus, viitorul triumvir. În drum spre Hispania, cetatea greacă Massilia refuză să-l primească şi îi închide porţile. Lasă acolo un segment din trupele sale, alcătuit din trei legiuni care asediază oraşul, constrâns până la urmă să capituleze. Grecii din Massilia, veche republică oligarhică, se simţiseră solidari cu optimaţii. La sfârşitul lui octombrie 49, asediul Massiliei luase sfârşit (Caes., *C.*, 2, 16 – 22; Suet., *Ner.*, 2; DC, 41, 25). Între timp, în fruntea a trei legiuni – a VM-a, a XII-a, a XM-a –, Caesar începe operaţii militare dificile în Hispania, în primăvara şi vara anului 49. Dar Lucius Afranius, legatul Hispanici Citerior, învins la Derda, este obligat să capituleze, la 2 august 49. Este de asemenea înfrânt eruditul şi scriitorul Marcus Terentius Varro, legatul Hispanici ulterior, la sfârşitul lunii septembrie 49. De la Ebru la Gades, Caesar pusese stăpânire pe Hispanii. Însă, în Africa, unul dintre secunzii lui Caesar, Gaius Scribonius

Curio, este înfrânt şi ucis. La Roma, adjuncţii lui Caesar ţin situaţia politică sub control. După exodul nehotărâţilor spre tabăra lui Pompei, în ciuda protestelor, proferate de Cicero de la distanţă (Cic., *Att.*, 9, 9; 15), reclamându-se de la un precedent din 217 î.Hr., Lepidus „crease” pe Caesar ca dictator, cu respectul normelor legale, probabil în virtutea unui *senatus consultum* sau unei legi votate de o adunare populară (C.I.L., I –, p. 28; Caes., C., 2, 21, 5; Plut., *Caes*... 37, 1; App. *Ciu.*, 2, 48, 196; DC, 41, 36, 1; 43, 1, 1).

În decembrie 49 î.Hr., Caesar se întoarce la Roma, pentru o scurtă şedere. Înarmat cu atributele dictaturii, Caesar încearcă stimularea economiei, încheierea naturalizării romane a galiilor cisalpini şi „amorsarea” unor reforme politico-sociale (Caes., C., 3, 1; App., *Ciu.*, 2, 48, 196 – 198; DC, 41, 36 – 38). Asigură solda militarilor săi, distribuie provinciile unor guvernatori, în care avea încredere. Mai ales organizează alegeri consulare. Abdică de la puterile dictatoriale şi obţine alegerea sa, în comiţii, în calitate de consul, împreună cu Publius Servilius Isauricus, fiul fostului său rival la pontificatul maxim, pentru anul 48 î.Hr. (Caes., C., 3, 11). În acest chip asigura o anumită legitimitate campaniei sale împotriva lui Pompei şi a republicanilor, adăpostiţi în Grecia.

Într-adevăr, consulul Gaius Iulius Caesar dorea să pună capăt secesiunii pompeiano-republicane din Orient. Voia să lichideze acea „cealaltă Romă” ori „Romă alternativă”, *altera Roma*, organizată de Pompei şi de optimaţi în estul imperiului Republicii. Încât Caesar arbora steagul legalităţii republicane, împotrix a „rebeliunii” lui Pompei şi a republicanilor-optimaţi. Căci Pompei, deşi bolnav şi în vârstă de 58 de ani, îşi constituise o veritabilă armată, compusă din legiuni de

cetăţeni romani şi din aliaţi orientali. La începutul lui ianuarie 48 î.Hr., flota lui Caesar transportă în Epir majoritatea trupelor lui Caesar (spre surpriza lui Pompei). Victoria finală a lui Caesar se apropia.

În vara lui 48 î.Hr., Pompei repurtează totuşi o victorie relativă asupra trupelor lui Caesar. Consulul, desemnat la Roma, îşi regrupează forţele şi înaintează spre interiorul Greciei. Astfel Iulius Caesar ajunge în Thessalia. Aici, la 9 august 48. la Pharsalus, se desfăşoară bătălia decisivă. Caesar câştigă o viitorie eclatantă, în care, potrivit aserţiunilor sale, nu ar fi pierdut decât 30 de centurioni şi 200 de soldaţi legionari, în timp ce pompeieni-republicanii lăsaseră pe câmpul de luptă 15.000 de morţi, inclusiv proconsulul Lucius Domitius Ahenobarbus şi 24.000 de prizonieri (Caes., *C.*, 3, 86 – 99; Plut., *Pomp.*, 68 – 72; *Caes.*, 43 – 47; App., *Ciu.*, 2, 68 – 82; DC, 41, 53 – 61). Aproape că bătrânul Pompei nu a scăpat cu viaţă decât fugind de pe câmpul de luptă. *Bătălia de la Pharsalus fusese miza încleştării a cărei ţintă era soarta statului roman*. Toate conflictele politico-militare subsecvente nu au făcut parte decât din categoria epifenomenelor.

Împreună cu alţi câţiva călăreţi, Pompei a ajuns la Larissa; peţ arm, s-a îmbarcat pe un vas transportor de grâne, care l-a lăsat la Mytilene, în insula Lesbos, unde îl aşteptau Cornelia, soţia sa, şi Sextus Pompeius, fiul său mezin. S-a hotărât cu greu să se refugieze în Egipt, considerat de el ca un protectorat personal: în 49 î.Hr., cincizeci de corăbii egiptene se înrolaseră sub pavilionul lui Gnaeus Pompeius, fiul său cel malmare. În 51 î.Hr., urmaşe pe tronul acestui regat elenistic, după decesul lui Ptolemaios XT Auletes, un copil de zece ani, Ptolemaios XII, teoretic aflat sub tutela lui Pompei. Dar consilierii copilului rege, ajuns la treisprezece ani, nu voiau să înfrunte pe Caesar învingătorul. Ajuns pe

coasta Egiptului, cu o mică flotilă şi două mii de soldaţi, adunaţi în pripă prin porturile Ciliciei şi Ciprului, Pompei este întâmpinat de Achillas, generalul-strateg al regelui, care îl îmbarcă într-o barcă de pescuit, sub pretext că regele minor şi Theodotos din Chios, dascălul de retorică şi principalul sfetnic al monarhului copil, îl aşteaptă pe ţărm. Pompei se urcă în barcă împreună cu libertul său Philippos. Achillas era însoţit de câţiva slujitori şi de Septimius şi Salvius, gradaţi din corpul roman gabinian de ocupaţie a Egiptului. În clipa acostării la ţărm Septimius îl străpunge pe Pompei cu sabia, pe la spate. Sub ochii îngroziţi ai Corneliei şi ai lui Sextus, ceilalţi ocupanţi ai bărcii îl masacrează pe Pompei. Apoi îi târăsc leşul la mal, unde îi despart capul de trup. Philippos şi Cordus, un soldat, care trecea pe ţărm, îi incinerează trupul şi îngroapă cenuşa în nisip. Astfel sfârşeşte lamentabil, în 28 septembrie 48 î.Hr., cel ce, cu trufie, îşi spusese „cel Mare”, *Magnus* (Caes., C., 3, 104; Liv., *Per.*, 120; Val. Max., 1, 8, 9; Luc., 8, w. 653; App., *Ciu.*, 2, 84 – 86; DC, 42, 5 – 7 etc.).

Lichidarea fizică laşă a lui Pompei nu a constituit sfârşitul războiului civil. Ea a ilustrat doar eşecul tentativei de a iniţia o dominaţie, un fel de autoritarism de factura optimată. Republicanii puri şi duri au continuat lupta. Edificiul Republicii, vetust, incongruent realităţilor politice, avea încă partizani fanatici şi fanatizaţi. Uciderea lui Pompei în Egipt îl scutise pe Caesar de măsuri represive împotriva competitorului lui şi îi îngăduia o imixtiune energică în viaţa internă a regatului lagid.

Caesar ajunsese la strâmtori, pe uscat, unde îmbarcase, într-o escadră improvizată, legiunea a VI-a în Rhodos, insularii îi completează flota, care a acostat la Alexandria, pe 2 octombrie 48. Când Theodotos i-a adus capul lui Pompei, Caesar a izbucnit în lacrimi

(Caes., C., 3, 106, 3 – 5; Liv., *Per.*, 120; Plut., *Caes.*, 48, 2; *Pomp.*, 80, 5; DC, 42, 7, 3; 8, 1). Sincere, ipocrite? în orice caz nici unui roman nu-i făcea plăcere să vadă pe altul, chiar rival al său, decapitat de greci egipteni. Caesar se instalează în Egipt, unde solicită întăriri din provincia Asia. Învelită într-o cuvertură, frumoasa adolescentă Cleopatra, sora regelui, de asemenea pretendentă la tronul Egiptului, ajunge la Caesar, pe care îl seduce (Plut., *Caes.*, 48, 5; 49, 1). Caesar îşi statorniceşte protectoratul asupra Egiptului, unde instalează ca suverani pe Ptolemaios XU şi pe Cleopatra. Situaţia nu a evoluat totuşi în direcţia preconizată de Caesar. În Alexandria, se acumulau murmurele şi nemulţumirile populaţiei, exploatate intens de curtenii Ptolemailor, dintotdeauna deprinşi să urzească intrigi şi manevre viclene, perfide. Eunucul Potheinos, duşmanul Cleopatrei, ţesea numeroase uneltiri. Achillas porneşte împotriva palatului regal, unde se afla Caesar. Nu avem răgazul să insistăm asupra păienjenişului de intrigi şi mărunte ciocniri militare, care au presărat ceea ce unul dintre autorii-continuatori ai memoriilor militare ale lui Caesar însuşi defineşte ca „războiul alexandrin”, *bellum Alexandrinum*. Intenţionau greco-egiptenii să-l elimine pe Caesar cum procedaseră şi cu Pompei, în scopul obţinerii independenţei totale a regatului lagid şi al relansării gloriei lui? Este puţin probabil. În orice caz Ptolemaios nu a izbutit să-l otrăvească pe Caesar. Dar genialul militar, care a primit mereu întăriri, a trebuit să lupte din octombrie 48 până în martie 47, pentru a pacifica Egiptul. Caesar a fost obligat să incendieze flota regală şi şantierele acesteia. Focul s-a întins şi a afectat celebra bibliotecă din Alexandria. Achillas a fost ucis şi înlocuit de eunucul Ganymedes. De mai multe ori flota lui Caesar, susţinută de o escadrilă rhodiană, a

înfrânt resturile forţelor navale egiptene. La un moment dat, Caesar a pierdut patru sute de soldaţi: corabia i s-a scufundat, sub greutatea celor refugiaţi la bordul ei, şi el a trebuit să înoate 200 m, ca să scape cu viaţă. În primăvara anului 47, din Siria Caesar a primit o puternică armată de ajutor, comandată de Mithridates din Pergam, suporter al lui Caesar. După ce a ocupat Pelusium, situat la est de delta Nilului, Mithridates s-a îndreptat spre Alexandria insurgenţă. Printr-un marş de noapte, Caesar a făcut joncţiunea cu trupele lui Mithridates, după ce debarcase de pe corăbiile pe care naviga într-o ramură a Nilului. În 26 şi 27 martie, forţele reunite ale romanilor au învins trupele greco-egiptenilor. Nevârstnicul Ptolemaios XII, pus pe fugă, s-a înecat în Nil împreună cu armura sa de aur. Caesar a consolidat protectoratul roman asupra Egiptului. Au devenit regi Cleopatra şi alt frate al ei, Ptolemaios XIII, supranumit Copilul, formal însurat cu sora lui. Caesar a întreprins o călătorie în josul Nilului, până la limitele Etiopiei.

Dar Orientul se află în plină ebuliţie. Regii clientelari, care îl susţinuseră pe Pompei, încercau diverse aprehensiuni. Phamaces, fiul lui Mitridate al Pontului, trecuse la reconstituirea regatului tatălui său. În decembrie 48 î.Hr., Domitius, legat al lui Caesar, a fost învins de Phamaces. Întocmai ca tatăl său, Phamaces a masacrat romanii stabiliţi în ţara sa. La sfârşitul lui iunie 47 î.Hr., Caesar părăseşte Egiptul, debarcă la Antiochia şi porneşte împotriva lui Phamaces, cu celeritatea sa obişnuită. El obţine o fulgerătoare victorie asupra lui Phamaces, în 2 august 47, la Zela. Încât, în euforia zdrobirii lui Phamaces, Caesar poate să scrie prietenilor de la Roma: „am venit, am văzut, am învins”, *unei, uidi, nici* (*B. Alex.*, 69 – 77; Suet, *Caes.*, 35, 37; Plut., *Caes.*, 50, 1; App., *Ciu.*, 2, 91; 384; DC, 42,

48 etc.). Phamaces, refugiat în Crimeea, este ucis de cumnatul său Asandros. Caesar restructurează harta regatelor vasale din Asia Mică. După o escală la Atena, Caesar revine la Roma, la începutul lui octombrie 47, unde rămâne două luni10.

În Italia şi la Roma surveniseră tulburări destul de grave. În 48 î.Hr., Caelius, ales pretor, după ce nu reuşise să organizeze o revoltă la Roma, împreună cu Milo, întors temporar în Italia, a încercat să răscoale sudul Italiei. Au fost ucişi amândoi (Caelius şi Milo). Când, în august 47 î.Hr., s-a aflat că Caesar se întoarce, spre a mobiliza din nou, legiunea a XII-a l-a huiduit şi alungat cu pietre pe Publius Cornelius Sulla, care îi aducea ordinele comandantului suprem. Salustiu, venit să calmeze soldaţii, a trebuit să plece în grabă, ca să nu fie omorât. Cu dibăcia sa caracteristică, Caesar a pus capăt sediţiunii. I-a lăsat pe rebeli să înainteze până la Roma, i-a adunat în Câmpul lui Marte şi, brusc, le-a declarat că îi exclude din armată. Acest anunţ a provocat stupoare în rândurile lor. Caesar li se adresase cu „cetăţeni” (civili), *quirites*, ca şi cum ar fi licenţiat deja legiunea. Speriaţi, rebelii au strigat că sunt „soldaţi”, *milites*, şi s-au supus imediat. Această comedie, iscusit jucată de Iulius Caesar, a resudat unitatea armatei romane (Suet., *Caes*., 70; App., *Ciu*., 2, 92 – 94; DC, 42, 52 – 55). Într-adevăr, la Roma, Caesar pregătea un corp expediţionar împotriva Africii. După moartea lui Curio, republicanii îşi consolidaseră poziţiile în provincia Africa. Au primit numeroase ajutoare, sosite din exterior. Se refugiase în Africa şi Metellus Scipio. De asemenea, condusese în Africa resturi ale forţelor militare pompeiene Cato cel Tânăr. Le debarcase la Berenike (azi Bengaizi, în Libia) şi, printr-un marş infernal în deşert, care durase treizeci de zile, în octombrie 48, le adusese în provincia Africa

(Str., 47, 3, 20; Luc., 9, *passim*; Plut, *Cato mi.*, 56, 3). S-au raliat republicanilor din Africa şi alţi pompeieni sau oprimaţi: Afranius, Petreius, Gnaeus Pompeius, chiar Labienus. Titus Labienus fusese în Gallia „locotenent” al lui Caesar, însă era dintotdeauna pompeian convins. Făgăduise republicanilor să le dezvăluie secretele tacticii militare utilizate de Caesar, dar fostul lui comandant avusese grijă să i le ascundă. De asemenea trecuse de partea republicanilor şi Iuba I, regele Numidiei. Comanda forţelor republicane o deţinea Metellus Scipio, care, la sfârşitul lui 47 î.Hr., repartizase în zece legiuni pe cei 35 – 45.000 de infanterişti de care dispunea. Se adăugau 15.000 de călăreţi. Însă, în rândul acestor forţe, cetăţenii romani erau minoritari. Majoritatea revenea metişilor, indigenilor, chiar sclavilor, adunaţi ca într-un fel de turmă, nemulţumită de exacţiunile îndurate. Caesar prevăzuse să le opună douăsprezece legiuni. A început prin a concentra un corp expediţionar alcătuit din şase legiuni. Concepuse o invadare progresivă a Africii republicane. Primul eşalon s-a îmbarcat în 25 decembrie 47.

După ce a încercat zadarnic să-şi creeze un cap de pod la Hadrumetum (Soussa, azi), Caesar a debarcat în peninsula Ruspina (Henşir-Tenir, azi) la 1 – 2 ianuarie 46 î.Hr., în sudul provinciei. Iuba, atacat de Bocchus H, regele Mauretaniei, nu a putut să-l ajute pe Scipio. După un război de poziţie, desfăşurat în lunile februarie şi martie 46 î.Hr., Caesar a primit întăririle legiunilor sosite din Italia. Apoi a înaintat spre nord şi s-a închis în istmul de lângă localitatea Thapsus. Aici a fost atacat de Iuba I, de Afranius şi de Scipio. La 6 aprilie 46, Caesar a nimicit forţele lui Metellus Scipio, care ar fi pierdut 10.000 de soldaţi, pe când cezarienii nu au deplâns decât 50 de morţi. Iuba şi Afranius au fugit fără să

lupte. Cu cinci legiuni, Caesar a purces spre Utica, guvernată de Cato cel Tânăr. Pus în incapacitate de a apăra oraşul, în seara zilei de 12 aprilie 46, Cato s-a sinucis, după ce recitase texte din Platon (Plut., *Cato mi.*, 58 – 42). Nu au urmat decât operaţii de curăţire. Iuba şi Petreius au fost obligaţi să se omoare între ei. Afranius a fost ucis, iar Scipio s-a înecat în mare. Numai Sextus Pompeius, Labienus şi Attius Varus au putut fugi în Hispania, unde se afla şi Gnaeus Pompeius. Africa era cucerită. Regatul Numidiei a fost anexat de romani, iar bunurile lui Iuba au fost scoase la licitaţie.

Sinuciderea lui Cato, acest ultrarepublican înveterat, şi jugularea opoziţiei întâmpinate în Africa echivalau cu sfârşitul Republicii. Totuşi lichidarea focarelor de rezistenţă republicană din prima parte a anului 46 î.Hr. nu a încheiat războiul civil). Caesar îşi făcuse iluzii în această privinţă. Deşi luase măsuri aspre în trecut, el arbora acum indulgenţă, blândeţe, *mansuetudo*. Suetoniu va afirma că Iulius Caesar dădea dovadă de o moderaţie şi de o clemenţă admirabile în conducerea războiului şi în fructificarea victoriei. Proclama că număra printre prietenii săi pe indiferenţi şi pe neutri (*Caes.*, 75). Într-adevăr, după sinuciderea lui Cato cel Tânăr şi moartea lui Metellus Scipio, în provincii nu mai existau forţe politice cu adevărat republicane. Dar, în Hispania, pompeienii îşi regrupau trupele şi resursele.

În Hispania, atât de ataşată lui Pompei, după războiul purtat împotriva lui Sertorius, Caesar organizase o substanţială ocupaţie a teritoriilor. Lăsase Hispania Ulterior guvernării unui fost ofiţer al său, Quintus Cassius Longinus, care fusese instalat ca *propraetor*. Acesta avusese la dispoziţie cele două legiuni, anterior comandate de Varro, dintre care una fusese recrutată exclusiv în Hispania. Era „locală”, *uernacula*. A primit şi alte două legiuni, înrolate numai în Italia. Cassius

Longinus exploatase fără îndurare populaţia civilă, atrăgându-şi antipatia violentă a acesteia. În primăvara anului 48 î.Hr., el se pregătea să întreprindă o campanie în Africa de nord, unde, prin Mauretania, adică de la vest, trebuia să atace Numidia şi Africa republicană. Nu a putut fi asasinat, dar cele două legiuni ale lui Varro au făcut secesiune. S-a ajuns la situaţia în care legiunile se luptau între ele. În 47 î.Hr., Caesar l-a expediat pe Trebonius, cu rangul de proconsul. Cassius a fugit pe mare, însă s-a înecat în cursul unei furtuni. În secret, legiunile negociau cu republicanii din Africa. La sfârşitul lui 47 î.Hr., Scipio şi Cato cel Tânăr l-au convins pe Gnaeus Pompeius să treacă în Hispania, în fruntea unui contingent militar, în mare parte alcătuit din veterani ai armatei lui Afranius. Legiunile secesioniste i s-au alăturat, încât Gnaeus Pompeius a asediat şi cucerit Carthago Nouă. Numai Ulia (azi Monte Mayor) rezista, apărată de trei legiuni cezariene. În jurul lui Gnaeus Pompeius se reuniseră învinşii de la Thapsus, toţi pompeienii: Attius Varus, Sextus Pompeius etc. Caesar a reacţionat iniţial slab. Întors la Roma la 25 iulie 46 î.Hr., el a sărbătorit cu fast un cvadruplu triumf asupra galiilor, egiptenilor, asiaticilor şi africanilor numizi. Ulterior a lansat o campanie fulger în Hispania. Plecat de la Roma în decembrie 46, a ajuns într-un galop de 27 de zile din Capitală la Obulco, în Hispania, în mijlocul trupelor sale. Celeritatea a caracterizat campania lui Caesar. L-a asediat pe Sextus Pompeius la Corduba. Apoi I-a înşelat pe Gnaeus Pompeius prin mişcări abile de trupe. La 19 februarie 45 î.Hr., soldaţii săi l-au salutat pe Caesar ca *imperator* pentru a treia oară. În sfârşit, la 17 martie 45, a avut loc încleştarea hotărâtoare de la Munda. Aici pompeienii au atacat în forţă. Bătălia a fost atroce. Caesar a descălecat şi a luptat pe jos, alături de infanteriştii săi, cărora le-a

insuflat astfel curaj. Pompeienii fuseseră cruzi. Riposta cezarienilor a fost pe măsură. Cezarienii au pierdut 1.000 de soldaţi. Însă pompeienii au lăsat pe câmpul de luptă 33.000 de morţi. S-au adus lui Caesar capetele tăiate ale lui Attius Varus şi ale altora. Urmărit pretutindeni, Gnaeus Pompeius a fost omorât într-o peşteră (*B.*

— *Hisp.*, 27 – 40; Plut., *Caes.*, 56; Fior., *Tabel.*, 2, 13; App., *Ciu*, 2, 104 – 105; DC, 43, 36 – 40). Într-un răstimp relativ scurt, au fost lichidate ultimele focare de rezistenţă pompeiană. Dintr-o Cordubă cuprinsă de flăcări, Sextus Pompeius a scăpat prin fugă. După ce a restructurat gestionarea Hispaniilor, Iulius Caesar s-a întors la Roma în a doua jumătate a lunii iulie 45 î.Hr., spre a-şi celebra al cincilea triumf, care a avut loc în octombrie. Celelalte patru triumfuri fuseseră sărbătorite în principiu în legătură cu victoriile repurtate împotriva altor popoare: galii, numizi, egipteni, pontici. Nu era nici normal, nici decent ca un roman să sărbătorească victoria asupra altor romani. Şi de data aceasta rebelii pompeieni au fost asimilaţi hispanilor. Dar au fost menţionate numele lui Pompei şi Cato cel Tânăr.

Eliminarea ultimei rezistenţe pompeiene dădea seama de faptul că Caesar era singurul şi incontestabilul stăpân al imperiului teritorial al Romei, condus de el cu un pumn de fier. Vestea victoriei de la Munda ajunsese la Roma în seara zilei de 20 aprilie, deci în ajunul sărbătorii legendarei întemeieri a Romei. S-a impus asocierea celor două evenimente, calculată de Caesar şi de „locotenenţii” săi (Cic., *Att.*, 12, 37.4; 44, 4). S-au hotărât rugăciuni, prelungite preţ de cincizeci de zile, pe când jocurile tradiţionale desfăşurate în 21 aprilie au asociat pe Caesar cu fondarea Romei. Se sugera că el era al doilea întemeietor al Cetăţii eterne (DC, 43, 42,

3). Se postula o celebrare mistică a victoriei, o teologie în serviciul lui Caesar. Triumful legitima puterea absolută, exercitată de Caesar, şi „condamna fără drept de apel Republica romană”, cum reliefa Jérôme Carcopino. Conotaţiile monarhice deveneau tot mai evidente. Tocmai aceste veleităţi monarhice au semănat panica la Roma în rândurile republicanilor remanenţi. Li s-au adăugat şi cezarieni, iniţial leali suporteri ai dictatorului, dar convinşi că el va restaura regimul republican, între parametrii preconizaţi de *populares*. Caesar însă nu ştia nimic de conjuraţia care începea să se formeze împotriva sa11. El îşi continua şi desăvârşea reforme menite nu numai *să modifice peisajul politic roman, ci şi să remodeleze numeroase domenii ale vieţii romanilor*. *Se restructura întreaga societate romană*.

Puterea absolută a lui Caesar

Aceste reforme sunt în parte rodul energiei uluitoare a lui Iulius Caesar. Programarea minuţioasă a existenţei sale ilustra de asemenea aceeaşi energie, aceeaşi vitalitate şi o voinţă de fier.

Programul de existenţă cotidiană a lui Caesar a fost înfăţişat de regretatul Michel Rambaud. Încă din perioada proconsulatului gallie, Caesar se deprinsese să alterneze prezenţa în rândurile militarilor cu inspecţiile administrative. Chiar când se afla în mijlocul armatei, el intervenea în viaţa politică. În timpul călătoriilor, scriitorul Caesar dicta texte ori lua note. Era purtat îndeobşte în lectică. Deşi s-a întâmplat ca, în situaţii limită, el să parcurgă etape de 100 – 150 km călare sau într-o trăsură. Mergând spre Gallia, şi-a scris tratatul filologic aticisto-analogist, JDespre analogie”, *De analogia*. Michel Rambaud observa că deplasările lui Caesar prefigurau turneele imperiale ale împăratului Hadrian. Pretutindeni Caesar impunea gestiunea sa autoritară. La întoarcerea din Hispania, unde ajunsese,

în 49, la Gades (azi Cadix), redusese Massilia la zidurile ei şi la două comptuoare: în Gallia narboneză această putere greacă devenise anacronică. În Orient, restructurase complet harta provinciilor şi regatelor clientelare. Pretutindeni impunea taxe şi rechiziţii. După Thapsus, a înmulţit dările plătite de provincia Africa. După Munda, a sancţionat foarte sever aşezările favorabile pompeienilor şi a alcătuit un nou statut provincial al Hispaniilor. La întoarcere, „fruntaşi”, *primores*, ai Romei, l-au aşteptat la Narbo. Se pare că Caesar putea dicta concomitent secretarilor săi patru scrisori. Citea, scria şi dicta în acelaşi timp. Şi-a modelat cu migală un secretariat amplu. Deasupra secretarilor obişnuiţi, liberţi ori sclavi, *librarii*, dintre care păstra unul în permanenţă alături de el, se aflau şefi de birouri sau de cabinet, personaje de ranguri diverse, precum Faberius, Pompeius Trogus din Vasio (azi Vaison-la-Romaine), tatăl istoricului, care conserva pecetea lui Caesar, şi Hârtius, viitorul consul al anului 43. Dispunea totodată de agenţi de influenţă, precum Curio, Balbus din Gades, cavaler roman, Caelius, Mattius. Numea guvernatori devotaţi sieşi, ca Decimus Brutus, guvernator în Gallia, sau Quintus Comificius şi Gnaeus Domitius Calvinus, trimişi să gestioneze primul Illyria şi celălalt Asia. Începând din 49 î.Hr., Marcus Antonius, ca *magister equitum*, a fost mâna sa dreaptă. L-a servit fidel şi Salustiu. Această organizare se întemeia îndeosebi pe relaţii personale, de natură clientelară. Totodată Caesar a recurs la un lux ostentativ şi la generozităţi de factură populistă: se ofereau plebei banchete costisitoare, spectacole şi jocuri. Este ceea ce Michel Rambaud definea drept cezarism12. În acelaşi timp vistieria Romei suferea de o acută lipsă de numerar. Crizele financiare au afectat statul roman.

Această energie, acest program de viaţă explică amploarea reformelor făurite de către Iulius Caesar, pe timpul scurtelor şederi la Roma, însă şi din provinciile unde acţiona. Caesar a început prin a utiliza autoritatea sa de proconsul. În calitate de pontif maxim, el a putut invalida desemnările guvernatorilor de provincie, operate de senat pentru anul 49 î.Hr., căci a declarat nule sărbătorile latine, rit indispensabil investirii promagistraţilor. Printre cei invalidaţi se numără, desigur, Domitius Ahenobarbus, numit succesor al său în Gallii. După primele victorii din Hispania, datorită unei „legi despre dictator”, *lex de dictatore*, a dobândit noi competenţe, care i-au permis să prezideze comiţiile. După ce a fost ales consul, Caesar a abandonat atribuţiile dictatoriale. La sfârşitul lui 48, i s-a atribuit o nouă dictatură pentru anul 47. În absenţa lui Caesar, în 48, nu s-au putut desfăşura alegeri consulare pentru anul 47 î.Hr. Magistraţii acestui an au fost aleşi abia în toamna aceluiaşi an. De asemenea, în 46 î.Hr. nu au avut loc alegeri consulare pentru anul 45. În 47 î.Hr., la sfârşitul anului, au devenit consuli Quintus Fufius Calenus şi Publius Vatinius. În 45 î.Hr., după ce fusese consul fără coleg, la sfârşitul lui octombrie, a cedat consulatul foştilor săi „legaţi”, Quintus Fabius Maximus şi Gaius Trebonius. Nu numai conciliul plebei şi comiţiile tribute erau dominate de Caesar, ci şi comiţiile centuriate. Totuşi puterea absolută a lui Caesar s-a lovit, în 49, 47 şi 44, de opoziţia anumitor tribuni ai plebei. Ne-am referit mai sus la obstrucţia efectuată de un pretor, în 47 î.Hr. Dar, la sfârşitul lui 47, conciliul plebei i-a conferit dreptul să numească guvernatorii provinciilor pretoriene. În 46 î.Hr., înaintea campaniei din Africa, senatul şi poporul îi cedează dreptul de a decide, cum credea de cuviinţă, încheierea păcii sau declararea războiului. După Thapsus, i se încredinţează,

pentru trei ani, „conducerea moravurilor”, *praefectura morum*, destinată să concentreze în mâinile sale competenţele cenzorilor. Tot în 46 LC., dacă nu chiar în 49 î.Hr., o „lege Hârtia”, *lex Hârtia*, îl autoriza să întocmească lista senatorilor, *album*, şi a patricienilor. Iar o *lex Cassia*, din 45, îi conferea preeminenţa în senat, unde urma să şadă pe un loc mai înalt decât cel ocupat de consuli, şi dreptul, în cursul dezbaterilor, să-şi exprime cel dintâi opinia, înaintea aşa-numitului *princeps senatus*. Cu prilejul alegerii tribunilor plebei, Caesar ocupă un loc alături de tribunii în funcţiune. De aceea Suetoniu va exclama că nu exista nicio magistratură pe care Caesar să n-o fi asumat sau distribuit după bunul lui plac (*Caes.*, 76). În 45 î.Hr., plebiscite, completate de *senatus consulta*, îi acordă dreptul să comande armatele singur, ca şef suprem, şi să gestioneze finanţele publice. I se rezervă controlarea emisiilor monetare şi consulatul pentru zece ani. În 44 î.Hr., un plebiscit, propus de Lucius Antonius, fratele lui Marcus, coroborat de un senatusconsult, îi repartizează numirea consulilor şi o jumătate din cea a restului magistraţilor. Primeşte şi inviolabilitatea tribunilor plebei. Caesar creează şi un mecanism instituţional sortit unei glorioase cariere sub Imperiu. Până la el nu existaseră decât doi consuli. El făureşte însă sistemul consulilor înlocuitori, *suffecţi*, care să se substituie, în timpul anului, celor eponimi sau „ordinari”, *ordinarii*. În 31 decembrie 45, Gnaeus Caninius Rebellus devine consul pentru câteva ore, provocând râsul sardonic al republicanilor. În 44 î.Hr., Caesar propune să renunţe la propriul consulat, în trimestrul al patrulea, în favoarea lui Publius Cornelius Dolabella, desemnat astfel drept consul suffecl în acest mod, Caesar doreşte să acorde satisfacţie secondanţilor săi şi să-şi lărgească clientela politică.

Mai ales Caesar a fost *dictator*. În iulie 46 î.Hr., Caesar asumă modelul promovat cândva de Sulla şi este proclamat, pe zece ani, *dictator rei publicae constituendae*. Este autorizat să poarte tot timpul purpura şi cununa de lauri a triumfătorilor. Fapt care convenea de minune unui bărbat chel. Senatul îi permite să poarte în permanenţă ca prenume titlul de *imperator*. Astfel Caesar dobândeşte dreptul la auspiciile majore şi la autoritatea suverană asupra statului. De altfel, dacă monedele din 49 LC. îl defineau ca *I* (*ruperator*) *It* (*erum*), altele, care datează de la începutul anului 44 î.Hr., comportă, fără cifre şi restricţii, deviza *CAESAR IMP* (*erator*) sau *IMP* (*erator*) *CAESAR*. în acest fel Caesar comandă, imperios am spune, tuturor legiunilor, promagistraţilor şi magistraţilor, tribunilor plebei, fiind eliberat de „intercesiunea" acestora. La 14 februarie 44 î.Hr., un senatusconsult îl proclamă *dictator perpetuus*. La vârsta de 57 de ani, Iulius Caesar poartă încălţări de purpură, precum regii Albei, togă tot de purpură, cunună de lauri, dar şi de aur, ca regii-lucumoni etrusci ai Romei. Jurământul de fidelitate înglobează numele lui: până atunci fusese rezervat doar lui Jupiter. Statui, care îl figurează, sunt aşezate pe Capitoliu, alături de cele ale regilor Romei, şi chiar în templele lui Jupiter şi Quirinus. Îşi arogă dreptul de a bate monedă şi titlul de „părinte al patriei", *parens patriae*, ce îl prezintă ca un nou Romulus. Spre a deveni rege nu îi lipseşte decât diadema basileilor elenistici. Efectiv Caesar se afişa ca un supraom, ca un semizeu. Elementul religios asumă o importanţă notabilă în potenţarea dictaturii tiranice a lui Caesar. Moştenită de la Alexandru, îmbogăţită de către Scipioni, se dezvoltase la Roma o teologie a Victoriei, închipuită ca un semn tangibil al unei graţii divine, conferite de zei: *Fortuna* chezăşuia succesele,

iar „norocul” sau „fericirea”, *Felicitas*, o completa. Caesar se reclamă îndeosebi de la pretinsa sa străbună, zeiţa Venus. Parola dată soldaţilor, în bătălia de la Pharsalus, fusese „Venus învingătoare”, *Venus Victrix*, care conjuga teologia Victoriei cu o alta, pur personală. De aici deriva şi o clemenţă, ostentativ arborată, cum am semnalat mai sus. De fapt, Caesar avea nevoie de o asemenea clemenţă, întrucât Roma nu putea fi guvernată fără notabilităţile ei. După fiecare bătălie, erau lăsaţi să se întoarcă la Roma câţiva exilaţi. Precum Cicero, după Pharsalus. Din punct de vedere psihologic, beneficiarii acestei clemenţe se simţeau umiliţi: într-o adevărată republică notabilii nu aveau nevoie de clemenţă. Însă, astfel, Caesar îşi asigura un avantaj moral, o postură de suveran de drept divin. În pofida faptului că el era animat în special de convingeri epicureice. Cassius Dio se va referi la o sintagmă ca *Zeus Ioulios*, iar oameni din Aesemia vor consacra, în timpul vieţii lui Caesar, un ex-voto „Geniului divinului Caesar” *Genio domnului Caesar is*. De fapt epigrafia pare a confirma mărturia tardivă a lui Cassius Dio (*Sylloge*3, 753, faţă de DC, 44, 6, 4). Totodată Caesar manifestă aspiraţia spre asigurarea eredităţii puterilor sale. Nu în favoarea veşnicului său secund şi adevăratului moştenitor spiritual, adică a lui Marcus Antonius, ci a nepotului surorii sale, un tânăr de optsprezece ani, Octavian, de fapt Octavianus. În secret îl adoptă prin testamentul redactat la 13 septembrie 45.

Încât componentele esenţiale ale monarhiei romane autoritare şi camuflate, Principatul, sunt deja făurite. Se schiţează chiar tendinţa, organică, intrinsecă Principatului, spre totalitarism, pus în practică de altminteri abia în secolul al IV-lea d.Hr. în orice caz, *acumularea exorbitantă a competenţelor, juridic consemnate, şi a puterilor reale deschide ostentativ*

calea restaurării monarhiei la Roma13. Reformele diverse ale lui Caesar slujeau aceluiaşi scop.

Reformele lui Caesar

Aceste reforme nu au purtat atât asupra consolidării excesive a competenţelor lui Iulius Caesar, în principiu excepţionale. Ele au urmărit în primul rând remodelarea instituţiilor vetuste ale Republicii. Astfel Caesar operează profunde restructurări în compoziţia aparatului judiciar. El impune în 46 o lege judiciară stipulând ca tribunalele speciale, devenite permanente, *quaestiones perpetuae*, să aibă o alcătuire mixtă: 50% senatori, 50% cavaleri. În special subsistemul vechilor demnităţi sau magistraturi este reorganizat. Nu numai prin înfiinţarea consulatelor suffecte şi, după exemplul lui Sulla, prin menţinerea consulilor în timpul dictaturii. În 44 î.Hr., numărul magistraţilor ajunsese sensibil crescut. Funcţionează şaisprezece pretori, şase edili, dintre care doi sunt curuli, şi patruzeci de quaestori, în loc de douăzeci. În acest mod se asigură încadrarea administrativă a Romei, a Italiei, a imperiului teritorial roman şi satisfacerea ambiţiilor susţinătorilor dictatorului. În tabăra lui Caesar se conturează diverse grupuri.

Precum cel al cezarienilor radicali, cum sunt Marcus Antonius şi Lepidus, şi cel al moderaţilor, ca Munatius Plancus. Mulţi dintre moderaţi, ca Salustiu, erau republicani. Caesar pendulează între grupuri şi dozează atent privilegiile promovate de el. Deoarece el pune în operă un embrion de funcţionariat superior, condus direct de dictator. Astfel Caesar readuce la viaţă funcţia de prefect, *praefectus*, al Romei, care îşi îndeplinea mandatul mai ales în absenţa dictatorului. În 48, prefectura revine foarte moderatului Trebonius. În 46, se numără opt prefecţi, Plancus fiind opus lui Antonius. În 44, prefectura este refuzată lui Cassius, dar acordată

lui Marcus Brutus.

Se puneau astfel bazele unui nou subsistem instituţional, cel al înalţilor funcţionari, numiţi de stăpânul imperiului Romei, menit să opereze în paralel cu acela al magistraturilor republicane. Marcus Antonius fusese comandant al cavaleriei, *magister equitum*, până în 47 î.Hr. Atunci un tânăr patrician, trecut în rândurile plebei, după exemplul lui Clodius, Publius Cornelius Dolabella, care îl detesta pe Antonius, a stârnit grave agitaţii în masa plebeilor. Ales tribun al plebei, Dolabella a reluat propunerile legislative, anterior preconizate de Caelius, care vizau anularea a jumătate din datoriile contractate de plebei şi înlesnirea achitării celeilalte jumătăţi. Dolabella a chemat plebea să sprijine asemenea propuneri. Mulţimea a invadat Forul, unde a ridicat baricade. Senatul a votat un senatusconsult ultim, încât Antonius şi-a trimis soldaţii împotriva mulţimii: ar fi pierit 800 de persoane (Liv., *Per.*, 113; Plul, *Ani.*, 9 – 10; DC, 42, 32 – 33). Întors din Orient, Caesar a restabilit iute calmul. Nu a reproşat nimic nici lui Dolabella şi nici lui Marcus Antonius. Însă acesta din urmă a fost împins într-un fel de con de umbră, până la întoarcerea lui Caesar din Hispania după Munda, când l-a însoţit pe dictator, aşezat chiar în trăsura lui. Apoi Caesar l-a desemnat pe Antonius consul pentru anul 44 LC.

Cu toate acestea, principalele reforme instituţionale ale lui Caesar vizau compoziţia şi atribuţiile senatului. Aici exista o grupare cezariană, ca şi o alta, constituită din foşti republicani sau optimaţi, precum Cicero. În 49 î.Hr., o lege, promovată de Marcus Antonius, redă fiilor proscrişilor din vremea lui Sulla dreptul de a accede la magistraturi. Concomitent, un plebiscit, patronat de Caesar, reintroduce în senat pe toţi *patres*, pe care Pompei, în 52 î.Hr., în virtutea unei legi anticorupţie, *de*

ambitu, îi radiase din curie şi îi trimisese în exil. În special, *în virtutea puterilor cenzoriale încredinţate lui, Caesar schimbă din temelii compoziţia senatului, încât lista, album, senatorială să nu mai cuprindă* decât *numele care să-i convină*. *Totodată numărul senatorilor creşte de la 600 la 900* (Suet., *Caes.*, 41; *Aug.*, 35; DC, 43, 47, 2 – 3). *Caesar introduce în senat mai ales partizani ai săi*. Se glumea la Roma pe seama originii modeste a noilor senatori şi a faptului că unii dintre ei nici nu vorbeau corect limba latină sau nu ştiau unde se afla localul Curiei (Suet., *Caes.*, 76; 80). Se pare că efectiv printre noii senatori se aflau foşti centurioni, scribi şi fii de liberţi, chiar simpli soldaţi. Precum Gaius Fuficius Fango, viitor legat al lui Octavian în Africa (DC, 42, 51, 4; 43, 47, 2). Ori un fost sclav, victimă a războiului cu *socii* şi cândva vizitiu, ca Publius Ventidius Bassus, ajuns consul în 43 î.Hr. (Val. Max., 6, 8, 9; Plin., 7, 135; Gell., 15, 4). Totuşi această situaţie nu era chiar inedită, deoarece şi în trecut fii şi nepoţi de liberţi pătrunseseră în senat. Pe de altă parte, Caesar a amenajat un interval de timp, destinat schimbării statutului social, şi mai întâi a încorporat în ordinul ecvestru partizani ai săi. Pentru că, într-adevăr, cei mai mulţi dintre noii senatori proveneau din Italia şi din ordinul ecvestru. Precum foştii cavaleri Gaius Rabinus Postumus şi Lucius Aelius Landa. Sunt recrutaţi, pentru senat, oameni originari prin excelenţă din zonele unde era încă puternică influenţa lui Marius, adică din Etruria, Umbria, regiunea sabină ori chiar din anumite oraşe din Campania. Nu numai Ventidius, mai sus menţionat, se născuse într-un ţinut ca Picenum, răzvrătit împotriva Romei (ceea ce explică şi tinereţea sa penibilă), ci şi alţi generali cezarieni proveneau din zone cândva rebele, ca Lucius Statius Murcus, Gaius Asinius Pollio şi Pompedius Silo. Şi alţi cezarieni se

trăgeau din oraşe italice, ca pretorii anului 44 î.Hr., primii şi ultimii senatori din familiile lor, precum Gaius Turanius, Marcus Vehilius, Marcus Cusinius (*I.L.S.*, 965; Cic., *Fam.*, 13, 5, 2; *Phil.*, 3, 25; Suet., *Caes.*, 41; DC, 42, 51, 4). Pe scurt, aproape întreaga Italie a fost pusă la contribuţie, în vederea completării senatului şi transformării „clasei politice”. Totuşi au pătruns în senat şi provinciali, hispani ca Titius, Lucius Decidius Saxa şi Lucius Cornelius Balbus cel Tânăr (Cic., *Fam.*, 10, 32, 1; *Phil.*, 11, 5, 12; 13, 13, 27; *B.*

— *Afr.*, 28, 2). Cu toate acestea, Caesar a recurs îndeosebi la notabili din Gallia narboneză. (Suet., *Caes.*, 80, 2). *Efectul a fost transformarea profundă a harţei sociale a Italiei şi a „clasei ei politice”. În special s-a ajuns la ceea ce sir Ronald Syme a definit ca substanţa „revoluţiei romane”*, perturbarea aproape totală a vechilor ierarhii din societatea italică.

De altfel, Caesar se îngrijise să diminueze sensibil atribuţiile reale ale senatului, mai cu seamă în domeniile privilegiate ale lui: gestionarea finanţelor, administrarea provinciilor. După ce în 49 scosese după plac numerarul necesar sieşi din trezoreria publică, în al doilea semestru al anului 46 Caesar a amânat alegerile de quaestori şi a profitat de prilejul ce astfel şi-l oferea singur ca să predea gestiunea visteriei publice la doi prefecţi numiţi de el. Ulterior, aceştia au fost substituţi de foşti pretori, de asemenea numiţi de Caesar şi asistaţi de contabili, recrutaţi printre proprii săi sclavi (Suet., *Caes., 16*; DC, 43, 48, 1 – 3). În afară de aceasta, cum am mai relevat, Caesar gestionează monetăria Romei: de aceea formula *Ex S* (*enatus*) *C* (*consulto*) dispare de pe monedele emise între sfârşitul anului 49 şi martie 44. În definitiv, *Caesar smulge senatului principala lui armă*: *controlul banilor publici*. Pe deasupra, senatul pierde şi gestionarea provinciilor.

Dispar tragerile la sorţi în vederea repartizării promagistraturilor. Caesar distribuie provinciile fără niciun control. Pot fi înglobate în remodelarea vieţii sociopolitice şi numeroasele înfiinţări de colonii în provincii.

În timpul consulatului său, Caesar avusese în vedere Italia prin excelenţă. Aici se distribuiseră pământuri îndeosebi veteranilor. Ca dictator, Caesar a fondat colonii pretutindeni, în Asia, Grecia, Africa, Hispanii, mai cu seamă în Gallia narboneză. Tot mai mult aceasta din urmă devenea o anexă a Italiei. Cele mai senzaţionale întemeieri coloniale au fost însă Cartagina romană şi noul Corint. Restaurarea acestor vechi metropole ilustra sfârşitul războaielor şi rivalităţilor din timpurile Republicii tradiţionale, deschiderea unei noi ere de prosperitate şi reconciliere, ruptura cu trecutul. Nu se aveau în vedere doar preocupări de ordin economic. Coloniştii romani propagau în provincii limba, moravurile, structurile instituţionale ale Italiei. Nu puteau acţiona profund în aria elenistică; însă pregăteau intensiv aculturaţia Occidentului neroman. Anumiţi colonişti proveneau din masa „proletarilor” din Roma. Caesar a stimulat şi acordarea cetăţeniei romane provincialilor, nemärginindu-se la generalizarea ei în Gallia cisalpină. S-au înmulţit concesiunile individuale ale cetăţeniei romane. Unele aşezări peregrine au devenit colonii. Alături de coloniile de cetăţeni romani au emers colonii de drept latin, ca eşalon intermediar pe calea spre integrarea totală în lumea autentic italică. Desigur, politica provincială a lui Caesar îmbrăca şi o conotaţie demagogică şi populistă.

Reiterăm observaţia că reformele lui Caesar au transgresat simţitor cadrul instituţional, Astfel Caesar a monitorizat o profundă reformă a calendarului. Se pune astfel capăt haosului, care domnea la Roma, în această

privinţă; se ajunsese la discordanţe majore între datele oficiale şi cele astronomice. Caesar a recurs, în acest scop, la competenţa anumitor specialişti greci, veniţi din Alexandria, îndeosebi a matematicianului Sosigenes (Plin., 13, 25; 57; 211). Operaţia de reformare a calendarului a debutat în 46 î.Hr., la întoarcerea lui Caesar la Roma. Pentru a se ajunge la o concordanţă aproape totală între calendar şi datele astronomice, între noiembrie şi decembrie, s-au intercalat trei luni suplimentare, două de 22 de zile şi una de 23 de zile. Ceea ce a dat 67 de zile în plus, pentru anul 46. *De la 1 ianuarie 45 a intrat în funcţiune calendarul numit Iulian, care se află la baza calendarului nostru*. În cursul Evului Mediu, au intervenit ajustări, cele ale actualului nostru calendar, dar care au purces tot de la normarea timpului realizată de Sosigenes. Adică s-a statuat anul de 365 de zile, depăşite cu o zi o dată la patru ani. Totodată s-a stabilit definitiv ca anul civil să înceapă la 1 ianuarie, data începutului noului consulat (Cic., *Att.*, 12, 3, 2; Suet., *Caes.*, 40; DC, 43, 26, 1). Iar luna numită *Quinctilis*, în care se născuse Caesar, a devenit curând iulie, de la gentilicul *Iulius* al lui Caesar.

Dar Caesar a întreprins numeroase reforme sociale, destinate să satisfacă programul politic al popularilor moderaţi şi concomitent să-i asigure sprijinul politic al plebei de condiţie modestă. Într-adevăr, plebea, Romei îl adora pe Caesar şi a sfârşit prin a-i acorda un sprijin necondiţionat. Cu acordul tribunilor plebei, au fost votate de conciliul acesteia foarte numeroase plebiscite.

În primul rând Caesar şi-a asigurat fidelitatea plebei datorită darurilor, gratificaţiilor acordate şi triumfurilor somptuoase, care impresionau mulţimea. Prada de război a permis lui Caesar să rezolve problemele financiare şi sociale cele mai delicate. Pornind de la propunerile, *rogationes*, ale lui Caelius şi Dolabella, s-a

fixat un moratoriu de un an, în 47 î.Hr., pentru achitarea chiriilor, care nu depăşeau 2000 de sesterţi anual. Totodată, legislaţia cezariană statornicea, în virtutea unei legi *Iulia*, cedarea bunurilor debitorilor insolvabili creditorilor, *cessio bonorum*, între anumite limite. Însă dobânzile achitate erau scăzute din capital. Încât datoriile nu erau şterse – cum se întâmplă la noi cu mastodonţii întreprinderilor de stat ceauşiste –, ci reduse cu 25 %. Pe de altă parte, cei mai săraci plebei au fost scutiţi de acea *cessio bonorum*, în condiţiile în care ei trebuiau să muncească pentru a-şi plăti datoriile. Caesar s-a opus categoric revendicărilor popularilor radicali, favorabili anulării totale a datoriilor (Suet., *Caes.*, 38 – 42; DC, 42, 51, 1). Pe de altă parte, Caesar a reglementat cu rigoare asiştarea celor nevoiaşi. El a definit cu stringenţă condiţiile în care se putea beneficia de repartizările gratuite de grâne. A radiat de pe lista beneficiarilor, care atinsese recordul de 320.000 de persoane, pe toţi profitorii. Precum aşa-zişn fiapişti din vremea comunismului ori falşii eroi al Revoluţiei şi falşii handicapaţi (cel mult la creier), din timpurile noastre. Caesar a nivelat la 150.000 numărul beneficiarilor distribuţiilor frumentare.

Această cifră nu putea fi depăşită. Pe de altă parte, Caesar a distribuit loturi agrare, parcele, din pământul campanian, *ager Campanus*, cetăţenilor săraci, părinţi a trei copii (Suet., *Caes.*, 41). 20.000 de familii s-au bucurat de această distribuţie de terenuri rurale în Italia. Alte loturi agricole au fost acordate, în provincii, cum am arătat, săracilor Romei şi Italiei. Corintul a fost populat de liberţi romani; 80.000 de „proletari” italici s-au instalat ca proprietari agricoli în provincii (Suet., *Caes.*, 42). De asemenea, ca să asigure anumite venituri sărmanilor Romei, Caesar a deschis numeroase şantiere la Roma: ne vom referi mai jos la ele. Însă Caesar a

iniţiat numeroase lucrări de infrastructură în peninsula italică. O anumită lege obliga proprietarii să utilizeze, chiar şi pe păşunile lor, ca lucrători, cel puţin în proporţie de o treime, salariaţi de condiţie socială şi juridică de oameni liberi (Suet., *Caes.*, 42).

În încercarea de a concilia tradiţionalismul, legat de moş *maiorum*, cu revendicările anumitor *populares* moderaţi, Caesar a promovat şi măsuri legislative împotriva luxului excesiv. Trecuse vremea permisivităţii exagerate, a clientelelor leneşe şi a gratificaţiilor şi corupţiei electorale. Femeile romane nu pot folosi lecticele decât în zilele de sărbătoare; au dreptul să poarte perle şi purpură pe veşminte numai dacă sunt măritate şi au împlinit 45 de ani (Suet., *Caes.*, 43). Este interzisă tezaurizarea anumitor cantităţi de numerar, care ar fi depăşit 15.000 de denari. Severitatea morală este compensată de o politică edilitară somptuoasă. Încă înainte de 50 î.Hr., trăgând profit din prada de război acumulată în Gallii, Caesar iniţiase înfrumuseţarea Forului, repararea unor basilici mai vechi şi clădirea altora noi. În 46 î.Hr., Caesar a inaugurat basilica Iulia, a repavat Forul republican şi Comitium, a recondiţionat sectorul unde vechile edificii publice se învecinau cu noile construcţii. Rostrele au fost deplasate şi reclădite. Marea cantitate de lucrări publice întreprinse la ordinul lui Caesar nu numai că procura locuri de muncă plebeilor Romei, ci asigura şi un acoperiş fiabil mulţimii de mici funcţionari ai Cetăţii. Circul a fost mărit Pe de altă parte, Caesar încerca astfel să eclipseze politica urbanistică a lui Pompei. Dacă n-ar fi fost asasinat, el – şi nu Octavian – ar fi putut să se laude că a găsit o Romă de cărămidă şi că ar fi lăsat-o, după el, de marmoră (DC, 56, 30). În orice caz a încercat să pună ordine în haosul urbanistic al Romei republicane. Cu toate acestea, după Pharsalus,

urbanismul cezarian a privilegiat construcţiile religioase, înălţate pentru glorificarea dictatorului şi a ginţii lui. Cu acordul senatului, în 46 î.Hr., a fost consacrat un templu al Libertăţii, *Libertas* (desigur, înţeleasă ca zdrobire a pompeienilor şi a republicanilor), şi a fost restaurat cel al lui Quirinus. Tot în 46 î.Hr., a doua zi după inaugurarea bazilicii Iulia, adică la 26 septembrie, a fost deschis templul zeiţei Venus Genitrix, făgăduit de Caesar din timpul bătăliei de la Pharsalus. În orice caz, o lege din iunie 45, *lex de Urbe augenda*, statua un autentic plan de urbanism temeinic structurat Un cartier nou urma să ocupe Câmpul lui Marte: această „câmpie” riverană Tibrului, de 2000 m^2 pe 1900 m^2, trebuia să fie augmentată, dat fiind că fluviul unna să fie deturnat. În plus, deoarece vechiul For devenise neîncăpător, încă din 51 î.Hr., Caesar iniţiase construirea altui for, aşa-numitul *Forum Iulium*, terminat în 46 î.Hr. Acest for avea forma unui dreptunghi ce măsura 165 m la nord, 75 de la est la vest. Era alcătuit dintr-o esplanadă mărginită de porticuri pe trei dintre laturile sale. Pe latura fără prăvălii se ridica statuia ecvestră a lui Iulius Caesar însuşi şi o fântână. Un arhitect atenian, angajat de Caesar, în 47 î.Hr., dirija şantierele de construcţii din Roma (Cic., *Att.*, 13, 35, 1). Totodată, Caesar a suprimat barierele incintei lui Servius Tullius, care strangulau Oraşul în 500 de hectare. Dobândind dreptul de a amplifica zona pomerială, Caesar a extins Roma în toate direcţiile.

Într-un Oraş cu o suprafaţă triplată erau indispensabile întreţinerea străzilor şi o poliţie locală, a cărei inexistenţă tulburase Roma Republică, în ultimele decenii. Edilii trebuie să se ocupe de întreţinerea străzilor şi a edificiilor publice. S-a interzis circulaţia atelajelor în cea mai mare parte a zilei. Excepţie făceau

cele ale sacerdoţilor, vestalelor, ca şi alaiurile triumfale şi căruţele zidarilor Caesar intenţiona nu numai să reclădească Roma, ci să-i modifice fizionomia. Pe de altă parte, vacarmul vehiculelor, pe timpul nopţii, condamna mulţi locuitori la insomnie. Căci populaţia Romei sporea necontenit De la 463.000 de inşi, în 85 î.Hr., trecuse la 486.000, în 55, ca să crească ulterior. Recensămintele consemnau locuitorii fără distincţii relative la sex, vârstă şi statut personal. Cetăţenii trebuiau să-şi declare prenumele, numele gentilic, supranumele (*cognomen*), starea civilă a tatălui lor, vârsta, bunurile posedate. Simt luaţi în consideraţie peregrinii, sclavii, femeile, copiii (Suet., *Caes*., 41).

Restructurările operate de Caesar au asumat ţinte multiple: reluarea şi sporirea prosperităţii economice a Italiei, decantarea sistemului regatelor clientelare, eliminarea guvernării contraproductive a provinciilor. Mulţi guvernatori utilizau promagistraturile spre a se îmbogăţi. Prorogările guvernărilor au fost interzise ori limitate cu stricteţe, în 46 î.Hr. (Cic., *Phil*., 1, 8, 19; 5, 3, 7; 8, 9, 28; DC, 43, 25, 3). Se urmărea fie lichidarea, fie îndiguirea abuzurilor promagistraţilor. Ca prefect al moravurilor, Caesar s-a dovedit nemilos faţă de senatorii venali şi abuzivi (Suet, *Caes*., 43). Siguranţa imperiului teritorial al Romei revenea armatei, supuse unui program de reorganizare, de întărire a disciplinei, a dresării şi rodării soldaţilor. Caesar concentrează o forţă militară imensă pentru antichitate, care regrupează 39 de legiuni. În afara celor 16 legiuni grupate în vederea unei campanii în Orient, la începutul anului 44, Caesar instalase, în diverse garnizoane, alte 23 de legiuni: una în Sardinia, patru în Hispania, două în Gallia cisalpină, cinci în Galile transalpine, patru în Egipt, patru în zona ilirică, trei în Africa. În aceste forţe militare considerabile fuseseră recrutaţi numeroşi

peregrini. După un anumit interval de timp, aceştia nu se mai deosebeau de cetăţenii romani. August va dispune numai de 28 – 25 de legiuni: ceea ce reprezintă o diferenţă în minus de 50.000 de soldaţi. Însă August va îngloba aceşti soldaţi, din afara legiunilor, în corpurile auxiliare. Desigur, militarii peregrini ai lui Caesar vor contribui substanţial la romanizarea imperiului Romei. Protectoratul asupra Egiptului este accentuat până la nivelul unei anexări *de facto*. Am menţionat, imediat mai sus, forţa ocupaţiei militare romane a regatului. După Thapsus, Caesar adusese la Roma, ca ostatici permanenţi, pe cei doi regi, Cleopatra şi soţul-frate al ei, Ptolemaios XII! Copilul. I-a instalat în grădinile înflorite de pe malul drept al Tibrului. În absenţa regilor, Egiptul era gestionat de un cavaler-comandant al celor patru legiuni. Fără îndoială, Caesar o ţinea pe Cleopatra la Roma şi deoarece era amanta sa, pe care o iubea cu pasiune. De altfel, în 44, Ptolemaios Copilul moare. În 42 î.Hr., va deveni rege sau corege al Egiptului, alături de mama sa, cel ce teoretic era fiul lui Ptolemaios Copilul. În realitate, el era fiul nelegitim al lui Caesar. El va fi Ptolemaios XIV Cesarion, rege între 42 şi 30 î.Hr.

Aceste reforme complexe, mai sus consemnate, sau chiar altele, trecute de noi cu vederea, au fost puse în aplicare într-un timp foarte scurt, atestând energia de excepţie a lui Caesar. Ele puneau practic capăt vechii Republici. Totodată, chezăşuiau puterile exorbitante asumate de Caesar. Nici anterior, nici ulterior, cel puţin până la Gaius-Caligula, niciun şef de stat roman nu acumulase şi nu va acumula atâtea competenţe legale. Ca să nu ne mai referim la puterile reale, neconsfinţite „constituţional”, deşi foarte pregnante. Se instaura astfel la Roma o monarhie, o regalitate?

Caesar rex? *Un tiran implacabil*

Am semnalat mai sus că, după opinia noastră, Caesar nu a avut în vedere stabilirea unei monarhii la Roma, nici la începuturile carierei sale, nici mai târziu, în perioada consulatului şi a cuceririi Galliei comate. O asemenea idee nu a putut să „mijească” în mintea lui Caesar înaintea şederii lui în Egipt Un astfel de program de acţiune, presupus de Theodor Mommsen, Ettore País, Eduard Meyer, trebuie să fi apărut mai târziu, înainte sau după Thapsus? înainte sau după Munda? în orice caz, la sfârşitul lui 45 î.Hr., Caesar, după părerea noastră, aspira clar la instaurarea regalităţii, a unei forme de basileia, de inspiraţie elenistico-orientală, la Roma. Cum am remarcat în treacăt, *puternica influenţă exercitată de amanta sa, tânăra şi frumoasa regină Cleopatra, trebuie să fi jucat un rol decisiv în această opţiune monarhică*. Într-adevăr, Cleopatra nu era înzestrată doar cu un „sex-appeal”, rar întâlnit în istoria participării femeilor la viaţa politică a Europei. Această fascinantă seducătoare era şi o doctrinară care spera să profite de imperiul teritorial al Romei pentru a impune o basileia aproape universală, focalizată pe modele elenistice, ca şi pe interesele Lagizilor. În afară de aceasta, Cleopatra considera că numai un rege poate fi amantul şi, poate, cândva, soţul unei regine. Era ambiţioasă, cultivată şi inteligentă, politiciană performantă. Fără îndoială, Cleopatra îşi împingea amantul către asumarea standardelor monarhiei ptolemaice. Acumularea puterilor excesive de către Caesar favoriza asemenea năzuinţe. Se adăuga faptul că Caesar era sau devenise animat de ambiţii megalomanice, extravagante. Desigur, era pragmatic, abil politician, reformator ultracompetent, dar „nebunia grandorii” îl cuprindea progresiv. Dar câţi oameni de stat, dictatori, uneori chiar politicieni democraţi, nu devin paranoici după ce asumă puterea?

Încât se pare clar că Iulius Caesar a intenţionat, în 45 – 44 î.Hr., să instaureze la Roma o formă de basileia elenistică. În pofida alegaţiilor contrare ale celebrului sir Ronald Syme. De altfel, încă Gustave Bloch aprecia că Iulius Caesar nu numai că proiecta o nouă regalitate romană, dar că ar fi şi implantat-o efectiv, cel puţin la nivelul realităţilor politice curente. Regretatul Michel Rambaud aminteşte de influenţe doctrinare, de sorginte epicureică, care făceau apologia regalităţii. Este tocmai vremea când Philodem din Gadara alcătuise un tratat despre Bunul Rege. Totuşi acest savant pare să fi ezitat în privinţa regalităţii preconizate de Caesar. Am arătat mai sus că, în tinereţe, Caesar fusese omul care răspundea la o întrebare printr-o altă întrebare. Caesar îşi calcula migălos loviturile şi planurile de acţiune. Reiterăm observaţia că *presiunile exercitate asupra sa de către Cleopatra au avut un rol decisiv în elaborarea planurilor monarhoregaliste*. Dacă Jérôme Carcopino estima că Caesar aspira să devină rege al lumii romane, Oppermann opina că dictatorul voia să restaureze vechea regalitate de tip italic.

Caesar înţelegea să utilizeze cu abilitate servilismul unor senatori şi fidelitatea necondiţionată a anumitor cezarieni, în frunte cu Marcus Antonius. Cu toate acestea el trebuia să ţină seama de şovăielile, de împotrivirile surde ale altor partizani ai săi, republicani ori numai îngrijoraţi de perspectiva unui amplu război desfăşurat în Orient, preţ de cel puţin trei ani. Într-o dimineaţă din ianuarie sau februarie 44 î.Hr. s-a constatat că statuia de aur a lui Caesar, instalată în rostre, purta o panglică albă, simbol al regalităţii. Însă doi tribuni ai plebei, republicani, deşi probabil cezarieni, Gaius Epidius Marullus şi Lucius Caesetius Flavus, au ordonat smulgerea, îndepărtarea, panglicii regale. Cel ce o agăţase de statuie a fost întemniţat

(Suet, *Caes.*, 79, 2). În 26 ianuarie 44, când se întorcea călare şi înveşmântat în purpură de la Sărbătorile Latine, la intrarea în Roma, mulţimea, probabil incitată de cezarienii fanatici, l-a aclamat cu titlul de „rege”, *rex*. Caesar a protestat cu o modestie ipocrită: „mă numesc Caesar, şi nu Rege”, însă când cei doi tribuni antiregalişti au vrut să iniţieze urmărirea celor care strigaseră *rex*, Caesar a determinat întâi condamnarea lor la pedeapsa capitală, comutată ulterior în destituirea lor.

În 14 februarie 44, Caesar primeşte senatorii, la picioarele statuii sale, aşezat pe un scaun de aur, în faţa templului zeiţei Venus Genitrix, adică în Forul său. Senatorii îi încredinţează copia senatusconsultului, care îi conferea dictatură perpetuă. Ca stăpân absolut, Caesar proclamă trei măsuri relevante: promulgă o amnistie generală, dizolvă garda sa personală, încredinţează siguranţa propriei persoane jurămintelor supuşilor. În sfârşit, în ziua următoare, adică în 15 februarie, Caesar asistă la desfăşurarea sărbătorii Lupercaliilor, înconjurat de Lepidus, devenit *magister equitum* al dictatorului, şi de pretorul Gaius Cassius. Caesar era aşezat pe un taburet de aur şi îmbrăcat în purpură. Un participant la ceremonie urcă estrada şi depune la picioarele lui Caesar o cunună de lauri. Ceea ce era foarte normal. Anormal părea numai faptul că această cunună era dublată de panglica diademei, simbol al regilor elenistici. Apoi, în mijlocul strigătelor mulţimii, acest asistent la organizarea ceremoniei pune cununa şi diadema pe creştetul lui Caesar. Izbucnesc noi strigăte. Se cere lui Lepidus să îndepărteze diadema. Cum Lepidus simulează că nu înţelege nimic, Cassius o ia de pe fruntea lui Caesar şi o aşază pe genunchii dictatorului. Caesar o respinge şi o parte din mulţime aplaudă. Atunci soseşte consulul Marcus

Antonius, membru al colegiului sacerdotal al lupercilor. El ia de pe jos diadema şi o reaşază pe capul lui Caesar. În mulţime se face o tăcere absolută. Caesar scoate diadema şi o aruncă mulţimii. Unii din mulţime aplaudă gestul lui Caesar, în timp ce alţii strigă că Caesar nu are dreptul să refuze un dar al poporului roman. Antonius, încurajat de aceştia din urmă, repune emblema regală pe creştetul dictatorului. Se aclamă din nou în mulţime şi Caesar este salutat ca *rex*. Din nou Caesar scoate cununa amestecată cu semnul diademei şi porunceşte să fie încredinţată lui Jupiter. Se aplaudă din nou şi consulul îmbrăţişează dictatorul. Cei mai apropiaţi asistenţi ai dictatorului merg şi încoronează cu simbolul diademei o statuie a lui Caesar de lângă rostre (N. Dam., 21).

Această scenă tragicomică este revelatoare. Nu numai pentru abilitatea politică a lui Caesar, care o regizase atent spre a sonda reacţiile mulţimii. „Clasa politică" nu era dispusă, în majoritatea sa, să subscrie la restaurarea regalităţii, detestată de romani. Însă şi o parte din plebea Romei era ostilă unui Caesar *rex*. Implantarea oficială a regalităţii nu constituia o operaţie politică lesnicioasă. Cu toate acestea dictatorul şi o parte din cezarieni perseverează. Caesar consultă cărţile Sibyllei în legătură cu războiul proiectat în Orient. Oracolul complezent şi temeinic manipulat răspunde că părţii nu pot fi biruiţi decât de un rege. Plecarea în expediţia orientală era programată pentru 18 martie. Încât se stabilise ca senatul să fie convocat în 15 martie pentru o reuniune solemnă. Atunci, reclamându-se de la răspunsul oracolului, Lucius Aurelius Cotta urma să propună conferirea titlului de *rex* dictatorului: *Caesar rex* (Suet., *Caes.*, 79, 4). Aurelius Cotta era unchi al lui Caesar şi avea calitatea de *quindecemuir*. Era bătrân şi venerat de senatori.

În ce constau planurile militare ale unui Caesar care nu mai avea răbdare să rămână multă vreme la Roma? Caesar se gândise la o amplă ofensivă în Orient, încă din 47 î.Hr. Oricum, la sfârşitul anului 45 î.Hr., mobilizase la Apollonia, pe ţărmul răsăritean al Mării Adriatice, 16 legiuni şi 10.000 de călăreţi (N. Dam., 16; App. *Ciu.*, 2, 110; 460; 3, 24; 92; DC, 45, 9, 3) Caesar nu ierta părţilor o anumită cooperare cu pompeienii. Dar aşteptase implantarea reformelor sale esenţiale, întreprinsese însă o iscusită campanie diplomatică în zona cetăţilor şi micilor monarhii din aria Bosforului cimmerian. El intenţiona, conform informaţiilor furnizate de Suetoniu, să-i zdrobească pe dacii lui Burebista, care se revărsaseră, arată biograful, asupra Tracici şi meleagurilor pontice. Apoi, trecând prin Armenia *minor*, i-ar fi atacat, cu prudenţă, pe părţi, în inima regatului lor, şi i-ar fi nimicit (Suet., *Caes.*, 44, 6). Alţi autori adaugă că Caesar dorea să se întoarcă la Roma prin Caucaz, Sciţia şi centrul Europei, Germania şi Gallia (N. Dam., 26; Plut., *Caes.*, 58, 2). Era reeditarea ofensivei gigantice odinioară efectuate de Alexandru şi chiar transcenderea ei. Se spăla şi ruşinea înfrângerii de la Carrhae şi se asigura lui Caesar *rex* o glorie care i-ar fi consolidat autoritatea.

Nu avem nicio îndoială că Caesar voia cu ardoare titlul de rex16. Era o fiinţă paradoxală. Chiar foarte paradoxală. Era un ideolog desăvârşit, dar şi un pragmatic destoinic. Era un generos, un clement, un moderat, dar şi un despot crud. Era un prudent, dar şi un temerar. Era un ambiţios, câteodată chiar veleitar, dar şi un foarte competent strateg militar şi politic. Era pederast, dar şi mare seducător, iubitor de femei frumoase. Putea fi arogant, capricios şi brutal. Însă putea fi şi iertător, afectuos, tolerant. Era un dibace reformator, decis să aibă în vedere efecte pe termen

lung, dar şi un ipocrit iscusit. Mai ales *Caesar a fost un tiran implacabil, care dispreţuia total libertăţile*. În pofida declaraţiilor contrare, enunţate în „Despre războiul civil”, *De bello ciuili*, Caesar a lovit crunt libertăţile fundamentale ale romanilor. Ceea ce nu înseamnă că unele reforme nu erau necesare. Ceea ce nu înseamnă că Iulius Caesar, monstru genial, cum l-am caracterizat în alt subcapitol, nu era un scriitor foarte performant, un artist desăvârşit al prozei latine, un Mozart al acesteia, cum a fost definit Totuşi, într-un fel Caesar a fost şi un dictator, *un tiran atipic*. Potrivit lui Suetoniu „se spune că a fost înalt de stat”, *fuisse traditur excelsa statura* (*Caes*., 45, 1). Desigur, Caesar era înalt în funcţie de standardele antice. În orice caz, nu era mic, mărunt şi deci nu era stăpânit de ceea ce uneori se defineşte drept „complexul lui Napoleon”. Cei mai mulţi tirani ai istoriei au fost mici de stat: Ludovic al XIV-lea, Napoleon însuşi, Franco, Adolf Hitler, Stalin (1, 63 m!), Nicolae Ceauşescu. Or, cu excepţia acelora care au suferit eşecuri lamentabile şi au pierit de moarte violentă, ca Hitler şi Ceauşescu, tiranii mărunţi ai istoriei, datorită vicleniei lor, au murit în patul lor: Ludovic al XIV-lea, Napoleon însuşi, chiar Stalin. Însă Caesar a căzut sub loviturile pumnalelor unor conspiratori.

Idele lui Marte şi sfârşitul lui Caesar

La 15 martie 45 î.Hr. *sau la idele lunii respective Caesar este asasinat în plin senat*. De multă vreme nemulţumirea’ fierbea în rândurile unei părţi din „clasa politică” romană. Potenţarea inexorabilă a dictaturii lui Caesar contrariase pe mulţi senatori, încercarea lui Caesar de a desfiinţa facţiunile, clanurile de interese şi de opţiuni politice, „partidele”, eşuase. Manifestările monarhice au precipitat evoluţia lucrurilor. Se formase o conspiraţie complexă, întemeiată pe o coaliţie, în

vederea lichidării fizice a tiranului. Cicero nu a participat direct la conjuraţie, deşi era perfect la curent cu obiectivele şi planurile ei. De fapt, el a fost ideologul principal al întregii mişcări. De câţiva ani, el exorta anumiţi oameni politici romani să salveze libertăţile. Încă din 45 î.Hr., Cicero a îndemnat pe Brutus să răstoarne tirania (Cic., *Att.*, 13, 40; 12, 45, 3; Plut, *Brut.*, 9, 2). El îi amintea lui Brutus genealogia, pe care i-o alcătuise Atticus. În congruenţă cu aceasta, Brutus descindea din alt Brutus, exterminatorul tiraniei, şi din Servilius Ahala, care îl eliminase pe Spurius Maelius, acuzat de veleităţi despotice. Marcus Iunius Brutus era fiul Serviliei, fosta amantă a lui Caesar, şi al unui *popularis* executat la ordinul lui Pompei. Tânărul Brutus era un filosof, un doctrinar intransigent, un împătimit de libertatea republicană. Se număra printre corespondenţii privilegiaţi ai lui Cicero. În 50 î.Hr., se opusese lui Pompei şi emisese monede care figurau chipurile presupuşilor săi străbuni, Brutus regicidul şi Servilius Ahala. În 49, după ezitări şi înfrânându-şi dezgustul, urmaşe pe Pompei şi pe Cato în Grecia. Caesar îl amnistiase după Pharsalus: îi arătase afecţiune deosebită şi admiraţie pentru intelectul lui. În 46 î.Hr., îi conferise guvernarea Galliei cisalpine, iar, la 1 ianuarie 44, preţura urbană. Brutus a aderat la conjuraţie numai înfricoşat de ideea restaurării regalităţii şi presat de alt pretor în funcţiune, Gaius Cassius, de care anterior îl despărţise un viu conflict (Plut., *Brut.*, 10, 2 – 3).

Cum am semnalat mai sus, alcătuirea conspiraţiei era compozită, eterogenă. Printre conjuraţi, care au acţionat doar după numeroase conciliabule între ei, se numărau republicani ori pompeieni iertaţi de Caesar, ca: Brutus şi Cassius, ei înşişi, Quintus Ligarius, susţinut de Pontius Aquíla, Rubrius Ruga, Sestius Naso,

Marcus Spurius. Dar şi moderaţi, oameni ai „centrului”, ca Antistius Labeo, Gaius Cassius Parmensis, Petronius, Publius Turullius. S-a obţinut şi adeziunea unor cezarieni republicani, moderaţi ori dezamăgiţi, precum Gaius Trebonius, Decimus Iunius Brutus, Lucius Minucius Basilus, Lucius Tullius Cimber, Servius Sulpicius Galba, strămoşul unui viitor împărat, Gaius şi Publius Servilius Casca. Mobilurile, cauzele conspiraţiei sunt multiple. În primul rând expediţia orientală înspăimânta pe mulţi. Ea putea evolua fie spre reeditarea dezastrului de la Carrhae, fie spre o victorie strălucită a lui Caesar, care i-ar fi consolidat ineluctabil puterea monarhică şi ar fi orientalizat Roma. În sfârşit, inspira oroare ascensiunea manifestă a unor cezarieni radicali, ca Marcus Antonius şi Lepidus, ca şi, îndeosebi, ascendentul sporit asupra lui Caesar, dobândit de aceştia. Catalizatorul conjuraţiei şi al acţiunii ei a fost însă groaza provocată de proclamarea oficială a lui Caesar ca *rex*, care a hotărât destui conspiratori să acţioneze rapid, fără să mai pregete. Brutus şi Cassius, magistraţi în funcţiune, la un nivel imediat inferior consulilor, au luat conducerea operaţiilor întreprinse de conjuraţie. Testamentul lui Caesar, elaborat în 45 î.Hr., i-a grăbit moartea. Decimus Brutus figura acolo imediat după Octavian. Aşadar avea interes să moară Caesar mai repede, atât timp cât Octavian era foarte tânăr. Pe de altă parte testamentul limita ambiţiile lui Antonius şi ale lui Lepidus. Ei n-au făcut nimic pentru a-l ocroti pe Caesar.

În 15 martie 44 î.Hr., Caesar se deplasează spre localul senatului, în pofida unor avertismente, care îi recomandau să nu-şi părăsească locuinţa. Măgulindu-i orgoliul, Decimus Brutus îl convinge să meargă la reuniunea senatului. Chiar pe drum spre senat, un informator al dictatorului îi încredinţează un bilet, care

revela complotul. Caesar nici măcar nu îl citeşte. Conjuraţia era prea amplă ca să nu fi fost cunoscută de suficient de mulţi romani. După părerea noastră, Caesar era obsedat de ideea proclamării regalităţii sale, proiectată pentru reuniunea senatorială respectivă. Chiar înainte de începerea faimoasei şedinţe, Caesar ajunge la locul respectiv. Se aşază, dar este înconjurat de complotişti, care îl ucid. Cade mort la picioarele statuii lui Pompei, străpuns de douăzeci şi cinci ori chiar de treizeci şi cinci de lovituri de pumnal. Unul dintre cei doi Casca îl lovise cu pumnalul pe la spate. Caesar a încercat, însă nu a putut, să scape prin fugă. Se pare că o singură lovitură de pumnal a fost mortală. Dar întreg localul reuniunii senatului s-a umplut de sânge. Înainte de a muri, Caesar, întors spre Brutus, a murmurat în greceşte: „chiar şi tu, fiule”, *kai să téknon* (N, Dam., 24; Suet., *Caes*., 82, 1 – 4). Unii au considerat aceste cuvinte ca un semn că Brutus era, în realitate, fiu nelegitim al lui Caesar. Dar „fiule”, *téknon* era, foarte probabil, o apelaţie afectuoasă, întrebuinţată, atunci, ca şi acum, de oameni în vârstă faţă de alţii mai tineri. După câtva timp, trei sclavi au transportat, pe o lectică, cadavrul lui Caesar acasă la el. Se pare că anumiţi conspiratori ar fi vrut să-i târască leşul spre Tibru, unde să-l arunce, să-i confişte bunurile şi să-i anuleze actele, *acta*. I-a oprit teama de Marcus Antonius şi de Lepidus. Complotiştii au agitat pumnalele însângerate în numele libertăţii. Brutus strigase chiar numele lui Cicero (Cic., *Phil*., 2, 12, 28). Cicero însuşi şi-a exprimat satisfacţia, cu prudenţă, într-un bilet expediat conspiratorului Minucius Basilus (*Fam*., 6, 15). Conspiratorii nu pregătiseră nimic pentru gestionarea statului. Ca şi Cicero, erau convinşi că regimul politic republican va fi restaurat de la sine, fără niciun efort. Însă nu era cazul. Evenimentele au evoluat în altă direcţie.

După idele lui Marte

Astfel au sfârşit Caesar şi dictatura lui exorbitantă, în curs să se convertească în monarhie oficială, ostentativ mărturisită. A urmat o confuzie generală. După ce Caesar şi-a dat ultima suflare, Brutus a înaintat în mijlocul sălii, spre a reţine şi a calma senatorii. Însă aceştia au fugit în dezordine (Plut., *Brut.*, 21). Conspiratorii nu încercaseră nimic împotriva lui Marcus Antonius, consul în funcţiune, deci şef al statului, potrivit normelor republicane, îndrăgite de conjuraţi. Michel Christol şi Daniel Nony opinează că ei doreau să păstreze un interlocutor comprehensiv în fruntea facţiunii cezariene. Am reliefat că noi suntem de altă părere. Speranţele republicanilor nu au fost justificate prin nimic. Nu doar vechile structuri republicane se prăbuşiseră şi nu puteau fi reînviate. *Din păcate, nu au putut fi resuscitate nici libertăţile romanilor*. Evenimentele subsecvente au demonstrat clar aceasta. Jérôme Carcopino afirma cândva că numai statul part a fost salvat. Niciun cuceritor roman nu va putea în viitor să-l zdrobească. A fost de asemenea întârziată cucerirea Daciei.

Dezordinea absolută s-a prelungit cel puţin câteva ore. Marcus Antonius şi Lepidus au început prin a nu reacţiona. Marcus Antonius a azvârlit toga consulară şi a luat-o la fugă. Complotiştii au apărut în For, unde au răspuns murmurelor mulţimii prin strigăte, care glorificau libertatea, *libertas*. Încât au trebuit să se refugieze pe Capitoliu. Mai târziu, Brutus a emis monede, care pe o faţă îl reprezentau ca BRUT (mi) *TMP* (*erator*) şi pe alta figurau două pumnale şi scufia, ce simboliza libertatea. În 16 martie, Lepidus, care dispunea de o legiune, a ocupat Forul şi Câmpul lui Marte. Pe 17 martie, Antonius a convocat senatul. S-a votat o moţiune, propusă de Cicero, care acorda

imunitate conjuraţilor. Seara, cezaricizii coboară din Capitoliu în For, unde strâng mâinile lui Antonius şi ale lui Lepidus. În schimb, Antonius a impus, în reuniunea senatului, ratificarea actelor lui Caesar, mai ales desemnările anticipate în comandamente militare şi la magistraturi. Nici alte acte nu puteau fi anulate, de teama unei răscoale generale. Numeroşi veterani ai lui Caesar îşi aşteptau loturile agricole şi banii. De fapt se aflau din nou faţă în faţă cezarienii şi republicanii. Pe 19 martie, într-o nouă şedinţă a senatului, la cererea lui Lucius Calpumius Piso, socrul lui Caesar, în locuinţa lui Antonius a fost citit ultimul testament al lui Caesar, încredinţat vestalei maxime (Suet., *Caes*., 83, 1). Se stipula în testament adoptarea oficială a lui Gaius Octavius, sau Octavian, care urma să se numească şi Caesar. Poporul Romei moştenea, colectiv, parcul lui Caesar de lângă Tibru şi 300 de sesterţi pe cap de plebeu (Suet, *Caes*., 83, 3 – 4). Funeraliile au fost anunţate şi s-au desfăşurat în 20 martie. A fost ridicat un rug pe Câmpul lui Marte, alături de mormântul Iuliei, fiica lui Caesar şi cândva soţia lui Pompei. Alături şi în faţa rostrelor a fost edificată o capelă, ce reproducea tempul zeiţei Venus Genetrix. Cu prilejul jocurilor funebre, s-au cântat versuri, inspirate de compasiunea pentru Iulius Caesar şi de ura împotriva ucigaşilor lui (Suet., *Caes*., 84, 1 – 3). Marcus Antonius a pus să se citească acel *senatus consultum* care decernase onoruri deosebite lui Caesar şi jurământul senatorilor de a apăra viaţa dictatorului. Patul funebru a fost adus în For, unde i s-a dat foc. Pe rug, veteranii şi-au azvârlit armele (Suet., *Caes*., 84, 4 – 7). După funeralii, plebea, înarmată cu torţe, a încercat să incendieze locuinţele lui Cassius şi Brutus. A fost cu greu respinsă, dar l-a ucis pe Helvius Cinna, întâlnit incidental şi confundat cu omonimul acestuia,

Cornelius, care, în 19 martie, rostise o violentă cuvântare împotriva memoriei lui Caesar (Suel., *Caes*, 85, 1).

Au urmat multe luni de confuzii. La sfârşitul lui martie 44, cezaricizii au părăsit Roma. Intenţionau să mobilizeze forţe militare semnificative în Orientul elenic, însă Cicero a preluat conducerea republicanilor şi a luptat împotriva lui Antonius între 2 septembrie 44 şi 21 aprilie 43 î.Hr., prin cuvântări incendiare, cunoscute sub numele de *Filipice*. Într-adevăr, Cicero îl asimila pe Antonius cu Filip, regele Macedoniei, odinioară atacat, în discursuri, de către Demostene, ca duşman al libertăţii şi străin Greciei. Astfel cum Antonius era înfăţişat de Cicero ca străin Romei. De altfel, Cicero încerca să-l disocieze de Caesar şi de memoria dictatorului, încă din 18 – 19 martie 44, Marcus Antonius devenise stăpânul Romei. În numele lui Caesar, el acordă cetăţenia romană sicilienilor, cărora dictatorul le conferise numai dreptul latin. Îşi ia drept coleg la consulat pe Dolabella. Atribuie cezaricizilor provincii neimportante precum Creta şi Cyrenaica. Îşi rezervă pentru sine Macedonia. Dolabella urma să guverneze Siria. Manipulează plebea Romei, forţă politică puternică şi sensibilă la propaganda antoniană. Pe de altă parte, Marcus

Antonius, în scopul calmării senatului, propune o măsură legislativă care să abroge pentru totdeauna dictatura. Această propunere a fost votată. Antonius aparţinea elitei Romei. Fără îndoială, Marcus Antonius era un om robust, lacom de plăceri „juisor” înveterat. Era probabil afectat de ceea ce se defineşte ca sindromul maniaco-depresiv. Crizele sale de furie erau urmate de o descurajare manifestă. Nu era un ideolog ca Iulius Caesar. Doctrinarul său va fi… Cleopatra. Se învedera însă capabil comandant militar, spirit

pragmatic, foarte ambiţios şi dibace manipulator de opinie. Întrucât Decimus Brutus ocupase Gallia cisalpină, Antonius, la 3 iunie 44, prezidează comiţii populare, în calitate de consul. Smulge o putere legislativă necondiţionată, mutarea în Macedonia a lui Decimus Brutus, din Gallia cisalpină, atribuită sieşi pe cinci ani. În anul 44, a survenit ultimul său succes politic important.

Căci alte forţe politice relevante emerg pe scena politică atât de perturbată. Ne referim la moştenitorul legal şi fiul adoptiv al lui Caesar. Acesta se aflase la Dyrrachium, în Epir, împreună cu armata destinată să plece spre Orient. Se născuse în 63 î.Hr. Fusese afectat de asasinarea lui Caesar şi dorea să lupte împotriva cezaricizilor. Debarcă în sudul Italiei şi, pe 18 aprilie, cel ce se numea acum Caesar cel Tânăr se întâlneşte cu veterani ai dictatorului. Se înfăţişează la Roma ca „fiu al divinului Caesar”, *domnului Iuiii filius* şi succesor legal al lui Caesar. Antonius îi acordă o audienţă, unde comite o gravă eroare. Cum am mai arătat, consulul estima că el este adevăratul moştenitor politic şi spiritual al lui Caesar. De aceea tratează pe Octavian cu o evidentă condescendenţă. *Era semnul primei tensiuni relevante*, *care intervenea între cele două principale căpetenii ale taberei cezariene*.

Nasa anului 44 este dominată de felurite urzeli ale lui Octavian şi ale suporterilor acestuia. Octavian profită de semne cereşti, tălmăcite ca anunţându-i o glorie imensă, ca şi de jocuri în cinstea victoriei lui Iulius Caesar, făgăduite de dictator şi acum organizate de Octavian. Marcus Antonius are probleme cu propriile legiuni, în care restabileşte disciplina cu dificultate. În acelaşi timp Octavian recrutează în Campania trei mii de luptători, înrolaţi printre veteranii tatălui său adoptiv: cum o va declara el însuşi, la numai

nouăsprezece ani, „în vederea eliberării statului oprimat de dominaţia unei facţiuni”, *per quem rem publicam a dominatione factionis oppressant în libertatem uindicaui* (*Mon. Ane*., 1), Cicero trage profit din falia manifestă survenită între cezarieni şi lansează campania *Filipicelor*. Roma cunoaşte o toamnă fierbinte, din punct de vedere politic. În 28 noiembrie, senatul, încurajat de evoluţiile recente, refuză să-l declare pe Octavian „duşman public”, *hoştis publicus*. îl convocase consulul Antonius. Acesta din urmă pleacă, în fruntea trupelor sale, în Gallia cisalpină, spre a-l înlătura din provincie pe Decimus Brutus şi a pune stăpânire pe acest teritoriu. Cicero îşi pune speranţe extravagante în tânărul Octavian, care mărturiseşte o admiraţie neţărmurită faţă de bătrânul luptător republican. Pe 2 ianuarie 43, Cicero dobândeşte, de la senat, calitatea de *propraetor* şi un *imperium* militar pentru Octavian, care nu avea nici vârsta legală şi nici nu exercitase preţura ori quaestura. îl prezintă ca pe un tânăr divin, hărăzit salvării demnităţii poporului roman: valoarea nu aşteaptă numărătoarea anilor! (*Phil.*, 5, 42 – 48). Tratativele duse cu Marcus Antonius, aflat în Gallia cisalpină eşuează şi războiul civil izbucneşte din nou. Conflictul se desfăşoară în jurul cetăţii Mutina (azi Modena), între Antonius pe de o parte şi consulii în funcţiune, trimişi de senat, însă desemnaţi încă de Caesar Aulus Hârtius, fost „şef de cabinet” al lui Caesar, cum îl definea Marcel Le Glay, şi Gaius Vibius Pansa. Ambii erau partizani ai lui Octavian, însă şi ai reconcilierii cu senatul şi republicânii. Situaţia politică devine cumplit de încâlcită. Adesea se fac alianţe contra naturii, ca ulterior ele să se desfacă. Pe Hârtius şi Pansa îi însoţea şi sprijinea propretorul Octavian. Lângă Mutina au loc două bătălii. În 21 aprilie, Antonius este înfrânt şi se retrage în Gallia narboneză. Dar Hârtius

murise pe câmpul de luptă. Pansa, rănit, moare şi el curând după bătălie. Comanda trupelor senatului şi octavienilor revine lui Octavian, salutat de soldaţi ca *imperator*. La rândul său, Cicero scrie tuturor comandanţilor militari importanţi: lui Lepidus şi lui Munatius Plancus în Gallii, lui Asinius Pollio în Hispania, lui Comificius în Africa. Cu toate acestea, în 27 aprilie, se desfăşoară o şedinţă a senatului, încheiată cu un set de hotărâri deosebit de ambigue. Se hotărăsc funeralii publice pentru cei doi consuli defuncţi, însă şi pentru Pontius Aquíla, fost tribun al plebei, care refuza să se ridice în picioare când Caesar intra în senat Brutus este desemnat comandant suprem al forţelor militare ale senatului. În pofida insistenţelor lui Cicero, se refuză ovaţia lui Octavian, ale cărui trupe urmează a fi dizolvate. Se confirmă oficial competenţele anterior ilegale ale lui Brutus cezaricidul în Macedonia şi ale lui Cassius în Siria. Se acordă lui Sextus Pompeius, instalat în Sicilia, un comandament suprem al mărilor. Astfel i se asigură acestuia controlarea aprovizionării Romei. De altfel însuşi Marcus Antonius îi conferise lui Sextus Pompeius impunitatea şi îi restituise bunurile personale.

Efectul acestor măsuri a fost dezastruos. Senatul nu înţelesese că nu putea conta decât pe sprijinul militar al cezaricizilor, aflaţi departe de Roma. Legiunile lui Octavian nu acceptă să fie comandate de către Decimus Brutus, un cezaricid. Ele trec de partea lui Octavian, care lansează o operaţie asupra Romei. El spulberă rezistenţa senatorială, organizată pe Ianiculum, şi pune stăpânire pe Roma. Prezidează comiţii consulare, în care el însuşi este ales consul, la 19 august 43, având coleg pe Quintus Pedius, vărul său. Acaparează numerarul statului, distribuit soldaţilor săi. Nu mai rămânea decât concretizarea unirii forţelor taberei cezariene împotriva senatorilor şi republicanilor

veleitari. Adică reconcilierea cu Marcus Antonius, mediată de Lepidus, fostul colaborator al lui Antonius în rândurile cezarienilor puri şi duri, şi de Asinius Pollio. Adică al doilea triumvirat18.

Al doilea triumvirat

Al doilea triumvirat constituie o abilă lovitură de teatru, calculată de foarte tânărul Octavian. De data aceasta nu s-a mai aflat în cauză un cartel politic sau o influenţă mai mult sau mai puţin ocultă, oficioasă, neoficială, asupra mersului instituţiilor statului. Acest al doilea triumvirat era destinat reconstituirii, condamnate de fapt să fie efemeră, a „lagărului66 politic cezarian şi destabilizării totale a facţiunii republicane, a rezistenţelor senatoriale, şi ulterior zdrobirii cezaricizilor.

Cum s-a ajuns la încheierea unei asemenea alianţe? Am evocat, mai sus, rolul de reconciliator jucat de Lepidus. După idele lui Marte, Lepidus sprijinise candidatura lui Antonius la pontificatul maxim. Încât Marcus Antonius devenise *pontifex maximus*. La sfârşitul lunii octombrie a anului 43 î.Hr., Lepidus, guvernator al Hispanici Citerior şi al Galliei narboneze, încă din 44 î.Hr., şi-a unit forţele cu cele ale lui Marcus Antonius, refugiat, cum am arătat, tocmai în sudul Franţei actuale. El a aranjat o întrevedere între el şi Marcus Antonius pe de o parte şi Octavian pe de alta. Caesar cel Tânăr nu putea să înfrunte trupele reunite ale lui Lepidus şi Marcus Antonius, mai ales în condiţiile în care la Roma fiinţa încă opoziţia republicană, iar cezaricizii se organizau în Grecia şi în Orient. Pe de altă parte, nici cei doi aliaţi nu doreau să lupte împotriva fiului adoptiv al lui Iulius Caesar. Chiar armatele impuneau o alianţă menită să faciliteze eliminarea lui Decimus Brutus, ordonată de Antonius. Nu fără anumite mefienţe se desfăşoară într-o insulă de lângă Bononia

(azi Bologna) întrevederea celor trei mari comandanţi militari cezarieni. Într-adevăr, fiecare a venit la punctul de întâlnire însoţit de forţe militare. S-a dobândit însă un acord complet în primul rând s-a decis instituirea unei magistraturi colegiale, în trei persoane, adică triumviratul, de reînnoit peste cinci ani. Octavian abdică din consulat, care urmează să fie deţinut de către Publius Ventidius Bassus, un cezarian care optase pentru

Marcus Antonius. Încât la Roma vor fi doi consuli, un antonian şi un partizan al lui Octavian (Quintus Pedius). Se statuează de asemenea o nouă distribuire a provinciilor. Pentru a pecetlui pactul încheiat, Octavian se logodeşte cu Clodia, fiica Fulviei, soţia lui Antonius (însă căsătoria nu va avea niciodată loc). Triumvirii pun la cale o intrare solemnă şi comună în Roma. Vor intra în Oraş în fiecare zi, preţ de trei dimineţi. Această convenţie, încheiată pe insula situată pe râul Rhenus, de lângă Bononia, a fost oficializată, adică oficial consfinţită, de o lege Titia, adoptată la 27 noiembrie 43. Cei trei dictatori *de facto* sunt proclamaţi „triumviri în vederea organizării statului”, *triumuiri rei publicae constituendae*. Spre deosebire de primul triumvirat, cel de al doilea era instituţionalizat pentru salvarea statului roman. Va fi reeditat, cu aceeaşi valoare juridică, în 37 î.Hr.

În realitate, îndată după stabilirea reconcilierii lor, Lepidus, Antonius şi Octavian deciseseră să trimită la Roma spadasini, ucigaşi profesionişti, *percussores*, care să execute şaptesprezece adversari de marcă ai lor. Consulul Pedius, ca să calmeze panica declanşată în Oraş, a afişat lista celor şaptesprezece condamnaţi, ca şi cum numai ei urmau să fie victimele tulburărilor civile (App., *Ciu.*, 4, 6). Cu toate acestea, până la urmă, s-a ajuns la prescripţii masive, tot atât de crunte ca şi

cele din vremea lui Sulla. Ele au fost legalizate printr-un edict, care definea interzicerea focului şi a apei şi statornicea o recompensă de acordat delatorilor şi ucigaşilor. De fapt s-au afişat două liste, una de senatori şi cealaltă de cavaleri. Ulterior au intervenit radieri de pe liste şi adăugiri, încât este greu de evaluat numărul victimelor. Appian va înregistra 300 de senatori şi 2000 de cavaleri. Alte izvoare furnizează cifre diverse. François Hinard crede că au fost sacrificate 300 de persoane, 150 de senatori şi 150 de cavaleri. Proscrişii au fost omorâţi, iar averile lor au fost confiscate, ca să fie acordate soldaţilor triumvirilor. Puţini au putut scăpa, fugind în tabăra lui Brutus şi Cassius, care concentrau trupe în Orient, ori în cea a lui Sextus Pompeius.

Se urmărea lichidarea oricărei opoziţii în senat şi în Italia. Listele proscrişilor au fost întocmite pe baza unor aprige negocieri, desfăşurate între triumviri. Lepidus şi-a jertfit propriul frate, iar Octavian l-a abandonat pe Cicero, al cărui cap era stăruitor cerut de către Marcus Antonius. Asasinii trimişi de Marcus Antonius l-au surprins pe Cicero pe ţărmul campanian, la 7 decembrie 43 î.Hr., când ezita să se îmbarce pentru Macedonia, unde se aflau forţele lui Brutus. Printre ucigaşi, Cicero l-a zărit pe centurionul Herennius, pe care odinioară îl apărase de acuzaţia de paricid. Cicero a cerut sclavilor să oprească lectica în care se afla, a scos capul dintre perdele, l-a oferit şi l-a privit fix pe Herennius. Centurionul a retezat capul celui ce îi devenise tată, conform cutumei romane. Cicero avea şaizeci şi patru de ani. Capul şi mâinile care scriseseră

Filipicele au fost ţintuite în For (Plut, *Cic.*, 60 – 61). Uciderea lui Cicero a înspăimântat cumplit pe romani. Curând se vor scrie necrologuri, naraţii ale morţii lui Cicero, transformat în simbolul Republicii ucise, al artei

oratorice, al tiraniei lui Antonius, al Libertăţii sugrumate. Marcel Le Glay considera că teroarea prilejuită de prescripţiile din 43 va determina generaţia care trăise oroarea războaielor civile să accepte, să dorească, un salvator, capabil să pună capăt sângeroaselor litigii dintre cetăţeni. Am adăuga şi faptul că apărătorii marcanţi ai libertăţii pieriseră. În 30 î.Hr., Octavian va determina alegerea la consulat a lui Quintus Cicero, fiul marelui decedat. Va declara unuia dintre nepoţii săi că marele arpinat fusese un om învăţat şi un patriot (Plut, Cic., 61).

Pentru moment, în atmosfera impregnată de spaimă şi de angoasă, la 1 ianuarie 42, Caesar a fost proclamat oficial „divin”, *diuus*, printr-un plebiscit Senatul pierduse pe cei mai importanţi membri ai săi. De altfel, cele mai semnificative decizii sunt votate de comiţii ori de conciliul plebei, prezidate de triumviri. Astfel se-revocă amnistia hotărâtă în 44 şi se creează un tribunal menit să judece cezaricizii. Începea o nouă fază a războiului civil.

Philippi şi împărţirea lumii romane

Triumvirii deţineau un *imperium* constituant pentru cinci ani şi dreptul de a numi magistraţi. Ei îşi împărţiseră monitorizarea provinciilor occidentale, întrucât Orientul era controlat de cezaricizi. Lui Lepidus îi revin Gallia narboneză şi Hispania, împreună cu 3 legiuni; lui Marcus Antonius Gallia comata şi Gallia cisalpină, cu 20 de legiuni, iar lui Octavian, Caesar cel Tânăr, Africa, Sicilia, Sardinia, cu 20 de legiuni. Pe de altă parte, se ştia la Roma că se iveau fricţiuni între cezaricizi, Brutus şi Cassius Longinus, pe care două întrevederi, la Smyrna, în toamna lui 43, şi la Sardes, la începutul lui 42, nu putuseră să le anihileze. Augmentarea impozitelor din Asia stârnise nemulţumiri. Dar cezaricizii dispuneau de 20 de legiuni, 80.000 de

infanteriştişi 20.000 de călăreţi, precum şi de forţe navale considerabile. Iar Sextus Pompeius se instalase temeinic în Sicilia.

Octavian şi Marcus Antonius debarcă la Dyrrachium (azi Dürres, în Albania actuală) şi se îndreaptă spre est, pe *uia Egnatia*, cu 19 legiuni. Octavian, care nu era înzestrat cu vigoarea fizică a lui Antonius, se îmbolnăveşte, dar perseverează.

La începutul lui octombrie 42, triumvirii înfrâng, cu mare greutate, pe Cassius. Ei pierd 16.000 de soldaţi, faţă de cei 8.000 de morţi din tabăra cezaricizilor: printre aceştia din urmă se află însă Cassius, care se sinucisese. Bătălia decisivă se desfăşoară la Philippi, în 23 octombrie 43. Antonius zdrobeşte complet forţele lui Brutus, care se sinucide după ce recitase câteva versuri dintr-o tragedie a lui Euripide, unde intra în scenă Herakles-Hercule. Octavian trimite la Roma capul lui Brutus: însă corabia ce îl transporta naufragiază. În rândurile învinşilor, luptase şi Horaţiu, care însă fugise de pe câmpul de luptă. Suetoniu dă seama de comportarea foarte crudă a lui Octavian faţă de prizonierii importanţi, ucişi, după ce fuseseră insultaţi. La rândul său, unul dintre cei mai marcanţi prizonieri, Marcus Favonius, emulul lui Cato cel Tânăr, l-a insultat pe Octavian, înainte de a fi omorât (Suet., *Aug.*, 13, 1 – 3).

Victoria triumvirilor de la Philippi a fost evenimentul cel mai relevant petrecut după idele lui Marte. Nu numai că a pus capăt ultimelor împotriviri republicane şi urmăririi cezaricizilor, dar s-a soldat cu acapararea bogatului Orient. S-a produs o nouă diviziune a lumii romane. Lepidus s-a mulţumit cu Africa şi a fost împins într-un rol secundar. Octavian urma să monitorizeze Occidentul, iar Antonius Orientul. Iniţial i-au revenit şi Galliile transalpine. Numărul legiunilor este redus la 11,

dintre care 6 simt preluate de Antonius şi 5 de către Octavian. Antonius îşi arogă misiunea de a purta în Orient război împotriva părţilor, punând deci în aplicare vechiul proiect al lui Caesar. Italia şi Gallia cisalpină rămân în principiu domenii comune triumvirilor. Iar Octavian va lichida pe Sextus Pompeius şi va împărţi pământ în Italia veteranilor de la Philippi, cum li se promisese. Era însă necesar să se identifice loturile de pământ şi să se procure o flotă puternică.20

După Philippi

Misiunea unor noi distribuţii de loturi agricole se dovedeşte a fi foarte dificil de pus în practică. Octavian este obligat să recurgă la confiscări de proprietăţi agricole. Efectul tragic al acestor confiscări apare în *Eglogele* lui Vergiliu, care însă îl glorifică pe Octavian. Pământurile municipale nu erau suficiente. În ultimă instanţă, aceste împroprietăriri nemulţumesc pe toată lumea; pe cei expulzaţi de pe ogoarele lor şi pe veteranii care nu primiseră destul pământ (Suet, *Aug.*, 13, 4). Asemenea nemulţumiri generalizate sunt abil exploatate de Lucius Antonius, fratele triumvirului, şi de Fulvia, soţia adevăratului învingător de la Philippi. Fulvia era mâniată pentru că Octavian i-o trimisese acasă la ea pe Claudia, rămasă fecioară. Nu o luase în căsătorie sau aceasta nu se consumase. Ei strigau pretutindeni că împroprietăririle veteranilor sunt insuficiente şi totodată deplângeau soarta celor expulzaţi de pe ogoarele lor. Lucius Antonius încearcă să ajungă în Gallia, unde staţionau legiuni fidele fratelui său. Este însă interceptat şi silit să se închidă în Perusia (azi Perugia). Octavian îl asediază cu 6 legiuni şi obligă Perusia, înfometată, să capituleze în februarie 40 î.Hr. Războiul civil reizbucnise, de data aceasta în interiorul fostei tabere cezariene. Octavian, care acaparase Gallliile, după moartea oportună a guvernatorului lor

antoniaii, se învederează neîndurător. Cetăţi ostile lui, ca Nursia, în Sabinia, şi Sentinum, în Umbria, sunt crunt lovite. Senatori şi cavaleri antonieni sunt ucişi la Roma, la idele lui Marte 40 î.Hr. (DC, 48, 14, 4 – 6). Soldaţii lui Lucius Antonius trecuseră de partea lui Octavian. Dar propaganda antoniană îl prezintă pe Caesar cel Tânăr ca pe un barbar anacronic. În Gallii, Octavian numeşte ca guvernatori pe fidelii săi, Salvidienus Rufus şi Agrippa. Octavian se însoară cu Scribonia, mătuşă a lui Sextus Pompeius, al cărui ajutor este solicitat de către Mecena, expediat de Caesar cel Tânăr în Sicilia. Mânios, Marcus Antonius, de asemenea ajutat de Sextus Pompeius, debarcă la Brundisium, în fruntea unor puternice forţe militare. Octavian coboară repede spre Brundisium, împreună cu trupele sale.

Însă soldaţii celor doi triumviri, osteniţi de atâtea războaie civile, refuză să lupte unii împotriva celorlalţi. Încât triumvirii sunt constrânşi să încheie un acord de pace şi de cooperare la Brundisium, pe 5 şi 6 octombrie 4021. Se prevede o nouă diviziune a imperiului teritorial al lumii. Lepidus rămâne cu Africa, Antonius cu Orientul, iar

Octavian controlează tot Occidentul. Numai Italia subzistă ca domeniu comun. Marcus Antonius şi Octavian intră amândoi în Roma, la sfârşitul anului 40 î.Hr. Comiţiile le acordaseră numai o „ovaţie”, dar ei pătrund în Oraş, înveşmântaţi ca pentru un triumf. Desemnează împreună consulii, inclusiv suffecţi, pentru următorii patru ani. Întrucât Octavia, sora lui Caesar cel Tânăr, rămase de câteva luni văduvă, datorită decesului soţului ei, Gaius Claudius Marcellus, şi deoarece murise şi Fulvia, alianţa de la Brundisium este pecetluită de căsătoria între Antonius şi Octavia, la sfârşitul anului 40 î.Hr. A patra elogă vergiliană exprimă limpede speranţa generalizată de pace, consecutivă acordului dintre

triumviri.

După Brundisium

Dar relaţiile dintre triumviri au fost în continuare complicate, încâlcite. Ca atâtea fenomene şi raporturi politice din secolul I î.Hr. Pe termen lung Octavian şi Marcus Antonius, atât de diferiţi din punct de vedere al caracterului şi al ambiţiilor politice, erau condamnaţi să ajungă la un conflict major: unul dintre ei trebuia să dispară. Se reedita finalul primului triumvirat De fapt, triumvirii aproape nu mai aveau de distrus ţintă republicană, anticezariană, eventual pompeiană. Sextus Pompeius a putut canaliza numai foarte relativ şi efemer realizarea unei alianţe între triumviri. De altfel, am constatat că înainte de Brundisium, atât Caesar cel Tânăr, cât şi Antonius, încercaseră să se alieze efemer cu Sextus Pompeius. Iar Lepidus cântărea din ce în ce mai puţin în interiorul triumviratului. Încât deceniul 40 – 30 î.Hr. a fost caracterizat de rivalităţi mocnite între Marcus Antonius şi Octavian, de ambiţii puternice, adesea frustrante, de reconcilieri temporare, de negocieri îndelungi, de scurte conflicte deschise, de curba unor frământări permanente, ce nu putea conduce decât la o confruntare decisivă. Lupta pentru putere este totdeauna teribilă. Îndeosebi pentru puterea absolută, căci restaurarea republicii devenise imposibilă. Ori aproape imposibilă.

Adesea bolnav, Octavian s-a învederat a fi un excelent gestionar. El îşi alesese colaboratori remarcabil de performanţi. Ne referim, în primul rând, la Gaius Clinius Maecenas, adică la Mecena, născut în 70 î.Hr. şi mort în 8 î.Hr. Aparţinea unei bogate familii de cavaleri din Etruria. A rămas toată viaţa cavaler şi nu a ocupat nicio magistratură. Acest statut juridico-social nu l-a împiedicat să guverneze uneori în absenţa lui Octavian. A creat mecenatul, proteguirea scriitorilor, şi un

puternic cerc cultural-politic, între 40 şi 23 î.Hr., a fost principalul sfetnic al lui Octavian. Negociator redutabil toată viaţa, a ştiut să afle, în mai multe rânduri, un teren de înţelegere cu Marcus Antonius, însă Octavian a beneficiat şi de suportul oferit de către Marcus Vipsanius Agrippa (63 – 12 î.Hr.), de asemenea provenit din ordinul ecvestru, însă intrat în senat Era un prieten de tinereţe al lui Octavian. După moartea lui Caesar, îl însoţise pe Octavian la Roma. Agrippa fusese tribun al plebei în 49, pretor în 40 î.Hr., ca să devină guvernator în Gallii, între 39 şi 38 î.Hr., şi consul în 37. A fost cel mai competent general al lui Octavian.

Sextus Pompeius bloca însă aprovizionarea cu grâu a Romei. El îşi făurise în Sicilia o puternică bază navală. Anumiţi cercetători au afirmat că se afla în cauză ultima thalassocraţie, ultima dominaţie navală a antichităţii. Eforturile pretorului Agrippa de a asigura aprovizionarea Romei şi divertismente, inclusiv jocurile apollinare, desfăşurate între 6 şi 13 iulie 40, n-au dat rezultatele scontate. Înspăimântată de penuria alimentară, plebea nevoiaşă s-a agitat mereu. Încât în decembrie 40 s-a produs o adevărată revoltă pe străzile Romei. Chiar siguranţa fizică a lui Octavian şi a lui Antonius a fost pusă în primejdie: a fost necesară intervenţia în forţă a soldaţilor (App., *Ciu.*, V, 8; DC, 48, 31). Triumvirii nu dispuneau de resurse financiare, în vederea lansării imediate a unei ofensive împotriva lui Sextus Pompeius. Iar militarii erau obosiţi. S-a recurs atunci la negocieri, intermediate de Scribonius Libo, tatăl vitreg al lui Sextus Pompeius, pe a cărui mamă acesta o luase de soţie, şi socru al lui Octavian. Antonius şi Octavian s-au întâlnit, undeva între Misenum şi Puteoli, cu Sextus Pompeius. Pe nava amiral a lui Sextus Pompeius a fost semnat un acord de pace, în vara anului 39 î.Hr. în schimbul garantării păcii pe

mare şi aprovizionării libere a Romei, i s-a recunoscut lui Sextus Pompeius autoritate asupra Siciliei, Sardiniei, Corsicei şi i s-a promis un consulat pentru anul 38 î.Hr. şi guvernarea Achaiei. I s-au făgăduit de asemenea consulate, în 35 – 31 î.Hr., pentru prietenii săi. S-a hotărât o amnistie politică generală (App., *Ciu.*, 5, 69; DC, 48, 36 – 37). Însă această amnistie l-a lipsit pe Sextus Pompeius de sprijinul multora dintre susţinătorii lui, care au revenit la Roma. În septembrie 39, Antonius s-a întors în Orient spre a întreprinde campania împotriva părţilor. Sardinia a fost predată lui Octavian de unul dintre „locotenenţii" lui Sextus Pompeius, care îl trădase. Achaia nu a fost încredinţată lui Sextus Pompeius. Mai mult decât atât, Octavian a divorţat de Scribonia, chiar în ziua când aceasta îi născuse o fiică, pe Iulia. Repudierea Scriboniei, survenită în decembrie 39, a fost considerată ca un gest ostil faţă de Sextus Pompeius. În 17 ianuarie 38, Octavian s-a căsătorit cu frumoasa şi ambiţioasa Livia Drusilla, născută la 30 ianuarie 58 î.Hr. Descindea din ginta Claudia, dar tatăl său, republican intransigent, fusese adoptat de către Livius Drusus. Ea era căsătorită cu Tiberius Claudius Nero, un oportunist politic. Fost partizan al lui Caesar, trecuse în tabăra cezaricizilor, după idele lui Marte. Livia născuse, în 42 î.Hr., un fiu, viitorul împărat Tiberiu. Dar Octavian a întâlnit-o, s-a îndrăgostit de ea şi Claudius Nero, întors din exil, a acceptat să i-o cedeze. Octavian s-a căsătorit cu ea în 17 ianuarie 38, la trei zile după ce Livia născuse un al doilea fiu, pe Drusus (Suet., *Claud.*, 1, 1). Se şoptea la Roma că Drusus era în realitate fiul lui Octavian. Sextus Pompeius a ripostat prin reluarea operaţiilor navale de piraterie. O primă operaţie militară împotriva lui Sextus Pompeius a eşuat. Noi fricţiuni au intervenit între Antonius şi Octavian. Cu toate acestea, aproape de

Tarent, cei doi au reînnoit şi prelungit pe încă cinci ani triumviratul, în primăvara anului 37 î.Hr. Au hotărât să lupte împreună împotriva lui Sextus Pompeius.

În 36 î.Hr., Sicilia a fost atacată pe trei fronturi maritime, de Lepidus, sosit din Africa, de flota lui Octavian, care opera pe coasta occidentală, sub comanda lui Agrippa, şi de cea a lui Antonius, angajată pe coasta orientală a insulei. Agrippa l-a înfrânt întâi pe Sextus Pompeius la Mylae, iar, la 3 septembrie 36 î.Hr., a repurtat o victorie decisivă la Naulochus. Sextus Pompeius şi-a pierdut flota şi a fugit în Orient, unde a fost executat. Sicilia a fost aspru pedepsită de către Octavian; în special interiorul insulei a fost ruinat, supus devastării totale. Pe de altă parte, bătălia de la Naulochus a marcat şi lichidarea practică a triumviratului. Lepidus a fost acuzat de trădare. Se pare că, efectiv, el dusese tratative secrete cu Sextus Pompeius, înainte de Naulochus; de altminteri, forţele sale nu interveniseră deloc în desfăşurarea marii bătălii navale. Mai mult decât atât, după Naulochus, el încercase să regrupeze vestigiile forţelor lui Sextus Pompeius şi să-şi afirme autoritatea sa de triumvir.

Totuşi soldaţii săi au refuzat să-l urmeze împotriva lui Octavian. A fost practic arestat, i s-a luat Africa şi a fost instalat la Roma într-un fel de domiciliu forţat, apărat numai de calitatea de *pontifex maximus*, conferită în compensaţie pentru pierderea zonei pe care o controlase. Triumviratul încetase să mai existe, încât se profila clar spectrul unui nou război civil între cei doi stăpâni ai lumii romane. Octavian s-a întors la Roma, unde a celebrat o „ovaţie”. Căci luptase doar împotriva unor cetăţeni romani. Senatul îi conferă dreptul de a purta în permanenţă o cunună de lauri. O statuie îmbrăcată în aur i se ridică în For. I se atribuie şi puterea tribuniciană pe viaţă, cu drept să şadă pe

băncile rezervate tribunilor plebei. Se zămisleşte, în jurul persoanei sale, o anumită mistică personală: se consacră un templu lui Apollo, alături de casa lui Octavian de pe Palatin. Apollo devine oficial protectorul lui Octavian. Dispune de 45 de legiuni, adică de aproximativ 300.000 de soldaţi şi de 600 de corăbii de luptă. Declară închisă perioada războaielor civile. Se afişează ca restaurator al păcii şi al ordinii. Arde toate actele privitoare la războiul civil. Trece la reprimarea tâlhăriei, prospere în Italia, datorită tulburărilor politico-militare anterioare.

Antonius în Orient: *dispariţia triumviratului*

Triumviratul a devenit un fel de duumvirat, conducere în doi a imperiului teritorial al Romei. Totuşi Marcus Antonius îşi continua aventura orientală. După Philippi, Antonius se deplasase în Orient, unde stabilise noi dări, sancţionase cetăţi şi regi vasali, care îi susţinuseră pe cezaricizi, şi recompensase pe cei ce li se împotriviseră. Cetatea Efesului l-a întâmpinat cu cinstiri excepţionale şi extravagante. Alaiurile membrilor asociaţiilor dionysiace de actori, *technâtes*, l-au aclamat ca pe noul Dionysos, *néos Dionysos*. Încă de atunci Marcus Antonius a fost fascinat de modelul furnizat de mitul lui Alexandru, de filoelenism, de basileia elenistică, de mirajul Orientului. A convocat la Tarsus, în Cilicia, pe Cleopatra a VII-a, regina Egiptului, revenită în ţara ei după asasinarea lui Caesar şi acuzată de a-l fi susţinut pe Cassius. Oportunismul ambiţios al Cleopatrei nu avea limite! întâlnirea dintre Antonius şi Cleopatra s-a desfăşurat cu un fast uluitor. Tânăra regină l-a fascinat total pe Antonius. Zeiţa Venus venise în întâmpinarea noului Bacchus (Plut., *Ani.*, 31 – 32). Prins în mrejele Cleopatrei, în toamna anului 41 î.Hr., triumvirul a urmat-o la Alexandria, unde cei doi au dus o „viaţă inimitabilă”, de o extravaganţă de nebănuit. În iarna 40

– 41 î.Hr., ei au trăit în mijlocul desfătărilor şi probabil al unor contacte culturale cu Orientul stupefiant Este probabil că atunci Cleopatra a insinuat în mintea lui Marcus Antonius ideologia elenistică a unei autocraţii dionysiace. Ea a orchestrat o propagandă care îl înfăţişa investit cu atribuţiile mistice ale lui Dionysos-Bacchus-Liber şi îi punea pe seamă o ascendenţă herculeană. Artiştii îl figurau ca pe Osiris şi ca pe noul Dionysos, în timp ce Cleopatra era închipuită ca o ipostază a zeiţei Isis (Plut, *Ani.*, 4, 1 – 3; 24 – 28; 33, 7; 57, 8 – 10; 60, 5; 71, 4 – 5; 90, 4).23 încă în 41 î.Hr. Antonius intervenise în Siria, invadată de părţi, pe care îi sprijinea Labienus, înzestrat cu titlul de *imperator* partie (*parthicus*). Triumvirul a lansat un raid până la Palmyra, cetate caravanieră situată la extremitatea estică a deşertului.

Totuşi, în primăvara lui 40, cum am arătat, Antonius a trebuit să revină în Italia. Pe drum, la Atena, s-a întâlnit cu Fulvia, soţia sa, care, după ce i-a făcut o scenă violentă, încărcată de reproşuri, a căzut bolnavă şi a murit după câteva săptămâni (contribuţia Cleopatrei?). După Brundisium, Antonius se întoarce în Orient, dornic să zdrobească pe părţi. Aceştia, sub comanda „trădătorului” Labienus (al Romei, nu numai al cezarienilor) şi a lui Pacorus, fiul regelui part Orodes II, ocupaseră nu numai Siria, ci pătrunseseră şi în Asia Mică. În 39 î.Hr., Publius Ventidius îi înfrânge pe părţi la Porţile Ciliciei şi la Muntele Amanus. Marcus Antonius a petrecut iama 39 – 38 la Atena, împreună cu Octavia, tânăra sa soţie. În 38 î.Hr., Ventidius nimiceşte forţele ofensive partice la Gândarus, unde cade pe câmpul de luptă însuşi Pacorus. În Siria, Samosata este recucerită de trupele lui Antonius. De asemenea, este ocupată Armenia. În martie 36, Antonius, care recrutase noi militari romani în Italia, iniţiază o expediţie considerată de el ca decisivă, împotriva Parthiei, cu o

armată formată din 100.000 de oameni: 60.000 de legionari, 10.000 de călăreţi galii şi hispani, 30.000 de auxiliari, dintre care 16.000 erau armeni. Marcus Antonius urmează planul alcătuit de Caesar, încât se preconiza un marş asupra Ecbatanei, capitala Mediei, prin nord, prin Armenia şi Media Atropatene, la sud-est de Marea Caspică Spre a asigura rapiditatea ofensivei sale, Antonius comite eroarea de a lăsa în urmă bagajele armatei şi materialul militar necesar asediului. Se năpusteşte asupra oraşului Phraaspa, capitala Mediei Atropatene. Dar nu reuşeşte s-o cucerească, în vreme ce părţii distrug convoaiele de aprovizionare ale armatei sale şi spulberă coloanele auxiliarilor armeni. În pragul iernii, Antonius este obligat să se retragă spre Armenia. Această retragere, care a durat 27 de zile, a fost foarte penibilă; romanii au putut pierde până la 24.000 de oameni. De aceea a fost asemuită cu retragerea lui Napoleon din Rusia, încât, chiar dacă a evitat reeditarea dezastrului de la Carrhae, Antonius a suferit o grea înfrângere.

În 36, Antonius se căsătoreşte oficial cu Cleopatra. Se îmbrăca în veşminte greceşti, în hlamidă, şi cultiva un fast regal mirific, de tip elenistic. Divertismentele extravagante şi exuberante nu lipseau de la curtea de la Alexandria. Marcel Le Glay se întreba dacă Antonius nu aspira la un titlu regal pentru a combate pe părţi. Şi dacă, pe lângă dorinţa de a aduna aur, bogăţii şi glorie, Antonius nu estima campania partică drept o etapă în vederea alcătuirii unui mare regat oriental, care să includă şi Egiptul. În planurile Cleopatrei, asumate de triumvir, se amestecau imitarea lui Alexandru şi cea a lui Caesar, *imitatio Caesaris*. În iarna anului 35, la Alexandria, Marcus Antonius accentuează factura elenistică, teocratică şi autocratică, a puterii sale. Neglijează reproşurile nefericitei Octavia şi ale

colegului său de la Roma. Spre a contrabalansa campania eşuată împotriva Parthiei, Antonius atacă Armenia, al cărei rege Artavasde îl trădase. Îl ia prizonier şi îl trimite la Alexandria, ca să figureze în triumful său, celebrat tocmai în acest oraş. Ideea unui triumf celebrat la Alexandria scandalizează profund pe romani. Circulă zvonuri, care îi atribuie ideea, cândva pusă şi pe seama lui Caesar, de a transfera capitala imperiului teritorial al Romei la Alexandria (DC, 5, 4). Nu este de altfel imposibil ca Antonius ori mai degrabă Cleopatra să fi avut în vedere un bicefalism politic, în cadrul căruia Occidentul ar fi fost gestionat de Roma, iar Orientul de Alexandria elenistică. De altfel Antonius arbora o poligamie ostentativă: avea oficial două neveste, Octavia romană şi Cleopatra greco-orientală (Plul, *Ani*., 36, 6 şi 25 – 29; 59, 9; 74, 1; 88, 4).

La Alexandria, Marcus Antonius iniţiază noi restructurări teritoriale ale Orientului, care sunt percepute ca ostile intereselor Romei. Încă anterior, el configurase structura regatelor clientelare din Orientul roman: lui Amyntas i se atribuiseră Galatia şi Anatolia meridională, lui Polemon Anatolia septentrională şi Armenia Mică, lui Arcelaus Cappadocia, lui Herodes o zonă palestiniană, la sudul Siriei. Noua restructurare se desfăşoară în prezenţa celor doi soţi, Antonius şi Cleopatra, aşezaţi pe tronuri de aur. Cei trei copii ai lor, dintre care doi erau gemeni, purtau veşminte regale, adecvate teritoriilor unde urmau să domnească iar Ptolemaios XTV era îmbrăcat ca un faraon. Regatul său urma să cuprindă nu numai Egiptul, ci şi o parte din coasta feniciană, Iudeea şi un segment din Arabia. Cât priveşte copiii cuplului regal-elenistic (Antonius şi Cleopatra), Aléxandros Hélios, îmbrăcat ca rege ahemenid medo persan, primeşte Armenia şi teritorii situate la est de Eufrat, Cleopatra Selene, Cyrenaica, iar

Ptolemaios, în ţinută de rege macedonean, Koilé-Siria, o parte din Fenicia şi Cilicia, meleaguri la vest de Eufrat. Se pune în operă un dispozitiv, orânduit pe mai multe nivele, în fruntea căruia se aflau Cleopatra-Isis şi oarecum Antonius. În concepţia cuplului regal, acest dispozitiv nu trăda cauza Romei, ci dimpotrivă o slujea. De aceea Antonius a şi cerut ulterior ratificarea senatorială a acestei structuri. Începând din 34 î.Hr., monede orientale vor figura pe avers pe Antonius purtând tiara pe creştet, ca evocare a victoriei asupra Armeniei, iar pe revers vor reprezenta pe Cleopatra, având un bust foarte roman! Aceleaşi monede o proclamă totuşi regină a regilor.

Pe de altă parte, tot în 35 î.Hr., Marcus Antonius a solicitat lui Octavian subsidii în soldaţi şi în materiale de război, în vederea unei noi ofensive antipartice. Caesar cel Tânăr i-a trimis două mii de soldaţi de elită şi materiale militare. A condiţionat expedierea unor ajutoare mai substanţiale de repudierea Cleopatrei şi de reluarea normală a căsătoriei cu Octavia. În martie, Octavia s-a îmbarcat cu puţine subsidii şi, de la Atena, şi-a prevenit soţul, aflat atunci în Siria, că se îndreaptă spre el. Antonius a refuzat condiţiile puse de Octavian şi a ordonat soţiei sale să se întoarcă la Roma. Efectiv Octavia se stabileşte la Roma, în locuinţa lui Antonius, a cărui unică soţie legitimă se consideră. Ea refuză propunerea lui Octavian de a părăsi casa lui Antonius. Propaganda lui Octavian a utilizat cu profit situaţia soţiei romane părăsite de un bărbat sedus de o orientală perfidă.24 Clivajul între duumiviri se adâncea, în perspectiva unui nou război civih

Ruptura finală

Apollo trebuia să-l înfrunte pe Dionysos. Începând din 35 î.Hr., relaţiile dintre Octavian şi Antonius se deterorează progresiv, sub impactul neînţelegerilor

familiare şi îndeosebi al ambiţiilor, rivalităţilor politice şi al manevrelor propagandistice viclene. Adevărata miză, bine camuflată de manipulări abile de opinie, este stăpânirea întregii lumi romane. Două săbii nu puteau încăpea la infinit în aceeaşi teacă. Occidentul roman nu putea accepta separarea de Orientul elenistico-roman, iar Cleopatra şi secunzii ei aspirau la mai mult decât la controlul asupra Estului. Să nu uităm că regina petrecuse câţiva ani la Roma. Fiecare dintre cei doi competitori dispune de resurse importante. Antonius se plasează în fruntea unui Orient bogat, a unei flote numeroase şi a treizeci de legiuni, comandate de un stat major format din *nobiles*, care aparţineau anumitor familii reputate; se amalgamează aici cezarienii, supravieţuitori ai facţiunilor pompeiene şi catoniano-republicane. Caesar cel Tânăr dispune de patruzeci de legiuni, alcătuite din soldaţi devotaţi sieşi şi temeinic antrenaţi, iar statul său major este compus îndeosebi din „oameni noi”, *homines noul*, fideli lui, mai cu seamă datorită faptului că-i datorează statutul social, cariera şi condiţia materială avantajoasă. Pe deasupra, în virtutea unui tradiţionalism italic, dibace exploatat propagandistic, Octavian atrage de partea sa reziduurile republicane şi pompeiene aflate la Roma şi în Italia. La

Roma nu se mai vorbea decât de egipteancă şi de influenţa înrobitoare, exercitată de ea, asupra lui Antonius. Deşi, în realitate, Cleopatra era greco-macedoneană şi deloc egipteană. Pe de altă parte, se apropia anul 32 î.Hr. şi expirarea oficială a ceea ce mai rămăsese din triumvirat

Chiar în 35 î.Hr., triburile illyrice se răscoală pe neaşteptate. Ele ameninţau Italia şi coasta dalmată. Caesar cel Tânăr află astfel un mijloc de a compensa gloria militară a lui Antonius, eclipsată de vicisitudinile

campaniei partice. Concomitent el demonstrează că legiunile servesc nu numai pentru războaie civile, ci şi pentru apărarea Italiei. El este chiar rănit în timpul asediului unei aşezări întărite, unde a luptat ca simplu soldat. Întors la Roma, pentru câteva luni, Octavian acordă privilegii şi statui Liviei, nevasta sa, şi Octaviei, soră a sa, dar şi soţie laş abandonată de Antonius. Se sugera astfel că Octavian şi cele două femei din familia lui circumscriau o triadă terestră de asemuit cu cea de pe Capitoliu, a lui Jupiter, Iunona şi Minerva. Octavia se ocupa de creşterea fiicelor ieşite din căsnicia cu Antonius. Ambele se numesc Antonia. Dar creşteau şi copiii lui Antonius, procreaţi de Fulvia, mai ales Iulus. Un alt fiu al Fulviei şi a lui Antonius, numit Antyllus, se stabilise la Alexandria, unde sfârşeşte tragic. Caesar cel Tânăr află că se produsese o sediţiune în Dalmaţia. Încât în 34, el intervine din nou în Illyria. Octavian exploatează propagandistic succesele „locotenenţilor" săi, în special ale lui Agrippa. Aceşti secunzi vor beneficia de triumfuri în anul următor. În acelaşi an 34 î.Hr., cu toate că aflat la Alexandria, Marcus Antonius asumă la Roma un nou consulat Practic, se declanşează un război rece, desigur psihologic. La 1 ianuarie 33, Octavian este, la rândul său, consul. El anunţă oficial ruptura de Antonius. Marcus Antonius a ripostat printr-o misivă, expediată senatului şi poporului, în textul său, el reclamă jumătate din recrutările efectuate în Italia şi, pentru că Lepidus fusese lipsit de posesiunile sale, cere parte din Sicilia şi din Africa romană. În tot cursul anului, cei doi rivali fac apel la opinia publică. Antonius propune lui Octavian să abdice amândoi din puterile triumvirale. Se afla în cauză o manevră insidioasă, întrucât Antonius rămânea oricum stăpânul Orientului, ca „prinţ consort" al Egiptului. Octavian nici nu răspunde acestei sugestii. Loviturile „sub centură" – *sit*

uneia uerbis – manevrele deloc curate nu lipsesc din această confruntare propagandistică. Tabăra lui Octavian reproşează lui Antonius gustul neînfrânat pentru vin, patima banchetelor prelungite, relaţiile adultere cu regina Cleopatra. Pamflete, puse în circulaţie de adepţii lui Antonius, acuză pe Octavian de violarea unor fete şi unor femei măritate. În acest război al pamfletelor, calomnia este regină. Manevrele lui Octavian sunt mai iscusite. Patru ani după ce fusese consul, Agrippa acceptă o retrogradare şi, în 33 î.Hr., asumă edilitatea. În această calitate, veghează asupra aprovizionării cu apă a Romei, care este sensibil îmbunătăţită. Organizează jocuri, întinse pe 59 de zile, şi decide că intrarea în băile publice va fi gratuită preţ de 170 de zile. Masa plebei nevoiaşe era profund cezariană, fascinată de existenţa inimitabilă şi incredibilă dusă de Antonius şi de Cleopatra. De altfel, Cleopatra destabiliza opinia publică, „pompând” mult aur în Italia25.

Escaladarea conflictului latent între duumviri se acutizează clar în anul 32 î.Hr. La 1 ianuarie, consulatul este asumat de doi suporteri activi ai lui Antonius: Gnaeus Domitius Ahenobarbus şi Gaius Sosius. Antonius le cere să citească, într-un senat care ajunsese să numere o mie de membri, lista acţiunilor sale şi să obţină ratificarea lor. Desigur se referea prin excelenţă la organizarea Estului imperiului Romei. Însă consulii ezită. Atunci stăpânul Orientului expediază senatului o nouă scrisoare, în care, anunţând faptul că puterile sale triumvirale expirau, propune din nou să le abandoneze. Iar, la 1 februarie 32 î.Hr., consulul Sosius întreprinde în senat elogiul lui Marcus Antonius şi solicită măsuri împotriva lui Caesar cel Tânăr. Acesta părăseşte în grabă Roma, pentru a se întoarce în Oraş şi a orchestra o lovitură de stat Apare în reuniunea senatului,

înconjurat de militari şi de prieteni înarmaţi. Se aşază între cei doi consuli şi rosteşte o cuvântare moderată, unde însă îşi apără tactica politică şi blamează pe Antonius şi pe susţinătorii acestuia. Consulii rămân muţi, dar, după încheierea reuniunii, fug în grabă din Roma spre Efes, însoţiţi de trei sute de *patres*, favorabili lui Antonius. Lovitura de stat reuşise. Pe de altă parte, numeroşi antonieni dezaprobau influenţa Cleopatrei asupra lui Marcus Antonius, luxul ostentativ şi exotic al modului de viaţă dus de cuplul „regal”. Unii se întrebau dacă războiul deschis împotriva lui Octavian era oportun ori doreau cel puţin ca regina să nu participe la conflictul militar. În ce îl priveşte, Antonius pregăteşte intens războiul. Se marinează şi, însoţit de Cleopatra, se deplasează spre Samos şi apoi spre Atena. De aici, în mai sau iunie 32, el scrie Octaviei că o repudiază şi îi cere să părăsească domiciliul conjugal din Roma. O repudia pentru o regină, considerată de romani ca orientală! Acest fapt a determinat unele defecţiuni în tabăra antoniană. Printre primii ce trădează se afla un antonian dintotdeauna, Lucius Munatius Plancus, fondatorul coloniei Lugdunum (azi Lyon), care îl urmase pe Marcus Antonius în Orient, unde îl slujise ca „procurator al desfătărilor”, *procurator ab uoluptatibus*. Plancus soseşte la Roma şi îl informează pe Octavian că Antonius redactase un testament, încredinţat spre păstrare vestalelor. Atunci Octavian nu şovăie şi recurge la o nouă lovitură de forţă. Smulge vestalelor testamentul lui Antonius şi îl dă publicităţii, inclusiv într-o reuniune a senatului. Antonius confirma redarea unor teritorii copiilor avuţi cu regina Egiptului şi afirma că Ptolemaios Cesarion era adevăratul fiu al lui Iulius Caesar. Fapt mai grav, solicita ca, după moarte, corpul să-i fie incinerat în Forul roman, dar înmormântat la Alexandria. Nu spunea nimic

de cele două Antonii, fiicele sale şi ale Octaviei. La Roma s-a declanşat un imens scandal. Caesar cel Tânăr exploatează testamentul şi susţine cu ostentaţie că Antonius rupsese orice legătură cu Roma. Adăuga că astfel Antonius intenţiona să transfere la Alexandria capitala imperiului. În iulie 32, un *senatus consultum* destituie pe Antonius din toate competenţele lui şi declară război Cleopatrei. Antonius va obţine jurământ de credinţă din partea aliaţilor săi orientali. La rândul său, Octavian conservă puteri extraordinare şi, începând din 31 î.Hr., exercită anual consulatul.

Octavian pune în operă un nou act, contrar uzanţelor instituţionale ale Romei. El însuşi îl prezintă în memoriile sale, *Res Gestare*. El reliefează că, în toamna anului 32 î.Hr., întreaga Italie i-a jurat credinţă ca unui conducător militar, spre a-l vedea învingător la Actium. Acelaşi jurământ a fost prestat de Gallii, Hispanii, Africa, Sicilia şi Sardinia. Printre cei înrolaţi sub stindardele sale se aflau 700 de senatori, dintre care 83 fie fuseseră, fie vor deveni consuli, şi 170 de foşti ori viitori pretori (*Mon. Ane.*, 25). Acest jurământ colectiv, această concertare generală, *coniuratio*, este apreciată de propaganda lui Octavian ca asigurându-i poziţia de „apărător al libertăţii”, *undex libertăţis*, într-un război drept (DC, 50, 4, 6). În realitate, se utiliza o ilegalitate flagrantă. Octavian nu mai asumă competenţe decisive, încredinţate de senat şi de popor, ci se prevalează de un jurământ colectiv, prestat de toţi occidentalii, probabil chiar de necetăţeni, de peregrini. Chiar dacă, în textul elaborat de el însuşi, se operează o disjuncţie între Italia cetăţenilor romani pe de o parte şi senatori consulari ori pretorieni şi peregrini pe de alta. Chiar dacă ulterior procedura instituită de Caesar cel Tânăr se va permanentiza şi legaliza. Fără îndoială, conştientizând ritualismul şi formalismul roman,

ataşamentul faţă de datina strămoşilor, Caesar cel Tânăr a uzitat o cutumă arhaică în declararea războiului împotriva

Cleopatrei. Căci nu se putea recurge la rituri străvechi ca să se declare război altui roman, adică lui Marcus Antonius, de altfel estimat ca subjugat de o regină impudică. Pe de altă parte, se sugera că nu va urma un epilog al războaielor civile, ci un război împotriva unei basilei elenistice, care ameninţa Roma. Pe scurt, s-a recurs la colegiul feţialilor. Cum cerea ritul, aceştia au formulat revendicări adresate Cleopatrei. Apoi, după un timp, *pater pătratus*, însoţit de trei martori, a aruncat lancea sa sângerie împotriva unei coloane de lângă templul Bellonei. Coloana simboliza neîndoielnic teritoriul Egiptului. Se lansa o adevărată cruciadă împotriva Estului. Sau, altfel enunţat, *se trecea oficial de la războiul rece, desfăşurat pe plan psihologic, la un război cald, dotat cu o ideologie congruentă26*. Se pare că *pater pătratus* nu era altul decât Octavian însuşi (DC, 50, 4, 5).

Actium: *urmările sale*

Sfârşitul anului 32 şi iama 31 – 32 au fost folosite de ambele tabere pentru pregătirea coliziunii hotărâtoare. Propaganda a continuat să fie uzitată. Pamflete numeroase dădeau seama de ridiculizări, de multe ori absurde, ale adversarului. Se ajunge şi aici la o manifestă escaladare. Fiecare tabără acuza pe leaderul celeilalte de crime politice şi de depravări sexuale. Ţintele erau căutate aproape exclusiv în domeniul vieţii private. Dar se impune şi o conotaţie religioasă. În măsură mult mai sensibilă decât anterior, contenciosul este închipuit ca o luptă între Apollo şi noul Dionysos-Bacchus.

Anul 31 debutase prin al treilea consulat al lui Octavian, asociat cu Marcus Valerius Messalla Corvinus.

Mecena primeşte misiunea de a gestiona Roma şi Italia, în absenţa lui Octavian. La sosirea primăverii, Octavian pleacă spre Marea Adriatică, împreună cu o flotă numeroasă, comandată de Agrippa. Mulţi senatori îl însoţeau pe Octavian. Între timp Antonius sosise la ţărmul Mării Ionice, în fruntea celei mai importante escadre navale din istoria acelor timpuri. Dispunea de 480 de corăbii de luptă şi de 500 de nqve de aprovizionare. Era slujit de 19 legiuni, susţinute de trupe auxiliare asiatice. Profitând de relaţia sa cu Antonius, Cleopatra consolidase simţitor puterea militară, inclusiv navală, a Egiptului. Aşadar Antonius avea la dispoziţie 70 – 75.000 de infanterişti şi 12.000 de călăreţi. Dar forţa lui Antonius era subminată de trădări în serie ale exponenţilor importanţi ai statului lui major. De aceea şi din alte pricini, Antonius nu începe o ofensivă împotriva Italiei. Octavian ia iniţiativa şi străbate Adriatica, susţinut de 60.000 – 80.000 de infanterişti, 12.000 de călăreţi şi de 400 de nave. Operaţii militare se desfăşoară în trei etape: flota lui Agrippa atacă Peloponezul, ca să lovească în ariergarda inamicului şi să stingherească aprovizionarea acestuia din Egipt. Ocupă Patras şi Corintul, retezând contactul antonienilor cu Peloponezul. În această situaţie, Antonius este obligat să atace. El îşi aşază tabăra în faţa celei a lui Octavian, situată pe ţărmul Mării Ionice. După un eşec suferit de cavaleria sa, el se retrage la Actium, la intrarea în golful Ambracia, din Epir. Intenţionase să-l asedieze pe Octavian, dar ajunge acum să fie el însuşi asediat. Defecţiunile cuprind acum şi pe soldaţii săi de rând. Mulţi dezertează ori trec de partea lui Octavian. Soldaţilor romani le repugna un război, alături de o regină greco-egipteană, împotriva altor romani, compatrioţii lor. În statul major al lui Antonius survin grave disensiuni. Cleopatra, încrezătoare în

propria flotă, sugerează o luptă navală. Antonius, om al bătăliilor de pe uscat, doreşte o confruntare pe continent. Până la urmă Antonius cedează şi se decide angajarea unei mari bătălii navale. „Cherchez la femme”, cum spun francezii.

Această bătălie se desfăşoară la 2 septembrie 31 î.Hr., la Actium, de fapt lângă promontoriul dominat de templul lui Apollo. Flota romano-egipteană beneficia de superioritate numerică faţă de cea a lui Octavian. Dar Agrippa recurge la o stratagemă abilă. Simulează retragerea flotei sale, iar o parte din flota lui Antonius îl urmăreşte. Însă flota lui Agrippa a anihilat practic dispozitivul strategic al escadrelor coaliţiei. Cleopatra asistă la luptă şi, de teama de a nu fi prinsă în cursă, părăseşte bătălia, pe vasul său amiral, urmată de 60 de corăbii egiptene. Observând defecţiunea Cleopatrei (o trădare?), Marcus Antonius fuge şi el cu o parte dintre navele sale. Voise Cleopatra să urzească un şiretlic de război, neînţeles de Antonius? Era ea grăbită să se întoarcă în Egipt, unde se produceau grave dezordini? în orice caz armata de uscat nici nu participase la luptă. Antonius i-a ordonat să se retragă spre Macedonia şi Asia Mică. Însă soldaţii demoralizaţi au preferat cu toţii să treacă de partea lui Octavian. Totuşi, lui Marcus Antonius îi rămâneau suficiente forţe, spre a încerca să-l stopeze pe Octavian în Siria sau în Egipt Numeroşi cercetători consideră că la Actium nici nu s-a desfăşurat o adevărată bătălie, ci doar o simplă ciocnire navală. Efectele psihologice au fost însă de nemăsurat Oare celebra bătălie de la Valmy, din 20 septembrie 1792, între noua armată franceză şi trupele prusiene, disciplinate şi bine antrenate, încheiată cu victoria soldaţilor revoluţiei franceze, nu s-a soldat tot cu o ciocnire modestă? Numai Goethe a înţeles atunci că se producea o cotitură istorică. Mult mai târziu, după

Actium, Cassius Dio va reliefa că a intervenit în acel moment o relevantă cotitură istorică. Caesar cel Tânăr a dobândit stăpânirea întregii lumi romane, încât Principatul său a fost calculat începând din 2 septembrie 31 î.Hr. (DC, 51, 1, 2).

Propaganda lui Octavian a exploatat la maximum şi a exaltat această victorie de la Actium. Poeţii de la Roma cântă pacea încununată cu laurii de la Actium (Ov., *F.*, 1, 7 v. 711) ori izbânda Occidentului asupra Orientului (Hor., O., 3, 4, v. 42). Însuşi Vergiliu îl va figura pe Octavian, luptând, împreună cu senatorii, penaţii şi zeu Romei, împotriva unei regine asistate de divinităţi barbare monstruoase, ca Anubius lătrătorul. Aceşti monştri au luptat zadarnic împotriva lui Neptun, zeiţei Venus, Minervei şi, desigur, mai ales împotriva lui Apollo (Verg., *En.*, 8, vv. 675 – 710). Octavian trece prin Atena şi insula Samos. Începe reorganizarea Orientului roman, în iarna 31 – 30. Este totuşi obligat să întreprindă, în plină iarnă, o călătorie-fulger în Italia, unde Lepidus, fiul fostului triumvir, încercase să dea o lovitură de stat şi unde veteranii legiunilor sale se răzvrăteau. Între timp, la Alexandria, Antonius şi Cleopatra îşi împărţeau timpul între ceremonii fastuoase, divertismente felurite şi proiecte politico-militare utopice. Sindromul maniaco-depresiv al lui Antonius se manifesta din plin. Fostul triumvir era dominat de o melancolie progresivă. Cu toate acestea Antyllus îmbracă toga virilă. Prin Siria, Octavian şi Cornelius Gallus se apropie de Egipt. Antonius sfârşeşte prin a solicita lui Octavian să-l lase să trăiască la Atena, ca simplu cetăţean. Iar Cleopatra trimite daruri lui Octavian şi se declară pregătită să abdice în favoarea copiilor săi.

După câteva lupte victorioase, cavaleria lui Octavian ajunge, în 31 iulie 30, în suburbiile Alexandriei. Trupele

Romei ocupă Alexandria la 1 august 30 î.Hr. Antonius se sinucide şi moare în braţele Cleopatrei. Caesar cel Tânăr tratează regina cu blândeţe, deoarece voia s-o împiedice să ascundă bogăţiile incalculabile ale Lagizilor. Are loc o întrevedere între el şi Cleopatra, în cursul căreia fiecare încerca să-l înşele pe celălalt.

Cleopatra, sirenă desăvârşită, se străduieşte zadarnic să-l seducă pe Octavian. În consecinţă, se sinucide. Caesar cel Tânăr convoacă alexandrinii; în greceşte, făgăduieşte că îi va cruţa, în cinstea zeului lor Serapis, a lui Alexandru, frumuseţii oraşului şi concetăţeanului lor Ariiâs, prietenul său (Plul, *Ani.*, 103; DC, 51, 16, 3). *Transformă Egiptul într-o provincie romană de un tip specific*. Vom reveni în alte capitole asupra statutului Egiptului.

Arius a jucat un rol important în ultimele scene ale tragediei Lagizilor. Caesarion plecase spre Indii, încărcat de avuţii, dar preceptorul său l-a convins să se întoarcă la Alexandria, spre a prelua conducerea regatului. Aici însă Octavian l-a executat pe acest adolescent de cincisprezece ani. Era primejdios să fie lăsat în viaţă fiul autentic al lui Iulius Caesar (Plut, *Ani.*, 104; DC, 51, 15, 5). O bandă de soldaţi romani l-a prins şi decapitat şi pe Antyllus, refugiat lângă altarul consacrat lui Iulius Caesar de către Cleopatra. Copiii Cleopatrei şi ai lui Antonius au fost însă cruţaţi27.

După Actium

Consecinţa cea mai revelatoare a bătăliei de la Actium şi a efectelor ei rezidă în faptul că Octavian, chiar în măsură mai sensibilă decât Iulius Caesar, a devenit stăpânul unic, absolut, al imperiului teritorial al Republicii. Incontestabil, anexarea Egiptului a convertit Mediterana în lac roman; doar Mauretania rămăsese în afara teritoriilor gestionate direct de către Roma. Pe de altă parte, după eliminarea cuplului regal de la

Alexandria, Octavian trebuie să se fi gândit la făurirea unui nou cadru instituţional, care să lichideze definitiv Republica, fără să aibă aerul de a o face; voia să creeze un stat ambiguu, dar relativ stabil, monarhic cu prudenţă, cu deghizări pertinente. Trebuia evitată capcana basileei preconizate de Caesar şi de Marcus Antonius, pe care opinia publică romană nu era dispusă s-o accepte. Însă chiar o schimbare fundamentală, discret iniţiată, trebuia pregătită treptat. În 28 î.Hr., Octavian va promova măsuri legislative deosebit de revelatoare. Va reorganiza senatul, în virtutea unei radicale „alegeri a curiei”, *lectio senatus*, şi va prelua misiunea de prim senator al înaltului consiliu al statului, ca *princeps senatus*. Mai ales deoarece, încă înainte de Actium, Octavian devenise „conducătorul”, *dux*, al romanilor. Fusese investit cu o anumită putere tribuniciană. În consecinţă, constatăm că, în 29 î.Hr., Octavian a putut exclude pe cineva din tribunatul plebei (DC, 52, 43, 2). Încă din 43 î.Hr., se conferise lui Octavian un *imperium* (*Mon. Ane.*, 4). De asemenea, soldaţii îl salutaseră ca *imperator*, general victorios, iubit de zei, începând din luna aprilie a aceluiaşi an. Octavian era *imperator* şi, ca fiu al lui Caesar, din 40 î.Hr., se intitula „imperator Caesar fiu al divinului Iulius”, *imperator Caesar domnului Iulii filius*. În 16 aprilie 29 î.Hr., i se atribuie, ca permanent, titlul de *imperator*.

Pentru moment, la începutul toamnei anului 30 î.Hr., Octavian structurează noua provincie a Egiptului. Vizitează mormântul lui Alexandru. Era el oare fascinat de mitul celebrului cuceritor macedonean, de visul unei măreţii fastuoase? Răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Dar Octavian, care nu recuza violenţa, măsurile extreme, când erau indispensabile, ştia să fie moderat, precaut. Nu va imprima niciodată structurilor

politice create de el o factură ostentativ greco-orientală. Iniţiază purificarea apelor şi a albiei Nilului şi întemeiază „oraşul Victoriei”, Nicopolis, pe locul taberei sale de la Actium. Oraş hărăzit zeilor Marte şi Neptun. Decide mărirea templului lui Apollo şi orânduirea anumitor jocuri cvinevenale, comemorative ale victoriei de la Actium. La Roma, la 13 septembrie 30, Octavian primeşte de la senat cununa obsidională, odinioară conferită generalilor de soldaţii salvaţi de la masacru. În Forul lui August, această decernare a cununii obsidionale va figura pe soclul statuii lui Octavian (Plin., 22, 6, 3). Caesar cel Tânăr petrece iarna 30 – 29, călătorind întâi în Siria, până la Eufrat. La 1 ianuarie 29, la Samos, începe al cincilea consulat. Orientul, populat de regate vasale şi de provinen anterior fidele lui Marcus Antonius, pune probleme complicate. Octavian reorganizează dispozitivul roman, unde cele trei provincii, Asia, Bithynia-Pont şi Siria, erau flancate de mici state clientelare. Se interesează de Armenia, însă nu o ocupă din nou. La 11 ianuarie 29, la Roma a fost închis templul lui Ianus: porţile lui erau deschise în timp de război. Închiderea lor ilustrează inaugurarea unei ere de pace şi prin excelenţă sfârşitul războaielor civile. Câteva cetăţi greceşti iau numele de Caesarea. La începutul verii anului 29, Octavian se întoarce la Roma. Mulţimea, având în frunte magistraţii, îl întâmpină cu pompă la poarta Capena. În sfârşit, în 13, 14 şi 15 august 29, Octavian celebrează, cu un fast orbitor, un triplu triumf: asupra illyrilor, asupra Cleopatrei, la Actium, şi în sfârşit asupra Alexandriei. Pe străzile Romei, printre mase de romani entuziaşti, se succed parade somptuoase. În prima zi, se celebrează izbânda repurtată asupra pannonienilor şi dalmaţilor. Ziua următoare este hărăzită victoriei de la Actium, iar ultima cuceririi Egiptului. Este prezentată prada luată

în Egipt şi imaginea Cleopatrei, împodobită cu însemnele regatului cândva faraonic, în urma efigiei reginei, defilează gemenii ei, Aléxandros supranumit Soarele (Hélios) şi Cleopatra – Lima (*Selene*; DC, 51, 21). În restul anului, se desfăşoară, în cercul restrâns din jurul lui Octavian, acum în vârstă de 33 de ani, discuţii aprige privitoare la orânduirea statului roman, ce trebuia înnoit Totodată se întreprind lucrări revelatoare pentru un nou tip de urbanism. În 28 î.Hr., consulii anului, adică Octavian şi Agrippa, asumă competenţe cenzoriale. Trecuseră mulţi ani de la ultima recenzare a cetăţenilor. De asemenea, este inaugurat templul lui Apollo de pe Palatin, început după 36 î.Hr. Încă din 30 î.Hr., Octavian demobilizase enormul număr de militari, de fapt majoritatea soldaţilor din cele 70 de legiuni existente imediat după Actium. Pentru împroprietărirea lor, se apelează la noi confiscări de bunuri diverse, în special de loturi agricole ale partizanilor, fie reali, fie prezentaţi ca atare, ai lui Marcus Antonius. Concomitent se cumpără terenuri, la ţară, cu aurul egiptean.28 Se prefigurează minuţios lovitura de teatru din ianuarie 27 î.Hr. Dar ea va fi obiectul capitolului următor.

Economia. Mutaţiile sociale profunde

Economia Italiei şi a imperiului teritorial al Republicii se dezvoltă între parametrii evocaţi în capitolul anterior. Desigur numeroase conflicte politico-militare, minişi macrorăzboaiele civile afectează, până la un anumit nivel, desfăşurarea normală a vieţii economice, a schimburilor comerciale. Mai ales în Italia se adăugau, ca factor destabilizator, mutaţiile radicale ale proprietăţii, confiscările de loturi agricole. S-a calculat că aproximativ 120.000 de oameni au beneficiat de împroprietăririle iniţiate de triumviri. Octavian îşi va atribui întemeierea a 28 de colonii. Se deschid noi pieţe

comerciale. Se produce o deplasare spre nord a prosperităţii economiei italice. Provinciile occidentale încep totuşi nu numai să prospere, ci să se „romanizeze”, să treacă de la o economie de subsiştenţă prin excelenţă la economia „de piaţă” a liberei întreprinderi. Economia Orientului elenistic, deja foarte dezvoltată, în conformitate cu standardele antichităţii, producătoare de bogăţii exorbitante, izbuteşte să suporte majorările de impozite, taxele suplimentare impuse de conducătorii romani, îndeosebi cezaricizii şi Marcus Antonius. Veleităţile dirigiste ale unor competitori ai puterii, „Ies chefs de guerre”, cum îi definesc francezii, mai cu seamă ale lui Caesar, nu pot totuşi bloca expansiunea economiei de tip capitalist. De altfel, trebuie precizat că Octavian a întreprins eforturi în vederea estompării acestor veleităţi şi liberalizării comerţului, industriei etc. Problemele agriculturii rămân prevalente: disputele facţiunilor politice adoptă frecvent ca obiectiv tocmai structurile economiei rustice.

Până la urmă, agricultura Italiei îndeobşte reuşeşte să progreseze. Aceste progrese sunt vizibile în special în unele zone, ca, de pildă, Campania, unde prosperă culturile viţei de vie şi ale măslinului, pe când în Samnium şi în ariile sabine predomină în continuare creşterea vitelor. Înfloreşte şi Gallia cisalpină. Neîndoielnic, problemele proprietăţii se acutizează în condiţiile augmentării neîncetate a marilor domenii agricole. Cu toate acestea subzistă şi chiar propăşesc micile şi mijlociileproprietăţi. Roma şi Italia sunt obligate să importe masive cantităţi de produse de consum. Numai produse foarte perisabile, ca legumele şi fructele, simt produse şi îndreptate spre consum în Italia. Modalităţile de exploatare sunt tot mai diversificate. Cu siguranţă, se află în plină expansiune

producţia artizanală, ca şi schimburile comerciale. Acestea din urmă sunt facilitate de expansiunea infrastructurii rutiere, de emergenţa unor noi porturi maritime. Comerţul maritim înfloreşte mai ales în perioadele de eradicare ori măcar de stopare a pirateriei.

Escaladarea violenţelor şi a taxelor impuse de învingători, adesea efemeri, nu poate împiedica aşadar dezvoltarea comerţului de mari proporţii şi nici a unor sofisticate tehnici monetare şi bancare. Continuă să se dezvolte mari societăţi pe acţiuni. Claude Nicolet s-a referit la emergenţa unei „aristocraţii a comercianţilor şi a bancherilor”. *Roma şi imperiul său devin capitaliste, neîndoielnic între limitele structurilor antice*.

Dar factorul cel mai creativ, în direcţia unei noi societăţi, l-au constituit mutaţiile sociale majore. După 44 î.Hr., aşa-numita „revoluţie romană” îşi atinge o desăvârşită împlinire. Vechea *nobilitas*, subminată de o decompoziţie progresivă, tinde să cedeze locul unei noi „clase politice”. Trebuie să aşteptăm vremea lui Caesar ca un Fabius Maximus să readucă un consulat în ginta Fabiilor. În senat, patricienii sunt categoric depăşiţi de plebei; în 55 î.Hr., dintre 415 senatori numai 43 sunt patricieni; ceilalţi fiind plebei. Aceşti senatori plebei năzuiesc totuşi să constituie o castă închisă, puţin favorabilă împărţirii bogăţiilor şi privilegiilor cu noii veniţi. Sunt toţi optimaţi şi ultraconservatori, exponenţi ai unei cauze pierdute din start. Între 43 şi 31 î.Hr., vechii senatori, decimaţi de prescripţii şi de încleştarea între clanurile politice, pierd pe reprezentanţii lor cei mai marcanţi. În consecinţă, în 43 î.Hr., în senat nu mai figurează decât o duzină de consulari. Fără nicio îndoială, mai puţin Iulius Caesar şi în măsură mai sensibilă Octavian modifică fundamental compoziţia senatului şi a ceea ce s-a caracterizat ca ordinul

senatorial. Ascensiunea „noilor senatori”, *noi senatores*, amplifică peste măsură rândurile senatului, care, astfel cum am constatat, ajunge să numere o mie de membri înainte de bătălia de la Actium. E

Printre adepţii lui Octavian se număra Lucius Tarius Rufus, provenit din păturile cele mai modeste, ajuns la un consulat suffect, în 16 î.Hr., care cumpărase în Italia proprietăţi valorând o sută de milioane de sesterţi. Cazul limită a fost cel al lui Vedius Pollio, libert ajuns cavaler. Acesta arunca peştilor săi carnivori pe sclavii culpabili de o vină minoră. Octavian nu a onorat testamentul funambulesc al acestui „parvenit” (Sen., în 3, 40, 2; *Clem*., 3, 16, 2 – 3; Plin., 9, 39, 2; Tac. *An*., 1, 10). Octavian a pus în operă o tactică, aproape sistematică, de promovare a unei noi „clase politice”, senatorialo-ecvestre. Îi era imperios necesară o nouă elită socio-politică, programată să-l susţină. În afară de aceasta se impunea o remodelare a senatului, operată de Octavian chiar înainte de 27 î.Hr.

Creşterea influenţei exercitate de ordinul ecvestru constituie un fenomen de importanţă cardinală. Cavaleri sunt fiii de senatori, înainte de quaestură, vlăstarele altor cavaleri, cetăţeni bogaţi, prin excelenţă *publicani*, arendaşi de impozite şi de lucrări publice. Ordinul ecvestru este permanent împrospătat de notabili municipali din Italia. La sfârşitul Republicii, el numără mai multe mii de membri, purtători ai inelului de aur, care au servit ori servesc ca ofiţeri superiori, care votează sau au votat în cele 18 centurii ecvestre din adunarea centuriată. Unii pătrund abuziv în acest ordin. Preţ de douăzeci de ani, între 42 şi 22 î.Hr., în lipsa cenzorilor abilitaţi să întocmească listele noilor cavaleri, se strecoară în ordinul ecvestru tot felul de inşi, adesea numai posesori ai unor averi provenite din proscripţii sau din diverse confiscări de bunuri. Invers, cavaleri de

viţă veche trebuie să părăsească ordinul ecvestru numai datorită faptului că, în timpul războaielor civile, optaseră pentru tabăra celor ulterior înfrânţi.

Cicero pledase pentru concordia ordinelor, alianţa elitelor Romei, care nu excludea decât extremiştii, optimaţi ultraconservatori, precum Caecilii Metelli sau *nobiles* de genul lui Clodius, care agitau plebea nevoiaşă. Dar raporturile cavalerilor cu senatorii se menţinuseră complicate şi adesea tensionate. Iar, după ce, în 63 î.Hr., cavalerii şi Cicero au refuzat legile agrare, se deterioraseră şi relaţiile ordinului ecvestru cu *populares*. Iată pentru ce însuşi Cicero a renunţat la *concordia ordinum* şi a pledat pentru „înţelegerea” ori „consensul tuturor celor buni”, *consensus omnium bonorum*, alianţa moderaţilor din toate categoriile sociale. Cicero se gândea mai cu seamă la notabilii municipali italici. Caesar a adoptat o tactică ambiguă, însă abilă, pragmatică, faţă de cavaleri. A scăzut obligaţiile publicanilor, care vărsau statului o mare parte din taxele percepute, şi a încercat să stăpânească ferm dezvoltarea ordinului ecvestru. În anturajul său au figurat trei categorii de cavaleri, avizi de puteri şi de îmbogăţire. Adică ofiţeri de stat major, ca Mamurra, celebru atât pentru curajul lui, cât şi din pricina viciilor, incriminate de Catul, sau ca Ventidius, răspunzător acum al transporturilor şi aprovizionării armatelor, înainte de a deveni strălucit general al lui Marcus Antonius. Adică anumiţi cavaleri ce militau în imediata apropiere a dictatorului ca propagandişti: scriau lucrări istorice sau pamflete, ca Oppius şi milionarul Cornelius Balbus. Adică bancheri, suporteri financiari ai dictaturii, precum Gaius Mattius, redutabil om de afaceri, ori Gaius Rabinus Postumus, fiu de publicări, cămătar destoinic (împrumutase pe Ptolemaios Auletes, regele Egiptului, căruia îi devenise ministru de finanţe). După

idele lui Marte, numeroşi cavaleri au profitat de transferurile de proprietate. Ei sunt foarte activi în toate clanurile politice. Creditul lor politic şi financiar depăşeşte adesea pe cel al consularilor. Nu ne referim doar la Mecena. Ci şi la alţii, precum Gaius Proculeius, prieten apropiat al lui Caesar cel Tânăr, prefect al flotei, care a refuzat demnităţi senatoriale. Sau la Gaius Cornelius Gallus, plasat de Octavian, ca adevărat vicerege, în fruntea gestionării Egiptului.

Adesea tot atât de opulenţi ca senatorii sau chiar mai bogaţi, cavalerii sunt forţa motrice, vârful de lance al economiei liberei întreprinderi, lumii afacerilor, capitalisinului roman. Concomitent, ei sunt în general favorabili consolidării puterii personale, remodelării instituţiilor, emergenţei unui regim politic monarhic, cel puţin *de facto*. Ei vor furniza cele mai numeroase cadre ale administrării Imperiului, după 28 î.Hr. Cu toate acestea, anii ’70 – 28 î.Hr. Înregistrează, ca fenomen deosebit de pregnant, ascensiunea irezistibilă a burgheziei italice şi a elitelor provinciale. Am constatat că, după un scurt stagiu în rândurile ordinului ecvestru, sub Iulius Caesar şi îndeosebi sub Octavian, exponenţii acestor elite italice şi provinciale pătrund în senat. Astfel ajunsese tribun al plebei, în 44 î.Hr., poetul Gaius Helvius Cinna, originar din Gallia cisalpină, linşat de plebe, cum am semnalat mai sus, după asasinarea lui Caesar. *Fenomenul progresiei acestor muncipali şi cavaleri spre senat ni se pare revelator, chiar dacă proporţia acestor privilegiaţi era modestă*. Nu ne referim doar la italici, precum Pubhus Vatinius ori istoricul Gaius Sallustius Crispus. Este şi cazul consulilor anului 43 î.Hr., Aulus Hârtius şi Gaius Vibius Pansa, ambii proveniţi din burghezia italică. Sau al consulului anului 39 î.Hr., mai sus menţionat, Gaius Salvidienus Rufus. Ori al lui Agrippa.

Din Italia, din Umbria, Lucania, Picenum etc. Provin căpetenii politice, precum Lucius Munatius Plancus, Gaius Calvisius Sabinus, Gaius Norbanus Flaccus, Lucius Caninius Gallus, Gaius Sosius, Lucius Comificius, probabil toţi de obârşie municipal-italică. Se poate adăuga Marcus Vinicius, fiul unui cavaler dintr-o colonie din Campania, prieten personal a lui Octavian, consul suffect în 19 î.Hr. Nu ne mai referim la Ventidius, originar din Picenum, menţionat de noi mai sus. În orice caz, în timpul lui Octavian elitele italice se impun în peisajul social. Centurioni lăsaţi la vatră pătrund în consiliile municipale. Unu centurioni acced în ordinul ecvestru. Adesea fiii lor parcurg cariere sociale relevante. Această constatare este validă şi pentru unii foşti soldaţi, în special pentru urmaşii lor. Astfel, un fost soldat, veteran al lui Pompei, de obârşie din Reate (azi Reti) adică din Sabinia, va avea un fiu ajuns cavaler, Titus Flavius Sabinus, căsătorit cu fiica altui cavaler şi soră a senatorului Vespasius Pollio. Iar fiul lor şi nepotul unui simplu soldat va fi împăratul Vespasian! în orice caz, mulţi municipali italici intră în ordinul ecvestru.

Înnoirea socială afectează şi plebea romană. Plebea agricolă şi cea urbană, *plebs urbana*, rămân factori prioritari de producere a bunurilor materiale. Chiar dacă plebea de la Roma constituie o pătură privilegiată, condiţiile de existenţă ale anumitor exponenţi ai săi şi ale plebei rurale sunt în continuare dificile. Desigur, plebea de la Roma nu alcătuieşte un grup social omogen. Se constată substanţiale deplasări de populaţie spre oraşele italice şi spre Roma, dar şi spre coloniile din provincii. *Fenomenul social cel mai izbitor al acestor decenii îl reprezintă tocmai mobilitatea*. *Nu ar fi fost posibilă expansiunea economiei liberei întreprinderi dacă n-ar fi operat masiv această mobilitate socială*. Se reliefează un enorm amalgam, un

„brasaj” – *sit uneia uerbo* – al populaţiilor şi culturilor. Fapt subliniat de Marcel Le Glay.

Neomogenă continuă să fie de asemenea masa sclavilor. Nu se mai produc însă ample revolte ale sclavilor. Una dintre cauzele calmării masei servile rezidă în proliferarea semnificativă a eliberărilor de sclavi. O treime din sclavi sunt eliberaţi. Cicero semnalează că, în şase ani, un sclav disciplinat şi harnic putea obţine eliberarea (*Phil.*, 7, 11). Sclavii publici, *serui publici*, sunt salarizaţi şi uneori se căsătoresc cu femei născute libere. Liberţii şi ascensiunea lor constituie, alături de veterani, izvor de promovare şi de primenire socială. Horaţiu era fiu de libert Nu erau rare căsătoriile între o libertă şi un om născut liber. Octavian va fi nevoit să interzică realizarea căsătoriilor între senatori şi liberté. Anchetele statistice, operate asupra celor 60.000 de inscripţii din Roma, denotă marele număr de liberţi nominalizaţi la sfârşitul Republicii. Orice libert este mândru de dobândirea cetăţeniei romane. Anumiţi liberţi beneficiază de o promovare socială rapidă. Datorită prescripţiilor, liberţii, îmbogăţiţi în comerţ, cumpără avantajos pământurile învinşilor politici. Mulţi liberţi realizează profituri băneşti stupefiante. Încât, spre a pregăti Actium, Octavian impune liberţilor achitarea unei taxe speciale. Numeroşi liberţi se vădesc a fi financiari performanţi şi intervin în afacerile puternicilor zilei. Liberţii mişună în anturajul lui Octavian şi joacă roluri importante în administraţia municipală. Sub al doilea triumvirat, se profilează un corp social, alcătuit din senatori, cavaleri şi liberţi, dresaţi de conducătorii statului, menit ulterior să formeze un eşalon important al gestionării civile şi îndeosebi financiare a noului tip de stat

Viaţa cotidiană şi privată

Continuă procesul înmulţirii jocurilor, spectacolelor,

distracţiilor de toate tipurile. Ceea ce nu înseamnă că la Roma şi în oraşele Italiei sau ale provinciilor nu se muncea, în timp ce în agricultură se trudea din greu. Mentalitatea acelor timpuri este marcată de afişarea dispreţului faţă de munca manuală. Dar numai notabilităţile arborau valorizarea inactivităţii, a existenţei oţioase. Care implica totuşi munca intelectuală şi împlinirea misiunilor cetăţeneşti. Agitaţiile politice, războaiele civile, prescripţiile perturbă viaţa cotidiană a romanilor. Cu toate acestea mulţi romani le priveau ca spectacole pasionante.

Viaţa la Roma genera multe complicaţii. Se dezvoltă cartiere întregi de blocuri, de *insulae*, înalte de cinci, şase, chiar şapte etaje. Cei mai înstăriţi ocupau, într-o *insula*, parterul. Etajele superioare sunt ocupate de săraci. Chiar oameni foarte bogaţi posedă apartamente în *insulae*, pe care adesea le închiriau sau le păstrau pentru întâlniri clandestine, uneori „galante”. Aceste imobile, construite în grabă şi din materiale precare de o mână de lucru necalificată şi ieftină, se prăbuşesc destul de frecvent Zadarnic cenzorii edictau norme legale de construcţie, pe care antreprenorii aflau mijloace de a le ocoli rapid. Străzile înguste erau întunecate noaptea: numai câteva minute puteau pătrunde razele lunii pe aceste uliţe strâmte. Trei tipuri de stradă se impun la Roma: drumul îngust, *iter*, exclusiv pietonier, *actum*, adică o cale de comunicaţie sortită trecerii unui ingur vehicul, deci având sens unic, şi *uia*, aproape bulevard, permiţând circulaţia în dublu sens, a doua care s-au trăsuri, venite din direcţii opuse. Totuşi, multă vreme, la Roma nu au existat decât două asemenea căi, *uiae*. Ne referim la *uia sacra* şi la „calea nouă”, *uia* nouă. Niciuna dintre ele nu ajungea în cartierul periferic al Suburei. Zgomotele, poluarea sonoră şi, în general, poluarea caracterizau Roma

secolului I î.Hr. Am remarcat că Iulius Caesar încercase o sistematizare a haosului urbanistic al Romei. Dar fără efect generalizat, deşi Oraşul devenise un vast şantier. *Insulae* şi cocioabele se învecinau cu locuinţe private relativ elegante. Se întâlneau totuşi parcuri somptuoase, ca grădinile lui Salustiu. Aceste grădini ocupau întreaga parte orientală a actualului Pincio. Teatrul permanent al lui Pompei domina Câmpul lui Marte, alături de templul zeiţei Venus şi de cel mai vechi parc public al Romei, înconjurat de porticuri. Teatrul lui Pompei asuma o funcţie simbolică. Ilustra harisma şefului militar victorios, de esenţă supraumană, aproape divină. Forul lui Caesar comporta idealul de substanţă monarhică a coborâtorului din Venus şi din Enea. Am observat însă că în jurul acestor monumente, destinate să fascineze mulţimile Romei, prevala agitaţia îngustelor străzi, pline de „zgomot şi de furie”. Cum reliefa Marcel Le Glay, legitimităţii statului se contrapunea legitimitatea străzii, locaş al ciocnirilor sângeroase şi al tâlhăriilor. Caesar şi în special Octavian statornicesc însă un acord între stradă şi *imperator*. Roma ajunge să numere până la 800.000 de locuitori.

În restul Italiei, ca epifenomen al generalizării cetăţeniei romane şi al înavuţirii marilor comercianţi (*negoţiatores*) italici, se desfăşoară un amplu proces de urbanizare pregnantă, relativ sistematică. Oraşe vechi şi oraşe noi sunt înzestrate cu ziduri de incintă, cu foruri, teatre, temple, încă din 130 î.Hr., un orăşel ca Pompei dispune de trei sau patru case elegante şi de confortabile conace suburbane. Aşa-numita casă a Faunului cuprinde două atriuri, două peristiluri-grădină şi mozaicuri somptuoase. Are o suprafaţă de 3.000 m², mai amplă decât cea a palatului regal din Pergam. Casele relativ elegante din Roma, deşi încă pe suprafeţe restrânse, posedă terme private. Pretutindeni însă se

înmulţesc băile publice, şcolile gladiatorilor, terenurile de exerciţii sportive, teatrele. În vremea edilităţii lui Agrippa proliferează la Roma băile private.

Viaţă privată se dezvoltă între cadrele menţionate în capitolul anterior. Baia, exerciţiile sportive ocupă poziţii relevante în existenţa romanilor. Individualismul se răspândeşte cu o pregnanţă manifestă. Teoretic, în interiorul ginţii, subzistă încă drept validă autoritatea părintelui, *patria potestas*. În practică nu se mai ţine seama de ea. Se înmulţesc simţitor divorţurile. Creşte numărul meretricelor, curtezanelor de lux, dar şi cel al femeilor „libere”, arhetipuri ale feministelor timpului nostru. Acestea trăiesc după. Plac şi, măritate sau nu, îşi iau numeroşi amanţi. Mondenele epocii întreţin saloane reputate, unde invită oameni politici, bogăţii vremii, însă şi scriitori talentaţi. Banchetele fastuoase se prelungesc până în zori. Se servesc feluri de mâncare sofisticate, adesea foarte exotice şi stropite cu vinuri alese. Muzică şi dansuri, frecvent orientale, desfată mesenii, care se lansează des în discuţii savante, intelectuale ori politice. Continuă să se dezvolte vilegiatura în reşedinţele secundare, îndeosebi în Campania. Se propagă moda „termalismului” roman, a curelor medicale, în Campania, dar şi în Macedonia ori în Gallia narboneză, unde prosperă hidroterapia, pe lângă Massilia şi în Sicilia. Se practică atât hidroterapia caldă, cât şi cea rece. Se consideră că apele sulfuroase au efect benefic asupra sistemului nervos, iar alte ape ajută la eliminarea paraliziilor şi a bolilor interne. În Campania, „promotorii imobiliari” construiesc intensiv noi reşedinţe secundare şi instalaţii termale complicate, băi suspendate, cade de baie-leagăn. S-au descoperit inscripţii publicitare, care elogiază acţiunea benefică a curelor termale, a vinurilor şi bucatelor, de consumat în Campania. Dar se dezvoltă şi turismul în insulele

greceşti, în Asia Mică, în Africa proconsulară, în Egipt etc. Se încing controverse asupra utilităţii sau inutilităţii vilegiaturii, care reverberează şi în literatura vremii. Cu siguranţă, nu toţi romanii trăiesc la nivelul opulenţei. Nu trebuie uitat că nu exista electricitatea. Dacă în locuinţele elegante se utilizau instalaţii de luminat complicate şi relativ puternice, numeroşi romani nu dispuneau decât de opaiţe foarte modeste, încât trăiau şi munceau zi-lumină. Ca pe timpul lui Ceauşescu, în secolul anterior. Se încălzeau defectuos iama, nu dispuneau de uşi şi ferestre adecvate. Nu trebuie de asemenea uitat că nu existau batiste şi că făceau ravagii maladii contagioase. Vârsta medie a bărbaţilor şi femeilor era scăzută. Cu unele excepţii, romanii mureau tineri. Mortalitatea infantilă era foarte răspândită.29

Mentalităţile

Devine tot mai pregnantă criza mentalităţilor, a identităţii naţionale, declanşată încă în secolul al II-lea! C. Se intensifică febrilele căutări ale unui nou discurs mental, ale unei noi identităţi. Cum am arătat mai sus, se manifestă cu forţă, pe scena politică, noi categorii sociale şi etnice. Se învederează dificilă adaptarea psihologică la condiţiile făurite de imensitatea imperiului teritorial al Romei, devenit multicultural şi multirasial, foarte diversificat în orice caz. Marcel Le Glay constată tendinţa ruperii de trecut, a uitării lui, a disoluţiei legăturilor sociale tradiţionale, a vânării cu orice preţ a noutăţii. De aceea Cicero pledează pentru o întoarcere la istorie, desigur, la o istorie critică, însă totuşi focalizată pe obiective educative şi moralizatoare, fie ele şi propagandistice (*Fam.*, 5, 12, 3 – 8; *Or.*, 34, 120; *Leg.*, 2, 5 etc.). De aceea Cicero exaltă o istoriografie respectuoasă faţă de riturile oficiale şi de religia tradiţională (*Rep.*, 1, 36; 2, 9; *Leg.*, 1, 7 – 8; 15,

2, 4, 7 – 8; 10 – 16). El încerca astfel să riposteze crizei acute a valorilor şi metavalorilor romane. Se trece la o nouă cultură, la ceea ce Marcel Le Glay definea ca o dublă mişcare culturală. Aceasta ar fi rezidat în difuzarea culturii la scară mediteraneană, ca şi la criza acesteia la scară romană. Chiar regatul numid fusese marcat de civilizaţia elenistică. Mausoleele regale ale numizilor datorau o parte din arhitectura lor monumentelor lumii greco-orientale. Africa berberă preromană se convertise la cultura elenistică. Însă, în secolul I î.Hr., civilizaţia elenistică se transfigurează în greco-romană.

În Gallia meridională elenizată, ceramica din Campania substituie pe cea grecească. În Hispania, zeul Melquart din Tyr se menţine la Gades, dar este echivalat cu Hercule. În Africa de nord, zeul dominant Baal Hamman devine Saturn, iar Tanit este înlocuit de Iuno Caelestis. Limba neopunică este substituită de cea latină. Printre scriitorii romani emerg provinciali ca Varro din Atax şi Cornelius Gallus, originari din sudul Galliei, ori Seneca Tatăl, născut în Hispania pe la 55 î.Hr. Unificarea mentală şi culturală a bazinului mediteranean se înfăptuieşte sub egida Romei, cu toate că în Răsărit greaca persistă ca limbă prevalentă. Romanitatea începe să fie percepută ca o civilizaţie a universalului. Împrospătarea mentalităţilor colective, pe plan politic, ca şi spiritual, alcătuieşte marca originală a deceniilor de care ne ocupăm. Fără îndoială, trăsăturile etnostilului roman, ale utilajului mental persistă, dar înveşmânta adesea noi expresii. Nu numai ritualismul, ci şi pragmatismul, constructivismul, formalismul sunt puse la lucru în noi condiţii. Nu lipsesc desigur tensiuni majore, adesea operând la sorgintea celor micro- şi macropolitice.

Tinde să se modifice şi atitudinea romanilor faţă de

„celălalt”, de străin, de neroman, îndeosebi dacă acesta se află în interiorul fruntariilor imperiului teritorial. Starea de spirit a cetăţeirilor faţă de „barbar” evoluează, cum se schimbă şi conotaţiile termenului respectiv, cel de *barbarus*. Se pledează insistent în favoarea unei colonizări umanitare şi umane a provinciilor. Iulius Caesar se străduieşte să propovăduiască şi să pună în practică toleranţa faţă de provinciali. Marcel Le Glay considera revelator cazul sittianilor din Africa de nord. În nordul Numidiei ia naştere o confederaţie de patru cetăţi-colonii. Berberii din zonă devin rapid, prin naturalizare, sittiani romani. Ei adoptă zeităţile Romei, fără a renunţa la ale lor. În inscripţii întâlnim nume ca Publius Sittius Ianigur ori Gaius Iulius Gaetulicus, în mod cert ale unor cetăţeni berberi la origine. Iar coloniştii romani, campanieni, instalaţi aici, adoptă zei indigeni. Iată de ce epigrafia înregistrează o zeiţă, *dea, Caelestis Sittiana*, adică Tanit-Caelestis, divinitate cartagineză romanizată. Arta regiunii dă seama de asemenea de o abilă fuziune berberoromană. Eforturile lui Octavian continuă şi intensifică strategia tatălui adoptiv al triumvirului. Interesantă este şi investigarea percepţiei ciceroniene a termenului de *barbarus*, efectuată de Gérard Freyburger şi reluată de Marcel Le Glay. La suprafaţă, statutul populaţiilor pare neschimbat. De o parte a „baricadei” sunt situaţi romanii şi grecii, cu toate că aceştia din urmă sunt bântuiţi de frivolitate şi de nerespectarea lealităţii, *fides*. Pe când de cealaltă se plasează „barbarii”, adică toţi ceilalţi, străini de civilizaţia greco-romană. Totuşi, gradual şi insidios, Cicero imprimă vocabulului *barbarus* o evoluţie, în sens moral. Barbar este mai ales omul rudimentar, grosolan, brutal, lipsit de moralitate. În consecinţă, Verres, Clodius şi Marcus Antonius se învederează a fi *barbari*,

pe când gallii, africanii etc. Pot accede la „omenie”, *humanitas*. Or „uman”, *humanus*, se contrapune percepţiei aşa-numitului *barbarus*. În afară de aceasta Cicero se pronunţă clar pentru o exploatare tolerantă, umană, romanizată, a „celorlalţi”, a provincialilor. Se transformă totodată reacţia mentală colectivă faţă de puterea personală, de regalitate. Sentimentele mulţimii la 15 februarie 44 î.Hr., ca şi după asasinarea lui Iulius Caesar, ni se par grăitoare. În starea de spirit a unei mari părţi din opinia publică romană se ivise o mutaţie fundamentală. Se declanşează un fenomen reliefat de către Marcel Le Glay: elaborarea psihologică a Principatului, „une élaboration psychologique du principat”. Pe de altă parte cetăţenii ajunseră în stadiul în care acceptau orice, în condiţiile triumfului păcii civice.

Riposta lui Cicero nu a fost singulară, deşi nuanţată. De fapt nu se află în cauză numai răspunsul mentalului colectiv la cosmopolitizarea imperiului teritorial, ci şi integrarea acestui fenomen în străvechiul patriotism roman. Se înfiripează ideea că, alături de „mica patrie”, *patria naturae* (localitatea de baştină), există „marea patrie”, patria comună politică, civică şi politică, *patria communis*, care trebuie să însufleţească sentimentele locuitorilor imperiului teritorial. În acest mod se profilează ataşamentul dublu faţă de pământul natal şi de vasta patrie colectivă. Numai în acest fel se exprimă noul discurs mental al cetăţenilor, susceptibil să reliefeze patriotism roman şi italic, indiferent de locurile de baştină, în condiţiile dispariţiei percepţiei zidurilor Cetăţii, Oraşului. La Actium s-a afirmat clamoros patriotismul italic şi roman30.

Religia, filosofia, literatura

Noi aspiraţii religioase se dezvăluie chiar înainte de asasinatul lui Iulius Caesar. Indubitabil, mitul

suveranului atotputernic nu se putea impune cu uşurinţă. Idele lui Marte au demonstrat elocvent aceasta. Sacralizarea puterilor personale se profilează ca un corp străin, adăugat vechilor rituri, însă acceptat de anumiţi cetăţeni. Auguratul, calitatea de *augur*, a fost uzitată abundent de către Octavian, în vederea servirii ţelurilor lui politice. Totuşi adesea în van propagandiştii puterii personale exaltau preeminenţa căpeteniilor politice, investite cu o aură divină. Incontestabil, personalizarea rugăciunilor adresate zeilor năzuia să impună cetăţenilor estomparea progresivă a zeităţilor tradiţionale, în favoarea generalului victorios ori a monarhului *in spe*. Zadarnic se apela la omagiile religioase aduse, în lumea elenistică, suveranilor învingători. Zeii tradiţionali suportă, în măsură mult mai redusă decât au estimat anumiţi cercetători moderni, o eroziune substanţială a fidelităţii credincioşilor. Este adevărat că se contura un vid al credinţelor, compensat de astrologie, magie, vrăjitorie, mai sus consemnate. Tocmai pe un asemenea teren labil progresează veleităţile de a diviniza comandantul militar şi şeful politic victorios. În orice caz, nimeni nu credea în ei ca zei ori semidivinităţi. Chiar dacă Octavian şi-a arogat postura de exponent privilegiat al lui Apollo. Era nevoie de credinţe religioase sensibil mai consistente şi mai fiabile. Contau prea puţin ideile intelectualilor, de multe ori agnostici, însă dispuşi să promoveze cultul bunului suveran aproape zeu. Majoritatea cetăţenilor rămâneau fideli cultelor tradiţionale sau religiilor orientale, în curs să penetreze peisajul religios italic.

Arhitectura şi artele plastice evoluează în continuare în funcţie de coordonatele reliefate de noi în capitolul anterior. Am semnalat mai sus eforturile urbanistice puse în operă de Pompei, Iulius Caesar şi de triumvirii

anului 43. Se pot enunţa remarci similare în ce priveşte filosofia. Epicureismul roman, prin excelenţă cel senatorial, atinge apogeul său. Nu ne gândim numai la Caesar şi la anturajul lui. Dar acum se scrie de către Lucreţiu principala operă epicureică păstrată din antichitate. De asemenea Noua Academie atinge vârful expansiunii sale, datorită difuzării operelor lui Cicero, mai cu seamă a scrierilor lui filosofice. Noua Academie este profesată şi de alţi scriitori, precum Salustiu şi Atticus. Stoicismul îşi află de asemenea o formă plenară a dezvoltării. Asociaţiile, socialiciile, cercurile cultural-politice comportă o notabilă expandare. Ele progresează în jurul lui Atticus, Cicero, Caesar, poeţilor neoterici.

Proza latină înregistrează unul dintre marile momente ale existenţei sale. Se trece aproape brusc de la sfârşitul preistoriei şi începuturile dezvoltării prozei latine la unul dintre piscurile expansiunii ei. Scriitura prozei află o rafinare şi o strălucire inedite, practic de nedepăşit în alte secvenţe istorice. Acum îşi scriu operele fundamentale Caesar, Salustiu şi, desigur, Cicero. Geniu pluriform, adevărat „om universal", *homo uniuersalis*, Cicero străluceşte nu numai în domeniul artei oratorice şi al epistolografiei, ci şi în materie de filosofic, politologic, teorie retorică. El creează de fapt proza filosofică romană şi aclimatizează în mediul roman cuceririle filosofiei greceşti. Cicero dă seama de patru mărci fundamentale ale unei gândiri plurivalente. În „primul rând el făureşte o doxografie, pendinte de Noua Academie posteameadeică, îndeosebi de ideile lui Philon din Larissa şi ale lui Antiochos din Ascalon. În al doilea rând Cicero creează o dialectică probabilistă. În al treilea rând el elaborează un limbaj filosofic clar, însă foarte concret, ostil tehnicismului acuzat şi abstractizării. În al patrulea rând Cicero reflectează profund asupra condiţiei umane: practic el creează

sintagma „condiţie umană”, *condicio humana*. Politologia ciceroniană scoate reflecţia politică din hăţişurile practicii înguste, *praxis,* şi o investeşte cu valorile gândirii abstracte. Preconizează o republică orânduită după modelul statului roman din vremea Scipionilor, desigur, ameliorat şi moralizat în sfârşit Cicero zămisleşte şi cea mai performantă reflecţie teoretică asupra artei vorbirii din antichitate. Pe viitor prozatorii romani se vor delimita între adepţi şi adversari ai ciceronismului. La rândul său, Caesar realizează cele mai reputate memorii de război antice. Iar Salustiu construieşte monografii istorice de valoare exemplară.

Caesar şi Cicero stabilesc normele de bază ale clasicismului prozei latine. *Ei rafinează expresia până la o matematizare, la o algebrizare, a frazei latine*. Enunţurile lor sunt construite cu migală, în temeiul unei simetrii desăvârşite a exprimării. Traducerea eronată a unei singure conjuncţii dintr-o frază ciceroniană sau cezariană „strică” ecuaţia, o destabilizează până la ininteligibilitate. În contrapartidă, Salustiu refuză clasicismul, privilegiază un aticism eretic, foarte colorat, menit să valorizeze, la nivelul unei înalte rafinări literare, limbajul arhaizant al vechii istoriografii latine. Analogismul filologic, aliat cu aticismul, ambele fervente ale exprimării purificate, potrivnice inovaţiei lexicale, se opun anomalismului, combinat cu asianismul retoric, deopotrivă favorabile acceptării largi a noutăţii în materie de vocabular, a patosului exprimării, a limbajului policrom. Oratorii asianişti nu vorbeau, ci strigau, punând la lucru, până la marginile imposibilului, plămânii şi gesticulaţia lor. Caesar este prin excelenţă un analogist. El privilegiază o exprimare sobră, austeră, aproape descărnată. De aceea, Cicero spunea că, la Caesar, cuvintele sunt „goale şi elegante”,

nudi et uenusti. Goale, adică lipsite de împodobire metaforică, dar şi elegante în goliciunea, în austeritatea lor. Cicero privilegiază clasicismul ca un aticism lărgit, receptiv la unele câştiguri dobândite de proza policromă a asianiştilor, la abundenţa cuvintelor, *copia uerborum*, chiar la redundanţă în sectorul lexicului enunţurilor.

Totodată poezia latină nu rămâne mai prejos. Poemul epicureic al lui Lucreţiu, „Despre natură", *De rerum natura*, încorporează o artă laborioasă, însă strălucitoare, tributară vechiului expresionism italic, cu toate că prefiguratoare şi a clasicismului poeziei. Lucreţiu generează arta poeziei latine cu tematică teoretică. În strânsă legătură cu aticismul se dezvoltă o mişcare poetică foarte coerentă, parcă similară curentelor literare moderne. Ne referim la mişcarea poeţilor „noi", neotericii, alexandrinii sau callimahienii romani, care practică o poezie intimistă, decisă să conteste marea epopee eroică, să privilegieze lirismul strict personal. Neotericii se adresau unui public format îndeosebi din tineri şi din femei. Ei pendulau între o erudiţie mitologică rafinată, străină de miturile cele mai cunoscute, şi o poezie simplă, dar vibrantă, construită ca vehicul al sentimentelor cele mai intime, îndeobşte de dragoste. Neoterismul prelua vechiul slogan al alexandrinilor greci, adepţi ai poeziei scurte: „carte mare, nenorocire mare", *méga biblion, méga kakôn*. Fără îndoială, callimahismul roman dădea seama de mutaţiile suferite de climatul intelectual, de pregnanţa individualismului, de recuzarea solidarităţii civice. Antimorala sa se contrapunea programatic vechii morale „colectiviste" a Cetăţii. Catul a fost poetul neoteric cel mai talentat, în măsura în care putem circumscrie virtuţile artei sale în raport cu poemele pierdute ale altor alexandrini latini. Actor care îşi schimba frecvent măştile, creatorul unor registre

variate de poezie, Catul excelează în special printr-o poezie voit simplă, deşi cu minuţie zămislită, susceptibilă să se focalizeze pe o tematică erotică. El ne creează o poezie modernă şi concomitent modernistă, parcă prefigurând pe Ungaretti şi Rilke, chiar pe Ion Barbu. Neoterismul roman va marca profund clasicismul vremii lui August De fapt, secolul lui August se profila la orizont31.

Note

1 Pentru evenimentele subsecvente anului 70 î.Hr., triumful şi dominaţia lui Pompei, ascensiunea lui Cicero, conjuraţia lui Catilina, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 293 – 317; R. Syme, op. cit., p. 40; Pierre Grimai, *Cicéron*, Paris, 1986, pp. 154; 164 (partizanii lui Catilina nu ar fi aspirat la o reformă autentică); M. Le Glay, op. cit., pp. 239 – 245; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 116 – 119; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 170 – 171; 173 – 175. Pentru problemele Egiptului, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 303; 306; 308; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 117 – 119. La sfârşitul lui noiembrie 63 î.Hr., Cicero îşi întrerupsese seria Catilinarelor, în aşteptarea izbucnirii sediţiunii interne. El rostise discursul „Pentru Murena”, *Pro Murena*. Unul dintre consulii desemnaţi pentru 62, Lucius Licinius Murena fusese acuzat de coruperea alegătorilor, de către doi optimaţi intransigenţi, senatorul Marcus Porcius Cato şi jurisconsultul Sulpicius Rufus, probabil manipulaţi de catilinari. Cicero a întrevăzut primejdia care se profila. „Casarea” alegerii lui Murena ar fi lăsat o Romă unde mecanismele instituţionale erau deja grav ameninţate, cu un singur consul, colegul lui Murena: Decimus Iunius Silanus. Sau, mai rău, ar fi devenit consul Catilina, învins la alegerile din vara lui 63, de către cei doi, mai sus menţionaţi, dar clasat al treilea. În cuvântarea sa, Cicero a respins acuzaţiile, a ridiculizat pe cei ce le

avansau, a elogiat meritele militare ale lui Murena şi a căpătat achitarea lui: vezi P. Grimai, *Cicéron*, pp. 159 – 160; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, p. 175. În ce priveşte cariera lui Caesar şi primul triumvirat, vezi şi Jérôme Carcopino; *Jules César*, ed. Revăzută şi augmentată prin colaborarea lui Pierre Grimai (a 6-a), Paris, 1990, pp. 3 – 205.

2 Pentru consulatul lui Caesar, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 318 – 320; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 202 – 221 (la ultima pagină releva: „dans les années qui vont suivre, son génie militaire va P abolir [primul triumvirat] et instaurer à sa place le régime autocratique don't il avait posé deja les assises religieuses: *le regnum de César* ne fait que commencer); M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 119.

3 Referitor la cauzalitatea anexării Galliei, la obiectivele lui Caesar, la Orgetorix şi Ariovistus, vezi C. Jullian, *Histoire de*?) *a Gaule*, 8 vol., retipărite, Bruxelles, 1964, în pp. 131 – 137; 152 – 154; 160 – 162; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 223 – 234; M. Le Glay, op. cit., pp. 102 – 104; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 120; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 135; 210; D. şi Y. Roman, op. cit., pp. 410 – 416.

4 Pentru războiul gallie, inclusiv „pentru rebeliunea generalizată, comandată de Vercingétorix, vezi C. Jullian, op. cit., III, *passim*; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 104 – 105 (dar opinăm că cifra de 2.000.000 de galii, morţi sau transformaţi în sclavi, este exagerată; de asemenea ni se pare imposibil ca Vercingétorix să fi fost un agent provocator al lui Caesar ori un nătâng înşelat, prin multe subterfugii şi curse întinse de proconsul); M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 120 – 121; D. şi Y. Roman, op. cit., pp. 410 – 465 (nu ni se pare însă că ocuparea Massiliei, în 49 î.Hr., de către cezarieni ar fi un efect direct al războiului gallie). În ce priveşte manipularea

textului lui Caesar, care relatează războiul gallie, vezi Michel Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Lyon, 1952, pp. 7 – 133; 177 – 373; *id.*, *César*, Paris, 1974, pp. 33 – 54; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 213 – 218.

5 Cu privire la evenimentele posterioare primului triumvirat, la Luca şi la efectele reînnoirii înţelegerii din 60 î.Hr., vezi G. Bloch, op. cit., pp. 320 – 322; M. Rambaud, *César*, pp. 55 – 61; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 253 – 280; 288 – 290; 336 – 343; M. Le Glay, op. cit., pp. 245 – 246; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 119 – 120; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 175 – 176; 180 – 181.

6 Pentru sfârşitul triumviratului şi dezastrul umilitor al lui Crassus, vezi G. Bloch, op. cit., p. 322; M. Rambaud, *César*, pp. 59 – 60; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 289 – 290 (o ciocnire de orgolii izbucnise pe sicriul Iuliei. Pompei dorea ca Iulia să se odihnească pe veci în *uilla* sa de la Alba, unde cuplul dusese o existenţă fericită. Cesar, susţinut de manifestări zgomotoase ale plebei, reclama înmormântarea Iuliei în Câmpul lui Marte, într-un teren consacrat din punct de vedere religios. Pompei a trebuit să cedeze. Caesar izbutea astfel să-şi divinizeze propriul sânge); 291 – 330; 338; M. Le Glay, op. cit., pp. 245 – 246; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 120.

7 în plus faţă de ceea ce am citat *supra*, vezi M. Rambaud, *L'art de la déformation*, pp. 177 – 293; P. Grimai, *Literatura latina*, pp. 154 – 159.

8 Relativ la prelimariile războiului civil, vezi M. Rambaud, *César*, pp. 60 – 69; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 342 – 356; M. Le Glay, op. cit., p. 248; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 121.

9 în privinţa intenţiilor autentice ale lui Caesar şi a personalităţii sale, vezi M. Gelzer, *Iulius Caesar, der Politiker und Staatsman*, ed. A 6-a, München, 1960,

passim; R. Syme, op. cit., pp. 54 – 81; C. Meier, *Caesar*, Berlin, 1982, *passim*; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 337 – 338; Th. Mommsen, op. cit., III, Bucureşti, 1988, pp. 252 – 256; M. Le Glay, op. cit., pp. 247 – 248; E. Cizek, *Ist. Lit. Lat.*, pp. 210 – 211.

10 M. Rambaud, *César*, p. 92, contabilizează şederile lui Caesar la Roma, înainte de idele lui Marte: în 49, opt zile (1 – 7 aprilie) şi ulterior aproximativ cincisprezece zile (noiembrie-decembrie); în 47, două luni, începând din octombrie; în 46, şapte luni, de la 25 iulie până în noiembrie; în 45 – 44, şapte luni, după întoarcerea din Hispania, din august 45 până la 15 martie 44 î.Hr.

11 Pentru desfăşurarea şi implicaţiile războaielor civile, desfăşurate în vremea lui Caesar, vezi M. Rambaud, *César*, pp. 91 – 102; Th. Mommsen, op. cit., HI, pp. 203 – 252; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 359 – 469; M. Le Glay, op. cit., pp. 248 – 249; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 124 – 125.

12 Cu privire la programul de viaţă al lui Caesar, vezi M. Rambaud, *César*, pp. 101 – 104.

13 Pentru acumularea progresivă a puterilor de către Iulius Caesar şi factura lor cvasimonarhică, vezi W. Buckert, „Caesar und Romulus-Quirinus”, *Historia*, 11, 1962, pp. 356 – 376; M. Rambaud, *César*, pp. 103 – 109; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 471 – 561; M. Le Glay, op. cit., pp. 250 – 251; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 125 – 127. În ce priveşte pe Marcus Antonius ca adevărat moştenitor politic şi ideologic al lui Caesar, vezi François Chamoux, *Marc Antoine, dernier prince de I Orient grec*, Paris, 1986, *passim*; Paul-Marius Martin, *Antoine et Cléopâtre, La fin d’un rêve*, Paris, 1990; *id.*, „L’autre héritier de César”, *Marc Antoine, son idéologie* et sa *descendance. Actes du Colloque organisé à Lyon le jeudi 23 juin 1990*, Paris, 1993, pp. 37 – 54.

14 în Gallia narboneză se produce o a doua colonizare

a Narbonei, unde sunt implantaţi veterană legiunii a X-a; cei din legiunea a VI-a sunt instalaţi la A relate (azi Arles). În Sicilia imigranţii italici au fost implantaţi în Syracusa, latină (azi Catania), Panormus (azi Palermo), în Hispania, la Hispalis, Urso (azi Osuna), Emporiae (azi Ampurias), în Africa la Curubis (azi Courba), Ciupea (azi Kelibia) etc. Naturalizarea romană completă a fost acordată anumitor cetăţi hispane, precum Gades, Ulia, Tarraco. „Dreptul latin”, *ius Latii*, a fost acordat anumitor centre urbane, din Hispania. Acelaşi drept latin l-au primit Utica, în Africa, Tolosa, Ruscino (azi Castel-Roussillon), Vienna, Antipolis (azi Antibes), Avenio (azi Avignon), în Gallia narboneză. Pentru detalii a se vedea, printre alţii, J. Carcopino, *Jules César,* pp. 543 – 544. O cartă a unei colonii din Hispania, adică de la Urso, consfinţeşte articularea vieţii municipale. Se transplantează aici, în Hispania, cultul triadei divine capitoline şi instituţii italice.

15 Pentru reformele lui Caesar, vezi Eduard Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius*, Berlin, 1922, *passim*; R. Syme, op. cit., pp. 82 – 93; 520 – 524; J. Gaudemet, op. cit., pp. 447 – 450; Jean Rouge, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1969, pp. 95 – 96; M. Rambaud, *César*, pp. 109 – 114; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 184 – 186; 196 – 1998; *id.*, *Les structures,* pp. 361 – 373; J. Carcopino, *Jules César,* pp. 494 – 558; M. Le Glay, op. cit., p. 248; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 126 – 127; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 123 – 124; *id.*, „*V* idéologie antonienne et Néron”, *Marc Antoine,* pp. 107 – 126, în speţă pp. 108 – 109.

16 Privitor la planurile regaliste ale lui Caesar, ca şi la contestarea acestora, vezi G. Bloch, op. cit., pp. 325 – 328. Ed. Meyer, op. cit., p. 475 (pentru expediţia orientală); H. Oppermann, *Caesar, Weghereiter*

Europas, Göttingen, 1958, *passim*; R. Syme, op. cit., pp. 54 – 81; M. Rambaud, *César*, pp. 111 – 113; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 553 – 562 (la p. 553 observa că „Regele regilor" part era închipuit ca fratele soarelui şi al lunii; supuşii îi invocau *firavashi*, ca emanaţie a luminii cerului; Caesar era ţinut să-l combată pe picior de egalitate); M. Le Glay, op. cit., pp. 247 – 253; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 126 – 127. Referitor la panglică, succedaneu şi componentă a diademei regale, vezi K.W. Welwei, „Das Augebot des Diadems an Caesar und das Luperkalienproblem", *Historia*, 16, 1967, pp. 44 – 69; Kondrad Kraft, *Der Goldene Kranz Caesars und der Kampfund die Entklärung des Tyrannen*, ed. A 2-a, Dormstadt, 1960. Coroana purtată de Caesar pe monede ar fi o ilustrare a lucrărilor de orfèvrerie de tip etrusc. Să remarcăm că, mult înainte de Gustave Bloch, Suetoniu a considerat şi el că Iulius Caesar instituise la Roma o monarchie *de facto*. Altfel nu l-ar fi încadrat în galeria împăraţilor, cezarilor, care începe de altfel chiar cu Iulius Caesar.

17 Pentru asasinarea lui Caesar, Brutus, conspiraţie etc., vezi Eduard Meyer, op. cit., pp. 450 – 453; 521; M. Rambaud, *César*, pp. 116 – 120; J. Carcopino, *Jules César*, pp. 562 – 567; M. Le Glay, op. cit., pp. 253 – 254; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 127.

18 Relativ la evenimentele subsecvente idelor lui Martie, ascensiunea lui Octavian şi tribulaţiile lui Marcus Antonius, vezi W. Schimittheiner, *Oktavian und das Testament Caesars*, München, 1952; M. Lemosse, „L'adoption d'Octave", *Studi* în *memoria di E. Abertario*, I, 1953, pp. 372 – 395; H. Herme, „À-propos du testament de César", *Droits de / Antiquité et Sociologie Juridique. Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris, 1959, pp. 141 – 151; M. Le Glay, op. cit., pp. 288 – 298; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 127 – 128; E. Cizek, *L'idéologie*

antonienne, pp. 107 – 109; *id.*, îşi *Lit. Lat.*, pp. 177 – 178; *id.*, *Mentalităţi*, p. 188.

19 Privitor la al doilea triumvirat, la proscripţii, moartea lui Cicero etc., vezi François Hinard, *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Paris, 1985, pp. 227 şi urm.; M. Le Glay, op. cit., pp. 298 – 300; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 128; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 171; 204; Jean-Pierre Néraudau, *Auguste*. *La brique et le marbre*, Paris, 1996, pp. 66 – 90.

20 Pentru Philippi şi consecinţele bătăliei, vezi M. Le Glay, op. cit., pp. 300 – 301; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 128 – 129; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 90 – 94.

21 Relativ la războiul de la Perusia, la tribulaţiile noilor distribuiri de terenuri agricole, inclusiv la confiscări, la pacea de la Brundisium şi la urmările ei, vezi M. Le Glay, op. cit., pp. 301 – 303; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 129 – 130; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 94 – 102.

22 Pentru evenimentele subsecvente acordului de la Brundisium, lichidarea lui Sextus Pompeius, anihilarea lui Lepidus etc., vezi S.C. Stone, „Sextus Pompey, Octavian and Sicily”, *American Journal of Archeology*, 87, 1983, pp. 11 – 22; M. Le Glay, op. cit., pp. 303 – 305; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 129 – 130; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 102 – 123.

23 Pentru dionysismul teocratic al lui Marcus Antonius, viaţa mirifică, inimitabilă, dusă de triumvir şi de Cleopatra, vezi William W. Tam, „Alexander Helios and the Golden Age”, *Journal of Roman Studies*, 22, 1932, pp. 144 şi urm.; Jean-Claude Richard, „Pax, Concordia et la religion officielle de Janus”, *Mélanges de l’École Française de Rome*, 75, 1963, pp. 303 – 386; F.

Chamoux, op. cit., pp. 252; 333; 368; 411 şi urm.; P.-M. Martin, *Antoine et Cléopâtre*, pp. 124 – 155; 176 –

204; 239 – 259; *id.*, *L’autre Héritier de César*, pp. 37 – 59, îndeosebi pp. 48 – 53; Joël Le Gall – Marcel Le Glay, *L empire Romain, I*: *Le Ha*ut-*Empire de la bataille d’Actium* (*31 au. I-C*) *à V assassinat de Sévère Alexandre* (*235 ap. J.-C.*), Paris, 1987, p. 78; M. Le Glay, op. cit., pp. 305 – 306; E. Cizek, *L’i déologie antonienne*, pp. 109 – 111.

24 Pentru Antonius în Orient, campaniile lui partice, aventurile erotice, planurile de potenţare a basileei elenistice, vezi Petre Ceauşescu, „Altera Roma. Histoire d’une folie politique”, *Historia*, 14, 1965, pp. 81 – 104; M.-R. Cimma, *Reges, socii et amici populi romani*, Milano, 1976, pp. 284 – 289; E Chamoux, op. cit., pp. 300 – 330; M. Le Glay, op. cit., pp. 306 – 308; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 129 – 130; P.-M. Martin, *Antoine et Cléopâtre*, pp. 180; 279; *id.; L’autre héritier de César*, pp. 51 – 53; E. Cizek, *L’idéologie antonienne*, pp. 110 – 111; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 123 – 128. Diverse monede, inspirate de propaganda întreprinsă de către Cleopatra, o figurau pe ea ca Isis-Afro dita, ţinând la piept pe Ptolemaios-Cesarion în postura lui Horus-Eros. Se încerca schiţarea unei percepţii a lui Antonius ca faraon.

25 Pentru destrămarea înţelegerii dintre Antonius şi Octavian, pentru jurământul de fidelitate etc., vezi F. de Visscher, „Les pouvoirs d’Octavien en l an 32 av. J.-C.”, *Bulletin de / Institut Historique Belge de Rome*, 19, 1938, pp. 103 şi urm.; P. Herrmann, *Der Römische Kaisereid*. *Untersuchungen zu seiner Herkunft und Entwicklung*, Göttingen, 1968, *passim*; M. Le Glay, op. cit., pp. 308 – 311; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 129 – 131; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 126 – 137. Pe de altă parte, s-a sugerat că neimplicarea lui Antonius, în declaraţia de război, ascundea şi o iscusită stratagemă. Dacă Marcus Antonius ar fi luptat alături de Cleopatra,

ar fi devenit automat trădător de patrie. Cornelius Gallus dă seama de atmosfera Romei anului 32, într-o epigramă, descoperită pe un papir de la Quase Ibrâm. A se vedea Santo Mazzarino, „Un nuovo epigramma di Gallo e 1 antica letteratura epigrafica (un problema di datazione)”, *Quaderni Catanesi*, 3, 1980, pp. 7 – 50.

26 Privitor la bătălia de la Actium, preliminariile, consecinţele, implicaţiile ei, vezi René Pichon „fa bataille d’Actium et les témoignages contemporains”, *Mélanges Boissier*, Paris, 1903, pp. 397 – 400; Mario Attilio Levi, „Le bataglia d’Azio”, *Athenaeum*, serie nouă, 10, 1932, pp. 3 – 21; Jean Gagé, „Actiaca”, *Mélanges de T École Française de Rome et d’Athènes*, 53, 1936, pp. 3 şi urm.; G.W. Richardson „Actium”, *Journal of Roman Studies*, 1937, pp. 153 – 167; L. Bracesi, „Orazio e il motivo politico del Bellum Actiacum”, *La Parola del Passato*, 22, 1967, pp. 177 – 191; J.M. Carter, *The Battle of Actium*, the rise *and Triumph of Augustus Caesar*, London, 1970; M. Le Glay, op. cit., pp. 311 – 314; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 131 – 132; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 137 – 144.

27 Pentru faptele petrecute după Actium şi anexarea Egiptului, vezi J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 11 – 25; M. Le Glay, op. cit., pp. 313 – 314; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 132; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 144 – 162.

28 Pentru problemele economico-sociale, a se vedea Tenney Frank, „Race Mixture in the Roman Empire”, American *Historical Revue*, 21, 1914, pp. 689 – 708; H. Thylander, *Inscriptions du port d’Ostie*, 2 vol., Lund, 1952, *passim*; S. Treggiari, *Roman Freedmen During the Late Republic*, Oxford, 1969; Claude Nicolet, „Plèbe et tribus: les statues de L. Antonius et le testament d’Auguste”, *Mélanges de l’École Française de Rome et d’Athènes*, 97, 1985Î pp. 799 – 839; *id.*, *Rendre à César*, pp. 71 – 96; A. Los, „Les affranchis dans la vie politique

à Pompéi”, *Mélanges de l’École Française de Rome, Antiquité*, 99, 1987, pp. 847 – 873; S. Demougin, *L’ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, Roma-Paris, 1988, p. 69; F. Gros-M. Torelli, *Storia dell* urbanistica. Ilmondo romano*, Roma, 1988, *passim*; M. Le Glay, op. cit., pp. 315 – 327; 367 – 373. O lege municipală a lui Iulius Caesar permitea liberţilor accesul la consiliile oraşelor, la decurionat. Pe afişele electorale de la Pompei între 30 şi 40% dintre oamenii liberi înscrişi simt liberţi. În Roma însăşi, liberţii slujesc activ propaganda întreprinsă de patronii lor. Din această pricină, Cicero sfătuieşte pe fratele său să menajeze liberţii şi să-i atragă de partea lui.

29 Referitor la viaţa cotidiană şi privată, vezi M. Le Glay, op. cit., pp. 356 – 371; J.-M. André, op. cit., pp. 33 – 43; P. Veyne, *Imperiul roman*, pp. 123 – 162. Pentru ideile lui Cicero privitoare la scrierea istoriei, vezi, între alţii, Eugen Cizek, *Istoria în Roma antică. Teoria şi poetica genului*, Bucureşti, 1998, pp. 60 – 72.

30 Relativ la mutaţia mentalităţilor, la atitudinea faţă de „celălalt”, vezi Madeleine Bonjour, *Études sur une composante affective du patriotisme romain*, Paris, 1975, *passim*; Gérard Freyburger, „Sens et évolution du mot *barbarus* dans P oeuvre de Cicéron”, *Mélanges Offerts à Léopold Sedar Senghor*, Paris, 1977, pp. 141 – 152; M. Le Glay, op. cit., pp. 332 – 348; 366 – 385; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 72 – 73; 105 – 108 etc.

31 Bibliografia referitoare la asemenea probleme este imensă. Nu cităm decât pe René Pichon, *Histoire de la littérature latine*, ed. A 9-a, Paris, 1924, pp. 127 – 301; Alain Michel, L’humanisme cicéronien”, *Rome et nous. Manuel d’initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1976, pp. 89 – 103; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 135 – 245; P. Grimai, *Literatura latină*, pp. 131 – 210; F. Cupaiuolo, op. cit., pp. 81 – 160.

VI. „Secolul” lui auqûst: instaurarea PRINCIPATULUI (27 î.Hr. – 14 d.Hr.)

De ce „secolul” lui August?

Într-adevăr noi considerăm, de altfel ca şi Yves Roman, că „secolul” lui August începe în 27 î.Hr. Alţi cercetători îi situează debutul fie în 43, fie în 31 î.Hr., anul bătăliei de la Actium. Se află în discuţie un segment relativ limitat ca timp din istoria Romei (27 î.Hr. – 14 d.Hr.), care însă constituie unul dintre vârfurile atinse de expansiunea societăţii, civilizaţiei şi culturii romane.

Profesorul Robert Étienne arată că, în antichitate, termenul de „secol”, *saeculum*, asumă trei sensuri diferite. Un prim înţeles desemnează o epocă, o „vârstă”, *actas*. O altă semnificaţie echivalează cu o generaţie, cu ansamblul oamenilor trăitori împreună în aceeaşi vreme. Un al treilea sens ilustrează o secvenţă istorică de o sută ori de o sută zece ani, ca limită a vieţii umane, în congruenţă cu numeroasele speculaţii astrologice asupra succesiunilor ori întoarcerii erelor istorice, susceptibile să inaugureze o epocă nouă, eventual renaşterea „vârstei de aur”, *aurea actas*. Noi am propus însă şi un al patrulea sens, adică acela de moment-cheie din istorie, cu o durată variată. Altfel enunţat, un compartiment epocal, capabil să creeze epocă. Chiar profesorul Étienne alude la cartea lui Voltaire intitulată „Le siècle de Loins XTV”. Într-adevăr se poate vorbi şi s-a vorbit de un „secol al lui Pericle”, de un „secol al Scipionilor”, de un „secol al lui Carol cel Mare” şi, fireşte, de „secolul lui Ludovic al XIV-lea”. Iar noi am sugerat formula „secolul lui Traian”. În orice caz, în epoca lui August, performanţele înregistrate pe multiple planuri adoptă o anvergură epocală.

În acest secol, Octavian-August a instaurat la Roma un regim politic autoritar, o dictatură camuflată. A

profitat de eliminarea tuturor rivalilor politici de marcă şi a principalilor lor susţinători. A tras mai ales folos din oboseala care cuprinsese opinia publică romană, istovită şi saturată de aproape un veac de războaie civile şi de cascada perturbărilor politice grave. S-a pus capăt păienjenişului de intrigi, de rivalităţi acerbe, de manevre şi manipulări viclene, insidioase, de violenţe crude, ca şi de alianţe care necontenit se făceau şi se desfăceau. Am constatat că acelaşi om a putut naviga succesiv în cel puţin două ori trei tabere politice adverse. În contrapartidă, *romanii, în acest secol, au pierdut cel mai preţios bun al speciei umane*. *Adică adevărata libertate*. Tacit a conştientizat acest fenomen. El a semnalat că Octavian-Augüst a implantat la Roma concomitent un „principe”, *princeps*, şi „pacea”, *pax*. Adică „a dat măsuri juridice prin care să ne folosim de pace şi de principe”, *deditque iura quis pace et principe uteremur* (Tac., *An.*, 3, 28, 2). Pacea internă însă în condiţiile pierderii libertăţii, instalării la putere a unui principe. *Princeps*, însă capabil să asigure *pax*. S-au înfăptuit acestea „schimbându-se starea Cetăţii”, *uerso ciuitatis stătu* (Tac., *An.*, 1, 4, 1). Încât ar fi luat naştere un nou *status*, o nouă stare de lucruri. Şi alţi autori antici au conştientizat că survenise o ruptură, o falie profundă, o mutaţe cardinală în istoria Romei antice. Tacit insistă însă asupra preţului plătit pentru o asemenea transformare radicală: s-a smuls romanilor egalitatea, de fapt egalitatea în faţa anumitor legi, egalitatea între senatori, şi se aşteptau doar „ordinele principelui”, *iussa principis* (*An.*, 1, 4, 1). De aceea, anterior, cu mâhnire, când se referă la sfârşitul lui Octavian-Augüst, Tacit se întreabă retoric: „câţi mai rămaseră dintre cei ce văzuseră republica?”, *quotus quisque reliquus, qui rem publicam uidisset*? (*An.*, 1, 3, 7).

Instaurarea Principatului

Am remarcat, în capitolele anterioare, că structurile instituţionale ale Republich nu mai puteau determina să funcţioneze mecanismele imperiului teritorial al Romei. Nu s-a putut recurge la o republică federală la nivel „mondial”, de altfel greu de inventat în antichitate. Nu rămânea decât statornicirea unei forme de monarhie.

Am menţionat mai sus factorii cauzali imediaţi sau chiar mediaţi ai căderii Republich: monopolizarea consulatelor de un clan închis al anumitor *nobiles*, reformele militare, mai ales cea din 107 î.Hr., care transformaseră starea de spirit a soldaţilor, ambiţiile excesive ale generalilor, războaiele civile, dictaturile lui Sulla şi Iulius Caesar, triumviratele, sângeroasele agitări majore ale vieţii politice, blocarea, „griparea”, funcţionării instituţiilor tradiţionale, emergenţa unui discurs mental prielnic potenţării puterii personale, direcţionate spre convertirea în monarhie, aşteptarea febrilă a unui „salvator” *saluator*, personaj harismatic, slăbiciunile libertăţii romane şi dorinţa plebei romane de a vedea statul guvernat de un suveran, „revoluţia romană”, generatoare de masive transferuri de proprietate, mai cu seamă în Italia, transformările profunde cunoscute de „clasa politică” romană, de alcătuirea senatului şi a ordinului ecvestru.

Forma nouă de stat, instaurată de Octavian-Augüst, nu s-a definit niciodată, nici sub el şi nici sub urmaşii lui, până la sfârşitul imperiului roman occidental, ca o monarhie şi nici ca un altfel de formaţie statală. Cum am arătat la începutul acestei cărţi, *din punct de vedere strict juridic, statul roman a subsistât ca republica*. Încât, cu sagacitate, *Yves Roman constată că regimul politic creat de August nu avea niciun nume*. Deşi remodelarea instituţională operată de Caesar cel Tânăr, cum am relevat mai sus, a fost percepută ca o inovaţie

radicală. Chiar scriitorii antici o caracterizau ca un „Principat”, *principatus*, sau un *imperium*, în sens politic mai degrabă decât geografic. Iar savanţii moderni se referă unanim la *Principatul lui August*. Dar aceşti termeni nu apar sau nu apar clar în „formula imperială”, în titulatura împăraţilor. Numai scriitorii utilizează un termen ca *princeps* ca să califice pe şeful statului. Din punct de vedere riguros juridic, el era un om providenţial căruia senatul şi poporul roman îi transferau, frecvent în bloc, esenţialul puterilor ce le deţineau. Iată pentru ce, sub August, inscripţiile latineşti nici nu înglobează vreodată cuvântul „principe”, *princeps*. Abia în 4 î.Hr., o inscripţie, redactată în limba greacă şi descoperită la Cyrène, îl va desemna pe August drept „cârmuitor”, *heghemon*. De fapt, *heghemon heméteros*. Va trebui să aşteptăm Principatul lui Tiberiu spre a întâlni o inscripţie latină (*fabula Starensis*) din Hispania, care să definească şeful statului ca „principele nostru”, *princeps noster*. Este vorba de un senatusconsult, care poartă asupra onorurilor decernate lui Germanicus, decedat în 19 d.Hr. Cu toate acestea, *princeps* nu a făcut niciodată parte din titulatura oficială a suveranilor romani. Trebuie totuşi să denumim regimul instaurat de Octavian-Augüst *Principat*. Cercetătorii moderni nu se pot înţelege între ei asupra caracterului real, asupra substanţei acestui Principat De altfel, ambiguitatea fusese voită, intenţional construită de Caesar cel Tânăr, care nu dorea să aibă soarta tatălui lui adoptiv. Ceea ce a făcut să curgă multă cerneală în vremurile noastre2. În orice caz Principatul a fost zămislit din necesitatea de a reînnoi structurile de guvernare, înainte de a se schimba mentalităţile. Imperiul teritorial al Romei nu mai era o Cetate, ci o anticetate, o *anticiuitas*.

Caracterul Principatului

Chiar dacă operele scriitorilor vremii ar fi fost angajate, eventual comandate, cum le caracterizează Yves Roman, destul de limpede ele îl glorifică pe Octavian-Augüst ca pe un monarh. Însă savanţi moderni ca G. Ferrero şi Eduard Meyer au considerat că efectiv Caesar cel Tânăr a vrut să restaureze regimul republican. Această opinie a fost împărtăşită şi de Léon Homo şi, cu unele nuanţe, de Mason Hammond. Acesta din urmă estima că republica lui Octavian-Augüst s-ar fi convertit în monarhie exclusiv datorită autorităţii conducătorului. Theodor Mommsen, care nu cunoştea un pasaj esenţial din memoriile, *Res Gestare*, ale lui Octavian-Augüst, aprecia că a emers o diarhie, adică o împărţire a puterilor între principe şi senat, ilustrată de divizarea provinciilor, între imperiale şi senatoriale. Senatul ar fi încarnat puterea tradiţională şi ar fi guvernat Oraşul, Italia şi anumite provincii. La rândul său, principele reprezenta populaţiile Imperiului, armata. Acest punct de vedere a fost asumat şi de Erich Komemann. Totuşi edictele descoperite la Cyrène, la începutul secolului XX, demonstrează că principele intervenea masiv şi hotărâtor în gestionarea provinciilor senatoriale. Iar Karl Löwenstein a susţinut că Caesar cel Tânăr ar fi instaurat la Roma o, monocraţie republicană”. O a treia optică a fost preconizată de alţi savanţi, pe urmele lui Hermann Dessau. Ne referim la Gustave Bloch, Eugène Albertini, Jérôme Carcopino, Anton von Premerstein. Astfel, Gustave Bloch afirma clar că Octavian a reluat structura monarhică a lui Iulius Caesar, însă, pe când monarhia dictatorului fusese revoluţionară, cea a lui Octavian a fost tradiţionalistă. În acest punct de vedere se află un sâmbure de adevăr. De altfel am remarcat, în capitolul anterior, că şi în antichitate Suetoniu pare a data implantarea monarhiei din timpul lui Iulius Caesar. Cu toate acestea, este

nevoie să precizăm că Iulius Caesar nu făcuse decât să pregătească, să preconizeze instaurarea monarhiei. Nu a avut totuşi timpul să-i creeze mecanisme instituţionale solid articulate. În vremea noastră, s-a ajuns aproape la o unanimitate în a constata că, de fapt, Octavian a fost adevăratul fondator al unei noi monarhii romane, abia deghizate. H. Siber, sir Ronald Syme, Jean-Marie André, Robert Étienne, Marcel Le Glay şi colaboratorii săi, Mario Pani, Michel Christol şi Daniel Nony, Yves Roman etc. Adoptă această optică.

În concluzie, *Octavian-Augüst a instalat efectiv la Roma o adevărată monarhie*. O monarhie autoritară, deşi camuflată sub absenţa unei definiri juridice precise. Ori mai degrabă sub definirea Republicii, al cărui statut juridic a fost artificial prelungit. Caesar cel Tânăr a menţinut vechile instituţii republicane, dar a pus treptat în operă, alături de ele, un subsistem de mecanisme instituţionale şi un aparat funcţionăresc, pendinte numai de şeful statului, care vor concura insidios, vor subplanta, vor supune eroziunii, golirii de conţinut, de substanţă eficientă, subsistemele tradiţionale ale Republicii. Cum am mai arătat, mărturiile antice sunt elocvente în această privinţă. Yves Roman arată că faimoasa lege, conservată epigrafic, asupra puterilor asumate de Vespasian la înscăunare, *lex curiata de imperio Vespasiani*, este prea îndepărtată în timp de epoca lui Octavian-Augüst şi păstrată prea fragmentar pentru a elucida caracterul Principatului augustele. Dispunem în schimb de memoriile lui Octavian-Augüst, faimoasele *Res Gestare*, transmise de o inscripţie descoperită la Ancyra (azi Ankara). Este vorba de un „testament” al întemeietorului Principatului, redactat cu un an înainte de sfârşitul vieţii lui şi încredinţat vestalelor cu scopul de a fi gravat pe bronz. De fapt, autorul propune un

bilanţ al vieţii sale politice: sunt enumerate misiunile, competenţele acordate lui, ca şi onorurile decernate, eforturile întreprinse în favoarea poporului roman, cuceririle externe. În realitate, ne aflăm în prezenţa unor memorii profund propagandistice. Pe de o parte Caesar cel „Tânăr" dă seama de capacităţile exorbitante, pe care le asumase, de un autoritarism orientat spre autocraţie, însă în forme deghizate, dar, pe de alta, şi de strădania de a nu se atinge de tabuurile republicane, de a demonstra cât de legală, tradiţională, aproape republicană, fusese opera sa politică. Octavian-Augüst se prezintă ca adevăratul campion al Italiei, om al consensului politic. Aceleaşi tendinţe le descoperim şi la scriitorii vremii. Am constatat că atât epicureismul campanian, inclusiv scrierile lui Philodem din Gadara, cât şi cel senatorial, grupat în jurul lui Caesar, fuseseră profund monarhiste. Cu o prudenţă intenţional similară celei a suveranului însuşi, scriitorii secolului lui Augtist valorizează obârşia divină şi imortalitatea lui Iulius Caesar şi a fiului adoptiv al acestuia, originea lor troiană, imitarea obsedantă a lui Romulus. Vergihu, Horaţiu, Properţiu şi Titus Livius par a sugera că romanii aveau nevoie de un exponent al consensului italic, de un bun monarh, şi nu de un tiran regal şi elenistic. Odele alcătuite de Horaţiu între 30 şi 27 î.Hr. preconizează elogiul bunului „leader" şi al salvatorului. Tragedia *Thyestes* a lui Varius, scrisă după Actium, încorpora un act de acuzare împotriva tiraniei practicate la curţile orientale. Titus Livius rehefează de asemenea antiteza între bunii şi răii suverani, când se referă la regalitatea Romei primitive. Nu susţine nicăieri că Caesar cel Tânăr restaurase republica. Biografii lui Augüst, adică Marathus, Gaius Drusus, Baebius Macer, Aquílius Niger şi Gaius Iulius Hyginus, par conştienţi că ei figurează viaţa unui monarh. Iar

Favonius, prietenul lui Cato cel Tânăr, asuma destul de limpede idealul monarhic ca „răul cel mai mic”. Numai Velleius Paterculus va atribui lui Octavian-Augüst restaurarea republich (2, 89, 3 – 4), dar va afirma stăruitor că Caesar cel Tânăr şi Tiberiu au făurit o nouă structură politică, diferită de cea anterioară. Seneca nu se va îndoi niciodată că Principatul echivala cu o monarhie. Suetoniu va spune că Octavian ar fi vrut de două ori să restaureze republica, însă că nu dorise să expună statul tiraniei câtorva ambiţioşi. Intenţionase să fie *prudent* şi să fie desemnat ca „întemeietorul celui mai bun regim politic”, *optimi status auctor* (*Aug*., 28, 3; şi 26 – 28). Tacit va fi mult mai categoric. Octavian-Augüst „a primit toate, ostenite de neînţelegerile cetăţeneşti, sub imperiul său, cu numele de principe”, *cuncta, discordiis ciùilibus fessa, nomine principis sub imperium acceptt* (*An*., 1, 1, 1). El va folosi chiar un termen cumplit în ochii romanilor: *dominatio*, mai degrabă servitudine, sclavie, decât dominaţie. *Încât scriitorii latini*, marcaţi de repulsiile mentale romane şi de tabuurile republicane, *cad de acord că Octavian-August instaurase monarhia, dar o altfel de monarhie decât cele precedente*.

Autorii literari greci nu erau tributari carcanelor discursului mental roman. Mai mult decât atât, ei se formaseră în funcţie de tradiţiile monarhiilor elenistice4. Dacă

Strabo înfăţişa Principatul augustele ca un început de monarhie (17, 3, 25), Appian va afirma că Octavian a instaurat la Roma concordia şi monarhia. Împăraţii romani, indiferent de denumirile acordate lor, sunt în realitate regi (App., *Ciu*., praef., 7). La fel de categoric se va pronunţa Cassius Dio, când va afirma că Octavian-Augüst instaurase la Roma o „monarhie autentică”, *akribès monarenta* (DC, 53, 17, 1; şi 52, 1, 1; 53, 11, 5).

Octavian însuşi s-a considerat „de pază”, *în statione* (Ov., 7 r., 2, 219; Veil., 2, 124, 2; Gell., 15, 7, 3). În definitiv, el a implantat la Roma o monarhie de fapt, *de facto*, desigur precaută, cât şi o monarhie parţial de drept, cu toate că ambiguă şi suprapusă republicii, încă validă din punct de vedere juridic. Vom constata mai jos că Octavian, cum reliefa Marcel Le Glay, a promovat o „creaţie continuă” a acestei monarhii, care a început în 27 î.Hr. şi s-a desfăşurat până la moartea lui Augûst. Ea se întemeia pe o serie de pârghii juridice, făurite în 27 î.Hr. şi mai târziu. Un termen ca *potestas* nu redă decât foarte parţial substanţa acestei monarhii. Ştim că tradiţia republicană o conferea autorităţii consulilor, cenzorilor, pretorilor, tribunilor plebei etc.

Ianuarie 27 î.Hr.: *Augustus*

Octavian însuşi va reliefa că, după Actium, fusese investit cu puteri excepţionale. Desigur, se referă la triumvirat şi la alte atribuţii, inclusiv la includerea numelui său în cântul sacerdoţilor salieni (*Mon. Ane.*, 7, 10). El va atrage atenţia că „prin încuviinţarea tuturor, am preluat conducerea întregului stat”, *per consensum uniuersorum* [*potitus cerului om* [*n*l*ium* (*Mon. Ane.*, 34). Or, cum am remarcat în capitolul anterior, înainte de a se înfăţişa ca *princeps*, el fusese *dux* al romanilor.

La 13 ianuarie 27 î.Hr., a intervenit însă o lovitură de teatru. Într-o şedinţă solemnă a senatului, hărăzită restabilirii libertăţii, *libertas*, invocând oboseala şi starea fragilă a sănătăţii sale şi poziţionându-se în „răzbunător”, *undex*, al tatălui său adoptiv şi într-un restaurator al statului, care îşi îndeplinise îndatoririle, Octavian proclamă abdicarea din puterile sale excepţionale şi reinstalarea republicii. În *Res Gestare*, Caesar cel Tânăr va semnala el însuşi esenţialul acestui eveniment: „am transferat statul de sub puterea mea în mâinile senatului şi poporului roman”, *rem publicam ex*

mea potestate în senat [*us populique Rom*]*ani* [al*rbitrium transiuli* (*Mon. Ane.*, 34). Se pare că Octavian considera că încredinţa legitimitatea sa, consacrată de consensul universal şi de jurământul prestat lui, în 32 î. C… de întreaga Italie, îmbrăcând deci o valoare instituţională, legitimităţii senatului şi poporului. Cu siguranţă, omite să adauge că nu abandonase *imperium* acordat lui şi nici atribuţiile tribuniciene. Unii cercetători au calificat această abdicare, ce se voia asemănătoare celei a lui Sulla, ca un scenariu iscusit orchestrat, ca o comedie sinistră. Noi înşine ne-am referit la o manevră şireată, înşelătoare, un „marché de dupes”. Cum a reliefat sir Ronald Syme, cei mai mulţi senatori voiau însă să fie păcăliţi. Ei voiau ca Octavian să rămână şeful statului, stăpânul practic absolut. Nu puteau fi înşelate decât tabuurile republicane. Şi eventual urmau să fie manipulaţi anumiţi adversari ai regimului.

Într-adevăr restaurarea republicii” nu a durat decât trei sau patru zile. Ce s-a întâmplat în 16 ori 17 ianuarie? Să-l lăsăm pe însuşi Octavian să relateze ceea ce s-a petrecut într-o nouă reuniune a senatului: „pentru serviciile aduse de mine, printr-un senatusconsult am fost numit *Augustus* şi uşile locuinţei mele au fost îmbrăcate ostentativ în lauri şi o coroană civică [confecţionată din frunze de stejar] a fost aşezată deasupra porţii mele, iar un scut de aur a fost pus în Curia Iulia. Acest scut mi-a fost dăruit de senatul şi de poporul roman pentru virtutea, clemenţa, spiritul de dreptate şi pietatea mea, cum arată şi inscripţia de pe scut”, *quo pro merito meo senatuls consulta Au*] *gust* [*us appej llatus sum et laureis postes aedium mearum u* [*estiţi*] *publ* [*ice coronaqjue ciuica super ianuam meamfixa est* [*et clujpeus* [*aureujs în* [*ciuria Iulia positus, quem mihi senatum pop* [*ulumq*]*ue Rom* [*anului*

dare virtutis clement [*iaeque cât iustitiae et pietajtis caulsa testatu* [*m*] *est pe* [*r ejius clupei* [*inscripţion*l*em* (*Mon. Ane.*, 34). Sunt consemnate prin urmare mai multe onoruri, îndeosebi celebrul scut, atârnat în senat, alături de statuia şi de altarul zeiţei Victoria. O reproducere în marmoră a fost descoperită la Arles. Figurează de asemenea pe monede şi pe altarul ginţii Augusta de la Cartagina. Esenţial este faptul că au fost gravate cele patru virtuţi cardinale ale romanilor, întrunite de persoana lui Octavian: *virtus*, însuşire fundamentală a oricărui „bărbat”, *un*, mai ales cetăţean, în timp de pace şi de război, *dementia*, generozitatea faţă de învinşi, *iustitia*, justiţia şi echitatea în raport cu cei ce prilejuiseră statului dificultăţi, şi *pietas*, respectul hărăzit oamenilor, strămoşilor şi îndeosebi zeilor.

Deosebit de revelator, în cuprinsul acestui senatusconsult, votat la propunerea oportunistului Lucius Munatius Plancus, este noul „supranume”, *cognomen*, conferit lui Octavian. Adică *Augustus*. Se pare că iniţial Octavian voise să ia titlul de *Romulus*. Dar legendarul fondator al Romei fusese „rege”, *rex*, îşi omorâse fratele şi se spunea că ar fi fost el însuşi masacrat de senatori. Din punct de vedere lexical *augustus* se înrudea cu verbul „a creşte”, *augere*, cu *augur*, sacerdotul care enunţa presagiile, cu *auctor*, adică „chezaş, model, fondator”, cu „ajutor”, *auxilium*, cu *auctoritas*, termen care, astfel cum am reliefat la începutul acestei cărţi, conota nu atât autoritate, cât „influenţă”, „prestigiu”, „capacitate de a creşte şi de a face să crească”. *Augustus* era nou şi misterios la Roma. Ilustra „divinul”, investit de zei şi senat, chiar „sfântul? în orice caz desemna pe cel care face „să crească”, cel care „reîntăreşte” puterile altor organisme ale statului, deoarece presupunea *auctoritas*. *Conota deci „veneratul” sau „venerabilul”*.

Augustus putea semnifica şi” maiestuos”. La Titus Livius, arcadianul Evandru, antecesor mitologic al lui Enea şi al lui Romulus, constată că Hercule era „mai maiestuos” (ca să ne exprimăm astfel, greşit în româneşte) *augustior* (în text *augustiorem*: 1, 7, 9) decât un om obişnuit Titus Livius adaugă că Evandru îşi exercita puterea prin *auctoritas* mai mult decât datorită unui *imperium*. Acest apelativ de *augustus* pregătea titlurile monarhilor din Evul Mediu. Oricum, prin însăşi structura competenţelor sale, dacă nu prin natura sa intrinsecă, August, cum l-am numit şi-l vom numi, ca de altfel orice împărat, era o fiinţă excepţională, un personaj providenţial.

De altminteri, senatusconsultul din 16 ori 17 ianuarie 23 nu s-a limitat la onoruri şi la conferirea epitetului de *Augustus*. El i-a repartizat lui August gestionarea directă a doua treimi din provinciile Imperiului, poate confirmată printr-o lege, *lex de imperio Auguşti*. Erau implicate provinciile cele mai puţin pacificate, unde erau încartirute legiunile romane (cu excepţia celor din Africa şi din Macedonia) şi, fără îndoială, un *imperium* proconsular, *proconsular*, pe zece ani. Cu excepţia dictaturii, competenţele oficiale ale lui August aproape nu se deosebeau de cele ale lui Iuhus Caesar. *Principatul era solid implantat*. Cum scria regretatul Marcel Le Glay, *Imperiul ca regim politic* (*care de fapt nu avea niciun nume precis, juridic consfinţit*) *se născuse*.

Originile şi arhetipurile Principatului

Diverşi cercetători au încercat în zadar să descopere un model, un arhetip unic al Principatului lui August în realitate, feluritele ipoteze privitoare la obârşiile regimului politic fără nume, în realitate monarhic, statuat de August, nu se exclud, ci sunt complementare. Acest „cameleon” politic, care a fost August, cum îl

califica sir Ronald Syme, a ştiut să profite de toate precedentele de care dispunea spre a-şi construi propria alcătuire politică.

În primul rând, în pofida repulsiei romanilor faţă de lucumonii lor arhaici şi a experienţei nefericite suferite de părintele său adoptiv, August a tras profit din antecedentul oferit de regalitatea italico-etruscă. August a uzitat de asemenea, cu precauţii bine orchestrate, modelul teocraţiilor monarhice, întâmpinate de romani în Orientul elenistic. Înaintea lui şi a lui Caesar însuşi, aceste basilei elenistice îi fascinaseră pe Scipio Africanul, Marius, Sertorius şi pe Pompei. Ca să nu-i mai amintim pe Iulius Caesar şi pe Marcus Antonius, amândoi manipulaţi de Cleopatra. Mitul lui Alexandru, marele cuceritor macedonean, l-a sedus şi pe August, ca şi pe mulţi alţii. Sub Republică, nu existase o pecete a statului: magistraţii foloseau o pecete personală, având caracter gentilic. Caesar inovase; căci întrebuinţa un sigiliu, care purta imaginea zeiţei Venus, presupusa sa străbună. August l-a utilizat şi el un timp. După aceea a recurs la chipul sfinxului, iar, către 31 î.Hr., la efigia lui Alexandru. Pentru ca, după 27 î.Hr., să întrebuinţeze propriul chip, gravat de artistul Dioscurides (Suet., *Aug.*, 50). Evoluţia sigiliului este relevantă. August a apelat la sfinx şi la Alexandru, captivat de tradiţiile elenistice. Ca, ulterior, să se detaşeze de ele, astfel cum se distanţa de modele spre a-şi construi propriul „sistem” politicoinstituţional. Totuşi mitul lui Alexandru a influenţat şi organizarea edilitară a Câmpului lui Marte, unde principele şi Agrippa, chiar după 28 î.Hr., au dispus ridicarea unui mausoleu, sortit, după moartea împăratului, să adăpostească cenuşa acestuia şi a familiei lui. Un obelisc completa un asemenea peisaj alexandrin. Totodată August sugera romanilor că el nu va muta

capitala Imperiului la Alexandria, ci, invers, va transporta Egiptul la Roma. În plus, ca şi Alexandru, August aspira la o putere universală, la conducerea lumii. Pe de altă parte, în Forul său, printr-o statuie colosală, August era figurat ca un nou Alexandru. Cu toate acestea, deşi August a putut fi captivat de mirajul lui Alexandru şi s-a putut inspira din anumite structuri monarhice elenistice, nu se erija în alt Alexandru, în alt basileu elenistic, ci într-un rival, într-un adversar fericit şi învingător al marelui macedonean şi al regilor elenistici. Pe deasupra, August, care se proclama fără încetare „fiul divinului Caesar”, *Caesaris domnului filius*, a utilizat şi modelul dictaturilor şi puterilor personale ale secolului I î.Hr., ale lui Caesar, până la un anumit punct, şi ale lui Pompei. S-a inspirat din aparentul legalism republican al lui Pompei, ca şi din viziunea universalistă, deschizătoare de magnifice perspective, ilustrată de autocraţia reformatoare, preconizată de către Iulius Caesar. Încât dictatorii secolului I î.Hr. au facilitat, în concepţia augusteică, o anumită acomodare între regalitatea italico-etruscă ori chiar elenistică pe de o parte şi Principat pe de alta.

Jean Gagé opina că arhetipul Principatului trebuie descoperit în competenţele, în autoritatea exercitată la Roma şi în lumea romană de patroni asupra clienţilor. Principele ar fi fost patronul, *patronus*, al tuturor romanilor. La rândul său, Michel Meslin consideră că originea puterii Principatului trebuie căutată în autoritatea exercitată de căpeteniile ginţilor, *patria potestas*. Deosebit de interesantă se reliefează ipoteza elaborată de către Fergus Millar. Potrivit acestei ipoteze, modelul puterii principelui se află în atribuţiile guvernatorilor de provincie. Provincia însăşi constituia un element nou, străin de funcţionarea Oraşului şi Italiei, de statul-cetate. Guvernatorul-promagistrat

dispunea de un numeros stat major, de un aparat funcţionăresc specific, neatestat în Cetate. Când plecau în provincii, chiar şi quaestorii luau cu ei funcţionariscribi de la Roma. Administraţia provinciilor nu avea aproape nimic în comun cu aceea a Republicii. Guvernatorii de provincie erau înzestraţi cu puteri practic absolute. Cu excepţia perturbărilor prilejuite de războaiele civile, nimic şi nimeni nu interveneau concret în gestionarea de către promagistraţi a provinciilor. Guvernanţii nu puteau fi traşi la răspundere decât după încheierea misiunii lor. Guvernatorii-promagistraţi deveniseră un fel de înalţi funcţionari şi stăpâni ai provinciilor. Cu atât mai mult cu cât îndeobşte structura preromană a provinciilor le punea adesea la dispoziţie precedentul conducerii discreţionare, autocratice. Puterea promagistraţilor, adesea îmbogăţiţi în provincii, furniza un teren de exerciţiu şi de prefigurare a autorităţii principelui. Încât nu a existat o origine limitată a Principatului. Adică nu a existat un arhetip unic, un model unic. Cu abilitatea sa caracteristică. August a conjugat şi combinat mai multe modele, utilizate în cadrul unei sinteze judicios şi original alcătuite.

Principele sau împăratul s-a comportat în egală măsură ca *patronus* suprem al romanilor, ca *pater* necontestat, ca guvernator general al întregului Imperiu, dar şi ca moştenitor al dictatorilor şi al regilor italico-etrusci, ca un competitor al lui Alexandru, al despoţilor elenistici, a căror experienţă nu a fost neglijată. Modelul elenistic va exercita o presiune aproape constantă, în cursul evoluţiei Imperiului. În definitiv, *acest regim politic*, implantat de August, fără nume precis, fără o cirscunscriere juridică adecvată, supus ambiguităţilor intenţionale, *a camuflat o dictatură militară închipuită ca o stare permanentă*. *Ori*

mai degrabă o putere patronală de substanţă militară.

Pârghiile Principatului

Am remarcat mai sus că structura Principatului s-a realizat progresiv, începând din ianuarie 27 î.Hr. Reiterăm observaţia că, deşi August nu afirma explicit aceasta, *Principatul echivala cu o primă formă de Imperiu, imperium, în înţeles politic*. Fără îndoială că împăratul era şi *princeps*. De fapt „principe al senatului”, *princeps senatus*, adică primul membru şi preşedintele înaltei adunări, pe care putea să o convoace şi să i se adreseze. Avea dreptul să ia cel dintâi cuvântul. De asemenea îi revine dreptul de apel (*ius prouocationis*). Cetăţenii nu vor mai face apel la adunările populare, ci la principe. Totuşi pârghiile, fundamentele instituţionale ale puterii principelui, trebuie căutate în altă parte. *Princeps* emerge nu numai la Tacit, care îl distinge de *imperator* (*H.*, 1, 1, 6), ci şi la Suetoniu (*Aug.*, 42, 1) sau la alţi autori.

August era foarte mândru de faptul că dobândise pe viaţă (*quoad uiuerem*) „puterea tribuniciană” *tribunicia potestas* sau, în greceşte, *demotiké expuşia* (*Mon. Ane.*, 10 şi 4; 5). Această mândrie era normală, dat fiind relaţiile, presupuse de asumarea ei, cu plebea cetăţenească. Yves Perrin defineşte puterea tribuniciană ca „polul democratic” al competenţelor lui August Am putea mai lesne să ne referim la „polul civil şi popular” al unor asemenea competenţe. În orice caz puterea tribuniciană evocă amintirea Gracchilor şi tradiţia marianistă. Incontestabil, încă de multă vreme, Octavian fusese investit cu puteri tribuniciene, inclusiv cu dreptul de a ocroti plebea, *ad tuendam plebem*. De altfel, în 29 î.Hr., Octavian intervenise în alcătuirea tribunatului plebei (Tac., *An.*, 1, 2, 1; DC, 52, 42, 3). Totuşi, în 23 î.Hr., această putere tribuniciană a fost întărită. Ca patrician, August nu putea fi tribun al

plebei, dar asuma toate competenţele tribunilor. Începând de la 1 iulie 23 î.Hr., această putere a devenit viageră şi înnoită anual, după exemplul tribunilor plebei. În virtutea ei, August este consacrat ca şef, „leader” al plebei. Concomitent, puterea tribuniciană a fost legalizată şi inclusă obligatoriu în *formula*, în titulatura imperială, ilustrată de inscripţii. *Tribunicia potestas* transforma pe August într-o fiinţă sacrosanctă, cum erau şi tribunii plebei. Însă el le era superior, ca un fel de supertribun: nu putea fi supus intercesiunii vreun tribun şi, în plus, putea să le anuleze veto-urile. Puterea tribuniciană acţiona la Roma, dar şi în exteriorul ei. Pe lângă „dreptul de ajutor”, *ius auxilii*, al plebei, generator de aură populară, cvasirepublicană, puterea tribuniciană asigura lui August capacitatea de a convoca adunările poporului şi de a le propune legi, pe baza aşa-numitului *ius agenţii cum populo* său *cum plebe*. Totodată August putea convoca şi prezida senatul, în temeiul unui *ius agenţii cum patribus*. Avea dreptul să elimine din deliberările senatului orice text legislativ care nu îi convenea. Concomitent, puterea tribuniciană îi acorda dreptul de a aresta orice cetăţean (*ius prensionis*). Mai presus de orice, *tribunicia potestas* chezăşuia dreptul principelui de a bloca prin veto orice propunere sau hotărâre, elaborată sau adoptată de oricine: magistrat, senat, adunare populară. Încât, sub aparenţa clemenţei populare, puterea tribuniciană prilejuia o autocraţie, o prestaţie monarhică a suveranului statului. Ea legitima orice acţiune întreprinsă de principe. Tacit conştientiza o asemenea funcţie împlinită de *tribunicia potestas*. Ea ar fi fost justificarea rangului suprem (*summi fastigii*), inventată de August spre a evita preluarea titlurilor de rege ori de dictator şi spre a domina toate magistraturile (*An.*, 3, 56, 2). Exista şi un pol militar,

destinat să asigure substanţa militară a puterii patronale supreme, preluate de August Ne referim la *imperium*, de fapt încredinţat lui August încă din 43 î.Hr. Am reliefat, într-un alt capitol, că, în conformitate cu tradiţia, *imperium* definea o deplină autoritate civilă, judiciară, îndeosebi militară, cândva apanajul magistraţilor superiori şi al promagistraţilor. Amintim că *imperium* presupunea şi o legătură relevantă cu zeii, mai ales forţa comandantului suprem al armatei. Indubitabil, Octavian fusese *imperator* şi ca fiu al lui Iulius Caesar. Pe de altă parte, *imperator* este preluat de Octavian, începând din 40 î.Hr., cu acordul senatului, şi ca prenume, *praenomen*. Încât în *formula* imperială, ilustrată de inscripţii şi de monede, *imperator* constituie un prenume al lui Octavian-Augüst, pe când *Caesar* reprezintă gentilicul, iar *Augustus* alcătuieşte *cognomen-ul.* Astfel titlurile lui August sunt: *Imperator Caesar domnului Iulii filius Augustus*. După moartea lui August, *imperator* nu va mai constitui prenume al împăraţilor până în 66 î.Hr., când va fi reluat. În realitate, August a deţinut un *imperium* dublu. În primul rând pentru că acest *imperium* era atât proconsular, cât şi consular. August a fost anual consul până în 23 î.Hr., când a deţinut pentru a zecea oară consulatul. A renunţat atunci la consulat, însă ulterior, începând din 19 î.Hr., va recupera, sub o altă formă, puterea consulară. Dacă în ianuarie 27 î.Hr. i s-a acordat un *imperium* proconsular, relativ restrâns ca durată şi rază de acţiune (în provinciile imperiale), în 23 î.Hr., August primeşte un *imperium* proconsular „întărit" ori „mai mare", *imperium proconsular maius*. A fost el definit şi ca „nemărginit", *infinitum*? în orice caz, începând de atunci August a dobândit dreptul de a superviza şi a monitoriza gestionarea provinciilor senatoriale. Datorită competenţelor consulare, *imperium* augustele se

exercita şi în interiorul

Romei, fiind deci şi „acasă”, *domi*, ori „între ziduri”, *intra muros*. *Imperium asigura*, în definitiv, *lui August guvernământul general al Imperiului*. În memoriile sale, cum este şi firesc, August rămâne discret asupra acestui *imperium* (*Mon. Ane.*, 1; 4; 21). Oricum ar sta lucrurile, *imperium* al lui August era dublu şi pentru că în *formula* imperială apare de două ori. Într-adevăr, spre sfârşitul titulaturii, *imperator* figurează împreună cu o cifră sortită să înregistreze salutaţiile imperiale: adică de câte ori August fusese salutat de soldaţi ca *imperator* pe câmpul de luptă după o victorie. Indiferent dacă participase sau nu la bătălie, se considera că adevăratul învingător era principele. Generalul victorios era numai delegatul personal al împăratului. De *imperium* era corelată şi „fericirea”, *félicitas*, care garanta norocul, invincibilitatea împăratului. Legea care va purta asupra *impieri um-ului* lui Vespasian (*C.I.L.*, 6, 930) scoate în relief atribuţiile ce revin unui iznperator-principe. În esenţă capacitatea de a încheia tratate cu alte state ori seminţii, de a reuni senatul şi de a-i propune măsuri legislative, de a recomanda persoane drept candidaţi la magistraturi, de a acţiona discreţionar în vederea promovării intereselor statului, de a acorda cetăţenia romană peregrinilor, neromanilor. Mai ales *el este comandantul suprem al armatei*. Am semnalat însă mai sus observaţia lui Yves Roman că această lege este relativ târzie faţă de Principatul augustele. August îşi celebrează anual preluarea puterii, ziua *imperium-ului*, la 19 august, întrucât la 19 august 43 î.Hr. intrase în posesia primului consulat şi a *imperium-ului* care decurgea din acest eveniment Este interesant de remarcat cum se traduce în greceşte *imperator*. Cum am mai arătat, grecii nu se simţeau prizonierii tabuurilor republicane şi nu erau obligaţi să

le ocolească, să le înşele, să le menajeze. De aceea, în inscripţiile greceşti care traduc *formula* imperială şi chiar în *Res Gestare* ale lui August, *imperator* este redat prin *autokrator*.

Or un asemenea cuvânt înseamnă mult mai mult decât *imperator*. Deci cel ce îşi trage puterea de la el însuşi, cel care o deţine în funcţie de virtuţile sale intrinseci. Precum *augustus* este tălmăcit prin *sebastos*, „venerabilul”, atât pe inscripţii, cât şi la diverşi autori greci, inclusiv la Strabo. *Sebastos* derivă de la verbul grecesc *sébomai*, „a venera”. *Sebastos* era mult mai clar, mai încărcat de semnificaţie precisă, decât *augustus*. Chiar şi traducerea lui *princeps*, adică *heghemôn*, nu numai pe inscripţii, ci şi în opere literare (DC, 52, 31), înseamnă mult mai mult decât termenul latin. Prin urmare, nu „cel ce merge înaintea celorlalţi”, precum cuvântul latin, ci „conducător” ori „comandant”. Editorul german al memoriilor lui Augtist, Ekkelhard Weber, traduce *princeps* latin prin „erster der Bürger”, adică „primul cetăţean”. Regele Filip II al Macedoniei, cuceritorul tiranic al Greciei, fusese *heghemon* al ligii din Corint Vocabularul grec al puterilor principelui ilustrează limpede, fără ocolişuri, vocaţia autocratică, absolutists, a Principatului.

A treia pârghie, al treilea pol al Principatului, se regăseşte în pontificatul maxim. Acesta fusese deţinut până la moarte de către Lepidus, de fapt aflat în domiciliu forţat la Roma. August l-a refuzat până la decesul triumvirului, survenit în 13 sau 12 î.Hr. Cu ostentaţie manifestă, August însuşi evocă situaţia în care a devenit *pontifex maximus*, tradus în greceşte de *archiereus*.

În *Res Gestare*, el arată cum s-a produs desemnarea sa ca *pontifex maximus*. Au fost convocate comiţii speciale, la care a participat o mulţime imensă de

cetăţeni romani, sosiţi din toate ungherele Italiei. Nu s-ar mai fi văzut niciodată o asemenea afluenţă (*Mon. Ane.*, 7). Profesorul Robert Étienne a enumerat mijloacele de care dispunea pontiful maxim ca să gestioneze religia romană. El propunea noi preoţi, când surveneau posturi sacerdotale vacante. În colegiile, care cooptau noi membri, suveranul pontif recomanda candidaţii. El întocmea lista candidatelor la misiunea de vestale, care erau trase la sorţi. De asemenea el desemna flaminii maximi şi pe Regele sacrilicilor", *rex sacrorum*, de pe o listă alcătuită de pontifi. *Pontifex maximus* numea salienii şi pontifii de rang inferior, adică cei din Lavinium, Caenina şi Alba. Augûst ştia că, în felul lor, romană erau religioşi şi, în orice caz, ritualişti. De altfel şi Iulius Caesar fusese *pontifex maximus*. Iar August fusese pontif încă din 48 î.Hr. Moştenirea lui Caesar trebuia asumată cu precauţii.

Aşadar *pontificatul maxim asigura lui August cârmuirea religiei romane*. *Această demnitate conferea Principatului o indispensabilă bază religioasă şi tradiţională*. El cumula o excepţională cantitate de misiuni sacerdotale. Era feţial, membru al colegiului arvalilor, unul dintre cei şapte epuloni, titius, augur (începând din 41 î.Hr.). Era uneori figurat în postura de augur, deoarece ţinea în mână bastonul curb, *litus*, însemn al auguratului. Între 37 şi 34 î.Hr., devenise conducător, *magister*, al colegiului cvindecemvirilor, al căror sacerdoţiu era pendinte de cultul lui Apollo. Era şi paznicul Cărţilor Sibylline. Cvindecemviçü sacrificiilor controlau religiile străine, netradiţionale, şi dirijau sacrificiile aduse zeilor. *Cumulul demnităţilor religioase se adăuga cumulului competenţelor politice pentru a asigura lui August o putere absolută*, până atunci neîntâlnită la Roma. Dar August a preluat şi alte atribuţii.

Alte atribuţii ale lui August

Se pare că August nu a dobândit niciodată o „grijă” sau „supraveghere a moravurilor şi a legilor”, *cura morum et legum*, oficializată, instituţionalizată, deşi Suetoniu i-o atribuie (*Aug*., 27, 11); pe care însă îl contrazice însuşi August, în *Res Gestare* (*Mon*. *Ane*., 6). Robert Étienne susţine că această „supraveghere” nu a existat decât în mintea savantului german Anton von Premerstein. În schimb, August a exercitat stăruitor şi totdeauna puteri cenzoriale. În virtutea lor, a organizat, de trei ori, recensăminte ale populaţiei Imperiului: în 28 î.Hr., împreună cu Agrippa, în 8 î.Hr., singur, în 14 d.Hr., împreună cu Tiberiu. Am constatat că el a revizuit listele senatorilor şi cavalerilor. De asemenea frecvent August a legiferat, prin edicte, în materie de viaţă politică şi de moravuri. August a dirijat, practic aproape fără limită, alegerile noilor magistraţi. Concomitent şi-a propus şi a acţionat în direcţia epurării imoralilor, promovării austerităţii. Dacă August a introdus la Roma, cu precauţii şi ambiguităţi, o nouă alcătuire politico-instituţională, în materie de valori şi moravuri, el a preconizat o comportare conservatoare. S-a străduit să salveze moravurile şi structurile axiologice tradiţionale, în special *fides* şi *pietas*.

Pe de altă parte August a preluat supravegherea aprovizionării cu alimente a populaţiei Romei, adică aşa-numita annonă. În vederea organizării acestei „supravegheri a annonei”, *cura annonae*, a luat naştere un amplu aparat funcţionăresc. August a preconizat o abilă politică frumentară, deci de asistenţă publică, mai cu seamă în privinţa alimentelor de primă necesitate. A distribuit plebei banii lăsaţi prin testament de Iulius Caesar şi alte subsidii financiare. A admis la distribuţiile frumentare (cele de mărfuri alimentare), îndeosebi cerealiere, un mare număr de oameni. În anul 2 î.Hr., a

recenzat plebea frumentară, cea care primea gratuit grâu public (*Mon. Ane.*, 5; 15; DC, 55, 10, 1). Tocmai pentru că diminuase numărul plebeilor beneficiari de distribuţii frumentare, a acordat poporului un subsidiu, un *congiarium*, de 240 de sesterţi pe cap de locuitor. Repartizările de ajutoare alimentare se desfăşurau lunar, pe baza unui bon sau a unei cartele, plăcuţă de metal ori de fildeş. Sub Imperiu, plebeu ffumentari posedau documente doveditoare de drept la ajutor alimentar. Plebea frumentară reunea un segment al populaţiei Oraşului, în temeiul listei nominale a beneficiarilor (*I.L.S.*, 6045 – 6046). Cheltuielile rezultate din distribuţii erau transferate din trezoreria senatorială la cea imperială. August a dispus ca distribuţiile să fie dirijate de „prefecţi pentru grâul dăruit", *praefecţi frumenti dandi*. Chiar în anticetate, Roma rămânea singurul loc privilegiat al Imperiului. Se crea o relaţie specială între principe şi plebea capitalei. De altfel, la 5 februarie 2 î.Hr., în al şaizecilea an de viaţă, se acordă lui August calitatea de „părinte al patriei", *pater patriae*, pe inscripţii – *P.P.*, adică de al doilea ctitor al Romei, cu acordul tuturor, propus întâi de conciliul plebei şi refuzat de Augtist şi apoi de senat la sugestia lui Valerius Messala (Suet., *Aug.*, 58). Augtist l-a acceptat şi timpul Romei a devenit augustele. De altfel, încă din 6 î.Hr., o inscripţie, descoperită la Ugavo, în Hispania, îl proclamă pe Augtist „părinte al patriei", *pater patriae* (*C.I.L.*, II, 2107 = *IE. S.*, 96). August însuşi reliefează asumarea calităţii de *pater patriae* (*Mon. Ane.*, 35), transformată într-un element esenţial al titulaturii (*formula*) imperiale. *Se consfinţea astfel patronatul suprem al lui August asupra romanilor*. Totodată Augtist, care, în 20 î.Hr., asumase supravegherea şoselelor, *cura marum*, s-a preocupat de combaterea incendiilor, care devastau Oraşul, de

întreţinerea apeductelor şi a edificiilor publice şi sacre. Am reliefat mai sus multiplicitatea atribuţiilor sale religioase. La fiecare patru ani, Augtist organiza jocurile care celebrau victoria de la Actium. Era posesorul scutului de aur, mai sus consemnat. Renunţase la însemnele basileiei, preluate de Iulius Caesar, dar conserva cununa de lauri şi ţinuta de triumfător. De altfel îşi rezerva monopolul triumfurilor militare, care traduceau o harismă divină.

Auctoritas şi ambiguităţile

Autoritarismul lui Augtist nu se întemeia numai pe un cumul gigantic de competenţe diverse. Suetoniu îl proclamă pe Augtist ca „fondatorul celui mai bun regim politic”, de fapt „ctitorul celei mai bune stări” (Aug., 28, 3). Grecii îl salută, în diverse oraşe, ca Salvator al Lumii, Binefăcător al Speciei umane, zeu, Stăpân al Pământului şi al Mării. Chiar în Italia, consiliul decuri, onilor din Pisa, cu anumite reticenţe, îl exaltă ca Străjer al Imperiului roman şi Cârmuitor al Lumii: *MAXSVMI CVSTODISIMPERI ROMANI, TOTIVS ORBIS TERRARVM PRAESIDIS* (*I.L.S.*, 140, 1)

Există însă o temelie a temeliilor, o pârghie a pârghiilor competenţelor instituţionale ale lui Augtist. Ne referim, desigur, la un atribut, mai degrabă moral şi axiologic decât instituţional, care, după mărturisirea lui Augtist însuşi, cimenta şi decanta toate competenţele lui. El îl prezintă cu solemnitate în fraza subsecventă celei în care evocase privilegiile acordate în ianuarie 27 î.Hr., inclusiv a *epitetuâuvebgnomen* de *augustus*. Iată ce declară ritos Augtist, cu privire la evenimentele posterioare anului 27 î.Hr.: „Începând din această vreme, i-am întrecut pe toţi prin prestigiu; nu am avut mai multă putere oficială decât ceilalţi, care mi-au fost chiar colegi de magistratură”, *post id temfpus a jucătoritate* [*omnibus praestiţi, potest*l*atis au* [*tem*

nfihilo ampliu [*s habul*i *quam cel* [*ieri, qui m*l*ihi quoque în mă* [*găsitra* [*du contegae fiuerunt*] (*Mon. Ane.*, 34). Reiese, din acest enunţ, că Augtist, mereu precaut totuşi, îşi defineşte regimul politic, cum arăta Marcel Le Glay, prin primatul aşa-numitei *auctoritas*, *axioma* în greceşte. Care, cum am mai arătat, înseamnă mai ales „capacitate de a creşte şi a face să crească”, „prestigiu”, „influenţă”. El îşi focalizează consideraţiile asupra dualităţii *potestas-auctoritas*. Desigur, ştim că *potestas* desemnează puterea oficială şi legală, ce revine magistraţilor, în opoziţie cu *potenţia*, adică putere nelegală, neoficială, câteodată chiar abuzivă. August omite însă să precizeze că, dacă în domenii limitate, această *potestas* eventual nu a depăşit pe cea a magistratului însărcinat cu gestionarea unui segment din viaţa publică, acel cumul exorbitant de competenţe, de *potestates*, transgresa puterile oricărui magistrat. August pune însă accentul pe *auctoritas*. Acest concept îşi avea obârşia în dreptul privat, unde fiinţa o *auctoritas* a tutorelui, *tutor*. Ea emergea şi în dreptul public, unde exista o *auctoritas* a senatului, menţinută şi sub Imperiu ca inferioară celei a principelui. Încât, în latineşte, *auctoritas* a principelui îmbrăca sensurile de „prestigiu”, „preeminenţă”, „influenţă”, suprematie morală. Ea implică, sub Principat, o capacitate misterioasă de a acţiona, de a asuma un caracter aproape divin, un anumit capital de înrâurire masivă asupra vieţii comunităţii. Se încerca să i se descopere o harismă, conexă calităţilor personale ale lui August şi forţei lui superioare, raportate la virtuţile înscrise pe scutul de aur, oferit de senat. *Fides* şi *pietas* erau conotate de sintagma „prestigiul principelui”, *auctoritas principis*. Această *auctoritas* nu figurează în *formula*, în titulatura imperială. De aceea nu ilustra o instituţie, cum opinau André Magdelain şi, întrucâtva,

Marcel Le Glay. *Auctoritas* a lui August defineşte numai prevalenţa morală, care permite principelui să intervină în gestionarea globală a statului. Nu trebuie în niciun caz să traducem *auctoritas* prin „autoritate”, deşi acest termen provine de la cuvântul latin. Dar înseamnă altceva.

Auctoritas a lui August denotă şi concomitent conotează superioritatea puterii asumate de principe asupra magistraţilor tradiţionali. De altfel, controlarea religiei de către August îi potenţa *auctoritas*. În concluzie, *auctoritas* este morală ori mai degrabă metapolitică, întrucât operează începând de la o temelie morală, chiar religioasă, asupra demersului politic, cârmuindu-l, legitimându-l, într-o manieră zdrobitoare. Totuşi sir Ronald Syme a observat că *auctoritas* presupune discret, subtil, o anumită doză de *potenţia*. Cum am relevat mai sus, *auctoritas* se înrudeşte cu *augustus*; textul însuşi al *Res gestelor* reliefează filiaţia. Datorită acestei *auctoritas*, August emerge ca un personaj providenţial. De altfel legislaţia, pe care principele o promulgă, sub formă de edicte, include propoziţia „ceea ce a plăcut principelui”, *quod Principi placuit11*.

O consecinţă relevantă a faptului că Caesar cel Tânăr exercita *auctoritas* ca *augustus* rezidă în faptul că el se comporta ca un *princeps* al tuturor romanilor. Este grăitor faptul că August nu semnalează decât o singură oară, în memoriile lui, calitatea de „principe al senatului”, *princeps senatus*. În contrapartidă, August consemnează de trei ori evenimente petrecute „eu fiind principe”, *me principe*, ori *me principem* (*Mon. Ane.*, 7, pentru *princeps senatus*; 13; 32, pentru *me principe*). Aşadar, cu precauţii, semnalează că el a fost îndeosebi „principele tuturor”, *princeps uniuersorum*. În definitiv, August recurge la o subtilă manipulare a cititorilor.

Sugerează că ar fi rămas fidel accepţiei republicane a cuvântului *princeps*. Intenţionează să adere la sensul conferit de Cicero termenului *princeps*, salvator temporar al instituţiilor tradiţionale, ca un „cârmaci al statului”, *rector rei publicae*. Sub Scipioni şi ulterior, emerseseră mai mulţi „principi” republicani, ca primi cetăţeni ai Romei. Cu toate acestea, pe de o parte August nu a anulat niciodată, în mod oficial, proscrierea memoriei lui Cicero şi, pe de alta, el constituia un monarh întrucâtva deghizat în „leader” aproape republican.

Ne-am referit mai sus la ambiguităţile Principatului augustele. De fapt *tocmai auctoritas i-a îngăduit lui August să domine, fără să anihileze, multiple ambiguităţi*. Întregul edificiu instituţional, politic, cultural şi mai ales mental, clădit de August şi de subordonaţii lui, era ambiguu, echivoc, în totalitatea sa. Am arătat că regimul politic era ambiguu, pentru că nu purta niciun nume oficial. Însuşi conceptul de *libertas*, arborat de August, la începutul *Res gestelor*, era ambiguu. Deşi August afirmă că a luat armele ca să salveze statul de dominaţia, *dominatio*, a unei facţiuni primejdioase (*Mon. Ane.*, 1). Parcă ripostând alegaţiilor lui August, Tacit, cum am remarcat mai sus, va reproşa principelui că tocmai el ar fi instaurat o *dominatio*. Cum au relevat diverşi cercetători, în special Robert Étienne, dar şi noi înşine, inclusiv la începutul acestei cărţi, „libertatea”, *libertas*, tindea să conoteze, în timpul lui August, respectul ierarhiei socio-politice, de altfel permanent monitorizate de principe, şi, eventual, motivaţia actelor de pus în aplicare, la ordinele acestuia. Aceste acte se cuvenea să fie înţelese. Un „releveu” – *sit uneia uerbo* – al numeroaselor ambiguităţi ale Principatului augustele a fost alcătuit de Robert Étienne. S-ar afla în cauză portretul lui August,

personaj fragil, din punct de vedere fizic, însă figurat ca un bărbat frumos, chiar maiestuos, puterile principelui, vocabularul propagandei suscitate de împărat şi de secondanţii lui. Se pot adăuga şi altele, traduse de competenţele lui August, de ezitarea între idealul continuităţii şi cel al „noutăţii”, *neuitas*. Cel dintâi ideal era necesar succesiunilor la puterea imperială şi unui sentiment dinastic, profesat de regimul politic al Principatului, cultului imperial, mai jos prezentat de noi, şi vocabularului religios. Limba latină putea disjunge „zeu”, *deus*, de „divinizat”, *diuus*, pe când greaca ignora precauţiile lui August, slujindu-se de acelaşi termen, *theos13*. Dar consolidarea Principatului, timid zămislit în 27 î.Hr., s-a realizat mai ales între anii 23 – 19 î.Hr.

Anii de criză: *23 – 19* î.Hr.

În anii 23 – 19 î.Hr. survin grave dificultăţi, pe mai multe planuri, care tulbură existenţa Principatului, încă fragil. Aceşti ani constituie o provocare serioasă destinată regimului politic augustele. Cu abilitatea sa caracteristică, secondată de iscusinţa unor susţinători, ca Agrippa şi Mecena, August izbuteşte să riposteze pertinent, încât Principatul sfârşeşte prin a ieşi întărit, în chip manifest, din impas. Am constatat de altfel mai sus că în 23 î.Hr. istoria instituţională a Principatului consemnează mutaţii importante, în direcţia consolidării şi unei relative clarificări a puterii lui August. Atunci şi în anii subsecvenţi edificiul Principatului s-a completat şi a asigurat regimului politic fără nume al lui August o substanţială trăinicie. Principele trebuie să înfrunte practic ultima sfidare relevantă, lansată de adversarii săi, republicani şi antonieni, care operează o alianţă împotriva naturii, dar sudată de deznădejdea rămăşiţelor acestor tabere politice. Ca şi presiunile iniţiate de către aripa dură, de către „ulii” din rândurile propriilor suporteri, care doresc o monarhie întărită,

ostentativ proclamată, susceptibilă să înlăture scrupulele şi precauţiile preconizate de Auguşti Ei au sprijinul plebei monarhiste a Romei, care, în 22 î.Hr., cu prilejul unei penurii alimentare, oferă lui August restabilirea şi asumarea de către el a dictaturii, refuzate însă de principe (*Mon. Ane.*, 5). Conjugarea dictaturii cu monarhia poate apărea ca bizară, dar nu trebuie să uităm că oricând, mai ales în secolul XX, dictaturile au tins să devină monarhii oficializate şi legalizate. De asemenea nu se cuvine omis faptul că noua monarhie romană îşi apropia un profil specific, practic inedit. Se adăugau, în lanţul dificultăţilor, starea precară a sănătăţii lui August, bolnav în 23 î.Hr., şi greutăţile economice.

Încă din 28 – 27 î.Hr. se iviseră divergenţe în facţiunea partizanilor lui Octavian-Augüst. După Cassius Dio, Mecena devine purtătorul de cuvânt al aripii radicale a acestei facţiuni. El îi atribuie lui Mecena o cuvântare, în care consilierul lui Octavian-Augüst îi cere insistent conducătorului statului să nu abandoneze puterea şi să instaureze la Roma un despotism luminat, o monarhie limpede circumscrisă (DC, 52, 14 – 40). A fost oare rostită vreodată această alocuţiune? Conţine această cuvântare, în chip evident fabricată de Cassius Dio, cel puţin în forma sa definitivă, un nucleu autentic? Probabil că se impune un răspuns afirmativ, deoarece Horaţiu dă seama de preocuparea lui Mecena de a sugera cea mai bună formă de orânduire a Cetăţii (O., 3, 8; 29). Cum am remarcat mai sus, Augûst a optat pentru o abilă soluţie de compromis numai aparent în favoarea unei asemenea soluţii s-ar fi pronunţat şi Agrippa, care ar fi pledat pentru restaurarea legalităţii republicane, asociată cu împărţirea competenţelor (DC, 52, 1 – 13). În orice caz, Augûst pleacă în Hispania, într-o campanie

militară, în 26 î.Hr., şi se întoarce la Roma în anul 24. Anumiţi *nobiles*, de viţă veche, dar uneori şi de extracţie recentă, erau îngrijoraţi de permanentizarea consulatului lui Augûst care ajunsese la al zecelea mandat îi nelinişteau şi privilegiile acordate atât lui Marcellus, nepotul lui August şi concomitent ginerele lui, dat fiind că era căsătorit încă din 25 î.Hr., cu Iulia, fiica principelui, cât şi fiului vitreag al împăratului, de fapt feciorul Liviei. Aceştia au parcurs rapid cariera demnităţilor publice, fără să se ţină seama de limitele de vârstă, îi tulbura pe antiaugusteici şi primirea triumfală a lui Augûst în Roma, unde a intrat în postura noului Hercule, însoţit de Livia şi de Octavia. Senatul a hotărât a doua închidere a templului zeului Ianus.

În 23 î.Hr., se succed diverse evenimente într-o ordine imposibil de reconstituit în vremea noastră. Neliniştea sporea la Roma, unde un *nobilis* de viţă veche refuzase prefectura Oraşului. Un proces a fost intentat proconsulului Macedoniei, al cărui nume nu îl cunoaştem. I se reproşa că întreprinsese un război în Tracia, fără aprobarea senatului. El s-a apărat declarând că primise instrucţiuni de la Augûst, care, din punct de vedere legal, încă nu putea să se amestece în gestionarea provinciilor senatoriale. Marcus Terentius Varro Murena, coleg de consulat al lui August, reproba puterea abuzivă a principelui. Libertatea, pe care regimul acestuia pretindea s-o ocrotească, era suspendată de buzele şi bunul plac al împăratului. Murena a aderat ori a sprijinit, prin ideile sale, o conspiraţie în curs de formare, la care ne vom referi mai jos. Într-adevăr, dacă unii republicani, trecuţi ulterior în tabăra antoniană, ca Marcus Valerius Messala Corvinus şi Gnaeus Domitius Ahenobarbus, se raliaseră ferm regimului augustele şi moderaţilor acestuia, grupaţi în jurul lui Agrippa, existau încă

fervenţi ai libertăţii republicane. În frunte cu Fannius Caepio, ei au plănuit uciderea lui Augûst. Au fost rapid descoperiţi, căci restaurarea republicii nu avea nicio şansă să fie înfăptuită. Au fost toţi executaţi. A fost implicat şi Murena, care a avut aceeaşi soartă. Or Murena era fratele Terenţiei, soţia lui Mecena. Prin intermediul Terenţiei, Mecena şi-a prevenit cumnatul asupra primejdiei care îl ameninţa.

Aceste manevre opoziţioniste l-au impresionat pe August, care era din nou bolnav. Se pare că suferea de cumplite colici hepatobiliare. Augûst a convocat o reuniune a principalilor senatori şi cavaleri. Toţi participanţii se aşteptau ca el să-l indice pe Marcellus ca succesor al lui. În schimb, Augûst a încredinţat consulului Calpumius Piso o arhivă, care încorpora statistica forţelor şi veniturilor publice, *raţionarium imperii*, şi a remis inelul-sigiliu din deget lui Agrippa (Suet.

Aug., 28, 1; DC, 53, 30, 2). Se profila aşadar o nouă tentativă de restaurare a republicii, eventual monitorizate de către Agrippa (Suet., *Aug*., 28, 1 – 2). Dar medicul Antonius Musa a salvat viaţa principelui prin aplicarea unor noi tratamente, întemeiate pe băi reci şi o dietă alimentară axată pe lichide şi legume uşor de digerat. Agrippa, în conflict cu Marcellus, s-a retras într-o insulă grecească. Dar, tot în 23 î.Hr., Marcus Claudius Marcellus, fiul unui consul din 50 î.Hr. şi al Octaviei, lovit de o maladie subită (gripă? gravă afecţiune gastro-intestinală?), moare în pofida tratamentelor lui Antonius Musa. Ulterior, poate la sugestia Octaviei şi în 21 î.Hr., văduva Iulia a fost măritată cu Agrippa, constrâns să divorţeze de Marcella. Această matroană era de fapt fiica Octaviei (Plut., *Ani*., 110, 3; DC, 45, 6, 5). Un asemenea „imbroglio” al familiei lui August dă seama de o

realitate revelatoare a vieţii politice din secvenţa istorică în cauză. Ne referim la faptul că, deşi August nu era monarh oficializat, ci doar „leader” al unui regim instituţional fără nume, în jurul lui şi al Iuliei se dezvolta o ereditate *de facto*. Însă toate regimurile totalitare şi autoritare, câteodată chiar şi democratice, au tendinţa să dezvolte succesiunea ereditară a puterii supreme. Iulia era o tânără femeie (28 de ani) frumoasă, cultivată, inteligentă, seducătoare şi chiar frivolă, înconjurată de admiratori strălucitori. În jurul său, se înfiripează un „salon”, un fel de cenaclu aristocratic şi nonconformist, în care Agrippa, ce trecuse sensibil de 40 de ani, se simţea desuet, greoi şi bătrân. Totuşi Iulia îi dăruieşte cinci copii: Gaius, Lucius, Iulia, Agrippina şi Agrippa Postumus (născut după moartea tatălui). Agrippa devine în orice caz succesor desemnat al lui August. Decesul său, în 12 î.Hr., va redeschide problema moştenirii lui August.

Încă în 23 î.Hr., August abdicase din al unsprezecelea consulat Desigur, el trebuia să ţină seama de reproşurile celor ce îl învinuiau de confiscarea consulatului. În plus el cedează senatului ca provincii, pe viitor gestionate de către acesta, Gallia narboneză şi Cipru. În contrapartidă, i se conferă acel *imperium proconsulare maius*, care, astfel cum am arătat, îi chezăşuia guvernământul general al Imperiului şi dreptul de a controla provinciile senatoriale. Pe la 1 iulie 23 se reorganizează şi se consolidează puterea sa tribuniciană, ostentativ viageră şi înzestrată cu monitorizarea senatului (*ius agenţii cum senatu*). În 19 î.Hr., conform alegaţiilor lui Cassius Dio, August ar fi asumat consulatul viager şi perpetuu (DC, 54, 10, 5). August însuşi infirmă această informaţie: i s-ar fi propus acest consulat *perpetuus*, reînnoit anual, dar l-ar fi refuzat (*Mon. Ane.*, 5). De fapt August şi-a arogat numai

dreptul de a desemna oficial consulii sau de a controla nemijlocit alegerea lor. Încât, *în secvenţa istorică a construirii progresive a Principatului, segmentul 23 – 19* î.Hr. *s-a reliefat ca decisiv*.

Criza a fost depăşită şi s-a favorizat potenţarea noului regim politic.14

Începând din acelaşi an 19 sau din 18 î.Hr., Agrippa este practic asociat la cârma Principatului. El obţine un *imperium* proconsular şi o putere tribuniciană pentru o perioadă de cinci ani. Ambele puteau fi reînnoite şi efectiv au fost prelungite în 13 î.Hr. August prevala în raport cu Agrippa datorită acelei *auctoritas* de care dispunea.

Gestionarea Imperiului în tot cursul Principatului său, August a repus în mişcare vechile instituţii ale Republicii. Dar, în paralel, cum am mai arătat, tot pe parcursul întregului său Principat, *a creat alte subsisteme politico-administrative, focalizate pe puterea sa personală şi pe un aparat de g*estiune *inedit la Roma*, care subîntindea o autentică monarhie absolută, nedeclarată şi neoficializată. Ambiguă, cum am reliefat. Claude Nicolet a scos inevident a faptul că Principatul se suprapunea instituţiilor republicane, că stabilea cu locuitorii Imperiului relaţii noi, de natură paternalistă. Iar Mario Pani consideră că, ulterior, în secolul I d.Hr., mediile politice conservatoare vor încerca să recupereze Principatul, să-l integreze desuetului sistem instituţional. Un asemenea efort nu avea sorţi de izbândă. Pentru că, astfel cum am mai semnalat, *în virtutea logicii sale intrinseci, noul sistem gestionar era obligat să impună erodarea ineluctabilă a vechilor structuri republicane, persistente, însă golite de substanţa lor reală*.

Ca orice aristocrat opulent, August dispunea de un aparat administrativ privat, menit să-i gestioneze

bunurile personale. Cum însă, chiar din timpul său, bunurile personale ale principelui au tendinţa să se confunde cu cele ale statului, cele mai importante secretariate alunecă spre statutul de birouri centrale ale Imperiului. Principalii secretari ai principelui, cu toţii liberţi şi încă relativ puţin specializaţi, sunt asistaţi de subordonaţi mărunţi, de asemenea liberţi ori sclavi.

Deocamdată birocraţia este încă foarte redusă. Pe de altă parte August şi ulterior succesorii săi aveau nevoie de consilieri. Niciun şef de stat, inclusiv şi mai ales un dictator, nu se poate dispensa de consilieri mai mult sau mai puţin specializaţi. August avea nevoie uneori de opinia unui grup relativ amplu de consilieri. Existau modele, operaţionale în trecut, precum consiliile de „prieteni" şi de adjuncţi, care, sub Republică, asistaseră magistraţii şi promagistraţii, dar şi comitetele de „prieteni", *phâloi*, specifice monarhiilor elenistice. August a recurs la sprijinul unui comitet ori consiliu senatorial, alcătuit din cei mai importanţi şi mai loiali senatori. Am semnalat, în subcapitolul anterior, o întrunire a unui asemenea consiliu. Încă din timpul Principatului augustele se schiţează, ca organ permanent, un consiliu de *amici*, constituit din senatori şi cavaleri competenţi. Sub succesorii lui August, acest consiliu va deveni un adevărat „braintrust", menit să ajungă principalul organism deliberativ şi consultativ al statului, progresiv situat în poziţie de a substitui senatul, ca sfetnic al principelui. Acest „consiliu al principelui", *consilium principis*, va fi format din unii „însoţitori", *comités*, ai împăraţilor şi din alţi *amici*. Termenul „prieten", *amicus*, al principelui va asuma un sens tehnic. Mulţi senatori şi cavaleri vor fi *amici*, sub mai mulţi împăraţi, care fie se comportaseră ca vrăjmaşi neîmpăcaţi între ei, fie aparţineau anumitor familii diferite, dacă nu rivale. August a pus în operă mai cu

seamă un aparat administrativ central, constituit din „prefecţi”, *praefecţi*, şi din „procuratori”, *procurators*. Numai unul dintre prefecţi era senator. Ne referim la „prefectul Oraşului”, *praefectus Urbi* ori *Urbis*. Un asemenea prefect, succedaneu al şefului statului în absenţa acestuia de la Roma, funcţionase în vremea regilor şi mai târziu. În 26 î.Hr., August a numit ca prefect al Romei pe Valerius Messala Corvinus, însă doar pentru câteva zile. Funcţia de prefect al Oraşului a fost convertită în misiune permanentă, deţinută de un senator prestigios, de rang consular, abia în 13 d.Hr. Curând această funcţie va deveni punctul culminant al carierei senatoriale. Un asemenea prefect arbora un statut civil, ca să nu fie vexat senatul, însă purta togă specială şi avea drept la scaunul curul. Desigur, nu se mai limita la înlocuirea împăratului, în perioadele când acesta era absent din Capitală. În primul rând acest prefect veghea asupra păstrării ordinii în Roma. Am arătat că, pe timpul Republicii, nu existase poliţie în zona pomerială. Acum se înfiinţează cohortele urbane, formate din cetăţeni romani din Italia. Ele slujesc tocmai ca principală forţă de poliţie a Romei. *Praefectus Urbi* dispune de drept de coerciţie şi de jurisdicţie, care poartă asupra Romei şi împrejurimilor ei.

Toţi ceilalţi prefecţi erau cavaleri. În timpul Principatului augustele cel mai prestigios prefect era cel al Egiptului, *praefe*ctus *Aegypţi*. August nu a încadrat Egiptul nici printre provinciile senatoriale, nici printre cele imperiale. El a transformat Egiptul într-o zonă a Imperiului înzestrată cu un statut specific. Egiptul era mult prea bogat şi a dobândit repede calitatea de posesiune nemijlocită a puterii imperiale, domeniu rezervat principilor. Încât, fără aprobarea împăratului, senatorii şi chiar unii cavaleri nu puteau să viziteze Egiptul sau să se instaleze acolo. Guvernatorul-

prefect al Egiptului era un cavaler foarte important, aproape un vice-rege. În vremea Principatului lui August şi parţial sub Tiberiu, postul de prefect al Egiptului a constituit vârful carierei ecvestre. Totuşi, în anul 2 î.Hr., August a creat funcţia de „prefecţi ai pretoriului”, *praefecţi praetorio*, prin urmare „cei puşi în fruntea pretoriului”. Iniţial au fost doi asemenea prefecţi cavaleri. Ei comandau garda pretoriană, alcătuită din nouă cohorte, a cinci sute de militari fiecare. Ulterior funcţia respectivă, în anumite perioade, a fost ocupată de un singur prefect. Pretorienii au reprezentat garda puterii imperiale, şi nu a principelui. Sub succesorii lui August, garda personală a fost alcătuită din mercenari germanici. Pretorienii erau recrutaţi exclusiv printre cetăţenii romani din Italia şi, mai târziu, printre provincialii cei mai temeinic romanizaţi. Prefecţii pretoriului ajung iute să echivaleze cu oamenii de încredere ai principelui. Însărcinarea lor militară ajunge să ilustreze vicecomandamentul suprem al armatelor Imperiului. Li s-au încredinţat şi misiuni civile. De aceea ei reprezintă vice-împăraţi sau, forţând analogiile cu vremurile noastre, un fel de premieri, de miniştri principali. Competenţele lor vor purta asupra întregului Imperiu, cu excepţia Romei. Prefecţii pretoriului vor fi reprezentanţii permanenţi ai împăratului. Ei vor controla poşta publică şi vor substitui principii în procesele de apel, deşi uneori se vor comporta ca judecători în primă instanţă. Numai împăratul putea anula deciziile lor. Încât, după August, ei vor deţine culmea unei cariere ecvestre.

Cum am mai remarcat, aprovizionarea populaţiei Romei era de o importanţă cardinală pentru August. Yves Roman, opina că un principe popular era un principe care hrănea plebea romană *Annona*, aprovizionarea, a fost sustrasă controlul ordinului

senatorial şi edililor. Am notat mai sus că, şi sub Principat, apăruseră momente de penurie alimentară încât, probabil în 8 î.Hr., a fost creat un serviciu imperial de „supraveghere a annonei”, *cura annonae*, care avea în fruntea sa un „prefect al annonei” *praefectus annonae*. Acest prefect şi subordonaţii săi supravegheau aprovizionarea pieţei, libere în ansamblul ei, în special cu grâne şi produse de primă necesitate. Prefectul annonei, un cavaler, dispunea de puteri de coerciţie şi de o anumită competenţă judiciară. Veghea la asigurarea rezervelor de grâu din hambarele publice. Combătea specula şi stocarea privată ilegală de alimente. Punea la dispoziţia funcţionarilor specializaţi în distribuţii frumentare gratuite cantităţile de grâu de care ei aveau nevoie. Cum incendiile erau frecvente într-o Romă în mare parte încă abundentă în locuinţe clădite din lemn şi cum jafurile nocturne nu dispăruseră şi pornind de la iniţiativa lui Egnatius Celer, care înfiinţase un corp de pompieri privaţi, probabil în anul 6 d.Hr. (DC, 55, 26, 4), August a creat un serviciu de pompieri, poliţie de noapte şi de ajutor de urgenţă, format din şapte cohorte de vigili, a câte o mie de oameni fiecare, pus sub ordinele unui prefect, *praefectus uigilum*. Aceşti vigili nu erau cetăţeni romani, ca pretoriemi şi militarii din cohortele urbane, ci liberţi de drept latin. Prin legea Visellia din 24 d.Hr., ei vor primi cetăţenia romană la capătul a şase ani de serviciu. Desigur, în timpul lui August şi îndeosebi mai târziu, au fost numiţi alţi prefecţi, mai puţin importanţi.

Totodată August iniţiază procesul de înfiinţare a numeroase posturi de procuratori. Yves Roman insistă asupra etimologiei cuvântului *procurator*. Căci în limba latină verbul *procuro, are* înseamnă „a (se) îngriji11, „a se ocupa”, „a administra”. De altfel şi în vremea Republicii existaseră procuratori privaţi. În consecinţă,

efectiv crearea procuratelelor, a funcţiilor de procuratori, ilustra o concepţie patrimonială, deghizată, însă reală, în virtutea căreia principele estima că putea gestiona Imperiul ca pe proprietatea sa. Procuratorii puteau să asume procuratele la Roma sau eventual în provincii, unde gestionau numeroasele domenii ale principilor. Cum vom constata în alte capitole, unii asemenea procuratori se vor substitui guvernatorilor senatoriah de provincie, pe care, la ordinul sosit de la centru, au sfârşit prin a-i lichida fizic. Mulţi asemenea procuratori erau liberţi, însă alţii aparţineau ordinului ecvestru. Sub August au existat 23 de posturi de procuratori. De altfel, anumiţi procuratori puteau să acceadă la una dintre marile prefecturi ecvestre.

Diverse servicii erau gestionate de feluriţi funcţionari imperiali. Fără îndoială, această nouă administraţie complicată răspundea mutaţiilor în curs de a se produce în climatul mental al timpului. Urbanismul Romei era, în mare parte, gestionat de comisii de supraveghetori, formate din senatori. Cum erau cei ai apelor, *curatores aquarum*, ai cursului şi ai malurilor Tibrului şi ai canalelor (de scurgere) Oraşului, *curatores aluei Tiberis et riparum et cloacarum Urbis*, ai clădirilor publice sacre, ai locurilor şi lucrărilor publice, *curatores aedium sacrorum, locorum et operum publicorum*.

Alţi funcţionari trebuiau să gestioneze provinciile imperiale. Am semnalat mai sus că provinciile Imperiului au fost împărţite în senatoriale, cele mai vechi şi mai intens romanizate, şi imperiale, administrate exclusiv de principe. Provinciile senatoriale nu erau decât parţial demilitarizate. În provincia Africa staţiona o legiune (a III-a Augusta), iar, în celelalte, forţe militare auxiliare. Este adevărat însă că provinciile senatoriale erau pacificate şi îndeobşte neameninţate de războaie (DC, 53, 12, 4). Provinciile

Asia şi Africa erau guvernate de proconsuli, pe când celelalte, ca Achaia, Bithynia, Creta-Cyrenaica, Cipru, Macedonia, Sicilia şi Gallia narboneză, de foşti pretori, adică propretori, în aşteptarea dobândirii unui consulat. Va deveni senatorială şi gestionată de un propretor provincia Baetica. Guvernatorii depindeau de senat, dar împăratul putea interveni în desemnarea lor şi, uneori, chiar să se substituie curiei. Ne-am referit mai sus lainscrip ţii din Cyrenaica, provincie senatorială. Ele cuprind edicte imperiale, redactate în limba greacă, dovedind că legislaţia imperială era riguros aplicată în provinciile senatoriale. O inscripţie bilingvă, greco-latină, de la Kyme, adică din provincia senatorială Asia, denotă că guvernatorul înfăţişează o măsură adoptată de senat, la o propunere formulată de principe, ca fiind iniţiată „la ordinul lui August”, *iussu Auguşti* (*Année Epigraphique*, 1966, 422; 423; 425). Numeroase oraşe din Asia solicitau patronatul lui August şi îi confereau onoruri divine. Adesea provinciile imperiale erau guvernate fiecare de către un legat, adică „locţiitor” ori „locotenent al lui August în loc de pretor”, *legatus Auguşti pro praetore*.

Acesta putea fi fost consul, în provinciile cele mai importante, unde se aflau forţe militare masive, sau fost pretor, acolo unde staţionau trupe mai puţine. Foşti consuli au fost legaţi în Dalmaţia, Moesia, Pannonia, Siria şi Hispania Tarraconensis. Legatul era numit de principe, depindea numai de acesta şi dispunea de puterea civilă şi militară supremă, în provincia guvernată de el. Alături de legat, un procurator ecvestru dirija serviciile financiare.

Un aparat funcţionăresc adecvat asista competenţele lor. În provincii imperiale mai puţin însemnate, ca de pildă în Sardinia, Rheda, Noricum, zona alpină, guvernarea era exercitată numai de un procurator ori

de un prefect. Încât începe să se dezvolte funcţionarismul imperial. Este adevărat că şi sub Republică, mai cu seamă spre sfârşitul ei, funcţionari diverşi, relativ puţini la număr, scribi (care erau şi contabili), aprozi, arpentori, pristavi, cetăţeni romani, chiar dacă uneori liberţi, exercitaseră o influenţă notabilă asupra gestionării vieţii publice. În contrast cu amatorismul şi mandatul limitat în timp al magistraţilor, aceşti funcţionari beneficiaseră de posturi de lungă durată şi de un adevărat profesionalism. *Atât funcţionarii Republicii, cât şi cei ai Imperiului erau salarizaţi. Spre deosebire de magistraţi.* Retribuţia unui procurator oscila între 60.000 şi 200.000 de sesterţi.

Dar opera administrativă a lui August conotează un anumit curaj şi o reală creativitate. Au fost remodelate vechile structuri demografice republicane. Vechiul cens republican obliga cetăţenii să producă o dată la cinci ani o declaraţie verbală în faţa cenzorilor. Ceea ce îi obliga pe cei din provincii să călătorească la Roma. De aceea August a implantat un nou sistem de recensământ, extins la provincii şi care se efectua local. Italia şi Gallia cisalpină formează un ansamblu unitar, unde nu se percepea impozitul direct, *tributum*, plătit de provinciali. Se asigura Italiei un statut preeminent în Imperiu, dar, în vederea ameliorării gestionării ei, au fost stabilite unsprezece diviziuni numerotate, care nu constituiau succedanee de provincie, ci nişte cadre menite să faciliteze operaţii de recensământ şi de votare. Dezvoltarea oraşelor a fost subvenţionată. Roma însăşi a fost divizată în patrusprezece regiuni, *regiones*, şi în cartiere, *nici*. Unele regiuni erau gestionate de către magistraţi anuali, pretori, tribuni ai plebei sau edili traşi la sorţi. Au luat fiinţă 265 de cartiere. Fiecare cartier, *uicus*, era condus de „cârmuitori”, *uicemagiştri*, adesea liberţi, aleşi de locuitori. Un asemenea cartier

îngloba o răspântie şi străzile care dădeau spre ea (Suet., *Aug.*, 30, 1).

Gestionarea Imperiului se întemeia pe însănătoşirea şi diversificarea finanţelor publice. Taxele erau numeroase. Impozitul direct nu se percepea decât în provincii, neîndoielnic cu excepţia cetăţilor ce dobândiseră „dreptul italic”, *ius Italicum*. Pe lângă vămi (25% la frontierele Imperiului, 2% la cele ale provinciilor) existau alte impozite indirecte: pe eliberări de sclavi (5%), pe moşteniri (tot 5%), creat pentru cetăţenii romani de August însuşi. Se adăugau taxele pe transhumanţă, pe vânzări la licitaţii (1%) etc. Relevant este faptul că toate aceste impozite alimentau mai multe vistierii: fireşte, August controlează „trezoreria lui Saturn” (adică „a poporului roman”), *aerarium Saturni* sau *aerarium populi romani*, ale cărui venituri scad necontenit. Deşi August afirmă că a susţinut, prin sume vărsate de el, acest *aerarium* (*Mon. Ane.*, 17). Această trezorerie străveche era alimentată de veniturile provinciilor senatoriale, de taxele percepute la Roma şi în Italia, având ca scop acoperirea cheltuielilor necesitate de administrarea zonei respective. Cheltuielile impuse de gestionarea provinciilor şi de retribuirea funcţionarilor principelui reveneau vistieriei menţionate în fraza următoare. Căci, în „secolul lui August” ia fiinţă şi fiscul, *fiscus*, hrănit de diverse venituri, prin excelenţă provenite din provinciile imperiale, din tributul achitat de statele vasale, însă şi din bunurile personale ale principelui, ulterior dirijate într-o trezorerie specifică. Fiscul era menit să devină principala trezorerie a Imperiului. Prăzile rezultate din cuceriri, ofrandele aduse de oraşele Imperiului alimentau necontenit fiscul, în sfârşit, taxele pe moşteniri şi pe vânzări alimentau o a treia vistierie importantă, „trezoreria militară”, *aerarium militare*,

care finanţa armata. Veniturile normale ale statului, spre sfârşitul Principatului augustele, se ridicau la aproximativ 100.000.000 de denari.

Justiţia este de asemenea supusă controlului discret, însă constrângător, al principelui. Subzistă juriile permanente, *quaestiones perpetuae*, prezidate de pretori ori de foşti edili. August creează şi o curte judiciară suplimentară, sortită a decide în crimele legate de adulter. Juraţii provin din rândurile a trei mii de cavaleri. Principele poate graţia condamnaţii. După anul-cheie 23 î.Hr., se dezvoltă noi curţi de justiţie. Senatul, prezidat de consuli, judecă în procesele care privesc membrii săi. Sub August sau sub Tiberiu principii prezidează un tribunal, înconjuraţi de consiliul lor. Prefectul Oraşului dispune de o putere judiciară, în procese criminale, la Roma şi în împrejurimile ei. Desigur, această putere priveşte procesele prevăzute cu pedepse capitale îndreptate împotriva peregrinilor, sclavilor, liberţilor săraci şi cetăţenilor modeşti. Pedeapsa cu moartea a fost înlocuită cu exilul, în cazul ordinului senatorial şi al celui ecvestru. Cetăţenii romani pot fi judecaţi departe de Roma. Cum am reliefat mai sus, apelul adresat poporului, în materie de condamnare capitală, a fost înlocuit de apelul la decizia principelui. În ce priveşte dreptul civil, justiţia este foarte diversificată. Dar apelul revine deciziei senatului, prezidat de consuli, sau principelui.

Gestionarea Imperiului revine aşadar mai ales „monarhului” August şi funcţionarilor lui. Aparent competenţele senatului cresc, dar impactul lor este considerabil redus. Senatul nu mai funcţionează ca o echipă de trei sute de regi. El devine unul dintre organele puterii reale a Principatului. Însă, cum în istorie şi în viaţa oamenilor percepţia este mai puternică decât realitatea, şiretul August l-a menajat

aproape excesiv. *Polul puterii Principatului se află în altă parte, în definitiv, în armată16*.

Armata

De altminteri, Marcel Le Glay opina că Principatul lui August a fost mai cu seamă o autocraţie militară. Cum am constatat, în repetate rânduri, armata fusese instrumentul principal de luptă politică al protagoniştilor războaielor civile. August a menţinut şi chiar potenţat statutul de unealtă prioritară al armatei. Baza monarhiei fără nume, instaurată de el, a fost armata. Trupele de la Roma, prin excelenţă pretoriemi, dar şi legiunile, staţionate îndeosebi la frontiere, şi unităţile auxiliare. Totuşi el a operat o reformă profundă a forţelor militare. August însuşi ne reliefează că depuseseră jurământ militar de fidelitate faţă de propria persoană 500.000 de militari. Totuşi majoritatea lor a fost demobilizată. Observă că 300.000 dintre ei au fost instalaţi în noile colonii sau trimişi în municipiile din care proveneau. Tuturor li s-au dăruit pământuri şi sume de bani (*Mon. Ane.*, 3). Era vorba de 3.000 de denari pe cap de veteran. De fapt, chiar după Actium, au fost demobilizaţi 120.000 de soldaţi, stabiliţi în colonii sau pe loturi agricole confiscate sau cumpărate de August, mai ales în Italia, Gallia narboneză şi în Hispania. Marcel Le Glay a pus în evidenţă faptul că armata, pe lângă funcţiunile militare, constituia şi o autentică „şcoală de administraţie”. Armata lui August devine repede o forţă militară permanentă alcătuită din profesionişti, de fapt o forţă militară de elită. Ideologia imperială îi acordă o importanţă cardinală. De altfel August era flancat de generali foarte competenţi. Până la dezastrul din anul 9 d.Hr., suferit de Publius Quinctilius Varus, August a năzuit să făurească o provincie în Germania, pe malul drept al Rinului, ca meterez al Galliilor împotriva invaziilor barbare.

Principele a operat o restructurare profundă a armatei romane. Efectivele legiunilor erau pletorice. Înainte de Actium fiinţaseră 60 de legiuni. August a redus numărul lor la 28 şi mai târziu la 25. În schimb, a fost întrucâtva sporit efectivul unităţilor auxiliare. Legiunile se recrutau printre cetăţeni din Italia şi, eventual, din provinciile temeinic romanizate. În fruntea legiunii se afla un „delegat” sau legat, *legatus legionis*, de rang senatorial. Îl secondau mai mulţi ofiţeri, „tribuni ai soldaţilor”, *tribuni militum*. Cel puţin unul dintre ei era de rang senatorial, întrucât cei mai mulţi proveneau din rândurile cavalerilor. Ca şi prefectul taberei. Urmau cel puţin 59 de centurioni, un fel de subofiţeri, dintre care se distingea un primipil, *primipilus*, comandantul primei centurii a legiunii. Făcea parte din statul major al legatului legiunii. Fără îndoială, legatul legiunii era subordonat legatului provinciei.

Efectivul unei legiuni cuprindea în această vreme îndeobşte 5.000 de infanterişti, la care se adăugau 120 de călăreţi, aflaţi sub comanda unui tribun militar. Fiecare legiune era susţinută de unităţi auxiliare, compuse de regulă din necetăţeni, adică din peregrini. După serviciul militar, standardizat, ca şi la soldaţii din legiuni (douăzeci şi cinci de ani), auxiliarii peregrini obţineau, începând de la o anumită dată, o diplomă militară susceptibilă să le confere cetăţenia romană pentru ei şi pentru copiii lor, precum şi dreptul de a contracta căsătorii legale. În interiorul forţelor auxiliare, s-a statornicit o ierarhie. În frunte, se aflau „aripile”, *alae*, de cavalerie, unele alcătuite din 480 de oameni, altele din 960 de soldaţi. Urmau cohortele de infanterie. Ulterior au apărut şi *numeri*, unităţi recrutate printre barbari, care păstrau limba, uniforma şi un armament specific, însă erau comandate de ofiţeri

romani. Staţionarea acestor trupe a fost fluctuantă: adesea erau deplasate spre punctele fierbinţi ale frontierelor anumite „detaşamente”, *uexillationes*. Căci steagul unităţilor militare romane era *uexillum*, la care se adăugau acvilele legiunilor. *Alae*, alele auxiliare, erau comandate de un prefect cavaler, asistat de 16 „decurioni”. Înglobau fiecare 500 de călăreţi. Cohortele de infanterie auxiliară sunt comandate tot de un prefect, asistat de 6 centurioni. Încorporau de asemenea 500 de soldaţi. Existau şi cohorte mixte, de pedestraşi şi de călăreţi, comandate de un prefect cavaler, secondat de 3 decurioni şi de 6 centurioni. Încât în legiuni serveau 125.000 de soldaţi, susţinuţi tot de 125.000 de militari din trupele auxiliare. August a avut prin urmare la dispoziţie o armată care număra între 250.000 şi 300.000 de soldaţi, în provinciile balcanice staţionează între 3 şi 5 legiuni. În Germanii, pe Rin, sunt poziţionate cel puţin 5 legiuni. În provinciile danubiene (Pannonia-Moesia) se află 4 legiuni. Iar în Orientul asiatic (Cappadocia, Siria etc.) sunt încartiruite aproximativ 3 legiuni. Alte 3 sunt aşezate în Egipt, 1 sau 2 în Africa şi 5 în Hispanii. Pretorienii şi cohortele urbane se recrutează îndeosebi în Etruria, Umbria şi în Laţiu. Marina militară, care nu mai slujeşte pentru bătălii navale majore, acţionează în vederea asigurării păcii în Imperiu. Escadrele ei patrulează în întreaga Mediterană. Principalele flote sunt situate în Italia, la Misenus şi la Ravenna. Ele asigură protecţia convoaielor care aduceau, din Asia, Egipt şi Hispania, la Puteoli şi la Ostia, pentru aprovizionarea Romei: grâu, ulei şi mărfuri alimentare exotice. Pe de altă parte de pot transporta forţe militare de uscat, necesare campaniilor militare; asigură comunicaţiile rapide cu provinciile îndepărtate, combat pirateria. Principatul va investi sume considerabile în

întreţinerea flotelor. Pe uscat, un fel de jandarmi, *staţionarii*, vegheau asupra căilor de comunicaţie şi pieţelor de mărfuri. Soldaţii asigură transportul mesajelor imperiale trimise în provincii. Ocrotesc perceperea impozitelor, se ocupă de lucrări publice: construcţii ori refaceri de şosele, monumente, puţuri. Trupele romane sunt încartiruite în tabere permanente, *castra*, dar, în campaniile militare, recurg şi la castre de marş. Annona militară le asigură soldele şi aprovizionarea. Armata participă la viaţa provinciilor. Cum am notat mai sus, veteranii ocupă posturi-cheie în administraţiile locale.

Alte reforme

Diverse reforme au fost puse în operă de către August. Am arătat mai sus că, după Actium, el a procedat la o nouă „alegere a senatului”, *lectio senatus*. Ulterior au intervenit alte restructurări ale senatului: în anii 18, 13 î.Hr. şi 4 d.Hr. Până în anul 18 î.Hr., August a recurs la o epurare a senatului, menită să restaureze vechiul efectiv republican, alcătuit din trei sute de „părinţi”, *patres* (DC, 54, 14, 1); însă, în cele din urmă, a fost obligat să se oprească la nivelul de şase sute de membri ai curiei, deoarece esenţială a fost acea *lectio senatus*, înfăptuită în 18 î.Hr. Cu atât mai mult cu cât nu exista nicio cerere de retragere voluntară din senat. S-a evitat, cu siguranţă, eliminarea din senat a vechilor familii de *nobiles*, dar s-a apelat la făurirea unei majorităţi fidele principelui, în orice caz componenţa senatului s-a modificat simţitor. În urma războaielor civile, multe familii de *nobiles* îşi pierduseră averi, demnităţi şi onoruri. Anumite familii aristocratice, din rândul cărora ultimii consuli sunt atestaţi în timpul lui Pompei, s-au stins în vâltoarea războaielor civile. Altele nu au mai obţinut consulatul în vremea Principatului. Inactivitatea şi sărăcia le răreau rândurile. Emerg

diverşi „oameni noi”, *homines noi*. Un timp August s-a mefiat de *nobiles*, încât nu i-a utilizat ca legaţi comandanţi de forţe armate. Când însă puterea sa s-a întărit, el a folosit nobili în fruntea armatelor şi provinciilor imperiale. Solicita o asemenea conduită tradiţionalismul, pe care îl afişa. Între 16 şi 13 î. C „a survenilun „murmur de nemulţumire”, un fel de grevă a familiilor senatoriale. De aceea principele a izbutit să permită cavalerilor bogaţi să se prezinte direct la alegerile pentru demnitatea de tribuni ai plebei (Suet, *Aug*., 40, 1; DC, 54, 26, 7; 30, 2). În orice caz, în mod normal, după asumarea quaesturii, se devenea senator. Mai mult ca oricând senatul constituie *adunarea foştilor magistraţi*.

La începutul Principatului augustele, censul senatorial era egal cu acela al cavalerilor. Totuşi, între 18 şi 13 î.Hr., censul senatorial a crescut iniţial la 800.000 şi apoi la 1.000.000 de sesterţi (Suet, *Aug*., 41, 3; DC, 54, 17, 3). S-a deschis astfel calea alcătuirii unui ordin senatorial din punct de vedere juridic. Soţiile şi copiii senatorilor fac parte din ordin, convertit într-o categorie cetăţenească ereditară. În 18 î.Hr., a luat fiinţă „dreptul de a obţine magistraturi la Roma”, *ius adipiscendorum în Urbe honorum* sau, pe scurt, *ius honorum*. Numai cetăţenii romani din Italia şi din provinciile profund romanizate îl posedau. „Starea”, *status*, de membru al ordinului senatorial beneficiază de numeroase privilegii de imagine. Fiii de senatori, până la îndeplinirea quaesturii, rămâneau cavaleri, însă, ca şi *patres conscripţi* (senatorii), aveau dreptul să poarte pe tunica lor o bandă lată, *latus clauus*. Fiii de senatori aveau dreptul să asiste la dezbaterile senatului, ca să se familiarizeze cu gestiunea statului, şi erau supuşi interdicţiilor specifice membrilor ordinului lor. Nu aveau îngăduinţa de a se căsători cu o libertă, cu o

actriţă ori fiică de actor. Dacă tunica laticlavă era rezervată ordinului senatorial, cavalerii purtau pe cea angusticlavă, adică aveau pe tunică banda îngustă, *augustus clauus*. Desigur, principele putea conferi laticlava acelor cavaleri sau notabili muncipali sortiţi accesului la senat şi la magistraturi. Acordarea laticlavei constituia principalul mijloc de a împrospăta senatul. *Totuşi constituirea ordinului senatorial, din punct de vedere juridic, nu s-a încheiat decât în timpul Principatului asumat de Gaius-Caligula*.

Cum am mai semnalat, aparent competenţele senatului au fost sporite. El votează numeroase senatusconsulte, în detrimentul adunărilor populare, ale căror capacităţi legislative diminuează în chip manifest. Cum am arătat mai sus, senatul dobândeşte jurisdicţie asupra membrilor săi, sustrasă celei a tribunalelor, *quaestiones*. Deşi aparatul funcţionăresc al Principatului se bazează mai ales pe cavaleri, numeroase funcţii revin senatorilor, inclusiv şi îndeosebi cele ale legaţilor, de provincie şi de legiune. Impactul real al deciziilor curiei înregistrează un regres, o adevărată prăbuşire, şi *auctoritas* senatorială se estompează. Cu toate acestea ordinul senatorial îşi conservă prestigiul. Cum majoritatea familiilor patriciene din vremea Republicii pierise, August şi succesorii sau au creat noi patricieni, recrutaţi printre senatorii plebeieni de viţă veche.

Sistemul electoral este integral dirijat de principe. O inscripţie, descoperită în 1947, la Heba (azi Mariano), aşa-numita *Tabula Hebana*, ne demonstrează cum se desfăşurau alegerile de magistraţi, sub August şi Tiberiu. Inscripţia datează din anul 19 d.Hr., dar reflectă stări de lucruri mai vechi. Postulanţii la demnităţi de magistraţi îşi depun candidatura (*professio*) în faţa magistraţilor şi a principelui. Fără

îndoială, principele poate refuza unele candidaturi. Apoi numele candidaţilor sunt anunţate adunărilor populare (*nominatio*). Îndeobşte numărul candidaţilor este mai mare decât cel al posturilor. Cel puţin pentru alegerea pretorilor este obligatorie recomandarea formulată de principe (*commendaţi-o*). În vederea alegerilor, desfăşurate în adunările populare, sunt indispensabile proceduri a căror ţintă este „desemnarea”, *destinaţio*. Două legi, una a lui August, din 5 d.Hr., şi alta a lui Tiberiu, din 15 d.Hr., dezvăluie amănuntele acestei *destinaţio*. Începând cu Principatul lui August, se trage la sorţi, din triburi, un fel de adunare preliminară, alcătuită din senatori şi cavaleri, grupaţi în zece centurii. Această adunare de centurii prerogative controlează lista candidaţilor la magistraturi şi recurge la desemnarea (*designatio*) celor care vor fi aleşi. De fapt, alegerea are loc în adunarea preliminară. Comiţiile nu fac decât să aclame numele candidaţilor desemnaţi de adunarea preliminară. Tiberiu va încredinţa desemnarea magistraţilor inferiori senatului şi va elimina din adunarea preliminară cavalerii. Tacit va prezenta simplificat această procedură, când va afirma că, în 15 d.Hr., Tiberiu a trecut alegerile magistraţilor în seama exclusiv a senatului (*An.*, 1, 15, 1). De asemenea, în 19 d.Hr., Tiberiu va augmenta la cincisprezece numărul centuriilor prerogative. În orice caz principele decidea aproape singur cine va fi magistrat la Roma. De altfel, cum am remarcat mai sus, adunările populare votează puţine legi.

August a acordat atenţie calendarului roman. În apropierea altarului Păcii a fost transferat din Egipt un obelisc, care simboliza forţa zeului solar, Ra. Indubitabil, acest obelisc ilustra victoria asupra Egiptului, însă de asemenea un gigantic instrument astronomic. Acest imens calendar solar asocia naşterea,

viaţa şi moartea principelui (se născuse la 23 septembrie) ascensiunii şi coborârii soarelui, în cursul anului. Fixa pe sol horoscopul lui August ca stăpân al lumii civilizate şi om al păcii universale. Apogeul Principatului augustele s-a desfăşurat între 17 şi 7 î.Hr., când împăratul avea între patruzeci şi şase şi cincizeci şi şase de ani. În corelaţie cu un asemenea calendar solar, se situează o cartografie, iniţiată de către Agrippa. Pe baza informaţiilor de care dispuneau romanii, s-a alcătuit prima hartă de mari dimensiuni a lumii romane, *or bis romanus*, situată în interiorul lumii „locuite”, *oikouméne* sau *orbis terrarum*, şi divizată în douăzeci şi patru de unităţi cartografice. Era o hartă murală, expusă, după moartea lui Agrippa, în porticul *Vipsania*, adică în vecinătatea Câmpului lui Marte şi a Forului lui August. Romanii puteau astfel să contemple întreaga lume şi să situeze imperiul lor teritorial în lumea „locuită11. August spera astfel să apară nu numai în postura stăpânitorului universului, ci şi în cea a unui foarte performant gestionar al Imperiului.

Urbanismul lui August într-adevăr August, cu toate eforturile lui Iulius Caesar, a aflat o Romă în cărămidă sau în lemn şi a lăsat-o în marmoră. Dar politica lui urbanistică a purtat prin excelenţă asupra edificiilor publice. Deşi nu au lipsit unele strădanii în vederea sistematizării şi deşi se ridică locuinţe, *domus*, relativ somptuoase, pe colina Palatinului, *Palatium*, şi în general casele private devin mai elegante, totuşi între limite îndeobşte modeste. În orice caz termenul de „palat”, *palatium*, va emerge ulterior tocmai prin analogie cu locuinţele elegante ridicate acum şi mai ales sub Iulio-Claudieni pe colina *Palatium*, a Palatinului.

Afişând tradiţionalism axiologic, August iniţiază fie construirea, fie restaurarea unor temple la Roma. Am

arătat că acest proces al unui urbanism ambiţios începuse înainte de 27 î.Hr. Niciun zeu nu a fost neglijat. Desigur, cel mai luxos templu a fost cel al lui Apollo, inaugurat oficial în anul 28 î.Hr., zeul privilegiat al principelui, divinitatea care patronase victoria de la Actium. Însă a fost onorat şi zeul victoriei de la Philippi, Mars Ultor, adică Marte răzbunătorul, neîndoielnic, al uciderii – lui, Iulius Caesar. Prevăzută deci încă din 42 î.Hr., clădirea acestui templu a fost încheiată şi inaugurată abia în 2 î.Hr. în acelaşi moment, a fost inaugurat şi Forul lui August, la care ne vom referi mai jos. De altfel templul lui Marte, construit în marmoră, se înălţa în acest for. Încheierea construirii, care a durat patruzeci de ani, a fost însoţită de sărbători somptuoase. S-au organizat o luptă de gladiatori, vânători desfăşurate în Marele Circ, în cursul cărora au fost ucişi 260 de lei, o bătălie navală, ce reconstituia celebra înfruntare de la Salamina, între atenieni şi medo-perşi. Templul se sprijinea pe colina unde se înghesuiau locuinţele populare din Subura, de care îl separa un zid imens, ca protecţie împotriva incendiilor. Comporta opt coloane pe fronton şi şapte pe laturile lungi. Interiorul templului era bogat decorat. În absidă se aflau statuile lui Marte şi a zeiţei Venus. Se reliefa aspectul militar şi triumfal al puterii principelui. Pe viitor, senatul se va reuni în acest templu ca să declare război şi să încheie pace. Aici vor aduce jertfe guvernatorii, înainte de a pleca spre provinciile care le erau repartizate. În afară de aceste temple şi de multe altele, clădite sau restaurate, ca de pildă cel al lui Castor şi Pollux, August a determinat realizarea altor construcţii de utilitate publică.

Deosebit de importante au fost Forul lui August şi Altarul Păcii. Principele a desăvârşit construirea Forului lui Caesar, din care nu s-a scos la lumină decât o treime

din suprafaţa totală. De asemenea a construit în Forul roman-republican un templu al „divinului Caesar”, *diuus Caesar*, chiar pe locul unde fusese incinerat corpul lui Iulius Caesar. Fusese inaugurat la 18 august 29 î.Hr. Printre altele, August a completat noul local al Curiei senatoriale, ridicat de Iulius Caesar. Ni s-a conservat un altar rotund, înălţat probabil pe locul rugului funebru. Din Forul lui August nu s-a păstrat latura alăturată Forului lui Caesar. Pe lângă templul lui Marte, în Forul lui August se afla aula Colosului, la capătul porticului septentrional. Era bogat împodobit cu opere de artă, precum reprezentarea lui Alexandru al Macedoniei şi statuia uriaşă a Geniului lui August, protectorul gintei Iulia.

Statuia colosală a lui August domina porticul septentrional. Se pare că s-a conservat capul colosului, care măsoară, de la bărbie la creştetul capului, 1, 20 m. Pe laturile acestui for se aflau porticuri semicirculare şi ample exedre, cu nişe dreptunghiulare, care adăposteau statui. Elementele arhitectonice şi pavimentul fuseseră realizate în marmoră colorată, importată din Asia Mică şi din Africa septentrională. În acest for se desfăşurau activităţile judiciare ale pretorilor urbani, care se îndeletniceau cu procesele civile. Se aflau de asemenea aici patru statui aurite ale Victoriei. În porticuri fuseseră aşezate două tablouri ale lui Apelles: unul figura pe *Nike*, adică Victoria, în timp ce celălalt reprezenta pe Castor şi Pollux, cărora le erau asimilaţi nepoţii lui August, Gaius şi Lucius. În pofida unei tente alexandrine, Forul lui August era tributar unei inspiraţii manifest romane. El era conceput în funcţie de două axe: una conducea de la statuia zeului Marte din templu la cea a lui August. Cealaltă axă, perpendiculară pe prima, asocia pe Enea şi pe Romulus, figuraţi în două exedre, amenajate în porticurile laterale ale pieţei. De

la cei doi ctitori ai Romei purcedeau două aliniamente de statui, care reprezentau pe regii Albei şi ai Romei, ca şi personalităţile proeminente ale Republicii, *summiuiri*. August se prezenta drept continuatorul lor, în pofida afinităţilor sugerate cu Alexandru. În etajele celor două porticuri laterale, cariatidele simbolizau popoarele învinse de Roma. De fapt, se încerca demonstrarea simbiozei, chiar interpenetrării, valorilor romane şi a celor elenistice.

Altarul Păcii lui August, *Ara Pads August*! a fost dedicat la 30 ianuarie 9 d.Hr., în relaţie evidentă cu Forul, încă în construcţie. Se afla, în antichitate, la 300 m sud-est de mausoleu. *Ara Pads* simboliza o estetică nouă, subordonată transformării statului. Altarul era construit pe un podium de marmoră şi era înconjurat de o incintă, care avea înălţime de 3 – 4 metri. Zidul de incintă includea două porţi, la vest, cu o scară-acces pentru sacerdoţi, şi la est, fără scară, pentru victimele jertfite. Sculpturi decorau ambele feţe. Reliefurile ce împodobeau cele două feţe ale incintei comportau motive florale, volute vegetale. Aceste reliefuri evocă „vârsta de aur”, *aurea actas*, şi reliefează pe „Mama Pământ”, *Tellus Mater*, probabil a Italiei. Ea este reprezentată aşezată pe o stâncă, având la picioare un curs de apă, care irigă o câmpie, unde şed culcaţi un bou şi o oaie, simboluri ale creşterii vitelor. Iar luxurianţa vegetală ilustrează fertilitatea Italiei. Se presupune că era figurată şi lupoaica doică a gemenilor Romulus şi Remus. Se păstrează, în schimb, imaginea sacrificiului adus de Enea penaţilor. Enea poartă veşmântul sacrificatorilor romani. Marile frize de pe altar comportă chipurile membrilor familiei lui August Principele însuşi merge în fruntea unui alai, urmat de patru *flamines*. Apare şi Agrippa, în veşmânt de sacrificator. De toga lui se agaţă un copil, probabil unul

dintre fiii lui Agrippa şi ai Iuliei. Sunt reprezentaţi de asemenea fiica lui August, Tiberiu, Drusus, drapat în costum de învingător, *paludamentum*, însoţit de Antonia, soţia lui. Obiectivul dinastic este deci simbolizat cu ostentaţie. Se proliferează şi pacea readusă de Roma, ordinea şi abundenţa. Din nou se conjugă tradiţia romană, tradusă de o estetică clasicizantă, cu naturalismul floral – ornamental, probabil de sorginte alexandrină.

Cele patru extremităţi ale altarului sunt decorate de grifoni. Cortegiul victimelor sacrificiilor, sacerdoţilor şi sacrificatorilor traduce preeminenţa valorilor-cheie, ca *fides* şi mai ales *pietas*. Cu sagacitate s-a considerat că decoraţia Altarului Păcii echivalează cu un comentariu al *Eneidei* lui Vergiliu.

August şi-a propus să doteze Roma cu teatre moderne. A reconstruit teatrul lui Pompei, căruia i-a păstrat numele ctitorului (*Mon. Ane.*, 20). Principele se reclama de la Iulius Caesar, însă nu evita filiaţii ideologice cu Pompei. August a continuat ridicarea în marmoră a unui teatru, iniţiat de Caesar în forul legumelor, adică pe malul Tibrului. Inaugurat în 11 î.Hr., acest edificiu a primit numele defunctului Marcellus. Cu puţine remanieri, acest teatru a subsistât până astăzi. Bogăţia teatrelor augusteice în marmoră a impresionat oamenii vremii (Ov., *Tr.*, 3, 12, w. 23 – 24). Teatrelor lui August li se adauga cel al lui Balbus, inaugurat în 13 î.Hr. (DC, 54, 25, 2). În sfârşit, cum am semnalat mai sus, în anul 28 î.Hr., când Augüst avea doar 35 de ani, dar se temea pentru sănătatea sa deficitară, viitorul principe a întreprins construcţia unui mausoleu, sortit să primească cenuşa sa şi a membrilor familiei sale. A fost un măreţ edificiu cilindric, înalt de 44 m, cu un diametru de 89 m. De fapt echivala cu un ansamblu de cilindri suprapuşi, a cărui formă se

înrudea cu aceea a mormintelor etrusce. Clădirea era străbătută de coridoare concentrice, unde erau amenajate nişe. *Cella* sepulcrală era circulară. Un al doilea nivel era înconjurat de un portic. Deasupra monumentului se înălţa statuia în bronz a principelui. Se intra în mausoleu pe la sud. Între 13 şi 9 î.Hr., mausoleul a primit funcţii noi. Ulterior tabulele de bronz unde se înregistrează textul *Res gestelor* au fost agăţate la intrarea în mausoleu. În sfârşit, acest mausoleu, înzestrat cu anumite conotaţii dinastice, a fost integrat sistematizării spaţiului nordic al Câmpului lui Marte, împreună cu Altarul Păcii şi obeliscul adus de la Alexandria. Ne-am referit, în alt subcapitol, la acest obelisc-calendar.

Gigantica politică urbanistică în marmoră a lui August este stupefiantă. Nu trebuie uitat însă faptul că aproape toţi autocraţii au fost şi sunt mari constructori. Căci ei dispun, fără îngrădire, de bani publici, pe care regimurile democratice nu îi pot cheltui fără noimă. Oare Mussolini, Franco, Salazar, Hitler, Stalin, ca şi Nicolae Ceauşescu, nu au întreprins construcţii uriaşe, de altfel mult mai urâte decât cele ale lui August? Pe de altă parte urbanismul lui August conota şi chiar denota ţeluri propagandistice majore. Însă şi politica lui externă viza obiective de propagandă 19.

Politica externă

Politica externă a lui August a urmărit iniţial întregirea Imperiului cu teritorii limitrofe ori chiar mai îndepărtate. Am consemnat mai sus anexarea Egiptului, ca şi închiderea la 12 ianuarie 29.î.Hr. a templului lui Ianus. Pe de altă parte, comercianţii romani care negociau dincolo de graniţele Imperiului au făcut cunoscute Romei diverse zone extrafrontaliere şi au făurit convingerea că noi cuceriri erau lesnicioase. În anii 29 – 28 î.Hr., geto-dacii şi bastarnii operează o

invazie la sudul Dunării, împotriva tracilor. Această năvălire a fost respinsă de guvernatorul Macedoniei, Marius Licinius Crassus, nepot al triumvirului, cu sprijinul lui Roles, dinast geto-dac din Dobrogea. Roles devine „prieten şi aliat al poporului roman”, *amicus et socius populi Romani*. În deceniile următoare, litoralul Mării Negre a fost inclus în „prefecturaţ armului maritim”, *praefectura orae maritimae,* sub jurisdicţia unui prefect roman, dependent de guvernatorul

Macedoniei. Deci Dobrogea a intrat în Imperiu. Oraşele greceşti de pe ţărm (Odessos, Istros, Tomis, Callatis, Dionysiopolis) formează Pentapolis. Această federaţie culturalreligios-politică este aşezată sub suzeranitate romană. Ea devine hexapolis, când la ea aderă o altă cetate grecească. Romanii ajung prin urmare la Dunăre; în 15 d.Hr., la nord de Balcani, Tiberiu va crea provincia Moesia. Dar, încă sub August, ţinuturile dintre Dunăre şi Balcani (adică munţii Haemus, în antichitate) practic făceau parte din Imperiu. Încă de la sfârşitul Republicii, la sud de Balcani, se afla un regat trac clientelar Romei, elenizat şi diriguit de o dinastie odrysiană, de cele mai multe ori fidelă Imperiului. Regele trac Rhoemetalces a rămas leal Romei, după ce, între 16 şi 11 î.Hr., o mare parte dintre traci se revoltase împotriva Romei şi dinastiei odrysiene. Răsculaţii au fost înfrânţi şi Rhoemetalces a fost investit ca „prieten”, *amicus*, al Imperiului (Veil., 2, 98; Tac., *An.*, 2, 64, 2; Liv., *Per.*, 140; DC, 54 – 55). La moartea acestuia, în 12 d.Hr., August a divizat regatul Tracici între Cotys, fiul defunctului, căruia i-a revenit compartimentul cel mai civilizat al Traciei, şi Rhescuporis, fratele lui Rhoemetalces, stăpânitor peste ţinuturile cele mai sălbatice din munţii Rhodope20. Pe de altă parte, administraţia lui August a anexat segmentul hispanic, încă neocupat de romani. S-au

efectuat reamenajări teritoriale în Orient

Asturienii şi cantabrii, din nordul Hispanici, jefuiau ţinuturile romanizate şi împiedicau exploatarea la maximum a minelor aurifere ale peninsulei. În plus, era normal ca întreaga Hispanic să fie încorporată Imperiului. De aceea Agrippa şi chiar August au lansat campanii militare diverse în Hispania neromană. Într-o campanie de câteva luni, dirijată de August din Tarraco, s-au obţinut victorii importante. În amintirea acestor evenimente, principele a instalat pe Capitoliu un nou templu, dedicat la 1 septembrie 22 î.Hr. îl însoţeau în Hispania Marcellus şi Tiberiu. Operaţiile de curăţire s-au prelungit până în 19 î.Hr. Nordul Hispanici este anexat în Hispania au fost create trei provincii: Hispania Tarraconensis, având capitala la Tarraco, Lusitania şi Baetica, provincie intens romanizată. Pe când Gallia comata a fost divizată în trei provincii: Aquitania (capitala la Burdigala, azi Bordeaux), Lugdunensis (capitala la Lugdunum) şi Belgica (capitala la Augusta Trevirorum, azi Trier). Un conciliu al Galliilor se întrunea la Lugdunum. În timpul turneului efectuat în Orient, după 21 î.Hr., August, însoţit de Livia, dobândeşte relevante succese. Încă din 25 î.Hr., după moartea lui Amyntas, rege clientelar, Galatia este transformată în provincie romană. În anul 20 î.Hr., Tiberius Claudius Nero, fiul Liviei, vätorul împărat Tiberiu, efectuează operaţii încununate de succes în Armenia. Aici este instalat ca rege clientelar Romei Tigranes II, care trăia în exil la Roma. Prin manevre diplomatice subtile şi mişcări de intimidare, Augüst obţine, în 20 î.Hr., când împreună cu Livia ajunge la frontiera Siriei, predarea stindardelor şi prizonierilor, capturaţi în vremea înfrângerii suferite de Crassus, principelui şi romanilor. Phraates, regele part, a adus omagii romanilor. Augüst însuşi afirmă că Phraates a

solicitat în genunchi prietenia poporului roman (*Mon. Anc.*, 29). Eufratul a devenit graniţa între cele două mari state din lumea „locuită”, iar Armenia a fost recunoscută ca stat vasal Imperiului. Este adevărat că autoritatea Marelui Rege slăbise în regatul Arsacizilor. La Roma aceste evenimente au fost percepute ca o victorie repurtată asupra părţilor. Propaganda imperială, tradusă pe monede şi pe inscripţii, consemnează cu entuziasm recuperarea însemnelor romane (*signis receptis*). Percepţia acestei aşa-zise biruinţe emerge pe platoşa statuii de la Prima Porta, unde apare Tiberiu primind din mâinile lui Phraates însemnele romane. Sunt asociaţi Jupiter şi Pământul-Mamă al Italiei. Este simbolizată puterea cosmocratică a lui Augüst. Regii clientelari sunt convertiţi în suverani „daţi” de romani: *reges daţi*. De altfel, în 4 î.Hr., moare Herodes I cel Mare, cunoscut de noi sub numele de Irod, rege clientelar al Iudeei (37 – 4 î.Hr.). O parte din regat a primit, în 6 d.Hr., statutul de teritoriu roman, guvernat de prefectul cavaler Pontius Pilatus, deci Pilât din Pont o altă secţiune a fost transformată în regatul lui Herodes Antipas (4 î.Hr. – 39 d.Hr.). Cuprindea Galileea şi Pereea. În jurul Siriei, provincie-cheie în cadrul apărării Imperiului de pericolul partie, a fost făurit un dispozitiv de state clientelare şi de alianţe cu mici formaţii statale locale. A fost lansată o expediţie în Arabia: nu a decurs de aici nicio anexiune, dar a fost înlesnit traficul comercial din Marea Roşie. Şi aici subzistau mici state clientelare, la limita deşertului şi a Arabiei independente. Egiptul a fost supus unui control excepţional de vigilent. Nu a fost întemeiată aici nicio colonie, iar Alexandria, metropola provinciei, nu a fost înzestrată, cu un consiliu, omolog senatului, *boulé* în greacă, precum alte cetăţi elenice. Frontiere stabile au fost create pe Nilul superior, în dauna etiopienilor. În 14

î.Hr., regatul bosforan din Crimeea, acaparat de Polemon I al Pontului (39 – 9 î.Hr.), devine stat clientelar Romei. Protejarea Italiei şi ambiţii de cucerire a Germaniei au determinat operaţii militare în zona alpină, la nord şi la vest de peninsula italică. Între 13 şi 15 î.Hr., Tiberiu şi Drusus, fiii Liviei, au desfăşurat o viguroasă campanie de cucerire a meleagurilor alpestre. Un trofeu de la Turbia, prin inscripţia sa, se referă la supunerea a 45 de seminţii. Romanii cuceresc Rhaetia şi Noricum, ajungând până la izvoarele Dunării. Aici ulterior va lua naştere provincia Rhaetia; capitala va fi la Augusta Vindelicorum (azi Ausburg). Această provincie se întindea până la Dunăre. În orice caz au fost cucerite, la nord de Alpi, platoul elveţian actual, Austria de azi şi sudul Bavariei. În 9 î.Hr., Tiberiu supune Dalmaţia şi Pannonia. August îşi instalează curtea, transformată în cartier general, în nordul Italiei. Drusus, fratele lui Tiberiu, comandă forţele romane din Germania. Însă el moare în 9 î.Hr., din pricina unei cumplite căderi de pe cal. Tiberiu, în 8 î.Hr., învinge triburile chattiilor şi sicambrilor, care biruiseră pe Lollius, în 16 î.Hr., când începuse războiul cu germanii, care atacaseră Gallia. În Orient, părţii intervin din nou în Armenia, încât August îl trimite acolo pe Gaius, tânărul său nepot Prestaţia lui Gaius înregistrează însă un semieşec. În 4 î.Hr., August se confruntă la Roma însăşi cu o conspiraţie, condusă de nepotul lui Pompei, Gnaeus Cornelius Cinna (DC, 55, 14 – 21). Conjuraţii intenţionau să-l ucidă în timpul unui sacrificiu. Conspiraţia este descoperită, dar Cinna este iertat şi ulterior chiar desemnat consul. August ştia foarte bine că rămăşiţele republicanilor nu mai aveau nicio pondere politică relevantă. Putea deci să-şi permită clemenţa.

Spre sfârşitul Principatului augustele, s-au acumulat tribulaţiile. În 9 d.Hr., în zona illyrică, izbucneşte o

masivă revoltă. Punctul de plecare a fost tentativa de a înrola soldaţi în Illyricum (Dalmaţia şi Pannonia), necesari sprijinirii legiunilor lui Tiberiu, care operau în Germania transrenană. 800.000 de localnici s-au răsculat. O parte s-a îndreptat spre Italia, o alta spre Macedonia, pe când alţi rebeli atacau citadele romane din zona illyrică. Aici cetăţenii romani, negustori şi veterani, au fost masacraţi (Veil., 2, 110, 6). La Roma s-a propagat panica. Barbarii se aflau la zece zile de marş de Oraş. Suetoniu va califica războiul purtat împotriva insurgenţilor drept cel mai cumplit de la conflictele punice. Tiberiu, rechemat din Germania, a luptat împotriva rebelilor preţ de trei ani (6 – 9 d.Hr.), în fruntea a cincisprezece legiuni şi a forţelor auxiliare (*Tib.*, 16, 2). În Italia, cu toate că anumiţi notabili refuzau să-şi îndeplinească îndatoririle militare, s-a recurs la înrolări excepţionale de oameni liberi şi de liberţi, la rechemări sub drapel ale veteranilor. După zdrobirea insurecţiei, în zona illyrică au fost instalate două provincii: Illyricum Superius, devenită Dalmaţia sub Flavieni, şi Illyricum Inferius (mai târziu Pannonia).

În 10 î.Hr., Noricum, populat de celţi şi illyri, a fost plasat sub control roman. Aceste ţinuturi erau importante deoarece constituiau poarta Italiei şi asigurau contactul terestru între Vestul şi Estul Imperiului. În timpul războiului, August, deşi bolnav şi bătrân, se instalase la Aquíleia.

Tocmai în Germania a survenit marele dezastru. Între 12 şi 9 î.Hr., forţele lui Tiberiu şi Drusus ajunseseră până la Weser şi Elba. Fuseseră supuşi cheruscii, chaucii, longobarzii. August încerca să stabilească o mare provincie a Germaniei, de la Rin la Elba. Eventual podişul Boemiei, unde pătrunseseră trupe romane, urma să fie încorporat noii provincii. Se continua de fapt strategia expansionistă tradiţională la Roma,

inclusiv în vremea dictaturii lui Iulius Caesar. Pe de altă parte, această nouă provincie ar fi putut asigura protejarea Galliilor, în plină expansiune. *Legatus* în Germania, recent şi superficial cucerită, era Publius Quinctilius Varus, mai sus menţionat, prieten şi rudă a lui August, prin soţia sa, nepoată a Octaviei. El guvernase anterior Siria, dar era mai degrabă ofiţer de stat major decât strateg (Veil., 2, 117, 2). Pe de o parte Varus nu sesiza progresele în arta militară ale germanilor, iar pe de alta nu înţelegea că ţinuturile recent ocupate de romani nu erau încă pacificate. Se preocupa cu prioritate de împărţirea dreptăţii şi de perceperea impozitelor, pe care anterior germanii nici nu le cunoscuseră. Germania se revoltă. Se răscoală în special cheruscii şi chattii. În anturajul său se afla un tânăr nobil cheruse, Hermann, pe care romanii îl numeau Arminius. Această căpetenie germanică fusese cândva trimisă drept ostatic la Roma. Prin urmare, cunoştea modul de viaţă al romanilor, tactica militară, virtuţile şi slăbiciunile lor. Servise de altfel în armata romană ca auxiliar. El îl convinge pe Varus să se îndrepte spre Weser până în vastul codru hercynian Teutoburg, *Teutoburgensis saltus*. Pădurea era deasă, solul alunecos din pricina ploilor frecvente, iar vântul puternic, care dobora arborii, dezechilibra convoaiele militare, soldaţii şi echipamentele lor grele. Arminius ia comanda rebelilor, pe când oştenii săi, uşor echipaţi, hărţuiesc cele trei legiuni şi nouă corpuri auxiliare ale lui Varus, care suferă pierderi imense. Varus şi ofiţerii săi se sinucid, iar resturile trupelor romane sunt crunt masacrate de germani (DC, 56, 18 – 22). Arminius devine erou naţional al germanilor. August ia măsuri militare extraordinare, inclusiv în Capitală. Dezastrul survenise tocmai în 9 d.Hr. şi, cum Illyricum nu era încă total pacificat, ameninţa Imperiul cu o mare coaliţie a

seminţiilor de pe meleagurile barbare (deci din *Barbaricum*). Bătrân şi perturbat de gravele probleme intervenite în propria familie, August poartă doliu luni întregi. Lasă să-i crească barba şi părul. În culmea deznădejdii, vociferează: „Quinctilius Varus, dă-mi înapoi legiunile”, *Quinctili Vare, legiones redde*! (Suet., *Aug*., 23, 2 – 4). Tiberiu aleargă la Rin, unde, în anii 10 – 12 d.Hr., remediază parţial consecinţele dezastrului, după ce, în 16 ianuarie 10 d.Hr., fusese inaugurat, la Roma, templul Concordiei, restaurat de el; purta pe fronton numele lui Tiberiu şi al lui Drusus (DC, 56, 25). În 12 d.Hr., se celebrează în Capitală triumful lui Tiberiu. Imperiul se retrage pe Rin: pe malul drept al fluviului nu mai conservă decât Frisia. 100.000 de soldaţi romani asigură apărarea frontierei de pe Rin. Pe ţărmul stâng, în Renania actuală, se instalează două districte militare, transformate, sub Domiţian, în două noi provincii: *Germania Superior*, având capitala la Mogontiacum (azi Mainz), şi *Germania Inferior*, capitala fiind Colonia Agrippinensis (azi Köln). Imperiul a avut şansa ca Marobuduus, aliatul Imperiului, căpetenia unui fel de „regat” marcoman, între 9 î.Hr. şi 17 d.Hr., să nu-l sprijine pe Arminius.

În orice caz, *August renunţa complet la ofensivă, la expansionism, la marea Germanie romană. El statorniceşte defensiva Imperiului ce frontiere naturale*: *Oceanul, Rinul, Dunărea, munţii Armeniei, Eufratul şi deşertul*.

Propaganda, mistică imperiala, religie

Implantarea solidă a Principatului augustele s-a datorat, în mare măsură, unei propagande iscusit orchestrate. Esenţial este însă faptul că *această propagandă nu intra într-un contrast flagrant cu perceperea realităţilor de către opinia publică*. Astfel cum s-a întâmplat în cazul multor altor regimuri

autocratice, inclusiv şi mai ales în secolul XX. Dimpotrivă, propaganda augusteică trăgea un rodnic profit din această percepere, la care încerca parţial să se alipească, manipulând-o, retuşând statutul autentic al realităţilor politico-sociale, fără îndoială depăşind-o simţitor, însă fără a pierde contactul cu ea.

Această propagandă – tradusă de operele literare tributare Principatului şi de iconografia oficială, ca şi de reacţii aparent spontane, însă manevrate din umbră de putere – exprima, în virtutea imaginilor vehiculate, mistica conducătorului, a unui „leader maxim", a unei „geniale" căpetenii, ca şi programul unei înnoiri, totuşi în aparenţă fidelă tradiţiilor politico-morale şi axiologice tradiţionale. Acest program implica restaurarea vechilor valori, vechilor rituri religioase, vechilor temple, vechilor moravuri. Rezulta desigur o nouă ambiguitate importantă. Se invocau speculaţiile referitoare la întoarcerea vârstei de aur, la calcule astrologice. Cu prilejul asasinării lui Iulius Caesar presagii sinistre anunţau primejdia unei nopţi veşnice. Cu toate acestea a fost exploatată apariţia cometei iuliene, *sidus Iulium*, prilejuitoare de speculaţii relative la reînceperea „anului mare", *Magnus Annus*, care existase cândva. În monedele emise de August sunt inserate teme privitoare la Aion, care marchează tocmai începutul acestui nou „an mare" şi chezăşuiesc lui Octavian filiaţia siderală cu Iulius Caesar, conjugată cu filiaţia civilă. Recuperarea stindardelor lui Crassus ilustrează pe plan propagandistic instaurarea „secolului de aur", *saeculum aureum*. August se aşază în spatele lui Apollo, zeul care ar fi reînvăţat pe locuitorii Imperiului ce semnifică pietatea, *pietas*, maculată de asasinarea lui Iulius Caesar. Apollo este investit ca Purificatorul, ca Expiatorul. Pe de o parte, August însuşi afirmă că a restaurat Capitoliul, cu substanţiale cheltuieli, şi

nouăzeci şi două de temple, cu sprijinul moral al senatului (*Mon. Ane.*, 20). Pe de alta, sunt puse în mişcare numeroase mituri privitoare la August: cel al tinereţii veşnice a principelui (de fapt bolnav aproape în tot parcursul lungii sale vieţi), cel al misiunii lui imperiale, cel al substanţei lui divine. Revelatoare pentru această pendulare între tradiţionalism şi „noutate”, *neuitas*, sunt cele mai importante statui ale lui August Ne referim la statuia militară şi eroică a lui August, în platoşă de soldat, de la Prima Porta şi la cea a principelui ca sacerdot şi *pontifex maximus*, descoperită pe via Labicana. Prima statuie ilustrează nu numai întruparea aşa-numitei *virtus*, curajul eroului, ci şi statutul de înnoitor, de căpetenie providenţială, de *imperator* de tip nou, „veşnic tânăr şi ferice”, aproape zeu, ca Marte şi ca Apollo. Gestul autoritar al braţului drept este cel al unui *imperator* care vorbeşte soldaţilor săi. Pe cuirasă figurează recuperarea de la părţi a stindardelor romane, Apollo şi Diana, ca şi „Mama-Pământ”, *Tellus Mater*. Cea de a doua statuie corelează pe August cu *pietas*, cu tradiţia moral-religioasă romană. De asemenea, regretatul Pierre Grimai a reliefat importanţa majoră a calităţilor înscrise pe scutul, *clipeus*, oferit lui August de senat şi de popor. Am semnalat şi noi însemnătatea acestui scut. L-am definit ca un manifest-program al Principatului. Monede şi copii în marmoră vehiculau propaganda conotată de scut. Ne referim la copiile de la altarul de la Potenţia (azi Potenza) şi din actualul Arles. Această ultimă copie, descoperită în anii 1950, conţine următoarea inscripţie: „senatul şi poporul roman a dăruit scutul imperatorului Caesar, fiul divinului, August, consul a opta oară, din pricina virtuţii, clemenţei, spiritului de justiţie, pietăţii faţă de zei şi de patrie”, *SENATVS H POPVLVSQVE ROMANVS H IMP* (*eratori*) *CAESARI DIVI F* (*ilius*)

AVGVSTO N COS (ul) VIII DEDIT CLVPEVM U VIRTVTIS CLEMENTIAE N IVSTITIAE PIETATIS ERGA H DEOS PATRIAMQVE. Sub aparenţa fidelităţii faţă de tradiţii sunt „basculate" tabuurile republicane.

Cârmuitor pragmatic şi abil, August adoptă o ţinută exterioară relativ modestă. Nu poartă decât „cununa cetăţenească", *corona ciuica*, simbol al clemenţei şi al preocupării pentru soarta romanilor. Cu toate acestea monopolizează triumfurile şi accentuează teologia Victoriei, preconizată încă de căpeteniile politico-militare de la sfârşitul Republicii. Victoria îl însoţeşte pe August întotdeauna şi pretutindeni. Ea ilustrează harisma divină, ca şi trofeul, simbol al său şi simbol al Fortunei, al aşa-numitei *Felicitas*, care o condiţionează. Capacitatea imaginilor conotează o gândire politică, o ideologie nouă a conducătorului inspirat şi condus de zei, un amalgam de factori diverşi: politici, sociali, morali, religioşi, artistici. Aceste imagini traduc un program de reînnoire culturală, care emană de la principe şi de la suporterii lui politici. Basoreliefurile şi monedele comportă Victorii care încoronează împăratul. Victoria este instalată în Curie ca simbol al regimului augustele. Aproape în unanimitate scriitorii vremii susţin ostentativ, chiar dacă nuanţat, propaganda regimului augustele. Resursele financiare ale Principatului sunt mobilizate pentru susţinerea propagandei: congiarii, uneori acordate la 250.000 de beneficiari, survin în 29, 24, 12 î.Hr. (cu prilejul asumării pontificatului maxim), în 5 LC., repartizări gratuite de grâu (Suel., *Aug*., 41, 4 – 5). Distribuţiile în bani şi în grâu ating plafonul de 600 milioane de sesterţi, adică 150 milioane de denari. Se adăugau cumpărări de loturi agricole în Italia şi în provincii, dăruite veteranilor. Ele au costat 860.000.000 de sesterţi, deci 215.000.000 de denari. August însuşi

susţine că el a fost cel dintâi care a stabilit colonii de veterani, în Italia şi în provincii, nu recurgând la exproprieri violente, ci la cumpărări de pământ. (*Mon. Ane.*, 16, 1). Se adaugă 400.000.000 sesterţi (100.000.000 denari) ca prime acordate soldaţilor din legiuni şi pretorienilor cu prilejul lăsării lor la vatră. În realitate, noi am constatat că August a utilizat şi confiscări de proprietăţi agricole. În sfârşit, principele a subvenţionat atât *aerarium Saturni* cu 150.000.000 sesterţi, cât şi noua trezorerie militară cu 170.000.000 sesterţi. Pentru construcţiile publice, Forul lui August, templele etc., August a vărsat 100.000.000 sesterţi, în vreme ce pentru jocuri, lupte de gladiatori, spectacole scenice, întreceri de care, bătălii navale simulate, adică naumahii, s-au cheltuit alte sume de bani. Reţetele indispensabile acestor generozităţi provin din exploatarea Egiptului, din consistente sume încredinţate principelui prin testamente. Între 6 î.Hr. şi 14 d.Hr., aceste „moşteniri" s-ar fi ridicat la 4 miliarde de sesterţi (Suel., *Aug.*, 101, 4). Nu trebuie uitat că numai Iulius Caesar îi lăsase prin testament 56.000.000 de sesterţi. Octavian îşi începuse cariera politico-militară cu o avere personală de 80 – 100.000.000 de sesterţi. August ştia că puterea politică depinde de puterea economică. Tocmai generozităţile, evergetismul augustele au implicat contactul indispensabil între propagandă, manifestată în iconografie şi în operele literare, şi reacţiile opiniei publice.

Virtuţilor principale, vehiculate de scutul lui August, se adaugă virtuţi secundare. Ele sunt evocate de textele literare şi de legendele monetare. Astfel emerge „moderaţia" ori „măsura", *moderatio*, concretizată în exerciţiul justiţiei şi în organizarea instituţiilor. Ovidiu va face apel la această virtute, în timpul surghiunului său. *Moderatio* decurge din virtuţi cardinale, ca *iustitia*

şi *dementia*. O altă virtute secundară este „îngăduinţa”, *indulgenţia*, care ilustra bunăvoinţa principelui. Nu este încă oficial consacrată. Îi este asociată „generozitatea”, *liberalitas* sau *munificentia*, desemnată de greci prin termenul *philanthropia*. Am remarcat că însuşi August o scoate în evidenţă în *Res Gestare*. Suetoniu va nota că principele profitase de orice prilej pentru a-şi demonstra generozitatea. Între altele a subvenţionat senatori, care nu puteau atinge plafonul censitar de 1 milion de sesterţi (Suet., *Aug*., 41, 1 – 3). Încât August se comporta ostentativ ca un suveran everget. De aceste două virtuţi secundare depinde şi o alta: „prevederea”, *prouidentia*. Efectiv August a arborat propriul providenţialism. Legendele monedelor şi inscripţiile încorporează o propagandă febrilă pentru toate aceste virtuţi şi pentru ceea ce ele proclamau ca roadele Principatului: „pacea”, *pax, concordia*, *félicitas*, *fides*, *pietas*, „speranţa”, *spes*, *virtus*, „echitatea”, *aequitas*, *prouidentia*. Monedele stăruie asupra perceperii lui August ca stăpânilor al spaţiului şi al timpului. Decorul statuii eroice a lui August de la Prima Porta figurează popoarele biruite de *imperator*. Soarele şi Luna, Oceanul şi Ziua figurează pe cuirasa lui August ca simboluri ale Lumii şi ale Timpului. Propaganda literară stăruie, cât se poate de apăsat, asupra eternităţii statului roman. O concepţie liniară asupra timpului se detaşează din această propagandă. Cum arăta Marcel Le Glay, August străpungea determinismul temporal şi fundamenta veşnicia Romei. Tema eternităţii Romei se converteşte în „leitmotiv” privilegiat al propagandei augusteice. Se configurează astfel o adevărată teologie augusteică.

Ne îndepărtăm astfel substanţial de imaginea călăuzei tradiţionaliste a unei republici cel puţin parţial restaurate. O manifestare clară de monarh al unui

regim politic totuşi ambiguu, fără nume, au fost jocurile seculare. Desluşim, în aceste jocuri, vârful strategiei spectacolelor de conotaţie propagandistică. În principiu, aceste jocuri, menite a celebra o secvenţă istorică de 110 ani din istoria Romei, fuseseră organizate în 456, 249 şi, poate, în 126 î.Hr. August le sărbătoreşte în 17 î.Hr., spre a oglindi gloria magnifică a regimului său, instaurarea păcii universale, garantarea eternităţii Romei. Trabanţii regimului augustele au introdus celebrarea jocurilor în fastele capitoline. Cvindecemvirii au consultat Cărţile Sibylline, unde au pretins că ar fi descoperit prezicerea desfăşurării jocurilor în 17 î.Hr., ca şi necesitatea reformării structurii lor.

Crainici, înveşmântaţi după tradiţia antică, străbat Roma şi anunţă poporului o ceremonie pe care nimeni nu o mai contemplase şi nu va mai avea prilejul s-o contemple. Poporul se va supune riturilor de purificare, care să îndepărteze pângăririle trecutului. De altfel, în noaptea de 31 mai spre 1 iunie, August şi Agrippa au oferit un sacrificiu Parcelor într-un loc situat pe ţărmul stâng al Tibrului şi consacrat zeităţilor Infernului. August a evocat poporul roman şi „cetăţenii”, *quirites*. Ceea ce implica rugăciunile arhaice şi Roma tradiţională. Au urmat alte sacrificii ale lui August şi Agrippa, aparent foarte tradiţionale. În realitate, se impunea o nouă teologie. După jertfele aduse zeităţilor infernale, ca şi lui Apollo şi Dianei, s-a desfăşurat o altă ceremonie revelatoare. Ca pisc al jocurilor a fost ales un imn, alcătuit de Horaţiu: „Poemul secular”, *Carmen saeculare*. Acest imn a fost cântat, pe Palatin şi apoi pe Capitoliu, de un cor format din douăzeci şi opt de fecioare, *uirgines*, şi din douăzeci şi opt de adolescenţi, *pueri*, vlăstare ale unor părinţi născuţi liberi, recrutate din ordinul senatorial şi din cel ecvestru. Se desluşea relaţia cu riturile matrimoniale, de altfel slujite de o

sută douăzeci de matroane. Era asociată credinţa în „anul mare”.

Corul tinerilor implora pe Febus-Apollo, Diana, Soarele şi zeitatea romană proteguitoare a căsătoriei şi a procreaţiei (Hor., *Carm. Saec.*, w. 1 – 24). Învelişul tradiţionalist al ceremoniilor nu putea oculta postura conferită lui Augtist de restaurator al păcii mondiale, al lealităţii, *fides*, onoarei şi străvechii pudori. August a restabilit defilarea la 15 iulie, din fiecare an, a escadroanelor de cavaleri, *transuectio equitum*, care reunea şi fiii de senatori, simbolizând concordia ordinelor. Defilarea era condusă de moştenitorii săi prezumtivi, principi ai tineretului, pandant al principelui statului şi senatului. Legitimitatea principelui şi a moştenitorilor lui posibili implică valoarea morală a suveranului şi a celor care îi reflectă imaginea. August reuşeşte acolo unde vechiul regim eşuase. El este cel mai bun, cel mai curajos, cel mai drept dintre oameni. Se înalţă deasupra cetăţenilor, întrucât ţinta sa o reprezenta salvgardarea lor, *tutela*. Horaţiu îl proclamă *tutela* Italiei şi a Romei suverane (*O.*, 4, 14, 43). Societatea este aşezată pe patronatul lui. Chiar înainte de a-l investi ca „părinte al patriei”, *P.P.*, senatul mulţumise „părintelui şi apărătorului său”, *parenti conseruatori suo*. Adică în anul 19 î.Hr. Mitul libertăţii restaurate de August încorpora motivaţia, dar şi respectarea cutumei străbune, *moş maiorum*, a desfăşurării normale a procesului instituţional, a ierarhiei sociale şi politice, a legislaţiei, a tradiţiei. Principele se afişează ca restauratorul republicii şi al libertăţii, ca garantul vieţilor şi averilor cetăţenilor. Robert Étienne rehefează că, în ochii lui August, libertatea se transfigurează în voinţa unanimă, în *consensus omnium*. Tocmai acest consens ar distinge Principatul de tiranie. August este „paznicul statului”

seruator rei publicae, şi deci „paznicul libertăţii” *seruator libertăţis*. El propune izomorfismul între libertate şi siguranţa juridică şi materială, *securitas*, chezăşuită contemporanilor săi. Desigur, sprijinul zeilor este indispensabil; auspiciile trebuie consultate şi alesul oamenilor emerge, într-o anumită epifanie, de asemenea ca alesul zeilor.

Încă de acum, cel puţin *in nuce*, August apare aproape ca o fiinţă intermediară între om şi zeitate. Datorită virtuţilor sale, propuse contemporanilor ca modele, el se apropie de zei. O aură supraumană îl înconjoară. Din nou *ne aflăm departe de căpetenia tradiţionalistă, arborată uneori de propaganda augusteică*. Ca membru al ginţii Iulia, August descinde din zeiţa Venus. Am observat că, din 29 î.Hr., se decantează perceperea lui Octavian ca un fel de nou Apollo. Chiar supranumele de *Augustus* îi îngăduie să pătrundă printre zei, fără să fi devenit divinitate încă din timpul vieţii. Căci *augustus* era şi un loc investit cu un caracter religios. Romanii încep să venereze un nou Jupiter, aşadar Jupiter al lui August. Panteonul roman se schimbă în panteonul principelui. Larii au devenit auguşti, când s-au aşezat în locuinţa lui August. Mai ales August este fiul unui divinizat, unui *diuus*. Nu există sacerdoţi ai lui August, dar, chiar înainte de moarte, el se apropie foarte mult de divinizarea propriei persoane. Prin urmare, August nu numai că acaparează numeroase funcţii şi sacerdoţii religioase, dar *emerge progresiv ca o fiinţă religioasă*. În orice caz funcţia imperială este sacralizată. Restaurator al templelor şi al vechilor rituri şi credinţe, August făureşte totuşi o nouă religie. *El pune bazele cultului imperial*, teoretit hărăzit lui Iulius Caesar. Existau numeroase arhetipuri şi precedente, în Orientul elenistic, în Hispania, chiar în Italia. Ştim că în Orientul elenofon fiinţa tradiţia

cultului dinastic, adorarea ca zeu a suveranului elenistic. Acest cult se reportează asupra lui August. Se estompează rapid distincţia între cultul împăratului şi cultul Romei şi al lui August. Tot astfel dispare disjuncţia între fidelii indigeni din lumea elenofonă şi fidelii romani. Jurământul colectiv depus de paphlagonieni, în 3 î.Hr., menţionează numai împăratul, fiii şi nepoţii lui, ignorând Roma şi statul. Ei jură pe

Jupiter, pe *Terra*, pe Soare, pe zei şi pe persoanele lui August şi ale descendenţilor lui, alături de sanctuarul imperial şi lângă altarul principelui (*O.G.I.S.*, 532 = *I.L.S.*, 8781). August reprezintă statul, încât Roma îi este subordonată. Pe de altă parte, în ţările elenofone sunt venerate „imaginile divine”, *theiai ei kônes*, care echivalau însă cu imaginile împăratului. Se conturează o adevărată liturgie a cultului imperial. Temple ale lui August zeu se ridică la Pergam, Nicomedia, Efes şi Niceea. Dar şi în Hispanii există tradiţia eroizării şi chiar a divinizării marilor personalităţi indigene. Încât se iveşte o concurenţă între Grecia şi Hispania în procesul de zeificare a lui August. Când August, în 26 – 25 î.Hr., se îmbolnăveşte, la Tarraco, în Hispania, o solie a locuitorilor din Mytilene soseşte spre a preveni consiliul decurional local că ei construiseră un templu, cu un sacerdot al lui August. Dar şi la Tarraco, începând din 27 î.Hr., exista un altar al lui August.

Chiar la Roma un tribun al plebei, Sextus Pacuvius sau Ampudius, în plin senat, se consacră lui August, în conformitate cu „moda iberică”. Invită senatorii să practice „devoţiunea iberică”, *deuotio iberica*. Desigur, August refuză această devoţiune (DC, 53, 20). Căci, în Italia, în pofida eroizării unor reputaţi generali şi oameni politici, era inacceptabilă divinizarea unui om încă în viaţă.

Încât s-a recurs la stratageme insidioase. Astfel, în

Italia, August însuşi nu a fost niciodată divinizat şi nu a beneficiat de temple şi de altare proprii. În schimb, Augûst a tolerat celebrarea propriului *genius* sau *numen*, ca putere creatoare de esenţă divină. Desigur, exista la Roma tradiţia sacrificiilor aduse gen/MI-ului oricărei persoane. Totuşi, abia după asumarea demnităţii de *pontifex maximus*, *genius* al lui Augûst a fost adorat oficial şi inclus în jurămintele publice. Pe de altă parte, larii au devenit *Lares August*! „Geniul lui Augûst" a fost celebrat în sanctuarele

„Larilor răscrucilor", *Lares Compitales*. După 12 î.Hr., s-au aşezat noi edificii ale larilor la Roma, alăturate efigiilor „gemului lui Augûst".

Fiecare cartier din Roma a fost înzestrat cu altare ale larilor răspântiilor, asociate geniului lui August Asemenea corelaţii se constată, începând din anul 7 î.Hr., la Neapolis, Pompei, Cumae, unde apar temple consacrate „geniului lui August", servite de colegii sacerdotale specializate. Pe de altă parte, în Occident sunt veneraţi Roma şi August. Principele se asociază venerării Romei, dobândind astfel o personalitate divină, subiacentă. Opera desigur o „comparaţie", *comparatio*, între principe şi zei. Aşadar nu ca în Orient, unde se produsese o „echivalenţă", *aequatio*, între principe şi zei. Totuşi chiar în Italia, în diverse temple, alături de statuile zeilor se aşază cele ale principelui. *Astfel ia naştere o teologie a lui August, ambigua, însă pregnantă*.

Formula imperială conţine elementele fundamentale ale propagandei şi misticii augusteice. Ea nu cuprinde nicio menţiune a aşa-numitei *auctoritas* sau a titlului de *princeps* şi nici asocierea cu zeii. Dar sunt incluse bazele puterii imperiale. Am semnalat că *imperator* devine *praenomen* şi că este reluat mai jos ca să desemneze salutaţi! pe câmpul de luptă. După *Caesar* şi

Augustus (devenit *cognomen*) se înregistrează filiaţia cu tatăl adoptiv, consulatele, puterea tribuniciană (ambele numerotate), epitete militare ilustrative pentru populaţiile înfrânte, şi, după 2 î.Hr., *P.P.*, adică *pater patriae*. Ulterior anumiţi împăraţi adaugă şi alte elemente. Astfel Traian, înainte chiar de menţionarea consulatului, inserează calitatea de proconsul. De aceea *titulatura imperială dă seama de vocaţia monarhică a regimului fără nume implantat de August22*.

Personalitatea lui August

Adevărata personalitate a lui August, ca şi intenţiile lui profunde, sunt foarte greu, dacă nu chiar imposibil, de decelat. Întemeietorul Principatului a fost, este şi va fi un personaj istoric misterios. Este cu putinţă ca el însuşi să nu-şi fi înţeles complet propriile planuri. A pendulat toată viaţa între acţiuni brutale, crude, şi gesturi de clemenţă şi de toleranţă. Însă aproape toţi cercetătorii au recunoscut în persoana lui August pragmatism, manipulare abilă, chiar subtilă, adesea insidioasă. Ca şi lipsă de scrupule, oportunism, adaptare la împrejurări, pe care a ştiut totdeauna să le direcţioneze spre o ţintă urmărită de el. Nu i se poate nega o excepţională capacitate de a trage foloase din toate oportunităţile ce i se ofereau. A fost de asemenea un om prudent, pregătit oricând să-şi schimbe programul politic. Arbora tradiţionalismul, însă era stăpânit de o ambiţie devorantă. Nu este cu neputinţă să fi fost sincer ataşat de valorile tradiţionale; voia romani fideli normelor morale şi axiologice străvechi, însă şi leali supuşi propriei persoane. Poate, ca atâţia alţi dictatori, a fost prins în logica puterii absolute, al cărei prizonier era condamnat să devină. Orice autocrat este obligat să ajungă prizonierul sistemului absolutist, făurit de el sau moştenit de la alţii. August ştia să joace comedii, să apară ca inconstant. Dar inconstanţa sa era

adesea simulată. A exploatat cu succes ambiguităţi, utilizate sau chiar create de el însuşi. Nu fusese supus unor pregnante frustrări în copilărie, dar, în tinereţe, a fost constrâns să manevreze complex, dibace şi adesea traumatizant pentru el însuşi. Era un adevărat intelectual, dotat cu însuşirile pozitive şi defectele oricărui om de cultură. Psihicul lui August era dominat de convulsii interioare, temeinic ocultate, de reacţii contorsionate, de o agitaţie lăuntrică deghizată, ascunsă cu grijă. Jean-Pierre Néraudau observa că August se obişnuise să poarte numeroase măşti. Nu-i plăcea transparenţa şi îndrăgea manevrele de culise, disimulările complexe. Orice anchetă asupra vieţii lui August încearcă să desluşească tot ce se ascunde sub aceste măşti. Totuşi oricând va subzista ceva care nu poate fi înţeles, surprins în autenticitatea lui, sub aceste măşti. Strateg politic desăvârşit, şi-a camuflat prestaţiile relativ modeste de comandant militar. Şi-a mascat de asemenea slăbiciunile fizice. Şi-a mascat monarhia instaurată la Roma. Şi-a mascat, sub aparenţa omnipotenţei şi omniscienţei, nevoia de a apela la consilieri performanţi. Nu numai Agrippa şi Mecena, dar şi Livia, soţia principelui, coborâtoare din reputata gintă Livia, i-au influenţat parţial deciziile. De altfel acelaşi regretat Jean-Pierre Néraudau opinează că, mai ales spre sfârşitul vieţii, August a privilegiat masca stilizată a unui actor de mim. Deşi el ar fi fost nu numai un actor, ci şi un spectator al propriei vieţi. Când, pe patul de moarte, a afirmat că a lăsat o Romă de marmoră, în locul celei de cărămidă, pe care „o primise", el nu se referea doar la edificiile Capitalei, ci şi la soliditatea Imperiului. Solicita deci aplauze ca la teatru (DC, 56, 30, 3 – 4). Nu încape nicio îndoială că instaurarea Principatului nu se datorează numai lui August El a ştiut mai ales să opereze o tranziţie mai

puţin dureroasă. Reclamau Principatul structurile desuete ale Republicii, incapabile să gestioneze un imperiu teritorial, războaiele civile, sentimentele monarhiste ale unei mari părţi din „clasa politică”, dintre militari şi plebei, provocările unei noi secvenţe istorice, veleităţile sfetnicilor etc.

Dar cum arăta August, cel fel de viaţă a dus el? Suetoniu susţine că era de „o frumuseţe ieşită din comun”, *forma fuit eximia* (*Aug.*, 79, 1). Ar fi avut un chip calm şi senin şi ochii i-ar fi fost vioi şi strălucitori (Suet., *Aug.*, 79, 3). Indubitabil, această descriere fizică era influenţată de fiziognomonia epocii, care conferea unui suveran destoinic un aspect congruent. Totuşi i se atribuia o „înălţime măruntă”, *stăturăm breuem* (Suet., *Aug.*, 79, 5). Dacă ne gândim că cei mai mulţi dictatori simt mici de stat, acest fapt ni se pare revelator. Iulius Caesar fusese înalt, dar şi dictator atipic. În schimb, August s-a vădit „dictator” tipic. Am semnalat în mai multe rânduri că a suferit, toată viaţa (a murit la 75 de ani), de felurite maladii: se îmbrăca de altfel gros în timpul iernii (Suet, *Aug.*, 81 – 83). Ca orice intelectual, era ipohondrie. A dus o existenţă frugală, chiar sobră (Suet., *Aug.*, 76 – 77), însă n-a şovăit în faţa adulterului şi a unei vieţi sexuale dezordonate (Suet., *Aug.*, 68 – 71). Mecena îi prilejuise sprijinul scriitorilor. Cu toate acestea, după moartea sfetnicului său şi în ultimii 7 – 8 ani de viaţă, August n-a putut rezista tentaţiei despotismului intelectual. Nu incidental Ovidiu a fost exilat în anul 8 d.Hr. Tot atunci a fost exilat, după opinia noastră, şi Cassius Severus. Aceeaşi soartă a avut şi Titus Labienus. Operele lui Labienus şi Cassius Severus au fost arse. Seneca Tatăl şi ulterior Cassius Dio vor considera acest autodafé literar ca fără precedent. Mai târziu Tacit va afirma că pedepsirea delictului de opinie s-a produs pentru prima oară sub Tiberiu. În realitate,

fenomenul în cauză survenise chiar sub August

Au avut loc deci epurări intelectuale, inchiziţie culturală şi o potenţare acuzată a regimului poliţienesc. Chiar dacă nu s-a ajuns vreodată la explozia delaţiunii, afbitrariului, reprimării societăţii civile de sub succesorii lui August. August a fost un manipulator de geniu, însă un *dictator*, un tiran, un despot şi nu există dictator, tiran, despot bun. Toţi dictatorii sunt răi. Toate autoritarismele sunt rele. *Despotismul luminat nu există decât în elucubraţiile slujitorilor dictaturilor*. *August a înăbuşit adevărata libertate*. Putem să-i recunoaştem genialitate, să admitem aspecte misterioase ale personalităţii sale, însă nu avem motive să-i înălţăm imnuri de slavă.

Mentalităţi, viaţă cotidiană şi privată, reforme moralizatoare

Prin urmare August a creat un regim politic nou, o *neuitas*. Concomitent, el pare să fi fost partizanul vechiului discurs mental, vechilor valori şi tradiţii, vechiului mod de trai. Contradicţia nu îl stingherea. Astfel cum nu l-au stingherit numeroase alte contradicţii, printre care manevra cu abilitate şi, poate, cu ipocrizie. Lista ambiguităţilor Principatului nu se poate încheia niciodată. Nu era însuşi Principatul, structură politică fără nume, ambiguu din toate punctele de vedere? în pofida inteligenţei sale, August nu a înţeles că procesul mutaţiei climatului mental era ineluctabil, că el nu putea fi stopat şi întors din drum. Vechea identitate străbătea o criză din ce în ce mai acută. Era inevitabil să se decanteze căutarea unei noi identităţi naţionale.

Am notat în treacăt efortul augustele de restaurare a religiei naţionale, a sacerdoţiilor prestigioase, a riturilor străvechi. Au fost resuscitate liturgii uitate, precum cele ale feţialilor. Totodată au fost restaurate vechi temple.

În ce priveşte cultele religioase străine, principele a respectat cele consacrate de timp. S-a iniţiat la Atena în misterele de la Eleusis şi a protejat cultul zeiţei Ceres, ocrotitoarea Troiei, naturalizată la Roma, unde fusese implantată ((Suet., *Aug.*, 93, 1). În schimb, în Egipt a refuzat să viziteze boul Apis şi l-a felicitat pe Gaius, nepotul său, pentru că nu făcuse sacrificii la Ierusalim ((Suet, *Aug.*, 93, 2). Nu încape nicio îndoială că s-a străduit din răsputeri să revivifice vechile axe ale mentalităţii romane: *fides* şi *pietas*. Deşi nu a putut respinge valori în plină ascensiune, ca *persona*, cu sensul de îndeplinire corectă a îndatoririlor profesionale şi sociale, ori „demnitatea", *dignitas*. A lipsit pe senatori de impact real asupra vieţii politice, dar le acorda un respect deosebit

Cu toate acestea, individualismul, desprinderea de solidaritatea obligată faţă de o Cetate care nu putea deveni decât anticetate progresau în chip manifest chiar regnul spectacolelor, jocurilor etc., practicate şi încurajate de August, impulsiona contestarea străvechiului şi austerului *moş maiorum*. În orice caz ordinul formulat de ansamblul colectivităţii, suveran absolut în societăţile arhaice, la care individul nici măcar nu concepea să nu se supună, devenise inoperant De altminteri, fervoarea tradiţionalistă a lui August se datora, poate, şi aspiraţiei de a utiliza acest ordin al colectivităţii coerente, perfect sudate, în propriul interes, deşi Principatul nu avea nimic comun cu solidarităţile arhaice, intrinsec constrângătoare. Poate tocmai imperativele societăţilor arhaice, supunerii absolute faţă de interesele Cetăţiipolis, ar putea justifica adeziunea lui August la profilul axiologic al unor structuri sociale arhaice, antimonarhice, dar promotoare ale unei solidarităţi şi discipline de neclintit. Principatul nu putea oare să revalorizeze

terenul unei asemenea coeziuni sociale, uşor de manipulat? Eşecul era totuşi ineluctabil. Succesorii lui August uneori vor încerca să utilizeze coeziunea, disciplina colectivistă, ca să-şi întărească puterea absolută.

Cum am arătat, Roma, în ansamblul său, şi mai cu seamă mediile opulente ori intelectuale se delimitau în chip manifest de vechiul *moş maiorum* al coerentei societăţi tradiţionale. Fidelitatea faţă de valorile acesteia, solemn proclamată de Vergiliu, constituia aproape o excepţie. Gustul desfătărilor Oraşului şi chiar al unei existenţe confortabile se propagă tot mai intens. Se dezvoltau parcurile amenajate pe malurile Tibrului: ele deveneau locuri privilegiate de întâlnire ale „lumii bune" şi cadrul petrecerilor desfăşurate departe de vacarmul centrelor economice ale Romei. Se specula intens preţul parcelelor încă disponibile. Câmpul lui Marte rămăsese în mare parte zonă publică, dar şi loc unde romanii se plimbau adesea. Concentrarea urbană progresa, însă sărbătorile se acumulau în ritm susţinut Arhitectul Vitruviu încearcă să conceapă Roma ca un oraş al existenţei confortabile. Totuşi numărul acelor imobile de raport, *insulae*, sporeşte considerabil. Aici continuă să se înghesuie, ca în nişte cutii de chibrituri moderne, săracii Capitalei. Vitruviu se străduie însă să promoveze un urbanism al edi. Ficiilor funcţionale, al spaţiilor libere şi al parcurilor. Este partizanul înfocat al spaţiilor verzi, igienice. Porticurile devin grădinile săracului, care nu are mijloacele vilegiaturii în afara Romei. Înainte de 27 î.Hr., delapidarea, camăta, presiunile economice înfloriseră, în vremea Principatului, se încearcă diminuarea lor. Totuşi subzistă contrasul între existenţa luxoasă dusă de unii, proprietari de terenuri private şi de locuinţe aparent modeste ca dimensiune, dar confortabile, şi traiul

penibil al altora. Desigur, distribuţiile frumentare şi spectacolele de toate tipurile detensionează atmosfera socială din Roma.

Noi moravuri se răspândesc cu iuţeală. „Secolul" lui August înregistrează o amplă emancipare a femeilor. Fecioarele se pregătesc sârguincios pentru aventuri sexuale. Măritate, ele şi-ar fi recrutat amanţi chiar la festinurile la care participă liber (Hor., *O.*, 3, 6). În orice caz femeia refuză să fie o marfă matrimonială şi o simplă continuatoare a ginţilor. Dragostea prevalează asupra intereselor de familie. „Romanul" de dragoste al poetei Sulpicia exprimă clar pasiunea feminină neîngrădită. Numărul mondenelor sporeşte neîncetat. Totuşi subzistă matroane austere. Politica spectacolelor apropie sexele, stimulează individualismul tinerilor şi oferă nenumărate prilejuri legăturilor erotico-sentimentale clandestine, ilicite (Ov., *A.A.*, 1, 97). În pofida faptului că August se străduieşte să pună ordine în desfăşurarea spectacolelor. Se rezervă senatorilor primele bănci, se separă soldaţii de popor, se atribuie locuri speciale plebeilor căsătoriţi, se parchează plebea de rând în băncile din spate. Se izolează femeile, excluse de la spectacolele atletice. Pe de altă parte „adolescenţii şi tinerii sosiţi din restul Italiei descoperă în Oraş libertatea aproape absolută. Mondenitatea şi „revoluţia sexuală" tind să prevaleze după Actium. Noctambulismul şi petrecerile, abundent stropite cu vin, fac ravagii. Horaţiu şi mai ales Properţiu dau seama de intensitatea difuzării lor. Boema, lansată de neoterici, câştigă în pregnanţă, în recrutarea de noi adepţi. Iau naştere o „teologie" a libertinajului şi o mitologie a pasiunii erotice. Ovidiu, rămas, la un moment dat, cel mai de seamă poet al Romei, cântă dragostea liberă. Climatul libertinajului află în Ovidiu un exponent zelos. Desigur, Horaţiu recomandase moderarea exceselor.

Redresarea economică totuşi le favoriza. Fireşte, nu toţi locuitorii Romei îşi permit un trai inimitabil, o viaţă a bucuriilor şi a moravurilor neîngrădite.

August şi subordonaţii săi reacţionează împotriva relaxării moravurilor, oligantropiei, adică împotriva crizei demografice dezvoltate în rândurile elitelor sociale, ca epifenomen al „revoluţiei sexuale”. Principele dorea o solidă resuscitare a vechilor metavalori: *fides* şi *pietas*. El înţelegea că, măcar parţial, climatul mental trebuia înnoit. Năzuia însă să-l raţionalizeze, în toate sensurile acestui termen. Viza să-i inculce austeritate, echilibru raţional, armonie. Opina că venea astfel în întâmpinarea unui orizont de aşteptare specific, impregnat de repulsia cetăţenilor faţă de tulburări şi orori, faţă de violenţa războaielor civile, ca şi faţă de aspiraţia spre echilibru raţional, temeinic controlat Dar, în sfera moravurilor, August n-a avut nicio şansă să izbutească. De altfel chiar echilibrul raţional şi stringenţa riguroasă a exprimării sentimentelor umane presupunea defulare, oferită tocmai de noile moravuri relaxate, şi nu de străvechile cutume austere!

Întors la Roma, la sfârşitul anului 19 î.Hr., August organizează în senat o dezbatere asupra primelor legi sortite să restaureze morala familiară. O lege asupra căsătoriilor, *lex Iulia de maritandis ordinibus*, obliga senatorii şi cavalerii să se însoare şi să aibă copii. O lege asupra adulterelor pedepsite, *lex Iulia de adulteriis coercendis*, restaura austeritatea tradiţională, care pedepsea, prin exil, soţia infidelă şi amantul ei. Soţul şi tatăl adulterei erau obligaţi să denunţe culpabila. Senatorii nemulţumiţi au obiectat că ar trebui început cu penalizarea femeilor şi a tinerilor bărbaţi, înainte de căsătorie, că ar trebui reformate moravurile. Nu au lipsit aluziile, voalate, la legăturile extraconjugale ale

principelui însuşi. August a ripostat cerându-le să-şi controleze soţiile, astfel cum proceda el însuşi cu Livia, ale cărei virtuţi le-a elogiat (DC, 54, 16). Chiar în anul 9 d.Hr., cel al dezastrului lui Varus, au intervenit noi măsuri legislative de înăsprire a reprimării disoluţiei moravurilor. S-au acordat avantaje familiilor care aveau mai mulţi copii. Astfel s-a legiferat „dreptul celor trei copii”, *ius trium liberorum*. În sfârşit, a fost combătută corupţia, printr-o *lex de ambitu*, şi au fost interzise practicile orgiastice. Penalizării moralizatoare au căzut victime chiar rudele împăratului: astfel, în 2 î.Hr. a fost exilată însăşi Iulia I, fiica principelui, măritată, după moartea lui Agrippa, cu Tiberiu, în timp ce, în 8 î.Hr., concomitent cu relegarea lui Ovidiu a fost exilată şi Iulia II, fiica lui Agrippa şi a Iuliei I şi deci nepoata împăratului. *Reiterăm, sub formă de întrebare, observaţii mai sus avansate*: *era August animat doar de venerarea tradiţiilor, de sistematizarea moravurilor sau voia această sistematizare deoarece spera că vechea solidaritate civilă, întemeiată pe coeziune şi pe austeritate, putea servi profitabil noul său edificiu politico-instituţional, care avea nevotg de disciplină, de controlarea severă a categoriilor sociale prevalente, a populaţiei*!

Economia Principatului

Fără îndoială, economia Imperiului, prin excelenţă cea a Italiei, fusese substanţial afectată de războaiele civile şi de confiscările unor numeroase parcele agricole. În timpul secolului I î.Hr., o jumătate de milion de oameni primiseră pământuri în Italia. Şi unele provincii fuseseră perturbate, cu excepţia Galliilor şi Africii. Suferiseră atât agricultura, cât şi industria şi comerţul. Totuşi gestionarii Principatului au făcut eforturi să-i indemnizeze pe cei spoliaţi de proprietăţile lor. De altfel implantarea veteranilor a contribuit la

romanizarea Italiei. O parte dintre veterani şi-a vândut loturile agricole, iar, în provincii, indigenii au profitat de instalarea coloniilor militare. Contrar aserţiunilor unor cercetători, agricultura Italiei nu a cunoscut o adevărată criză. Ea s-a redresat rapid după 27 î.Hr. Producţia viticolă a Italiei nu a mai putut satisface o cerere masiv crescândă, nu datorită declinului său, ci unei excepţionale expansiuni a unei pieţe în continuă amplificare, stimulate de pacea internă. Agricultura italipă produce mai cu seamă grâu, orz, ulei de măsline şi legume proaspete, indispensabile marilor centre urbane. Sub Republică, în Italia, se dezvoltaseră proprietăţile, *uillae*, exploatate prin intermediul unui intendent, sclav ori libert, *uillicus*, şi a afluxului de sclavi. Se impusese cultura intensivă şi specializată (viţa de vie şi livezi de măslini). În Sicilia, mulţi proprietari de sclavi nici nu-şi îmbrăcau păstorii, care lucrau goi, fără niciun veşmânt Concentrarea proprietăţilor agricole continuă sub August, dar se dezvoltă sensibil şi micile şi mijlociile exploatări rurale. Sclavia regresează în chip manifest. În Gallii ea aproape nu a existat

Adesea anumite exploatări agricole erau închiriate unor arendaşi, de condiţie socială liberă, aşa-numiţii *coloni*, graţie anumitor contracte (*locatio-conductio*). Anumite mari domenii sunt fracţionate în parcele lucrate de liberţi şi de sclavi, plătitori de redevenţe, care aveau până la 50% din produsele obţinute. Desigur, pe vastele domenii, subzistă exploatarea extensivă a solului. Gaius Caecilius Isodorus, libert, însă şi mare latifundiar, a lăsat, la moartea sa, 10.000 de hectare cultivate, 3.600 de perechi de boi, 257.000 de animale mai mici de casă şi 4.116 sclavi. Adică 2, 5 ha pentru un sclav. Pământul este exploatat prin metode capitaliste în Italia şi în provincii.

Se dezvoltă şi industria, numai parţial dependentă de agricultură. Ne referim la cărămidării şi la mari fabrici de amfore, adesea instalate pe latifundii. Dar o mare parte din manufacturi se dezvoltă într-un mediu exclusiv urban. Astfel se dezvoltă fabrici de ceramică sigillată, îndeobşte calificată ca aretină, la Aretium, Pisa, Puteoli etc., ca şi ateliere de ţesătorie la Tarent sau de produse fabricate din bronz la Capua. Emerge o lume a manufacturii, urbană, populară, dominată fie de burghezii locale, fie de liberţi. Ştampilele de pe produse dezvăluie numele proprietarilor manufacturilor sau ale lucrătorilor, însă nu putem evalua reuşita socială a fabricanţilor. S-a dezvoltat îndeobşte industria mică şi mijlocie. Astfel încep să se fabrice butoaie, care progresiv tind să înlocuiască amforele, mai greu de produs. Se ajunge la o standardizare a producţiei industriale, care îngăduie diminuarea costurilor de producţie. Această standardizare şi dezvoltare tehnologică se pot constata şi în fabricarea cărămizilor ori a teascurilor întrebuinţate la producerea uleiului de măsline. Asemenea teascuri perfecţionate apar în Italia, Hispania, Gallia narboneză, Africa. Industria română nu era deloc refractară la progresul tehnologic, cum au afirmat unii cercetători. Roma nu este un oraş al parazitismului social şi economic, al trândăviei. Nu numai Italia, ci şi Roma însăşi conservau un avans industrial faţă de provincii. Cetăţenii Romei nu se îndeletniceau numai cu spectacolele şi plăcerile Oraşului. Viaţa artizanală era foarte activă. Se produceau nu numai articole de lux. Proliferau mici ateliere de reparaţii sau de articole fabricate manual, al căror zgomot asurzea intelectualii vremii (Hor., *Ep.*, 2, 2, vv. 65 şi urm.). Dar dacă artizanatul Romei producea exclusiv pentru consumul intern, fabricile Italiei lucrau adesea pentru export.

O concâpţie industrială interesantă se propagă în peninsulă. În Aquíleia se lucrează produse din ambrul importat din nord. În Etruria, unde se utiliza minereul de fier din insula Elba, metalurgia şi lucrarea bronzului se dezvoltă, alături de producerea ceramicii. Campania alcătuieşte un alt centru de activitate metalurgică. Se dezvoltă producţia de argintărie la Tarent, de sticlărie la Voltur, de textile la Pompei, unde proliferează atelierele de curăţare şi de vopsire a stofelor şi a veşmintelor. Noi centre industriale iau naştere în Italia centrală şi septentrională. La Patavium (azi Padova) se produc îmbrăcăminte, pături şi lenjerie, iar la Pollentia ceramică. Producţia industrială se redresează în Orient. Ne referim la un Egipt bogat în fier, aur şi cupru, unde înfloresc şi atelierele de producere a papirului. Alexandria este cel mai important centru industrial şi artizanal din Orient Pretutindeni abundă fabricile mici şi atelierele celor ce produc mărfuri pe scară redusă. În Siria, mai ales la Tÿr şi la Sidon, se produc textile, mătăsuri şi sticlărie. În Asia Mică, Pergamul se specializează în fabricarea pergamentului. Are loc ceea ce Yves Roman caracterizează ca diseminarea industrială. Armatele numeroase de pe Rin au nevoie de produse industriale. Transportarea lor din Italia costa foarte mult. Încât ceramica aretină începe să se fabrice masiv la Lugdunum şi în alte centre din sudul şi centrul Galliilor. Se presupune că aceste fabrici gallo-romane depindeau de cele din Italia, ale căror sucursale erau. Vinuri şi amfore de calitate se produc în Hispanii. Pretutindeni se constată expansiunea minelor metalifere şi a carierelor de marmoră, de alabastru, de granit şi de porfir. Galeriile erau din lemn. Mâna de lucru se procura cu dificultate. Pe lângă minerii liberi, se recurgea la cei condamnaţi, în procese, la muncă forţată, şi la sclavi. Unele mine sunt monopol de stat

Carierele de marmoră prosperă în Italia şi în Grecia continentală.

Economia de piaţă, producţia liberei întreprinderi se propagă masiv. Dirigismul este foarte limitat. Legile pieţei, în ce priveşte preţurile şi calitatea produselor, acţionează masiv. „Secolul” lui August este cel al schimbului Über de produse. Comerţul devine principala sursă de acumulări de capitaluri, ulterior reinvestite în proprietăţi funciare. Armatorii, *nauicularii*, şi cămătarii realizează profituri considerabile. Roma şi armatele de la frontiere sunt principalii importatori de produse diverse. Totuşi schimbul de mărfuri se desfăşoară şi între provincii. De altfel, calitatea infrastructurii înlesnea circulaţia mărfurilor. Se elaborează hărţi utile, se construiesc şosele pietruite. Înfloresc reţelele rutiere în Italia, Hispania, Gallii şi în Africa. Navigaţia fluvială beneficiază de organizarea unor colegii de transportori, concomitent negustori şi armatori. Se fabrică vase de mari dimensiuni pentru comerţul maritim. Îndeosebi corăbiile care transportă grâne comportă tonaje impresionante. Se dezvoltă porturi performante în Italia, la Ostia, la Puteoli şi la Aquíleia, dar şi în provincii: la Cartagina, la Hippona, la Cesareea, la Lepcis Magna, în Africa, la Carthago Noua şi la Gades în Hispania, la Alexandria şi Seleucia, în zona asiatică, la Rhodos şi la Delos.

Fiinţează sisteme de asigurări, care acoperă pierderile înregistrate de comerţul maritim în sezonul navigaţiei, adică între martie şi septembrie. Progresează şi comerţul exterior, cu meleagurile septentrionale de unde, în schimbul numerarului, aurului şi argintului, ca şi al produselor industriale, se importă ambru, staniu şi blănuri, în zona Caucazului şi Mării Negre, de unde se aduc în Imperiu grâu şi aur

prelucrat. Foarte activ este comerţul cu Orientul neroman. Din peninsula arabică se importă tămâie şi parfumuri, din China se aduc mătăsuri, din întreg Orientul se cumpără aromate, veşminte brodate cu aur. Balanţa comercială cu Orientul era deficitară încă din vremea lui Cicero, care, în timpul consulatului, percheziţiona navele care plecau din Italia (ca să descopere aur). S-au reperat, în sud-vestul Indiei, 1007 monede emise ulterior sub Tiberiu, faţă de 453 bătute în „secolul” lui August. Desigur, s-a exagerat acest fenomen al balanţei comerciale deficitare, dar el a existat cu adevărat. Astfel cum se constată că are tendinţa să devină deficitară şi balanţa comercială a Italiei cu provinciile. În vederea ameliorării comunicaţiilor se crează, sub August, un eficient serviciu poştal de stat, *cursus publicus*, care transporta, îndeobşte rapid, de la Roma în provincii şi invers ordine şi scrisori.

Acest serviciu poştal servea necesităţilor militare ale Imperiului, dar şi transmiterii unor mesaje politico-administrative. S-au clădit grajduri şi construcţii indispensabile mesagerilor, la intersecţiile rutiere importante (Suet, *Aug.*, 49, 3). Întreţinerea acestui serviciu revenea centrelor urbane pe unde se desfăşura fluxul de mesaje (C *J.G.*, 4956; Plul, *Galb.*, 8). Asanarea financiară a constituit un stimulator relevant al prosperităţii economice. Aici s-a produs efectiv intervenţionism statal. Între 27 şi 23 î.Hr., August a creat un sistem monetar întemeiat pe patru metale: aur, argint, orichalc (amestec de zinc şi de cupru), cupru. Se utilizau *aureus*, monedă de aur (99% pur), echivalând cu 25 de denari, denarul, *denarius*, piesa de argint (97%) a Republicii, monede de bronz. Erau confecţionaţi sesterţul (în vremea Republicii de argint, acum fabricat din orichalc: valora 1% dintr-un *aureus* şi 1/4 dintr-un

denar), *dupondius* (tot din orichalc: valora 1/2 dintr-un sesterţ), asul, *as* (din cupru: echivala cu 1/4 dintr-un sesterţ), *semis* (din cupru pur: echivala cu 1/8 dintr-un sesterţ), *quadrans* (din cupru pur; valora 1/16 din sesterţ). Evaziunea fiscală a fost viguros combătută şi cadastrul provincial a fost temeinic cunoscut. Pe lângă impozitele indirecte, se percep, în provincii, impozitul pe cap de locuitor, *tributum capitis*, şi cel pe proprietăţi, *tributum soit*, încasat de la cei ce deţin bunuri imobiliare. Impozitele indirecte şi vămuirile sunt, în continuare, de competenţa publicanilor.

Aşadar totul infirma absurdele idei economice ale „primitiviştilor" secolului al XIX-lea, relative la o alteritate a societăţii antice faţă de veacurile noastre, la o subdezvoltare economică; K. Bücher şi Weber au susţinut că societatea antică n-a comportat decât o productivitate slabă, focalizată pe o economie domestică. Din această teză Karl Marx a extras stupida idee a orânduirilor sociale, adevărate monade, riguros compartimentate, diferite total între ele. Deşi aceste idei au fost combătute de Eduard Meyer, Theodor Mommsen şi M. Rostovizev, care au reliefat că economia antică, la apogeul ei, nu se deosebea de cea modernă decât din punct de vedere cantitativ, şi nu calitativ. Nu înţelegem de ce ideile „primitiviştilor" au fost parţial reluate, începând din 1973, de şcoala de la Cambridge. François Jacques şi John Scheid au demonstrat că economia romană poseda două sectoare complementare, deci cel monetar, orientat spre comercializare, şi altul „natural", menit autoconsumului. Paul Veyne insistă asupra producţiei comercializate şi a fluxului intens de mărfuri. Iar Yves Roman opinează că ne aflăm în prezenţa unei economii moderne, din optică tipologică, preindustriale, supuse regulilor pieţei, stabilirii unei producţii care ţintea spre

costuri mai mici de fabricaţie şi pe apropierea locurilor de producţie de cele de vânzare. „Secolul” lui August ar pune capăt dominaţiei Italiei asupra lumii Mediteranei şi comerţului acesteia, în virtutea legilor pieţei. Noi considerăm că economia acestei vremi era cea a liberei întreprinderi a unei societăţi de tip agricol-comercial-industrial. Fără îndoială, între limitele tehnologiei antice, de altminteri în necontenit progres. Existau fabrici de diferite dimensiuni, ca şi ateliere ale produselor de detaliu, însă nu şi mari uzine, coloşi industriali ceauşişti. Fireşte, în fiecare zonă a Imperiului, în funcţie de climă, soluri, obiceiuri umane, apar diferenţe în utilizarea instrumentelor de producţie, agricolă şi industrială, ca şi de specificul comerţului. De altfel prosperitatea era în special apanajul oraşelor, căci la ţară condiţiile de existenţă rămâneau încă penibile.

Demografia

Se estimează la aproximativ cincizeci de milioane populaţia Imperiului. Cum am semnalat mai sus, Roma era locuită de o populaţie care oscila, probabil, între 800.000 şi 1.000.000 de oameni. Se pare că în Europa romană locuiau aproximativ 25.000.000 de oameni, faţă de 20.000.000 în Asia romană şi 10.000.000 pe teritoriile africane. Poate că la Roma nu se aflau decât 300.000 – 400.000 de cetăţeni, dintre care, astfel cum am arătat, doar 200.000 beneficiau de distribuţiile frumentare.

Populaţia globului pământesc, în primul secol d.Hr., a fost evaluată la aproximativ 300 de milioane de oameni, dintre care, în exteriorul Imperiului, ar fi locuit în Germania şi Scandinavia 4 milioane, în Europa estică de asemenea 4 milioane (în Dacia 1 milion), în Parthia 15 milioane, în Arabia şi în Asia Centrală 5 milioane, în India 90 de milioane, în China 70 de milioane, pe continentul american 8 milioane. În interiorul

Imperiului, aproximativ 7 milioane şi jumătate populau Italia, faţă de 8 milioane în Gallii şi 5 milioane în Siria. În raport cu recensământul cetăţenilor din 70 – 69 î.Hr., care numărase 910.000 de oameni, sub August cele trei recenzări ale populaţiei au dat următoarele rezultate: 4.063.000 în 28 î.Hr., 4.233.000 în 8 î.Hr. şi 4.937.000 în 14 d.Hr. Saltul pare uriaş, însă este probabil că, sub Republică, erau recenzaţi numai bărbaţii, pe când, în timpul Principatului augustele, s-au înregistrat în plus femeile şi copiii. Oricum progresia anuală între primul şi al doilea recensământ s-a calculat la 8.500 anual, iar între al doilea şi al treilea la 33.500 pe an. August a fost relativ avar cu acordarea cetăţeniei romane. S-a estimat că, între 28 şi 8 î.Hr., s-au acordat între 1.500 şi 3.000 de brevete de cetăţenie, faţă de între 5.000 şi 10.000 ulterior. Accesul la cetăţenie depindea exclusiv de principe. Aproximativ 4 milioane de cetăţeni locuiau în Italia şi 900.000 în provincii.

Relativa prosperitate a Imperiului se datorează, în mare măsură, unei *excepţionale mobilităţi demografice şi sociale*. Se dezvoltă mai cu seamă oraşele dotate cu o specialitate industrială sau cele situate pe marile artere comerciale şi porturile maritime. Vaste zone rurale erau slab populate. Într-un ţinut slab urbanizat din Hispania densitatea locuitorilor fluctua între 8 şi 11 locuitori pe kilometru pătrat Speranţa de viaţă se situa între 30 şi 35 de ani pentru bărbaţi şi între 25 şi 30 de ani pentru femei. Locuitorii se deplasau rapid dintr-o zonă în alta a Imperiului, în cadrul unei *societăţi efectiv deschise*. În această structurare a liberei întreprinderi nu se trecea greu de la un statut social la un altul. Totuşi nu se pot repera uşor criterii de promovare socială. Mobilitatea socială prilejuia un echilibru, centrat pe raporturi plurivalente între ocrotitori, *patroni*, şi ocrotiţii lor, *clientes*.

În „secolul” lui August, anticetatea se afla în plin proces de autoclădire. De aceea se desfăşoară şi o proliferare consistentă a fenomenului asociativ, a confreriilor de toate tipurile, a microunităţilor sociale, mai ales a socialităţilor, a colegiilor. Încă din timpul Republicii, statul se méfia de fiecare colegiu, *collegium* ori *corpus socialicium*. Caesar limitase expandarea colegiilor, iar August şi urmaşii lui au luat măsuri împotriva colegiilor prea turbulente: chiar le-au dizolvat cu toate acestea colegiile învederau o utilitate publică, atunci când structurau şi dinamizau profesioniştii diverselor meserii. De altfel, ca să se legalizeze un colegiu era indispensabilă o decizie a senatului, care le proclama utilitatea publică (*I.L.S.*, 7190). Se pot decela, în colegiile de la Roma, ca şi din Imperiu, mai ales în centrele prospere, colegii de navigatori, comercianţi, specializaţi în comerţul exterior sau în negoţul de textile, artizani, brutari etc. La Lugdunum, s-au identificat şaptesprezece colegii (*I.L.S.*, 7214; 7034; 7035 etc.). La Ostia, zonă portuară, abundau, într-o cantitate impresionantă, asemenea colegii. De existenţa şi de propagarea colegiilor se poate corela şi propagarea evergetismului, adică subvenţionarea de către particularii bogaţi şi de către colegii a dezvoltării oraşelor Imperiului şi a plebei lor nevoiaşe. Evergetismul şi-a adus o contribuţie substanţială la procesul de aculturaţie, de romanizare.

De expansiunea vieţii urbane a oraşelor şi de decantarea solidarităţilor locale a depins şi emergenţa *augustalilor*. Ei au alcătuit coloana vertebrală a burgheziilor orăşeneşti din centrele urbane ale Imperiului. În majoritatea lor, ei proveneau din rândurile liberţilor relativ bogaţi şi ale fiilor de liberţi. Rostul lor era să promoveze un cult neoficial, în principiu oficios şi spontan, în onoarea lui Augûst şi a

succesorilor acestuia. Robert Étienne reliefează că augustalii nu se consacrau doar cultului suveranilor, pentru că venerau şi divinităţile auguste. În acest mod era exaltată componenta divină a principelui prin intermediul adorării virtuţilor şi a zeilor. Practic împărţeau cu flaminii sacerdoţii ale cultului imperial, adorarea stăpânitorului Romei. Se constituiau în corporaţii „profesionale”. Categoria augustalilor statua mijloace de promovare socială în oraşele Imperiului. Iniţial augustalii formau un colegiu de şase bărbaţi, aşa-numiţii *seuiri Augustales*. În Gallia narboneză, s-au identificat augustali, *Augustales*, încă din 11 d.Hr. Astfel se explică numărul impresionant de portrete ale primilor împăraţi, descoperite de arheologi. În definitiv, augustalii constituie o categorie socială intermediară între plebea urbană şi elita cetăţilor. Printre augustali se numărau comercianţi şi transportori înstăriţi, grefieri, haruspici, meşteşugari relativ bogaţi, dar câteodată şi săraci. Prin urmare, augustalii conturau „clasa de mijloc” din oraşele Imperiului. Este cunoscut cazul lui Marcus Frontoninus Euporus, transportor maritim în Gallia narboneză, patron al unor corporaţii şi augustal al mai multor cetăţi (*CJL.*, 12, 982). În concluzie, pe lângă statutul social de intermediari între păturile sociale ale centrelor urbane, augustalii se dedicau unui cult, numai spontan în aparenţă, prin excelenţă al principelui, în ultimă instanţă fie orchestrat de factorii politici ai Principatului, fie dictat de interese precise ale exponenţilor lor, avizi de promovare socială relevantă.

Categoriile sociale

A rezultat din cele relevate mai sus că în Imperiu se dezvolta o societate deschisă, aptă să creeze mobilitate socială, însă totuşi ierarhizată. Fiecare cetăţean roman – şi nu numai plebeu – era încorporat în mai multe

reţele de solidaritate, caracteristice anticetăţii. Aceste reţele îl ataşau direct ori indirect de exponenţii diferitelor categorii sociale. Reacţiile clientelare, de veche sorginte, rămân puternice, însă şi complicate. Frecvent ele interferau. Raportul dintre patron şi client era asimetric, întrucât clientul depindea de patronul său. Cum am arătat mai sus, anumiţi patroni erau ei înşişi clienţii altui patron mai influent. Reţelele clientelare se bucurau de o remarcabilă însemnătate la Roma şi în provincii, comportând conotaţii sociale şi administrative. Desigur, clienţii continuă să-şi sprijine patronii. Încât relaţiile clientelare asigură coerenţa edificiului social.

Marile domenii aparţin prin excelenţă senatorilor. Senatorii aveau dreptul să posede două sau trei corăbii de tonaj modest, ca să-şi transporte produsele domeniilor lor. Însă şi oamenii de afaceri investesc în proprietăţi funciare. Adesea latifundiarii nici nu-şi vizitează domeniile, încredinţate unor procuratori gestionari, *conductores*, care le exploatează cu sclavi ori cu ţărani liberi, *coloni*. Însă cel mai mare proprietar de pământ este principele. S-a evaluat că împăraţii posedau o şesime din pământurile Africă proconsulare. Agrippa deţinea de asemenea mari latifundă în SiciP, Asia şi Egipt, iar Livia avea pământuri în Asia romană, Egipt şi în Alpi. Drusus şi Germanicus erau mari proprietari funciari în Asia şi în Egipt. August a obligat senatorii să-şi fixeze în Italia un domiciliu obligat, unde trebuiau să posede majoritatea bunurilor funciare. Încă din 29 – 28 î.Hr., el a statuat interdicţia pentru senatori de a se deplasa în exteriorul Italiei şi, ulterior, al Siciliei şi Galliei narboneze, fără autorizaţie specială Adică un fel de paşaport eliberat de împărat (Tac., *An.*, 12, 23, 1; DC, 52, 26; 42). Această măsură ilustrează ponderea cumplită a Controlului exercitat asupra senatorilor, în

pofida respectului arborat de principe faţă de ei, în plus am remarcat că li s-au interzis căsătoriile cu liberté. Erau sever penalizate prostituarea senatorilor şi participarea lor la spectacole şi jocuri în calitate de actori sau de combatanţi (*Année Epigraphique*, 1978, nr. 175).

Am reliefat scăderea dramatică a influenţei politice reale a senatorilor. Totuşi ei dispun de un anumit impact asupra dezvoltării Imperiului, datorită asumării unor funcţii relevante din noua administraţie, pendinte doar de principe, şi mai cu seamă a comandamentelor militare. Sub urmaşii lui August influenţa „mareşalilor" senatoriali ai Imperiului va spori considerabil. Desigur, senatul exprimă mentalitatea străbună şi se bucură de un prestigiu moral incontestabil. August a efectuat patru epurări succesive ale senatului. Insistă, cel puţin teoretic, asupra criteriilor de competenţă în materie de serviciu public şi de moralitate. De fapt, cum am mai semnalat, August îşi asigură o majoritate fidelă printre cei şase sute de senatori. Totuşi şi senatul este ierarhizat. Conform tradiţiei, consularii au prioritate faţă de foştii pretori, foştii edili şi foştii tribuni, la rândul lor mai respectuos trataţi decât foştii quaestori. Chiar printre consulari, mai prestigioşi se vădesc foştii consuli ordinari, în raport cu suffecţii. Senatorii patricieni au prioritate faţă de cei plebeieni. Iar senatorii de viţă veche beneficiază de o anumită preeminenţă morală faţă de cei noi, *senatores noi*. De altfel şi aceştia din urmă, prin adopţii şi legături matrimoniale, se aliază cu supravieţuitorii vechilor familii, doritori să-şi salvgardeze numele ori patrimoniul familiar. Se înmulţesc supranumele care ilustrează aceste alianţe familiare sau adopţiile. Chiar în senat se modifică perceperea familiei. August, provenit, ca sânge, dintr-un mediu social municipal, graţie căsătoriei

cu Livia, a intrat în relaţii de familie cu vechile medii senatoriale. Şi-a raliat mulţi fii ai celor morţi la Actium ori ai victimelor prescripţiilor. Patricienii reprezentau 16% din numărul senatorilor, numărând 77 de persoane. Totuşi, în „secolul” lui Augüst, senatul era încă latin, membrii săi provenind în cea mai mare parte din Laţiu şi din Roma.

Senatorii duceau o existenţă îmbelşugată, câteodată pe domeniile lor şi mai frecvent în locuinţele din Roma, *domus*. Chiar noii senatori, înrudiţi sau nu cu vechile familii de *nobiles*, asumă rapid o mentalitate, o *forma mentis*, specifică. Ei ţin să-şi afişeze „demnitatea”, *dignitas*, să-şi valorizeze starea caracteristică, *status*. Legăturile de rudenie directe dintre senatori şi chiar dintre cavaleri apărau rangul ordinelor lor. O serie de legi aveau ca ţintă valorizarea moral-socială a acestui *status* (Plin., 33, 32). August stimulase orânduirea ordinului senatorial ca o castă ereditară, care înregistra cel puţin două mii de membri. Se reglementează cu stricteţe cariera senatorială a onorurilor, *cursus honorum* sau *cursus senatorius*. Cei mai tineri membri ai ordinului senatorial, începând de la optsprezece ani, sunt vigintivirii. Aceşti douăzeci de bărbaţi se ocupau cu probleme de mică importanţă pentru viaţa Capitalei Imperiului. Iulius Caesar făurise chiar un colegiu de vigintisexviri, adică de douăzeci şi şase de bărbaţi. În 20 sau 18 î.Hr., August i-a înlocuit cu *uigintiuiri*. Zece dintre ei erau „decemviri pentru judecarea pricinilor”, *decemviri slitibus iudicandis*, care judecau procese minore, privind pe peregrini, statutul de om liber şi eventual dreptul de cetăţenie. Se adăugau „triumvirii care vegheau la emiterea monedelor”, *tresuiri monetales*, însărcinaţi cu baterea monedelor la porunca senatului, „triumvirii pedepselor capitale”, *tresuiri capitales*, comisari ai jurisdicţiei capitale şi ai

execuţiilor peregrinilor şi hoţilor mărunţi, „cvatorvirii însărcinaţi cu drumurile publice”, *quattuorviri marum curândarum*, supraveghetori ai anumitor străzi ale Romei. După aceea, slujeau un an sau doi în legiuni ca tribuni militari laticlavi. În sfârşit, candidau la quaesturi şi, după exercitarea lor, dobândeau un loc în senat Puteau accede la consulat aproximativ la vârsta de treizeci şi opt de ani. Sub August circa 130 de senatori se aflau simultan în activitate ca magistraţi ori funcţionari şi comandanţi militari ai principelui. *Album*, lista senatorilor, şi recenzarea lor au fost stabilite şi s-au desfăşurat în 18 î.Hr., dar şi în 4 d.Hr.

În consecinţă, magistraturile republicane au subsistât ca apanaj al senatorilor. În schimb, cu excepţia unor posturi foarte importante (legaţi) sau de prestigiu, majoritatea aparatului administrativ, nou zămislit de Principat, revine cavalerilor şi liberţilor. Aproximativ 200 de cavaleri ocupă posturi de înalţi funcţionari, inclusiv în cadrul prefecturilor „palaţiale”, mai sus înfăţişate. Mecena a rămas cavaler toată viaţa, iar Agrippa provenea dintr-o familie ecvestră. Nu cunoaştem decât o singură stabilire de listă a ordinului ecvestru, în 4 d.Hr. Desigur, mulţi cavaleri nu sunt în serviciul principelui, ci continuă să se ocupe de operaţii comerciale, financiare, camătă, arendarea impozitelor indirecte ca publicani. Nu era suficient censul substanţial de 400.000 de sesterţi şi un inel de aur pentru a deveni cavaler. Brevetul de cavaler se acordă de către împărat numai celor născuţi liberi, din părinţi şi bunici liberi. Totuşi împăraţii au făcut şi excepţii, introducând în ordinul ecvestru liberţi favoriţi ai lor. Există mari diferenţe între masa cavalerilor şi cei mai importanţi şi bogaţi exponenţi ai ordinului, însuşirea de cavaler este viageră, însă nu şi ereditară. Cu toate acestea un fiu de cavaler avea toate şansele să devină,

la rândul său, membru al ordinului ecvestru. Cei mai importanţi cavaleri contractează relaţii matrimoniale cu vlăstare ale ordinului senatorial şi adesea obţin de la principe tunica laticlavă şi deci intrarea în curie. Se aproximează la peste 20.000 de oameni numărul cavalerilor Imperiului. La Gades şi la Patavium locuiau, în fiecare oraş, câte 500 de cavaleri. Cum am notat de mai multe ori, fiii de senatori făceau parte din ordinul ecvestru, până la încheierea mandatului de *quaestor*, chiar dacă îmbrăcau tunica laticlavă, şi nu pe cea angusticlavă.

Obligaţiile morale, stipulate senatorilor în 19 î.Hr., sunt valide şi pentru cavaleri. Nu pot practica meserii de actori şi gladiatori şi nu se prostituează. Au dreptul la locuri rezervate la teatru, dar nu şi la toate privilegiile senatorilor. Astfel nu sunt scutiţi de îndatoririle faţă de cetatea din care proveneau. Anumiţi cavaleri trăiau şi făceau carieră în cetăţile natale. Unii erau, în aceste aşezări, proprietari funciari. Recrutarea notabililor locali în ordinul ecvestru este deocamdată limitată, însă cum ordinul ecvestru era deschis, cum societatea augusteică era cea a mobilităţii sociale, nu se manifesta o graniţă impermeabilă între ordinul ecvestru şi notabilii oraşelor din exteriorul Romei. Trei sferturi dintre cavaleri provin din Italia, în special din Laţiu. În serviciul cezarului, durata ocupării unui post ecvestru este în medie de trei ani. Mulţi cavaleri au slujit numai în unul sau două posturi. Totuşi Turranius, primul prefect al annonei, şi-a ocupat funcţia timp de patruzeci de ani. Primipilii şi unii subofiţeri ai gărzii pretoriene devin cavaleri. Puţini militari de carieră acced la procuratelele imperiale, relevante filiere de promovare socială. Duumvirii oraşelor, principalii magistraţi municipali, în special dacă exercită un al doilea duumvirat, calificat drept cvinevenal (deoarece o dată la

cinci ani efectuează recensăminte), pot pătrunde în ordinul ecvestru; însă, de regulă, numai fiii lor parvin la procuratele şi prefecturi, adică spre vârful ierarhiei ecvestre.

Sub Republică, precum în România vremurilor noastre, nu se manifestase o adevărată „clasă de mijloc”. Dar în timpul Principatului constatăm zămislirea unei „middle dass”, la Roma, în Italia şi în provincii. La Roma, fac parte din această „middle dass”, clienţii patronilor avuţi, beneficiari ai sportulei, ai cadourilor matinale primite de la ocrotitori, ca şi meşteşugari şi negustori activi, îmbogăţiţi din munca lor. De asemenea unii liberţi, îndeosebi cei ai lui August, *liberţi Auguşti*. În Italia şi în provincii se degajă o burghezie, o elită locală, în care, alături de augustali, se înrolează şi notabilii locali. Ei provin din rândurile unor proprietari funciari, care locuiesc în oraşe (satele continuă să funcţioneze ca elemente ale hinterlandului urban), comercianţilor înstăriţi, veteranilor legiunilor romane, coloniştilor sosiţi din Italia. Dacă, în Siria, navarhul, ofiţer de marină, Seleukos primeşte de la principe cetăţenia romană, însă şi o imunitate menită să-l scutească de misiuni militare şi municipale, rezultă din inscripţii că mulţi veterani devin duumviri, sacerdoţi ai cultului imperial, adică flamini, industriaşi în ramura ceramicii, precum Vitalinus Felix, veteran transformat în *negotiator* (*CJL*., 13, 1906). Imperiul comportă numeroase întemeieri de colonii şi expansiune masivă. Statutul juridic al oraşelor era ierarhizat Aceste centre urbane puteau fi colonii romane, municipii, dificil de separat de colonii, cetăţi tradiţionale, peregrine. Acestea din urmă erau în Orient vechi oraşepolis, iar în Occident proveneau din aşezările oppidane anterioare cuceririi romane. Anumite colonii şi municipii nu dispuneau decât de drepturile cândva acordate latinilor.

Unele cetăţi peregrine se bucurau de privilegii, inclusiv de natură fiscală, pe baza unui *foedus*, tratat încheiat cu romanii, anterior cuceririi. Ele erau „cetăţi federate şi libere”, *ciuitates* foederatae *et liberae*. Altele plăteau impozite complete şi erau „cetăţi stipendiare”, *ciuitates stipendiariae*. Cetăţile provinciale dispuneau de o relativă autonomie, care purta îndeosebi asupra gestionării lor financiare.

Mobilitatea socială privea şi statutul oraşelor Imperiului. Adesea ele primeau un regim juridic ameliorat. În Siria, cetăţile Heliopolis-Baalbek şi Berytus (azi Beirut) au devenit colonii romane. Am reliefat mai sus care era originea decurionilor. De altfel categoria decurionilor nu numai că nu era ereditară – deşi îndeobşte fiii notabililor obţineau decurionatul – dar se învedera ca notabil de eterogenă. Încât censul reclamat de la un nou decurion se ridică la 100.000 de sesterţi la Cartagina şi în Comuni, dar scade la 20.000 în numeroase municipii africane. În Tarraco, opulenta capitală a unei provincii hispanice, cei mai mulţi decurioni sunt cavaleri romani. În mari centre comerciale, ca în Ostia şi Aquíleia, decurionii sunt în special oameni de afaceri, pe când în multe colonii decurionatul este dominat de veterani. O anumită responsabilitate socială unea lumea decurionilor. Dar ea se plătea scump. Consiliul decurionilor dirija viaţă religioasă a cetăţilor, fixa calendarul sărbătorilor, vota bugetul local şi controla finanţele municipale, desemna medicii şi profesorii oraşelor, uneori se convertea în curte de justiţie. Decuronii trebuiau să practice, pe scară largă, evergetismul: să subvenţioneze construirea de clădiri publice, să verse sume de bani în vistieria locală, să ofere mese gratuite locuitorilor. Este cazul lui Publius Gamaja, din Ostia (*C.I.L.* 14, 375 = *I.L.S.*, 6147). Totuşi prezervarea prosperităţii nu a pus

probleme decurionilor timpului. De altfel, dacă la Roma alegerile magistraţilor se transformau într-o simplă formalitate, în oraşele Italiei şi ale provinciilor competiţiile electorale sunt aprige. Decurionatul îşi împrospăta necontenit rândurile.

Sub decurioni şi augustali se situează plebea Romei şi a exteriorului ei. Plebea Romei este depolitizată, dar ierarhizată. Teoretic numai anumiţi cetăţeni beneficiază de distribuţiile gratuite de alimente; însă, cu familiile lor, se ajunge la un total de jumătate de milion. Ei formează plebea „frumentară”, *frumentaria*, în opoziţie cu plebea „infimă” ori „sordidă”, *infima*, *sordida*, alcătuită din străini peregrini şi liberţi săraci. La ţară, dintre plebei făceau parte, pe lângă coloni şi mici proprietari, ţ arani muncitori sezonieri, care îşi închiriau braţele proprietarilor mari şi mijlocii de pământ Nivelul lor de viaţă este foarte scăzut Ceea ce facilitează propagarea brigandajului. Deşi termenul „tâlhar” sau „lotru”, *latro*, caracteriza orice om din afara legii, hoţ, dezertor din armată, membru al crimei organizate a timpului, ins nesupus autorităţilor romane. În Roma însăşi, forţele de poliţie, create de August, nu elimină hoţia şi atacurile armate, „loviturile criminale mortale”, însă le limitează.

Fără îndoială, nu toţi liberţii sunt bogaţi. Cei mai mulţi duc o existenţă penibilă ca mici artizani, negustori mărunţi sau simpli lucrători. Spre a evita perturbarea chiar a unei societăţi deschise, administraţia augusteică restrânge eliberările de sclavi. O lege Fufia Caninia, din 2 î.Hr., limita numărul sclavilor care puteau fi eliberaţi de stăpân prin testament, după decesul lui. O altă lege Aelia Sentia, din 4 d.Hr., fixa o limită de vârstă pentru cel ce putea elibera (20 de ani) şi complica sensibil accesul la libertate al sclavilor mai tineri de 30 de ani. Cum observă Yves Roman, reechilibrarea socială,

iniţiată de August, nu cobora prea jos pe scara socială. Unii liberţi nu primesc cetăţenia romană şi rămân dependenţi de foştii lor stăpâni. Guvernarea augusteică nu se amestecă simţitor în raporturile dintre stăpâni şi sclavi. Totuşi August reprobă cruzimea lui Vedius Pollio faţă de sclavă lui (DC, 254, 23, 2). Concomitent, se interzice proprietarilor să-şi expună sclavii colţilor fiarelor, printr-o lege Petronia din 19 î.Hr.

Masa sclavilor continuă să fie eteroclită. Numărul sclavilor are de altminteri tendinţa să scadă. Se constată că anumiţi sclavi participă la distribuţiile frumentare (*IL. S.*, 6271). Anumite familii din Roma ţin să posede numeroşi sclavi, ca să-şi pună în evidenţă un „standing” ridicat. Creşte numărul sclavilor născuţi în casa stăpânilor, *uernae*, intens romanizaţi. Preţul sclavilor nu este în general ridicat. Se plătesc pentru cumpărarea şi întreţinerea unui sclav 300 de sesterţi. Pe când mulţi oameni liberi dispun de un venit anual de 1.000 de sesterţi. Pe de altă parte, un medic sclav plăteşte, într-un oraş mic, 50.000 de sesterţi pentru eliberarea sa (*IL. S.*, 7519). Căci sclavii pot acumula un anumit venit şi astfel să-şi cumpere eliberarea.

Yves Roman observă că această societate augusteică deschisă avea totuşi o structură piramidală, pe care o figurează printr-o schemă. La bază se găsesc oameni liberi, plebe urbană şi rustică, sclavi. Se urcă spre liberţii opulenţi şi cei ce fac parte *din familia* principelui (*Caesaris*). Urmează, spre vârf, decurionii, cavalerii de rând, apoi prefecţii şi procuratorii ecveştri, senatorii (consulari şi alţii). La „vârful vârfului” se situează *imperator* şi „casa imperatorială”, *domus imperator ia21*.

Cultura şi mecanismele sale în materie de cultură, de literatură şi artă, de şcolarizare şi cultivare a publicului roman, „secolul” lui August comportă unul din vârfurile

dezvoltării intelectuale din Roma antică. Desigur, alături de epocile lui Cicero, Nero, Traian şi de era aşa-numitei renaşteri constantino-theodosiene din secolul al IV-lea d.Hr. Dar „secolul” lui August marchează o decantare strălucită a creativităţii spirituale, o eflorescenţă strălucită a ramurilor culturii, ca şi a bazelor ei, cristalizate în şcoli şi în alte instituţii pendinte de acestea. O performantă expansiune spirituală, un variat şi oportun orizont de aşteptare au înlesnit ecloziunea fericită a creaţiilor literar-artistice> dar şi a şcolilor, bibliotecilor, librăriilor şi altor mecanisme educativ-spirituale. Publicul roman dobândise o notabilă maturizare intelectuală, iar *pacea cetăţenească, obţinută totuşi cu pierderea libertăţii depline de expresie, din păcate, ca şi redresarea resurselor materiale ale societăţii au impulsionat mari creaţii literare*, inclusiv făurirea unor adevărate poezii şi istoriografii naţionale, dezvoltarea civilizaţiei scrisului. Îşi încep şi îşi amplifică existenţa biblioteci publice, pe lângă bogatele fonduri de cărţi private, foarte numeroase.

Asinius Pollio întemeiase, încă din 37 î.Hr., în atriul Libertăţii de pe Aventin, o consistentă bibliotecă publică, sortită a deveni un fel de muzeu al literaturii, care, pe lângă abundenţa de scrieri literare greceşti şi latineşti, conţinea chipurile scriitorilor şi diverse obiecte de artă vestite. Octavian-Augüst înfiinţează şi el biblioteci publice, dintre care una se situa în porticul Octaviei, începând din 33 î.Hr., unde se afla ca bibliotecar Gaius Melissus, libert instruit al lui Meccna, iar alta în clădirile aferente templului lui Apollo de pe Palatin, condusă de eruditul Hyginus. Librâriile-edituri se dezvoltă într-un ritm aproape exploziv. La stimularea compunerii de opere literare, ca şi a „consumării” lor, a contribuit, în mod pertinent, ecloziunea recitaţiilor

publice, *recitationes*. Am constatat, în capitolul anterior, că ele erau mai vechi, dar Asinius Pollio a fost cel dintâi care şi-a recitat în faţa unui public larg operele, într-o sală din propria casă (Sen., *Contr.*, 4, praef, 2).

Caracterul dramatic, teatral, al acestor recitaţii, practic similare anumitor monologuri scenice, îi seducea pe romani, deprinşi cu spectacolele. Chiar şi obiceiul frecventării şcolilor de retorică îi determina să guste recitaţiile. Publicul era convocat, prin invitaţii, la asemenea recitaţii, care aveau loc în săli specializate ori închiriate în vederea citirii cu glas tare a operelor literare. Scriitorii se obişnuiesc să-şi recite operele fie în faţa unor prieteni, fie în public. De altfel, citirea în gând a textelor încă nu exista. Scriitorii ajung să recite opere din toate speciile de poezie şi de proză. Cum discursul literar recitat era ascultat – şi trebuia ascultat cu plăcere – efectele recitaţiilor publice asupra structurii textelor sunt foarte importante, căci publicul, de altmineri asaltat de frecvenţa recitaţiilor, aprecia, în mod inevitabil, potenţarea aiurii dramatice şi a patinei lor retorizante. În „secolul” lui August clasele de retorică influenţează masiv expresia literar-artistică.

Impulsionarea creaţiilor literare se datorează, în mod sensibil, şi proliferării cercurilor cultural-politice, care îşi trăiesc acum „vârsta de aur”. Cu siguranţă ele nu devin cluburi englezeşti închise, însă comportă o anumită decantare. Efectivele lor devin oarecum stabile şi ele se comportă ca nişte autentice cenacluri literare, supuse unui pregnant patronaj literar. Atât August însuşi, cât şi corifeii cercurilor culturalpolitice dezvoltă substanţial ocrotirea şi încurajarea complexă, inclusiv materială, a scriitorilor. Desigur cel mai important şi mai frecventat cerc cultural-politic, *circulas*, a fost cel al lui Mecena. El a pus în operă un tip specific de patronaj literar, rămas în istorie sub numele de mecenatism.

Mecena însuşi era scriitor, autor de dialoguri filosofice şi de tragedii, de satire menippee şi de felurite poeme, în care practica o scriitură colorată, rafinată şi asianistă. Mecena a ştiut să atragă cu abilitate, în jurul său, scriitorii şi să-i determine să sprijine activ propaganda augusteică. Mecena a înţeles că un nivel de viaţă decent este indispensabil scriitorilor şi a susţinut financiar autori ca Vergiliu şi Horaţiu, însă a acordat subsidii consistente şi altor literaţi. Desigur, poeţii dispuneau de o organizaţie profesională, „colegiul poeţilor”, *collegium poetarum*, dar acesta funcţiona ca o confrerie religioasă, şi nu sindicală. De aceea însuşi August va califica cercul lui Mecena ca „masa paraziţilor”, *părăsitica mensa* (Suet, Fig., 28, 5). Existau desigur poeţi cerşetori sau saltimbanci. Cercul lui Mecena începe să se înjghebeze încă din 39 – 38, în Italia, când patronul cercului îl întâlneşte pentru prima oară pe Horaţiu. Vergiliu şi Varius îl frecventau deja pe Mecena. Aderă la cerc scriitori ca Tucca, Plotius, Lucius Rufus Varius, Octavius, Fuscus. Epicureismul îşi pune amprenta pe opţiunile acestui cerc. Totuşi, cu vremea, se ajunge la eclectism, ca şi la preconizarea unei poezii exaltante şi patriotice. În interiorul cercului predomină o prietenie, o amiciţie de sorginte epicureică, susceptibilă să excludă geloziile literare şi să egalizeze oameni foarte deosebiţi ca origine socială, avere, cultură şi talent Prin urmare, aproape toţi poeţii de seamă ai vremii au frecventat cercul lui Mecena. Anumiţi cercetători estimează că „secolul” lui August nu se încheie în 14 d.Hr., ci în 8 î.Hr., data morţii lui Mecena, deoarece atunci s-ar estompa gloria literelor augusteice, în special a poeziei. Scriitor şi om politic, antonian, dar şi republican, raliat lui August, Asinius Pollio a organizat un alt cerc cultural-politic. Asinius Pollio preconiza o nouă concepţie, modernă, despre

literatură. Care nu ar trebui să constituie o activitate marginală, înregimentată, ci autonomă, cu o finalitate proprie. El excludea o literatură complement ori succedaneu al activităţii politice şi aspira spre gustul practicii literare asidue. Un alt cerc cultural-politic de seamă a fost cel făurit de Marcus Valerius Messala Corvinus. Hyginus, Pompeius Macer şi chiar Ovidiu şi Tibul au frecventat cercul lui Messala. Ca şi poeta Sulpicia, nepoata lui Messala, sau Lygdamus. Atât în cercul lui Asinius Pollio, cât şi în cel al lui Messala se preconiza o estetică clasicizantă. Deşi adepţii lui Messala au utilizat o poezie intimistă, care recupera filoane ale neoterismului. În ambele cercuri, se contura o anumită independenţă faţă de curtea imperială, care nu implica deloc opoziţia ideologico-politică.

Spre deosebire de artiştii plastici şi, într-o anumită măsură, de arhitecţi, asimilaţi meşteşugarilor, ca nivel social, anumiţi scriitori ai „secolului" augustele beneficiau de prestigiu social, chiar dacă nu realizaseră cariere politice marcante: participau plenar la controversele ideologice şi estetice. Nu se putea recurge la opţiunea politică liberă, dar, îndeobşte, scriitorii au apelat cu moderaţie la măgulirea puternicilor zilei. Cu toate acestea s-a ţesut o conexiune destul de strânsă între literatură şi regimul Principatului. August a influenţat opinia publică, a statuat o hegemonie culturală. Sugestiile lui Mecena au jucat, în această privinţă, un rol foarte important August şi Mecena au sugerat poeţilor exaltarea lui Apollo şi a oracolelor Sibyllei, valorizarea legendei lui Enea, a originii gintei Iulia şi a prestaţiilor principelui. Glorificarea Romei conota, de regulă, celebrarea lui August. Chiar şi Properţiu a pus în pagină glorificarea Principatului şi a Romei. După moartea lui Vergiliu, tocmai Properţiu s-a înfăţişat ca purtătorul de cuvânt al

lui August Au existat totuşi intelectuali contestatari. Ne referim la juristul Antistius Labeo, la oratorul Albucius Silus, la oratorul şi istoricul Titus Labienus. Iar propaganda întreprinsă de Ovidiu nu a fost pe placul puterii imperiale. Am consemnat mai sus cazul oratorului Cassius Severus. Însuşi August, intelectual desăvârşit, şi-a angajat condeiul în sprijinul propagandei Principatului. Nu s-a mărginit la patronarea ori reprimarea scriitorilor, deşi îi plăcea să poarte lungi discuţii cu intelectualii pe teme culturale. August a compus tragedii şi poeme, inclusiv epigrame, exortaţii filosofice, pamflete şi lucrări autobiografice. Ne-am referit frecvent la *Res Gestare* domnului *Auguşti*, unde îşi figurează concentrat viaţa politică şi înfăptuirile, nu cronologic, ci pe bategorii de fapte, *facta*, şi îşi legitimează ideile politice. Practică un stil aparent sobru, concentrat, clasicizant, parcă influenţat de cel al lui Iulius Caesar, dar pe un timbru solemn, orgolios şi în fraze relativ scurte.

Procesul de alfabetizare a romanilor progresează într-un ritm accelerat. Nivelul şcolilor romane creşte simţitor. Se dezvoltă retorica, însă şi educaţia filosofică. Instruirea tinerilor romani se desfăşoară sub egida umanismului, definit de romani prin conceptul de *humanitas*. Dacă, la greci, formarea adolescenţilor implica *paideia*, având drept cadru gymnaziul şi idealul efebic, instruirea romanilor cuprindea prin excelenţă însuşirea culturii.

Augûst nu ar fi putut transforma Roma dintr-un oraş de cărămidă (şi de lemn) într-un unul de marmoră, cel puţin la nivelul edificiilor publice, dacă arhitectura vremii nu ar fi inclus o înflorire semnificativă. Preeminentă şi în materie de arhitectură se manifestă téndina spre ordine riguroasă, spre simetrie desăvârşită, spre verosimilitate, spre promovarea

frumosului maiestuos, moralizator, raţional, elegant, armonios. În pofida veleităţilor „realiste”, cum atestă Altarul Păcii, conotaţia idealizantă se exprimă pretutindeni. Vitruviu face efortul de a sistematiza arhitectura teatrului. El acordă atenţie proporţiilor teatrelor, analizează schemele geometrice ale celor greceşti şi romane. Îl preocupă situarea băncilor, a elementelor scenice, a decorurilor. Nu numai Vitruviu, ci şi alţi arhitecţi romani s-au străduit să preconizeze dezvoltarea raţionalistă a arhitecturii. Exponenţii Principatului au transformat forurile Romei, în special pe cel republican, în fastuoase pieţe elenistice. Totodată s-a impulsionat dezvoltarea grădinilor elegante, abundente în plante artistic tăiate, în pomi fructiferi şi în păsări, ca şi în fântâni răcoritoare. Cu îndrituire, s-a opinat că arta „secolului” augustele se transfigurează într-o măiestrie autonomă, difuzată pe o amplă suprafaţă socială, ca o importantă parte a vieţii citadine, pe care o activează, o stimulează şi o modelează. Sculptura „secolului” revelează tendinţe similare, cu toate că factura clasicizantă, austeră, riguros raţionalizată, se manifestă chiar mai ostentativ decât în arhitectură. Pictura cunoaşte de asemenea o expansiune notabilă. Se constată proliferarea unor mozaicuri, relativ somptuoase, rafinate. La Roma se neglijase ceea ce noi denumim acum ca „pictură de şevalet”, compoziţia picturală limitată, de aşezat într-un dulap. Dar tocmai această pictură atât de modernă progresează substanţial în „secolul” lui August. Tabloul individualizat se delimitează categoric de pictura parietală. Paleta romană excela în roşu ocru sau strălucitor, galben, albastru şi negru (Vitr., 7, 7 şi urm.). Pictura murală deschide zidul jocurilor culorilor şi planurilor succesive. Totuşi coloanele şi frontoanele tind să izoleze panourile pictate, unde fantasia transgresa

clasicismul auster. Pictura peisagistă se înrudeşte cu poezia bucolică; pledează pentru exaltarea sentimentului naturii. Deşi recursul la mitologie este pregnant. O discretă conotaţie barocă are parcă tendinţa să seducă pictorii „secolului”.

Deşi în poezia „secolului” augustele se manifestă o fecundă afinitate cu poezia neotericilor, cu arta callimahismului roman, în ultimă instanţă literatura timpului este profund clasicizantă. Scriitorii epocii, indiferent de cercul cultural-politic căruia aparţineau – însă unii puteau frecventa diverşi *circuli* – ilustrează exprimarea devenită normativă a esteticii clasice. Clasicismul augustele se întemeiază pe standardele aristotelismului şi traduce simetria, controlul riguros, chiar auster, al expresiei, gravitatea, când materia abordată o impunea, mai cu seamă convenienţa, *convenientia*, acordul cu natura, însă şi între componentele intrinseci ale structurii literare practicate. Horaţiu întocmeşte, în Arta poetică”, *Ars poetica*, un cod, un autentic catehism al clasicismului. El zămisleşte poeziei pan dantul, dar încă mai acuzat, mai constrângător, mai riguros, al esteticii clasicizante propuse de către Cicero pentru proză. Neîndoielnic, putem decela şi anumite reminiscenţe ale tradiţionalului expresionism roman. Pe lângă acestea, cum am semnalat imediat mai sus, se lasă detectate şi stileme, o sensibilitate lirică de sorginte alexandrină, callimahiană. Chiar în cercul lui Mecena, până la bătălia de la Actium, prevalează genul scurt, rafinamentul sofisticat, ca ulterior să se impună cu autoritate lirismul triumfal, intenţional, ostentativ, clasicizant. Pretutindeni clasicismul resoarbe alte opţiuni estetice. În timp ce Titus Livius preconizează un ciceronism adaptat „secolului” augustele.

Pe de altă parte, scriitorii epocii se învederează

exigenţi şi autoexigenţi, adepţii profesionalismului desăvârşit, ai calităţii superioare a operei de artă. Nu sunt absente confruntările între speciile literare estimate ca majore şi cele apreciate ca minore. Îndeosebi scriitorii epoch năzuiesc să rivalizeze cu marile modele ale poeziei greceşti. Ţinta lor era să devină fiecare creatori de noi specii literare, „inventatori” de genuri şi tipare odinioară făurite numai de scriitorii greet Vergiliu ambiţiona să fie concomitent un nou Teocrit, un nou Hesiod, un nou Homer, iar Horaţiu un nou Arhiloh, un Alceu şi un Pindar roman. Properţiu se va proclama el însuşi un Callimah roman. Idealul de „poet doct”, *poeta doctus*, îşi amplifică semnificaţiile. Acest ideal ilustrează acum cunoscătorul arabescurilor subtile ale poeziei greceşti, imitatorul şi promotorul la Roma al operelor unui poet elen, al structurilor adaptate mentalului roman. Literatura „secolului” lui August se rehefează ca profund romanocentristă, afirmă cu tărie succesele Romei, este organic naţională, însă şi optimistă. Paseismul este recuzat de scriitorii epoch. Se crede în viitorul glorios, întins spre eternitate, al Romei. Valoarea strălucită a operelor în versuri şi chiar în proză este incontestabilă. Literatura acestei vremi este clasică şi deoarece oferă modele strălucite, de studiat în clasele elevilor şi învăţăceilor. Vergiliu furnizează concomitent mici poeme fermecătoare, care poartă asupra Arcadiei romane, unde pătrunde totuşi problematica timpului, în *Bucolice* sau *Egloge*, elogiul trudei aducătoare de profit şi al Italiei, în *Georgice*, marea epopee naţională a Romei, în *Eneida*. El ia locul desuetului Ennius în peisajul poeziei latine, se manifestă ca un poet total. Horaţiu scrie poeme de o luciditate aproape exagerată, dar pline de savoare, ca şi creaţiile lirice ale lui Properţiu, Tibul, Ovidiu şi chiar ale Sulpiciei. Varius

ilustrează tragedia clasicizantă pierdută şi deci ignorată de noi. Titus Livius, în proză, circumscrie o frescă uriaşă a istoriei romane, veritabil pandant al Eneidei. Îl secondează prozatori ca Pompeius Trogus şi Vitruviu.

Persistă şcolile filosofice consacrate: Noua Academie, propulsată de Cicero, epicureismul, încă activ, stoicismul. La frontierele stoicismului se dezvoltă secta dizidentă a Sextiilor, tatăl şi fiul. Sextienii preiau elemente pitagoreice şi elaborează o medicină suplă, adeptă a unui regim de viaţă şi de existenţă specific. Ei renunţă la activismul socio-politic consacrat al şcolii stoice, la angajarea în serviciul cetăţenilor, şi propovăduiesc existenţa contemplativă, privilegiată de toţi stoicii, în limba greacă, *bios theoretikös*. Nu ştim dacă această dezangajare din viaţa publică implica, în mintea lor, o formă de opoziţie, de reticenţă, dar ea convenea perfect strategiei politice a regimului augusteic29.

Succesiunea lui August

Unul dintre cele mai derutante aspecte ale Principatului lui August a fost tocmai problema succesiunii împăratului. Am constatat că, din punct de vedere strict juridic, statul roman continua să funcţioneze ca republică şi că regimul politic, instaurat de Octavian-Augüst, constituia o alcătuire politică fără nume precis. Sau, altfel formulat, Augûst era un om providenţial căruia poporul şi senatul Romei îi transferaseră foarte numeroase competenţe şi o *auctoritas* superioară oricărui alt organ de guvernământ Atunci cum se putea pune problema succesiunii? Ereditatea puterii imperiale nu avea temelie juridică şi, în definitiv, nu a dobândit-o niciodată, până la sfârşitul antichităţii. Totuşi, preţ de aproape patruzeci de ani, s-a ridicat frecvent problema transmiterii puterii principelui în aceeaşi familie, adică în familia lui

Augûst. Dat fiind sănătatea foarte şubredă a unui om veşnic bolnav, care a trăit totuşi mai mult de şaptezeci şi cinci de ani. O luptă surdă, însă crâncenă, desfăşurată în culisele puterii şi curţii imperiale, în curs de formare, a avut ca ţel tocmai transmiterea atribuţiilor şi statutului principelui uneia dintre rudele lui. Datorită faptului că Augûst nu a avut niciun fiu. *Nu putea exista o ereditate de drept, dar exista o ereditate de fapt*. De aceea, cu sagacitate, Jean-Marie Engel considera cândva că Principatul autoritar conţinea *in nuce* Dominatul, monarhia teocratică şi totalitară de la sfârşitul antichităţii. Poate că *ambiguitatea cea mai izbitoare, cea mai bogată în consecinţe politice, a fost tocmai cea pendinte de succesiunea lui August*.

Conflictul pentru preluarea competenţelor şi poziţiei lui Augûst a avut loc mai ales între clanul Iuliilor, fie ei deveniţi astfel prin adopţiune, şi cel al Claudiilor, în fruntea căruia se afla ambiţioasa Livia, soţia lui Augüst. Principele însuşi a ezitat. A pendulat, a schimbat între ele soluţiile operaţionale, constrâns în fond şi de decesele celor desemnaţi de el însuşi ca urmaşi ai săi. De altfel, el a unit prin legături conjugate cele două clanuri rivale. A recurs la adopţie, la un fel de coregenţă, la încredinţarea parţială a competenţelor sale uneia sau alteia dintre rudele sale ori ale soţiei sale.

În parte, am consemnat mai sus cum s-a desfăşurat confuzia, adică acest „imbroglio” privitor la succesiunea lui August în 26 î.Hr., August aluat cu el în Hispania, ca aghiotanţi ai săi, pe nepotul său, Marcus Claudius Marcellus, fiul Octaviei, sora principelui, ca şi pe Tiberius Claudius Nero, viitorul Tiberiu, fiul Liviei. Ambii aveau şaisprezece ani şi îmbrăcaseră toga virilă, cea a bărbaţilor. Fiecare era susţinut de mama sa. Augüst părea să încline spre Marcellus, căsătorit, în 25

ori în 24 î.Hr., cu vara sa primară, Iulia I, fiica principelui. Dar, la sfârşitul verii sau la începutul toamnei anului 23 î.Hr., Marcellus moare brusc. Augüst depăşeşte efemera tensiune, ivită între el şi Agrippa, şi, cum am mai relevat, o căsătoreşte pe văduva Iulia I cu secondatul său. Moartea lui Agrippa, în martie 12 î.Hr., complică din nou situaţia, puţin înainte de naşterea ultimului fiu al succesorului desemnat. Agrippa Postumus. Principele se gândeşte, ca urmaşi, la primii fii ai lui Agrippa şi ai Iuliei I, Gaius şi Iulius Caesar, adoptaţi de el în 17 î.Hr. Însă, în 11 î.Hr., moare şi Octavia, pe când Tiberiu, succesorul de rezervă, este obligat să se însoare cu Iulia I, din nou văduvă. Tiberiu primeşte un *imperium* proconsular. Neînţelegerile se ţin lanţ în familia imperială, în 6 î.Hr., Tiberiu se retrage, într-un fel de exil, la Rhodos, după ce, în anul precedent, fusese consul. Tiberiu însuşi îl forţează pe Augüst să accepte o pauză în existenţa sa. Fiul Liviei era contrariat când îl vedea pe principe acordând preferinţă lui Gaius şi lui Lucius Caesar. Pe de altă parte, după moartea pruncului comun al lui Tiberiu şi al Iuliei I, relaţiile dintre cei doi soţi se deteriorează grav. Iulia îşi reluase modul său de viaţă „modern”, chiar frivol. În salonul său, Iulia accepta nostalgici ai republicii, ca Sempronius Gracchus şi alţii. Mânios, în 2 î.Hr., Augüst o exilează în insula Pandataria, de pe coasta Campaniei, unde o însoţeşte mama ei, Scribonia. Dar intervine o nouă lovitură de teatru. La 20 august 2 d.Hr., Lucius Caesar, care avea numai douăzeci de ani, plecat într-un turneu de inspecţie în Hispania, dar îmbolnăvit pe neaşteptate şi oprit la Massilia (azi Marseille), moare, în condiţii aproape inexplicabile. S-a bănuit că Livia nu era străină de producerea acestei nenorociri (DC, 55, 11, 1). Probabil că fusese răpus de vreo afecţiune gastrointestinală (apendicită acută?) sau

de un virus oarecare. Privilegiat de Augüst era însă Gaius Caesar. Trimis de Augüst în Orient, ca să intimideze pe părţi, implicaţi în tulburările din Armenia, Gaius întâlneşte efectiv pe Marele Rege, dar unii armeni nu acceptă regele impus de romani. I se întinde o ambuscadă, în care este grav rănit la 9 septembrie 3 d.Hr. Rechemat în Italia, Gaius moare la 21 februarie 4 d.Hr. Augüst suportă greu această pierdere şi, înduioşat, relaxează surghiunul Iuliei I, instalată pe viitor în Calabria actuală. Dar în 7 d.Hr., Agrippa Postumus, adoptat de Augüst cu doi ani în urmă, un coleric, o fire violentă, brutală, intră în conflict cu Livia şi chiar cu principele, care îl îndepărtează de la Roma (Suet., *Aug.*, 65, 3). În cele din urmă, Augüst ordonă transferarea acestui nepot pe o insulă, sub pază militară, şi obţine un senatusconsult care prevedea detenţia pe viaţă a lui Agrippa Postumus (Suet., *Aug.*, 65, 9). Iar, în anul următor, 8 d.Hr., este exilată şi Iulia II, sora lui Agrippa Postumus, acuzată de adulter şi de un mod de viaţă reprobabil. Coincidenţa între momentul surghiunirii Iuliei II şi relegarea lui Ovidiu este tulburătoare. Practic, Tiberiu, întors la Roma, în anul 2 d.Hr., adică tocmai în vremea morţii lui Lucius Caesar (era oare o altă coincidenţă?), rămâne unic moştenitor desemnat în anul 3 d.Hr. i se prelungise, pentru încă zece ani, *imperium-ul,* iar în 13 d.Hr. a devenit „coregent” al Principatului.

Toate aceste intrigi obscure, sordide, de palat dezvăluie caracterul de monarhie autoritară al Principatului. Faptul că, spre a menaja susceptibilităţile romanilor, August nu purta diadema regală, nu oculta substanţa reală a regimului. Nu au purtat această diademă nici dictatorii comunişti ai secolului XX, care au încercat (şi în cazul Coreei chiar au reuşit) să-şi lase puterea moştenire fiilor lor. Pe de altă parte evoluţia

manevrelor de culise ilustrează influenţa crescândă şi malefică a Liviei, duşmana înverşunată a Iuliilor. Livia ducea o „trenă” de viaţă modestă, însă era avidă de putere, ca o adevărată „femeie castratoare”. Primea în secret senatori, îşi manipula soţul, totuşi atât de precaut, şi îşi gestiona singură imensele averi personale. Nu a fost străină de exilările Iuliilor şi nici de cea a lui Agrippa Postumus. La 19 august 14 d.Hr., a murit însuşi August, în sudul Italiei, la Nota, doborât de tulburări gastrointestinale. Ficatul? Vezica biliară? O scleroză generalizată? Se pare că, în primăvara anului 14 d.Hr., August şi-ar fi vizitat în secret nepotul, pe Agrippa Postumus, în insula Planasia, unde acesta era exilat: s-ar fi vărsat atunci multe lacrimi de o parte şi de alta (Tac., *An.*, 1, 5, 1). Dar Livia a manevrat ca succesiunea să-i revină fiului său. De altfel, Agrippa Postumus a fost ucis, în exil, de un centurion. Tiberiu a pretextat că ordinul de lichidare fusese dat de însuşi August (Tac., *An.*, 1, 6, 1; Suet, *Tib.*, 22; DC, 57, 3). Ceea ce era absurd: crima a fost opera Liviei şi, probabil, a lui Tiberiu.

August instalase un nou „regim”, *status*, al gestionării Imperiului. Desigur, eşuase pe planul restaurării moravurilor şi valorilor tradiţionale, fie ele şi confiscate în favoarea sa. Ca să cruţe tabuuri republicane, susceptibilităţi inveterate, şi poate în virtutea psihologiei sale contorsionate, enigmatice, lăsase în urmă numeroase ambiguităţi, pe care niciodată aşa-zisul Imperiu nu va putea să le elimine. *În ansamblul său, Principatul era ambiguu şi generator de complicate perturbări, de frământări interioare majore*. Cum opinează Yves Roman, nimic nu era reglementat clar la moartea lui August30.

Note

1 Pentru accepţiile termenului de *saeculum*, vezi

Robert Étienne, *Le siècle d'Auguste*, ed. A 2-a, Paris, 1989, pp. 9 – 12; Eugen Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti, 1980, pp. 15 – 19; *id.*, „Le saeculum Traiani, apogée de la culture et de la civilisation romaines", *Acta Musei Napocensis*, 26 – 30, 1, 1, 1989 – 1993, pp. 67 – 76, în speţă p. 67 = „Îl saeculum Traiani, apogeo della cultura e della civilità romană", *Epigrafia e teritorio. Politica e società. Terni di antichità romane*, 3, 1994, pp. 301 – 321, în speţă, pp. 301 – 302.

2 Cu privire la regimul fără nume, la crearea Principatului, la termenul de *princeps*, vezi J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., p. 43 etc.; Yves Roman, *Le Haut-Empire romain. 27. Av. J.-C. – 235 ap. J.-C.*, Paris, 1998, pp. 7 – 15; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 219 – 224; *id.*, „La formation du Principat d'Auguste", *Latomus*, 57, 1998, pp. 72 – 95, îndeosebi p. 88; *id.*, *Claudiu*, Bucureşti, 2000, pp. 63 – 64. În ce priveşte căderea republicii, a se vedea, pe lângă lucrări citate în alte capitole, F. De Martino, op. cit., III, pp. 54 – 102; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 127 – 518; *id.*, *Les structures*, pp. 415 – 447; *id.*, *Rendre à César*, pp. 275 – 278.

3 Punctul de vedere al restaurării efective a republică îl identificăm la G. Ferrero, *Grandeur et décadence de Rome*, 6 vol., Paris, 1904 – 1908, *passim*; *id.*, *Nouvelle histoire de Rome*, Paris, 1936; Eduard Meyer, op. cit., *passim*; cu nuanţe şi la Mason Hammond, *The Augustan Principat în Theory and Practice during the Julian-Claudian Period*, Cambridge, 1933, *passim*; teoria diarhiei a fost profesată de Theodor Mommsen, *Le droit public romain*, trad. Fr. De P.F. Girard, 7 vol., ed. A 2-a, Paris, 1892 – 1894, V, pp. 5 – 6; VII, pp. 492 – 498; Erich Komemann, *Römische Geschichte*, Stuttgart, ed. A 2-a, 1940, *passim*; *id.*, *Doppelprinzipat und Reichstellung im Imperium Romanum*, Berlin-Leipzig, 1930, *passim*;

pentru monocraţie republicană a pledat Karl Loewenstein, *The Governance of Rome,* Den Haag, 1973, pp. 240 – 248; 279 – 281; 315; 324. Teoria filocezariană a unei monarhii în doi timpi (sub Caesar şi Octavian) este clar expusă de către Hermann Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit,* 2 vol., Berlin, 1924 – 1930, dar şi de G. Bloch, op. cit., pp. 328 – 330. Susţin instaurarea monarhiei sub August H. Siber, *Das Führeramt des Augustus,* Leipzig, 1940, *passim*; R. Syme, op. cit., pp. 247 – 498; Jean-Marie André, *Le siècle d'Auguste,* Paris, 1974, pp. 104 – 107; 117; 133 – 134; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 32 – 34; 44; 67; R. Étienne, op. cit., p. 42; Marcel Le Glay-Jean Luc Voisin-Yann Le Bohec, *Histoire romaine,* Paris, 1991, pp. 182; 188; Marcel Le Glay, *Rome, Grandeur et déclin de T Empire,* Paris, 1992, pp. 17; 21; 27; 39; 60; 306 – 311; 320; 495; ca şi Mario Pani, *Principato e società a Roma dai Giulio-Claudi ai Flavi,* Bari, 1983, *passim*; *id.*, *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano,* ed. A 2-a, Bari, 1993, pp. 9 – 28; 65 – 82; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 133 – 134; E. Cizek, *Mentalităţi,* pp. 223 – 226; *id.*, *La formation,* pp. 76 – 79; Y. Roman, op. cit., pp. 12 – 22.

4 Relativ la izvoarele literare, vezi R. Syme, op. cit., p. 307; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste,* pp. 99 – 153; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., p. 60; M. Le Glay, *Empire,* pp. 23 – 28; 39; E. Cizek, *La formation,* pp. 77 – 79; Y. Roman, op. cit., pp. 9 – 10. Referitor la o monarhie parţial de drept, mai jos semnalată, veziM. Le Glay, *Empire,* pp. 42 – 45; E. Cizek, *La formation,* p. 79.

5 Pentru puterile excepţionale, anterioare lui ianuarie 27 î.Hr., vezi P.F. Grenade, *Essai sur les origines du Principat,* Paris, 1961, pp. 13 – 19; F. De Martino, op. cit., IV, pp. 81 – 93; K.E. Petzold „Die Bedeutung des Jahres 32 für die Enstehung des Prinzipats”, *Historia,*

18, 1969, pp. 334 – 351 (32 î.Hr. af şi data consensului ilustrat de August însuşi); Jean Béranger, *Principatus*, Genève, 1973, pp. 243 şi urm.; Zigu Yavetz, „The Res Gestare and Augustus' Public Image", *Caesar Augustus. Seven Aspects*, lucrare de echipă coordonată de F. Miliar şi E. Segal, Oxford, 1984, pp. 1 – 36. Cu privire la conotaţiile şi înrudirile epitetului – *cognomen* – de *Augustus*, vezi Georges Dumézil, „Remarques sur «augur», «augustus», *Revue des Études Latines*, 35, 1957, pp. 126 – 151; R. Étienne, op. cit., pp. 40 – 41; M. Le Glay – I.L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., p. 188. Pentru evenimentele din ianuarie 27 î.Hr. şi ţinta lor, vezi R. Syme, op. cit., pp. 298 – 313; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 103 – 107; Fergus Millar, „State and Subiect: the Impact of Monarchy", *Caesar Augustus*, pp. 37 – 60; W. Eck, „Senatorial Self Representation: Development in the Augustan Period", *ibid*., pp. 129 – 163; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 40 – 41; 51; M. Le Glay-l. L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 188 – 189; M. Le Glay, *Empire*, pp. 42 – 43; J.-L. Néraudau, *Auguste*, pp. 162 – 170; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 223 – 224; *id*., *La formation*, pp. 72 – 75; Y. Roman, op. cit., pp. 12 – 14.

6 Privitor la sigiliul lui Octavian-Augüst, vezi H.U. Instiński, *Die Siegel des Kaiser Augustus*, Baden Baden, 1962; relativ la atitudinea lui Augüst faţă de Alexandru şi la mausoleu, vezi A. Brühl, „Le sauveur d'Alexandre le Grand et les Romains", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 47, 1930, pp. 202 – 221; Gilbert-Charles Picard, *Auguste et Néron. Le secret de l'Empire*, Paris, 1962, pp. 62 – 63; D. Michel, *Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius. Archäologische Untersuchungen*, Bruxelles, 1967, pp. 35 – 66; Konrad Kraft, „Der Sinn des Mausoleums des Augustus", *Historia*, 1967, pp. 189 – 206; D. Kraft

„Augustus und Alexander”, *Gymnasium*, 1969, pp. 430 – 456; G. Cresci Marrone, „Alessandro fra ideologia e prapaganda în età augustea”, *Giornale Italiano di Filologia*, 1978, pp. 245 – 259; *id.*, „*Imitatio* Alessandri în età augustea”, *Atene e Roma*, 25, 1980, pp. 35 – 41; Claude Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988, pp. 30; 43; 208 – 209. Referitor la teoriile care poartă asupra arhetipurilor Principatului, vezi Jean Gagé, Romulus-Augustus”, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 47, 1930, pp. 138 – 161; *id.*, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1960, pp. 54; 73 – 74; 128 (principele ca *patronus* al romanilor); Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World* (*31 B.C. – 337 A.D.*), London, 1977, pp. 16 – 17; 118 – 122 (împăratul ca urmaş al puterii guvernatorilor de provincie); Joseph Hellegouarch, „Le principat de Camille”, *Revue des Études Latines*, 48, 1970, pp. 112 – 132 (August şi Camillus); M. Le Glay, *Empire*, pp. 30 – 37; 40; 71 (August ca succesor al regilor Romei, al lui Camillus, al dictatorilor secolului I î.Hr., al lui Alexandru); Y. Roman, op. cit., pp. 10 – 12 (împăratul şi despoţiile elenistice ori plebea favorabilă monarhiei); M. Meslin, op. cit., pp. 118 – 122 (*patria potestas* ca model). Pentru interferenţa diverselor modele, vezi E. Cizek, *Mentalităţi*, p. 220 (originea multiplă a Principatului).

7 Pentru *tribunicia potestas* augusteică, vezi F. De Visscher, „La tribunicia potestas de César à Auguste”, *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 5, 1939, pp. 101 – 122; R. Syme, op. cit., p. 319; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 106; Miriam Griffin, *Nero. The End of a Dinasty*, London, 1984, p. 19; Yves Perrin, „Le règne de Néron: une monarhie tribunicienne? À-propos du changement apporté au comput des puissances tribuniciennes en l'année 60”, *Mélanges du Centre Jean*

Palerne, 7 (Saint-Étienne), 1986, pp. 55 – 83, mai ales p. 59; François Jacques-John Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 au. J-C. – 260 ap. J.-C.). I. Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990, pp. 17 – 18; M. Le Glay, *Empire*, pp. 40 – 57; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 226 – 227; *id.*, *La formation*, pp. 82 – 83; Y Roman, op. cit., pp. 15 – 16. Relativ la semnificaţiile vocabulului *princeps*, vezi L. Wickert, „Princeps", *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XXII, 2, col. 1998 şi urm.; R. Syme, op. cit., pp. 301 – 305; 493 – 499; M. Le Glay, *Empire*, pp. 27 – 30; 56 – 57; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 289 – 290.

8 Pentru *imperium* al lui Augûst, vezi Anton von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München, 1937, pp. 232 şi urm.; H. Last, „Imperium maius, a Note", *Journal of Roman Studies*, 1947, pp. 157 – 164; Jean Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953, mai ales pp. 132; 220 – 223; *id.*, „Imperium, expression et conception du pouvoir impérial", *Revue des Études Latines*, 55, 1977, pp. 325 – 344; *id.*, „L'expression du pouvoir supreme chez Tacite", *Du pouvoir dans i antiquité*: *mots et réalités*, lucrare de echipă coordonată de Claude Nicolet, Genève, 1990, *Cahiers du Centre Glotz*, pp. 181 – 205; Geza Alföldy, „Die Ablehrung der Diktatur durch Augustus", *Gymnasium*, 79, 1972, pp. 1 – 12; J. Deininger, „Von Republik zur Monarchie. Die Ursprünge der Herrschertitulatur des Prinzipats", *Aufstieg und Niedergang der römische Welt*, I, 1, Berlin-New York, 1972, pp. 982 – 997; Paul Petit, *Histoire générale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 24 – 27; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 106 – 107; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 52 – 60; E Jacques-I. Scheid, op. cit., pp. 19 – 21; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 138; M. Le Glay, *Empire*, 55.40 – 55; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 287 –

291; E. Cizek, *Mentalităţi*, p. 227; *id.*, *La formation*, pp. 79 – 81; Y. Roman, op. cit., pp. 14 – 17 (care consideră că *imperium* şi alte atribuţii îl poziţionau pe August ca reprezentant tradiţional al oligarhilor, în Vreme ce *tribunicia potestas* îl propulsa ca exponent al plebei). S-a susţinut că *imperium proconsular maius* nu se exercita în interiorul zonei pomeriale a Oraşului: Jean Gagé, „De César à Auguste. Où en est le problème de l'origine du

Principat?", *Revue Historique*, 177, 1936, pp. 279 – 342, în special pp. 338 – 339; *contra*, F. De Martino, op. cit., IV, 1, *passim* (acest *imperium* era valid şi în interiorul Romei). În orice caz, în zona pomerială, Augüst deţinea *imperium* consular. Trebuie precizat că soldaţii şi toţi locuitorii Imperiului erau legaţi prin jurământ de fidelitate de Augüst şi de moştenitorii lui.

9 Pentru pontificatul maxim şi alte sacerdoţii ale lui Augüst, vezi Jean Gagé, *Apollon romain*, Paris, 1955, pp. 155 şi urm.; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 128; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 45 – 46; 64; R. Étienne, op. cit., p. 49; M. Le Glay-l. – L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., p. 153; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 138; M. Le Glay, *Empire*, pp. 45 – 46; E. Cizek, *La formation*, pp. 83 – 84; Y. Roman, op. cit., p. 14.

10 în legătură cu aşa-numita *cura morum et legum*, vezi A. von Premerstein, op. cit., pp. 150 şi urm.; *contra*, J. Béranger, *Recherches*, pp. 186 – 217; R. Étienne, op. cit., p. 36; M. Le Glay, *Empire*, pp. 38; 45 – 46; 67. Pentru *cura annonae*, vezi Henriette Pavis d'Escurac, *La préfecture de l'annone. Service administratif impérial d'Auguste à Constantin*, Roma, 1976, pp. 5 – 6; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., p. 60; M. Le Glay, *Empire*, p. 44; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 228 – 229; *id.*, *La formation*, pp. 84 – 85; pentru costumul de triumfător, vezi A. Wallace-Hadrill, „Civilis Princeps: between

Citizen and King", *Journal of Roman Studies*, 72, 1982, pp. 32 – 48; E. Cizek, *La formation*, p. 85. În ce priveşte traducerile greceşti ale „formulei" imperiale, vezi M. Le Glay, *Empire*, pp. 29; 54 – 55: E. Cizek, *La formation*, pp. 81; 86 – 87. Pentru bazele puterii imperiale, ale atribuţiilor lui Augüst, vezi F. De Martino, op. cit., IV, 1, pp. 108 – 229; 329 – 358; 400 – 453; J. Gaudemet, op. cit., pp. 458 – 468. În ce priveşte semnificaţia titlului de *pater patriae*, vezi mai ales R. Syme, op. cit., p. 493; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 54; 73 – 77; 128; R. Étienne, op. cit., pp. 44; 48; F. Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 29 – 31; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 219 – 220; E. Cizek, *La formation*, p. 91.

11 Relativ la acest entuziasm, aparent spontan, în realitate comanditat, vezi M. Le Glay-l. -L. Voisin-V. Le Bohec, op. cit., p. 188; E. Cizek, *La formation*, pp. 76; 78.

12 Privitor la *auctoritas Auguşti*, vezi îndeosebi Jean Gagé, ediţie a *Res gestelor*, Paris, 1935, p. 36; A. Magdelain, *Auctoritas principis*, Paris, 1947, în special pp. 47 – 49; 60 – 63; 111 – 113; E. Pugliese Carratelli „Auctoritas Auguşti", *La Parola del Passato*, 10, 1949, pp. 29 – 40; R. Syme, op. cit., pp. 306; 313; 497 – 498; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 24 – 25; 50; M. Le Glay-l. -L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 188 – 189; M. Le Glay, *Empire*, pp. 56 – 60; E. Cizek, *La formation*, pp. 85 – 89; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 232 – 233.

13 Relativ la noile sensuri conferite noţiunii de *libertas*, vezi R. Syme, op. cit., pp. 391; 401 – 492; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 110 – 112; R. Étienne, op. cit., p. 37; E. Cizek, *La formation*, p. 89. Pentru ambiguităţi, a se vedea R. Syme, op. cit., pp. 319; 491; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 177 – 179; mai ales R. Étienne, op. cit., pp. 14 – 39; 42; M. Le Glay, *Empire*, pp. 18 – 19; 29 – 60; 113 – 115; E. Cizek la *formation*,

pp. 89 – 90. Marcel Le Glay a remarcat o ambiguitate revelatoare. Pe de o parte funcţiona un stat centralizat în jurul unui suveran unic, iar pe de alta poporul îşi alegea magistraţii. Li se dădea cetăţenilor iluzia autogestionării. Astfel li se părea că nu suferă jugul tiraniei.

14 Pentru anii 23 – 19 î.Hr., vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 102 – 107; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 137 – 138; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 170 – 193; E. Cizek, *La formation*, pp. 77 – 91. În 20 î.Hr., Augüst, însoţit de Livia, s-a deplasat iniţial în Sicilia şi apoi în Grecia şi în Orient Realiza un turneu de inspecţie. A reglementat pe căi diplomatice, problema raporturilor cu părţii. Plecarea sa din Roma a nemulţumit profund plebea Capitalei. De două ori comiţiile centuriate au încercat să-l impună drept consul. Senatul s-a confruntat cu tentativa eşuată a unui ambiţios, care a încercat să dobândească ilegal consulatul. Era oare un exponent al vestigiilor republicane? în orice caz a fost executat La 12 octombrie 19 î.Hr., August a reintrat triumfal în Roma. A ridicat un altar dedicat „Fortunei întoarcerii", *Fortuna Redux*, inaugurat la 15 decembrie. Totodată în 19 î.Hr., Augûst a impus senatului, într-o reuniune, în care s-a izbit de dârze rezistenţe, primele sale legi de reformare şi purificare morală a societăţii (DC, 54, 16).

15 Pentru concurenţa favorabilă noului aparat gestionar, vezi CL Nicolet, *Les structures*, pp. 448 – 449; M. Pani, *Principate*, pp. 29 – 32; E. Cizek, *La formation*, p. 89; *id.*, *Mentalităţi*, p. 229; Y. Roman, op. cit., pp. 17; 21.

16 Pentru gestiunea Imperiului, vezi F. de Vlscher, *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène*, reeditare, Osnabrück, 1965, *passim*; D. Nörr, *Imperium und Polis in der höhen Prinzipatszeit*, München, 1966; Paul Petit,

op. cit., pp. 42 – 49; N. Charbonnel, „À-propos de l'inscription de Kymé et des pouvoirs d'Auguste dans les provinces au lendemain de 27 au. N.e.", *Revue Internaţionale des Droits de l'Antiquité*, seria a 3-a, 26, 1979, pp. 177 – 225; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 139 – 140; M. Le Glay, *Empire*, pp. 88; 90 – 97; Y. Roman, op. cit., pp. 21 – 32; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 241 – 250; *id.*, *La formation*, pp. 89 – 91. Relativ la funcţionarii Republicii, vezi CL Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 12; 437 – 438; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 217 – 218.

17 Pentru armata romană şi reformarea sa, sub August, a se vedea J. Vendrand-Vayer, *Normes civiques et métier militaire sous le Principat*, Clermont-Fenând, 1983; J.B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army 31 B.C.-A.D. 235*, Oxford, 1984, *passim*; Yann Le Bohec, *L'armée romaine*, Paris, 1989, *passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 135; M. Le Glay, *Empire*, pp. 98 – 112; Y. Roman, op. cit., pp. 21 – 22.

18 Pentru astfel de reforme, vezi A. Mastino, „Orbis, kôsmos, oikouméne: aspetti spaziali dell'ideea di impero universale da Augusto a Teodosio", *Atti del III Seminario Internazionale di Studii Storici, „Da Roma alla terza Roma", Aprilie 1983*, Roma, 1986, pp. 63 – 162; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 140; M. Le Glay, *Empire*, pp. 85 – 90: E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 124 – 129; 162 – 164. Pentru că, în cursul lunii *Sextilis*, Augûst asumase primul său consulat, celebrase trei triumfuri, determinase legiuni să treacă de partea sa şi supusese Egiptul, punând capăt războaielor civile, senatul a conferit acestei luni denumirea de *augustus*, de fapt augustul nostru: Macr., *Sat.*, 1, 12, 35.

19 Relativ la iconografia lui Agrippa, vezi J.-J. Bemouilli, *Römische Iconographie*, Stuttgart, 1882 – 1894, I, pp. 252 – 263. Cu privire *la Ara Pads*, vezi

Mario Attilio Levi, *Il tempo di Augusto*, Torino, 1951, pp. 214 – 215; 237 – 269; S.B. Platner, *A Topografical Dictionary of Ancient Rome*, Roma, 1965, pp. 30 – 32. Pentru capul statuii colosale, Vezi M. Menichetti, Ra testa, colossale della Pigna. Îl colossus di rei Auguşti e P imitatio Alexandri în età Giulio-Claudia”, *Mélanges de l'École Française de Rome et d'Athènes*, 98, 1986, pp. 565 – 593. Pentru mausoleu, vezi Clementina Gatti, „Îl mausoleo di Augusto. Studio di ricostruzione”, *Capitolium*, 1934, pp. 457 – 464. Privitor la urbanismul augustele în general, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 171 – 272; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 142 – 143; M. Le Glay, *Empire*, pp. 33 – 34; 47; 83 – 84; 114; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 220 – 221; Y. Roman, op. cit., p. 40.

20 Pentru problemele acestei zone şi relaţiile cu Roma, vezi, printre alţii, Theodor Mommsen, Reges Thraciae înde a Caesare dictatore”, *Ephemeris Epigraphica*, H, 1875, pp. 250 – 263; Hermann Dessau, Reges Thraciae qui fuerint imperante Augusto”, *ibid*., IX, 1909, pp. 609 – 706; I. Ivanow, „Die trakisch-römischen Beziehungen am Vorbind der römischen Herrschaft în Thrakien”, *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 93 – 98; Emilia Doruţiu-Boilă, „Moesia”, *Dicţionar de Istorie Veche a României* (*Paleolitic – sec*. X), lucrare de echipă coordonată de D.M. Pippidi.

Bucureşti, 1976, pp. 397 – 401, în speţă pp. 397 – 398; Radu Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976, pp. 132 – 134; R.D. Sullivan, „Thrace in the Eastern Dynastic Notwork”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 7, Berlin-New York, 1979, pp. 186 – 887; Ioana Bogdan-Cătăniciu „JDie Klientel-Bevölkerung în Muntenien”, *Acta Musei Napocensis*, 20, 1983, pp. 69 – 84, în speţă pp. 69 – 75.

21 Pentru politica externă şi militară augusteică,

pentru avatarurile sale, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 276 – 279; H.E. Stier, „Augustusfnede und römische Klassik”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (*ANR. W.*), Berlin-New York, II, 2, 1975, pp. 3 şi urm.; Dietmar Kienast, *Augustus*, Darmstadt, 1982, pp. 274 şi urm.; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 133 – 136; M. Le Glay, Empire, pp. 78; 87 – 88; 98; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 170 – 178; 188 – 189; 199 – 203 (tumeul lui Augüst în Occident, în vederea reorganizării provinciilor şi pregătirii aventurii postrenane; victoriile lui Drusus asupra iheţilor şi vindelicilor); 239 – 243; 270 – 275.

22 în ce priveşte inscripţia de la A relate, vezi F. Benoît, „Le sanctuaire d'Auguste et les cryptoportiques d'Arles”, *Revue Archéologique* 1951, pp. 31 şi urm., în special pp. 48 şi urm. Pentru virtuţile atribuite lui Augüst, a se vedea mai ales J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 109; R. Étienne, op. cit., pp. 30 – 34; M. Le Glay, *Empire*, pp. 61 – 67; 72 – 74. Îndeobşte pentru propaganda şi mistica imperială, cultul imperial, vezi J. Gagé, *Apollon romain*, pp. 659 şi urm.; *id.*, „La psychologie du culte imperial romain”, *Diogène*, 1961, pp. 47 – 68; Jean Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1957, pp. 179 şi urm.; Jean Béranger; „Fortune privée impériale et État”, *Mélanges G. Bonnard*, Genève, 1966, pp. 151 – 160; Jean Gaudemet, „Indulgenţia principis”, *Conferenze romanistiche. Università degli Studi di Trieste*, VI, 1962, Milano, 1967, pp. 3 – 45; H. Kloft, *Liberalitas principis. Herkunft und Bedeutung*, Köln-Wien, 1970, *passim*; J. Deininger „Republik zur Monarchie. Die Ursprünge der Herrschertitulatur des Prinzipats”, *AN. R.W.* I, 1, Berlin-New York, 1972, pp. 982 – 997; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*; pp. 107; 120 – 176; S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman*

Imperial Cult în Asia Minor, Cambridge, 1984; P. Zänker, *Augustus und die Macht der Bilder*, München, 1987; R. Étienne, op. cit., pp. 10 – 49; 90 – 92; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 140 – 143; M. Le Glay-l. – L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 218 – 225; M. Le Glay, *Empire*, pp. 33; 46 – 126; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 195 – 198; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 233 – 237; *id.*, *La formation*, pp. 91 – 94; Pierre Grimai, „Les vertus de l'empereur Claude", *Claude de Lyon. Empereur Romain, Actes du Colloque Paris-Nancy-Lyon, Novembre 1992, Reunis et Publiés par Yves Burn*and-*Yann Le Bohec-Jean-Pierre Martin*, Paris, 1998, pp. 11 – 19; Y. Roman, op. cit., pp. 18 – 21.

23 Pentru personalitatea lui Augüst, vezi G. Liebling, „Laribus Auguşti Magiştri Primi", *Historia*, 5, 1965, pp. 303 – 311; R. Syme, op. cit., pp. 484 – 499; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 113 – 118; 280; 289 (care exagerează când atribuie Principatului totalitarismul; Principatul a fost autoritar, şi nu totalitar); R. Étienne, op. cit., p. 148; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 138; 143; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 7 – 52; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, p. 256; *id.*, *La formation*, pp. 76 – 77; 93 – 95. Incriminează autodafeul operelor literare Sen., *Contr.*, 10, praef. 5 – 8; DC, 56, 27. Labienus s-a sinucis în anul 12 î.Hr. Trebuie spus că supravegherea poliţienească era mai veche. Imediat după Actium, Octavian punea să fie percheziţionaţi senatorii, pe care îi întâlnea. Întocmai ca dictatorul Irakului actual. Chiar tolerantul Mecena pândea toate proiectele de acţiuni conspirative şi încerca să prevină comploturile. Treptat s-a ajuns la constituirea unui fel de minister de interne şi a unei poliţii politice. Spre finalul Principatului augustele spionajul politic şi represiunile au luat amploare. Iată de ce, în mai multe rânduri, am afirmat că nu există dictaturi bune şi rele şi nici măcar autoritarisme bune şi

rele. Toate dictaturile, toate autoritarismele sunt rele.

24 Pentru mentalităţi, viaţa cotidiană, reforma moralizatoare, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, p. 45 – 54; 58 – 69; 224 – 259; *id.*, *Le villégiature*, pp. 44 – 46; 120 – 123; M. Le Glay, *Empire*, pp. 69; 114; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 191 – 193.

25 Pentru economia „secolului" lui August, a se vedea J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 51 – 58; P. Petit, op. cit., pp. 137 – 138; Giovanni Brizzi, *Studi militari romani*, Bologna, 1983, pp. 31 – 48 (rezervat poştei imperiale; mai ales pp. 32 – 36); Cl. Nicolet, *Rendre à Cesar*, pp. 179 – 211; J.-P. Morel, „La topographie de l'artizanat et du commerce dans la Rome antique", *L'Urbs, espace urbain et histoire, I-er siècle av. J.-C.*

— *III-e siècle ap. J.-C.*, Roma, 1987, pp. 127 – 155; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 230 – 248; 265 – 267; F. Jacques – Scheid, op. cit., pp. 292 – 294; 371 – 392; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 139; Maurice Sartre, *L'Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévéres (31 avant J.-C. – 235 après J.-C.)*, Paris, 1991, pp. 273 – 294; 317 – 331; 430; 440; M. Le Glay, *Empire*, pp. 127 – 139; Y. Roman, op. cit., pp. 31 – 39; E. Cizek, *Claudiu*, pp. 72 – 75.

26 Pentru populaţia Imperiului, augustali etc., vezi F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden, 1952, pp. 96 – 97; Geza Alföldi, „Augustales und Sevirkörperschaften în Pannonien", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 6, 1958, pp. 433 – 459; Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, ed. A 2-a, München, 1967, pp. 307 – 308; Jean-Marie *Engel*, *L'Empire romain*, Paris, 1973, pp. 12 – 18; P. Petit, op. cit., pp. 40 – 41; 132; Paul Veyne, *Le pain et le cirque*, Paris, 1976, *passim*; A. Los, op. cit., pp. 847 – 873; J. Le

Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 243 – 245; R. Étienne, op. cit., pp. 48 – 49; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 141; F. Jacques-l. Scheid, *op. Cât*... pp. 214 – 218; 296 – 301; 321 – 336; M. Le Glay, *Empire*, pp. 143 – 165; Y Roman, op. cit., pp. 20 – 28; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 27 – 41; 61 – 74; *id.*, *Claudiu*, pp. 75 – 78. Trebuie precizat că demografia Imperiului era relativ modestă. Progresele masive erau împiedicate de feluriţi factori, precum căsătoriile tardive ale bărbaţilor, adesea fără copii, în ciuda efortului Principatului, puternica mortalitate infantilă şi a femeilor, la naştere, diferite maladii. Populaţia era foarte tânără. 30% din populaţie avea sub cincisprezece ani şi numai 8% depăşea cincizeci de ani.

27 Pentru categoriile sociale, ordine, ierarhie şi mobilitate a edificiului societăţii, vezi D. van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine*, Genève, 1939; Siegfried de Laet, *De Samenstelling van den Romeinschen Senaat gedurende van het principat (28 voor Chr. – 68 na Chr*, Antwerpen. 1941; Joël Le Gall, Rome ville de fainéants?", *Revue des Études Latines*, 49, 1971, pp. 266 – 277; P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperors Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972, *passim*; J. Béranger, *Principatus*, *passim*; P. Petit, op. cit., pp. 127 – 136; B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung. Laufbahnen und Persönlichkeit eines römischen Offiziersranges*, Beiheft *la Bonner Jahrbücher*, 37, Köln-Bonn, 1978; sir Ronald Syme, *Roman Papers*, Oxford, 1979, I, pp. 305 – 314; M. Dondin-Payre, „Homo nouus, un slogan de Caton à Caesar", *Historia*, 1981, pp. 21 – 81; Claude Nicolet, *Les ordres*, pp. 7 – 20; *id.*, *Rendre à Cesar*, pp. 227 – 265; Michele Corbier, „Les comportements familiaux de P aristocraţie romaine (H-e siècle av. J.-C.

— Ul-e siècle ap. J.-C.)", *Annales. Économie, Société,*

Civilisation, 1987, pp. 1200 – 1285; J. Le Gall – M. Le Glay, op. cit., pp. 235 – 272; M. Le Glay – J.L. Voisin – Y. Le Bohec, op. cit., pp. 175; 241 – 244; Ségalène Demougin, „De l'esclavage à l'ànneau d'or du chevalier", *Des ordres à Rome*, pp. 217 – 241; *id.*, *L'ordre équestre*, mai ales pp. 140 – 144; 506 – 533; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 140 – 141; R. Étienne, op. cit., pp. 75 – 76; F. Jacques – J. Scheid, op. cit., pp. 62 – 64; 98 – 264; 291; 303 – 379; M. Le Glay, *Empire*, pp. 139 – 157; André Chastagnol, *Le sénat à l'époque impériale*, Paris, 1992, pp.

10 – 11; Y. Roman, op. cit., pp. 25 – 31; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 119 – 133; 212 – 213; *id. Claudiu*, pp. 78 – 86; 106 – 107.

28 Privitor la mecanismele culturii şi educaţiei, la cercurile cultural-politice, la factura generală a literelor, la relaţiile dintre viaţă spirituală şi politică, vezi A. Fouguies, *Mécène ministre d'Auguste et protecteur des lettres*, Bruxelles, 1947; A. Dalzell „Maecenas and the Poets", *Phoenix*, 10, 1956, pp. 154 – 162; Jean-Marie André, *Mécène. Essai de biographie spirituelle*, Paris, 1967; Henry Bardon, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*, ed. A 2-a, Paris, 1968, pp. 63 – 103; Fabio Cupaiuolo, *Itinerario dellapoesia latina nellsecolo dell'Impero*, Napoli, 1978, pp. 11 – 15; 180 – 196; Mihai Nichita, „Viaţa literară", *Istoria literaturii latine*, vol. H, partea I-a *Perioada Principatului* (*44 î.e.n. – 14 e.n.*), Bucureşti, 1981, p. 28 (imixtiunea protectorilor, fermă, exigentă, „ordinele nu tocmai moi", *haud mollia iussa* (Verg., *G.*, *3*, v. 41), aveau loc „totuşi într-un climat de înţelegere literară. Ea consta mai ales în sugestii tematice, solicitarea unor opere de interes general"); dar şi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 68 – 84; 142 – 143; M. Le Glay, *Empire*, pp. 165 – 166; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 254 – 256; J.-P. Néraudau,

Auguste, pp. 295 – 301; 306 – 316.

29 Pentru parcuri, arte, literatură, filosofic, vezi P. Grimai, Les *jardins*, pp. 165 – 195; 379 – 413; J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 38 – 45; 68 – 82; 108 – 113; 143 – 171; 182 – 208; 224 – 271; 284 – 302; F. Cupaiuolo, *Itinerario*, pp. 12 – 18; 98; M. Nichita, op. cit., I, pp. 27 – 30: M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 142; E. Cizek, îşi *Lit. Lat.*, pp. 253; 256 – 257; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 317 – 322; Y. Roman, op. cit., pp. 40 – 42. Cu privire la mărcile clasicismului augustele, vezi Eugen Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 264 – 267. Concurenţa cu grandioasa cultură greacă este manifestă. Totuşi această concurenţă s-a dezvoltat pe un teren comun, cel al unei sinteze greco-romane, revelată judicios de către Yves Roman. Romanii nu se considerau Barbari şi nici nu-i mai dispreţuiau pe „grecotei", *Graeculi*. Canalizat, acceptat, patrimoniul spiritual elenic hrănea patrimoniul spiritual roman. Sinteza devenea posibilă, fără veritabilă aculturaţie.

30 Pentru problemele complexe ale succesiunii lui August, vezi J.-M. André, *Le siècle d'Auguste*, pp. 273 – 279; 302 – 308; R. Étienne, op. cit., pp. 89 – 90; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 143; M. Le Glay, *Empire*, pp. 174 – 177; 182 – 186; J.-P. Néraudau, *Auguste*, pp. 176 – 178; 181 – 188; 193 – 195; 206 – 219; 221 – 239; 245 – 275; Y. Roman, op. cit., pp. 42 – 43.

3 X. I ULIO-CLAUDIENII ŞI FLAVIENH

Problemele Principatului creat de August

Succesorii lui August nu au avut posibilitatea de a rezolva numeroasele echivocuri, făurite de întemeietor. *Nu există niciun text cu valoare juridică limpede, nicio inscripţie, care să precizeze că se trecuse la o nouă formă de stat, că republica fusese înlocuită de monarhie*. Un timp ereditatea neoficială, juridic ilegală, a continuat să funcţioneze în familiile urmaşilor principilor. Iniţial ale Iulio-Claudienilor, uniţi prin legături matrimoniale diverse. Se căsătoreau între

ei, se aliau temporar, pentru ca ulterior să se masacreze reciproc. Pe de altă parte, dacă August ţinea seama numai parţial de exortaţiile sfătuitorilor săi, cezarii subsecvenţi, ca să-i definim astfel, cum de altfel îi prezintă şi *formula imperială*, depind, în mare măsură, de anturajul lor. Într-adevăr, după Vitellius, care exclusese *Caesar* din *formula* sa imperială, acest titlu agnatic se converteşte în semn al principelui. În această secvenţă istorică a unui despotism din ce în ce mai puţin mascat, asasinatele, represiunile au fost ridicate la rangul de modalitate de guvernare a Imperiului. Desigur, extravaganţele, dereglările psihice ale principilor, incompetenţa unora dintre ei se explică – şi au fost în trecut explicate – prin deformări psihofizice generate de căsătoriile consanguine. De două secole, familiile de *nobiles* se amestecau frecvent între ele. Dar, fireşte, orientarea ideologică a trebuit să-şi spună cuvântul, cum se zice. Cu toate că trebuie să evităm focalizarea excesivă asupra manevrelor de culise şi crimelor săvârşite la Roma. Îndeobşte Imperiul funcţiona, fără să fie afectat de sângele vărsat la Roma şi de intrigile politice urzite acolo.

Sub aparenţa din ce în ce mai fragilă şi mai fragilizată, din ce în ce mai puţin înşelătoare, a respectării unui cadru politic caduc, autoritarismul, dimensiunile autocrate, absolutiste, ale Principatului s-au exprimat mai ostensibil. Desigur, susceptibilităţile tradiţionale, repulsia faţă de monarhia de tip elenistic nu au dispărut, ci, dimpotrivă, s-au accentuat. În ultimă instanţă ambiguităţile Principatului s-au acutizat şi ele. Două orientări fundamentale s-au desprins din comportarea principilor, a „clasei politice” în general. Anumiţi împăraţi s-au străduit să prezerve gestionarea prudentă a Imperiului, inspirată de modelul elaborat de August. Ei şi-au propus să respecte formele şi tabuurile tradiţionale, să colaboreze, până la un anumit punct, cu senatul, mai cu seamă să-i respecte prestigiul, statutul, *status*, şi avuţiile membrilor lui. Ne referim la Tiberiu, cel puţin din prima parte a Principatului, a „domniei” lui, la Galba şi Titus. Să remarcăm că toţi aceşti cezari au „domnit” puţin, cu excepţia lui Tiberiu. Alţii însă au privilegiat

modelul cândva preconizat de Marcus Antonius. S-a înfiripat chiar o ideologie antoniană. Gaius-Caligula, Nero, Vitellius, Domiţian şi, în forme mai precaute, Claudiu, Otho, Vespasian au militat pentru potenţarea absolutismului, pentru eluctarea ambiguităţilor strategiei politice imperiale, pentru decantarea despotismului monarhic, pentru subjugarea ordinului senatorial şi confiscarea bunurilor materiale ale acestuia. Ei năzuiau să cristalizeze, la Roma, o monarhie de tip greco-oriental, în care suveranul să fie considerat stăpân şi zeu, coborât printre oameni, *dominus et deus*, cum va fi celebrat, cu siguranţă oficios şi nu oficial, Domiţian. Ei nu aveau în vedere numai modelul antonian, ci şi pe cel oferit de Alexandru, de regii elenistici şi de cei ai părţilor. Ei se bizuiau pe armată, pe noi forţe sociale, inclusiv pe o parte dintre cavaleri şi pe liberţi, pe elite provinciale, pe plebea de la Roma. Practicau ceea ce cândva s-a definit ca „democraţie regală”. Este preferabil să utilizăm sintagma de „populism regal”. Pe de altă parte, chiar în vremea împăraţilor tradiţionalişti, autoritarismul nu a diminuat, ci, *e contrario*, s-a accentuat S-a susţinut chiar că autoritarismul, că orientarea absolutistă a Principatului s-au întărit mai simţitor sub cezarii tradiţionalişti decât sub cei antonieni. Poate şi din pricina faptului că tradiţionaliştii au întâmpinat o rezistenţă mai redusă decât antonienii. În orice caz politica a invadat masiv compartimentele culturii. Este dificil să descoperim vreo activitate spirituală complet dezinteresată, neimplicată în împrejurările politice.

Mediile ideologice, „clasa politică”, intelectualitatea au reacţionat la cele două orientări fundamentale ale Principatului, la accentuarea mărcilor monarhice, în ultimă instanţă regale, ale regimului politic imperial. *Principatul lui August adusese nu numai ambiguităţi, ci şi pierderea libertăţii de expresie*. Am constatat acest fenomen în capitolul anterior.

Polemicile, dezbaterile de idei, în special pe teme de idei politice se mutaseră, în chip obligat, din For în reuniuni private şi în scrieri literare, investite cu un caracter teoretic. Ajung să circule intens ideile elenistice cu privire la

regalitate. Subzistă o opoziţie republicană, dar ea este slabă şi aproape dispare după eşecurile tentativelor de restaurare a republicii reale, din 41 şi 42 d.Hr. Încât aproape nu se mai exprimă o împotrivire faţă de noile instituţii monarhice. Se înfăptuieşte numai o rezistenţă personală faţă de soluţiile politice preconizate de anumiţi principi. Adesea controversele de idei se canalizează îndeosebi în domeniul moralei. Fără îndoială, preocuparea cardinală a senatorilor avea ca obiect primordial salvgardarea privilegiilor curiei şi mai ales a averilor şi vieţilor lor. Se dezbate îndeosebi despre antilogia „rege/tiran”, *rexityrannus*. Desigur, antinomia era mai veche şi fusese făurită de greci. Am notat, în alt capitol, că ea se exprimase, în Italia, încă din secolul I î.Hr. Acum, după 14 d.Hr., dezbaterea se reia stăruitor, însă transferată pe planul noţiunilor teoretice şi morale. Regele”, *rex*, este monarhul bun, clement, care respectă justiţia. El se comportă faţă de supuşii săi ca un părinte, întrucât îi consideră oameni liberi, şi nu sclavi. Se lasă călăuzit de exortaţiile celor mai vrednici dintre cetăţeni. Dimpotrivă „tiranul”, *tyrannus*, constituie despotul crud, egoist, capricios, vrăjmaş al echităţii, precum o fiară sălbatică (Philostr., *V. Ap.*, 4, 38). Această antiteză, pur teoretică, devine un loc comun, un *tôpos*, un *locus communis*, al literaturii secolului. Se dezbate intens în şcolile retorilor (Petr., 1, 2). Mai ales în momentele de bune raporturi dintre împăraţi şi senat aceste discuţii şi reflexele lor literare comportă aluzii inteligibile la situaţia politică a timpului. Tiranul putea fi un basileu, un monarh elenistic oarecare, însă şi un principe defunct. Constrângerile autoritarismului obligă oamenii să fie foarte prudenţi. Numai în grupuri foarte restrânse se discuta despre împăratul la putere. Cremutius Cordus a plătit cu viaţa o simpatie aparent exclusiv teoretică pentru apărătorii republicii romane. În jurul antilogiei rege/tiran fermentau litigii de idei, susceptibile să coboare adesea din sfera diferendului doctrinar pe tărâmul înfruntărilor sângeroase, al represiunilor, al intrigilor de culise, al conspiraţiilor şi al terorii politice majore. Încât „buni” erau estimaţi principii

convenabili senatului şi intelectualilor, mai mult ori mai puţin dependenţi de *o forma mentis* aristocratică. Iar" răi" erau ceilalţi, ostili strategiei politice şi conduitei personale tradiţionaliste. Cum reliefează Yves Roman, antilogia împăraţi „buni" / „răi", *bonilmali* devine un indicator al luptelor politice pentru putere din secolul I d.Hr. De fapt, în secolul I d.Hr., se fabrică o nouă ambiguitate deosebit de importantă. Romanii resping despotismul elenistic, însă nu mai sunt capabili să trăiască în libertate. Tacit atribuie lui Galba o cuvântare unde acest principe efemer reliefează că Imperiul nu poate subzista „fără tui conducător", *sine rectore* (*H.*, 1, 16, 1). Pentru ca să adauge, adresându-se succesorului lui desemnat, această teribilă frază: „vei cârmui oameni care nu pot suporta nici întreaga sclavie, nici întreaga libertate", *imperaturus es hominibus qui nec totam seruitutem pati possunt nec totam libertatem* (*H.*, 1, 16, 4). Să remarcăm că, în enunţul latin, accentul pare pus pe insuportabilitatea sclaviei. Verbele care o semnalizează sunt aşezate imediat după „servitute".

Am relevat, în alt capitol, că secolul I î.Hr. Fusese un veac de tip renascentist iar „secolul" lui August se reliefase ca o eră de pauză, de calm. *Sub Iulio-Claudieni şi Flavieni se realizează un alt veac renascentist, de căutări febrile, în toate domeniile*, de dezvoltări istorice sinuoase, de explorări multiple, pe plan geografic, dar şi tehnologic, politic, cultural, îndeosebi mental. Se manifestă o criză profundă, însă nu de tip crepuscular, deoarece sfârşitul Imperiului se afla încă departe. Se afla în cauză o criză de creştere, care precede un secol de stabilitate, adică al doilea veac d.Hr. Precum Renaşterea propriu-zisă, cea din secolul al XVI-lea, va fi urmată de un veac de relativă stabilitate, de tip clasic. Numai convulsiile din 68 – 70 d.Hr. Vor pune efectiv în pericol viitorul Imperiului. Cum am mai arătat, pentru aproape toţi împăraţii secolului I d.Hr., s-a pus problema deformărilor psihice, psihopatologiei acute: ni se pare limpede că aproape toţi au fost afectaţi de forme de paranoia. De altfel însuşi August fusese victima paranoiei, în ultimii ani ai Principatului său. Aproape toţi dictatorii

secolului nostru au fost afectaţi de o paranoia acută: Hitler, Stalin, Mao şi Nicolae Ceauşescu constituie cazuri limită de paranoia politică acută. Logica puterii îi împinge în această direcţie. Căci, astfel cum au reliefat întâi Tacit şi ulterior Saint-Just, orice putere corupe, dar o putere absolută corupe la modul absolut.

Tiberiu (*14 – 37* d.Hr.)

Am constatat, în capitolul anterior, că Tiberiu a fost propulsat în fruntea Imperiului de accidentele mortale ale altor succesori desemnaţi şi de manipulările fără scrupule ale Liviei. Personalitatea lui Tiberiu este încă mult mai greu de circumscris decât cea a lui August. Este însă evident că acest general destoinic, acest gestionar competent, avea o fire stranie, enigmatică, sinuoasă. Însăşi evoluţia sa, sub August, demonstrează aceasta. Ca principe, a atestat reacţii bizare, profund ocultate, aparent contradictorii, greu de înţeles de către contemporani, o reală capacitate de a-şi disimula gânduri şi sentimente, pe care, probabil, nici el nu le înţelegea cu adevărat. Izvoarele antice îi atribuie, cu rare excepţii, ipocrizie funciară, o psihologie contorsionată şi malefică. În galeria „monştrilor" imperiali, pe care o figurează, în magnifica sa frescă istorică, Tacit îi acordă un statut privilegiat. El se înverşunează împotriva lui Tiberiu în măsură mai sensibilă decât în contra oricărui alt principe.

În orice caz Tiberiu era tributar unei susceptibilităţi exagerate. Se manifesta ca foarte bănuitor, dar şi credul, în mod exagerat, în cei ce reuşiseră să-i câştige încrederea, cumplit de răzbunător, când constata că i s-au înşelat sentimentele de simpatie, de afecţiune, ori i se contesta puterea absolută, pe care simula că nu o doreşte. Detesta şi concomitent adora puterea discreţionară, uitând câteodată propriile convingeri tradiţionaliste, organic augusteice. Chiar accesul său la Principat, în pofida faptului că era, de mult timp, asociat la putere, a fost dificil. O anumită reticenţă pare să se fi exprimat şi în senat. Pe când legiunile de pe Rin şi din Pannonia se revoltă temporar, în numele unor pretenţii socio-economice. Soldaţii se plângeau de soldele lor prea scăzute, de abuzurile centurionilor, de

condiţiile aspre din tabăra militară, de faptul că lăsarea la vatră intervenea mult prea târziu. Dar, în spatele acestor nemulţumiri, nu se aflau incitări ale unor ofiţeri, care nu acceptau ereditatea de fapt a cârmuirii Principatului? în orice caz, tulburările militarilor au fost reprimate pe Rin, de către Germanicus, nepotul de frate şi fiul adoptiv al lui Tiberiu, şi, în Pannonia, de către Drusus, feciorul autentic al împăratului. Ei au amestecat abil severitatea şi făgăduieli care nu au fost ulterior respectate (Tac., *An.*, 1, 16 – 49). Chiar la Roma, Tiberiu a arborat reticenţe foarte tradiţionaliste. Comandant suprem al armatei, guvernator general al Imperiului, deţinător al unei puteri tribuniciene, pe care el o număra începând din 6 î.Hr. – încât la moartea sa va înregistra treizeci şi opt de competenţe lărgite de tribun al plebei – începe prin a refuza inutil titlul de *Augustus*. Nu a acceptat niciodată pe cel de *PP.*, părinte al patriei, şi nici prenumele de *imperator*. Afirmă ritos că doreşte să asocieze senatul la gestionarea Imperiului, moderează expansiunea cultului imperial, posterioară divinizării lui August, la 17 septembrie 14 d.Hr., propria glorificare religioasă, directă sau indirectă. Era oare sincer? Voia doar să calmeze nemulţumirile tradiţionaliştilor ostili eredităţii Principatului? Manifesta o ipocrizie organică? Oricum senatul a răspuns cu o salvă de adulaţii (Tac., *An.*, 1, 7, 1).

Opinăm că tradiţionalismul augustele al lui Tiberiu era, în mare parte, sincer. Încerca efectiv să asocieze strâns, chiar mai strâns decât sub Augûst, senatul la guvernarea Imperiului. Cavalerii sunt eliminaţi din centuriile prerogative, cum am relevat mai sus, iar magistraturile superioare sunt rezervate vestigiilor vechii *nobilitas*, amestecate cu fiii celor ce prosperaseră în „secolul” augustele. Magistraţii inferiori sunt aleşi direct de senat. Senatul este adesea consultat, onorat, cuvântul de ordine fiind dezvăluit pe legendele monetare, adică „moderaţia”, *moderatio*. Această *moderatio* este consemnată şi de texte literare (Suet., *Tib.*, 32, 3). Însă pe de o parte senatul reacţionează mediocru îndeosebi la încercările împăratului de a-i consolida prestigiul. De fapt,

pârghiile puterii imperiale nu au fost consistent slăbite. Pe de altă parte, cezarul, ajuns suveranul Imperiului la vârsta de 56 de ani şi marcat de numeroase traume, sub Augûst şi, poate, în copilărie, întâmpină noi tribulaţii. În conformitate cu planul lui Augûst, Tiberiu pregăteşte succesiunea sa în favoarea lui Germanicus, deşi relaţiile sale cu fiul adoptiv nu sunt excelente. Totuşi Germanicus moare în condiţii misterioase, în 19 d.Hr., urmat de Drusus, fiul autentic al principelui, decedat în 23 d.Hr. Intervine şi un conflict violent cu Agrippina I, văduva lui Germanicus, fiica Iuliei şi nepoata directă a lui Augûst, prin urmare exponentă a Iuliilor. În 29 – 30 d.Hr., Agrippina şi primii ei doi fii sunt eliminaţi. Se adaugă faptul că anturajul imediat al principelui, „stafful” său, cum se spune acum, dobândeşte o influenţă substanţială asupra împăratului şi gestionării Imperiului. Această gestionare înregistrează numeroase succese; în vederea administrării eficace a provinciilor şi combaterii abuzurilor, practicate de unii guvernatori, Tiberiu îşi propune reprimarea severă a guvernatorilor necinstiţi, ca şi a celor ce împovărau excesiv provincialii. Anumitor guvernatori, care solicitau mărirea impozitelor, Tiberiu „Le-a răspuns că un păstor bun trebuie să tundă turma de oi, nu s-o jupoaie de blănuri”, *rescripsit boni pastori esse tondere pecus, nou deglubere* (Suet., *Tib.*, 32, 5). În câteva provincii s-au produs totuşi revolte, la care ne vom referi mai jos. Dificultăţi economice au survenit şi în Italia, inclusiv la Roma. O influenţă exorbitantă a exercitat, mult timp, la Roma prefectul pretorienilor, Lucius Aelius Seianus. Acest Seian obţine, în 23 d.Hr., concentrarea pretorienilor, într-o singură tabără militară, pe când, sub August, fuseseră dispersaţi în mai multe locuri.

Inteligent, ambiţios, Seian se ridică sensibil deasupra condiţiei normale a unui cavaler. Pare să pledeze în favoarea unei concepţii antoniene, acuzat represive, a gestionării Principatului. Contribuie la hotărârea lui Tiberiu de a se retrage în insula Capreae (azi Capri), de unde împăratul nu se va mai întoarce la Roma. Având practic întreaga putere la Roma, Seian reprimă brutal „clasa politică”; îşi constituie un

clan de partizani activi, năzuieşte să se introducă în familia imperială, printr-o căsătorie fie cu Livilla, văduva lui Drusus, fie cu Iulia, fiica acesteia şi a aceluiaşi Drusus. Deşi numai cavaler, este desemnat consul pentru anul 31 d.Hr., împreună cu împăratul. I se înalţă statui la Roma şi este elogiat ditirambic de către Velleius Paterculus (2, 126 – 127; 129 – 130). Tiberiu şi Seian recurg la cumplita armă a „legii Iulia despre maiestate”, *lex Iulia de maiestate*. Această lege nu mai purta asupra maiestăţii poporului roman, îndeosebi în cazuri de înaltă trădare, ci asupra principelui, ca patron al tuturor romanilor. Sunt crunt loviţi guvernatorii venali, abuzivi, ca şi toţi opozanţii. Lista condamnaţilor este foarte lungă. Doar pentru delictul de opinie, adică deoarece elogiase, în scrierile sale, pe cezaricizi, este obligat să se sinucidă Cremutius Cordus (Tac., *An.*, 4, 34 – 35). Delaţiunea politică este intens încurajată în senat Tiberiu veghea asupra aprovizionării Romei, dar participa rar la jocuri şi la manifestări publice.

Considera că trebuia să inspire respect, şi nu afecţiune (Suet, *Tib.*, 59, 4: „să mă urască, dar să mă aprobe”, *oderint, dum probent*). În cele din urmă Tiberiu reacţionează împotriva intrigilor şi puterii „dictatoriale” practicate de Seian. În 17 octombrie 31 d.Hr., îl destituie pe Seian şi îl înlocuieşte, în fruntea cohortelor pretoriene, cu un nou comandant, Quintus Naevius Cordus Sutorius Macro, anterior prefect al vigiliilor. În 18 octombrie, Seian şi cei trei copii ai săi sunt executaţi. O baie de sânge şi numeroase exacţiuni lovesc pe partizanii lui Seian (Tac., *An.*, 5, 6 – 9).

Tiberiu şi-a petrecut ultimii ani în solitudine. I se atribuiau acolo perversiuni sexuale. Dar, la Roma, s-au ţinut lanţ delaţiunile, pentru culpe socio-economice, însă şi politice, teroarea, sinuciderile, exilurile, execuţiile (Tac., *An*. 6, 1-10; 29 – 30, 38 – 40). Renunţase oare Tiberiu la strategia sa tradiţionalistă, augusteică – de fapt, mai mult decât augusteică? Probabil că răspunsul ar trebui să fie negativ. Totuşi, pe de o parte el credea că, reprimând, purifică societatea romană şi, pe de alta, *căzuse victimă cezaritei*. Nu este implicată o maladie psihică. Tendinţele spre cruzime şi

abuz de putere, extravagantele măsuri politice, contraproductive, nu se justifică din punct de vedere medical, ci reprezintă un mod de comportament social-politic. Exista o logică a puterii absolute, care transforma şi transformă orice autocrat în prizonierul propriei puteri discreţionare. Tiberiu, frustrat din tinereţe, devenit paranoic: a fost cuprins de cezarită. În orice caz, la 16 martie 37 d.Hr., bătrânul împărat a decedat, doborât de o maladie a cărei natură suscită şi acum divergenţe între savanţi. Un infarct? A fost oare „ajutat" să moară de Macro şi de Gaius Caligula (Tac., *An.*, 6, 50, 4 – 5)?

Gaius-Caligula (*37 – 41* d.Hr.)

Principatul a fost acaparat „în viteză" de ultimul fiu al lui Germanicus, Gaius, supranumit Caligula. Porecla îi fusese dată de soldaţii lui Germanicus, deoarece îşi petrecuse copilăria în taberele militare, unde purta „o săndăluţă" militară, adică o *caligula*. Succesiunea îi fusese asigurată de sprijinul activ al lui Macro şi al pretorienilor. Gaius-Caligula era primul Iulio-Claudiu autentic, sinteză a Iuliilor şi a Claudiilor, al căror contencios era astfel încheiat Ceea ce, pe lângă detestarea lui Tiberiu, generalizată în ultimii ani ai acestui împărat, explica popularitatea, euforia care i-a întâmpinat înscăunarea.

Tatăl său, Claudius Germanicus Caesar, fiul lui Drusus I, era un Claudian autentic. Dar mama sa, Agrippina I, fusese, cum am semnalat mai sus, nu numai fiica lui Marcus Vipsanius Agrippa, ci şi a Iuliei, propria fată a lui August. Totodată Drusus I, bunicul său patern, fusese căsătorit cu Antonia *minor*, fiica Octaviei, sora lui August, dar şi soţia lui Marcus Antonius. Încât tânărul principe, în vârstă de 25 de ani, apărea ca o sinteză fericită a Iuliilor, Claudiilor şi a stirpei antoniene. Adolescenţa sa îi fusese însă marcată de intrigile şi ciocnirile între mama sa pe de o parte şi Tiberiu şi Seian pe de alta. Frustrările se acutizaseră, după dizgraţierea şi lichidarea mamei şi fraţilor. Îl ocrotise bunica, Antonia *minor*, care contribuise la doborârea lui Seian şi se bucurase de o puternică influenţă asupra lui Tiberiu. Însă ea cultivase memoria tatălui său şi se manifestase ca elenizantă

şi iudaizantă. Contribuise şi la decantarea ideologiei antoniene. Este de crezut că Germanicus, în pofida „liberalismului”, pe care i-l va atribui Tacit (*An.*, 1, 33, 2), fusese adeptul acestei ideologii, a unei autocraţii de sorginte elenistică. Produs al consanguinităţii, Gaius-Caligula suferea de o anumită formă de epilepsie. Mai ales însă el a fost primul autentic psihopat ajuns principe. A. Esser a încercat să demonstreze că tânărul împărat nu a fost niciodată afectat de forma finală, desăvârşită, de schizofrenie, care presupunea ruperea totală a contactului cu realitatea. Gaius-Caligula ar fi suferit de o schizoidie, cu tendinţă de a evolua spre schizofrenia totală. Astfel se explică agitaţia sa în timpul emoţiilor puternice sau cu prilejul numeroaselor insomnii nocturne, atitudinile capricioase faţă de semeni, pendulând între afecţiunea neţărmurită şi ura violentă, pulsiunile contradictorii în viaţa cotidiană (Suet., *Cal.*, 15 – 55; DC, 59), iluziile funambuleşti, distanţarea faţă de oameni şi realităţi, cruzimile adesea gratuite, confuziile şi fobiile, alterarea psihică progresivă.

Sfâşiind vălul aparenţelor „republicane”, începutul „domniei” lui Gaius Caligula a fost ilustrat de o asumare în bloc a puterilor imperiale. În 18 martie 37 d.Hr., la imboldul lui Macro, se obţine jurământul de fidelitate faţă de Gaius-Caligula, depus de pretorieni, soldaţi şi marinari ai flotei militare de la Misenus, urmat imediat de investitura senatorial-ţi opul ară: calitatea de *imperator*, puterea tribuniciană, pontificatul maxim şi, curând, la 21 septembrie 38 d.Hr., titlul de *P.P.*, părinte al patriei. Gaius-Caligula a tins de asemenea să monopolizeze unul dintre cele două consulate anuale. În toiul entuziasmului, care a întâmpinat Principatul lui Gaius-Caligula, tânărul principe a adoptat măsuri populiste. A reabilitat victimele şi exilaţii surghiuniţi de către Tiberiu, a luat măsuri împotriva delatorilor, a publicat opere literare interzise de predecesorul său, a manifestat generozitate faţă de senat, popor şi militari, a încheiat, în 38 d.Hr., procesul de constituire, pe plan juridic, a ordinului senatorial, a redat comiţiilor populare competenţa alegerii directe a magistraţilor (ceea ce a

prilejuit uneori dispute electorale aprinse). Ca mulţi schizoizi, Gaius-Caligula era şiret El a combinat un „populism regal” cu întărirea autocraţiei, de inspiraţie antoniană. Îl obseda modelul oferit de străbunul său Marcus Antonius. Ca un adevărat cezar-faraon, adept al unei strategii politice egiptofile, elenistice, autocratice, a adus, din Egipt, un imens obelisc, a favorizat cultul divinităţilor egiptene, inclusiv al zeiţei Isis, s-a considerat un nou soare şi, într-o scrisoare adresată alexandrinilor, a acceptat onoruri divine (*I.G.R.R.*, 4, 145; *I.G.*, 1, 2711; *I.L.S.*, 8792). I s-a atribuit chiar intenţia de a muta capitala Imperiului la Alexandria (Suet., *Cal.*, 49, 2). Philon i-a atribuit următorul raţionament: astfel cum turmele nu sunt conduse de boi, capre şi de oi, ci de oameni, fiinţe superioare animalelor, este normal ca o cireadă umană să fie dirijată de o fiinţă superioară oamenilor, încât voia, iniţial, să fie asimilat unui semizeu, ulterior chiar zeilor: Mercur, Apollo, Jupiter etc. (Phü., 11 – 13; 78 – 98; şi Jos., *AI.*, 19, 1, 4 – 10; Suel., *Cal.*, 22, 2 – 4; DC, 59, 24). În Orient, au fost clădite temple, unde, alături de statuia zeului, în naos, figura şi cea a sa. Intenţiona să impună senatorilor genuflexiunea, proskyneza. Înainte de Domiţian, aspira să fie considerat „zeu şi stăpân”, *dominus et deus*. Ca într-o adevărată autocraţie elenistică, a întărit ceea ce devenea birocraţia imperială. *Este aşadar manifesta utilizarea strategiei rupturii faţă de tradiţiile, instituţiile anterioare ale Romei, faţă de moş maiorum*. De aici aserţiunea izvoarelor că năzuia să devină „stăpânul” *despotes*, al Imperiului, transfigurat în „regat”, *regnum* (Phil., 119; Suel., *Cal.*, 22, 2; Aur. Vict., *Caes.*, 3, 13; Eutr., 7, 12, 3). S-ar fi convertit în „monstru” sau „arătare”, *monstrum* (Suet., *Cal.*, 22, 1). Inspiraţia ptolemaico-antoniană a strategiei rupturii nu poate fi integral atribuită „nebuniei”, *he mania*, împăratului, cum o va caracteriza Flavius Iosephus (*AI.*, 19, 1, 1-13; 2, 11 – 16).

Prodigalităţile, risipa, cabotinajul s-au asociat cu represiunea intensivă. Încă la sfârşitul anului 37 d.Hr., a fost ucis, la ordinul lui Gaius-Caligula, Tiberius Gemellus, vărul lui primar, nepotul de fiu al lui Tiberiu şi moştenitor

desemnat. În 38 d.Hr., au fost obligaţi să se sinucidă însuşi Macro, căruia cezarul-faraon îi datora prea mult, şi soţia acestuia (Phil., 51; 69). La 31 august 39, după ce interzisese aniversarea victoriei de la Actium asupra lui Marcus Antonius, Gaius-Caligula a destituit – ilegal – consulii în funcţiune. Abia peste trei zile, comiţiile centuriate au ales ca noi consuli pe Gnaeus Domitius Afer şi pe Aulus Didius Gallus. Acesta din urmă nu aparţinea vechii aristocraţii senatoriale, de care principele începuse să se mefieze, după lichidarea unei conspiraţii nobiliare, iniţiate anterior de Aemilius Regulus şi de consularul Lucius Annius Vinicianus. S-a reacţionat printr-o nouă conjuraţie, cu numeroase ramificaţii, care implicau pe surorile principelui, Agrippina II şi Iulia. În fruntea conspiratorilor se afla chiar cumnatul lui Gaius-Caligula, Aemilius Lepidus. Conjuraţii mizau pe faptul că împăratul nu mai avea succesori de sex masculin, dar au încercat să atragă şi legiunile din provincii, inclusiv cele de la frontiera renană, comandate de consularul Gnaeus Cornelius Lentulus Gaetulicus. Conspiratorii voiau să-l asasineze pe împărat în zona renană, unde se afla el. Conjuraţia a fost descoperită. Gaetulicus şi Lepidus au fost decapitaţi cu o secure, iar Iulia şi Agrippina au fost surghiunite. Senatul a ratificat sentinţele. Pretorul Vespasian, viitorul împărat, favorizat de Gaius-Caligula, s-a întrecut în a propune crunte măsuri represive.

A urmat o cascadă de crime, represiuni brutale, acţiuni megalomanice excesive, construcţii de tip ceauşist *ante litteram*. Noi impozite, menite a finanţa grandomania schizoidă a acestei „domnii bufone”, cum o definea Paul Petit, au lovit crud Italia.

Roma, provinciile. Pe lângă rapt, confiscări abuzive (Suet, *Cal.*, 37 – 41; DC, 59, 21 – 22). Nu erau vizaţi doar senatorii, ci şi industriaşii şi comercianţii. Chiar micii meşteşugari şi negustorii din Roma erau împovăraţi de această politică fiscală excesivă. Dificultăţile economice se adăugau brutalităţilor, batjocoririi unor ofiţeri ai pretorienilor, extravaganţelor funambuleşti, pentru a eroda şi, în parte, distruge popularitatea cezaruluifaraon. Zvonurile referitoare

la proiectul lui Gaius-Caligula de a se deplasa la Alexandria, teama inspirată de fantasta transformare a Principatului într-o teocraţie elenistică, detestată de ansamblul opiniei publice romane, au contribuit la alcătuirea unei ample şi noi conjuraţii. S-a constituit de fapt o vastă coaliţie, din care făceau parte atât republicani întârziaţi, cât şi monarhişti, doritori să-l elimine numai pe Gaius-Caligula. Senatori, cavaleri, liberţi imperiali fie au participat la mişcarea conspirativă, fie au aflat de existenţa ei. Chiar în ziua „sacrificării rituale" a suveranului, se răspândea zvonul că va fi ucis (Jos., *A.J.*, 19, 13, 91 – 92). Doar împăratul nu ştia că se complota împotriva sa. Ori ştia, dar nu ţinea seama de avertismente? Din nou – şi în măsură mai mare – alianţa anti-Caligula era foarte întinsă. Participau vlăstare ale vechii *nobilitas*, aristocraţi de extracţie recentă, ca Valerius Asiaticus. Aderaseră la complot chiar consulii în funcţiune: *Ordinarius*, eponim, precum Gnaeus Sentius Satuminus, sau cel ce îl înlocuise, ca suffect, pe împărat, la 5 ianuarie 41, Quintus Pomponius Secundus. Braţul înarmat îl furnizau pretorienii. În frunte se aflau doi tribuni militari ai gărzii pretoriene, ambii republicani, Cornelius Sabinus şi Cassius Chaerea, ultimul adesea persiflat de cezar (Jos., *AI.*, 19, 3, 17 – 23; 5, 28 – 36; 6, 37 – 43 etc.). Ambu prefecţi cunoşteau planurile conspiratorilor. Ca, probabil, însuşi unchiul principelui, viitorul împărat Claudiu. Majoritatea pretorienilor, complici sau nu ai conspiraţiei, nu era atât de irealistă, ca să dorească restaurarea regimului politic republican. Care ar fi însemnat dispariţia „obiectului muncii" cohortelor pretoriene. Voia doar alt principe. Or acesta nu putea fi decât unchiul împăratului, Tiberius Claudius Nero Germanicus, viitorul Claudiu, care avea cincizeci şi doi de ani.

În ziua de 24 ianuarie 41 d.Hr., conspiratorii militari l-au ucis pe Gaius-Caligula, într-o galerie, *crypta*, a palatului imperial. Tribunul militar Cornelius Sabinus a cerut principelui o nouă parolă militară. După ce principele a rostit, Jupiter", Cassius Chaerea a strigat „primeşte ce ai cerut", *accipe ratum*. Făcea aluzie la Jupiter Răzbunătorul,

Vindex. Îndată complotiştii l-au măcelărit pe Gaius-Caligula. Curând pretorienii conjuraţi, comandaţi de tribunul militar Iulius Lupus, au ucis-o pe cea de a patra soţie a asasinatului, lângă trupul neînsufleţit al lui Gaius-Caligula. Micuţa Drusilla, fiica celor doi, care avea cam un an, a fost zdrobită de un perete (Jos., *AI.*, 19, 13, 87 – 88; 14, 99 – 113; 15, 114 – 117; 190 – 199; Suet., *Cal.*, 58; DC, 59, 29; Oros., *Hist.*, 7, 5, 9). Gaius-Caligula nu „domnise” nici patru ani. El era primul şef de stat roman, ucis în timpul exerciţiului puterii, de la 15 martie 44 î.Hr., adică de aproape un secol. *Căzuse victimă unui proiect politic încă inaplicabil la Roma şi formei extreme de cezarită de tip schizofrenic*.

Claudiu (*41 – 54* d.Hr.)

Uciderea lui Gaius-Caligula a fost urmată de o confuzie generală. Anumiţi pretorieni masacrau membrii familiei imperiale, pe când mercenarii germani, din garda personală a principelui, ucideau senatori, complotişti reali ori imaginari. Senatul, ocrotit de 1.500 de soldaţi din cohortele urbane, se întrunise în templul lui Jupiter, de pe Capitoliu. Consulii, îndeosebi Satuminus, estimau ca normală restaurarea republicii. Din punct de vedere strict juridic, nici nu era necesară o asemenea restaurare. Odată cu dispariţia Principatului, devenea inutilă şi era condamnată la dizolvare de asemenea administraţia paralelă, creată progresiv încă din vremea lui August. Nu era indispensabilă decât investirea altui principe. Dar, cum a scris cândva Eugen Barbu, au venit alt principe şi alt meserl Este adevărat că, la căderea nopţii din 24 ianuarie 41, consulii au furnizat ca parolă pretorienilor cuvântul „libertate”, *libertas*, care, în limbajul militar, nu mai fusese utilizat în ultimul secol (Jos., *AI.*, 19, 2 – 4; 166 – 262; Suel., *Cal.*, 60, 2; DC, 60, 1; Aur. Viel, *Caes.*, 3, 16; Oros., *Hist.*, 7, 6, 3). Nici cei mai mulţi senatori şi nici pretoriemi nu doreau cu niciun preţ funcţionarea restaurată a republicii. Se căuta cel mult un succesor al lui Gaius-Caligula, care să nu fi fost Iulio-Claudian. Totuşi pretoriemi aveau alte planuri. Ei l-au descoperit, teoretic incidental, în realitate pentru că îl căutau, pe Claudiu, ascuns în palatul imperial, l-au dus în

tabăra lor şi l-au proclamat împărat (Jos., *AI.*, 19, 2 – 4; B.J., 2, 204; Suet., *Claud.*, 10; DC, 60, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 3, 16 – 18; *Epit.*, 3, 15 – 18). A urmat un schimb necontenit de mesaje între Claudiu şi senat, care îi cerea să nu accepte Principatul. Dar cohortele urbane, dispersate, nu puteau rezista celor 12.000 de pretorieni. Deşarta tentativă de restaurare a republică ori de înlocuire a „casei divine”, *domus diuina*, Iulia-Claudia, la cârmuirea Imperiului, a depăşit cu puţin 24 de ore. În seara zilei de 25 ianuarie, senatul a cedat şi a confirmat desemnarea lui Claudiu ca… 4
principe.

Claudiu era un personaj paradoxal, enigmatic, care deruta şi izvoarele antice, îndeobşte ostile lui, însă cu nuanţe şi ezitări, mai vizibile la Suetoniu decât la Tacit. *Era evident un handicapat fizic*. Claudiu era bâlbâit, avea lui mers asimetric, deambulând cu dificultate şi şchiopătând; tonusul său muşchiular era afectat, avea mişcări necontrolate, contracţii ale obrazului, capului, care produc grimase şi trembolenţă. Paralizia parţială a laringelui impieta asupra vocii (de unde bâlbâială) şi provoca un râs spasmodic. Este probabil că împăratul Claudiu a fost victima unei patologii neurologice, contractate încă în stadiul interuterin, înainte de naştere, şi cunoscută sub denumirea de maladia lui Little. *Aceasta boala nu afec*tează *inteligenţa*, însă prilejuieşte iritabilitate, amnezii, dificultăţi de adaptare la împrejurări noi, tendinţa de izolare.

Din pricina hibelor fizice, nici August, nici Tiberiu nu au acordat nicio misiune importantă lui Claudiu. Cu toate că o inscripţie, de altfel controversată, de la Pavia, îl menţionează printre membrii familiei imperiale (*CU.*, 5, 4616). Încât Claudiu a rămas cavaler laticlav, până în timpul Principatului lui Gaius-Caligula. Deşi îl dispreţuia, pentru că ştia că unchiul său era unicul vlăstar masculin al casei Iulia-Claudia, Gaius-Caligula l-a introdus în senat şi l-a desemnat drept coleg de consulat (Suet., *Claud*. 5; 7 – 8; *Cal.*, 15, 4). Izolarea la care fusese supus îi prilejuise lui Claudiu nenumărate frustrări. Astfel Claudiu devenise un introvertit, un erudit A frecventat liberţii curţii imperiale, de la care a

deprins o experienţă foarte parţială a gestionării Imperiului.

De fapt Claudiu a fost un intelectual autentic, marcat de toate calităţile şi defectele unui scriitor. Niciun alt cezar al secolului I d.Hr. Nu a alcătuit o operă comparabilă ca amploare celei a lui Claudiu, care purta asupra istoriei romane, cartagineze, etrusce, dar şi asupra preocupărilor filologice şi etnologice. Desigur, Claudiu nu s-a refugiat numai în activitatea literară, ci şi în festinuri abundent stropite cu vin. Era un gurmand de feluri alese de mâncare, însă şi de femei. Spre deosebire de atâţia alţii din acea vreme, nu a fost homosexual ori bisexual. De altfel căsătoriile sale s-au soldat cu eşecuri, de asemenea traumatizante. Suferea de labilitate psihică, era influenţabil şi foarte distrat. Dar şi tenace, în stare să-şi programeze metodic activitatea literară şi ulterior pe cea politică.

După două căsătorii nefericite, precedate de două logodne eşuate, Claudiu se căsătorise în 38 sau 39 d.Hr. Cu Valeria Messalina, în vârstă de mai puţin de şaptesprezece ani. Messalina era fiica verişoarei primare a lui Claudiu, Domitia Lepida, măritată cu Valerius Messala Bărbătuş. Într-adevăr mama Domitiei Lepida fusese Antonia *maior*, fiică a lui Marcus Antonius şi a Octaviei, deci soră mai vârstnică a Antoniei *minor*; altfel spus, soră a mamei lui Claudiu. Această Antonia *maior* fusese măritată cu Lucius Domitius Ahenobarbus. Prin urmare, Messalina avea în vine atât sângele lui August, cât şi al lui Marcus Antonius. Era încă un exemplu de căsătorie între rude apropiate. Se urmărea tocmai păstrarea puterii într-un clan de sânge, pendinte de puterea imperială. Măritată cu o rudă mult mai vârstnică (aproape cincizeci de ani), handicapată fizic, Messalina a avut o viaţă sexuală agitată, într-un mediu familiar extrem de permisiv, în pofida legilor lui August A avut numeroşi amanţi; desigur, izvoarele literare îi exagerează aventurile erotice, Dar era o bulimică de sex, de avuţii şi putere. A fost o extrovertită, exuberantă şi extravagantă. Claudiu a iubit-o cu pasiune şi ea a exercitat asupra sa o puternică influenţă. Messalina nu era însă o calculată, o femeie a hotărârilor constante, luate cu sânge rece. Claudiu a fost substanţial

înrâurit de soţiile sale, de consilierii săi, în special de liberţii casei auguste. Faptul ni se pare normal, dat fiind că el nu avea o solidă experienţă a gestionării Imperiului. Trebuia aşadar să se adreseze celor ce experimentaseră administrarea statului.

Prima consecinţă a zilelor de 24 şi 25 ianuarie 41 d.Hr. A fost consolidarea puterii politice exercitate de către pretorieni. Atunci, pentru prima oară în istoria Principatului, pretorienii au impus direct, nemijlocit, un principe. Ei au continuat să deţină o pondere politică majoră în desfăşurarea a ceea ce, mult mai târziu, Aurelius Victor va defini ca o „putere regală”, *regia potestas* (*Caes.*, 3, 20). Administraţia lui Claudiu a început prin a preconiza reconcilierea generală. Totuşi resturile facţiunii republicane au reacţionat energic. Republicanii din senat înţeleseseră că nu pot realiza nimic fără un puternic suport militar. Ei au recurs la legiunile din zona illyrică şi la comandantul lor Lucius Arruntius Furius Camillus Scribonianus. Acesta a încercat să-şi revolte soldaţii în numele restaurării republicii. Militarii s-au declarat de acord să se răzvrătească, însă nu pentru a restabili republica. Tentativa lui Scribonianus a eşuat lamentabil (Tac., *//.*, 2, 75; Suet, *Claud.*, 13, 6; *Otho*, 1, 5; DC, 60, 15 – 16). Scribonianus a fost ucis de soldaţii săi ori s-a sinucis, iar senatorii şi cavalerii care i se asociaseră au trebuit de asemenea să moară. Avorta astfel ultima încercare de reintroducere a regimului politic republican.

Se înţelesese că era imposibilă şi implantarea despotismului oriental teocratic, de sorginte ptolemaică. De aceea Claudiu a arborat un program declarat de inspiraţie augusteică. În realitate, el şi subordonaţii săi au pus în operă o strategie prudent, deghizat, antoniană. Deşi, în parte sub influenţa Messalinei, propaganda imperială a vehiculat uneori o optică antoniană. O anumită mistică este revelată de cameea păstrată de la Haga, în figurarea cortegiului triumfal al lui Claudiu şi al familiei lui. Nostalgic cândva al republicii, devenit împărat, Claudiu utilizează o strategie de consolidare masivă, sistematică, a autoritarismului

Principatului, în sens categoric absolutist Competenţele reale ale aparatului gestionar zămislit de Principat sunt simţitor sporite în dauna vechilor instituţii, moştenite de la Republică. Claudiu se sprijină pe un anturaj eficient, din care făceau parte senatori ca Lucius Vitellius, dar şi liberţi imperiali, precum Narcissus şi Pallas. Birourile secretariatului imperial, *scrinia*, se convertesc în adevărate ministere ale statului. Ele nu sunt simple secretariate private ale cezarului. Pe multiple planuri, *Claudiu se comporta ca un reformator, dar ca un reformator tributar potenţării autocraţiei*. Justiţia, administraţia, gestiunea finanţelor sunt reformate în direcţia întăririi puterii monarhice reale. Între aprilie 47 şi octombrie 48 d.Hr. Exercită cenzura Claudiu şi Lucius Vitellius. Reformele lui Claudiu sunt însoţite de o amplă politică de construcţii utilitare, în Italia şi în provincii, dar şi de reprimarea brutală a adversarilor împăratului, Messalinei, sfetnicilor cezarului. A adversarilor ori a celor care, într-un fel sau altul, le stinghereau, le contrariau, fie ambiţiile, fie rapacitatea. Delaţiunea face ravagii. Totuşi viaţa Imperiului cunoaşte multivalente ameliorări. O politică externă semiexpansionistă asigură transformarea totală, formală, juridică, a Mediteranei în lac roman şi deschiderea efectivă spre Ocean. Cetăţenia romană este acordată cu generozitate, pe scară largă. Messalina săvârşise însă eroarea de a determina lichidarea puternicului libert-ministru Polybius, în 47 d.Hr. Această fărădelege înspăimântase pe ceilalţi liberţi-miniştri. Messalina făcuse o nouă eroare fatală când se asociase unei conspiraţii împotriva vieţii şi Principatului lui Claudiu, condusă de amantul său, frumosul Gaius Silius, consul desemnat. Silius urma să-l înlocuiască pe Claudiu ca principe. Silius şi Messalina au profitat de absenţa împăratului de la Roma (plecat la Ostia), spre a contracta, probabil, o căsătorie bigamă. Claudiu şi Narcissus reacţionează energic. Conjuraţia este reprimată: sunt executaţi Gaius Silius, complicii săi, chiar Messalina, ucisă de pretorieni, la ordinul lui Narcissus, însărcinat pentru o zi să comande garda

puterii imperiale. Era o gravă entorsă a funcţionării edificiului statal: un fost sclav ajunsese comandantul efemer al pretorienilor! (Tac., *An.*, 11, 5; 26 – 28; Suet, *Claud.*, 29, 4 – 5; 39, 2; Iuv., 2, vv. 119 – 120; 328 – 345; DC, 60, 31 etc.).

S-a produs o falie în desfăşurarea Principatului lui Claudiu. În cele din urmă Claudiu s-a căsătorit cu propria sa nepoată, Agrippina II, fiica lui Germanicus, fratele său. Pe lângă manevrele libertului Pallas şi ale lui Lucius Vitellius ori „farmecele” Agrippinei, au cântărit, în această bizară iniţiativă, dorinţa de a asigura sprijinul clanului fidel memoriei lui Germanicus, violent persecutat de Messalina, şi de a reconcilia familia imperială, în interiorul căreia se multiplicau discordiile, intrigile, crimele. Agrippina era alt tip de femeie decât Messalina. Deloc austeră şi pudică, se manifesta ca o fiinţă calculată, ambiţioasă, tenace, acaparatoare. Va dobândi o înrâurire exorbitantă, mult mai pregnantă decât cea a Messalinei, asupra bătrânului său soţ. A devenit *Augusta* şi a acţionat cu o mână de fier. Tacit utilizează chiar termenul „dominaţie”, *dominatio*, ca să-i caracterizeze influenţa (*An.*, 12, 7, 3). Agrippina a însoţeşte pretutindeni pe împărat, primeşte omagii peste tot. Se înfiinţează pe Rin o colonie numită Colonia Claudia Augusta Ara Agrippinensis (azi Köln). Cei doi prefecţi ai pretoriului, numiţi în vremea Messalinei, în 51 d.Hr. Sunt înlocuiţi de un fost procurator imperial, Sextus Afranius Burrus (*C. IL.*, 12, 5842; Tac., *An.*, 12, 42, 1; DC, 61, 3). Numeroase crime şi dizgraţiei! au marcat opera Agrippinei.

Îndeosebi Agrippina îl impune pe propriul său fiu ca succesor al lui Claudiu. Lucius Domitius Ahenobarbus descindea din August nu numai prin mama sa, Agrippina II, ci şi prin tată, Gnaeus Domitius Ahenobarbus, fiul lui Lucius Domitius Ahenobarbus şi al Antoniei *maior*. Încât tânărul Lucius, născut la 15 decembrie 37 d.Hr., cobora atât din August cât şi din Marcus Antonius. Agrippina începuse prin a obţine anularea logodnei Octaviei, fiica lui Claudiu, cu tânărul Lucius Iunius Silanus Torquatus, de asemenea descendent al lui August, prin mama lui, Aemilia Lepida (Tac., *An.*, 12, 3 – 8; Suet. *Claud.*, 29, 2; DC, 60, 31). Cum am

mai semnalat mai sus, vlăstarele Iulio-Claudienilor se căsătoreau între ele pentru ca ulterior să se masacreze fără milă! Nu exista o ereditate *de iure* a puterii imperiale, dar funcţiona ereditatea *de facto*. Tânărul Lucius Domitius s-a logodit cu Octavia, ca, în 50 d.Hr., să fie adoptat de Claudiu şi să intre oficial în ginta Claudia. Fostul Lucius Domitius Ahenobarbus a devenit astfel iniţial Tiberius Claudius Nero, ca, puţin mai târziu, să ia numele de Nero Claudius Drusus Germanicus (*IL. S.*< 224; E.M. Smallwood, nr. 20 – 21; 103 – 104). Statutul lui Lucius, devenit Nero, n-a încetat să se consolideze, cum atestă numeroasele monede ale epocii. În 53 d.Hr., Nero, în vârstă de şaptesprezece ani, se însoară oficial cu Octavia, sora sa prin adopţiune (Tac., *An.*, 12, 58, 1; Suet, *Claud.*, *TI*, 4; *Ner.*, 1, 9; DC, 60, 33). Era un act de clară inspiraţie antoniano-ptolemaică. Amintim că, în Egiptul ptolemaic ori lagid, adesea regii se căsătoreau cu surorile lor. Dar Claudiu, chiar influenţabil, a luat totdeauna singur cele mai importante decizii. În 54 d.Hr., el şi-a amintit de propriul său fiu, încă nevârstnic, Britannicus, şi a început să întrevadă, pentru succesiunea sa, o cârmuire bicefală a Imperiului, înfăptuită de noul Nero, însă şi de Britannicus. Agrippina începuse să se teamă de scăderea propriei înrâuriri şi de asigurarea ratată a succesiunii în favoarea lui Nero. Ca rezultat al unui festin abundent, în care, probabil, el a fost otrăvit cu o ciupercă, unde fusese injectat un amestec de opiu şi de aconită, Claudiu a decedat la vârsta de şaizeci şi trei de ani, pe 12 octombrie 54 d.Hr. Era astfel deschis drumul spre asumarea Principatului de către tânărul Nero. Ca şi spre o putere discreţionară, absolută, pe care Agrippina spera s-o acapareze (Tac., *An.*, 12, 66 – 67; Suet., *Claud.*, 43; 44, 3 – 7; 45, 1 – 2: Iuv., 5, vv. 146 – 148; 6, vv. 620 – 622; DC, 60, 34 – 3S) 5. *Nero* (*54 – 68* d.Hr.)

Instalarea lui Nero ca principe pare să fi fost efectul unui „putsch” ori „golpe”, cum se spune. Claudiu decedase în seara ori noaptea zilei de 12 octombrie. Dar Agrippina şi susţinătorii săi au ascuns, preţ de multe ore, ştirea morţii principelui (Suet, *Claud.*, 45, 1). Trebuia bine pregătită „întronarea” lui Nero şi evitat ca Britannicus, fiul natural al

lui Claudiu, încă la vârsta copilăriei, să fie proclamat principe sau asociat la puterea imperială de adversarii Agrippinei şi ai lui Nero. Britannicus se născuse la 13 februarie 41 d.Hr. Şi se numise iniţial Tiberius Claudius Germanicus, ca ulterior să primească *cognomen-ul* de Britannicus. Procesul accesului lui Nero la Principat a fost lansat în 13 octombrie, pe la orele 11. Atunci s-au deschis porţile palatului imperial, iar Nero s-a prezentat în faţa cohortei pretoriene de gardă, însoţit de Burrus şi, probabil, de către liberţi imperiali. Convinşi de cuvintele lui Burrus, soldaţii îl proclamă pe Nero *imperator*. Pretorienii de gardă îl aşază pe Nero într-o lectică şi îl duc în tabăra lor, unde Nero promite să le acorde o gratificaţie, un *donatiuum*, de 15.000 de sesterţi pe cap de militar. În grabă Nero merge în senat, unde este confirmat la căderea serii. În câteva ore Nero devenise principe (Tac., *An.*, 12, 69; Suet., *Ner.*, 8; DC, 61, 3). Deşi se pare că Nero a început prin a refuza titlul de „părinte al patriei" şi că a asumat puterea tribuniciană întrucâtva mai târziu.

De fapt, din punct de vedere cultural şi ideologic, ceea ce calificăm drept epoca lui Nero începuse încă din 51 d.Hr. În orice caz, Nero era cel mai tânăr Iulio-Claudian care a devenit *princeps*. Puterea reală părea să incumbe Agrippinei. Într-adevăr, la sfârşitul zilei de 13 octombrie, Nero dă ca parolă tribunului pretorian de gardă „cea mai bună mamă", *optima mater* (Tac., *An.*, 13, 2, 3; Suet., *Ner.*, 9, 3). Agrippina obţine apoteoza, divinizarea împăratului defunct, care devine „divinul Claudiu", *diuus Claudius*. Ea unelteşte două crime abominabile: lichidarea fizică a lui Marcus lunius Silanus, proconsulul în funcţiune al provinciei Asia, care descindea din August, ca şi fratele lui, fostul logodnic al Octaviei (Tac., *An.*, 13, 1, 1 – 3). Se sinucide forţat şi Narcissus, artizanul prăbuşirii Messalinei, dar partizan al lui Britannicus şi vrăjmaş al Agrippinei (Tac., *An.*, 13, 1, 3; DC, 60, 34). Provincialii acceptă preluarea Principatului de către Nero, salutat în Egipt ca un faraon. Cu toate acestea, în alocuţiunea-program, rostită în senat de Nero, la puţine zile după 13 octombrie 54, tânărul principe

se delimitează cu pregnanţă de strategia lui Claudiu. Se pare că Seneca alcătuise ori inspirase această cuvântare. Nero făgăduieşte mai ales să nu mai practice justiţia expeditivă a lui Claudiu şi afişează un proiect de guvernare mai augustele decât cel cândva pus în practică de către întemeietorul Principatului (Tac., *An.*, 13, 4; Suel., *Claud.*, 10, 1; DC, 61, 3, 1). Erau implicate îndeosebi promisiuni formale de augusteism, însă Agrippina se învedera profund nemulţumită. Chiar dacă îşi ucisese soţul, ea dorea continuarea şi chiar potenţarea strategiei politice autoritare, antoniene, utilizată de către Claudiu. Agrippina era susţinută de puternicul libert Pallas, veritabil ministru de finanţe al Imperiului. Însă binomului Agrippina-Pallas se opunea cuplul Burrus-Seneca, favorabil unei politici augusteice, unui autoritarism moderat, unui despotism filosofic, care s-ar fi autolimitai. Ei devin „călăuzele tinereţei împăratului”, *rectores imperatoriae iuuentutis* (Tac., *An.*, 13, 2, 1 – 2). Nero îi susţine deci pe Burrus şi pe Seneca, rechemat din exilul unde fusese trimis la stăruinţele Messalinei şi desemnat de Agrippina ca preceptor al lui Nero. Seneca devenise, alături de Burrus, membru foarte influent al consiliului principelui. Probabil că Nero nu dorea să practice la infinit moderaţia, fundată pe „clemenţă”, *dementia*, pe cooperare activă cu senatul. Cu toate acestea, pentru moment, el năzuia mai ales să limiteze, chiar să blechéze, impactul politic al Agrippinei, care, de fapt, nu a durat decât câteva săptămâni. S-a ajuns la un duel de culise între cele două binomuri: Seneca-Burrus pe de o parte şi Agrippina-Pallas pe de alta. Acest contencios a avut şi reflexe literare. Memoriilor Agrippinei, publicate de împărăteasă, ca să apere drepturile fiului ei şi propria orientare politică, Seneca i-a ripostat printr-un pamflet, unde persifla crud apoteozarea lui Claudiu şi ataca prudent, deghizat, pe Agrippina: „Prefacerea în dovleac a divinului Claudiu”, *Apokolokyntoşis domnului Claudii*. Şi ulterior printr-un dialog, în care glorifica despotismul filosofic. Nero să fie un despot, dar să guverneze ca un înţelept stoic. Ne referim la „Despre clemenţă”, *De dementia*. Pallas este îndepărtat de la

conducerea finanţelor imperiale, în 55 d.Hr. (Tac., *An.*, 13, 14, 1). Agrippina se mânie cumplit şi începe să-l şantajeze pe Nero cu Britannicus (Tac., *An.*, 13, 14, 2 – 3). Dar, tot în 55 d.Hr., Britannicus moare, ca efect probabil al unui toxic, al unei otrăvi, administrate la ordinul lui Nero, care i-a provocat o agravare fatală a epilepsiei, maladie a adolescentului, moştenită de la Iulio-Claudieni. Agrippina cade într-o dizgraţie ulterior atenuată doar parţial (Tac., An., 13, 15 – 22).

În acest fel se configurează începutul Principatului neronian. Lichidarea lui Britannicus, de altfel oficial înfăţişată ca un accident prilejuit de epilepsie, nu emoţionase „clasa politică" romană, deprinsă cu multiplicarea crimelor în familia imperială. De altfel, ulterior Nero va încerca să elimine fizic pe toţi cei ce se înrudeau cu familia Iulia-Claudia, în care întrevedea posibili competitori la cârma Principatului. În general izvoarele antice, simplificând, deformând, evoluţia evenimentelor, separă Principatul neronian în două segmente opuse: unul „bun", focalizat pe toleranţă, pe bune raporturi cu senatul, cei cinci ani elogiabili ai cezarului, *quinquennium Neronis*, care ar fi durat până în 59 d.Hr. (Aur. Vict., *Caes.*, 5, 2), şi altul tiranic, reprobabil, subsecvent celui dintâi. În realitate, Nero a considerat inutilă, dăunătoare, strategia „liberală" a clemenţei, încă din 58 d.Hr. În 57, când a deţinut consulatul ordinar în tot cursul anului, prelungit la începutul lui 58, Nero a conceput planul de a sustrage publicanilor perceperea impozitelor indirecte, eventual suprimate şi substituite de cele directe. Este probabil că Seneca aprobase acest proiect. Dar, în 58 d.Hr., senatul cutează să respingă propunerea împăratului. Cavalerii, adesea publicani, erau de asemenea ostili proiectului neronian. Se recurge doar la întărirea controlului asupra publicanilor şi la acordarea de facilităţi fiscale minore (Tac., *An.*, 13, 50 – 51; Suet. *Ner.*, 10, 2; DC, 61, 4): Seneca însuşi este blamat de o parte dintre senatori. Aceştia nu doreau nici suprimarea taxelor indirecte, care ar fi prilejuit ieftinirea mărfurilor agricole de import şi deci a produselor domeniilor lor, şi, cu atât mai

puţin, achitarea unor impozite directe.

Încât Nero decide abandonarea unui „liberalism” de suprafaţă şi îndeosebi a despotismului filosofic autolimitât de normativele stoice. El se decide să le substituie cu o strategie de sorginte antoniană. De altfel, cum am arătat mai sus, se trăgea din Marcus Antonius. Prin excelenţă aspiră să reia, cel puţin în mare parte, strategia unchiului său, Gaius-Caligula (Suet., *Ner.*, 30, 2; DC, 60, 30, 2; Eutr., 7, 9). Plănuia să reia „populismul regal”, să pună în operă o direcţionare a Imperiului elenizantă şi orientalizantă. De altfel, printre educatorii săi, se numărase şi sacerdotul-învăţat egiptean Chairemon, fost director al Museului din Alexandria şi al unei şcoli de „gramatici” în acest oraş. Harisma lui Nero se manifesta în Egipt, unde era adorat ca „bun geniu al lumii”, *agathôs daârnon ţes oikouménes* (*I. GPP.*, 1, 1100; 1124; *O. GJ. S.*, 2, 666; 682; C./.G., 3, 4699; E.M. Smalwood, nr. 418). Teologia solară se afla printre obiectivele sale. În special Nero îşi propunea să modifice mentalităţile romanilor, în funcţie de „lux”, *luxus*, şi de „întrecere” (sportivă, de tip grecesc) *agôn*. Visa la o viaţă inimitabilă impregnată de artă, însă şi de o autocraţie de tip elenistic. Va crea în acest scop un relevant instrument propagandistic, dezvoltat la „curtea neroniană”, *aula Neroniana*. O asemenea existenţă de vis, la limitele imposibilului, trebuia să slujească potenţarea acuzată a autoritarismului elenizant, care la rândul ei servea consolidării autocraţiei teocratice, încât opinăm că se pot decela *trei faze ale Principatului neronian*: secvenţa 54 – 58 d.Hr., focalizată pe despotismul filosofic, relativ liberalizant, secvenţa de tranziţie, 58 – 61 d.Hr., şi secvenţa 61 – 68 d.Hr., cea a represiunii, a „severităţii”, *seueritas*, şi a efortului sistematic, apăsător, în vederea mutaţiei mentalităţilor impuse de la centru. *Desigur, proiectul lui Nero era sortit eşecului*. Chiar dacă s-a întemeiat pe suportul efemer al anturajului imperial, unde Seneca şi Burrus vor fi înlocuiţi de alţi oameni.

Deşi Nero nu a fost niciodată un psihopat notoriu ca unchiul său, Gaius-Caligula, asemenea proiecte fantaste

traduc dereglări psihice, labilitate mentală. Nero, chinuit de frica de comploturi toată viaţa sa scurtă, de cezarită, era un schizotimic, introvertit, paranoic? Suferea de sindromul maniaco-depresiv? De amalgamul de surescitare a psihicului, generator de megalomanie, de idei extravagante şi de căderi sufleteşti pregnante?

Conjugarea spaimei viscerale de duşmani, a cruzimii îndeobşte ca efect al angoaselor, a cezaritei, hrănite de felurite iluzii, se nutrea dintr-un temperament de artist autentic, deşi de valoare medie. Fără îndoială, copilăria îi fusese apăsată de frustrări traumatizante. Mama sa fusese relegată în 39 d.Hr., iar tatăl îi murise în anul 40, Copilul Lucius fusese crescut, în condiţii uneori penibile, de mătuşa sa, Domitia Lepida (Suel., *Ner.*, 6, 6). Chiar după întoarcerea mamei sale din relegare, viitorul Nero constatase că Agrippina era urmărită de aversiunea, practicată faţă de ea şi chiar de el, de către Messalina. După ce Agrippina II devenise împărătească, trebuise să suporte tutela împovărătoare a acesteia. Logosul său era fragil, iar crosul puternic: autocenzura se manifestase slab. Pentru ca, brusc, la şaptesprezece ani, să devină stăpânul absolut al unui imperiu gigantic, practic fără nicio îngrădire, fără niciun control. În câţiva ani, Nero s-a dezmeticit şi a încercat să conducă după placul fanteziilor sale. Din copilărie avusese pasiunea întrecerilor de care, artei dramatice şi performanţelor histrionice, a poeziei. Încă din 58 – 59 d.Hr., survin tentative de a adopta şi implanta existenţa inimitabilă, centrată pe *luxus* şi *agon*. Amoralismul se convertea în componentele obligatorii al acestei existenţe.

Totuşi Agrippina, mama sa, deţinea încă o anumită pondere la curtea imperială. Ea reproba anumite pasiuni ale fiului său, prin excelenţă patima pentru frumoasa blondă Poppaea şi tendinţa de a divorţa de Octavia. Or căsătoria cu Octavia urmărise întărirea „dinastiei” iulio-claudiene. Ambiţioasa Poppaea îl presa pe Nero (Tac., *An.*, 14, 1 – 5; Ps.

— Sen., w. 126 – 129; DC, 61, 12, 1 – 2). Încât la sfârşitul lunii martie 39 d.Hr., Nero trece la lichidarea fizică a propriei mame. La curtea imperială avuseseră loc suficiente

crime, dar nimeni nu îşi suprimase încă mama. După eşuarea simulării unui naufragiu, din care Agrippina s-a salvat, sunt trimişi s-o ucidă mateloţii lui Anicetus. Înainte de a primi lovitura fatală, Agrippina îşi arată abdomenul, în care îl purtase pe Nero, şi strigă „loveşte pântecele”, *uentrem feri* (Tac., *An.*, 14, 3 – 8; Suel., *Ner.*, 34, 1 – 6; DC, 61, 14). Se pare că, în coşmarurile sale, Nero a fost urmăril preţ de mai multe luni, de fantoma mamei sale (Tac., *An.*, 14, 10; Suet., *Ner.*, 34, 7; DC, 31, 14, 1). După lichidarea Agrippinei, a urmat o cascadă de spectacole fastuoase, pendinte de o concepţie carnavalescă asupra existenţei, de sărbătoare ca mod permanent de existenţă, de reformă axiologică.

Totodată Nero este exaltat ca un nou Febus-Apollo, chiar pe monede emise la Lugdunum şi la Roma, ca şi de scriitori sau de inscripţii din Grecia (*B.M.C.*, *Imp.*, 1, pp. 245 – 247, nr. 218; 237 etc.; Calp., 4, v. 87; v. 91; w. 159 şi urm.; 7, vv. 83 şi urm.; Luc., 1, vv. 45 – 62; *Carm*. *Eins*., 2, v. 38; *Anth*., 9, v. 178; *I.G.*, 3278; *I. GE. R.*, 1, 1034; E.M. Smallwood, nr. 161 – 162). Este proclamat nou Helios, nou Hercule, şi este asociat cu divinităţi locale şi cu Jupiter (*I.G.R.R.*, 3, 345; E.M. Smallwood, nr. 146 etc.). Se constituie *neronismul* ca o doctrină specifică, axată pe *luxus*, pe *agôn*, pe *histrionism* şi pe reforma discursului mental, care îşi are destul de numeroşi adepţi. În paralel, se continuă epurarea necruţătoare a „clasei politice” romane, mai cu seamă printre rudele lui Nero. Cam în aceeaşi vreme, sunt eliminaţi fizic Rubellius Plautus, Faustus Cornelius Sulla Felix şi Octavia. După moartea lui Burrus, ale cărui reacţii erau temute de Nero, Octavia fusese repudiată, iar Poppaea luată în căsătorie de către împărat încă în 60 d.Hr., fuseseră instituite jocuri artistico-sportive cvinevenale. De altfel, începând de atunci, se poartă la Roma moravuri elenistice şi veşminte greceşti (Tac., *An.*, 14, 20 – 21).

Mult mai târziu, cu prilejul triumfului din 68 d.Hr., Nero va adopta veşmântul înstelat de *kosmokrâtor*, stăpân al lumii. Şi o inscripţie din Grecia îl proclamase *kosmokrâtor* (*O. GJ. S.*, 668). După moartea lui Burrus, Seneca se retrage de la curtea imperială şi din viaţa publică. Împăratul însuşi

se produce pe scene ca „vizitiu” sau „conducător de care”, *auriga*, şi „cântăreţ din cithară”, *citharoedus*. Chiar iconografia monetară ilustrează cotitura operată de Nero în 61 d.Hr. Coroana civică dispare de pe aversul monedelor, fiind substituită de figuri alegorice şi de o exagerare pompoasă a titulaturii imperiale. Personalul politic al puterii este schimbat Principele se bazează mai cu seamă pe oameni fideli unui absolutism cabotin, fără scrupulè, precum Ofonius Tigellinus, prefect al pretorienilor, din 62 d.Hr., Petronius Turpilianus, Telesinus, Cocceius Nerva, viitorul împărat, libertul Epaphroditus. Spionii lui Tigellinus terorizează mediile politice tradiţionaliste. Seria consulatelor ilustrează cotitura survenită în strategia politică neroniană. Numărul consulilor, desigur suffecţi, diminuează. Sunt privilegiaţi tehnicieni şi comandanţi militari, câteodată „oameni noi”, ca generalul Verginius Rufus, de regulă originari din Gallia cisalpină.

Însă diverse medii sociale au sfârşit prin a reacţiona. Cabotinajul, reforma axiologică, crimele le exasperaseră. În iulie 64, un incendiu de proporţii devorase Roma. Cu siguranţă, nici Nero şi nici altcineva nu îl provocase. Totuşi Nero profitase de acest flagel ca să treacă la o reconstrucţie parţială, din punct de vedere arhitectonic, dar totală, în optică axiologică, a Romei ca „un oraş nou”, *noua urbs* sau *nea polis*. Astfel s-a decantat o conspiraţie condusă de Gaius Calpumius Piso. Aderaseră la complot cel puţin 51 de persoane: 19 senatori, 7 cavaleri etc. Printre conspiratori se aflau şi exponent ai neronismului, pe care însă îl voiau fără Nero. După modelul conspiraţiei din 41 d.Hr., braţul înarmat era asigurat de anumiţi ofiţeri şi centurioni pretorieni, în frunte cu unul dintre prefecţi, adică Lucius Faenius Rufus, fost partizan al Agrippinei. Seneca nu se afla printre conjuraţi, dar, probabil, era la curent cu planurile complotiştilor. Aceste planuri nu aveau, desigur, ca ţintă restaurarea republicii. Se urmărea doar înlocuirea lui Nero cu altcineva, eventual cu Piso. Din nefericire, la sfârşitul lui aprilie 65 d.Hr., conspiraţia este descoperită. Arestările, ancheta, teroarea fac ravagii teribile la Roma. Grupuri

înarmate de pretorieni, amestecaţi cu mercenarii germani din garda personală, mai siguri, patrulează la Roma şi chiar în restul Italiei, în zona suburbană şi în muncipiile învecinate Oraşului (Tac., *An.*, 15, 58, 1 – 3). Au fost executaţi sau obligaţi să se sinucidă Piso, Seneca, poetul Lucan, Faenius Rufus şi ofiţerii pretorieni, adepţi ai complotului. Moartea Poppaeei însărcinate şi cea de a doua ediţie a jocurilor cvinevenale vor prilejui noi represiuni, continuate în 66 d.Hr. Sunt lichidate căpeteniile grupului Silanilor, rude ale cezarului, rămăşiţele grupului Annaeilor, şi este obligat să se sinucidă chiar Titus Petronius Niger, consilierul în materie de rafinamente, „arbitrul eleganţei”, *arbiter elegantiae* (Tac., *An.*, 16, 7 – 17; Suet, *Ner.*, 37, 2; DC, 62, 25; 27). Pe de altă parte, în 66 d.Hr., Nero primeşte solemn, la Roma, pe noul rege arsacid al Armeniei, Tindates, căruia îi pune diadema regală pe creştet, ca semn al stizer-iităţii romane. Nero şi consilierii săi concepuseră o politică externă semiexpansionistă, iniţial împotriva părţilor şi în vederea anexării Armeniei, ulterior în alianţă cu Arsacizii. Cezarul profit de prilej ca să dezvolte cultul adresat propriei persoane şi să reintroducă în *formula* imperială *imperator* ca prenume. Din 56 d.Hr., Nero acceptase titlul de „părinte al patriei”, *P.P.* Concomitent este distrus ultimul focar de rezistenţă ideologică, profesată de senatorul stoic Claudius Paetus Thrasea. Acesta şi adepţii săi dezaprobau de multă vreme nu numai represiunile brutale şi potenţarea autoritarismului, după model elenistic, ci şi reforma mental-axiologică, impusă de Nero şi de acoliţii lui.

Thrasea este constrâns să se sinucidă (Tac., *An.*, 16, 34 – 35). După aceea Nero începe pregătirea propriei călătorii triumfale în Grecia. Pe de altă parte, pe măsură ce Nero era mai de temut, se dorea tot mai intens lichidarea sa fizică. La începutul deplasării spre Grecia, este descoperită şi distrusă la Benevent o conspiraţie, condusă de Annius Vinicianus (Suet., *Ner.*, 36, 2). Conjuraţii intenţionaseră să profite de faptul că Nero era în plină călătorie şi deci mai vulnerabil. Este probabil că ei proiectaseră să-l substituie cu cel mai performant general al Imperiului, Gnaeus Domitius Corbulo,

rudă îndepărtată a cezarului. În orice caz conjuraţia avea ramificaţii în armatele provinciale. Fapt care prefigura evenimentele din 68 d.Hr. Cezarul înţelege primejdia şi, după reprimarea imediată a conjuraţilor nemijlociţi, de la Roma, inclusiv a doi consulari (Marcus Licinius Crassus Frugi şi Quintus Sulpicius Camerinus) şi a lui Vinicianus însuşi, cheamă în Grecia pe Corbulo şi îi cere să se sinucid- Generalul exclamă „am meritat-o”, *dxios*, sau „sunt demn” (DC, 63, 17, 4 – 6). Pentru ce demn? De moarte, deoarece se implicase în conjuraţie şi în trădarea cezarului sau fiindcă se separase de trupele sale şi dăduse curs convocării lansate de către Nero, în loc să se revolte în fruntea legiunilor? Sunt convocaţi în Grecia şi constrânşi să se sinucidă fraţii Scribonius Rufus şi Scribonius Proculus, comandanţi ai forţelor romane de pe Rin.

Un moment decisiv în implantarea proiectului politico-estetic-axiologic al lui Nero a fost călătoria întreprinsă în Grecia. Proiect delirant, dar înzestrat cu o logică proprie, intrinsecă. Totodată această călătorie a contribuit fundamental la eşecul lui Nero. Cezarul începuse prin a călători în sudul elenofon al Italiei, în 64 d.Hr., unde, la Neapolis (azi Napoli), urcase pentru prima oară pe o scenă publică, spre a-şi demonstra talentele histrionice. După primirea lui Tindates, nu numai împăratul, ci şi Grecia preparau călătoria lui Nero. Principele a purces spre Grecia la sfârşitul lui septembrie 66 (*C.I.L.*, 6, 2044; E.M. Smallwood, nr. 6). Nero rămâne în Hellada până în decembrie 67. Era însoţit de o număroasă suită, din care făcea partea cea de a treia soţie a cezarului, Statilia Messalina, favoriţii acestuia, suporteri specializaţi ai împăratului citared, cum erau aügustianii. În Grecia, principele ia parte la toate concursurile naţionale importante, olimpice, nemeene, isthmice, pythice, unde este proclamat învingător (Suel., *Ner.*, 22 – 24). Se instalează la Corint, unde inaugurează săparea unui canal de legătură între Marea Adriatică şi Marea Egee. La 28 noiembrie 67, înainte de a părăsi Grecia, pe urmele lui Flamininus Nero proclamă libertatea Greciei (*SJ, G.*, 814; *IL. S.*, 8794; E.M.

Smallwood, nr. 64). În cuvântarea sa, împăratul declară că grecii vor fi liberi şi afirmă, în plus, înfăptuirea vechiului vis, adică unitatea Helladei. În realitate, nu se acorda independenţă Grecipi, însă Hellada nu mai avea statut de provincie senatorială. Grecii nu primesc cetăţenia romană, însă dobândesc imunitatea fiscală, căci nu mai achită impozite directe. Apelul la solidaritate, la unitate, avansat de Nero, are conotaţii politice. Este anunţat acest apel în numele elenismului şi în cadrul unui imperiu roman, de asemenea propus spre elenizare. Opinăm că astfel Nero nu intenţiona să făurească un al doilea pol politic al Imperiului, ci un nou centru axiologic, menit să diminueze ponderea zonelor mentale unde absolutismul său solar era respins. Grecii i-au fost recunoscători. O monedă de aur din Corint, pe avers, îl prezintă pe Nero încununat cu lauri, iar pe revers figurează Jupiter, aşezat pe tron. Legenda este revelatoare: „Jupiter eliberatorul”, IVPITTER LIBERATOR (*B.M.C.*, *lmp.*, *şi*. 110; E.M. Smallwood, nr. 66).

În prelungirea călătoriei, în martie 68 d.Hr., se desfăşoară la Roma triumful lui Nero. Totuşi semnificaţia militară a acestei ceremonii este transfigurată. De regulă alaiul triumfal pleca din Câmpul lui Marte şi ajungea la templul lui Jupiter de pe Capitoliu. Cortegiul lui Nero a străbătut Forul şi calea sacră, dar s-a oprit pe Palatin, la templul lui Apollo, zeul artelor. Nero, cum am mai arătat, nu a purtat mantia generalilor triumfători, *paludamentum*, ci un veşmânt constelat, ca simbol al bolţii cereşti şi al unui *kosmokrâtor*. Alaiul valoriza victoriile artistice ale principelui şi comporta nu numai militari şi senatori, ci şi augustiani. Mulţimea îl aclama ca nou Apollo, nou Hercule, însă şi ca nou August Acest ultim slogan şi referinţa la *Victoria* militară, de pe monede, dezvăluiau intenţiile lui Nero. Nu se substituia triumfului militar cel artistic, ci se opera o sinteză între victoria artistică elenică şi triumful roman şi tradiţional. Desigur, componenta agonistică şi elenică era prioritară. Nero se dezvăluia ca un *imperator*, dar mai ales ca un suveran-citared, iniţiatorul unei noi mentalităţi, carnavalescă şi elenistică.

Totuşi majoritatea locuitorilor Imperiului, şi nu doar opinia Romei nu erau dispuse să accepte şi să asume reforma valorilor, impusă de Nero. Încât, la începutul lui iunie 68 d.Hr., Nero a fost răsturnat şi constrâns la sinucidere ca să scape de tortură şi de o moarte ruşinoasă. Cum nu fusese acceptată ruptura antoniană efectuată de Gaius-Caligula, nu a fost asumată de romani nici reforma politică, după modelul Lagizilor şi Arsacizilor parţi, şi nici corolarul ei axiologic. Tacit însuşi va considera că Nero a fost răsturnat de mesaje şi de zvonuri, mai degrabă decât de arme (Tac., *H.*, 1, 89, 2). Cu siguranţă presiunile, intrigile de palat, zvonurile, operaţiile de intoxicare au contat sensibil în căderea lui Nero. Călătoria din Grecia şi epifenomenul său, triumful din martie 68 d.Hr., scandalizaseră societatea romană, inclusiv şi mai ales în provincii. Represiunile şi crimele şocau pe mulţi. Circulau numeroase zvonuri, referitoare la măsuri antisenatoriale, ţesute, pregătite de cezar. S-a format o vastă coaliţie antineroniană, eterogenă din punct de vedere sociologic, dar hotărâtă să acţioneze. Chiar cavalerii şi liberţii, mulţi adepţi ai neronismului, făceau defecţiune. Prodigalităţile regimului neronian secătuiau economia Imperiului. Presiunile fiscale, abuzurile procuratorilor, inflaţia exasperau lumea provincială. Notabilii provinciilor occidentale, îndeobşte ataşaţi Principatului, au trecut de partea opoziţiei şi au declanşat insurecţia armată în Gallii şi în Hispanii. Obârşia revoltei se află însă la Roma. Trei factori au precipitat căderea lui Nero: a) incongruenţa între modelul neronian şi realităţile Imperiului, perceperea lor de către locuitorii lui; b) nemulţumirea generată de dificultăţile economice; c) abila intoxicare a lui Nero însuşi şi a opiniei din Roma, ca şi din provincii. S-*a început, cel puţin în afara culiselor, printr-o insurecţie militară provincială. Era întâia oară când provinciile se revoltau şi încercau să impună schimbarea principelui, care „domnea” la Roma.*

Iniţial nu s-au răzvrătit trupele regulate, ci miliţii civile, repede înarmate, conduse de guvernatorul unei provincii gallo-romane, Gahis Iulius Vindex (Suel., *Ner.*, 40, 1). Încă din timpul şederii lui Nero în Grecia, el pregătea insurecţia,

dar ea a fost „proclamată” între 9 şi 12 martie 68 d.Hr. Vindex a propus ca înlocuitor al lui Nero, la cârma Principatului, pe un bătrân guvernator al unei provincii hispanice, Servius Sulpicius Galba, complice al său. Triburile gallo-romane l-au urmat, deşi insurecţia nu se vădea deloc a fi antiromană şi naţionalistă. Răscoala a fost zdrobită la Vesontio (azi Besançon) de forţele regulate romane de pe Rin, comandate de către legatul Lucius Verginius Rufus (Suet., *Ner.*, 43, 1; *Galb.*, 11, 1; Plul, *Galb.*, 6 – 7; DC, 63, 24 – 25), între timp.

Galba, prin intermediul libertului său Icelus, se afla în contact cu opoziţia de la Roma. În 2 sau 3 aprilie 68, Galba s-a ridicat şi el, ostentativ, împotriva lui Nero (Suel., *Galb.*, 10, 1; Plul, *Galb.*, 5). L-a sprijinit guvernatorul Lusitaniei, Marcus Salvius Otho, un neronian în dizgraţie. Trupele regulate din Hispanii au trecut astfel de partea dizidenţei. Numai o fracţiune a armatei romane făcuse defecţiune. O revoltă militară stârnită în Africa nu îl susţinea pe Galba. Nero a fost cuprins de o cumplită criză de nervi. A încercat să pregătească rezistenţa armată în Italia însăşi. Dar, chiar la Roma, adversarii săi au acţionat energic şi eficace. Senatul a făcut defecţiune, la rândul său, cu sprijinul prefectului pretoriului, Nymphidius Sabinus, şi al altor favoriţi ai lui Nero (Ioannes Antiochenus, fr. 91, p. 576; Plul, *Galb.*, 2).

În 10 iunie, Nero a părăsit Roma şi s-a refugiat în conacul libertului Phaon, nu departe de oraş. Pe 11 iunie, Nymphidius Sabinus şi senatorii au convins pretorienii să-l aclame pe Galba ca *imperator*. Nero a fost declarat de senat „inamic public”, *hoştis publicus*. Când călăreţii pretorieni soseau să-l aresteze, Nero s-a sinucis cu un pumnal, ajutat de libertul Epaphroditus. Fusese trădat de toţi. Nu avea decât treizeci de ani. Se pare că, înainte de a-şi da ultima suflare, Nero ar fi strigat: „o, Zeus, ce mare artist pier!”, *O Zeu*, *hoaos technâtes parapôllumai* (Suet., *Ner.*, 49; DC, 63, 29; Aur. Viel, *Caes.*, 5, 16; Oros., *Hist.*, 7, 7, 13 etc.). Sau, în latineşte, cu acelaşi sens: *qualis artifex pereo*. Reforma neromană – căci nu a fost vorba de nicio revoluţie culturală –

sfârşea lamentabil. Trebuie însă reiterat faptul că epoca lui Nero a constituit unul dintre piscurile culturii antice şi ale dezvoltării cercurilor cultural-politice.

Împăraţii anilor '68 – 69 d.Hr.: *Galba, Otho, Vitellius*

Vasta şi eteroclita coaliţie, care îl răsturnase şi îl lichidase pe Nero, multă vreme nu a avut niciun candidat unic la asumarea Principatului şi mai ales nu a încropit niciun program politic, social şi ideologic coerent. Ambiţiile personale, intrigile de palat prevalează adesea asupra confruntărilor doctrinare. Numai la câteva luni după eliminarea lui Nero s-a declanşat un amplu război civil. Odinioară Paul Jal a reliefat că nu era implicat un conflict între cetăţeni înarmaţi, ci o încleştare între soldaţi de profesie, hotărâţi să-şi impună comandanţii la guvernarea Principatului. Şocului ambiţiilor personale i se suprapuneau rivalităţile între principalele corpuri de armată ale Imperiului. Tacit va arăta că, în cumplitul an 68 – 69, „lung, deşi unul singur", *longus et unus*" (*Dial.*, 17, 3), după calmarea euforiei iniţiale, s-au dezvoltat reacţii felurile şi divergente nu numai în rândurile senatorilor, plebei şi pretorienilor, ci şi printre legiuni şi comandanţii lor, „deoarece s-a dezvăluit secretul (arcanul) puterii imperiale, că poate fi creat un principe şi în altă parte decât la Roma", *euolgato imperii arcano posse principem alibi quam Romae fieri* (Tac., *H.*, 1, 4, 2). La Roma s-au conturat două grupuri majore de influenţă: cel al aristocraţiei senatoriale, de spiţă veche sau de sorginte recentă, unite de persecuţiile şi excesele lui Nero şi aliate cu unii cavaleri sau cu anumiţi clienţi ai victimelor regimului, cu toţii traumatizaţi de eşecul conspiraţiilor anterioare, şi cel al neronienilor, suporteri şi favoriţi ai ultimului Iulio-Claudian, beneficiari ai generozităţilor acestuia, care sfârşiseră prin a-l trăda pe defunctul cezar. Li se adăuga plebea de rând, deprinsă cu teatrul şi circul (Tac., *H.*, 1, 4.), de fapt nevoiaşii Romei, asociaţi cu pretorienii şi cu marinarii de curând recrutaţi de Nero într-o legiune improvizată, I-a Adiutrix. Această înrolare constituise pentru foştii marinari o promovare socială. În mare parte erau liberţi. Între aceste două tabere

principale se situau cei mai mulţi cavaleri şi notabilii provinciali, cu toţii cândva favorabili lui Nero, însă deveniţi ostili cezarului defunct. Galba şi Otho se bizuiseră, în Hispanii, pe numeroşii clienţi şi pe relaţii ale grupului Annaeilor, ai lui Seneca şi ai lui Lucan, nepotul filosofului, fost consilier al lui Nero. Galba, care avea şaptezeci şi trei de ani şi aparţinea unei vechi ginţi patriciene, ce dăduse Romei republicane numeroşi magistraţi şi generali, a trebuit repede să se confrunte atât cu nemulţumirile neronienilor, cât şi cu ostilitatea plebei din Roma. Plebea „sordidă”, chiar dacă nu se împotrivise lichidării lui Nero (putéa oare s-o facă?), devenise repede nostalgică a ultimului Iulio-Claudian. În secolul nostru, în alte ţări şi chiar la noi, nu a apărut frecvent nostalgia dictatorului alungat de la putere? Cunoaştem atâtea cazuri de inşi care se reped să afirme că era mai bine pe vremea lui… Populismul regal, spectacolele fastuoase, histrionismul bufon al lui Nero, anumite măsuri ale acestuia îi asiguraseră o pregnantă popularitate în rândurile plebei. Galba nu putea însă promova decât o strategie politică ultratradiţionalistă, mai augusteică decât cea cândva practicată de August în octombrie 68 d.Hr., Gălba soseşte la Roma. În drum spre Capitală şi acolo, el a adoptat măsuri aspre împotriva partizanilor lui Nero şi în vederea redresării finanţelor Imperiului, ruinate de prodigalităţile excesive ale lui Nero. A pedepsit cu duritate Gallia militară, nordică şi estică, întrucât sprijinise legiunile Rinului împotriva lui Vindex. Ca legaţi au fost instalaţi bătrânul senator tradiţionalist Bordeonius Flaccus, în locul lui Verginius (Tac., *//.*, 1, 8 – 9), şi Vitellius fiül, iar legiunea recent înfiinţată de Nero în Italia a fost decimată. A fost suprimată garda personală de mercenari germani: împăratul va fi apărat doar de pretorieni (Suet., *Galb.*, 12, 4). În cadrul austerităţii financiare, au fost suprimate mai multe generozităţi neroniene şi s-a renunţat la cheltuieli prevăzute de fostul principe. Au fost recuperate sistematic darurile acordate de împăratul anterior muzicienilor şi atleţâor (Suet., *Galb.*, 15, 2; Plul, *Galb.*, 19). Militarii de pretutindeni au fost supuşi unei discipline riguroase: trebuiau să

înţeleagă că făceau parte dintr-o armată cetăţenească, fără rol politic. Monedele emise de Galba elogiază „libertatea restabilită” şi sugerează o propagandă prosenatorială. Unii secondanţi ai lui Nero, care nu participaseră la dizidenţa din primăvara anului 68 d.Hr., sunt molestaţi, torturaţi, ucişi. Această soartă au avut-o consularul Petronius Turpilianus, dar şi Patrobius, Locusta, mai ales libertul Helius, care gestionase represiv Roma, în timpul călătoriei greceşti a lui Nero (Tac., *H.*, 1, 6, 1; Plul, *Galb.*, 20; DC, 64, 3, 4). Neronienii au început prin a reacţiona fără succes. Prefectul pretoriului, Nymphidius Sabinus, susţinut de consulul desemnat Cingonius Varro, nu a putut provoca o rebeliune masivă a pretorienilor (Tac.

H., 1, 5; 6, 1). Nymphidius Sabinus şi-a pierdut viaţa, dar pretorienii, alţi militari, diverşi neronieni erau din ce în ce mai iritaţi. Se considera nocivă influenţa exercitată asupra lui Galba de către senatorul Titus Vinius Rufus şi de noul prefect al pretoriului, Cornelius Laco (Tac., *H.*

I, 6, 1). Şi chiar de libertul Icelus. Curând au izbucnit două insurecţii militare majore. Legiunile de pe Rin s-au răsculat la 1 ianuarie 69 d.Hr., în favoarea lui Vitellius, iar pretorienii s-au răzvrătit la mijlocul aceleiaşi luni.

Fidel tradiţionalismului său şi întrucât dinastia *de facto* iulio-claudiană se stinsese, Galba se decide să promoveze principiul monarhiei elective. Cu atât mai mult cu cât, din punct de vedere juridic, monarhia romană nici nu exista. Doctrina monarhiei elective va fi preluată şi va fi propagată ulterior de Tacit. Pe de altă parte, ştirea răscoalei de pe Rin îl înspăimântase şi îl hotărâse să-şi desemneze un succesor şi să-l adopte ca fiu.

Salvius Otho, care asistase pe Galba la declanşarea insurecţiei antineroniene, se aşteptase să fie el desemnat ca succesor al bătrânului cezar. Poate şi sub influenţa lui Laco, dar ţinând seama şi de aspiraţia de a asigura continuitatea strategiei tradiţionalistaugusteice şi a regimului prosenatorial, Galba l-a indicat ca urmaş pe tânărul de 31 de ani Lucius Calpumius Piso Frugi Licinianus, supravieţuitor al reprimatei familii a Pisonilor (Tac., *H.*, 1, 14, 14 – 17). Acest

tânăr descindea, prin mama sa, Scribonia, din Pompei. Se contura oare o tentativă de revanşă iluzorie a pompeienilor asupra Iuliilor? Otho răscoală însă pretorienii şi, în 15 ianuarie 69 d.Hr., Galba este ucis în plin For (Tac., *H.*, 1, 41; Suel., *Galb.*, 20, 1 – 5; *Otho*, 6 – 7). Au fost de asemenea omorâţi Vinius, Piso, prefectul Laco şi libertul Marcianus Icelus (Tac., *H.*, 1, 42 – 46). Otho, devenit *imperator* şi principe, s-a reliefat ca un campion al neronismului moderat, fără Nero.

Tacit va opina că Sulpicius Galba ar fi părut „demn de imperium”, *capax imperii*, dacă n-ar fi devenit niciodată principe (*//.*, 1, 49, 4). Otho aparţinea unei familii care intrase în senat în vremea lui August. Fusese prieten intim al lui Nero, până când acesta îl forţase să divorţeze de Poppaea, ca s-o ia el în căsătorie. Apoi îl trimisese într-un semiexil, ca guvernator al Lusitaniei. După uciderea lui Galba, senatul s-a grăbit să-i confere puterea tribuniciană, supranumele *de Augustus* şi toate onorurile Principatului, precum pontificatul maxim, consulatul şi *imperium proconsulare maius* (*I.L.S.*, 241; Tac., *H.*, 1, 47, 1). Otho făgăduieşte senatului o gestionare ponderată a Imperiului, dar se înconjoară de foşti neronieni de marcă. Sunt restabilite, la locurile lor, statuile şi imaginile lui Nero şi se continuă construcţia parcului-palat-paradis a lui Nero, „casa aurită”, *domus aurea*. Plebea romană aclamă pe Otho ca pe „celălalt Nero”, *alter Nero, ori Nero Otho,* titluri care emerg şi în anumite proclamaţii ale noului cezar (Tac., *H*, I, 78, 2 – 3; Suet., *Otho*, 7, 2; Plul, *Otho*, 2 – 3). Totuşi Otho preconizează o politică de echilibru social. Se sprijină pe pretorieni, pe cavaleri şi pe senatorii de recentă extracţie italică, precum Publius Galerius Trachalus, orator, însă şi consul (*C.I.L.*, 6, 1884; 10, 5405). Militează pentru cooperarea cu întreg senatul şi pentru concepte de reconciliere generală (Suel., *Otho*, 10 – 11), odinioară vehiculate în cercul cultural-politic al Annaeilor, frecventat de el. Evită elenizarea funestă lui Nero şi suprimă pe Tigellinus, detestat atât de antineronieni, cât şi de neronienii, care îi reproşau trădarea ultimului Iulio-Claudian

(Tac., *H.*, 1, 72; Plul, *Otho*, 2). Sunt totuşi rechemaţi la Roma senatori relegaţi sub Nero (Plul, *Otho*, 1) şi se acreditează versiunea că numai ultimii ani ai „domniei” acestuia fuseseră reprobabili. Sub presiunea invadării Italiei de către vitellieni, renunţă la titlul de Otho-Nero, blamat de antineronienii conservatori (Plul, *Otho*, 2), ca să asigure uniunea sacră a peninsulei. Otho fusese recunoscut ca împărat de legiunile din Orient şi de la Dunăre.

Dar armatele lui Vitellius, ajunse în peninsula italică, la 14 aprilie 69 d.Hr., zdrobesc la Bedriacum, lângă Cremona, forţele lui Otho, formate mai ales din pretorieni, cohorte urbane, marinari, alte trupe recrutate de Nero şi din avangarda legiunilor din Moesia. Vâtellienii erau comandaţi de Gaius Fabius Valens, anterior legat al unei legiuni de pe Rin, provenit dintr-o familie de condiţie ecvestră, şi de Aulus Caecina Alienus, de asemenea la origine comandant de legiune. Născut în anul 12 d.Hr., Aulus Vitellius, după ce legiunile comandate de el pe Rin îl aclamaseră ca *imperator*, dobândise sprijinul întregii armate din zona germanică, al trupelor şi populaţiilor din Gallii, Britannia.

Hispanii. În valuri succesive, forţele vitelliene, din care făceau parte şi numeroşi auxiliari germanici, pătrunseseră în peninsula italică. Două zile după Bedriacum (Tac., *H.*, 2, 39 – 45), Otho se sinucide ca un erou stoic (*ibid.*, 2, 46 – 49). Senatul a fost constrâns să-i confirme lui Vitellius puterea imperială (Tac., *H.*, 2, 52 – 55). De la început, Vitellius contează pe suportul neronienilor intransigenţi şi face paradă de un neronism autentic, chiar radical.

Vitellius a ajuns la Roma, unde a încartiruit 60.000 de soldaţi, în iulie 69 d.Hr. Aparţinea şi el unei familii care intrase în senat sub August şi fusese el însuşi consul în 48 d.Hr. În ochii multor neronieni, Vitellius trecea drept restauratorul autentic al neronismului. De altfel, după ce intrase în Roma în veşmânt militar, înconjurat de stindarde şi de soldaţi cu armele ostentativ descoperite, Vitellius a organizat alegeri de magistraţi pentru următorii zece ani, a intrat în posesia pontificatului maxim şi s-a proclamat consul perpetuu. Vitellius a oferit un sacrificiu manilor lui Nero şi a

cerut unui citared renumit să cânte pe versuri alcătuite de ultimul Iulio-Claudian (Suel., *Vit.*, 11). Cu toate acestea, deşi influenţat simţitor de libertul Asiaticus şi deşi a reconstituit societăţile artistice neroniene (Suet., *Vit.*, 12, 1; DC, 65, 4, 1), Vitellius a evitat să propage o mentalitate elenizantă. În schimb, a preconizat un acuzat populism regal, a trimis la supliciu cavaleri cămătari şi publicam, a executat centurioni, pretorieni othonieni, a reprimat senatori şi căpeteniile insurecţiei odinioară dirijate de Vindex (Suel., *Vit.*, 14, 1 – 5; Tac., *H.*, 2, 94, 2). A accentuat presiunile fiscale şi a provocat nemulţumiri printre militarii armatei danubiene, întrucât a reformat cohortele pretoriene, în sensul înlocuirii soldaţilor originari din Italia prin cei ai trupelor aduse de pe Rin. Opinia publică senatorială şi ecvestră a fost de asemenea profund vexată. Notabilii provinciali s-au raliat opoziţiei antivitelliene. Trebuiau eliminate complet neronismul fără Nero şi populismul autocratic afişat de Vitellius.

De altfel, la 1 iulie 69, la Alexandria s-a produs o nouă dizidenţă. Numeroasele şi performantele forţe militare din Orient, angajate într-un război purtat împotriva iudeilor răsculaţi, începuseră prin a jura credinţă lui Vitellius (Tac., *H*, 2, 74, 1). Dar prefectul Egiptului, Tiberius Iulius Alexander, şi, în special, guvernatorul Siriei, fost consul suffect în 66 d.Hr., în speţă Gaius Licinius Crassus Mucianus, descendent al unui Mucianus adoptat de un Licinius Crassus, îl hotărăsc pe Titus Flavius Vespasianus să se revolte. Un nou război civil se declanşa. Viitorul împărat Vespasian, cândva, astfel cum am arătat mai sus, fidel al lui Gaius-Caligula, provenea dintr-o familie de rang ecvestru. Am remarcat în alt capitol că Vespasian descindea dintr-un fost soldat roman. Tatăl lui fusese un funcţionar de vamă din ţinutul sabin. În 67 d.Hr., primise comanda trupelor care reprimau insurecţia iudeilor. Aşadar, Vespasian a fost proclamat împărat la Alexandria şi în întreg Orientul, roman. Mucianus porneşte spre Italia cu o parte din trupele romane din Est. Armatele romane din peninsula balcanică, anterior credincioase lui Otho, intră şi ele în secesiune.

Sunt influenţate de către Marcus Antonius Primus, legat de legiune, aventurier, originar din Tolosa gallică (Tac., *H.*, 2, 85 – 86; 3, 1 – 5). Era poreclit Beccus, cioc de pasăre (Suel., *Vit.*, 18). Ceea ce va da în franceză termenul „bec”. Armata din zona illyrică pătrunde în peninsula italică, sub comanda lui Antonius Primus şi, în octombrie 69, în apropiere de Bedriacum şi de Cremona, înfrânge forţele vitellienilor (Tac., *H.*, 3, 15 – 35). Trebuie precizat că o parte din armata Rinului era angajată în combaterea unei insurecţii naţionaliste antiromane, izbucnite în Germania romană. Gallia narboneză şi Hispania trec de partea lui Vespasian. Însă Vitellius nu cedează repede puterea. Cohortele urbane şi ale vigiliilor, cei mai mulţi senatori şi cavaleri se raliază lui Flavius Sabinus, prefectul Romei, fratele mai vârstnic al lui Vespasian. Soldaţii vitellieni îi înving şi incendiază Capitoliul, unde se adăpostiseră partizanii lui Vespasian şi ai lui Flavius Sabinus. Acesta din urmă este decapitat (Tac., Zf., 3, 69 – 77). Însă forţele lui Antonius Primus ajung la porţile Romei, unde au loc lupte violente. Datorită populismului regal accentuat, Vitellius avea sprijinul plebei de rând a Romei, pe care Tacit o califică drept „vulgul orăşenesc”, *uolgus urbanum*. Săracii Romei iau armele în sprijinul lui Vitellius (Tac., *H.*, 3, 80, 1). În decembrie 69, trupele lui Antonius Primus pătrund în Roma, unde au loc crude lupte de stradă (Tac., //., 3, 82 – 84). Vitehienii sunt biruiţi. Însuşi Vitellius este capturat, insultat cumplit. I se pune o funie la gât, este târât dezbrăcat de hainele lui sfâşiate, omorât şi tăiat în bucăţi (Tac., Z/., 3, 84 – 86; Suet., *Vit.*, 17 – 18). Trupul ciopârţit al lui Vitellius a fost agăţat de un cârlig şi azvârlit în Tibru. Trist final al unui teribil conflict politico-militar! în numele lui Vespasian, Domiţian, cel de al doilea fiu al noului împărat, preia puterea.

Neronismul fără Nero, populismul regal, autoritarismul despotic eşuau iremediabil. Numeroşi cercetători au încercat să întocmească bilanţul acestui crâncen război civil, care aproape a destabilizat Imperiul. Ne referim îndeosebi la Paul Petit şi la Michel Christol-Daniel Nony. Am semnalat şi noi textul lui Tacit, care reliefează descoperirea arcanului

Imperiului: un împărat poate fi proclamat şi impus din afara Romei. Pretorienii, care lichidaseră trei principi – Gaius-Caligula, Nero şi Galba –, după ce asiguraseră accesul la puterea imperială a trei cezari – Gaius-Caligula, Claudiu şi Nero – au fost depăşiţi şi biruiţi de legiuni din provincii. Concomitent, *s-a relevat, în chip manifest, că temelia puterii Principatului rezida în armată*. Caracterul militar al regimului s-a dezvăluit astfel progresiv. Michel Christol şi Daniel Nony reliefează că între doi fraţi, Flavius Sabinus, prefect al Romei, deci la apogeul carierei senatoriale, şi Flavius Vespasianus, comandant al armatei din Iudeea, a fost privilegiat, fără ezitare, cel de al doilea. Plebea şi senatul Romei au trebuit să înţeleagă că nu decideau cine să fie principe. Imperiul devenea o monarhie militară *de facto*, care era obligată să vegheze la aprovizionarea şi la distracţiile Romei, respectând *pro forma* senatul şi mai ales utilizând senatori, cavaleri, notabili pentru gestiunea statului. În sfârşit, s-a demonstrat contrariul celor luate în considerare anterior de către Nero: sângele lui August şi apartenenţa la vechea aristocraţie nu erau indispensabile celui ce asuma cârmuirea Principatului. În sfârşit, războiul civil din 68 – 69 a scos la iveală şi a acutizat numeroase divergenţe fratricide, politice, sociale, doctrinare. Ca şi simbioza între civilii provinciilor şi militarii încartiruiţi în ele. Soldaţii legiunilor, de regulă italici rurali la origine, au suferit presiunea provinciilor unde se aflau în garnizoană: pe Rin, în Orient. Soldaţii, printre care figurau şi auxiliari încă neromanizaţi solid, cadrele medii, centurioni şi tribuni militari, au determinat să acţioneze comandanţii, membri ai ordinului senatorial. Pentru prima oară în istoria Imperiului, provinciile, romanizate ori elenizate, au intervenit în jocurile pentru puterea supremă. Militarii înşişi s-au învederat ca divizaţi: oştenii legiunilor, prin excelenţă italici din zone rurale, s-au contr-apus pretorienilor, mai bine retribuiţi, supuşi unui serviciu militar mai scurt şi recrutaţi adesea în oraşele peninsulei.

Luptele fratricide au sfâşiat meleagurile provinciale. În Gallii, s-a manifestat discordia între cetăţile bogate, intens

civilizate şi romanizate din sud, şi triburile mai puţin evoluate din nord, care au făcut cauză comună cu forţele militare romane de pe Rin. Militarii auxiliari germanici şi chiar cei din legiuni au prădat nemilos oraşe opulente nu numai din Gallii, ci şi din Italia. În Roma însăşi, la sfârşitul Principatului vitellian, s-au ciocnit violent plebeii nevoiaşi, care practic l-au constrâns pe Vitellius să continue o luptă pierdută, pe de o parte, şi senatorii, cavalerii, esenţialul „clasei politice”, hotărâte să îmbrăţişeze cauza lui Vespasian. Facţiunea neronienilor fără Nero s-a divizat de asemenea ireversibil.

Unii neronieni au sfârşit prin a trece în tabăra lui Vespasian. Rezultatul a fost dispariţia completă a opţiunii şi facţiunii neroniene. Vespasian, în pofida obârşiei sale modeste, a emers, încă din Orient, ca exponentul moderaţiei antineroniene dar şi al vârfurilor societăţii şi al reinstaurării ordinii în Imperiu. Atât el, cât şi Mucianus au fost activ susţinuţi de mici monarhi clientelari ai Romei, de înalţă funcţionari provinciali, ca Iulius Alexander, de notabilii din Siria şi din Asia Mică, ostili lui Nero, şi de ofiţerii superiori, care le-au raliat armata Dunării. În Italia, Vespasian a dobândit iute sprijinul nu numai al senatorilor şi cavalerilor marcanţi, ci şi al burgheziei municipale. Cum am mai arătat, cumplitul război civil – dacă nu războaiele civile? – din 68 – 69 d.Hr. Perturbase – sau perturbaseră – grav nu numai economia, ci şi climatul mental al Imperiului. Pentru prima oară în istoria Imperiului, armatele provinciale lăsaseră slab apărate graniţele statului roman. Încât au fost favorizate rebeliuni antiromane ori atacuri ale populaţiilor învecinate teritoriilor romane. În drum spre Italia, unde legiunile din Illyricum au dus la bun sfârşit conflictul cu vitellienii, înainte de sosirea întăririlor trimise din Orient, Mucianus a respins o invazie la sudul Dunării a dacilor şi a sarmaţilor. Mucianus va deveni principalul sfetnic al lui Vespasian. Fără eforturi majore, el va anihila influenţa politică a lui Antonius Primus.

Vespasian (*69 – 79* d.Hr.)

Începuturile noului Principat, cel al lui Vespansian, au fost dificile, din mai multe puncte de vedere. Între decembrie 69

şi octombrie 70 d.Hr., moment când Vespasian a sosit la Roma, Imperiul a fost guvernat de la distanţă, din afara Romei. Vespasian veghea din Orient, dar gestionarea cotidiană revenea lui Mucianus, care a trebuit să calmeze ambiţiile lui Antonius Primus şi aroganţa vădită de către Domiţian, fiul împăratului. Oraşul a fost totuşi bine aprovizionat, datorită grâului venit din Egipt, iar armata a fost trimisă la frontiere.

Legiunile, ale căror efective sporiseră excesiv în timpul conflictelor cetăţeneşti, au fost epurate, restructurate, supuse disciplinei riguroase şi redistribuite. Cei mai mulţi soldaţi ai lui Vitellius au fost trimişi la vatră. Propriilor militari, Vespasian le-a impus disciplină şi austeritate (Suel., *Vesp*.

8, 3). Numeroşi cetăţeni romani din provincii sunt recrutaţi în legiuni, unde italicii nu mai deţin un primat ostentativ. De altfel, Vespasian a trebuit să lichideze, în Imperiu, sechelele sfârşitului domniei lui Nero şi ale anilor ’68 – 69 d.Hr., care favorizaseră mişcări secesioniste primejdioase. În zona renană, batavul Gaius Iulius Civilis, de altminteri cetăţean roman şi prefect al unei cohorte auxiliare, începe prin a sprijini pe Vespasian, ca ulterior să răscoale împotriva Romei pe compatrioţii săi, la care se asociaseră germanii liberi, de pe malul drept al Rinului, ca bructerii, stimulaţi de profetă Velleda, chattii şi alţii. Li se raliază şi triburi gallice, treverii lui Iulius Classicus şi Iulius

Tutor, lingonii lui Iulius Sabinus. Trupe romane se revoltă şi se unesc cu rebelii, care obţin succese militare relevante şi ajung să controleze linia Rinului. Civilis începe prin a pretinde că întemeiază un „imperiu al Galliilor”, *imperium Galliarum*, ca ulterior să declare că intenţionează făurirea unui regat barbar. Această veleitate, ca şi jafurile practicate de germanii liberi, resuscită în Gallii vechiul reflex antigermanic, generat încă în vremea lui Ario vist Delegaţii cetăţilor şi triburilor gallice decid să rămână fideli Romei, care, în raport cu jugul germanic, constituia în ochii lor ceea ce francezii definesc ca Je moindre mal”. La sfârşitul lui 70 d.Hr., armata romană comandată de Quintus Petilius Cerialis

zdrobeşte şi lichidează rebeliunea lui Civilis, Tutor, Classicus şi Iulius Sabinus. Pe de altă parte, încă din 67 d.Hr., iudeii se revoltaseră. Vespasian comanda forţele romane trimise împotriva lor. În 70 d.Hr., în fruntea a patru legiuni, a asediat un Ierusalim apărat de o populaţie fanatizată, deşi divizată între facţiuni rivale. Templul a fost incendiat şi, la 8 septembrie, oraşul cade complet în mâinile romanilor. Ierusalimul a fost jefuit, incendiat, sistematic distrus. Rebelii au fost pretutindeni hăituiţi, ucişi sau vânduţi ca sclavi. Se opinează că, în acest război, ar fi pierit cel puţin un milion de iudei. Unele focare de rezistenţă au subsistât. Celebra fortăreaţă Masada nu a fost cucerită decât în mai 73 d.Hr., după ce ultimii săi apărători s-au sinucis.

Am relevat că Vespasian provenea din rândurile burgheziei italice relativ modeste. Vespasian străbătuse o carieră strălucită: fusese consul suffect în 59 şi proconsul al Africii în 62 d.Hr. Avea şaizeci de ani, era voinic, onest, puţin greoi, hotărât să servească statul. Nu numai prin origine, ci şi prin comportament, după părerea noastră, Vespasian ne aminteşte de un alt sabino-roman celebru, Cato cel Bătrân. Rămăsese fidel lui Nero în 68 d.Hr. Îl trimisese însă pe Titus, fiul său, să-l salute pe Galba, la Roma (Suet., *Tit.*, 5, 3).

Vespasian a început prin a reabilita şi venera memoria lui Galba. De fapt, Vespasian şi-a propus un Principat de inspiraţie augusteică. Însă, cum a remarcat Paul Petit, modelul era August din ultimii ani ai vieţii acestuia. Într-adevăr, s-a recurs la un autoritarism pregnant, energic conceput, represiv la nevoie, centrat însă pe efortul de a pune în operă o gestionare eficientă a Imperiului. În primul rând Vespasian concentrează în mâinile sale numeroase competenţe, deşi nu a asumat foarte rapid puterea tribuniciană şi titlul de „părinte al patriei” (Suet, *Vesp.*, 12, 4). Cu excepţia anilor ’73 şi 78 d.Hr., Vespasian asumă consulatul. În anii 73 – 74, după exemplul lui Claudiu, exercită demnitatea de cenzor. În această calitate lărgeşte limitele pomeriale ale Romei. De asemenea restructurează senatul şi ordinul senatorial. Elimină din curie pe indezirabili, inclusiv fii de liberţi, strecuraţi în senat sub

protecţia tulburărilor din 68 – 69. Emerge tin nou senat, mai auster, mai puţin aristocratic decât cel al Iulio-Claudienilor. Sunt recrutaţi pentru senat cavaleri, ofiţeri şi notabili din Italia şi din provinciile occidentale. Aurelius Victor va susţine că, înainte de acea „alegere a senatului”, *lectio senatus*, efectuată de Vespasian şi de Titus în 73 – 74 d.Hr., ordinul senatorial se redusese la două sute de familii, ca efect al masacrelor şi expulzărilor, sărăcirii anumitor familii, stingerii naturale a celor fără copii. După cenzura principelui, s-ar fi ajuns la o mie de familii senatoriale (Aur. Vict, *Caes.*, 9, 9). Prin urmare, senatul a fost efectiv reînnoit Printre membrii cei mai cunoscuţi ai acestei noi promovări sociale s-au numărat tatăl împăratului Traian, Iulius Agricola, socrul lui Tacit, şi bunicul viitorului principe Marcus Aurelius. Titulatura, *formula* imperială, dobândeşte acum o structură standardizată, canonică şi ilustrativă pentru potenţarea autoritarismului. *Imperator*, definitiv adoptat ca prenume, şi *Augustus* încadrează numele împăratului. *Caesar*, refuzat de Vitellius, în virtutea ideilor lui populiste, este de asemenea înserat obligatoriu *în formula*. Articularea clară a titulaturii se asocia strădaniilor de a instituţionaliza cu pregnanţă Principatul, deşi acesta continua să nu posede o denumire juridic structurată. Reflexul acestui efort de instituţionalizare s-a concretizat într-un text, parţial conservat şi mai sus amintit, aşa-numita „lege curiată despre imperiul lui Vespasian”, *lex curiata.de imperio Vespasiani*, denumire consacrată numai de vremurile noastre. Se implica esenţialmente un senatusconsult, menit să legitimeze puterile lui Vespasian. Se reluau şi se consacrau în text competenţele preluate de la predecesori, cu referiri constante la August, Tiberiu şi Claudiu (să observăm că sunt menţionaţi cezarii tradiţionalişti!) şi se legitimau *a posteriori* actele făptuite de împărat după 1 iulie. Au existat, sub principii anteriori, alte asemenea „legi”? Au fost ele promovate şi de succesorii lui Vespasian? Nu dispunem de dovezi care să ateste sau să conteste emergenţa unor asemenea „legi” de investitură. Fundamental este însă un alt fapt: Vespasian se considera de

fapt investit şi îşi aniversa puterea supremă de la 1 iulie, „ziua imperiului”, *dies imperii*, şi nu de la data investiturii senatoriale, dobândite la sfârşitul anului 69, aşadar pe baza „zilei principatului”, *dies principatus*. Acest fapt dezvăluia vocaţia autocratică a Principatului şi conota temelia lui militară. Se recunoştea, aproape explicit, că militarii făuresc un nou principe. Foarte revelatoare este şi strădania obstinată a lui Vespasian de a asigura ereditatea *de facto* a puterii principelui şi de a crea o nouă dinastie, cea flaviană. Se profita de oboseala generală, consecutivă războiului civil, ca şi de progresele ideii dinastice în rândurile armatei şi mulţimilor Imperiului. După căderea Ierusalimului, Titus, cel dintâi fiu al lui Vespasian, a fost consul de şapte ori, începând din 70 d.Hr. Şi a fost investit cu un *imperium* proconsular, dublat de puterea tribuniciană. A fost asociat la cenzură şi a fost desemnat ca prefect al pretoriului, deşi nu era cavaler. Conferirea acestei prefecturi unui senator se realizase prima oară în 70 d.Hr. În sfârşit, cel de al doilea fiu, Domiţian, în care Vespasian totuşi nu avea încredere, a conservat supranumele de *Caesar*, acordat lui după lichidarea lui Vitellius, şi a exercitat de şase ori consulatul, ordinar sau eponim în 73 d.Hr., suffect, în alţi ani (Suet., *Tit.*, 6, 1 – 2; *Dom.*, 1 – 2).

Dar aspiraţia constantă, permanent manifestată de către Vespasian, de a asigura ereditatea Principatului pentru ginta flaviană a întâmpinat o dârză rezistenţă în mediile intelectuale stoice, printre astrologi şi printre vestigiile vechii aristocraţii şi chiar printre anumiţi exponenţi ai celei noi. Anterior se acceptase, cu reticenţe în orice caz, ereditatea Iulio-Claudienilor, devenită, sub ei, o cutumă nescrisă (Tac., *An.*, 13, 1, 1). Intelectualii şi aristocraţii dispreţuiau însă o familie de obârşie modestă, cum era cea a Flavienilor, manifestau condescendenţă faţă de împărat. Se distingea, în această privinţă, ginerele lui Thrasea, Helvidius Priscus, senator stoic (Suet, *Vesp.*, 15, 2). Vespasian nu corespundea canoanelor adoptate în privinţa bunului conducător şi, pe de altă parte, câştiga teren doctrina înlocuirii monarhiei. În fapt ereditare cu Principatul electiv,

încercat anterior să fie aplicat de către Galba. Stoicii pledau cu fervoare în favoarea acestor idei. Cinicul Demetrius le împărtăşea ideile (Suet., *Vesp.*, 13, 4). Helvidius Priscus a fost iniţial relegat şi ulterior obligat să se sinucidă, în pofida unui aşa-zis contraordin al lui Vespasian (Suel., *Vesp.*, 15, 3). Au fost expulzaţi din Roma filosofii – stoici, cinici – şi astrologii. În sfârşit, fostul general al lui Vitellius, trecut în tabăra flaviană, Aulus Caecina, a fost străpuns cu sabia, la plecarea de la un dineu, unde fusese invitat de prefectul pretorienilor, adică Titus. Este adevărat că Titus era în posesia unor dovezi scrise, din care rezulta că Aulus Caecina plănuia o rebeliune a militarilor, parţial nemulţumiţi de austeritatea prescrisă de către Vespasian (Suel., *Tit.*, 6, 3). În definitiv, cumularea competenţelor tradiţionale ale principelui, combinată cu acapararea prefecturii pretoriului şi a consulatului, traducea nu numai accentuarea autoritarismului, ci şi strategia sistematică destinată păstrării puterii în cadrul aceleiaşi familii. *Autoritarismul potenţat s-a conjugat însă cu grija pentru o gestionare minuţioasa, performanta, dar austeră, parcimonioasă până la avariţie, a Imperiului.*

Vespasian a aflat finanţele Imperiului ruinate. El a întreprins o politică de redresare meticuloasă, sistematică, exagerat de insistentă, a finanţelor. S-a iniţiat o revizuire migăloasă a fiscalităţii. Conduita lui Vespasian însuşi atesta chibzuinţă (Suel., *Vesp.*, 16 – 21). Nu îi lipseau însă un anumit umor, puţin rudimentar, şi un nivel cultural mulţumitor, deoarece recita versuri greceşti (Suel., *Vesp.*, 22 – 23). Tolera moravurile disolute, reprobabile, ale lui Licinius Mucianus (Suel., *Vesp.*, 13, 1), însă, în general, a încercat să stopeze derapajul moralităţii publice (Suel., *Vesp.*, 11). Împăratul calcula la 400 de milioane ori chiar la 40 de miliarde de sesterţi nevoile anuale financiare ale statului (Suet., *Vesp.*, 16, 6). Avuţiile Iulio-Claudienilor au fost integrate bunurilor puterii imperiale. S-au utilizat recensăminte şi cadastrări riguroase şi s-a încercat recuperarea parcelelor de pământ abuziv însuşite de particulari. În provincii, gestionarea domeniilor imperiale a

fost atent structurată sub conducerea procuratorilor şi administratorilor, *conductores*. Exploatarea minelor, monopol de stat, a fost eficient reglementată în Hispanii. Scutirile de impozite, acordate de Galba în Gallii, de Nero în Grecia, au fost suprimate. Impozitul direct, achitat de provincii, a fost dublat şi numeroase oraşe din segmentul elenofon al Imperiului şi-au pierdut imunităţile fiscale. S-au creat toalete publice, supuse unor taxe încasate de fisc, aşa-numitele vespasiane. Orice mijloc era adecvat redresării fiscului şi altor trezorerii (Suet., *Vesp.*, 16 – 23; DC, 66, 8 – 14). Cu toate acestea, uneori Vespasian a manifestat generozitatea, căci a completat, din resursele fiscului, censul unor senatori sărăciţi, care riscau să-şi piardă locul din senat, şi a creat un învăţământ de stat. Profesorii primeau retribuţii anuale de 100.000 de sesterţi, sumă enormă în raport cu salariile dascălilor particulari. Poeţi, artişti, arhitecţi au fost abundent recompensaţi din veniturile fiscului (Suet., *Vesp.*, 17 – 19). Pe de altă parte, Vespasian a fost un constructor performant. Nu numai că în întreg Imperiul au fost reclădite numeroase oraşe, năruite de seisme ori de incendii, însă a fost îmbunătăţită amenajarea taberelor militare, a castrelor, reconstruite în piatră pe Rin şi pe Dunăre, şi s-au deschis numeroase şosele de importanţă fie strategică, fie comercială, în Asia Mică şi în Africa. La Roma a fost restaurat Capitoliul, la primele lucrări participând personal, ca simplu muncitor, însuşi Vespasian. Au fost reconstituite arhivele distruse de pe Capitoliu. Spre indignarea senatorilor, dirijarea lucrărilor a fost încredinţată lui Vestinus, un cavaler. Au fost ridicate un nou for, un templu al Păcii, au fost reluate lucrările la templul consacrat lui Claudiu, de pe colina Caelius, întrerupte de Nero, ca şi construirea unui gigantic amfiteatru, Coloseul. Pretutindeni administraţia lui Vespasian a favorizat romanizarea şi urbanizarea. În Orient, cetăţenia romană a fost conferită multor notabili bogaţi. Numeroase oraşe au primit denumirea de Flavia. Au fost înfiinţate colonii în Tracia, Moesia, Dalmaţia, Pannonia, la Sirmium şi Siscia, în Gallii, chiar la helveţi, în Sardinia, în Africa romană, în Italia. Ne

referim la Reate (azi Rieti), localitatea unde se născuse Vespasian, la Paestum. În Hispanii se constată propagarea tribului Quirina, cel al lui Vespasian, adică promovarea socială şi juridică a multor indigeni. De altfel, în 74 d.Hr., Vespasian a acordat statutul „latin”, prag al conferirii cetăţeniei complete, tuturor cetăţilor peregrine din Hispanii. Cu sagacitate, Paul Petit nota că, între August şi Hadrian, niciun împărat nu a cunoscut atât de temeinic provinciile ca Vespasian. Deşi personal sceptic, dar hotărât să potenţeze autocraţia, Vespasian a încurajat cultul imperial şi l-a organizat solid în provinciile senatoriale din Occident Au fost instalate adunări provinciale şi flamini ai cultului în Gallia narboneză, Baetica şi în Africa proconsulară. Regimul politic al lui Vespasian nu s-a reliefat nici blând, nici tolerant, nici „liberal”, dar s-a vădit eficient, capabil să redreseze şi să determine propăşirea Imperiului. În pofida arborării respectării senatului, Vespasian s-a bazat îndeosebi pe cavaleri. Într-o dispută dintre un cavaler şi un senator, Vespasian a exclamat că nu se cuvine ca un senator să fie injuriat însă orice cetăţean are dreptul să riposteze când este jignit (Suet., *Vesp.*, 9, 3).

La 23 iunie 79 d.Hr., Vespasian s-a stins din viaţă, pradă unor accese de febră şi tulburărilor intestinale. S-a comportat demn, însă, când a făcut efortul de a se ridica din pat a murit în braţele celor din jur. Stop cardiac? Oricum, i-a succedat Titus, care era de fapt coregent al Imperiului.

Titus (*79 – 81* d.Hr.)

Titus avea aproximativ patruzeci de ani. Ca prefect al pretoriului se comportase cu deosebită asprime. Dusese o existenţă agitată în timpul Principatului lui Nero. Suetoniu observă că mulţi se temeau de moravurile lui disolute, de *luxuria*, atestată înainte de asumarea Principatului, de gustul lui pentru risipă şi rapacitate, ca şi de excesele lui pederastice. Bisexual, avea o legătură susţinută cu regina iudee Berenice, sora lui Herodes Agrippa H, în care mulţi întrevedeau o nouă Cleopatră (Suet., *Tit.*, 7, 1). Încât opinia senatorială se întreba dacă Titus nu va fi un alt Nero. Dar, dimpotrivă, izvoarele consemnează că, după accesul la

Principat, Titus ar fi făcut dovadă de toleranţă şi moderaţie. Nu ar fi adoptat măsuri represive şi, împotriva impulsului său, s-ar fi despărţit de regina Berenice, îndepărtată din Roma (Suet, *Tit.*, 7, 2 – 6). Încât Titus Flavius Vespasianus, cum se numea de fapt, ar fi fost calificat ca „iubirea şi desfătările speciei umane”, *amor ac deliciae generis humani* (Suet, *Tit.*, 7, 1). Regretatul Pierre Grimal remarca însă că împăraţii elogiaţi de sursele literare antice sunt tocmai cei care au „domnit” foarte puţin. Este şi cazul lui Titus. Se pare totuşi că Titus se străduia efectiv să fie popular şi că dorea să se facă iubit Nutrea veneraţie pentru zeiţa egipteană Isis şi pentru boul Apis. De aceea se presupune că, pe termen lung, proiecta să pună în operă o politică orientalizantă, în opoziţie cu strategia italică şi occidentalizantă a tatălui său. Inscripţiile descoperite în Orient, mai ales în Asia Mică şi în Cipru – unde cultul lui Titus a fost corelat celui al Afroditei, patroana insulei – denotă popularitatea acestui principe în compartimentul elenofon al Imperiului.

În ultimă instanţă, Titus nu a diminuat în niciun fel autoritarismul imperial. Sau, cum reliefa Paul Petit, „despotismul paternalist” al tatălui său. Numeroase catastrofe au marcat scurta „domnie” a lui Titus: erupţia Vesuviului, la 24 august 79, care a distrus Pompei, Herculanum şi Stabiae, un grav incendiu şi o epidemie de ciumă la Roma, în 80 d.Hr. Măsurile adoptate de principe, cu aceste prilejuri, au contribuit la alcătuirea legendei favorabile a lui Titus. De altfel Titus a izbutit să golească trezoreria statului, sistematic umplută de către tatăl său. A cheltuit sume considerabile pentru construirea şoselelor, restaurarea apeductelor, începerea lucrărilor în vederea realizării ternelor pe locul unde se afla *domus aurea*, parcul-palat-paradis al lui Nero, a arcului de pe *uia sacra*. Titus a inaugurat, în 80 d.Hr., prin jocuri somptuoase, celebrul amfiteatru, început de Vespasian. Ne referim la *Flauium amphitheatrum*, care avea o capacitate de 50.000 de locuri pentru spectatori (Suet., *Tit.*, 7, 7). În Evul Mediu, acest amfiteatru a primit denumirea de Coloseu. Această prodigalitate, *munificentia*, era însă foarte costisitoare. S-a

ferit să încredinţeze misiuni importante fratelui său Domiţian, deşi îl desemnase ca succesor. A murit pe neaşteptate la 13 septembrie 81 d.Hr., poate ucis de o viroză prost tratată (Suel., *Tit.*, 10-Îl).8

Domiţian (*81 – 96* d.Hr.)

Dacă putem da crezare izvoarelor literare antice, întreaga opinie publică a deplâns moartea lui Titus. Nu a existat decât o singură excepţie: fratele mai tânăr şi succesorul defunctului principe, Titus Flavius Domitianus, în vârstă de treizeci de ani. Domiţian era, de mult timp, marcat de cezarită. Era vanitos, foarte autoritar, violent. Progresiv Domiţian a devenit victima unei forme destul de acute de paranoia, combinată cu tendinţe schizoidice. Deşi nu a pierdut niciodată totalmente contactul cu realităţile. Manifesta însă o puternică manie a persecuţiei, pe lângă comportări deosebit de bizare. Chiar de la începutul „domniei", obişnuia să se retragă mai multe ore în camera sa, ca să prindă muşte, pe care le străpungea cu un „condei", *stilus*, foarte ascuţit. Astfel, întrebat dacă se află cineva împreună cu principele în locul de taină al acestuia, cu umor Vibius Crispus a răspuns: „nici măcar o muscă", *ne muşcam quidem* (Suet., *Dom.*, 3, 1). Cum am mai arătat, sub tatăl şi fratele său, beneficiase de onoruri şi demnităţi, însă de nicio putere reală. Ceea ce îl înăcrise, îi generase un apăsător complex al lui Iuda. Suetoniu opinează că însuşirile pozitive, virtuţile lui Domiţian, în cursul domniei s-au transformat în vicii. Necesităţile financiare, pe lângă înclinările sale naturale, l-au transformat în rapace, iar spaima de comploturi, într-o fiinţă crudă, *metu saeuus* (Suet., *Dom.*, 3, 3). În timpul Principatului lui Titus urzise intrigi împotriva fratelui său, iar când acesta a căzut grav bolnav, chiar înainte de deces, a ordonat să fie considerat mort (Suel., *Dom.*, 2, 6). A preluat repede puterea, căci a fost uşor recunoscut ca *imperator* de pretorieni şi apoi de către senat.

Fără a conferi Principatului său o coloratură orientalizantă, ostentativ elenistică, Domiţian a întreprins o politică sistematic antisenatorială. Şi-a alienat destul de

repede majoritatea senatorilor. Nu numai a vestigiilor senatului augustele şi iulio-claudian, ci şi a noilor membri ai ordinului senatorial, introduşi în curie de către tatăl său. Se bizuia pe elitele provinciale, în special pe cele din Gallia narboneză şi din Baetica, dar şi pe militari, cărora le-a mărit solda cu 25%, trecându-se de la 225 de denari la 300 de denari anual pentru fiecare soldat din legiune (Suet., *Dom.*, 7, 5). A controlat cu stricteţe guvernatorii de provincie, care s-au văzut obligaţi să fie cinstiţi şi dezinteresaţi (Suel., *Dom.*, 8, 3). Domiţian a schiţat chiar o tactică a descentralizării Imperiului. Într-adevăr a fost înfiinţată o procuratelă de provincie, cea a gladiatorilor de la Alexandria. Asemenea funcţiuni nu existaseră până atunci decât la Roma. A întreprins o politică fiscală apăsătoare, sub impactul crizei de lichidităţi, pricinuită de prodigalităţile lui Titus şi de propriile cheltuieli exorbitante.

Domiţian. A promovat sistematic ordinul ecvestru. A introdus la conducerea birourilor cancelariei imperiale, *scrinia*, cavaleri, în locul ori alături de liberţi, dezvăluind astfel că ele gestionau administrarea statului, şi nu a averii principelui. Aparatul funcţionăresc al Principatului, existent în paralel şi într-o concurenţă favorabilă sieşi cu cel tradiţional, a fost consolidat şi instituţionalizat făţiş. Perceperea impozitului de 5% pe moşteniri, anterior încredinţată publicanilor, a fost preluată de un procurator cavaler. S-a utilizat principiul ca fiecărui funcţionar, senator sau cavaler, să i se adauge un adjunct, recrutat din ordinul ecvestru şi sortit controlării şi secondării şefului lui direct. Conducerea unor armate şi expediţii militare importante a fost încredinţată anumitor cavaleri. Un procurator ecvestru a gestionat un timp provincia senatorială Asia, în locul proconsulului. Practic, birocraţia imperială a început să capete amploare. Albino Garzetti nota că experienţa despotismului integral şi impulsionarea birocraţiei, operate de către Domiţian, au rămas cuceriri permanente în drumul parcurs de Principat spre Dominat. Reiterăm observaţia că propensiunea vădită de Domiţian pentru cultura elenică şi simpatia principelui faţă de Nero, chiar introducerea de

orientali în senat, nu echivalau cu asumarea ostentativă a patinei elenistice. De altfel Domiţian şi-a propus reformarea moravurilor, în spiritul cutumei tradiţionale. Astfel a penalizat devierile vestalelor de la obligaţia prezervării virginităţii lor (Suel., *Dom.*, 8, 4). Chiar Cornelia, Marea Vestală, dovedită de încălcarea statutului preoteselor Vestei, după tui obicei străvechi, a fost îngropată de vie, pe când seducătorii săi au fost biciuiţi până au murit (Suet., *Dom.*, 8, 5).

În orice caz Domiţian a afirmat ostentativ autocraţia, orânduirea absolutistă a statului roman, despotismul teocratic. Se conjugau aici megalomania paranoică a cezarului şi un efectiv program de idei, o doctrină. Iată pentru ce, mult mai târziu, Malalas îl va proclama pe Domiţian „filosof marcant”, *philosophas ăkros* (*Chron.*, 10, 340). Or această doctrină era cea a teocraţiei despotice, a autodivinizării. Principele îşi începea instrucţiunile furnizate procuratorilor în felul următor: „stăpânul şi zeul nostru porunceşte ceea ce urmează”, *dominus et deus noster hoc fieri iubeţ* (Suet., *Dom.*, 13, 4). Diverse izvoare literare antice relevă că Domiţian a impus să fie calificat oficios, „stăpân şi zeu”, *dominus et deus*. A fost cel dintâi principe care s-a autozeificat limpede în viaţă fiind (Hier., *Chron*. *Abr*., p. 190, CCXVI Olymp., an VI, 86; DC, 67, 13; Eutr., 7, 15; Aur. Vict., *Caes*., 11, 2; Oros., *Hist*., 7, 10, 2; 5; lord., *Rom*., 265 etc.). Domiţian simula uneori (paranoicii sunt ipocriţi!) că refuză asemenea titluri, însă inscripţiile vremii le comportă adesea (*C.I.L.*, 6, 23454; 10, 444; *C.I.G.*, 5042, 5044). Scriitorii „de curte” ai vremii îl definesc frecvent ca „stăpân” ori „stăpânul pământurilor, al lumii”, *dominus*, *dominus terrarum*, *dominus mundi* (Mart, 1, 4. V. 2; 2, 92, v. 4; 4, 28, v. 5; 5, 2, v. 6 etc.; Stat, 5., 3, 4, v. 20; 4, 2, v. 25; 5, 1, v. 42 etc.). Practic, Domiţian confiscase consulatul. Până în 88 d.Hr., l-a asumat anual. Nu avea nevoie de o desemnare formală, întrucât, în 84 d.Hr., îşi acordase un consulat permanent pe zece ani. Nu l-a întrerupt decât în 89, 91, 93 şi 96 d.Hr. În 85 d.Hr. S-a declarat cenzor perpetuu. Consolidarea exorbitantă a puterii imperiale devenea astfel

manifestă. De această autocraţie despotică se leagă şi iniţiative care traduceau un început de dirigism economic.

Spre a lichida supraproducţia agricolă şi a sprijini podgorenii italici, mici proprietari, intens concuraţi de provinciali, un edict al lui Domiţian, din 92 d.Hr., stipula limitarea viilor în Italia şi înjumătăţirea loturilor agricole provinciale pe care se cultiva viţa de vie (Suet, *Dom.*, 17, 5; Stat., S., 4, 3, v. 11; Hier., *Chron. Abr.*, p. 191, CCXVII Olymp., an XI, 92). Se pare totuşi că o asemenea măsură dirigistă nu a putut fi aplicată. De fapt, Domiţian a fost un eficace gestionar al Imperiului, înconjurat de sfetnici pricepuţi, deşi avea tendinţa de a se îndeletnici îndeaproape de toate problemele administrative.

O politică externă activă a dublat competenta gestionare a Imperiului. Cu toate acestea, cum am arătat mai sus, autoritarismul sacralizat a fost refuzat de „clasa politică”, îndeosebi senatorială. S-a declanşat astfel o spirală a violenţelor, a represiunilor brutale, sângeroase, care au lovit şi pe rudele împăratului. Domiţian a revigorat odioasa lege despre maiestate, anterior aproape căzută în desuetudine. Se adăuga raţiunilor politice şi aprehensiunilor paranoice ale cezarului dorinţa de a profita de rezistenţele întâmpinate ca să fie spoliaţi numeroşi senatori bogaţi. Prin confiscări, Domiţian voia să finanţeze în parte cheltuielile sale excesive (Suet, *Dom.*, 12; DC, 67, 4; Oros., *Hist.*, 1, 10, 2).

Într-adevăr, pe măsură ce Domiţian îşi accentua presiunea autocratică, mediile senatoriale şi intelectuale încercau să riposteze. În 83 – 84 d.Hr. A fost executat însuşi Flavius Sabinus, căsătorit cu Iulia, fiica lui Titus, şi vărul primar al cezarului, fiul lui Flavius Sabinus, prefectul Oraşului din 69 d.Hr., suspectat că voia să-l înlocuiască pe Domiţian la cârma Principatului. De asemenea atunci a fost exilat Dion din Prusa ori Chrysostomul, primul dintre retorii şi filosofii care vor fi crunt persecutaţi de împărat. Astfel au luat naştere comploturi, descoperite şi lichidate crunt Un asemenea complot a fost anihilat în 87 – 88 d.Hr. Cu acest prilej a fost executat capul conjuraţiei, proconsulul Asiei, Gaius Vettius Civica Ceralis (*CJL.*, 6, 2065; Suet, *Dom.*, 10, 4;

Hier., *Chron. Abr.*, p. 190, CCXVfi Olymp., an. VM, 88). În 84 d.Hr., a fost rechemat din Britannia şi dizgraţiat Iulius Agricola, general performant, care stârnise gelozia lui Domiţian. O rebeliune gravă, deoarece implica forţe militare provinciale şi ameninţa cu reeditarea evenimentelor din 69 d.Hr., a izbucnit în 89 d.Hr. S-a răsculat guvernatorul Germaniei Superioare, Lucius Antonius Satuminus, sprijinit de două legiuni şi de un trib germanic (*CJL.*, 6, 2066; 1347; 3, 7397; 8, 1026; Stat, 5., 1, 1, v. 80; Suet., *Dom.*, 6; 10; *Hist. Aug.*, *Seu. Alex.*, 1; Aur. Vict, *Epit.*, 11, 9 – 10). Dar militarii erau fideli lui Domiţian. Împăratul pornise spre Rin, pe când Traian, viitorul împărat, îi aducea din Hispania o legiune în sprijin, când s-a aflat că, după câteva zile, trupele din Germania Inferioară puseseră capăt sediţiunii. Cum însă rebelii aveau complicităţi la Roma, represiunea a fost deosebit de feroce. Domiţian a supus dizidenţii la torturi cumplite: li s-au tăiat unora mâinile şi li s-au ars părţile sexuale (Suet., *Dom*, 10, 7). S-a produs un divorţ total între Domiţian şi grupările tradiţionaliste din Imperiu şi de la Rorşa (DC, 67, 11). După unele eşecuri ori semieşecuri militare, începând din 93 d.Hr., Domiţian a dezlănţuit „marea teroare”, care a durat trei ani.

S-a trecut la decimarea sistematică a grupurilor politice ostile din senat, din familia imperială. Au fost brutal persecutate mediile filosofice şi religioase nonconformiste. Au fost executaţi zece foşti consuli. Moartea şi exilul au lovit căpeteniile cercului culturalpolitic al Helvidiilor, senatori stoici, care reprobau ostentativ accentuarea masivă a autocraţiei, ereditatea în fapt a puterii imperiale, propaganda şi ideile lui Domiţian. Au fost executaţi Gaius Priscus Helvidius, fiul victimei lui Vespasian, Arulenus Rusdcus, fost discipol al lui Thrasea, Curiatus Matemus, personaj al unui opuscul ce va fi scris de Tacit şi autor de tragedii, Herennius Senecio, condamnat la moarte şi ucis în 95 d.Hr., pentru că scrisese o biografie elogioasă a lui Helvidius Priscus. Lista victimelor este lungă.

Cuprinde numele lui Salvius Cocceianus, nepotul lui Otho, Arrecianus Clemens, cumnatul lui Titus şi fost prefect al

pretorienilor, Mettius Pompedius, Aelius Lamea Plautius Aelianus, Sallustius Lucullus, Acilius Glabrio şi Telesinus, acel senator şi filosof stoic rămas fidel lui Nero până în ultima clipă. A fost executat şi Hermogenes din Tars, a cărui operă istorică era incriminată de çezar. Librarii care o copiaseră au fost crucificaţi (Suel., *Dom.*, 10, 2). Sunt exilaţi lunius Mauricus, fratele lpi Arulenus Rusticus, Fannia, fiica lui Thrasea, şi Gratilla, soţia aceluiaşi Arulenus Rusticus. De fapt, Domiţian întâmpina o rezistenţă mai organizată decât precursorii săi, în mediile intelectuale, ale acelor *doctores*, consilierii spirituali ai capilor opoziţiei. Ei sunt, cu rare excepţii, relegaţi din Roma, în 93 d.Hr”. şi ulterior din întreaga Italie (Plin., *Ep.*, 1, 5; 3, 11; 7, 19, 6; 9, 13, 2; Tac., *Agr.*, 2; 45; Gell., 15, 11, 4 – 5; Philstr., *V. Ap.*, 7, 11; DC, 67, 12 – 13). Printre surghiuniţi se număra şi filosoful stoic Epictet. Delaţiunea politică făcea ravagii teribile. Printre delatori se înscriau şi senatori ori filosofi, precum stoicul Seras, poate atras de doctrina monarhiei sacralizate (DC, 68, 1). Tacit va deplânge exilarea „profesorilor de înţelepciune” – în text *sapientiae profesoribus* –, faptul că nimeni nu mai cuteza să vorbească, din pricina proliferării spionajului, şi va spune că, precum strămoşii au văzut apogeul libertăţii, în ultimii ani ai lui Domiţian s-a ajuns la culmea servitudinii (Tac., *Agr.*, 2, 2 – 4). Sunt reprimaţi adepţii mozaismului şi ai creştinismului. Deoarece ei reprobau teocraţia imperială, despotismul sacralizat, gestionarea exigentă, prea meticuloasă, a Imperiului. În 95 d.Hr., este executat, sub acuzaţia de impietate, de „moravuri iudaice”, Flavius Clemens, vărul împăratului şi tatăl a doi fii, eventual moştenitori desemnaţi ai lui Domiţian. Soţia acestuia, Flavia Domitilla, este exilată (Suet., *Dom.*, 12, 5 – 6; DC, 67, 14; Hier., *Chron. Abr.*, p. 192, CCXVIII, Olymp., an. XTV, 94; Oros., *Hist.*, 7, 10, 1 – 6; Malalas, *Chron.*, 10, 140; lord., *Rom.*, 265). Erau oare cei doi adepţi ai creştinismului? în orice caz, tot în 95 d.Hr., este lichidat şi Epaphroditus, libertul lui Nero.

Concomitent, Domiţian a practicat o strategie urbanistică şi populistă fastuoasă, sortită să-i atragă simpatia plebei,

căreia i s-au asigurat distribuţiile frumentare şi jocuri somptuoase. În dispreţul calculelor normale, în 88 d.Hr., principele a organizat jocuri seculare, în cinstea vârstei de aur, care ar fi fost restaurată de Flavieni. Basoreliefuri descoperite în aşă-numitul palat al cancelariei ilustrează ideologia oficială teocratică. Sunt figurate „sosirea”, *aduentus*, sau „plecarea”, *profectio*, a lui Vespasian, în 70 d.Hr., şi a lui Domiţian însuşi, în 83, în prezenţa pretorienilor, însă şi a unui „geniu” al poporului, *genius populi*, şi al altuia, al senatului, *genius Senatus*. A fost consacrat un templu ginţii Flavia, care avea ca patroni pe Jupiter Capitolinul şi pe Minerva; a fost ridicat Arcul lui Titus, s-a clădit un noû palat imperial, *domus Flauia*, şi s-a început construirea unui nou for. S-a ameliorat infrastructura rutieră a Imperiului, s-au refăcut biblioteci, inclusiv cea de la Alexandria (Aur., Vict., *Epit*., 11, 4), s-a promovat mecenatul şi s-au organizat întreceri anuale între poeţi, oratori şi gladiatori (DC, 67, 1).

Palatul imperial, anturajul lui Domiţian, înspăimântate de represiuni, nu au avut totuşi altă soluţie decât să-l elimine pe împărar Complotul final era favorizat şi de faptul că Domiţian îşi masacrase propria familie şi nu mai avea urmaşi de sex masculin. Curtenii conspiratori erau activ susţinuţi de senat. Anumite surse literare antice afirmă chiar că Domiţian a fost lichidat de senat (Suet., *Dom*., 15 – 16; DC, 67, 16; Malalas, *Chron*., 10, 346). De fapt s-a alcătuit o coalizare a senatorilor opoziţionişti, a curtenilor înspăimântaţi şi excedaţi de cezarita lui Domiţian, a prefecţilor pretoriului, fără de care lichidarea fizică a împăratului ar fi putut provoca reacţia violentă a trupelor din Roma. Conjuraţii s-au înţeles şi asupra persoanei succesorului, ca să evite reiterarea evenimentelor din 41 şi mai ales din 68 – 69 d.Hr. Şi-au asigurat şi complicitatea soţiei cezarului, Domitia Longina, fiica lui Domitius Corbulo. Domiţian o iubea cu pasiune, însă raporturile dintre soţi fuseseră furtunoase. I se acordase titlul de *Augusta*, dar Ddmiţian o repudiase, pentru ca ulterior s-o reia în căsătorie (Suet, *Dom*., 3, 2). Conspiratorii pregătiseră lovitura de palat

şi pe plan propagandistic, difuzând zvonuri cu privire la presagii de moarte violentă a împăratului. Domiţian a fost ucis în ziua de 18 septembrie 96 d.Hr., în palat Şambelanul Parthenius a constituit forţa motrice a complotului. Dar l-au omorât libertul Stephanus, ajutat de şambelanii, *cubiculdrii*, Parthenius şi Sigerius, de Entellus, secretar *a libellis*, şi de alţi liberţi (Plin., *Pan*., 92, 4; Suet, *Dom*., 16 – 17; Philstr., *V Ap*., 8, 25; DC, 67, 14 – 18; Aur. Vict, *Caes*., 11, 4 – 13; Eutr., 7, 15; 8, 1; Hier., *Chron*. *Abr*., p. 102, CCXVIII Olymp., an. XVI, 96; Oros., *Hist*., 1, 10, 7; lord., *Rom*., 265, dar şi *C.I.L*., 6, 472 = *I.L.S*., 274). Lichidarea lui Domiţian a provocat o explozie de bucurie în rândurile senatorilor, care s-au năpustit să distrugă cu securile statuile principelui. Au hotărât martelarea numelui cezarului ucis de pe inscripţii şi damnarea memoriei lui (Suet., *Dom*., 23, 2; Plin., *Pan*., 49; Philstr., *V*. *Ap*., 8, 26). Cavalerii s-au înclinat într-o tăcere echivocă în faţa faptului împlinit Pretorienii au suportat greu uciderea împăratului, au reclamat apoteozarea lui şi au fost dificil calmaţi – şi doar pentru moment – de comandanţii lor. Plebea a manifestat indiferenţă (Suet., *Dom*., 23, 1).

Conjuraţii hotărâseră încredinţarea Imperiului bătrânului senator Cacceius Nerva. Au fost luate în calcul două elemente: faptul că el nu avea copii, întrucât senatorilor le repugna acum ereditatea *de facto* a Principatului, şi că era înrudit cu Iulio-Claudienii, care suscitau încă nostalgii. De altfel, Nerva slujise cu fidelitate pe Nero şi participase la reprimarea conspiraţiei lui Piso. Fusese chiar recompensat pentru sprijinul acordat atunci represiunii. Sursele literare, care s-au străduit să elogieze memoria lui Nerva, au evitat cu grijă – inclusiv Tacit – să precizeze în ce a rezidat în mod concret participarea – desigur, stingheritoare pentru ele – a lui Nerva, pretor la acea vreme, la reprimările întreprinse de Nero. „Clasa politică” romană, comandanţii militari recrutaţi de altfel din rândurile sale, notabilii provinciali nu erau pregătiţi să accepte nu numai autocraţia elenistică, înzestrată cu tentă artistică a lui Nero, dar şi autoritarismul sacralizat, simplificarea structurilor politice, tranziţia spre un fel de Dominat, implantate de Domiţian. Prodigalităţile

împăratului ucis, represiunile crude, exasperaseră opinia publică.

Dezvoltarea gestionării Imperiului

Am reliefat, la începutul acestui capitol şi ulterior, că autoritarismul absolutizant al Principatului, printre meandrele ambiguităţilor create de August, a continuat să se dezvolte şi a încercat, fără succese decisive, să se simplifice. Structurile administrative, iniţiate de August şi dezvoltate progresiv, sub urmaşii lui, au concurat cu succes pe cele tradiţionale, lăsate moştenire de Republică şi conservate în virtutea formalismului şi ritualismului roman. Am remarcat de asemenea că aparatul funcţionăresc al regimului fără denumire precisă, care era Principatul, s-a deplasat de la servirea privată a împăratului la gestionarea efectivă a statului roman.

Prin excelenţă este cazul oficiilor, birourilor, *scrinia*, cancelariei sau secretariatului principelui. Ele rămân multă vreme dirijate de liberţi, care de mult timp serveau ca secretari aristocraţilor romani ai Republicii. Încă înainte de Principatul lui Claudiu ele tind să se specializeze în anumite sectoare de activitate. Totuşi Claudiu a articulat cancelaria imperială, îndeosebi în funcţie de patru mari secretariate. Biroul „socotelilor” sau al serviciului financiar, *a rationibus*, cel al corespondenţei imperiale, *ab epistolis*, cel al Jalbelor” ori „petiţiilor”, *a libellis*, serviciul de „anchete”, *a cognitionibus*. Cel mai important dintre aceste birouri este *a rationibus*. El este generat de existenţa fiscului şi devine un serviciu de conturi şi de finanţe imperiale, complex administrate de un *procurator a rationibus*, adevărat ministru de finanţe al Imperiului. Emersese înainte de domnia lui Claudiu, care însă i-a extins şi decantat atribuţiile. Inevitabil, şeful acestui birou era unul dintre cei mai influenţi liberţi imperiali. Dar Domiţian desemnează în această funcţie un cavaler, deşi libert la origine. Biroul *a libellis* nu se mai limitează la primirea şi examinarea petiţiilor şi reclamaţiilor adresate împăratului, ci devine veritabil minister de interne, însărcinat cu administrarea interioară a Imperiului şi cu rezolvarea litigiilor personale.

Oficiul *ab epistolis*, ale cărui misiuni sunt detaliate de poetul Statius (*S.*, 5, 1, w. 76 – 107), se ocupă în principiu de corespondenţa imperială cu diversele servicii administrative ale Imperiului. Corespondenţa particulară a cezarilor nu depindea de acest birou, ci revenea unor secretari privaţi, sclavi sau liberţi, numiţi *a manu*. Corespondenţa oficială aducea la cunoştinţa principelui situaţia politică şi economică a Imperiului. Şefii acestui birou primeau ambasadorii altor state ori ai cetăţilor Imperiului. Serviciul redactează şi diplomele de numire în misiuni militare de importanţă mai mică şi adresează guvernatorilor de provincie instrucţiuni administrative. Acest birou funcţionează parţial ca un minister de externe, dar concurează cancelaria *a libellis* în materie de politică internă. Din timpul Principatului neronian, biroul corespondenţei a fost divizat între un serviciu hărăzit scrisorilor greceşti şi un altul consacrat celor latineşti. Sau între oficii dirijate de un *procurator ab epistolis Graecis* şi de un *procurator ab epistolis Latinis*. Domiţian încredinţează conducerea acestui oficiu, unui cavaler, Gnaeus Octavius Titinius Capito. Serviciul *a cognitionibus* este teoretic mandatat să se ocupe de anchetele întreprinse la ordinul împăratului. El cercetează metodic investigaţiile şi mărturiile reclamate de procesele unde judeca principele. Funcţionează ca un fel de minister de justiţie. Însă o parte dintre anchete şi controlul arhivelor palatului, al unor cercetări poruncite de împărat şi al documentaţiei necesare cezarului în vederea adoptării unor hotărâri, revine oficiului *a studiis*. Şefii acestor cancelarii sunt retribuiţi de împăraţi, cu sume care variau între 40.000 şi 100.000 de sesterţi anual; se adăugau daruri şi gratificaţii acordate cu diverse ocazii. *Se structurează astfel un guvern, un cabinet de miniştri ai cezarului*.

Cu toate acestea există şi alte oficu palatine. Ca birourile *a censibus*, sortit sprijinirii funcţiilor cenzoriale, asumate de cezari, sau *a comentariis*, răspunzător de conservarea unor arhive şi dosarelor primite de cezar. Acest ultim serviciu va fi substituit de cel *a memoria*, iniţial făurit să reamintească

împăratului binefacerile lui. Ulterior, serviciul *a memoria* îşi va asuma gestionarea arhivelor şi va efectua cercetări în vederea descoperirii materialelor indispensabile redactării cuvântărilor rostite de împăraţi. Emerge de asemenea un oficiu *a bibliothecis*, destinat supravegherii bibliotecilor imperiale. Un *tabularius* veghea asupra conturilor financiare şi a administraţiei în general. Un „intendent”, *dispensator*, se ocupa cu numerarul perceput de fisc. În sfârşit, Domiţian înfiinţează un serviciu *a mandatis*, în vederea redactării şi expedierii ordonanţelor principelui, *mandata*, guvernatorilor de provincii. Un birou *a codiciliis* expediază numirile în posturile administrative şi militare însemnate.

Funcţionarismul imperial se amplifică şi se diversifică în diverse domenii. Funcţionarii imperiali nu au nicio putere legală şi personală, *potestas*. Ei sunt numiţi şi revocaţi de cezar, după bunul plac al acestuia. Competenţa lor echivalează cu o delegaţie conferită de principe. Sunt recrutaţi în medii sociale diversificate. Cancelariile imperiale sunt populate de numeroşi slujbaşi mărunţi, liberţi sau chiar sclavi, care aparţin aşa-numitei *Familia Caesaris*. Sclavii serveau în virtutea legăturilor impuse de condiţia lor juridică. Liberţii îndeplinesc o „îndatorire”, *officium*, concentrată pe obligaţiile faţă de patronul lor. În orice caz, de la Claudiu, se pune capăt raporturilor de drept privat, care statuaseră serviciile administrative imperiale. Se proliferează chiar o carieră publică în casa imperială, un *cursus* specific „familiei cezarului”. Structurile ierarhice se decantează mai ales sub Flavieni. Remuneraţia funcţionarilor se numeşte încă de atunci „salariu”, *salarium*. În vremea Principatului claudian, se structurează cu rigoare o carieră publică, un *cursus* ecvestru, în serviciul statului. Se statornicesc, pentru începutul carierei ecvestre, trei etape obligatorii ale serviciului militar, aşa-numitele „miliţii ecvestre” *equestres militiae*. Se începe prin comandamentul – cu titlul de prefect – al unei cohorte de infanterie auxiliară, se continuă cu „prefectura” unui escadron de cavalerie, *ăla*, şi se termină cu postul de ofiţer într-o legiune, adică tribunatul militar angusticlav (*CIL.*, II, 4239). Din pricina

vârstei înaintate, la care ajunseseră în ordinul ecvestru, şi insuficienţei posturilor de ofiţeri, unii cavaleri nu pot parcurge această carieră militară. De aceea li se distribuie brevete de ofiţeri onorifici (Suel., *Claud.*, 25, 1). Îndeobşte stagiul militar ecvestru dura cel puţin trei ani. Tribunatul militar angusticlav se dezvoltă în dauna celui laticlav – senatorial. După terminarea stagiului militar, cavalerii se lansează în afaceri sau continuă cariera în slujba împăratului. Claudiu intensifică recrutarea provincialilor în ordinul ecvestru, inclusiv a unor orientali. Numărul posturilor procuratoriene sporeşte masiv: 23 sub Tiberiu, ele sunt 38 sub Claudiu şi cresc simţitor sub Flavieni. La Roma supravegherea apeductelor revine unui *procurator aquarum* cavaler. Organizarea materială a spectacolelor şi misiunile privitoare la soliile elenofonilor sunt deţinute de procuratori cavaleri. Până la urmă şi comandamentul flotelor militare romane este încredinţat cavalerilor.

Am relevat, în mai multe rânduri, *cât de important este*, *în secolul I* d.Hr. – *de altfel şi ulterior* – *rolul îndeplinit de anturajul imperial, de soţiile, de favoriţii şi de principalii funcţionari ai cezarilor*. Creşte sensibil şi se sistematizează, până la standardizare, ponderea politico-administrativă a „consiliului principelui”, *consilium principis*. Fără îndoială, hotărârile cele mai importante sunt luate de împărat în anturajul său imediat, în cameră, unde sunt consultaţi secondanţii cei mai apropiaţi ai cezarului, rudele lui, soţiile lui, liberţii. În vremea Principatelor lui Claudiu şi Nero sporeşte rolul politic al consiliului principelui.

Toate propunerile înaintate senatului sunt deliberate în prealabil de către consiliul principelui. Chiar dacă el nu beneficiază încă de competenţe foarte clar delimitate pe sectoare şi grupuri de lucru, cum se va întâmpla în veacul următor, sub Claudiu consiliul dezbate în toate problemele de politică internă şi externă, în cele de justiţie şi de legislaţie, chiar în cele pendinte de viaţa privată a cezarului (Tac., *An.*, 12, 2, 1 – 3; 3, 1; Aim Vict, *Caes.*, 4, 1 – 2; 9). Sub August, printre aceşti *amici* se numărau cel puţin zece senatori şi opt cavaleri. În vremea Principatului claudian se

înregistrează douăzeci şi doi de senatori şi trei cavaleri *amici*, cunoscuţi de noi. Dacă departamentele cancelariei asigură rutina administrativă şi juridică, consiliul principelui discută perspectivele generale şi deciziile grave de adoptat. Emerg anumite „clivaje” între consilierii cei mai importanţi şi alţii mai puţin însemnaţi (Sen., *Ben.*, 6, 34, 1 – 2). *Amici* îl salută pe împărat dimineaţa devreme, se adună în reuniuni secrete, în interiorul palatului, îl însoţesc pe cezar în călătorii şi în reuniuni semipublice, ca să se examineze litigiile ori primirea ambasadelor străine. Sub Nero, Seneca şi Burrus îndeplinesc un rol major în deliberările unui consiliu care concentrează între douăzeci de senatori şi treizeci de cavaleri. În aceste deliberări s-a conturat proiectul de reformă fiscală din 57 – 58 d.Hr. Înconjurat de membrii consiliului, Nero împarte dreptate la tribunal. *Amici* sunt consultaţi înaintea deciziei finale a împăratului. Abuzurile săvârşite de anumiţi liberţi şi măsurile de adoptat în cazul asasinării lui Pedanius Secundus, în 61 d.Hr., sunt dezbătute în consiliu. De asemenea, în 60 d.Hr., consiliul respinge ideea părăsirii Britanniei şi sugerează să se încredinţeze lui Corbulo comanda forţelor militare angajate în Orient Consiliul asistă pe Nero când el primeşte ambasada armeană, în 54 d.Hr. Când se află în impas, Nero nu se adresează senatului ori poporului, ci acestor *amici*, definiţi ca „bărbaţi de frunte”, *primoresuiri*, ai Romei. În plină noapte şi pe timpul crizei din 68 d.Hr., Nero reuneşte de urgenţă consiliul său (Suet, *Nero*, 41, 4; DC, 63, 26, 4). Sub Flavieni, ponderea politică a consiliului creşte vizibil. Domiţian introduce în consiliu numeroşi cavaleri. Se pare că uneori consiliul trebuia să delibereze şi cum să se pregătească felurile de mâncare ale împăratului11.

Legislaţia are tendinţa să se simplifice. Se rarefiază considerabil „legile” propriu-zise, *leges*, adoptate de adunările populare, dispar plebiscitele. Senatusconsultele cu adevărat relevante simt inspirate şi dictate de împăraţi. Legiferarea fundamentală devine apanajul împăratului. Acesta promulgă „hotărâri”, „constituţii”, *constitutiones*, care pot fi „mandate”, *mandata*, mai sus consemnate,

„decrete”, *decreta*, „edicte”, *edicta*, sau Răspunsuri”, *rescripta*. Rescriptele decid în problemele ridicate de indivizi sau colectivităţi, când apar situaţii insolubile, dar au valoare de jurisprudenţă, în cazuri similare celor rezolvate de ele.

În Orient, romanizarea progresa simţitor. Pe de altă parte, administraţia lui Claudiu a operat, în această privinţă, o mutaţie fundamentală. Existau totuşi condiţii minimale pentru dobândirea cetăţeniei. Astfel se reclama cunoaşterea limbii latine şi aducerea unor servicii substanţiale Imperiului, fie în armată, fie în comerţ-Au fost favorizaţi armatorii importatori de grâne, care construiau nave de mare tonaj – la nivelul antichităţii – în vederea transportării de grâu la Ostia, Puteoli şi Roma. Sub Claudiu, se stipulează obligativitatea eliberării unei diplome pentru militarii din trupele auxiliare şi generalizarea conferirii cetăţeniei în acel moment (*C.I.L.*, 3, 844; diplome adunate în *C. IL.*, 16, supliment). Marinarii din flotele militare au fost asimilaţi auxiliarilor şi au obţinut cetăţenia la încheierea serviciului militar. Aceste fapte s-au petrecut în timpul cenzurii exercitate, în 47 – 48 d.Hr., de către Claudiu şi Vitellius Tatăl. Astfel, toţi veteranii deveneau vehicule ale intensificării romanizării. Se adăugau, desigur, numeroşii foşti, sclavi deveniţi liberţi cetăţeni romani.

Încât se estimează că 15.000 – 20.000 de oameni au devenit cetăţeni romani în fiecare an al Principatului claudian. Extinderea cetăţeniei a continuat sub succesorii lui Claudiu, deşi într-un ritm mai ponderat Sub toţi împăraţii secolului I d.Hr”. se înfiinţează noi colonii romane, pe când diverse aşezări peregrine dobândesc statutul de colonie romană. Pe de altă parte, existau discriminări între cetăţenii romani, Dacă, de pildă, cetăţenii romani din Gallia narboneză deţineau toate drepturile prevăzute de „cetăţenia romană”, *ciuitas Romană*, cei din *Gallia comata* nu puteau obţine tunica laticlavă. Aşadar nu puteau deveni magistraţi şi senatori romani. Se aflau în cauză nu cetăţenii romani din cele trei colonii romane din *Gallia comata*, ci notabilii cetăţeni romani din cetăţile „libere şi imune” (de anumite taxe) sau „stipendiare”. Profitând de cenzura lui Claudiu,

notabilii gallo-romani s-au reunit la Lugdunum, în ziua de 1 august 48 d.Hr., în cadrul consiliului celor trei Gallii, şi au hotărât să trimită o delegaţie la Roma, care să solicite anularea discriminării mai sus consemnate. La Roma, delegaţia a fost primită cu bunăvoinţă de Claudiu, care i-a susţinut solicitările, în consiliul principelui şi ulterior în senat. El a înfrânt îndârjitele rezistenţe şi a pledat pentru lărgirea necontenită a drepturilor cetăţeneşti şi a romanizării. Textul cuvântării rostite de Claudiu cu acest prilej este conservat atât de Tacit, cât şi de o inscripţie celebră, parţial păstrată, cunoscută sub denumirea de „Tabula claudiană", *Tabula Claudiana* (Tac., *An.*, 11, 24; *C1.L.*, 13, 1668 = *I.L.S.*, 212). Încât senatul a fost constrâns să abroge discriminarea. Haeduii au fost cei dintâi înscrişi pe lista de aşteptare pentru asumarea tunicii laticlave. Dar foarte repede a dispărut complet, în tot Imperiul, discriminarea la care erau supuşi cetăţenii romani din provincii. Toţi cetăţenii romani din provincii şi din Italia au dobândit privilegiul de a postula şi obţine laticlava. Cum observa regretatul André Chastagnol, se înfăptuise o etapă relevantă în procesul tranziţiei de la vechile instituţii republicane la sistemul monarhiei autoritar-absolutiste şi la romanizare accelerată.

De altminteri, împăraţii au vegheat atent la o gestionare eficientă, profitabilă pentru stat şi dezbărată de abuzuri, a provinciilor. După opinia noastră, *nu se urmărea doar eficientizarea administrării Imperiului, ci şi limitarea mijloacelor de îmbogăţire accelerată, intensivă, a „clasei politice", prin „inginerii financiare". Căci această „clasă politică", devenită prea opulentă, putea stingheri mai sensibil potenţarea Principatului12*. Cu toate acestea exacţiunile, abuzurile guvernatorilor romani, ale funcţionarilor lor, chiar ale puterii centrale, nu au dispărut cu desăvârşire. Se adăuga faptul că anumite populaţii, modest romanizate, nu acceptau apăsătorul sistem fiscal roman, recrutările obligatorii în forţele auxiliare romane, morga şi împilările practicate de coloniştii romani sau de colaboratorii locali ai Principatului, conaţionalii lor. În

general modul de viaţă roman sau greco-roman nu convenea unor seminţii. În sfârşit, în anumite zone ale Imperiului patriotismul local, sentimentul naţional, moravurile tradiţionale dăinuiau şi determinau refuzul Imperiului. Desigur, gradual, acest refuz diminua.

În Gallii, cum am semnalat mai sus, mai cu seamă în nordul Galliei comat procesul de romanizare a întâmpinat împotriviri aproape neaşteptate. Mulţi aristocraţi gallo-romani contractaseră datorii exorbitante, încărcate de dobânzi împovărătoare, la cămătarii italici, spre a trăi la un nivel care le depăşea resursele, însă care voia să egaleze pe cel al opulenţilor din Italia. Se adăugau progresele slabe ale romanizării în rândul formaţiunilor tribale din Gallia septentrională, în sfârşit, a acţionat şi un factor conjunctural: chiar la Roma s-a produs un „puseu" inflaţionist în 19 – 22 d.Hr. De aceea în 21 d.Hr. S-a declanşat o sediţiune a unei părţi din Gallia, instigată şi condusă de treverul Iulius Florus şi de haeduanul Iulius Sacrovir. Ambii erau cetăţeni romani, dar au înflăcărat minţile unor galii, cărora le vorbeau de povara fiscalităţii romane, de enormitatea dobânzilor plătite de îndatoraţi – printre care se numărau şi ei – de abuzurile guvernatorilor romani, de posibilitatea recuceririi independenţei Galliei. Trupele lor erau însă slab antrenate şi înarmate: numai unul din cinci luptători era corect echipat. Rebeliunea a fost înăbuşită. De altfel, Gallia narboneză şi Aquitania rămăseseră leale Romei. Nu mai revenim asupra faptului că, şi în 68 – 70 d.Hr., galii din nord-est se uniseră cu germanii rebeli împotriva Romei. În general totuşi Galliile s-au romanizat masiv. Am semnalat aceasta în mai multe rânduri. Mai complicate s-au învederat problemele Britanniei. În pofida raidurilor întreprinse de Iulius Caesar, romanilor le repugna anexarea unei insule înecate în ceaţă. Gaius-Caligula s-a mărginit numai la demonstraţii de forţă. Opinia publică romană devenise însă favorabilă unei acţiuni de cucerire. Naţionalismul celtic din nordul Galliei era întreţinut de britanni şi de druizii lor. Situaţia comercianţilor şi oamenilor de afaceri romani instalaţi în Britannia devenise

instabilă; Insula se bucura de reputaţia de a fi bogată în resurse minerale şi agricole (*CIL.*, 7, 1201 – 1202). În sfârşit, împăratul Claudiu, ca urmare a dificultăţilor politice suportate în 41 şi 42 d.Hr., avea nevoie de o victorie militară de răsunet. Încât, în 43 d.Hr., profitând de divergenţele dintre căpeteniile britanne, Claudiu a trimis un puternic corp expediţionar roman, la care, pentru scurtă vreme, a participat personal, în vederea cuceririi Britanniei meridionale. În 44 d.Hr., zona cucerită de romani a fost structurată ca provincie romană imperială, guvernată de un legat de rang consular. Provincia romană a comportat o expansiune economică notabilă. Totuşi britannii pe de o parte nu renunţau lesne la sentimentele lor naţionaliste şi la druidism, iar pe de alta nu erau deprinşi cu parametrii economiei rentabile de piaţă şi cu fiscalitatea apăsătoare. În 60 d.Hr., generalul roman destoinic Gaius Suetonius Paulinus întreprinde operaţii militare importante în actuala Ţară a galezilor şi în insula Mona (azi Man), cu scopul de a lichida focarele de rezistenţă celtică şi de druidism naţionalist. În spatele frontului se declanşează însă o amplă insurecţie, dirijată de Boudicca, soţia unei foste căpetenii a iceenilor. Revolta s-a extins iute; rebelii au distrus centrele romane de la Camulodunum, Verulamium şi Londinium (azi London), încât au fost masacraţi până la 80.000 de veterani şi de colonişti romani. Abia în 63 d.Hr. Răscoala a putut fi înăbuşită în sânge, după sinuciderea Boudiccăi. Cum am mai arătat, se pusese, la un moment dat, problema abandonării insulei. Cucerirea romană s-a reluat sub Flavieni, când Agricola a extins-o până spre nordul Scoţiei actuale. Probleme a ridicat şi Africa romană, unde triburile nomade, ale căror zone erau treptat ocupate de coloniştii romani, se agitau adesea. Aici s-a desfăşurat, între 17 şi 24 d.Hr., marea revoltă condusă de Tacfarinas, fost soldat roman, care incitase la insurecţie pe mauri, numizi şi pe getuli. Cu prilejul lichidării sediţiunii, generalul roman Blaesus a fost salutat, pe câmpul de luptă, ca *imperator*. Era un semn al tradiţionalismului afişat de Tiberiu. Pentru că, pe viitor, indiferent care general roman repurta o victorie, numai

principele era salutat de soldaţi ca *imperator*. După lichidarea revoltei din 89 d.Hr., a lui Satuminus, Domiţian a organizat districtele militare renane din aria renană în două provincii imperiale: Germania Superior şi Germania Inferior. Am remarcat mai sus acest fapt.

Însă cele mai grave dificultăţi au fost întâmpinate în Orient. Romanii nu au înţeles niciodată cum iudeii, populaţie foarte particularistă, propagată în tot Orientul, totuşi provenită dintr-o ţărişoară, dintr-un segment teritorial minuscul, pot să le perturbe necontenit şi intens viaţa politică. De fapt, ciocnirea între mentalităţi şi culturi era imensă. Iudeii mozaici, monoteişti, nu puteau să fie înţeleşi de romani şi de greci, politeişti. Deşi iudeii din diaspora vorbeau mai cu seamă limba greacă, ebraica servind prin excelenţă ca idiom de cult religios. Ei însă îşi conservau cu deosebită grijă şi mândrie obiceiurile, religia, modul de viaţă. Puţini dintre ei se integraseră efectiv în lumea greco-romană. Pe deasupra, iudeii din diaspora militau pentru drepturi egale cu ceilalţi locuitori ai Imperiului, cu grecii şi romanii. Iniţial grecii şi ulterior romanii nu îi acceptau, în condiţiile menţinerii religiei, a mentalului colectiv, a moravurilor particulariste ale lor. Se adăuga faptul că îi concurau activ pe plan comercial. Iar foarte mulţi iudei din Palestina antică nu renunţau la efortul de a dobândi independenţa politică. Palestina rămânea focarul naţionalismului iudeu. De fapt, aici şi în diaspora, iudeii dispreţuiau pe greci şi pe romani adesea în numele unui fanatism religios exacerbat şi al unui naţionalism acut. Desigur, existau şi facţiuni conciliatoriste. Chiar iudeii naţionalişti erau divizaţi în facţiuni rivale între ele. Dar marea majoritate a mozaicilor nu acceptă să le fie impuse politeismul, cultul imperial şi discursul mental greco-roman. Îndeobşte comunităţile mozaice – iudei şi prozeliţi ai lor – se caracterizau prin tenacitate, obstinaţie, câteodată împinsă la refuzul conştientizării raporturilor de forţe care le erau net defavorabile. Riposta Imperiului a fost pe măsura acestei tenacităţi.

Mozaismul se instalase ca religie a poporului Israelului

antic după ieşirea iudeilor din captivitatea în care îi ţinuse Babilonul. Ca efect al peregrinărilor, de altfel obligate, ale iudeilor, aceştia se răspândiseră în întreg Orientul. Cu toate că luase fiinţă o comunitate iudee importantă chiar la Roma. Nu toţi iudeii se întorseseră din deportarea din Babylonia. O parte dintre ei rămăsese pe malurile Eufratului, unde se dezvoltase o mişcare teologică semnificativă, înzestrată cu o şcoală exegetică foarte apreciată de toţi mozaicii, inclusiv de cei din Palestina. Iudeii din Babylonia întreţineau relaţii excelente cu părţii. Fapt care explică sentimentele filopartice răspândite printre iudeii Orientului. Moartea lui Herodes, în 4 î.Hr., provocase ezitări ale administraţiei romane. În 6 d.Hr., o parte din Palestina devenise provincie imperială. Între 26 şi 37 d.Hr., ca procurator a funcţionat Pontius Pilatus, adică Pilât din Pont, care a dat ordinul crucificării Mântuitorului în 29 sau 30 d.Hr., sub presiunea sacerdoţilor locali. Diverse secte se alcătuiseră în Palestina ca forme diferite de ortodoxie mozaică. Se degajau sadduceenii, foarte legaţi de Templu şi conservatori, fariseii, adoratori ai Legii mozaice şi ai tradiţiei orale, care va fi consemnată în scris, pe Talmud, în secolul al IV-lea, după ce fusese permanent îmbogăţită de învăţăturile rabinilor, zeloţii, naţionalişti intransigenţi, recrutaţi în special printre iudeii săraci, esenienii, ritualişti şi legalişti, orânduiţi într-un fel de ordin monastic strict. Este posibil ca şi Sfântul Ioan Botezătorul să fi fost essenian. Fariseii se considerau cei mai fideli apărători ai religiei lui Iahve (Iehova) şi trăiau în aşteptarea sosirii lui Mesia. O altă secţiune a Palestinei decât cea procuratoriană constituia un regat iudeo-elenistic, unde a domnit Herodes Antipas până în 39 d.Hr. Se pare că Antipas pregătise în taină echiparea unei forţe militare importante, sortite să combată armata romană împreună cu părţii. Înainte de 41 d.Hr. Izbucniseră ciocniri sângeroase între iudei şi elenofoni instalaţi în anumite oraşe palestiniene. Mozaicii distruseseră un altar ridicat de greci în cinstea lui Gaius-Caligula. Împăratul schizoid a poruncit guvernatorului Siriei să impună, cu ajutorul a două legiuni, adorarea sa ca „zeu”, *theôs*, la Ierusalim, unde ar fi trebuit

instalată, chiar în Templu, o statuie a lui Jupiter, care avea trăsăturile sale. Generalul Petronius a încercat să tărăgăneze amplasarea statuii, întrucât ştia că iudeii, convinşi că Iahve le va veni în ajutor, se concentrau la Ierusalim în vederea declanşării unei ample rebeliuni. În cele din urmă, Gaius-Caligula a fost ucis înainte de amplasarea statuii (Phil., 76 – 113; Jos., *B.I.*, 2, 183 – 226). Totuşi tulburări au continuat să se producă şi după asasinarea lui Gaius-Caligula.

Complexă se vădea şi situaţia iudeilor din Egipt, în care ei erau foarte numeroşi. Surse iudee afirmă că, în Egipt, locuiau un milion de iudei, dintre care două sute de mii s-ar fi aflat în Alexandria, unde Lagizii îi primiseră cu bunăvoinţă, dat fiind că erau excelenţi oameni de afaceri şi militari. Ocupau două cartiere din cel de al doilea mare centru urban al Imperiului, populat de seminţii felurite: greci şi elenofoni, romani, perşi, arabi, iudei etc. De altminteri, iudeii se infiltrau şi în cartierele greceşti. August le acordase un statut privilegiat, care prevedea o „comunitate”, *pouteuma*, protoevreiască, autoadministrată ca o cetate în cetate. În fruntea iudeilor era un etnarch, care gestiona cultul mozaic şi relaţiile cu exteriorul. Etnarchul era secondat de un sfat al bătrânilor, *gerousia*, care nu exista în comunitatea greacă. *Gerousta* a sfârşit prin a prelua funcţiile etnarchului (Phil., 74). Totodată iudeu dispuneau de curţi de justiţie proprii. Relaţiile cu autorităţile romane nu s-au înrăutăţit decât sub Gaius-Caligula, când grecii alexandrini au sesizat prilejul de a combate pe rivalii şi concurenţă lor iudei. În 38 d.Hr., grecii alexandrini au organizat chiar un pogrom împotriva iudeilor. Prefectul Avilius Flaccus a cantonat pe iudeu alexandrini în vechiul lor cartier din delta Nilului, transformat în ghetou. Iudeii alexandrini, care vorbeau greceşte au reacţionat. Puţini dintre ei obţinuseră cetăţenia alexandrină care presupunea adoptarea modului de viaţă elenic. Câţiva iudei dobândiseră chiar cetăţenia romană, precum Sfântul Pavel, iudeu din Cilicia, născut cetăţean roman, sau Tiberius Iulius Alexander, sub Nero devenit prefect al Egiptului şi ulterior iniţiatorul proclamării lui

Vespasian ca *imperator*. Iudeii alexandrini cereau drepturi congruente elenizării lor, de altfel numai parţiale. Emblematic pentru această semielenizare a fost Philon din Alexandria, mozaic fervent, însă totuşi împătimit de filosofia greacă.

În 41 d.Hr., sosiseră la Roma două „ambasade" ale iudeilor alexandrini şi una a grecilor din capitala Egiptului. Grecii solicitau să nu se recunoască cetăţenia alexandrină iudeilor, să li se acorde lor jurisdicţie asupra mozaicilor şi ca oraşul să fie înzestrat cu un consiliu municipal, *he boulé*. La rândul lor, iudeii reclamau să li se confere cetăţenia alexandrină completă, pe care pretindeau că o obţinuseră cândva de la Iulius Caesar sau de la August (Jos., *B.L.* 2, 487), să înceteze persecuţiile şi să fie scutiţi de anumite dări. Claudiu răspunde printr-un rescript care exortează atât pe iudei, cât şi pe greci, la toleranţă reciprocă. Refuză alcătuirea unei *boulé* la Alexandria, dar şi conferirea cetăţeniei alexandrine iudeilor, cărora însă le confirmă libertatea practicilor religioase, dreptul de reşedinţă, prezervarea cutumelor şi autonomiei lor. Se stipulează astfel un cod de bună conduită la Alexandria şi în restul Imperiului (în Siria se iviseră manifestări antimozaice).

Claudiu se simţea însă îndatorat faţă de Herodes Agrippa, care îl ajutase să obţină Principatul în ianuarie 41 d.Hr. Acest nepot al lui Herodes sau Irod cel Mare era cetăţean roman, căci se numea Marcus Iulius Agrippa (*PLR*?*, 4, nr. 131); crescuse la Roma, la curtea imperială, şi, sub Gaius-Caligula, domnise efemer peste un mic stat, alcătuit la vest de Damasc. Gaius-Caligula îl rechemase însă la Roma. Claudiu i-a conferit un stat palestinian, format din Iudeea, Samaria şi ţinuturi, limitrofe. În acest regat, Herodes Agrippa I, monarh elenistic, dar mozaic practicant, a încercat să menţină echilibru între iudei şi populaţia elenofonă. A murit însă pe neaşteptate în 44. Palestina a fost din nou anexată ca provincie romană procuratoriană (Jos., *B.L.* 2, 220 – 223). Autorităţile romane erau îngrijorate de ambiţia lui Herodes Agrippa I de a-şi întări regatul şi de a schiţa un fel de confederaţie a regilor elenistici clientelari

din Orient (Jos., B.J., 10, 8, 1, 338 – 341). Pentru fiul acestuia, Herodes Agrippa H, a fost făurit un mic stat clientelar la graniţele Palestinei. Tulburările au continuat şi chiar s-au intensificat Totuşi provincia Palestinei a fost competent administrată, între 52 şi 60 d.Hr., de Antonius Felix. Pe de altă parte, împărăteasa Poppaea manifesta simpatie pentru iudei, pe care îi ocrotea. Dar Palestina era suprapopulată şi cunoştea grave dificultăţi economice. Secte fanatice, în special zeloţii, şi cete de tâlhari perturbau provincia. Sentimentele patriotice, refuzul romanităţii şi al elenismului se excerbau masiv. Furia cuprinde întreaga populaţie mozaică atunci când procuratorul Gessius Floras, în funcţie din 64 d.Hr., confiscă o parte din vistieria marelui Templu de la Ierusalim şi supune pe iudei la vexaţii repetate. Exigenţele fiscale ale administraţiei romane sunt apăsătoare. Romanii favorizează anumiţi magnaţi locali, dar lovesc crunt în iudeii săraci. În mai 66, izbucneşte insurecţia. Cu toate încercările lui Herodes Agrippa II de a calma populaţia protoevreiască, revolta cuprinde întreaga Iudee şi se obţine sprijinul Tyrului şi al Alexandriei, unde izbucnesc grave tulburări. Zeloţii iau conducerea luptelor şi masacrează populaţia romană şi grecească. Ei dobândesc susţinerea esenienilor şi, practic, a tuturor iudeilor. Eşuează lamentabil tentativa legatului Siriei, Cestius Gallus, de a înăbuşi răscoala. Această rebeliune pune serios sub semnul întrebării „Ostpolitik” a lui Nero. Din fericire pentru romani, părţii nu intervin. În februarie 67 d.Hr., Nero trimite împotriva insurgenţilor şase legiuni comandate de Vespasian. Ambele tabere fac eforturi propagandistice. Un dinar de la Roma îl asociază pe Nero cu un vultur, încadrat de două stindarde (*B.M.C.*, *Imp.*, I, p. 214, nr. 107 = E.M. Smallwood, nr. 68). Totuşi rebelii bat de asemenea monede (*B.M.C.*, *Palestina*, p. 269, nr. 1 = E.M. Smallwood, nr. 67). Răsculaţii erau însă divizaţi între facţiunile rivale ale lui Simon, Ioannes din Giscala şi Eleazar. Am arătat mai sus cum s-a soldat campania lui Vespasian: prin cucerirea Ierusalimului, masacrarea populaţiei protoevreieşti şi înăbuşirea completă a revoltei în 72 – 73 d.Hr. Romanii

distrug „mănăstirea” esseniană de la Qumran.

Ştim că la frontierele Imperiului guvernământul roman crease o vastă reţea de mici regate clientelare. Adesea acestea sunt făcute şi apoi desfăcute. Adică înfiinţate, desfiinţate, reînfiinţate, din nou anexate. Tendinţa era spre lichidarea lor treptată. De altfel, frecvent romanii instalau în fruntea lor mici monarhi, aduşi din alte zone ale Imperiului. Ei nu aveau adesea nicio legătură efectivă cu supuşii lor. În 46 d.Hr., este anexat şi transformat în provincie procuratoriană regatul tracic enclavizat de la sud de Balcani, de multă vreme agitat de puternice răscoale independentiste, antiromane.

Politica externă

Politica externă romană în acest secol I a urmărit acelaşi obiectiv ca şi cea faţă de provincii: consolidarea Imperiului. *Ţinta strategică a acestei politici a rămas, în mod constant, aceeaşi: defensivă pe graniţele naturale ale Imperiului, adică Ocean, Rin, Dunăre, Eufrat, deşert*. Câteodată, dar pe termen scurt, pentru anumite momente, s-au pus în mişcare şi puseuri expansioniste. Nu au lipsit complet nici visuri de cucerire, însă neaplicate stăruitor în practică. Înseşi cuceririle înfăptuite vizau prin excelenţă întărirea liniilor de apărare ale Imperiului.

Defensiva cea mai strictă, riguros urmărită, caracterizează politica externă a lui Tiberiu. Mai ales după ce s-au încheiat operaţiile militare efectuate dincolo de Rin de către Germanicus, în scopul revanşei asupra învingătorilor lui Varus şi probabil în scopul, nutrit de nepotul şi fiul adoptiv al principelui, de a recupera teritorii dintre Rin şi Elba. Campaniile lui Germanicus, în pofida unor victorii efemere asupra cher. Şeilor şi altor triburi, în ultimă analiză s-au soldat cu semieşecuri. În expediţiile lui Germanicus, romanii înregistrează pierderi umane importante. Astfel încât, în 17 d.Hr., aceste operaţii ofensive au fost stopate. Tiberiu a recurs pe Rin, unde se afla concentrată cea mai numeroasă forţă militară romană, la arma diplomaţiei. De altfel Arminius a fost ucis de un duşman personal. Unele triburi germanice au devenit vasale Romei. În Orient, s-a realizat un

modus uiuendi cu părţii, iar în Armenia au fost impuşi regi favorabili romanilor. Cappadocia a fost organizată ca provincie romană la moartea regelui Archelaus, survenită în 17 d.Hr. Cum am remarcat mai sus, în 15 d.Hr., ţinuturile dintre Balcani şi Dunăre au fost convertite în provincia imperială Moesia. Pannonia a fost ocupată până la Dunăre. Între acest fluviu şi Tisa au fost amplasaţi sarmaţii iazygi, în vederea protejării teritoriilor romane de atacurile dacilor. Nu suntem în măsură să decelăm semnificaţiile autentice ale politicii externe desfăşurate sub scurta „domnie" a lui Gaius-Caligula. Este posibil că împăratul schizoid să fi avut în vedere acţiuni ofensive de mare anvergură, însă de fapt el s-a mărginit la costisitoare demonstraţii militare, pe Rin şi pe ţărmul Mării Mânecii. Pe când Tiberiu avusese tendinţa să suprime micile state clientelare de tip elenistic, Gaius-Caligula le-a încurajat şi, la nevoie, reînfiinţat. Ne referim la Armenia Mică sau *minor*, la Commagene, sustrasă gestionării române directe, la Ituria arabă, de lângă Damasc, la Damasc însuşi. Iar Armenia a trecut sub influenţă partică.

Claudiu şi consilierii săi au recurs la un semiexpansionism foarte prudent, care nu se îndepărta decât puţin de strategia defensivă preconizată de August înainte de moarte. Cuceririle efectuate, sub Principatul claudian relevă trei obiective fundamentale: asigurarea unei glorii războinice pentru un împărat care nu avea niciun fel de trecut militar, deschiderea Imperiului spre Oceanul Atlantic, desăvârşirea transformării Mediteranei în lac roman. Am consemnat în subcapitolul precedent campania din Britannia şi începutul anexării insulei. Capitala noii provincii imperiale proconsulare a fost stabilită la Camulodunum, unde comercianţii şi oamenii de afaceri romani desfăşurau o activitate rodnică. Acest oraş-colonie romană va reprezenta pentru Britannia Ceea ce constituia Lugdunum pentru Gallii. A urmat, la Roma, un triumf somptuos al lui Claudiu, celebrat în 44 d.Hr. Se pare că entuziasmul popular era sincer. S-au conservat opt epigrame, care exaltă campania din Britannia. Un arc de triumf s-a ridicat la Roma, în 51 – 52 d.Hr. (*CU.*, 6, 920 = *U.S.*, 216). Monedele celebrau de

asemenea „victoria britannă”, *Victoria Britannica*, prin legendele ca „despre britanni”, *DE BRITANN* (*is*), iar inscripţiile proclamau stăpânirea Oceanului (*CU.*, 6, 917; 920; 1282; 31203; 31273; 3, 7061; 7, 5; 11; 10, 825; 12, 4334; 5177). Claudiu însuşi şi-a aşezat pe acoperişul palatului său o coroană navală, care să ilustreze victoria nu numai asupra Britanniei, ci şi asupra Oceanului (Suet, *Claud.*, 17, 5 – 6). Este probabil că el se gândea şi la o altă victorie. Ne referim la cucerirea definitivă şi la anexarea Mauretanien în 40 î.Hr., Gaius-Caligula convocase la Lugdunum, unde se afla, pe Ptolemaios I, vărul sâii – era fiul Cleopatrei Selene, la rândul ei fiica lui Marcus Antonius şi a Cleopatrei – şi suveranul regatului elenistic al Mauretaniei (Marocul şi o parte din Algeria actuale). Aici cezarul a dat ordin ca regele să fie executat (Suet., *Cal.*, 55 – 56; DC, 59 – 25). Triburile din Atlas şi mica armată regală s-au răsculat şi nu au acceptat imediat stăpânirea romană directă. Până în 43 d.Hr., generalii lui Claudiu au lichidat rebeliunea indigenă. Ei au înaintat până în Sahara (Plin., 5, 11 – 15; DC, 60, 8 – 9; Aur. Vict., *Caes.*, 4, 2). Guvernământul imperial a implantat, în Mauretania, două provincii procuratoriene, Mauretania Caesariensis şi Mauretania Tingitana, ultima fiind amplasată pe ţărmul râvnit de romani al Oceanului. Încât cucerirea Mauretaniei ilustra concomitent deschiderea spre Ocean, pe „frontul” sudic al Imperiului, şi trecerea sub gestiune romană directă a tuturor teritoriilor limitrofe Mediteranei. Strâmtoarea actuală a Gibraltarului era stăpânită nemijlocit de romani pe ambele maluri ale sale şi pe suprafeţele învecinate. În zona renană s-a urmărit numai consolidarea frontierei. S-au combinat demonstraţiile de forţă şi manevrele diplomatice abile. S-au instalat capete de pod, la est de Rin. În zona pontică, pe lângă anexarea Tracici, a fost întărit protectoratul roman asupra regatului bosforan din Crimeea. Consolidarea frontului andpartic a determinat anexarea Lyciei, în 43 – 48 d.Hr. Eforturile administraţiei lui Claudiu au eşuat în Armenia, practic trecută sub controlul Arsacizilor.

Un semiexpansionism mai ambiţios, generat de mari şi

utopice proiecte de cucerire, a caracterizat politica externă a lui Nero. Regate clientelare au fost anexate; Pontul, în Asia Mică, Armenia Mică, Damascul, iar, în Occident şi în 58 d.Hr., micul stat vasal şi enclavizat al Alpilor Cotdeni. Visurile expansioniste ale lui Nero hrăneau îndeosebi politica orientală, „Ostpolitik”, a împăratului. După eşuarea tentativelor de a-l alunga din Armenia pe arsacidul Tindates, fratele Marelui Rege part, şi de a-l susţine pe Tigranes V, filoroman, în 61 – 62 d.Hr., Nero decide anexarea Armeniei (Tac., *An.*, 15, 6). Este însărcinat cu această misiune fostul consul Caesennius Paetus. Acesta a fost însă asediat de părţi şi a trebuit să capituleze la Randeia (Tac., *An.*, 15, 11 – 14). Corbulo a restabilit echilibrul de forţe, dar Nero a trebuit să accepte domnia lui Tindates în Armenia, însă ca vasal al Romei. Fastuoasă şi încărcată de consecinţe asupra strategiei politice romane a fost vizita lui Tindates la Roma, unde a primit, în 66 d.Hr., diadema regală de la Nero (Plin., 19, 24; 30, 16; 38, 54; Suel., *Nero*, 13 – 30; DC, 63, 1 – 7). Au rezultat şi excelente raporturi cu Vologaeses, al părţilor. Activă a fost şi politica danubiano-pontică a lui Nero. Linia Dunării era apărată de şase legiuni. Guvernatorul Moesiei, între 57 şi 67 d.Hr., consularul Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, a primit misiunea de apune capăt raidurilor dacilor la sud de Dunăre, de a lărgi influenţa romană în zonă şi de a procura noi rezerve de grâne, abundente pe meleagurile pontice. El a transmutat 100.000 de daco-geţi la sud de Dunăre, în Moesia, probabil în 61 d.Hr., când se proiectau anexarea Armeniei şi cuceriri în Orieni. Aelianus a urmat exemplul lui Aelius Geta, care strămutase în 4 d.Hr. Şi în Dobrogea actuală 50.000 de geţi. Aelianus a procurat astfel Romei o mână de lucru necesară creşterii producţiei cerealiere din regiune. Operaţiile sale militare au potenţat influenţa romană în Moldova şi Basarabia actuale, în 62 d.Hr. Spre sfârşitul mandatului său, Aelianus a obligat pe sciţi să abandoneze asediul cetăţii greceşti Chersonesos, din Crimeea. Prezenţa romană în sudul Ucrainei actuale a devenit aşadar foarte dinamică. Marea Neagră tindea să se transforme de asemenea în lac roman (*C.I.L.*, 14, 3608 = *IL.*

S., 986 = *Inscriptions Italiae*, 4, 1, nr. 125 = E.M. Smallwood, nr. 288). La rândul său, guvernatorul Pannoniei, Lucius Tampius Flavianus, la sfârşitul Principatului neronian, a transferat de pe malul stâng pe cel drept al Dunării alţi indigeni „transdanubieni”, *Transdanubiani* (*C. IL.*, 10, 6225 = *IL. S.*, 921; 1023 = *Année Épigraphique*, 1916, nr. 110). Analogia nu este incidentală: *cârmuirea Imperiului ţintea clar potenţarea influenţei romane pe meleagurile ponticodanubiene*. De altfel, a fost înfiinţată o „flotă pontică” militară în Marea Neagră, o *classis Pontica*. Prezenţa romană în cetăţile greceşti din sudul Ucrainei actuale a fost intensificată, iar, după 60 d.Hr., a fost ocupat, fără a fi anexat, regatul Bosforului Cimmerian din Crimeea. O reţea de alianţe cu seminţiile locale luase naştere în regiunile caucaziene. Cu sprijinul părţilor, la sfârşitul Principatului său, *Nero prepara o mare expediţie în Caucaz şi poate spre India, după exemplul lui Alexandru cel Mare*. Explorări şi expediţii au marcat Principatul lui Nero. Un funcţionar cavaler roman numit Iulianus a călătorit până la Marea Nordului, de unde a adus o mare cantitate de ambru sau chihlimbar, marfă foarte căutată în Italia (Plin., 37, 45). Schimburile comerciale cu sudul sunt ilustrate de o scriere anonimă, redactată sub Nero, cu titlul de *Periplu al Marii Erithreene*, hărăzită descrierii sumare a unei lungi călătorii întreprinse între porturile Mării Roşii (Berenike, Myos Hormos), pe lângă litoralul Africii orientale şi Yemenul actual, până pe ţărmul Indiei. Cum o mare parte din comerţul cu India, Arabia şi Africa occidentală tranzita prin Egipt, ameninţat de unele seminţii din centrul şi estul Africii, o unitate militară pretoriană a întreprins o expediţie exploratorie până la izvoarele Nilului şi în Etiopia (Sen., *Nat.*, 6, 8, 3 – 4; Plin., 6, 35, 6; 12, 8, 2; DC, 63, 8). Dacă nu se află cumva în cauză două explorări diferite, şi nu tuia singură. S-a preconizat chiar o amplă campanie militară împotriva regatului abisinian Axium, iar călătorii romani au ajuns până în actualul Zanzibar.

Populaţiile din aşa-numitul *Barbaricum*, tărâmul locuit de Barbari, au profitat de evenimentele din 68 – 70 d.Hr., spre a

intensifica masiv raidurile lor împotriva teritoriilor Imperiului. Pe lângă presiunea exercitată de germanii liberi, aliaţi cu rebelii lui Civilis, s-au amplificat atacurile lansate de daci şi de sarmaţi. Contraofensive ale lor s-au desfăşurat la începutul anului 69, când guvernator al Moesiei era Marcus Aponius Satuminus, şi în vremea mandatului succesorului acestuia, Gaius Fonteius, care va pieri în cursul unei campanii întreprinse împotriva dacilor şi sarmaţilor. Se pare că dacii încălcaseră astfel un „tratat”, *foedus*, încheiat cu romanii. Ceea ce i-a prilejuit, în parte, lui Tacit caracterizarea severă a dacilor ca o „seminţie niciodată leală, atunci fără teamă, pentru că armata fusese retrasă din Moesia” *gens numquam fida, tune sine metu, abducto e Moesia exercitu* (*FI*, 3, 46, 1). Vespasian, pe lângă lichidarea definitivă a rebeliunii iudeilor şi transformarea finală a Commagenei în teritoriu roman, a stabilit pretutindeni frontiera Imperiului cu părţii pe Eufrat. Commagene a fost încorporată Siriei, o legiune fiind amplasată la Samosata. Armenia Mică, Cappadocia şi Galatia au format o provincie importantă. În Asia Mică nu au mai existat regate clientelare. În schimb, inscripţiile atestă instalarea de garnizoane romane Iaharmozica (azi Thilissi) şi în actualul Baku (*C.I.L.*, 3, 6052; *Année Épigraphique*, 1951, nr. 263). Este probabil că regatul iberilor caucazieni a trecut sub protectorat roman, întrucât era ameninţat de alani. Cu toate acestea, Vespasian a renunţat la politica orientală ambiţioasă a lui Nero, pentru că regatul bosforan a fost conferit unui moştenitor al regilor lui tradiţionali. Influenţa romană s-a extins în deşertul sirian şi la Palmyra. Vigilenţa a caracterizat de asemenea strategia danubiană. Briganţii, din centrul şi nordul Angliei, au fost înfrânţi între 71 şi 74 d.Hr. De legatul Petilius Cerialis, învingătorul lui Civilis. La Eburacum (azi York) a fost amplasată o tabără a legiunii a IX-a Hispana. Între 74 şi 77, guvernatorul Sextus Iulius Frontinus, autorul de mai târziu al unei lucrări privitoare la apeductele Romei, a zdrobit pe sâlurii din actuala Ţară a galezilor, vechi duşmani ai Romei, şi le-a anexat ţinuturile. Succesorul acestuia, Iulius Agricola, în 83 d.Hr., va repurta

victoria strălucită de la muntele Graupius asupra caledonienilor, din nordul Scoţiei, pe când flota sa va opera înconjurul întregii insule a Britanniei. În Germania, bructerii au fost pedepsiţi, în timp ce profeta lor Velleda a fost deportată în Italia. Vespasian a continuat opera lui Claudiu de făurire, pe malul drept al Rinului, a anumitor teritorii romane de protecţie a Imperiului, adevărate metereze fortificate. Au fost reconstruite în piatră taberele militare, anterior confecţionate din pământ, de la Mogontiacum, Novaesium, Vetera şi s-a început ocuparea spaţiului dintre Rin şi cursul superior al Dunării, la sud de Pădurea Neagră. O şosea strategică importantă a fost deschisă aici.

Domiţian a întreprins o politică externă energică, activă, inspirată mai degrabă de modelul lui Claudiu decât de cel utopic al lui Nero. Obiectivul era scurtarea şi „securizarea” frontierei Imperiului. Operaţii militare relevante au fost totuşi efectuate în Germania liberă. În cadrul campaniei din 83 d.Hr., comandate de Velleius Rufus, au fost înfrânţi chattii. Au fost anexate teritorii, au fost mărite simţitor capetele de pod de pe malul drept al Rinului. În sfârşit, a fost desăvârşită opera lui Vespasian de anexare şi fortificare a teritoriilor dintre Rin şi Dunăre, din sudul Germaniei, aşa-numitele Câmpuri Decumate, *agri decumates*, situate între Rin, Main, Neckar şi Dunăre. A fost construită o reţea de forturi puternice şi au fost instalaţi aici colonişti gallo-romani. S-a făurit astfel o legătură de importanţă strategică şi economică majoră între Rin şi Dunăre. Deosebit de însemnate s-au învederat a fi operaţiile militare de pe meleagurile danubiene. Statul dac dobândise o forţă notabilă. Decebal, figurat în culori favöfabile de către Xiphilin (DC, 67, 6, 1), îl transformă în regat de tip elenistic, eficient structurat Flavienii au trebuit să amplaseze pe Dunăre cea mai numeroasă forţă militară a Imperiului, alcătuită din nouă legiuni. Totuşi nu opinăm că Domiţian a dorit vreodată să anexeze Dacia. Intenţiona numai s-o reducă la nivelul de stat dependent, clientelar. În oricê caz Domiţian a divizat Moesia în două provincii diferite: Inferioară şi Superioară, Moesia Inferior şi Moesia Superior.

Conflictul între daci şi romani a început în 85. A durat până în 89, cu dacii, dar s-a prelungit cu sarmaţii până în 92 – 93 d.Hr. Dacii au traversat Dunărea şi l-au învins pe Gaius Sabinus Oppius, guvernatorul Moesiei, care a căzut pe câmpul de luptă. Domiţian a trimis atunci cinci sau şase legiuni împotriva dacilor, comandate de însuşi prefectul pretorienilor, Cornelius Fuscus, om de încredere al împăratului. Trupele lui Cornelius Fuscus au trecut, la rândul lor, Dunărea, dar au fost zdrobite. Atras într-o ambuscadă, probabil pe Valea Oltului, Cornelius Fuscus a murit în luptă. Acest dezastru practic reitera pe cel al lui Varus. Se pare că Tacit, în cărţile pierdute din *Istorii*, nici nu a putut înregistra numărul militarilor romani ucişi în acest nefericit război (Oros., *Hist.*, 7, 10, 3; şi Suet., *Dom.*, 6, 1; DC, 67, 5 – 6; 9; Hier., *Chron.*, p. 190, CCXVI Olymp., an. VT, 86; lord., *Get.*, 76). În 88 – 89 d.Hr., împăratul a trimis în Dacia, în fruntea unor forţe militare impresionante, pe generalul Iulianus Tettius. El a învins pe daci la Tapae, însă nu a continuat ofensiva. Xiphilin atribuie oprirea ofensivei neputinţei de a ataca Sarmizegetusa, capitala lui Decebal, şi temerii de a nu avea soarta lui Fuscus (DC, 67, 10, 2 – 3). Pe de altă parte Domiţian se afla sub impactul rebeliunii lui Antonius Satuminus şi al diverselor operaţii militare dificile, care aveau loc în spaţiile germanic şi danubian, întreprinse împotriva altor seminţii. Două legiuni au fost, poate, pierdute în luptele angajate împotriva quazilor şi marcomanilor şi în cele purtate cu dacii şi sarmaţii. Cum şi dacii erau slăbiţi, s-a ajuns la o pace de compromis, însă teoretic avantajoasă pentru Roma. Decebal recunoştea suzeranitatea romană asupra Daciei, dar păstra prada de război şi primea de la Imperiu subsidii şi specialişti, meniţi să-i întărească statul clientelar. Cu toate acestea Decebal nu a utilizat ajutorul primit în folosul Imperiului, al cărui vasal devenise, ci împotriva lui. Domiţian a suferit eşecuri în campanii conduse chiar de el şi lansate între 89 şi 93 d.Hr. Ceea ce a impresionat defavorabil lui opinia publică de la Roma (Suel., *Dom.*, 6, 2; DC, 67, 7, 2; *CIL.*, 3, 6818; 10, 135). Totuşi atunci cezarul a fondat castrele de la Brigetio şi

Aquíncum.

Armata şi ideea de frontieră

Armata romană, formată aproape în exclusivitate din profesionişti şi cantonată, aproape în exclusivitate, în ariile periferice ale Imperiului, unde trebuia să apere frontiera de atacurile provenite din *Barbaricum* sau din regatul part, *constituie o lume în sine*. De altfel, cu toate că uneori se vehicula ideea încercuirii Imperiului, care avea tendinţa să echivaleze cu „lumea locuită”, *oikouméne*, în general romanii dobândiseră mentalitatea unei lumi închise, unde conflictele de interese şi problemele se rezolvau într-un cadru limitat, aproape fără legătură cu ceea ce se petrecea în exteriorul civilizaţiei greco-romane. Deşi se amplifică pasiunea pentru straniu, pentru „celălalt”. Politica defensivă a Imperiului se explică şi prin faptul că, astfel cum am mai remarcat, în *Barbaricum*, cuceririle ar fi fost costisitoare, întrucât acolo nu se puteau percepe impozite. La fel de dificilă şi de costisitoare era introducerea modului de viaţă urban pe asemenea meleaguri. Desigur, părţii făceau parte din „lumea locuită”, însă ei constituiau o supraputere, greu de biruit în interiorul universului militar domnea spiritul de corp, întemeiat pe antrenamentul îndeobşte riguros al soldaţilor, pe disciplină severă, ca şi pe coeziune pregnantă. Funcţiona o religie specifică a taberelor militare bazată pe cultul imperial. Principii căutau sprijinul militarilor şi îl reclamau prin mijloace grăitoare, care ameliorau condiţia materială a acestora. Am arătat că August crease „vistieria militară”, *aerarium militare*. Atât Tiberiu, cât şi Germanicus au acordat daruri substanţiale soldaţilor (DC, 57, 5; 6). De la Gaius-Caligula s-a instaurat obiceiul de a distribui numerar pretorienilor, adică un *donatiuum*. Într-adevăr, menită teoretic numai apărării Imperiului, *armata se converteşte într-o forţă politică internă redutabilă, decisivă*. Am constatat cât de frecvent au intervenit pretorienii în desemnarea persoanei principelui, în salvgardarea, sprijinirea ori în abandonarea lui. Cu toate acestea şi armata din provincii s-a amestecat în viaţa politică a Imperiului, prilejuind grava criză din 68 – 69 d.Hr. Am observat că

existaseră precedente, după accesul lui Tiberiu la Principat. Armata practic acapara conducerea statului pentru unul dintre ai săi, indiferent de originea acestuia. Era o „noutate”, *res noua*, care genera drame zguduitoare. Galba ştia foarte bine că, până în 68 d.Hr., se crease obiceiul nescris şi neoficializat ca Principatul să revină unui Iulio-Claudian. Dar ştia de asemenea că nu mai exista niciun membru important al primei „dinastii” imperiale. Totuşi, cum semnalează Yves Roman, când l-a adoptat pe Piso, Galba a transmis de fapt un mesaj subiacent: Principatul urma să fie rezervat vechii aristocraţii senatoriale. Trebuiau respinse mişcările legiunilor, care, pe Rin, năzuiau să-l proclame ca principe pe Lucius Verginius Rufus. Însă soldaţii din Germania şi din Orient au hotărât altfel.

Soldaţii erau recrutaţi pentru lungi stagii militare. Încă de la Marius ei erau recrutaţi pe bază de voluntariat. Îi atrăgeau în principiu soldele primite ca oşteni. Înrolările obligatorii deveniseră inutile. Dar încartiruirea periferică a forţelor romane şi profesionalizarea lor aproape totală fisuraseră legăturile multiseculare între romani – cu excepţia senatorilor, unor cavaleri şi anumitor cetăţeni săraci – şi realitatea militară. Or tocmai interesul cetăţenilor pentru această realitate îngăduise Republicii, după suportarea unor grave înfrângeri, să opereze recrutarea de legiuni proaspete în vederea victoriilor finale. Acum, în secolul I d.Hr., armata tindea să dispară din viaţa şi din interesul nemijlocit al romaniloh Sub Iulio-Claudieni, în legiuni au fost recrutaţi ca soldaţi mai ales cetăţeni romani din Italia, prin excelenţă din mediile rurale. Cum am arătat în treacăt, au fost admişi în legiuni şi cetăţeni romani din provinciile cele mai temeinic romanizate. Procesul de substituire a italicilor de provinciali a fost practic desăvârşit sub Vespasian şi fiii lui. Oştenii din legiuni provin acum în special din Gallia narboneză, Baetica, Africa romană şi Macedonia, chiar din Dalmaţia şi din Galatia. Au căpătat acces la legiuni chiar peregrini, deci necetăţeni, cărora li se conferea cetăţenia la încorporare, ca să se prezerve principiul recrutării civice. Totuşi unii italici au continuat să servească în legiuni. Ca efect al rarefierii

populaţiei rurale din Italia – consecinţă a oligantropiei, migrării în provincii sau în oraşe – şi pierderii gustului pentru serviciul militar îndelungat, ei erau foarte puţin numeroşi. Încât, la începutul secolului al II-lea d.Hr., italicii nu mai reprezentau decât 5% din efectivele legiunilor. De altfel, atunci se va trece şi la înlocuirea recrutării neregionalizate de către cea locală. Multă vreme soldaţii nu serviseră în provinciile unde se născuseră. Cu toate acestea, cohortele urbane şi cele pretoriene, reduse la cifra iniţială de nouă, după ce fuseseră şi şaisprezece, au continuat să fie recrutate în Italia şi, cel mult, în oraşele provinciilor cele mai intens romanizate. Auxiliarii autost însă recrutaţi mai ales dintre necetăţeni. Înrolarea auxiliarilor peregrini alcătuia un mijloc relevant de acces la cetăţenia romană. A devenit manifest că dominaţia Romei nu putea subzista fără răspândirea cetăţeniei romane, fără o politică ecumenistă, fără romanizare. Or auxiliarii s-au convertit în vehicule active ale romanizării. O mare parte din ideologia imperială se axa pe ideea de victorie şi, prin urmare, pe armată.

Câteodată auxiliarii serveau departe de tărâmurile lor natale. Totuşi, cu mult înaintea legiunilor, progresiv s-a impus pentru auxiliari cutuma recrutării regionale şi ulterior locale. Ei au început să servească pe meleagurile unde se născuseră. Adesea lumea armatei era formată din foşti Barbari, care apărau romanitatea împotriva fraţilor lor de sânge, duşmani ai Imperiului. În special Vespasian a recrutat ca auxiliari gallo-romani peregrini, hispano-romani necetăţeni, danubien!, galaţi, adică gallo-greci, şi mauri. Auxiliarii staţionau adesea în tabere militare, unde erau amplasate legiuni. De aceea s-a produs o sudură productivă între soldaţii din legiuni şi cei din forţele auxiliare. Toţi militarii erau integraţi în ţesătura socială. Cum am mai arătat, au emers conexiuni relevante între soldaţi şi provincialii printre care îşi efectuau stagiul militar. Auxiliarii înglobau mai ales forţe de infanterie uşoară şi de cavalerie. Ei au ajuns aproape tot atât de numeroşi ca soldaţii din legiuni. Desigur, sclavilor le era interzis serviciul militar, rezervat cu stricteţe oamenilor liberi, fie cetăţeni, fie

necetăţeni. Dacă sclavii se strecurau prin fraudă în rândurile militarilor, riscau pedeapsa capitală. Nu au fost înrolaţi în armată decât în situaţii cu totul excepţionale. Liberţii erau recrutaţi în flotele militare şi în cohortele de vigili. Când aceste corpuri speciale au fost integrate în armata normală, a dispărut înrolarea liberţilor pentru a sluji în rândurile lor. Subofiţerii trupelor romane, aşa-numiţii centurioni, proveneau dintre soldaţii meritorii. Cum am mai arătat, cei mai marcanţi centurioni, *primipili*, comandau prima centurie a primei manipule a primei cohorte dintr-o legiune şi făceau parte din statul major al comandantului legiunii, *legatus legionis*. El era îndeobşte senator fost pretor. Îl asistau în primul rând tribunii militari. Încât, dacă soldaţii aveau tendinţa să se regionalizeze, comandamentul armatei aparţinea ordinelor superioare ale statului roman, fără nicio implicaţie regională. Trupele din Egipt şi adesea cele de la frontiera partică erau comandate de cavaleri. Soldele militarilor, gratificaţiile şi furniturile, livrate lor în natură, constituiau o parte importantă din cheltuielile statului. Totuşi armata oferea Imperiului numeroase servicii, prin excelenţă o mână de lucru competentă. Corpul de ingineri şi de arhitecţi militari era foarte eficace. Soldaţii construiesc şosele, apeducte, fortificaţii, sapă canale de navigaţie, contribuie efectiv la dezvoltarea economică a provinciilor frontaliere.

Cum provinciile nefrontaliere nu erau puternic ocrotite din punct de vedere militar şi cum oraşele nu erau de multe ori fortificate, apărarea graniţei era esenţială. Străpungerea acesteia putea avea consecinţe dezastruoase. Principalele forţe militare erau plasate pe Rin, pe Dunăre – a cărei apărare, cum am remarcat mai sus, a devenit, spre sfârşitul veacului, prioritară – şi în Orient, pe Eufrat. Patru legiuni, compromise în timpul lui Vitellius şi lui Civilis, au fost dizolvate. Le-au înlocuit alte cinci: a VII-a Gemina, creată de către Galba, în garnizoană hispană permanentă, două Adiutrices, alcătuite din marinari, în anii 68 – 69 d.Hr., două Flaviene, a FV-a şi a XVT-a, făurite de către Vespasian. Domiţian a înlocuit legiunea a V-a Alauda, pierdută din cauza

războaielor danubiene sau germanice, cu legiunea I-a Minervia. În 95 d.Hr., se aflau următoarele amplasamente militare, faţă de 10 d.Hr., cifrele relevante pentru acel moment istoric îndepărtat figurând între paranteze, în cele ce urmează: Africa proconsulară 1 legiune (1), Hispania tarraconeză 1 legiune (3), Britannia 3 legiuni (4 în 45 d.Hr.), Germania inferioară 3 legiuni (4), Germania superioară 3 legiuni (4), Rhetia fără trupe de elită, dar cu auxiliari, Noricum fără legiuni, însă cu auxiliari, Pannonia 5 legiuni (3), Dalmaţia fără trupe (2), Moesia superioară 2 legiuni, Moesia inferioară 2 legiuni (2 pentru Moesia unică), Cappadocia 2 legiuni (fără trupe, apoi auxiliari, în 45 d.Hr.), Siria 3 legiuni (4), Iudeea 1 legiune (auxiliari), Egipt 2 legiuni (2). În 95 d.Hr., rămăseseră 28 de legiuni, în raport cu 29 în 75 d.Hr. Rezultă aşadar că această armată avea slabe legături cu cetăţenii romani din centrul Imperiului.

Era foarte importantă, pentru romani, ideea de frontieră. Ca şi mentalităţile coagulate în jurul său. Frontiera era percepută ca o barieră în calea seminţiilor din *Barbaricum* ori a părţilor. O anumită repulsie impregna atitudinea faţă de părţi şi de regatul lor de factură orientală. Am constatat că opiniei romane din Capitală, însă şi din oraşele Italiei, chiar din cele ale provinciilor, îi repugnase modelul elenistic, teocratic, asumat de Gaius-Caligula şi de Nero. De asemenea, romanizarea acestui model, operată de către Domiţian. Emerge noţiunea de *limes*, iniţial „limită”, dar şi „drum”, ulterior „hotar”, „graniţă”. Această denumire a fost conferită sistemului defensiv al frontierei, iniţiat de către Flavieni. Deşi Iulio-Claudienii îl pregătiseră. În orice caz *limes* constituia un spaţiu frontalier, incluzând îndeobşte drumuri şi căi de comunicare terestre şi fluviale, autentice rocade, sau structuri care îngăduiau circulaţia în spatele frontierei. Aşadar *limes-ul* nu era o linie Maginot ori o linie Carol a antichităţii. El ilustra o noţiune romană, întemeiată pe un ansamblu coerent de poziţii fortificate, avansate ori retrase în raport cu graniţa, de avanposturi şi de un hinterland, legate între ele prin numeroase axe rutiere. Protecţia oferită de *limes* varia în funcţie de specificul

fiecărei zone frontaliere, în *limes* se integrau noi lucrări de apărare, pe o anumită adâncime, formate din şanţuri, palisade, fortificaţii – castele, castre –, dar şi dintr-o amplă reţea rutieră, oportună circulaţiei la marginea lumii romane. Graniţa trebuia apărată în Britannia, Germania romană, Pannonia, Moesia, Mauretania, Numidia, Africa proconsulară, Siria, Asia Mică. *Limes-ul* urma să asigure romanilor pacea la frontieră, putinţa de a trăi liniştiţi în microcosmosul lor. Dezvoltarea Z im e? – ului va conota, în secolul următor, renunţarea *de facto* la expansiune. *Limes-ul* se dovedea în Germania mai eficace decât textura de formaţii prestatale clientelare, existente sub Tiberiu. Adică acelea ale frisonilor, batavilor, hermondurilor, marcomanilor, quazilor, sarmaţilor iazygi. Yves Roman propune un desen-schemă din care rezultă apărarea Imperiului prin zone concentrice: arie sub autoritate romană directă, mărginită de tabere militare, sortite să intimideze eventualii inamici, zonă de „state” dependente, sub influenţa Romei, zonă de triburi clientelare, plasate sub protecţia externă a Romei. O asemenea schemă va putea explica de pildă romanizarea Munteniei şi chiar a Moldovei actuale, în veacurile subsecvenţe. Crearea Câmpurilor Decumate şi a unei ample reţele de şosele sub Flavieni, în sudul Germaniei actuale, a realizat atât legătura între Dunăre şi Rin, cât şi, prin suprimarea unui avanpost, intrând barbar în inima Imperiului, apărarea mai eficientă a provinciilor. Desigur însă că masarea trupelor pe *limes* putea tenta în viitor comandanţii lor să-şi impună forţa centrului lumii romane. Presiunile exercitate curând de armata roman-asupra lui Nerva în scopul adoptării lui Traian vor dovedi impactul acestei tentaţii.

Economia secolului I d.Hr.

Economia Imperiului comportă, în acest secol, o prosperitate manifestă, desigur inegal distribuită, în funcţie nu numai de grupuri sociale şi de zone geografice, ci şi de secvenţe cronologice. Cu toate acestea, perturbările violente, determinate de evenimentele anilor ’68 – 70 d.Hr., nu au putut afecta pe termen lung *o creştere economică*

pregnantă, evidentă mai ales în provinciile Imperiului. Se expandează o economie focalizată pe libera întreprindere, pe producţia destinată pieţei, de tip capitalist, cu siguranţă între limitele posibilităţilor societăţii antice. Se dezvoltă sistemul fermelor agricole, *uillae*, pendinte de piaţă, ca şi întreprinderile industriale. Se valorifică anumite inovaţii tehnologice, stimulative pentru expansiunea economică. Sunt inventate şi utilizate plugul greu, secerătoarea, teascul perfecţionat întrebuinţat la valorizarea strugurilor şi măslinelor, chiar moara cu apă. Se asigură astfel o autentică reproducţie lărgită, prin excelenţă în Gallii, unde un utilaj agricol perfecţionat garantează creşterea economică spectaculară. Aici este utilizată coasa de mari dimensiuni, pentru tăierea ierbii, secerătoarea mecanică, tractată de un animal de povară, se introduce castanul cu fructe comestibile şi se dezvoltă o creştere diversificată a vitelor. Viticultura ajunge acolo foarte productivă (mai ales în Burgundia actuală şi chiar în nordul provinciilor). Se asigură astfel alimentaţia locuitorilor, militarilor de pe Rin şi o producţie menită exportului. Cu toate acestea, progresele tehnologice au fost încetinite de tendinţa puterii centrale, a factorilor economico-sociali în general, de a nu expune şomajului mâna de lucru umană, a oamenilor liberi săraci şi chiar a sclavilor, a căror menţinere în statutul lor şi întreţinere contraproductivă ar fi putut ruina pe proprietarii lor. Astfel Vespasian, preocupat de conservarea locurilor de muncă ale celor nevoiaşi, a răsplătit Regeşte” un inventator, un inginer antic, *mechanicus*, care descoperise o maşină ce îngăduia transportarea ieftină şi rapidă a coloanelor de marmoră, destinată construcţiilor somptuoase. Dar i-a cumpărat invenţia, ca să nu fie niciodată utilizată. I-a spus deschis „dă-mi voie să hrănesc plebea de rând”, *sineret se plebiculam pascere* (Suet., *Vesp*., 18). Adică muncitorii liberi din industria de construcţii, care transportau manual coloanele de marmoră. Nu este însă mai puţin adevărat că împăratul Claudiu era interesat de cercetări ştiinţifice de utilitate industrială (Plin., 5, 63; 6, 27; 31; 128; 7, 35; 159; 12, 78; DC, 60, 26).

Aşadar agricultura prospera în întreg Imperiul. Totuşi, încă din antichitate, s-a acreditat percepţia unei recesiuni ori a unei crize a agriculturii Italiei. S-a afirmat că latifundiile au pierdut Italia. În realitate, mai cu seamă în nordul şi în centrul peninsulei, s-au menţinut şi au prosperat mici proprietăţi. Desigur, marile domenii agricole au tendinţa să se extindă şi se dezvoltă, prin excelenţă în zonele accidentate, mari „latifundii”, *latifundia* ori *saltus*. Tocmai Pliniu cel Bătrân considera domeniu întins orice proprietate care depăşea normele foarte modeste cândva preconizate de Cato cel Bătrân pentru mica proprietate agricolă. Erau rentabile atât agricultura intensivă, cât şi cea extensivă. Agricultura italică a continuat să producă grâu, orz, vin, untdelemn de măsline şi legume. Chiar dacă Italiar trebuia să importe masiv grâne din Africa, Egipt, spaţiul pontic etc.

De fapt, putem constata o „zonare” a agriculturii şi în general a producţiei de mărfuri din peninsulă. Nordul peninsulei, segmentul transpadan, se află în plină expansiune economică. Înfloresc aici micile proprietăţi şi numeroase oraşe de dimensiuni medii. Grâul constituie principalul produs agricol şi, în paralel, se dezvoltă industrii caracteristice, precum cele ale lânii, lemnului prelucrat, ceramicii, fabricării lămpilor, cărămizilor şi ţiglelor. Se profită de oportunităţile poziţionării geografice. Zona respectivă constituie „placa turnantă” a comerţului Italiei. Marele port al Aquílen, unde debuşează şoselele alpine, exportă masiv către Pannonia şi Noricum produse necesare echipării provinciilor balcanice. Campania reprezintă regiunea cea mai înfloritoare a Italiei, cel puţin sub Iulio-Claudieni: proliferează *uillae* ale notabililor la Capua, Neapolis şi Pompei, unde se practică policultura agricolă. Nu emerg aici dificultăţi decât spre sfârşitul veacului I d.Hr. Stagnarea, poate şi recesiunea, nu ating decât anumite teritorii din sudul Italiei; însă şi aici oraşe ca Paestum şi Tarentul rămân sau redevin active. Italia centrală şi Etruria profită de vecinătatea Romei. În centrul Italiei, însă şi în alte regiuni, olivicultura şi viticultura se dezvoltaseră substanţial încă de la sfârşitul Republicii, căci ofereau un randament

sporit şi se exportau profitabil. Am constatat că anterior producţia viticolă a Italiei fusese insuficientă. Olivicultura şi viticultura se dezvoltă în Centrul Italiei şi în alte arii peninsulare, în dauna cerealiculturii. Numai sub Flavieni, segmente peninsulare diverse suferă de subproducţie sau, invers, de supraproducţie. Am constatat că Domiţian încerca să combată supraproducţia viticolă. Contribuie de asemenea la o anumită stagnare lipsa mâinii de lucru, atrase de emigrarea spre provinciile în Curs de dezvoltare, şi concurenţa altor meleaguri ale Imperiului. În unele regiuni, grâul produs la faţa locului devine mai scump decât cel de import şi preţul pământului comercializat scade simţitor. Unii mari proprietari agricoli au tendinţa să substituie arendării în numerar a anumitor loturi agricole pe cea în natură, în produse agricole (Plin., *Ep.*, 3, 19; 9, 37). Micile loturi personale sunt lucrate de familiile proprietarilor, cu ajutorul câtorva sclavi şi al lucrătorilor de condiţie liberă. Oraşele posedă domenii agricole arendate şi care sunt exploatate în condiţii similare, dar, întocmai ca şi *uillae* de dimensiuni medii (aproximativ 100 de hectare), ele sunt cultivate de un număr mai mare de sclavi şi de lucrători sezonieri. Pe latifundü, ca şi pe domeniile împăraţilor, lucrează sclavi, însă şi numeroşi *coloni*, care muncesc pe diverse loturi de pământ, împreună cu familiile lor.

Până în secolul al II-lea d.Hr., agricultura italică nu comportă o recesiune importantă. Ea se bazează tot mai mult pe vinuri şi untdelemnuri de înaltă calitate. Se constată cel mult o extindere a pământurilor lăsate în pârloagă o dată la trei ani şi a feluritelor grădini, inclusiv de legume şi de pomi fructiferi. Fără îndoială însă, *agricultura provincială comportă un „boom” remarcabil*. Nu numai în Gallii, unde, cum am semnalattnai sus, operează o tehnologie îndrăzneaţă. Doar Egiptul nu pare a-şi fi modificat modalităţile de producţie agricolă. El este concurat de Africa de nord, în curs de a deveni principalul furnizor de grâne al Capitalei. Unele izvoare afirmă că Africa hrănea Roma preţ de opt luni, iar Egiptul doar patru luni. În Africa începe de asemenea să se dezvolte cultivarea viţei de vie şi a

măslinului. Ca şi în Hispanii, ale căror vinuri şi untdelemn se exportă în Italia. S-a conservat un mare număr de fragmente ceramice, de provenienţă hispanică. Aşadar productivitatea agriculturii atinge nivele foarte ridicate în întreg Occidentul. Creşterea economică a provinciilor orientale este mai puţin spectaculoasă. Provincia Asia totuşi produce semnificative cantităţi de grâne şi dezvoltă creşterea vitelor. Siria furnizează fructe şi un lemn excelent, căutat pe şantierele navale, în schimb, Grecia tradiţională, provincia Achaia, sărăceşte. Pământurile sunt acaparate de mari proprietari, în condiţiile rarefierii considerabile a populaţiei rurale. Cum am notat mai sus, *produsele agricole provinciale fac concurenţă acerbă celor italice*.

La dimensiunile antichităţii, totuşi diferite de standardele secolelor noastre, producţia industrială înregistrează pretutindeni progrese deosebit de importante. Mai ales în sectoarele exploatărilor miniere şi ale carierelor de marmoră sau de alte produse apreciate, precum cel al mărfurilor de lux şi al micii industrii. Treptat carierele de marmoră trec în proprietatea statului, de fapt a cezarului. Se va ajunge la un monopol imperial exercitat asupra „minelor”, *metalla*. Anumite cariere de alabastru, granit şi porfiriu se află sub control militar. Unele mine erau închiriate administratorilor particulari. Mici întreprinzători privaţi puteau de asemenea închiria puţuri izolate. În măsura posibilităţilor, se lucra la suprafaţă şi în galerii subterane căptuşite cu lemn. Se foloseau muncitori liberi, însă şi sclavi. Dacă în sectorul minier Italia înregistrează stagnare, ea comportă un avans manifest faţă de restul Imperiului în domeniul industriei mici şi mijlocii de produse confecţionate. În Roma, care nu este un oraş al trândăviei, proliferează o cantitate impresionantă de mici ateliere meşteşugăreşti, care produceau, printre altele, articole de lux. Dacă artizanatul Capitalei munceşte în special pentru consumul populaţiei Capitalei, manufacturile din restul Italiei lucrează masiv pentru export. Desigur, subzistă mici ateliere, îndeosebi în spaţiul rural, orientate spre consumul intern, local, dar se dezvoltă manufacturi, mici fabrici, care produc pe scară largă. În porturi, ca Ostia,

Puteoli, Aquíleia se fabrică produse din ambru. Adevărate fabrici de metalurgii se dezvoltă în Etruria, unde abundă fierul. Activitatea metalurgică este intensă de asemenea în Campania şi chiar în alte zone meridionale. Ne referim la fabricile de argintării din Tarent, dar şi la numeroase ateliere de sticlărie, textile şi la vopsitorii. Emerg noi centre industriale la Patavium, unde se fabrică veşminte, şi la Pollentia, specializată în producţia de cupe, de ceramică specializată. Se dezvoltă modelul industrial împrumutat din Orient. Continuă producţia de ceramică fină la Arretium, unde funcţionau nouăzeci de manufacturi. Emerg noi şi perfecţionate procedee de ameliorat fabricarea ceramicii. Progresiv, Italia trebuie să suporte o concurenţă puternică a industriei provinciale. Nu se află în cauză doar producţia micilor ateliere sau fabrici din Orient, unde fiinţează o veche tradiţie industrială. În Egipt, pe lângă minele de fier, de cupru şi de aur, prosperă atelierele de fabricat papiri. Alexandria este cel mai important centru industrial din Orient, orientat spre export. În Siria, progresează industria textilă, dar şi sticlăriile. Căci produsele de sticlă nu mai constituie un articol de lux, ci de uz curent. Asia Mică excelează prin carierele de marmoră, onix etc., însă şi prin industria pielăriei. În Grecia, se dezvoltă numai carierele de marmoră. *Relevantă este însă concurenţa masivă, aproape exploziv dezvoltată, pe care o exercită Occidentul*. *Creşterea economiei industriale atinge un nivel impresionant în provinciile vestice*. Zonele danubiene fabrică arme de calitate. Africa de nord se distinge nu numai prin cariere de marmoră, ci şi prin fabricarea de produse alimentare, ca faimosul *garum*, un fel de saramură delicioasă, prin vopsitorii şi prin atelierele olarilor. Spre sfârşitul secolului I d.Hr., în Britannia performează mine de plumb şi de staniu, lânării reputate. Cu toate acestea expansiunea industrială cea mai notabilă propăşeşte în Hispanii şi Gallii. Centrele manufacturiere hispano-romane, foarte numeroase, sunt alimentate de minele de plumb argintifer, aur, argint, fier şi staniu. *La Carthago Noua lucrau 40.000 de muncitori*!

Poate să mai fie vorba doar de o producţie pur artizanală?

Răspunsul se impune de la sine. Se dezvoltă aici şi industria textilă, mai ales a inului. Am semnalat mai sus expansiunea economică a Galliilor, ca şi progresele tehnologiei locale. Aşadar în Gallii se dezvoltă industria textilă, în special a lânii. Se fabrică mai ales stofe groase şi materiale relativ grosolane, necesare locuitorilor. Totuşi în Gallii înfloresc de asemenea metalurgia şi îndeosebi industria ceramicii. Fabricile de la Arretium şi-au deschis sucursale în Gallii, unde ajung de ordinul sutelor, pentru a fabrica *sigillata*, lucrată de mulţi lucrători liberi. *Sigillata*, ceramica fină, se exportă masiv. Este fabricată în primul rând la Lugdunum, însă şi în alte aşezări gallo-romane. Încât, încă din vremea lui Tiberiu, fabricile de ceramică gallo-romană concurează cu succes producţia italică şi pun în dificultate întreprinderile-mamă de ceramică *sigillata* din Italia. În întreg Imperiul se fabrică butoaie, plute etc.

Fenomenul cel mai interesant al economiei secolului rezidă în prosperitatea comerţului, în treacăt remarcată mai sus. Se află în cauză comerţul local, interprovincial, însă şi cu exteriorul Imperiului. Comerţul devine principala sursă de bogăţii, de acumulare de capital. *Progresele comerţului constituiau marca dominantă a vieţii economice a Imperiului*. Infrastructura rutieră performantă stimulează schimbul de mărfuri. Navigaţia fluvială, controlată de „colegiile” de navigatori, concomitent armatori şi comercianţi, oferă de asemenea, în continuare, oportunităţi negoţului de toate tipurile. Comerţul maritim dispune de o infrastructură bine pusă la punct. Prosperă porturile bune, menţionate în capitolul anterior.

Armatorii comercianţi maritimi beneficiază de un sistem de asigurări, extins de Claudiu la întreg anul calendaristic. Nu numai Roma şi Italia sunt aprovizionate pe cale comercial-maritimă, ci şi Cartagina, Antiochia, Efesul, unde locuiau zeci de mii de consumatori ai mărfurilor aduse de regulă de pe alte meleaguri. Italia importă grâne, ca şi untdelemn, vin, carne, peşte. Transportul maritim este accelerat: se ajunge la nouă zile de navigaţie comercială între Alexandria şi Puteoli, două zile între Africa şi acelaşi

Puteoli, şapte zile de la Gades la Ostia. Împăratul Claudiu amenajează un nou şi util port, *Portas*, lângă cel vechi al Ostiei, precum şi albia Tibrului, până la Roma. Comercianţii care vând peste tot sticlăria de Alexandria, veşmintele de Tÿr, pielăria de Pergam simt adesea greco-orientali, sirieni, asiatici şi iudei. Flavius Zeuxis din Phrygia a călătorit de 72 de ori între Asia Mică şi Roma. S-au descoperit în Germania comori monetare şi de argintărie etc., livrate în contul mărfurilor cumpărate de acolo. Din zona Mării Negre şi din Caucaz, inclusiv de la sciţi şi samlaţi, s-au importat, pe lângă grâu, aur prelucrat, orfèvrerie. Africa neagră furniza Imperiului pene de struţ, fiare şi sclavi negri, foarte apreciaţi. Din Extremul Orient şi din peninsula arabică, comercianţii romani aduceau (a se vedea şi capitolul anterior) mătăsuri, mirodenii, diverse produse exotice. Am reliefat în capitolul precedent că balanţa acestui comerţ exterior a devenit deficitară pentru Imperiu. Pliniu cel Bătrân afirma că, în comerţul cu Orientul, Imperiul pierdea anul 100 milioane de sesterţi, din care Indiei îi reveneau anual 50.000.000 (6, 101; 12, 80). Principalele căi de comunicaţie cu Orientul treceau fie prin Golful

Persic, fie prin podişurile iraniene, fie prin Marea Roşie, fie prin cetăţile caravaniere, ca Palmyra şi Petra. Până la urmă, s-au înfiinţat noi porturi în zona septentrională a Mării Roşii (*C.I.G.*, 5075; Plin., 6, 84). Cu toate acestea importatorii erau obligaţi să plătească taxe exorbitante ţărilor de tranzit spre India, insulele Oceanului Indian şi spre China (Plin., 6, 101). În consecinţă, s-a încurajat comerţul maritim, mai puţin scump, pe când romanii au pus stăpânire pe căile caravaniere, care duceau către interiorul Imperiului. Dacă s-a izbutit scăderea preţului mărfurilor de import, în schimb a crescut cantitatea de produse importate. Încât pierderile în metal preţios ale Imperiului nu au diminuat.

În general finanţele Imperiului prosperă, în pofida cheltuielilor inimaginabile ale unor cezari precum Gaius-Caligula şi Nero. Împăraţi ca Tiberiu, Claudiu şi Vespasian s-au străduit să redreseze finanţele publice, deşi au cheltuit de asemenea pentru diverse construcţii, unele indispensabile,

altele determinate de considerente propagandistice, de efortul ameliorării imaginii principelui. Ei au promovat evergetismul, acordarea de gratificaţii şi de subsidii militarilor şi civililor, iniţierea a numeroase lucrări publice şi a unor spectacole fastuoase. Pierderile înregistrate de balanţa comercială deficitară cu Orientul neroman au putut fi compensate. Resursele Imperiului erau imense. Îndeobşte impozitele erau colectate cu rigoare de către publicani şi de administraţia imperială. S-a recurs adesea la o presiune fiscală exasperantă pentru provinciali. Cum am remarcat, circulaţia monetară se reliefează ca intensă, în timp ce preţurile sunt dictate de legile pieţei. S-a manifestat însă o anumită dezordine a fluctuaţiilor monedelor de sorginte centrală şi locală. Pe de altă parte, se poate constata o scădere a greutăţii monedei de aur, *aureus*, şi a altor piese monetare, după 40 d.Hr., în comparaţie cu Principatele lui August şi Tiberiu. În 64 d.Hr., Nero lansează o reformă monetară de proporţii, care, astfel cum observă Yves Roman, concomitent ilustra o importantă devalorizare şi strategia unificării lumii locuite, sub egida Romei.

Pliniu cel Bătrân a arătat în ce constă această reformă, Este din nou diminuată greutatea monedei de aur, *aureus*, însă, într-o anumită măsură, şi a celei de argint, *denarius*. Totodată s-a stabilit paritatea între denarul roman de argint şi drahma grecească. Desigur, denarul a fost favorizat, ca şi fiscul, cavalerii şi oamenii de afaceri care tezaurizau argintul. În afară de aceasta, s-a sistematizat circulaţia numeroaselor monede greceşti şi romane, din bazinul mediteranean. S-a realizat cel mai relevant efort de sistematizare monetară a secolului. Totuşi această reformă nu numai că a generat dificultăţi circulaţiei monetare, îndeosebi cu vecinii Imperiului, dar, în virtutea scăderii valorii monedelor, a generat o inflaţie, accentuată ulterior de criza anilor ’68 – 70 d.Hr. Pe termen lung, totuşi această reformă a fost benefică.

Demografia

Populaţia Imperiului continua să crească. Împăraţii au întreprins un efort susţinut de colonizare a provinciilor.

Uneori, ca sub Nero, s-a încercat şi constituirea unor noi colonii în Italia. Cu toate acestea, populaţia Italiei, prin excelenţă cea ţărănească şi veteranii, manifestă tendinţa să emigreze în provincii, unde existau oportunităţi de înavuţire, de dobândire a unui statut social privilegiat S-a profilat şi tendinţa inversă: peregrini, inclusiv greco-orientali, imigrau în oraşele Italiei, mai cu seamă la Roma. *Societatea Imperiului timpuriu continuă să se reveleze ca deschisă, mobilă, dinamică, atât din punct de vedere geografic, eût şi din cel social*. Se trecea relativ uşor dintr-o arie geografică în alta, dintr-o categorie socială în alta. Principatul nu implica totalitarismul, căci era în special autoritar. Tolera şi chiar încuraja societatea civilă. Puţine erau măsurile de ordin dirigist luate de puterea imperială. Cum am mai arătat, numărul cetăţenilor sporeşte considerabil, modul de viaţă roman ori greco-roman este asumat, chiar mimat, de provinciali, inclusiv de peregrini, susţinând substanţial aculturaţia, orientarea spre ecumenism, spre universalism. Identitatea naţională romană absoarbe pe cele locale, în chip manifest. Dacă în sate locuiau între câţiva zeci de inşi şi puţine sute de rurali, creşte sensibil populaţia marilor oraşe din Orient, dar şi din Occident, ca la Lugdunum, din Gallia, Cartagina, din Africa, şi în mai multe centre urbane din Hispania. Evaluarea populaţiei Romei variază, în funcţie de cercetătorii moderni, între 700.000 şi 1.500.000 de oameni. Opinăm că acum ea depăşea un milion de locuitori. Roma trăia ca un enorm centru de consumatori. Aici ajungeau mărfuri şi produse diverse din întreaga lume.

Alături de plebeu cetăţeni, asistaţi de stat, vieţuiesc, cum pot, peregrini, străini, liberţi imigraţi din toate provinciile Imperiului. Există desigur inşi care trăiesc din felurite expediente, deloc respectabile, hoţi, escroci, pungaşi mărunţi, chiar tâlhari. Dar ei alcătuiesc o minoritate, în acest imens centru cosmopolit Roma este oraşul universului. Săracii Romei trăiesc mai cu seamă datorită unor meserii mărunte. Ei lucrează în ateliere sau se angajează în sectorul terţiar, cel al serviciilor. Proliferează cârciumarii, bărbierii, mici negustori, cizmarii, croitorii, diverşi reparatori,

prostituatele şi protectorii lor, medicii şi pedagogii. Abundă cei ce lucrează în construcţiile înfăptuite de principi. Nero remodelase o parte din centrul Romei, unde iniţiase instalarea unui imens parc-palat-paradis, vestita „casă de aur”, *domus aurea*, Flavienii, cum am relevat în alte subcapitole, clădiseră de asemenea mult. Alăturí de vechiul for republican emerg forurile imperiale. În *insulae* locuiesc mulţi inşi şi străzile „mustesc” de locuitorii numeroşi ai Capitalei. Laţiul prosperă, cum am semnalat, datorită culturii legumelor proaspete, care nu se puteau importa, şi culturilor arbuştive. Campania este de asemenea suprapopulată.

Ierarhia sociala

Am arătat mai sus că, la Roma, nu existau clase sociale, dar fiinţau ordine, *ordines*, de fapt, cum se exprimau adesea autorii latini, „cele două ordine”, *uterque ordo* (Veil., 2, 32, 2). Între 18 î.Hr. Şi 38 d.Hr. Se definitivează separarea, pe plan strict juridic, între cavaleri şi senatori. Cum am remarcat în capitolul anterior, Gaius-Caligula pune capăt tranziţiei spre constituirea ordinului senatorial, „cel mai important ordin”, *amplissimus ordo*. Desigur, existau de asemenea numeroase alte categorii sociale, căci societatea romană continuă să funcţioneze ca profund ierarhizată. Reiterăm observaţia că se afla în cauză o ierarhie deschisă, mobilă, întrucât se putea trece, fără oprelişti administrative, dintr-un ordin în altul, dintr-o categorie socială în alta. Ceea ce explică progresele înregistrate de economia, cultura şi viaţa Imperiului!

Ordinul senatorial era ereditar şi număra aproximativ două mii de exponenţi (vezi şi capitolul precedent), cei aproximativ şase sute de senatori şi membrii familiilor lor. Membrii ordinului trebuiau să posede un cens de un milion de sesterţi şi să poarte banda lată pe tunică, laticlavul sau *latus clauus*. Ocupau locuri de onoare la spectacole şi, în principiu, aveau dreptul să fie judecaţi numai de senat. Erau scutiţi de poverile municipale din oraşele din care proveneau şi nu le revenea obligaţia să ofere ospitalitate, pe proprietăţile lor, mandataţilor cezarului. Prin urmare, dacă,

în limba greacă, senatorul este numit *synkletikos*, în latină epitetul de „bărbat foarte strălucit”, *clarissimus*, oficializat abia în 161 d.Hr., emerge neoficial chiar de la sfârşitul Republicii (Cic., *Caecil.*, 66). Pe o tabletă, descoperită la Herculanum, datată din 47 ori 49 d.Hr., doi senatori sunt proclamaţi „bărbaţi foarte străluciţi”, *clarissimiuiri* (*CJL.*, 10, 1401 = *IL. S.*, 6043). Nici chiar în vârtejul luptelor purtate împotriva aristocraţiei senatoriale, împăraţi precum Gaius-Caligula, Nero, Vitellius, Domiţian nu s-au gândit serios să atace misiunile şi demnităţile care reveneau, în mod tradiţional, senatorilor. Cum opina Paul Petit, „cariera onorurilor” alcătuieşte un bloc de neatins.

Totodată, îndeosebi sub Iulio-Claudieni, se dezvoltă *luxus* senatorial, „fastul” mai degrabă decât „luxul” senatorial (Tac., *An.*, 3, 55, 3). Senatul Fţavienilor va fi mai ponderat, aproape sobru, deşi anumiţi senatori au continuat să-şi etaleze opulenţa, somptuozitatea. Inscripţiile veacului atestă gustul, interesul pentru buna imagine, pentru „selfrepresentation”, pentru conservarea şi arborarea unui „standing” fastuos, ostentativ strălucitor.

Senatorii, în special cei proveniţi din provincii şi încă minoritari, dispun de bunuri funciare şi de ample clientele în provincii, în Hispania, în Orient, mai cu seamă în Africa proconsulară. În general ei duc un stil de viaţă care le depăşeşte simţitor mijloacele pecuniare, censul de un milion de sesterţi. Nu se mai mulţumesc cu locuinţe relativ modeste în comparaţie cu somptuoasele edificii publice. Posedă, la Roma, în special pe colina Palatinului, adevărate „palate”, încă definite drept „case”, *domus*, şi parcuri elegante. Dispun de asemenea de vile extravagant de opulente în Campania. Regiunea Baiae devine un fel de „Coastă de azur”, ori Californie de sud a antichităţii. Cum vom mai releva mai jos, emerge o nouă mentalitate a spaţiului privat, faţă de Republică şi de „secolul” lui August. Soţiile senatorilor etalează bijuterii splendide şi sunt slujite de numeroşi sclavi şi liberţi. Senatorii organizează ospeţe rafinate. Mărfurile venite din Orientul neroman, mătăsurile, parfumurile, mirodeniile, metalele preţioase, sunt drenate

îndeosebi spre senatori. Acestui snobism se adaugă gustul decoraţiilor alambicate, marmorei preţioase, lemnului încrustat etc. Unii senatori dispun de averi fabuloase, destul de frecvent confiscate de împăraţi. Ei ocolesc interdicţia de a se ocupa de comerţ şi cămătărie. Dar foarte mulţi senatori se îndatorează masiv. Câteodată principii vin în ajutorul senatorilor sărăciţi şi îndatoraţi. Servirea statului putea oferi compensaţii, însă controlul imperial împiedica înavuţirile excesive. Supravegherea exercitată de procuratori nu este însă totdeauna eficientă. Şi, invers, mulţi condamnaţi pentru venalitate cad victimă intrigilor politice. Cariera senatorială se menţine între aceiaşi parametri ca anterior: vigintiviratul, tribunatul militar laticlav, quaestura, adică accesul la senat, tribunatul plebei ori edilitatea, preţura, consulatul. La care se adaugă funcţiile în serviciul imperial, calitatea de legaţi de legiuni, de provincie, prefectura Oraşului etc. La nivelul cel mai prestigios al senatului se află patricienii. Dar, încă din timpul lui Nero, patricienii Republicii erau în curs de dispariţie. Spre a asigura prezervarea anumitor sacerdoţii, rezervate patricienilor, cezarii au conferit statutul de patrician anumitor senatori plebei, de veche extracţie socială. Încă de sub Tiberiu, provincialii pătrund în senat. Pe lângă cei originari din Gallia cisalpină, acced la senat cavaleri originari din Hispanii, Gallia narboneză şi chiar din alte provincii. Îndeosebi sub Flavieni, se recrutează pentru senat greco-orientali. Decimările, practicate de împăraţi, oligantropia, stingerea naturală a unor vechi familii, ruinarea multor ginţi senatoriale generează mutaţii relevante în compoziţia ordinului senatorial. Senatul latin din epoca lui August ajunge la sfârşitul secolului 1 d.Hr. Italic, dar şi cu o cantitate semnificativă de provinciali. Între 68 şi 96 d.Hr., procentajul senatorilor italici scade de la 83% la 76%, iar al provincialilor urcă de la 17% la 23%, dintre care mai mult de o optime sunt greco-orientali.

S-a apreciat că, la fiecare generaţie, se schimba cu 30% alcătuirea senatului. Interesant însă este faptul că noii senatori, cu rare excepţii, determinate de legături prea strânse cu împăraţii – senatul nu era omogen din punct de

vedere politic –, îşi apropie rapid o *forma mentis* caracteristică şi tradiţională ordinului. Încât, în pofida antagonismelor dintre clanurile politice din senat, „se dezvoltă un manifest „spirit de corp” senatorial. Aspiraţia spre restaurarea republicii aproape dispare după 42 d.Hr., cu toate că nostalgiile republicane persistă. Mulţi senatori, al căror statut era fructul Imperiului, blamau aroganţa şi exclusivismul colegilor ce aparţineau vechii *nobilitas* ori ale celor pătrunşi în ordin în timpul lui Iulius Caesar ori August Senatorii doreau cu râvnă să li se asigure siguranţa persoanelor şi averilor. Năzuiau de asemenea spre un Principat moderat, care să le garanteze respectul şi semnele exterioare ale privilegiilor, care să coopereze cu ei, care să evite arbitrarul. După sfârşitul Iulio-Claudienilor se preconiza de Asemenea, cum am arătat, monarhia electivă, adică desemnarea ca succesor al cezarului a celui mai bun senator. Calea de acces tradiţională la ordinul senatorial era acordarea laticlavei de către împărat Ea subzistă ca principal mijloc de promovare în ordinul senatorial. Reforma lui Gaius-Caligula din 38 d.Hr. Rezervă în exclusivitate vigintiviratul şi prefectura sărbătorilor latine membrilor ordinului senatorial. Banda lată este conferită exclusiv viitorilor magistraţi, deţinători de laticlavă. Tunica laticlavă este primită de viitorul senator din mâinile principelui, înainte de îndeplinirea stagiului militar şi vigintiviratului (*CIL.*, 11, 5737 = *I.L.S.*, 967). Desigur, au fost situaţii când laticlava se acorda după îndeplinirea stagiului militar angusticlav (*IL. S.*, 9499). Conferirea laticlavei se efectua cu solemnitate, după ce viitorul senator prezenta o cerere împăratului, sprijinită de recomandarea unui personaj influent (Plin., *Ep.*, 2, 9; 8, 23; *Hist. Aug.*, *Seu.*, 1, 5). Stofa laticlavă era însoţită de o diplomă oficială (Tac., *D.*, 7.

12). Senatorul care recomandase postulantul la laticlavă iniţia o sărbătoare privată. Aici proaspătul laticlav se prezenta înaintea prietenilor, dotat cu laticlava (Plin., *Ep.*, 8, 23.

2 – 6). Sub Claudiu, cu prilejul cenzurii exercitate de împărat, a apărut o nouă cale de acces la ordinul senatorial:

„adăugirea” sau adlecţia, *adlectio*. Această formă va face carieră sub urmaşii lui Claudiu. Se practicase şi anterior, dar exclusiv în situaţii cu totul excepţionale. În ce rezida adlecţia? în înscrierea din oficiu a unui nesenator, deci a cuiva care nu îmbrăcase laticlava, direct într-o categorie de senatori foşti magistraţi.

Cezarii stabileau o listă de adlecţi, *adlecti*, care, într-o etapă subsecventă, erau înscrişi într-o categorie de senatori ce exercitaseră o magistratură. Fie printre foştii quaestori, *quaestoriani* – *adlectio inter quaestorianos* –, fie printre foştii tribuni, *tribunicii* – *adlectio inter tribunicios* – fie printre foştii pretori, *praetorii* – *adlecti inter praetorios* – fie, foarte rar, printre foştii consuli, *consulares* – *adlecti inter consulares*. Exista şi o adlecţie internă a senatului, când, de exemplu, un fost quaestor, prin adlecţie, sărea etapa tribuniciană, din *cursus*, şi era înscris direct printre foştii pretori. Adlecţia recompensa merite notabile. Claudiu a operat foarte ponderat cu adlecţia, încât nu se cunosc decât patru adlecţi şi doar printre foştii tribuni ai plebei (*CJL.*, 10, 6520;

3853; 14, 2612; 5, 3117 = *IL. S.*, 968 = *Année Épigraphique*, 1980, nr. 508). Adlecţia va deveni o filieră normală de acces la ordinul senatorial în timpul Principatelor următoare, însă prioritară va rămâne acordarea laticlavei. Sub Nerva şi Traian, se înregistrează zece adlecţi faţă de douăzeci de noi laticlavi. Totuşi adlecţia a fost permanentizată şi utilizată independent de exercitarea cenzurii de către împărat. De asemenea, dacă, sub Claudiu, ea s-a limitat la cavaleri italici, ulterior ea a purtat şi asupra provincialilor. Pe de altă parte, pe când sub August şi Tiberiu alegerea magistraţilor revenise esenţialmente unor centurii prerogative, iar Gaius-Caligula o restituise adunărilor populare, Claudiu a încredinţat plenului senatului alegerea tuturor magistraţilor, după părerea noastră tot în momentul cenzurii cezarului şi a lui Vitellius Tatăl. Domiciliul obligatoriu al senatorilor a continuat să fie fixat la Roma.

Ordinul ecvestru este tot mai sensibil orientat spre serviciul public. Deşi, fireşte, unii cavaleri contincă să se

dedice lumii afacerilor, inclusiv profesiei de publicări. Ordinul ecvestru continuă să nu fie teoretic ereditar, să implice un cens de 400.000 de sesterţi, un brevet imperial obligatoriu şi dreptul la purtare a inelului de aur. Cam 200 dintre cavaleri se integraseră în serviciul public. Puţini cavaleri trăiau şi făceau carieră în cetăţile natale. Am constatat că se înfiripă un *cursus* ecvestru, care mergea de la „miliţiile ecvestre" prin procuratele la marile prefecturi „palaţiale". Dar anumiţi cavaleri arendau domenii agricole ale împăraţilor, în calitate de *conductores*, sub supravegherea altor cavaleri, adică a procuratorilor. Multă vreme nu au fost prea limpezi începuturile carierei de procuratori. Domiţian, care se baza pe cavaleri, s-a străduit să confere ordinului ecvestru un statut definitiv. Înnoirea ordinului ecvestru se efectua pe o scară mult mai largă şi cu o pregnanţă sensibil mai notabilă decât cea a ordinului senatorial. Cu siguranţă se manifesta o evidentă deosebire între cavalerii de viţă veche, opulenţi, înrudiţi cu familiile senatoriale, şi cavalerii de condiţie relativ modestă, recent intraţi în ordinul ecvestru şi trăitori în oraşele italice şi provinciale. Adlecţiei senatoriale îi corespunde acordarea de către puterea centrală, epigrafic consemnată, a „calului public" Viitorul cavaler este astfel „înzestrat cu un cal public", *equo publico exornatus*. S-a reliefat cum se înfăţişa filiera promovării sociale, în anumite condiţii, care presupune şi o cantitate de noroc: agricultorul destoinic devine magistrat municipal şi decurion în oraşul vecin, fiul lui intră în ordinul ecvestru, feciorul acestuia obţine o procuratelă sau o prefectură şi vlăstarul cavalerului procurator imperial ori prefect „palaţial", exponent al aşa-numitei „nobilimi ecvestre", *equestris nobilitas*, ajunge senator.

Notabilii municipali şi armata rămân principalele surse de împrospătare şi amplificare a ordinului ecvestru. Centurionul primipil dobândea acces la ordinul cavalerilor, asuma tribunate ale cohortelor Romei, ale vigiliilor, forţelor urbane, pretorienilot, ca să ajungă la procuratele. Notabilul municipal, după paredrgerea unei cariere urbane

standardizate, quaestor, edil, duumvir, devenea sacerdot municipal ori provincial, ca *sacerdos prouinciae*; ajungea cavaler, servea un an în armată şi putea dobândi o procuratelă. Majoritatea noilor cavaleri provenea din Italia, iniţial mai ales din Campania şi Etruria, ulterior şi din Gallia cisalpină. Statistici incomplete atestă că, dintre 465 de cavaleri, originari din vestul Imperiului, 366 proveneau din Italia, în raport cu 99 de sorginte provincială. Yves Roman reliefează numărul relativ ridicat de cavaleri recrutaţi din Gallia narboneză. Creşterea substanţială a ordinului ecvestru constituie opera lui Claudiu şi îndeosebi a Flavienilor. Înnoiesc ordinul italici imigranţi în provinciile temeinic romanizate, ca Hispaniile, Gallia narboneză, Africa proconsulară, dar şi provinciali de obârşie, indigeni. Accesul provincialilor se accelerează prin excelenţă sub Flavieni.

Magistraţii municipali şi foştii deţinători de demnităţi locale, decurionii, continuă să reprezinte elita oraşelor anticetăţii, pe care o alcătuia Imperiul. Oraşele provinciale adoptă progresiv sistemul administrativ roman, dar beneficiază de o reală autonomie a gestionării lor, inclusiv financiare. Evergetismul a contribuit cu eficacitate la procesul de aculturaţie, de integrare în civilizaţia şi în mentalităţile romane.

În orice caz rândurile decurionilor se înnoiau necontenit şi rapid, chezăşuind o puternică mobilitate socială. În ultimă analiză, decurionii sunt căpeteniile oraşelor. În timpul Principatului asumat de Claudiu, în Africa de nord un oarecare Marcus Valerius Severus, fiul lui Bostar (nume punic), este edil, apoi suflet – demnitate punică supravieţuitoare – şi „cel dintâi flamen în municipiu”, *fiamen primus în municipio*. În acelaşi oraş, Volubilis, întâlnim pe Fabria Bira, fiica unei anumite Izelta (numele este de origine libiană), care fusese „cea dintâi sacerdotă în municipiul volubilitan”, *flaminica prima în municipio Volubilitano*. La Khannussa actuală, în estul Algeriei, Marcus Vetidius Mustiolbus, fiul lui Mustus (ambele supranume sunt indigene romanizate), este desemnat ca fiamen anual, *fiamen annuus* (*CJL.*, 8, 17167). Cum am mai remarcat,

decurionii formează rezervorul alimentării cu noi membri a ordinului ecvestru şi câteodată a senatului. Totuşi, de asemenea cum am menţionat în capitolul precedent, în oraşe se dezvoltă o pătură de mijloc, alcătuită din artizani înstăriţi şi oameni de afaceri, chiar din unii proprietari funciari în zonele rurale aferente cetăţilor. Coloana vertebrală a acestei „clase de mijloc" o formează augustalii. Un fiu de libert augustal ajunge duumvir într-un oraş din Campania (*IL. S.*, 6296). Am constatat, tot în capitolul precedent, că unii liberţi puteau accede la decurionat însă şi alte categorii de locuitori ai oraşelor, italice şi provinciale, decât liberţii nutresc grupul social al augustalilor: veterani, exponenţi ai profesiunilor liberale, comercianţi şi transportori, grefieri, haruspici, hangii, meşteşugari, de regulă relativ avuţi, însă uneori şi săraci. Se consemnează cazul lui Marcus Frontonius Emporus, transportor maritim în Gallia narboneză, patron al unor corporaţii şi augustal în mai multe cetăţi (*C. IL.*, 12, 982). Anumiţi augustali practică evergetismul. Ei se bucură de privilegiul de a participa la festinurile publice înaintea plebei.

Plebea orăşenească încorporează o diversitate a veniturilor şi a condiţiei materiale. Se menţionează plebei care aveau un venit anual, un cens, de 200.000 ori chiar de 300.000 de sesterţi. Mulţi plebei duc o existenţă dificilă, susţinută adesea de evergetism. Am semnalat că, la Roma, persistă o disjuncţie între plebeii cetăţeni romani şi cei de condiţie juridică peregrină. În Capitala Imperiului, plebea cetăţenească nu constituie un lumpenproletariat, ci reprezintă o categorie socială privilegiată. Dion Chrysostomul ori din Prusa reliefa că este necesar totuşi ca oamenii liberi să muncească cu braţele lor. El nota că în oraşe plebeii trebuiau să cumpere totul, în afară de apă. Reprobă pe nevoiaşii în goană după expediente, care încearcă să devină artizani de lux sau să se angajeze ca actori (D. Chr., 7, 103; 106; 111 – 126). Anumiţi plebei oferă o mână de lucru rentabilă industriei. Ei sunt lucrători salarizaţi şi mult mai eficienţi decât sclavii. Nu este însă înfloritoare condiţia plebeilor agricoli. Cu toate acestea

munca în agricultură a oamenilor liberi este mai productivă decât cea a sclavilor. Am constatat deja expansiunea colonatului. Există şi datornici insolvabili, care îşi achită datoriile lucrând alături de sclavi şi de coloni pe marile latifundii din provincia Asia, din Egipt şi din Illyricum. În timpul Principatului claudian, un mare proprietar din insula grecească a Eubeei angajează un cetăţean liber al oraşului vecin, desigur salarizat, ca să se ocupe de turmele sale. Nu recurge la un sclav.

Lucrătorii liberi sezonieri suferă cumplit în perioadele anului când nu se desfăşoară munci agricole. Încât uneori se transformă în tâlhari. Nici situaţia colonilor nu este totdeauna strălucită. Toţi ţăranii liberi depindeau de capriciile meteorologice ale meleagurilor mediteraneene. Ca să lupte împotriva secetei, ţăranii liberi se grupează într-un fel de „sindicate”; o inscripţie din Numidia ilustrează reguli foarte stricte în vederea repartizării echitabile a apelor provenite din irigaţii. O altă mărturie epigrafică, descoperită în Tunisia actuală, denotă şi alte flagele care trebuiau combătute de ţărani: grindina, furtunile puternice, aproape ca nişte uragane, paraziţii viilor, livezilor de măslini şi loturilor cerealiere (*Année Epigraphique*, 1984, nr. 933). Împăraţii se străduiesc să ocrotească pe coloni împotriva abuzurilor unor *conductores*. O „lege”, *lex Manei ana*, din vremea lui Vespasian, statuează drepturile şi îndatoririle colonilor. În schimbul unei treimi din recoltă şi anumitor zile de corvoadă, şase zile anual, pe fracţiunea din domeniu supusă exploatării directe de către latifundiar, ei dispun de o parcelă de pământ şi de casa adiacentă, cu dreptul de a le lăsa moştenire urmaşilor. Aveau însă obligaţia să nu întreprindă cultivarea lotului arendat mai mult de doi ani.

Secvenţa istorică a Iulio-Claudienilor înregistrează apogeul economic, social şi politic al liberţilor. Spre deosebire de unii clienţi, de extracţie liberă, care preferau o existenţă relaxată, bazată pe distribuţiile frumentare, evergetism şi darul zilnic al patronului, *sportulcu*, mulţi liberţi – desigur, nu toţi – se îmbogăţesc. Ei joacă un rol activ în viaţa economică a Romei şi a Italiei, în porturile şi oraşele

îndreptate spre comerţ din Hispanii, Gallia narboneză şi în Lugdunum. Practică meserii diverse, dar îndeobşte înzestrate cu o conotaţie mercantilă. Se disting ca negustori, armatori, transportori, specialişti în import-export, bancheri, cămătari, arendaşi feluriţi pe domeniile imperiale – *conduc tores*, *actores* –, gestionari de fabrici, meseriaşi. Statutul şi mentalitatea lor sunt ilustrate de *Satyricon-ul* lui Petroniu, în special de cazul lui Trimalchio. Nu este imposibil ca devalorizarea denarului, din 64 CLC., să fi fost efectuată de Nero sub presiunea liberţilor oameni de afaceri, ostili preponderenţei economice a senatorilor. Fără îndoială liberţii trebuie să înfrunte dispreţul ascuns ori ostentativ al oamenilor liberi. Chiar militarii romani îi dispreţuiau. La rândul lor, liberţii se poartă uneori arogant cu oamenii liberi, inclusiv cu foştii lor stăpâni, prilejuind o dezbatere aprinsă în senat (Tac., *An.*, 12, 53 – 54; Plin., *Ep.*, 7, 29; 8, 6). Se străduiesc să ofere copiilor lor o educaţie aleasă şi o condiţie echivalentă celei a oamenilor liberi. De altfel, de la a doua generaţie îndeobşte se pierdeau vestigiile originii servile. Anumiţi liberţi sunt totuşi foarte competenţi, cultivaţi şi fideli Imperiului.

Un rol deosebit în viaţa politică îl joacă cel ce poate să se afişeze ca „libert al împăratului”, *libertus Auguşti*. Începând din vremea lui Claudiu, liberţii care dirijează secretariatele-ministere ale principelui sunt atotputernici. Influenţa unora dintre ei nu este cu nimic inferioară celei exercitate de Vitellius-Tatăl. Întreaga „clasă politică” romană se află la picioarele lor. Senatorii, chiar dacă în sinea lor îi dispreţuiesc, se umilesc, le solicită linguşitor favorurile. Pallas şi Narcissus posedă averi colosale. Însuşi Seneca îşi adresează cererea de a i se pune capăt relegării sub forma unei consolaţii trimise libertului Polybius. Impactul politic al liberţilor subzistă sub Nero şi chiar sub Galba. Un reflux al influenţei politice a liberţilor survine în timpul Flavienilor. Scade şi puterea lor economică. Deşi liberţii lui Domiţian sunt încă foarte influenţi la curte. Pe de altă parte, dacă liberţii pierd, în favoarea cavalerilor, posturi politice foarte importante, sporeşte prezenţa lor în eşaloanele medii şi

inferioare ale administraţiei imperiale. Chia Inn secolul al K-lea d.Hr., adesea procuratorii cavaleri sunt asistaţi de adjuncţi, *subprocuratores*, liberţi. Ei sunt numeroşi, chiar şi în fruntea domeniilor imperiale. Un „staff* administrativ, format din liberţi, controlează serviciile publice, apeductele, bibliotecile imperiale, poşta, reţeaua rutieră a Imperiului, clădirile şi întreprinderile principelui, minele, carierele de marmoră, atelierele monetare. S-au descoperit mai mult de patru sute de inscripţii funerare, privitoare la liberţii imperiali, membri ai aşa-numitei *familia Caesaris* (*C. IL.*, 6., 43 – 44 = *IL. S.*, 1634 – 1635; *CJL.*, 6, 298 = *IL. S.*, 1636 etc.; ca inscripţii sépulcrale, *C. IL.*, 6, 5931 = *IL. S.*, 7851; *CJL.*, 6, 7851; 6068; 7397 etc.). Pe inscripţii, liberţii şi urmaşii lor notează cu mândrie „libert al lui Augustus”, *AVG* (*usti*) *LIB* (*ertus*), adăugând uneori şi numele cezarului. Înrâurirea liberţilor rămâne esenţială până în secolul al XI-lea d.Hr. Rolul liberţilor „privaţi”, adică ai senatorilor şi cavalerilor bogaţi, subzistă de asemenea. Masa sclavilor rămâne foarte diversificată. Pe lângă sclavi specializaţi, medici, intelectuali etc., se disting sclavi foarte bogaţi, care ocupă posturi-cheie în gestionarea bunurilor stăpânilor. Este cazul unui intendent, *dispensator* al lui Trimalchio, care nu-şi spală hainele noi decât o singură dată, ca apoi să le arunce. Îi dispreţuieşte pe sclavii de rând, netrebnici”, cum îi califică, *nequissimi serui* (Petr., 30, 10 – 11), Destui sclavi lucrează în industrie sau gestionează mici ateliere meşteşugăreşti.

Situaţia sclavilor rurali tinde să se modifice. După modelul colonatului, cetele de sclavi care lucrau sub bici ogoarele latifundiarilor sunt substituite de „sclavii înzestraţi cu o colibă”, *serui cassati*. Aceştia primesc un lot din pământul stăpânului şi o colibă. Lucrează acest lot împreună cu „familia” lor, care nu are încă un statut juridic precis. Livrează stăpânului 50% din recoltă şi, prin modul de viaţă, nu se deosebesc sensibil de coloni şi de micii proprietari de pământ. Astfel munca lor este mult mai rentabilă pentru stăpâni. Pliniu cel Tânăr va declara că el nu ţine sclavii în lanţuri (*Ep.*, 3, 19, 7). Fără îndoială, se va referi la sclavii

veacului anterior, care munceau la ţară în lanţuri şi în turme. Se oferă de fapt o supapă de siguranţă împotriva răscoalelor de sclavi. Sclavii care mişună în bogatele locuinţe ale unor stăpâni duc un trai îmbelşugat şi adesea se comportă arogant. O inscripţie de pe „calea Appia”, *uia Appia*, relevă 38 de profesii practicate de sclavi.

De fapt condiţia sclavilor depindea în continuare de locul lor de muncă şi de mentalitatea stăpânilor. Este deosebit de penibilă condiţia sclavilor care lucrează în cariere şi în exploatările miniere, unde simt utilizaţi numeroşi condamnaţi în justiţie şi sclavi fugari din proprietăţile stăpânilor. Dă seama de această situaţie regulamentul minelor din Vipasca (azi Aljustrel, Portugalia actuală), o *lex metalis* datată din vremea lui Hadrian, adică din veacul următor. Dacă hoţul de minereu este sclav, procuratorul va pune să-l biciuiască şi să-l vândă, cu stipulaţia că va lucra în lanţuri până la sfârşitul vieţii sale altundeva decât într-o mină. Dacă hoţul este om liber, i se va confisca averea şi i se va interzice accesul în teritorii miniere. Acest text ilustrează diferenţa categorică operată între sclavi şi oamenii liberi. Totuşi se difuzează concepţii filosofice, adesea de sorginte stoică, care proclamă că sclavii sunt oameni şi deci că ei trebuie trataţi ca atare, chiar dacă nu se mai vehiculează idei ce militau pentru eliberarea masivă a acestora, pentru egalitatea absolută între oameni, odinioară profesate de Zenon din Kition, întemeietorul doctrinei stoicismului. Se recomandă acum tratarea blândă, tolerantă, a sclavilor. Deşi romanii pendulează între tradiţia asprimii faţă de sclavi şi teama de revolte servile, pe de o parte, şi tendinţa spre ameliorarea condiţiei sclavilor, întrucât ei deveneau mai rari. Dar, Seneca, în repetate şi insistente rânduri, subliniază că sclavii sunt oameni, chiar modeşti prieteni, chiar însoţitori de viaţă.

Declară limpede că nu reclamă eliberarea masivă a sclavilor, ci tratarea lor cu îngăduinţă, cu „faţă umană”. Iar Pliniu cel lanăr, care nu era stoic, afirmă că se poartă cu mansuetudine, cu duioşie şi afecţiune cu sclavii săi (*Ep.*, 1, 4; 2, 6; 3, 19; 8, 16). Totuşi nu împărtăşeşte ideile lui Seneca

privitoare la structura şi la originea umană a sclavilor: medicii să îngrijească mai temeinic şi mai clement oamenii liberi (Plin., Ep., 8, 16, 2). Chiar administraţia centrală a luat măsuri complexe, în două sensuri diferite, faţă de sclavi. Dacă erau penalizate foarte sever relaţiile sexuale între sclavi şi femei libere, în schimb împăratul Claudiu a considerat crimă uciderea sclavilor bolnavi, infirmi ori epuizaţi fizic, de către stăpânii lor. Mai mult decât atât, a hotărât ca sclavii bolnavi, abandonaţi de stăpâni pe o insulă de pe Tibru, cunoscută ca insula lui Esculap, dacă totuşi s-ar fi însănătoşit, să devină automat oameni liberi, după părăsirea insulei (Suel., *Claud*., 25, 4; DC, 60, 29).

Astfel se explică ierarhia, de altfel fluctuantă, a societăţii romane. Cum am mai arătat, această societate omologa un individualism accentuat, dar dătător de creativitate economică ori spirituală în anumite condiţii şi, prin urmare, contrapus vechii cutume strămoşeşti, *moş maiorum*. *Satyricon-\û* lui Petroniu ne prezintă personaje care caută febril nu numai mijloace de subzistenţă, ci şi un alt stil existenţial decât cel tradiţional. De aceea Petroniu proclamă romanul său ca „operă de nouă simplitate61, *nouae simplicitatis opus* (132, 15). Viaţa cotidiană şi privată a romanilor acestui secol I d.Hr., veac de tip renascentist, dă seama de aceste căutări efervescente de o nouă condiţie umană, de mutaţii profunde 19.

Viaţa cotidiană

Viaţa cotidiană a romanilor se mişcă, practic, între parametrii similari „secolului" lui August şi sfârşitului Republicii. Viaţa la Roma devine totuşi mai, sigură chiar noaptea, pentru că există acum o poliţie a Oraşului. Se adaugă faptul că, la Roma, dispar cu desăvârşire procesele politice publice, ca şi orice dezbatere politică deschisă, întreprinsă în For. *Ca oricare alta dictatura, Principatul suprimă libertatea*. Nu există dictaturi sănătoase şi democraţii bolnave. Totuşi, în vremea scurtului Principat al lui Gaius-Caligula, când alegerea magistraţilor a revenit – temporar, din păcate – adunărilor populare, au mai emers competiţii electorale. Începând de la Principatul lui Claudiu,

asemenea confruntări electorale au dispărut. Adunările populare *trebuiau doar să confirme alegerea magistraţilor*, înfăptuită *de către senat*. Nu este însă mai puţin adevărat că, în oraşele Italiei şi ale provinciilor, competiţia electorală rămâne încă foarte agitată.

Însă gustul pentru spectacole, jocuri, întreceri sportive, până la moartea unor concurenţi, se accentuează faţă de secvenţele istorice anterioare. Se potenţează de asemenea individualismul, căci din vechea solidaritate cetăţenească nu rămăsese decât foarte puţin. În schimb se dezvoltă sensibil alte solidarităţi limitate. Desigur, în primul rând, cele bazate pe relaţiile clientelare, care nu numai că nu regresează, ci se dezvoltă simţitor. Iar patronul tuturor romanilor este împăratul. Pe de altă parte, în condiţiile relaxării legăturilor cu Cetatea ori cu oraşele din care făceau parte, prosperă microsolidarităţi ori microunităţi sociale de diverse tipuri. Mai vechiul fenomen asociativ cunoaşte o expansiune spectaculoasă. Unele asocieri se alcătuiesc spontan, fără o structurare riguroasă, pe când altele se configurează ca „socialicii”. Am arătat cât de vechi erau cercurile cultural-politice, înfloritoare în primul veac! C., ca şi în timpul lui August Ele proliferează în secolul I d.Hr., îndeosebi sub Principatul lui Nero, dar şi în vremea Flavienilor.

Referindu-se la gramaticul Remmius Palaemon, poetul Marţial îi „acorda” latitudinea de a scrie poeme pentru cercuri, *circuli* (2, 86, 11). Tacit va alude de asemenea la *circuli* din timpul Flavienilor şi va reliefa că, sub Tiberiu, opinia publică se manifestase frecvent „în banchete şi în cercuri”, *în conuiuiis et circulis* (*Agr.*, 43, 1; *An.*, 3, 54, 1). Totodată viaţa socială, mai ales cotidiană, este profund marcată de proliferarea asociaţiilor spontane, ale celor ce frecventau aceeaşi bodegă sau ale celor ce locuiau acelaşi imobil de raport, *insula*. Locuitorii imobilului Balanianus aveau propria lor divinitate ocrotitoare, căreia îi adresau rugăciuni, şi se întruneau între ei cu regularitate (*CJL.*, 6, 67). În oraşele Imperiului, în primul rând în cele de importanţă medie, anumite confrerii strângeau laolaltă grupuri electorale. Zidurile oraşului Pompei comportă

inscripţii-afiş, scrise în negru ori în roşu, care ilustrează febra electorală a locuitorilor, puţin înaintea catastrofei din 79 d.Hr”. care a distrus cetatea. Aceste inscripţii fac propagandă pentru anumiţi candidaţi, ale căror merite sunt glorificate: vor fi buni edili! Sunt blamaţi contracandidaţii, este reprobat absenteismul electoral. Candidaţii trebuie să achite o sumă-garanţie, *summa honoraria*. Ei promit generozităţi costisitoare, ca restaurări de monumente, ornamentarea oraşului etc. Dacă sunt aleşi, la inaugurarea mandatului oferă banchete decurionilor în funcţiune, precum şi corporaţiilor. Pentru plebea citadină adaugă distribuţii de untdelemn şi chiar gratificaţi!, congiarii. Cetăţenii dintr-un oraş din Hispania tarraconeză onorează un procurator imperial care, din resurse proprii, restaurase zidurile oraşului şi o şosea, dăruise un teren în vederea ridicării de terme şi de statui ale zeilor Cupidon şi Venus, pentru ornamentarea teatrului. În plus, transferase oraşului zece milioane de sesterţi şi oferise un banchet public tuturor cetăţenilor. S-a calculat că el cheltuise pentru oraş între 15 şi 20 de milioane de sesterţi (*CJL.*, 2, 3270 = *IL. S.*, 5513). De fapt se recurge la o redistribuire parţială a averii ca instrument de prezervare a stabilităţii sociale. Adesea aceleaşi familii bogate monopolizează demnităţile locale. Pentru a ne întoarce la asociaţii, trebuie arătat că ele puteau reuni până la două sau trei sute de oameni. Într-un segment din Africa proconsulară, toţi membrii unei asociaţii, locuind pe o rază de zece kilometri, sunt obligaţi să asiste la funeraliile unuia dintre ai lor (*C. IL.*, 8, 14683). Chiar şi în satele din Egipt emerg asociaţii profesionale, similare breslelor urbane. Se constată existenţa asociaţiilor de boari, tâmplari, ţesători. Asemenea asociaţii se întrunesc nu atât din motive economice, cât spre a celebra sărbătorile zeiţei Isis, ale lui Bacchus etc. La Roma, chiar şi publicanii constituie un fel de microunităţi sociale. Asociaţiile cele mai temeinic structurate sunt colegiile, *collegia*. Ca număr, membrii colegiilor fluctuau între o sută şi câteva mii de membri. Pe lângă vechile colegii sacerdotale, cum erau cele reprezentate de *Capitolini* sau de *Mercuriales*, continuă să

se dezvolte cele ale anumitor meserii. Numai la Lugdunum s-au identificat şaptesprezece colegii (*IL. S.*, 7214; 4034; 7035 etc.). La Ostia proliferau colegiile. De fapt, în timpul Imperiului, apar colegii în toate oraşele. Se formează chiar anumite colegii ai căror membri aparţineau altui oraş sau altor populaţii decât cele ale provinciilor şi cetăţilor unde se stabiliseră aceşti imigranţi. Ca, de pildă, ale orientalilor instalaţi în Dacia (*C. IL.*, 3, 860; 870; 1394). Îndeobşte, sub Principat, colegiile funcţionau ca adevărate bresle. Aceste autentice „ghilde" sunt riguros structurate. Ele dispun de regulamente interioare de funcţionare, au drapele proprii, localuri specializate (*scholae*), trezorerii, unde se însumau cotizaţiile membrilor, adunări generale. Au conducători proprii, aleşi prin vot, celebrează sărbători specifice, posedă divinităţi proteguitoare. Pentru legalizarea unui colegiu este indispensabilă o hotărâre a senatului, care să-i recunoască utilitatea publică. Am semnalat, în capitolul precedent, acest fapt. Membrii colegiilor dobândesc un remarcabil prestigiu, pe care altfel nu l-ar fi putut câştiga.

În calendarul oficial al oraşelor reperăm înscrise zilele de sărbătoare ale colegiilor, pe când membrii lor au dreptul la locuri rezervate în amfiteatrele municipale (*C.I.L.*, 6, 10099; *I.G.R.*, 4, 1414). Numele colegiilor sunt dăltuite în piatră, spre a imortaliza contribuţia lor la lucrările de interes obştesc. În timpul unei procesiuni, în onoarea vreunui zeu sau a principelui, flamurile colegiilor parcurg străzile oraşelor. Colegiile adoptă denumiri pompoase şi acordă titluri relevante demnitarilor proprii. Colegiile proliferează prin excelenţă în secvenţele istorice de mutaţii revelatoare ale vieţii politice şi ale climatului mental. Colegiile contribuie substanţial la alcătuirea anticetăţii şi acţionează de fapt ca succedanee ale Cetăţii, a cărei structură instituţională în fond o mimează20.

Plăcerile, distracţiile oraşelor, îndeosebi ale Romei, comportă o expansiune şi o diversificare fără precedent Romanii, care pierduseră, cum demonstra Juvenal, puterea de a distribui *imperium*, fascele, legiunile, competenţele politice (10, v. 79), îşi focalizau interesul asupra

spectacolelor, care implicau comuniune între împărat şi public, în mijlocul emoţiilor generate de diversele concursuri şi competiţii sportive ori artistice. Principatul a prilejuit o adevărată strategie a spectacolelor. Calendarul roman era împovărat de o proliferare a feluritelor spectacole şi concursuri. Existau 45 de „sărbători publice”, *feriae publicae*, la care se adăugau 22 de zile festive adecvate împărţirii lunii în calende, none şi ide. Se remarcau de asemenea 60 de zile de jocuri publice, *ludi solemnes*, omologate la date fixe, la care trebuie adiţionate cele multiplicate de începutul Imperiului. S-a ajuns la totalul extravagant de 190 de zile festive în Roma imperială, adică la mai mult de jumătate din an. „Sărbătorile publice” erau corelate celebrărilor religioase foarte vechi, pendinte de origini pierdute în negura secvenţelor protoistorice.

Astfel aveau loc *Lupercalia*, în februarie, *Parilia*, *Cerialia* şi *Vinalia*, în aprilie, *Vestalia* şi *Martalia*, în iunie, *Volcanalia*, în august, *Saturnalele*, la sfârşitul lui decembrie, în perioada sărbătorilor noastre de Crăciun. Pe lângă diverse curse de cai sau de alergători şi aniversările accesului la Principat al cezarilor, existau, încă din vremea Republicii, cicluri de jocuri, *ludi*, mai sus menţionate. S-au adăugat *ludi Victoriae Sullanae*, pentru exaltarea lui Sulla, organizaţi între 27 octombrie şi 1 noiembrie, *ludi Victoriae Caesaris*, dedicaţi izbânzilor lui Iulius Caesar, desfăşuraţi între 20 şi 30 iulie, *ludi Fortunae reducis*, dedicaţi întoarcerii pacificatoare a lui August (în 11 î.Hr.), organizaţi între 3 şi 12 octombrie. Aveau loc şi sărbătoriri ale lui Attis, sărbătorile latine, întreceri, agonuri diverse şi celebrări private. La obârşia sărbătorilor se afla religia şi ritualismul romanilor. Notabile erau întrecerile din circuri sau *circenses*. Pregnantă era totodată pasiunea romanilor pentru spectacolele teatrale, în special pentru mimi şi atellane. Cel mai vast loc de spectacole era Marele Circ, situat la poalele Palatinului, către sud-vest. El a fost extins de Iulius Caesar, Claudiu, Nero şi Domiţian, care i-au sporit capacitatea de a primi spectatori. După 64 d.Hr., el putea găzdui 255.000 de spectatori. Existau şi alte circuri la Roma. Pe lângă cel mai vechi, ridicat în 221 î.Hr. De Gaius

Flaminius Nepos, Gaius-Caligula a inaugurat un altul în parcul Vaticanului. Domiţian a construit, în 86 d.Hr., un stadion menit concursurilor gimnice. Am semnalat că Pompei ridicase primul teatru permanent, început în 61 î.Hr. Şi inaugurat în 55 î.Hr. Iulius Caesar şi Gaius-Caligula amelioraseră construirea acestui teatru. Aceste teatre puteau primi 60.000 de spectatori. În sfârşit, locuitorii Romei aveau patima luptelor între gladiatori, care se desfăşurau în amfiteatre. Iniţial aceste lupte avuseseră loc în circuri. Primul amfiteatru permanent a fost, în 29 î.Hr., opera lui Gaius Statilius Taurus. Era situat în Câmpul lui

Marte. Deoarece acest amfiteatru a fost distrus de incendiul din 64 d.Hr., Flavienii au construit, cum am reliefat mai sus, amfiteatrul numit acum Coloseu, inaugurat de Titus. Axele amfiteatrului comportau 86 şi 54 de metri. Întrecerile dintre gladiatori deveniseră tot mai sângeroase. Apetitul spectacolelor era de asemenea foarte vivace. În zilele consacrate jocurilor şi spectacolelor, înceta viaţa urbană activă. Locuitorii Romei se înghesuiau în teatre, amfiteatre, circuri şi stadioane. Distracţiile nu lipseau însă nici în zilele lucrătoare. După o dimineaţă de muncă şi o masă frugală, activităţile încetau iama pe la orele trei, vara pe la patru. Magazinele şi basilicile se închideau, forurile se goleau. Romanii se năpusteau spre terme, unde, pe lângă baie, se furnizau diverse divertismente: aici fiinţau biblioteci volante şi expoziţii de artă, gimnazii pentru sportivi, terase, unde se făcea plajă, baruri, porticuri şi boschete, pentru conversaţii şi întâlniri diverse. Agrippa, Nero şi Titus au construit terme somptuoase. Cum am semnalat în treacăt, termele cuprindeau un grup de edificii. Femeile aveau drept să frecventeze băile publice ale bărbaţilor, dar li se rezervau şi „băi”, *balneae*, destinate numai lor. Abia împăratul Hadrian va separa băile, după criterii de sex.

Străzile Romei mişunau în continuare de pietoni, însă şi de călăreţi sau de lectici. Erau numeroase porticurile şi basilicile. Romanilor le plăcea în continuare să se plimbe, fără ţintă precisă, pe scurt, să hoinărească în diverse locuri, la umbra colonadelor. Aveau de asemenea pasiunea jocurilor

de noroc, zadarnic interzise de mai multe ori. Se dezvoltaseră mai ales jocurile de zaruri. Momentul cel mai important al zilei era însă masa de seară, *cena*, care începea la apusul soarelui. Pentru cei opulenţi această cină echivala cu o masă copioasă, transformată frecvent în ospăţ, în banchet. Romanii ajunseseră să ia trei mese pe zi: „micul dejun”, *ientaculum*, sumară masă de prânz, *prandium*, şi *cena*. Nu totdeauna *cena* echivala cu un ospăţ mirobolant Ea se desfăşura în sufrageria romană, *triclinium*, unde participau şi femeile. Dacă în burghezia modestă prevala austeritatea, în marile ospeţe se practica risipa de mâncare şi de vinuri. Saturnalele şi alte zile festive prilejuiau festinuri copioase. Toate rafinamentele culinare se desfăşurau în chip liber, căci se ofereau mesenilor paturi de masă, confecţionate din bronz ori din lemn şi acoperite de covoare groase. Mesele erau de asemenea din lemn. Banchetele prilejuiau un spectacol pregnant, datorită modurilor în care mâncărurile erau preparate. Bucătăria revela o artă rafinată, abundentă în numeroase reţete. Să ne gândim doar la faptul că la Roma nu existau frigidere, încât felurile de mâncare „depăşite” şi abundent stropite cu mirodenii trebuiau înecate în vin. Desigur legumele şi fructele, cărnurile erau preparate după reţete diverse. Plăcerile mesei ajung foarte rafinate. Dezvoltările festinurilor ating standarde aproape incredibile. Desigur că se manifestau distracţiile vilegiaturii, în special în Campania, şi ale bordelurilor. Continuă să fie privilegiată vilegiatura în Italia, ca substitut al marilor călătorii. Se practică vilegiatura nu numai în Campania, ci şi în Sabinia, Etruria, Gallia cisalpină, Sicilia, devenite ambientul Romei. Împăraţii practică pe scară largă vilegiatura, care le servea drept compensaţie „poverii” (*onus*) asumate la Roma. În frunte cu Tiberiu, ei privilegiau insula Capreae (azi Capri) din sud. Construiesc pretutindeni vile, palate de vilegiatură, reşedinţe secundare, îndeobşte Campania şi alte zone ale peninsulei sunt util şi somptuos echipate. Concurenţa comercială, publicitatea hotelieră se dezvoltă substanţial. În special romanii îşi îngrijesc sănătatea şi se distrează copios la Baiae, localitate

balneoclimaterică din

Campania. Concomitent prosperă turismul în Orient şi în lumea elenofonă. Totuşi, cum sublinia Marcel Le Glay, Roma nu avea monopolul distracţiilor şi desfătărilor. Oraşele Imperiului, mari şi mijlocii, dispuneau de monumente şi de concursuri specifice. Propagarea spectacolelor şi jocurilor de tip roman a favorizat substanţial procesul de aculturaţie a provincialilor. Capua, vechea rivală a Romei, chiar diminuată după colaborarea cu Hannibal, poseda un amfiteatru grandios, încă de la sfârşitul secolului al II-lea! C. În cursul veacului I d.Hr., acest amfiteatru devine unul dintre cele mai mari din Italia. Dar constatăm amfiteatre în restul Campaniei, la Cumae, Litemum, Pompei, Abella, Puteoli etc. Pretutindeni ele sunt mărite şi înfrumuseţate. În nordul peninsulei, amfiteatrul de la Verona, construit sub Iulio-Claudieni, se distinge prin faţada sa monumentală. La limita teritoriilor unde se reuneau sătenii, în jurul unui târg, se ridică terme, care atestă, după model roman, preocuparea pentru igiena corporală. Alături se înălţau sanctuare pentru cinstirea zeilor, teatre, fie temeinic clădite, fie improvizate. Indubitabil însă că monumentele sortite distracţiilor împodobesc oraşele.

În Gallia narboneză oraşele dispuneau atât de teatre, cât şi de amfiteatre. Sub Flavieni, se construiesc aici amfiteatre cu o capacitate de 24.000 – 26.000 de locuri. Ca şi teatre care puteau găzdui până la 33.000 de spectatori. La Lugdunum şi la Vienna teatrele menite reprezentării comediilor, tragediilor, mimilor şi pantomimelor se învecinau cu un odeon rezervat concertelor, conferinţelor şi recitaţiilor publice. Începând din vremea lui Nero, în Africa romană existau cel puţin 38 de amfiteatre. Deosebit de somptuos era amfiteatrul de la Cartagina, dar la Thysdrus s-au descoperit trei amfiteatre: cel mai vechi datează din timpul Flavienilor. În Gallii şi în Orient se înălţau edificii mixte, care serveau concomitent ca teatre şi amfiteatre. În Gallii s-au numărat 30 de asemenea edificii, faţă de 20 în Asia Mică. În această ultimă zonă nu existau, se pare, decât două amfiteatre, la Pergam şi la Cyzic. În Orient, sunt foarte gustate luptele

între gladiatori. Totuşi aici ele nu sunt organizate de autorităţile municipale, ci de evergeţi locali, notabili opulenţi, ori de sacerdoţii imperiali. În Orient se desfăşoară sărbători somptuoase, în cinstea împăraţilor, la care se adaugă cele dedicate zeităţilor locale şi tradiţionale. Emerg, în Orient, numeroase concursuri, care traduc o marcată pasiune agonală.

Expandarea distracţiilor de toate tipurile ilustrează depolitizarea plebei, estomparea accentuată a meseriei de cetăţean. Multiplicarea distracţiilor, a spectacolelor şi a concursurilor era, cel puţin în parte, încurajată de cezari şi de autorităţile locale, tocmai în scopul asigurării stabilităţii regimului politic imperial, fără denumire precisă, dar autoritar, despotic. Aprovizionarea gratuită şi organizarea spectacolelor, de asemenea gratuite, erau percepute de plebe nu ca forme de asistenţă socială, ci drept privilegii, pendinte de calitatea de roman. În teatre, plebea cetăţenească, *plebs urbana*, ocupa locurile de spectatori din mijlocul edificiului, după cele rezervate senatorilor şi cavalerilor, însă înaintea celor din fund, *summe cauea*, unde se aşezau peregrinii şi sclavii. Numai la teatre, în circ şi în amfiteatre plebea putea acum să-şi exprime sentimentele, inclusiv protestele.

Fără îndoială, cum am reliefat în mai multe rânduri, locuitorii oraşelor nu se limitau să se distreze şi să-şi aducă la îndeplinire îndatoririle clientelare. Romanii trebuiau să şi muncească. Roma constituie o enormă metropolă economică, unde se desfăşoară nenumărate activităţi. Ea nu se mulţumea doar să consume ceea ce producea Imperiul. Jérôme Carcopino a arătat că ilustrativ pentru varietatea excepţională a meseriilor practicate de romani este forul colegiilor şi corporaţiilor de la Ostia. El echivalează cu o vastă esplanadă, lungă de 100 de metri şi largă de 80 metri. În mijloc se înalţă un templu, probabil dedicat Annonei Auguste, aprovizionării imperiale divinizate. Una dintre laturile forului comportă un portic, lipit de scena teatrului şi rezervat deambulaţiilor spectatorilor. Celelalte trei laturi conţin o dublă colonadă de cărămidă, spre care se deschid

61 de mici încăperi, de 4 metri pe 4, separate între ele. O serie de mozaicuri introduc în sălile unde îşi desfăşurau diverse activităţi asociaţiile profesionale. Lucrau şi vindeau aici produsele lor nenumăraţi meşteşugari-negustori.

Ne referim la reparatorii de corăbii, textilişti, comercianţi de lemn, de grâne, inclusiv măsurători ai baniţelor care le conţineau, *mensores*, artizani care cântăreau orice fel de produse, feluriţi armatori, *nauicularii*, diferenţiaţi şi separaţi între ei în funcţie de localităţile provinciale de unde proveneau. La Roma şi în porturile sale, de pe Tibru şi de la mare, se vindeau cărămizi şi ţigle, legume, fructe, vinuri, grâu, lemn şi lână din Gallii, marmoră din Etruria, Grecia şi Numidia, porfir, tămâie din Arabia, curmale din oazele Africii romane, untdelemn, condimente, plumb, argint şi cupru din Hispanii, fildeş din Africa proconsulară şi din Maur etanii, aur din Dalmaţia şi din Dacia, ambru din nordul Europei, papir din Egipt, sticlărie din Phenicia şi din Siria, stofe din Orient, mirodenii, coral şi pietre preţioase din India, mătăsuri din Extremul Orieni. Existau magazine generale, unde se vindeau produse eteroclite, dar şi altele, riguros specializate. Abundau hangarele sau antrepozitele de mărfuri, *horrea*. S-au contabilizat la Roma şi la Ostia 150 de asociaţii de negustori ori producători, angrosişti sau detailişti. Negustorii de legume erau şi grădinari. Se degajează negustori ambulanţi de felurite produse, dar şi brutarii, cârciumarii, cofetarii, florarii, degresorii, vopsitorii, comercianţii de mărfuri de lux etc. Unii negustori nu îşi importau produsele, ci le produceau ei pe loc, precum blănării, metalurgiştii în fier sau bronz, ebeniştii etc. Proliferau diverşi transportori, pe uscat, deci căruţaşi, vizitii etc., ca şi constructorii, zidarii, lemnarii, marmorării etc., hamalii. Amploarea evantaiului meseriilor este uluitoare. Prăvăliile şi atelierele se deschideau în zorii zilei şi se închideau la căderea serii. Excepţie făceau cârciumarii, anticarii şi bărbierii. Lucrătorii şi negustorii munceau intens, însă beneficiau de 17 sau 18 ore de repaus cotidian. Se lucra cu intensitate şi în tribunale şi se propagase rapid, masiv, obiceiul lecturilor publice, al recitaţiilor de opere literare de

toate categoriile. Auzind, din palatul său, aplauzele care salutau recitaţiile istoricului Servilius Nonianus, împăratul Claudiu asistă şi el la lectura publică respectivă (Plin., *Ep.*, 1, 13, 3). Se înmulţesc bibliotecile de stat şi municipale. Ceea ce a determinat proliferarea librarilor-editori, *bibliopolae*, *librarii*. Textele vândute erau copiate şi multiplicate, datorită muncii scribilor specializaţi. Se extind cartierele librăriilor, la Roma şi chiar în oraşele Imperiului. Cumpărătorii de texte nu se mulţumeau să ceară repede librarilor operele pe care doreau să le citească. Ei petreceau ore întregi în librării, unde angajau îndelungate discuţii între ei. Textele publicate erau destul de scumpe: meseria de librar era foarte rentabilă. Puterea imperială se străduia să controleze şi să supravegheze creaţia literară. Prefecţii şi procuratorii, care gestionau bibliotecile publice, făceau eforturi de a condamna la dispariţie opere literare considerate primejdioase, subversive. Ca şi de a încuraja masiv pe cele care slujeau regimul imperial, datorită unui conţinut propagandistic. Cum remarcase Jérôme Carcopino, coexistau editorii atotputernici şi bibliotecile aservite cezarului în funcţiune. Fapt care explică de ce mulţi scriitori reprobau violent principii defuncţi şi elogiau, pe ton ditirambic, împăratul sub care publicau21.

Viaţa privată

Am remarcat, în capitolul anterior, că eşuaseră reformele morale ale lui August. Individualismul, relaxarea moravurilor, caducitatea vechiului moş maiorum erau marcate în profunzime de creşterea economică, precum şi de adâncirea contrastelor sociale, de mobilitatea ierarhiei societăţii. Desigur, moraliştii, foarte numeroşi, reacţionau violent şi, sprijiniţi de aparatul strălucitor al retoricii, exagerau considerabil un fenomen considerat de ei ca o criză morală. Pentru moralişti totdeauna „a fost mai bine în trecut”. Civilizaţia epocii era mult mai puţin sofisticată, rafinată şi deloc declinantă, cum afirmau moraliştii. Totuşi efectiv vechile moravuri se destabilizaseră. Pliniu cel Tânăr va reliefa cu sagacitate proliferarea luxului, obligaţiilor mondene, ca şi participarea, frecventată de mulţi, la

ceremonia tradiţională a asumării togii virile, la logodne, căsătorii, la procesele prietenilor şi clienţilor, la recitaţiile şi la reuniunile private de toate felurile. O asemenea existenţă era obositoare, favoriza evadarea în conacele de la ţară (Plin., *Ep.*, 2, 6, 1 – 2). Totodată se manifesta pregnant tendinţa spre îmbogăţire rapidă, lipsită de scrupule, adesea cinică. Romanii încercau prin toate mijloacele, inclusiv inavuabile, prin „inginerii financiare", să-şi mărească patrimoniul. Afacerismul se practica pe scară foarte largă. Lăcomia de câştig se propaga pretutindeni, la toate nivele sociale, de la micii speculanţi la oamenii aparent cei mai onorabili. Caracterul activităţilor economice depindea de avere, însă nu se specializa în virtutea statutului social, ci varia după indivizi, locuri, prilej. Izvoarele literare consemnează captarea testamentelor, agresivitatea „vânătorilor de moşteniri", *heredipetaie*, care recurgeau la orice fel de mijloace, ca să moştenească pe opulenţii fără copii. Cu toate acestea anumite surse considerau normală disoluţia vechilor raporturi severe din interiorul familiei romane şi blamau un părinte prea aspru faţă de copiii săi (Plin., *Ep.*, 9, 12, 1 – 2; Plut., *De puer*, *educ.*, 18). Codul penal va ilustra îndulcirea moravurilor şi condiţia femeilor va înregistra ameliorări sensibile. Vechiul drept gentilic căzuse, de multă vreme, în desuetudine (Gai., *Inst.*, 3, 17). Cândva numai descendenţa masculină, *agnatio*, legitima înrudirile; acum şi descendenţa feminină, *cognatio*, obţinuse o pondere egală. Se realizase totodată şi emanciparea copiilor. Atmosfera se schimbase radical în familia romană. Am semnalat, în capitole anterioare, propagarea acestui fenomen.

Vechiul tip de căsătorie solemnă, prin ofranda acordată de miri lui Jupiter, sub forma unui fel de colivă, *confarreatio*, fusese aproape total abandonat sub Iulio-Claudieni. Se propagă căsătoriile „fără mână", *sine manu*, care sustrag soţia autorităţii soţului şi tuturor tutelelor. Se difuzează feminismul. Sub Flavieni, Musonius Rufus pledează pentru demnitatea femeilor, în numele egalităţii morale şi intelectuale a celor două sexe. Desigur, multe soţii romane

duceau o viaţă conjugală exemplară şi nici nu voiau să supravieţuiască morţii obligate a soţilor lor. Celebru este cazul Arriei, care oferă o pildă de sinucidere demnă soţului ei, Caecina Paetus, condamnat la moarte de Claudiu, în 42 d.Hr. Îşi înfige pumnalul în piept şi apoi îl înmânează soţului său, exclamând: „nu doare, Paetus”, *non dolet, Paete*. Şi soţia lui Seneca a vrut să se sinucidă împreună cu bărbatul său. Alături de asemenea femei eroice şi austere, proliferau însă altele, avide de viaţă mondenă, adesea „bulimice” de sex, extravagante şi exuberante. Unele dintre ele, ca Messalina, au ajuns şi împărătesc. Anumite feministe se străduiau să surclaseze bărbaţii prin cultură superioară, prin dobândirea competenţei juridice şi politice. Se înmulţesc saloanele literare patronate de mondene strălucitoare. Aceste mondene participă la ospeţe, desfăşoară o bogată activitate sportivă, ca adevărate concurente ale bărbaţilor. Nu fumau pentru că nu exista fumatul, dar beau zdravăn şi practicau nenumărate adultere. Formalităţile divorţurilor erau foarte simple, expeditive. În rândurile aristocraţiei se ajunge la o veritabilă epidemie a divorţurilor. Legislaţia antidivorţistă a lui August căzuse totalmente în desuetudine. Este adevărat că multe căsătorii se contractau pe bază de interes, economic, politic etc. Femeile, stăpâne pe propria avere, divorţau frecvent. Iar soţii lor le repudiau cu o dezinvoltură lipsită de scrupule. Femeile îşi aveau de altfel gestionari ai avuţiei proprii, procuratori. Juvenal consemnează cazul unei femei care adiţionase opt soţi diferiţi în cinci toamne (6, w. 225 – 228), iar Marţial o blamează pe Telesilla, care se căsătorise pentru a zecea oară (6, 7)!

Când nu îşi petrecea noaptea la banchete, unde erau admişi, în condiţii de inferioritate, meseni săraci şi diverşi paraziţi sociali, romanul dormea acasă noaptea. În pofida diferenţelor între multimilionari şi nevoiaşi, cum am relevat în subcapitolul precedent, se desluşeşte la Roma un program zilnic minimal, urmat aproape de fiecare locuitor. El se impune şi în celelalte oraşe ale Imperiului. Se răspândesc orologiile cu apă, *horologia ex aqua*, înzestrate cu flotoare

automate, care, la fiecare schimbare de oră, aruncau în aer pietre ori emiteau şuierături de avertizare. Ziua se diviza în ore de noapte şi ore de zi, douăsprezece pentru fiecare secţiune. Pe când orele noastre cuprind în chip uniform şaizeci de minute fiecare, la romani ele comportau o „geometrie variabilă”. Nu echivalau cu ale noastre decât la echinocţii. La solstiţiul de iarnă, ora romană cuprindea ziua cam 44 de minute, iar cea nocturnă o oră modernă şi mai mult de 15 minute. Se producea fenomenul invers cu prilejul solstiţiului de vară22. Desigur, viaţa oraşelor se intensifica vara şi diminua iama. Roma imperială se trezea, ca la ţară, la revărsatul zorilor ori chiar înainte de a se crăpa de ziua. În casele bogate, sclavii şi slujitorii începeau foarte devreme curăţenia locuinţei. Puţini dormeau dimineaţa, ca să se scoale cel târziu la orele 11. Trezirea se desfăşura rapid. Dormitoarele erau de altminteri austere. Conţineau culcuşul, *cubile*, dulapul de haine, *arca*, un scaun şi oala de noapte, *lasanum*. Pe pat se aşeza fie o saltea, fie un vraf de fân (pentru cei săraci). Nu existau somiere, dar se foloseau cuverturi. Noaptea romanii nu lepădau decât mantiile, căci nu existau pijamale. Hainele, *indumenta*, erau purtate tot timpul, ziua şi noaptea. Cuprindeau *tunica*, un fel de cămaşă din în sau lână, alcătuită din două bucăţi cusute împreună. Tunica femeilor era mai lungă şi cădea până la călcâie. Tunica militarilor era mai scurtă decât cea a civililor. Peste tunică, îndeosebi în exteriorul casei, se purta *toga*, segment de lână albă, cu un diametru de 2, 70 m. Unii romani evitau togile grele şi privilegiau mantaua greacă, *pallium*. Soţiile fie dormeau în acelaşi pat cu bărbaţii lor, fie îşi aveau dormitor propriu.

Ca mic dejun, se înghiţea adesea doar un pahar cu apă. Toaleta se făcea la coafor, sau bărbier, *tonsor*, care rădea barba şi aranja părul cu foarfecă. Romanii bogaţi aveau bărbieri privaţi. În condiţiile în care nu existau briciul şi lama de ras, bărbieritul necesita o artă deosebită. Şi chinuia pe cei raşi numai cu un cuţit de metal. În prăvălia coaforului, *tonsorina*, romanii îşi aşteptau rândul. Desigur, coaforii îşi parfumau „clienţii” (în sens modern). Toaleta femeilor era

simţitor mai îngrijită şi mai complicată. Garderoba lor era mult mai bogată decât cea a bărbaţilor. Purtau felurite veşminte şi se împodobeau cu bijuterii. Utilizau abundent fardurile. Nu mai purtau coadă, ci îşi separau părul printr-o cărare şi aveau coc la ceafă. Messalina a introdus un sistem complicat de etajare a părului. S-a răspândit masiv şi moda perucilor, în special blonde. Femeile apelau la serviciile coafezelor, *ornatrices*. Acestea le aranjau coafura, le epilau şi le fardau. Arsenalul fardurilor era deosebit de bogat în numeroase varietăţi. Cameristele îmbrăcau şi împodobeau femeile cu bijuterii. Neîndoielnic sculare de dimineaţă şi toaleta adecvată impuneau femeilor o durată sensibil mai lungă decât cele ale bărbaţilor. În continuare romanii ieşeau din casă, mergeau la muncă ori se hărăzeau îndeletnicirilor administrative, juridice etc., vizitelor de curtoazie sau determinate de interese precise. Am constatat că, dimineaţa, clienţii îşi salutau patronii. Spre sfârşitul după-amiezii toţi romanii se îmbăiau zilnic. Nu mai insistăm asupra mesei principale a zilei, cea de seară.

Romanii străbăteau, în Capitală, străzile a ceea ce L. Duret şi Jean-Pierre Néraudau au definit ca Roma-muzeu. Într-adevăr, datorită templelor, altor edificii publice, construcţiilor destinate spectacolelor şi concursurilor, porticurilor, termelor etc. Şi locuinţelor somptuoase, Roma se înfăţişa ca un imens muzeu în aer liber. Abundau statuile, operele de artă. Incontestabil, frumuseţile Oraşului erau contrabalansate de clădiri, străzi, cartiere modeste, chiar sordide. Spaţiul pomerial al Romei a fost mult timp modest: 426 de hectare, sub Republică, incontestabil întins în raport cu cele 120 de hectare cât cuprindea Capua şi cele 32 ale oraşului Praeneste. Fără îndoială, o parte din populaţie locuia în afară de *pomerium*. Am constatat că August a împărţit Roma în patrusprezece regiuni, treisprezece pe malul stâng al Tibrului şi a patrusprezecea pe cel drept, definită ca *regio Transtiberiana*, actualul cartier Transtevere. Patru din aceste regiuni se aflau în exteriorul vechii incinte a Republicii. Dar aceste 14 regiuni au subsistât până la sfârşitul Imperiului. În plus, limitele lor nu

erau invariabile, ci dimpotrivă puteau să se extindă pe măsura înălţării de noi locuinţe. În timpul cenzurii exercitate de Vespasian şi Titus, în 73 d.Hr., Roma încorpora 165 de mici cartiere, *nici*. În 357 d.Hr., data descrierii cartierelor Romei într-un „reginar”, numit *Curiosum*, se vor afla, în Oraş, 1.782 de „case” normale, *domus*, şi 46.298 de „blocuri”, *insulae*. Încât perimetrul autentic al Romei imperiale, din primele veacuri d.Hr., îngloba peste 2000 de hectare, unde coexistau splendori monumentale, mici „palate” somptuoase şi imobile lipsite de confort. *Domus*, care oferea spre stradă un zid compact, „orb”, şi se orienta spre interior, pe baza unor încăperi relativ standardizate („vestibul”, *fauces*, *atrium*, „sufrageria”, *triclinium*, „biroul”, *tablinum*, peristilul, dormitoarele) mai sus consemnate, se întindea pe orizontală; *insula* se desfăşura, cum am mai arătat, pe verticală şi cuprindea numai „apartamente”, *cenacula*. *Insula* ajunge, sub Imperiu, la înălţimi considerabile. Au eşuat încercările lui August şi ale altor cezari de a limita „altitudinea” acestei Rome aeriene. Câteva insule ating înălţimea unui adevărat zgârie-nor. Adesea *insulae*, la parter, comportau prăvălii, *tabernae*. Sub bolta acestor *tabernae* vegeta o populaţie de condiţie foarte modestă. În *tabernae* şi în odăile alăturate trăiau, lucrau, pregăteau şi consumau mâncarea, dormeau meşteşugari sau negustori diverşi. Unele *insulae* aveau o faţadă uniformă; scări de piatră conduceau din stradă la *cenacula* de la etaje. Paramentele acestor *insulae* combinau lemnul şi cărămida. La etaje, apartamentele dispuneau de balcoane tot din lemn sau din cărămidă. La ferestre se aşezau ghivece de flori. Dar chiar *insulae* mai puţin sărace erau fragile. În „apartamente”, mobilierul era sumar. Încălzirea, luminatul şi igiena se prezentau lamentabil. Înghesuiala acestor *insulae*, străzile înguste, abundenţa lemnului în construcţii favorizau incendiile. Flagelul din 64 d.Hr. Nu a fost decât unul dintre numeroasele incendii ale Romei. Cei mai nevoiaşi locatari se aflau la etajele superioare, unde adesea focul îi surprindea în somn. Mansardele erau jalnice. Ca paturi de dormit serveau culcuşuri primitive. Scaunele erau rare: îndeobşte se

privilegiau taburetele şi băncile. Desigur, mobilierului sărăcăcios şi veselei de argilă ale unora se opuneau cele de lux ale bogaţilor. Aerul şi lumina pătrundeau greu în „apartamentele” din *insulae*. Unii locatari nici nu aveau geamuri la ferestre, la care atârnau pânze sau piei, mişcate de vânt şi bătute de ploaie. Sau un fel de storuri din lemn, care nu opreau nici frigul, nici ploaia, nici canicula. Existau un fel de calorifere, dar ele nu serveau etajele superioare ale imobilelor înalte, în care nu se foloseau nici sobe. Se utilizau doar cuptoare, reşouri”, un fel de „cămine”. Apa se transporta la etaje din stradă, din fântâni, castele de apă ori chiar din puţini săpate de locuitori. Numai la parter se aducea, în conducte, apă curată. Canalizarea era foarte deficitară. Apăruseră latrine publice, dar cele private nu comunicau cu exteriorul. Majoritatea locuitorilor Romei utilizau latrinele publice. Totuşi se colectau gunoaiele menajere. Îndeosebi la etaje, locatarii luptau din greu cu ploşniţele. Chiriile erau ridicate, încât mulţi locatari subînchiriau camere ori chiar segmente dintr-un apartament.

Străzile continuau să fie numeroase. Sub cenzura lui Vespasian şi a lui Titus, ele acopereau 85 de kilometri la Roma. Eforturile de sistematizare nu au înregistrat decât un succes parţial. Multe străzi înguste se strecurau întortocheate printre *insulae* gigantice. Subzista în continuare disjuncţia între uliţele accesibile exclusiv pietonilor, străzile pe unde nu trecea decât o singură căruţă, şi *uiae* propriu-zise. Chiar şoselele extraurbane oscilau, în lărgime, între 4, 80 şi 6, 50 m. Cum am mai relevat, circulaţia rutieră se desfăşura prin excelenţă în timpul zilei. Între răsăritul şi apusul soarelui nu circulau vehicule grele de aprovizionare şi vite de povară. Făceau excepţie doar căruţele antreprenorilor constructori, care demolau clădirile vetuste din oraşe. În sfârşit, se circula în trăsuri sau cvadrige cu prilejul ceremoniilor solemne. Chiar morţii erau transportaţi pe jos în sicriul lor. Ziua nu circulau decât pietonii, călăreţii, lecticile şi scaunele purtate de hamali pentru uzul unor cetăţeni amatori de un minimum confort

Romanii înstăriţi evitau poluarea sonoră în dormitoare şi în alte încăperi foarte retrase faţă de stradă. Viaţa privată a romanilor pendula între splendoare şi confort pe de o parte şi traiul modest pe de alta.

Mentalităţile

A rezultat din subcapitolele anterioare că mentalul colectiv al romanilor suferă mutaţii destul de profunde. Eforturile lui August şi ale lui Tiberiu de a reforma structurile politice, în condiţiile prezervării şi chiar recuperării vechii mentalităţi, eşuează. De fapt, am semnalat de asemenea că această veche mentalitate intrase în impas încă din secolul al II-lea! C. Pregătirea emergenţei unei noi mentalităţi se intensifică, se accelerează încă din vremea Principatelor lui Claudiu şi Nero. Imensul palat-parc-paradis care este „casa de aur” ori „aurită”, *domus aurea*, abundentă în construcţii şi inovaţii tehnologice rafinate, în lacuri artificiale şi grădini sofisticate, împodobite cu opere de artă strălucite, contrastează, prin suprafaţa sa, cu economia de teren, cu modestia relativă a locuinţelor oficialităţilor din „secolul” lui August. Este adevărat că această *domus aurea* constituise de la început un spaţiu accesibil publicului. De aceea *domus aurea* marchează primul jalon al tranziţiei spre o nouă mentalitate, spre o nouă structură mentală. Coloseul ilustrează de asemenea această profundă transformare a mentalului colectiv. Reforma axiologică, încercată de Nero şi întemeiată pe *agôn* şi pe *luxus*, capotase, însă concomitent ilustrase cât de caducă era structura mentală tradiţională a romanilor. Deschisese de fapt calea făuririi unei noi mentalităţi.

Totodată am notat că Cetatea, *ciuitas*, ca structură mentală, dispăruse. Romanii nu îşi mai întrezăreau cu ochii minţii limitele Cetăţii. Pierduseră sentimentul de solidaritate cu Cetatea şi cu locuitorii ei. Se simţeau solidari cu microunităţile sociale, la care ne-am referit mai sus, şi erau cuprinşi în complexele reţele clientelare. Deveneau parte integrantă a unei populaţii romanizate, în orice caz civilizate, care, Jnundase” un teritoriu foarte vast. Disoluţia Cetăţii generase, reiterăm observaţia, o nouă structură

mentală: *anticiuitas*. Cândva Claude Nicolet a remarcat că, încă în cursul secolului I î.Hr., se constituiseră un nou limbaj, noi tehnici de comunicare, pendinte de o contra-Cetate: dialogului dintre popor şi magistraţii săi aleşi i se substituise cel întreţinut de principe cu plebea urbană. Acum însă se dezvoltă o gigantică anticetate aproape izomorfă cu „lumea locuită” sau *oikouméne* cu siguranţă, această anticetate, cum am arătat, echivala cu o amplă reţea de cetăţi relativ autonome. Dar suportul mental al acestor cetăţi nu se afla în spiritualitatea specifică a fiecărui oraş, ci în cea a întregului Imperiu, a anticetăţii. În condiţiile relaxării moravurilor, perimării sentimentelor de solidaritate civică, expansiunii substanţiale a individualismului, vechile valori-cheie sau metavalori, *fides* şi *pietas*, îşi pierd funcţia de püot al discursului metal roman. Se resimţea acut nevoia unui nou cod socio-cultural, datorită căruia urma să se constituie o nouă ierarhie a valorilor. Reculul valorilor tradiţionale se adâncea, de altfel, în condiţiile unei crize de creştere, şi nu crepusculare, a Imperiului. Se conturau noi valori-cheie, noi metavalori. De aici şi generarea de nelinişti, de întrebări chinuitoare, de îndoieli asupra validităţii codului socio-cultural existent, angoase diverse, prilejuitoare de propagare a magiei, astrologiei şi esoterismului.

Se căuta febril şi o nouă identitate a romanului. Am constatat propagarea intensă a cetăţeniei romane. Se estompează „clivajele” între cetăţeni şi necetăţeni peregrini. Aceştia se romanizau constant. Am reliefat că şi sclavii se romanizau. Fără îndoială greaca rămânea idiomul privilegiat al Estului Imperiului. Dar, de la Claudiu, cetăţenii romani trebuiau să vorbească limba latină, care era şi cea a armatei. Veteranii, inclusiv ai unităţilor militare auxiliare şi peregrine, stimulau procesul de romanizare. Identitatea de „cetăţean roman”, *ciuis Romanus*, nu mai performa. *Pentru locuitorul romanizat, în orice caz supus aculturaţiei, integrat mentalităţii Imperiului, era indispensabilă o nouă identitate14*.

Spre o nouă cultură

Nu numai că se căută, dar se şi produce o nouă cultură.

Secolul I d.Hr. Echivalează cu o secvenţă istorică reprezentată de o creativitate culturală de excepţie. Criza de creştere se traduce şi pe plan cultural. Desigur, Cicero şi Vergiliu în general, Salustiu şi Titus Livius pentru istorici rămân repere fundamentale, modele culturale inexpugnabile. Cu toate acestea se ia distanţă faţă de concepţiile şi tehnicile lor culturale. Odinioară anumiţi cercetători defineau veacul care ne interesează ca un „secol de argint”, în opoziţie cu cel „de aur”, adică al sfârşitului Republicii şi al Principatului. S-a afirmat, în mod absurd, chiar stupid, că s-ar fi înregistrat o anumită decadenţă a culturii, mai ales a literaturii. Într-o istorie celebră a literaturii latine, încă validă în anumite privinţe, René Pichon prelua ideea declinului şi o atribuia a trei flagele: cosmopolitismul, diletantismul, preţiozitatea. De fapt, primele două „flagele” ilustrează expandarea culturii pe noi arii geografice, adică în provincii, şi în segmente sociale anterior ignorate, întrucât literatura beneficiază de talentul unor scriitori de obârşie umilă. Pe când preţiozitatea atestă numai lucrarea minuţioasă, rafinarea subtilă a artei literare, a artei în general. Trebuie recunoscut că, încă din antichitate, se înălţaseră voci care clamau declinul culturii. Motivaţia acestei atitudini pesimiste, categoric contraproductive, este complexă. Anumite specii literare, ca poezia lirică şi oratoria politică, au comportat o efectivă recesiune. Poziţia defensivă a clasicizanţilor, până la Flavieni, îi impulsiona să pună pe seama declinului propriul regres. Cei mai mulţi scriitori ai veacului au fost influenţaţi de mentalitatea unei aristocraţii tradiţionaliste, aflate în plin debaclu. Această aristocraţie tindea să-şi confunde propria dezagregare cu destrămarea societăţii şi culturii. Pe de altă parte, cum am mai arătat, moraliştii erau constrânşi de însuşi obiectul muncii lor să exagereze nu numai defectele social-etnice ale vremii, ci şi inovaţiile literare. Nu se putea accepta uşor provoçarea, sfidarea, lansate de noile curente şi viziuni artistico-literare. Cu atât mai mult cu cât adepţii noutăţii, *neuitas*, susţineau cu tărie capacitatea operelor realizate de ei de a rivaliza cu marile creaţii ale lui Vergiliu

şi Homer. Fără îndoială, artiştii plastici şi arhitecţii nu participau la controversele estetice, chiar dacă inovau25. Pe deasupra, am constatat prosperitatea remarcabilă şi efervescentă a /educaţiei, învăţământului, inclusiv de stat, focarelor de cultură, recitaţiilor de opere literare, însă şi cercurilor cultural-politice. Se generalizează un tip unitar de învăţământ, fondat pe bilingvismul şi biculturalismul greco-latin, pe un ideal existenţial, inspirat de modul de viaţă din Roma. Alfabetizarea, instruirea performantă a populaţiilor Imperiului, comporta progrese spectaculoase. Educaţia şi cultura se convertesc în apanajul multor locuitori ai Imperiului. Înfloreşte o civilizaţie a textului scris (şi citit de numeroşi italici şi provinciali). Formarea tânărului roman presupunea însuşirea obligatorie, temeinică, a culturii. Înţelepciunea devine ţinta privilegiată. *Humanitas* constituia rodul unei formaţii intelectuale şi morale bine realizate.

Operele literare, chiar artistice, înserează, pe lângă „semnele poetice” – reflexul ţesăturilor intime – „semnele contextuale”, în virtutea culturii şi viziunii („Weltanschauung”) scriitorilor şi chiar a modeştilor artişti plastici, înrâuriţi de mediul în care se formează, şi care îi „presau”, în tot cursul existenţei lor. Condiţia omului, relaţiile sale cu mecanismele politice şi morale ale societăţii ce nu pot fi deliberate în for se transferă în câmpul divergenţelor teoretice şi în cel al literaturii. Antilogia „buni/răi”, *bonilmali*, asumă conotaţii politice. Se putea reproba, cum am mai arătat, Principatul anterior, însă era primejdios să se discute politica cezarilor în viaţă şi în „domnie”. În contrapartidă, se delibera consistent asupra suveranului ideal, asupra statului perfect, asupra antitezei „rege” / „tiran”. Principii înşişi, oameni înzestraţi cu o solidă cultură, iau parte la viaţa intelectuală, străduindu-se să pună în operă manipulări propagandistice. Îndeobşte fără a obţine rezultate notabile. Puţini scriitori şi-au însuşit o atitudine „cezariană”, încât numai la începutul Principatului neronian s-a obţinut susţinerea majorităţii literaţilor. Aceste deliberări aveau loc în reuniuni private, la curte, prin excelenţă sub Nero, în mediile senatoriale, în *circuli*. În timpul

Principatelor iulio-claudiene se degajă cercurile fiicelor lui Germanicus, Annaeilor, Calpumiilor, lui Thrasea, lui Nero însuşi, în cadrul aşa-numitei *aula Neroniana*. Sub Flavieni, se detaşează cercul stoicilor intransigenţi, promovat de Helvidii, însă şi un altul, patronat de către Quintilian şi favorabil dinastiei imperiale.

În majoritatea lor de origine greco-orientală, artiştii plastici rămân, un interval de timp, fideli formulelor artistice şi motivelor elenistice idealizante, care implicau înfrumuseţarea personajelor sculptate. Cu toate acestea arta portretului, puternic influenţată de tradiţiile pragmatismului roman, recuză stilizările care să sugereze magnificenţa personajelor figurate sau le practică cu ponderaţie. Încât sculptorii reproduc destul de exact, am spune „realist”, chipul principilor şi ale rudelor lor, inclusiv ale soţiilor. În pictura parietală, începutul secvenţei istorice a Iulio-Claudienilor continuă să fie înrâurit de reacţia clasicizantă, promovată de Vitruviu, şi de cel de al treilea stil pictural, ilustrat îndeosebi la Pompei. Elementele arhitectonice sunt ornamentale, pe când motivele decoraţiilor atestă tendinţe moralizatoare, exprimate în naturi moarte, portrete, scene de viaţă, peisaje. Cu toate acestea, transformările discursului mental implică împodobirea pletorică a locuinţelor somptuoase. În orice caz frescele epoca lui Nero dau seama de pregnante tendinţe novatoare, de contestarea clasicismului, în congruenţă cu mutaţiile survenite în literatură, sub incidenţa expansiunii stilului nou. Pe frescele din *domus aurea* se constată tendinţe romantice, iar alte mărturii ale timpului conotează chiar un fel de suprarealism. Sculptorul Zenodorus, după ce realizase în Gallii o remarcabilă statuie a lui Mercur, este chemat la Roma de către Nero. Aici el sculptează, în parcul faimoasei *domus aurea*, o statuie colosală a lui Nero. Pliniu cel Bătrân opina că Zenodorus n-ar fi fost inferior antecesorilor lui în talent artistic (33, 18, 8). Pictorul greco-egiptean Dorotheos a pictat pe în portretul lui Nero, dar şi pe Afrodita Anadyomene (într-o interpretare erotică temerară, surprinzătoare). Dacă ar fi să dăm crezare unuia dintre

personajele Safyrzcozi-ului, în Egipt – şi probabil în metropolă – se tinde spre o simplificare a expresiei plastice, a contururilor şi a culorii, care, parcă, anticipa arta abstractă (Petr., 2, 9). Compoziţia frescelor graţioase, pictate în parcul-palat-paradis neronian de către Fabullus şi, probabil, de un alt pictor, necunoscut nouă, sugerează decoruri teatrale, invită spre o lume iluzorie, care solicită intens contemplatorul. Sunt privilegiate temele mitologice, motive pendinte de intimitatea romanilor, uneori de erotismul lor. În orice caz prevalează gustul misterului. Abundă policromia, jocul subtil al culorilor. Tendinţe baroce, parcă recuperatoare ale vechiului expresionism italic, şi pasiunea colosalului îşi fac locul sub Flavieni. Grădinile fastuoase ale lui Nero sunt îngropate în mare grabă, sub termele lui Titus. Se infiltrează şi în artele plastice cel de al doilea clasicism. Pe de altă parte, arhitectura încorporează o expansiune fără precedent, mai sus consemnată. Inovaţiile tehnologice se manifestă şi în acest domeniu. Cărămida este tot mai mult utilizată ca armătură exterioară. Se îmbină cu iscusinţă tehnicile blocajului, ale boitei şi ale cupolei. Nu vom reveni asupra monumentalelor edificii publice şi private. Înainte de a iniţia realizarea faimoasei *domus aurea*, Nero clădise un alt „palat”, „casa de trecere”, *domus tranzitoria*, distrusă de incendiul din 64 d.Hr. Am relevat că, după acest incendiu, Nero a trecut la reconstrucţia unui important segment din centrul Romei.

A reieşit, din alte subcapitole, efortul impresionant, înfăptuit de Flavieni, în materie de expansiune a arhitecturii publice. În plus faţă de ceea ce am menţionat mai sus, amintim şi construirea, la Roma, a unui nou palat imperial, „casa flaviană”, *domus Flauiana*, mărginită de un hipodrom. Ca să nu mai stăruim asupra faptului că aşa-numitul for al lui Nerva a fost, în mare parte, clădit sub Domiţian26.

Filosofia şi literatura

Expansiunea filosofiei continuă în secolul I d.Hr., în pofida opreliştilor prilejuite de autoritarismul imperial. Şcolile filosofice consacrate strălucesc la Atena şi totodată numără destul de mulţi adepţi în Italia. Ne referim desigur la Noua

Academie, stoicism, epicureism, peripatetism. Cu toate că deocamdată propagată îndeosebi ca o stare de spirit difuză, dar solid adaptată pragmatismului roman, Noua Academie probabilistă pare a deţine întâietatea. Totuşi foarte pregnantă se dezvăluie difuzarea stoicismului. Filosofia Porticului, adică a stoicilor, este favorizată de acutele tensiuni politice şi mentale ale secolului. Stoicismul se converteşte în armă de apărare a persecutaţilor politici. Se răspunde la reprimările iniţiate de împăraţi, la exterminările ordonate de anumiţi cezari, prin stoicism, conceput şi practicat ca o formă, de eroism, de intransigenţă şi demnitate morală.

Deşi două dintre cele mai ilustre victime ale lui Nero, adică Seneca şi Thrasea, au fost stoici, filosofia Porticului nu devenise încă principala doctrină a opoziţiei antidespotice. Acest fenomen survine însă în timpul Flavienilor, când, practic în bloc, stoicii se opun cezarilor şi în special lui Domiţian, căruia îi rezistă cu intransigenţă. Tacit va reproba de altfel inflexibilitatea moralpolitică a stoicilor de sub Domiţian (*Agr.*, 42, 6). Tot ca stimulator moral se manifestă şi cinismul. Demetrius, un fel de cinic relativ monden, sub Nero frecventează casele senatorilor, cercurile cultural-politice şi impresionează gânditori stoici, precum Seneca şi Thrasea. Foarte ilustrativă pentru intensificarea soteriologiei şi misticismului, ca şi pentru conjugareaacestora cu filosofia, se reliefează intervenţia pitagorismului. Grăitoare este în acest sens viaţa lui Apollonios din Tyana, care, la mijlocul veacului, emerge ca un Crist păgân, filosof, astrolog şi taumaturg. Deşi intrat într-un fel de con de umbră, oricum în regres faţă de veacul anterior, epicureismul se menţine inflexând în sens întrucâtva hedonist doctrina plăcerii. „Grădina” epicureicilor îşi are la Atena şeful de şcoală, şcolarhul, care îşi exercită conştiincios misiunea. Anumiţi intelectuali preferă să frecventeze mai multe şcoli filosofice. De fapt filosofii profesionişti duc împreună cu elevii lor o existenţă comună şi practică arta înţelepciunii ca un mod de viaţă, ca o medicină a sufletului, *medicina animi*. Destul de numeroşi senatori romani îşi aveau filosoful profesionist al

familiei, care se comporta ca un adevărat confesor. Înfloreşte de asemenea o „literatură a străzii”, a textelor scurte, a cuvintelor scrijelite pe zidurile caselor şi edificiilor publice; exprimau reacţiile populaţiei la situaţiile politice, economice şi culturale. Cum am arătat, cultura nu mai constituie apanajul unei elite. Epigrafia modernă măsoară de asemenea difuzarea culturii şi starea de spirit a locuitorilor Imperiului. S-a calculat că noi nu posedăm decât 5% dintre inscripţiile alcătuite în antichitate. Totuşi proliferarea inscripţiilor a determinat pe unii istorici să se refere la o „civilizaţie a epigrafiei”. Numai din Roma antică provin 50.000 de inscripţii exhumate. Altele au fost descoperite în restul Imperiului. În zona unui orăşel din Africa proconsulară, Castellum Celtianum, s-au scos la lumină 1.200 de inscripţii funerare. Într-adevăr majoţitatea textelor epigrafice reprezintă epitafuri. Unele atestă o cultură îngrijită, chiar dacă denotă naivitatea celor ce le întocmiseră.

„Plaja” speciilor şi genurilor literare este amplă şi foarte diversificată. Interesul pentru „semnele contextuale” explică în mare parte expansiunea literaturii satirice şi parasatirice. *Se privilegiază limbajul semnelor în detrimentul celui al simbolurilor*. Pe lângă satira propriu-zisă, care, datorită lui Persius, se transformă definitiv din *satura* în *satira*, ca blamare severă a moravurilor, proliferează specii parasatirice, ca satira menippee, ilustrată de Seneca, epigrama, cu strălucire promovată de Marţial, fabula, utilizată de Fedru, specie nouă în literatura latină, care îngăduia deghizarea reprobării moravurilor. Literatura cu tentă satirică, variantă de poezie deschidă spre „praxis”, echivalează cu reportajul modern. Comedia de obârşie literară se estompează. Se afirmă de asemenea tragedia cu adresă politică. Atreu este închipuit ca arhetipul monarhului tiranic. Poezia lirică intimistă este bogat reprezentată de numeroşi exponenţi, dar operele lor s-au pierdut, în marea lor majoritate. Lucan inovează radical în structura eposului, din care elimină aparatul divin, substituind limbajului simbolurilor şi miturilor pe cel al semnelor, cu un conţinut cetăţenesc-istoric. Inovaţia sa rămâne însă fără urmaşi.

Poeţii epici ai Flavienilor revin la epopeea mitologizantă ori antiistorică, susţinută de un simbolism pur ornamental. *Antimitul constituie totuşi marca prevalentă a literaturii veacului*.

Graniţele între proză şi poezie sunt anihilate. Pe urmele lui Titus Livius, în proză pătrund cuvinte şi conotaţii poetice, iar în poezie se strecoară termeni prozaici sau proveniţi din limbajul colocvial. Arta declamaţiei, elocinţa, focalizată pe tehnicile preconizate de retori, constituie „genul rege" al secolului I d.Hr. Elocinţa nu mai poate aborda liber o tematică politică, însă se întoarce spre lucrarea migăloasă a expresiei literare. Expansiunea sa este înlesnită de dezvoltarea exponenţială a recitaţiilor. Toate textele literare sunt scrise nu numai – şi nu atât – spre a fi citite, ci mai ales spre a fi ascultate. Încât ele sunt impregnate de efecte retorico-oratorice, de căutarea unui stil rafinat, alegru, chiar percutant Elocinţa se mută din for – unde totuşi subzistă procese – în şcolile de retorică. Raporturile dintre retorică şi restul culturii sunt multivalente şi interdependente. Tendinţele moralizatoare ale declamaţiilor de şcoală presupuneau contactul fertil cu literatura satirică, parasatirică şi cu meditaţia filosofică. Graţie elevilor lor, ajunşi scriitori reputaţi, profesorii de retorică îşi subordonează întreaga creaţie literară. Pierre Grimal a reliefat că şcolile retorilor se transfigurează din ateliere tehnice în focare de cultură, iar Fabio Cupaiuolo a remarcat că retorica devine patrimoniu literar comun, „langue", în sensul saussurian al termenului, din care fiecare autor selecta ceea ce îl convenea, recurgând la o „parole" individuală. „Împodobirea", *ornatus*, *prevalează în truda scriitorilor pe text*. Vocabulele erau integrate sistemului discursiv, ca să se investigheze evoluţia modalităţilor literare. Se căuta, dincolo de cuvinte, valorizarea retroscenei psihologice, a efervescenţei spirituale care se manifesta sub învelişul aparenţelor. Totodată, dacă s-au conservat puţine opere istoriografice, alcătuite în epoca respectivă, istoria constituie o federaţie de genuri şi de specii literare, excelent reprezentată în secolul I d.Hr. *Suntem la nivelul vârfului*

istoriografiei latine, ilustrate de nenumărate creaţii, îndeobşte pierdute. *Dacă declamaţia retorizantă constituie genul rege al literaturii veacului, istoriografia sau istoria-cunoaştere figurează ca viceregele epocii*.

Nu s-au conservat operele unor istorici îndeobşte ostili cezarilor şi dependenţi de ideile mediilor senatoriale. Ne referim la republicanul Aulus Cremutius Cordus, acuzat pentru delict de opinie, Aufidius Bassus, Marcus Servilius Nonianus, Fabius Rusticus şi la autori opoziţionişti de biografii, fie şi parţiale, din vremea Flavienilor. În contrapartidă, s-au păstrat opere ale unor istoriografi cezarieni Prosperă şi literatura de erudiţie, enciclopediile, mai ales cea datorată lui Pliniu cel Bătrân, scrieri tehnice hărăzite agriculturii, medicinei etc. Quintilian alcătuieşte lucrări consacrate cauzelor coruperii elocinţei şi formării oratorului. Se dezvoltă două şcoli de drept: cea a sabinienilor, condusă de Măsurius Sabinus, tradiţionalistă, dar ataşată Principatului, şi cea a proculienilor, iniţiată de Proculus şi sensibilă la influenţe stoice, însă şi la o optică umanistă. Limba stoicilor este greaca, dar Lucius Annaeus Seneca alcătuieşte în latineşte numeroase opere de filosofie morală, inspirată de Portic, precum şi tragedii. Căci Seneca nu a fost un filosof, care a scris şi poezie, ci un poet, care s-a dedicat filosofici. El creează şi patronează o nouă mişcare literară, guvernată de o viziune artistică înnoită. Vom reveni mai jos asupra acestei mişcări literare. Sub Nero, emerge romanul latin, foarte clar superior ca valoare omologului său grec, deoarece este înzestrat cu o structurare şi un mesaj simţitor mai complexe. Ostentativ Petroniu făureşte un discurs literar antiretoric, menit să abandoneze limbajul simbolurilor în favoarea celui al semnelor.

În legătură cu noua retorică, începe să se afirme sub Tiberiu stilul nou. Acest stil nou îşi aflǎ legitimarea teoretică în asianismul moderat, preconizat, în greceşte şi în secolul I d.Hr., de autorul anonim al *Tratatului despre sublim*. Se propune o tălmăcire specifică a doctrinei aristoteliciene şi se promovează un neoasianism, întemeiat pe utilizarea măreţiei în expresie, a culorii şi a patosului. Exponenţii neoasianişti ai

stilului nou resping totuşi perioadele ample, înflorate, ale asianismului din veacul precedent, şi privilegiază scriitura paratactică, limbajul tensionat şi lapidar. Stilul nou se cristalizează în noua mişcare literară, dirijată de Seneca şi ilustrată de către Lucan, Cornutus, Palaemon şi alţii, din cercul Annaeilor. Mărcile prevalente ale stilului nou, rezidă în „concizie”, *breuitas*, „vigoare”, *uigor*, culoare poetică a vocabularului, *color poeticus*, şi „varietate”, *varietas*. Predomină scriitura sentenţioasă, axată tocmai pe uzitarea „sentinţei”, *sententia*, a apoftegmei percutante. Deşi cultivă fantasticul, scriitorii stilului nou privilegiază antimitul, introspectează eul, contrapun imitaţiei, *mimesis*, a marilor modele, inovarea, emulaţia. Stilul nou nu echivalează cu noua retorică, a cărei avangardă o reprezintă. Dominant sub Nero, stilul nou, fără a fi total înlăturat, este relativ marginalizat sub Flavieni de cel *de al doilea clasicism*. Quintilian, mentorul acestui curent literar, şi alţii admiră marile modele, utilizează lexicul clasic şi fraza simetrică. În opera lui Quintilian se întâlneşte foarte rar elipsa verbului „a fi”, *esse*. Quintilian şi adepţii săi ţin seama de cuceririle stilului nou, abandonează perioada ciceroniană şi chiar liviană, se întorc la tiparele homerico-vergiliene în materie de poezie epică, încă de la mijlocul secolului I d.Hr., începe să se decanteze un *aticism arhaizant* conservator, hiperanalogist, nostalgic al literaturii arhaice27.

Religia şi cultul imperial

Noul climat mental şi criza acutizată a valorilor tradiţionale au avut un impact pregnant asupra religiilor Imperiului. Se credea în continuare în vechile zeităţi romane ale Capitoliului. Mulţimea cetăţenească, fidelă ritualismului şi contractualismului roman, continuă să le adore cu fervoare, în temeiul consacratei concepţii „dau ca să dai”, *do ut des*. Se ofereau ofrande zeilor capitolini. „Interpretarea romană”, *interpretatio Romana*, care asimila zeităţi locale, provinciale, celor tradiţional-romane, venerate acum sub nume noi, favorizează substanţial persistenţa cultelor capitoline. Pe de altă parte, în special în zonele rurale ale Italiei şi în provincii se menţin şi chiar se dezvoltă culte

populare, rustice prin excelenţă, Credinţe în zeii familiari, în Esculap şi în divinităţi tămăduitoare. De altfel, împăraţii învederează adesea neîncrederea faţă de culte şi rituri noi, faţă de credinţe adiacente religiilor de sorginte netradiţională, străină. Xenofob, Tiberiu expulzează din Roma sacerdoţii isiaci, mozaicii şi astrologii. Se afla mai ales în cauză o măsură de poliţie. Şi mai puţin o salvgardare a religiei tradiţional romane. În schimb, Gaius-Caligula a înălţat divinităţilor egiptene un sanctuar oficial, *Iseum Compense*. Claudiu a expulzat din nou din Capitală astrologii, magicienii, iudeii şi chiar grupuscule pitagoriciene. Deşi măsurile de expulzare nu s-au aplicat la totalitatea celor incriminaţi. În contrapartidă, Claudiu a orânduit celebrarea fastuoasă a sărbătorilor frigiene ale cultului Cybelei, legată de originile troiene ale Romei. Nero n-a întreprins nimic împotriva cultelor străine. De altfel ţinea să fie venerat ca Apollo sau Helios, zeul soarelui. Persecutarea creştinilor a fost determinată numai de dorinţa de a pune capăt zvonurilor, de altfel neîntemeiate, de a fi incendiat el însuşi Roma. În pofida tradiţionalismului său relativ, Vespasian venerează zeii egipteni, Isis şi Serapis, ocrotitorii săi personali. Domiţian „pozează” în apărător inflexibil al tradiţiilor religioase, al triadei capitoline. Totuşi Minerva, adorată de el, putea fi o faţetă specifică a zeiţei egiptene Isis.

Procesul de romanizare, de ecumenizare a Imperiului, a înlesnit propagarea „vulgatei” religioase greco-romane. În Orient se statornicise o congruenţă perfectă între zeităţile romane şi cele greceşti. În Occident, cum am semnalat în alt capitol, au primit „veşminte” romane zeii celţilor, iberilor şi africanilor. Interpretarea romană, ca dimensiune a procesului de aculturaţie, nu s-a realizat uşor. S-a produs şi fenomenul invers. Coloniştii romani din provinciile occidentale au început să interpreteze zeii lor tradiţionali în manieră gallică, hispană ori africană. Unii colonişti au început să adore, în Gallii, zei indigeni, sub aspectul lor originar. Pe un altar din nordul Galliilor, alături de Apollo şi de Mercur, figurează Cemunnos, zeul celt comut al

abundenţei. Iberii nu îşi uită total zeii specifici, iar, în Africa, unde rezistenţa la romanizare a fost tenace, subzistă ca active culte berbero-punice, înzestrate cu rituri superficial italice. Imigranţii romani adoră şi ei, sub o formă sau alta, pe Tanit-Caelestis, un Baal punic, rebotezat Saturn, şi zeităţi berbere. Cu toate acestea, în ultimă instanţă, unificarea politeistă a Imperiului progresează ineluctabil.

Chiar în Italia, sub incidenţa crizei de creştere, a tensiunilor mental-axiologice şi social-morale, prosperă substanţial culte orientale ale salvării, care ofereau fervoare, comuniune ardentă cu divinitatea, mântuirea, fie ea şi eshatologică. În special femeile, locuitorii porturilor, comercianţii se simt atraşi de practicile soteriologice. Pe lângă audienţa conferită riturilor zeiţelor Demeter şi Cybele, se bucură de propagare intensivă cultele siriene şi microasiatice, astrolatria, divinaţia şi astrologia. Îndeosebi sub Nero şi sub Flavieni, încep să se difuzeze substanţial cultul isiac şi cel mithraic. Isis era o zeiţă sincretică, de sorginte egipteană, de regulă asociată zeilor Osiris şi Serapis. Convertit din religie egipteană de stat în sectă misterică, isianismul câştigă o notabilă supleţe doctrinară. Iseum, templul zeiţei Isis de la Pompei, nu ilustrează o arhitectură orientalizantă. Nişele sale adăpostesc statui de zei egipteni, însă şi pe cea a lui Bacchus. Templul respectiv ilustrează evoluţia sectei isiace, susceptibilă să se adapteze discursului mental italic. Oamenii de condiţie modestă din porturile Mediteranei, îndeosebi liberţi, sclavi, plebei săraci, caută în isianism vindecarea tuturor relelor, dar el recrutează adepţi şi în categoriile sociale suprapuse. Statuia zeiţei Isis alcătuieşte centrul principal al devoţiunii fidelilor. Cultul Madonei, atât de fervent actualmente în ţările Mediteranei, va moşteni venerarea zeiţei multiforme şi multivalente Isis. Începe să înregistreze adepţi şi mithraismul.

Creştinismul se răspândeşte iute, chiar în secolul I d.Hr., prin excelenţă în mediile sociale defavorizate. Mesajul Mântuitorului a fost excelent recepţionat de mulţi locuitori ai Imperiului. La începutul anilor ’30 ai veacului se formează

o activă comunitate creştină printre iudeii din Ierusalim. Vehiculat de iudeii creştini din Damasc, creştinismul se difuzează aproape fulgerător în Imperiu. Au cântărit considerabil contactele între grupurile creştine din Palestina şi diaspora. Prin anii 33 – 35, emerge un focar misionar în Siria, la Antiochia, situată la aproximativ 300 km de Ierusalim. Neiudeii se convertesc masiv. La sfârşitul anilor ’30, se decantează antinomia între particularismul mozaic foarte riguros şi universalismul creştin. Saul, de fapt Sfântul Pavel, şi Barnabas, proveniţi din cultura iudee elenizată din diaspora, predică universalismul, în pofida opoziţiei anumitor iudei creştini intransigenţi. Creştinismul ajunge la Atena şi apoi la Roma, unde se propagă mesajul lui Iisus. Comunitatea creştină minoritară din Ierusalim sfârşeşte prin a-şi pierde prevalenţa. Ea rămâne mult timp condusă de rudele Mântuitorului. Sfântul Petru predică Dreapta Credinţă în Imperiu, până este martirizat la Roma, în 64 d.Hr. După distrugerea Templului de la Ierusalim din 70 d.Hr., mulţi iudei creştini emigrează. Sub Flavieni iau naştere numeroase Biserici creştine independente în Imperiu. Spre sfârşitul Principatului împăratului Domiţian ruptura de iudaism este completă. De altfel se pare că Dreapta Credinţă pătrunsese în mediile aristocratice din Roma. Cassius Dio va considera creştin pe Flavius Clemens, ruda şi victima lui Domiţian (67, 14). Vom consemna în capitolul subsecvent cauzele difuzării masive a creştinismului. Mozaismul număra şi el convertiţi, însă ei devin automat iudei, credincioşii religiei naţionale a protoevreilor. Deosebit de relevantă este expansiunea şi structurarea minuţioasă a cultului imperial, religie eminamente politică. August, Claudiu, Vespasian şi Titus au fost trecuţi după moarte în rândul zeilor; au devenit „divini”, *domnului*.

Bazele cultului imperial au fost statornicite de însuşi August. Nu numai că se adorase, inclusiv în temple, „geniul lui Augüst”, *genius Auguşti*, dar întemeietorul Principatului a prilejuit un cult dinastic pentru membri ai familiei sale, Agrippa, Gaius, Lucius. De fapt există precedente,

preliminarii, arhetipuri ale cultului imperial. În cadrul regalităţii legendare – Faunus, Aeneas – ori protoistorice – Romulus, Numa Pompilius. În cadrul Republicii, unde triumful asimila pe biruitor zeilor. Magistraţii republicani dispuseseră de o aură harismatică, asigurată de *imperium* – ce presupunea legături cu zeii – şi de *auspicium*. În Orient, magistraţii şi generalii romani avuseseră dreptul la onoruri divine, bazate pe precedente elenistice. Sub Republică şi ulterior, în Orient, în speţă în provincia proconsulară Asia, chiar senatul a fost zeificat ca „zeul senat”, *theds synkletos*. Înainte de idele lui Marte, senatul deschisese calea divinizării lui Iulius Caesar. Acesta devenise *diuus* (*IL. S.*, 73; 73 a), dar ca mandatar privilegiat al zeilor. După moarte, triumvirii i-au promovat un cult religios în toată regula. Sub urmaşii lui August, cultul imperial a fost destinat să asigure fidelitatea populaţiei faţă de regimul imperial. Acest cult includea două dimensiuni. S-a manifestat prin intermediul a numeroase dedicaţii ale particularilor. Dar s-a dezvoltat şi cultul imperial oficial sau oficios, în special în provincii. Cultul imperial oficial a fost fie municipal, fie provincial, adică structurat în metropolele provinciilor. Presupunea o ierarhie sacerdotală articulată, ceremonii specifice în cinstea Romei, a lui August şi a cezarilor defuncţi. Însă implica şi împăratul în viaţă, închipuit ca mandatar al zeilor şi sortit să ajungă zeu după moarte. Cultul oficios era apanajul augustalilor, mai sus prezentaţi de noi. Cultul imperial a contribuit substanţial la accelerarea procesului de romanizare.

Într-adevăr, ierarhia cultului imperial era complexă, însă solid articulată, sub egida decurionilor provinciali. Colectivităţile locale şi-au desemnat reprezentanţi, care au alcătuit treptat consiliul sau adunarea provincială, făurită îndeosebi în vederea oficierii cultului imperial. În Gallii, Asia şi în Lycia numărul delegaţilor în această adunare a fost determinat de importanţa cetăţilor care îi alegeau. Consiliul sau adunarea forma ierarhia flaminilor, *flamines*, ai cultului imperial. Adunarea alegea şi o căpetenie a ierarhiei preoţeşti, care se numea *flamen* al provinciei ori „sacerdot”,

sacetdos, în Occident iar, în Orient, el era denumit *archiereus* sau purta titluri în funcţie de provincia respectivă. În provincia Asia se identifică o abundenţă de mari sacerdoţi. Aceşti sacerdoţi echivalau cu vârful edificiului social provincial. Se organizau ceremonii specifice, în onoarea împăraţilor defuncţi şi a Romei. Dacă unii cezari au fost desemnaţi în latineşte ca „divini”, *domnului*, în limba greacă, mai puţin precaută în glorificarea principilor, cum am reliefat mai sus, erau calificaţi ca „zei”, *theoî*. Adunările provinciale desfăşurau şi altfel de activităţi. Ele se preocupau de dificultăţile întâmpinate în provincie, adresau petiţii ori soin împăratului. Cu prudenţă, emiteau judecăţi de valoare asupra guvernatorilor, la încheierea mandatului acestora. Fără îndoială, nimeni nu credea, în mod serios, că principii erau zei sau că participau la esenţa divinităţilor. *Decisivă era componenta politică a cultului imperial, deoarece ea asigura coeziunea Imperiului şi potenţarea autoritarismului*. În orice caz cultul imperial a exprimat schimbarea mentalităţilor şi a realităţilor. Tiberiu a creat un cult al lui August *diuus*, a ordonat ridicarea unui sanctuar al acestuia pe Palatin şi a organizat colegiul sacerdotal al fondatorului Principatului. A manifestat însă, precauţii în dezvoltarea cultului imperial. Urmaşii săi s-au vădit mai puţin prudenţi. Oricum, în Italia, acest cult a rămas modest, spre deosebire de Orient şi de zonele mai sărace şi mai puţin romanizate din Occident48.

Note

1 Relativ la problemele, ridicate de Principatul timpuriu, de cultură, de mişcările de idei, ca şi de vocaţia renascentistă, vezi M. Rostovzev, *Storia economica e sociale* dell'*Impero romano*, trad. italiană, Firenze, 1933, p. 131; Manlio Canavesi, *Nerone*, Milano, 1945, p. 19; Jean Béranger; *Recherches*, p. 153; Alain Michel, *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, pp. 8 – 10; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 54 – 55; *id.*, *Néron*, Paris, 1982, pp. 15 – 16; 71 – 77; 49 – 54; 58; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 393 – 394; 399 – 401; Yves Roman, op. cit., pp. 49 – 54. Pentru problemele sănătăţii mentale a cezarilor, vezi A.

Esser, *Cäsar und die Juiisch-Claudischen Kaiser im biologisch-ärztlichen Blickfeld*, Leiden, 1958, *passim**, Régis F. Martin, *Les douze Césars. Du mythe à la réalité*, Paris, 1991, pp. 11 – 348.

2 Pentru Tiberiu şi problemele suscitate de Principatul său, vezi Dionis M. Pippidi, *Autour de Tibère*, Bucureşti, 1944; E. Koestermann, „Die Majestätorozesse unter Tiberius", *Historia*, 6, 1955, pp. 72 – 106; E. Komemann, *Tiberius*, retipărire, Stuttgart, 1960; J.-H. Thiel, *Kaiser Tiberius*, Darmstadt, 1970; R. Seager, *Tiberius*, London, 1972; P. Petit, op. cit., pp. 69 – 80; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 142 şi urm.; L. Storoni-Maizolani, *Tibère ou la spirale du pouvoir*, Paris, 1986; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 138 – 144; R.R. Martin, op. cit., pp. 336 – 337; E. Cizek, *L'idéologie antonienne*, pp. 111 – 112; *id.*, *Claudiu*, pp. 102 – 103 (pentru cezarită); Y. Roman, op. cit., p. 44. Se pare că Tiberiu a fost prevenit de ambiţiile excesive ale lui Seian, care ţinteau acapararea Principatului, de Antonia *minor*, fiica lui Marcus Antonius şi a Octaviei, soţia lui Drusus I, fratele împăratului şi deci mama lui Germanicus.

3 Pentru viaţa, moartea, Principatul lui Gaius-Caligula, schizoidia lui, complotul care l-a eliminat, doctrina politică funambulescă a acestuia, vezi Louis Robert, „Le culte de Caligula à Milet et la province d'Asie", *Hellenica*, 1, 1949, pp. 206 – 238; J.P.V.D. Balsdon, *The Emperor Caius* (*Caligula*), ed. A 2-a, Oxford, 1954; L. Colin, „Les consuls du César-pharaon Caligula et l'héritage de Germanicus", *Latomus*, 13, 1954, pp. 394 – 416; A. Esser, op. cit., pp. 135 – 139; A.T. Sandison, „The Madness of the Emperor Caligula", *Medical History*, 1, 1958, pp. 202 – 209; E. Koeberlein, *Caligula und die ägyptischen Kulte*, Meisenheim am Main, 1962; Joseph Lucas, „Un empereur psychopathe", *Antiquité Classique*, 1967, pp. 159 – 189; P. Petit, op. cit., pp. 8184; C.-J. Simpson, „The Cult of the Emperor Gaius", *Latomus*, 40, 1981, pp. 489 – 511; Daniel Nony, *Caligula*, Paris, 1986; J. Le Gall – M. Le Glay, op. cit., pp. 154 – 161; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 144 – 145; Pierre Grimai, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 43 – 44; Barbara Levick, *Claudius*, London, 1990, pp. 29; 34

– 36; R.-F. Martin, op. cit., pp. 64; 68; 70; 182; 337 – 347; Franck Marco, „Caligula artizan d'un nouveau monde11, *Marc Antoine*, pp. 85 – 106; E. Cizek, *L'idéologie antonienne*, pp. 112 – 115; *id.*, *Claudiu*, pp. 90 – 103; M. Le Glay, *Empire*, p. 187; Jean Melmoux, *L'empereur Claude* (*10 avant J.-C.* – *54 après J.C.*), Lyon, 1995, pp. * 5 – 12; Y. Roman, op. cit., pp. 44; 48; 64; 130. Gaius-Caligula era un dictator atipic: se pare că era înalt (Suet., *Cal.*, 50, 1). Ca şi Caesar, a fost asasinat.

4 Cu privire la aceste evenimente tulburi, vezi A. Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, Leipzig, 1914, 1, p. 23; Vincent Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge, 1940, pp. 12 – 17; 52 – 59; 62; 230; 243 – 244; A. Bergener, *Die führende Senatorenschicht im frühen Prinzipat* (*14 – 68 n. Chr.*), Bonn, 1965, pp. 119 – 142; L. Lesuisse, „L'aspect héréditaire de la succesion impériale sous les Julio-Claudiens", *Les Études Classiques*, 30, 1963, pp. 32 – 50; H. Jung, „Die Thronerhebung des Claudius", *Chiron*, 1972, pp. 367 – 386; P. Petit, op. cit., pp. 84; 88. – 91; 240; D. Nony, op. cit., pp. 393 – 397; M. Pani, *Principato*, pp. 19 – 30; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 162 – 163; 177; F. Jacques-l. Scheid, op. cit., p. 99; B. Levick, op. cit., pp. 29 – 39; M. Le Glay, *Empire*, pp. 187 – 188; J. Melmoux, op. cit., pp. 11 – 14; 81; Y. Roman, op. cit., pp. 45 – 46; E. Cizek, *Claudiu*, pp. 110 – 119.

5 Relativ la Principatul lui Claudiu, vezi Amaldo Momigliano, *L'opera dell'imperatore Claudio*, Firenze, 1922; *id.*, *Claudius, the Emperor and his Achievement*, ed. A 2-a, Oxford, 1961; G.

— Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 331 – 337; P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperors Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1973, pp. 8; 163 – 167; 216; 259 – 286; P. Petit, op. cit., pp. 84 – 90; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 168 – 169; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 145 – 146; B. Levick, op. cit., *passim*; M. Te Glay, *Empire*, pp. 150 – 151; R.-F. Martin, op. cit., pp. 71 – 74; 183 – 187; E. Cizek, *L'idéologie antonienne*, pp. 115 – 116; *id.*, *Claudiu*, pp. 8 – 62; 124 – 177; 228 – 256; J. Melmoux, op. cit., pp. 5 – 32; 89

– 95; Y. Roman, op. cit., pp. 45 – 46; 48 – 50; diversele lucrări apărute în *Claude de Lyon*.

6 Prin urmare, traseul eliminării lui Nero a fost următorul: Roma-provincii-Roma. Cu privire la viaţă, Principatul lui Nero şi ideile lui utopice, vezi Hermann Schiller, *Geschichte des römischen Kaiserreichs unter der Regierung des Nero*, Berlin, 1872; B. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, London, 1905; Gerhard Schumann, *Hellenistische und Griechische Elemente in der Regierung Neros*, Leipzig, 1930; G.

— Ch. Picard, *Auguste et Néron*, pp. 137 – 279; Eugen Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 50 – 262; 284 – 418; *id*., *Néron*, pp. 15 – 318; 381 – 409; *id*., *L'idéologie antonienne*, pp. 116 – 126 (şi numeroase alte articole ştiinţifice); *id*., *Claudiu*, pp. 256 – 258; Mario Attilio Levi, *Nerone* ei *suoi tempi*, retipărire, Milano, 1973, *passim*; P. Petit, op. cit., pp. 93 – 104; Gheorghe Ceauşescu „Aspectele şi consecinţele politice ale călătoriei lui Nero în Grecia", *Revista de Istorie, TI*, 1974, pp. 413 – 418; Michael Grant, *Nero*, trad. germană de Bulger Fliesbach, revizia bibliografiei de Hubert Fritz, München, 1978; K.-R. Bradley, *Suetonius' Life of Nero*. *An Historical Commentary*, Bruxelles, 1978; Yves Perrin, „Le carnaval, la fête et la communication. La fête néronienne", *Actes des Premières Rencontres Internationales de Nice, 8 au 10 marş 1984*, Nice, 1985, pp. 97 – 109; *id*., „Néron, Antoine, Alexandrie. Quelques notes sur un paradoxe", *Marc Antoine*, pp. 93 – 106; Miriam Griffin, *Nero, the End of a Dynasty*, London, 1984; John Patrick Sullivan, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 222; 312 – 313; Luc Duret, „Néron-Phaéton ou la temérité sublime", *Revue des Études Latines*, 66, 1988, pp. 139 – 155; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 146 – 147; Y. Roman, op. cit., pp. 46 – 54.

7 Să observăm că, aparent, militarii nu se amestecaseră în accesul lui Tiberiu la Principat. Totuşi acest acces fusese urmat de tulburări în rândul legiunilor. Pentru ceea ce s-a definit ca anul celor patru împăraţi, vezi Paola Zarican, *La crisi del Principato nell'anno 69 D.C.*, Padova, 1939; C.M.

Kraay, *The Aes Coinage of Galba*, New York, 1956; G.E.F. Chilver, „The Army and Politics, A.D. 68 – 70", *Journal of Roman Studies*, 1957, pp. 29 – 35; E. Fusshöller, *Prinzipatsideologie und Herrschaftübertragung im Vierkaiserjahr (der Reformversuch Galbas und seine Bedeutung für die Ereignisse von 68 – 69 n. Chr.)*, Bonn, 1958; H. Drexler, „Zur Geschichte Kaiser Otho bei Tacitus und Plutarch", *Klio*, 1959, pp. 153 – 178; G.

— Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 342 – 343; *id.*, *Auguste et Néron*, pp. 235 – 269; Paul Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris, 1963, pp. 489 – 496; Zigu Yavetz, „Vitellius and the, Fickleness of the Mob", *Historia*, 18, 1969, pp. 557 – 569; R.F. Newbold, „Vitellius and the Roman Plebs", *Historia*, 21. T972, pp. 308 – 319; P. Petit, op. cit., pp. 105 – 109; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 237 – 241; *id.*, *Néron*, pp. 400 – 401; Gheorghe Ceauşescu, „Conflictele politice din timpul doitmiei lui Galba", *Revista de Istorie*, 30, 1977, pp. 1855 – 1870; Étienne – Paul Nicolas, *De Néron à Vespasien. Études et perspectives historiques suivies de l'analyse du catalogue et de la reproduction des monnaies „oppositionnelles" connues des années 67 à 70*, Paris, 1979; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 147 – 148; Y. Roman, op. cit., pp. 52 – 54.

8 Referitor la Principatele lui Vespasian şi Titus, vezi H. Graf, *Kaiser Vespasian. Untersuchungen zur Suetons Vita*, Stuttgart, 1937; G.M. Bersanetti, *Vespasiana*, Roma, 1941; Léon Homo, *Vespasien, L'empereur du bon sens*, Paris, 1949; Jean Gagé, „Vespasien et la mémoire de Galba", *Revue des Études Anciennes*, 54, 1952, pp. 290 – 315; M. Fortina, *L'i ruperatore Tito*, Torino, 1955; Michael Hammand, *The Transmission of the Powers of the Roman Emperors*, Roma, 1956, *passim*; B. Parsi, *Désignation et investiture de l'empereur romain*, Paris, 1963, *passim*; *Y*. Yadin, *Masada, a Fortress of Herod and the Zealots Last Stand*, London, 1966; Mario Attilio Levi, *L'Impero Romano*, Torino, 1967, 1, pp. 350 – 351; E. Bianco, „Indmzzi programmatici e propagandistici nella monetazione di Vespasiano", *Rivista Italiana Numismatica*, 70, 1968, pp. 145 – 230; G. Boulevert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire*

romain, Napoli, 1970, pp. 209 – 236; D. Fishwick, „The Institution of Provincial Cult în Roman Mauretania”, *Historia*, 21, 1972, pp. 698 – 711; E. Cizek, *L'époque de Néron*, p. 241; P. Petit, op. cit., pp. 109 – 118; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 148; Y. Roman, op. cit., p. 47. Legătura dintre Titus şi Berenice a fost imortalizată de Racine.

9 Pentru Domiţian şi politica lui, vezi Stéphane Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien* „Paris, 1894; P.A. Arias, *Domiziano*, Catania, 1945; E. Maggi, / *rilievi Flavi del Palazzo della Cancellaria*, Roma, 1945; Hans-Georg Pflaum, *Essai sur les procuratèles équestres sous le Ha*ut-*Empire Romain*, Paris, 1950, pp. 50 – 54; G.

— Ch. Picard, *Les trophées*, pp. 365 – 366; J.-M. – C, Toynbee, *The Flavian Reliefs from the Palazzo della Cancellaria în Roma*, Oxford, 1957; V. Sirago, *L'Italia agraria sotto Traiano*, Louvain, 1958, pp. 256 – 268; Albino Garzetti, *L Impero Romano da Tiberio agli Antonini*, Bologna, 1960, pp. 281 – 311; 395; 651 – 652;!... Daniélou – Henri Irénée Marrou, *Nouvelle histoire de l'Église*, I: *Des origines à Saint Grégoire le Grand (604 apr. J.-C.)*, Paris, 1963, pp. 113 – 114; Marta Sordi, *Îl cristianesimo a Roma*, Bologna, 1965, pp. 107 – 108; G. Walser, „Der Putsch des Satuminus gegen Domitian”, *Festschrift la un Beiart, Provincialia*, Basel, 1968, pp. 497 – 507; G. Boulevert, op. cit., pp. 236 – 258; P. PQtit, op. cit., pp. 118 – 121; John Devreker Ra continuité dans le consilium principis sous les Flaviens”. *Ancient Society*, 8, 1977, pp. 223 – 243; Eugen Cizek, „Traian şi moştenirea neromană”, *Culegere de Studii de Civilizaţie Romană*, Bucureşti, 1979, pp. 29 – 45, în speţă pp. 30 – 31; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 75 – 90; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 148 – 149; R.-F. Martin, op. cit., pp. 345; 348; Y. Roman, op. cit., pp. 47 – 48; 50; 57 – 58.

10 Referitor la *scrinia* şi la funcţionarismul imperial, inclusiv ecvestru, vezi V. Scramuzza, op. cit., pp. 4; 41 – 43; 80 – 89; 117 – 127; 137; 257 – 279; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 480 – 481; G. Boulevert, op. cit., pp. 23 – 73; F. De Martino, op. cit., IV, pp. 566 – 596; P.R.C. Weaver, op. cit., pp. 197 – 281; P. Petit, op. cit., pp. 49; 85 – 89; E. Cizek, *Néron*,

pp. 78; 202 – 203; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 243 – 245; *id.*, *Claudiu*, pp. 135 – 136; 139 – 141; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 168 – 170; F. Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 99; 337 – 338; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 145 – 146; B. Leviçk, op. cit., pp. 82 – 85; J. Melmoux, op. cit., pp. 27 – 29; 89 – 90; Y. Roman, op. cit., pp. 56 – 57.

11 Pentru *consilium principis* sub Iulio-Claudieni, vezi V. Scramuzza, op. cit., pp. 4; 48; 50; 81 – 88.; 258 – 260; 270; J.A. Crook, *Consilium principis. Imperial Councils and Consellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge, *1955*, *passim*; J. Gaudemet, *Institutions*, p. 480; P. Petit, *op. Cât*... p. 166; F. Millar, *The Emperor*, pp. 94 – 122; J. Devreker, op. cit., pp. 223 – 243; E. Cizek, *Néron*, pp. 213 – 215; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 242 – 243; *id.*, *Claudiu*, p. 131; B. Levick, op. cit., pp. 94 – 103; J. Melmoux, op. cit., pp. 25 – 26.

12 Pentru extinderea cetăţeniei romane, pentru alocuţiunea lui Tacit, inclusiv pentru *Tabula Claudiana*, a se vedea Theodor Mommsen, Rur Rede des Kaisers Claudius”, *Rheinisches Museum für Philologie*, 9, 1850, pp. 443 – 450; H.J. Cunningham, „Claudius and the Primores Galliae”, *Classical Quarterly*, 8, 1914, pp. 132 – 133; Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, Lyon, 1929, *passim*; A. Momigliano, *Claudius*: *the Emperor*, pp. 10 – 12; A.N. Sherwin White, *Roman Citizenship*, Oxford, 1939, *passim*; V. Scramuzza, op. cit., pp. 103; 129 – 143; 266 – 282; Ettore Paratore, *Tacito*, Milano, 1951, pp. 723 – 754; Norma P. Miller, „The Claudius Tablet and Tacitus: a Reconsideration”, *Rheinisches Museum*, 99, 1956, pp. 304 – 315; sir Ronald Syme.

Tacitus, 2 vol., Oxford, 1958, I, p. 462; H, pp. 799 – 800; D. Flach, „Die Rede des Claudius de iure honorum Gallis dando”, *Hermes*, 101, 1973, pp. 313 – 320; P. Petit, op. cit., pp. 88; 190 – 192; P. Sage, „La Table claudienne et le style de l’empereur Claude: essai de réhabilitation”, *Revue des Études Latines*, 58, 1980, pp. 274 – 312; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 171 – 172; B. Levick, op. cit., pp. 137; 164 – 165; F. Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 216 – 219; 247; 275 – 277; André Chastagnol, *Le Sénat*, Paris, 1992, pp. 66 – 69;

79 – 93; 395; 505; 582; J. Melmoux, op. cit., pp. 25 – 26; 32; 45 – 54; D. Şi Y. Roman, op. cit., pp. 469; 505; 526 – 531; 555; 629; 696 – 697; 700; Y. Roman, op. cit., pp. 5, 5 – 56; 85; E. Cizek, *Claudiu*, pp. 154 – 157; 190 – 200; 202 – 204.

13 Cu privire la statutul şi problemele iudeilor, din diaspora şi din Palestina antică, a se vedea R. Laqueur, *Der iudische Historiker Josephus*, Giesen, 1920; Gaetano de Sanctis, „Claudio ei Giudei d'Alessandria", *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 2, 1924, pp. 473 – 513; Idris Bell, *Jews and Christians în Egypt*, London, 1924; H. Jaune „JLA lettre de Claude aux Alexandrins", *Mélanges Franz Cumont*. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, 4, fasc. 1, 1936, pp. 273 – 295; V. Scramuzza, op. cit., pp. 71; 74; 192 – 195; 252 – 256; 285 – 286; 304; M. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs: Acta Alexandrinorum*, Oxford, 1954; S.W. Baron, *Histoire distral, vie sociale et religieuse*. II *Les premiers siècles de Tère chrétienne*, Paris, 1956, *passim*; A. Benoat-M. Simon, *Le judaïsme et le christianisme antique*, Paris, 1968, pp. 24 – 32; 248 – 255; H. Kreissig, „Die landwirschaftüche Situation in Palästina vor dem judaischen Krieg", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 17, 1969, pp. 223 – 254, dar şi M. Hengel, *Die Zeloten*. *Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I bis 70 n*. *Chr.*, Leiden, 1961; P. Petit, op. cit., pp. 88 – 89; 101; 271 – 272; E. Cizek, *Néron*, pp. 296 – 297; *id.*, *Claudiu*, pp. 118; 178 – 190; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 178 – 179; 326 – 331; B. Levick, op. cit., pp. 166; 182 – 187; Jean Sirinelli, *Les enfants d'Alexandre*. *La littérature et la pensée grecques: 334 av. J.-C. – 519 ap. J.-C.*, Paris, 1993, pp. 224 – 228; J. Melmoux, op. cit., pp. 74 – 82; 86 – 87; referitor la situaţia din Gallii şi din Hispanii, vezi Albert Grenier, „Tibère et la Gaule romaine", *Revue des Études Latines*, 1936, pp. 373 – 388; J.J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine, colon*isation *ou colonialisme*, ed. A 3-a, Paris, 1970, pp. 119 – 125; P. Petit, op. cit., pp. 77 – 78; 143 – 146; D. Şi Y. Roman, op. cit., pp. 516 – 521; 532 – 605; relativ la Africa şi la revolta lui Tacfarinas, vezi P. Petit, op. cit., pp. 77 – 78). 143

– 149; 393 – 394; pentru Britannia, vezi R.G. Collingwood – J.N. Myres, *Roman Britain and the English Settlements*, Oxford, 1936, pp. 17 – 261; V. Scramuzza, op. cit., pp. 121 – 122; 200 – 213; 305 – 312; C.M. Bulst, „The Rebellion of Queen Boudicca în AD. 60”, *Historia*, 10, 1961, pp. 496 – 509; D.R. Dudley-G. Webster, *The Rebellion of Boudicca*, London, 1962; *id.*, *The Roman Conquest of Britain*, ed. A 2-a, London, 1973; S.L. Dyon, „Native Revolt in the Roman Empire”, *Historia*, 20, 1971, pp. 258 – 264; P. Petit, op. cit. Pp. 92; 99; 111; 271 – 272; E. Cizek, *Néron*, pp, 295 – 296; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 181 – 182; 252; B. Levick, op. cit., pp. 133 – 143; J. Melmoux, op. cit., pp. 64 – 68; pentru anexarea Tracici, vezi V. Scramuzza, op. cit., pp. 180 – 184; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 157; 180; 303 – 306; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 145; Jerzy Kolendo, „Claude et l'armexion de la Trace”, *Claude de Lyon* pp. 214 – 216.

14 Cu privire la politica externă a împăraţilor secolului I d.Hr., vezi St Gsell, op. cit., pp. 176 – 227; Werner Schur, *Die Orientpolitik des Kaisers Nero*, Beiheft 15 la *Klio*, Leipzig, 1923, pp. L-29; 39 – 91; *id.*, „Zur neronischen Ostpolitik”, *Klio*, 20, 1925 – 1926, pp. 215 – 222; Eve M. Sanford, „Nero and the East”, *Havard Studies în Classical Philology*, 42, 1937, pp. 75 – 103; Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1938, pp. 3 – 32; V. Scramuzza, op. cit., pp. 14; 305; 311; E. Koestennann, „Die Feldrüge des Germanicus 14 – 16 n. Chr.”, *Historia*, 1957, pp. 429 – 479; Dionis M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1958, pp. 137 – 170; Emil Condurachi, „Tiberio Plauzio Aeliano e il transferimento dei 100.000 Transdanubiani nella Mesia”, *Epigraphica*, 19, 1959, pp. 49 – 65; A. Garzetti, op. cit., pp. 133 – 134; 179 – 190; 299 – 300; 627 – 630; L. Harmând, *L'Occident romain*, Paris, 1960, pp. 151 – 167; E. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, I, *Des origines gérmaniques à l'avènement de Dioclétien*, Paris, 1969, pp. 11 – 123; M.A. Levi, *Nerone*, pp. 167 – 176; 181 – 187; 198; 206 – 208; K. Gilmartin, „Corbulo's Campaigns in the East”, *Historia*, 22, 1973, pp.

583 – 626; P. Petit, op. cit., pp. 79 – 80; 90 – 92; 99 – 101; 122 – 124; Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, Bucureşti, 1972, pp. 319 – 327; Radu Vulpe, op. cit., pp. 132 – 134; 152 – 259; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 81 – 86; *id.*, *Néron*, pp. 319 – 348; *id.*, *Claudiu*, pp. 205 – 227; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 179 – 183; 293 – 299; 301 – 306; 399; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 144 – 146; 148 – 149; B. Levick, op. cit., pp. 133 – 167; 178 – 179; J. Melmoux, op. cit., pp. 55 – 70. Pentru problemele Mauritaniei, a se consulta şi P. Fishwick, „The Annexation of Mauretania”, *Historia*, 20, 1971, pp. 467 – 487.

15 Pentru armata romană şi ideea de frontieră, vezi G. Pomi, ÎI *reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Varese, 1953, pp. 20 – 75; 157 – 227; Geza Alföldy, „Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I Jahrh.”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 1959, pp. 113 – 141; H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, Cambridge, 1961, pp. 150 – 155; P. Petit, op. cit., 121 – 122; Horia C. Matei, *Civilizaţia Romei antice*, Bucureşti, 1980, p. 382; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 170 – 177; M. Le Glay-l. L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 175 – 176; 227; M. Le Glay, *Empire*, pp. 107 – 113; Y. Roman, op. cit., pp. 58 – 64 (tabelul referitor la distribuţia forţelor militare romane se află la p. 60; dar el urmăreşte evoluţia lor între 10 şi 185 d.Hr.; desenul-schemă figurează la p. 63); E. Cizek, *Claudiu*, pp. 68 – 70; 209. Limes-ul britânn, care va fi alcătuit sub Hadrian şi Antoninus Pius, va echivala efectiv cu’un zid întărit cu turnuri de apărare şi o şosea construită alături de el. L/znej-urile renane şi danubiene vor fi adaptate valorii defensive a fluviilor. Numai în zona Câmpurilor Decumate, *limes-uk* renan va echivala cu o apărare liniară. În rest aceste *limes-uri* se vor baza pe o ţesătură de forturi şi mici fortificaţii. În Africa trebuia apărată o frontieră lungă de 3.000 kilometri. De aceea s-a recurs la asamblări de bariere artificiale discontinue, ca, de pildă, „şanţul Africii”, *fossatum Africae*, din Numidia, înzestrat cu un meterez şi precedat de forturi şi de turnuri, legate între ele prin şosele şi dispuse astfel încât să comunice rapid prin focuri de semnalizare. S-

au descoperit vestigii de bariere artificiale în Tunisia şi în Libia actuale. *Limes-ul* african asigura protecţie militară, însă controla şi mişcările populaţiilor, călăuzea deplasarea pe cămile a comercianţilor, ocrotea segmentele agricole cultivate. Astfel anumiţi nomazi s-au convertit la agricultură sedentară şi au irigat solurile unde s-au instalat. Instalaţiile Zizhej-ului sirian se învederau multiforme, în funcţie de particularităţile fiecărei zone pe care o acopereau. Aici funcţionau posturi defensive şi puţuri adânci. Comunicau între ele printr-o reţea foarte densă de drumuri.

16 Pentru mărcile prevalente ale economiei Imperiului timpuriu, vezi M. Rostovzev, op. cit., pp. 10 – 12; 104 – 117; M.P. Charleswôrth, Les *routes et le trafic commercial de l'Empire romain*, trad. Fr. De Pierre Grimai, Paris, 1938, pajrizn; V. Scramuzza, op. cit., pp. 158 – 159; 170 – 175; 292 – 300; G.E.F. Chilver, *Cisalpine Gaul. Social and Economie History from 49 B.C. To the Death of Trajan*, Oxford, 1941; Silvio Panciera, *Vita economică di Aquíleia în età romana*, Venezia, 1957, *passim*; *V.* Sirago, *L'Italia agraria sotto Traiano*, Louvain, 1958, pp. 19; 65 – 77; 128 – 150; 217 – 249; A. Garzetti, op. cit., pp. 377 – 378; 668; P. Merlat, „Pline le Jeune propriétaire foncier", *Hommages a Léon Herman*, Bruxelles, 1960, pp. 512 – 540; Jean Rougé, *Recherches sur*

[organization du commerce maritime en Mediteranée sous l'Empire romain, Paris, *1966*, *passim*; R. Martin, „Pline le Jeune et les problèmes économiques de son temps", *Revue des Études Anciennes*, *6*9, 1967, pp. 62 – 97; *id.*, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conce*ptions *économiques et sociales*, Paris, 1971, *passim*; J.-M. Engel, op. cit., pp. 88 – 90; P. Petit, op. cit., pp. 115 – 116; 136 – 143; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 59 – 62; 71; *id.*, *Claudiu*, pp. 72 – 75; 143 – 144; Michèle Corbier, „Propriete et gestion de la terre: grand domaine et économie paysanne", *Aspects de la Recherche Historique en France et en Allemagne. Tendances et Méthodes*, Göttingen, 1981, pp. 11 – 29; J.-P. Morel, „La topographie de l'artizanat et du commerce dans la Rome antique", *L'Urbs, Espace Urbain et Histoire, I-er siècle av. J.-C.*

— *III-e siècle ap. J.-C.*, Roma, 1987, pp. 127 – 155; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 230 – 249; 265 – 267; E Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 136 – 138; 315 – 317; 373 – 392; M. Le Glay, *op. Cât* „pp. 127 – 139; D. Şi Y. Roman, op. cit., pp. 580 – 598; Y. Roman, op. cit., pp. 31 – 37. Se poate folosi şi Cl. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 127 – 219; 280 – 289.

17 Pentru finanţele Imperiului şi reforma monetară a lui Nero, vezi Michel Soutzo, „Le système monétaire de Néron”, *Revue Numismatique* –, 2, 1892, pp. 656 – 666; *ibid.*, 3, 1899, pp. 9 – 21; M. Rostovzev, op. cit., pp. 98 – 118; M. Rabossi, „La coniazione di Nerone. La riforma dell’oro e dell’argento”, *Acmé*, 6, 1953, pp. 479 – 487; M. EK. Thornton, „Nero’s New Deal”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Associations*, 102, 1971, pp. 621 – 629; A. Savio, „La riforma monetăria di Nerone”, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, 1, 1972, pp. 89 – 99; E. Cizek, *Néron*, pp. 301 – 303; *id.*, *Claudiu*, p. 143; M.A. Levi, op. cit., pp. VI-VII; 194 – 197; 213 – 214; Y. Roman, op. cit., pp. 37; 53 – 54. În legătură cu anumite probleme ale fiscului şi finanţelor, a se vedea şi V. Scramuzza, *op. Cât* „pp. 118 – 123; 157 – 159; 219 – 224; 272; 291; R. Besnier, „Les procurateurs provinciaux pendant le règne de Claude”, *Revue Belge de Philologie*, 1950, pp. 439 – 459; G. Boulevert, op. cit., pp. 91 – 191; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 166 – 167; B. Levick, op. cit., pp. 85; 122 – 138; M. Le Glay-l. L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., p. 254; J. Melmoux, op. cit., pp. 37; 58.

18 Pentru populaţia Romei şi a Imperiului, vezi H.J. Ioane, *Industry and Commerce of the City of Rome (50 B.C. – 200 AD.)*, Baltimore, 1938; G. Lugli, *Roma antica*, îl *centra monumentale*, Roma, 1946; EG. Maier, „Römische Bevölkerungsgeschichte und Inschriftenstatistik”, *Historia*, 1954, pp. 318 – 351; E Castagnoli-C. Cecchelli-G. Giovannoni-M. Zocca, *Topografia ed urbanistica di Roma*, Bologna, 1958; E. Nash, *Bildlexicon zur Topographie des antiken Roms*, 2 vol., Tübingen, 1961 – 1962, *passim*; Joel Le Gail, „Rome ville des fainéants?”, *Revue des Études Latines*, 49, 1971, pp. 266 – 277; Jean-Noël Robert, *Les plaisirs à*

Rome, Paris, 1983, pp. 4179; L. Duret-l. P. Néraudau, op. cit., 1983, pp. 396 – 399; B. Levick, op. cit., pp. 3 – 9; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 243 – 245; E Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 214 – 218; 296 – 301; 321 – 324; M. Le Glay, *Empire*, pp. 143 – 165; Y. Roman, op. cit., pp. 24 – 28; 129; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 73 – 74; *id.*, *Claudiu*, pp. 75 – 76. A se vedea şi P. Petit, op. cit., pp. 141 – 142.

19 Relativ la categoriile sociale din secolul Iulio-Claudienilor şi Flavienilor, vezi M. Rostovzev, op. cit., pp. 124 – 126; V. Scramuzza, *op. Cât*... Pp. 108 – 109; 144; 209; 267; S. De Laet, „Le rang social du primipile à l'époque d'Auguste et de Tibère", *Antiquité Classique*, 1940, pp. 13 – 23; *id.*, *De Samenstellng van den romeinischen senaat gedurende de cerste eeuw van het principat (28 voor Chr. – 68 n. Chr.)*. Antwerpen, 1941, *passim*; *id.*, *Aspects de la vie sociale et économique sous Auguste et Tibère*, Bruxelles, 1944, *passim*. Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Ideea at Rome during the Late Republic and Empire*, Cambridge, 1950, *passim*; H.-G. Pflaum, op. cit., pp. 9 – 24; 33 – 57; P. MacAlindon, „Entry to the Senate in the Early Empire".

Journal of Roman Studies, 47, 1957, pp. 191 – 195; A.M. Duff, *Freedmen in the Early Empire*, retipărire, Cambridge, 1958, *passim*; Geza Alföldy, „Augustales und Sevirkörperschaften în Pannonien", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 6, 1958, pp. 433 – 459; *id.*, „Individualität und Kollectivform in der Epigraphik des römischen Senatorenstandes", *Atti del Colloquio Internazionale ALEGL su Epigrafia e Ordine Senatorio, Roma, 14 – 20 maggio 198*1, 2 vol., Roma, 1982, pp. 37 – 35; A. Garzetti, op. cit., pp. 322; 356; 372 – 374; 443 – 445; M.G. Jarrett, „The African Contribution to the Imperial Equestrian Service", *Historia*, 1962, pp. 209 – 226; B. Grenzheuser, *Kaiser und Senat in der Zeit vor Nero bis Nerva*, Münster, 1964; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 38; 138 – 143; H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Studien zur ihrer Nomenklatur*, Wiesbaden, 1967, *passim*; R. Duthay, „Notes onomastique sur les Augustales, cognomina et indication de statut",

Antiquité Classique, 1970, pp. 88 – 105; B. Dobson, „The Centurionate and Social Mobility during the Principate", *Colloque. Structures sociales de l'Antiquité (Caen)*, Paris, 1970, pp. 99 – 116; *id., Die Primipilares Persönlichkeits Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeits eines römischen Offiziersranges*, Beiheft la Bonner Jahrbücher, 37, Köln-Bonn, 1978; J.H. D'Arms, *Roman on the Bay of Naples. A Social and Cultural Studies of the Villas and their Owners from 150 B.C. To 400 AD.*, London, 1972; J. Vogt, *Bibliographie der antiken Sklaverei*, Bochum, 1971; P.A. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C. – 14 AD.*, Oxford, 1971, *passim*; H. Solin, *Beiträge zur Kenninis der griechischen Personennamen în Rome*, Helsinki, 1971, *passim*; P.R.C. Weaver, op. cit., pp. 2 – 32; 105; 135; 199 – 308; 341 – 349; J.-M. Engel, op. cit., pp. 16 – 17; P. Petit, op. cit., pp. 127 – 136; R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974, pp. 17 – 32; 343; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 63 – 70; *id., Mentalităţi*, pp. 126 – 133; *id., Claudiu*, pp. 70; 77 – 8.; 152 – 154; Ségalène Demoungin, „Uterque ordo. Les rapports entre l'ordre sénatorial et l'ordre équestre sous les Julio-Claudiens", *Atti del Colloquio Internazionale ALEGL*, pp. 73 – 104; *id., L'ordre équestre*, *passim*; R.I. Talbert, op. cit., *passim*; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 166 – 167; 175; 235 – 272; F. Jacques – J. Scheid, op. cit., pp. 62 – 64; 98 – 264; 297 – 379; M. Le Glay-l. – L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 167; 175; 241 – 242; M. Le Glay, *Empire.*, pp. 139 – 157; A. Chastagnol, op. cit., pp. 42; 65 – 83; 106 – 117; 164 – 171; 307 – 386; 396 – 420; Y. Roman, op. cit., pp. 55 – 57. În ce priveşte ordinele, censul etc., vezi şi EI. Nicolet, *Rendre à César*, pp. 224 – 269.

20 Pentru evergetism, competiţii electorale locale şi colegii, vezi Robert Étienne, *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966, reeditată ulterior, *passim*; R.P. Duncan-Jones, „The Procurator as Civic Benefactor", *Journal of Roman Studies*, 64, 1974, pp. 79 – 85; A. Los, op. cit., pp. 847 – 873; G. Weisch-Klein, *Liberalitas in rem publicam*, Bonn, 1990, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 148 – 149; 164 – 165; pentru fenomenul asociativ, *circuli* şi colegii, vezi Jean-Pierre

Waltzing, Étude *historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, Louvain, 1895; F.M. De Robertis, op. cit., *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 307 – 313; R. Étienne, *La vie quotidienne*, pp. 408 – 411; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 55 – 57; *id.*, *Néron*, pp. 219 – 246; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 26 – 30; *id.*, *Claudiu*, pp. 76 – 77; P. Petit, op. cit., pp. 56; 20 – 232; 259; Cl. Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 264 – 399; 415 – 417; 473 – 476; F. Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 297; 324 – 336; M. Le Glay, *Empire*, pp. 149.

21 Relativ la distracţiile romanilor, la ocupaţiile lor, la viaţa cotidiană, vezi Jérôme Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939, pp. 203 – 318; Louis Robert, Les *gladiateurs dans l'Orient grec*, retipărire, Amsterdam, *1911*, *passim*; Paul Veyne, *Le pain*, *passim*; *id.*, *Imperiul roman*, pp. 101 – 140; J.-N. Robert, op. cit., pp. 71 – 228; L. Duret-l. P. Néraudau, op. cit., pp. 185 – 278; A. Dosi-Fr. Schnell, A *tavola con*i *Romani antichi*, Roma, 1984; Jean-Claude Galvin, *L'amphitéàtre romain*. *Essai sur la théorisation de să forme et de ses fonctions*, 2 vol., Paris, 1988, *passim*; M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien*. *Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München, 1988, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 159 – 164; J.-M. André, *La villégiature*, pp. 44 – 79.

22 La solstiţiul de iarnă exista următoarea succesiune a orelor diurne: I (*hora prima*), de la 7.33 la 8.17; II (*hora secunda*), de la 8.17 la 9.02; IU (*hora tertia*), de la 9.02 la 9.46; IV (*hora quarto*), de la 9, 46 la 10.31; V (*hora quinta*), de la 10.31 la 11.15; VI (*hora sexta*), de la 11.15 la 12 fix; VII (*hora septima*), de la 12.00 la 12.44; VHI (*hora octaua*), de la 12.44 la 13.29; IX (*hora nona*), de la 13.29 la 14.13; X (*hora decima*), de la 14.13 la 14.58; XI (*hora undecima*), de la 14.58 la 15.42; XII (*hora duodecimo*), de la 15.42 la 16.27. La solisticul de vară situaţia se prezenta în felul următor: I, de la 4.27 la 5.42; H, de la 5.42 la 6.58; HI, de la 6.58 la 8.13; IV, de la 8.13 la 9.29; V, de la 9.29 la 10.44; VI, de la 10.44 la 12.00; VH, de la 12.00 la 13.15; VM, de la 13.15 la

14.31; IX, de la 14.31 la 15.46; X, de la 15.46 la 17.02; XI, de la 17.02 la 18.17; XII, de la 18.17 la 19.33. Fireşte, după solstiţii, durata orelor continua să varieze. Calculul în raport cu orele moderne este efectuat după orarul Parisului (înainte de absurda schimbare de fus orare de după 1970) de J; Carcopino, *La vie quotidienne*, pp. 178 – 179. Orele nocturne reproduceau aşadar, cu o riguroasă antiteză, dispozitivul celor diurne, fiind lungi iama şi scurte vara.

23 Cu privire la viaţa privată, vezi Ferdinand Lot, *La fin du monde antique*, Paris, 1925, *passim*; Charles Favez, „Un féministe romain; C. Musonius Rufus", *Bulletin de la Société des Études des Lettres de Lausanne*, octombrie 1933, pp. L-9; J. Carcopino, *La vie quotidienne*, pp. 16 – 70; 97 – 124; 171 – 202; P. Grimai, *Civilizaţia*, pp. 92 – 93; *id.*, *Viaţa în Roma antică*, trad. românească de Delia Moisil, Bucureşti, 2000, pp. 61 – 98; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 71 – 72; J.N. Robert, op. cit., pp. 19 – 69; L. Duret-l. – P. Néraudau, op. cit., pp. 279 – 394; P. Veyne, *Imperiul roman*, pp. 43 – 58; 79 – 199; 123 – 196.

24 Pentru transformarea mentalităţilor şi căutarea unei noi identităţi, vezi CL Nicolet, *Le métier de citoyen*, pp. 59 – 460; 492 – 493; *id.*, *Rendre a César*, pp. 289; 302 – 312; J.-N. Robert, op. cit., pp. 19 – 40; L. Duret-l. P. Néraudau, op. cit., pp. 317 – 364; E. Cizek, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 32 – 34; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 37 – 42.

25 Cu privire la difuzarea ideilor despre decadenţă, încă din antichitate, a se vedea P. Faider, „La vie littéraire à Rome sous le règne de Néron. Le rêve de Néron", *Les Études Classiques*, 3, 1934, pp. 3 şi urm. Susţinerea mai recentă a acestor idei apare la diverşi autori, ca J.W.H. Atkins, *Literary Criticism în Antiquity*, London, 1934, H, pp. 137 şi 143 – 146; R. Pichon, *Histoire de la littérature*, p. 438. Combaterea lor a fost asumată de mai mulţi cercetători: Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea I, Bucureşti, 1975, pp. 30 – 32; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 406 – 412; P. Grimai, *Literatura*, pp. 308 – 309.

26 Pentru trăsături cardinale ale literaturii şi artelor, *circuli* etc., vezi E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 54 – 69; *id.*,

Néron, pp. 71 – 75; 210 – 246; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 406 – 407; F. Cupaiuolo, *Itinerario*, p. 10; J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 257 – 258; M. Le Glay, *Empire*, pp. 165 – 166. Referitor la artele plastice şi la arhitectură, vezi H. Schiller, op. cit., pp. 640 – 642; Jean-Michel Croisille, *Les natures mortes campaniennes. Repertoire descriptif des peintures de nature morte du Musée National de Naples, de Pompéi, Herculanum et Stables*, Bruxelles, 1965, planşele 54, 85, 95 etc.; *id.*, *Poésie et art figuré dès Néron aux Flaviens. Recherches sur l'iconographie et la correspondance des arts à l'époque impériale*, Bruxelles, 1982, *passim* (demonstrează modernitatea artelor plastice din secolul I d.Hr.); E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 287 – 288; *id.*, *Néron*, p. 363; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 404 – 405; L. Duret-l. – P. Néraudau, op. cit., *passim*.

27 Pentru filosofia şi literatura secolului, pentru curentele estetico-literare, vezi Eduard Norden, *Die antike Kunstsprosa*, ed. A 2-a, Leipzig-Berlin, 1909, I, pp. 252 – 300; Anton D. Leeman, *Qrationis ratio. Teoria e practica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. Ital. De Gian Carlo Giardina-Rita Cuccioli Meloni, Bologna, 1974 (ed. Engleză, 1963), pp. 295 – 458; E. Cizek, *L'époque de Néron*, pp. 247 – 409; *id.*, *Seneca*, Bucureşti, 1972; *id.*, *Néron*, pp. 363 – 374; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 404; 407 – 412; E Cupaiuolo, *Itinerario*, pp. 13; 16; 18 – 48; 50 – 55; Alain Michel, „Rhétorique et philosphie chez Sénèque (*Ad Marciam*, 17 – 18)”, *Actas del V Congresso Espahol de Estudios Clasicos*, 1978; – p. 319 – 320; René Martin-Jacques Gaillard, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, i, pp. 71 – 80; 176 – 186; 204 – 205; 235 – 237; H, pp. 141 – 148; 186; Florence Dupont, *Le théâtre latin*, Paris, 1988, pp. 27 – 41; M. Le Glay, *Empire*, pp. 166 – 171; Jacques Gaillard, *Approche de la littérature latine. Des origines à Apulée*, Paris, 1992, pp. 95 – 109; P. Grimai, *Literatura*, pp. 292 – 364.

28 Pentru religiile romane şi cultul imperial, vezi V. Scramuzza, op. cit., pp. 146 – 155; 287 – 290; F. Taeger, *Charisma*, Stuttgart, 1960, *passim**, *V.* Tran Tam Tinh, Le

culte d'Isis à Pompéi, Paris, 1964; M. Le Glay, *La religion romaine*; Paris, 1971, pp. 58 – 63; *id.*, *Empire*, pp. 114 – 121; Robert Étienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, reeditare, Paris, 1974, *passim*; S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult în Asia Min**, Cambridge, 1984, *passim*; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, 2 vol., Leiden, 1987, *passim*; Robert-Alain Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1987, pp. 17 – 121; *id.*, *Cultes orientaux*, pp. 7 – 264; Marie-Laure Freybuiger-Galland – Gérard Freyburger – Jean-Christian Tautil, *Sectes religieuses en Grèce et à Roqie dans l'antiquité païenne*, Paris, 1986, pp. 244 – 338; Ramsay MacMullen, *Le paganisme dans l'Empire romain*, trad. Fr. De Alain Spiquel-Aline Rousselle, Paris, 1986, pp. 180 – 206; F. Jacques – J. Scheid, op. cit., p. 249; E. Cizek, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 402 – 404; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 126 – 127; 236 – 237; *id.*, *Claudiu*, pp. 87 – 90; 165 – 169; 257 – 258; D. Şi Y. Roman, op. cit., pp. 544; 629; Y. Roman, op. cit., pp. 18 – 21; 94 – 95.

VITONINIL SEVERII ŞI SFÂRŞITUL PRINCIPATULUI (96 – 285 d.Hr.)

Apogeul antichităţii şi sfârşitul Principatului (96 – 285 d.Hr.)

Secvenţa istorică tratată în acest capitol încorporează apogeul nu numai al Imperiului, ci şi al civilizaţiei antice greco-romane. Dar poartă şi asupra unei recesiuni profunde, care a succedat apogeului, conducând Imperiul până în pragul disoluţiei. Forţele vii, centripete l-au salvat, au evitat dezastrul şi au asigurat redresarea statului roman, între parametrii politici şi mentali radical înnoiţi.

Acest apogeu coincide cu ceea ce îndeobşte se defineşte ca „secolul Antoninilor" (96 – 193 d.Hr.). Dar, în pofida unor dificultăţi, care anunţau impasul consecutiv, el a continuat sub Severi, până în 235 ori chiar în 238 d.Hr. Jean-Pierre Martin observă că, în 197 d.Hr., Septimius Severus a recurs la o stranie ceremonie de adoptare postumă a lui de către Marcus Aurelius. Astfel Septimius Severus a devenit fiul adoptiv al lui Marcus Aurelius şi fratele lui Commodus; se punea în operă o continuitate artificială a Antoninilor, ca şi

statuarea noţiunii de „secol al Antoninilor”, pe care Severii pretindeau că îl prelungesc. Emergeau câteva idei esenţiale, pe care contemporanii acestor evenimente le-au conştientizat foarte repede. Principatele Antoninilor au servit ca reper generaţiilor următoare, în virtutea valorii lor morale şi politice, care fundamentase unitatea aşa-zisului „secol” al acestor împăraţi. Cum, cu excepţia lui Marcus Aurelius, Antoninii nu au avut fii şi au adoptat succesori desemnaţi de ei, intelectualii vremii au putut susţine că se realizase triumful ideii, îndrăgite încă de sub Flavieni, a succesiunii preluate de cel mai bun cetăţean şi senator. În realitate, începând de la Traian, toţi succesorii împăraţilor în viaţă au fost fie rude de sânge ale principelui în funcţiune, fie persoane legate de conducătorii Imperiului prin diverse relaţii conjugale cu descendente ale suveranilor. Se masca de fapt persistenţa eredităţii imperiale *de facto*. Cu excepţia Principatului lui Commodus, în „secolul Antoninilor” autoritarismul imperial a evitat despotismul violent, ostentativ, şi a prezervat prestigiul senatului, o anumită „libertate”, *libertas*, a indivizilor, care în definitiv echivala cu motivaţia actelor ce li se solicitau, cu sentimentul că dispun de capacitatea limitată de a gândi, fără să fie loviţi de legea despre maiestate, în special cu salvgardarea în general a vieţilor şi averilor. Pe lângă ocrotirea proprietăţii private, a societăţii civile, s-a menţinut, în mare parte, o anumită stabilitate monetară. Prin excelenţă s-au acumulat calmul şi pacea Imperiului, cu excepţia dificultăţilor întâmpinate la începutul şi sfârşitul secvenţei istorice respective.

S-a realizat o prosperitate materială până atunci necunoscută antichităţii, o expansiune masivă a civilizaţiei, tradusă de o urbanizare globalizantă, de propăşirea oraşelor, de creşterea foarte pregnantă a nivelului de trai al locuitorilor Imperiului, de o adevărată desăvârşire a uniformizării modului de viaţă roman, de perfecţionarea infrastructurilor rutiere şi a diverselor reţele de comunicaţii, până la cote nebănuite anterior. A progresat substanţial municipalizarea, care a pregătit conferirea, în 212 d.Hr., a cetăţeniei romane majorităţii zdrobitoare a locuitorilor

Imperiului. Gradul de alfabetizare şi de culturalizare a acestor locuitori a atins un nivel care nu va mai putea fi recuperat decât în secolul al XVIII-lea! S-a configurat un respect sporit faţă de om ca individ şi s-a glorificat conceptul de *humanitas*. Antoninii au arborat acest ideal şi au încercat să-l traducă în expresii materiale relevante. S-a degajat efectiv o eră de măreţie, pace şi stabilitate, în condiţiile victoriei unei noi mentalităţi şi unei noi identităţi. Sau, altfel formulat, *după un veac de criză de creştere, de profil mental renascentist, a urmat un secol clasic, de stabilitate generalizată. Astfel cum ulterior secolul al XVII-lea va succeda secolului al XVI-lea*. Léon Homo definise cândva secolul Antoninilor ca veacul de aur al Imperiului.

Vârful acestei expasiuni pluriforme a fost atins sub Principatul lui Traian. S-a desluşit chiar percepţia unui „secol al lui Traian”, *saeculum Traiani*, în sensul cândva asumat de „secolul lui Augüst”. Vom constata mai jos că analogia nu este incidental evocată de noi. Propaganda unor intelectuali şi scriitori, care acum, altfel decât anterior, se raliază în masă Principatului traianele, înglobează explicit – sau aproape – conceptul de „secol” al lui Traian. Pliniu cel Tânăr, definit de cercetătoarea spaniolă Maria Pilar González-Conde ca „teoreticianul” regimului politic instituit de Traian, îl felicită pe acest principe, după accesul la puterea supremă, exclamând: „să-ţi meargă bine toate, adică să fie demne de secolul tău”, *prospera omnia, id est digna saeculo tuo* (*Ep*., 10, 1 2). În alte mărturii, acelaşi Pliniu se referă la „începuturile unui Principat foarte fericit”, *iniţia felicissimt principatus*, la „un secol foarte fericit”, *felicissimum* ori *beatissimum saeculum*, la „liniştea secolului tău” (al cezarului), în text *tranquillitati saeculi tui*, la „bunurile secolului”, *bona saeculi* (Plin., 10, 2, 2 – 3; 3 a, 2; *Pan*., 36, 4; şi 40, 5; 46, 4; 7; 93, 2), Dar Pliniu nu este singurul care glorifică acest *saeculum Traiani*. Şi Tacit exaltă, la începutul Principatului traianele. Implantarea unui „foarte fericit secol”, *beatissimum saeculum* (*Agr*., 3, 1), în vreme ce Suetoniu va opina ulterior că primii Antonini au făurit „situaţia cea mai prosperă şi mai fericită pentru stat”,

beatiorem laetioremque... rei publicae statum (*Dom.*, 23, 4). Aceeaşi Maria Pilar González-Conde reliefează că imaginile furnizate de arcul de la Benevent, înălţat de Traian, celebrează vibrant „fericirea vremurilor” aduse de cel de al doilea Antonin. Încât „secolul lui Traian”, în sens restrâns, deschide, de pe culmea sa, „secolul Antoninilor”, mai lung şi mai apropiat, ca formulare, de accepţia noastră a noţiunii de veac. Chiar în secolul II d.Hr., Florus va califica Principatele lui Traian şi Hadrian ca „secolul nostru”, *saeculum nostru* în (praef., 8). Nu putem subscrie aprecierii lui Karl Loewenstein, care estimează că vârful va fi atins numai sub Hadrian. Dar nici nu suntem de acord că, după Traian, ar fi urmat un platou al dezvoltării, care ar fi ilustrat de fapt un declin disimulat După Traian n-a urmat nicio decadenţă, chiar dacă opinăm că efectiv s-a realizat un platou, întrucâtva mai jos situat decât culmea. Acest platou a subsistât şi sub cea de a doua dinastie antonină, cum se autoproclama, cea a Severilor. Deşi atunci s-au impus o ereditate ostentativă, nedeghizată, potenţarea absolutismului în sens orientalizant, reluarea conflictelor interne sângeroase şi a represiunilor, după o criză de putere întrucâtva similară celei din 68 – 69 d.Hr.

Va urma o recesiune, o criză, care a afectat numeroase domenii ale vieţii unui Imperiu, aproape brusc precipitat pe o curbă descendentă. Cascada de uzurpări, Principate scurte, brutal suprimate de crâncene lupte pentru putere, care implică armatele Imperiului au determinat această criză? Sau invers, cum opinăm, aglomerarea de Principate efemere şi de înfruntări politico-militare devastatoare n-a fost decât efectul unei crize de profunzime, generate de un nou impas al mentalităţilor şi al identităţii romane, ca şi al structurilor politice şi economico-sociale ale Imperiului? Vom analiza, în alt subcapitol, cauzele şi desfăşurarea „anarhiei militare”, cum a fost definită1.

Nerva (*96 – 98 D.C.*)

Coaliţia eteroclită care îl lichidase pe Domiţian, s-a orientat spre un program politic prosenatorial şi a determinat desemnarea ca cezar a unui senator, în vârstă de

şaizeci şi şase de ani, *Marcus Cocceius Nerua*. Pe 19 septembrie 96, pretorienii şi senatul au acceptat această iniţiativă. Mai multe motive au pricinuit propulsarea lui Nerva la cârma Principatului. Nerva devenise un senator respectabil: aparţinea unei familii care pătrunsese în senat în 36 î.Hr. Şi deci nu făcea parte din cea mai veche *nobilitas*, ci din aristocraţia purcesă din Revoluţia romană" a lui Octavian-Augüst. Familia lui Nerva, originară din Umbria, deci din Italia, se remarcase îndeosebi prin cariere civile, administrative şi juridice, deci mai puţin prin prestaţii militare. Ceea ce convenea atât senatorilor tradiţionalişti, cât şi marilor comandanţi militari, care nu vedeau în Nerva un rival strălucit. Vârsta lui înaintată, sănătatea precară demonstrau că se amâna opţiunea pentru un împărat sortit unui lung Principat. Alegerea sa dădea satisfacţie atât partizanilor suprimării eredităţii puterii imperiale – nimeni nu mai spera în restaurarea republicii –, cât şi exponenţilor aceleiaşi eredităţi. Întrucât Nerva nu avea moştenitori direcţi de sex masculin, dar se înrudea cu Iulio-Claudienii, acum preferaţi Flavienilor. Îl slujise cu fidelitate şi fără scrupule pe Nero, încât apărea, concomitent, ca un continuator al primei dinastii imperiale şi ca un reprezentant al dimensiunii elogiabile a Principatului neronian. De altfel, atât Nerva, cât şi Traian se vor reclama de la această legendară dimensiune, care îşi avea numeroşi ferventi. Sub Flavieni, se comportase ca un senator pacific şi ponderat, în bune relaţii cu Domiţian, cel puţin până în 93 d.Hr., când se iviseră tensiuni între el şi ultimul din cea de a doua dinastie imperială.

Fusese consul împreună cu Domiţian, chiar după jugularea conspiraţiei lui Antonius Satuminus. De aceea puteau fi mulţumiţi acei partizani ai Flavienilor şi militarii, care dezaprobaseră numai excesele marii terori din 93 – 96 d.Hr. De altfel, Nerva a acceptat „condamnarea memoriei", *damnatio memoriae*, a lui Domiţian de către senat. Fapt care implica nulitatea actelor cezarului precedent şi martelarea, distrugerea menţionării numelui acestuia de pe inscripţiile oficiale. Dar totodată Nerva a oprit reprimarea trabanţilor

lui Domiţian, inclusiv a delatorilor. Trebuia mai ales calmată ostilitatea militarilor şi pretorienilor, fideli amintirii lui Domiţian. Inscripţiile timpului şi monedele dau seama de entuziasmul suscitat de accesul lui Nerva la Principat, întrucât salută „libertatea publică” restabilită, *LIBERTAS PVBLICA*, şi „prevederea senatului”, *PROVIDENTIA SENATVS*, ilustrând aspiraţia spre o monarhie senatorială (*CIL.*, 6, 472). O monedă îl reprezintă pe Nerva alături de un senator. Inscripţiile stăruie asupra instaurării unei ere fericite, asupra bunătăţii şi moderaţiei atestate de către Nerva (*CIL.*, 10, 103; 6812 – 6813 = *IL. S.*, 5819; *CJ. G.*, 1733; 2911 etc.). A putut fi evitată reeditarea perturbărilor şi conflictelor militare din 68 – 69 d.Hr., nu fără mari dificultăţi, abile manevre şi compromisuri aproape umilitoare. Cum vom vedea mai jos, adoptarea şi desemnarea succesorului au contribuit masiv la blocarea resuscitării destructurărilor Imperiului. Se adăuga faptul că atât „clasa politică” romană, cât şi militarii erau obosiţi de frământările şi tribulaţiile, încercate în secolul I d.Hr., că Principatul se consolidase şi criza de creştere lua sfârşit, în aşteptarea garantării stabilităţii politice. Mai pe scurt, se aştepta un nou August, care va fi tocmai succesorul lui Nerva. Însuşi Nerva adoptă, în *formula* imperială, titulatura de *Imperator Nerua Caesar Augustus*. În orice caz monedele emise în această scurtă „domnie”, de un an şi câteva luni, a lui Nerva, asociază „libertatea publică” cu, orna renăscând”, *ROMA RENASCENS* (A. Merlin, *Les revers monétaires de l’empereur Nerva*, Paris, 1906, pp. 14 şi urm.; E.M. Smallwood, p. 35, nr. 27 b; p. 52, nr. 91). Sau lansează sloganuri ca „mântuirea publică” (*SALVS PVBLICA*), „dreptatea augustului”, *IVSTIŢIA AVGVSTI*, „echitatea augustului”, *AEQVITAS AVGVSTI*, „pacea augustului”, *PAX AVGVSTI* (E.M. Smallwood, p. 51, nr. 91 etc.). Referinţa la August este, fireşte, relevantă. De altfel izvoarele literare reiau aceste motive propagandistice şi exaltă meritele lui Nerva. Poetul Marţial, care „colaborase” fără decenţă cu regimul politic al lui Domiţian, glorifică de asemenea pe Nerva, pe un ton vibrant (11, 5). La rândul său, Tacit

reliefează că Nerva ar fi reuşit să conjuge regimuri anterior incompatibile, Principatul şi libertatea (*Agr.*, 2, 1). Elogiază de asemenea „Principatul”, *principatus*, lui Nerva, contrapus *imperium-vthn*, mai cu seamă militar (*H.*, 1, 1, 4). Iar Pliniu cel Tânăr şi Frontinus exaltă de asemenea, pe un ton vibrant, calităţile lui Nerva (Plin., *Ep.*, 1, 12, 11; 10, 58, 7; Frontin., *Aq.*, 1, 1; 87, 2; 88, 1). Acest ultim autor defineşte virtuţile lui Nerva prin epitete revelatoare pentru tactica politică a acestui cezar „foarte harnic” şi „foarte pios”, *diligentissimus* şi *piissimus*. Cassius Dio şi alte surse tardive celebrează de asemenea meritele lui Nerva (DC, 67, 15 – 68 etc.). Numai Iordanes îi va reproşa lui Nerva de a se fi învederat prea lent: singurul lui merit ar fi rezidat în adoptarea lui Traian (*Rom.*, 266).

Piissimus, deoarece Nerva calma disensiunile din senat, căruia îi hărăzea un deosebit respect, în plină reuniune a senatului, Nerva a jurat că nu va ucide niciun membru al venerabilei adunări. *Diligentissimus*, pentru că Nerva a proclamat o strategie economico-financiară de austeritate. S-a străduit să amortizeze efectele unei crize economice provocate de cheltuieli excesive, atât ale sale, cât şi ale lui Domiţian. A încercat să reglementeze relaţiile dintre fisc şi contribuabili, să limiteze anumite cheltuieli publice, dar şi presiunea impozitelor. A pus la punct proiectul aşa-numitelor *alimenta*, care vor fi traduse în practică de Traian. Totodată, în virtutea unor considerente de natură propagandistică, a acordat gratificaţii consistente plebei şi militarilor. Pe baza unei legi agrare votate de comiţiile populare (este ultima lor iniţiativă legislativă cunoscută!), au fost cumpărate vaste loturi de pământ din Italia, care aparţineau marilor domenii, şi Nerva a însărcinat anumiţi senatori să le distribuie ţăranilor fără pământ ori micilor proprietari (*CIL.*, 6, 1548; E.M. Smallwood, p. 139, nr. 433; Plin., *Ep.*, 7, 31; DC, 68, 2). Preocupat să nu suscite comparaţii cu Domiţian, defavorabile sieşi, Nerva a construit intensiv la Roma şi în exteriorul ei. A fost încheiată construcţia forului, începută de Domiţian, care se va numi *Forum Neruae* (*C. IL.*, 6, 953; 31213; E.M. Smallwood, p. 127, nr. 373; Stal., 5., 4, 3, w. 9 –

10; Mart., 10, 28, 6), a fost restatirat amfiteatrul Flavienilor, Coloseul (*CJL.*, 6, 37137; 8681 = *IL. S.*, 1627), şi a fost ameliorată reţeaua de apeducte (Frontin., *Aq.*, 1, 64; 87 – 93; 118). Unii aristocraţi, victimele lui Domiţian, nemulţumiţi de toleranţa vădită de Nerva faţă de delatorii lui Domiţian, au organizat chiar o conspiraţie eşuată împotriva lui Nerva, sub conducerea unui vlăstar al vechii *nobilitas*, Gaius Calpumius Crassus Frugi Licinianus, descendent al succesorului desemnat al lui Galba şi deci pretendent la Principat (*PLJR.*, 11, p. 50, nr. 259). Nerva a învederat indulgenţă: Crassus Licinianus a fost doar surghiunit la Tarent (*CJL.*, 6, 31724; DC, 68, 2; Aur. Vâel, *Epit.*, 12, 6). În orice caz, strategia lui Nerva comporta ţinte multiple, era îndreptată în toate direcţiile, „spre orice azimut". Absolutismul imperial n-a diminuat cu nimic, iar influenţa reală a senatului nu a crescut. Mai degrabă decât modelul augustele, a fost asumat cel al primilor ani de Principat neronian, fără faţada filosofică a acestuia, cu toate că Nerva se consulta frecvent cu Dion Chrysostomul sau din Prusa, care îl sprijinea. Rudă cu Nero, bătrânul cezar şi-a ales consilieri mai ales dintre foştii colaboratori ai lui Nero, ca Lucius Verginius Rufus, general loial lui Nero, pe care îl ia drept consul *Ordinarius*, adică eponim, la 1 ianuarie 97 d.Hr. (*CJL.*, 3, 7010; 7015 – 7017; Plin., *Ep.*, 2, 1; 6, 10; 9, 9; Frontin., *Aq.*, 102; DC, 68, 2, 4).

Incontestabil, manevrele abile ale lui Nerva nu au calmat pretorienii. Nemulţumirile lor efervescente au mocnit} actic un an. Am remarcat, mai sus, că Nerva făcuse eforturi susţinute în vederea seducerii militarilor şi, în primul rând, a pretorienilor. O serie de monede dau seama de aceste eforturi. Fără îndoială, erau implicaţi şi militarii legiunilor. De aceea legenda uneia dintre aceste monede proclamă clar *CONCORDIA EXERCITWM* (E.M. Smoliwood, p. 51, nr. 9 la). Reversul acestor monede, care datează de la începutul anului 97 d.Hr., figurează două mâini strânse, simbol al solidarităţii militarilor. Nerva înlocuise pe Norbanus, unul dintre prefecţii care contribuiseră la uciderea lui Domiţian, printr-un militar respectabil, cu vechi state de servicii şi

cunoscut ca fost prieten al lui Apollonios din Tyana, adică prin Casperius Aelianus. Părea de încredere, întrucât mai fusese prefect al pretorienilor, dar Domiţian îl destituise. După ce au refuzat să se ralieze conjuraţiei lui Cassius Longinus, pretorienii s-au revoltat în septembrie sau octombrie 97 d.Hr., tocmai la instigarea lui Casperius Aelianus. A izbucnit atunci o insurecţie, limitată, un *tumultus* al pretorienilor, care nu solicitau capul lui Nerva, ci pedepsirea ucigaşilor lui Domiţian. Ei nutreau în continuare nostalgia acestuia. De unde şi o inscripţie pretoriană din 99 – 100 d.Hr., care, în ciuda damnării memoriei fostului cezar şi martelării numelui acestuia, consemnează pe Domiţian (*C.I.L.*, 6, 2725 = *I.L.S.*, 2034). Iniţial Nerva s-a împotrivit, mergând până la a-şi oferi propria viaţă în schimbul salvării celor cărora le datora. Principatul. Ignorând opoziţia principelui, pretorienii i-au omorât pe ucigaşii lui Domiţian, pe prefectul încă în funcţiune şi fost conjurat – ceea ce „aranja” interesele lui Casperius Aelianus – adică Titus Petronius Secundus, pe şambelanul Titus Claudius Parthenius şi, probabil, pe fostul prefect Norbanus şi pe libertul Entellus (Plin., *Pan*., 5 – 6; DC, 68, 3, 3; Aur. Viel, *Epit*., 12, 7 – 8). Pentru moment pretorienii s-au liniştit. De altfel, în rândurile legiunilor iritarea a fost puternică. Legiunile din Pannonia au vrut să se răscoale şi au fost dificil calmate de Dion Chrysostomul. Plănuia oare Casperius Aelianus să-l înlăture pe Nerva, pe care îl umilise, demonstrând că împăratul nu putea apăra pe nimeni? Pliniu va spune că, în acel moment, Imperiul era gata să se prăbuşească peste cezar (*Pan*., 6, 1). Se răspândea teama de reîntoarcerea terorii lui Domiţian şi de reeditarea anarhiei din 68 – 69. Totuşi nicio forţă serioasă a Imperiului nu dorea o asemenea involuţie. Pe de altă parte, cum am semnalat mai sus, legiunile au exercitat o foarte insistentă presiune asupra Capitalei.

Oricum abilul Nerva a răsturnat situaţia în câteva săptămâni. El şi consilierii săi ştiau că trebuie desemnat, prin adopţiune, un succesor şi au precipitat decizia luată în acest sens. Exista un grup numeros de candidaţi la această

adopţiune. Printre ei se numărau rudele lui Nerva, dar şi una a lui Matemus. Mulţi senatori doreau un principe „cetăţenesc” ori „civil”, *ciuilissimus*, cum era definit însuşi Nerva. Şi totuşi opţiunea lui Nerva s-a fixat asupra unui „bărbat militar”, un *militaris*, adică asupra lui Marcus Ulpius Traianus, senator abia la a doua generaţie şi neitalic, hispano-roman. Pe când până atunci toţi cezarii preveniseră din Italia. De fapt, Traian descindea dintr-o familie de imigranţi italici, stabiliţi cândva în Hispania. Servise ca ofiţer, *tribunus militum*, nu un an sau doi, ci zece, probabil între 71 şi 81 d.Hr., interval de timp în care dobândise o solidă experienţă militară şi o notabilă popularitate printre soldaţi. Nerva îl trimisese ca legat de provincie, deci guvernator, în Germania *Superior*, unde se afla în momentul adopţiunii. Mai mulţi factori au cântărit greu în asumarea deciziei de a-l adopta pe Traian, pe lângă experienţa militară a acestuia. În primul rând presiunea legiunilor. Se dădea totodată satisfacţie exponenţilor senatoriali şi intelectuali ai principiului adoptării celui mai bun cetăţean. Traian nu era rudă cu Nerva şi nu avea el însuşi fii. În sfârşit, el nu se implicase în teroarea declanşată de Domiţian. Pe de altă parte se reliefase ca un slujitor leal al statului, atât sub Flavieni, cât şi sub Nerva. În timpul revoltei lui Antonius Satuminus, Traian adusese pe Rin şi într-un timp record legiunea I *Adiutrix*, în sprijinul lui Domiţian. Cezarul îl răsplătise, ajutându-l să devină *consul Ordinarius*, în 91 d.Hr. Mai mint decât atât, Traian devenise membru al consiliului principelui. De aceea nici nostalgicii lui Domiţian şi nici adversarii lor nu aveau motive să fie nemulţumiţi. Pe deasupra, Traian aparţinea lumii provinciale, noilor forţe sociale şi politice ale Imperiului. El apărea ca omul consensului, compromisului istoric între facţiunile politice. Pacea cetăţenească se impunea ca o necesitate imperioasă. Tulburările din vremea scurtului Principat al lui Nerva, conspiraţia lui Cassius Longinus şi îndeosebi „tumultul” pretorienilor atrăseseră atenţia asupra urgenţei realizării unui contract nescris între forţele politice. De altfel izvoarele literare oglindesc relaţia între adoptarea lui Traian şi

sediţiunea pretoriană (Plin., *Pan.*, 8, 5 etc.; DC, 68, 3, 4; Eutr., 8, 1; Oros., *Hist.*, 7, 11, 1). Era nevoie de un om din exterior pentru garantarea acestei păci interne. Or Traian se poziţiona în afara facţiunilor politice şi în afara mediilor senatoriale tradiţionale. Acţionase în interiorul unei noi lumi romane. În sfârşit, a contat şi presiunea exercitată asupra lui Nerva şi sfetnicilor lui de grupul foarte activ al senatorilor hispanoromani. acel grup ocupa posturi-cheie în gestiunea Imperiului, în guvernarea Egiptului şi a Germaniilor. În mod special candidatura lui Traian a fost susţinută de Lucius Licinius Sura, probabil consul în 97 d.Hr. Adoptarea lui Traian, ţinută câtva timp secretă, a fost înfăptuită ca o lovitură de teatru, probabil la 27 octombrie 97 d.Hr. Pretorienii şi Casperius Aelianus nu au avut altă soluţie decât s-o accepte fără să protesteze. De fapt Casperius Aelianus îl cunoscuse temeinic pe tatăl lui Traian.

Nerva a profitat de vestea unei mici victorii repurtate de trupele romane în Pannonia şi, după o reuniune a consiliului principelui, a organizat un sacrificiu pe Capitoliu, în faţa templului lui Jupiter. A adunat aici cei treizeci de lictori, care simbolizau străvechile comiţii curiate, practic dispărute. Pe Capitoliu a proclamat adoptarea lui Traian, care nici nu se afla la Roma. De altminteri, Traian nu şi-a modificat radical numele, după adoptare. El nu s-a declarat Marcus Cocceius Nerva Traianus, ci doar *Mpreus Ulpius Nerua Traianus*, adăugând deci numai un mic complement la numele său. S-a revelat astfel caracterul parţial al adopţiunii şi prioritatea conferită normelor monarhiei elective. Ceilalţi Antonini vor proceda altfel: Antoninus Pius va deveni un Aelius. În plus, Pliniu pretinde că Traian nu ar fi fost la curent cu adopţiunea, acceptată de el spre a se supune senatului şi poporului roman (*Pan.*, 9, 4; 10, 2).

Nerva nu s-a limitat la o simplă adopţiune. El l-a transformat pe Traian în coregent al Imperiului. I-a acordat titlul de *Caesar* şi calitatea de „împărat şi asociat la puterea tribuniciană”, *imperator et consors tribuniciae potestatis* (Plin., *Pan.*, 9, 1; şi 8, 4; 10, 3 – 4; DC, 68, 3, 4; Aur. Vict, *Caes.*, 12, 2). În orice caz Traian asuma un *imperium maius*

şi era desemnat consul *Ordinarius* pentru 1 ianuarie 98. Practic, Imperiul avea doi împăraţi, Nerva deţinând numai o anumită preeminenţă morală. O victorie obţinută în Germania a prilejuit pentru ambii împăraţi epitetul de *Germanicus*. Senatul a confirmat asocierea lui Traian la Imperiu. O ambasadă a lui Nerva, condusă de Frontinus, îi anunţă noului *imperator*, în Germania Superioară, hotărârile adoptate la Roma (Plin., *Pan*., 8, 6). Imediat Traian a convocat în aceeaşi Germanie Superioară pe Casperius Aelianus şi pe alţi ofiţeri pretorieni. Plin de încredere în relaţiile sale cu familia lui Traian, Casperius Aelianus s-a grăbit să se deplaseze pe Rin; După ce ofiţerii pretorienilor au ajuns la cartierul său general, Traian a dat ordin să fie executaţi, fără niciun proces (DC, 68, 5, 3). Efectul acestei măsuri punitive implacabile trebuie să fi fost intens resimţit la Roma şi în Imperiu. Autoritatea lui Nerva era restabilită, iar Traian se dovedea un cezar energic, fidel tradiţiilor romane şi disciplinei militare. Traian a rămas în continuare pe Rin, ca să patroneze operaţii militare de curăţire. Avea în subordine pe Lucius Iulius Ursus Servianus, în Germania Superioară, şi pe Lucius Licinius Sura, în Germania Inferioară.

Dar dubla „domnie” nu a durat decât trei luni. Reiterăm observaţia că Nerva rămăsese singurul *Augustus* şi *pontifex maximus*. La 25 ori 27 ianuarie 98 d.Hr., Nerva moare în parcul lui Salustiu, din pricina unei pneumonii ori a unui infarct miocardic. A primit repede onorurile apoteozei. Trupul său, ca odinioară cel al lui August, a fost purtat pe umeri de senatori. Cenuşa sa a fost aşezată în mausoleul lui August (Aur. Vict „*Epit*., 12, 12). Traian a cinstit totdeauna cu evlavie memoria lui Nerva. Efigiile lui Nerva apar pe monedele bătute de Traian, până la sfârşitul Principatului lui. „Secolul” lui Traian putea să se desfăşoare, cu toată vigoarea. Traian unna să guverneze singur Imperiul2.

Traian (*98 – 117 D.C.*)

Traian a ajuns unic împărat încă în floarea vârstei, la 44 – 46 de ani, deoarece se născuse la 18 septembrie fie 52, fie 53, fie 54 d.Hr. Era primul împărat născut într-o provincie,

dar, cum reliefa cu sagacitate Paul Petit, era un colonizator, şi nu un colonizat Am semnalat că aparţinea unei familii de imigranţi italici. Nu este desigur imposibil ca unii dintre strămoşii săi să se fi căsătorit cu femei indigene. Oricum, Ulpii din Hispania erau puternic romanizaţi într-o provincie (Baetica) de asemenea intens supusă aculturaţiei. Şi deci profund romanizată.

Încă din vremea lui Nerva, cum am mai remarcat, *Traian apărea în ochii opiniei publice ca un nou August*. *El însuşi s-a considerat ca atare, ca un Augustus redivivus*. Adică drept omul păcii cetăţeneşti, al compromisului între o opoziţie antidespotică ostenită şi potenţarea autoritarismului. Întrucâtva condiţiile socio-politice şi coordonatele climatului mental din 98 d.Hr. Aminteau de situaţia din anii ’30 î.Hr. *Încât Traian s-a străduit să promoveze un contract, un acord, un tratat nescris, un foedus, tacit acceptat de „clasa politică”, bazat pe reconcilierea principalelor forţe politice ale Imperiului*. Principatul era inevitabil, autoritarismul şi chiar expansiunea lui erau ineluctabile. Erau însă necesare ponderarea exercitării puterii, motivaţia actelor solicitate de suveran, cruţarea vieţii cetăţenilor, evitarea arbitrarului capricios, consimţământul senatului şi dialogul cu poporul, cu locuitorii Imperiului. Cu toate că Traian s-a distanţat sensibil de modelul augustele, atât în politica internă – unde a consolidat autoritarismul absolutist, deşi a menţinut ambiguităţile Principatului – cât şi în cea externă – unde, în locul defensivei, recomandate de către August, a reluat strategia expansiunii politico-militare a Imperiului, pe scară amplă. Totuşi progresiv s-a impus, încă în antichitate, ideea asocierii între Traian şi August. Se pare că, în Imperiul târziu, se va ura împăratului să fie „mai fericit decât August, mai bun decât Traian”, *felicior Augusto*, *melior Traiano* (Eutr., 8, 2). Cu toate că Pliniu, în vibrantul panegiric înălţat lui Traian, l-a disociat ostentativ de orice alt împărat, când a afirmat că epitetul de „cel mai bun”, *optimus*, nu se aplică şi nu se va aplica nici unui alt monarh roman (*Pan.*, 88, 9). Tot spre sfârşitul antichităţii, Eutropiu va caracteriza comportarea lui Traian prin două epitete revelatoare. El va

spune că Traian fusese un împărat „de o neobişnuită civilitate şi vitejie”, *inusitataie ciuilitatis etfortitudinis* (Eutr., 8, 2, 1). Prin urmare, conceptele-cheie ale Principatului traianele ar fi *ciuilitas* şi *fortitudo*, strâns asociate între ele, interdependente şi aproape permutabile.

Civilitatea ilustra comportarea de prim cetăţean al Imperiului, care îşi susţine, ajută şi cruţă permanent concetăţenii. Pliniu îl opunea pe Traian lui Domiţian, exclamând că cel de al doilea Antonin nu era tiran, ci un cetăţean, nu stăpân, ci un părinte (*Pan.*, 2, 3; 9, 4). De fapt *ciuilitas* se conjuga cu diverse virtuţi, traduse în noţiuni ca „pietatea”, *pietas*, Respectul”, *obsequium* (faţă de ceilalţi cetăţeni), „lealitatea”, *fides*, „simţul măsurii şi moderaţiei”, *moderaţia*, *modestia*, şi „omenia”, *humanitas*. Toate aceste virtuţi şi altele, conferite lui Traian, depindeau, în mare măsură, de tradiţionala axiologie a romanilor. „Vitejia” sau „forţa”, *fortitudo*, se menţine singură, fără auxiliari, şi traduce îndeosebi politica externă, conduita militară a principelui. *Fortitudo* pare mai importantă şi poartă mai cu seamă asupra strategiei imperiale, pe când civilitatea implică prin excelenţă tactica politică. În orice caz ambele pârghii ale perceperii lui Traian îi asigurau acestuia posibilitatea de a fi „capabil să conducă Imperiul”, *capax imperii*. Datorită lor, Traian ar fi devenit „cel mai bun principe”, *optimus princeps*. Împăratul va asuma titlul de *optimus* ca un adevărat supranume, *cognomen*, în tot cursul Principatului său. Optimizarea îi asigura lui Traian o influenţă morală indubitabilă, o *auctoritas* excepţională, inclusiv în viaţa militară. *Optimus* îl asimila lui Jupiter, care era în primul rând *optimus* şi numai în al doilea rând „cel mai mare”, *maximus*. Pliniu cel lanăr îl califică pe Traian ca *optimus* încă într-o scrisoare care datează din februarie 98 d.Hr. (*Ep.*, 10, 1, 2). În *Panegiricul lui Traian*, acelaşi Pliniu îl prezintă frecvent pe Traian ca *optimus*. Dar epitetul *optimus* apare şi pe o inscripţie din 99 d.Hr., descoperită în Cilicia (*I.G.R.R.*, 4, 914). Legendele monedelor îl figurează pe Traian ca *optimus princeps*, îndeosebi după 103 d.Hr. (diverse colecţii de piese numismatice; E.M. Smallwood, p.

127, nr. 375). Desigur, şi alţi cezari din secolul I d.Hr. Beneficiaseră neoficial de epitetul de *optimus*, dar acesta a fost acordat ca element oficial al „formulei” imperiale, ca un *agnomen* al împăratului (conferit de senat), în timpul războiului cu părţii şi în legătură cu ocuparea Armeniei, înainte de 1 septembrie 114 d.Hr. (*CJL.*, 6, 61; 962; 9, 1558 = *IL. S.*, 296). Pe când monedele emise la Alexandria, după 29 august 114, îl declară pe Traian „cel mai bun”, *aristos*. Ansamblul trăsăturilor, virtuţilor, puse pe seama lui Traian de către Pliniu cel Tânăr şi de alţi scriitori antici, reproduce de fapt portretul-robot al bunului monarh, *rex*, conturat de stoici şi de Dion Chrysostomul. Fără îndoială, Traian nu era un „înger” şi niciun „sfânt”. Cum am remarcat, nici Nero nu fusese un „sfânt”. Însă Traian nu s-a dovedit a fi un militar obtuz, ci s-a comportat ca un intelectual, autor de memorii de război, din păcate pierdute, iscusit teoretician, dar şi spirit pragmatic. I s-a reproşat gustul aventurii. În orice caz învedera un eros puternic, agitat de numeroase pulsiuni. Era bisexual şi mare amator de vinuri şi alcool tare, veritabil băutor. Ştia însă să-şi autocenzureze impulsurile, să adopte o conduită precaută, tolerantă, deşi putea să se manifeste ca foarte sever, când considera că se impune asprimea. Mario Pani reliefează că Pliniu cel Tânăr elogiază stăruitor *indulgenţia* lui Traian (*Pan.*, 2, 4 – 7; şi D. Chr., 3, 2). Se afla desigur în cauză o indulgenţă limitată, pragmatic manevrată, ca atunci când Traian a reprimat fără cruţare pe Casperius Aelianus, fost prieten al tatălui său.

Strategia militară expansionistă, urmată de Traian, nu era prescrisă numai de ambiţiile lui de general destoinic. Traian a înţeles că, pentru a menţine pacea internă, pentru a calma rivalităţile, intrigile, ambiţiile personale, ideile diverse care circulau în rândurile „clasei politice” romane, era nevoie de canalizarea eforturilor spre exterior. Strategia*ae fortitudo* avea nevoie de *ciuilitas* şi de pacea internă, iar acestea din urmă trebuiau să se bazeze pe ofensiva spre exteriorul Imperiului. Maria Pilar González-Conde demonstrează *că fortitudo* presupunea „pacea”, *pax*, dar viguroasă, activă, susceptibilă să se conjuge cu expansiunea teritorială la

frontiere, ca să se chezăşuiască locuitorilor abundenţa, prosperitatea. Cercetătoarea spaniolă reliefează că iconografia monetară a Principatului traianele, precum şi sursele literare, vehiculează o teologie, a Victoriei. Numeroase monede figurează *VICTORIA*, uneori asociată fie lui Traian, fie anumitor zei, ca Jupiter şi Marte. Colegiul Fraţilor Arvali invocă *Victoria* cezarului sau a altor divinităţi. Pe arcul de la Beneveqt, Traian, în togă, înaintează alături de „Hercule învingătorul”, *Hercules Victor*, al cânii cult era încurajat în secolul al II-lea d.Hr. Mărturiile literare pledează recurent pentru un război drept, *bellum iustum*, preconizat în funcţie de canoanele tradiţionale ale moralei romane (pentru legendele monetare, *R.I.C.*\ H, 23 – 26; 41 – 44; 46 – 47; 58 – 68; 73 – 76; 81 – 84; 114; 128 – 135; 154 – 155, 192 – 201; 234; 268; 280 – 286; 304 – 306; 335; 354 – 355; 765; 769; 775 – 777; pentru urările Arvalilor, hărăzite sănătăţii şi victoriei împăratului, *C.I.L.*, 6, 2074 = *I.L.S.*, 5035). Expansionismul lui Traian corespundea unui plan deliberat, intenţional, sistematic conceput, care includea în primul rând cucerirea Daciei şi în al doilea rând o mare ofensivă antipardea. Spre regretul lui Tacit, care aspira spre o campanie decisivă în Germania, Traian a hotărât să nu prelungească operaţiile militare limitate din zona Rinului. În textul *Res gestelor* lui Amian, din ediţia Teubner a lui Victor Gardthausen, optimul principe jură să transforme Dacia în provincie romană şi să străbată Istrul, adică Dunărea, şi Eufratul, adică să atace Parthia (încă de la începutul Principatului: 24, 3, 9). În acelaşi pasaj, Amian, afirmă că Iulian, care îl-admira pe Traian, voia să subjuge Persia. Cucerirea Daciei, înfăptuită în două războaie (101 – 102 şi 105 – 106 d.Hr.), prezintă o cauzalitate complexă, pluridimensională. A operat, îndeosebi ca un pretext propagandistic, invocarea păcii încheiate cu Decebal, în 89 d.Hr., deturnate de către daci împotriva Romei şi considerate umilitoare de opinia publică romană. Traian era proclamat un „răzbunător”, *ultor*, încât apar monede pe care împăratul este închipuit ca inspirat de *Nemesis* (*R.I.C.*, H, 815). Prima şi cea mai importantă cauză a cuceririi Daciei,

cauza cauzelor, o constituia aspiraţia lui Traian de a-şi asigura spatele frontului pe care el urmărea să-l deschidă în Orient, împotriva părţilor, „challenger” al Imperiului. *Obiectivul său primordial rezida în zdrobirea statului partie al Arsacizilor*. Or părţii aveau excelente raporturi cu Decebal şi se schiţa chiar o tentativă de alianţă daco-partică în timpul războaielor dacice. Încă din 99 d.Hr., s-a realizat un schimb de ambasade între Roma şi regatul indo-scitic al kusanilor, din Asia centrală şi din nordul Indiei. În timp ce, în 100 d.Hr., romanii au anexat Imperiului statul parapalestinian clientelar, după moartea lui Herodes Agrippa H. Se urmărea astfel consolidarea poziţiilor antipartice ale romanilor. În plin război dacic, adică în 105 – 106 d.Hr., armata lui Traian a anexat, în Iordania actuală, regatul arabilor nabateeni. S-a constituit provincia Arabia. O a doua cauză rezidă în faptul că regatul dacic centralizat – şi inspirat de modele elenistice – al lui Decebal intrase în lumea civilizată, în *oikouméne*. Or romanii voiau ca Imperiul» să echivaleze cu această *oikouméne*. O a treia cauză trebuie căutată în reputaţia de bogăţie substanţială, pe care o avea Dacia. O a patra cauză, reliefată de Roberto Paribeni, consta în năzuinţa lui Traian de a făuri o romanitate orientală puternică, pandant al elenismului din Est. Traian dorea să creeze, la nord de Dunăre, o nouă Gallie. O a cincea cauză a fost pusă în evidenţă de Emil Condurachi. Traian intenţiona să ofere Imperiului o apărare eficientă împotriva undei de şoc a mişcărilor şi atacurilor întreprinse de seminţiile barbare din Asia şi Europa central-nordică, resimţită în sud datorită culoarului furnizat de Moravia actuală. Părerile cercetătorilor în privinţa eficacităţii defensive oferite de Dunăre sunt împărţite. În orice caz Traian a creat în Dacia, transformată în provincie romană imperială, un „meterez al Imperiului”, un *propugnaculum Imperii*. În sfârşit, am propune o a şasea cauză. Ne referim la amenajarea, pe un spaţiu geografic de dimensiuni modeste, a unui teren de antrenament, de verificare a eficacităţii mijloacelor militare, în vederea desfăşurării, pe dimensiuni geografice mult mai ample, a războiului partie. Nu insistăm deocamdată asupra

operaţiilor militare. În orice caz Traian a implantat în Dacia un număr neobişnuit de mare de cetăţeni romani. Aici, ca şi în Africa, spre deosebire de alţi cezari, Traian s-a preocupat nu numai de o romanizarea urbană, ci şi de colonizarea şi romanizarea rurală.

Războiul partic a fost minuţios pregătit. Pe lângă anexiunile teritoriale mai sus consemnate, în 112 d.Hr. Traian a trimis în Siria ca guvernator pe nepotul său Hadrian, considerat de mulţi ca succesor probabil al împăratului. Ţinta era pregătirea războiului partic, declanşat în 113 d.Hr. A fost cucerită Armenia, încât majoritatea teritoriului acestui regat a devenit provincie romană. La comanda trupelor romane, Traian a desfăşurat operaţii militare rapide şi extinse pe vaste zone geografice. Ce urmărea de fapt Traian, care erau cauzele războiului partic? Este greu de crezut că împăratul voia să anexeze integral regat-imperiul arsacid, deşi o asemenea ipoteză nu poate fi total exclusă. Voia el să încorporeze Imperiului partea vestică a acestui regat, adică Irakul actual, şi să transforme restul în stat clientelar Romei? Sau să împartă teritoriul partic în mici formaţiuni statale dependente de Roma şi slăbite? în orice caz, la obârşia războiului partic s-a aflat nu numai dorinţa de glorie a lui Traian (DC, 68, 17, 1), ci şi cea de consolidare a frontierelor Imperiului, de înfăptuire a izomorfismului complet între lumea locuită şi statul roman, de protejare a comerţului cu India şi Extremul Orient, întrucât căile de acces spre aceste meleaguri treceau prin regatul arsacid. În 116 d.Hr., Traian a ajuns până la Golful Persic. Însă, în spatele său, s-au revoltat părţii din Babylonia, sprijiniţi de războinici coborâţi din Iranul actual şi de o insurecţie aproape generală a iudeilor din Orientul Imperiului, în rândurile cărora se propagase o mentalitate mesianică, exploatată abil de emisarii părţilor. Contraofensiva partă a putut fi jugulată, iar, cu preţul unor masacre sângeroase, iniţial declanşate de rebeli şi ulterior practicate de romani, a fost zdrobită insurecţia iudeilor. Dar Traian nu putuse reglementa eficient problema partică. A purces spre Italia, de unde spera să aducă noi forţe militare

proaspete. Lungile campanii în deşert, sub soarele torid, în care Traian mărşăluia pe jos şi cu capul gol, alături de soldaţi, i-au zdruncinat sănătatea. La 9 sau 10 august 117 CLC., la Selinus ori Selinont, în Cilicia, Traian, care avea sensibil peste şaizeci de ani, a murit crunt lovit de o congestie cerebrală. El nu aflase o soluţie definitivă pentru războiul partie şi nu îşi reglementase succesiunea decât în ultimul moment. Dacă reglementarea succesiunii a fost efectiv opera lui Traiap. Ceea ce nu este sigur.

Politica internă a lui Traian s-a vădit a fi complexă, multipolară, activă, dinamică. Nu poate fi tratată în puţine rânduri. S-a încercat implantarea unei gestionări eficiente, care îşi propunea impulsionarea prosperităţii, preconizate de o propagandă ilustrată de legendele monetare (*R.I.C.*, II, 249 – 250; 298; 336; 619; 643 etc.). Incontestabil, la nivelul propagandei oficiale, strategia internă a lui Traian s-a întemeiat pe toleranţă şi pe un liberalism de suprafaţă, care, de altfel, nu costau nimic. S-a opinat chiar că Traian a recurs la un anumit umanism, inspirat de virtuţi tradiţionale, parţial de inspiraţie stoică şi menite a acţiona pretutindeni, inclusiv în domeniul religiei. Unde Traian admite reprimarea creştinilor, dar în condiţiile respingerii denunţurilor anonime. În definitiv, acest „liberalism” deghiza potenţarea absolutismului imperial. Cu siguranţă, s-au evitat reprimările brutale şi adesea capricioase, însă absolutismul imperial nu a scăzut, ci a crescut. Această toleranţă limitată s-a manifestat în multe domenii. Încât efectiv Traian încearcă să preconizeze un anumit umanism de inspiraţie stoică. În definitiv, el încearcă să statueze un absolutism deloc estompat şi întemeiat pe o gestionare minuţioasă, excesiv de meticuloasă, evident paternalistă, a Imperiului. Paternalismul lui Traian se baza pe sprijinul şi promovarea cavalerilor, ca şi pe unii senatori. Traian a fost copios slujit de senatori originari din Gallia cisalpină, ca şi de clanul celor hispano-romani, cum erau Licinius Sura, principalul său consilier, şi Ursus Servianus.

Legislaţia paternalistă a lui Traian se releva concomitent umanitară, însă şi destinată potenţării autoritarismului. Sunt

protejate bunurile minorilor. Totodată, mai mult ca oricând anterior, administraţia centrală se amestecă în viaţa oamenilor şi dirijează precaut, dar autoritar, sistemul social. Xiphilin va nota că Traian împărţea personal dreptatea când se afla în Capitală (DC, 69, 10). Corespondenţa cu Pliniu cel Tânăr, guvernator al Bithyniei, revela preocuparea constantă a gestionarilor Imperiului de a réclama directive ale centrului puterii statuie. Traian răspunde aproape plictisit, dar hotărât să rezolve dificultăţi de amănunt. Neîndoielnic, Traian a renunţat la confiscarea consulatului. Nu a exercitat decât de şase ori mandate consulare, dintre care trei plasate în momente-cheie ale Principatului său: în 101, anul primului război dacic, în 103, când pregătea a doua campanie împotriva lui Decebal, şi în 112, moment care indica în acelaşi timp întărirea absolutismului şi pregătirea marelui război purtat împotriva părţilor. Pe de altă parte, Traian s-a proclamat proconsul, ca să-şi sublinieze puterea activă, constrângătoare, cu ţintă militară, pe care o exercita în afara Romei. *Formula* imperială dă seama de plurivalenţa tacticii politice traianeice. Astfel Traian se prezintă ca *IMP* (*erator*) *CAESAR, DIVI NERVAE FILIVS, NERVA TRAIANVS, OPTIMVS AVGVSTVS, GERMANICVS, DACICVS, PARTHICVS, PONT* (*ifex*) *MAX* (*imus*), *TRIBVN* (*icia*) *POTEST* (*ale*) *XX, IMPERATOR XIII, PROCONSVI, C0* (*n*) *S* (*ul*) *VI.*

PATER PATRIAE (*CJL.*, HI, 870). Constatăm că apar epitete, care să denote victorii asupra germanilor, dacilor şi părţilor, menţiunea că Traian devenise „fiul”, *filius*, al lui Nerva şi înregistrarea competenţei de proconsul-guvernator general al Imperiului.

Paternalismul lui Traian se dezvăluie limpede în instituirea aşa-numitelor *alimenta*, plănuite încă de Nerva. Aceste instituţii alimentare par a fi comportat două obiective, într-adevăr ele prevedeau un credit funciar, un împrumut perpetuu, garantat de ipotecarea pământului proprietarilor agricoli sau a unor imobile, înscrise în registrele cetăţilor cu titlu de garanţie. Vărsarea totalului sumelor acordate, în rate, proprietarilor agricoli italici şi supravegherea

instituţiilor alimentare, recuperarea datoriilor reveneau unor funcţionari de stat specializaţi, sub conducerea unor cavaleri „prefecţi ai alimentelor”, *praefecţi alimentorum*. Dobânda era modică; varia între 2, 5 şi 5%, faţă de 12%, la cât se ridica ea în agricultură pentru împrumuturile private. Mulţi cercetători moderni au. Estimat că nu se urmărea de fapt stimularea agriculturii, căci dobânda era prea modestă, într-adevăr agricultura Italiei nu se aflǎ în criză. Dar expansiunea sa putea diminua importurile de produse agricole din restul Imperiului. De altfel, Traian obliga senatorii să investească o treime din averea lor în proprietăţi funciare din Italia. În orice caz principala ţintă se află în utilizarea sumelor recuperate. Dobânzile erau încasate de magistraţii cetăţilor, care le distribuiau, sub formă de subsidii, de „burse”, părinţilor copiilor italici, băieţilor până la optsprezece ani şi fetelor până la doisprezece. Băieţii erau favorizaţi şi figurau în număr mult mai important pe listele de beneficiari. Aşadar obiectivul principal încorpora două dimensiuni. Se viza şi stoparea diminuării populaţiei Italiei. De altfel, în acelaşi scop, Traian interzisese emigrarea italicilor spre provincii. Interdicţie nerespectată, cum demonstrează colonizarea Daciei. Pe de altă parte, privilegierea băieţilor presupunea augmentarea numărului de cadre militare necesare legiunilor. Desigur, soldaţii legiunilor nu mai proveneau, în majoritatea lor, din Italia, dar era necesară recrutarea sporită de centurioni şi subofiţeri, meniţi forţelor din provincii, şi de militari ai trupelor speciale din Capitală. Nu doar izvoarele literare, care califică „bursierii” lui Traian ca „ajutoare acordate războaielor, podoabă a păcii”, *subsidia bellorum*, *ornamentam pads* (Plin., *Pan*, 28, 4), ci şi monedele glorifică aceste fundaţii alimentare. Legende ca *ALIM* (*enta*) *ITAL* (*iae*) etc. Sunt concludente (*R.I.C.*, H, 120 – 121; E.M. Smallwood, p. 35, nr. 30; 152, nr. 438). În sfârşit, anumite inscripţii, ca Tabula de la Veleia, consemnează detalii: proprietarii care au contractat împrumuturi, normele de acordare a „burselor”. Băieţii proveniţi din căsătorii legitime primeau 16 sesterţi lunari, cei nelegitimi numai 12. Fetele

primeau respectiv 12 şi 10 sesterţi. La Veleia se înregistrau 281 de „bursieri”, dintre care 270 erau copii legitimi; 245 erau de sex masculin, iar 34 de sex feminin (*CIL.*, 11, 1147 = *I.L.S.*, 6675 = E.M. Smallwood, pp. 142 – 151, nr. 436; şi *C.I.L.*, 9, 1455; 10, 3854; 11, 4351; 6, 31298; 9, 5825). S-au dezvoltat şi fundaţii alimentare private, în Italia şi în provincii, mai ales în Grecia, după exemplul acestor *alimenta* publice.

De altfel, prosperitatea şi creşterea relativă a cantităţii de numerar de pe pieţele Imperiului, datorită aurului adus din Dacia şi extras intensiv din mine, au impulsionat un proces inflaţionist, început după reforma monetară a lui Nero. În realitate, din 64 d.Hr. Şi până la sfârşitul antichităţii, Imperiul a trăit aproape necontenit sub semnul inflaţiei. Traian cheltuia mult, cu toate că supraveghea riguros cele trei vistierii imperiale. Dat fiind că fiscului şi aerar/wm-ului militar i se adăugase „patrimoniul cezarului”, *patrimonium Caesaris*, adică trezoreria puterii împăraţilor. Traian a demonetizat, către 107, piesele de numerar anterioare reformei din 64 d.Hr., şi a încercat să reechilibreze raportul între monedele de aur şi cele de argint Pe deasupra, aparatul funcţionăresc a fost mai temeinic dezvoltat şi sistematizat, Cum am mai arătat, Traian a tolerat dispariţia vechii legislaţii a adunărilor populare, a „legilor”, *leges*, şi a „plebiscitelor”, *pleb iscita*. Totodată triumfurile militare şi alte festivităţi au fost celebrate cu un fast exorbitant Politica urbanistică înregistrează o expansiune notabilă. Arhitectura Romei cunoaşte performanţe stupefiante. Astfel s-a procedat la diverse restaurări. S-au construit două arcuri de triumf, terme, un Odeon şi îndeosebi un nou For, cel al lui Traian. S-au ridicat o bazilică Ulpia, celebra Columnă, destinată să figureze victoriile din Dacia, şi, alături de ea, un vast complex comercial, largul lui Traian, menit să completeze centrul administrativ-cultural care era Forul lui Traian. Pretutindeni în Imperiu s-a construit masiv. Au apărut noi apeducte şi poduri, noi şosele. Am menţionat anterior celebrul arc de triumf de la Benevent.

Totuşi, în 112 d.Hr. Şi în anii următori Traian a iniţiat o

prudentă, dar fermă, atent direcţionată, cotitură în sens absolutist-teocratic a regimului său politic, care se proclama, într-un fel, „liberal”, fără să fi fost vreodată efectiv astfel. Există o logică internă a oricărei puteri absolute de a se dezvolta, de a se potenţa. Traian nu a putut rezista presiunii organice a acestei logici. În legătură cu pregătirea războiului partie şi cu moartea lui Pliniu cel Tânăr, omul de legătură între optimul principe şi senat, care ar fi dezaprobat orice accentuare a puterii monarhice, Traian a trecut la o iscusită, precaută, insidioasă consolidare a autoritarismului său. Cotitura, în direcţia accentuării autoritarismului, s-a manifestat, în primul rând, prin făurirea unui adevărat cult dinastic al Ulpiilor, familia cezarului. Astfel este zeificat tatăl natural al lui Traian, Ulpius Traianus, mort cu mulţi ani în urmă. Cu discreţie, e adevărat, el este proclamat *diuus*. O monedă de aur, datată din anii 112 – 114 d.Hr., prezintă faţă în faţă busturile celor doi părinţi ai lui Traian şi legenda „divinii Nerva şi Traian tatăl”, *DIVI NERVA ET TRAIANVS PAT* (*ei*) (E.M. Smallwood, p. 60, nr. 133), Pe altă faţă a monedei apare bustul împăratului, încununat cu lauri. Să remarcăm că numai Ulpius Traianus este declarat tatăl împăratului. În sfârşit, alte monede nu îl celebrează decât pe *DIWS PATER TRAI AN* (*us*), deci pe părintele natural. Principele semnifica astfel formarea unei dinastii a Ulpiilor într-un moment când nu mai putea avea moştenitori direcţi şi chiar sentimentul dinastic determina potenţarea absolutismului paternalistic. În această direcţie, Traian era încurajat de soţia sa, Pompeia Plotina. De altfel, atât Plotina, cât şi Marciana, sora lui Traian, deveniseră „auguste”, *augustare*, încă din 105. Dar, după moartea sa, survenită la 29 august 112, Marciana a fost de asemenea zeificată. Tot în 112 d.Hr., Plotina a dobândit dreptul de efigie pe monede. Dar dezvoltarea acestui absolutism întărit nu s-a circumscris la cultul familiei imperiale. Se reluaseră temele unei propagande de vehiculare a misticii teocratice, preconizate de către Domiţian. Astfel, exaltarea lui Traian este conexată cultului solar. Diverse monede figurează capul lui Traian înconjurat de raze solare (*R.I.C.*, H, 341, 342). Se profilează

o teologie solară, care îl consacră pe Traian ca *Hélios Kosmokrator*, adică Soarele stăpân al lumii, suveran despotic al universului. Absolutismul rezulta astfel ostentativ clamat. Maria Pilar González-Conde consideră că o asemenea cotitură strategică a politicii lui Traian nu s-ar fi manifestat decât pe plan extern. Întrucât trecerea de la expansiunea limitată la spaţiul dacic, relativ restrâns, la cea în Orient, mai agresivă şi desfăşurată pe mari suprafeţe, marca o nouă etapă a Principatului traianele. Cercetătoarea spaniolă atrage atenţia că, după 112 d.Hr., „pacea”, *Pax*, aproape dispare din iconografia monetară. Dar, în realitate, cotitura a fost bidimensională. De altfel, expansionismul agresiv avea nevoie de suportul absolutismului teocratic, iar acestuia din urmă îi erau necesare cuceriri în Orient, pe urmele lui Alexandru, în virtutea tradiţiei despotice. De altminteri, cotitura cu două ţinte a întâmpinat o anumită împotrivire, este adevărat ponderată, limitată. Dacă Hadrian, nepotul lui Traian, susţinea ereditatea dinastică şi potenţarea absolutismului, el nu aproba, probabil, ampla expansiune în Orient Ceea ce explică, după opinia noastră, de ce Traian a ezitat să-l desemneze oficial ca succesor. În schimb, oameni ca Avidius Nigrinus, în care mulţi întrevedeau pe cel ce ar fi trebuit să-i succeadă lui Traian, şi Tacit, mentorul acestuia, puteau aproba expansiunea orientală, însă respingeau potenţarea teocratică a autoritarismului. În schimb, ambele mişcări ale lui Traian întruneau susţinerea unor oameni ca Decimus Terentius Scaunanus, fost guvernator al Daciei, însărcinat de Traian să organizeze şi să guverneze provincia Mesopotamia, şi mai ales Lusius Quietus, braţul drept al cezarului în războiul partie. De altfel, numai în condiţiile acuzării absolutismului teocratic Traian a putut să propulseze pe acest general barbar, un maur, în senat şi pe deasupra, prin adlecţie, printre foştii consuli. Căci adlecţia printre consulari era foarte rar practicată de împăraţi. Traian a determinat de asemenea conferirea consulatului, în 116 d.Hr., lui Terentius Gentianus, fiul fostului guvernator al Daciei. Gentianus nu avea decât treizeci de ani, vârstă la care, numai în condiţiile consolidării unui autoritarism, se

putea accede la consulat în orice caz atât opoziţia, cât şi reprimarea sa au fost prudente, circumscrise. Avidius Nigrinus şi Tacit au fost momentan îndepărtaţi din Roma. Avidius Nigrinus a fost trimis să guverneze Dacia, iar Tacit a fost, între 112 şi 114 d.Hr., proconsul-guvernator al provinciei Asia, situată de fapt în spatele frontului partie. Iar Laberius Maximus, performant general al lui Traian în cursul războaielor dacice, ostil potenţării teocratice a absolutismului şi, probabil, unor foarte ample operaţii militare în Orient, a fost exilat Pe de altă parte, neadoptarea oficială a lui Hadrian a putut fi determinată şi de dorinţa împăratului de a nu exagera, de a nu irita excesiv pe senatorii care nu vedeau cu ochi buni inaugurarea unei mistici teocratice, organic prielnică resuscitării eredităţii *de facto* a Principatului.

În orice caz, în 117 d.Hr., Traian a părăsit lumea muritorilor. Până la 6 august 117, el nu îl adoptase oficial pe Hadrian. Se gândea el oare, cum crede autorul *Historiei Auguste*, să-l adopte mai degrabă pe juristul şi senatorul „civil”, Neratius Priscus, personaj de reputaţie ireproşabilă? Nu s-a produs niciodată o adoptare iniţiată de Traian, ci doar simularea ei de către Plotina, ajutată de Publius Acilius Attianus, prefectul pretorienilor, cum afirmă unele izvoare literare (DC, 69, 1, 1; *Hist. Aug.*, *Hadr.*, 1, 4)? Attianus fusese tutore al lui Hadrian, alături de Traian. Nu vom şti niciodată adevărul, dar Hadrian a devenit principe după decesul lui Traian3.

Hadrian (*117 – 138* d.Hr.)

Publius Aelius Hadrianus, cum se numea succesorul lui Traian, era rudă apropiată a optimului principe. El însuşi era fiul unui văr primar al lui Traian, de fapt vlăstarul lui

Publius Aelius Hadrianus. Acesta era fiu al Ulpiei, sora tatălui împăratului. Mai mult decât atât, Hadrian se căsătorise cu Vibia Sabina, fiica Matidiei. Or Matidia era fiica Marcianei, sora lui Traian, care, astfel cum am constatat mai sus, fusese îndrăgită de optimul principe (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 1, 2; 10; Oros., *Hist.*, *1*, 13, 1; Hier., *Chron.*, p. 197, CCXXXI Olymp., an I, 117; lord., *Rom.*, 269 etc. –). Încât

principiul adoptării celui mai bun cetăţean, preconizat în mediile senatoriale, mai cu seamă de Pliniu cel lanăr şi de Tacit, era ignorat. *Se statua insidios ereditatea de facto a Principatului şi constituirea unei noi dinastii*. Indiferent dacă a falsificat sau nu ultima voinţă a lui Traian, Plotina susţinuse stăruitor încredinţarea Principatului încă tânărului Hadrian. Pe 12 august 117 d.Hr., murise, în condiţii suspecte, influentul libert imperial Marcus Ulpius Phaedimus (*C.I.L.*, 6, 1884; 8762; 6773; *I.L.S.*, 1792). Era la curent Phaedimus cu o falsificare a testamentului lui Traian ori numai se împotrivea cu înverşunare succesiunii lui Hadrian la cârma Principatului? Hadrian avea nu numai sprijinul Plotinei şi al lui Attiannus, ci şi al unor foşti, adepţi ai lui Pliniu cel Tânăr. Cu toate că, înainte de moarte, acesta reprobase o eventuală adoptare a rudei lui Traian. Îl susţineau pe Hadrian mulţi tineri ambiţioşi şi, cândva, îl sprijinise chiar Licinius Sura. Se opuneau senatori tradiţionalişti, unii fiind stoici, grupaţi în jurul lui Avidius Nigrinus. De asemenea îl detestau pe Hadrian anumiţi generali ai lui Traian.

Protejat de Traian şi de Plotina, Hadrian parcursese o carieră politico-militară rapidă şi strălucită. Servise ca tribun militar, nu chiar zece ani ca Traian, dar cinci, în Pannonia, Moesia şi Germania Superioară. Devenise quaestor al împăratului în 101 d.Hr., tribun al plebei în 105, pretor ulterior, legat-guvernator al Pannoniei Superioare, consul suffect în 108 şi era desemnat *consul Ordinarius* pentru 118 d.Hr. Era de asemenea membru al mai multor colegii sacerdotale şi arhonte la Atena. În cursul expediţiilor din Dacia, comandase ca legat legiunea I-a Minervia Pia Fidelis şi practic fusese şef al statului major imperial. Traian îl decorase, îl desemnase drept *comes* al său şi îl introdusese în consiliul principelui. Cum am semnalat mai sus, în 117 d.Hr. Era legat-guvernator al provinciei Siria, însărcinat cu misiunea de a comanda armata romană în retragere. Ştirea morţii lui Traian şi a desemnării ca principe i-a parvenit în 11 august 117 d.Hr. Îndată soldaţii l-au aclamat ca împărat, ignorând complet necesitatea confirmării senatoriale şi

populare. Este adevărat că ulterior Hadrian se va scuza că nu a aşteptat legitimarea senatorială, dar şi-a sărbătorit întotdeauna aniversarea „întronării” la 11 august, *dies imperii*.

În pofida onorurilor postume decernate lui Traian, inclusiv a unui triumf, *Hadrian a pus imediat în practică o ruptură neostentativă faţă de strategia politică a antecesorului său*. El a abandonat toate cuceririle orientale ale lui Traian, cu excepţia Arabici romane. S-a gândit chiar şi la părăsirea Daciei, însă a fost convins să renunţe la o asemenea iniţiativă de consilierii săi: colonizarea Daciei fusese intensivă şi nu puteau fi abandonaţi Barbarilor atât de mulţi colonişti romani (Eutr., 8, 3). Hadrian a preconizat o strategie relativ pacifistă, de revenire la defensivă pe frontierele naturale ale Imperiului, sprijinite de capete de pod, de dimensiuni mai reduse sau mai mari, ca în cazul Daciei. Nu este însă imposibil ca Hadrian să fi abandonat şi aici teritorii, eventual adăugate Imperiului de către Traian, ca Moldova, între Şiret şi Carpaţi, precum şi o mare parte din Muntenia. A fost lăsată în desuetudine nu numai *fortitudo*, ci şi *ciuilitas*, în ciuda deferenţei afişate faţă de senat de către Hadrian. După lichidarea lui Casperius

Aelianus, Traian, nici înainte şi nici după 112 d.Hr., nu mai recursese la represiuni sângeroase împotriva exponenţilor „clasei politice”. În schimb, Hadrian nu a ezitat să omoare ori să încurajeze, direct sau indirect, uciderea anumitor senatori şi generali.

Astfel s-a pus pe seama unor foşti generali ai lui Traian, efectiv nemulţumiţi că se renunţase la strategia militară expansionistă, un complot care ar fi vizat asasinarea lui Hadrian, în timpul unui sacrificiu religios. Complotul ar fi fost condus de Avidius Nigrinus, secondat în primul rând de Lusius Quietus şi, în al doilea rând, de Cornelius Palma şi de Publilius Celsus (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 1, 1). Gaius Avidius Nigrinus avea reputaţia integrităţii morale impecabile, atestate ca tribun al plebei în 105 d.Hr., consul suffect în 110 şi guvernator al Daciei. Frecventase cercul lui Pliniu, care l-a caracterizat ca „cel mai bun bărbat”, *optimus un*

(*Ep.*, 7, 6, 2), şi deci cel mai capabil să asume Principatul. Hadrian încercase să-l atragă de partea sa, dar îl înlocuise în Dacia prin Gaius Iulius Quadratus Bassus şi apoi cu Marcius Turbo, omul său de încredere. Hadrian îi propusese să-l adopte, dar Avidius Nigrinus refuzase. Pe de altă parte, dacă Hadrian păstrase în anturajul său pe Lusius Quietus, lăsase în semidizgraţie pe generalii consulari Celsus şi Palma. Desigur, nu este imposibil ca Lusius Quietus, condotier impetuos, coleric şi crud (reprimase brutal revoltele antiromane din 116 – 117 d.Hr.), să fi intenţionat să-l ucidă, în 118 d.Hr., pe Hadrian. Totuşi ceilalţi consulari, inclusiv Avidius Nigrinus, nu avuseseră cum să fie la curent cu eventualele planuri fanteziste ale fostului general maur. Trabanţii lui Hadrian, inclusiv şi mai ales Marcius Turbo, au putut profita de aşa-zisele intenţii criminale ale lui Lusius Quietus. Ei au exercitat puternice presiuni asupra senatului şi l-au silit să condamne la execuţia capitală pe Aulus Cornelius Palma Frontonianus, *consul Ordinarius* în 99 d.Hr., creatorul provinciei Arabia, în 105 – 106, şi pe Lucius Publilius Celsus, de două ori (102 şi în 113 d.Hr.) consul suffect sub Traian. Ambii se bucuraseră de stima lui Traian. Aceeaşi soartă au împărtăşit-o Lusius Quietus şi Avidius Nigrinus, retras pe moşia sa de la Favenţia (azi Faenza), în Etruria. Au fost executaţi toţi în locuri diferite (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 7, 2). Desigur, Hadrian aprobase jugularea sângeroasă a principalei forţe opoziţioniste, deşi a pus totul pe seama lui Attianus (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 9, 3). A fost ucis şi vlăstarul vechii aristocraţii, Calpumius Frugi Crassus Longinus, exilat nu doar de Nerva, ci şi de Traian, după opinia noastră odată cu Laberius Maximus (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 5, 6). A fost omorât tocmai când se întorcea din surghiun. A pierit probabil şi Laberius Maximus. De asemenea a fost constrâns să se sinucidă filosoful stoic Euphrates din Tyr, probabil doctrinar al grupului lui Nigrinus, sub pretext că era bolnav şi bătrân (DC, 69, 8, 3). Nu ştim „ce a suferit Tacit, dar n-a murit în 118 d.Hr., deoarece, după opinia noastră, ca într-un palimpsest, el a strecurat de fapt elogiul şi moartea lui Avidius Nigrinus, sub finalul *Analelor*,

teoretic hărăzit narării sinuciderii lui Thrasea (*An.*, 16, 34 – 35). A fost lichidat şi celebrul arhitect al lui Traian, Apollodor din Damasc, de asemenea fidel memoriei fostului *princeps* şi poate grupului consularilor. Pe de altă parte, Hadrian s-a debarasat rapid de clanul senatorial hispano-roman, deoarece l-a ţinut în umbră pe fostul secondant al lui Traian, Lucius Iulius Ursus Servianus. Iar în 119 d.Hr., el l-a înlăturat de la conducerea gărzii pretoriene pe Attianus, căruia îi datora prea mult. Attianus era încă prea legat de strategia politică traianeică. În plus, el recomandase lui Hadrian reprimări sângeroase, în lanţ. Dar Hadrian le refuzase şi simula toleranţă faţă de senat (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 5, 5; 9 – 10; 6, 1; 3; 5; DC, 69, 2, 2). Momentan au fost răsplătiţi plinienii, care îl sprijiniseră pe noul suveran. Septicius Clams a devenit prefectul pretorienilor, în 119 d.Hr., iar Gaius Suetonius Tranquillus, biograful, a fost promovat printre marii procuratori imperiali şi membri ai consiliului principelui. În 118 d.Hr., Suetoniu a primit misiunea de a dirija corespondenţa în limba latină a împăratului, *ca procurator ab epistolis latinis*. Totuşi, în 122 d.Hr., Septicius şi Suetoniu au fost înlăturaţi, dizgraţiaţi, îndepărtaţi din Roma (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 11, 3). Este probabil că nu au jignit-o pe Sabina, soţia lui Hadrian, de altminteri dispreţuită de principe, în principal pederast, împreună cu împărăteasa mai degrabă ei au încercat să modereze acutizarea ostentativă a autoritarismului imperial şi filoelenismul monarhului; Marcius Turbo, fidelul lui Hadrian, a devenit prefect al pretoriului.

Într-adevăr, fără întârziere, Hadrian a inaugurat o strategie politică de autocraţie, care se voia luminată. Cum o va caracteriza Paul Petit, această strategie se reliefa adesea ca dogmatică şi provocatoare. Hadrian era înzestrat cu o personalitate complexă. El era un bun militar, un gestionar minuţios, un om de acţiune, pregătit să adopte decizii brutale, crude şi irevocabile. Însă se revela de asemenea ca un om cultivat, un intelectual, mai mult ori mai puţin diletant, un fel de estet şi de artist, un filosof – din care pricină purta barbă –, un amator pasionat de literatură şi de

ştiinţă, un spirit curios, profund elenizat, pasionat de Orient şi de cultura greacă. Era de altfel calificat ca un „grecotei”, *Graeculus*. A favorizat intelectualii, dar a îndepărtat din Roma pe Suetoniu şi pe Juvenal. Îndrăgea discuţiile cu literaţii, schimba epigrame cu istoricul şi poetul Florus, care de altfel îi susţinea necondiţionat strategia politică. Practica cu plăcere sportul şi vânătoarea. Iubea pătimaş călătoriile. Pe lângă turneele de inspecţii de la începutul Principatului său, când a vizitat Asia Mică, Moesia şi, probabil, Dacia, a consacrat călătoriilor în provincii doisprezece din cei douăzeci şi unul de ani ai „domniei” sale. S-au decelat trei serii de asemenea călătorii, hărăzite inspectării Galliilor, Britanniei, Africii şi Orientului, desfăşurate între 121 şi 125, 128 şi 129, 132 şi 133 d.Hr. De fapt, Hadrian inspecta îndeosebi forţele militare din provincii, preocupat de sporirea capacităţii lor de luptă, dat fiind politica sa externă defensivă, de stopare a atacurilor provenite din *Barbaricum*. De altfel, rafinatul Hadrian, când se afla printre soldaţi, ducea acelaşi mod de viaţă ca şi ei. S-a hărăzit fortificării frontierei întărite, *limes*, încât în Britannia a construit un imens zid de apărare împotriva celţilor calédonien! Hadrian a apelat la recrutarea exclusiv locală a legiunilor. Nu se mai aduceau de regulă soldaţi de pe alte meleaguri la frontiere, ci militarii erau recrutaţi în zona pe care o apărau. Au fost augmentate privilegiile oştenilor, inclusiv ale aşa-numiţilor *ex castris*, născuţi chiar în timpul serviciului militar al părinţilor. S-a dezvoltat recrutarea şi instruirea auxiliarilor barbari sau aproape barbari. Mai ales a petrecut mult timp în Grecia, la Atena. A unificat Hellada, desigur sub egida Romei, şi a concentrat aici elitele intelectuale ale Orientului în *Panhellenion*, înfiinţat în 131 – 132 d.Hr. A înfrumuseţat Atena, unde a avut în vedere agora, biblioteca, terminarea Olympeion-ului. Atenienii l-au adorat ca pe un Zeus Olympios. Hadrian a acordat numeroase privilegii cetăţilor greceşti, multiplicând dreptul lor la emisii înonetare, şi a întărit prestigiul sanctuarului de la Eleusis. De altminteri, cum a continuat politica instituţiilor alimentare publice, le-a extins şi la Hellada. De fapt, Hadrian a renunţat la politica

mai degrabă filoitalică a lui Traian. Spirit cosmopolit, Hadrian preconiza un Imperiu multipolar, cel puţin din punct de vedere cultural.

Mai cu seamă Hadrian a consolidat sistematic puterea imperială şi birocraţia în plină expansiune şi în detrimentul a ceea ce mai rămăsese din influenţa senatului, unde, de altfel pe urmele lui Traian, a introdus substanţial greco-orientali. Léon Homo estima că patru ar fi fost reformele fundamentale ale lui Hadrian: dezvoltarea funcţionarismului imperial, reformarea consiliului principelui, structurarea definitivă a marilor birouri, *scrinia*, ale administraţiei centrale imperiale, implantarea de consulari-guvernatori în Italia însăşi, practic în acest mod asimilată provinciilor. Într-adevăr Hadrian a căutat să diminueze cât mai mult vetusta gestionare senatorială a Imperiului şi instituţiile tradiţionale, să amplifice autocratismul, bazându-se prin excelenţă pe cavaleri. Marcius Turbo, înainte de misiuni speciale în Dacia şi de prefectura pretoriului, urcase treptat eşaloanele carierei procuratoriene. *Consilium principis* a fost profund remodelat şi riguros structurat. În alcătuirea acestui consiliu s-a acordat prioritate profesioniştilor şi şefilor serviciilor administrative. Liberţii au fost eliminaţi de la conducerea marilor cancelarii, rezervate cavalerilor şi încorporate unui „guvern” imperial aproape oficial consacrat Exclusiv un nou birou, *a memoria*, era condus de un libert Nu numai procuratorii, şefi de birouri, primesc un „salariu”, *solarium*, fix, ci şi membrii consiliului principelui, împărţiţi între cei ce erau retribuiţi cu 60.000 de sesterţi, *sexagenarii*, şi cei ce primeau 100.000 de sesterţi pe an, *centenarii*. Pe de altă parte, Italia a fost divizată în patru circumscripţii administrativ-juridice, provincii camuflate, totuşi dirijate nu de cavaleri, ci de patru senatori consulari. Se impieta astfel grav asupra competenţelor senatului, lipsit de principala sa bază teritorială. Această inovaţie a prilejuit puternice nemulţumiri în rândurile senatului şi tradiţionaliştilor în general. Dar s-au pus în operă şi alte reforme. Astfel s-a procedat la o centralizare a dreptului, îndeosebi pretorian, trecut sub controlul riguros al principelui şi al anturajului

său. Până la Hadrian, pretorii, cel urban, adică al cetăţenilor, şi cel peregrin (care împărţea dreptatea necetăţenilor), aveau libertate de mişcare, iniţiativă juridică. La începutul mandatelor, printr-un edict, ei îşi defineau normele după care urmau să se ghideze. Hadrian însărcinează pe juristul Salvius Iulianus să consulte vechile edicte şi să constituie un „edict perpetuu”, *edictum perpetuum*, care definea pentru totdeauna codul penal pretorian, urban şi peregrin, de altfel unificate. Din păcate, nu cunoaştem decât din citate şi referinţe tardive conţinutul acestui edict perpetuu. Oricum era suprimată iniţiativa magistraţilor. Dreptul va depinde exclusiv de împărat şi de juriştii care îl secondau. Va lua naştere o abundentă legislaţie imperială. În sfârşit, se extinde acordarea cetăţeniei romane. Dreptul roman se generalizează. Cel puţin în Africa, ia naştere o categorie de localnici de „drept latin majorat”, *Latinum maius*, drept care îi apropie sensibil de cetăţenie. Se utilizează o gestiune financiară strictă, care încerca să calmeze inflaţia, după cheltuielile exorbitante ale lui Traian. Perceperea directă a taxelor, prin intermediul anumitor funcţionari specializaţi, progresează în dauna arendării lor. Este reorganizată gestionarea pământurilor şi a minelor. Se reglementează exploatarea domeniilor imperiale, a pământurilor nelucrate, din Africa şi din Egipt. O „lege a minelor din Vipasca”, *lex metalis Vipascensis*, din Lusitania, inspirată de birourile centrale, ilustrează tendinţa de a îndruma economia provinciilor. *Este adevărat că libera iniţiativă economică, societatea civilă nu sunt afectate în substanţa lor, dar nucleul dictatorial al puterii imperiale rezultă considerabil consolidat*. *Dorinţa de eficacitate sporită, de umanizare a legislaţiei, nu poate oculta efectul autentic*: *potenţarea autoritarismului, pregătirea totalitarismului*. „Reformele” lui Hadrian, cu efecte profunde, durabile, au contribuit mult mai relevant la dezvoltarea autocraţiei decât iniţiativele adesea fanteziste ale unor cezari ca Nero, Gaius-Caligula, Domiţian. Şi chiar decât cele ale lui Claudiu. Inteligent, despotic, Hadrian înţelegea că trebuie eliminate multe din ambiguităţile moştenite de la August şi Tiberiu. Hadrian a

trebuit, pe de altă parte, să se confrunte cu o cumplită rebeliune a iudeilor din Palestina.

PseudoAurelius Victor îl va defini ulterior prin epitete revelatoare: „schimbător, complicat, multiform”, *uarius*, *multiplex*, *multiformis*, şi, desigur, „grecotei”, *Graeculus*, erudit în materie de cultură greacă (*Epit*., 14, 6; 2 şi *Hist*. *Aug*., *Hadr*., 1, 5). Într-adevăr Hadrian trebuie să fi fost afectat de labilitate psihică, de instabilitate. Avusese, probabil, de suportat frustrări în timpul lungului serviciu militar şi în cursul aventurilor pederastice. Pe deasupra, frustrantă a fost şi persiflarea de către aristocraţi a accentului său hispanic, când vorbea în senat (*Hist*. *Aug*., *Hadr*., 3, 1). Deşi beneficiase de sprijinul lui Licinius Sura şi al Plotinei, membrii consiliului principelui îl dispreţuiseră multă vreme (*Hist*. *Aug*., *Hadr*., 3, 10). Pe deasupra, traumatizantă fusese cu siguranţă lunga aşteptare a adoptării, în condiţiile în care slujea, după moartea lui Licinius Sura, ca principal sfetnic al lui Traian, ale căreia cuvântări le alcătuia (*Hist*. *Aug*., *Hadr*., 3, 11). Încât nu a putut evita o anumită formă de cezarită, căreia îi căzuse victimă şi Traian, după 112 d.Hr. Deosebit de traumatizantă s-a dovedit pierderea principalului său amant, frumosul Antinous, înecat accidental în Nil. I-a organizat acestuia onoruri postume demenţiale, impuse de o mâhnire excesiv de mistică. S-a adăugat o lungă şi dureroasă maladie, poate o formă de ftizie, care l-a împins spre ipohondrie şi cruzime, spre accentuarea paranoiei. Precum Tiberiu cândva, a devenit solitar şi s-a retras în imensul său parc-palat-paradis de la Tibur (azi Tivoli), de unde reprima fără milă. Se gândise chiar să se sinucidă, după ce fusese victima unei grave hemoragn (*Hist*. *Aug*., *Hadr*., 23, 7; 24, 8). Nu se înţelesese niciodată cu Ursus Servianus, cumnatul său, fost secondant al lui Traian. L-a obligat să se sinucidă, deşi acesta împlinise 90 de ani (*Hist*. *Aug*., *Hadr*., 25, 8). Ordonase şi alte lichidări fizice, care nu au fost însă puse în aplicare de către succesorul său desemnat. În orice caz a fost ucis şi Fuscus, nepotul lui Servianus, care avea numai optsprezece ani (DC, 69, 17, 20).

Într-adevăr asigurarea succesiunii lui Hadrian s-a dovedit a fi foarte dificilă. Se gândise la un moment dat la Servianus însuşi, ca şi la Terentius Gentianus. Totuşi antipatia faţă de cel dintâi, faptul că al doilea era iubit de senat l-au convins să nu-i adopte (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 23, 2 – 5). Mai ales Hadrian voia o succesiune chezăşuită de ereditate. De aceea, în 136 d.Hr., a desemnat ca urmaş, a acordat puterea tribuniciană şi l-a proclamat *Caesar* pe Lucius Ceionius Commodus Verus, estet rafinat, dar şi el maladiv, probabil de asemenea tuberculos şi lipsit de merite militare. Acesta era de altminteri ginerele lui Avidius Nigrinus. Dar satisfacţia care se oferea supravieţuitorilor clanului lui Nigrinus l-a decis pe Hadrian să-l adopte, în cadrul unui fel de filiaţie spirituală, normală în marile familii ale veacului.

A contat mai mult faptul că adoptatul, care a primit numele de Aelius Caesar, aparţinea unei familii foarte influente în interiorul „clasei politice” romane. Jérôme Carcopino a avansat însă o ipoteză foarte îndrăzneaţă în privinţa acestei adopţiuni. Ceionius Commodus, pe care Hadrian îl îndrăgea, ar fi fost fiul natural al împăratului. Deşi respinsă de mulţi savanţi, această ipoteză nu ni se pare absurdă. Chiar şi pederaştii înveteraţi, ca Hadrian, pot face uneori sex normal şi deci pot avea copii. Oricum, la 1 ianuarie 138 d.Hr., Ceionius Commodus, care de mult timp voma sânge, a fost ucis de o hemoptizie violentă, survenită în timpul somnului de noapte (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 23, 15 – 16; DC, 69, 17, 21). Hadrian a fost astfel obligat să recurgă la una dintre soluţiile sale complicate. L-a adoptat pe Titus Aurelius Boionius Arrius Antoninus, nepotul său prin alianţă, care nu mai era tânăr. Într-adevăr, Antoninus era căsătorit cu Faustina I, fiica lui Marcus Annius Verus şi a Rupiliei Faustina. Rupilia Faustina era fiica Matidiei, nepoata de soră a lui Traian (prin Marciana) şi mamă, din altă căsătorie, a Vibiei Sabina, soţia lui Hadrian. Pentru a consolida şi mai simţitor o asemenea ereditate complicată, Hadrian l-a constrâns pe Antoninus, care nici el nu avea fii, să-i adopte pe Lucius Verus Commodus (fiul defunctului Ceionius Commodus), copil în vârstă de şapte ani, sub numele de

Lucius Aelius Aurelius Commodus, şi pe Marcus Annius Verus, viitorul Marcus Aurelius, care avea şaptesprezece ani. În orice caz ereditatea era întărită, deoarece Marcus Aurelius era şi el nepot prin alianţă al lui Antoninus. Ca fiul, al altui Marcus Annius Verus, fratele Faustinei I. În acelaşi timp Marcus Annius Verus-Tatăl se înrudea prin sânge cu Traian şi Hadrian, dat fiind că era fiul Rupiliei Faustina. De altfel, Marcus Aurelius se va căsători cu vara sa primară Faustina II, fiica Faustinei I şi a lui Antoninus. În plus, Marcus Aurelius descindea din Annius Verus, care fusese de trei ori consul şi prefect al Romei (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 24, 1 – 3; DC, 69, 17, 21). Se pare că Hadrian îl privilegia în mod deosebit pe Marcus Aurelius, numit ulterior şi Antoninus, din pricina vârstei, fermităţii morale pe care o atesta şi a înrudirii de sânge cu el însuşi. Pasionat amator de jocuri de cuvinte, Hadrian îl numea în glumă, cu un superlativ fabricat de la adjectivul corespunzător cogno/wen-ului anterior adopţiunii, „cel mai adevărat”, *Verissimus* (DC, 69, 17, 21). Acest complicat sistem de adopţiuni, subordonate în fapt eredităţii dinastice, a provocat nemulţumiri. I s-a opus mai ales Catilius Severus, prefectul „Oraşului”, adică al Romei, care spera să devină el însuşi împărat, după sfârşitul lui Hadrian. A fost imediat destituit (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 24, 6 – 7). Relativ mulţi senatori refuzau o ereditate, chiar complicată, şi voiau încă triumful criteriului adopţiunii pure. Oricum lupta pentru putere se menţine crâncenă şi în acest „secol liniştit” al Antoninilor. Senatorii se temeau de un nou val de teroare, declanşat de Hadrian, însă împăratul a decedat la 18 iulie d.Hr., având pe buze o epigramă frivolă, care ilustra nostalgia vieţii care se încheia4. Antoninus Pius a devenit *princeps*.

Antoninus Pius (*138 – 161* d.Hr.)

Hadrian fusese un fel de paranoic deosebit de inteligent. Sau, altfel formulat, un despot, capabil însă de o creativitate notabilă. Succesorul său se va comporta altfel. Ca împărat, s-a numit, cum demonstrează *formula* imperială, *Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Augustus Plus*, fiu al divinului Hadrian, nepotul divinului Traian, Particul, strănepotul

divinului Nerva (*C. IL.*, 6, 1002). Conserva astfel prenumele său, dar adopta gentilicul lui Hadrian.

Epitetul „pios”, *Pius,* îl datora probabil fie comportamentului său în familie, fie faptului că smulsese vieţile multor senatori represiunii ordonate de către Hadrian, fie onorurilor decernate tatălui său adoptiv (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 24, 4 – 5). Într-adevăr, s-a luptat din greu cu senatul, care refuza să decidă zeificarea lui Hadrian, din motive mai sus consemnate. A obţinut apoteozarea lui Hadrian, după şase luni de presiuni exercitate asupra senatorilor. A rămas cunoscut în istorie ca Antoninus Pius. În momentul ace esului la Principat, împlinise cincizeci şi doi de ani. Se născuse la Lanuvinum, în Laţiu, într-o familie foarte bogată, originară din Gallia narboneză. Parcursese o notabilă carieră juridică şi administrativă sub Hadrian, dar nu avea o autentică pregătire militară. De altfel nu s-a preocupat să prilejuiască fiilor săi adoptivi o formaţie militară. Suveran profund civil, Antoninus Pius n-a îngăduit uciderea nici unui senator, în cursul Principatului său. Nici măcar a unui senator dovedit de paricid. Soţia sa, Faustina, cum am arătat mai sus, era nu numai un vlăstar al ginţii Ulpiilor, prin mama sa, ci şi fiica unui important prefect al Oraşului. Ca să dea satisfacţie senatului, a desfiinţat instituţia celor patru consulari ai Italiei, redată gestionării curiei. Profund ataşat Italiei, Antoninus Pius nu a călătorit niciodată şi nu a părăsit peninsula nici pentru scurtă vreme. Era înalt, frumos, perfect echilibrat din punct de vedere psihic. Îi plăcea să ducă existenţa unui vechi roman. Participa personal la culesul viilor, îşi tundea oile, ducea o viaţă de familie simplă, în cadrul căreia singurele tribulaţii constau în calitatea slabă a unor vinuri şi în întâlnirile cu scorpioni! Yves Roman îl compară cu faimosul Cato cel Bătrân, desigur adaptat secolului al II-lea d.Hr.

Strategia politică internă şi externă preconizată de Antoninus Pius rezida în moderaţie şi în defensivă. Practica moderaţia, în chip ostentativ, şi *viza o stabilitate cu sagacitate considerata de mulţi cercetători moderni ca imobilism*. Paul Petit caracteriza secvenţa istorică a lui

Antoninus Pius ca „victoriană”, conformistă. Se promovau virtuţi umanistice şi universalizante şi s-au dezvoltat justiţia şi legislaţia, care se voiau umane, ale lui Hadrian. Consecinţele imobilismului se vor manifesta mai târziu, căci, pentru moment, romanii sperau să trăiască pentru totdeauna în pace şi prosperitate. Propaganda oficială, ilustrată de numismatică, relua stăruitor temele reîntoarcerii vârstei de aur, *aurea actas*. În 148 d.Hr., s-a celebrat cu fast a noua sută aniversare a întemeierii Romei. Cu acest prilej s-au distribuit 800 de denari pentru fiecare locuitor al Oraşului. A fost subvenţionat la Roma şi în provincii învăţământul retoricii. De altfel niciun alt împărat anterior nu a beneficiat de un sprijin aproape unanim al intelectualilor şi scriitorilor Imperiului, romani şi greci. L-au susţinut nu numai exponenţii aticismului arhaizant la modă, ca Fronto şi Aulus Gellius, ci şi Pausanias. Lár în 143 Fronto şi Herodes Atticus exercitaseră consulatul. Aelius Aristide înalţă nu doar panegiricul Romei, ci şi pe cel al împăratului, într-o cuvântare rostită în Capitală, la 1 aprilie 143. Administrarea Imperiului s-a reliefat ca minuţioasă, scrupuloasă. Înalţii funcţionari erau menţinuţi mult timp în posturi (nu se inventase încă „rotirea cadrelor”!).

Gavius Maximus, prefect al pretorienilor, a înregistrat chiar un record: şi-a conservat postul preţ de douăzeci de ani. S-au redus substanţial anumite impozite, s-au practicat reeşalonări ale taxelor încă neachitate, s-au extins „bursele” instituţiilor alimentare la fete, la aşa-numitele „copile faustiniane”, *puellae Faustinianae*, au fost reparate infrastructuri rutiere şi construcţii publice, au fost sprijinite financiar oraşe ruinate de cutremure, dar s-a practicat o gestionare severă a finanţelor, încât, la moartea sa, Antoninus Pius a lăsat în bugetul public un excedent de 675 milioane de denari. Personal, Antoninus Pius era avar. Împăratul a întreprins insistente eforturi în vederea restaurării unor foarte vechi culte şi rituri religioase din Laţiu şi din Italia. Dar, deşi conservator, Antoninus Pius era deschis ideilor ecumenizante, chiar orientalizante. De aceea a favorizat cultul Cybelei, a oficializat sărbătorile lui Attis şi

a tolerat pe sacerdoţii eunuci ai acestuia; a protejat difuzarea mithraismului şi a teologiei solare, utilizate de propaganda oficială.

Totuşi substanţa reală a autoritarismului nu a fost cu nimic diminuată, cu toate că prospera societatea civilă. *Aproape toţi cercetătorii moderni reproşează lui Antoninus Pius şi regimului lui politic lipsa de imaginaţie*. Este adevărat că s-au întreprins strădanii pentru a se consolida *limes-ul*. Cel britann a fost dublat de un zid de apărare ridicat în partea cea mai îngustă în lărgime a vârfului insulei britannice. Dar interiorul Imperiului a fost agitat de mişcări insurecţionale simptomatice, din nefericire nepercepute de Antoninus Pius ca avertismente ale unor turbulenţe majore, care se anunţau.

Neînţelegând pericolul creat de marile mişcări de populaţii din *Barbaricum*, unde seminţii îndepărtate de Imperiu, sălbatice, le împingeau spre *limes* pe cele învecinate teritoriilor romane, Antoninus Pius a detaşat mari unităţi din forţele militare de la frontiere, mai ales din zona balcanică şi de pe Rin, ca să înăbuşe sediţiuni din Britannia, Mauretania şi din Orient. În Mauretania, răsculată în 144 – 145, s-a restabilit pacea, de altfel îndeosebi datorită unei diplomaţii iscusite. În Palestina a survenit o ultimă răscoală importantă a iudeilor, sprijinită de ţăranii egipteni. Aceştia refuzau o fiscalitate oneroasă, o gestiune opresivă, şi fugeau de pe pământurile lor spre a practica un brigandaj pricinuitor de insecuritate. Antoninus Pius a decedat la 7 martie 161, în vila sa de la Lorium. Nori negri se adunau deasupra Imperiului5.

Marcus Aurelius (*161 – 180* d.Hr.)

La cererea expresă a celui pe care îl vom numi Marcus Aurelius, senatul şi probabil ceea ce mai rămăsese din adunările populare au hotărât instaurarea unui Principat bicefal. Marcus Aurelius urma să împartă puterea cu Lucius Verus. Voia astfel să facă respectate deciziile lui Hadrian. Pe de altă parte, Marcus Aurelius a resimţit, în tot cursul „domniei” sale, nevoia să fie intens sprijinit, secondat de unu sau chiar mai mulţi susţinători, cărora să le confere puteri

foarte largi. S-a afirmat odinioară că Marcus Aurelius nu s-a putut lipsi de suportul unor oameni mai puţin virtuoşi decât el, dar care erau înzestraţi cu unica virtute pe care nu o poseda: forţa liniştită, absenţa îndoielilor şi a neliniştii, caracterul viril. În sfârşit, începând cu August, aproape toţi principii cedaseră puteri unor „adjuncţi”, în general adoptaţi de ei. Am semnalat mai sus diverse exemple, inclusiv pe cel al lui Traian, devenit practic coregent al lui Nerva. Era necesar un „adjunct al Imperiului”, *adiutor imperii*, ori un „coleg”, *consors imperii*, care adesea dispunea de un *imperium* proconsular şi de putere tribuniciană. Desigur, până atunci, adjuncţii nu fuseseră investiţi ca *augustus* şi nu deţinuseră *auctoritas* completă. Lucius Verus era vânjos, vesel, juisor înveterat, pasionat de circ, amfiteatre, ospeţe copioase şi dansatoare frumoase. Uneori s-au ivit şi tensiuni între el şi Marcus Aurelius. Căci Lucius Verus era mai mult decât un simplu *adiutor*: el poseda puterea tribuniciană, un *imperium* complet şi chiăt titlul de *augustus*. Era primul Principat colegial din istoria Romei. Totuşi, doar Marcus Aurelius era pontif maxim şi dispunea de o *auctoritas* superioară celei a colegului său. Marcus Aurelius avea treizeci şi nouă de ani.

Ca principe, Marcus Aurelius se va numi *Imperator Caesar Marcus Aelius Aurelius Antoninus Augustus* (*CJL.*, 6, 1012 = *IL. S.*, 360), iar Lucius Verus, care abandonase Commodus drept *cognomen*, era *Imperator Caesar Lucius Aelius Aurelius Verus Augustus* (*C. IL.*, 6, 1021). Marcus Aurelius se născuse la Roma la 26 aprilie 121 d.Hr., într-un parc care aparţinea mamei sale Domitia Lucilla EI. Aceasta nu descindea din celebra gintă a Domitiilor, în sânul căreia se născuse Nero, ci din oratorul Domitius Afer, sosit, sub Tiberiu, din Gallia narboneză. Verii, familia tatălui, aparţineau de asemenea unei aristocraţii recente, sosite din Baetica hispanică şi parvenite la patriciat abia în 73 d.Hr. Marcus Aurelius se numise iniţial Catilius Severus. În jurul anului 130 d.Hr. I-a murit, încă tânăr, tatăl, Marcus Annius Verus, care abia urcase treapta senatorială a preturii. Încât Marcus Aurelius, numit el însuşi pe viitor Marcus Annius

Verus, a fost crescut în continuare de oameni foarte vârstnici, în primul rând de bunicul său după tată, prestigiosul Marcus Annius Verus, şi de mama sa, o femeie severă, ambiţioasă, acaparatoare. Sănătatea tânărului

Marcus Aurelius a fost totdeauna deficitară. A suferit toată viaţa de o cumplită maladie gastrointestinal-Ulcer cronic, cum opinează unii cercetători moderni? Sau gastroenterocolită, boală ce afectează şi azi 80% dintre intelectuali? Această suferinţă şi presiunile frustrante ale mediului familiar explică de ce Marcus Aurelius a devenit un introvertit, un veşnic neliniştit, înclinat spre pesimism, chinuit de îndoieli, de angoase şi de sfâşieri lăuntrice. Şi de ce a recurs de tânăr la armele unei filosofii intransigente, cum era stoicismul. Încă din copilărie, Marcus Aurelius luase totul în serios. A primit de altfel o educaţie deosebit de aleasă, sub îndrumarea anumitor profesori şi sofişti reputaţi, ca Herodes Atticus, în materie de dorinţă greacă, şi Cornelius Fronto, pentru cea latină. A studiat de asemenea dreptul, cu Volusius Maecianus. Nu l-au atras autorii latini clasici. Nu îl aprecia pe Horaţiu, dar îl pasiona Cato cel Bătrân. A aprofundat de asemenea filosofia. Îndeosebi Iunius Rusdcus, rudă cu una dintre victimele lui Domiţian, el însuşi fost prefect al Romei, l-a convins să adopte stoicismul. Ca şi Apollonios din Chalcedon. Spre disperarea lui Fronto. Marcus Aurelius a devenit discipolul stoicului elenistic Ariston, care nu aprecia decât etica. Timp de doisprezece ani, Marcus Aurelius a îmbrăcat mantia filosofului şi a vrut să se culce pe pământul gol. Lucius Verus primise o educaţie similară, dar era un extravertit Marcus Aurelius nu dobândise experienţă militară, însă, la Roma, se familiarizase cu activitatea birourilor imperiale, a senatului şi-a magistraţilor. În 139 d.Hr., devenise *quaestor* al principelui, adică intermediar între Antoninus Pius şi senat purtător de cuvânt al principelui. Sărind treptele intermediare ale carierei senatoriale, în 140 d.Hr. Asumase un prim consulat ordinar-eponim, iar în 145 devenise consul pentru a doua oară şi se căsătorise cu Faustina H, fiica lui Antoninus Pius. La 10 decembrie 146 d.Hr., Marcus Aurelius

va primi putere tribuniciană şi *imperium* proconsular, în afara Romei. În 161 d.Hr., Marcus Aurelius va-deveni împărat Totodată el va fi scriitor şi filosof până la moarte. Pe lângă o bogată corespondenţă cu Fronto, el ne-a lăsat un impresionant ansamblu de reflecţii stoice, de dialog cu propriul eu, dar şi cu problematica etică, „Către sine însuşi”, *Eis beautôn*, redactat în limba greacă. De altminteri, Marcus Aurelius şi Lucius Verus au preluat cârmuirea unui stat pe care regretatul Pierre Grimai l-a caracterizat ca „imperiul sofiştilor”.

Foarte grave s-au dovedit a fi problemele apărării Imperiului. Statul roman nu mai avusese de înfruntat dificultăţi externe de asemenea proporţii din vremea invaziei cimbrilor şi teutonilor ori a primului război purtat împotriva lui Mitridate. În primul rând Imperiul a fost atacat de părţi. Între 161 şi 165, Lucius Verus a trebuit să poarte un greu război împotriva părţilor, încheiat cu rezultate relativ modeste pentru romani. Vor urma alte grave conflicte militare, care vor perturba, până la sfârşit, Principatul lui Marcus Aurelius. Începând din 167 d.Hr. Se propagă în Imperiu o epidemie cumplită. Principatul lui Marcus Aurelius a fost urmărit de „ghinion”, de felurite şi complicate tribulaţii, de vicisitudini surprinzătoare, pe toate planurile: intern, inclusiv medicaldemografic, extern – militar. Din fericire, Imperiul avea încă mult prea numeroase şi solide resurse ca să nu le depăşească. Deşi semne neliniştitoare de recesiune începuseră să emeargă în economia şi în viaţa internă a Imperiului.

Marcus Aurelius însuşi a atestat un remarcabil simţ al datoriei, o năzuinţă sinceră de a-şi îndeplini conştiincios, exemplar, îndatoririle, până la sacrificiul propriei persoane. Aspira să-şi conserve „demnitatea”, *dignitas*, şi mai ales „rolul” său, *persona*. Yves Roman consideră edificatoare comparaţia între invocarea propriului suflet de către Hadrian, în clipa morţii, şi consideraţiile avansate de Marcus Aurelius asupra spiritului. Elevul imperial al stoicilor îşi întreabă sufletul când va fi. Bun, simplu, ferm, transparent, mai vizibil decât trupul care îl înconjoară? Când va trăi

alături de zei şi de oameni fără să se plângă de ei şi fără să fie învinuit de ei? Marcus Aurelius, tolerant, a iertat, a preferat să ignore infidelităţile Faustinei II, intrigile ei politice, inclusiv urzeli complotiste, presiunile exercitate de împărăteasă asupra sa. Faustina n-a fost o soţie de nădejde.

Ceea ce nu echivalează cu punerea în practică a unui regim politic de sorginte stoică. Nu se afla în cauză doar cascada de renunţări, la care adesea a recurs Marcus Aurelius, semnalată de Jean Sirinelli, ca şi cum împăratul ar fi năzuit să se desprindă de vicisitudinile cotidianului, care să nu pună stăpânire pe el. Şi nici schimbările sale de atitudine, îndeobşte prescrise de mutaţiile rapide ale evenimentelor vremii. În orice caz străine de fermitatea şi constanţa stoicului autentic, deşi, în opera sa literară, împăratul opinează că suveranul trebuie adesea să-şi modifice atitudinea. Marcus Aurelius a utilizat o strategie politică în parte inspirată de tradiţii romane, ca şi de precedentele oferite de predecesorii săi. Întrucât el a încercat să împletească paternalismul lui Traian şi al lui Antoninus Pius, cel dintâi ofensiv, celălalt defensiv, cu autocratismul potenţat al lui Hadrian. Desigur, a respectat senatul, a cărui competenţă în calitate de curte de apel judiciară a fost sporită. A crescut de asemenea numărul senatusconsultelor. Însă ca şi Hadrian, chiar Traian, a introdus în senat numeroşi orientali şi africani cultivaţi. Au fost promovaţi în senat, prin adlecţii, şi în cele mai înalte funcţii din stat ofiţeri capabili, de obârşie modestă, provincială, precum Claudius Pompeianus, ginerele său, şi Avidius Cassius, fiii unor cavaleri din Siria, afro-romanul Antistius Burrus, ligurul Helvius Pertinax, fiu de libert, propulsat consul în 175 d.Hr., şi alţi senatori proveniţi din provinciile danubiene. Dintre cei cinci gineri ai săi, trei proveneau din familii provinciale, de puţină vreme intrate în aristocraţie. Se baza mai ales pe sfaturile ginerilor Claudius Severus şi Claudius Pompeianus. Însă noii senatori au fost obligaţi să investească în domenii italice un sfert din averea lor. Ordinul ecvestru a fost favorizat şi ierarhizat. Competenţele prefecţilor pretoriului, în privinţa salvgardării

ordinii publice în Italia, sunt consolidate. Membrii consiliului principelui, *amici*, dobândesc titlul oficial de „consilieri”, *consiliarii*, şi constituie un personal politic stabil. Şeful finanţelor imperiale, anterior calificat ca *procurator a rationibus*, primeşte titlul de *rationalis* şi este *tricenarius*, adică retribuit anual cu 300.000 de sesterţi. Are în subordine un „procurator pentru cele mai importante acte contabile”, *procurator summarum rationum*, care primeşte un salariu de 200.000 de sesterţi. Pe de altă parte, nu a putut face plăcere multor senatori măsura lui Marcus Aurelius, care a revenit la acapararea gestionării Italiei de către puterea imperială, iniţiată de Hadrian. Italia a fost divizată în cinci mari circumscripţii. Roma şi districtul urban întins dincolo de Capitală pe o rază de 150 de km se află sub oblăduirea prefectului Romei, dotat cu drept de coerciţie şi de jurisdicţie. Se adaugă însă alte patru circumscripţii, cele ale lui Hadrian, plasate sub controlul unor veritabili guvernatori. Ei nu mai sunt consulari, ci *iuridici*, foşti pretori, cu puteri mai mici decât consularii lui Hadrian. Se dădea astfel o satisfacţie aproape iluzorie senatorilor. Cu siguranţă, diverse măsuri legislative conotau o factură prosenatorială. *Dar ele nu diminuau un autoritarism, de fapt augmentat sub Marcus Aurelius*.

Desigur, împăratul-filosof a fost un scrupulos în materie de justiţie. Calendarul împărţirii dreptăţii a fost mărit până la 230 de zile pe an. Adesea împăratul prezida personal tribunalele, unde se afla în joc viaţa acuzatului. A fost moderată fiscalitatea, sporită asistenţa acordată celor săraci, reglementată mai strict aprovizionarea Romei, uşurate poverile ce apăsau pe umerii decurionilor, reduse simţitor cheltuielile publice, impuse de organizarea luptelor dintre gladiatori şi de alte spectacole; s-a statornicit o stare civilă a locuitorilor Imperiului şi a copiilor acestora, au fost înlesnite eliberările de sclavi. Unii sclavi nedreptăţiţi cu prilejul eliberării pot chiar să intenteze procese stăpânilor. Sclavii sunt protejaţi împotriva abuzurilor comise de stăpânii lor, iar condiţia lor socială rezultă ameliorată. Totuşi nu s-a acţionat, în această privinţă, în temeiul ideilor. Filosofice, ci

al unui evident pragmatism. Instituţiile tradiţionale nu sunt perturbate, ci mai temeinic orânduite, desigur sub controlul imperial. Fără îndoială, birocraţia imperială a continuat să progreseze. Marcus Aurelius a creat optsprezece noi posturi procuratoriene şi a adăugat înalţilor funcţionari senatoriali adjuncţi cavaleri.

În februarie 169, Lucius Verus a decedat Marcus Aurelius a devenit suveran unic, însă ulterior a procedat la o nouă împărţire a puterii imperiale. Copilul Lucius Aurelius Commodus, primul fiu al principelui, este proclamat *Caesar*, în 166 d.Hr., cu prilejul triumfului partie. Avea numai cinci ani. Era oare aceasta o măsură tradiţională şi de inspiraţie stoică? Despotismul îşi revela adevărata înfăţişare. Iar, în 176 d.Hr., când acelaşi Commodus nu avea decât cincisprezece ani, poate şi speriat de uzurparea încercată în 175 de către Avidius Cassius, Marcus Aurelius îi conferă puterea tribuniciană, titlul de *pater patriae*, pentru ca, în anul următor, adică în 177 d.Hr., Commodus să primească un prim consulat şi chiar, la 27 noiembrie, o asociere în regulă la Principat, ca *imperator* şi *augustus*. Se încearcă, în chip absurd, scuzarea acestei politici ostentativ şi aproape stupid dinastice, aplicate de Marcus Aurelius. Se invocă afecţiunea reliefată de Marcus Aurelius pentru un fiu care, poate, nici nu era al său, ci rezultatul unul adulter. Se evocă de asemenea presiunea exercitată de către Faustina, în favoarea lui Commodus. Cu toate acestea Faustina II decedase în 175. De moarte naturală ori „aranjată” ca atare din pricina implicării sale masive în dizidenţa lui Avidius Cassius? Cu sau fără ştirea tolerantului împărat-filosof? Se opinează de asemenea că Marcus Aurelius nu a preferat lui Commodus pe unul dintre ginerii săi, mult mai destoinici, ca să evite un război civil, pe care l-ar fi putut provoca impetuosul Commodus şi partizanii acestuia, de multă vreme deprinşi cu ereditatea puterii imperiale. Efectiv principiul adoptării celui mai bun senator nu mai avea decât o valoare doctrinar-ideologico-propagandistică. De fapt, Principatul se convertise în monarhie autoritară consolidată. În legătură cu dificile campanii în Orient, se situează rebeliunea şi

tentativa de uzurpare a puterii imperiale romane, întreprinsă de către Avidius Cassius. Gaius Avidius Cassius, mai sus menţionat, era fiu al lui Avidius Heliodorus, probabil descendent al regelui Antiochos IV al Commagenei. Avidius Heliodorus fusese cavaler, între altele prefect al Egiptului între 137 şi 142 d.Hr. Născut spre 120 d.Hr., Avidius Cassius intrase în ordinul senatorial, fusese quaestor în 154 d.Hr., pretor ulterior, consul după 161 şi comandant valoros de trupe romane în timpul lungului război partie. Ajunsese guvernator al Siriei, în 166, ca apoi, în 168, să primească comandamentul forţelor romane din întreg Orientul şi deci un *imperium maius*, pe aceste meleaguri. Repurtase victorii strălucite asupra Arsacizilor. Cum remarcă Yves Roman, regionalizarea armatei purta şi asupra cadrelor ei de comandă cele mai importante. În aprilie 175 d.Hr., Avidius Cassius se revoltă împotriva lui Marcus Aurelius şi determină trupele sale să-l proclame împărat. Se pare că totul a pornit de la Faustina, aflată împreună cu soţul său la Sirmium.

Se temea că acesta, bolnav, va muri şi voia să asigure viitorul său şi al lui Commodus, încă adolescent în mesaje expediate lui Avidius Cassius, ea l-a anunţat iniţial că Marcus Aurelius era bolnav şi ulterior că decedase (DC, 71, 16). I-a propus să-l ia ca soţ şi să-l adopte pe Commodus. A crezut oare cu adevărat Avidius Cassius că împăratul murise? în orice caz uzurparea a continuat şi după ce ştirea morţii principelui fusese infirmată. Avidius Cassius a dobândit sprijinul întregului Orient, inclusiv al prefectului Egiptului, Gaius Calvisius Staţianus. Numai trupele din Cappadocia, comandate de către Publius Martius Verus, au rămas fidele lui Marcus Aurelius. Acesta din urmă şi-a îmbărbătat, printr-o cuvântare înflăcărată, soldaţii (DC, 71, 26). Panica se răspândise la Roma, unde aprovizionarea cu grâne din Egipt era blocată. Marcus Aurelius l-a chemat pe Commodus la Sirmium, unde adolescentul, la 7 iulie, a îmbrăcat toga virilă. Împăratul s-a pregătit să pornească spre Orient şi să lupte. Dar subofiţerii lui Avidius Cassius l-au ucis pe uzurpator în august 175 şi au adus capul rebelului

lui Marcus Aurelius, care a refuzat să-l privească. Aventura lui Avidius Cassius a durat numai trei-patru luni.

Totuşi această uzurpare eşuată a constituit un fenomen grav. De aproape un secol, legiunile din provincii nu se mai revoltaseră împotriva puterii centrale. Din 69 d.Hr., nimeni nu mai cutezase să se proclame împărat împotriva principelui legitim. Se anunţau grave asemenea insurecţii militare şi uzurpări, care vor surveni la mai puţin de două decenii ulterior şi îndeosebi în secolul următor. Legendele monedelor emise în acest timp oglindesc sporirea ponderii politice a armatei. Ele exaltă „virtutea”, „vitejia” împăratului, *VIRTVS*, „concordia armatei”, *CONCORDIA EXERCITVS*, „lealitatea” acesteia, *FIDES*. O legendă *ca RELIGIO AVGVSTI* ilustrează pasiunile religioase ale lui Marcus Aurelius. Împăratul-filosof conferea cinstiri notabile zeilor tradiţionali, naţionali, ca Jupiter, Marte şi Minerva, mai cu seamă după ce pesta adusă din Orient a făcut pretutindeni ravagii. Totodată Marcus Aurelius s-a învederat receptiv la diverse superstiţii şi la culte religioase exotice. Probabil în vara anului 173 d.Hr., armata imperială a fost salvată de la sete datorită miracolului ploii, atribuit taumaturgului egiptean Harriouphis, care implorase ajutorul zeului egiptean Thot-Shou, invocat de romani ca Hermes Aerios. Marcus Aurelius nu a fost ostil decât creştinisntului în plină ascensiune. El a a tolerat şi chiar încurajat persecutări localizate ale creştinilor, la care ne vom referi în alt subcapitol.

Apărarea dificilă a Imperiului, necontenit pusă sub semnul incertitudinii; nu a afectat numai sectorul partico-oriental. Ea s-a manifestat ca mult mai anevoioasă în nord, în zăgăzuirea îndelungată, aproape permanentă, a atacurilor masive întreprinse de seminţiile din *Barbaricum*. O mare confederaţie barbară străpunge un *limes* considerat inexpugnabil şi năvăleşte până în valea Padului. Liznej-ul nu s-a vădit mai eficient ca sistem defensiv decât linia Maginot, în 1940! De trei sute de ani nu se mai întâmplase o asemenea invadare a zonelor deda sudul Alpilor. Nici sistemul defensiv creat la est de Aquíleia şi definit ca un

„cordon militar al Italiei şi al Alpilor”, *praetentura Italiae et Alpium*, nu s-a vădit eficace. Vom vedea în alt subcapitol detaliile. Încât paşnicul împărat-filosof a fost nevoit, preţ de mai bine de zece ani, să se afle pe picior de război, să comande personal contraofensivele romane. Raidurile barbare au zguduit din temelii apărarea şi mai ales climatul mental de siguranţă, de calm, estimat anterior ca veşnic, al locuitorilor Imperiului. În cele din urmă, poate convins de statul său major, Marcus

Aurelius a hotărât să revină la strategia militară expansionistă, ofensivă, a lui Traian. El a plănuit deplasarea frontierei spre nord, anexarea unor noi segmente din Germania liberă şi în special a Boemiei şi Moraviei, alcătuirea unui nou meterez al Imperiului, întemeiat pe avanposturi înaintate simţitor spre nord. În acest scop, au fost înfiinţate două noi legiuni în Rhaetia şi în Noricum. Însă ciuma a sfârşit prin a-l contagia şi pe împărat. A murit la Vindobona (actualmente Wien sau Viena austriacă), la 17 martie 180, după ce recomandase lui Commodus să continue războiul, să rezolve, prin victorie, problema germană, să anihileze pentru totdeauna primejdia invaziei din nord a Barbarilor, care periclitau soarta Italiei. Dacă nu cumva Marcus Aurelius, care ostenise excesiv pe diverse câmpuri de luptă şi care, astfel cum am reliefat, avea o sănătate şubredă, a murit de epuizare. Leucemie? Anemie pernicioasă? în pofida ezitărilor sale, pendulărilor între soluţii diverse, tribulaţiilor înfruntate, neşansei care urmărise Principatul său, a lăsat succesorului său moştenire o doctrină universalizantă a suveranului, o monarhie ce se voia unificatoare şi centralizată6.

Commodus (*180 – 192* d.Hr.)

Prin urmare, Marcus Aurelius a încredinţat Principatul fiului său sau celui pe care îl considera ca atare şi îl crescuse pentru preluarea Imperiului. Emerge aşadar o slăbiciune condamnabilă, poate totuşi determinată de presiunea tiparelor eredităţii antonine. Pentru Antonini, desemnarea succesorului constituia o alegere. Divină, căci, în ultimă instanţă, zeii indicau viitorul suveran. Se legitima astfel

orice desemnare la puterea imperială. Se ajunsese la o teologie a victoriei, care ar fi dat seama de bunăvoinţadivinităţilor. Totuşi Commodus, în pofida excelentei educaţii pe care o primise, în pofida unor veleităţi doctrinare, pe care le va asuma, în pofida exemplului oferit de tatăl său, a fost un debil mental şi un maniac primejdios, cum îl caracteriza Paul Petit. *Commodus a fost cel mai incapabil şi mai psihopat împărat pe care l-a avut Roma, cel puţin până în 235* d.Hr. Pentru că nu toţi psihopaţii sunt inteligenţi. În ultimă analiză, *Commodus nu a reprezentat decât o caricatură jalnică a lui Nero*. Gaius-Caligula, Nero, Domiţian fuseseră de asemenea psihopaţi şi animaţi de năzuinţa transformării Principatului în monarhie de factură greco-orientală, dar ei fuseseră intelectuali. Domiţian se învederase chiar a fi un destul de competent gestionar al statului. Dimpotrivă, Commodus s-a relevat incapabil, slab la minte, pasionat de cele mai brutale „sporturi" şi bolnav psihic. El a împins cezarita până la limite anterior necunoscute. Era schizoid, dar a alunecat foarte aproape de schizofrenia „clasică", totală. În plus, se născuse puţin după ce tatăl său devenise principe. Ca adevărat „porphyrogenet", fusese excesiv răsfăţat în copilărie, deprins cu trândăvia, desfrâul, cruzimea şi obsedat de o iluzorie substanţă divină a propriei persoane. Logosul său era slab dezvoltat faţă de un eros agitat de pulsiuni cumplite. Se dovedise incapabil să se autocenzureze, cum ar spune psihiatrii. De altfel, a devenit principe unic, repede confirmat de senat, la numai nouăsprezece ani. Doar Nero accedase la Principat mai tânăr decât Commodus. Orice tentativă de reabilitare a lui Commodus ni se pare cel puţin absurdă. Nu a atestat decât o singură calitate. Şi anume cea de a nu se fi amestecat serios în gestionarea provinciilor şi armatei, lăsată pe seama unor funcţionari, adesea competenţi. Ceea ce a evitat, pentru moment, o criză pregnantă, globală, a Imperiului. În schimb, a decimat fără cruţare propria familie, senatul, anturajul său, „clasa politică". Pe scurt, s-a comportat ca un despot, lui tiran, parcă „fotocopiat", cum se procedează acum, după portretul-robot al acelui *tyrannus* de mult timp alcătuit

Exaltarea mistică delirantă se însera în această fizionomie spirituală a lui Commodus.

În *formula* imperială a fost numit *Imperator Caesar Lucius Aelius Aurelius Commodus Augustus*, fiu al împăratului *Antoninus Augustus*, părinte al patriei etc. (*CJL.*, 6, 1023). Pe parcursul „domniei”, Commodus, megaloman, sub impactul cezaritei schizoide şi al ideilor despotice, favorabile eliminării totale a ambiguităţilor prudente lăsate moştenite de August, a înserat în titulatura sa o cascadă de epitete exorbitante: „fericit”, *felix*, „pios”, *pius* „neînvins”, *inuictus*, „amazonic”, „heracleian”, *heracleus*, „biruitor total”, *exsuperatorius*. La aceste epitete, parţial fanteziste şi menite a-i echivala „domnia” cu o nouă „vârstă de aur”, *aurea actas*, se adăugau altele, ilustrative pentru victorii reale ori imaginare. Epitetul de *pius* a fost asumat în 183, iar cel de *felix* în 185. Commodus a început prin a ignora exortaţia finală a lui Marcus Aurelius de a continua operaţiile militare şi expansiunea în *Barbaricum*. În ciuda faptului că acest sfat era susţinut de o parte din statul său major. Încât s-a grăbit să încheie o pace de compromis cu marcomanii şi coaliţia barbară. Condiţiile pactului, *foedus*, prevedeau restituirea prizonierilor şi a prăzn de război, relaţii comerciale reglementate, obligaţia pentru Barbari de a livra grâne Imperiului, poate şi o zonă tampon între Imperiu şi ei. De asemenea Barbarii urmau să furnizeze Romei contingente de auxiliari. Spre sfârşitul Principatului său, Commodus a renunţat la livrările de grâne şi a acordat căpeteniilor marcomane subsidii în aur. Au fost totodată definitiv părăsite capetele de pod fortificate de la nordul Dunării, dar au fost consolidate cele din Pannonia. Este adevărat că operaţiile militare romane epuizaseră forţele militare imperiale şi că „domnia” lui Commodus a comportat o pace relativă la frontierele Imperiului; bine venită după gravele perturbări şi invazii barbare din vremea Principatului lui Marcus Aurelius.

Puţin preocupat, încă de la început, de administrarea Imperiului, Commodus, întors la Roma, şi-a celebrat „virtutea”, *Virtus*, în întrecerile din amfiteatre şi a început să-şi manifeste pasiunea pentru cultul lui Hercule. Gestiunea

Imperiului a revenit iniţial consilierilor lui Marcus Aurelius, prin excelenţă cumnaţilor săi, care susţinuseră necondiţionat accesul său la Principat Adică lui Tiberius Claudius Pompeianus, general performant, căsătorit cu Lucilla Augusta, văduva lui Lucius Verus, însă şi lui Marcus Petronius Sura, Marcus Antistius Burrus, consuli în 182 şi 181, ca şi prefectului pretoriului, Tarruntenius Patemus. Cu toate acestea excesele mistico-sportivo-teocratice ale lui Commodus au prilejuit o primă conspiraţie, în 182 d.Hr., pusă la cale chiar de sora împăratului, Lucilla, printre altele şocată de pretenţiile monarhice ale noii *augusta*, Bruttia Crispina, soţia lui Commodus. Reprimarea conspiraţiei s-a manifestat ca deosebit de brutală. Lucilla a fost lichidată de propriul frate, în timp ce prefectul Patemus a avut aceeaşi soartă. A urmat o dezlănţuire exacerbată a veleităţilor despotice ale lui Commodus, care a continuat să încredinţeze frânele gestiunii altor acoliţi. Fostul coleg al lui Patemus, prefectul Tigidius Perennis, a asumat puteri excepţionale. În condiţiile în care survenise nu numai o ruptură adâncă între Commodus şi propria familie, ci şi o falie în relaţiile principelui cu diverse clanuri senatoriale. Commodus se decide să se sprijine pe ordinul ecvestru, sortit să acapareze funcţia publică, împotriva celui senatorial.

Tigidius Perennis era un om politic şi un militar energic, privilegiat de forţele militare de la Dunăre şi de pretorieni. A întreprins operaţii militare încununate de succes în Dacia, Mauretania şi în Britannia. Era însă lacom şi intrigant. Obţine pentru prefectura pretoriului competenţe excepţionale, care îl convertesc în adevărat vice-împărat. Comanda unor legiuni este luată senatorilor pentru a fi încredinţătă anumitor cavaleri. Suprimarea arendării perceperii taxelor vamale prilejuieşte noi procuratele, pe când piramida posturilor de procuratori este riguros ierarhizată. Sunt minuţios structurate funcţiile administrative şi juridice ale prefecţilor. Consiliul principelui este dominat de cavaleri, iar *consiliarii*, proveniţi din ordinul ecvestru, sunt minuţios împărţiţi în categorii strict

determinate, în funcţie de retribuţiile băneşti, care le revin. Însă, în 185 d.Hr., este eliminat şi Perennis, victimă a manevrelor sordide ale unui nou favorit, şambelanul Marcus Aurelius Cleander, omul forte al regimului, până în 189, şi nemulţumirii reliefate de armata din Britannia. Cleander era un fost sclav frigian, pătruns foarte tânăr în palatul imperial, unde îl eliberase Marcus Aurelius. Dobândise înlăturarea predecesorului său Saoteros ca şambelan, *cubicularius*, calitatea de cavaler şi o influenţă politică extravagantă. Se dezvoltă la curte preponderenţa liberţilor, ca pe vremea lui Claudiu şi a lui Nero. Chiar soţia împăratului, Bruttia Crispina, a fost exilată şi ulterior executată. Personaje de marcă ale „clasei politice” au fost ucise ori constrânse să se sinucidă. Cleander vindea posturi oficiale, demnitatea de senator şi magistraturile: încât în 189 au fiinţat douăzeci şi cinci de consuli. Se succed în cascadă amantele împăratului, însă şi prefecţii pretoriului. În 189, prefectura pretoriului a fost acaparată de Cleander însuşi. Nu se mai întâmplase niciodată ca un libert să preia prefectura pretoriului. Doar sub Claudiu, în timpul reprimării Messalinei şi a lui Silius, libertul Narcissus o asumase pentru o singură zi, în condiţii excepţionale şi mai degrabă delegat la conducerea pretorienilor decât adevărat prefect. Scandalul a fost teribil şi a întors ordinul ecvestru împotriva Principatului lui Commodus. Prefectul annonei, Papirius Dionysus, aranjează o penurie alimentară, care provoacă răzvrătiri sângeroase, încât Cleander a fost obligat să le reprime brutal. Commodus, înspăimântat de reacţia mulţimii, s-a văzut constrâns să-l sacrifice şi să-l execute. În ultimii trei ani de Principat, influenţa politică a fost împărţită între amanta favorită a suveranului, Marcia, soţul ei, şambelanul Eclectus, şi noul prefect al pretorienilor, Aemilius Laetus. Ei au plasat în posturi-cheie fideli ai lor, proveniţi mai cu seamă din clanul african, ca Septimius Severus, legat al Pannoniei Superioare, şi fratele acestuia, Septimius Geta, guvernator în Dacii. În senat încep să prevaleze greco-orientalii şi africanoromani, care împreună însumează 60% din totalul membrilor curiei.

Pe de altă parte, Commodus începe să manifeste tendinţa de a interveni mai frecvent în gestionarea Imperiului. În special în virtutea unei exaltări mistice, extravagante şi prilejuitoare de o teroare sistematică în Roma. Ororile petrecute în Capitală nu afectau totuşi simţitor viaţa provinciilor. Fapt care explică de ce ele nu s-au ridicat împotriva lui Commodus şi pentru ce acest împărat a rezistat preţ de mai mult de treisprezece ani la cârma Imperiului. Birocraţia imperială funcţiona aproape normal. Posturi importante revin unor oameni ca Septimius Severus, Clodius Albinus, Pescennius Niger şi Helvidius Pertinax, viitori competitori la „purpura” imperială, în 193 d.Hr. Şi în anii următori. Continuă chiar la Roma politica urbanistică a Antoninilor. De menţionat templul dedicat lui Marcus Aurelius, încheierea foarte lentă a înălţării Columnei Aureliane, terme. În provincii este întreţinută infrastructura rutieră. În Africa, unde Commodus era relativ popular, se iau măsuri de protejare a colonilor împotriva abuzurilor gestionarilor domeniilor imperiale. Commodus era pasionat de practicarea şi promovarea religiilor orientale. Este cruţat doar creştinismul, persecutat sub Marcus Aurelius. De altfel este posibil ca Marcia să fi fost creştină. Nu sunt neglijate cultele oficiale, al lui Jupiter, al lui Apollo, şi se vehiculează referinţele la *Victoria*, „fericirea”, *Felicitas*, la Reînnoirea vremurilor”, *Renouatio temporum*. Dar şi cultele tradiţionale sunt integrate concepţiilor mistico-mitologice şi orientalizante ale lui Commodus. Jupiter, „supremul biruitor total”, *Summus exsuperantissimus*, este imaginat ca un Baal ori o divinitate astrală orientală, drept centrul unui sistem cosmic abundent în zeităţi orientale. Commodus a fost primul împărat roman iniţiat cu certitudine în misterele lui Mithra. De aceea şi adoptă epitetul de „neînvins”, *inuictus*, atribut al lui Mithra. În special Commodus se identifică, astfel cum am arătat, cu Hercule, care, în vremea respectivă, asuma o factură orientalizantă, ca magul ce suferise pentru mântuirea omenirii, ca justiţiar prin excelenţă. Commodus cere să fie recunoscut ca un *Hercules romanus*. Commodus pretinde a fi concomitent sacerdot al lui Hercule, zeu şi

suveran despotic, apostol al unei regalităţi magice. Îşi creează, pentru propriul său cult, un *flamen Herculaneus Commodianus*. Totul devine commodian chiar la Roma, concepută ca o colonie, ca o nouă cetate întemeiată de împărat: *Colonia Lucia Aurelia Noua Commodiana*. Vârsta de aur este commodiană, *saeculum aureum Commodianum*. Flota care transporta grâne la Roma este „botezată” *classis Commodiana Herculea*, armatele sunt commodiene. Chiar lunile anului sunt commodiene (DC, 72, 15 şi urm.).

Atlet desăvârşit (fusese, poate, conceput de Faustina cu un gladiator), Commodus, care se lăuda că a biruit de douăsprezece ori o mie de gladiatori, organiza fastuoase, costisitoare lupte în arenă, Unde combătea luptători şi ucidea, cu braţul său, fiare sălbatice. El credea că retrăieşte muncile lui Hercule şi se considera *Amazonius*, deoarece zeul său favorit învinsese amazoanele. Investea cu o conotaţie religioasă „vânătorile”, exaltate încă de Hadrian. Senatorii şi cavalerii erau constrânşi să asiste la performanţele sportive ale împăratului şi să-l aclame în cor (DC, 72, 20). Asemenea excese funambuleşti deveniseră insuportabile. Se adăugau dificultăţi financiare, poate nu atât de grave cum au crezut anumiţi cercetători. Proscripţiile şi confiscările de bunuri alimentaseră extravaganţele costisitoare ale principelui. În sfârşit, se pare că împăratul dement proiecta să sacrifice pe cei doi consuli desemnaţi, efectiv ucişi, după omorârea sa, la 1 ianuarie 193 d.Hr., când el ar fi trebuit să străbată Roma, în fruntea gladiatorilor săi, ca într-o procesiune rituală. De aceea Marcia, prefectul pretoriului şi Eclectus, au decis pe antrenorul lui Commodus, sclavul Narcissus, să-l sugrume în baie, în 31 decembrie. Cu mare greutate, Narcissus a putut să lichideze un bărbat încă tânăr şi foarte vânjos7.

Împăraţii crizei (*193 – 197* d.Hr.)

Principalii complotişti, prefectul. Laetus şi şambelanul greco-egiptean Eclectus, se gândiseră la succesiunea tiranului. Ei înlăturaseră orice considerente de ordin dinastic şi au hotărât pretorienii, în schimbul unui *donatiuum* de 300 de denari, să-l aclame ca *imperator* pe

prefectul Romei, *Publius Heluius Pertinax*, repede confirmat de senat, pe care îl impresionau declaraţiile tradiţionaliste ale noului suveran. Desigur, s-a votat şi „condamnarea memoriei”, *damnatio memoriae*, a tiranului Commodus. Dat fiind originea modestă a lui Pertinax, accesul lui la Principat constituia un semn al vremurilor. Pertinax avea şaizeci şi şase de ani.

Ligur de obârşie, Publius Helvius Pertinax, era fiul unui libert, îmbogăţit prin comerţ, ca un Trimalchio al secolului al II-lea d.Hr. Iar Pertinax însuşi parcă aminteşte de acei copii de liberţi inculţi, cărora aceştia, în *Satyricon*, declară că le-au asigurat educaţie aleasă şi condiţie socială mulţumitoare. Principele Pertinax începuse ca profesor, *grammaticus*, dar ulterior parcursese o strălucită carieră militară şi ecvestră, începută prin exercitarea funcţiei de prefect de cohortă în Siria. Asumase toate „miliţiile ecvestre” şi mai multe procuratele corelate domeniului militar. Marcus Aurelius, care îl aprecia în mod deosebit, l-a introdus în senat, prin adlecţie, în rândurile foştilor pretori. Pertinax a fost consul prima oară în 175 d.Hr., ca, în continuare, să devină succesiv guvernator al Moesiei Superioare, delegat al împăratului în Orient, guvernator al Moesiei Inferioare, al celor trei Dacii şi al Siriei. Fără îndoială, relaţiile lui Pertinax cu Marcus Aurelius au contat în momentul desemnării lui ca împărat în 192 d.Hr. După o anumită dizgraţiere, la începutul Principatului lui Commodus, Pertinax a primit misiuni importante în Britannia şi în Africa, unde a fost proconsul. A asumat apoi prefectura Romei şi un consulat *Ordinarius*, în calitate de coleg al lui Commodus, la 1 ianuarie 192. Se bucura de o popularitate remarcabilă în rândurile armatei şi populaţiei Romei, Pertinax era considerat im ales al zeilor. Yves Roman şi Jean-Pierre Martin constată însă mutaţiile mentalităţilor: sub Republică şi la începutul Imperiului, un senator nici nu ar fi acceptat să ia masa cu un libert ori cu un fiu de libert, exceptând împrejurări excepţionale! Econom, Pertinax a încercat să redreseze finanţele şi să revigoreze măsuri ale lui Hadrian de protejare a agriculturii. A rechemat de asemenea la Roma exilaţii. A provocat însă

nemulţumiri, mai ales printre pretorieni, ostili măsurilor de austeritate economică, şi intrigi, urzite de prefectul Laetus.

Încât la 28 martie 193, după un Principat care nu a durat decât 87 de zile, Pertinax a fost masacrat de anumiţi pretorieni, în pofida unei cuvântări elevate, pe care i-o atribuie Herodian (2, 5, 6 – 8). Temându-se de reacţia populaţiei, pretorienii s-au închis în tabăra lor. Nu numai că nu s-a produs nicio reacţie, dar lângă zidul castrului pretorian s-au prezentat postulanţi la Principat, care cerşeau „purpura imperială”, fireşte contra cost S-a desfăşurat o adevărată Heitaţie a Principatului, la care au participat Sulpicianus, socrul lui Pertinax, şi bogatul senator Didius Iuhanus, care a câştigat, întrucât a oferit un *donatiuum* de 6.250 de denari pe cap de pretorian. Un asemenea eveniment ruşinos, sordid, nu se mai petrecuse niciodată în istoria Romei. Au fost indignate Roma, provinciile, de altfel obosite de succesiunea loviturilor de stat. Soldaţii din legiuni se săturaseră de imixtiunea pretorienilor în desemnarea principnlor, care reîncepuse după o pauză de un secol. Îi dezgustau în special venalitatea şi insolenţa acestora. Senatul a trebuit totuşi să accepte proclamarea ca principe a lui *Marcus Seuerus Didius Iulianus*, în vârstă de şaizeci de ani, rudă a juristului Salvius Iulianus şi fost guvernator-legat imperial, sub Marcus Aurelius, şi proconsul al Africii, sub Commodus.

Reacţia legiunilor a fost deosebit de violentă. La 9 aprüie, trupele din zona danubiană, care duceau greul războaielor împotriva Barbarilor, au aclamat ca *imperator* pe comandantul legiunilor din Pannonia Superioară, Lucius Septimius Severus. Opţiunea lor a fost împărtăşită atât de forţele romane din Moesii, cât şi de cele din Germanii. Dar armata din Orient îşi avea propriile ambiţii, care triumfaseră în 69 d.Hr. Aproape simultan legiunile din Siria au aclamat ca *imperator* pe legatul-guvernator al provinciei, Gaius Iustus Pescennius Niger, de asemenea miutar competent Niger a fost susţinut de cetăţi bogate, ca Antiochia, însă şi de părţi, armeni şi de diverse căpetenii asiatice. Avea partizani de asemenea la Roma. În sfârşit, Clodius Albinus

era preconizat ca împărat de armata din Britannia, pe care o comanda. Cu toate acestea, din competiţie a câştigat Septimius Severus, mai aproape de Italia decât ceilalţi şi capabil de o prestaţie mai energică, mai eficace. *În orice caz s-a reeditat criza din 68 – 69* d.Hr., *la proporţii mai mari*. O asemenea criză fusese evitată în 97 d.Hr., dar acum a durat patru ani, fiind deci mai lungă decât cea din secolul I d.Hr.

Septimius Severus a pornit imediat, în marş forţat, spre Roma, de la Camuntum (actualmente Petronnel, în Austria). Septimius Severus era de asemenea considerat ales al zeilor. În Africa şi în 175, un astrolog îi prezisese un destin imperial. În 186, când era guvernator-legat imperial în Gallii, şi-a ales soţia, Iulia Doamna, în funcţie de un horoscop care prevedea că aceasta se va căsători cu un Rege”. Iulia Doamna, cunoscută de Septimius Severus în Siria, era fiica marelui sacerdot din Emessa, unde cândva domniseră strămoşii acestuia. A fost evenimentul cardinal al vieţii lui Septimius Severus. Didius Iulianus era susţinut doar de o parte dintre pretorieni, totdeauna dispuşi să schimbe împăratul, întrucât o nouă „domnie” aducea un nou donativ. De altfel pretorienii practicau tot felul de traficuri ilicite. În drum, Septimius Severus a fost primit de delegaţii senatului, cărora le-a făcut promisiuni atrăgătoare. În 28 mai 193, el a ocupat Roma fără să întâmpine rezistenţă. Pe 1 iunie, Didius Iulianus a fost masacrat de unul dintre soldaţii săi. Senatul, unde Septimius Severus era sprijinit de clanul african, s-a grăbit să-l investească principe. În cadrul unei ceremonii somptuoase, Pertinax a fost divinizat. Septimius Severus i-a rostit elogiul şi i-a adoptat *cognomen-ul*. Concomitent, el a dizolvat garda pretoriană de sorginte italică. A înfiinţat o nouă gardă pretoriană, alcătuită tot din 10.000 de soldaţi. Totuşi cohortele regrupează de acum înainte nu 500, ci 1.000 de militari. Noii pretorieni sunt recrutaţi printre cei mai performanţi militari ai legiunilor, în special ai celor danubiene. Privilegiul italicilor este abolit (DC, 75, 2, 1 – 6). Spre a împiedica decantarea secesiunii militare din Britannia, Septimius Severus a conferit titlul de *Caesar* lui Clodius Albinus. În 193 – 194, războiul civil s-a mutat în

Orient, unde Bizanţul a fost asediat de trupele severiene. La Cyzic (193 d.Hr.), Niceea şi Issos (194), ele au zdrobit forţele lui Pescennius Niger. Antiochia este prădată, grav penalizată, iar Peşcennius Niger, capturat, este decapitat. În 195 d.Hr., capitulează şi Bizanţul. Între timp Clodius Albinus începuse să se enerveze. Era cezar din 193 şi consul, împreună cu Septimius Severus, în 194 d.Hr. Însă acesta din urmă îi refuzase conferirea unui *imperium* şi a puterii tribuniciene. Încât în 9 ianuarie 196 d.Hr., Septimius Decimus Clodius Albinus este proclamat de legiunile din Britannia *imperator* şi *augustus*. Intervenea astfel o nouă dizidenţă. Clodius Albinus era şi el afro-roman, născut la Hadrumetum, în Africa proconsulară şi într-o familie senatorială. Era un om blând şi cultivat, susţinut, la Roma, nu numai de o parte din clanul african, ci şi de alţi senatori. Tocmai senatorii afro-romani, ca şi necesităţi militare tactice îl determinaseră pe Septimius Severus să-l instaleze *Caesar* pe Clodius Albinus. Pe Clodius Albinus îl sprijineau şi elitele romane din Hispanii şi din Gallii. Riposta lui Septimius Severus nu s-a lăsat aşteptată. În aprilie 196 d.Hr., el declară *Caesar* pe fiul său Bassianus (numit astfel după bunicul din partea mamei, Iulius Bassianus), viitorul Caracalla, sub numele cândva al lui Marcus Aurelius, adică Marcus Aurelius Antoninus. Într-adevăr, cum am semnalat mai sus, Septimius Severùs a organizat o stranie ceremonie postumă de adoptare a sa ca fiu al lui Marcus Aurelius şi ca frate al lui Commodus. Pretindea astfel fie să continue, să prelungească dinastia antonină, fie să făurească o a doua dinastie antonină. Clodius Albinus debarcase în Gallii şi îşi stabilise cartierul la Lugdunum. Tocmai aici, la nord de Lyon-ul actual, îl vor ataca forţele lui Septimius Severus.

Bătălia, desfăşurată la 19 februarie 197 d.Hr., a fost crâncenă şi, un timp, nedecisă. Până la urmă Clodius Albinus a fost înfrânt şi ucis. Represiunea, ordonată de biruitor, a fost cumplită. Ca şi Antiochia şi Bizanţul, Lugdunum a fost jefuit, incendiat şi aspru penalizat Pretutindeni în Occident, partizanii competitorului au fost executaţi şi, în Gallii şi în Hispanii, s-a procedat la importante confiscări de averi. Nici

senatul Romei nu a fost cruţat Au fost urmăriţi injustiţie 64 de senatori, dintre care 29 au fost executaţi. În pofida jurământului iniţial al lui Septimius Severus de a nu ucide senatori. Parcă revenea teroarea lui Commodus. De altfel senatul a fost forţat să reabiliteze şi chiar să divinizeze pe Commodus, acum „frate” al împăratului prin adopţie. S-a creat chiar o genealogie fictivă, care transforma Severii în descendenţi ai lui Nerva şi ai altor Antonini (*I.L.S.*, 420; 422; 431; 446; 448 – 449). În senat au fost introduşi acoliţi ai Severilor. De altfel, în 28 ianuarie 198, când se celebra marea victorie repurtată asupra părţilor, noul Marcus Aurelius Antoninus-Caracalla a devenit *Augustus*, iar fratele lui, Publius Septimius Geta, *Caesar*. Într-o atmosferă de represiuni, de întărire pronunţată a unui autoritarism imperial despotic, se încheia criza consecutivă lichidării lui Commodus şi se instaura puterea Severilor8.

Septimius Severus (*193 – 211* d.Hr.)

Se născuse la Lepcis Magna, în Tripolitania, adică în Libia actuală, în 146 d.Hr., într-o familie care avea în vene sânge punic. Se pare chiar că vorbea latineşte cu accent provincialo-punic. Totuşi se exagerează enorm când se afirmă că accesul său la Principat ilustra revanşa lui Hannibal. Şi chiar atunci când se pretinde că, spre deosebire de împăraţii hispano-romani, ca Traian şi Hadrian, el nu descindea din colonizatori, ci din colonizaţi. Nu numai că el se considera roman, însă familia sa era de rang ecvestru şi totodată număra, în rândurile sale, mai mulţi senatori romani. Primise o educaţie aleasă, focalizată pe retorică, arte liberale şi religioase, mai ales pe drept, studiate în provincie, dar şi la Roma. Ocrotit de un unchi al său, obţinuse accesul la ordinul senatorial, sub Marcus Aurelius. Pretor în 178, în 180 el comandă legiunea a IV-a Scythica în Siria. Era foarte dinamic, mărunt de statură (precum cei mai mulţi dictatori), slab, brunet, cu părul creţ.

Perennis îi „asigurase” o semidizgraţie, însă ajunsese ulterior consul suffect în 190 d.Hr. Şi guvernator, cum am remarcat, al Pannoniei Superioare. Eliminarea rivalilor săi la Principat atestă calităţi de militar performant, om al

deciziilor şi acţiunilor rapide. Dar totuşi Septimius Severus a fost în special jurist şi administrator. Paul Petit considera că trei factori au marcat conduita sa ca împărat: influenţa Africii natale, cea a Siriei soţiei sale, deosebit de pregnantă, şi cea a armatelor, îndeosebi a celei danubiene, care va promova, în veacul următor, numeroşi împăraţi. În anturajul său, se reliefează militari capabili, precum cei ce îl ajutaseră să înfrângă legiunile din Orient, adică Lucius Marius Maximus şi Tiberius Claudius Candidus. Dacă numai o parte din clanul politic african l-a susţinut, după 194 d.Hr., Septimius Severus a beneficiat de suportul eficace al celui oriental. S-a contabilizat că dintre cei 76 titlulari, cunoscuţi de noi, ai principalelor prefecturi imperiale, 35 simt afro-romani, faţă de numai 19 italici. Afectat, cu siguranţă, de cezarită, Septimius Severus nu s-a manifestat totuşi ca un psihopat. A atestat mai degrabă capacitatea de a exploata scrupulos şi sistematic oportunităţile ce i se ofereau, o voinţă de fier, o dorinţă de a consolida puterea, în dispreţul tradiţiilor augusteice şi în interesul său şi al familiei sale. Printre suporterii şi acoliţii lui Septimius Severus se distingea şi Alexianus, soţul cumnatei sale, Iulia Maesa.

În fapt, Septimius Severus s-a comportat ca un reformator. Cu toate că ţintele reformelor sale trebuie căutate în amplificarea despotismului, în militarizarea puterii centrale, ca şi în expansiunea dimensiunii juridice a cârmuirii Principatului. În multe privinţe decisivă s-a manifestat influenţa stăruitoare a Iuliei Doamna, o Agrippină încă mai energică şi, neîndoielnic, orientalizantă. Iulia Doamna este o femeie „castratoare”, extrem de inteligentă şi de cultivată, mondenă desăvârşită. Virtuţile vechii matroane romane, inclusiv fidelitatea conjugală, nu făceau parte dintre calităţile sale. Era foarte ambiţioasă, dornică nu numai să se amestece în viaţa politică, în gestionarea Imperiului, ci să le dirijeze.

S-a erijat în protectoarea culturii Imperiului, mai ales elenizant. S-a străduit să asigure regimului politic, de factură militarist-juridică, a soţului său suport intelectual. Pasionată de viaţa „saloanelor literare”, şi-a alcătuit un

puternic cerc cultural-politic, dominat de intelectuali de sorginte greco-orientală. Inventarul adepţilor acestui *circulus* rămâne deschis şi supus controverselor. În orice caz se pare că l-au frecventat jurişti latinofoni ca Papinian, Ulpian, Paulus, istoricul elenofon Cassius Dio, Philostrat, biograful Cristului păgân Apollonios din Tyana, medicii Galenus şi Sammonicus, poetul Oppianus, erudiţi ca Antipater din Hierapolis, Claudius Aelianus, Diogenes Laertius, poate Athenaios, Apollonios din Atena, Hermocrates din Smyrna, Alexandru din Aphrodisia. Pe scurt, toată floarea intelectualităţii greco-latine a timpului frecventa curtea imperială şi cercul Iuliei Doamna.

De altfel Iulia Doamna devine încă din 193 d.Hr. Augustă: îşi însoţeşte soţul pretutindeni, este asimilată mai multor zeităţi, ca Ceres, Iunona, Diana, Venus etc., însă favorizează insistent religiile orientale, în special cea *a* lui Serapis. Familia imperială a Severilor, a celei de a doua dinastii antonine, este tot mai frecvent definită ca o „casă divină”, *domus diuina*.

Desigur însă că strategia politică reformist-despotică a lui Septimius Severus nu se explică în principal prin influenţa exercitată de către Iulia Doamna. De altfel exaltarea familiei împăratului este asociată celebrării întoarcerii păcii. Se organizează diverse spectacole, în special în 204 d.Hr. Consolidarea Principatului severian îi îngăduie acestuia să reziste crizei deschise în 205 d.Hr. De către dizgraţierea lui Plautianus, prefect al pretorienilor, afro-roman, rudă a împăratului, socru al viitorului Caracalla. Gaius Fulvius Plautianus devenise patrician, era animat de exorbitante ambiţii politice, încât intrase în conflict cu Caracalla, care determină lichidarea fizică a socrului său. Moartea lui Plautianus a fost însoţită de o severă epurare a administraţiei statului. Îi succede ca prefect al pretorienilor un jurist reputat, Papinian, adică Aemilius Papinianus. *Într-adevăr, Principatul lui Septimius Severus echivalează cu domnia juriştilor şi a dreptului*. Juriştii se impun în anturajul împăratului. Sub impulsul lor şi al principelui însuşi, angrenajul birocratic al Imperiului se perfecţionează.

Trezoreria personală a împăratului, *res prinata*, este reorganizată la nivel central, ca şi la cel local. Ea se diferenţiază riguros de „patrimoniul”, *patrimonium*, ansamblul bunurilor puterii imperiale. Ca să se reziste cheltuielilor crescânde ale statului, în condiţiile în care efectivele sporite ale armatei pun la grea încercare bugetul, pe lângă confiscările averilor condamnaţilor politici, se recurge la devalorizare monetară. Denarul severian nu mai deţine decât o jumătate din valoarea celui din vremea lui Nero. Septimius Severus detestă aristocraţia senatorială şi o persecută. În contrapartidă, favorizează, prin diverse mijloace, municipalizarea în provincii. Cetăţile sunt pretutindeni încurajate. În Africa.

Cartagina, Utica şi Lepcis Magna dobândesc „dreptul italic”, *ius Italicum*, care le echivalează cu teritoriul peninsulei şi le asigură substanţiale avantaje fiscale. *Desigur, stimularea ordinului ecvestru se converteşte într-o prioritate a regimului politic severian*. La Roma, conducerea biroului *a memoria* este sustrasă liberţilor şi acordată cavalerilor. Aprovizionarea cu grâne a Romei şi Italiei este excelent organizată. La moartea sa, Septimius Severus lasă un enorm excedent de grâu. De altfel împăratul a petrecut puţin timp la Roma, îndeosebi între 204 şi 208 d.Hr. La trei luni după victoria de la Lugdunum, principele a luat calea Orientului, unde a rămas cinci ani. A luptat cu succes împotriva părţilor, pe urmele lui Traian. Septimius Severus, a inspectat, în scopuri militare, ca şi în vederea ameliorării gestionării provinciilor, Egiptul, Siria, Tracia, Moesia, Pannonia. Iar, în 208, Septimius Severus, s-a deplasat în Britannia, însoţit de Caracalla şi de celălalt fiu al său, Geta, devenit august în 209. Încât, între 209 şi 211, Imperiul a avut trei auguşti: Septimius Severus, Caracalla şi Geta. Septimius Severus era el însuşi adeptul unei mistici orientalizante fervente. Se implantează o cosmocraţie ostentativă. Propaganda imperială înlocuieşte pledoaria pentru virtute cu aceea pentru forţă. Adică pentru o forţă militară închipuită ca preponderent divină, mai degrabă conferită de zei decât câştigată prin eforturi morale.

Septimius Severus este figurat pe monede, îndeosebi între 197 şi 204 d.Hr., ca similar lui Serapis. Primele mărturii iconografice despre Septimius Severus nu ilustrează conotaţii ideologice. Trăsăturile principelui sunt energice, barba scurtă şi încreţită. O monedă emisă în 194 d.Hr., când Septimius Severus nu-şi consolidase Principatul şi urma să-l elimine pe Pescennius Niger, figurează pe Jupiter, ţinând sceptrul în mâna stângă şi întinzând globul, ca simbol al universului, cu mâna dreaptă. Septimius Severus este asociat zeului în această imagine. El ţine o lance răsturnată şi avansează braţul ca să susţină globul împreună cu Jupiter. În acest mod împăratul proclamă legitimitate puterii sale, recent dobândită, şi unui război care trebuia să se încheie cu o victorie. De altfel, alte monede, ulterior fabricate, reprezintă *Victoria* încununând pe Septimius Severus şi pe Caracalla. Începând din 195, portretele împăratului implică asemănări flagrante cu Antoninus Pius şi Marcus Aurelius. Căci suveranul este „fratele” lui Commodus. Ulterior, devine manifestă mimarea chipului atribuit lui Serapis. Buclele părului sunt îngrijite: unele cad pe frunte. Spre sfârşitul Principatului, împăratul începe să semene cu intelectualii din jurul Iuliei Doamna. În cursul „domniei” sale, mai cu seamă spre sfârşitul ei, Septimius Severus era neliniştit de caracterele viciate, prestaţiile reprobabile, modul de viaţă, ale fiilor săi, prin excelenţă ale lui Caracalla. Ultimul an al vieţii împăratului a fost marcat de luptele violente pentru influenţă, pentru putere, dintre partizanii lui Caracalla şi cei ai lui Geta.

Grav bolnav de gută, la 4 februarie 211, când avea şaizeci şi cinci de ani, Septimius Severus s-a stins la Eburacum (azi York), în Britannia. De fapt a murit un tiran, un despot implacabil, lipsit de scrupule, chiar dacă însufleţit de intenţii elogiabile, cel puţin în concepţia lui Septimius Severus. Un despot şi un dictator nu poate fi niciodată bun, „sănătos” din punct de vedere moral9.

Caracalla (*211 – 217* d.Hr.)

Septimius Severus fusese un despot foarte autoritar, nemilos, dar şi un bun gestionar al Imperiului. I-a luat locul

încă un psihopat Ceea ce a demonstrat hibele sistemului eredităţii, nestipulate din punct de vedere juridic. Apostolii principiului adoptării celui mai bun la succesiunea Imperiului, mai ales Pliniu cel lanăr şi Tacit, avuseseră dreptate. Însă în zadar. Regii „maudits" ai lui Druou nu au fost inventaţi în Evul Mediu. Ei au existat şi în antichitate. Tot în van Septimius Severus, care cunoştea defectele fiilor săi, a desemnat o conducere dublă, colegială, a Principatului. Principalul urmaş, cunoscut de noi sub numele de Caracalla, nu a fost totuşi un nătâng, precum Commodus. Commodus rezistase mai mulţi ani la cârma Imperiului pentru că beneficiase de prestigiul acumulat de alţi Antonini şi întrucât se cam pierduse obiceiul loviturilor de stat şi de palat

Marcus Aurelius Antoninus, numit la origine Bassianus, a fost supranumit *Caracalla* sau Caracallus, deoarece, în cursul lungilor şi inutilelor războaie pe care le-a purtat se deprinsese să îmbrace o haină lungă, un fel de sutană, până la călcâi, care avea şi o glugă, definită în latină prin termenul de *caracalla* ori *caracallis*. Din pricina climei, o purtau îndeobşte germanicii. Într-adevăr, era momentul confederării uniunilor tribale germanice. Denumirea de „alamani" însemna de fapt „toţi oamenii".

Caracalla era o caricatură de bărbat Avea un complex accentuat al lui Napoleon, dat fiind că era aproape un pitic, cu un cap monstruos, edificator ilustrat de busturile ce îl figurează. Născut în 188 d.Hr., a ajuns la Principat foarte tânăr, adică la vârsta de douăzeci şi trei de ani. Suferea de o paranoia exacerbată, de o megalomanie monstruoasă, prin care încerca să compenseze defectele fizice. Era pasionat de războaie, însă şi desfrânat. A pus capăt campaniei tatălui său din nordul Britanniei, menită să desăvârşească anexarea insulei, ca să ajungă mai iute la Roma şi să se hărăzească plăcerilor sale vicioase. Acest pitic admira soldaţii înalţi şi mai ales prestaţiile glorioase ale lui Alexandru, marele cuceritor macedonean, pe care încerca să-l imite (*Hist. Aug.*, *Carac.*, 2, 1 – 2). Crud şi pervers, îl detestase încă din copilărie pe fratele şi asociatul său la conducerea Imperiului,

augustul *Publius Septimius Geta Antoninus*, născut în 189 d.Hr. Caracalla l-a asasinat la Roma, în palatul imperial, în braţele Iuliei Doamna, mama lor, unde Geta se refugiase (*Hist. Aug.*, *Carac.*, 2, 4 – 5). Au fost imediat lichidaţi 20.000 de partizani ai lui Geta. Iulia Doamna, politiciană abilă şi ambiţioasă, a continuat să dea sfaturi lui Commodus, pe care adesea el nici nu le asculta.

De fapt, Caracalla se întorsese în grabă la Roma şi spre a-şi lichida rapid rivalii autentici ori imaginari. Astfel a fost omorât celebrul jurist şi prefect al pretorienilor, adică Papinian, sora lui Commodus şi eventuali pretendenţi la Principat, ca Pompeianus, nepotul de fiică al lui Marcus Aurelius, şi fiul împăratului Pertinax, numit şi el Helvius Pertinax. Se ştie că, deoarece Caracalla, stăpânit de cezarită exacerbată, acumula, în titulatura sa, pe lângă epitete grandomane, ca „pios”, *pius*, „norocos” sau „fericit”, *felix*, „cel mai bun”, *optimus*, „neînvins”, *inuictus* – acesta din urmă datorat şi frecventării taberelor militare, unde se propagau mithraismul şi cultele solare – şi altele, militare, ca *Parthicus*, *Arabiens*, *Germanicus*, *Alamanicus*, în cinstea anumitor victorii, Helvius Pertinax i-ar fi spus că, la lunga listă a epitetelor, ar trebui să adauge şi *Geticus Maximus*. Făcea astfel aluzie concomitent la uciderea lui Geta şi la germani, confundaţi pe atunci cu geţii (*Hist. Aug.*, *Carac.*, 10, 6). Practic, au fost decimate rândurile mediilor intelectuale şi senatoriale, acuzate de a plănui conspiraţii. Astfel au pierit eruditul Sammonicus Serenus şi guvernatorul Galliei narboneze, ucis îndată după sosirea lui Caracalla în Gallii (*Hist. Aug.*, *Carac.*, 4 – 5). Încât existau dificultăţi pentru ocuparea posturilor administrative importante. Caracalla s-a decis să reia o strategie expansionistă, numai parţial aplicată de părintele său. Astfel, dincolo de *limes-ul*

Rhaetiei a combătut cu succes pe alamani, în 213, şi pe carpi, în 214. A acordat de altfel triburilor germanice subsidii consistente. A purces la un lung război împotriva părţilor, declanşat în 215, întrucât aceştia refuzau să-i acorde mâna unei „prinţese” arsacide, echivalent al Roxanei

lui Alexandru. A fost văzut la Granic, la Halicarnas, la Antiochia. Totuşi, de data aceasta, nu a obţinut victorii clare. Ceea ce a contribuit la asasinarea sa, cu toate că era iubit de soldaţi, cărora le augmentase solda.

În politica internă, sub impulsul Iuliei Doamna şi al juriştilor Severilor, însă şi fiindcă acest paranoic nu era lipsit de o anumită inteligenţă, s-au adoptat măsuri relevante, parţial inspirate de dorinţa potenţării autoritarismului teocratic, orientalizant şi ecumenic. Birocraţia imperială a fost amplificată. Caracalla a accentuat strategia politică antisenatorială a tatălui său. Italia era tratată ca o provincie oarecare, în condiţiile ecumenizării Imperiului. Celor patru *iuridici*, instituiţi de către Marcus Aurelius, le-a fost suprapus un „corector al întregii Italii”, *corector totius Italiae*, de rang consular, fost consul *Ordinarius* al anului 214 (*C. IL.*, 10, 5398 = *IL. S.*, 11 59). Totodată a fost consolidată şi sistematizată poziţionarea şefilor birourilor serviciilor imperiale, *scrinia* ori *officia*, calificaţi acum ca *principales officiorum*. Aceştia dobândesc un statut privilegiat în consiliul principelui. De altfel, consiliul principelui devine un element esenţial al guvernării Imperiului, în condiţiile diminuării necontenite a puterii politice a senatului, întrucât numărul consilierilor, *consiliarii*, a crescut simţitor, consiliul se adună pe secţiuni specializate în materie juridică, administrativă, de politică generală. Totuşi nucleul de bază al consiliului este alcătuit din jurişti. Totodată poşta imperială (*cursus publicus*) este descentralizată. Însă *măsura cea mai importantă*, cu efecte unice în istoria Imperiului, adoptată sub Caracalla, a fost vestita „constituţie antoniniană”, *constitutio Antoniniana*, hotărâre, „constituţie”, edict, promulgat de Marcus Aurelius Antoninianus, adică de Caracalla. Acest edict ar fi fost emis în 212 sau în vara ori în toamna anului 213 şi *prevedea conferirea cetăţeniei romane majorităţii zdrobitoare a locuitorilor Imperiului*.

Textul acestui edict este conservat într-o stare foarte precară, mutilată, de un papir (*Pap. Giessen*, 40). Alud la „constituţia antoniniană” mai clar Cassius Dio şi Ulpian şi

foarte vag *Historia Augusta*. Referinţe la această „constituţie” vor emerge şi în scrierile lui Augustin şi în *Digestele* lui Iustinian. Esenţialul rezidă în fraza în care Caracalla declară că acordă cetăţenia romană tuturor peregrinilor care trăiesc în *oikouméne*, adică în Imperiu, salvgardând dreptul cetăţenilor, nu sunt exceptaţi decât *dediticii*. Acest enunţ a făcut să curgă multă cerneală în ultimele secole. Ce erau *dediticii*! S-a presupus că era vorba de Barbarii acceptaţi în interiorul Imperiului încă începând cu Marcus Aurelius. S-a adăugat că, printre *dediticii*, trebuie numărate şi grupuri rurale de locuitori, încă neromanizaţi. În sfârşit, s-a susţinut că *dediticii* primeau şi ei cetăţenia, dar nu conservau drepturi ale cetăţilor, dat fiind că nu aparţineau nici uneia dintre ele, ca locuitori ai unor zone neurbane izolate. Asemenea interpretări se acumulează fără încetare, dar ele nu poartă asupra esenţialului, adică asupra universalizării cetăţeniei romane. De asemenea se dezbate intens asupra cauzelor edictului. Încă în antichitate, Cassius Dio, foarte ostil lui Caracalla, atribuie „constituţia” anumitor raţiuni fiscale. Principele, rapace, ar fi generalizat cetăţenia sub pretextul de a onora locuitorii Imperiului, însă, în realitate, ca să obţină venituri suplimentare, deoarece peregrinii nu plăteau taxa pe moşteniri (DC, 67, 9, 5). Într-adevăr Caracalla avea nevoie de resurse sporite, pe când impozitul pe moşteniri, achitat numai de cetăţenii romani, fusese augmentat de la 5% la 10%. O asemenea raţiune, în realitate, a cântărit puţin.

Cum au reliefat Paul Petit şi alţi savanţi, s-a promovat edictul lui Caracalla într-o lume profund romanizată, în care „cetăţeanul roman” se estompa în favoarea „omului roman”. Şi în care diferenţele de averi şi de condiţie socială prevalau asupra deosebirilor de statut juridic. Se afla în cauză efectul unui îndelungat proces de ecumenizare a Imperiului, de integrare şi aculturaţie a provincialilor, cândva înfrânţi şi cuceriţi de romani. Era un fel de „decolonizare”, pusă în operă pe o scară imensă, niciodată cunoscută anterior şi nici ulterior, cel puţin până după cel de al doilea război mondial. Juriştii din consiliul principelui, din anturajul imperial, erau

universalizanţi, deschişi spre remodelarea Imperiului. Iar Iulia Doamna, fiica marelui sacerdot de la Emessa, nu putea fi conservatoare în materie de drepturi cetăţeneşti, ci, dimpotrivă, favorabilă extinderii lor la compatrioţii săi greco-orientali. Însuşi Caracalla era universalizant Obsesia sa faţă de Alexandru a cântărit de asemenea în adoptarea acestei hotărâri. Împăratul ştia foarte bine că marele său model pledase fervent cauza amalgamului şi egalizării populaţiilor. Am constatat că el voise să ia în căsătorie o nouă Roxană. În multe privinţe Caracalla, a manifestat reacţii egalitariste. Datorită edictului său, toţi locuitorii Imperiului trebuiau să devină supuşii săi egali. Pe deasupra, după opinia noastră, Caracalla, împătimit al armatei şi al expansiunii externe, spera să crească potenţialul de recrutare a legiunilor, formate în principiu numai din cetăţeni romani. Este adevărat că efectul a fost invers, căci mulţi peregrini se înrolaseră în unităţile auxiliare, ca să obţină cetăţenia la lăsarea la vatră. Or, deveniţi cetăţeni, ei au pierdut interesul pentru serviciul militar şi au obligat autorităţile romane să recruteze tot mai numeroşi Barbari în unităţile militare. În sfârşit, Paul Petit şi alţi cercetători au învederat un alt motiv al adoptării edictului, pe baza unui pasaj unde împăratul declară că omagiază zeii alături de foştii peregrini, care au făcut totdeauna parte dintre supuşii lui. Se invocă maiestatea zeităţilor, mai bine slujită, într-o manieră grandioasă, dacă le vor cinsti şi peregrinii, într-adevăr, Caracalla, foarte pios, dar adept al unei pietăţi sincretistice, sub egida cultelor solare şi a lui Serapis, şi-a propus adorarea zeilor Romei de noii cetăţeni, obligaţi prin lege să venereze. Divinităţile comunităţii care îi primise în rândurile ei. Drepturi peregrine au subsistât ca „deprinderi ale cetăţilor provinciale”, *consuetudines ciuitatum*, pe care magistraţii trebuiau să le respecte. Încă între 238 şi 244 d.Hr. Persistau aceste cutume locale. Totuşi ele au sfârşit prin a dispărea, când juriştii provinciali şi populaţiile locale s-au familiarizat cu dreptul roman. În orice caz *cetăţenia a devenit apanajul tuturor locuitorilor unui Imperiu universalizant*. Chiar dacă ulterior generalizarea cetăţeniei,

cum vom remarca mai jos, va facilita tendinţe centrifugale în Imperiu.

Dar, la 8 aprilie 217 d.Hr., în cursul campaniei antipartice, Caracalla a fost asasinat, lângă Carrhae, la instigarea prefectului pretorienilor, Marcus Opellius Macrinus10.

Macrinus (*217 – 218* d.Hr.)

Soldaţii, care îl iubiseră pe Caracalla şi nu ştiau că el pierise în urma intrigilor lui Macrinus, îl proclamă pe acesta împărat Ulterior, el se va numi *Marcus Opellius Macrinus Seuerus* (217 – 218 D.C.). Nu era şi nu fusese niciodată senator. Reuşise însă ceea ce în van speraseră Seian şi Plautianus. *Pentru prima oară în istoria Principatului un cavaler acaparează puterea imperială. Acest fapt prezintă o importanţă cardinală şi ilustrează mutaţii fundamentale în climatul mental şi în evoluţia social-instituţională a*

Romei. Unii cercetători estimează chiar că el marca sfârşitul Principatului şi că, în orice caz, deschidea o nouă etapă în desfăşurarea istoriei Imperiului.

Macrinus era, probabil, indigen romanizat, născut, în Mauretania Caesariensis. Familia sa era de condiţie foarte modestă (*Hist. Aug.*, *Macrn* 2, 1). Provenea, poate, dintre sclavi eliberaţi. Macrinus însuşi parcursese o carieră pur civilă, prin excelenţă financiară. Începuse ca intendent al bunurilor lui Plautianus, asumase feluritele procuratele centrale financiare şi devenise, în 212, după uciderea lui Papinian, prefect* al pretorienilor. Conduita sa ca împărat a pendulat între diverse soluţii. S-a adresat senatului, căruia i-a făgăduit siguranţa persoanelor, ca pe vremea lui Marcus Aurelius şi a lui Pertinax, pledând împotriva sistemului eredităţii *de facto* a puterii imperiale (Hdn., 5, 1)., *A* jucat însă pe mai multe tablouri”: a impus divinizarea lui Caracalla, a luat *cognomen-uy* de Severus şi a conferit fiului său Diadumenus sau Diadumenianus supranumele de Antoninus şi titlul de *Caesar*. Ceea ce simboliza succesiunea ereditară şi contrazicea flagrant mesajul expediat senatului. A tratat-o cu deferenţă pe Iulia Doamna, dar a expediat-o în Siria, împreună cu celelalte „prinţese” siriene. Iulia Doamna, mâhnită şi bolnavă de cancer mamar, s-a lăsat să moară de

foame. A epurat personalul politic al lui Caracalla, din care a exclus pe cei mai taraţi membri ai anturajului acestuia, înlocuiţi cu partizani ai săi, de condiţie umilă, chiar înjositoare.

De fapt, Macrinus a încercat să împace pe toată lumea şi i-a nemulţumit pe toţi. A încheiat tratate de pace compromiţătoare pentru el, nefavorabile Romei, cu părţii, armenii şi dacii liberi. Nici nu a apucat să ajungă la Roma, încât şi-a petrecut Principatul la Antiochia. A redus nivelul impozitelor, augmentat de Caracalla, a operat reforme administrative pe placul senatului, diminuând puterile acelor *iuridici* din Italia, a organizat distribuţii de grâne şi de numerar. Îndeosebi a nemulţumit soldaţii, cărora le-a impus o disciplină severă. A încercat chiar să le reducă solda exorbitantă pe care le-o fixase Caracalla. *Încât nu era clar ce program politic preconiza Macrinus*.

Sora Iuliei Doamna, Iulia Maesa, încă mai ambiţioasă, cupidă şi lipsită de scrupule decât soţia lui Septimus Severus, se refugiase la Eihessa, în Siria, împreună cu fiicele sale, Iulia Soemias şi Iulia Mamaea, şi copii acestora, Varius Avitus Bassianus, născut în 204 d.Hr., şi Gessius Bassianus Alexianus, venit pe lume în 208. Ele erau foarte bogate, căci trăiau din bunurile templului familiei lor. „Prinţesele” siriene primeau cu generozitate soldaţi ai legiunii a III-a Gallica, încartiruită aproape de Emessa, la Raphaneia, când veneau să viziteze ca turişti sanctuarul solar. Ele evocau amintirea Severilor şi declarau, fără ruşine, că adolescenţii Avitus Bassianus, fiul Iuliei Soemias, şi Alexianus, copilul Iuliei Mamaea, erau de fapt fii nelegitimi ai lui Caracalla. Ştiau cât de adânc se implantase ideea eredităţii în spiritul romanilor, prin excelenţă al soldaţilor. În realitate, ele minţeau.

L-au introdus în secret pe Avitus în tabăra legiunii, care l-a aclamat, în 15 mai 218 (la răsăritul soarelui, divinitatea protectoare a acestuia), *imperator*, sub numele de *Marcus Aurelius Antoninus*, în conformitate cu titlul aşa-zisului lui tată. Macrinus a ripostat declarându-l *Augustus* pe Diadumenianus. A pornit împotriva rebelilor cu legiunea a III-a Parthica din Apameea. În 8 iunie 218, s-a desfăşurat o

bătălie, iniţial favorabilă lui Macrinus, dar încheiată cu înfrângerea lui. „Prinţesele” siriene se aruncaseră în luptă şi stimulaseră oştenii. Macrinus s-a refugiat în Asia Mică, unde a fost ucis câteva săptămâni mai târziu. Iar Diadumenianus a fost masacrat pe când încerca să se refugieze la părţi. Teoretic survenise restaurarea celei de a doua dinastii antonino-severiene11.

Elagabal sau Heliogabal (*218 – 222* d.Hr.)

Noul principe, în vârstă de patrusprezece ani, era aşadar nepotul de fiică al Iuliei Maesa. Această femeie fusese măritată cu Sextus Varius Marcellus din Apameea. După o „escală” la Nicomedia, Marcus Aurelius Antoninus, care fusese mare preot al Zeului solar Baal din Emessa, a pornit spre Roma. Senatorii, cărora nimeni nu le ceruse părerea, s-ar fi îngrozit dacă ar fi văzut alaiul de sacerdoţi, care îl însoţeau pe adolescent, ca şi piatra neagră, somptuos împodobită, purtată de aceştia. Această piatră simboliza pe Haha Gabal, sau El Gabal, „Zeul-munte” din Emessa, slujit de multe secole de familia împăratului şi asimilat unei divinităţi solare, *Sol Elagabalus*. Istoriografii latini l-au calificat pe împăratul adolescent *Helio gabalus*, asociere a denumirii greceşti a Soarelui şi a celei arameice a muntelui. De aceea cercetătorii moderni îl numesc pe fiul Iuliei Soemias fie Heliogabal, fie Elagabal.

Sosit la Roma, Elagabal, ca să-l numim astfel, a şocat opinia publică romană, mai mult sau mai puţin tradiţionalistă. Este adevărat că *Historia Augusta* şi alte izvoare „înnegresc” excesiv imaginea lui Elagabal, având ca obiectiv elogierea, prin contrast, a succesorului acestuia. Oricum deprinderea împăratului adolescent de a se afişa în rochia brodată a zeului său, procesiunile delirante ale acoliţilor săi ofereau Romei un spectacol cel puţin neobişnuit. De altfel, această rochie era împodobită cu nenumărate nestemate (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 18 – 33). După obiceiuri orientale, Elagabal se farda excesiv şi se deda la excesive dezmăţuri, ca o prostituată romană. În principiu era pederast înveterat, dar totuşi s-a căsătorit de trei ori, inclusiv cu o vestală, Iulia Aquíla Severa (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 6,

6 – 9). Desigur, occidentalii nu erau pregătiţi să accepte asemenea excentricităţi. De altfel, Elagabal nu a ezitat să recurgă la represiuni, la lichidări brutale ale unor senatori (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 7, 8 – 10; 16, 3 – 5). De fapt, dispreţuia senatul (*Hist.*, *Aug.*, *Hei.*, 20, 1).

Principala preocupare a lui Elagabal a fost să amorseze o coerentă revoluţie religioasă, teoretic sincretistică, astfel cum opinează Yves Roman. Prima grijă a principelui adolescent a fost să ridice la Roma, chiar pe Palatin, un templu al zeului său sirianosolar. Şi aceasta fără să renunţe la semnele exterioare, perturbante pentru romani, ale cultului acestei divinităţi atât de puţin familiare lor. În virtutea sincretismului, Elagabal a strămutat din For focul Vestei, statuia Minervei, după legenda adusă de Enea din Troia, scuturile zeului Marte, piatra neagră a Cybelei, toate transferate în templul lui El Gabal. Se gândea să integreze acestei religii chiar mozaismul şi creştinismul (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 3, 1 – 5; 17, 8 – 9). A început înălţarea unui al doilea templu al lui El Gabal, pe Esquilin, unde, pentru marea ceremonie hărăzită acestui zeu în mijlocul verii, era transportată vestita piatră neagră siriană. Fără îndoială, senatorii, însă şi cavalerii, plebea nu suportau asemenea excese.

În realitate, Elagabal s-a menţinut ca *princeps* timp de patru ani, deoarece, exceptând excesele religioase şi culturale, ori anumite represiuni brutale, nu a gestionat deloc Imperiul. Administrarea acestuia nu i-a revenit şi nu a fost asumată nici de mama sa, o femeie ambiţioasă, însă indolentă. Guvernarea era efectiv exercitată de bunica nevârstnicului principe, Iulia Maesa, susţinută de favoritul ei, orientalul Euthychianus. Acesta a străbătut o carieră fulgurantă, care, parcă, prefigurează pe cea a amantului ultimei soţii a lui Mao, în China, corifeul „bandei celor patru”, supranumit „elicopterul”. S-a exagerat puţin când s-a definit această gestiune a Imperiului ca „marşul spre califat”.

Posturile cheie ale Imperiului au fost atribuite în virtutea criteriilor orientale. Dacă am putea da crezare *Historiei*

Auguste, prefectura pretoriului a fost conferită unui dansator, cea a vigililor, unui vizitiu la concursurile de la circ, cea a annonei, unui bărbier (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 12, 1). În orice caz Iulia Maesa era prea inteligentă ca să mi înţeleagă că se atinsese pragul maxim al suportabilităţii romanilor. Practic, ea l-a obligat pe Elagabal, care nu avea decât şaptesprezece ani, să-l adopte ca fiu şi să-l proclame *Caesar* pe vărul său primar Alexianus, care nu avea decât treisprezece ani (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 13, 1). Acest eveniment a survenit la 26 iunie 221 d.Hr. Alexianus a devenit Marcus Aurelius Severus Alexander. Referinţa la marele Alexandru făgăduia o prestaţie strălucită.

Trebuia deci salvată ereditatea severiano-siriană. Într-adevăr, la 1 ianuarie 222, copilul Severus Alexander a asumat consulatul „ordinar”, alături de principele Elagabal, *imperium*, şi titlul de *pontifex maximus* (*Année Epigraphique*, 1964, nr. 269). Elagabal considera că atributul de mare sacerdot al lui El Gabal era cel puţin tot atât de relevant ca şi cel de suveran al Romei. Pe de altă parte, el a simţit primejdia şi a încercat, fără să reuşească, să aranjeze lichidarea fizică a unui văr pe care nu îl. Iubea deloc (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 13 – 16). Iulia Maesa veghea! Ea a sfârşit prin a înţelege că aventura exotică, mistică, a lui Elagabal nu avea şanse să reuşească la Roma. De altminteri, cea de a doua fiică sa, Iulia Mamaea, diferită de sora sa, nu înceta s-o preseze.

De aceea s-a permis, chiar s-a facilitat, asasinarea lui Elagabal şi a Iuliei Soemias de către pretorieni, la 11 sau 12 martie 222 d.Hr. Mama lui Elagabal a fost caracterizată de *tiistoria Augusta* ca o „femeie foarte josnică”, *probrosissima mulier*, şi „demnă de fiul său”, *dig na filio* (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 18, 3). Cadavrul lui Elagabal a fost azvârlit în Tibru (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 18, 1 – 2; 33, 7 – 8). Senatul i-a condamnat imediat memoria; numele său a fost pretutindeni martelat (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 18, 1). Vărul primar al acestui principe „vrednic de a fi urât”, *odibilis* (*Hist. Aug.*, *Hei.*, 18, 1), Severus Alexander, a devenit împărat. În condiţiile în care diverşi „proroci” răspândeau zvonul că un nou Alexandru va

sosi de la Emessa. Ciocnirea între două culturi atât de antagonice, adică cea romană, nu neapărat tradiţională, însă occidentală, şi cea ostentativ orientală, nu se putea solda decât prin *respingerea unui Est sirian, nici măcar deghizat. Acest fenomen ni se pare foarte revelator pentru istoria Romei11*.

Severus Alexander (*222 – 235* d.Hr.)

Principatul lui Elagabal fusese unul dintre cele mai stranii, mai senzaţionale episoade din istoria Romei. Chiar dacă laturile sale excentrice au fost exagerate de izvoarele literare, de *Historia Augusta*, dar şi de Cassius Dio, Herodian, Eutropiu etc. Cu toate acestea, dacă adolescentul Elagabal, mult prea tânăr şi predispus spre paranoia, nu înţelesese nimic din funcţionarea Imperiului roman, bunica sa sfârşise prin a sesiza mecanismele mentalităţii romane, deşi ele erau în curs de transformare sub Severi. Pe de altă parte, izvoarele literare antice au exagerat substanţial calităţile lui *Marcus Aurelius Seuerus Alexander*. Ele l-au convertit în arhetipul bunului suveran din secolul următor, al lui Iulian de pildă, ale cărui virtuţi Severus Alexander le-ar fi prefigurat, fără a fi avut defectele acestuia. Totuşi Herodian se reliefează relativ critic faţă de Severus Alexander. În plus, sursele literare comportau nostalgia sfârşitului Severilor înaintea declanşării crizei Imperiului. Adică a sfârşitului erei de pace şi de prosperitate a

Imperiului. De altfel, după Elagabal, Severus Alexander a fost al doilea copil ajuns la cârma Principatului. Important pentru Iulia Maesa era să se conserve puterea în familia sa, în virtutea eredităţii, şi, mai ales, în mâinile sale.

Severus Alexander, cum este îndeobşte numit, abia depăşise vârsta de doisprezece ani. Încât puterea politică a fost, preţ de mulţi ani, exercitată de buniça şi de mama sa, Iulia Avita Mamaea. După moartea Iuliei Maesa, Iulia Mamaea a continuat să apese stăruitor asupra gestionării Imperiului. Îşi însoţea fiul chiar şi în campanii militare, departe de Roma. Indubitabil, existau numeroase precedente de influenţă şi imixtiune a împărătesei or, femeilor caselor, imperiale, în conducerea Imperiului, oferite, de pildă, de

Livia, Messalina, Agrippina II, Plotina, Sabina, Faustina. Dar niciodată femeile dinastiei; imperiale nu au înrâurit. Atât de masiv şi de ostentativ cârmuirea statului, ca în vremea „prinţeselor” siriene ale Severilor. Sugerând un izomorfism între Severus Alexander şi portretul-robot al bunului *rex*, *Historia Augusta* îl prezintă pe Severus Alexander nu numai ca un principe cultivat şi tolerant, ci şi ca un monarh energic, competent, excelent militar (*Alex*., 3 – 37; 40 – 62). Biografia lui Severus Alexander este cea mai lungă „viaţă” de auguşti. În realitate, cum sublinia Paul Petit, Severus Alexander nu a fost niciun Alexandru Macedon şi nici Septimus Severus, al cărui *cognomen* dinastic îl adoptase. Expediţia sa împotriva perşilor nu a echivalat cu o mare victorie, cum 6 figurează *Historia Augusta*. Lamentabil s-a desfăşurat şi campania sa germanică. Severus Alexander nu a fost deloc un general performant, cum afirmă *Historia Augusta* (*Alex*., 27, 20; 45, 1 – 2; 50 – 57). În schimb, se pare că efectiv a fost tolerant, moderat, blând, preocupat necontenit să evite cu grijă excentricităţile vărului său primar. Nu accepta să fie calificat ca „stăpân”, *dominus*. În epistolele sale, nu arbora decât calitatea de *imperator* (*Hist*. *Aug*., *Alex*., 4, 1). A manifestat respect pentru cultul zeiţei Isis (*Hist*. *Aug*., *Alex*., 26, 8) şi toleranţă faţă de creştinism şi mozaism (*ibid*., 22, 3 – 4; 51, 8). Severus Alexander se îmbrăca modest şi S-a debarasat de bijuteriile pe care Elagabal le aşeza excesiv pe vestimentaţia lui (*Hist*. *Aug*., *Alex*., 40 – 41). Primise o educaţie deosebit de îngrijită şi s-a comportat ca un adevărat intelectual, ca un scriitor: a fost orator priceput, a compus versuri, a întreţinut excelente raporturi cu jurisconulţii, filosofii, istoriografii, a acordat subsidii oamenilor de cultură, retori, gramatici, medici, arhitecţi, dar şi astrologilor şi haruspiciilor (*Hist*. *Aug*., *Alex*., 27, 5 – 9; 44, 4 – 5). Severus Alexander respecta cu stricteţe riturile religioase tradiţionale. Prezida cele mai importante sacrificii, vizita templele şi participa la marile sărbători religioase. De altfel, şi-a creat o capelă personală, un *lararium*, unde petrecea mult timp. Aici figurau imaginile unor oameni „deosebit de sfinţi” *sanctiores*, precum

Mântuitorul, Abraham, Oreste, Alexandru şi alţii. Preconiza un clar sincretism. Severus Alexander poseda un al doilea *lararium*, unde aşezase imaginile lui Cicero, Ahile şi Vergiliu, pe care îl definea ca un Platon al poeziei (*Hist. Aug.*, *Alex.*, 29, 1 – 2; 31, 4 – 5). A preconizat deferenţă faţă de senat. Se pare că nu a reprimat în niciun fel pe senatorul Ovinius Camillus, care pregătea o rebeliune, ci l-a tratat cu o deosebită consideraţie, ca pe un fel de asociat în Principat (*Hist. Aug.*, *Alex.*, 48, 1 – 5). S-a îngrijit de militari, dar armata se afla pe un plan secundar al preocupărilor sale. Ceea ce i-a fost fatal. În definitiv, Severus Alexander a fost un împărat slab, neperformant, supus autorităţii împovărătoare a mamei sale, un mediocru bine intenţionat, cum s-a spus, „un sfârşit de dinastie" şi, am zice noi, un sfârşit de Principat eficient. Aceeaşi *Historia Augusta* îl proclamă deosebit de „pios", *pius*, faţă de mama sa. Desigur, şi Iulia Mamaea s-a străduit să se ferească de repetarea erorilor comise de sora şi de nepotul său. A încurajat insistent pe juriştii Imperiului; atât ea, cât şi Severus Alexander s-au consultat permanent cu juristul prefect al pretorienilor, Domitius Ulpianus din Tyr. Acest Ulpian, exilat de Elagabal, a dobândit ca prefect al pretoriului puteri remarcabile (*Hist. Aug.*, *Alex.*, 16, 1; 26, 5 – 7; 27, 2 – 3; 31, 2 – 3 etc.). Dar severul şi economul Ulpian a fost ucis în 223 d.Hr. De pretorienii revoltaţi. Ei rămâneau puternici şi turbulenţi, chiar dacă nu se mai recrutau în Italia. Iulia Mamaea şi Severus Alexander nu au reacţionat. Cu siguranţă, se arbora întoarcerea la regimul politic de inspiraţie augusteică. S-a atribuit lui Severus Alexander o reacţie senatorială, de fapt iluzorie. Ca, de pildă, înfiinţarea unui consiliu de şaisprezece senatori, ca principali sfetnici ai împăratului. Dar ei nu constituiau decât un dublet, mai degrabă protocolar, formal, al consiliului principelui. Manifestările de deferenţă faţă de senat nu „costau" nimic. Nu ni se pare verosimil ca efectiv, în bloc, prefecţii pretoriului să fi fost introduşi în ordinul senatorial, cum afirmă *Historia Augusta* (*Alfex.*, 21, 3 – 7). Poate fi vorba cel mult de cazul izolat al unui prefect devenit clarissim.

Dimpotrivă, competenţele prefecţilor pretoriului şi ale ordinului ecvestru au fost sporite. Unele provincii şi forţe militare semnificative.au trecut sub. Controlul cavalerilor. S-a practicat mai degrabă – şi parţial – strategia politică a lui Septimius Severus. Se conturează un autoritarism paternalist relativ ponderat Reapar instituţiile alimentare, deoarece se constată „copii mammeeni" şi „copile mammeene", *pueri Mammaeni*, *puellae Mammaenae*. Se încearcă moderarea dezordinelor monetare şi se reia emiterea de sesterţi de bronz. Creştinismul se propagă nestingherit, sub ocrotirea unei toleranţe aproape oficiale. Scriitorul creştin erudit Iulius Africanus devine directorul unei biblioteci publice, iar Iulia Mamaea frecventează pe preotul creştin Hippolytus şi doreşte să-l cunoască pe Origene. Piatra neagră a lui El Gabal este expediată la Emessa. Totuşi, deşi Severus Alexander îşi iubea soţia, Memmia, fiica consularului Sulpicius (*Hist. Aug.*, 20, 3), Iulia Mamaea a determinat executarea, cuscrului său şi exilarea tinerei împărătese în Africa. Colegiile sunt supuse unei riguroase supravegheri imperiale: începe procesul transformării lor în corporaţii. De altfel, sunt definite acum drept „corpuri", *corpora*.

Decisive s-au învederat slabele rezultate obţinute pe plan militar. Sassanizii perşi atacă Imperiul, ameninţând Mesopotamia. Romană şi Siria. Campania lui Severus Alexander împotriva lor s-a încheiat cu o retragere penibilă. Cea lansată împotriva alamanilor şi aliaţilor acestora iazygi, care atacau Imperiul încă din 220 d.Hr. Şi trecuseră Rinul, era în curs să se soldeze cu negocieri nefavorabile Imperiului. Soldaţii s-au revoltat şi în tabăra de la Mogontiacum i-au masacrat pe Severus Alexander şi pe Iulia Mamaea, în corturile lor, a căror pază nu mai era asigurată de niciun fel de militari. Astfel s-a încheiat cea de a doua dinastie antonină, cea a Severilor13. Va urma un militar de carieră.

Maximinus Thrax şi succesorii săi (*235 – 253* d.Hr.)

Eutropiu va spune că succesorul lui Severus Alexander, deci *Gaius Iulius Verus Maximinus*, supranumit *Tţirax*, a fost

primul soldat de rând ajuns împărat, nurpai datorită voinţei militarilor (9, 1). De fapt, era al doilea cavaler, după Macrinuscare a dobândit Principatul. Nu a solicitat niciodată investitura civilă, senatorială, care i-a fost totuşi conferită.

Maximinus nu era de origine barbară sau semibarbară, cum opinează *Historia Augusta* (*Maxim*., 1, 4 – 7). Se născuse în mediu rural, într-o familie de ciobani ülyro-traci romanizaţi. Servise ca simplu soldat sub Septimius Severus, ca ulterior să urce progresiv treptele ierarhiei militare. Era înzestrat cu o forţă fizică excepţională. Ajunsese „prefect al recruţilor", *praefectus tironibus*, sub Severus Alexander, care îl însărcinase cu pregătirea războiului împotriva alamanilor. Maximinus era incult; chiar mai brutal decât Caracalla sau Commodus. Detesta cultura, civilizaţia, bogăţia, sub imperiul a ceea ce psihanaliştii definesc drept complexul lui Iuda. De la început, raporturile sale cu senatul au fost extrem de tensionate şi întemeiate pe dispreţ reciproc. Maximinus a recurs la represiuni crunte. A început prin a elimina violent doi competitori, senatorii Magnus şi Quartinus. Nu s-a obosit niciodată să se deplaseze la Roma. Cum avea nevoie de resurse financiare substanţiale şi cum detesta elitele, a recurs la multiplicarea amenzilor, confiscărilor, extorsiunilor diverse, şi îndeosebi la ceea. Ce Paul Petit a definit ca „terorismul fiscal". Impozitele au fost augmentate dincolo de limitele suportabilităţii. Opinia publică provincială, îndeosebi din regiunile prospere ale Imperiului, Italia septentrională, Africa proconsulară, Orient, l-au detestat cu ferocitate. Totuşi nu a operat mutaţii fundamentale în recrutarea gestionarilor Imperiului, magistraţi, înalţi funcţionari, guvernatori de provincie. Nu a recurs la o persecutare globală a creştinilor, dar au fost reprimaţi ierarhii Biserică de la Roma şi din Orient.

Ţinta privilegiată a lui Maximums rezida în reluarea expansionismului roman. Cu prioritate îl preocupau încasarea redevenţelor şi recrutarea de noi forţe militare. Se pare că nutrea obiective anexioniste în Germania. De altfel, a înregistrat succese militare relevante în războiul purtat împotriva alamanilor. Apoi, în 236 – 237 d.Hr., s-a instalat la

Sirmium, de unde dirija expediţii reuşite împotriva sarmaţilor şi dacilor liberi. Dornic să-şi făurească o dinastie, în 236 d.Hr. L-a desemnat ca principe al tineretului şi *Caesar* pe fiul său, Gaiuă Iulius Verus Maximus. Riposta împotriva acestui regim militarist şi extrem de autoritar nu s-a lăsat aşteptată. S-a desfăşurat cea mai puternică reacţie senatorială din istoria Imperiului (în orice caz după 96 d.Hr.). Dizidenţă s-a declanşat în Africa, la 19 martie 238 d.Hr., unde elitele locale l-au proclamat *imperator* pe bătrânul proconsul al provinciei, în vârstă de optzeci de ani, provenit dintr-o veche şi bogată familie senatorială, *Marcus Antonius Sempronianus Gordianus*, cunoscut sub numele de Gordianus I. Ca scriitor, bătrânul împărat scrisese o epopee istorică, hărăzită Principatelor Antoninilor. I-a fost asociat la „domnie" fiul său, născut pe la 192 d.Hr., şi numit tot *Marcus Antonius Sempronianus Gordianus* sau Gordianus II. La Roma, senatul s-a grăbit, în aprilie sau mai 238, să-l destituie pe Maximinus Thrax, declarat „duşman public", *hoştis publicus*, şi să-i investească pe cei doi Gordieni. Prefecţii Romei şi ai pretorienilor, alţi partizani ai lui Maximinus au fost masacraţi. S-a trecut la înarmarea Italiei, sub conducerea unei comisii senatoriale alcătuite din douăzeci de membri, „cei douăzeci de consulari însărcinaţi prin senatusconsult cu salvgardarea statului", *XXuiri consulares ex S.C. Rei publicae curândae*. Când se mai petrecuse un fapt similar în istoria Imperiului? Din nefericire, miliţiile rapid recrutate în Africa proconsulară şi comandate de Gordianus II au fost zdrobite în bătălia de la Cartagina de legiunea a M-a Augusta, condusă de către Cappelianus, legatul-guvernator al Numidiei. Gordianus II a murit pe câmpul de luptă, iar tatăl său s-a sinucis.

Totuşi senatul nu a dezarmat. Abuzurile lui Maximinus fuseseră prea exasperante. Stări de spirit aproape republicane, în mod absurd, s-au dezlănţuit la Robia. Pentru întâia oară de fapt, în istoria Imperiului, chiar plebea Capitalei şi-a impus punctul de vedere în materie de înaltă politică statală. *În orice caz senatul încearcă să republicanizeze exerciţiul puterii imperiale. Pentru prima şi*

ultima oară în istoria Imperiului sunt desemnaţi doi principi, absolut egali între ei, ca un fel de succedaneu al vechiului consulat republican. Adică sunt proclamaţi ca împăraţi, principi, auguşti şi chiar pontifi maximi doi senatori. Or pontificatul maxim nu fusese niciodată, până atunci, divizat. Cei doi senatori erau *Marcus Clodius Maximus Pupienus*, fost consul, guvernator al Germaniilor şi prefect al Romei, născut aproximativ la 164 d.Hr., şi *Decimus Caelius Caluinus Balbinus*, de asemenea fost consul de două ori şi proconsul al Asiei, născut pe la 178 d.Hr. De altfel, cei doi co-împăraţi nu s-au înţeles prea bine între ei. În plus, sub presiunea populaţiei Romei, ei au adoptat şi declarat *Caesar* pe *Marcus Antonius Gordianus*, cunoscut drept Gordianus EH, nepot de soră al lui Gordianus II, copil în vârstă de treisprezece ani.

În fruntea unei armate în mare parte compusă din Barbari şi elemente slab romanizate, Maximinus a pătruns în Italia, a cărei apărare a fost riguros organizată, sub conducerea lui Pupienus. Maximinus a fost stopat la Aquíleia. Cum asediul acestei cetăţi minuţios fortificate se prelungea excesiv, Maximinus Thrax şi fiul său au fost omorâţi de proprii soldaţi. Principatul simili-consular, senatorial, republicanizat, părea să triumfe. Dar victoria s-a învederat de scurtă durată. S-a atestat în acest fel ca zadarnică reacţia senatorială. Iluziile, veleităţile senatoriale au fost spulberate de realitatea crudă a Imperiului. După numai 99 de zile de Principat, Pupienus şi Balbinus au fost ucişi de pretorieni, căci temelia puterii continua să se afle la dispoziţia armatei, Iar pretorienii continuau să se amestece în angrenajul Principatului.

Copilul Gordianus IU a rămas împărat unic. *Se instaura definitiv monarhia militară*. În fond, Principatul său atestă amploarea crizei instituţionale a Imperiului, „clivajul” între starea de spirit a armatei şi cea a mediilor civile, italice şi provinciale, repulsia elitelor, consecutivă eşecului din 238 d.Hr., de a asuma misiuni decisive pentru cârmuirea Imperiului.

În ultimă instanţă, sub Gordianus HI, gestiunea

Principatului incumbă socrului adolescentului. Ponderea politică a senatorilor, în zadar amăgiţi în 238 d.Hr., scade considerabil. Sunt stimulate carierele ecvestre, substituirea, în provincii, a legaţilor senatoriali prin cavaleri, înzestraţi cu titlul de „înlocuitor al guvernatorului”, deci de *agens* urce *praesidis*. Până în 241 d.Hr., mama copilului principe a influenţat gestionarea Imperiului. Însă, în acelaşi an, Gordianus IU, încă adolescent, s-a căsătorit cu fiica lui Gaius Furius Sabinus Aquíla Timestheus, înzestrat cu experienţa a numeroase procuratele şi guvernări de provincie. Timestheus a Fost constrâns să întreprindă lungi şi penibile operaţii militare. Împreună cu Gordianus HI, el a început prin a respinge ofensiva goţilor şi sarmaţilor la Dunăre. S-a recurs şi la negocieri abile. În continuare, s-a lansat o amplă campanie în Orient. Dar Timestheus a murit în octombrie 243, urmat, în anul subsecvent, de tânărul său ginere Gordianus IU, un principe slab, decedat mai degrabă din pricina unor răni căpătate în bătălii decât ca o consecinţă a complotului urzit de Filip Arabul, în Zaitha, nu departe de Eufrat, unde i s-a ridicat un imens mausoleu.

I-a succedat, în martie 241, prefectul pretoriului, *Marcus Iulius Philippus* (*Arabs*), cunoscut ca Filip Arabul (244 – 249 d.Hr.). Acest efemer împărat a sperat să pună capăt perturbărilor militaro-politice ale Imperiului şi să-i asigure acestuia o stabilitate durabilă. În realitate, s-a petrecut exact contrariul. S-a instalat anarhia militară. În fond, fiecare guvernator important de provincii ori general capabil nu visa decât la uzurparea purpurei imperiale. În zadar, în 248 d.Hr., au fost celebraţi cu fast 1.000 de ani de la întemeierea Romei. A eşuat lamentabil şi încercarea sa de a întemeia o nouă dinastie imperială, pentru că şi-a desemnat fiul, pe Filip cel lanăr, *Caesar* în 247 şi *Augustus* în 247. De asemenea şi-a proclamat ca *augusta* soţia, Marcia Otacilia Severa. După exemplul lui Traian, a impus chiar divinizarea tatălui său, Marinus. Nu a servit la nimic nici excelentul discurs al lui Nikagoras „către împărat”, *Eis basiléa*, care afirma instaurarea stabilităţii, sub un regim politic moderat, respectuos faţă de senat Veleităţile romanofile ale lui Filip se

datorau în mare parte încercărilor sale de a masca, de a transgresa, obârşia sa modestă, aproape indigenă.

Acest împărat soldat era cavaler, ca şi fratele său Priscus (*I.L.S.*, 1331), dar provenea dintr-o familie de notabili arabi romanizaţi din Bostra (Iordania actuală). Ajuns *imperator*, a „cumpărat” pacea cu perşii, cărora le-a dăruit subsidii în aur şi concesii teritoriale: le-a abandonat Oshroene şi Armenia. Filip Arabul şi-a promovat fratele prefect al pretorienilor şi „conducător al Orientului”, *rector Orientis*. Pe când Severianus, cumnatul său, a devenit guvernator în Moesii. Pe Dunăre, a combătut cu succes în 246 – 247 triburi germanice şi dacii liberi, carpii. În virtutea unei toleranţe care nu diminua autoritarismul militarist, s-a manifestat ca favorabil creştinilor. Episcopul Romei, papa Făbianus, a putut cinsti moaştele predecesorului său, Pontianus, exilat în Sardinia, sub Gordianus. În A fost oare Filip Arabul un criptocreştin? în orice caz s-a declanşat o cascadă a uzurpărilor. Au încercat „Uzurpări Iotapianus, în Cappadocia, şi Pacatianus, pe Dunăre. Această ultimă şi efemeră uzurpare a încurajat noi invazii barbare, care au purtat asupra întregii zone balcanice. Încât, în 248 d.Hr., Filip Arabul a încredinţat redresarea situaţiei din Balcani prefectului Romei, energicul *Gaius Messius Quintus Dedus*, care ulterior şi-a luat cognomen-ul de *Traianus*. Soldaţii armatei dunărene, care respinsese pe Barbari, îl dispreţuiau pe Filip Arabul, principe ezitant, slab şi de origine orientală. Ei l-au aclamat ca împărat pe comandantul lor, adică pe Decius, la Viminacium şi în 249 d.Hr. Deşi acesta simulează că nu acceptă purpura imperială, porneşte, cu trupele sale, spre Italia, unde îl învinge şi îl ucide pe Filip Arabul, la Verona, între octombrie şi decembrie 249 d.Hr. Decius, membru al senatului, era un roman din Pannonia. El a afişat deferenţă faţă de senat şi de tradiţiile romane. Dar veleităţile sale dinastice demonstrează că nu îşi propunea să ştirbească autoritarismul militar.

Decius (249 – 251 CLC.) a lansat prima perşecuţie globală, oficial structurată, împotriva creştinismului, devenit foarte puternic şi intens difuzat. Persecuţia violentă, sistematică, a

fost declanşată în 250 d.Hr., dar a fost întreruptă la începutul anului 251, câteva luni” înainte de moartea lui Decius. Ea a lovit mai ales Roma, Asia Mică, Siria, Egiptul şi Africa proconsulară. De aceea Decius a fost aspru blamat de autorii creştini şi exaltat de cei păgâni (Ps. Lact, 4, 3; Aur. Vict, *Caes.*, 29, 2 – 5). Deciuş a lichidat relativ uşor uzurpările încercate de Iotapianus, Priscus şi Valens, dar a eşuat în tentativa de a jugula, o invazie majoră à Imperiului de către goţi... Concomitent, din nou, ciuma a început să facă ravagii în Imperiu.

După ce şi-a promovat fiii, pe Herennius şi Hostilianus, cezari, în 250, şi chiar auguşti, în 251, Depins a încredinţat. Gestionarea civilă a Imperiului celui dintâi senator, *princeps senatus*, Licinius Valerianus, şi a: purces împotriva goţilor. Aceştia, Sub conducerea regelui lor Kniva, lansaseră o invazie masivă a întregii; zone balcanice. Se pare că intenţiile lor depăşeau simple dorinţe de a realiza jafuri profitabile pentru ei. Timp de un an, între 250 şi 251, ei au rămas la sud de Dunăre. Când au început să se retragă, au fost atacaţi de forţele imperiale. Într-o primă ciocnire, desfăşurată între Oesetis şi „Nicopolis, Decius şi-a pierdut primul fiu, adică pe

Herennius. Pe când, în iunie 251, când îi urmărea pe goţi, Decius a căzut el însuşi pe câmpul de luptă de la Abrittus, în mlaştinile Scythiei *Minor*, adică în Dobrogea. Pentru prima oară un împărat roman era ucis de Barbari. A primit apoteoza, dar moartea sa a declanşat o confuzie generală. Coregent al Imperiului, Hostilianus a murit de ciumă la sfârşitul anului 251. Principal *Augustus* era fostul guvernator al Moesiei Inferioare (între 250 şi 251 d.Hr.), *Gaius Vibius Gallus Trebonianus*. El a încheiat repede pace cu goţii şi, după moartea lui Hostilianus, l-a asociat la Principat, în calitate de *Caesar* şi apoi de *Augustus*, pe fiul său, Volusianus. Perşii au atacat Imperiul şi, din nou, au prădat Antiochia. Trebonianus a trebuit să se confrunte, în 253 d.Hr., cu două uzurpări: a lui Marcus Aemillius Aemilianus, care îi succedase, în 252, la guvernarea Moesiei Inferioare (ofiţer de origine maură), şi cea a lui Valerian,

însărcinat de Trebonianus să-l combată pe Aemilianus. Încât, la un moment dat, în Umbria, s-au întâlnit patru auguşti: Trebonianus, Volusianus, Aemilianus, Valerian. Trebonianus şi Volusianus au fost ucişi de proprii soldaţi la Interamna, în vreme ce Aemilianus, înfrânt de Valerian, a avut aceeaşi soartă. În septembrie 253, Valerian a rămas împărat unic al Imperiului14.

Valerian şi Gallienus (*253 – 268* d.Hr.)

Publius Licinius Valerianus, adică Valerian, a fost proclamat *imperator* în Rhaetia (Aur. Vict., *Caes.*, 32, 1; Eutr., 9, 7; Oros., *Hist.*, 7, 22, 1). Practic, în acelaşi moment, senatul a investit *Caesar* pe fiul său, *Publius Licinius Egnatius Gallienus*. Valerian avea aproximativ şaptezeci de ani şi făcea parte dintr-o veche şi venerabilă familie senatorială.

Accesul lui Valerian la Principat s-a petrecut, probabil, între 29 august şi 22 octombrie 253 d.Hr. Pentru că la această ultimă dată Gallienus luase chiar titlul de *Augustus* (*C.I.L.*, 8, 2482; Eutr., 9, 8, 1). Valerian şi Gallienus aparţineau unei familii italice, la obârşie falisco-etruscă. Valerian parcursese o lungă şi fructuoasă carieră, militară şi civilă, întrucât fusese consul, *princeps senatus* şi principal colaborator al lui Decius. Valerian se înrudea prin alianţă cu influenta gintă senatorială Egnatia. Mama lui Gallienus era Egnatia Mariniana. A răspuns entuziasmului senatorial, care i-a întâmpinat accesul la Principat, cu preconizarea unei faţade tradiţionaliste, care de altfel nu a diminuat autoritarismul militar. Totodată a aplicat strategia diarhiei teritoriale a Imperiului, care pe de o parte anticipa tetrarhia lui Diocleţian şi alte divizări ale statului roman, iar pe de alta canaliza tendinţele centrifugale, pregnante în dezvoltarea provinciilor. Astfel, Valerian şi-a rezervat gestionarea şi apărarea Orientului, pe când Gallienus şi fiii lui au asumat pe cele ale Occidentului, inclusiv ale zonei balcano-danubiene. Saloninus, iniţial *Caesar*, apoi *Augustus*, din 260, fusese expediat în Gallii. Devenise aproape insuportabilă presiunea exercitată asupra Imperiului de către vecinii lui, în Vest seminţii germanice, iar în Est perşii, tot mai agresivi.

Această presiune a prilejuit o nouă cascadă de uzurpări, la care s-au adăugat mişcări secesioniste în provincii. Incursiunile barbare devin deosebit de intense şi de numeroase. Revelator este faptul că se constată, începând din 256 d.Hr., un mare număr de tezaure monetare îngropate în solul Galliilor.

În virutea idealurilor sale tradiţionaliste, Valerian, care, desigur, conserva prioritatea în Imperiu, a promovat o nouă persecutare globală, sistematică, generalizată, dirijată de la centru, a creştinismului, à comunităţilor, ierarhiilor şi elitelor creştine. S-a procedat cu o brutalitate manifestă, în urma edictelor anticreştine din 257 şi din 258 d.Hr. Aceste edicte atacau mai ales căpeteniile Bisericii, bunurile ei şi pe creştinii din păturile superioare ale societăţii. S-a recurs la numeroase execuţii capitale, precum cea a episcopului

Romei Sixtus II şi a Sfântului Ciprian, în Africa. Totuşi, din motive imediat mai jos consemnate, nici această a doua persecuţie generală nu a durat mult într-adevăr, cu greu a putut fi stăvilit valul penetraţiei străine pe teritoriile Imperiului, până în 259 d.Hr. Profitând de fenomene ca participarea trupelor de pe frontul renano-danubian la „întronarea” lui Valerian şi ulterior de uzurpări, francii, alamanii, pe Rin, marcomanii, quazii, carpii şi îndeosebi goţii, pe Dunăre, au pătruns foarte adânc pe teritoriile Imperiului. Iar în Orient perşii dobândesc victorii strălucite asupra romanilor. *În 259, mai* degrabă *decât în 260* d.Hr., *aici, în Orient, a survenit un dezastru fără precedent în istoria Imperiului*: *i s-a întins o capcană lui Valerian, luat prizonier de perşi*. Sosit cu o escortă modestă la o întâlnire cu Sapor, Valerian a fost capturat chiar moartea lui Decius în luptă nu a fost percepută de contemporanii evenimentului ca o catastrofă fără precedent *Era pentru prima oară când un principe roman cădea prizonier inamicilor Imperiului*. Valerian a trebuit să suporte o lungă captivitate, la o vârstă înaintată, în condiţii deosebit de umilitoare. Se pare că, de câte ori încăleca, Sapor îl obliga pe Valerian să îngenuncheze, ca să se urce pe cal, servindu-se de spinarea prizonierului (Zosim, 1, 36, 1 – 2; Ps. Lact., 5, 1 – 3; Eutr., 9,

71; Festus, 23; Oros., *Hist.*, 7, 22; Polemius Silvius, *Laterculus*, 43, ed. Mommsen, *Chronica Minora*, I, p. 521; *Chronica*, 419, *ibid.*, p. 642). S-*a dat semnalul unor noi uzurpări*, *atacuri externe* etc. Încât cu sagacitate, Zosim va declara că Imperiul se afla pe marginea prăpastiei, ruinei totale (1, 37, 1, şi *Hist. Aug.*, *Gali.*, 1 – 2). De altfel, s-a reproşat lui Gallienus de a nu fi încercat niciodată să-şi răscumpere părintele (*Hist. Aug.*, *Vaier.*, 10, 5). A plătit oare Valerian pentru o cezarită căreia h căzuse victimă în ciuda psihicului său echilibrat? Fără a intra pe tărâmul teologiei, sunt simple întâmplări sfârşiturile tragice ale primilor doi persecutori intransigenţi ai religiei Mântuitorului? Gallienus a încercat să redreseze situaţia, să evite dezagregarea totală a Imperiului, să limiteze efectele destructurării lui, după ce, până în 259 – 260, se străduise, împreună cu Valerian, să colmateze breşele. În 260 şi în 261 d.Hr., alamanii au invadat Galliile şi apoi Italia, în marş spre Roma însăşi. De aceea senatul a fost nevoit să înarmeze soldaţii şi chiar plebeii, ca să apere Oraşul (Zosim, 1, 37, 1 – 2). Alamanii nu s-au oprit decât la Ravenna, înainte de a fi respinşi şi învinşi de Gallienus la Mediolanum.

Gallienus a fost nevoit să înfrunte uzurpări, care proliferau, într-un ritm înfricoşător, încă înainte de capturarea lui Valerian. El încercase să utilizeze centre minore de putere, când trimisese pe fiul său, pe Valerian cel Tânăr, la Sirmium, în Balcani, şi pe Saloninus pe Rin. Închiderea atelierului monetar de la Viminacium crease nemulţumiri în Balcani. În orice caz Valerian cel Tânăr a fost ucis în vara anului 248. Împărăteasa Salonina l-a acuzat pe generalul Ingenuus, guvernator al Pannoniei Inferioare, de a fi fost amestecat în asasinat. În orice caz legiunile danubiene l-au proclamat împărat pe Ingenuus, care a fost învins de cavaleria lui Gallienus, încât a trebuit să se sinucidă. Dar, după ce să răspândit ştirea capturării lui Valerian, în 260 şi în aceeaşi arie geografică, a survenit o nouă uzurpare. S-a revoltat şi a fost proclamat împărat guvernatorul Pannoniei Superioare, Publius Cornelius Regalianus, după o anumită legendă descendent al lui Decebal ori al unui supravieţuitor

al aristocraţiei dacice (*Hist. Aug.*, *Tyr.*, 10, 8). În orice caz Regalianus se înrudise, prin căsătorie, cu aristocraţia senatorială de la Roma şi a încercat să încheie alianţe cu alţi uzurpatori. „Domnia” lui Regalianus nu a durat totuşi decât şase luni. El a fost înfrânt şi ucis fie de Barbari invadatori, probabil sarmaţi şi quazi, fie de forţele fidele lui

Gallienus. Alte uzurpări s-au ivit în alte segmente ale Imperiului, deşi cifra de „treizeci de tirani” consemnată de *Historia Augusta* este exagerată. După capturarea lui Valerianus este proclamat împărat de trupele din Orient Titus Fulvius lunius Macrianus, împreună cu fiii lui, Quietus şi Ballista. Abia în 261 a fost biruit Macrianus de trupele lui Gallienus. Cu toate că împăratul Gallienus bătuse monede la Mediolanum, cu legenda *VICTORIA ACT* (*eterna*) (*R.I.C.*, V, 1, 76; 297; 361; 373). În 262, când şi-a sărbătorit zece ani de Principat, Gallienus afirma că lichidase uzurpările. Ceremoniile prilejuite de aceste decenalii s-au desfăşurat cu un fast deosebit. Gallienus a urcat pe Capitoliu, precedat de soldaţi îmbrăcaţi în alb, de poporul Romei, „înarmat” cu torţe aprinse. S-au efectuat sacrificii impresionante a 100 de boi, care aveau coamele aurite, a 200 de oi şi a 10 elefanţi. În arene au luptat 1.200 de gladiatori, pe când împăratul, înveşmântat în toga triumfală, a arătat mulţimii 200 de fiare îmblânzite (*Hist. Aug.*, *Galt.*, 8, 1 – 6). Gallienus dorea să se situeze deasupra oamenilor, supuşii săi, şi de aceea a început să impună ritul adorării purpurei imperiale, a îngenuncherii în faţa sa. Îşi pudra cu aur părul şi îşi punea uneori pe creştet un fel de cunună radiată. Se împodobea cu fibule de aur şi cu nestemate. Însă aurul era rezervat zeilor, încât împăratul se dezvăluia romanilor ca un fel de zeu, ca stăpânul naturii şi al timpului. La banchete, servea mesenilor struguri conservaţi preţ de trei ani şi le oferea smochine verzi şi fructe proaspete în anotimpuri când îndeobşte acestea nu existau (*Hist. Aug.*, *Gali.*, 16, 2 – 4). Cum reliefează cu sagacitate Jean-Pierre Martin, numai zeii puteau stăpâni natura şi scurgerea timpului. Portretele lui Gallienus îl figurau adesea cu privirea ridicată spre cer, ca inspirat de zei. Ochii larg deschişi şi supradimensionaţi

evocă divinităţile ori măcar o putere care priveşte dincolo de umanitatea terestră. Monedele vremii îl prezintă pe zeul Soare, *Sol*, ca „însoţitor” al lui Gallienus, *COMES AVGVSTI*. Se sugera astfel că principele întreţine raporturi privilegiate cu o zeitate, că aceasta l-a ales drept colaborator. Totodată zeiţa *Roma* îi oferă lui Gallienus *Victoria*, pe unele monede. Pe alte monede *Victoria* sau *Sol* îi oferă lui Gallienus ramura de laur, simbol al izbânzii. În realitate, subzista cea mai serioasă uzurpare, transformată în secesiune teritorială. Aceasta s-a declanşat în Vestul Imperiului. În 260 d.Hr., Publius Licinius Cornelius Saloninus (*CIL.*, 13, 5203; Aur. Viel, *Caes.*, 33, 3; *Hist. Aug.*, *Gali*, 19, 1 – 4) devenise *Augustus*, ca încercare de a calma perturbările prilejuite de captivitatea lui Valerian. Totuşi, în iulie ori august 260, pe Rin, Saloninus fusese omorât la ordinul lui Postumus, guvernator al unei Germanii romane. Marcus Cassianus Latinius Postumus a fost proclamat împărat. Se afla însă în cauză nu numai o uzurpare, ci şi o autentică secesiune. Tendinţele centrifugale ieşeau astfel la suprafaţă şi generau un imperiu gallo-roman sau, mai degrabă, roman al Galliilor. Gallo-romani! nu mai voiau să depindă de slăbiciunile şi de capriciile puterii centrale, considerând că ei ar putea apăra mai eficient frontiera renană. Totuşi Postumus şi succesorii săi nu s-au considerat suverani celţi, ci anti-împăraţi, chiar împăraţi romani, substituţi ai principilor legitimi. Ei au organizat un stat roman, cu senat, consuli şi prefecţi ai pretoriului. De altfel Britannia şi Hispaniile s-au raliat lui Postumus, care a „domnit” aproximativ nouă ani. A trebuit şi el să combată uzurpări locale şi a fost ucis de proprii soldaţi în 269. După aprige frământări, din noiembrie sau decembrie 271 d.Hr., acest imperiu secesionist a fost preluat de Gaius Pius Esuvius Tetricus. Totodată, în Orient se profila o altă secesiune, mai primejdioasă şi mult mai puţin romană. Ne vom referi mai jos la o asemenea secesiune.

Oricum Gallienus nu mai controla decât Italia, peninsula balcanică şi o parte din Orient. Nu este uşor de judecat personalitatea lui Gallienus, împărat apăsat de altfel de ceea ce se defineşte uneori ca o „grea moştenire”. Sursele literare

antice adaptează pe Gallienus schemei consacrate a tiranului. Îndeosebi izvoarele necreştine, sub impactul politicii lui Gallienus, care nu era pe placul senatului, şi al destabilizării Imperiului, îi pun pe seamă vicii cumplite, desfrâu, cruzime funciară, incapacitate de a guverna, ca un alt Nero sau, cel puţin, ca un alt Hadrian (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 15; 30 – 31; *Hist. Aug.*, *Gali.*, 3 – 13; 16 – 21; *Tyr.*, 9 – 12; 23, 2; 26, 1; 29, 1; 30 – 31 etc.). Chiar istoricul creştin Orosius îi este nefavorabil (*Hist.*, 7, 1-13). Se uita tolerarea creştinismului, dar nu şi ocrotirea neoplatonismului, ostil Dreptei Credinţe. Desigur, propaganda monetară a epocii îl înfăţişează pe Gallienus ca pe un „restaurator al lumii", RESTITVTOR ORBIS. S-au emis monede cu efigia lui August, comportând legenda „zeului August", DE-O AVGVSTO. Gallienus nu aspira în acest fel să facă paradă de tradiţionalism augustele. Dimpotrivă; cum semnalează Jean-Pierre Martin, îşi propunea să se reclame de la un zeu, cum era întemeietorul Principatului, să-şi legitimeze „domnia" şi să demonstreze că se va înscrie şi el printre împăraţii divinizaţi. Investitura divină este astfel ostentativ clamată. Pe de altă parte, anumiţi savanţi moderni, ca A. Alföldi şi chiar Paul Petit, îl transformă într-un mare împărat, un reformator performant şi un salvator al Imperiului. Ni se par exagerate asemenea salve de elogii. Desigur, Gallienus nu a fost un militar frust, ca atâţia alţi principi ai timpului, ci mai degrabă un suveran civil, care s-a străduit să facă faţă îndatoririlor sale atât de împovărătoare. În jurul său şi mai ales al soţiei sale, Salonina, s-a constituit un focar de cultură, un cerc cultural-politic strălucit. Însuşi Gallienus pare să se fi reliefat ca orator talentat şi poet (*Hist. Aug.*, *Gali.*, 11, 3 – 9). În cadrul acestui *circulus*, se manifesta o inspiraţie neoplatoniciană şi, de fapt, prestaţia strălucită a lui Plotin, prieten intim al Saloninei şi a lui Gallienus însuşi, stabilit la Roma încă din 244 d.Hr. Dacă Gallienus nu a conceput niciodată un proiect clar de exerciţiu al puterii, Plotin aspira să constituie, în Campania, un „oraş al lui Platon", Platonopolis (Porph., 12) şi să plămădească un stat în conformitate cu principiile lui Platon. Alţi numeroşi

intelectuali elenofoni frecventau curtea lui Gallienus (*CIL*., 14, 5340). Printre cei care aderau la acest cerc se numărau Arcesilas, consul şi prefect al Romei, Stabillinus, consul, împreună cu Gallienus, în 266 d.Hr., retorul Nikagoras, mai sus citat şi promovat hierophant, însă şi sofistul Apollonios, istoricul şi omul politic Herennios Dexippos, care va apăra, în 267 d.Hr., Atena, asaltată de heruli, retorul Longinos, devenit ulterior consilier al Zenobiei din Palmyra. Ei se străduiau să restaureze religia greacă, să încurajeze elenizarea Imperiului. Însuşi Gallienus a fost ales arhonte eponim al Atenei (*Hist*. *Aug*., *Gali*., 11, 3 – 5) şi a protejat serapeumul din Alexandria. Alte rude ale lui Gallienus se impun la curte, precum Lucilius, unul dintre consulii *ordinarii* din 265 d.Hr., şi Publius Licinius Valerianus, fratele vitreg al împăratului şi colegul acestui Lucilius. Elenismul hrăneşte ideologia curţii imperiale. Sub impulsul său, se manifestă două tendinţe în arta vremii: o anumită orientare clasicizantă, care deschide calea celui de al treilea clasicism, din secolul subsecvent, şi eroizarea personajelor figurate pe sarcofagele timpului, ca şi a împăratului însuşi.

După opinia noastră, *Gallienus*, *care a pierdut mai mult de jumătate din teritoriile Imperiului*, nu a fost niciun mare principe şi niciun salvator al statului roman. El a aplicat reforme profunde, relativ judicioase, însă numai sub presiunea evenimentelor. Paradoxul „domniei" acestui aristocrat rafinat, dar slab de caracter şi prizonier al unei cezarite care adesea l-a împiedicat să înţeleagă situaţia sa reală, este că el s-a orientat spre o strategie de absolutism militarizat, mai degrabă antisenatorial. *Imperiul nu a fost salvat de Gallienus*, *ci de forţele patriotice*, *centripete*, ca să le calificăm astfel, care doreau cu ardoare să menţină unitatea statului. Armata, care avea tendinţa să-l dispreţuiască pe împărat, era fidelă acestei unităţi. Un edict al lui Gallienus, probabil din 262 d.Hr., a reformat comandamentele militare şi guvernarea provinciilorprincipalul „atu" al ordinului senatorial. Încă sub Severi şi chiar sub Antonini, anumite mari comandamente militare fuseseră deţinute de cavaleri. Reforma lui Gallienus

a schimbat complet structura acestor comandamente. Aurelius Victor, singurul izvor literar care se referă la această reformă – de altfel ilustrată şi epigrafic de carierele senatorilor şi cavalerilor acestui veac – atribuie cauzalitatea măsurii în cauză incuriei împăratului şi temerii de a vedea puterea trecând în mâinile elitei aristocraţiei. În consecinţă, el ar fi interzis senatorilor cariera militară şi accesul la armată (Aur. Vie., *Caes.*, 33, 33 – 34). În realitate, această „invidie" a lui Gallienus dădea seama de dorinţa de a răpi senatului principalul mijloc de presiune politică, de a-i scădea şi mai mult influenţa politică. Totodată Gallienus spera că astfel vor diminua uzurpările. Ceea ce nu s-a întâmplat, întrucât comandanţii şi guvernatorii cavaleri au râvnit cel puţin tot atât de mult la purpura imperială ca antecesorii lor senatori. Dar Gallienus voia să se constituie mari unităţi administrativ-militare, gestionate de funcţionari şi militari de rang ecvestru. Talentul, competenţa militară modeste ale senatorilor contrastau cu eficacitatea ofiţerilor pannonieni şi illyri, care adesea parcurseseră cariera militară de la nivelul de simplu soldat până la cel de general. Gallienus nu iubea ofiţerii de origine danubiană, însă detesta încă mai sensibil senatorii. În orice caz legatul de legiune va fi substituit de un prefect, probabil fostul „prefect al taberei", *praefectus castrorum*, care poartă titlul de „cel ce acţionează în locul legatului", *agens urce legaţi*. Inscripţiile zonei danubiene sunt revelatoare în acest sens (*C.I.L.*, 3, 3424; 3469 etc.). Pe de altă parte, provinciile imperiale încep să fie guvernate de „preşedinţi", *praesides*, de condiţie ecvestră, cum am semnalat mai sus. Ultimii *legaţi Auguşti pro praetore* sunt anteriori, în Noricum, anului 262 d.Hr. (*I.L.S.*, 1190). Acelaşi fenomen se constată în Tracia, Arabia etc. Iar ultimul tribunal laticlav de legiune se situează către 260 d.Hr. Numai provinciile proconsulare, Asia şi Africa, sunt lăsate senatului. Sunt imense repercusiunile acestei reforme asupra sorţii Imperiului, ierarhiei sociale şi militare, evoluţiei mentalităţilor. Noii guvernatori şi generali ecveştri nu erau ataşaţi vechiului sistem de valori.

Dar şi structura internă a armatei, dispunerea ei în spaţiul

Imperiului sunt profund remodelate. Chiar echipamentul soldaţilor romani şi mai ales vestimentaţia lor, de sorginte mediteraneeană, deveniseră nesatisfăcătoare. Uşor îmbrăcaţi, oştenii romani luptau greu în zone cu o climă mai aspră, mai rece. Prin excelenţă se dovedise deficitară dispunerea în spaţiu a forţelor militare, masate pe *limes*. Odată străpuns *limes*-*xX*, cum se petrecuse adesea, Barbarii nu mai întâmpinau o rezistenţă militară operaţională. La aceasta se adăuga faptul că armata romană, a Republicii, dar şi a Principatului, era mai cu seamă alcătuită din infanterişti şi nu beneficia de o mobilitate relevantă. Îndemnat, chiar presat, de comandanţii militari, Gallienus dislocă din legiuni detaşamente importante, vexilaţii, deplasate de pe *limes* spre interior, la Mediolanum, Aquíleia, îndeobşte în Italia septentrională, însă şi în peninsula balcanică, la Sirmium, Paetovio, Siscia şi în Dalmaţia. Aceste vexilaţii sunt comandate de „prepuşi”, *praepositi*, sau de către „duci”, *duces*. Ele formează un corp de rezervă, sortit să intervină oriunde era străpuns *limes-d*. *Mai ales însă se creează o cavalerie puternică, încă din 258* d.Hr. În rândurile acestei cavalerii se distingeau lăncieri mauri, arcaşi din Orient, călăreţi cu armuri grele, catafractarii, unităţi dalmate şi pannoniene. În Europa, această cavalerie staţiona la Mediolanum sub ordinele unui comandant unic, adică ale unuia dintre cei mai eficienţi generali ai timpului: Aureolus, Claudius, Aurelian, Probus. Foarte mobilă, această cavalerie a repurtat victorii strălucite. De altfel tocmai comandanţii săi au fost tentaţi să uzurpe puterea imperială. Concomitent s-a dezvoltat corpul „proteguitorilor flancului divin”, adică al împăratului, *protectoare's diuini lat ei is*, recrutaţi printre ofiţerii legiunilor, cohortelor pretoriene, centurionilor unităţilor mobile. Aceşti *protectores* echivalează cu un fel de stat major lărgit. Ne vom referi mai jos la modificările profunde intervenite în recrutarea soldaţilor. Totodată Gallienus a eşuat în încercările de a încetini ori opri devalorizarea monetară şi o inflaţie galopantă, de alură sud-americană. O mare parte din lichidităţile monetare era devorată de armată, pentru acoperirea soldelor, întreţinerea

oştirii, achitarea donativelor, a gratificaţiilor acordate cu prilejul aniversărilor împăraţilor, plecarea trupelor în campanie ori numeroasele noi „întronări" imperiale. Iată pentru ce aparatul monetar al Imperiului este calchiat după dispozitivul militar. S-a procedat aşadar la o succesivă diseminare a monetăriilor. Se deschid noi ateliere monetare la Roma, se dezvoltă cel de la Alexandria, care bătea monede numai pentru Egipt, ca şi cel de la Antiochia. Iau naştere noi ateliere la Mediolanum, Siscia, Viminacium, Sirmium, Cyzic, Emessa, Smyrna. Se încurajează o reevaluare monetară hi Asia şi se făureşte, în serie, un multiplu al monedei de aur. Dar proliferează tezaurizarea monedelor vechi, mai valoroase. Fapt care a contribuit la diminuarea masei monetare aflate în circulaţie.

Pentru a para loviturile administrate de către destabilizarea, chiar descompunerea Imperiului, se intensifică o propagandă care vehicula vechea temă a întoarcerii vârstei de aur, a instaurării păcii, a unei vocaţii monarhice destinate să depăşească simpla funcţiune militară a împăratului. Se încearcă ţeserea unor noi legături între Italia şi provincii. Sunt repuse în circulaţie anumite simboluri italice foarte vechi, care reluau imagistica celei de a patra egloge vergiliene. Totodată, încă din 260 d.Hr., Gallienus pune capăt persecutării generalizate a creştinismului şi o înlocuieşte cu tolerarea lui mai mult ori mai puţin tacită, neoficială. De fapt, Gallienus dorea să dezafecteze un activ focar de rezistenţă ideologică, să genereze pace interioară. Opina că trebuie combătut creştinismul prin mijloacele intelectuale, spirituale, sugerate de anturajul său, alcătuit din filosofi şi păgâni mistici. Oricum, el a redat Bisericii bunurile şi cimitirele sale, i-a îngăduit să-şi gestioneze resursele, să se îmbogăţească prin donaţii testamentare. Creştinii dobândesc dreptul la o existenţă socialmente acceptată. *Ei îşi pregăteau astfel victoria finală*. Desigur, reformele lui Gallienus sunt promovate sub impactul necesităţilor curente şi al presiunii exercitate de militarii cavaleri. Ele nu au aproape nimic comun cu statul visat de neoplatonicieni. Dimpotrivă, *se*

consolidează monarhia militaristă, focalizată pe expansiunea funcţionarismului ecvestru, civil şi militar.

Până în 267 d.Hr., în segmentul din Imperiu stăpânit de Gallienus (după 262) domneşte un calm relativ. Deşi goţii atacaseră chiar Asia Mică, în 263 – 264 (*Hist. Aug., Gali.*, 6, 1 – 2; 7, 3; 12, 6). Cu toate acestea, în 267 d.Hr., Imperiul este din nou împins spre dezastru. Pe când Gallienus se străduia să-l combată pe Postumus, alamanii pătrund din nou în Italia, unde sunt înfrânţi la Mediolanum. Herulii şi goţii lansează o ofensivă de proporţii împotriva Imperiului. Îmbarcaţi pe corăbii iuţi, ei pusdesc Grecia, Illyricum, Asia Mică. Nu credem că Gallienus i-a putut birui. El a încredinţat comanda trupelor din Balcani lui Marcianus, ca să alerge împotriva uzurpatorului Aureolus. Acest general de cavalerie, adică Aureolus, provenit dintr-un mediu social foarte modest, poate chiar daco-roman, contribuise la lichidarea altor uzurpări, precum cea a lui Ingenuus. Dar, sub incidenţa ravagiilor provocate de goţi şi aflat în fruntea cavaleriei şi a legiunilor din Rhaetia şi nordul Italiei, concentrate ca să-l învingă pe Postumus, Aureolus se aliază cu anti-împăratul roman din Gallii, căruia îi pune la dispoziţie atelierul monetar de la Mediolanum. Se emit aici monede, care glorifică pe Postumus şi cavaleria lui Aureolus. Gallienus izbuteşte să-l închidă pe Aureolus în Mediolanum, pe care îl asediază. Totuşi asediul se prelungea şi generalii lui Gallienus hotărâseră să se debaraseze de el. Ei organizează un complot, poate condus de Heraclianus, prefectul pretorienilor.

La sfârşitul lui august 268 d.Hr., Gallienus este asasinat (Aur. Vict, *Caes.*, 33, 19; 28; *Epit.*, 34, 2; *Hist. Aug., Gali.*, 14, 7 – 9; Zosim, 1, 40, 2 – 3 etc.). Potrivit unui papir din 28 august 268, la data respectivă Gallienus încă trăia. Conspiratorii au convins soldaţii că, înainte de moarte, fostul principe îl desemnase ca succesor pe unul dintre ei, viitorul *Marcus Aurelius Claudius Gothicus* sau Claudius II, comandant al trupelor din Balcani. Când s-a aflat la Roma că decedase Gallienus, au fost aruncaţi pe scări şi ucişi secondanţi ai împăratului defunct Au fost scoşi ochii unui

avocat al fiscului şi au pierit Lucillus şi Valerian. De fapt, Gallienus a fost eliminat de o coaliţie eterogenă, compusă din generali illyro-romani şi pannonieni (exasperaţi de multiplicarea incursiunilor barbare şi a uzurpărilor şi nemulţumiţi de anturajul format din civili, intelectuali mistici ai împăratului), din creştini (care, în pofida tolerării lor, întrevedeau în suveran un duşman insidios) şi din senatori (contrariaţi de vexaţiile suportate de ei, de scăderea puţinei lor influenţe politice). Totuşi, se pare că, la insistenţele imperative ale lui Claudius II, s-a acordat apoteoza lui Gallienus (Aur. Viel, *Caes.*, 33, 30 – 32). În orice caz, *după lichidarea lui Gallienus, monarhia militară, impusă de generalii illyroromani, s-a instalat, la Roma, pentru foarte multă vreme15*.

Împăraţii illyro-romani şi Aurelian (*268 – 284* d.Hr.)

Claudius II a preluat conducerea Imperiului tocmai în momentul în care acesta atingea vârful destabilizării sale, al crizei statului roman. Existenţa însăşi a Imperiului se afla în pragul dispariţiei sale. După Principatul nefericit al lui Gallienus, principala preocupare a lui Claudius II a rezidat în salvarea Imperiului.

Marcus Aurelius Claudius, originar din Dalmaţia, fusese unul dintre cei mai capabili generali ai Imperiului. În momentul morţii lui Gallienus, el comanda un corp de rezervă al armatei imperiale la Ticinum (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 28). În mod deosebit se remarcase în toiul luptelor purtate împotriva goţilor. Datorită caracterului său echilibrat, determinase soldaţii, perturbaţi de moartea lui Gallienus, să-l proclame *imperator*. Conform unui papir din Egipt, accesul lui Claudius II la Principat trebuie să fi avut loc la începutul lunii septembrie 268. Izvoarele literare antice au conturat o imagine exaltantă a virtuţilor lui Claudius II, care ar fi fost axate pe seriozitate, parcimonie şi bravură (Aur. Vict., *Caes.*, 34, 1 – 2; *Hist. Aug.*, *Claud.*, 13 – 18; Amm., 31, 5, 17; Oros., *Hist.*, 7, 23, 1; Zosim, 1, 46, 1; Zonaras, 12, 26, ed. Dindorf, HI, p. 151). El a făcut faţă dificultăţilor cumplite ale momentului, în condiţiile în care nu putea să conteze decât pe sprijinul a douăsprezece legiuni. Claudius în primul rând

a lichidat uzurparea lui Aureolus. L-a primit pe uzurpator, dar a determinat sau a îngăduit uciderea acestuia de către militari. Apoi, după 10 decembrie 268, Claudius II a zdrobit pe alamani, care invadaseră din nou Italia, în bătălia de la lacul Benacus (*CJL.*, 12, 2228 = *IL. S.*, 569). A recuperat o parte relevantă din teritoriile imperiului secesionist gallo-roman, deoarece i s-au supus Hispaniile, care l-au glorificat (*CJL.*, 2, 3833;

3834; 4506 etc.) şi chiar Gallia narboneză, unde a expediat cu trupe pe viitorul prefect al pretorienilor, Iulius Placidianus. Relaţiile cu formaţia aproape statală a palmyrienilor secesionişti, care practic controlau aproape întregul Orient asiatic, au devenit foarte încordate. Treizeci şi trei de ateliere monetare funcţionau pe cuprinsul Imperiului şi s-au întreprins măsuri de asanare financiară. S-au restaurat, în provincii, terme şi şosele.

După victoria de la lacul Benacus, Claudius II s-a dus la Roma, unde a prezentat omagii senatului şi poporului. Legendele monedelor, pe lângă formule ca „virtutea” sau „victoria lui Claudius augustul”, *VIRTVS CLAVDII AVG* (*usti*), *VICTORIA AVG* (*usti*) etc., proclamă reconcilierea cu senatul: reapare legenda „geniul senatului”, GENTVS SENATVS (*R.I.C.*, V, 1, pp. 211 – 237). Această reconciliere s-a limitat la o deferenţă declarativă la adresa senatului. Militar de carieră, Claudius II credea mai degrabă în despotismul imperial. De altfel, ca şi Gallienus, pe monede Claudius II primeşte globul terestru din mâinile lui Jupiter. Principele este figurat faţă în faţă cu Jupiter, înzestrat cu celebrul său trăsnet Legiunile au rămas comandate de cavaleri (*C. IL.*, 3, 4289), iar provinciile erau guvernate tot de exponenţi ai ordinului ecvestru, cu toate că în Bithynia şi în Pont funcţionează încă legaţi senatoriali *pro praetore* (*C.I.G.*, 3747 – 3748). S-au luat măsuri împotriva judecătorilor corupţi (*Hist. Aug.*, *Claud.*, 2, 6 – 7). Dar marele proiect al lui Claudius II a rezultat în zdrobirea totală a goţilor, care, de fapt, se instalaseră pe teritoriile Imperiului (Aur. Vict., *Caes.*, 34, 3). Într-adevăr, Claudius II este, foarte probabil, împăratul care a repurtat asupra mulţimilor nenumărate,

hoardelor de goţi, strălucita victorie de la Naïssüs (azi Niş). Astfel s-a pus capăt incursiunilor barbare în Balcani şi s-a salvat romanitatea estică. Goţii care supravieţuiseră masacrului au fost instalaţi, în zona balcanică, în calitate de coloni sau sclavi. Cu acest prilej, Claudius II a asumat *epxtetxxX-cognornen de Gotkicus*. Legendele monedelor dau seama de importanţa victoriei (*R.I.C*!, V, 1, pp... 232 – 237). În continuare, Claudius II s-a stabilit la Sirmium, în vederea combaterii. Iuthùngilor şi vandalilor, care operau incursiuni în Pannonia. Aici a fost ucis de pesta care continua să devasteze Imperiul. Un papir din Egipt demonstrează că el trebuie să fi murit după 6 septembrie 270 d.Hr. I s-a decernat apoteoza, iar, ulterior, împăratul. Constantin cel Mare se va declara descendent al lui Claudius H. Se va fabrica o legendă privitoare la semne şi oracole care i-ar fi vestit lui Claudius II că va întemeia o dinastie (*Hist. Aug.*, *Claud.*, 10).

De Fapt, lui Claudius II i-a succedat întâi fratele său, Quintillus, proclamat *imperator* sub numele *az Marcus Aurelius Claudius Quintillus* (*R.I.C.*, V, 1, pp. 238 – 247), care se afla la Aquíleia, unde comanda o coloană volantă, destinată protejării Italiei de incursiuni germanice. El va fi recunoscut de trupele danubiene şi de senat. Însă militarii nu îl iubeau pe Quintillus, care nu aparţinea statului major al generalilor danubieni, formaţi la şcoala lui Decius şi a lui Valerian. Totuşi atelierele monetare ale Imperiului au emis destul de numeroase monede pentru Quintillus. Principatul acestuia a fost însă foarte scurt, deoarece a durat din septembrie 270 până în 23 noiembrie 270. Aurelian, care lichida ultimele cete de tâlhari goţi, s-a deplasat la Sirmium, unde a fost aclamat de soldaţi ca *imperator*. El a obţinut repede sprijinul tuturor legiunilor Imperiului (Eutr., 9, 13, 1; *Hist. Aug.*, *Aur.*, 17, 5). Chiar soldaţii lui Quintillus de la Aquíleia au trecut de partea lui Aurelian. Quintillus fie a fost omorât de proprii militari, fie s-a sinucis.

Astfel frânele puterii imperiale au fost luate de către *Lucius Domitius Aurelianus*, încă de la sfârşitul lunii noiembrie a anului 270 d.Hr. *Et a fost de fapt principele care*

a salvat Imperiul, i-a restabilit unitatea şi a pregătit activ tranziţia spre un nou tip de putere monarhică, spre o nouă structură politică majoră, cea a Dominatului, totalitar mai degrabă decât autoritar. Aureliat a jugulat criza care eroda forţele vii ale Imperiului, chiar dacă nu a putut pune capăt, într-o manieră decisivă, anarhiei militare.

Aurelian se născuse în Balcani, în Pannonia ori mai degrabă în Moesii, probabil în septembrie 214 d.Hr., în familia unui colon-veteran. Mama sa, libertă, cum demonstrează gentilicul viitorului împărat, servise ca preoteasă a unui cult solar. Aurelian nu a avut decât o fiică. A fost un om sever, crud la nevoie, robust, sportiv desăvârşit. Era coleric, se mânia repede; era preocupat de sex, iubea vinul şi bucatele alese (*Hist. Aug.*, *Aur.*, 6, 1). Totuşi a dus o existenţă relativ austeră, dar îl pasiona gloria, încât nu a putut evita cezarita (Zosim, 1, 55, 2 – 3; 62, 3). Tânărul Lucius a parcurs cariera militară, după exemplul tatălui său, începând din 234 d.Hr. A început ca simplu soldat, însă a urcat relativ iute treptele ierarhiei militare, protejat îndeosebi de către Decius. A servit mai ales în zona danubiană şi a devenit cavaler. Alături de ceilalţi mari comandanţi militari, toţi danubiano-romani, a participat la asasinarea lui Gallienus. Sub Claudius II, a devenit al doilea personaj al Imperiului şi a luat parte la eliminarea lui Aureolus. În războiul gotic, Aurelian a comandat eficienta cavalerie romană. A ştiut să-şi cenzureze crosul impetuos şi a dobândit experienţă politică: nu a fost un al doilea Maximinus Thrax, adică un militar frust. Cronologia Principatului său este complicată. În calcularea puterilor sale tribuniciene, el a început cu noiembrie 269, fiindcă se considera un fel de auxiliar imperial al lui Claudius H. A preluat un consulat *Ordinarius* la 1 ianuarie 271 şi a impus de la început un autoritarism despotic. A sporit fiscalitatea, a iniţiat restaurarea structurilor economice şi a reprimat cu brutalitate trei tentative de uzurpare a puterii imperiale (Zosim, 1, 49, 2; Aur. Vict., *Epit.*, 25, 3). Aurelian a favorizat dezvoltarea cavaleriei grele a catafractarilor, numiţi şi *elibarii*, dar şi a unităţilor auxiliare, formate din mercenari

germanici. A petrecut puţin timp la Roma. În primăvara anului 271 d.Hr., a zdrobit complet forţe ale iuthungilor şi alamanilor, ajunşi până în centrul Italiei. Aurelian a iniţiat construirea unor foarte întinse incinte fortificate ale Romei. Ulterior, în 274 d.Hr., a augmentat zona intrapomerială a Romei, care includea acum tot ceea ce se afla în spatele zidului de apărare, înzestrat cu un ansamblu complex de fortificaţii.

Principala ţintă a lui Aurelian a constat în reunificarea Imperiului şi, în primul rând, în lichidarea statului palmyrian, devenit secesionist în chip ostentativ. Dar a urmărit şi suprimarea imperiului gallo-roman, eficientizarea frontierei Imperiului, unificarea religioasă, spirituală, a acestuia, întărirea disciplinei monetare şi politice a Romei, potenţarea paternalismului. Preţul era accentuarea despotismului şi dirigismului economic, prepararea totalitarismului. Cum sublinia Paul Petit, dacă Aurelian nu ar fi fost asasinat în mod stupid, reformele lui Diocleţian nu s-ar mai fi produs niciodată.

Dar ce se petrecea în Orient? Şi aici tendinţele centrifugale acţionaseră insidios în vremea lui Gallienus. Acest demers secesionist constituise opera cetăţii caravaniere a Palmyrei, aflate la marginea Siriei romane. Vasală a Imperiului, Palmyra cunoştea o prosperitate economică pregnantă încă din secolul I î.Hr. Ea reprezenta un nod de comunicaţie de importanţă vitală între Imperiu şi restul Orientului. Monarhii indigeni, arabi, ai Palmyrei purtau gentilicul Septimius, dar rămăseseră străini de valorile romane, cu toate că se elenizaseră parţial. Palmyra era însă ostilă perşilor, care ar fi putut să-i distrugă forţa economică, rolul de placă turnantă a operaţiilor comerciale din Orient, încă din 258 d.Hr., Septimius Odaienathus sau Odenath, dinastul Palmyriei, era clarissim şi consular, în greacă *lamprôtatos hypotitkôs*. Ca succesor al fratelui său, Septimius Hairanes, el preia conducerea forţelor antipersane din Orient, lichidează uzurpări locale şi, în postura de mandatar al lui Gallienus, care îl desemnează *dux* al romanilor, *dux Romanorum*, şi „corector al întregului

Orient”, *corector totius Orientis*, ia comanda forţelor romane din Siria, Palestina, Arabia, Cilicia, cu dreptul de a superviza gestiunea financiară şi administrativă. După 264, el îşi încinge fruntea cu diadema regală şi i se acordă calitatea de *imperator* al zonelor pe care le controla. Aparent leal Romei, combate perşii lui Sapor ori Shapur I, în 263 – 267.

Recuperează Mesopotamia romană şi ajunge până la Cresiphon, de două ori, în 263 şi 267, temporar ocupat de trupele sale (Festus, 23; *Hist. Aug.*, *Vaier.*, 4, 3; *Gali.*, 10, 26; 12, 1; Tyr., 15, 1 – 3; Zosim, 1, 39, 1 – 2; Syncellus, I, pp. 716 – 717, Bonn). În final, Odenath a făurit bazele unui stat secesionist. El a fost ucis, în 267, la Emessa, de complotişti, aliaţi de circumstanţă ai lui Gallienus. După asasinarea sa, cârmuirea Palmyrei a revenit soţiei sale, Septimia Zenobia, femeie frumoasă, cultivată, energică, obsedată de modelul Cleopatrei. Gravita în jurul său un cerc de intelectuali, ca neoplatonicianul Longinos, refugiat de la Roma, retorul Callinicus din Petra şi Paul din Samosata, prelat creştin, care nega Dumnezeirea Mântuitorului, căuta un compromis cu mozaismul şi păgânismul, propovăduia un creştinism ultraraţionalist (Polemius Silvius, *Chronica*, 425, în Mommsen, *Chronica Minora*, I, p. 642). Ambiţiile politice ale Zenobiei erau exorbitante. Viza independenţa faţă de Roma. Generalul său Septimius Zabdas a ocupat Egiptul, în 269, şi a încercat, fără să reuşească, să cucerească întreaga Asie Mică. Zenobia guverna în numele fiului său Waballathus sau Vaballatus Athenodorus, confirmat încă de Gallienus rege clarissim, consular, *imperator* şi *dux* al romanilor. Aurelian a început prin a recunoaşte competenţele lui Waballath, încât monede din Antiochia şi din Alexandria, ca şi inscripţii, asociau pe acesta cu împăratul Romei. (*CJL.*, HI, Supliment, 6728; 6533). Zenobia însăşi bate monede, în care este definită ca *Zenobia Augusta*, pe când inscripţiile o proclamă Regină”, în greceşte *basilissa*, şi „augustă”, *Augusta*, de fapt *Sebasté* în greacă, mamă a „stăpânului”, *kyriôs*, Waballath, ale cărui titluri sunt înşirate (C./.G., 4503; *O. GJ. S.*, I, 647 – 650). Încât erau ostentativ declarate secesiunea şi independenţa „statului” palmyrian. Până la urmă efigia lui

Aurelian a dispărut de pe monedele siriene şi alexandrine, în timp ce monede latine proclamă pe Waballath... împărat roman. Diadema de rege al Palmyrei dispare, iar legendele monetare comportă *IMP* (*erator*) *C* (*desar*) *VHABALATHVS AVG* (*ustus*). În vreme ce Zenobia este asociată cu IVNO REGINA. Secesiunea era mascată de un fel de uzurpare a puterii imperiale.

Riposta lui Aurelian nu a întârziat. Cu efective inferioare celor ale palmyrienilor şi aliaţilor acestora, romani şi elenofon! (dornici să se elibereze în sfârşit de stăpânirea Imperiului), Aurelian a lansat o ofensivă majoră în Orient. El şi-a divizat forţele în două coloane de atac. Cea dintâi, comandată de Probus, viitorul împărat, urma să recucerească Egiptul şi să înainteze spre nord, ca să facă joncţiune cu eşalonul condus de împăratul însuşi, care trebuia să coboare prin Siria septentrională către Palmyra. Într-adevăr, încă în 271, Probus a ocupat Egiptul, pe când Aurelian a operat în Siria, unde a învins la Immae, lângă Antiochia, trupele lui Septimius Zabdas, alcătuite din resturile a doua legiuni romane, din cavalerie grea şi din arcaşi palmyrieni. A urmat bătălia de la Emessa, din nou câştigată de Aurelian. Încât, la sfârşitul primăverii anului 272, armata lui

Aurelian a apărut în faţa zidurilor Palmyrei. După un asediu eficace, Palmyra a capitulat, la sfârşitul lunii iunie 272. Zenobia şi Waballath au fost luaţi prizonieri. Dar, în iulie 272 d.Hr., Palmyra s-a răsculat şi a masacrat garnizoana romană. Concomitent, o altă rebeliune a izbucnit în Orient în marş forţat, Aurelian s-a întors la Palmyra, pe care a transformat-o într-un sat modest. Apoi a lichidat revolta din Egipt. Totodată, Aurelian a întreţinut contacte cu Tetricus, ultimul împărat secesionist din Gallii. În 273 d.Hr., Aurelian a zdrobit forţele gallo-romane, după ce însuşi Tetricus trecuse de partea sa. Astfel reunificarea Imperiului este înfăptuită. După părerea noastră, *tot în 273* d.Hr., *Aurelian trebuie să fi retras administraţia şi armata romană de la nordul Dunării, adică din Dacia. Numai o mică parte din populaţie a urmat replierea romană la sud de Dunăre.*

Dar vom reveni mai jos asupra acestei probleme. Opinăm că Aurelian însuşi a considerat retragerea din Dacia ca o măsură temporară. Ulterior, romanii urmau să recupereze Dacia.

La începutul anului 274 d.Hr. Sau chiar în 273, Aurelian a celebrat la Roma un triumf somptuos. Ceremonia s-a desfăşurat în prezenţa învinşilor, pentru că alaiul lui Aurelian cuprindea prizonieri palmyrieni, arabi, indieni, bactrieni, sciţi, sarmaţi, franci, vandali etc. Universul se supunea împăratului Romei. Au defilat şi animale exotice, elefanţi, tigri, elani, girafe etc., 800 de gladiatori au participat la luptele din arene. Aurelian a urcat în Capitoliu pe o cvadrigă trasă de patru elefanţi sau de cerbi. Şase ore a durat defilarea cortegiului imperial. Niciun alt principe nu beneficiase vreodată de asemenea cinstire, care îl poziţiona ostentativ pe Aurelian deasupra omenirii, ca personalitate sacră, proteguită de zei (*Hist. Aug.*, *Aur.*, 33 – 34). A urmat o politică internă dirigistă, în cadrul căreia Aurelian a conjugat severitatea cu o abilă toleranţă. S-au luat măsuri împotriva luxului excesiv, s-au realizat construcţii importante. Aurelian a trecut la o ostentativă transformare a Italiei într-un ansamblu de provincii. *Iuridici* au fost substituiţi de funcţionari imperiali, *corectores*, iar, în provincii, s-a accelerat procesul de înlocuire a guvernatorilor senatori prin funcţionari de rang ecvestru, *praesides*. Înclinat spre paternalism, Aurelian a reformat profund sistemul distribuţiilor alimentare lunare. În locul raţiilor de grâne s-au distribuit pâini, sare, vin, carne de porc, untdelemn, poate chiar îmbrăcăminte. Negustorii şi producătorii au fost subvenţionaţi, ca să furnizeze produsele necesare distribuţiilor alimentare. Dacă taxele achitate de cei înstăriţi au sporit, s-au suprimat datoriile celor săraci. În 274 d.Hr. Au fost arse în for şi cu solemnitate registrele fiscului. S-a accelerat procesul de transformare a colegiilor în corporaţii, chiar în servicii publice militarizante. Ne referim mai ales la corporaţiile transporturilor maritime, ale barcagiilor de pe Tibru, brutăriilor, măcelarilor. Este probabil că acelea ale constructorilor au fost mobilizate

pentru ridicarea zidului de incintă al Romei. Se pare că ereditatea condiţiei profesionale şi sociale a „navicularilor”, transportorilor maritimi, datează din timpul „domniei” lui Aurelian. Un fiu de „navicular” era obligat să preia locul şi profesia tatălui său.

Îndeosebi Aurelian proiecta o amplă reformă monetară şi financiară. Exasperat de abuzurile monetarilor, lucrătorilor din ateliere, care furau din metalul monedelor emise (tăiau o parte din piesele bătute), Aurelian a închis temporar monetăria din Roma. Încât, probabil în 274 d.Hr., monetarii s-au răsculat, sub conducerea trezorierului Felicissimus, şi au provocat un adevărat război civil în interiorul Romei. Cu greu, cu preţul unor pierderi relevante de vieţi, soldaţii au înăbuşit sediţiunea. Rebelii au fost masacraţi şi au fost executaţi numeroşi senatori, care îi sprijiniseră (Aur. Vict, *Caes.*, 35, 6; *Epit.*, 35, 4; Eutr., 9, 14; *Hist. Aug.*, *Aur.*, 38, 2 etc.). Aurelian, în 274 d.Hr., după revolta monetarilor, a întreprins o reformă care a îmbunătăţit compoziţia în metal a monedelor de bronz, aur etc. Concomitent, a crescut valoarea lor nominală. Încât, de fapt, a fost oficial recunoscută inflaţia. Numai efectele ei au fost limitate. Strategia unificatoare a lui Aurelian s-a manifestat şi în domeniul religiei. Desigur, principele nu neglija cultele tradiţionale. O monedă din 274 ne reprezintă împăratul primind globul terestru din mâna lui Jupiter (*R.I.C.*, V, 1, p. 279). Împărat biruitor, Aurelian primeşte şi el, pe monede, ramura de laur întinsă de către zeiţa *Victoria*. Alte piese monetare îl proslăvesc ca Restauratorul lumii”, *RESTITVTOR ORBIS*. Totuşi mai ales Aurelian a preconizat un monoteism sincretistic. Adept, din copilărie, al religiilor Soarelui, *Aurelian creează un cult solar oficial*. Cel al „Soarelui însoţitor” al împăratului, *Sol Comes*, chiar cel al „Soarelui stăpân al Imperiului roman”, *Sol Dominus Imperii Romani*. Ca şi Mithra, acest *Sol* este închipuit ca mediator al zeului suprem, „cel Foarte înalt”, *Hypsistos*, adorat de asemenea de gnostici şi de iudeii elenizaţi. Aurelian îşi propunea să realizeze unificarea politică, morală şi religioasă a Imperiului, sub egida cultului solar. Iconografia

vremii îl înfăţişează pe Aurelian cu braţul întins, sugerând analogia cu „Soarele Neînvins”, *Sol Inuictus*, care salută lumea ca protector al ei. Ca şi *Sol*, Aurelian este ocrotitorul cosmosului. Felurite monede comportă pe revers chipul lui Aurelian, în timp ce pe avers apar legende ca *SOL DOMINVS IMPIERI* (I) *ROMANI* (*R.I.C.*, V, 1, pp. 258; 264; 301). Pe alte monede se descifrează legende ca „Soarelui Neînvins” sau „Soarelui Salvator”, *SOLI INVICTO* ori *SOLI CONSERVATORI* (*R.I.C.*, V, 1, p. 309). O monedă din Cyzic prezintă pe avers capul gol al lui Aurelian, împreună cu bustul lui *Sol*, şi comportă legenda care exaltă Soarele ca stăpân al Imperiului. Pe revers se identifică împăratul *AVRELIANVS AVG* (*ustus*), în curs de a oficia un sacrificiu pe altar. După triumful şi sediţiunea monetară din 274 CLC., Soarele este proclamat divinitatea supremă a Imperiului.

S-a clădit un magnific templu al Soarelui, începând din 271 (Aur. Vict., *Caes*., 35, 7; Eutr., 9, 15, 1; *Hist*. *Aug*., *Aur*., 1, 3; 25, 6; 28, 5; 35, 3; 39, 2; Zosim, 1, 61, 2; Syncellus, I, p. 721, Bonn). Acest templu se afla în a VII-a regiune a Romei, în „Câmpul lui Agrippa”, *Campus Agrippae*. Sanctuarul era format din două incinte succesive, dispuse în direcţia nord-sud şi înconjurate de porticuri. Sub aceste porticuri era depozitat vinul sortit distribuţiilor alimentare. Templul, somptuos ornamentat cu pietre preţioase, aur, obiecte de artă, stofe orientale, coloane de porfir, acaparate în Palmyra, a fost inaugurat în 274. În interiorul sanctuarului se aflau statuile lui *Sol-Hélios* şi Bel sau Baal semitic, legat de influenţe solare. Fresce impresionante ornau zidurile templului. În acest fel se evidenţia preponderenţa lui *Sol*. S-au instituit jocuri în cinstea Soarelui şi un colegiu de pontifi, *pbntifices Solis* (*Hist*. *Aug*., *Aur*., 35, 3), alcătuit din clarissimi şi prezidat de împărat (*C*. *IL*., 6, 1397; 1418; 1673; 1739 – 1740; 2151; 10, 5061 etc.). Aceste jocuri urmau să devină cele mai importante din Roma. S-au desfăşurat în 274 d.Hr., între 19 şi 22 octombrie, şi au acordat prioritate curselor de care şi vânătorilor. Ele ilustrau unitatea Romei în jurul Soarelui. Fără îndoială, această teologie solară oferea un suport pregnant consolidării absolutismului imperial.

Aurelian şi-a împodobit creştetul cu *diadema*, marcă a suveranilor perşi şi elenistici, pe care n-o purtase până atunci niciun împărat roman. Se fac dedicaţii „zeului Aurelian”, *DE-O AVRELIANO* (*CJL.*, 2, 3832; 8, 4877 etc.). Deşi, fireşte, oficial Aurelian nu a fost deificat în viaţă. Alte inscripţii îl glorifică drept „stăpân”, *dominus* (*Année Épigraphique*, 1894, nr. 59). În sfârşit, antoninienii emişi la Serdica (monede ale lui Aurelian) sunt dedicaţi „zeului şi celui născut stăpân, lui Aurelian august”, *DE-O ET DOMINO NATO AVRELIANO AVG* (*usto*). Jean-Pierre Martin observă că astfel Aurelian nu se considera divinitate, ci numai destinat să devină zeu, fiindcă era născut să fie stăpân, adică împărat în numele zeului solar, hotărât să aplice un program statuat de *SOL* Aurelian începuse prin a fi binevoitor faţă de creştini, împăratul arbitrase o dispută pentru scaunul episcopal al Andochiei. Cum însă creştinii nu acceptau monoteismul solar, el a pregătit o nouă persecuţie masivă împotriva Dreptei Credinţe. Nu a avut însă răgazul s-o pună în aplicare.

Fără îndoială, Aurelian a ţinut seama de exortaţiile anturajului său. S-a sprijinit pe senatori recent intraţi în curie, pe importanta familie a Postumiilor, pe cavaleri ca Iulius Placidianus, prefect al pretorienilor, pe Marcellinus, comandant în Orient, şi pe Probus. Eminenţa cenuşie a regimul politic al lui Aurelian trebuie să fi fost Ulpius Crinitus, rudă cu soţia împăratului. Într-adevăr, în anturajul lui Aurelian, a jucat un rol deosebit de important soţia principelui, Ulpia Severina, descendentă a ginţii lui Traian. În 274 d.Hr., ea a devenit augustă. Însă în vara anului 275 d.Hr., armata lui Aurelian a pornit spre Orient, ca să zdrobească statul perşilor. În drum, probabil în 25 septembrie d.Hr., în Tracia, împăratul a căzut victimă unui complot absurd, insidios şi sordid, pus la cale de un funcţionar corupt, numit Eros (Zosim, 1, 61, 1 – 2), dar probabil susţinut de anumiţi ofiţeri superiori, complici ai opoziţiei senatoriale. Unii militari erau ostili marelui război antipersan, iar creştinii se temeau de o nouă persecuţie.

Succesiunea lui Aurelian a pus însă probleme aproape

insurmontabile. Aurelian nu îşi desemnase nici lui urmaş. Majoritatea soldaţilor îl iubea, dar militarii nu ştiau pe cine ar putea proclama *imperator*, în condiţiile în care principalii generali ai Imperiului se aflau pe teatre de operaţii îndepărtate. Încât soldaţii s-au adresat unui senat pe care Aurelian şi ceilalţi împăraţi militari îl umiliseră necontenit. Iniţial senatul a refuzat să desemneze un principe. A survenit un interregn, când Imperiul nu a avut niciun suveran. Acest interregn a durat probabil mai mult de două luni, de la 25 septembrie, până la începutul lunii decembrie. În acest interval de timp, gestionarea Imperiului a fost asigurată de Ulpia Severina. Până la urmă senatul l-a indicat ca împărat pe senatorul *Marcus Claudius Tacitus*, înainte de 10 decembrie 275 (*CJL.*, 2, 4635 – 4636; 12, 5563). Se pare că acesta a acceptat cu ezitări Principatul. Era un bătrân senator, poate în vârstă de şaptezeci şi cinci de ani. Militarii l-au recunoscut ca *imperator*, deoarece nu mai considerau posibilă o nouă reacţie senatorială. Şi de fapt o asemenea reacţie nici nu s-a produs. Sau s-a limitat la un nivel declarativ şi, cel mult, la calmarea represiunilor antisenatoriale. Fără îndoială, propaganda imperială dă seama de veleităţi prosenatoriale. Anumite inscripţii îl declară pe împărat „promotor al adevăratei libertăţi”, *VERAELIBERTATIS AVCTOR* (*C. IL.*, 12, 5563 = *IL. S.*, 591), ca „foarte pios”, *PIISIMVS* (*C. IL.*, 8, 21; 137). Legendele monetare îl figurează ca „restauratorul lumii”, *RESTITVTOR ORBIS*, şi exaltă „clemenţa vremurilor”, *CLEMENTIA TEMP* (*orum*), PROVIDENTIA DEORVM, adică „prevederea zeilor”, chiar LIBERTAS etc. (*R.I.C.*, V, 1, pp. 327 – 342). Se reiau, de fapt fără impact real, vechi teme propagandistice. Pe de altă parte, Tacitus nu numai că nu restituie senatului comandamentele militare şi guvernarea provinciilor, ci, după ce i se refuză un consulat suffect pentru fratele său Florianus, îl investeşte pe acesta în prefectura pretoriului. În plus, pe o monedă Jupiter îi remite şi lui Tacitus globul pământesc. Înzestrat cu o experienţă militară dobândită înainte de edictul din 262, Tacitus combate personal o invazie a aliaţilor Imperiului, goţii, herulii şi sarmaţii. El îi

înfrânge, cum ilustrează legende monetare, care glorifică „victoria gotică”, *VICTORIA GOTTI* (*ca*) sau „Victoria pontică”, *VICTORIA PONTICA*.

a împăratului (*RJ. C.*, V, 1, pp. 343; 346). Iar zeiţa Victoria îi înmânează şi lui Tacitus creanga de lauri a învingătorilor. Suntem departe de adevărata reacţie senatorială din 238 d.Hr. Militarii s-au plictisit însă repede de o reacţie senatorială, fie ea şi declarativă. Încât, numai după câteva luni de Principat, soldaţii l-au ucis, în iunie sau iulie 276, pe Tacitus, în Cappadocia (*Hist. Aug.*, *Tac.*, 13, 5; Oros., *Hist.*, 7, 24, 1; Zosim, 1, 63, 1 – 2 etc.). I-a urmat fratele său, *Marcus Annius Florianus*, care a renunţat chiar la propaganda prosenatorială a fratelui său. Se pare că a fost proclamat „imperator” de proprii soldaţi şi că a fost confirmat de senat (*Hist. Aug.*, *Prob.*, 13, 4; Zosim, 1, 64, 1; Zonar., 12, 29, ed. Dindorf, UI, p. 154). Unele surse afirmă însă că Florianus nu a beneficiat de investitură senatorială (Aur. Viel, *Caes.*, 36, 2; *Hist. Aug.*, *Tac.*, 14, 1). De altfel Florianus a sustras Baetica guvernării clarissimilor şi a încredinţat-o unui cavaler (*C. IL.*, II, 1115 = *IL. S.*, 593; *CJL.*, H, 1116). Şi lui Florianus *Victoria* îl încredinţează ramura de laur, pe anumite monede. Dar soldaţii îl voiau ca principe pe unul dintre marii lor comandanţi. Principalul general al lui Aurelian, Probus, nu acţionase, după asasinarea împăratului său, spre a nu fi acuzat de complicitate cu asasinii. Totuşi, la câteva săptămâni după uciderea lui Tacitus, probabil înainte de 29 august 276, el a fost proclamat *imperator* de trupe din Orieni. Era de altfel comandant suprem în Siria şi Egipt, *dux Orientis*. Florianus a pornit împotriva lui, dar a murit la Tars, ucis de proprii soldaţi sau omorât de cei ai lui Probus. Ori obligat să se sinucidă (Aur. Vict., *Caes.*, 37, 1; *Epit.*, 36, 2; *Hist. Aug.*, *Tac.*, 14, 2 – 3; *Prob.*, 10, 1; Zosim, 1, 64, 2 – 4 etc.).

Marcus Aurelius Probus a pus capăt pauzei intervenite în dominaţia marilor comandanţi illyro-romani. El a încercat să evite strategia politică represivă, antisenatorială, a lui Aurelian şi să se comporte tolerant faţă de senal. De unde elogiul vibrant pe care i l-au hărăzit izvoare literare

tradiţionaliste (Aur. Vict., *Caes.*, 37, 3 – 7; Eutr., 9, 17, 1; *Hist. Aug.*, *Tac.*, 14, 3; 16, 6; *Prob.*, 1, 3; 10, 1; 22, 1 – 2; 23, 1 – 5 etc.). A lichidat fără milă pe asasinii lui Aurelian, care erau încă în viaţă (Zosim, 1, 65, 1 – 2). Pe de altă parte, Probus nu a diminuat, ci, dimpotrivă, a accentuat sensibil autoritarismul paternalistic, a utilizat clar măsuri de dirigism economic constrângător. Totodată monedele lui Probus îl figurează pe *Sol* ca un *comes*, al împăratului. Alte monede îl glorifică pe Probus ca „restaurator al globului", *RESTITVTOR ORBIS*. Un asemenea *restitutor* trebuia să conserve ceea se dobândise de la predecesori sau să redreseze o situaţie compromisă sub Principatele lor. De altfel o monedă înzestrată cu legenda „clemenţa timpurilor", *CLEMENTIA TEMP* (*orum*), îl înfăţişează pe Probus primind Victoria de la Jupiter (*R.I.C.*, V, 2, p. 120). Într-adevăr Probus, în cursul celor şase ani de Principat (276 – 282 d.Hr.), a fost obligat să alerge de la un capăt la altul al Imperiului, pentru a jugula revoltele Barbarilor, infiltraţi pe teritorii romane, şi incursiunile invadatorilor străini ori pentru a anihila numeroase tentative de uzurpare a puterii imperiale. *Calea spre Dominat a fost astfel ostentativ deschisă*.

Născut la Siiminum, Probus a fost până la moarte un comandant militar deosebit de capabil. Generalii săi au pacificat cu dificultate Egiptul, invadat de nomazi, şi provincia microasiatică a Isauriei, unde tâlharii instalaseră o guvernare secesionistă. Un uzurpator local, Iulius Satuminus, a fost iute eliminat în Siria. Pe Dunăre, Probus însuşi a luptat împotriva sarmaţilor şi bastarnilor. A fost forţat să consacre eforturi susţinute refacerii Galliilor, ruinate, în 276 – 277, de incursiunile francilor şi alamanilor. Au trebuit eliminaţi doi uzurpatori locali, care profitaseră de perturbarea Galliilor: un ligur, ce se instalase la Lugdunum, şi Bonosus, un britan, născut în Hispanii şi răsculat pe malurile Rinului. Dificultăţilor economice majore, survenite îndeosebi în agricultură, Probus s-a străduit să le răspundă printr-un program dirigist de redresare. Continuând măsuri schiţate încă de Severi, Aurelian atribuise, printr-un edict,

cetăţilor răspunderea ogoarelor, necultivate sau părăsite de agricultori. Probus a continuat această tactică, totodată visând – şi el – la reîntoarcerea vârstei de aur, la instaurarea păcii globale şi la suprimarea războaielor. Probus a luat măsuri energice în vederea redresării vieţii economice. El a abolit vechiul edict al lui Domiţian privitor la cultivarea viţei de vie şi a eliberat viticultura provincială de constrângeri, este adevărat de mult timp căzute în desuetudine şi neaplicate. De altfel viticultura italică se afla oricum în criză, iar Probus, ca atâţia alţi împăraţi, nu mai considera peninsula ca un centru unic al Imperiului. În scopul stimulării unei agriculturi devenite deficitare în numeroase zone ale Imperiului, Probus a impus măsuri de bonificare a terenurilor agricole. A ordonat soldaţilor să execute lucrări agricole în Pannonia, care nu le-au fost acestora deloc pe plac. Cum am arătat mai sus, aceste lucrări au fost autoritar impuse şi cetăţilor. În acelaşi scop de ameliorare a agriculturii, s-a trecut la implantarea masivă a Barbarilor în interiorul Imperiului. În condiţiile dificultăţilor demografice întâmpinate de Imperiu, se procura o mână de lucru rurală suplimentară.

Soldaţii erau nemulţumiţi, întrucât li se cerea prestarea unor munci grele, de consolidare a fortificaţiilor şi a infrastructurii rutiere şi de asanări ale mlaştinilor, de bonificare a terenurilor agricole. Încât, la Sirminum, în 282 d.Hr., ei l-au asasinat pe Probus. Concomitent, în Rhaetia, militarii îl proclamaseră împărat pe Cams, prefectul pretorienilor al lui Probus. Cams a început prin a refuza purpura imperială, dar, când s-a aflat că Probus, suveranul căruia îi era fidel, fusese asasinat, a acceptat Principatul, sub numele de *Marcus Aurelius Carus*. Sub „domnia” sa, s-a desăvârşit convertirea Italiei în adevărată provincie, guvernată de corectori.

Carus era şi el militar de carieră, în vârstă de aproximativ cincizeci şi trei de ani. Se născuse la Narbo, în sudul Galliilor. Avea doi fii, *Marcus Aurelius Carinus*, de treizeci de ani, şi *Marcus Aurelius Numerius Numerianus*, în vârstă de douăzeci şi opt de ani. De îndată, Carus i-a desemnat ca

„cezari”, *Caesares*. Se conştientiza astfel imposibilitatea guvernării Imperiului de către un conducător unic, lipsit de orice secondant, de orice *adiutor imperii*. Totodată se prepara instaurarea Dominatului, întemeiat pe tetrarhie.

Monedele emise sub Carus şi fiii săi celebrează „Virtutea augustului” ori „auguşcilor”, VIRTVS AVGVSTI sau AVGVSTORVM. Carinus a fost proclamat şi el RESTITVTOR ORBIS. Zeul Hercule încununează pe Carus şi Carinus. Acesta din urmă, pe diverse monede, este încoronat şi de *Sol* sau de *Victoria*. O monedă, emisă la Siscia, figurează, pe avers, busturile lui *Sol* şi al lui Carus, faţă în faţă, iar pe revers „Fericirea”, sprijinită pe o coloană şi ţinând în mână caduceul şi sceptrul. Legendele sunt pe avers „zeului şi stăpânului Carus August”, DE-O ET DOMINO CARE *AVG* (*usto*), iar, pe revers, „Fericirea statului”, FELICITAS REIPVBLICAE (*R.I.C.*, V, 2, p. 146). În decembrie 282, Carus încredinţează Occidentul lui Carinus şi pleacă în Orient, împreună cu Numerianus. Se întreprindea o mare campanie împotriva perşilor, al căror stat fusese simţitor slăbit după moartea lui Shapur ori Sapor. Campania s-a desfăşurat în condiţii excelente. Cams a ajuns la Cresiphon, pe care l-a cucerit.

Cu toate acestea, Cams a murit subit şi în chip misterios în noiembrie 283 d.Hr. *El nu fusese investit de senat şi declarase ritos că nu are nevoie de recunoaşterea sa ca împărat de către senat* (Aur. *Vict.*, *Caes.*, 37, 5). Numerianus şi Carinus au devenit „auguşti”. Bolnav, ezitant, înzestrat cu un caracter slab, Numerianus şi-a retras armata în Asia Mică. Aici Numerianus a fost asasinat chiar de socrul său, Aper, prefectul pretorienilor. Statul major imperial a reacţionat dur. El l-a pus sub acuzare pe Aper. În plină reuniune a statului major imperial, comandantul aşa-numiţilor *protectores*, adică Diodes, l-a omorât pe Aper cu mâna sa. Pe 20 noiembrie 284 d.Hr., trupele lui Numerianus l-au proclamat împărat pe Diodes, sub numele de Diocleţian. Carinus a ripostat curând. După ce l-a înfrânt în nordul Italiei pe uzurpatorul Iulianus, *conector* al unei circumscripţii italice, a purces împotriva lui Diocleţian. L-a

înfrânt în bătălia de pe râul Margus, din Moesia, însă unul dintre ofiţerii săi l-a omorât pe Carinus, se pare din motive personale. Întreaga armată l-a acceptat ca împărat pe Diocleţian. Prin urmare, *în această atmosferă tulbure, marcată de o baie de sânge, de asasinate în serie, a sfârşit Principatul. Triumfa o nouă structură politică fundamentală a Imperiului.*

Dezvoltare sistematica şi criza într-adevăr, de fapt, cum am arătat mai sus în mai multe rânduri, secolul al K-lea d.Hr. Şi chiar „vârsta” Severilor se caracterizează printr-o expansiune, printr-o dezvoltare, am spune sistematică, pe multiple planuri a imperiului Romei. Am reliefat că vârful acestei expansiuni s-a realizat sub Principatul lui Traian, dar că procesul dezvoltării ample a Imperiului a continuat sub toţi Antoninii. Este oare o întâmplare că Severii s-au proclamat dinastie antonină şi că atâţia împăraţi ai secolului al XI-lea d.Hr. Se intitulau adesea Marcus Aurelius? Platoul a continuat până în 235 d.Hr., chiar dacă se acumulau, după 192 d.Hr., îngrijorătoare simptome de recesiune, atât la nivel economic, cât şi pe plan politic. Militarizarea unei autocraţii tot mai autoritare, acumularea conflictelor dinastice şi a loviturilor de stat şi de palat sunt relevante. În condiţiile păcii interne şi la frontiere, cel puţin până sub Marcus Aurelius şi Commodus, creşte simţitor nivelul de trai al majorităţii locuitorilor Imperiului. Se dezvoltă cultura, învăţământul, alfabetizarea şi instruirea romanilor, până la un standard care, astfel cum am mai arătat, nu va fi recuperat decât în secolul al XVXI-lea. Acest proces continuă, cu notabile succese, şi în veacul următor. Totodată, până în 235 d.Hr., se traduce în practică o masivă expandare a civilizaţiei. Trebuie oare să definim, cum se preconiza cândva, nivelul civilizaţiei în funcţie de consumul de apă, săpun şi lapte? Chiar şi într-un asemenea caz constatăm progresele spectaculare, exprimate în proliferarea termelor, terenurilor de sport, comodităţilor vieţii cotidiene, fie şi la nivelul modest al resurselor tehnologice ale antichităţii. Propăşesc urbanizarea, municipalizarea, politicile edilitare spectaculare, într-o anumită măsură creşte chiar nivelul de

viaţă din mediul rural. Se tinde spre ecumenism, spre universalism, spre uniformizare relativă a coordonatelor existenţei locuitorilor Imperiului. În pofida unor rezistenţe locale, care nu se manifestau excesiv în Africa de Nord romană. Propagarea cetăţeniei romane se pune în operă în chip constant, până se ajunge la generalizarea ei după 212 d.Hr. Locuitorii Imperiului se simt în siguranţă între frontierele acestuia, departe de confuzele frământări din *Barbaricum*. Chiar după Marcus Aurelius incursiunile barbare sunt resimţite ca accidente supărătoare, dar efemere. Inclusiv sub Cams, adevărata primejdie pentru Imperiu era percepută ca venind din partea statului iniţial part şi apoi persan. Numai Tacit percepea altfel pericolul exterior. Romanii erau mândri de o prosperitate de care, fireşte, nu beneficiau toţi. Diverse modalităţi mai sus evocate, ca evergetismul, subsidiile, gratificaţiile, distribuţiile alimentare, asigurau o anumită protecţie socială. Relaţiile comerciale comportă o fluidizare pregnantă. Când toate acestea se încheie ori diminuează simţitor, reacţia romanilor a implicat stupefacţia, deruta, incapacitatea de a înţelege cu adevărat ceea ce se petrecea. Deşi vom constata că se bănuia mutaţia suferită de viaţa politică, de civilizaţie, de existenţa cotidiană.

În ciuda faptului că destui savanţi, obtuzi la înţelegerea istoriei-realitate, refuză să accepte realitatea unei crize declanşate în secolul al M-lea, toate evenimentele mai sus consemnate de noi o relevă cu notabilă pregnanţă. Se află în cauză o modă relativ recentă, dat fiind că toate exegezele mai vechi au demonstrat irefutabil impactul acestei crize. Este adevărat că efectele crizei se distribuie inegal pe suprafaţa Imperiului. Arheologii au constatat modeste epifenomene ale crizei în Hispanii. Expansiunea economică se desfăşoară în Lusitania, în anii 255 – 256 d.Hr., pe când Baetica îşi exportă în continuare untdelemnul pe *limes*. Oraşele Africă proconsulare suferă prea puţin, spre deosebire de Numidia, Mauretanii şi Tripolitania. Egiptul nu este afectat până după 260 d.Hr. Şi capturarea lui Valerian. În Orient, Antiochia rămâne o metropolă prosperă, în vreme

ce, până la cucerirea el, Palmyra atinge culmea propăşirii ei politice, economice şi culturale. În Britannia înfloresc, în tot cursul secolului, agricultura, industria textilă, ceramică şi minieră. Până sub Principatul lui Decius, nici Dacia nu este simţitor atinsă de criză. Recesiunea, criza afectează în profunzime Galliile, Germaniile romane, Italia septentrională, cum am arătat, o parte din teritoriile romane din Africa, Balcanii, mai ales după 250 d.Hr., Asia Mică, Siria. Marcel Le Glay afirma că de fapt nu s-a produs o unică criză, ci un şir de crize, de grave perturbări, intervenite în 240 – 253, 257 – 261, 267 şi 275 – 276. Aceste momente de tensiune ar fi fost separate de secvenţe de acalmie, de redresare, fie ea şi trecătoare. Iar Karl Strobel opinează că Imperiul n-ar fi suportat nicio ruptură dramatică. S-ar fi produs numai crize limitate, geografic localizate, şi desfăşurate în 253, 260 şi 270 – 271. Observăm că şi în aşa-numita acalmie factorii de criză au acţionat cu vigoare şi ar fi generat „puseuri” brutale, notabil de spectaculoase.

Dar cum percepeau anticii criza, recesiunea din secolul al M-lea? îndeobşte ei îşi reprezentau vremea lor ca un flagel, ca un dezastru, care împingea Imperiul spre descompunere totală. Înainte de 260 d.Hr., poetul creştin eretic Commodianus prezicea prăbuşirea Romei. Cu o vădită satisfacţie, el exclamă: „se vaită pentru eternitate cea care se fălea că este eternă”, *luget în aeternum quae se iactabat aeterna* (*Apoi.*, v. 923). O puternică angoasă se desluşeşte în reflecţiile lui Dionysios din Alexandria şi ale Sfântului Ciprian. Într-o scrisoare-tratat, intitulată „Către Demetrianus”, *Ad Demetrianum*, datând din 252 – 253 d.Hr., Sfântul Ciprian dă seama de tribulaţiile care încercau Imperiul. La rândul său, ulterior Aurelius Victor se va referi la „râul comun al lumii romane”, *commune Romani orbis malum*. Nikagoras, mai sus consemnat, conturează un cumplit tablou al crizei. El stăruie asupra nenorocirilor timpului, asupra cascadei de uzurpări, asupra existenţei penibile duse de cetăţeni. El reprobă cu vigoare influenţa nocivă exercitată de militari asupra vieţii politice. Nenorocirile timpului rezultă şi dintr-o inscripţie datată din

timpul Principatului lui Filip Arabul. Inscripţia cuprinde o petiţie alcătuită de ţăranii din Asia romană. Iar un papir înregistrează respingerea de către prefectul Egiptului a plângerilor unor ţărani. Se afirmă că prosperitatea a dispărut complet după stingerea dinastiei Severilor, în cetăţile şi satele Imperiului (Cypr., *Demetr.*, 17; Aur. Viel, *Caes.*, 33, 34; *C.I.L.*, 3, 14191 = *I.G.R.R.*, 4, 598 = *O. GJ. S.*, 519; *P. Lond.*, 2565). Or cei care trăiau evenimentele secolului al XI-lea d.Hr. Cunoşteau mai temeinic vremurile lor decât cercetătorii secolului XX! Mărturia lor ni se pare decisivă. *Încât s-a produs o puternică şi unică recesiune, o criză globală, care a afectat numeroase sectoare ale vieţii duse de locuitorii Imperiului*. Se află în cauză un fenomen complex, chiar dacă inegal distribuit din punct de vedere geografic. Dificultăţile care apăsau anumite compartimente ale spiritualităţii şi existenţei romanilor se sprijineau şi se intercondiţionau adesea reciproc. S-a decantat cu adevărat o ruptură autentică, generatoare a unei noi situaţii, care a succedat erei prosperităţii.

Dar între ce date s-a desfăşurat această criză? Adesea se opinează că această criză ori aceste crize s-ar fi desfăşurat între 235 şi 285 d.Hr. Iar apogeul crizei s-ar fi realizat în 260 d.Hr. Într-adevăr, data începutului crizei nu suscită controverse: 235 d.Hr. Aurelius Victor şi Eutropiu vor susţine că, după preluarea Principatului de către Maximinus Thrax, statul roman ar fi alunecat pe o pantă abruptă, din pricina uzurpărilor puterii imperiale, incapacităţii principilor de a gestiona Imperiul, susceptibile să înlesnească invaziile barbare (Aur. Vict., *Caes.*, 24, 9 – 11; Eutr., 9, 1, 1). După opinia noastră criza s-ar fi încheiat în 273 d.Hr., când Aurelian a terminat lichidarea statelor secesioniste. Evenimentele consecutive constituie epifenomene, prelungiri nefericite ale efectelor crizei. Am constatat că Aurelius Victor va semnala interdependenţa între factorii externi şi cei interni. Desigur, minţile romanilor sunt mai impresionate de anarhia militară şi de proliferarea uzurpărilor decât de infiltrările Barbarilor în Imperiu. De fapt, o incursiune a Barbarilor în Imperiu declanşa o uzurpare. Generalul care

comanda trupele de pe *limes*, mai ales dacă respinsese invazia, era proclamat împărat de către soldaţii săi. Îndată el pornea cu grosul forţelor sale spre Italia, ca să înfrângă împăratul legitim şi să asume întreaga putere. De fapt uzurpatorii au fost atât de numeroşi, încât nici nu putem delimita lesne principii legitimi de uzurpatori. În orice caz, în drumul său spre cucerirea puterii supreme, generalul uzurpator lăsa practic frontiera descoperită, apărată de prea puţini militari. Ceea ce prilejuia noi incursiuni barbare, urmate ineluctabil de noi uzurpări. Această dialectică infernală a conferit crizei substanţa ei şi a favorizat forţele centrifugale, secesioniste, ale Imperiului. Cum am remarcat mai sus, perturbări grave din *Barbaricum* împingeau diverse seminţii dincolo de *limes*. În orice caz ele pătrundeau în Imperiu nu pentru că ar fi vrut să-l distrugă, ci doar să-l prade sau eventual să trăiască mai bine fie în interiorul, fie în exteriorul lui, dat fiind condiţiile de trai deosebit de penibile din meleagurile lor natale. Astfel cum imigranţii din lumea a treia şi din ţara noastră, inclusiv şi mai cu seamă rromi, nu au intenţia să distrugă bogăţiile ţărilor occidentale, ci, dimpotrivă, să beneficieze de nivelul lor de trai. Autorităţile imperiale au sfârşit prin a înţelege că aceste invazii, îndeobşte punctuale, nu pot fi curmate, ci doar calmate, îndiguite. Ele au recurs la opţiuni diferite, în momente diferite. Cum arăta Paul Petit, mai cu seamă sub Severi, s-a încercat cumpărarea Barbarilor prin subsidii, prin adevărate tributuri oneroase, vărsate în aur, în scopul de a-i determina să nu mai invadeze Imperiul. Această tactică nu a dat rezultate şi Aurelian o va condamna explicil. S-a recurs atunci, în condiţiile dificultăţii de a recruta soldaţi performanţi, la încorporarea Barbarilor în armata romană ca „federaţi”, *foederaţi*, pe bază de contract individual sau colectiv.

Încă Hadrian recursese la această procedură, când crease unităţi speciale, *numeri*. Aurelian şi Probus au utilizat o asemenea tactică şi au angajat la frontierele Imperiului contingente alcătuite din vandali, alamani, sarmaţi şi goţi. Unele dintre aceste unităţi au rămas fidele Imperiului, dar

adesea vasalii barbari s-au revoltat şi au atacat teritorii romane. În sfârşit, Barbarii au fost introduşi în Imperiu în calitate de coloni, instalaţi pe pământuri nelucrate. Într-un asemenea caz ei erau deplasaţi adânc în interiorul Imperiului, cu turmele, familiile şi căpeteniile lor. Tracia, Moesiile, nordul Pannoniei şi Galliile au primit astfel muncitori imigranţi, aduşi cu forţa, din rândurile carpilor, bastarnilor, alamanilor şi francilor. Însă ogoarele lor erau supuse redevenţelor şi îndeosebi ei puteau fi mobilizaţi pentru apărarea frontierelor. Pe de altă parte, adesea aceşti Barbari nu s-au putut adapta modului de viaţă roman: erau indisciplinaţi şi uneori se aliau cu invadatorii. S-au răsculat adesea. Este cunoscut cazul francilor implantaţi de Probus la gurile Dunării, care s-au răsculat, au străbătut Mediterana, trăind din piraterie, au ocupat Sicilia, au traversat strâmtoarea Gibraltar şi, în 297 d.Hr., s-au întors în ţinuturile lor natale (Zosim, 1, 71; *Paneg.*, 4, 18).

Desigur, cauzele profunde ale crizei sunt complexe. Ereditatea defectuoasă a puterii imperiale a stimulat uzurpările, ca şi militarizarea Imperiului. În mod paradoxal, generalizarea cetăţeniei a favorizat forţele centrifugale, disoluţia identităţii romane. Cum am semnalat mai sus, aspiraţia aproape oricărui peregrin era să acceadă la cetăţenia romană. Când toţi au dobândit cetăţenia, provincialii aii pierdut interesul pentru Roma, centrul Imperiului. Jean Gagé şi alţi cercetători au considerat că explicaţia amplificării forţelor centrifugale ar trebui căutată în incapacitatea împăraţilor de a asigura apărarea frontierelor. Totuşi nici împăraţii gallo-romani nu s-au dovedit mai capabili să juguleze incursiunile barbare. În realitate, Roma şi Italia se aflau într-un profund proces de recesiune, de recul. Forţele centrifugale au acţionat adesea în spatele uzurpărilor. Provincialii conservau valorile romane, modul de viaţă al Imperiului, dar estimau că acesta îşi pierduse raţiunea de a fi. În anticetatea care echivala cu Imperiul, unde numai socialităţile mai asigurau repere stabile, identitatea naţională romană se dilua. Dirigismul împăraţilor, corvezile, rechiziţiile, fiscalitatea excesivă

contrariau, iritau cetăţile provinciale. Se ajunsese, în numeroase zone ale Imperiului, la ceea ce Marcel Le Glay a caracterizat ca o „destructurare socială”. Cetăţenii, în oraşe, trăiau la fel, dar se îmbrăcau diferit. Climatul mental, discursul mental au suferit mutaţii relevante. *Aşadar la nivelul crizei de identitate şi al mentalităţilor, al slabei lor rezistenţe faţă de „deriva” politică şi de o anumită destabilizare socială, trebuie căutată cauza cauzelor*. Adică principala cauză a crizei secolului al III-lea d.Hr., a perceperii tribulaţiilor ca efecte ale unei regresiuni judecate de contemporanii lor ca mai devastatoare decât era ea de fapt. Criza secolului al III-lea a constituit în primul rând o criză a mentalităţilor. A identităţii cetăţeanului şi a identităţii valorilor, a metavalorilor în curs să evolueze spre noi structuri mentale. Se profilează noi antiteze axiologice. Alteritatea se insinuează în raporturile religioase, determinând o perturbare radicală a identităţii romane. Am remarcat acest fenomen la începutul cărţii.

Să remarcăm că secesiunile şi uzurpările cele mai importante au survenit în Gallii şi în Orientul asiatic. Dat fiind că au existat şi foarte active forţe centripete, patriotice, ataşate de Imperiu şi hotărâte să-l salvgardeze. Desigur, ele existau pretutindeni, inclusiv în Gallii şi în Orieni. Totuşi ele s-au manifestat prin excelenţă în aria balcanică a Imperiului, care oferea majoritatea militarilor şi cadrelor de comandă ale statului. Adică în Illyricum, în Moesia, în Pannonia, chiar în Dacia, până la replierea operată de Aurelian. Axul danubian, vital pentru soarta Imperiului, se transformase în pivotul acestuia. În această zonă se efectuase un amalgam etnic de proporţii, un autentic „brasaj” de populaţii. Provinciile danubiene fuseseră populate de colonişti veniţi din toate segmentele Imperiului. Aceşti colonişti, mai ales ţărani şi soldaţi, doreau cu ardoare conservarea Imperiului. *De fapt, danubienii au salvat Imperiul*. Până când sfidarea centrifugală îşi va lua revanşa în secolul al V-lea d.Hr.17.

Economia Imperiului

Peisajul economiei Imperiului urmează o traiectorie evocată mai sus şi care a evoluat de la o reală prosperitate,

sub Antonini, la recesiune, la o relativă, geografic limitată, criză.

Agricultura continuă să absoarbă grosul forţei de muncă şi al eforturilor populaţiei, în orice caz, până în 235 d.Hr., agricultura Imperiului progresează. Se exploatează noi teritorii agricole şi creşte sensibil producţia de bunuri ale câmpului. Sporesc îndeosebi suprafeţele hărăzite viticulturii şi oliviculturii, datorită încurajărilor venite din partea administraţiei Imperiului şi utilizării unei tehnologii eficiente. Vinul şi untdelemnul nu au lipsit în Imperiul secolelor al K-lea şi al XI-lea d.Hr. Producţia cerealieră se dezvoltă simţitor. Este stimulată agricultura Numidiei, sub presiunea cererii crescânde a Romei, unde ajungea şi grâul Egiptului. Armata Dunării avea nevoie de grâul pontic. Pe de altă parte, în pofida măsurilor protecţioniste, adoptate încă de Flavieni, şi subvenţioniste, promovate de Traian şi de Hadrian, agricultura italică intră în impas, încă sub Antonini, cu exceptarea segmentului septentrional, unde se menţine o anumită prosperitate, datorită policulturii arbuştive. Nu au dat rezultate satisfăcătoare *alimenta* ale lui Traian şi nici tentativele de secare a mlaştinilor pontine. Desigur, romanii au încercat să exploateze la maximum resursele Italiei, în curs de diminuare, şi peninsula a venit, sub Traian, în ajutorul Egiptului, afectat de o temporară criză agricolă. În restul Imperiului, agricultura se dezvoltă într-un ritm constant, deşi sunt prea puţin utilizate inovaţiile tehnologice, consemnate în capitolul precedent. Nu atât din pricina sclavajului. Deoarece sclavul instruit, atent supravegheat şi bine tratat, se dovedeşte un mai performant agricultor decât colonul şi micul proprietar rural, lăsaţi să se descurce cum puteau. Exista însă mefienţă faţă de maşini şi interes scăzut pentru profit substanţial. Idealul autarhic nu dispăruse: exploatarea agricolă, mare sau mică, trebuia să producă îndeosebi pentru cei legaţi direct de ea. Semne relevante de stagnare încep să se manifeste în multe zone ale Imperiului, încă sub Severi.

Totuşi se preconiza rezervarea anumitor suprafeţe culturilor speculative. Agronomii recomandau domeniile

situate aproape de o axă rutieră şi de un fluviu: să se diversifice culturile agricole, să investească în ele. Târgul vecin şi uneori marele comerţ interprovincial absorb surplusurile negociabile. Prosperă agricultura din teritoriile celto-romane, mai receptivă faţă de inovaţiile tehnologice, şi cea din Orient, din provinciile danubiene, din Tracia, Asia Mică şi din Cirenaica. În regiunile renano-danubiene se dezvoltă proprietăţile veteranilor. Se recurge pretutindeni la rotaţia culturilor, la îngrăşarea solului, la îngrijirea arborilor, la grefe, selecţii de specii noi, drenaje şi irigaţii. Producţia agricolă a Africii proconsulare este impulsionată de reglementările legislative promovate de către Traian şi mai ales Hadrian, care permit colonilor şi altor ţărani să cultive pământuri nelucrate, palustre, forestiere, abandonate de mai mult de zece ani. Aceşti cultivatori sunt scutiţi de unele impozite şi pot transmite ereditar noile ogoare. Pe de altă parte, aici şi în restul Imperiului, se interzice să se solicite colonilor mai mult de o treime din recolta obţinută de ei şi corvezi mai lungi de şase zile pe an. Ţăranii şi colonii sunt liberi să părăsească pământurile pe care lucrau şi să se instaleze în altă parte. Economia liberei întreprinderi subzistă ca dominantă. Nivelul de viaţă al agricultorilor rămâne modest, prosperă satele din Africa proconsulară, Asia Mică şi din Siria. Aici emerg pieţe locale şi anumite sate sunt înzestrate cu monumente, temple, terme, chiar şi teatre. În provincii, ca formă de proprietate prevala „posesiunea”, *possessio*. Chiar cetăţenii plăteau impozit direct, căci solul provincial aparţinea teoretic împăratului. În ultimă instanţă se degajă mai multe tipuri de stăpânire a solului: a) „proprietatea” decurională, cea a orăşenilor înstăriţi, care varia între 60 şi 200 de hectare şi era lucrată de sclavi sau de coloni (chiar oraşele posedă bunuri comunale); b) mica „proprietate”, pusă în valoare de ţăran sau de un veteran; c) marea „proprietate” privată, latifundia, *latifundium*, care încorporează între 300 şi 10.000 de hectare. Îndeosebi sudul Italiei are tendinţa să se transforme în ansambluri de păşuni şi de parcuri. Dar latifundiile se dezvoltă şi în provincii. Cel mai mare latifundiar este

împăratul. Confiscările, moştenirile revenite principilor au prilejuit domenii imperiale imense. Iar, în Orient, împăraţii preiau întinsele proprietăţi ale regilor elenistici. Septimius Severus a dezvoltat masiv latifundiile imperiale, care alimentau trezoreria personală a suveranului. Începând de la Hadrian, gestionarea domeniilor imperiale era încredinţată unor procuratori, care administrau regiuni întregi. Fiecare domeniu este arendat de un *conductor*, care îl lucrează cu sclavi imperiali şi mai cu seamă cu aşa-numiţii *coloni*, al căror număr sporeşte considerabil. În Orient, sătenii se asociază în adevărate asociaţii de agricultori. Severii au impus tuturor taxe împovărătoare şi rechiziţii necesare întreţinerii armatei. Cu toate acestea, în ciuda extinderii latifundiilor şi abuzurilor „conductorilor”, de care colonii se plângeau încă sub Commodus, Severii, ai căror soldaţi erau mai ales recrutaţi în mediul rural, favorizează mica „proprietate”. Militarii de la frontiere primesc loturi agricole, pentru care achitau rente funciare. Pe când în Egipt sunt instalaţi veterani, cărora împăratul le cedează ogoare. Tulburările militare, emergenţa dirigismului, raidurile Barbarilor afectează agricultura în timpul crizei din secolul al III-lea d.Hr. Comercializarea produselor agricole întâmpină serioase dificultăţi.

În secolul Antoninilor, industria şi comerţul beneficiază de o autentică eflorescenţă. Deşi şi în industrie au fost prea puţin valorificate inovaţiile tehnologice. Încă din secolul al II-lea d.Hr., industria şi comerţul Italiei comportă stagnare, chiar recesiune, descreştere sau, cum se mai spune, creştere negativă. Producţia de vinuri a Italiei îşi pierde pieţele de desfacere. Nu numai că vinurile Italiei nu mai sunt cumpărate în Gallia narboneză, dar produsele viticole din Gallia invadează piaţa Italiei. Vinurile Galliilor acaparează piaţa renană, unde ajung transportate în amfore gallo-romane, de tip special, şi în butoaie. Producţia de untdelemn se difuzează masiv în provincii, mai ales în Hispanii. Aici se fabrică amfore specifice, în care uleiul este comercializat în întreg Imperiul, inclusiv în Italia. În secolul al II-lea d.Hr., comerţul privat cu ulei este dublat de un transport realizat

de stat, căci uleiul devine o marfă a annonei, a aprovizionării imperiale. Se vinde masiv şi uleiul produs în Africa romană. Producţia de ceramică italică se retrage, regresează, în profitul celei realizate în Gallii. Spectaculos se dezvoltă şi exploatarea minelor şi carierelor, impulsionată de administraţia imperială. Expansiunea masivă a construcţiilor de drumuri, monumente, tabere militare, fortificaţii ridicate pe *limes*, reclamă deschiderea de noi cariere de piatră şi de marmoră. Statul a rămas cel mai mare consumator de obiecte fabricate, prin excelenţă spre a satisface nevoile armatei. Sub Severi, reculul a afectat însă numeroase sectoare ale industriei. Strategia dură adoptată faţă de cetăţi şi de colegii, iniţierea, încă modestă, a unor măsuri dirigiste au stingherit producţia şi productivitatea industrială, nu numai în Italia, ci în întregul Occident roman. Astfel se constată dispariţia aproape totală a ceramicii de calitate, *sigillata*, în Gallii, unde se fabrica acum o ceramică aproape rudimentară. Acest proces de recesiune industrială s-a accelerat după 235 d.Hr., în condiţiile emergenţei dirigismului, ale anarhiei militare, ale incursiunilor repetate, purcese din *Barbaricum*.

Artizanatul mărunt, modest a prosperat, sub Antonini, şi a subsistât ulterior. Altfel Barbarii n-ar fi lansat incursiuni pe teritoriile Imperiului şi nu s-ar fi instalat pe ele. O mare parte din activităţile artizanale se desfăşurau pe marile domenii rurale, unde se efectuau întreţinerea utilajelor agricole, fabricarea textilelor. Tot aici se desfăşura, în mare parte, transformarea şi tratarea produselor carierelor şi minelor. Funcţionau de asemenea ateliere de producere a ceramicii. Resursele subsolului determinau în parte emergenţa industriei mici şi mijlocii. În oraşe avea loc o reală activitate industrială, care utiliza mai ales lucrători liberi, dar şi sclavi. În apropiere de Roma funcţionau cărămidării importante, controlate de către senatori şi de membrii familiei imperiale. În porturi se dezvoltau şantiere de construcţii navale. În oraşe prosperă numeroase meşteşuguri însemnate, practicate de lucrătorii în metal, de bijutieri, de fabricanţi ai obiectelor de lux, de droghişti,

sticlari etc. În asemenea ateliere nu lucra îndeobşte lui personal numeros: patronul era asistat de câţiva muncitori, liberţi, sclavi sau oameni liberi. Cu toate acestea în marile ateliere de ceramică sau de metalurgie osteneau câteva zeci de persoane. Am constatat cât de importanţi au devenit cei care lucrau în monetării, încât, în secolul al M-lea, ei nu numai că fraudau pe scară largă statul, însă puteau fi şi foarte agresivi.

Cum reliefa Paul Petit, secolul al K-lea d.Hr. A echivalat cu „vârsta de aur” a comerţului, favorizat de o piaţă liberă, de persistenţa societăţii civile, de dobândirea siguranţei schimburilor de mărfuri, inclusiv pe mare. În pofida reticenţelor învederate de anumiţi împăraţi, ca Traian, faţă de proliferarea colegiilor, acestea se dezvoltă într-un ritm accelerat, atrăgând un mare număr de comercianţi, de transportori şi de artizani, dependenţi de negoţ. Niciodată colegiile nu au fost atât de puternice, de înfloritoare, ca în secolul Antoninilor. Numărul membrilor colegiilor, atât în Orient, cât şi în Occident, sporeşte necontenit Epigrafia relevă înflorirea colegiilor de „neguţători”, *negoţ iatores*, sau „difuzori”, *diffusores*, de ulei, vin, ca şi de artizani în lemn, textile, şi mai ales de transportori pe mare şi pe fluvii. Transportorii maritimi, care erau şi comercianţi, sunt temeinic organizaţi, căci autorităţile imperiale închiriază şi câteodată chiar rechiziţionează serviciile lor pentru importarea grâului din Africa şi din Egipt. Am constatat mai sus că Aurelian a blocat ereditar condiţia socială a navigatorilor. Sub Antonini, se dezvoltaseră *societates*, mari campanii comerciale, care recurgeau şi la activităţi industriale, agricole şi bancare performante.

Într-adevăr, principalele mărfuri care circulau în cadrul comerţului interprovincial sunt cele alimentare, la care se adăugau produsele de semilux. Profitul comercial izvora tocmai din comerţul cu asemenea mărfuri. Traficul cu mărfuri alimentare răspundea unei necesităţi, în vreme ce echilibrul între producţia cerealieră şi consum se dovedeşte precar, în parte datorită dificultăţilor provocate de transportul terestru de mărfuri.

Se ivesc penurii, care determină creşteri masive de preţuri. Acest fapt obligă uneori guvernatorii de provincie să blocheze, prin măsuri dirigiste, explozia preţurilor. Aprovizionarea pieţelor locale revenea mai cu seamă magistraţilor municipali şi evergeţilor locali. Guvernatorii de provincie erau ţinuţi nu numai să combată inflamarea preţurilor, ci şi blocarea, acapararea mărfurilor. Comerţul-interior, intraşi interprovincial, este dublat de un foarte activ comerţ exterior. Barbarii din nord importau din Imperiu mărfuri de uz curent, ceramică, obiecte de bronz, sticlărie, de calitate modestă. La rândul său, Imperiul importa produse rare. Ca şi în secolul I d.Hr., se importau ambru şi blănuri de pe meleagurile baltice, tămâie din Arabia, fildeş din Africa neromană, piper din India, mătase din China. La Lepcis Magna şi în porturile Cyrenaicei ajung produsele Africii centrale, transportate de caravane, care străbăteau Sudanul şi Libia actuale. De la Camuntum şi din aşezările pannonice pornesc căile ambrului, care interferau, înainte de a atinge Vistula şi Marea Baltică. Mărfurile septentrionale sfârşesc prin a ajunge la Aquíleia. Se întâmplă ca, în schimbul ambrului şi sclavilor nordici, comercianţii romani să ofere chiar şi mărfuri de lux. Progresiv, este abandonat drumul septentrional al mătăsii, din pricina tulburărilor din Asia Centrală. Se dezvoltă o cale meridională, prin excelenţă maritimă. Din India convoaiele comerciale se îndreaptă spre Golful Persic sau Marea Roşie, ca să ajungă în porturile egiptene. Iar Petra şi Palmyra, situate pe rutele caravaniere, alcătuiesc relee comerciale importante. Negustorii Imperiului rivalizează, concurează între ei spre a controla acest comerţ oriental, foarte profitabil. Cu toate că balanţa comercială cu Orientul rămâne nefavorabilă Imperiului, Roma exportă şi ea în Orient, mai ales în India, ceramică, vin, metalurgie.

Vârful comerţului roman este atins sub Antoninus Pius. Desigur, în timpul crizei din secolul al M-lea d.Hr., cum am mai relevat, comerţul interprovincial şi exterior este grav afectat. Subzistă însă, mai cu seamă în numeroase zone ale Imperiului, un productiv comerţ intraprovincial. O parte din

comerţ se întoarce la troc, în economia naturală. Dar cele mai serioase probleme sunt puse de sectoarele financiare şi monetare. Cum am mai semnalat, după reforma lui Nero, Imperiul a trăit sub „zodia” inflaţiei, de multe ori calmate, aproape jugulate, dar niciodată complet eradicate. Inflaţia este, în mod paradoxal, dublată de o criză a lichidităţilor. Cheltuielile excesive ale lui Traian, afluxul aşa-numitului aur dacic au impulsionat un substanţial val inflaţionist, greu combătut sub Hadrian. Fenomenele inflaţioniste progresează sub Severi, pentru ca, în vremea crizei de după 235 d.Hr., prin excelenţă sub Gallienus, să se producă în acelaşi timp o masivă devalorizare şi o creştere galopantă a preţurilor. Începând din 238 d.Hr., statutul monedelor se degradează rapid. Chiar greutatea monedei de aur, *aureus*, scade progresiv. Totuşi *aureus* rupe legăturile sale tradiţionale cu unitatea monetară de argint. Monedele de bronz au tendinţa să disparǎ, căci împăraţi ca Valerian şi Gallienus le emit în cantităţi foarte reduse. Diminuează chiar cantitatea de zinc din monedele de bronz. Monetăriile provinciale rezistă foarte greu, cu preţul unor sacrificii majore în cetăţile care plătesc cu ruinarea lor persistenţa privilegiului politic al emisiunilor monetare. Denarul roman, multă vreme stabil, este supus unei degradări catastrofale. Sub August, libra de aur valorase 1.000 de denari, pentru ca în 300 d.Hr., ea să oscileze între 60.000 şi 72.000 de denari. Declinul monedei de bronz determină tezaurizarea monedelor mai vechi şi mai bune, inclusiv a celor de bronz. Fraudele practicate de monetari, lucrătorii din monetării, complică situaţia. *Aureus*, chiar degradat, este emis în mari cantităţi. În tranzacţiile comerciale *aureus* se substituie altor specii monetare.

Severii puseseră în circulaţie o monedă din bilon, *antoninianus*, care valora iniţial un denar şi jumătate. El este iniţial bătut în mare cantitate. Severus Alexander a întrerupt emisiunile de *antoninianus*, dar ele au fost reluate de către Pupienus, Balbinus şi Gordianus EI. Totuşi şi *antoninianus* a fost atins de o substanţială depreciere metalică. Diferenţa între valoarea nominală şi cea reală a monedelor este nocivă. Munca forţată este impusă în manufacturi.

Exigenţele crescânde ale armatei şi puterii centrale, cheltuielile prescrise de ameliorarea infrastructurii rutiere a Imperiului reclamă augmentarea sensibilă a impozitelor şi a contribuţiilor solicitate cetăţenilor. Proliferează impozitele suplimentare, ca aurul coronar, *aurum coronarium*, care fusese la origine orfandă voluntară a unei cunune de aur, ca dovadă de lealitate faţă de noul suveran. În secolul al XI-lea d.Hr., aurul coronar este reclamat anual şi chiar uneori de mai multe ori pe an (DC, 78, 9, 4 – 5). Se înmulţesc rechiziţiile şi se reclamă proprietarilor funciari şi, în general, cetăţenilor întreţinerea forţelor militare în trecere. Dirigismului etatist i se opune, ca reacţie normală, individualismul pronunţat al marilor posesori de *uillae*. Ţăranii preferă adesea să se grupeze alături de aceşti semifeudali, care îi apără împotriva abuzurilor statului şi cetăţilor. Gestionarea autonomă a cetăţilor este serios ameninţată. Ele trebuie să suporte nenumărate taxe şi corvezi (*I.G.R.R.*, 169; 1496). Bugetul statului este împovărat de salarizarea a foarte numeroşilor agenţi imperiali, aşa-numiţii *Caesariani*. Baremele salariilor nu se modifică, dar bugetul este încărcat de nenumărate converşii, superprime etc. Numeroase capitale sunt blocate pe *limes*. Risipa, debandada financiară, inflaţia, alterarea monedelor sunt exagerate de izvoarele literare antice, însă ele corespund în parte realităţii. Încât era normal ca inflaţia, mai sus consemnată, să facă ravagii, cu toate că „progresele” sale nu au urmat un ritm constant. Papiri descoperiţi în Egipt dau seama de o masivă creştere preţurilor unor produse esenţiale, precum grâul, orzul, vinul, sclavii, asinii. Salariile nu pot ţine pasul cu inflaţia, care poartă şi asupra imperiului gallo-roman18.

Probleme sociale

Prosperitatea „secolului” Antoninilor facilitează propăşirea locuitorilor Imperiului din diverse categorii sociale. Desigur, această prosperitate favorizează îndeosebi elitele din Roma şi din provincii, înflorirea vieţii municipale, progresul civilizaţiei citadine, deşi anumiţi săteni, cum am mai semnalat, se bucură de asemenea de roadele lor. Se

constată o anumită nivelare pe trepte apropiate a păturilor modeste ale Imperiului. Colonii, sclavii şi liberţii, cărora li se repartizau loturi de pământ, pe marile domenii, dobândesc condiţii de existenţă aproape similare. Această nivelare, această egalizare relativă, se manifestă pregnant în interiorul colegiilor, ca şi al comunităţilor creştine şi sectelor orientale, în special isiace. Fără îndoială, creşte şi numărul celor nemulţumiţi că nu beneficiază substanţial de fructele prosperităţii.

Izbucnesc, sub Marcus Aurelius şi Commodus, tulburări sociale, adevărate revolte locale. În Egipt, mai ales în mlaştinile de la vest de delta Nilului, se concentrează un mare număr de marginali, de asociali, de tâlhari şi dezertori, conduşi de o căpetenie îndrăzneaţă, Isidorus, care îi constituie într-o adevărată armată de „desperados”, aşa-numiţii *boukoloi* (DC, 71, 32, 1). Aceşti rebeli sociali şi naţionali, antiromani, înfruntă forţele militare imperiale în plin câmp de luptă şi numai intervenţia energică a lui Avidius Cassius îi împiedică să ocupe Alexandria. Dezertori, tâlhari, haiduci, „lotrii”, *latrones*, emerg şi în alte zone ale Imperiului.

Procesul de înnoire, de împrospătare a rândurilor curiei se accelerează sub Antonini, când practic ajunge să se configureze un senat diferit de cel din veacul anterior. Magistraturile tradiţionale nu mai au nicio importanţă reală, însă senatorii continuă să deţină poziţii însemnate în aparatul administrativ imperial şi în conducerea armatei. În vremea lui Traian, senatorii originari din Italia, aşa-numiţii *Itali*, constituiau încă 70% din totalul membrilor curiei. Traian a continuat să introducă în curie alţi italici, prin excelenţă din Umbria şi din Gallia cisalpină, dar a stimulat promovarea orientalilor în senat Dintre vechile familii patriciene din senatul lui Caesar nu mai rămăsese decât una singură, pe când din cele 36 ajunse la patriciat sub Iulio-Claudieni nu mai supravieţuiau decât 6. Filoelenul Hadrian a continuat înserarea în senat a celor proveniţi din Orientul grecofon. Mulţi dintre aceşti senatori erau descendenţi ai imigranţilor italici, în special din Asia Mică. Acced în senat şi

romano-africani. Sub ultimii Antonini, senatorii italici nu mai reprezintă decât 57% din curie. Provincializarea senatului devine totală sub Severi. Romano-africanii şi orientalii constituie 60% din senat Este adevărat că aceşti noi senatori şi-au însuşit rapid o *forma mentis* tradiţională. Elocvent este cazul lui Cassius Dio Cocceianus, provenit dintr-o regiune a Asiei Mici, unde cândva elementele latinofone beneficiaseră de o anumită influenţă. El apare ca deosebit de loial Imperiului, în general, noii senatori militează pentru *humanitas* şi pentru o *libertas*, fie şi limitată. Reacţia senatorială din 238 d.Hr. Ni se pare revelatoare. Deşi clarissimatul înlocuise practic vechiul ordin senatorial.

Clarissimatul se converteşte într-o adevărată castă, bazată pe o anumită pasiune pentru glorii şi serviciul public, pe „demnitate”, *dignitas*, care nu excludeau patima pentru orgoliu, pentru un *otium* rafinat şi cultivat. În orice caz clarissimatul se oficializează. Inscripţiile califică pe orice senator ca „bărbat foarte strălucit”, *clarissimus un*, pe când soţia acestuia este definită drept „femeie foarte strălucită”, *clarissima femina*. Chiar copiii clarissimilor sunt proclamaţi *clarissimi pueri* ori *clarissimae puellae*. Iar clarissimele măritate cu un decurion îşi păstrau calitatea de *clarissima*. În oraşele din Africa romană şi din Orient existau numeroşi „oameni noi”, cărora împăraţii le acordaseră laticlava. Cu toate că nu exercită nicio magistratură, ei sunt clarissimi. Încât clarissimatul depăşeşte simţitor limitele senatului şi echivalează cu vârful piramidei sociale. Îndeobşte clarissimii posedă importante proprietăţi funciare. Sub Antonini, ei sunt obligaţi să posede o treime ori un sfert din domeniile lor în Italia. Ulterior, această obligaţie dispare. Desigur, noii clarissimi provin de regulă din ordinul ecvestru, din elitele municipale şi intelectuale. Chiar umiliţi, după 238 d.Hr., clarissimii păstrează un prestigiu notabil. Totuşi, după 262 d.Hr., clarissimii pierd comandamentele militare şi guvernarea celor mai multe provincii.

Secolele al II-lea şi al M-lea d.Hr. Echivalează cu apogeul ordinului ecvestru. Cavalerii au susţinut intens Antoninii şi Severii. Am arătat mai sus că, în 217 d.Hr., pentru prima

oară un cavaler a asumat Principatul. Fără îndoială, mulţi cavaleri nu se angajează în serviciul statului, deoarece preferă să se hărăzească afacerilor sau, cel mult, să gestioneze domeniile imperiale. Dar foarte numeroşi cavaleri activează în rândurile armatei şi ale birocraţiei imperiale. Ordinul ecvestru se reliefează de altfel ca foarte mobil, receptiv la o primenire încă mai pregnantă decât cea a clarissimatului. Cavalerii înlocuiesc liberţii în absolut toate funcţiile importante ale aparatului administrativ imperial. Hadrian a fixat o veritabilă carieră ecvestră ierarhizată, pe bază de responsabilităţi şi salarii.

Numărul posturilor ecvestre sporeşte într-un ritm impresionant, trecând de la 80, sub Traian, la 136, sub Commodus, şi 174 sub Septimius Severus. Principatul exercitat de Marcus Aurelius degajase o ierarhizare a titlurilor asumate de cavaleri. Un prefect al pretoriului, culmea carierei ecvestre, este „cel mai de seamă bărbat”, un *eminenţissimus*. Ca şi prefectul Egiptului, de asemenea un *eminenţissimus*. Orice cavaler care asumă o funcţie importantă în gestionarea militară sau civilă a Imperiului este un *un perfectissimus*, adică un „bărbat cu adevărat desăvârşit”. În sfârşit, un cavaler de rând nu este decât un „bărbat admirabil”, *un egregius*. Secolul al M-lea d.Hr. Este veacul perfectissimatului, încât rămân puţini *egregii*. În orice caz p refec ti ssimatul nu se limitează la preluarea puterii imperiale, ci dobândeşte controlarea întregii gestiuni a Imperiului, a funcţiilor administrative, a armatei şi comandamentelor militare, a guvernării provinciilor.

Mulţi liberţi imperiali, procuratori şi *conductores* ai domeniilor imperiale, jurişti, decurioni dobândesc cu uşurinţă inelul de aur al cavalerilor. Cum arăta Paul Petit, îndeosebi cariera militară constituie „calea regală”, care duce la ordinul ecvestru. Toţi centurionii importanţi devin cavaleri. Pe de altă parte, cavalerii acced cu uşurinţă la ordinul senatorial. Datorită adlecţiei, împăraţii introduc în senat, printre foştii quaestori, pretori ori chiar consuli, numeroşi cavaleri. Laticlava este de asemenea masiv acordată tinerilor cavaleri. Paul Petit menţiona ca

emblematic cazul lui Marcus Valerius Maximianus, fiu de magistrat municipal din Pannonia. El primeşte brevetul de cavaler, parcurge o carieră militară relevantă, este înscris în senat printre foştii pretori şi ajunge să comande diverse legiuni.

Evoluţia decurionatului se învederează sinuoasă, complicată şi convertită într-o involuţie dramatică. Primii Antonini favorizează viaţa urbană şi autonomia cetăţilor Imperiului. Traian şi Hadrian creează oraşe noi, populează şi întăresc pe cele vechi. Severii vor practica de asemenea politica de urbanizare a Imperiului. Îndeosebi în Orient, urbanizarea înregistrează progrese notabile, pe baza unor puternice tradiţii locale. De aceea decurionatul continuă să se dezvolte şi să fie râvnit. În Occident se uniformizează de altfel structurarea cetăţilor. În Orient, această uniformizare este mult mai puţin pregnantă. Ansamblul cetăţilor romane alege magistraţii şi sacerdoţii. Cârmuirea cetăţilor revine magistraţilor locali, dar mai ales consiliilor municipale, numite în Orient *boulai*, formate din foştii magistraţi locali. Reprezentanţii lor continuă să se întrunească în adunările provinciale, în principiu sortite efectuării cultului imperial. O asemenea adunare se numeşte *concilium* în Occident şi *koinôn* în Orient în fiecare an, la 1 august, adunarea Galliilor se reuneşte la Lugdunum. Guvernământul imperial, începând de la Traian şi Hadrian, trimite senatori ca „supraveghetori" sau curatori, *curatores*, numiţi legişti în Orient, cu misiunea de a superviza finanţele comunităţilor urbane. Mai târziu, autoritatea acestor *curatores* va controla practic întreaga viaţă municipală. Dreptul roman se difuzează pretutindeni. Emerge o tendinţă de omogenizare a decurionilor, numiţi „bouleţi" în segmentele elenofone ale Imperiului. Adesea decurionii posedă o avere esenţialmente funciară, dar ei sunt frecvent, intens, implicaţi în comerţ şi în activităţile imobiliare. Censul decurional varia în funcţie de resursele cetăţilor. Totuşi, încă din secolul al K-lea d.Hr. Şi în anumite teritorii ale Imperiului, decurionii sunt confruntaţi cu serioase dificultăţi financiare. Supravegherea curatorilor devine apăsătoare, participarea la funcţiile

publice, fără retribuţie, obligaţia de a achita, la intrarea în magistratură, a unei sume fixe, *summa honoraria*, necesitatea de a rezista la presiunea fiscală crescândă, şi de a finanţa jocuri, spectacole şi întreceri sportive, exigenţele evergetismului reclamă cheltuieli oprimante. Aceste greutăţi devin atât de apăsătoare în secolul al III-lea d.Hr., încât decurionatul a ajuns să fie sistematic evitat, prin diverse metode. Dintr-o onoare el se transformase într-o misiune oneroasă, generatoare de ruină economică şi socială.

Urbanismul se dezvoltă şi tinde spre omogenizare şi standardizare. Se trece la alinierea locuinţelor, la lărgirea străzilor şi a trotoarelor, la înmulţirea apeductelor. Abundă porticurile elegante, templele, pieţele, teatrele. În centrul oraşelor se află un for, înconjurat de prăvălii şi dominat de un Capitoliu, însoţit de basilici şi de o sală a consiliului decurional. Abundă termele, grădinile împodobite de fântâni. Situaţia oraşelor cunoaşte degradări în secolul al M-lea d.Hr. Multe dintre ele, ameninţate de raidurile barbare, se fortifică. Cândva, Mihail Rostovzev a întrevăzut în perturbările secolului al M-lea reflexe ale unui antagonism fundamental între soldaţii, îndeobşte de origine ţărănească, pe de o parte, şi cetăţile opulente, pe de alta. S-a demonstrat că nu a existat sau nu a constituit un fenomen relevant acest antagonism. Marcel Le Glay a arătat că nu a avut loc nicio revoluţie socială, ci mai degrabă o „destructurare socială". Într-adevăr burgheziile citadine, apăsate din greu de fiscalitatea opresivă şi de intervenţionalismul agresiv al statului, de perturbările militare, sunt supuse ruinării. Decurionii gem sub povara nenumăratelor corvezi impuse cetăţilor, „liturgiilor", rechiziţiilor, întreţinerii armatei, funcţionarilor imperiali, care îi ruinează. Se degajă totuşi o categorie de îmbogăţiţi, care ştiu să ocolească apăsările fiscalităţii.

Plebea urbană, în plină expansiune, inegală, dar autentică, îşi ameliorează nivelul de trai sub Antonini şi chiar sub Severi. Cu toate acestea suferă şi ea din pricina fiscalităţii şi recesiunii din timpul crizei secolului al III-lea d.Hr., în pofida evergetismului public şi privat, de altfel şi el fragilizat

Plebea rurală este destabilizată, în secolul al III-lea, în cadrul unui adevărat marasm, cum îl caracterizează Marcel Le Glay. Satele Africii romane suferă mai puţin decât cele din Gallii, Pannonia şi Tracia. Disoluţiei autorităţii statului, în pofida ori tocmai din cauza birocratizării şi militarizării lui, nesiguranţei generate de războaiele civile şi de incursiunile barbare, se adaugă fiscalitatea excesivă. Mulţi ţărani îşi părăsesc ogoarele şi iau calea haiduciei. Am semnalat mai sus un asemenea fenomen.

Papirii egipteni dezvăluie că se recurgea la pedepse corporale pentru a obliga ţăranii să achite impozitele. Se adăugau taxele pe transporturi, patentele pentru exercitarea meseriei, corvezile în vederea întreţinerii digurilor, felurite rechiziţii. Funcţionarii statului, cârmuitorii satelor sunt forţaţi să asigure punerea în aplicare a directivelor administraţiei, în special în materie fiscală. Ei execută o „liturgie”, un funcţionariat gratuit, obligatoriu şi oneros. Încât adesea ţăranii se refugiază în deşert, practică aşa-numita anachoreză, ca să scape de liturgii, şi îşi cedează bunurile altcuiva (*cessio bonorum*). Ţăranii traci arată limpede că nu mai pot suporta abuzurile şi pierderea proprietăţilor (*Sylloge* –, 888). Iar cei din Asia Mică, cum am remarcat într-un subcapitol precedent, imploră protecţia împăratului Filip Arabul împotriva abuzurilor comise de ofiţeri, soldaţi, notabili municipali, funcţionari imperiali, care îi împiedică să lucreze şi le rechiziţionează vitele de povară. Izbucnesc şi mici răscoale ţărăneşti, în Sicilia, sub Gallienus, şi în Gallii, unde, la sfârşitul secolului al M-lea d.Hr., se declanşează îndelungata rebeliune a bagauzilor. Care, după opinia noastră, nu avea doar o dimensiune socială, ci şi una naţională, în legătură cu ciudatul fenomen al renaşterii celtice. Colonii încep să-şi piardă libertatea de a părăsi ogoarele pe care le arendau, deoarece sunt înglodaţi în datorii, care le răpesc libertatea de mişcare. Este adevărat că se reacţionează şi printr-o nouă concepţie despre muncă. Relevantă este mărturia unui fost zilier agricol, ajuns magistrat municipal, într-o cetate din Africa proconsulară, la 160 km sud-vest de Cartagina. Mactar, un berber romanizat,

muncise timp de douăzeci şi trei de ani, iniţial ca simplu lucrător agricol salarizat, ulterior ca şef de echipă de lucrători sezonieri seminomazi, pentru ca la 40 de ani să fi adunat suficient de mulţi bani, spre a-şi cumpăra un domeniu şi a deveni magistrat municipal, decemvir cvinevenal, însărcinat cu recensământul locuitorilor unei cetăţi-colonie. Din păcate, truda acestor oameni este contracarată de un intervenţionism statal obtuz. Funcţionarismul pletoric blochează progresul social. Birourile imperiale centrale, oficiile palatine, erau „populate" de foarte numeroşi funcţionari. Birocraţia locală dobândise de asemenea proporţii exorbitante. Prefecţii şi procuratorii ecveştri sunt asistaţi de funcţionari de execuţie, îndeobşte liberţi şi sclavi, cel puţin până în vremea lui Gallienus. Ulterior liberţii au fost înlocuiţi de oameni născuţi liberi. Guvernarea provinciilor, în urma edictului elaborat de către Gallienus, revine perfectissimatului. Preponderenţa aparţine pretutindeni oamenilor originari din provinciile danubiene.

Datorită fragilizării, adesea chiar ruinării clasei de mijloc din Imperiu, mulţi meşteşugari sunt condamnaţi la şomaj. Ei pot fabrica cel mult pentru oraşul în care locuiau şi pentru zone apropiate acestuia. Se menţin îndeosebi corporaţiile utile statului şi armatei, specializate în fabricarea de uniforme, arme, mijloace de transport, ca şi cele ale brutarilor, măcelarilor, comercianţilor de untdelemn şi de vin. Adesea statul impune munca obligatorie. Liberţii, eliminaţi sau considerabil diminuaţi în aparatul birocratic, se cantonează tocmai în comerţ, artizanat, diverse activităţi economice. Dar mulţi dintre ei suportă povara şomajului. Reiterăm ideea că sistemul municipal rămâne intact, în ciuda dirigismului statal. Anumite oraşe îşi conservă prosperitatea, ca Alexandria, Antiochia, Cartagina, diverse centre urbane africane. Alte oraşe dobândesc importanţă militară, administrativă, şi câştigă de pe urma atelierelor monetare, precum Mediolanum, Treveri (azi Trier), Sirmium. Aşezările devenite cetăţi sub Severi rămân active şi pe plan local, în Egipt, unde nomul (*nomos*, în greacă) subzistă ca o

circumscripţie teritorială de bază, în aşezările mai populate se manifestă o clară tendinţă spre municipalizare. Progresiv, activităţile cvasiurbane simt încredinţate unor magistraţi aleşi, prea puţin influenţaţi de funcţionarii statului.

Sclavajul se află în plină criză. Numărul sclavilor scade în chip manifest. În general sclavii romanizaţi, cum am semnalat mai sus, primesc loturi de pământ de pe marile domenii. Desigur, comerţul cu sclavi nu dispare. Sunt căutaţi mai ales sclavii şi sclavele din nord, blonzi şi cu ochi albaştri. Dar, în majoritatea lor, Barbarii capturaţi sunt fie recrutaţi în armata imperială, fie instalaţi ca şerbi pe domeniile statului. Târgurile de sclavi din Orient decad şi preţul robilor descurajează pe eventualii cumpărători. În oraşe, sclavii sunt slujitori. Numărul eliberărilor de sclavi creşte simţitor. Destul de rar, mai ales în secolul al III-lea d.Hr., proprietarii mici şi mijlocii de *uillae* utilizează grupuri mari de sclavi la muncile agricole.

Probleme dificil de elucidat în vremea noastră sunt ridicate de demografia Imperiului, în secolele al II-lea şi al III-lea d.Hr. O anumită tendinţă spre scăderea populaţiei se conturase de mult timp în Grecia. Chiar la Roma, în rândurile elitelor sociale şi intelectuale, se difuzase oligantropia, celibatul, căsătoriile fără copii. În secolul al II-lea CLC., ritmul de creştere a populaţiei, cu toată prosperitatea sporită, scăzuse în provinciile cele mai temeinic romanizate şi mai dezvoltate. Dar ce s-a petrecut de fapt în secolul al M-lea d.Hr.? S-a trecut oare de la o creştere lentă a populaţiei Imperiului la scăderea ei dramatică, astfel cum au estimat anumiţi cercetători? S-a susţinut că populaţia Imperiului, care la sfârşitul secolului al II-lea d.Hr. Atinsese şaptezeci de milioane de suflete, a scăzut la cincizeci de milioane la finalul veacului următor. În general mortalitatea infantilă, decesul femeilor la naşteri, precaritatea igienei şi a îngrijirilor medicale, alimentaţia dezechilibrată au împiedicat totdeauna, în antichitate, creşterea spectaculoasă a populaţiei. În timpul crizei din secolul al III-lea s-au adăugat ravagiile produse de conflictele militare interne şi de incursiunile adversarilor

Imperiului, penuria alimentară, care, uneori, a atins chiar Africa proconsulară şi Numidia (7.L. *Alg*", 1, 2145), totuşi mare producătoare de cereale. Numeroase maladii şi epidemii au afectat nivelul demografic. Malaria făcea numeroase victime, iar, după 250 d.Hr., a avut efecte devastatoare o epidemie de tifos exantematic sau de ciumă, care a lovit iniţial Egiptul, ca să se extindă ulterior în Italia, Africa şi în alte spaţii geografice ale Imperiului. Încât efectiv s-a produs o reală depopulare în mai multe provincii, în Grecia şi în Egipt, în Italia şi pe alte teritorii ale Imperiului. Totuşi, foarte probabil, reculul demografic a variat de la o zonă la alta a Imperiului, nu a fost uniform şi nici catastrofal. S-a configurat o autentică regresiune demografică, probabil aproape generalizată, dar proporţiile ei nu trebuie exagerate.

Sfântul Ciprian nu se referă la regresia demografică în Africa proconsulară, ci doar la penuria de mână de lucru (*Démet.*, 3). Iar Eusebiu din Cesareea citează o scrisoare a lui Dionis din Alexandria referitoare la depopularea Alexandriei (7, 22). Totuşi aici făcuseră ravagii masivele epidemii din 251 – 268 d.Hr. Se afla aşadar în cauză un fenomen punctual.

„Plaja" socială a Imperiului a fost aşadar întinsă şi complexă. Diferenţele între cele două secole, avute de noi în vedere, sunt mari, însă ele nu trebuie exagerate. În pofida contrastului dintre prosperitate şi unificare pe de o parte şi criza din secolul al III-lea pe de alta, se poate desluşi o anumită continuitate, care a salvat existenţa Imperiului şi a menţinut Principatul, aflat în plină mutaţie a vocaţiilor lui esenţiale. De altfel problemele sociale nu pot fi separate de cele suscitate de potenţarea autoritarismului, din ce în ce mai absolutist, sau de reformarea armatei 19.

Absolutismul imperial

Am constatat de fapt în alte subcapitole cum s-a mişcat autoritarismul acestui regim fără nume, pe care noi îl definim ca Principat chiar Antoninii au contribuit la potenţarea în direcţie absolutistă, centralizatoare şi birocratică a Principatului. Este oare o întâmplare că, pe

când Tacit condamna un termen ca „dominaţie”, *dominatio*, prietenul lui, adică Pliniu cel Tânăr i se adresa, în scrisori, lui Traian cu „stăpâne”, *domine*! Cu excepţia lui Nerva, ei au practicat forme de ereditate *de facto* a puterii imperiale. Totuşi, Severii au trecut la o militarizare a puterii imperiale şi la pregătirea unui anumit dirigism economic şi social. Această militarizare s-a accentuat în timpul împăraţilor efemeri ai secolului al III-lea. Cu toţii, inclusiv şi mai ales Aurelian şi Carus, au preparat terenul convertirii autoritarismului în totalitarism mărturisit, după modelul despoţiilor elenistice şi orientale. Pe de altă parte, militarizarea gestionării Imperiului nu a descurajat loviturile militare, uzurpările, perturbarea păcii cetăţeneşti, ci dimpotrivă le-a încurajat Am constatat cât de greu au putut fi stopate forţele centrifugale, care prilejuiau disoluţia Imperiului. Consolidarea absolutismului nu a fost decât un paleativ. Ca şi imixtiunea crescândă a statului în toate domeniile, fiscalitatea şi parafiscalitatea excesive, liturgiile.

Factorii decizionali se concentrează în „tăcerea”, *silentium*, a palatului imperial, la dispoziţia unei camarile. Dezastrele politice se acumulau, în timp ce propaganda imperială, ilustrată de monede, proclama restaurarea vârstei de aur, pacea veşnică, un „nou veac”, *nouum saeculum*. Aproape fiecare dintre aceşti principi efemeri a încercat să creeze o dinastie. S-a pus în operă o propagandă milenaristă. În 21 aprilie 248 d.Hr., Oraşul Roma a sărbătorit milenarul său, *miliarium saeculum*. Acest jubileu s-a înscris în tradiţia consacrată de milenarele lui Claudiu, din 47, şi lui Antoninus Pius, din 148 d.Hr. Ceremoniile jubileului s-au inspirat din cele ale jocurilor seculare din 204, mai sus înfăţişate. De altfel, la festivităţi au luat parte împăratul şi familia lui. Se proclama nu numai veşnicia Oraşului, *Roma aeterna*, ci şi regenerarea Imperiului, iniţierea unei noi ere de prosperitate, declanşarea sub ocrotirea zeilor, intens solicitată, a unui nou veac, *SAECVLVM NOWM*, consemnat de legendele unor monede, care figurează şi statuia Romei într-un templu hexastil (*RJ. C.*, IV, 3, p. 71). O asemenea imagine făcea aluzie la un sacrificiu prezidat de Filip Arabul,

ca *pontifex maximus*, în faţa încăperii din templul Romei şi al Venerei, unde fusese aşezată statuia Romei. Acest sanctuar fusese clădit de către Hadrian, spre a simboliza unirea între Roma şi zeiţa Venus, divinitate a fecundităţii. Sacrificiul ritual fusese probabil inaugurat de către Hadrian ca lansare a unei noi vârste de aur, pe care Filip Arabul pretindea s-o reediteze. Pe o altă monedă, apare Lupoaica mitică, alăptând gemenă fondatori, pe când legenda comportă „secularele auguştilor", *SAECVLARES AVGG* (*RJ. C.*, IV, 3, p. 70). Alte legende monetare valorizau „fericirea vremurilor", *TEMPORVM FELICITAS*, şi „pământul consolidat", *TERRA STABILITA*, în condiţii în care nu excelau nici stabilizarea vieţii politice (numai o speranţă deşartă!) şi nici prosperitatea. Cu prilejul desfătărilor prilejuite de jubileu, Filip Arabul a utilizat fiare şi oameni concentraţi la Roma de către Gordianus HI, în vederea celebrării unui triumf, pe care acest principe nu avusese cum să-l sărbătorească. Astfel, cu ocazia milenarului, s-au folosit 32 de elefanţi, 10 elani, 10 tigri, 60 de lei, 30 de leoparzi, 6 hipopotami, embleme ale exotismului, dar şi ale dominării lumii de către Roma. Prin urmare au avut loc vânători, *uenationes*, spectaculare, ca şi lupte de gladiatori, care au implicat o mie de luptători (*Hist. Aug.*, *Gord.*, 33, 1 – 3). Aceste animale sunt reprezentate pe *aurei*, *antoniniani* şi pe piese monetare de bronz. S-au desfăşurat şi întreceri de care în *Circus Maximus*, ca şi concursuri teatrale în Câmpul lui Marte. Conotaţia religioasă a milenarului a fost prin urmare manifestă. Antoninii şi predecesorii lor fuseseră intelectuali, formaţi la şcoala retorilor şi filosofilor. Împăraţii secolului al M-lea d.Hr., cu rare excepţii, sunt militari fruşti: nu întrevedeau soluţii operaţionale decât în forţa pumnului. Ei preconizau totuşi sacralizarea unei puteri imperiale teocratice, înconjurate de im nimb astral. Aceşti principi se situează la mijlocul drumului între zei şi oameni. Li se atribuie virtuţi mistice. Fiecare dintre ei este „pios", *pius*, „fèricit", *felix*, „neînvins", *inuictus*. Fiecare dintre ei este, în primul rând, un generalisim victorios. Foarte revelator a fost Decius. Senatul i-a decernat onoruri extravagante şi

supranumele de Traian, într-o vreme marcată de amintirea marelui cuceritor. Dar acest *Traianus* a fost ucis pe câmpul de luptă de goţi! Revelator fenomen! Am remarcat că absolutismul potenţat era slujit de o birocraţie deja pletorică şi ineficace. Încă Hadrian a creat poliţia semimilitară a fhunentariilor, pendinte de mecanismele annonei militare. Emergea astfel un adevărat serviciu de intendenţă, care în principiu veghea asupra aprovizionării şi retribuirii militarilor, dar ai cărui exponenţi se comportau tot mai evident ca agenţi de informaţii, ca spioni Ei supravegheau totul şi înspăimântau atât pe senatori, cât şi burghezia provincială. Frumentarii inventariau averile, în vederea rechiziţiilor, denunţau fraudele fiscale şi pândeau comploturile politice. Supravegheau chiar pe cetăţenii de condiţie socială modestă şi prefigurau poliţia politică a Dominatului.

Până la Principatul lui Hadrian, cum am reliefat mai sus, consiliul principelui nu fusese un instrument regulat de guvernare. El nu beneficiase de o structură limpede definită şi de competenţe precise, cu toate că îl seconda pe împărat în adoptarea unor decizii în materie de politică internă (juridică şi legislativă) şi externă. De la Hadrian, *consilium principis* devine organ de gestionare a Imperiului, minuţios structurat, alcătuit cu prioritate din profesionişti în drept El statua asupra problemelor rezolvate de principe şi pregătea reglementările formal supuse aprobării senatului. Sub Aurelian, titlul de *amicus*, conferit anterior consiliariilor, dispare cu desăvârşire.

Am relevat cum s-a organizat *consilium principis* sub Caracalla. Izvorul fundamental de drept l-a reprezentat atunci „constituţia" imperială, voinţa explicită a principelui, ilustrată de decrete, edicte, rescripte şi mandate. Am reliefat, în alte subcapitole, că împăraţii sacralizaţi ai secolului al III-lea d.Hr. Îşi făuriseră rituri de adorare a lor, începând de la Elagabal şi de la Gallienus. Se dezvoltă totodată un ceremonial complicat, atent formalizat. Un ritual complex marchează audienţele la împărat, anunţate de sclavi specializaţi, care îi primesc pe vizitatori sau pe petiţionari.

Admissionales îi introduc pe solicitant, iar *nomenclatores* precizează suveranului numele acestora. Împăratul îl primeşte urcat pe o estradă, simbol al prevalenţei sale asupra restului muritorilor. Elagabal a construit un palat de vară la porţile Romei, care includea, înainte de a se ajunge la sala de audienţe, un culoar carosabil lung de 3.000 de metri, pentru a sublinia distanţa dintre suveran şi oameni. Cu prilejul ceremoniilor oficiale, împăratul, îmbrăcat în tunici brodate cu aur, primeşte focul care îi este prezentat cu solemnitate. Acest foc simboliza puterea monarhului, aproape egal cu zeii. Pe parcursul străbătut de împărat se presară nisip amestecat cu aur şi el este întâmpinat cu muzică şi aplauze ritmate. Ziua aniversării împăratului, *dies imperii*, este considerată sacră. Am menţionat mai sus triumfuri şi ceremonii speciale. Triumful lui Probus, din 279 d.Hr., a fost de asemenea ilustrat de o mare vânătoare în *Circus Maximus*, la care, după *Hi storia Augusta*, ar fi participat 1.000 de struţi, 1.000 de cerbi, 1.000 de mistreţi, 100 de lei, 100 de leoparzi din Libia şi altă 100 din Siria, 300 de urşi, căprioare şi păsări exotice (*Hist. Aug.*, *Prob.*, 19, 2 – 7). Se pregătea aparatul propagandistic al Dominatului.

Am consemnat mai sus reformarea armatei, în secolul al III-lea d.Hr. Încă sub Septimius Severus efectivele forţelor militare romane, care anterior variaseră între 300.000 şi 400.000 de soldaţi, ating 450.000 de oameni. Chiar garnizoana Romei (pretorieni, cohorte urbane, cavalerie de gardă etc.) grupa până la 30.000 de oşteni. Ulterior nu numai că s-au modificat uniforma şi echipamentul militarilor. Căci sabia scurtă a soldatului roman, *pilum*, a fost înlocuită de o spadă lungă, *spatha*, şi de o lance. Reiterăm observaţiile referitoare la sporirea mobilităţii armatei, la înfiinţarea anumitor corpuri speciale de militari şi la transformarea cavaleriei într-o forţă autonomă şi preeminentă. Iar *protectores* devin un fel de gardă imperială, care însoţeşte pretutindeni pe împărat o inscripţie din Nicomedia înregistrează un „*protector* al lui Aurelian” ca militar de pază şi protecţie al principelui (*CJL.*, 3, 327). Sfârşitul pretorienilor se apropia vertiginos20.

Problemele iudeilor

Până la sfârşitul Principatului, provinciile au rămas îndeobşte fidele romanităţii. Chiar imperiul gallo-roman era de fapt un stat roman secesionist. Iar cel al Zenobiei arbora un secesionism elenistic, aproape roman. Renaşterea celtică abia înmugurea, în Gallii şi în Britannia, la sfârşitul secolului al M-lea. Forţele centrifugale acţionau în interiorul Imperiului sub flamura romanităţii. Ceea ce a şi facilitat jugularea lor temporară. Rezistenţele africane la romanizare nu erau foarte puternice. Cu totul altfel s-a prezentat situaţia Iudeei şi a iudaismului în general. Înăbuşirea marii revolte a Iudeei, în secolul I d.Hr., nu a curmat naţionalismul, particularismul iudeu, ci, dimpotrivă, le-a încurajat. Insurecţii masive ale iudeilor au zguduit Imperiul sub Antonini, cel puţin până în vremea lui Antoninus Pius. Încât Imperiul a reacţionat brutal, altfel decât faţă de alte seminţii ale teritoriilor sale, prin demantelarea comunităţii protoevreieşti din Iudeea şi prin dispersarea şi controlarea severă a mozaicilor răspândiţi în întreg spaţiul romanoelenistic. Cele mai grave rebeliuni ale iudeilor s-au produs în timpul Principatelor lui Traian şi lui Hadrian.

Sediţiunea iudeilor sub Traian, menţionată şi în alt subcapitol, a început înainte de septembrie 116 d.Hr., probabil în luna august, în Mesopotamia, Asiria şi Babylonia (Hier., *Chron.*, CCXXX *Olymp.*, an XVIII, 115). În aceste teritorii, iudeii erau numeroşi încă din era biblică. Pricinile răscoalei sunt complexe: economice (întrucât fiscalitatea romană era mai opresivă decât cea partică, iar poziţiile comerciale ale negustorilor iudei erau periclitate), ideologic-religioase (pentru că se răspândise o mentalitate mesianică, stimulată de ideea că perturbările generate de războiul romano-part denotau prăbuşirea vechilor state şi putinţa afirmării idealurilor politice ale ebraismului), politice (fiindcă diplomaţia Arsacizilor, dintotdeauna în bune relaţii cu protoevreii, exploata nemulţumirile şi exaltările acestora). Răscoala s-a întins ca o pată de ulei în vechile provincii ale Orientului roman, impulsionată de emisarii iudeilor mesopotamieni şi ai părţilor, deşi Traian şi Plotina

învederaseră toleranţă faţă de mozaism. Ea trebuie să se fi declanşat după noiembrie 116 d.Hr., iniţial în Cyrenaica, sub conducerea lui Andreas sau Loukouas, proclamat rege-Messia. În Cipru, iudeii conduşi de Artemion au exterminat toţi locuitorii greci şi romani din Salamina (DC, 68, 32, 1; Hier.*, *Chron.*, CCXXX Olymp., an XIX, 116; Oros., *Hist.*, 1, 12, 6 – 8 etc.). Tulburări s-au produs şi în Palestina, dar centrul răscoalei s-a situat în Egipt, practic cucerit de rebelii iudei şi egipteni, care îi sprijineau (Hier., *Chron.*, CCXXX Olymp., an XVII, 114; Oros., *Hist.*, 7, 12, 7). Contralovitura romană a fost deosebit de cumplită: Lusius Quietus şi Marcius Turbo au măcelărit rebelii din Egipt şi din Cyrenaica, unde rezistenţa iudee nu a fost total zdrobită decât după moartea lui Traian (App., *Ciu.*, 2, 90; DC, 68, 32; Eus., 4, 2, 3; *Hist. Aug.*, *Hadr.*, 5, 2). Cohorte auxiliare au exterminat întreaga comunitate ebraică din Cipru, accesul insulei fiind pe viitor interzis iudeilor (DC, 68, 32, 1; Oros., *Hist.*, 7, 12, 7). Desigur, fusese reprimată şi revolta din zonele mesopotamiene, Represiunea a lăsat însă iudeilor o amintire cumplită. De fapt, a stimulat naţionalismul mesianic şi i-a determinat pe iudeii din Palestina să prepare minuţios o nouă revoltă. Buni meseriaşi, ei fabricau arme pentru romani, însă le confecţionau cu unele defecte. După ce erau refuzate la recepţionare, le reparau în secret. De asemenea săpau tunele subterane între viitoare centre de rezistenţă. Pe de altă parte, interzicerea circumciziei şi a sabatului, de către autorităţile imperiale, exaspera pe iudei.

Astfel, în 132 d.Hr. Întreaga comunitate ebraică din Palestina s-a răzvrătit sub conducerea lui Simon Bar-Kochba sau Kocheba. Rebelii au cucerit Ierusalimul şi au masacrat numeroşi greci şi romani. Legiunile romane trimise împotriva lor au suferit mari pierderi, prilejuind doliu la Roma, adoptat chiar de Hadrian. A fost nevoie de mai mulţi legaţi imperiali, spre a zdrobi răscoala. Abia în 135 d.Hr. Bar-Kochba a fost înfrânt, la Bet-Ter. Ierusalimul a fost transformat în colonia romană Aelia Capitolina, unde era interzis accesul iudeilor. Iudeea a fost desfiinţată: a format o nouă provincie, Siria-Palestina, sub protecţia a doua legiuni,

dintre care una a fost încartiruită în fostul Ierusalim. Totuşi resturile populaţiei ebraice au organizat noi revolte, sub Antoninus Pius. Reprimarea lor a fost însoţită de expulzarea de iudei din Palestina. Antoninus Pius încercase o tactică a toleranţei care dăduse greş: autorizase circumcizia pentru copiii născuţi liberi şi îngăduise vizite individuale la Ierusalim. Ulterior mozaicii s-au menţinut mai ales în diaspora21.

Aşa-numita părăsire a Daciei într-adevăr majoritatea cercetătorilor moderni consideră că Aurelian a renunţat la provinciile dacice de la nord de Dunăre şi că a retras administraţia romană din aceste teritorii foste romane. Deşi există încă anumiţi cercetători care datează fenomenul respectiv sub „domnia" lui Gallienus. Cum vom arăta mai jos, mărturiile surselor literare antice, pe care le-am analizat cu alte prilejuri, sunt adesea contradictorii.

Romanizarea provinciilor dacice fusese profundă şi intensivă, încă din vremea lui Traian. Acest fapt ni se pare normal, dat fiind că Dacia constituise un cap de pod important pentru o Romă decisă să combată, fie şi ofensiv, seminţiile din *Barbaricum*. Pe de altă parte, dacii au acceptat lesne romanizarea lor: nu s-a produs niciodată o renaştere dacică, astfel cum se profilau, încă timid, o renaştere celtică şi o rezistenţă africanoberberă împotriva Imperiului. Este adevărat că infuzia de colonişti romani în Dacia fusese masivă, atent dirijată, intenţional substanţială. Eutropiu va susţine că Traian instalase în Dacia nenumăraţi colonişti proveniţi „din întreaga lume romană", *ex toto orice romano* (8, 6, 2). Se poate evalua la peste o sută de mii de oameni numărul coloniştilor implantaţi în Dacia de către autorităţile romane sau imigraţi din proprie iniţiativă. Mulţi colonişti proveneau din provinciile romane învecinate cu Dacia romană, dar alţii veniseră de pe alte meleaguri. În pofida măsurilor adoptate de autorităţile romane în vederea stopării emigraţiei italicilor, destul de numeroşi colonişti erau originari din centrul şi sudul Italiei, cum relevă afinităţile dintre limba română şi dialecte din italiana zonelor centrale ale peninsulei. Sau proveneau din

descendenţi ai italicilor, instalaţi iniţial în alte provincii. Un al doilea val de colonişti s-a stabilit în provinciile dacice pe vremea Severilor. Printre colonişti, masiv romanizaţi, se distingeau numeroşi veterani, foşti militari romani. Fapt normal, dat fiind statutul strategic al Daciei romane. Am opina că, în Dacia romană, la doi daci revenea un colonist roman, la oraşe, însă şi la sate. Dacii au adoptat rapid modul de viaţă roman. Cultura şi şcoala latine, municipalizarea s-au propagat foarte iute. Prosperitatea Daciei romane s-a prelungit până în 249 – 250 d.Hr., când invaziile gotice i-au stingherit progresele. Dacia romană, una şi ulterior mai multe provincii, cuprindea Banatul, Oltenia, o mare parte din Transilvania, un segment din Muntenia. Este posibil ca restul Munteniei şi vestul Moldovei să fi făcut parte din

Moesia Inferioară, până când Hadrian a renunţat la aceste ţinuturi. În orice caz dacii liberi, îndeosebi cei din Muntenia, nordul Transilvaniei şi chiar din Moldova, au fost cu uşurinţă atraşi în orbita romanizării.

Dar ce ne spun izvoarele literare despre retragerea din Dacia? Fronto, în mod absurd, susţine că retragerea a fost operată de către Hadrian (*Princip. Hist.*, ed. Naber, pp. 205 – 206). Ar putea fi vorba doar de abandonarea unor ţinuturi din Moldova şi din Muntenia. Anumiţi autori greci şi latini, inclusiv PseudoAurelius Victor, Lactanţiu şi Hieronymus, nu consemnează niciun fel de retragere. De remarcat că toţi autorii care se referă la o „părăsire” a Daciei romane nu sunt contemporani cu evenimentul consemnat de ei, ci aparţin secolelor al IV-lea, al V-lea şi al VI-lea d.Hr. Semnalăm de asemenea că *niciun autor nu afirmă că toţi locuitorii romani şi romanizaţi ai Daciei*, *omnes*, *ar fi fost retraşi din Dacia*. Doi autori, Aurelius Victor şi Orosius, susţin că retragerea ar fi survenit numai sub „domnia lui Gallienus” (Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3; Oros., *Hist.*, 7, 22, 7). Trei autori opinează că retragerea s-ar fi efectuat în două etape, sub Gallienus şi apoi sub Aurelian (Eutr., 9, 8, 2; Fest, 8; Iord., *Rom.*, 217). Un singur autor, cel al *Historiei Auguste*, nu înregistrează decât o singură repliere, desfăşurată masiv sub Aurelian (*Aur.*, 39, 7). Bilanţul pare

favorabil lui Gallienus: cinci contra patru. Totuşi, pe de o parte textele oferă mai multe detalii în cazul lui Aurelian – îndeosebi *Historia Augusta*, care nici nu ia în considerare o repliere sub Gallienus –, iar pe de alta conţinutul mărturiilor consemnate şi izvoarele acestora pledează pentru Aurelian. Într-adevăr *Historia Augusta* a putut utiliza informaţii furnizate de istoricul Acholius, contemporan cu evenimentele produse sub Gallienus şi Aurelian. Totodată Aurelius Victor ar fi fost în măsură să recurgă la informaţii oferite de Palfurius Sura, biograf al lui Gallienus. *Historia Augusta* a putut adăuga testimoniilor lui Acholius date conţinute de o culegere anonimă de biografii imperiale, reconstituită de savantul german Enmann şi cunoscută actualmente ca *Istoria imperială a lui Enmann, E.K.G.*, „die Enmannische Kaisergeschichte". Această operă istoriografică nu menţiona probabil o „părăsire" întreprinsă sub Gallienus. Totuşi anumite date furnizate de *E.K.G.* Au fost folosite de Eutropiu, de Festus şi de Iordanes. Pe de altă parte, când se referă la o repliere pusă în operă de către Gallienus, autori ca Aurelius Victor, Eutropiu, Festus, Iordanes întrebuinţează verbul latin *amitto, ere*, ca, de pildă, *Dacia... amissa est* (Eutr., 9, 8, 2). Or *amittere* nu înseamnă atât „a părăsi", „a abandona", ci „a lăsa la o parte", „a trimite de la sine". Acest verb *amittere* se opune lui *relinguere* şi lui *intermittere*, utilizate pentru Aurelian, care echivalează cu „a părăsi". De fapt *intermittere* are alt sens de bază, mai jos semnalat. Buna explicaţie a fost oferită de regretatul Hadrian Daicoviciu. În timpul lui Gallienus, goţii au putut să ocupe temporar Dacia. A intervenit, poate, şi o secesiune a forţelor militare romane din Dacia transdanubiană, în 267 – 268. Dacă nu cumva se are în vedere uzurparea înfăptuită de Regalianus. În orice caz, cum atestă şi mărturiile numismatice, arheologice, Aurelian a început prin a restabili autoritatea romană în Dacia. Dar de ce izvoarele afirmă că Aurelian a retras din Dacia nu numai administraţia, ci şi populaţia? *Historia Augusta* şi chiar Eutropiu avansează aserţiuni în acest sens. Aurelian ar fi retras atât armata, cât şi „provincialii", în text

prouincialibus. De altfel, în secolul al IX-lea d.Hr., bizantinul Syncellus, care descindea tot din *Historia Augusta*, prin intermediul lui Symmachus Tânărul, va declara că Aurelian retrăsese populaţia din Dacia (I, p. 716, Bonn). Explicaţia ni se pare relativ simplă. Acholius.

E.K.G., *Historia Augusta* şi Eutropiu, care îl glorificau pe Aurelian, ca salvatorul şi unificatorul Imperiului, nu puteau admite ca el să fi lăsat în seama Barbarilor provinciali cetăţeni romani. Ar fi fost prea dezonorant! De altfel Eutropiu atenuează efectele unui asemenea abandon de populaţie, când însereazǎ şi o repliere anterioară, fie ea şi temporară, înfăptuită de Gallienus. Eutropiu pare a uita că anterior reliefase că Hadrian nu a abandonat Dacia traiană tocmai pentru a nu ceda Barbarilor mulţi cetăţeni romani, care, deci, nu puteau fi strămutaţi la sudul Dunării (8, 3, 2). Atunci cum ar fi fost posibilă transferarea la sud a unei mase mult mai numeroase de cetăţeni romani sub Aurelian?

De altminteri, *mărturiile epigrafice*, *numismatice*, *arheologice demonstrează că majoritatea populaţiei nu a fost retrasă din Dacia*, unde a subsistât o populaţie latinofonă. Până la sfârşitul secolului al IV-lea d.Hr., toţi dacii din fostele provincii s-au romanizat. Dacii liberi s-au alăturat acestei populaţii latinofone, a cărei limbă au adoptat-o probabil până la sfârşitul secolului al VII-lea d.Hr. Foarte elocventă ni se pare mărturia lui Iordanes, ostrogot romanizat, originar din Dobrogea actuală, care, în secolul al VI-lea, constata cu proprii ochi că majoritatea populaţiei civile nu părăsise Dacia transdanubiană. Fuseseră retraşi numai militarii, funcţionarii, opulenţii provinciilor, numeroşi comercianţi şi, eventual, puţini alţi locuitori, care se temeau să nu trăiască sub controlul direct al Imperiului. Iordanes declară explicit că Aurelian s-a retras din Dacia „fiind rechemate de acolo legiunile”, *euocatis extinde legionibus* (217). Nu menţionează în niciun chip transferul populaţiei civile la sudul Dunării, în Moesia (*în Mysia*). Pe deasupra, când uzitează verbul *intermittere*, adică „a lăsa în interval” sau „a lăsa la mijloc”, Eutropiu alude probabil la o convenţie, la un *foedus*, încheiat cu Barbarii, care interzicea acestora

infiltrarea în Dacia traiană, de unde se repliase Imperiul. Până la mijlocul secolului al FV-lea nici nu se constată vestigii ale pătrunderii masive a Barbarilor în Dacia traiană, unde populaţia trăia liniştită. De altfel Imperiul a conservat capete de pod la nord de Dunăre, iar Constantin a reintegrat efemer Imperiului destul de vaste teritorii dacice.

Cauzalitatea acestei operaţii a lui Aurelian depinde de data când a fost efectuată. Ea nu s-a produs nici în 270, 271 sau 274, cum s-a opinat. Tezaurul de la Viişoara (Dolj) conţine exemplare monetare emise de Claudius II şi numeroşi *antoniniani* bătuţi sub Aurelian. *Încât data retragerii este probabil anterioară anului 274*, când s-a redeschis atelierul monetar de la Roma. *Optăm pentru 273*, adică pentru momentul când se desăvârşise reunificarea Imperiului. Adică pentru un moment când o scurtare a graniţei Imperiului nu mai apărea ca dezonorantă, nu mai era percepută nefavorabil, în euforia pricinuită de lichidarea secesiunilor. În orice caz linia Dunării părea mai uşor de apărat. Pe de altă parte, Aurelian nu era interesat de operaţii ofensive sau de descurajare a lumii din *Barbaricum*. Aceasta trebuia doar calmată. Ţinta lui Aurelian o constituia o mare campanie împotriva perşilor, pe urmele lui Alexandru.

Opinăm că Aurelian însuşi a conceput retragerea administrativ-militară din Dacia ca o operaţie tactică, temporară, şi nu strategică, definitivă. De altminteri, sursele consemnează faptul că Aurelian a creat la sudul Dunării două provincii, care se numeau fiecare *Dacia* (Fest., 8; *Hist. Aug.*, *Aur.*, 39, 7; Ford., *Rom.*, 217). Astfel Aurelian semnaliza că el nu a renunţat definitiv la Dacia. El sau urmaşii săi ar fi trebuit să recupereze Dacia traiană, unde, cum am mai arătat, Barbarii se angajaseră să nu se infiltreze22.

Politica externă sub Traian şi urmaşii lui în acest domeniu, Imperiul a trecut prin mai multe faze. După o strategie de reluare a expansiunii militare, de întreprindere a unor acţiuni ofensive de amploare, sub Traian, s-a revenit la defensivă pe frontierele naturale. Cum am mai relevat, până

în vremea lui Marcus Aurelius, frontierele Imperiului au cunoscut un calm accentuat, care a îngăduit romanilor să nu se mai simtă încercuiţi şi să trăiască liniştiţi în universul lor specific, atât de deosebit de ceea ce se petrecea dincolo de graniţe. Totuşi, începând cu Marcus Aurelius şi mai ales după 235 d.Hr., Imperiul a trebuit să lupte permanent pe două uriaşe fronturi. În primul rând împotriva seminţiilor din *Barbaricum*, ale căror raiduri au pătruns adânc în Imperiu, până la porţile Romei şi ale Atenei, până în Asia Mică. Totuşi romanii au perceput în continuare pe părţi şi, ulterior, pe perşi ca principalul adversar şi rival al Imperiului. Oricât de frecvente şi de supărătoare ar fi fost incursiunile barbare, romanii le-au considerat îndeobşte ca o primejdie secundară. Erau convinşi că vor sfârşi prin a le stopa, prin a le jugula, prin diverse metode, succesiv modificate, adaptate, utilizate, în speranţa că vor putea pune capăt conflictelor nenumărate cu Barbarii Nordului şi ai stepelor.

Dar, în realitate, atacurile Barbarilor au fost mult mai nocive, mai destabilizatoare decât conflictele militare cu regatele Arsacizilor şi Sassanizilor. Fără îndoială, marele proiect al lui Traian a rezidat în zdrobirea părţilor. Pliniu cel Tânăr, când afirmă că gloria lui Traian răsună de la Rin la Eufrat (*Pan.*, 14, 1), dă de fapt seama de acest plan, probabil conceput din primele luni ale Principatului lui Traian. Însă, în prealabil, optimul principe considera necesară cucerirea Daciei. Nu vom reveni asupra pasajului din Amian, evocat de noi în alt subcapitol, care sugerează legătura dintre războiul partic şi cele dacice în spiritul lui Traian.

Operaţiile militare întreprinse de Traian pe Rin, încă din vremea Principatului lui Nerva, demonstrează cât de clare, de complex deliberate, erau proiectele ofensive ale împăratului. Într-adevăr aceste operaţii urmăreau numai consolidarea frontierei, combaterea oricăror intenţii agresive ale triburilor germanice, în special ale suebilor, de a ataca spatele frontului sortit a se deschide pe Dunăre. Monedele epocă figurează o „Germanie îmblânzită”, *GERMANIA PACATA*, ca supusă docilă Imperiului (*R.I.C.*, II, pp. 245; 247). Frontiera romană a fost fortificată îndeosebi

în Franconia şi în zona aşa-numiţilor *agri decumates*. Încât, preţ de un secol şi jumătate, această graniţă a fost liniştită. Din opt legiuni câte se aflaseră cândva acolo, şase sub Domiţian, Traian a putut reduce forţa romană de disuasiune la trei. Iar în iarna 98 – 99 d.Hr., după terminarea campaniei de descurajare a incursiunilor germanice, Traian a întreprins un turneu de inspecţie pe Dunăre, menit nu atât să intimideze pe Decebal (Plin., *Pan.*, 12, 2 – 4; 16, 2 – 5), cât să verifice, să consolideze capacitatea de luptă a legiunilor staţionate pe Dunăre: patru în Pannonia, cinci în Moesia. Se adăugau numeroase trupe auxiliare. A fost încheiată construirea unei şosele pe malul sudic al Dunării, prin tăierea anumitor bucăţi de stâncă şi susţinerea acestui drum cu ajutorul unor console de lemn, fixate pe malul pietros (*Tabula Traiana*: *CJL.*, 3, 1699; 8267 = *IL. S.*, 5863 = E.M. Smallwood, p. 135, nr. 413). Războiul dacic a fost minuţios pregătit. Nu numai prin realizarea unor importante segmente din marele drum militar roman, care pornea de la Marea Nordului şi ajungea până la Marea Neagră. O a Doha *Tabula Traiana*, descoperită relativ recent, reliefează săparea unui canal lung de trei kilometri pe malul drept al Dunării, în zona dificil navigabilă, „datorită pericolului cataractelor”, *OB PERICVLVM CATARACTARVM*, pentru a asigura trecerea flotelor romane pe Dunăre (Iaroslav Sasel, „Trajan’s Canal at the Iron Gate”.

Journal of Roman Studies, 63, 1973, pp. 80 – 85). Au fost aduse la Dunăre trei legiuni de pe Rin şi au fost create două noi legiuni, deplasate aici. S-a concentrat un efectiv de treisprezece legiuni, la care se adăugau numeroase forţe auxiliare. Monedele anului 100 d.Hr., pe care apar Victoria, Hercule şi Marte, ilustrau preparative propagandistice. Pretextul nemijlocit al războiului trebuie să fi rezidat într-o incursiune reală sau imaginară a unor daco-geţi la sud de Dunăre. Din statul major al campaniei lui Traian au făcut parte Licinius Sura, principalul consilier al lui Traian, prefectul pretorienilor Claudius Livianus, Hadrian însuşi, guvernatorii Glitius Agricola şi Laberius Maximus, diverşi generali, precum Quadratus Bassus şi Lusius Quietus,

medicul Criton, genistul Balbus etc.

Data începerii primului război dacic este revelată de o rugăciune a Fraţilor Arvali pentru buna întoarcere (*reditus*) a lui Traian din război (E.M. Smallwood, pp. 14 – 15; *CJ. L.*, 3, 550). Se consideră îndeobşte că Traian a trecut Dunărea pe un pod de vase la Lederata (azi Rama), în faţa oraşului Viminacium, din Moesia *Superior*. O a doua coloană a debarcat la Diema (în prezent, Orşova). Recent, Radu Florescu a propus o nouă „lectură" a operaţiilor militare întreprinse de Traian în acest război. Baza lui Traian nu s-ar situat în Moesia Superioară, ci în cea Inferioară. Traian ar fi trecut Dunărea pe la vărsarea Oltului în marele fluviu şi ar fi atacat prin trecătoarea de la Rucăr-Bran. Traian nu s-a lăsat în orice caz impresionat de o solie a unei coaliţii grupate în jurul lui Decebal, care cuprindea dacii din Moldova, burii germanici şi sarmaţii roxolani. Ţinta lui Traian era complexul de aşezări dacice fortificate din Munţii Orăştiei. Prima înfruntare majoră între daci şi romani s-a desfăşurat la Tapae (DC, 68, 8, 2; scena a XXTV-a de pe Columnă). Dacii sunt înfrânţi, dar se retrag în ordine. Traian nu a putut încheia campania sa până la sfârşitul anului 101. El a iernat la Dunăre. Cu toate acestea, în iarna 101 – 102 CLC., Decebal lansează, cu abilitate, o diversiune sortită să slăbească presiunea exercitată de romani asupra centrului regatului său. Această diversiune este ilustrată vag de sursele literare (Plin., *Ep.*, 10, 74, 1; Amm., 31, 5, 15; lord., *Get.*, 18 etc.), dar prezentată clar de scenele XXXI-XLTV de pe Columna lui Traian. Mase enorme de Barbari, comandate de roxolanul Susagus, au trecut Dunărea şi au invadat Dobrogea şi Bulgaria septententrională actuale. Riposta lui Traian a fost însă foarte hotărâtă. Cu unităţi din Dacia şi detaşamente pretoriene, el zdrobeşte, în trei bătălii succesive, pe sarmaţii roxolani, pe daci şi pe aliaţii lor. Dificilă, însă şi decisivă, s-a învederat bătălia dată pe meleagurile actualului Adamclisi. În primăvara şi în vara anului 102 d.Hr., Traian reia ofensiva în munţii dacici. Traian utilizează probabil mai multe coloane de atac. Sunt cucerite rând pe rând citadelele dacice din nord, inclusiv cea de la

Costeşti, fosta capitală a dacilor. Este posibil ca o coloană romană, comandată de Laberius Maximus, să fi înaintat din Moesia prin Muntenia şi păsurile din Carpaţi. În cele din urmă coloanele romane ofensive au operat joncţiunea. Şi înving, după o bătălie crâncenă, forţele lui Decebal (scena LXXII-a de pe Columnă). Decebal cere armistiţiu, în toamna anului 102. Pacea stipula condiţia de regat clientelar a Daciei, demantelarea cetăţilor lor, predarea armamentului greu şi cedarea unor teritorii, probabil a Banatului şi a unor porţiuni din Ţara Haţegului, a Olteniei şi a Munteniei. Dacii urmau să renunţe la orice politică externă independentă (DC, 68, 9 – 10). În decembrie 102 d.Hr., Traian şi-a sărbătorit la Roma triumful şi a asumat la 1 ianuarie 103 al cincilea consulat, împreună cu Laberius Maximus.

Dar nici Traian şi nici Decebal nu aveau intenţia de a respecta tratatul de pace. Romanii pregătesc un nou război: între 103 şi 105 d.Hr., Apollodor construieşte la Drobeta un pod de piatră lung de 1.135 metri, iar garnizoane romane sunt instalate pretutindeni, inclusiv în Moesia Inferioară. La rândul său, Decebal reface fortificaţiile demantelate, întreg sistemul dacic de apărare, fabrică arme, duce tratative în vederea înjghebării unei noi mari coaliţii antiromane. El respinge ultimatumul roman, probabil în primele luni ale anului 105 d.Hr. Decebal atacă forţele romane, ia prizonier pe Gnaeus Pompeius Longinus, care însă se sinucide, şi obţine unele succese efemere. Din statul major pregătit de Traian făceau parte din nou Lucius Licinius Sura, Tiberius Claudius Livianus, Hadrian, care comanda o legiune, Decimus Terentius Scaunanus şi alţii.

În vara anului 105 d.Hr., Traian soseşte la Dunăre. El trece fluviul pe podul de la Drobeta, evită un atentat împotriva vieţii sale şi lansează operaţii militare prudente. Este probabil ca ofensiva masivă să nu fi fost întreprinsă decât în primăvara anului 106 d.Hr. Cu o forţă militară considerabilă, ale cărei efective înglobau, poate, două sute de mii de oameni, Traian şi-a desfăşurat ofensiva sub forma unui evantai alcătuit din cinci ori şase coloane. O primă coloană a înaintat pe valea Cernei, a pătruns în depresiunea

Haţegului, a urcat apoi spre valea Mureşului şi a coborât spre Sarmizegetusa. O a doua coloană a avansat pe valea Jiului şi prin pasul Vâlcan. Un al treilea eşalon, comandat, poate, de Traian însuşi, a pătruns în Transilvania prin valea Oltului. O a patra secţiune militară a intrat în Ardeal prin trecătoarea Bran, pentru ca al cincilea corp de luptă să atace prin pasul Bratocea. Nu este imposibil ca o a şasea coloană să fi înaintat prin valea Siretului, ca să se infiltreze în Transilvania, folosind unul dintre păsurile Carpaţilor Orientali, după ce în 105 distrusese citadela dacică de la Bâte a Doamnei, din Moldova. Romanii au înaintat rapid, însă sistematic, recurgând la defrişări de pământ şi la lucrări de geniu. Au fost purtate lupte sângeroase în centrul dacic din Munţii Orăştiei. Succesiv au fost ocupate citadelele de la Costeşti – din nou – Blidaru şi Piatra Roşie. Un segment important de daci a trecut de partea romanilor. Până la urmă, în vara anului 106 d.Hr., prinsă în cleşte de forţele romane, a fost asediată capitala lui Decebal de la Sarmizegethusa *Regia*, aflată la 1.200 metri înălţime. Romanii au sfârşit prin a pătrunde în cetate, care a fost complet distrusă. Decebal, scăpat din încercuire, se retrage spre nord-est, unde este din nou biruit. Tezaurul dacilor este capturat (scena a CXXXVIII-a de pe Columnă; DC, 68, 14, 4). Decebal încearcă să se refugieze în Carpaţii Orientali. Ajuns din urmă de un detaşament roman, comandant de Tiberius Claudius Maximus, Decebal se sinucide, ca să nu cadă viu în mâinile romanilor (scena a CXLV-a de pe Columnă; DC, 68, 14, 3). Au urmat numai operaţii de curăţire (scenele CXLVHI-CLII de pe Columnă). Dacii au trebuit să înceteze orice rezistenţă. S-a considerat multă vreme, datorită unei diplome militare descoperite la Porolissum, că, la 11 august 106, Dacia devenise provincie romană (*CIL.*, 16, 106 = E.M. Smallwood, p. 117, nr. 344). În realitate se pare că tranziţia de la regimul de ocupaţie militară la crearea provinciei romane Dacia a survenit între 106 şi 109 d.Hr. Între 107 şi 110 d.Hr., la iniţiativa lui Terentius Scaunanus, a fost instalată, în depresiunea Haţegului, *Colonia Dacica* drept capitală a noii provincii, care, sub Hadrian, se va numi

Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (*C.I.L.*, 3, 1322; 1572; 1100; mai ales 1443, pentru prima denumire a coloniei romane, populate iniţial de veterani romani). Desigur, acest oraş nu coincidea deloc cu vechea capitală a dacilor. Decimus Terentius Scaunanus, roman din

Gallia narboneză, a fost înlocuit ca guvernator-legat de rang consular de către Gaius Avidius Nigrinus, între 111 şi 113 d.Hr. Provincia şi ulterior provinciile dacice au cunoscut o dezvoltare economică şi culturală rapidă, mărturisită de caracterizarea ca „Dacia fericită”, *DACIA FELIX* (*C. IL.*, 3, 1209; 7483).

Am schiţat, într-un subcapitol anterior, războiul partie. În cursul anului 113 d.Hr., Traian a concentrat zece ori chiar unsprezece legiuni, sprijinite de substanţiale forţe auxiliare, de pretorieni şi de unităţi din alte legiuni. Între 109 şi 111 d.Hr., murise regele Pacorus II. În Armenia domnea fiul său Axidares, acceptat de romani. I-a urmat, ca suveran arsacid, Chosroes, fratele lui Pacorus. Acesta, ca să calmeze frământările interne, în 113, a instalat ca rege al Armeniei pe Parthamasiris, fiul lui Pacorus şi fratele lui Axidares. Astfel s-a oferit lui Traian pretextul unui război anterior minuţios preparat

Traian a ajuns la Antiochia la 7 ianuarie 114 (DC, 68, 17 – 18). În primăvara anului 114, romanii recuceresc Samosata, ocupată vremelnic de părţi. Traian era însoţit de Plotina, de Hadrian şi de Attianus, prefectul pretorienilor.

În acelaşi an 114, Traian a ocupat Armenia, până în vară. A anexat Armenia, transformată în provincie romană, guvernată de Lucius Catilius Severus (*C.I.L.*, 10, 8291). Este posibil ca un mic regat armean clientelar, atribuit lui Axidares, să fi fost menţinut la poalele Caucazului. În continuare Traian pătrunde în Mesopotamia, unde ocupă Nisibis, pentru ca, în iarna 114 – 115, Lusius Quietus să întreprindă o ofensivă, care deschidea drumul spre centrul regatului arsacid prins în cleşte (DC, 68, 22 – 23). Între martie 114 şi ianuarie 115 fuseseră cucerite teritorii imense. Începând din primăvara anului 115, a fost desăvârşită cucerirea Mesopotamia, convertită în provincie romană. (DC,

68, 33; Ruf., 14; P. Strack, *Untersuchungen zur Römische Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, Stuttgart, 1931, 1, p. 21). Opinăm că înfiinţarea unei a treia noi provincii romane, Assyria, (Ruf., 20; Eutr., 8, 2 etc.) să fi avut loc abia în anul următor. De fapt, în 116 d.Hr., Traian a declanşat un nou „război fulger”. Traian a utilizat din nou ofensiva pe două coloane. Una a înaintat de-a lungul Eufratului, pe calea „Celor zece mii” a lui Xenophon. Cealaltă a urmat drumul lui Alexandru, prin Adiabene şi Apameea, relativ aproape de Tigru. Împăratul a luat comanda eşalonului Tigrului şi a trecut prin Gaugamela şi Arbela, unde Alexandru repurtase victorii decisive (DC, 68, 26, 1 – 2). A fost ocupată şi Ninive, vechea capitală a asirienilor. După părerea noastră, la un moment dat, la nivelul actualului Kirkuk, în fruntea unui eşalon de elită, Traian, trecând prin Hatra (DC, 68, 27), a străbătut în diagonală Mesopotamia, ca să întâlnească forţele romane care coborau Eufratul. Această îndrăzneaţă manevră a avut loc în aprilie ori mai 116. A urmat ocuparea Babilonului, înainte de joncţiunea celor două coloane romane, care au prins în cleşte una dintre capitalele părţilor, Cresiphonul (DC, 68, 26 – 28). După un asediu care a durat o lună, în iulie 116, capitala părţilor a fost ocupată: romanii au capturat tronul de aur şi pe fiica lui Chosroes (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 13, 8; DC, 68 – 28, 2). În continuare, pe Tigru, în fruntea unei flote formate din cincizeci de corăbii, Traian a avansat până la Golful Persic. Aici, Traian şi-a exprimat regretul că nu mai avea vârsta lui Alexandru, ca să purceadă spre India (DC, 68, 29, 1 – 2). Anumiţi *aurei*, bătuţi în această vreme, proclamă „Parthia cucerită” *PARTHIA CAPTA* (P. Strack, p. 224; E.M. Smallwood, p. 39, nr. 49). Entuziasmul la Roma era delirant, dar, când s-a întors la Babilon, în octombrie 116 d.Hr., Traian a fost confruntat cu dubla răscoală a iudeilor şi a mesopotamienilor. De altfel el n-a avut răgazul să făurească o nouă provincie în Babilonia, deocamdată teritoriu ocupat numai din punct de vedere militar.

Seleucia, cetate greacă de pe Tigru, devenise centrul rebeliunii, iute propagată. Localnicii alungau garnizoanele

romane (DC, 68, 29, 4). Părţii, retraşi în Iran, au trecut la contraofensivă şi au atacat din flanc Mesopotamia, sub comanda lui Meerdotes, fratele Marelui Rege Chosroes. Romanii au suferit pierderi grele, însă forţele lor, comandate de Lusius Quietus, au sfârşit prin a respinge contraofensiva partă. Totuşi Traian a fost obligat să pună diadema Arsacizilor pe creştetul lui Parthamaspates, fiul lui Chosroes. Parthamaspates trecuse de partea romanilor. Monedele îl celebrează ca „rege dat părţilor”, *REX PARTHIS DATVS*, în primăvara anului 117 d.Hr. (P. Strack, pp. 218 – 220; E.M. Smallwood, p. 39, nr. 31). Se accepta soluţia unui regat part clientelar. În drum spre Italia, unde spera să recruteze noi forţe, Traian a fost „omorât” de o congestie cerebrală, cum am semnalat mai sus.

Devenit împărat, Hadrian a lăsat Armenia lui Vologeses, un arsacid; l-a retras pe Parthamaspates din Cresiphon, a abandonat cuceririle lui Traian, a încheiat un acord de pace cu Chosroes.

Problema Armeniei, ca stat tampon între Imperiu şi părţi, a continuat să afecteze relaţiile lui Hadrian şi lui Antoninus Pius cu Arsacizii. În 129 d.Hr., Hadrian a reunit în Cappadocia mai mulţi monarhi caucazieni, dornici să se pună sub protecţia romanilor, în 117 – 118 d.Hr., sub ordinele lui Marcius Turbo, romanii au zdrobit o coaliţie a sarmaţilor roxolani şi iazygi, a dacilor liberi din Carpaţi şi a quazilor. Iar în Britannia au fost învinşi, între 119 şi 122 d.Hr., briganţii. Pe de altă parte, Hadrian a respins incursiunile alanilor din stepele ruseşti, care au atacat regatul Bosforului Cimmerian, micile state caucaziene şi au ajuns până în Cappadocia. Sub Hadrian şi Antoninus Pius a fost perfecţionat sistemul defensiv al armatei romane, întemeiat pe *limes*, care separa Imperiul de *Barbaricum*.

În Germania un *limes*, alcătuit din forturi de piatră, care înlocuiau pe cele de lemn, dintr-un şanţ adânc şi o palisadă, apăra Câmpurile Decumate. În Britannia, un alt *limes*, menţionat într-un subcapitol anterior, se baza pe un zid din piatră de mari dimensiuni, pe un şanţ foarte adânc şi foarte lat şi pe numeroase forturi. În Asia, un *limes*, întemeiat pe o

solidă linie defensivă, tăia în diagonală căile de transhumanţă ale nomazilor şi se sprijinea pe masivurile muntoase. În Africa, *limes-ul* acoperea o suprafaţă vastă şi se axa pe forturi de apărare. S-a creat şi aici un „şanţ”, *fossatum*, care materializa frontiera. Acest *limes* se prezintă ca o zonă de civilizaţie originală, la porţile deşertului. De la Vespasian la Traian numărul italicilor din armată scade la 25% dintre militari. În secolele al II-lea şi al M-lea, el diminuează la 5%. Concomitent numărul unităţilor militare recrutate într-o provincie romanizată intens, precum Gallia narboneză, scade de la 34 de unităţi la 14. Iar cel al unităţilor militare înrolate într-o provincie mai slab romanizată, precum Tracia, creşte de la 2 la 99. Totodată Antoninus Pius a continuat strategia defensivă a Imperiului, dar cu mijloace energice. A consolidat sistemul raporturilor clientelare cu regii caucazieni, a respins cererea regelui part Vologeses III de a i se restitui tronul de aur al Arsacizilor şi a descurajat, prin expedierea de forţe militare puternice în Siria, planurile Arsacizilor de a începe un nou război cu romanii. Printr-o diplomaţie abilă, s-au stabilit legături cu Bactriana şi India şi s-a extins influenţa romană în Orient, unde Armenia, înconjurată de vasalii Romei, a redevenit regat aproape clientelar Romei.

Politica externă sub Marcus Aurelius.

Severi şi împăraţii militari

Reacţia lui Vologeses HI, care constata că înrâurirea romană îi învăluia regatul, s-a produs imediat după moartea lui Antoninus Pius, începând din 161 d.Hr. Cum am reliefat anterior, Principatul lui Marcus Aurelius a trebuit să înfrunte atacuri externe violente, care au zguduit Imperiul. Vologeses voia să profite de schimbarea de împărat la Roma. În cele din urmă războiul întreprins de părţi va sfârşi printr-un eşec moderat. Se adăuga faptul că legiunile romane din Orient erau indisciplinate şi deprinse cu o viaţă prea confortabilă, printre divertismentele Estului rafinat.

La început părţii au repurtat victorii strălucite. Guvernatorul Cappadociei, Marcus Sedatius Severianus, a pătruns în Armenia, unde Vologeses instalase cu forţa ca

rege pe Pacorus, fidel lui. Dar armata romană a fost înfrântă şi integral masacrată lângă oraşul Elegeia. Severianus s-a sinucis (DC, 71, 2). Curând guvernatorul Siriei, Attidius Co mai anus, a suferit de asemenea o grea înfrângere. În primăvara lui 162 d.Hr., a purces spre frontul oriental însuşi Lucius Verus. Tânărul co-împărat nu avea nicio experienţă militară, însă dispunea de un stat major alcătuit din generali competenţi. Din acest stat major făceau parte unul dintre prefecţii pretorienilor, adică Titus Furius Victorianus, militar eficace, şi alţi generali de valoare, ca Statius Priscus, Avidius Cassius şi Pertinax, viitorul principe efemer. Au fost totodată aduse trupe romane de pe Dunăre şi din Germania, solid antrenate din punct de vedere militar. În 163 d.Hr., Statius Priscus, guvernator-legat al Cappadociei, a cucerit şi distrus Artaxata, capitala Armeniei. O nouă capitală Kainepolis a primit o garnizoană romană. A fost instalat ca rege al Armeniei un arsacid, totuşi loial Imperiulului, adică Sohaemus, care era cetăţean roman, senator şi chiar fost consul. Pentru armeni el era regele lor, însă pentru romani el reprezenta un fel de legat imperial. La sfârşitul lui 163, Marcus Claudius Fronto a ocupat micul stat autonom Osrhoene şi a înaintat în Mesopotamia. O contraofensivă partă i-a obligat pe romani să se retragă, dar, în 165, sub comanda lui Avidius Cassius, romanii atacă din nou. Sunt cucerite Nisibis şi chiar Seleucia şi Cresiphonul. Colonii romane au fost instalate la Doura-Europos şi la Carrhae. Totuşi victoria romană nu a fost decisivă. În 166 d.Hr., romanii au pătruns adânc în Media, adică în regiunea situată între Armenia şi Marea Caspică. Părţii cer pace şi cedează Imperiului un segment din Mesopotamia. Desigur, Doura-Europos şi Carrhae reveneau Imperiului. S-a recunoscut suzeranitatea romană asupra Armeniei, iar la Edessa, în Osrhoene, au fost instalaţi dinaşti proromani. Trebuie precizat că meritele militare ale lui Lucius Verus, în această campanie, au fost total nerelevante. Pe de altă parte, trupele romane au adus din Media o molimă. S-a declanşat cea mai devastatoare epidemie din antichitate, care a ucis un milion de locuitori ai Imperiului sau 2% din populaţia lui. În unele

sate din Egipt a pierit o treime dintre locuitori. Însuşi Lucius Verus s-a îmbolnăvit în 169 d.Hr. Şi a murit în trei zile.

Foarte grav a fost însă asaltul seminţiilor din *Barbaricum*, Două valuri de Barbari au atacat Imperiul. De fapt, cum am mai remarcat, acest masiv asalt era consecinţa unor mari mişcări de populaţie, survenite pe tărâmurile barbare. Un val de invadatori era format de sarmaţii iranieni, împinşi spre frontiera romană de seminţiile nomade mongolice, aflate în spatele lor. Mult mai puternic a fost însă valul germanic. În Germania liberă se produseseră masive mişcări de populaţii printre cele câteva milioane (probabil 3 – 5) de locuitori ai acesteia. Goţii originari din Götlandul suedez coboară, ajung la gurile Vistulei, de unde dislocă spre sud-est pe gepizi. Deplasările lor au împins spre vest şi spre *limes* populaţii de care romanii nici nu auziseră, ca semnonii, burgunzii, vandalii. La rândul lor aceştia au înghesuit în teritoriile lor Barbari temeinic cunoscuţi romanilor, ca marcomanii şi quazii din Cehia actuală şi sarmaţii iazygi. Marcomanii şi aliaţii lor constituie o uniune, o confederaţie, condusă de Ballomar, căpetenie marcomanică. În 167 d.Hr., este respinsă o incursiune a longobarzilor, alungaţi de invadatorii din nord. La începutul lui 167 d.Hr., marcomanii atacă Noricum şi răspândesc panică până în Aquíleia, poarta de intrare a Italiei. Primul război marcomanic, cum îl defineau romanii, a durat între 169 şi 174 d.Hr. Marcomanii şi quazii au atacat linia Dunării şi de la Camuntum au înaintat până la Aquíleia, pe care au asediat-o zadarnic. Au ajuns până pe meleagurile Veronei actuale, de unde au fost alungaţi de Tiberius Claudius Pompeianus. Riposta lui Marcus Aurelius, întârziată de combaterea carpilor, costobocilor, bastarnilor şi a unor sarmaţi, în 170 d.Hr., a început în 171 d.Hr. S-au angajat lupte dure, în care a pierit chiar prefectul pretorienilor Macrinius Vindex, în 172 (DC, 71, 8 – 10). Războiul s-a încheiat în 175 d.Hr., după ce, în 174 – 175 d.Hr., au fost biruiţi sarmaţii iazygi şi quazii. Trupele romane au pătruns adânc pe teritoriile marcomanilor, care, prin convenţia de pace, au făgăduit să se comporte ca vasali credincioşi Romei. Anumiţii

marcomani au fost instalaţi în interiorul Imperiului, în Dacii, Pannonii, Germanii, chiar în Italia. Dar marcomanii de la Ravenna s-au răsculat foarte repede. Concomitent, maurii au întreprins raiduri în Baetica, iar chatii, de pe Rin, au lansat incursiuni în Gallii. Pe Dunăre au fost instalate posturi militare puternice la Vindobona, Camuntum şi Brigetio. Unul dintre aceste posturi se afla la 120 km nord de Dunăre. Douăzeci de mii de soldaţi romani erau amplasaţi pe această linie defensivă. Ulterior, ca memorial al războaielor dunărene, desfăşurate între 167 şi 175, s-a înălţat la Roma un pandant al Columnei traiane, aşa-numita Columnă aureliană, între 180 şi 193 d.Hr., înaltă de 30 de m. Pacea cu marcomanii a fost însă precară. În 177 d.Hr., Marcus Aurelius reia ostilităţile. Romanii atacă pe marcomani şi pe quazi în adâncul teritoriilor acestora. Marcus Valerius Maximinus pătrunde pe teritoriul actualei Cehia. Iar, în 179 d.Hr., quazii şi marcomanii, într-o mare bătălie, au fost zdrobiţi de prefectul pretorienilor Tarrutenius Paternus (DC, 71, 20). Încât este foarte probabil ca Marcus Aurelius să fi dorit să anexeze ariile geografice ale acestor seminţii, unde ar fi putut crea provincii romane ca Marcomannia şi Sarmaţia. Am menţionat această intenţia a sa mai sus.

Commodus, cum am arătat, s-a grăbit să încheie pace cu Barbarii. Totuşi, dacă au fost părăsite capetele de pod romane de la nord de Dunăre, fortificaţiile graniţelor au fost consolidate. Chattii şi chaucii au atacat teritorii romane „dar au fost respinşi. În Britannia, din pricina incursiunilor briganţilor, în 183 d.Hr. A fost abandonat zidul lui Antoninus Pius.

Ca cel dintâi dintre „împăraţii soldaţi”, „Kaisersoldaten”, cum spun germanii, Septimius Severus a încercat să promoveze o politică externă energică. Deşi nici el n-a revenit la expansionismul lui Traian. Totuşi Septimius Severus a întreprins două expediţii împotriva regatului part al Arsacizilor, tot mai slăbit de disensiuni interne, de lupte dinastice, de disoluţia autorităţii puterii centrale.

El s-a angajat în ciclul campaniilor energice în Orient,

obsedat de gloria lui Alexandru, de seducţia exercitată de tărâmurile răsăritene, de mistica vestitului cuceritor macedonean, de cultele lui Hercule şi lui Dionysos, de tentativa de a imita pe genialul războinic, fiu al lui Filip, având ca ţintă recuperarea prestigiului Antoninilor. A întreprins două expediţii împotriva părţilor în 194 – 195 şi în 197 – 199, în urma cărora a cucerit Mesopotamia septentrională (DC, 75, 3, 3), unde a încartiruit două dintre cele trei legiuni partice înfiinţate de el. Septimius Severus obligase pe regele part Vologeses V să evacueze Babilonul, Seleucia şi chiar Cresiphonul, jefuit de trupele romane, în decembrie 197 d.Hr. Având ca ţel întărirea frontierei orientale, a efectuat în această zonă geografică o şedere de trei ani, între 199 şi 202. Forţele romane din regiunea în cauză, şase legiuni sub August, au ajuns la unsprezece sub Septimius Severus. Îndeobşte a încercat să modernizeze armata romană. Solda militarilor a fost majorată, s-au facilitat promovările în grade ale militarilor şi a fost autorizată căsătoria legală a soldaţilor. Până atunci erau permise doar coabitările, legăturile neoficiale ale militarilor. De acum înainte familiile militare puteau vieţui legitim în *canabae*, aşezări civile dezvoltate în apropierea castrelor şi în strânsă dependenţă de acestea. Aici se stabiliseră îndeobşte veterani, negustori şi artizani, care acopereau nevoile de consum ale militarilor. Au fost favorizaţi soldaţii de elită, care ajungeau pretorieni. Numărul militarilor a sporit simţitor şi comandamente importante au fost încredinţate unor cavaleri, de fapt oşteni de carieră. La sfârşitul vieţii, Septimius Severus s-a deplasat în Britannia, ca să restabilească frontiera, frecvent străpunsă de caledonieni, britanni liberi. Caracalla, bântuit şi el de nostalgia lui Alexandru (DC, 78, 1 – 2), a călătorit adesea în ţinuturile de frontieră. În 213 d.Hr., în Rhaetia şi în Germania *Superior* consolidează *limes*-*xû*. În Pannonii şi în Dacii monitorizează operaţii defensive. Concentrează forţe militare relevante împotriva părţilor, însă se limitează la incursiuni succesive, menite să protejeze Mesopotamia romană, care nu dau rezultate pozitive semnificative. Deşi

traversase Tigrul şi devastase Media, Macrinus se grăbeşte să încheie pace cu regele part Artaban, dar încearcă să augmenteze capacitatea defensivă a /rmes-urilor. Cum am mai semnalat, în alt subcapitol, Severus Alexander va fi învins de perşi, dar, pe când prepara revanşa, a trebuit să alerge pentru a combate o incursiune a alamanilor.

Problema cardinală a Orientului pentru Severus Alexander şi Imperiu în general a constituit-o mutaţia fundamentală survenită în statul iranian, veşnicul rival al Romei. Perşii profitaseră de pe urma descompunerii monarhiei arsacide. Papak, vasal al Arsacizilor, descendent al lui Sassan, înalt demnitar al templului de la Anahita, situat lângă Persepolis, făurise în Persia, adică în regiunea Fahs, o dinastie locală, cea a Sassanizilor. Fiul lui Papak, Ardaschir, care îşi spunea Artaxerxes, s-a răsculat împotriva Arsacizilor şi, începând din 208 d.Hr., devenise stăpânul Persiei propriu-zise. În 226 – 227 d.Hr., el l-a înfrânt pe arsacidul Artaban V, ultimul rege part, şi l-a omorât cu mâna sa. În cincisprezece ani, el a unificat, reconstituit şi centralizat întregul Iran. El s-a proclamat saşinşah, rege al regilor. A înlocuit statul elenistic şi laxist al Arsacizilor cu unul naţional, care îşi propunea să refacă imperiul Ahemenizilor. Deşi unele instituţii ale Arsacizilor au fost prezervate. Sub Arsacizi, proliferaseră, în statul part, diverse secte şi culte religioase, mai ales budismul, în estul regatului, iudaismul şi un creştinism dinamic. Cu toate că au continuat politica de tolerare a creştinismului, Sassanizii, care au domnit între 227 şi 651 d.Hr., au impus coeziune statală, întemeiată pe un zoroastrism reformat, pe un mazdeism devenit religie oficială.

La ordinul lui Ardashir, a fost definitiv editată, în limba pehlevi, ca un text canonic, *Avesta*, fundament sacru al mazdeismului naţionalist. Succesorul şi fiul lui Ardashir, adică Shapir sau Sapor I, a completat *Avesta*, prin includerea unor noi texte. Se propagau totuşi în statul Sassanizilor nu numai creştinismul, ci şi erezia lui Mani. Încă Ardashir considera întreaga Asie ca patrimoniu ereditar al perşilor şi voia să reediteze performanţele lui Cyrus cel

Mare şi lui Darius I (Hdn., 6, 2, 2). Din păcate, romanii nu au înţeles multă vreme agresivitatea naţionalistă a statului persan, pe care îl estimau ca tot atât de elenistic precum cel al Arsacizilor. Fanatizaţi, Sassanizii, adepţi ai mazdeismului dualist, se considerau cavaleri ai Binelui, în luptă împotriva Răului, iniţial încarnat de Arsacizi şi ulterior de romani. S-a provocat o reacţie sistematică împotriva elenismului, reacţie nutrită de tradiţii iraniene naţionale. Arta lor a ajuns până în Occident Ea glorifica puterea regilor Sassanizi, deşi scenele de vânătoare de pe basoreliefuri au oferit teme privilegiate artelor industriale, obiectelor confecţionate din metal şi ţesăturilor. Saşinşahul era secondat de un „mare comandor”, sortit să-i ţină locul, când regele regilor era plecat la război. Un mare pontif controla un cler puternic, prezent şi în viaţa cotidiană, întrucât deţinea putere judiciară.

Încă în 230 d.Hr., Ardashir a atacat Imperiul, simultan în Armenia arsacidului proroman Chosroes, în Mesopotamia şi în Siria. Ofensiva sa a fost percepută de romani ca o primejdie majoră (DC, 80, 3, 1). Severus Alexander a fost înfrânt în 231 – 232 d.Hr., chiar dacă înaintase până în Media. Ardashir, ocupat cu înăbuşirea unor insurecţii în provinciile sale orientale şi cu rezistenţa Hâtrei, care a durat până în 240 – 241, nu a profitat de victorie. Romanii au putut conserva Mesopotamia lor şi tutelarea Armeniei. Totuşi oraşele siriene nu mai cunoscuseră de două secole şi jumătate o invazie străină, în 241, la moartea lui Ardashir, a devenit rege al regilor (C./.G., 4676 = *O. GJ. S.*, 434) fiul acestuia, Shapur sau Sapor I, un monarh competent, abil, şiret, dublat de un militar performant Maximinus Thrax avusese mai degrabă conflicte, victorios încheiate, cu alamanii şi cu sarmaţii (Hdn., 7, 2 – 3). Totuşi Shapur invadase Mesopotamia romană, unde, probabil în 238 d.Hr., ocupase Nisibis şi Carrhae. În 242 d.Hr., el alungase din Osrhoene dinastia proromană a lui Abgar. Gordianus HI a învins pe perşi la Resaina şi a recuperat iniţial Carrhae şi apoi Nisibis. În 244, Filip Arabul a încheiat cu perşn o pace mai degrabă umilitoare. Abgar s-a refugiat la Roma, Chosroes a fost lăsat să lupte singur împotriva perşilor,

cărora romanii le-au vărsat ca un fel de subsidiu-tribut 500.000 de *aurei*. Câţiva ani mai târziu Chosroes a fost asasinat şi eliminat. Armenia a trecut sub tutelă persană, exercitată datorită unui nou rege, Artavasdes, marionetă a lui Shapur. Prestaţiile lui Shapur ne sunt relatate în trei limbi diferite, partă, pehlevi şi greacă, de o inscripţie triumfală de la Naks-i-Rustem, cunoscută ca „Faptele divinului Sapor”. Ele sunt glorificate pe un ton encomiastic delirant, ca similare celor ale lui Darius. Se referă în special la războaiele lui Shapur şi la victoriile repurtate asupra romanilor. În 252 d.Hr. Perşii atacă din nou Mesopotamia roipană şi, în 254, ocupă Nisibis.

Cavaleria lui Shapur înaintează până în Cappadocia şi în Siria, unde Antiochia este jefuită. În 256 d.Hr., perşii cuceresc şi Doura-Europos. Valerian, sosit în Orient, nu poate opri ofensiva violentă a perşilor, care, în 256, ocupă din nou Antiochia. Am constatat, în alte subcapitole, cum a fost luat prizonier de perşi Valerian şi care au fost consecinţele teribile ale acestui eveniment Perşii au cucerit aproape integral Mesopotamia romană şi au devastat Siria, Cilicia şi Cappadocia, în Antiochia, ocupată pentru a treia oară, Shapur a instalat ca împărat clientelar lui pe Mariades, pe care curând l-a executat Totuşi Orientul imperial încearcă să reziste. Este cazul Edessei, dar şi al Samosatei, apărate de Macrianus. O serie de generali locali, repede deveniţi uzurpatori, organizează defensive eficiente; în sfârşit, Septimius Odenath, căpetenie palmyriană, mai sus menţionată, atacă pe Eufrat forţele lui Shapur în retragere.

Nu mai revenim asupra simili-statului palmyrian, astfel constituit. Odenath combate cu succes perşii. Am arătat mai sus că Odenath a fost asasinat în 267 CLC. La Edessa, unde îşi celebra aniversarea (*Hist. Aug.*, *Gali.*, 13, 1; *Tyr.*, 15, 5 – 6; 17; Zosim, 1, 39, 2; Zonaras, 12, 24, ed. Dindorf, HI, p. 146). Conjuraţia fusese pusă la cale de guvernatorul Arabiei, Cocceius Rufinus, şi de rude ale lui Odenath, inclusiv Septimius Vorodes, însă în umbră acţiona Gallienus. Odenath, cum am mai arătat, controla Orientul roman şi Armenia. Am reliefat de asemenea că monedele

semipalmyriene şi inscripţiile ajung să-i asocieze pe Waballath şi pe Aurelian.

Între timp, Imperiul a trebuit să suporte noi incursiuni barbare, în profunzime, mult mai primejdioase decât cele din vremea lui Marcus Aurelius. Se accentuase simţitor presiunea seminţiilor îndepărtate de Imperiu asupra celor învecinate cu *limes-ul*. Condiţiile de viaţă, pe meleagurile lor, erau penibile. Se practica o agricultură primitivă, foarte rudimentară; utilizarea fierului şi a altor metale era rară, iar roata olarului rămăsese necunoscută. Populaţia era puţin numeroasă, estimată între doi şi şapte locuitori pe km pătrat, şi divizată între felurite formaţii tribale, care nu depăşeau îndeobşte o sută de mii de suflete. Îi împingea spre sud nu dorinţa de a distruge Imperiul, ci de a-l jefui, eventual de a se instala în interiorul lui, ca să trăiască acolo mai bine. De asemenea, poate şi o arzătoare sete de aventură, care îi determina spre „Sturm und Drang”. Existau sensibile diferenţe de nivel de viaţă şi de cultură, de mentalităţi, între Germania occidentală şi cea orientală. Cea dintâi comporta o civilizaţie foarte rudimentară şi o fragmentare politică manifestă. În timp ce în Germania orientală fiinţa instituţia monarhică şi o civilizaţie mai dezvoltată. Pe aici treceau numeroase căi de comerţ spre interiorul continentului şi spre Marea Baltică. Am semnalat mai sus că, în secolul al III-lea, întreg *Barbaricum* exercită presiuni majore asupra Zizziej-ului. Încercările diplomaţiei romane, care conta pe neînţelegerile dintre Barbari, de a-i calma şi bloca au eşuat pe termen mediu şi lung. În timpul Severilor, formarea ligii alamanilor, pe Rin şi pe Dunărea superioară, generase o serioasă ameninţare pentru Imperiu. Încă mai periculoasă s-a dovedit migraţia populaţiilor gotice către sud. Goţii erau mai numeroşi, suferind chiar de suprapopulare, şi, pe la 200 d.Hr., au ajuns în Moldova actuală şi în stepele ucrainene. Ei s-au unit cu sarmaţii nomazi, veniţi din Iran, prin Ucraina. În 238 d.Hr., Roma a aflat că alianţa gotico-sarmatică, susţinută de carpii dacici, ajunsese la Marea Neagră, unde cucerise succesiv cetăţile greceşti Olbia şi Tÿras.

Goţii au deprins de la sarmaţi o nouă tehnică de luptă, foarte eficace pentru înfruntarea romanilor. Această tehnică se baza pe atacuri rapide, pe o excelentă cavalerie, pe tehnologia militară romană, în condiţiile în care deocamdată soldaţii Imperiului erau mai fragil echipaţi. Goţii au asimilat secretele tehnicii militare greco-romane (Dexipp., fr. 27, *F.H.G.*, II, p. 470; fr. 29, *F.H.G.*, H, p. 474). Totodată goţii ştiau să utilizeze corăbii de luptă destul de eficace. Încât, după 238 d.Hr., ei au lansat incursiuni în profunzime, ajungând până în Grecia şi în Asia Mică. Apoi ei s-au grupat în jurul unor regi, slab cunoscuţi de noi, ca Ostrogotha (poate legendar), Argaithus şi Günthericus. Încă în 244, ei au trecut Dunărea şi au ajuns până la Philippopolis. Împăraţii romani le acordau subsidii pentru a-i calma. Dar Filip Arabul a hotărât să le suprime subvenţiile şi să nu-i mai considere clientelari ai Imperiului. Reacţia goţilor nu s-a lăsat aşteptată multă vreme. Ei au alcătuit o vastă coaliţie barbară antiromană, care reunea noi goţi, sosiţi din Scandinavia, vandali, taifali, bastarni şi carpi. În 249 d.Hr., 30.000 de luptători barbari au trecut Dunărea. Filip Arabul a trimis împotriva lor pe Decius. Însă, acesta, după ce i-a învins pe carpi, s-a proclamat împărat şi l-a eliminat pe Filip Arabul. Graniţa romană a rămas astfel aproape descoperită. La rândul lor, goţii s-au scindat în două fracţiuni: ostrogoţii, instalaţi în Ucraina actuală, şi vizigoţii, amplasaţi pe Dunăre. Aceştia erau conduşi de regele Kniva, un excelent strateg militar. În fruntea a 70.000 de combatanţi, Kniva a trecut Dunărea şi a sfârşit prin a cuceri Philippopolis. Decius i-a învins pe carpi, dar la Abrittus a fost zdrobit şi ucis în luptă. Kniva s-a instalat în Dobrogea şi în Moesii, unde a rămas până în 253 d.Hr. De fapt goţii, mai degrabă sedentari, nu se mulţumeau numai să prade Imperiul, ci se străduiau să-şi procure teritorii, pe care să le cultive şi să le locuiască. Pe de altă parte, ostrogoţii din Crimeea, ajutaţi de boranii de la Marea de Azov, de gepizi şi de heruli, străbăteau Marea Neagră şi Marea Egee pe vasele lor de luptă şi terorizau populaţiile din Asia Mică. Au prădat Trebizonda şi au ajuns până la Nicomedia şi în Babylonia, la Efes şi la Milet în 267

d.Hr., o masă enormă de 100.000 de luptători barbari, folosind o mie de corăbii, a forţat strâmtorile şi a pătruns în Grecia, unde a luat cu asalt şi jefuit chiar Atena. Alte bande barbare, au ajuns până la Dyrrachium. Nu au fost lichidaţi decât de Claudius II la Naissus (Aur. Vict, *Caes*., 34, 3 – 8; *Epit*., 34, 2; Eutr., 9, 11, 2; *Hist*. *Aug*., *Claud*., 1, 3; 3, 6; 6 – 8; 11, 4; Zosim, 1, 43 – 45; Zonaras, 12, 26, ed. Dindorf, El, p. 150; Syncellus, I, pp. 717 – 720, Bonn). A fost evitată o primejdie majoră pentru întreaga zonă dunăreano-balcanică a Imperiului.

Dar Germania occidentală nu s-a dovedit mai puţin agresivă împotriva Imperiului. Maximinus pătrunsese adânc în ţinuturile alamanilor, dar, din 250 d.Hr. Până la sfârşitul secolului al M-lea, în Occidentul roman s-au produs incursiuni grave ale triburilor germanice. Ele au provocat mai multe pagube decât goţii în estul Imperiului. După opinia noastră, în primul rând pentru că seminţiile de aici erau, cum am arătat, mai sărace şi mai fruste decât cele ale goţilor şi ale aliaţilor acestora. În sfârşit Galliile şi Germaniile erau bogate şi greu de apărat. Pe de altă parte, migraţia goţilor şi a „rudelor” lor a împins spre vest triburi originare din Germania centrală şi septentrională. În nord se agitau francii, saxonii şi alte seminţii.

Încă din vremea Severilor, cum am notat mai sus, alamanii au alcătuit o puternică ligă de populaţii ale Rinului şi ale Dunării superioare, care presau Zr/MM-ul. Iar, în jurul anului 250 d.Hr., a luat naştere pe Rin o altă mare confederaţie barbară, la care au aderat francii, saxonii, herulii, gepizii şi mai târziu vandalii. În sudul Germaniei libere, s-a format o ligă a hermondurilor şi iuthungilor, care vor deveni ulterior deosebit de primejdioşi. Invaziile francilor, alamanilor şi aliaţilor acestora s-au declanşat din 253 – 254 d.Hr. Şi s-au desfăşurat în valuri succesive, pe care nu le-a putut opri nici imperiul gallo-toman. Pirateria francilor afecta Britannia şi Hispaniile. Cum am arătat anterior, însuşi Aurelian nu a putut, decât cu mari dificultăţi, lichida incursiunile iuthungilor, care ajunseseră până în inima Italiei.

De fapt, am văzut, mai sus, ce a urmat Shapur era bătrân şi obosit. El nu a sprijinit cu adevărat cauza Zenobiei. Nu trebuie uitat că perşii, naţionalişti, îi detestau pe palmyrienn elenizaţi, care le erau şi concurenţi comerciali. În toamna anului 272 d.Hr., Shapur a murit, iar domniile fiilor săi au fost scurte şi fragile. Confuzia s-a răspândit în statul persan. Am arătat mai sus că împăratul Carus a tras profit din criza internă a statului Sassanizilor şi a recuperat Mesopotamia romană, a ocupat Seleucia şi a ajuns până la Cresiphon. Numerianus a renunţat la războiul împotriva perşilor. Este posibil ca, atunci când a operat replierea pe Dunăre, Aurelian să fi fost conştient de faptul, neînţeles, în mod clar, de opinia publică romană, că principala primejdie pentru Imperiu venea din partea Barbarilor germanici. În orice caz, atât alamanii, cât mai ales francii, avizi de rapt şi flămânzi, au atacat violent Imperiul. Sediţiunea bagauzilor, socială, dar şi antiromană, a complicat situaţia în Gallii şi în Germaniile romane, prădate intensiv de franci şi de aliaţii lor. Probus nu a reuşit decât să stopeze efemer presiunea germanicilor asupra Occidentului roman23.

Mentalităţile km arătat mai sus că, de fapt, *criza secolului al* III-lea d.Hr. *A afectat în primul rând mentalul colectiv*, *că ea s-a tradus mai ales într-o criză a identităţii romane*. *Dar această situaţie ilustra o mutaţie radicală faţă de imaginarul secolului al II-lea* d.Hr. Atunci percepţia aşa-numitului „cetăţean roman”, *ciuis Romanus*, în jurul căruia se aglutinau peregrinii, liberţii, sclavii etc., se estompase în favoarea vehiculării celei a unui „om roman”, *homo Romanus*, locuitor al unui imperiu relativ unificat, dominat de universalism, de ecumenism. Desigur, acest *homo Romanus* putea fi şi grec ori elenofon. Centrul mental al reprezentărilor oamenilor romani rămânea Italia. Grecia era prea slăbită, însă cultura elenică putea oferi un pol de atracţie, în condiţiile în care prevalenţa unui stat unificat, subordonat inevitabil Romei, se impunea de la sine. *Homo Romanus* se comporta ca depozitarul modului de gândire strămoşesc, asumat şi de noii, numeroşii lui exponenţi. Funcţiona şi chiar progresa vechiul *moş maiorum*, stăpânit

de respectul faţă de tradiţia greco-romană – culturală, religioasă, politică – închipuită ca un legat testamentar sacru.

Secolul al III-lea d.Hr., în special vremea anarhiei militare, a răvăşit în adâncime structurile mentale anterioare. Foarte numeroase sectoare ale vieţii romanilor se aflau în schimbare: dreptul privat şi administrativ, armata, regimul pământurilor, religia, existenţa oraşelor, care pierdeau o parte din prestigiul lor şi semănau tot mai mult cu nişte fortăreţe. Relaţiile întreţesute de oraşe cu locuitorii lor sufereau pregnante transformări. Spiritualitatea romană, mai mult ca oricând, abandona imaginea Cetăţii. Discursul mental se crispa şi mentalităţile străbăteau o ebuliţie profundă.

Cum am reliefat mai sus, în alt subcapitol, edictul lui Caracalla şi generalizarea cetăţeniei romane au diminuat coeziunea romanilor, au „antrenat” fracţionarea societăţii. *Mulţi locuitori ai Imperiului considerau că Imperiul îşi pierduse raţiunea de a fi*. Italia şi Roma nu mai constituiau poli de atracţie. Poziţionarea lor slăbise considerabil nu numai din punct de vedere politic – în primul rând când unii principi nici nu mai treceau prin Capitală, social, economic, cultural şi religios, ci şi pe plan mental. Locuitorii Imperiului erau practic cu toţii cetăţeni romani, dar nu mai gândeau la fel şi nu se mai îmbrăcau la fel. Ideea de Cetate în calitate de circumscripţie administrativă şi de pol *mental se destrăma progresiv*. Romanii recurgeau tot mai intens, ca forme de solidarizare eficiente, la microunităţile sociale. Ele le ofereau un punct de sprijin, un punct fix pentru mentalul lor. Colegiile în plină expansiune adunau oameni care nu mai resimţeau nevoia Cetăţii şi a Imperiului. De altfel, gestionarii Imperiului preferau să trateze cu meserii organizate decât cu indivizi. Cu toate acestea şi colegiile sunt sever controlate de serviciul public, încă din timpul Principatului „liberal” al lui Severus Alexander. Ele îşi schimbă până şi numele, devin „corpuri” ori „corporaţii”, *corpora*, riguros controlate de stat Li se atribuie chiar „apărători”, *defensores*, avocaţi mai degrabă decât patroni (*Hist*. *Aug*., *Alex*., 33, 2). Cum în acest

agitat veac erau privilegiate simbolurile, cu prilejul jocurilor decenale, celebrate de Gallienus, ca şi cu ocazia triumfurilor lui Aurelian, stindardele colegiilor, *uexilla*, străbăteau străzile Romei (*Hist. Aug.*, *Gali.*, 8, 6; *Aur.*, 34, 4). Dar aceste *corpora*, strict monitorizate de un stat anticetate, el însuşi zguduit, subminat de o anarhie ineficient combătută, cel puţin până sub Aurelian, au sfârşit prin a nu mai furniza nici ele acel pivot mental-social febril căutat de către romani. Cercurile cultural-politice, *circuli*, prospere în secolul al II-lea d.Hr., precum cele din jurul lui Hadrian sau al lui Fronto, se fragilizează ineluctabil. Doar cel de la curtea Saloninei şi al lui Gallienus încearcă să-şi impună o reală pregnanţă.

Sunt tulburate în adâncime identitatea cetăţeanului, a valorilor şi metavalorilor tradiţionale, în curs de a se orienta spre noi structuri mentale. Vechiul mental colectiv nu mai era adaptat noilor condiţii de existenţă ale romanilor. Sfidarea lansată de forţele centrifugale contesta o putere centrală în plină dezmembrare. Am constatat însă că cele patriotice, centripete, le-au prilejuit un eşec temporar. Însă se profilau condiţiile emergenţei unor noi valori şi ale unei ezitante bipolarizări ori chiar multipolarizări a Imperiului. Cum am remarcat încă în primul capitol al acestei cărţi, o nouă opoziţie axiologică se manifesta pregnant. „Celălalt” nu mai era Barbarul, acceptat mai lesne în Imperiu, ca în secolele precedente, ci creştinul pentru păgân şi păgânul pentru creştin. Se dezvoltă fenomene inacceptabile anterior, cum ar fi asociaţiile militarilor. Pe când anterior chiar asocierile civililor erau privite cu mefienţă de autorităţile imperiale; în taberele militare se ivesc scene surprinzătoare. Încă Septimius Severus a îngăduit subofiţerilor să se reunească în interiorul taberelor militare, într-o asociaţie a lor, *schola*. De altfel un privilegiu imperial le permitea să poarte un inel de aur, cel al senatorilor şi cavalerilor sub Republică, care, arborat acum de civili, devenise simbol al calităţilor de om liber.

Desigur, suficient de mulţi senatori, în secolul al II-lea d.Hr. Şi îndeosebi în veacul subsecvent, dezaprobau erodarea vechilor valori, practicau în continuare *dignitas*, în

otium, pe domeniile lor, când nu erau angrenaţi în aparatul gestionării Imperiului. Pe de altă parte, Paul Petit consideră că, în secolul al III-lea, se constată un declin al spiritului ştiinţific şi raţionalist şi o „decădere" a şcolii. Aceste alegaţii sunt uşor de contestat, cum vom remarca mai jos. Pe de altă parte, încă din secolul Antoninilor se propagă în mintea aşa-numitului *homo Romanus* „curiozitatea", *curiositas*, termen atestat o singură oară în operele lui Cicero, dar frecvent utilizat de către Apuleius. Această *curiositas* vizează nu numai peisajul înconjurător, geografia lumii, ci şi practicile magiei. Ea priveşte mai cu seamă orientările intelectului şi depăşeşte limitele cunoaşterii normale. Serge Lancel a decelat la Apuleitis două dimensiuni ale acestei *curiositas*. În primul rând cunoaşterea faptelor rare, miraculoase. Tertullian va arăta că împăratul Hadrian fusese un „investigator al tuturor curiozităţilor", *omnium curiositatum explorator* (*Apoi.*, 5, 7). În al doilea rând, un alt parametru al curiozităţii punea în cauză ştiinţele oculte, implica parareligia, reţetele magice, amuletele etc. Magia se infiltrase masiv pretutindeni şi înfloreşte în toate domeniile vieţii, inclusiv spirituale, implicând şi medicina. Acest fenomen se amplifică sensibil în secolul al III-lea, în legătură cu neliniştile oamenilor vremii. Cu toate acestea, aceeaşi *curiositas* se manifestă faţă de Barbar şi favorizează substanţial receptarea lui în Imperiu. Romanii sunt tot mai curioşi să-l cunoască. *Interesul purtat străinului creşte*, se acutizează, am spune. În acest sens imaginile vehiculate de Columna Aureliană sunt revelatoare. Distanţa faţă de Barbar se micşorează. Romanul devine curios să-l cunoască temeinic, nu numai vag, aproximativ, ca pe o ciudăţenie exotică. După opinia noastră, ne aflăm în prezenţa uneia a treia – şi cea mai importantă – componentă a acestei *curiositas*. Ea se potenţează îndeosebi în secolul al M-lea d.Hr. O asemenea componentă a contribuit, alături de disoluţia autorităţii statului, la diminuarea capacităţii de rezistenţă faţă de incursiunile barbare. Dar ea comporta şi valenţe benefice, prelungind universalismul, promovând o spiritualitate umanistă, ostilă xenofobiei, favorabilă

înţelegerii între oameni de origini diverse. Se dorea integrarea Barbarului în sistemul axiologic roman. Nobili germani devin ofiţeri în armata romană. Deocamdată ei comandă prin excelenţă unităţi militare formate de seminţiile lor. Cu excepţiile semnalate mai sus, romanii tind să nu mai acorde importanţă majoră prezervării unei *persona* proprii şi unei anumite *dignitas*. Se dezvoltau germenii unei noi contrastructuri mentale. Deşi ataşat anumitor valori tradiţionale, Aurelian însuşi a încurajat înfiriparea premiselor unui nou sistem axiologic. Din nefericire, se răspundea propagării reacţiilor mentale centrifugale, accentuării spiritului de contrasolidaritate, tot mai puternic şi de altfel moştenit de popoarele neolatine, romanice, prin „rigidizarea” – *sit uneia uerbis* – structurilor sociale şi politice, prin tendinţa de a dezvolta autoritarismul până în pragul totalitarismului, de a îngheţa condiţia socială şi discursul mental al romanilor. Ceea ce pe termen lung nu putea genera decât fenomene contraproductive pentru Roma şi Imperiu. În orice caz destructurării mentale a Imperiului se riposta printr-o căutare a unor noi mentalităţi, a unui nou mod de viaţă, a unui nou sistem politic, care, reiterăm observaţia, se vor revela drept contraproductive pe termen lung24.

Religia şi ascensiunea creştinismului

Nu trebuie afirmat, cum eronat s-a crezut multă vreme, că religia tradiţională greco-romană ar fi dispărut sau că ea ar fi cunoscut o foarte gravă deteriorare. Dacă s-ar fi produs un declin vertiginos al acestei religii, Părinţii Bisericii nu s-ar fi înverşunat cu prioritate împotriva ei. S-a reliefat cu sagacitate acest fapt. Nu se află în cauză doar cultele „populare”, ţărăneşti, casnice, care, într-un fel şi parţial, vor supravieţui biruinţei finale a creştinismului. Deoarece erau puternice încă în secolul al II-lea d.Hr. Şi chiar în veacul al M-lea, cultele zeilor Olimpului şi Capitoliului, deşi adesea asociate sincretistic religiilor locale sau practicilor orientale, datorită aşa-numitei „interpretări romane”, *interpretatio Romana*, semnalate de noi anterior. Fiecare împărat a avut preferinţele sale, dar Jupiter a rămas cel mai important zeu.

Adoptarea lui Traian s-a desfăşurat sub egida lui Jupiter, iar epitetul de *Optimus* era cel al supremului zeu olimpic. Diana, sub Nerva şi Antoninus Pius, Venus asociată Romei, în vremea lui Hadrian, Neptun şi Hercule, conexaţi victoriilor dobândite de Traian, au fost favorabil poziţionaţi în ierarhia religioasă romană. Commodus s-a identificat cu Hercule. Vesta a beneficiat de un autentic cult naţional, ca ocrotitoarea căminului Romei. Toţi principii s-au străduit cu hărnicie să construiască ori să restaureze temple. *De aceea Jean-Pierre Martin reliefează că păgânismul rămâne puternic, foarte vivace, în secolele al III-lea şi al IV-lea* d.Hr. Acest savant francez reliefează că Imperiul este invadat de nenumărate statui ori reprezentări ale divinităţilor, care se întâlnesc pe străzi, în pieţe şi la răspântii. Se desfăşoară nenumărate ceremonii, oficiale ori neoficiale, în vederea ospeţelor sau ofrandelor aduse în sanctuare. Ecumenismul Antoninilor a îngăduit difuzarea pregnantă a sincretismului sub Severi. Încât sincretismul traduce tendinţa spre amalgamarea spiritualităţilor, sub egida aşa-numitului *homo Romanus*.

Testimoniile epigrafice şi arheologice reliefează propagarea acestui sincretism îndeosebi în păturile sociale cele mai deschise ale Imperiului. Ea a marcat prin excelenţă indigenii romanizaţi, care înaintaseră pe scara socială, cadrele militare, liberţii, sclavii, de fapt pe toţi cei ce beneficiau de o mai relevantă mobilitate socială, eventual printre cei ce se hărăzeau activităţilor comerciale şi parcurgeau numeroase arii geografice. De aceea se constată dedicaţii adresate unor divinităţi multiple, asociate în funcţie de criterii stranii. Astfel, o dedicaţie hispanică este destinată Iunonei, Minervei, Soarelui, Lunii, zeilor atotputernici, Fortunei, lui Mercur, Geniului lui Jupiter, Geniului lui Marte, lui Esculap, Luminii, Somnului, Venerei etc. (*C. IL.*, 2, 2407). Zeii orientali sunt relativ mai exclusivişti. În Gallii se remarcă resurecţia druidismului, interzis de împăratul Claudiu, reînviorat în anii 68 – 69 d.Hr., supus ulterior unei clandestinităţi, în care vegetase, însă revigorat sub Antonini şi sub Severi, îndeosebi după 235 d.Hr., în cadrul renaşterii

celtice. Persistă de asemenea nu numai cultele ibero-afncane, ci şi cele pannoniene şi traco-illyre, acestea din urmă prea puţin supuse romanizării. În paralel cu *interpretatio Romana* se iveşte năzuinţa spre o „interpretare gallică”, *interpretatio Gallica*, în Gallia, „iberică”, *Iberica*, în Hispania, „africană”, *Africană*, în Africa. Zen orientali suportă în măsură mai redusă interpretarea romană şi sincretismul. Am semnalat că împăratul Heliogabal sau Elagabal a încercat să impună la Roma ca zeu suprem divinitatea solară, al cărei mare sacerdot era. Elitele intelectuale şi filosofii tind spre un anumit monoteism ori spre ierarhizarea forţelor divine, în fruntea cărora se plasa un zeu suprem, incognoscibil, secondat de zeităţi secundare, emanate din el. Severus Alexander îmbrăţişează cauza sincretismului ierarhizam, mergând până la adoptarea unor „sfinţi ai păgânismului”, la care ne-am referit mai sus. Tendinţa spre un semimonoteism se dezvoltă mai cu seamă în secolul al M-lea, în legătură cu expansiunea astrologiei, gnozei şi ermetismului, legate de neoplatonism. Încă înainte de Aurelian, cum relevă monedele bătute sub Claudius II şi Quintillus, cultul solar tinde să dobândească o preeminenţă manifestă. Se încerca convertirea lui în temelia ideologică a Imperiului, în „Herrscherideal” al strategiei politice dominante. Pe lângă cultele lui Jupiter, Marte, Hercule, Demeter şi ale misterelor din Eleusis (acestea din urmă rezervate anumitor elite), pe lângă cele ale lui Esculap, Silvanus, ale larilor şi zeilor rustici, se dezvoltă cultul lui Dionysos, asimilat divinităţilor orientale, ca Zagreus, Sabazios, Baalilor siriano-fenicieni, Osiris şi Serapis. Numeroase sarcofage bacchice din secolul al II-lea d.Hr. Dau seama de vigoarea cultului dionysiac, funerar şi misterios, solid implantat în Asia Mică, Grecia, Italia centrală şi Africa. Se menţin pregnante, îndeosebi în secolul al II-lea d.Hr., cultele Cybelei şi lui Attis. Cultele orientale sau greco-orientale pătrund adânc în Occident, nu numai în Italia, datorită relaţiilor comerciale şi deplasărilor militarilor auxiliari. Ele s-au strecurat chiar în provincii îndepărtate, ca Lusitania şi Britannia. Religiile siriene şi alexandrine s-au

implantat substanţial în Africa romană, datorită raporturilor comerciale intensive cu Orientul. În Gallii, cultele orientale s-au propagat prin valea Ronului, abundentă în comercianţi răsăriteni, şi datorită armatelor Rinului, adesea deplasate pe Dunăre şi în Asia. Multe detaşamente danubiene participaseră la campaniile din Orient, de la Traian la Septimius Severus, şi aduseseră cu ele înapoi practici estice şi solare. Zeii sunt imaginaţi ca stăpâni absoluţi ai lumii vegetale, animale şi siderale. Doctrinele răspândite în numele lor se asociau teocosmologugulor.

Mai ales în secolul al III-lea, se răspândeşte masiv şi constrângător iraţionalismul, conjugat cu expansiunea magiei, astrologiei şi astrolatriei, teologiei solare, divinaţiei, teurgiei şi taumaturgiei, în condiţiile unui orizont de aşteptare favorabil lor. Universalizarea Imperiului, sub Antonini, setea de emoţii religioase, străine de austeritatea religiei tradiţionale, angoasele, neliniştile generate de criza secolului al III-lea, de anarhia militară şi de incursiunile barbare, au generat acest orizont de aşteptare. Încă din veacul al II-lea sporesc fenomene de alienare, mult mai crunt resimţite de oamenii secolului următor. *Devine normal, chiar presant, să se caute mântuirea, salvarea* şi aşadar *să progrese, în ritm spectacular, religiile, practicile şi credinţele soteriologice*. Propăşirea soteriologiei este mult mai pregnantă decât în secolul I d.Hr. Nu este o întâmplare faptul că tenacitatea vechii religii romane a fost mai viguroasă în zona danubiană, unde se milita febril pentru salvgardarea Imperiului. Deşi şi aici se propagau sensibil culte solare şi alte religii ale salvării. Sacerdoţii cultelor soteriologice jucau rolul de intermediari între credincioşi şi zeităţi. Ei formau profesii bine delimitate, riguros specializate ca autentice caste social-religioase, fiind total diferiţi de sacerdoţii cultelor romane tradiţionale. În afară de aceasta, procesiunile solemne, de maximă fervoare, adesea fundate pe manifestări spectaculare, violente, de adoraţie, penitenţă, autoflagelare, impresionau considerabil minţile locuitorilor Imperiului. În acest mod cultele soteriologice dobândeau noi adepţi. Chiar dacă, în porturile Imperiului, ca

să nu ne mai referim la zone interioare, continuă să se manifeste ca populare cultele lui Jupiter, Marte, Hercule şi ale altor zei tradiţionali. Dacă putem da crezare inscripţiilor votive, în secolul al III-lea d.Hr., la Ostia, portul Romei, proporţia populaţiei câştigate de practicile orientale sau greco-orientale nu depăşea 7%. În Germania *Inferior*, această proporţie nu atingea 1, 5%, iar în Hispania, Britannia şi Germania *Superior* ea nu reprezenta respectiv mai mult de 2, 5%, 5%, 6%. Doar în Dalmaţia atingea 10%, pentru ca în Pannonia să afecteze 16% din populaţie. În secolul al II-lea d.Hr. Sclavii din Roma, adesea adepţi ai cultelor greco-orientale, constituiau totuşi un vector important al practicilor Răsăritului, pentru că stăpânii lor nu puteau să-i împiedice să recurgă la rituri uşor receptate de politeismul roman. Iar o mare parte din populaţia liberă a Capitalei era de origine servilă sau provenea din imigranţi peregrini sosiţi din Orient. Toate cultele soteriologice gravitau în jurul unor noţiuni ca Moartea şi învierea, Naşterea la o viaţă nouă, filiaţia divină, iluminarea şi răscumpărarea (redempţiunea), nemurirea personală. *Desigur, cele mai răspândite, cele mai proeminente culte soteriologice, de sorginte elenistico-orientală, sunt isianismul şi mithraismul.*

Isianismul progresează, aproape la modul exponenţial, în cursul secolului al II-lea d.Hr. Reflexele propagării isianismului sunt traduse nu numai de mărturiile arheologice şi epigrafice. Dacă Juvenal reprobă nu atât isianismul greco-romanizat, cât rituri indigene ale egiptenilor, Plutarh consacră un tratat zeiţei Isis şi lui Serapis, pe când Apuleius se declară adept fervent al aceleiaşi Isis, închipuită ca zeiţa universală a mântuirii şi a purităţii. De fapt, Plutarh propune o nouă lectură, îndeobşte alegorizantă, a vechilor rituri egiptene. Isis este celebrată prin ceremonii cotidiene, ca şi prin mai multe sărbători majore, precum cea de la începutul lunii martie. La rândul său, Osiris este asimilat nu numai lui Esculap, ci şi lui Zeus-Iupiter, eventual ca fiu al zeului suprem, lui Poseidon-Neptun şi lui Pluton. Clericn isiaci, îmbrăcaţi în veşminte albe de in cu craniul ras, utilizează

rugăciuni zilnice, se comportă ca predicatori exaltanţi, care glorifică riturile morţii şi învierii, reconstituirii trupului lui Osiris de către Isis. Sacerdoţii isiaci defilează în spatele iniţiaţilor în procesiunile spectaculoase organizate în cinstea Isidei. Ei beneficiază de un imens prestigiu pe lângă fidelii isianismului, ca îndrumători de conştiinţă şi călăuze spirituale ale acestora. Aceşti sacerdoţi harismatici ştiu să descifreze scrierile sacre egiptene, redactate în hieroglife. Marele sacerdot este secondat de preoţi pentru fiecare sanctuar, unde este celebrat cultul cotidian, departe de privirile profanilor. Iniţierile în tainele zeiţei comportă mai multe etape şi rituri complicate. Se exaltă aretalogia zeiţei Isis, investite cu atributele supreme ale bunătăţii şi puterii, se preconizează o eshatologie isiacă. Slujirea Isidei echivalează cu un „serviciu militar sacru”, *sacra miliţia*. Credincioşii zeiţei se târăsc în genunchi în jurul templelor ei. Apogeul propagării isianismului se realizează sub Severi. Sincretismul religios din vremea Severilor a favorizat expansiunea isianismului. Iar decantarea tendinţelor monoteiste ori premonoteiste din restul secolului al M-lea d.Hr., încurajată de Plotin, nu a stingherit isianismul. Dimpotrivă, nu numai Gordianus M, ci şi Gallienus favorizează isianismul. În anturajul împăraţilor, printre liberţi, se aflau mulţi isiaci.

În schimb mithraismul înregistrează o dezvoltare ascendentă necontenită. Încât în secolul al M-lea d.Hr., în asociere cu alte culte solare şi cu religia tradiţională, mithraismul tinde să devină principala formă de păgânism. Fără îndoială, mithraismul se adaptează discursului mental greco-roman, dar conservă dimensiuni ale încărcăturii iraniene, transportate de el în Imperiu. Conflictele cu părţii şi perşii nu îi ştirbesc cu nimic capacitatea de a realiza prozelitism. Mithra reprezentase, în religia mazdeistă, cum am arătat în alte capitole, o emanaţie a lui Ormuză, divinitatea Binelui, în lupta dusă de acesta împotriva slujitorilor lui Ahriman, zeitatea Răului. Mazdeiştii văzuseră în Mithra un înger protector, numit Yazata. Din taurul urmărit de Mithra şi ucis de acesta trebuiau să se nască

ierburile şi plantele, grâul, vitele, viaţa. Întors în cer, Mithra veghea asupra fidelilor săi şi asupra creaţiei, după ce chemase oamenii la luptă, la exaltarea virtuţilor militare. Procesul de echivalare a lui Mithra cu zeităţile solare se potenţează. Mithra apare tot mai mult ca „Soarele”, *Sol*, binefăcător, ca Febus-Apollo, ca zeul luminii, al adevărului, al Binelui învingător asupra Răului. Mithraismul beneficiază de prestigiul soteriologic elenistico-oriental, fără să fie stânjenit de tarele şi excesele Estului. Încă din secolul I d.Hr., luaseră naştere misterele mithraice, răspândite iniţial în Imperiu de „magii” perşi. Aceştia făuriseră şi o teologie mithraică. Locaşurile de cult mithraice, mithraeele, *mithraea* (singular *mithraeum*), se multiplică foarte intens, în secolele al II-lea şi îndeosebi în al M-lea. Ele se întâlnesc pretutindeni: în Tracia, Dalmaţia, Macedonia, Grecia, Asia Mică, actuala Crimee, Siria, Gallia, Libia, Africa proconsulară, Hispanii, Gallii, Britannia, prin excelenţă în concentrările portuare, pe axele strategice ori economice, pe frontiere. Cum arată Robert Turcan, mithraismul prosperă din Scoţia până în India, astfel încât doar creştinismul a beneficiat de o expansiune geografică similară. Putem adăuga că adorarea lui Mithra à fost mai difuzată în Occident şi în zona carpato-ponticodanubiană decât în Orientul asiatic. În secolul al M-lea d.Hr., se pare că la Roma existau aproximativ o sută de capele mithraice, faţă de douăzeci la Ostia. Vectorii principali ai mithraismului simt militarii, mai ales veteranii, şi comercianţii. Soldaţii, în special cei de pe meleagurile danubiene, erau atraşi nu doar de spiritul de solidaritate aproape militară, care domnea în comunităţile mithraice, ci şi de faptul că zeul viril al acestora ocrotea oşteanul curajos şi disciplinat, făgăduindu-i „paradisul la umbra armelor”. Înlesneau propagarea mithraismului riscurile, condiţiile aleatorii ale desfăşurării campaniilor militare şi ale comerţului. Spre deosebire de comunităţile isiace, colectivităţile mithraice, adevărate loji premasonice, nu erau mixte, fiind populate exclusiv de bărbaţi. Printre mithraici se remarcau şi numeroşi funcţionari imperiali, decurioni, meşteşugari, de condiţie socială liberă ori servilă.

Numărul membrilor unei „loji” mithraice nu depăşea îndeobşte cifra de o sută. Nu exista un adevărat cler mithraic, deoarece practicile cultului erau asigurate de iniţiaţi. Resursele comunităţilor mithraice erau procurate de contribuţiile credincioşilor, obligaţi la interajutoare. Ele erau gestionate de adevăraţi „magistraţi” ai comunităţilor. Orice mithreu, *mithraeum*, avea aspectul unei grote întunecoase. Liturgiile mithraice, impregnate de un simbolism straniu, nu erau publice pentru că erau rezervate iniţiaţilor, care îl glorificau pe Mithra, omorâtorul Taurului, deci Tauroctonul. Imaginile parietale ale cultului îl înfăţişează pe Mithra, purtând pe creştet boneta frigiană, înfigând, într-o peşteră, sabia în gâtul taurului. Săgeţile lui Mithra făceau să izvorască apa dintr-o stâncă. Adesea mithraicii luau masa în comun, ca într-o „cină creştină”.

Iniţierile, riguros obligatorii, ale adepţilor mithraismului comportă mai multe trepte strict delimitate, probabil şapte. Iniţiatul devine succesiv Corb, Logodnic (al lui Mithra), Soldat, Leu (acest grad implică accesul la elita fidelilor), Persan, Mesager (al Soarelui sau al lui Hercule, închipuit ca zeitate a salvării), Părinte, *Pater* (al misterelor, reprezentant pe pământ al lui Mithra şi deci prezident al iniţierilor şi cultului). Se înfiripă şi o eshatologie mithraică: iniţiaţii vor fi aşteptaţi pe calea spre astre, de către Mithra Invincibilul, *Inuictus*. În secolul al M-lea militarizarea gestionării Imperiului favorizează substanţial progresele mithraismului. Gordianus M a bătuţ monede care îl figurau pe revers pe Mithra. Hostilianus, fiul lui Decius, a fost, probabil iniţiat şi fidel al lui Mithra.

Clerul avestic „ortodox” al Sassanizilor respingea, chiar persecuta mithraismul, pe meleagurile Imperiului temporar ocupate de perşi. După cum reprima sever maniheismul, care se infiltrează şi în Imperiu. În „imperiul” sassanid, Mani (216 – 277 d.Hr.) predicase fervent o religie de sorginte iraniană, dar conjugată cu elemente semitice, elenistice, chiar creştine, mai ales gnostice. Texte copte descoperite în secolul XX şi altele partice şi persane, aflate în Turkestanul chinez, sunt în măsură să reveleze doctrina maniheistă,

întemeiată pe un dualism gnosticosassanid, cosmologic şi moral, pe antagonismul radical dintre Bine şi Rău, Lumină şi Tenebre, Spirit şi Materie, Dumnezeu şi Diavol. După Buda, Zoroastru, Mântuitor, Mani a fost ultimul profet de seamă, înainte de Mahomed.

Religia maniheistă, intransigentă, hiperascetică, a fost brutal persecutată de Sassanizi: Mani a fost crucificat la Susa. Ulterior, Diocleţian a persecutat şi el maniheismul. Însă maniheismul s-a propagat în Egipt, Africa, până în China, şi, spre sfârşitul secolului al M-lea, s-a răspândit sensibil în Imperiu. Maniheismul seducea prin capacitatea de a pretinde că rezolvă problema Răului. Îşi menţine forţa de a recruta prozeliţi până târziu. După opinia noastră, în ciuda aserţiunilor contrarii ale unor specialişti, erezia catarilor va avea rădăcini maniheiste. Iar Fericitul Augustin şi alţi Părinţi ai Bisericii vor fi de asemenea marcaţi de maniheism. De fapt, maniheismul va fi ultima religie păgână care va dispărea. Totodată cultul imperial persistă ca deosebit de vivace, desigur ca religie politică. Încorpora o fervoare, o exaltare notabilă. Harisma şi mistica imperială nu au dispărut niciodată, ideile elenistice conjugându-se cu precedente şi conotaţii romane. Potrivit lui Pliniu cel Tânăr, Traian este un *munus deorum*, adică al zeilor (*Pan.*, 1, 3). Pliniu apelează la cele trei înţelesuri fundamentale ale termenului *munus*; „dar”, „spectacol”, „misiune” ori „obligaţie” a cuiva. Dion Chrysostomul şi Pliniu înserează o dimensiune filosofică în percepţia „sorţii”, *fortuna*, a împăratului. Principele binemerită puterea şi favoarea zeilor în funcţie de virtutea sa. Cultul victoriei, cosmocraţia potenţată, triumfă sub Marcus Aurelius şi sub Severi. Fără îndoială, variază în funcţie de regiunile Imperiului adeziunea populară. Sporadică în Italia, relativ puţin entuziastă în Gallii, intensă în Hispanii, ea se manifestă plenar în Grecia şi în Orient. Încă din timpul vieţii, împăratul, cel puţin până în secolul al III-lea d.Hr., mai degrabă decât să fie exaltat ca un „zeu”, *deus* ori *theôs*, este celebrat ca „asociat”, *consors* în latină, *synnaos* în greacă, al unor felurite zeităţi, Esculap, Hygeia, Zeus-Iupiter, Phoebus Apollo, ulterior Hercule, de la

care preia o parte din substanţa divină.

Îndeosebi împăratul este adorat în taberele militare. Diminuarea competenţei reale a senatului, importanţa crescândă a mediilor sociale ecvestre şi militare au contribuit la dezvoltarea divinizării ostensibile a suveranului. Militarii invocă frecvent „puterea divină” (*numen*) a comandantului lor suprem, fără să le fie limpede dacă el era monarh prin graţia zeilor sau împărat-zeu. Colegiile sacerdotale, hărăzite împăraţilor, se dezvoltă în secolul al II-lea, ca şi cultul dedicat membrilor defuncţi ai familiei suveranului. Au fost ridicate temple pentru *domnului* şi *diuae*. Astfel s-a dezvoltat noţiunea de „casa divină”, *domus diuina*, care era concomitent „casa augustă”, *domus augusta*, pentru a conferi o aură religioasă familiilor imperiale. „Prinţesele” imperiale erau asociate Vestei, Iunonei, Cererii, Pudiciţiei, Concordiei, chiar zeiţei Isis. În cursul secolului al M-lea d.Hr. Dispar ultimele obstacole în calea divinizării sau semidivinizării împăratului în viaţă, ca epifenomen al instabilităţii politice şi al consolidării unor noi forţe active în viaţa Imperiului. Succesele repurtate de „Soare”, *Sol*, promovarea lui Hercule, deosebit de „expansionistă”, mai cu seamă începând din timpul lui Gallienus, constantă sub împăraţii illyri şi corelată participării decisive a armatei la desemnarea împăratului, apar ca fenomene deosebit de pregnante. Atât Hercule, cât şi *Sol*, adesea asociat cu Mithra, sunt zei militari adoraţi cu fervoare în taberele militare. Adoratorii lui *Sol Inuictus* confundă în venerarea lor împăratul şi zeul.

Mozaismul continuă să subziste şi chiar să recruteze noi adepţi. Orice mozaic convertit devenea automat iudeu. Cum am mai arătat, comunităţile mozaice proliferează în întreg Imperiul. Mai ales în Egipt, inclusiv şi prin excelenţă la Alexandria, în Cyrenaica, Cipru, Siria, dar şi în Occident, în special la Roma şi în Italia. Pretutindeni, cum am reliefat mai sus, iudeii trăiesc după legi şi cutume total diferite de cele ale restului populaţiei, generând tensiuni violente. Am menţionat amplele rebeliuni, survenite sub Traian şi ulterior, între 132 şi 135 d.Hr. Am notat totodată, printre cauzele lor,

măsurile represive, luate de romani sub Vespasian, ca şi propagarea unui mesianism iudeu fanatizat, care aştepta un Rege”, venit din Orient şi menit a stăpâni lumea. De asemenea am remarcat că Hadrian interzisese circumcizia, pe viitor penalizată cu execuţia capitală, învăţământul religios mozaic, ordonarea de noi rabini, şi că ridicase la Ierusalim, în locul Templului, un sanctuar al zeiţei Roma* şi al său. Tulburările, reizbucnite sub Antoninus Pius, au determinat, cum am semnalat în alt subcapitol, suspendarea anumitor măsuri coercitive. Marcus Aurelius a rămas însă potrivnic iudaismului. Astfel încât ar fi declarat, când se afla în Palestina, că a întâlnit aici oameni mai turbulenţi decât marcomanii, quazii şi sarmaţă (Front., *Epistole către Marcus Caesar*, 4, 5, ediţia Naber, p. 69). Desigur, emigrarea voluntară sau forţată a iudeilor în diaspora se intensifică. Totuşi, în Imperiu, mozaismul rezistă în secolul al M-lea şi următoarele25.

Ostilitatea funciară a lui Marcus Aurelius faţă de creştini se datora şi faptului că el încă îi socotea exponenţi ai unei secte dizidente, eretice, a iudaismului. Am constatat, în capitolul anterior, că de fapt creştinismul se propagase rapid în secolul I d.Hr., chiar din primele decenii, şi că Ierusalimul încetase a fi metropola comunităţilor Dreptei Credinţe. Creştinismul se difuzase iute printre neiudei. Creştinismul se implantase în numeroase regiuni ale Imperiului, ca şi în diverse medii sociale, inclusiv în administraţii, în armată – deşi îndeobşte serviciul militar repugna creştinilor, mai ales datorită obligaţiei de a practica, în tabere, cultul imperial şi ulterior practici solare – şi chiar în anturajul împăraţilor. Totuşi, se pare că, la începutul secolului al III-lea, creştinii nu depăşeau cu mult 2% din populaţie. În anumite provincii, ca, de pildă, în Siria, Asia Mică, Palestina, Africa proconsulară sau în Numidia, se înmulţesc comunităţile creştine. Numeroşi predicatori, inclusiv itineranţi, vehiculau pretutindeni învăţătura creştină. Iar Alexandria Egiptului devine capitala intelectuală a creştinătăţii. Cu toate că, exceptând anumite elemente radicale, creştinii nu practicau exclusivismul şi respingerea societăţii Imperiului, adesea

păgânii, chiar după ce au încetat să le reproşeze creştinilor rituri abominabile, îi considerau răspunzători de toate calamităţile care afectau Imperiul, de sfărâmarea păcii zeilor şi a contractului între divinităţi şi locuitorii Imperiului. Apărătorii creştinismului, apologeţii, replicau că în definitiv adepţii Dreptei Credinţe trăiau la fel ca toţi oamenii. Ruptura de iudaism devenise totală încă de la sfârşitul secolului I d.Hr. De altfel, în Palestina, creştinismul dobândise mai mulţi adepţi printre coloniştii greci decât printre iudei. Elocvente sunt în acest sens primele texte creştine, alcătuite în limba greacă, multă vreme idiomul privilegiat al creştinilor. Un mic manual destinat creştinilor din Siria, unde ei erau numeroşi, înfăţişează liturgia şi actele de cult, botezul, postul, rugăciunea, împărtăşania, ca şi organizarea internă, disciplinată, a Bisericii (cu valorizarea ierarhilor, *episcopal* şi *diâconoi*, fără nicio aluzie la iudaism). Relaţiile cu sinagogile fuseseră total rupte. În timpul rebeliunii generalizate a iudeilor din 115 – 117 d.Hr., creştinii au rămas loiali Imperiului, încât autorităţile imperiale au început să-i disocieze de iudei. După reprimarea răscoalei din 132 – 135 CLC. Şi transformarea Ierusalimului în cetate păgână, comunitatea creştină de aici, una dintre cele care păstrase contacte cu iudeii, a fost dezorganizată şi apoi marginalizată. În general creştinii aspirau la o autentică inserţie în societatea greco-romană.

Dar intransigenţa creştinilor faţă de religiile politeiste nelinişte a autorităţile imperiale. Încă în 107 – 108 d.Hr., Ignatios, episcop în Antiochia, a fost adus la Roma şi martirizat, ucis. În Bithynia, Pliniu cel Tânăr a reprimat pe creştini, deşi recunoştea că duceau o existenţă austeră şi deloc perturbatoare (*Ep.*, 10, 96, 7 – 8). În timp ce creştinii căutau o conciliere cu autorităţile laice, păgâne, politica oficială a rămas multă vreme fidelă normelor fixate de Traian, în corespondenţa expediată lui Pliniu (vezi subcapitolul anterior). Oarecum stingherit şi nehotărât, optimul principe decide să fie executaţi creştinii ostentativi, dar subliniază că ei nu trebuiau căutaţi. Să nu se dea curs denunţurilor anonime, care, scria cezarul, nu sunt demne de

„timpurile noastre” (Plin., *Ep.*, 96 – 97). *Pană sub Principatul lui Septimius Severus, regulile fixate de Traian au dictat normativ conduita autorităţilor publice faţă de creştini*. Un rescript al lui Hadrian, adresat guvernatorului Asiei proconsulare, Gaius Minucius Fundanus, ordonă să nu se ţină seama de petiţiile populare şi să fie pedepsiţi creştinii numai pentru delicte precise şi temeinic dovedite. Să fie reprimaţi, dimpotrivă, calomniatorii (Eus., 4, 9).

Acest rescript dezvăluie de fapt cum se desfăşurau persecuţiile. Ele constituiau efectul presiunilor obstinate ale unor populaţii păgâne asupra gestionarilor provinciilor. Căci, până la jumătatea secolului al M-lea d.Hr., ele se limitau la anumite zone ale Imperiului. Se pare totuşi că, în 249, s-a declanşat la Alexandria un adevărat pogrom împotriva creştinilor. Pe de altă parte, mulţi intelectuali aderau la creştinism. Ei au făurit apologii performante. Sub Antoninus Pius, Iustinus prezintă creştinismul ca o nouă filosofic şi susţine că Biblia l-ar fi inspirat pe Platon. Dar Iustinus a fost martirizat sub Marcus Aurelius, aproximativ către 165 d.Hr. Comunităţile creştine, solid organizate şi bazate pe Biserici puternice, de la Roma şi din jurul ei, Alexandria, Cartagina, Corint, Lugdunum, Antiochia, persevereazǎ în căutarea tolerării lor şi a concilierii cu Imperiul, dar se afirmă cu energie. Pe de altă parte, ereziile, care proliferează substanţial în interiorul creştinismului, au prilejuit tensiuni accentuate cu statul imperial. Marcion, exclus din Biserica Romei în 144 d.Hr., predica o morală deosebit de rigoristă, pe baza teoriei coexistenţei unui Dumnezeu perfect şi a unui univers imperfect Tot sub Antoninus Pius emerge şi virulenta erezie montanistă, care provoca autorităţile statului şi căuta stăruitor martirizarea, considerată ca încununarea credinţei.

Montanismul a apărut în Phrygia, către 156 d.Hr., ca să ajungă la o expansiune surprinzătoare spre 172. Montanus era un iluminat fanatic, care se identifica cu Sfântul Duh. Era asistat de două profete, Maximilla şi Prisca. Montanus anunţa *Parousia*, adică întoarcerea Mântuitorului pentru judecata supremă, care trebuia să se producă într-o perioadă iminentă ca timp, şi deci domnia lui Cristos. Marcion predica

un ascetism fanatic şi cultiva pasiunea martirajului. Montaniştii refuzau sfidător toate ierarhiile, inclusiv cele statale, serviciul militar, Biserica creştină oficială etc. Pe când raporturile dintre stat şi Biserica oficială, ca să nu ne mai referim la montanişti, se deteriorau, păgânul Celsus, în 178 d.Hr., a publicat un pamflet sortit să atace violent creştinismul. Reproşa creştinilor clandestinitatea adunărilor lor şi legitima persecuţiile – locale, cum am arătat – împotriva lor. În orice caz, în 177 d.Hr., sub presiunea adoratorilor Cybelei, sunt martirizaţi la Lugdunum creştini ca Blandina, Sanctus, Pothinus şi alţii. Ulterior persecuţiile s-au temperat. Au fost eliberaţi creştinii condamnaţi la muncă forţată în mine şi Biserica, ieşită din clandestinitate, a profitat de legile favorabile colegiilor. De altfel, nu numai atunci, comunităţile creştine au tras foloase de pe urma protejării obligate a colegiilor, necesare economiei Imperiului. Sub Septimius Severus s-a produs o recrudescenţă a persecuţiilor limitate. Un edict din 202 d.Hr. Interzice prozelitismul creştin şi mozaic. Au urmat măsuri represive dure, care au dus la executarea sfintelor Perpetua şi Felicita. Dar, în general, Severii au încercat zadarnic să integreze socialităţile şi bisericile creştine sincretismului promovat de ei. Pe de altă parte, ierarhizarea Bisericii se decantează, sub Severi. Sinoadele, adunările regionale ale episcopilor, combat schismele, gnosticismul şi marcioniştii. În plus, comunităţile occidentale trec la utilizarea limbii latine, inclusiv în textele teologice, alcătuite de Minucius Felix, de Tertullian şi de alţii. Maximinus Thrax adoptă măsuri violente împotriva creştinilor, însă succesorii săi, mai ales Filip Arabul, poate simpatizant al creştinismului, utilizează o toleranţă-tacită. În 250 – 251 d.Hr., un sinod grupează în jurul „papei” Cornelius 60 de episcopi italici. Clerul din Roma cuprindea 46 de preoţi, 7 diaconi, 7 subdiaconi, 42 de acoliţi etc. (Eus., 6, 43, 11). Slujitorii Bisericii numărau, în total, 154 de persoane de diverse ranguri. În comunitatea creştină a Romei, una dintre cele mai dinamice din Imperiu, figurau 15.000 de văduve şi de „dezmoşteniţi ai Sorţii”. Numărul creştinilor din Roma oscila

între 30.000 şi 50.000 de credincioşi, adică până la 5% din populaţia Oraşului. Mai mulţi episcopi ai Romei fuseseră martirizaţi. Episcopul Callistus căzuse victimă unei mişcări populare anticreştine, în 222 d.Hr. Iar episcopul Potianus, fireşte, de asemenea al Romei, fusese deportat în minele din Sardinia, unde fusese supus anumitor „tratamente” cumplite, care îi provocaseră moartea, în 235. De fapt, episcopul Romei, „papa”, ca succesor al Sfântului Petru, se considera conducătorul Biserică creştine.

Creştinii devin, în secolul al III-lea d.Hr., o minoritate foarte activă. Ia naştere o Africă creştină. O Gallie creştină începe să se schiţeze pe malurile Ronului. În Italia, creştinii sunt relativ numeroşi. Situaţia socio-politică traumatizantă, criza mentalităţilor şi a identităţii, penuriile alimentare şi epidemiile de boli contagioase înlesnesc propagarea creştinismului. Este adevărat că, în Occident, puţini mari proprietari funciari se creştinează, iar colonii, ţăranii în general, rămân fideli zeităţilor tradiţionale, mai cu seamă rustice. În contrapartidă, creştinismul se difuzează masiv în Orient, unde Antiochia practic se creştinează, pe malurile Eufratului, la Doura-Europos, în Galatia, Cappadocia etc. Desigur, rezistenţa violentă, intolerantă, a păgânilor se accentuează-Ceea ce determină în mare parte persecuţiile generalizate, ordonate de la centru, cu scopul extirpării creştinismului, care sunt declanşate după 249 d.Hr. „Papa” Cornelius moare în exil în 253 d.Hr. La mijlocul lui decembrie 249 d.Hr., împăratul Decius ordonă restabilirea „păcii zeilor”, *pax deorum*; se declară *restitutor sacrorum*, adică restaurarea a tot ce aparţinea zeilor. Solicită ca toţi locuitorii Imperiului să sacrifice divinităţilor tradiţionale. Registre speciale consemnează îndeplinirea, fie şi simbolică, prin câteva grăunţe de tămâie, a sacrificiilor aduse zeilor şi se eliberează certificate, *libelli*, celor care jertfiseră divinităţilor politeiste. 44 de astfel de *libelli* au fost descoperite în Egipt. Iudeii au fost scutiţi de obligaţia de a jertfi zeilor. Creştini sunt crunt şi crud loviţi. În 20 ianuarie 250 d.Hr., „papa” Fabianus este martirizat şi executat la Roma. Mii de creştini sunt ucişi, în special în Orient. Prin

diverse mijloace, numeroşi creştini obţin *libelli* de bună conduită. Dar, în martie 251, se renunţă la aplicarea acestui edict, iar persecuţia încetează. Biserica este confruntată şi împinsă până în pragul schismei de aspiraţia celor care „alunecaseră”, care sacrificaseră zeilor sau simulaseră jertfele, aşa-numiţii *lapsi*, de a se reintegra în comunităţile creştine. În anumite condiţii, de maximă exigenţă, mulţi dintre ei sunt reprimiţi în sânul creştinismului. Totuşi, sub presiunea unor funcţionari superiori ai săi, păgâni fanatici, Valerian declanşează o a doua persecuţie de stat, deci globală, a creştinismului, în august 257 d.Hr. Printr-un edict, sunt interzise cultul creştin, reuniunile credincioşilor. Membrii clerului sunt constrânşi, sub ameninţarea exilului şi a deportării în minele imperiale, să sacrifice zeilor. O conotaţie economică însoţea represiunea: se urmărea confiscarea bunurilor numeroşilor creştini înstăriţi. Căci un al doilea edict agravează, în 258, penalităţile impuse creştinilor contravenienţi: membrii clerului şi ai elitelor sociale, senatori şi cavaleri creştini, simt supuşi pedepsei capitale, iar averile lor sunt confiscate. Femeile creştine sunt exilate şi deposedate de bunurile lor, iar funcţionarii statului, dovediţi a fi creştini, sunt destituiţi şi devin sclavi. Victimele sunt mai numeroase decât sub Decius. Sunt executaţi Sfântul Ciprian la Cartagina, „papa” Sixtus H la Roma, împreună cu secondanţii lui. Cimitirele creştine, devenite numeroase şi bine cunoscute, sunt confiscate. Totuşi şi această persecuţie de stat eşuează. După capturarea lui Valerian de către perşi, Gălbenuş, printr-un edict din vara anului 260, reiterat în 262, pune capăt represiunilor, autorizează aproape oficial cultul creştin, restituie Bisericilor averile lor şi cimitirele (Eus., 7, 13). *Încât Dreapta*

Credinţă iese întărită din aceste persecuţii. Se asigură, cel puţin până în 284 d.Hr., tolerarea *de facto* a creştinismului, care înregistrează progrese notabile şi noi convertiri. Gallienus şi urmaşii săi urmează în această privinţă exemplul tolerării relative de care se bucura creştinismul în statul sassanid al Iranului. În unele oraşe din Orient, creştinii

ajung majoritari. Reprezintă ei aproape 20% dintre locuitorii Imperiului? în orice caz, autorităţile imperiale cunosc perfect ierarhia sacerdotală creştină şi colaborează cu ea. Împăratul Aurelian, cum am arătat mai sus, intervine în disputa pentru scaunul episcopal din Antiochia şi îl atribuie candidatului Romei, adică Domnus, sprijinit de „papă”, în dauna lui Paulus din Samosata, cleric eretic şi monden, de fapt partizan al Zenobiei. Este posibil ca Aurelian să fi avut în vedere reluarea persecuţiei, dar asasinarea sa a blocat intenţiile sale.

Biserica devenise foarte puternică. Ea dispunea de gestionari specializaţi ai averilor sale, inclusiv de contabili şi bancheri, care îi fluidizează activitatea. Biserica trece de la căutarea toleranţei şi a împăcării cu autorităţile imperiale la o fază de radicalizare, de contestare, fie şi parţială, a ordinii socio-religioase tradiţionale. Multe erezii se nasc în Orient, însă se răspândesc în întreg Imperiul, inclusiv la Roma, în special în Africa romană, unde traduceau împotriviri larvare faţă de puterea centrală şi chiar faţă de romanizare. Pe lângă marcionismul (purces din Mesopotamia) şi montanism, se propagă valentinianismul, tatianismul şi altele (toate generate în Orient). Chiar la Roma se înfruntau ebioniţii, carpocratienii şi monarhianiştii. În rândurile heterodoxiei, se dezvoltă gnosticismul. De fapt, gnosticii proclamau opoziţia dintre Dumnezeu şi materie, făurită de adversarul Divinităţii şi al redempţiunii. Pe de altă parte, Dumnezeu ar fi departe de lume şi nu ar putea fi. Atins decât prin intermediari, creaţi de El. Factorii divini, aflaţi în umanitate, sunt angajaţi, practic închişi, în materie, de care se străduiesc să se degajeze. Gnosticii opuneau Vechiului Testament Noul Testament. Părinţii Bisericii au combătut cu deosebită energie, cu argumente concludente şi cu succese decisive, diversele erezii.

Cauzele progreselor şi victoriei finale a creştinismului sunt complexe. Din punct de vedere strict istoric, pragmatic, după părerea noastră, expansiunea creştinismului în Imperiu s-a datorat în primul rând faptului că el a constituit cel mai puţin oriental dintre cultele orientale, cel mai accesibil

grecilor şi romanilor. De altfel creştinii, cu foarte rare excepţii (în Etiopia), au abandonat rapid practicarea circumciziei, care repugna occidentalilor. Creştinii au promovat ecumenismul, universalismul, acceptate uşor în Imperiu. Celelalte două mari religii monoteiste, mozaismul şi islamismul, sunt particulariste. Majoritatea adepţilor acestora s-a pronunţat şi se pronunţă pentru moderaţie, dar adesea toleranţa astfel preconizată a fost şi este depăşită de elemente intransigente ale acestor religii, extremiste până în pragul terorismului. Desigur, aceasta nu înseamnă că, în trecut, intoleranţa, prozelitismul fanatic nu ar fi fost îmbrăţişate de unii creştini. Chiar în prezent unele dintre sectele neoprotestante sunt intolerante şi exclusiviste. În al doilea rând, creştinismul a refuzat sincretismul, chiar cultul imperial. În al treilea rând, creştinismul a preconizat un monoteism clar, o doctrină limpede decantată, aşadar străină de ezitările semimonoteismului solar. În al patrulea rând, creştinismul s-a întemeiat pe o structurare riguroasă, minuţioasă, sistematică, a comunităţilor şi a clerului. De la sfârşitul secolului al II-lea episcopatul încetează a fi colegial, fiind deţinut de o singură persoană. Sub autoritatea episcopilor se aflau preoţii. Foarte importante sunt sinoadele, adunările regionale ale episcopilor. Deosebit de influenţi sunt episcopii marilor metropole, al Romei în primul rând, însă şi din Lugdunum, Cartagina, Antiochia, Alexandria. În al cincilea rând, creştinismul excela prin supleţe şi abilitate propagandistică. Tăria de neclintit, curajul, demonstrate de martiri impresionau profund pe necreştini. Desigur, ceremoniile creştine, riturile sunt rezervate grupurilor închise ale credincioşilor. Cu toate că botezul creştin era destul de similar actelor de iniţiere, practicate în toate cultele orientale. Dialogul cu Dumnezeu, realizat de creştin, era de asemenea familiar păgânilor, care şi ei aspirau la contactul direct, la osmoză cu zeii lor. Contractualismul diminuase sensibil în comunităţile păgâne. Pe urmele altor savanţi, Jean-Pierre Martin reliefează că păgânii nu-şi mai permiteau să-şi critice zeii, să-i acuze de injustiţie. Se răspândise opinia că divinitatea este

întotdeauna bună, ireproşabilă, încât poruncile ei trebuie respectate fără ezitare. Iată pentru ce mulţi păgâni puteau să fie destul de uşor convertiţi la Credinţa într-un Dumnezeu atotputernic şi clement. Creştinismul aducea speranţa într-o existenţă viitoare, mai bună decât cea dusă pe pământ chiar existenţa terestră a creştinilor se remarca printr-o moralizare concomitent riguroasă şi suplă. Impresiona puternic dragostea de aproape, propovăduită de creştini. Iubirea frăţească, practicată de creştini, se deosebea radical de orgoliul arborat de alte religii orientale. Mithraicii îşi limitau dragostea de aproape numai la coreligionarii lor. În schimb, creştinii pledau pentru caritate, afecţiune interumană, bunătate şi puritate, categoric nediscriminatorii. Propaganda creştină punea accentul pe convingere pacifică, pe persuasiune într-o lume până atunci dominată de violenţă. Ajutorarea săracilor, atenţia acordată lor de către creştini, nu erau cunoscute de societăţile antice. Fără deosebire de statut social, reiterăm, fără discriminări, creştinii se considerau fraţi între ei şi cu alţi oameni. Această utilizare a fraternităţii, dincolo de orice bariere sociale, impresiona puternic spiritele oamenilor secolelor al II-lea şi al III-lea d.Hr., pregătiţi s-o accepte de ecumenismul veacului Antoninilor. Pe de altă parte, au fost utilizate cu sagacitate vechi deprinderi. La un moment dat, ziua de naştere a Mântuitorului a fost situată la 25 decembrie, adică în plină perioadă a Saturnalelor şi tocmai la data exactă când mithraicii ajunseseră să celebreze „Ziua de naştere a Soarelui Neînvins”, *dies natalis Solis inuicţi*. Nimbul, imaginat ca o sferă transparentă, ca percepere a iradierii spiritului, înainte de a fi încorporat artei creştine, a alcătuit un atribut imperial. Domnul nostru Iisus Cristos a fost frecvent perceput ca un *kosmokrâtor*, autentic stăpân al întregului univers, vizibil şi invizibil. În al şaselea rând, creştinismul a conturat un nou umanism, focalizat pe sinteza între cultura tradiţională, profană, necreştină, şi „învăţătura creştină”, *doctrina Christiana*, intensiv înnoitoare şi capabilă să revalorifice umanismul antic. *Continuitatea şi discontinuitatea s-au conjugat în formarea umanismului*

creştin. Victoria creştinismului, care se profila ineluctabil, a făurit cea mai preţioasă moştenire lăsată de antichitatea tardivă civilizaţiilor medievale şi moderne. În fond, creştinismul a îngăduit prezervarea nu numai a unor instituţii politice şi culturale antice, ci şi a zestrei axiologice a grecilor şi romanilor, în orice caz adaptate parţial, transformate în funcţie de îmbinarea continuităţii şi discontinuităţii. Cum vom vedea în capitolul subsecvent, *creştinismul nu a determinat „căderea Imperiului roman”*. *Dimpotrivă, el a construit un nou umanism*. Pe de altă parte, dacă ne situăm în perspectivă teologică, cu adevărat justificată, creştinismul reprezenta singura religie a lui Dumnezeu, pe care nici politeismul, nici celelalte culte monoteiste nu au putut să-l slujească judicios. Dovada cea mai elocventă a constituit-o difuzarea masivă a creştinismului dincolo de frontierele Imperiului. Pe când în Europa centrală şi în provinciile danubiene creştinismul s-a implantat mai slab, în Osrohene, unde Regele” Abgar s-a creştinat între 179 şi 216 d.Hr., probabil la 180, Dreapta Credinţă a triumfat iute. Armenia s-a creştinat de asemenea. Cum am mai arătat, creştinismul posedă comunităţi vivace, deşi adesea ameninţate, în Mesopotamia, în Iranul sassanid. Ele sunt puternice la Seleucia şi la Cresiphon, în pofida ocrotirii oficiale acordate mazdeismului de către Shapur şi succesului relativ înregistrat de către maniheism. Creştinismul se propagă până departe în Orient *Ceea ce probează Dreptatea credinţei creştine16*.

Artele plastice, muzica şi arhitectura

Artele plastice şi arhitectura comportă un „boom” remarcabil, desigur, mai ales sub Antonini şi sub Severi, dar şi ulterior, în plină anarhie militară şi în timpul Principatului lui Aurelian. Oportunităţile prilejuite de victoriile militare strălucite ale lui Traian au oferit un teren bogat, mănos, arhitecţilor şi artiştilor plastici. Pe de altă parte, se constată o înrudire clară cu resurgenţa clasicismului, încă din vremea Flavienilor, cu aşa-numitul al doilea clasicism literar. Artele Antoninilor şi ale succesorilor acestora sunt dominate de cultul demnităţii, al severităţii tematicii, dar şi al „scriiturii”,

al echilibrului auster, al simetriei clasicizante. Îndeosebi sub Traian, dar şi mai târziu, este exaltat patriotismul, celebrarea valorilor romane, promovarea aşa-numitului *homo Romanus*. Paul Petit afirma că se impunea în artele plastice şi în arhitectură o sinteză între clasicism şi o artă plebeian-italică. În realitate, ceea ce ilustrul savant francez definea ca artă plebeian-italică traducea revalorizarea unui încă bogat filon expresionist. În plus, acest expresionism italic era exploatat de artişti dependenţi de aticismul arhaizant şi de cel de al doilea neoterism, dezvoltate, până la ocuparea statutului privilegiat, în a doua parte a secolului al II-lea şi în veacul subsecvent, de către aceste curente literar-estetice. De altfel mărturii de aticism arhaizant expresionizant pot fi reperate chiar în epoca lui Traian. Radu Florescu a identificat în arta sculptorilor trofeului de la Adamclisi, ridicat sub Traian, în cinstea zdrobirii diversiunii moesiene din 102 d.Hr., două maniere diferite. Una suplă, abilă, deci tributară clasicismului, şi o a doua mai simplă, mai rudimentară. Fără îndoială, după opinia noastră, această manieră nerafinată poate fi atribuită stângăciei unora dintre sculptori. Cu toate acestea ea poate da seamă şi de tendinţe intenţionale de a utiliza un aticism arhaizant expresionist. În orice caz Traian a fost un constructor deosebit de performant şi un stimulator al artelor plastice de mare anvergură. Alţi principi i-au urmat exemplul.

În secolul al K-lea d.Hr., sculptura comportă o expansiune notabil de pregnantă. Stilul sculptorilor, mai fidel mentalităţii şi propagandei oficiale decât cel al pictorilor, traduce căutarea severităţii, scrupulozităţii, uneori fastidioase. Se dezvoltă trei şcoli de sculptură: cea din Atena, cea din Asia Mică şi cea din Roma. La Atena se manifestă o tendinţă spre idealizare, pe când un „realism” viguros, câteodată somptuos, foarte tehnic, prevalează în Asia Mică; iar la Roma se realizează ilustrarea minuţioasă, veridică, a detaliilor. Apollodor din Damasc, sub Traian, prezidează truda sculptorilor, printre care se distinge Marcus Ulpius Orestes. Tonul solemn se conjugă cu mişcarea simplă, verosimilă, de pe basoreliefurile arcului de

la Benevent şi de pe alte sculpturi. Virtuozitatea caracterizează arta sculptorilor provinciali, care privilegiază stilul narativ continuu. Iconografia imperială aliază idealizarea verismului. Este cazul numeroaselor reprezentări sculptate ale lui Marcus Aurelius, mai sus prezentate.

În secolul al II-lea prosperă şi muzica. Numărul instrumentiştilor şi cântăreţilor sporeşte, pe când orga devine element indispensabil al muzicii veacului. La banchete se înserau de regulă şi momente muzicale. Pictura atestă obedienţă limitată faţă de tendinţele clasicismului, ca şi gust pentru revalorizarea arhaizării, a vestigiilor Laţiului primitiv. Atât în pictură, cât şi în sculptură, se profilează, după epoca lui Traian, în special după Antoninus Pius, în locul reproducerii oarecum fidele a naturii şi a oamenilor, de vocaţie „mimetică”, o simplificare a regulilor perspectivei empirice, direcţionate spre o schematizare a aceleiaşi perspective, care nu a apărut, cum consideră unii neştiutori, mult mai târziu, în veacuri apropiate de al nostru. Sub impactul aticismului arhaizant şi al sedimentelor expresioniste, s-a cristalizat un antinaturalism, cum îl caracterizează Yves Roman, care nu arăta lumea cum apărea oamenilor, ci altfel, în funcţie de viziunea interioară a artiştilor. Aceştia o figurau pe două ori trei planuri. Perspectiva era „aplatizată”. Sacrificiul condus de Marcus Aurelius, care ni s-a conservat la Roma, deschide calea unei noi construcţii pictural-sculpturale a lumii, care anihila viziunea raţionalist-naturalistă, în folosul unei noi figurări mistice, conexe progresului religiilor orientale. Figurare destinată să celebreze relaţia specială între om şi factorul transcendent. Astfel omul este evocat ca centrul creaţiei divine. Cum vom constata în capitolul următor, această nouă artă, parţial detaşată de clasicism şi tributară unui expresionism „popular”, în orice caz tradiţional, va marca de asemenea arta creştină. Totodată, încă în secolul al II-lea d.Hr., a emers moda sarcofagelor „biografice”, care reprezentau faptele considerate strălucite ale celor ce se aflau în ele. Inspiraţia suetoniană a acestor sarcofage este manifestă. Ea a favorizat expansiunea biografiei literare din

secolele al M-lea şi al IV-lea d.Hr.

Numărul construcţiilor efectuate sau monitorizate de Traian este foarte ridicat Ele ilustrează tendinţele estetice ale epocii spre echifibru şi monumentalitate, propaganda insistentă în favoarea măreţiei, severităţii austere, patriotismului fervent Constructorii dau seama de gustul simputăţii elegante, al proporţiilor temeinic calculate, al purităţii viguroase, al utilizării judicioase a spaţiului. Ei Ilustrează aspiraţia spre fluidizarea arhitecturii, spre armonie riguroasă, spre cutezanţă. Ca arhitect, Traian îl foloseşte în primul rând pe Apohodor din Damasc, artist plurivalent, consiber cultural – şi nu numai – al său (DC, 69, 4, 1). Totuşi şi pe numeroşi alţii, precum Gaius Iuhus Lacer, constructorul podului de la Alcantara din Hispania (*C.1L.*, 2, 759), pe Mustius, clăditor al multor temple şi edificii din Italia (Plin., *Ep.*, 9, 39), şi pe arhitectul lui Domiţian, adică Rabinus (Mart., 7, 56; 10, 71). *Cele mai cunoscute şi mai importante construcţii ale lui Traian sunt Forul, ce îi poartă numele, neîndoielnic cel mai relevant for imperial, Columna*, înălţată în mijlocul acestuia, şi *Târgul lui Traian*. Dar optimul principe a înălţat sau restaurat numeroase alte clădiri şi edificii, în Italia şi în provincii, inclusiv podul de la Drobeta şi monumentul citat mai sus de la Adamclisi. În subcapitolul consacrat lui Traian, am consemnat cele mai importante reafizări arhitectonice ale epocii optimului principe.

Activitatea din domeniul construcţiilor este substanţial îndatorată progreselor tehnologice romane. Am arătat, în capitolul anterior, că secolul I d.Hr. A fost marcat de inovaţii tehnologice relevante. Dar romanii nu învederau interes pentru exploatarea lor eficientă. Cum reliefează Yves Roman, nu a existat un Arhimede roman. Construcţiile navale de vase de tonaj apreciabil, lărgirile ingenioase ale porturilor evidenţiază totuşi geniul tehnic roman. Sursele antice s-au referit la refuzul lui Vespasian de a utiliza maşini de ridicare a materialelor de construcţii. Şi totuşi ele au fost utilizate. Îndeobşte s-au perfecţionat, mai cu seamă sub Traian şi succesorii lui, tehnicile de construcţii. Creşte rolul bolţilor, dezvoltarea încălzirii clădirilor datorită unui

performant sistem de „calorifere” (hypocaustele), întrebuinţarea „cimentului” roman şi a tehnicii apeductelor. Lungi conducte de plumb serveau apeductelor din Hispanii şi din Gallii. Urbanismul Antoninilor, Severilor şi al lui Aurelian nu s-ar fi putut dezvolta fără sprijinul unei tehnologii performante, chiar dacă relativ utilizate sub nivelul oportunităţilor oferite de ea.

Forul lui Traian este fără îndoială ultimul şi cel mai grandios for imperial. A fost construit de Apollodor din Damasc după războaiele dacice şi inaugurat la 1 ianuarie 112 (E.M. Smallwood, p. 32, nr. 22; *CIL.*, 6, 959). A fost realizat prin secţionarea până la 30 de metri, probabil până la înălţimea Columnei, a pantei colinei Quirinal. Ori, mai bine enunţat, a unui fel de şa, care unea între ele colinele Quirinal şi Capitoliu. Forul lui Traian se întindea pe o suprafaţă de 116 x95 m şi constituia, cum am relevat în alt subcapitol, un vast centru administrativ şi cultural. Construirea sa a fost prescrisă de pasiunea pentru glorie a lui Traian, ca şi de faptul că erau. Saturate cele patru foruri anterioare. Forul lui Traian consista dintr-o vastă piaţă, *area*, presărată cu felurile edificii şi monumente. Modelul a fost oferit de Forul lui August. De altfel se intra în Forul lui Traian, venind din cel al lui August, pe la sud, sub un arc de triumf, înălţat în 117 d.Hr. Două nişe de pe fiecare parte conţineau statui ale prizonierilor lui Traian, trofee, Victorii. Piaţa centrală era înconjurată de un zid înalt şi cuprindea, pe trei laturi, un portic dublu. Acest portic încorpora exedre semicirculare. Pavajul şi în general porticurile erau placate cu o strălucitoare marmoră policromă. În exedre, se aflau statui ale împăraţilor precedenţi şi ale membrilor familiilor acestora, care completau galeria de edificii ale forului vecin, adică al lui August. Pretutindeni abundau decoraţiile, reliefurile, statuile. Simfonia de culori şi de forme se întemeia pe alternarea albului imaculat al statuilor cu marmora policromă şi bronzul aurit în centrul pieţei, se afla statuia ecvestră colosală, din bronz aurit, a lui Traian. O imensă bazilică, de fapt cea mai mare din Roma, bara la nord-vest accesul spre acest for. În bazilică se desfăşurau

activităţi judiciare, administrative şi de învăţământ. Era prelungită de două abside semicirculare, unde s-au clădit edificii din cărămidă destinate birourilor. O inscripţie alude la un scrib, care lucra într-un asemenea birou (*C. IL.*, 15, 7191). Absida spre Quirinal susţinea incizia practicată în colină. Cea opusă fusese clădită din raţiuni de simetrie. Acoperişul bazilicii Ulpiei era confecţionat din bronz. Monedele figurează basilica: era un edificiu dreptunghiular, înălţat de la sol pe trei trepte şi înzestrat cu un dublu şir de coloane, dăltuite în granit cenuşiu. Încât treptele fiinţau pe toată lungimea clădirii şi spre sala centrală, împărţită în cinci „nave”. Atât faţadele, cât şi interiorul bazilicii erau ornate cu statui ale unor personaje ilustre, trofee de război şi statui ale dacilor învinşi (E.M. Smallwood, p. 128, nr. 377). În apropierea bazilicii Ulpia se aflau două biblioteci, una plină de scrieri latine, alta conţinând opere literare greceşti şi arhivele imperiale (documente de valoare, memorii ale împăraţilor, senatusconsulte, vechi edicte ale pretorilor). Bibliotecile comportau coloane şi aveau două etaje. În pereţii lor erau practicate numeroase nişe, în care se găseau dulapuri pline de suluri de papiri, cuprinzând operele literare şi documentele de arhivă. Nu trebuie uitat că Traian nu era doar militar de geniu, ci şi istoric-memorialist. Între cele două biblioteci se înălţa celebra Columnă a lui Traian la care ne vom referi mai jos. Forul lui Traian a fost conceput de Apollodor ca eminamente laic „desigur marcat de ideile de bază ale Principatului traianele, focalizate pe „civilitate”, *ciuilitas*, şi pe „vitejie”, *fortitudo*. Numai Hadrian îi va conferi o conotaţie religioasă, atunci când, în continuarea bibliotecilor, va edifica un templu hărăzit lui Traian divinizat şi Plotinei.

Lângă Forul lui Traian, Apollodor a construit, pe panta recent secţionată a Quirinalului, de fapt pe două terase şi şase nivele, un vast complex multifuncţional, îndeosebi comercial, care susţinea colina tăiată. Diferitele nivele comunicau între ele prin scări. Îndrăzneala tehnică de care dă seama acest Târg al lui Traian, definit de italieni ca „i mercati di Traiano”, surprinde vizitatorul lui. Căci acest târg

a fost relativ bine conservat. Primul nivel se întinde paralel cu Forul lui Traian. Cuprinde un semicerc perfect, care adăpostea unsprezece prăvălii, *tabernae*, boltite şi luminate printr-o mică fereastră. La extremităţile acestui parter se află două săli semicirculare, acoperite de o demicupolă. Aspectul primului etaj este diferit Spre for, se află arcade, cu ferestre ale unui coridor ce deserveşte zece magazii întunecate, unde se păstrau vinul şi uleiul. Ritmul deschiderilor spre exterior al etajelor superioare se modifică într-o construcţie asimetrică. Arcadele primului etaj sunt încadrate de pilaştri. În al doilea etaj, în retragere faţă de primul, se găseau prăvălii, astăzi distruse. Acest etaj întorcea spatele Forului lui Traian şi dădea spre o mică stradă, denumită în Evul Mediu *Via Biberatica*. Etajele al treilea şi al patrulea conţineau alte prăvălii. Cel de al cincilea etaj se ridică de asemenea în retragere faţă de cele inferioare. Aici se descoperă o sală imensă, luminoasă. Două rânduri de prăvălii o mărginesc. La un nivel superior se situează galerii, care acced la alte încăperi. Unele dintre ele serveau ca birouri administrative. Se concepuse un sistem complicat de magazii, culoare, curţi interioare. De fapt, magaziile slujeau ca depozite ale mărfurilor statului, menite să fie vândute ori distribuite gratuit plebei, sau ale mirodeniilor şi produselor rare, importate din Orient. Întregul complex încorpora aproape patru sute de încăperi.

Am menţionat în alt subcapitol că Apollodor a construit pentru Traian la Roma două arcuri de triumf, un Odeon şi un sistem ingenios de terme. Aceste terme, foarte elegante, se ridicau pe versant de colină, fiind expuse puternic la soare. Încăperile sortite încălzirii şi serviciilor au fost plasate în subterane. În porticul luxoaselor terme se afişau documente oficiale şi se desfăşurau activităţi febrile (*C. IL.*, 6, 8677; 8678; 15, 7289; 7295; 7299). Construcţia lor s-a realizat în anii 104 – 109 d.Hr. Au fost clădite şi alte terme mai puţin somptuoase, *Thermae Suranae*. Aceste băi publice purtau numele principalului consilier al împăratului, adică al lui Sura (DC, 68, 15; Aur. Vict., *Caes.*, 13, 8; *Epit.*, 13, 6). Totodată Traian a dispus restaurarea şi amplificarea Marelui

Circ din Roma, *Circus Maximus*, şi a diverselor edificii ridicate sub Domiţian, clădirea de noi temple, în întreaga Italie s-a făurit o performantă reţea de apeducte, poduri, şosele, porturi noi sau reamenajate. Un celebru arc de triumf, destinat glorificării prestaţiilor militare ale împăratului, a fost edificat la Benevent în toate provinciile s-a construit masiv. De pildă, încă în 100 d.Hr., în Numidia, la Thamugadi, a fost înălţat un somptuos arc de triumf (*IL. S.*, 6841). Am menţionat mai sus trofeul de la Adamcusi şi splendidul pod de la Drobeta, construit de Apollodor.

Opera de constructor întreprinsă la iniţiativa lui Traian va furniza Antoninilor şi altor împăraţi un strălucit prototip, un glorios exemplu. Desigur, această politică urbanistică includea o anumită doză de megalomanie. În condiţiile în care, chiar sub Traian, existau numeroşi oameni săraci, afectaţi de inflaţie. Juvenal semnalează existenţa discrepanţelor sociale, fără să se refere la strategia urbanistică. *În orice caz, cea mai cunoscuta realizare arhitectonică a lui Traian o constituie Columna*, ridicată sub conducerea lui Apollodor. *Columna Traiana* prezintă, din punctul de vedere al glorificării lui Traian, însă şi al unei relatări, care se voia relativ exactă, filmul grandios al războaielor dacice. Analogia cu cinematograful modern nu este deloc hazardată. Alain Michel a susţinut că fresca istorică alcătuită de Tacit reprezintă o ripostă antitriumfală faţă de filmul Columnei. Termenii acestei antilogii pot fi inversaţi. Columna pare a da replica antitetică scrierilor lui Tacit şi Juvenal, parcă, sugerăm noi, ca o completare, mult dezvoltată, a consideraţiilor, ele însele mai ales exaltante, enunţate de Pliniu cel Tânăr.

Edificarea Columnei a format momentul culminant al construirii Forului lui Traian, cum îl prezintă diverse surse epigrafice şi literare. Aşa-numiţii *Fasti Ostienses*, deci fastele de la Ostia, reliefează faptul că Traian a dedicat, în forul său, o columnă (A. Degrassi, *Inscrip*tiones *Italiae*, 14, 1, pp. 201 – 203 = E.M. Smallwood, p. 32, nr. 22; DC, 68, 16, 3). În realitate, edificarea Columnei a început în 107, a fost terminată în 112 şi inaugurată la 12 mai 113 d.Hr. Columna

cuprinde de fapt un fel de fus enorm, în spirală, surmontât de statuia ecvestră, din bronz aurit, a lui Traian, înlocuită, în 1587, de cea a apostolului Petru. Fusul Columnei este compus din şaptesprezece enorme blocuri cilindrice şi are o înălţime totală de 29, 78 m şi un diametru de 3 până la 3, 70 m. Într-o încăpere înaltă de 6 m, lungă de 5 m, lată de 10, în legătură cu vestibulul aflat în interiorul Columnei, au fost depuse urnele care cuprindeau cenuşa lui Traian şi cea a Plotinei. Basoreliefurile, la origine policrome, care emerg pe tambururile de marmoră ale fusului Columnei, îl vor stupefia ulterior pe împăratul Constanţiu H, hi secolul al IV-lea. Aceste basoreliefuri se întind pe o lungime de 200 m, în 23 de spirale, comportând peste 150 de secvenţe şi aproximativ 2500 de figuri sculptate pe loc, după fixarea tambururilor. Traian apare în 60 de secvenţe. Eutropiu preciza, încă din antichitate, înălţimea acestui monument (8, 2). Somptuosul monument încorpora o bază cubică, din marmoră de Paros, împodobită în exterior cu ilustraţii ale trofeelor dacice. Deasupra intrării în Columnă, pe unul dintre bazamente, se afla inscripţia care înregistra edificarea monumentului. În interiorul fusului Columnei se găsea o scară elicoidală de 180 de trepte, luminată până la vârf prin mici ferestre longitudinale. Cum am mai remarcat, filmul Columnei „derulează” (de data aceasta se justifică acest termen, adesea întrebuinţat fără rost) momentele cele mai relevante ale războaielor dacice: pătrunderile lui Traian în Dacia, supunerea anumitor daci, contrariaţi de strategia centralizatoare a lui Decebal, bătăliile, diversiunea din 102, campania finală, asedierea Sarmizegetusei, sinuciderea regelui învins etc. Romanii construiesc poduri, castre, oraşe. Jupiter îi ajută. Calmului latin îi este contrapusă dezordinea finală a dacilor. Luc Duret şi Jean-Pierre Néraudau atribuiau filmului Columnei o tonalitate vergiliană. Acest film exaltă comportarea triumfală a optimului principe, însă dă seama şi de momentele dificile ale războaielor dacice. S-a observat totuşi că sculptorii Columnei ar fi ignorat anumite realităţi locale şi că ar fi confundat întăriturile citadelelor dacilor cu cele ale galiilor. Fără îndoială, în ciuda preciziilor oferite de

acest film, multe scene descumpănesc pe arheologii specialişti în Columnă. Celebră este dubla interpretare modernă a scenei hărăzite căpeteniilor dacice din momentul cuceririi capitalei lor. Îşi împart ei oare o otravă sau ultimele picături de apă de care mai dispuneau? înclinăm spre ultima ipoteză.

Hadrian s-a delimitat, în unele privinţe, de strategia politică urmată de „unchiul” său, dar a continuat o complexă activitate de constructor (megaloman?), cu toate că a inovat şi într-un asemenea domeniu. Hadrian a încurajat clasicismul arhitectonic, inspiraţia elenică; însă, în anumite privinţe, a depăşit modelele greceşti. Filoelenismul lui Hadrian s-a dezvăluit mai cu seamă în templul zeiţei Venus-Mama, ridicat, între 121 şi 135 d.Hr., pe un teritoriu unde anterior fusese amplasată faimoasa *domus aurea* neroniană. Împăratul Hadrian a lansat modificarea esenţială a planului tradiţional al templului roman: o absidă se deschidea în fundul sanctuarelor. Statuia zeiţei se afla integrată contextului arhitectual. Templul era acoperit de o cupolă magnifică şi cuprindea două sanctuare. Totuşi cea mai revelatoare înfăptuire arhitecturală a lui Hadrian a fost imensa

Villa Hadriana de la Tibur (azi Tivob), care marchează desăvârşirea victoriei repurtate de noua mentalitate, cea a Principatului Antoninilor, oglindită de *persona* şi de către *dignitas*. Într-adevăr, ceea ce izbeşte orice vizitator al acestui gigantic parc-palat este imensitatea lui, pentru antichitate şi chiar pentru timpurile noastre. Suntem departe de micile suprafeţe ocupate de casele şi „palatele” Republicii şi ale Principatului augustele. Pe plan arhitectonic, tranziţia spre o nouă mentalitate este ilustrată de două repere: *domus aurea* a lui Nero, ca prim jalon, şi *Villa Hadriana* ca ultim reper, ca încununarea mutaţiei spre o nouă structură mentală. Atena şi Egiptul se îmbină în concepţia acestui vast complex arhitectonic. De asemenea Hadrian a transformat Panteonul lui Agrippa într-un templu circular, înzestrat cu un vestibul, cu un pronaos clasic şi cu o cupolă gigantică. Austerităţii exteriorului i se contrapune

decoraţia interiorului, tradusă în marmore policrome. Stâlpi masivi susţin cupola. Acelaşi interior este ritmat de nişe sau exedre, flancate de coloane. Încât, în Panteon, se amalgamează filoelenismul cu o concepţie arhitectonică italico-romană.

Hadrian a ornat locuinţele particulare, exedrele şi porticurile din *Villa Hadriana* (edificată spre sfârşitul vieţii sale) cu nenumărate copii, nu tocmai foarte izbutite, ale operelor sculptorilor greci din secolele al V-lea şi al IV-lea d.Hr. Împăratul ilustra astfel filoelenismul său. Clasicismul grec a inspirat numeroasele portrete ale amantului împăratului, tânărul bythinian Antinous, frumos şi melancolic, înecat în Nil. *Villa Hadriana*, în antichitate calificată ca *Villa Tiburtina* sau *AELIA VIL* (*l*) *A* (*Hist. Aug.*, *Hadr.*, 26, 5; *CLL.*, 14, 3635 – 3637; 3911), comportă felurite construcţii, mărturii ale imaginaţiei lui Hadrian, care a dirijat personal realizarea acestui vast complex. Printre ruinele lor, înconjurate de un peisaj magnific – în antichitate aici se aflau grădini somptuoase – se pot descoperi un teatru, o bibliotecă, terme, fântâni şi nymphee, cu săli boltite, clădiri destinate locuirii, un bazin dreptunghiular de apă, care conduce spre un sanctuar al lui Serapis, în formă de grotă, un imens portic, un „teatru maritim” etc. Sistemul colonadelor greceşti se conjugă cu bolta romană. „Teatrul maritim” este de fapt o vilă, înconjurată de un larg canal de apă circular, mărginit de un portic exterior încântător. În insula acestui teatru, în jurul atriului central, dotat cu nişte coloane, se află diverse încăperi, *tablinum*, *triclinium*, băi, o bucătărie. Spre exterior se deschid numeroase uşi şi ferestre. Ansamblul, definit în Renaştere ca „Piazza d’Oro”, comportă o sală octogonală cu o cupolă boltă-umbrelă, prin care se pătrunde într-o grădină pătrată, dotată cu un mozaic. Se ajunge apoi la o sală stupefiantă, ale cărei laturi sunt alternativ concave şi convexe. Diverse coloane susţineau cupola, care ulterior s-a prăbuşit. Analogia cu sala înzestrată cu o cupolă din *domus aurea* se impune de la sine. Acest uriaş complex dă seama atât de virtuozitatea tehnicii construcţiilor romane, cât şi de ingeniozitatea lui Hadrian.

Mulţi savanţi estimează *Villa Hadriana* drept cel mai frumos testimoniu al arhitecturii imperiale. Dar Hadrian a determinat şi construirea altor edificii, precum Mausoleul imperial, foarte italic, devenit mai târziu castelul Sant' Angelo. Din nou constatăm alternanţa între clasicismul elenizant şi expresionismul italic. La Roma, au fost restaurate numeroase edificii, mai vechi. Pretutindeni în Imperiu, oraşele au fost somptuos decorate cu noi construcţii, precum templul lui Zeus panelenic din Atena, sanctuarul roman din Orient, care era *Traianeum*, ridicat la Pergam în cinstea împăratului defunct zeificat. Curtea de tip elenistic, cu porticuri, se conjuga cu templul de sorginte romană, întemeiat pe axialitate şi simetrie perfecte. Iar la Roma, pe lângă templul lui Traian şi al Plotinei, din For, probabil similar celui de la Pergam, Hadrian a dispus înălţarea celui al Matidiei, soacra sa. Templul a fost construit în Câmpul lui Marte. Alături, Antoninus Pius a ridicat un templu al lui Hadrian divinizat. Hadrian, care a încercat să restructureze industria cărămizii, a fost un constructor pasionat Printre altele, după moartea lui Antinous, survenită în 130 d.Hr., Hadrian a ridicat un obelisc al favoritului său, în Egipt probabil strămutat la Roma sub Principatul lui Elagabal

Spre sfârşitul secolului al K-lea, în cartierul greco-oriental al Romei, un comerciant grecosirian, Marcus Antonius Gaiopas, a reconstruit templul zeiţei siriene Atargatis. Diverse alte sanctuare ale unor zeităţi soteriologice greco-orientale au fost ridicate în secolele ale II-lea şi al XI-lea d.Hr. Circuri, amfiteatre, teatre au fost clădite pretutindeni în Imperiu. De asemenea, s-au ridicat noi terme, precum cele ridicate în Roma, la sud-est de Aventin, de Caracaua, între 212 şi 217 d.Hr. Proporţiile acestor terme, întinse pe 110.000 m^2, utilizabile concomitent de 160 de oameni nu au mai fost reeditate de termele lui Decius. Nu numai Traian a construit apeducte. În secolul al XI-lea d.Hr., s-a înfăptuit un mare apeduct, *Aqua Alexandriana*, care ajungea în Câmpul lui Marte, ca să alimenteze terme restaurate de Severus Alexander.

Commodus a ridicat anterior de asemenea o columnă mai sus menţionată şi aflată în actuala Piazza Colonna. Spre deosebire de scenele filmului Columnei lui Traian, cele prezentate pe Columna lui Marcus Aurelius, sortite glorificării campaniilor germanice ale lui Marcus Aurelius, sunt mai puţin precise şi se pretează la interpretări mult mai dificil de decantat Printre altele sunt figurate două miracole. Cel al plou căzute peste romanii însetaţi şi încercuiţi de quazi într-o câmpie bântuită de o căldură infernală. Soldaţii romani au băut cu aviditate şi au strâns apa în coifuri şi pe scuturi. *Genius* al ploii emerge pe un relief, cu mari aripi întunecate şi pline de apă. Alt miracol figurează pe quazi copleşiţi de trăsnetele trimise de Jupiter. Pe de altă parte, reliefurile acestei columne dau seama de o curiozitate pregnantă faţă de Barbari. Cum am mai arătat, percepţia „celuilalt", a străinului, se afla în curs de modificare în mentalul roman. Totuşi această *Columna Aureliana* înregistrează emergenţa unei noi lumi, ilustrate de accentuarea primejdiei barbare. Arta Columnei aureliene exprimă nu atât triumful civilizaţiei, cât aşa-zişii „sursauts d'énergie" ai acesteia, cum îi caracterizau Luc Duret şi Jean-Pierre Néraudau. Forţa reliefurilor nu rezidă în continuitate, ci în succesiunea de efecte expresive, de anecdote impregnate de violenţă, de oroare. Chipul lui Marcus Aurelius scandează această frescă coşmarescă şi parcă invită spectatorul să se infiltreze în interiorul ei. Spaima, dar şi curiozitatea, mai sus evocată, „convulsează" naraţia filmului, exprimând deci şi surpriza, pe lângă teamă şi interes „etnologic".

Cum am mai remarcat, Severii au fost constructori harnici. Senatul i-a oferit lui Septimius Severus un arc de triumf, ridicat între localul Curiei şi Rostre. Are proporţii impresionante şi este bogat decorat, cu naraţii ale victoriilor dobândite de împărat şi de fiii săi asupra arabilor şi părţilor. În Forul republican acest arc făcea pandant celui al lui Tiberiu, înălţat în secolul I d.Hr. El restabileşte primatul laturii occidentale a Forului republican. Pe patru panouri, artiştii au figurat episoade ale luptelor şi ale cortegiilor

triumfale, tratate în scene juxtapuse. Artiştii arcului au creat un fastuos efect de clar-obscur. De altfel, picturi trimise de Septimius Severus la Roma, de la Cresiphon, relative la bătălii, au inspirat reliefurile sculptate pe arc. Ceremonia triumfului lui Septimius Severus figurează pe friza îngustă care separă bolţile laterale de panourile narative, pe când Victorii înaripate, divinităţi şi prizonieri barbari umplu spaţiul rămas liber. Acelaşi Septimius Severus a înălţat un nou palat, „casa severiană”, *domus Seueriana*. În Dacia romană, cel puţin până în 250 d.Hr., înfloreşte arhitectura. Se dezvoltă monumentele şi clădirile din Ulpia Traiana, populată de 15 – 20.000 de locuitori. Aurelian s-a reliefat de asemenea ca un constructor performant Am consemnat, în alt. Subcapitol, începerea construirii unui imens zid de incintă, probabil în 273 d.Hr., după încheierea reunificării Imperiului şi după evacuarea militară a Daciei traiane. Lungimea incintei măsura 18.837, 50 m, dintre care 8 km se aflau pe terenuri care aparţineau domeniului public. Lucrările au durat unsprezece ani, fiind terminate în linii mari sub Probus (Zosim, 1, 49, 2). Au fost utilizate edificii existente pe traseul incintei, deşi s-a recurs puţin la exproprieri. În intervalele dintre edificiile conservate şi consolidate, s-a clădit integral un zid-solid. S-a recurs la cărămidă, ansamblul de fortificaţii fiind dotat cu încăperi interioare şi mici ferestre, cu o platformă superioară, protejată de un parapet care comportă creneluri. Sub Maxenţiu şi Honorius, incinta a fost consolidată, înălţată şi înzestrată cu turnuri de apărare. De fapt această incintă nu putea rezista unui asediu îndelungat, dar ocrotea Roma de atacuri barbare întreprinse prin surprindere. Aurelian a întreprins o activă politică edilitară. A iniţiat clădirea unor noi terme la Roma, în regiunea transtiberină (*Hist. Aug.*, *Aur.*, 45, 2), dar şi în alte părţi ale Imperiului, ca în Dalmaţia (*C. IL.*, 3, Supliment, 12.736), în afară de templul Soarelui, s-au construit noi castre la Roma pentru cohortele urbane, o locuinţă imperială pe Quirinal, cu un portic de 1.000 de picioare, *Porticus Milliarensis*, pe care zilnic principele îl parcurgea călare (*Hist. Aug.*, *Aur.*, 49, 1). Acest portic a fost

edificat pe o veche piscină din parcul lui Salustiu. Era format din două galerii, acoperite cu boltă. La Roma şi în alte locuri, Aurelian a construit edificii utile populaţiei, ca instalaţii destinate distribuţiilor alimentare (*CJL*., 6, 1156), forul din Ostia (*Hist. Aug*., *Aur*., 45, 2); au fost reparate diverse şosele din provincii27.

Dezvoltarea învăţământului şi a culturii

Procesul de şcolarizare intensivă a populaţiei Imperiului, declanşat încă anterior, de la sfârşitul Republicii şi mai ales începând din secolul I d.Hr., *continuă să progreseze substanţial în veacurile al II-lea şi al III-lea*. Nici nu s-ar fi putut pune în operă aculturaţia, în pofida municipalizării sistematice, utilizării în exclusivitate a limbii latine în armată, difuzată în continuare de veterani, după lăsarea la vatră, dacă sistemul şcolar nu ar fi promovat idiomul stăpânitorilor Imperiului. În întregul Occident şi în peninsula balcanică, dar şi în Dacia, şcolarizarea se baza pe limba latină. Cu siguranţă, în Orientul elenofon şcolarizarea presupunea îndeosebi limba greacă. Cu toate acestea, şi aici se învăţa limba latină în şcoli, prin excelenţă în formele superioare de educaţie. Subzistă cele trei forme tradiţionale de învăţare, însă se dezvoltă nuclee de învăţământ superior întreţinut, salarizat, de statul imperial. Astfel se făureşte baza viitoarelor universităţi municipale sau de stat, care se vor propaga şi cristaliza în secolul al IV-lea d.Hr. În orice caz, începuturile renaşterii celtice şi rezistenţa la romanizare din Africa proconsulară nu pot stingheri cu adevărat latinizarea Imperiului. Cum a arătat Marcel Le Glay, secolele al II-lea şi al III-lea, ca şi primul veac de altfel, reliefează o „civilizaţie a scrisului”, fundată pe alfabetizarea accelerată a mulţimilor. Înţelepciunea focalizată pe alianţa dintre retorică şi filosofic, făuritoare de „bărbat erudit în mod cetăţenesc”, *un ciuiliter eruditus*, năzuia spre *humanitas*, ca rod al formaţiei intelectuale şi morale, obţinute datorită instrucţiei realizate sub egida filosofilor şi a retorilor. De altfel, Paul Petit a definit secolul al II-lea d.Hr. Ca veacul profesorilor, iar regretatul Pierre Grimai l-a caracterizat ca evul sofiştilor.

Cum am semnalat, în subcapitolul anterior, Traian a creat în fastuosul său For laic două biblioteci. La rândul său, Hadrian a construit la Roma un *Athenaeum*, adică un ateneu, ca locaş al retorilor şi al intelectualilor vremii. Iar Marcus Aurelius a înfiinţat la

Atena o catedră de retorică şi patru catedre de stat, rezervate celor patru şcoli filosofice majore: Academia postplatoniciană, Liceul peripatetician, stoicismul din Portic, epicureismul din Grădina lui. Reiterăm notaţia că filosofia şi retorica interferează în scrieri greceşti, precum cele ale lui Favonius şi Aelius Aristide, care promovau noul ideal umanist complex. Am reliefat de asemenea că se generalizează un tip unitar de învăţământ, axat pe bilingvismul şi biculturalismul greco-latin, pe un ideal existenţial, care imita modul de viaţă din Roma. Desigur, tipul de educaţie dezvoltat în timpul lui Marcus Aurelius nu echivalează cu acela promovat sub August. El a evoluat în continuare în secolul subsecvent, dar fără a comporta o ruptură, o discontinuitate manifeste.

Încă sub Principatul lui Traian fervoarea culturală implică diverse ştiinţe. Se dezvoltă cercetările matematice şi astronomice, reprezentate mai ales de Nicomachos din Gerasa. Înregistrează progrese geografia, ilustrată îndeosebi de Marinus din Tÿr, autorul unei hărţi a lumii cunoscute. Prosperă studii de geografie „matematică”, pe când propăşesc raporturile dintre astronomie şi cunoaşterea completă a lumii. Claudius Ptolemaeus din Alexandria se consacră studiilor astronomice şi Galienus scrie tratate de medicină. Galienus era fiul unui arhitect şi matematician din Pergam. Primise o bogată instrucţie filosofică, însă nu aderase la nicio şcoală filosofică. Dimpotrivă, partizan al observaţiei pragmatice, reprobase logica lui Aristotel. A devenit medicul lui Marcus Aurelius şi al lui Commodus Galienus, a practicat observaţia clinică, disecţia, metoda experimentală. A studiat organele omului, respiraţia, circulaţia sângelui în artere. Şi-a păstrat reputaţia până în secolul al XVII-lea şi este considerat exponentul principal al ştiinţei medicale antice.

Dreptul cunoaşte o expansiune remarcabilă. Sub Traian, se dezvoltă şcoala juriştilor proculieni, ilustrată de Pegasus, Lucius Neratius Priscus şi Iuventius Celsus. Printre sabinieni se remarcă Iavolenus Priscus. Diferenţele dintre cele două mari şcoli de jurişti tind să se estompeze. Nu pot fi cantonaţi în nicio şcoală de drept Gaius, Quintus Cervidius Scaevola şi Ulpius Marcellus. Proliferează manuale de învăţământ ai dreptului, *Institutiones*, şi comentarii exegetice. Aceste tipuri de scrieri şi diverse monografii, eflorescenţa dreptului în general ating apogeul sub Severi, când se disting Papinian, adică Aemilius Papinianus, rudă a împărătesei Iulia Doamna şi prieten al lui Septimius Severus, care îl desemnează ca prefect al pretorienilor, între 205 şi 212. Cei mai notabili elevi ai lui Papinian au fost Ulpian şi Paulus, autori a numeroase scrieri de drept. Papinian scrie zece cărţi de exegeză (*Disputaţi on es*), două cărţi de *Institutiones* şi numeroase comentarii, inclusiv optzeci şi una de cărţi hărăzite Edictului Perpetuu, alcătuit de juriştii lui Hadrian. Sub Severus Alexander, Modestinus încheie seria juriştilor celebri. Fără îndoială, creşte pretutindeni numărul bibliotecilor publice şi private. Sub Traian, la Roma bibliotecile sunt conduse de Lucius Iulius Vestinus. Se dezvoltă biblioteci în diverse oraşe, ca la Efes şi la Dyrrachium (CJ. G., 5900; *CIL.*, 3, 431). Concomitent, proliferează librăriile. Pliniu cel Tânăr constată cu plăcere că scrierile sale se vând cu succes în librăriile de la Lugdunum. El reliefează că gloria literară prilejuieşte o adevărată nemurire (Plin., *Ep.*, 2, 10, 4). Funcţionau librării şi în Britannia. La Roma se organizase un oficiu de aprovizionare cu papir ca material de scris, *ratio chartarum*. Recitaţiile operelor literare, care pregătesc editarea lor, ajung să obosească publicul ce le ascultă: adesea spectatorii lor aleargă dintr-o sală de recitare în alta, ca să răspundă măcar parţial numeroaselor invitaţii pe care le primesc (Plin., *Ep.*, 2, 10, 4). De aceea câteodată nici nu mai ascultă cu atenţie operele recitate, în sălile pe care le frecventează. Când Passenus Paulus, autor de elegii, îşi începe recitaţia declamând „Priscus ceri”, *Prisce iubes*, Iavolenus Priscus,

mai sus menţionat, distrat, neînţelegând că recitarea debutase şi crezând că poetul i se adresa lui, strigă din sală „eu nu cer nimic”, *ego uero non iubeo* (Plin., *Ep.*, 6, 15, 2)!

Învăţământul de toate gradele rămâne liber, autonom. Catedrele de stat sunt încă puţine. Există desigur anumite catedre municipale, dar în general învăţământul este privat, încât profesorii trăiesc mai cu seamă din onorariile vărsate lor de către elevi. Numai sofiştii sunt cu adevărat privilegiaţi. Ei erau mai bine plătiţi, scutiţi de poveri municipale şi beneficiau de promovări spectaculare, în ordinele ecvestru şi chiar senatorial. În oraşele de baştină şi chiar la Roma recitau panegirice, minuţios elaborate din punct de vedere stilistic. Retorul african Fronto se bucură de o celebritate aproape excesivă, ca profesor şi prieten al lui Marcus Aurelius. Deosebit de remarcabilă se dovedeşte expansiunea culturii greceşti. Cum de fapt am observat mai sus, Atena îndeplinea funcţia de centru al învăţământului retoric şi al filosofiei. A privilegiat-o Hadrian, dar şi miliardarul everget Herodes Atticus. Asia Mică a fost, în ultimă instanţă, tărâmul celei de a doua sofistici, ilustrate de Dion din Prusa sau Chrysostomul şi ulterior de Polemon şi de Aelius Aristide din Smyrna. Arrian din Nicomedia este una dintre minţile cele mai solide ale epocii, alături de Pausanias, Appian din Alexandria etc. Toţi sofiştii contribuie substanţial la uniformizarea unei culturi programatic ecumenice. Marcus Aurelius ca împărat-filosof a tras profit din expansiunea celei de a doua sofistici, însă şi din lecţiile lui Fronto. Marcus Aurelius şi-a început Principatul prin reînnoirea şi stimularea celei de a doua sofistici.

Tocmai Aelius Aristide, în cuvântarea prilejuită de panatheneele de la Atena, din 167 d.Hr., elogiază vechile virtuţi ale Aticei şi declară că civilizaţia fusese cândva făurită de Hercule-Herakles, ajutat de Tezeu. Toţi sofiştii celebrează virtuţile Atenei, unde Hadrian crease un Panhellenion. La sfârşitul secolului al II-lea d.Hr., Philostrat din Lemnos va schiţa istoria sofisticii, marcată de două mari secvenţe: o primă etapă, de care dăduseră seama, în secolele al V-lea şi al IV-lea d.Hr., Gorgias, Demostene, Eschine, şi o

alta inaugurată de Niketas din Smyrna, contemporan al lui Pliniu (V. *Soph.*, 1, 1; 19). Incontestabil, Philostrat se gândea la rolul jucat de elocinţă în dezvoltarea cetăţilor. Philostrat frecventează mai sus menţionatul cerc cultural-politic generat în saloanele literare ale Iuliei Doamna, care nu se mulţumea să fie proclamată *Augusta*, calificată şi „mama auguştilor”, „a senatului”, „a patriei”, „a castrelor”, *mater Augustorum*, *mater senatus*, *mater patriae*, *mater castrorum*. Iulia Doamna l-a solicitat pe Philostrat să scrie nu numai *Vieţile sofiştilor*, ci şi *Viaţa lui Apollonios din Tyana*, profet păgân legendar, trăitor în secolul I d.Hr., figurat de el ca ascet pitagorician, taumaturg, magician. Această hagiografie comportă divagaţii filosofice şi religioase, pendinte însă de un strălucitor ideal moralizator. În secolul al III-lea, vor prolifera scrieri similare, impregnate de elemente chaldeene, pitagoriciene şi chiar iraniene. Atunci apar tratate ca *Asclepius*, atribuit cândva lui Apuleius, şi circulă *Oracolele chaldeene*. Atunci se dezvoltă *Gnosa*, de fapt cunoaştere mistică şi explicare alegorică a Lumii şi a Oamenilor, la care ne-am referit într-un alt subcapitol. Această gnosă putea fi atât creştină, cât şi păgână. Interferau valenţe iraniene, chaldeene, iudaice, extrase din Vechiul Testament, şi ulterior împrumuturi din Evanghelii şi din Apocalipse apocrife. Am arătat că fundamentală era antinomia lume sensibilă, degradată, satanică/ versus/ lume divină. Dumnezeu ori divinitatea supremă era conceput ca Fiinţa superioară fără nume, asistată de Mama-Fecioară şi de Fiu, Omul primordial sau Logosul. Sub această triadă s-ar fi situat îngerii şi demonii (fiinţe cereşti decăzute şi scufundate în Materie). Gnosa dă seama de o ebuliţie spiritual-mistică, generatoare de stranii fermenţi cultural-religioşi-filosofici.

Noua sofistică impune limba elenă ca principal idiom de cultură. Încât o practică latinofoni, ca însuşi Marcus Aurelius, deşi el împărtăşea preocuparea lui Fronto pentru salvgardarea limbii latine. Împăratul-filosof considera prezervarea latinei ca o îndatorire politică. Marcus Aurelius se îndoia de virtuţile retoricii. Cu toate că sofiştii l-au slujit

cu fidelitate. De altfel, el a încredinţat conducerea catedrei de retorică, pe care o înfiinţase la Atena, sofistului Theodotos. Împăratul a izbutit să reconcilieze atenienii cu Herodes Atticus. La moartea lui Theodotos, catedra ateniană de retorică a fost preluată de Hadrianos, fenician din Tyr şi elev al lui Herodes Atticus. Personaj bizar, deosebit de talentat, Lucian din Samosata, născut către 120 d.Hr., convertit la filosofic în 160 d.Hr., a fost o strălucită figură de literat şi erudit, oarecum izolat în numeroase scrieri, inclusiv în *Satire Menippee* şi în dialogi, el a persiflat aproape toate filosofiile, religiile şi mai cu seamă superstiţiile. Pare marcat de cinism, dar, în ultimă analiză, Lucian s-a învederat a fi fost produs al noii sofistici, după opinia noastră.

Învăţământul, cultura, educaţia nu numai că nu regresează în secolul al III-lea d.Hr., *ci prosperă, în plină criză a Imperiului*. Gordianus I, Balbinus, Gallienus, Tacitus au fost împăraţi cultivaţi. Filip Arabul îi ocrotise pe Plotin şi pe retorul Nikagoras. Poetul Nemesianus din Cartagina şi-a dedicat versurile cinegetice fiilor lui Cams. Însăşi Zenobia s-a înconjurat de intelectuali de marcă. Opinăm că nici Aurelian nu a fost indiferent faţă de cultură. Mai ales sub influenţa considerabilă exercitată asupra sa de soţia Ulpia Severina, exaltată de legende monetare şi de inscripţii (*C.I.L.*, 3, 472; 5, 29; 3330; 9, 2327; 11, 2099; C./.G., 2349; *Année Épigraphique*, 1894, nr. 59; 1900, nr. 145). Secolul al M-lea a fost – cel puţin în egală măsură cu secolul precedent-veac al profesorilor. *Cu sagacitate, M. Rostovzev a reliefat că niciodată până atunci educaţia nu pătrunsese atât de profund în viaţa socială*. Propagarea instrucţiei elementare a dobândit nivelul său cel mai înalt în întreg Imperiul. În Egipt funcţionau chiar mici şcoli rurale pe lângă temple.

Filosofia continuă să se dezvolte cu pregnanţă. Cu toate acestea, ea tinde tot mai sensibil să se deschidă larg impactului religios, receptării masive a astrologiei, magiei, taumaturgiei şi teurgiei, misticismului fervent. Încă din secolul al II-lea d.Hr., se propagă diverse misteriofilosofii. Concomitent, limba greacă devine idiomul aproape exclusiv

în care se exprimă filosofii. Cu toate că mai mulţi autori latini asumă metode şi idei filosofice, ajungând, ca în cazul lui Apuleius, să profeseze ostentativ în latineşte o misteriofilosofie. Însă două mărci fundamentale par a caracteriza filosofia secolelor al II-lea şi al M-lea d.Hr.: tendinţa spre un anumit eclectism, spre fuzionări, ori măcar interferenţe între doctrine diferite, şi, parţial, ca un epifenomen al întăririi religiozităţii şi al aceluiaşi eclectism, estomparea, uneori chiar abandonarea, speculaţiilor metafizice pure, gnoseologiei laice în favoarea moralei şi a misteriofilosofiei. În secolul al K-lea, subzistă toate şcolile filosofice tradiţionale. Cum am arătat, împăraţii încurajează substanţial şcolile de filosofic de la Atena. Subzistă stoicismul, ilustrat de Epictet, a cărui învăţătură radicală, intransigentă, se va regăsi în scrierile lui Aman. Iar împăratul Marcus Aurelius îşi exprimă gândirea cu eleganţă şi sagacitate. Chiar Plutarh încearcă să reconcilieze tradiţia platoniciană cu stoicismul. Subzistă epicureismul, ai cărui şcolarhi sunt ocrotiţi de împăraţi şi de împărătesc.

Dar, desigur, potenţarea religiozităţii îl stânjeneşte încă din secolul al II-lea d.Hr. Cinicii sunt deosebit de activi, chiar virulenţi. Privilegiază conferinţele improvizate, la răspântiile străzilor, în care preconizează idei provocatoare, antisociale. Chiar Dion Chrysostomul suferă influenţa unui cinism moderat. Sub Marcus Aurelius militează pentru cinism Oenomaus de Gadara, Demonax din Cipru şi predicatorul ambulant Maximos din Tÿr, adept al moralei pragmatice şi al virtuţilor socratice. Am constatat mai sus propagarea unui pitagorism ascetic, mistic. Se menţine de asemenea Liceul peripatetician-artistotelic. Reapare scepticismul filosofic, prevalent în ideile medicilor greci. Sextus Empiricus consideră că nu putem dobândi adevărul şi că trebuie condamnat dogmatismul, fără drept de apel.

Platonismul comportă o evoluţie sinuoasă, relevantă pentru spiritualitatea vremii. Noua Academie probabilistă şi antidogmatică marchează în profunzime metodologia şi ideile marelui Tacit Ea este asumată de asemenea de ciceronizanţii Pliniu cel Tânăr şi Suetoniu. Cu toate acestea,

platonismul comportă noi inflexiuni, tributare misteriofilosofiei vremii încă în opera lui Plutarh. Acest scriitor şi gânditor elenofon nu numai că preia idei stoice, dar pledează pentru o religiozitate manifestă. Plutarh studiază isianismul, face concesii unei daimonologii stranii şi dualismului de sorginte iraniană, focalizată pe antiteza dintre Bine şi Rău. Superstiţii ciudate şi un monoteism filosofic se intersectează în operele sale. În latineşte, Apuleius profesează un platonism mistic, care prefigurează neoplatonismul. Asumă inflexiuni pitagoreice şi îndeosebi pledează pentru fuziunea dintre platonism şi isianism. Şi el militează pentru daimonologie. Secolul al III-lea include reculul puternic al epicureismului, estomparea stoicismului. Se remarcă doi filosofi. Ne referim la Cassius Longinus, născut către 220 şi executat în 273 d.Hr., pentru că susţinuse rezistenţa antiromană a Zenobiei. Opera acestui fost profesor de la Atena este slab cunoscută. În schimb, este bine cunoscută gândirea lui Plotin.

Plotin creează ultima filosofie profană a antichităţii, adică neoplatonismul, care va exercita impact şi asupra creştinismului. Plotin se născuse în Egipt, la Lycopolis, pe la 203 – 204 d.Hr. A avut ca maeştri pe platonicienii mistici Numenius din Apameea şi pe Ammonius Saccas (175 – 244 d.Hr.). A studiat la Alexandria, unde a avut drept condiscipol pe Origene. După ce urmase expediţia din Orient a lui Gordianus HI, s-a stabilit, în 244 – 245 d.Hr., la Roma, unde, timp de zece ani, a predat ca profesor, fără să scrie. A continuat apoi să predea, dar a ajuns „vioara întâia” a cercului cultural-politic al Saloninei şi al lui Gallienus. Sub presiunea Saloninei, a dictat elevilor săi cincizeci şi patru de tratate filosofice, în definitiv meditaţii şi rod al dialogului cu auditorii, cunoscute sub numele de *Enneade*. Spiritualist fervent, Plotin îşi propunea să comenteze ideile lui Platon şi să exorteze la virtute. Plotin a fost un bun profesor, un ascet vegetarian, care îşi dispreţuia trupul, un predicator fervent, însă şi un diriguitor de conştiinţe, un confesor păgân. În doctrina sa, fundamental mistică, interferează idei platoniciene, ca şi pitagoriciene, aristoteliciene, stoice.

Plotin pledează cu vigoare pentru un monoteism filosofic sau un semimonoteism, centrat pe ideea Unităţii Fiinţei infinite şi transcendente a Divinităţii, degajate de materie şi de lumea noastră, cea a aparenţelor. Sistemul neoplatonician admite trepte ierarhizate, situate sub Fiinţa supremă, astre superioare, daimoni sublunari, aflaţi deasupra zeilor politeişti. Această Fiinţă supremă ar exista în oameni, încât frecventarea templelor nu ar fi recomandabilă. Este indispensabilă o viaţă interioară ferventă şi efortul moral, înlesnit de ascetism. Viaţa cotidiană ar trebui astfel străbătută încât să se prilejuiască extazul, comuniunea între lumea sensibilă şi forma eternă, contemplarea Gândirii divine. Plotin a murit în 270 d.Hr., în Campania. Elevul său preferat, Porphyrios din Tyr (232 – 305 d.Hr.), a publicat operele maestrului, o biografie a lui Plotin, un tratat anticreştin. Alţi neoplatonicieni – ca Iamblichos din Chalkis (280 – 330 d.Hr.), matematician şi filosof, care a pledat cauza oracolelor, astrologiei, riturilor magice – dezvoltă până la exces interpretările alegorice şi teurgice. S-a ajuns la echivalarea divinităţii supreme cu Soarele ori cu o forţă superioară acestuia. Nu numai că neoplatonismul a trimis reverberaţii în gândirea a lui Marius Victorinus şi lui Augustin, în pofida andereştinismului fanatic al neoplatonicienilor, însă a înrâurit mithraismul. Sub incidenţa valorilor Imperiului târziu, neoplatonicienii căutau pretutindeni sacrul28.

Literatura, circuli, curentele stilistice

Literatura secolelor al K-lea şi al XI-lea este caracterizată de o evoluţie sinuoasă, extrem de variată, febrilă, efervescentă. Am constatat cât de bogat şi de diversificat a fost contextul cultural, ilustrat de o dezvoltare exponenţială a recitaţiilor, librăriilor, bibliotecilor şi formelor de învăţământ. *Secvenţa istorică iniţială conotează unul dintre vârfurile, dintre culmile literaturii latine*. Ne referim la epoca lui Traian, comparabilă ca valoare cu secolul Scipionilor, cel al lui Cicero, al lui August şi epoca lui Nero. O judecată total eronată, de altminteri enunţată de multă vreme, aprecia epoca lui Traian ca o perioadă slabă în

materie de literatură, marcată de opere mediocre. Totuşi încă Rudolf Hanslik atrăgea atenţia că în acest „secol al lui Traian” şi-au scris operele Tacit şi Plutarh. Într-adevăr, este absurd să se estimeze ca mediocru un segment istoric, în care şi-au alcătuit scrierile autori ca genialul Tacit, cel mai valoros prozator latin, dacă nu cumva antic, considerat de noi, în repetate rânduri, ca Homerul prozei greco-romane. Însă, în aceeaşi vreme, *actas*, şi-au redactat operele Juvenal, Dion Chrysostomul, Suetoniu, Pliniu cel Tânăr, Plutarh, însuşi împăratul Traian memorialistul şi şi-a încheiat activitatea Marţial.

Creativitatea literară a continuat să se dezvolte. Ne gândim în primul rând la literatura greacă necreştină, dominată de noua sofistică, la care nu ne vom mai referi. Trebuie totuşi adăugaţi Appian ori Appianos din Alexandria (aproximativ 100 – 170 d.Hr.), cetăţean roman şi cavaler sub Hadrian, autor al unei ample istorii romane în 24 de cărţi, încheiată în jurul anului 160. Din jumătatea conservată a acestor *Romaikai Historâai* rezultă, pe lângă interesul pentru adversari ai Romei ca samniţii, gallii, punii, macedonenii, o cronică pertinentă a războaielor civile romane (133 – 31 î.Hr.). La rândul său, Pausanias (aproximativ 115 – 180 d.Hr.) a întocmit o *Călătorie*, o periegheză, *în Grecia*, în 10 cărţi, unde furnizează preţioase informaţii privitoare la istoria, geografia şi cultura cetăţilor elenice. Totuşi autori elenofoni străluciţi se vor manifesta de asemenea sub Severi şi sub urmaşii lor. Deosebit de remarcabil este Cassius Dio Cocceianus, fiu de senator, el însuşi senator roman, consul în 229 d.Hr., alături de împăratul Severus Alexander. Provenea din Bithynia, adică dintr-o provincie elenofonă, unde se încercase odinioară o implantare latină. A scris o monumentală istorie romană, *Romaikaâhistorâai*, în optzeci de cărţi, conservată fie în formă originară, fie prin rezumate bizantine; în această operă, istoriograful glorifică dezvoltarea Romei, în optică senatorială, dar fidelă Severilor. Ea constituie pentru noi izvor fundamental pentru cunoaşterea Republicii, a Principatului şi a războaielor daco-romane. Ceva mai tânăr

decât Cassius Dio, Herodian sau Herodianos (165 – 255 d.Hr.), greco-sirian, a scris o istorie neterminată a succesorilor lui Marcus Aurelius, până în 238 d.Hr. Şi în opt cărţi, care cuprinde de asemenea digresiuni etnografice şi religioase. Activitatea istoriografică de limbă elină este ilustrată şi de atenianul Herennios Dexippos (aproximativ 210 – 275). A scris o istorie universală, *Chronikà*, în douăsprezece cărţi, până în 269 – 270 d.Hr., o istorie a diadohilor şi o narare a invaziilor barbare din 238 – 270 d.Hr., notabil de interesante, dar conservate numai fragmentar. Cum am mai observat mai sus, literatura de limbă greacă a fost bogată. Acum, în secolele al II-lea şi al M-lea d.Hr., se scriu principalele romane greceşti erotice sau umoristice. Ele înregistrează un remarcabil succes de public. Ne referim mai ales la tineri şi la publicul feminin. Numeroase scrieri creştine continuă să fie redactate în greceşte. Origene (185 – 253 d.Hr.), considerat un timp ca Socratele creştin, profesor la Alexandria, întemniţat în vremea persecuţiilor lui Decius, declarat eretic în 553 d.Hr., în cele 2000 de lucrări ale sale – exegetice, doctrinare, apologetice etc., inclusiv prima ediţie critică a Vechiului Testament – încearcă o sinteză între ideile creştine şi filosofia elenistică. Efortul lui Origene fusese precedat de scrierile lui Titus Flavius Clemens (aproximativ 150 – 215 d.Hr.).

Literatura latină parcursese o traiectorie mai ciudată, mai puţin constantă. După strălucitele performanţe din epoca lui Traian, proza latină artistică profană nu mai comportă decât un singur geniu pluriform. Ne referim desigur la Apuleius, autor de discursuri strălucite, de scrieri filosofice şi de romane valoroase (inclusiv *Metamorfozele*). Deşi istorici ca Florus şi Iustin, erudiţi ca Fronto şi mai ales Aulus Gelhus alcătuiesc opere interesante. Poezia necreştină înregistrează o artă de sorginte neoterică, încă în secolul al II-lea. Pentru ca în veacul următor ea să performeze prin poemul anonim hărăzit veghii Venerei, *Peruigilium Veneris*, şi prin scurtele poezii ale lui Pentadius. La care se adaugă erudiţie versificată. Pe de altă parte, sub Severi, Marius Maximus

Perpetuus Aurehanus, guvernator de provincii şi consul în 223, întocmeşte o vastă culegere de biografii ale împăraţilor, de la Nerva până la Elagabal, de obedienţă suetoniană, din care s-au păstrat doar fragmente, care denotă o valoare certă. *Se pregătea astfel cel de al treilea clasicism şi literatura renaşterii constantino-theodosiene*. *Eclipsa relativă a prozei păgâne este compensată de expansiunea remarcabilă a celei creştine*. Într-adevăr, părinţii Bisericii încep să scrie în latineşte. După fermecătorul dialog *Octauius* al lui Minucius Felix, alcătuieşte o operă variată, monumentală, de apologie şi de reflecţie moral-predicatoare, Tertulhan. Scrierile lui Quintus Septimius Florens Tertullianus, redactate între 197 şi 222 d.Hr., dintre care se detaşează, Apologia”, *Apologeticum*, dau seama de un talent viguros, intransigent, vehement, al unui „homme en colère”, cum a fost definit, de o polemică colorată, de patină expresionistă. În secolul al M-lea d.Hr., eforturile lui Tertulhan au fost urmate de prozatori precum Ciprian, Amobius, ori de poetul Commodianus. În timp ce literatura creştină greacă pune accentul pe dimensiumle teologice, doctrinare, pe logică, scrierile latine ale Părinthor Bisericii insistă asupra moralei şi argumentelor juridice.

Evantaiul speciilor literare a fost prin urmare destul de bogat. Arta declamatorie şi preocupările retorice îmbibă în continuare întreaga literatură, inclusiv cea creştină. Istoriografia, analistică, memorialistică, îndeosebi biografică, îşi conservă statutul privilegiat. Este utihzată pregnant epistolografia literară, exprimată îndeosebi de Pliniu cel Tânăr şi de Fronto, ca şi de autorii creştini. Sub Traian, ca subspecie a biografiei, se manifestă relatarea morţii unor personaje celebre, aşa-numiţii *exitus*. Prosperă literatura de erudiţie şi didascabcă, în proză şi în versuri. Chiar operele apologetice şi exortative ale Părinţilor Bisericii aparţin, în mare măsură, genului didactic, de erudiţie şi de îndrumare a muritorilor. Satira, care, începând de la Persius, luase locul saturei, consemnează pe cel mai talentat exponent al său, Juvenal sau Iuuenalis, maestru al indignării şi al ironiei. Tenta satirică ori parasatirică este ilustrată şi de

autorii creştini. În sfârşit, se dezvoltă o poezie lirică graţioasă, proaspătă şi pitorească. Teatrul nu este părăsit, deşi nu ni s-au păstrat operele care l-au ilustrat Dezvoltarea, evoluţia literară, a fost în sensibilă parte, pendinte de activitatea cercurilor cultural-politice, *circuli*.

Cum am reliefat în capitolele şi subcapitolele anterioare, în aceşti *circuli*, frecventaţi de oameni politici şi de litere, de profesori, chiar de clienţi de condiţie modestă, se fabrica codul socio-cultural. *Circuli* se reunesc în continuare în casele şi conacele de la ţară ale „leader”-ilor. De altfel, tocmai Tacit stăruie asupra incidenţei exercitate de *circuli* asupra vieţii sociale, cotidiene, literare a Romei (*Agr.*, 43, 1; *An.*, 3, 54, 1). În *circuli* se citeau şi dezbăteau operele literare ale membrilor lor. Cercul Helvidiilor, practic destructurat şi „laminat” sub Domiţian, încearcă să se refacă după întoarcerea din exil a Fanniei, văduva primului Helvidius şi a lui lunius Mauricus, fratele lui Arulenus Rusticus. Ei nu se mulţumesc să pledeze cauza unui stoicism intransigent, ci reclamă răzbunarea exemplară a victimelor Flavienilor şi pedepsirea exemplară a marilor delatori. Ei nu înţelegeau că vremurile se schimbaseră şi că Antoninii doreau reconcilierea civică (oare această situaţie nu prefigurează nimic din timpurile noastre?). Nu au obţinut însă nimic. Până la urmă, Pliniu cel Tânăr, care începuse prin a admira limbajul coroziv, ironia acidulată a exponenţilor acestui *circulus* (*Ep.*, 4, 22, 3 – 6), şi însuşi Tacit s-au delimitat de aceşti intransigenţi şi i-au reprobat direct, ori indirect, diminuând, bagatelizând simbolurile lor (Plin., *Ep.*, *1, 5*; 2, 13, 3; 11; Tac., *Agr.*, 42, 6). Optica acestui cerc a fost numai parţial cooptată de cercul Avidiilor, condus de Avidius Quietus şi de nepotul acestuia, Avidius Nigrinus, pretendent nefericit la acapararea Principatului. A eşuat şi acest cerc, în ciuda susţinerii lui Tacit. La polul opus, se situau nostalgicii lui Domiţian, foştii delatori, grupaţi în jurul lui Marcus Aquílius Regulus. Ei se pronunţau pentru reconciliere, preconizau stilul nou şi blamau cu severitate pe zadarnicii răzbunători. Ca şi cercul Helvidiilor, acest *circulus* dispare către 108 – 110 d.Hr. Între aceşti *circuli* vehemenţi s-au

situat cercuri minore, precum cel al Valeriilor, cârmuit de Marcus Valerius Paulinus, consul în 103 sau 104 d.Hr., şi al Antoninilor, dirijat un timp de fostul consul Arrius Antoninus, de Marcus Annius Verus, socrul lui Antoninus Pius şi bunicul lui Marcus Aurelius, de juristul Lucius Neratius Priscus. Îi susţineau Ceionii, din care se vor trage succesorul desemnat al lui Hadrian şi împăratul Lucius Verus. Dar cel mai puternic *circulus* al vremii era patronat de însuşi Pliniu cel Tânăr, secondat de numeroşi scriitori şi gestionari ai Imperiului, printre care, ca „vioara a doua" a cercului, se număra şi Tacit. În acest cerc se recomandau atât clasicismul, cât şi deschiderea spre alte opţiuni estetice. După moartea lui Pliniu, o parte dintre exponenţii acestui cerc s-au regrupat în *circulus* monitorizat de influentul cavaler Septicius Clarus, secondat de Suetoniu. Sprijinirea lui Hadrian şi suportul conferit clasicismului au interferat în activitatea acestui *circulus*. Sub Hadrian şi ceilalţi Antonini, demersul cercurilor cultural-politice pare să fi fost simţitor fragilizat, cum am semnalat în alt subcapitol, mai puţin diversificat. Însuşi împăratul Hadrian a asamblat, la curtea sa, un asemenea *circulus*, de altminteri foarte deschis opţiunilor estetice felurite. Fronto a făurit un cerc, considerabil mai coerent, care propovăduia cauza preeminenţei aticismului arhaizant şi a neoterismului. De altfel poeţii neoterici îşi aveau un adevărat cenaclu, mai mult decât un *circulus*. Sofiştii s-au divizat în mai mulţi *circuli*. Pe de altă parte, atât în greceşte, cât şi în latineşte continuă să înflorească o literatură strălucită. Este foarte posibil ca Ulpia Severina, la curtea lui Aurelian, şi ulterior Probus să fi înfiripat un *circulus* frecventat de istorici, mai târziu folosiţi ca surse de *Historia Augusta*, şi de poeţii eruditţi ai vremii. În mediile creştine din Africa proconsulară şi chiar la Roma „papilor", dar anterior la Alexandria lui Clemens şi Origene, se conturau tendinţe spre alcătuirea unor *circuli* creştini.

În definitiv, am constatat mai sus, prin excelenţă când ne-am referit la artele plastice şi la arhitectura celor două secole în cauză, însă şi la cercuri, în ce fel se profilau opţiunile estetice şi curentele stilistice. Cum am reliefat în

mai multe rânduri, secolul al II-lea debutează cu prevalenţa stăruitoare a celui de al doilea clasicism. Cu toate că, în ambele veacuri, filonul expresionist, câteodată subiacent, în alte cazuri manifest, ostentativ exprimat, nu încetează să-şi pună amprenta pe artele plastice, pe arhitectură şi chiar pe diferite opere literare. Urmaşii lui Quintilian, ca Pliniu cel Tânăr şi Suetoniu, cultivă simetria, armonia părţilor, *convenientia*, controlul raţionalizant al expresiei literare, precum şi admirarea marilor modele clasice. Aceste aspiraţii nu împiedică „vânarea” expresivităţii, sub incidenţa stilului nou, şi, fireşte, abandonarea frazei-perioadă, ori receptarea unor vocabule străine de ciceronism. Cum am remarcat în alt subcapitol, regăsim acest al doilea clasicism în verismul sever al Forului lui Traian şi în austeritatea, care se voia minuţioasă, exactă, senină a Columnei. Este limpede că Apollodor constituia un adept convins al celui de al doilea clasicism. Pe de altă parte, Traian însuşi, în scrisorile sale, se exprima clasicizant, ca şi Dion Chrysostomul, care privilegia culoarea pregnantă, dar rămânea fidel eleganţei rafinate, armonioase şi standardelor tradiţionale, când recurgea – în plin discurs compus în proză – la invocarea muzelor, a lui Apollo şi a zeiţei elocinţei. Parcă ar fi scris o epopee. Concomitent, valenţe expresioniste se desluşesc din abundenţă în satirele lui Juvenal. Este însă adevărat că, în antichitate, spre deosebire de epos, literatura satirică şi parasatirică nu a fost îndeobşte receptivă la opţiunile şi la controversele estetice. Istoriografia dispunea de asemenea de propria autonomie stilistică. Ceea ce a facilitat efortul genialului Tacit de a pune în operă o sinteză stilistică. El s-a învederat un „salustian”, *Sallustianus*, dar totodată admirator al lui Titus Livius, de la care a împrumutat diverse elemente. Spre mijlocul veacului, dobândeşte un statut privilegiat aticismul arhaizant, menţionat şi în capitolul anterior. Hadrian păruse tentat de aticismul arhaizant. Noua sofistică greacă era clasicizantă şi aticistă. De fapt, în căutarea purismului, aticiştii urcă în timp până la tiparele arhaice. Aticismul arhaizant latin este dirijat de către Fronto şi dobândeşte aderenţi mai ales printre erudiţi şi

teoreticieni. Fanatic al filologiei şi al enciclopedismului, Aulus Gellius, în „Nopţile atice”, *Noctes Atticae*, deşi cunoştea perfect literatura clasică, preferă, ca şi Fronto, lui Cicero pe Cato cel Bătrân şi admiră analiştii arhaizanţi. De asemenea admira parcă mai sensibil pe Ennius decât pe Vergiliu. Mişcarea frontoniană a dobândit o vocaţie umanistă, dar a marcat, în măsură redusă, prozatorii artişti. Apuleius rămâne fidel clasicismului în majoritatea scrierilor sale. Totuşi aticismul arhaizant îşi pune pecetea, cel puţin parţial, pe o mare parte din textul *Metamorfozelor*. Totodată, în legătură cu aticismul arhaizant, se dezvoltă cel de al doilea neoterism, practicat de poeţii păgâni, cel puţin până la mijlocul secolului al III-lea d.Hr. Scriitorii creştini adoptă de asemenea clasicismul, ilustrat plenar de Minucius Felix, dar stileme expresioniste se lasă uşor decelate în operele lui Tertullian şi ale poetului Commodianus (care recurge la metrică şi gramatică populare). Stilul nou, de factură neoasianistă, nu dispare, cel puţin în secolul al II-lea, deşi îl reprobau toţi erudiţii, de la Quintilian la Aulus Gellius. Florus se formează, tot sub Traian, ca retor partizan fervent al stilului nou şi al noii retorici. El susţinea că retorul este, în şcoala sa, un adevărat rege. Citeşte cu elevă să-i poeme prin care se formează elocinţă şi spiritul acestora (Voap., 3, 8). Strategia stilistică a epitomei istorice a lui Florus – în care unele episoade sunt concomitent discursuri de aparat şi tragedii în miniatură – aderă clar la stilul nou. Proliferează limbajul hiperbolizant, multicolor, sentenţios, până în pragul narcisismului stilistic. Epitomatorul Iustin practică de asemenea scriitura stilului nou. Bizară emerge tendinţa lui Epictet şi a adepţilor lui de a amalgama stilul nou şi exprimarea colocvială, presărată cu vulgarisme, împrumutate limbii greceşti populare din faimoasa *koine23*.

Note

1 Pentru „secolul” lui Traian şi al Antoninilor, vremurile Severilor şi împăraţilor efemeri, pentru gloria şi destabilizarea civilizaţiei greco-romane, vezi Roberto Paribeni, *Optimus Princeps*. *Saggio şulla storia e sui tempi deltimperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926 – 1927, U, p.

320; Pierre Grenade, „Le réglement successoral d'Hadrien", *Revue des Études Anciennes*, 52, 1950, pp. 258 – 277; G. Stair, *Civilisation and the Caesares*, London-New York, 1965, p. 255; Ronald Syme, *Tacito*, trad. Ital. (a ediţiei engleze mai sus citate), de Carla Marocchi Santandrea, 2 vol., Brescia, 1967 – 1971, pp. 29; 289; 329; K. Loewenstein, op. cit., p. 238; Léon Homo, *Le siècle d'or de l'Empire Romain, Les Antonins* (*96 – 192* d.Hr.), ed. Revizuită de Charles Petri, Paris, 1969, *passim*; M.K. Thorton, „Hadrian and His Reign", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, H, 2, Berlin-New-York, 1975, pp. 432 – 476; Jean-Pierre Martin, *Le siècle des Antonins*, Paris, 1977, pp. 9 – 10; 126 – 128; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 15 – 19; 433; *id.*, Îl *saeculum Traiani*, pp. 301 – 321; Mary Taliaferro Boatwright, *Hadrian and the City of Rome*, Princeton, 1987, pp. 5 – 18; Maria Pilar González-Conde, *La guerra y La Paz bajo Trajano y Adriano*, Madrid, 1991, pp. 38; 71 – 72; 106; 134 – 135; 172.

2 Pentru scurta, dar agitata şi interesanta „domnie" a lui Nerva, ca şi pentru adoptarea lui Traian, vezi R. Paribeni, op. cit., I, pp. 14; 48 – 52; 78; 80 – 84; 124; 129 – 130; 132 – 139; B. Henderson, *Five Roman Emperors*. *Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan, AD. 69 – 117*, Cambridge, 1927, pp. 176 – 177; Albino Gazetti, *Nerva*, Roma, 1950; *id.*, *Impero*, pp. 314 – 319; G. Biraghi, „H problema economico del regno di Nerva", *La Parola del Passato*, 1951, pp. 257 – 273; R. Syme, *Tacito*, pp. 13 – 16; 19 – 21; 24; 30 – 33; 49 – 55; 68; 74 – 75; 83 – 84; D, Kienast, „Nerva und der Kaisertum Trajans", *Historia*, 17, 1968, pp. 51 – 71; P. Grimal, *Civilizaţia*, p. 74; P. Petit, op. cit., pp. 153 – 155; J.-P. Martin, op. cit., pp. 10 – 11; J. Devreker, op. cit., pp. 228 – 229; 241 – 242; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 90 – 109; *id.*, „Traian şi moştenirea neroniană"; *Culegere de Studii de Civilizaţie Romană*, Bucureşti, 1979, pp. 29 – 45, în special pp. 30 – 31; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 154; M. Le Glay, *Empire*, p. 192; Y. Roman, op. cit., pp. 65 – 66. Este posibil ca Traian însuşi să fi impus 27 ianuarie ca dată a morţii lui Nerva, ca să statueze o simetrie între ziua adopţiunii şi cea a asumării întregii puteri. DC, 67, 12 include un ecou al consensului

general, prilejuit de adaptarea lui Traian, când opinează că, încă din 91 d.Hr., presagiile anunţau Principatul lui Traian. Oricum Traian străbătuse întreg Imperiul: avea mulţi simpatizanţi în aproape toate legiunile.

3 Relativ la Principatul lui Traian, vezi C. De la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877; Jérôme Carcopino, „La table hypothécaire de Veleia et son importance historique”, *Revue des Études Anciennes*, 23, 1921, pp. 287 – 303; *id.*, *Impérialisme romain*, Paris, 1934; cap. H: *Un retour à l'impérialisme de conquête*; *l'or des Daces*, pp. 73 şi urm.; *id.*, „Lusius Quietus, l'homme de Qwmyn”, *Istros. Revue Roumaine d'Archéologie et d'Histoire Anciennes*, 11, 1934, pp. 5 – 9; *id.*, *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958, cap. V: *Le bâtard d'Hadrien et l'hérédité dynastique chez les Antonins*, pp. 143 – 222; R. Paribeni, op. cit., *passim*; B.

Henderson, op. cit., *passim*; M. Rostovzev, op. cit., *passim*; Julien Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan* (*114 – 117*), Bucureşti, 1937; Franz Cumont, „Trajan kosmokrâtor”, *Revue des Études Anciennes*, 42, 1940, pp. 408 – 411; *id.*, „De Por des Daces (1924) au livre de Laure Bolin (1958). Guerre et or, or et monnaie”, *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, pp. 445 – 475; F.A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948; L. Vidman, *Fasti Ostienses*, Praga, 1957, *passim*; Rudolf Hanslik, „Ulpius”, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, supliment la X, 1965, col. 1032 – 1102; P. Gamsey, „Trajan's alimenta, some Problems”, *Historia*, 1968, pp. 367 – 381; R. Syme, *Tacito*, *passim*; K.N. Waters, „Traianus Domitiani Continuator”, *American Journal of Philology*, 90, 1969, pp. 385 – 405; H. Ursu, *Traian*, Bucureşti, 1970; Dumitru Tudor, *Figuri de împăraţi romani*, Bucureşti, 1974, pp. 5 şi urm.; P. Petit, op. cit., pp. 155 – 159; J.-P. Martin, op. cit., pp. 11 – 12; 33 – 40; E. Cizek, *Traian şi moştenirea neroniană*, pp. 20 – 45; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 151 – 436; *id.*, Îl *saeculum Traiani*, pp. 303 – 311; 316 – 321; *id.*, À-propos de la guerre parthique de Trajan”, *Latomus*, 53, 1994, pp. 376 – 385, dar şi *id.*, „Cotitura lui Traian din 112 e.n.”, *Revista de Istorie*, 36,

1982, pp. 372 – 383; Emil Condurachi „JLA Dacia romană ei suoi problem! strategici e politici”, *La Dacia Preromana e Română*. I. *Rapporti con l'Impero*. *Colloquio Italo-Romeno* (*Roma, 18 – 19 novembre 1980*), Roma, 1982, pp. 99 – 108; *id.*, *Daco-Romana antiqua*. *Études d'archéologie et d'histoire ancienne*, ed. De Zoe Petre, Bucureşti, 1988, pp. 146 – 155; M. Le Glay, op. cit., pp. 413 – 425; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 155 – 156; M. Pilar González-Conde, op. cit., pp. 12 – 13; 20 – 26; 31 – 38; 40 – 51; 55 – 57; 61 – 69; 72 – 73; 82; 93 – 94; 107 – 108; 114; 123 – 135; 147 – 148; 162 – 176; Mario Pani, *Potere e valori*, pp. 141 – 200; Marcelo Tilman Schmitt, *Die römische Aussenpolitik des 2*. *Jahrhunderts n*. *Chr*., Stuttgart, 1997, pp. 13 – 131; Y. Roman, op. cit., pp. 66 – 68. În ce priveşte Lusius Quietus, vezi şi Aurel Iordănescu, *Lusius Quietus*, Bucureşti, 1941; Leiva Petersen, „Lusius Quietus. Ein Reitergeneral Trajans aus Mauretanien”, *Das Altertum*, 14, 1968, pp. 211 – 217. Referitor la influenţa femeilor casei imperiale şi îndeosebi a Plotinei, vezi Hildegard Temporini, *Die Frauen am Hofe Trajans*. *Ein Beitrag zur Stellung der Augustare im Principat*, Berlin-New-York, 1978, pp. L-220.

4 Iată textul acestei epigrame, greu de tradus în altă limbă: „sufleţel plimbăreţ, dulcişor, oaspete şi însoţitor al trupului; vei purcede acum în alte locuri, paliduţ, rece ca piatra, goluţ, căruia îi plăcea să glumească!”, *animula uagula blandula hospes* // *comesque corporis II quae nunc abibis în loca H pallidula rigida nudula H nec ut soles dabibis iocos*! (*Hist*. *Aug*., *Hadr*., 25, 9). În ce priveşte exegeza modernă, a se vedea Hermann Dessau, „Die Vorgänge bei der Throbesteigung Hadrians”, *Kiepers Festschrift*, Berlin, 1888, pp. 89 şi urm.; *id*., „C. Iulius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. *Philosophisch-Historische Abteilung*, 3, 1934, pp. 3 – 86; B.W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, London, 1923; R. Paribeni, op. cit., II, pp. 294 – 321; L. Perret, *Essai sur la carrière d'Hadrien avant son avènement*, Paris, 1935; A. Iordănescu, op. cit., pp.

63 – 78; Bernard d'Orgeval, *L'empereur Hadrien, oeuvre législative et administrative*, Paris, 1950; S. Perowne, *Hadrian*, London, 1960; A. Garzetti, *Impero*, pp. 358; 393 – 396; 400 – 419; 678 – 679; Ronald Syme, „Hadrian, the Intellectual", *Les empereurs romains d'Espagne* (colocviu C.N.R.S.), Paris, 1965, pp. 243 – 253; *id.*, *Tacito*, pp. 78 – 79; 304 – 323; *id.*, *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, pp. 68; 163; André Piganiol, Ra politique agraire d'Hadrien", *Les empereurs romains*, pp. 135 – 146; B. D'Ors, „La signification de l'oeuvre d'Hadrien dans l'histoire du droit romain", *ibid.*, pp. 147 – 161; L. Homo, *Les Antonins*, pp. 51; 89; 109; J. Carcopino, *Passion*, pp. 171 – 187; P. Petit, op. cit., pp. 12 – 13; 41 – 46; E. Cizek.

Epoca lui Traian, pp. 427 – 433; *id.*, „L'éloge de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le complot des consulaires", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1980, pp. 276 – 284; Y. Roman, op. cit., pp. 68 – 70.

5 Pentru Antoninus Pius şi Principatul său, vezi W. Huttl, *Antoninus Pius*, 2 vol., Praga, 1933 – 1936; J. Oliver, *The Ruling Power, A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ throug the Roman Oration of Aelius Aristides*, Philadelphie, 1953; G. Giannelli – Santo Mazzarino, *Trattato di Storia Romana*, Roma, 1956, pp. 207; 212; A. Garzetti, *Impero*, pp. 461 – 469; 690 – 695; Hans-Georg Pflaum, „Tendances politiques et administratives au K-e siècle de notre ère", *Revue des Études Latines*, 42, 1964, pp. 112 – 121; P. Petit, op. cit., pp. 162 – 164; J.-P. Martin, op. cit., pp. 13 – 14; 46 – 48; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 158; Pierre Grimai, *Marc Aurèle*, Paris, 1991, pp. 95 – 161; Ramsay Marc Mullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, ed. A 2-a, London-New-York, 1992, pp. 263 – 268; Y. Roman, op. cit., pp. 70 – 73.

6 în privinţa lui Marcus Aurelius şi a Principatului gestionat de el, a se vedea H.D. Sedgwick, *Marcus Aurelius. A Biography*, Oxford, 1921; Ulrich von Williamowitz-Möllendorf, *Kaiser Marcus*, Berlin, 1931; P. Lambrechts, „L'empereur Lucius Verus. Essai de réhabilitation",

L'Antiquité Classique, 3, 1934, pp. 173 – 201; A. Cresson, *Marc Aurèle*, ed. A 2-a, Paris, 1942; Julien Guey, „La date de la pluie miraculeuse (172 après J.-C.) et la colonne Aurélienne", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 60, 1948, pp. 105 – 127; 61, 1949, pp. 93 – 118; *id.*, „Encore la pluie miraculeuse", *Revue de Philologie*, 22, 1948, pp. 16 – 62; A.S.L. Farquarson, *Marcus Aurelius, His Life and his Word*, ed. A 2-a, Oxford, 1952; *id.*, *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius*, ed. A 2-a, 2 vol., Oxford, 1968; I. Carrata-Thomes, Îl *regno di Marco Aurelio*, Torino, 1953; Charles Parain, *Marc Aurèle*, Paris, 1957; A. Garzetti, *Impero*, pp. 502 – 545; 704 – 707; A. Birley, *Marcus Aurelius*, Boston-Toronto, 1966; T.D. Barnes, „Hadrian and Lucius Verus", *Journal of Roman Studies*, 57, 1967, pp. 65 – 79; G.R. Stanton, „The Cosmopolitan Ideas of Epictetus and Marcus Aurelius", *Phronesis*, 13, 1968, pp. 183 – 195; P.A. Brunt, Marcus Aurelius in his Meditations", *Journal of Roman Studies*, 64, 1974, pp. L-20; P. Petit, op. cit., pp. 297 – 303; 308 – 314; W. Lameerie, „L'empereur Marc Aurèle", *Problèmes d'Histoire du Christianisme*, 5, Bruxelles, 1976, pp. L-54; J.-P. Martin, op. cit., pp. 14 – 15; 48 – 50; M.L. Astrita, *Avidio Cassio*, Roma, 1983; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 158 – 160; P. Grimai, *Marc Aurèle, passim*; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 244 – 249; Y. Roman, op. cit., pp. 73 – 76. În legătură cu uzurparea lui Avidius Cassius, s-a remarcat că Faustina îl detesta pe Pompeianus, cel mai influent dintre ginerii săi, şi se temea că acesta îl va înlătura pe Commodus după moartea lui Marcus Aurelius. Avidius Cassius s-ar fi prefăcut de acord cu Faustina, dar cunoştea personalitatea lui Commodus şi considera că trebuia evitat neapărat accesul acestuia la Principat. În legătură cu portretul fizic al lui Marcus Aurelius, Pierre Grimal observă că muzeul Capitoliului posedă un bust al împăratului-filosof, aflat la prima tinereţe, care figurează un adolescent cu un chip emaciat, prelung, impregnat de o anumită melancolie. Iconografia imperială idealizează înfăţişarea lui Marcus Aurelius. Pe Columna Aureliană, fizionomia împăratului este însă mai realist redată. Emerge ca mai puţin tânăr, mai puţin

senin. Ridurile de pe frunte sunt marcate şi barba (căci purta barbă!) este mai puţin armonios tăiată. Alte portrete îl reprezintă ridat şi cu un obraz care nu mai este emaciat

7 Pentru Commodus şi „domnia” sa, vezi Jean Gagé, „L'Hercule imperial et P Amazonisme de Rome à-propos des extravagances religieuses de Commode”, *Revue de l'Histoire et de Philosophie religieuse*, 1954, pp. 243 – 273; *id.*, *Les classes sociales*, pp. 203 – 206; *id.*

„L'assassinat de Commode et les sortes Herculis”, *Revue des Études Latines*, 1968, pp. 280 – 303; *id.*, *Basileia. Les Césars, les rois d'Orient et les „mages*”, Paris, 1968, pp. 238 – 245 (conţinutul astral al heraclismului commodian); A. Garzetti, *Impero*, pp. 554 – 562; Geza Alföldy, „Die Friedenschluss des Kaiser Commodus mit den Germanen”, *Historia*, 1971, pp. 84 – 109; P. Petit, op. cit., pp. 304 – 308; 312; J.-P. Martin, op. cit., pp. 15; 51 – 52; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 160 – 161; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 240 – 247; Y. Roman, op. cit., pp. 76 – 77.

8 Relativ la această funestă criză, a se vedea G.M. Bersanetti, „Su Pescenino Nigro: Nigro contra Pertinace?”, *Aegyptus*, 39, 1949, pp. 76 – 90; H.G. Pflaum, *Essai*, pp. 451 – 454 (Pertinax); H.G. Kolbe, „Die ritterliche Laufbahn des Kaisers Pertinax an Hand einer neuen Inschrift aus Brühl bei Köln”, *Akte IV. International Kongr. Für Griechisch und Latein Epigraphik*, Wien, 1964, pp. 185 – 191; Geza Alföldy, „Herkunft und Laufbahn des Clodius Albinus in der Historia Augusta”, *Historia Augusta-Colloquium*, Bonn, 1968, pp. 19 – 38; A. Birley, „The Coups d'État of the Year 193”, *Bonner Jahrbuch*, 69, 1969, pp. 247 – 280; J. Fitz, „Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193 – 197”, *Alba Regia*, 10, 1969, pp. 69 – 86; P. Petit, op. cit., pp. 325 – 328; 339; J.-P. Martin, op. cit., p. 15; *id.*, *Pouvoir et religions de l'avènement de Septime Sévère au concile de Nicée (193 – 325 ap. J.-C.)*, Paris, 1998, pp. 13 – 18; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 162; Y. Roman, op. cit., pp. 99 – 101.

9 Cu privire la Septimius Severus şi la Principatul său, vezi M. Platnauer, *The Life and Reign of the Emperor L.*

Septimius Severus, Oxford, 1918; J. Haselbröck, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Severus*, Heidelberg, 1921; Mason Hammond, „Septimius Severus, Roman Bureaucrat”, *Harvard Studies of Classical Philology*, 51, 1940, pp. 137 – 173; G.J. Murphy, *The Reign of the Emperor L. Septimius Severus from the Evidence of the Inscriptions*, Philadelphie, 1945; T.D. Barnes, „The Family and Career of Septimius Severus”, *Historia*, 16, 1967, pp. 87 – 107; A. Birley, *Septimius Severus, the African Emperor*, London, 1971; P. Petit, op. cit., pp. 325 – 330; H. Temporini, op. cit., pp. 39 – 234; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 162 – 163; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp., 236; 244; 247; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 18; 38 – 42; 47; 51; Y. Roman, op. cit., pp. 101 – 105. Jocurile seculare din 204 d.Hr. S-au desfăşurat la intervalul normal de 110 ani, adică la 220 de ani după cele organizate de August. Ele au fost celebrate cu o pompă deosebită, mai ales că de fapt coincideau cu *decennalia*, adică zece ani de Principat. S-au descoperit numeroase fragmente din *acta*, adică din procesele verbale ale ceremoniei. Jocurile seculare au avut loc între 31 mai şi 3 iunie. A fost implicată întreaga familie imperială, inclusiv cuscrul lui Septimius Severus, Plautianus, şi Pluntilla, fiica acestuia şi soţia lui Caracalla. 110 matroane romane, soţii de senatori, membre ale familiei imperiale, însă şi plebeiene, oferă banchete şi ofrande zeilor, mai ales Iunonei *Regina*, ocrotitoarea lor supremă. Întreaga Romă se concentrează în jurul familiei imperiale. În a treia zi, punctul culminant al jocurilor seculare, se formează o procesiune, *pompa*, care se îndreaptă iniţial spre Palatin. Elementul principal l-a constituit un cor de 27 de adolescenţi şi 27 de fecioare, ca pe vremea lui August Acest cor a cântat *Carmen saeculare*, compus pentru jocurile din 17 î.Hr. De către Horaţiu. Erau invocaţi Apollo şi Diana, spre a asigura fecunditatea ogoarelor şi gloria militară a Romei. Într-o etapă subsecventă, *pompa* se deplasează spre Capitoliu, unde procesiunea execută din nou cântul lui Horaţiu, în faţa templului lui Jupiter. Totodată s-au organizat numeroase spectacole sportive (*ludi*) de mai multe categorii. Ele s-au

încheiat printr-o fastuoasă „vânătoare”, *uenatio*, de fiare, urmată de o procesiune finală. S-au respectat formele cele mai arhaice ale ritualului.

10 După ştiinţa noastră, nu există nicio monografie hărăzită lui Caracalla. A se vedea totuşi A. Maricq, „La chronologie des demières années de Caracalla”, *Syria*, 34, 1957, pp. 297 – 302; A.

Calderini, *I Severi. La crisi deltimpero nel III-a secolo*, Bologna, 1959, pp. 87 – 98; G. Walser-Th. Pekary, *Die Krise des römischen Reiches*, Berlin, 1962, pp. 11 – 15; P. Petit, op. cit., pp. 330 – 331; 352 – 354; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 162 – 164; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 233; 242; 247; 249; J.-P. Martin, *Pouvoir efereligions*, pp. 29 – 55; Y. Roman, op. cit., pp. 105 – 106. În privinţa faimoasei *constitutio* Antoniniana, a se vedea Álvaro d’Ors, „Estudios sobre la Constitutio *Antoniniana*, V. Caracalla y la unificación del Impero”, *Emerita*, 24, 1956, pp. L-26; G. Giannelli – S. Mazzarino, op. cit., HI, pp. 397 – 398; Christian Sasse, *Die Constitutio Antoniniana. Eine Untersuchung über den Umflang den Bürgerrechtsverteilung auf Grund des Pap. Giessen 40*, Wiesbaden, 1958, *id.*, „Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana”, *Journal of Jur. Pap.*, 1962, pp. 109 – 149; *ibid.*, 1963, pp. 329 – 365; R. Rémondon, *La crise de l’Empire romain, de Marc Aurèle à Anastase*, ed. A 2-a, Paris, 1970, p. 274; M. Mazza, *Lotti sociali e ristaurazione autoritaria nel III secolo* d.Hr., Catania, 1970, pp. 519 – 520; William Seston, „La citoyenneté romaine”, *Rapports du XIII-e Congres International des Sciences Historiques*, Moskva, 1970, pp. L-18; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 204 – 205; Y. Roman, op. cit., pp. 118 – 120. În orice caz s-a renunţat la menţionarea tribului în starea civilă şi s-a adoptat sistemul celor trei nume de către toţi. A crescut masiv numărul Aureliilor, gentilicul împăratului, asumat de noii cetăţeni. În Egipt, înainte de edictul lui Caracalla, nu s-au constatat decât 28 de cetăţeni romani, dintre care 11 erau veterani. În Orient cetăţenii romani fuseseră încă minoritari. Chiar anumiţi evergeţi locali erau recompensaţi nu prin cetăţenie romană, ci prin onoruri municipale, scrisori ale

guvernatorilor etc. Chiar în Grecia, la Coronia, printre cei 76 de efebi, înregistraţi în 246 d.Hr., numai 22 posedau gentilicii ale unor familii care dobândiseră cetăţenia înainte de edictul lui Caracalla. Este foarte probabil că ignorarea limbii latine explică această situaţie din Orient, pentru că în Occident difuzarea cetăţeniei era mult mai semnificativă. Deşi şi în Vest existau arii rurale nemunicipalizate, unde locuitorii nu obţinuseră cetăţenia. În orice caz, la Doura-Europos, în Mesopotamia, printre soldaţii romani cunoscuţi în anii 214 – 216 d.Hr., trei sferturi erau Aurelii. Subzistau însă şi câţiva peregrini. Cu siguranţă, cum arată Yves Roman, unitatea religioasă a lumii romane, în practicarea aceloraşi culte, indiferent de complexitatea şi de eterogenitatea obârşiei lor, urma să genereze efecte pozitive, religioase, magice şi politice. Stăpânirea lumii fusese dăruită romanilor din pricina unui raport privilegiat cu zeii. Unitatea lumii romane trebuia făptuită sub privirile divinităţilor. Pe de altă parte, reiterăm observaţia că se cheltuia foarte mult pentru distracţiile împăratului şi pentru campaniile lui militare. Solda militarilor fusese mărită cu 50%. Pe de altă parte, dacă denari ai Iuliei Doamna figurează pe Isis alăptând pe Horus egiptean, cu legenda „Fericirea secolului”, *SAECVLI FELICITAS* (*R.I.C.*, IV, 577), Caracalla, declarat „iubitor al lui Serapis”, *Philoserapis*, a început construirea la Roma, pe colina Quirinal, a unui gigantic templu dedicat lui Serapis. Scări monumentale conduceau spre acest templu. Era prima oară când se ridica un sanctuar al zeilor egipteni în zona pomerială a Romei. Pentru că *Iseum Compense* (din Câmpul lui Marte) se afla în afara incintei sacre a Oraşului.

11 Pentru Macrinus, vezi H. Von Petrikowitz, „Opellius”, *Real-Encyclopädie der Cldssischen Altertumswissenchaft*, 18, 1939, col. 540 – 558; E. Fasoli, *Iulius Capitolinus* (*SHA*), *Opilius Macrinus*, Bologna, 1968; P. Beţit, op. cit., pp. 331 – 332; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 164; Y. Roman, op. cit., p. 106. Referitor la moartea Iuliei Doamna, vezi H. Temporini, op. cit., p. 233.

12 Am constatat cât de nocive fuseseră căsătoriile între

rude foarte apropiate din familiile aristocratice şi imperiale romane. Începând chiar după cel de al doilea război punic. Dar extazul mistic, impermeabil la realităţile romane, dereglarea psihică ale lui Elagabal nu se datorau şi unor căsătorii consanguine din interiorul familiei sacerdoţilor de la Emessa? Relativ la Elagabal, vezi

M. Lambertz, „Varius Avitus”, *Real-Encyclopädie*, VHI A, 1955, col. 391 – 404; T. Optendrenk, *Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal im Spiegel der Historia Augusta*, Bonn, 1968; P. Petit, op. cit., pp. 332 – 333; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 164; Y. Roman, op. cit., pp. 106 – 107; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 89 – 91 (care semnalează monede bătute de Elagabal, având legende ca „sacerdote neînvins august”, *INVICTVS SACERDOS AVG* (*ustus*) şi „supremul sacerdot august”, *SVMMVS SACERDOS AVG* (*ustus*), înregistrate de *RJ. C.*, IV, 88; 146, ca şi altele de factură ostentativ solară, ca „sacerdote al zeului Soare Elagabal”, *SACERD* (*os*) *DEI SOLIS ELAGAB* (*al*) ori „sfântului Zeu Soare Elagabal”, *SANCT* (*o*) *DE-O SOLI ELAGABAL*. *RJ. C.*, IV, 131; 143. Încât *Sol* este convertit în manifestarea limpede a zeului El Gabal, ca divinitate supremă care tinde să ia locul lui Jupiter. Inscripţii oficiale menţionează, înaintea consemnării titlului de *pontifex maximus*, calitatea lui Elagabal de „sacerdot suprem al Soarelui Neînvins”, *sacerdos amplissimus inuicţi Solis Elagabali* (*IL. S.*, 473; 475). Deşi, pe monede, apar şi legende tradiţionale, sortite legitimării Principatului lui Elagabal. A se vedea şi cercetările lui André Chastagnol privitoare la *Historia Augusta* şi la principii consemnaţi de ea. Oricum ar sta lucrurile, Elagabal are scuza vârstei sale adolescentine.

13 Historia Augusta atribuie lui Severus Alexander cele patru virtuţi cardinale, care, de la August, caracterizau un bun împărat: clemenţa, spiritul de dreptate, pietatea şi *virtus*, atât fizică, militară, cât şi morală. Hustra astfel iluziile senatorilor, care încă mai credeau zadarnic în viitorul ordinului lor. Pentru Severus Alexander, a se vedea A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère Alexandre*, Paris, 1925; W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der*

römischen Juristen, Weimar, 1952, pp. 245 – 254; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 15 – 17; P. Petit, op. cit., pp. 333 – 335; 343; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 164; Eugen Cizek, *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994, p. 53; Y Roman, op. cit., pp. 107 – 108; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 26; 83 – 84. Severus Alexander a îmbogăţit templul isiac din Câmpul lui Marte cu statui de bronz şi monumente hieroglifice. El l-a onorat şi pe Jupiter Heliopolitanus, la origine Baal ocrotitor al oraşului Heliopolis-Baalbek; Pe platoşa unei statui a lui Severus Alexander de la Camuntum, unde acest zeu avea un templu, este figurat Jupiter Heliopolitanus între doi tauri. Deasupra erau reprezentate victorii, care simbolizau aspiraţiile militare ale suveranului.

14 Pentru aceşti împăraţi şi uzurpatorii lor, vezi E. Stein „Julius", *Real-Encyclopädie*, X, 1919, col. 755 – 770; G. Bersanetti, *Studi sull'imperatore Massimino* îl *Trace*, Roma, 1940; A. Theodorides, Res XX viri consulares ex's. c. Rei publicae curândae en 238 de notre ère". *Latomus*, 6, 1947, pp. 31 – 43; G. Giannelli-S. Mazzarino, op. cit., IK, pp. 318 – 329; K. Gross, „Decius", *Real-Encyclopädie*, HI, 1957, col. 611 – 629; T. Kotula, R'insurrection des Gordiens et l'Afrique romaine", *Eos*, 51, 1959 – 1960, pp. 197 – 211; Julien Guey, „Autour des Res gestare diuini Saporis!", *Syria*, 38, 1961, pp. 261 – 274; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 17 – 24; A. Bellazza, *Massimino* îl *Trace*, Genova, 1964; J. Gagé, Les *classes sociales*, pp. 292 – 294; *id.*, „Les organisations des iuvenes en Italie et en Afrique du début du Ul-e siècle au Bellum Aquíliense, 238 apr. J.C.", *Historia*, 1970, pp. 232 – 258; J.M. York, „The Image of Philip the Arab", *Historia*, 1972, pp. 320 – 332; P. Petit, op. cit., pp. 445 – 451; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 210 – 212; E. Cizek, *Aurélien*, p. 34; *id.*, *Mentalităţi*, p. 240; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 26; 29; 51 – 52; 69; 76; 83; 85; 113 – 115.

15 Pentru Principatele şi personalităţile lui Valerian şi lui Gallienus, vezi L. Wickert, Ricinius", *Real-Encyclopädie*, XIH, 1926, col. 488 – 495; *id.*, Ricinius", *ibid.*, col. 350 – 360; Michel Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères*

au concile de Nicée, Paris, 1937, pp. 175 – 182; 207 – 211; L. De Regibus, *La monarchia militare di Gallieno*, Recca, 1939, pp. 95 – 101;

G. Matthew, „The Character of Gallienic Renaissance”, *Journal of Roman Studies*, 1943, pp. 65 – 70, Eugenio Manni, *L'impero di Gallieno, contribute alla storia del III secolo*, Roma, 1949; G. Pugliese-Carratelli, *L'e ta di Valeriana e di Gallieno, Appunti di storia romana*, Pisa, 1951; G, Lopuszański „fa date de la capture de Valérien et la chronologie des empereurs gaulois”, *Cahiers de l'Institut d'Études Polonaises en Belgique*, 9, 1951, pp. 6 – 32; E. Birleÿ, „The Equestrian Officiers of the Roman Army”, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal, 1953, pp. 133 – 171; A. Calderini, op. cit., pp. 393 – 402; 435 – 447; 591 – 593; F. De Martino, op. cit., IV, pp. 115 – 118; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 16 – 31; 44 – 49; 70 – 75; Jean Lafaurie, *7 La* chronologie des empereurs gaulois”. *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 1964, pp. 91 – 127; *id.*, „L'Empire gaulois. Apport de la numismatique”, ÀJVJ?. W, Berlin-New York, 1975, H, 2, pp. 853 – 1012; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 250; 261 – 263; 359; *id.*, „Programme d'italicité et nostalgie d'hellénisme autour de Gallien et de Salonine. Quelques problèmes de paideia impériale au ni-e siècle”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (*AN. R.W.*), Berlin-New York, 1975, K, 2, pp. 828 – 852; *The Cambridge Ancient History*. XII. *The Imperial Crisis and Ricovery* (*CA. H.*), *AD. 193 – 234*, lucrare de echipă, Cambridge, 1965, pp. 151; 168 – 169; 172 – 173; 181 – 185; 197; 211; 223 – 231; J. Fitz, *Ingenuus et Régalien*, Bruxelles, 1966; A. Alföldi, *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3 Jahrhunderts n. Chr.*, Darmstadt, 1967, pp. L-31; 52 – 54; 239 – 281; J.-P. Callu, Ea *politique monétaire des empeurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969, pp. 197 – 287; 409 – 419; 478 – 482; P. Petit, op. cit., pp. 451 – 453; 471 – 481; Michel Christol, „Les règnes de Valérien et de Gallien (253 – 268): travaux d'ênsemble, questions chronologiques”, *AN. R.W.*, Berlin-New York, 1975, H, 2, pp. 803 – 827; *id.*, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la 2-e moitié du*

III-e siècle ap. J.-C., Paris, 1986, pp. 9; 36 – 54; 105; 149; 190 – 192; 276 – 278; *id.*, „Armée et société politique dans l'Empire romain au M-e siècle ap. J.-C. (de l'époque sévérienne au début de l'époque constantinienne)", *Civiltà Classica e Cristiana*, 9, 1988, pp. 169 – 204, mai ales 185 – 204; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 212 – 217; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 59 – 80; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 139 – 140; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 47 – 52; 69 – 71; 77.

16 Pentru Claudius K, vezi Léon Homo, *De Claudio Gothico Romanorum imperatore* (*26*8 – *270*), Paris, 1903; P. Camerau, *Kaiser Claudius* II *Gothicus*, Reiheftla *Klio*, 33, 1934; J. Schwartz, „La mort de Claude H le Gothique", *Historia*, 22, 1973, pp. 358 – 362; privitor la Aurelian, vezi Th. Rohde, *Die Münzen des Kaisers Aurelianus, seiner Frau Severina und der Fürsten von Palmyra*, Miskolez, 1881; Léon Homo, *Essai sur le règne de T empereur Aurélien* (*270 – 275*), Paris, 1904; F. Groag, „Domitius", *Real-Encyclopedic*, V, 1905, col. 1347 – 1419; G. Downey, „Aurelian's Victory over Zenobia at Immae, AD. 272", *Transactions of Americans Philological Associations*, 81, 1950, pp. 57 – 68; G. Giannelli-S. Mazzarino, op. cit., HI, pp. 240; 245 – 246; 373 – 375; Clementina Gatti, „La politica monetăria di Aureliano", *La Parola del Passato*, 77, 1961, pp. 93 – 106; R.A.C. Carson, „The Reform of Aurelian", *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 7, 1965, pp, 225 – 235; E. Will, „Le sac de Palmyre", *Mélanges Piganiol*, HI, Paris, 1966, pp. 1409 – 1416; Robert-Turcan, „Le délit des monétaires rebellés contre Aurélien", *Latomus*, 28, 1969, pp. 948 – 959; G.H. Halsberghe, *Le Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 50 – 53; Mireille Corbier, „Les circonscriptions judiciaires de l'Italie de Marc Aurèle à Aurélien", *Mélanges de l'École Française de Rome et d'Athènes*, 85, 1973, pp. 609 – 690; L. Polverini, „Da Aureliano a Diocleziano", *AN. R.W.*, Berlin-New York, 1975, II, 2, pp. 1013 – 1035; G. Sotgiu, „Aureliano (1960 – 1972)", *ibid.*, pp. 1039 – 1061; Lucas Cozza, „Observazioni sulle mura aureliane a Roma", *Analecta* Romană *Instituti Daniei*, 16, 1987, pp.

25 – 52; E. Cizek, *Aurélien*; relativ la Tacitus, vezi Ernst Hohl. „Vopiscus unde die Biographie des Kaisers Tacitus”, *Klio*, 11, 1911, pp. 172 – 229; 284 – 324; M. Salomon, „Chronology of Gothic Incursions into Asia Minor in the Hl-rd Century A.D.”, *Eos*, 59, 1971, pp. 109 – 139, în special pp. 137 – 138; Eugen Cizek „Ja succession d'Aurélien et T échec de Tacite”, *Revue des Études Anciennes*, 93, 1991, pp. 109 – 122; referitor la monedele acestor împăraţi, de la Claudius H la Florianus, vezi J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 19 – 22; 48 – 93; privitor la Probus, vezi J. Vogt, *Die Alexandrinischen Münzen. Grundlegung* einer *Alexandrinischen Kaisergeschichte*, I, Stuttgart, 1924, pp. 218 – 219; G. Vitucci, *L'imperatore Probo*, Roma, 1952; R. Rémondon, „Un nouveau document concernant Probus”, *Revue de Philologie*, 28, 1954, pp. 199 – 210. Cu privire la toţi aceşti ultimi principi şi la politica lor, a se vedea M. Rostovzev, op. cit., *passim*; M. Bespier, op. cit., *passim*; J. Gagé, Les *classes sociales*, *passim*; J. Lafaurie, „Chronologie impériale de 249 à 285”, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1965, pp. 139 – 154, în special pp. 141 – 145; *id.*, *L'Empire gaulois*, pp. 905; 986 – 987; *id.*, Réformes monétaires d'Aurélien et de Dioclétien”, *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 17, 1975, pp. 73 – 131; sir Ronald Syme, *Emperors and Biography*. *Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971, *passim*; P. Petit, op. cit., pp. 453 – 457; 486 – 490; M. Christol, *Armée*, pp. 193 – 202; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 214 – 219. Cu foarte mult folos se pot consulta André Chastagnol, „Sur la chronologie des années 275 – 287”, *Mélanges de Numismatique, d'Archéologie et d'Histoire Offerts à Jean Lafaurie*, Paris, 1980, pp. 75 – 82; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 48 – 55.

17 Cu privire la prosperitatea păcii romane, *Pax romană*, până la 235 d.Hr., vezi P. De Francisci, *Arcana Imperii*, Milano, 1948, p. III, pp. 339 – 449; G. Gianelli-S. Mazzarino, op. cit., pp. 207 – 222; Mason Hammond, *The Antonine Monarchy*, Roma, 1959, *passim.*; J. Gagé, Les *classes sociales*, pp. 221 – 243; *id.*, *Programme d'italicité*, pp. 830 –

831/ Hans-Georg Pflaum, „Tendances politiques et administratives au Il-e siècle de notre ère”, *Revue des Études Latines*, 42, 1964, pp. 112 – 121; G. Haertel, „Der Beginn der allgemeinen Krise im Westen des römischen Reiches. Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Zeit Von Marc Aurel bis Septimius Severus (161 – 211)”, *Zeitschrifte für Geschichtswissenschaften*, 13, 1965, pp. 262 – 276; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 15 – 89; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 179 – 205; M. Le Glay, *Empire*, pp. 127; 201 – 202; 217 – 244; Y. Roman, op. cit., pp. 77 – 97; 109 – 158; relativ la criza din secolul al III-lea d.Hr., vezi Ernest Renan, *Marc Aurèie et la fin du monde antique*, Paris, 1882, *passim*; M. Rostovzev? op. cit., *passim*; M. Besnier, op. cit., *passim*; R. Thouvenot, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris, 1940, pp. 155 – 157; G. Gigli, *La crisi deli impero romano*, Palermo, 1947; A. Calderini, *op. Cât*” pp. 243 – 527; G, Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 27 – 132; J. Gagé, *Les classes sociales, passim*; *CAE., passim*; A. Alföldi, *Weltkrise des 3 Jahrhunderts ru Chr.*, pp. 245 – 281; R. Rémondon, *La crise, passim*; R. Syme, *Emperors, passim*; M. Christol, *Les règnes*, pp. 03 – 813; 827; *id.*, „La première crise de l'Empire romain”, *L'Histoire*, 12, 1979, pp. 24 – 31; *id.*; *Essai, passim*; X. Loriot, Res premières années de la grande crise du M-e siècle”, *ANRW*, Berlin-New York, H, 2, 1975, pp. 657 – 788; M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, pp. 214 – 227; André Chastagnol, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Jullien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284 – 363)*, Paris, ed. A 2-a, 1985, *passim*; *id., Le Sénat, passim*; Jacques Fontaine-Robert Étienne, *Histoire et archéologie de la Péninsule Ibérique antique. Chronique, III*, lucrare de echipă, Bordeaux, 1982, pp. 183 – 300; P. Reece, „The Third Century. Crisis or Change”, *The Roman West in the*

Third Century, Oxford, 1981, H, pp. 27 – 38; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 210 – 219; M. Le Glay-l. – L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 433 – 448; M. Le Glay, *Empire*, pp. 198 – 199; 245 – 325; M. Sartre, op. cit., pp. 36; 54; 309 – 458;

Karl Strobel, *Das Imperium Ronmanum im „3 Jahrhundert”*: *Modell einer historischen Krise*? *Zur Frage mentalen Strukturen breiteren Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3 Jhr n. Chr.*, Heft 75, *Historia. Einzelschriften*, Stuttgart, 1993; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 27 – 28; *id.*, „La crise de l'Empire romain au IH-e siècle J.-C.”, *Studii Clasice*, 31 – 33; 1995 – 1997 (apărut în 2000), pp. 63 – 85.

18 Pentru evoluţia şi involuţia economiei, a monedelor etc., vezi M. Besnier, op. cit., pp. 117 – 118; 198 – 200; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 46 – 49; 66; 82; J. Kolendo, „Sur la législation relative aux grands domaines impériaux de l'Afrique romaine”, *Revue des Études Anciennes*, 1963, pp. 80 – 103; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 129 – 133; 178 – 183; *CAH.*, pp. 226 – 280; J.-P. Callu, *passim*; M. Mazza, op. cit., pp. 211 – 246; 346 – 351; 644 – 649; R. Rémondon, *La crise*, p. 88; Raymond Chevallier, *Les Voies romaines*, Paris, 1972, pp. 275 – 281; André Piganiol, *Scripta varia*, Bruxelles, 1973, pp. 135 – 146; P. Petit, op. cit., pp. 222 – 235; 355 – 362; 476 – 479; J. Lafaurie, *L'Empire gaulois*, pp. 881 – 886; *id.*, „Réformes monétaires d'Aurélien et de Dioclétien”, *Revue Numismatique*, seria a 6-a – 17, 1975, pp. 73 – 131, mai ales pp. 76 – 91; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, p. 826; S. Mrożek, *Prix et rémunération dans l'Occident romain*, Gdańsk, 1975, *passim*; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 21 – 23; G. Bravo, „La funciön de los agri deserti en la economia imperial de Aureliano a Teodosio”, *Memorias de Historia Augusta*, 3, 1979, pp. 157 – 169; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 57 – 63; 88; M. Reddé, *Mare nostru m*, Paris, 1986, *passim*; Henri Deletano-Louis Jehan Roch, „Le trésor de Condes (Loir et Cher). *Antoniniani* de Gordien M à Aurélien”, *Revue Archéologique du Centre de la France*, 26, 1987, pp. 177 – 206; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 179 – 191; 213 – 214; M. Le Glay, *Empire*, pp. 127 – 139; 276 – 284; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 43 – 46; *id.*, *La crise*, pp. 80 – 81; Y. Roman, op. cit., pp. 92 – 94; 116 – 118.

19 în privinţa ierarhiilor sociale, problemelor societăţii,

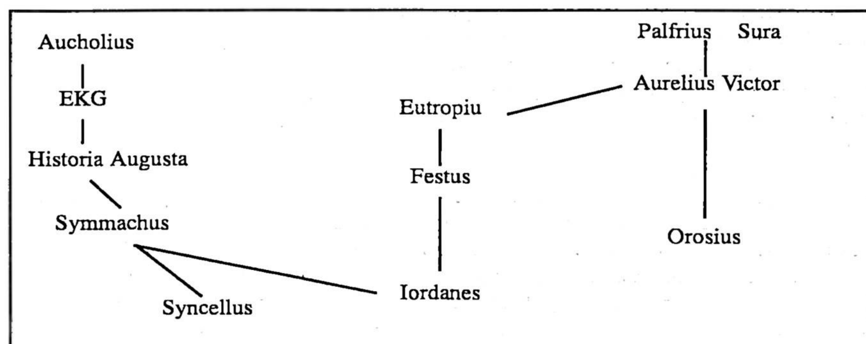
supuseschimb ărilor profunde, vezi F. Abbott-A.C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, pp. 10 – 20; M. Besnier, op. cit., pp. 117 – 119; 196 – 198; A.N. Sherwin-White, op. cit., pp. 194 – 201; H. Pflaum, *Essai*, pp. 82 – 107; 136 – 137; 180 – 181; 216 – 259; G. Bărbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1952, *passim*; A. Alföldi, *Weltkrise des 3 Jahrhunderts*, pp. 96 – 107; Gilbert-Charles Picard, *Civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959, *passim*; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 129 – 133; 178 – 212; 249; 261 – 263; 274 – 278; 282 – 286; 294 – 297; 305; Ramsay MacMullen, „The Celtic Renaissance", *Historia*, 1965, pp. 93 – 104; *CA. H.*, pp. 195 – 198; 266 – 275; JJ. Hatt, *Celtes et Gallo-Romains*, Paris, 1970, pp. 207 – 241; M. Mazza, op. cit., pp. 462 – 516; Jacques Gascou, *La politique municipale* de l'Empire *romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime Sévère*, Roma, 1972, pp. 48 – 50; 167 – 198; 226 – 230; F. Grelle, *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano. Teoria e prassi deltorganizzazione municipale*, Napoli, 1972; P. Petit, op. cit., pp. 181 – 189; 227 – 261; 306; 348 – 391; 503 – 511; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 19 – 21; Helmut Holfmann, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des* 2 *Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen, 1979, *passim*; François Jacques, *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161 – 244)*, Roma, 1984, pp. 801 – 802; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 71 – 73; M. Christol, *Armée*, pp. 179 – 186; F. Jacques-l. Scheid, op. cit., pp. 197; 292 – 295; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 143 – 157; M. Le Glay, *Empire*, pp. 174 – 194; 284 – 314; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 46 – 49; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 131 – 135; *id.*, *La Crise*, pp. 80 – 82; Y. Roman, op. cit., pp. 92 – 94; 116 – 118. Pentru demografia Imperiului în secolele ale II-lea şi al M-lea d.Hr., a se vedea André Piganiol, *L'Empire chrétien*, Paris, 1957, p. 412; A.N.M. Jones, *The Later Roman Empire (284 – 602)*, II, Oxford, 1963, p. 1040; HI, Oxford, 1964, p. 339; R. Rémondon, *La crise*, pp. 109; 252; Eugène Albertini, *L'E*

mpire romain, ed. A 4-a, Paris, 1970, p. 304; D. Weitz, *Famine and Plaque as Factors in the Collapse of the Roman Empire in the Third Century*, Ann Arbor, 1972, *passim*; P. Salmon, *Population et dépopulation dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1974, în special pp. 132 – 141; P. Petit, op. cit., pp. 491 – 492; M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 213; M. Le Glay, *Empire*, pp. 296 – 309; E. Cizek, *La crise*, p. 82.

20 Privitor la implicaţiile absolutismului imperial, vezi Jean Gagé, *Recherches sur les Jeux séculaires*, Paris, 1934, pp. 97 – 111; *id.*, Les *classes sociales*, pp. 261 – 263; 296 – 302; 326 – 327; *id. Programme d'italicité*, p. 345; G. Vitucci, op. cit., pp. 123 – 126; J. Charbonneaux, „Aiôn et Philippe l'Arabe", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 72, 1960, pp. 263 – 273; *CA. H.*, pp. 165 – 166; 193 – 195; 261 – 270; J.-P. Callu, op. cit., p. 314; R. Rémondon, *La crise*, pp. 103 – 105; P Petit, op. cit., pp. 164 – 179; 445 – 451; 501 – 510 (care reliefează că, sub Antonini, funcţionase o monarhie administrativă, principele devenind titularul unui „oficiu" public); M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, p. 827; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 18 – 19; *id.*, *Pouvoir et religions*, pp. 42 – 44; 69 – 74; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, p. 74; *id.*, *Le Sénat*, p. 212; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 164 – 165; 212 – 217; M. Le Glay, *Empire*, pp. 192 – 194; 269 – 276; E. Cizek, *Aurélien*, pp. 49 – 51; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 235 – 242; *id.*, *La crise*, pp. 75 – 77; Y. Roman, op. cit., pp. 109 – 115. Referitor la reformarea armatei, vezi E. Manni, op. cit., pp. 57 – 59; G. Vitucci, op. cit., pp. 124 – 125; J. Fitz, op. cit., pp. 69 – 71; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, pp. 820 – 826; Y. Roman, op. cit., pp. 112 – 115 (care arată că pretorienii lui Septimius Severus erau recrutaţi mai ales în Balcani. În Africa, pe *limes*, au fost instalaţi soldaţi-ţărani, *castellani*. S-au acordat substanţiale privilegii militarilor, pe când centurionii au putut uşor obţine primipilatul şi accesul la ordinul ecvestru). Cu privire la *protectores* ai lui Aurelian, vezi L. Homo, *Aurélien*, p. 206; *CA. H.*, pp. 219 – 220; M. Christol, Les *règnes de Valérien et de Gallien*, p. 827; *id.*, *Armée*, p. 194.

21 Pentru revoltele iudeilor şi reprimarea lor, a se vedea R. Paribeni, op. cit., H, pp. 196 – 198; 300; R.P. Longden, „Notes on the Parthian Campaigns of Trajan”, *Journal of Roman Studies*, 21, 1931, pp. L-32, mai ales pp. 16 – 28, J. Guey, *Essai sur la guerre parthique*, pp. 122 – 128; Mario Attilio Levi-Manlio Canavesi, *La politica estera di Roma antica*, Milano, 1942, 2 vol., p. 364; F.A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948, pp. 154; 211; C. Motta, Ra tradizione sulla rivolta ebraica al tempo di Traiano”, *Aegyptus*, 32, 1952, pp. 474 – 490; A. Fuks, „The Jewish Revolt în Egypt, A.D. 115 – 117”, *Aegyptus*, 33, 1953, pp. 131 şi urm., mai ales pp. 131 – 158; A. Garzetti, *L'Impero*, pp. 387; 676; L. Homo, *Antonins*, p. 218; Y. Yadin, *Bar Kokhba*; *the Rediscovery of the Legendary Hero of the Last Jewish Revolt against Imperial Rome*, Oxford, 1971; P. Petit, op. cit., pp. 160; 209 – 210; Jean Gagé, R'empereur romain devant Sérapis”, *Kiema*, 1, 1976, pp. 145 şi urm., în speţă p. 150; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 410 – 419; *id.*, *La guerre parthique de Trajan*, pp. 376 – 385.

22 Pentru aculturaţie şi dezvoltare în Dacia traiană, vezi, între alţii, Constantin Petulescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995. În concepţia noastră, schema relaţiilor, filiaţiilor dintre sursele literare s-ar prezenta astfel:

Aurelius Victor, tocmai pentru că îl exalta pe Aurelian mai mult ca alţi istoriografi, nici nu menţionează retragerea aureliană şi, „cramponându-se” de informaţiile lui Palfurius Sura, i-o alocă lui Gallienus. Prezenţa romană în Dacia traiană, până în 273 d.Hr., este ilustrată şi de monede cu

legenda *DACIA FELIX* (*R.I.C.*, V, 1, p. 233; p. 277), care vehicula epitetul tradiţional conferit Daciei traiane (*felix*). Au susţinut, adesea determinaţi de motivaţii politice, că populaţia a fost total retrasă din Dacia, M. Ballmann, *Statistik von Siebenbürgen*, Sibiu, 1801, pp. 30 – 44; Robert Rössler, *Romanische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1873; A. Alföldi, *Daci e Romani în Transilvania*, Budapesta, 1940, *passim*; *CA. H.*, p. 153 (cu anumite nuanţe); H. Bengston, *Grundriss der römischen Geschichte*, München, 1967, p. 383; André Du Nay, *The Early History of Roumanian Language*, Juppiter Press, 1977, pp. 121 – 178; 212 – 258. Aceste idei au fost combătute de savanţi ca Theodor Mommsen, J. Jung, Leopold von Ranke, F, Altheim. Vezi mai ales T. Tamm, *Über den Ursprung der Romanen*, Bonn, 1891; L. Homo, *Aurélien*, pp. 316 – 317; M. Besnier, op. cit., pp. 243 – 244; Paul MacKendrick, *The Dacian Stones Speak*, Chapel Hill, 1975, p. 143; G. Sotgiu, op. cit., p. 1060. Au demonstrat persistenţa populaţiei latinofone şi continuitatea ei în Dacia traiană savanţi romani ca A.D. Xenopol, *Une énigme historique: les Roumains au Moyen âge*, Paris, 1885; Philip Horovitz, „Le problème de l’évacuation de la Dacie Transdanubienne”, *Revue Historique*, 1932, pp. 82 – 90; Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1936, 1, 2, pp. 253 – 325; A. Sacerdoţeanu, *Consideraţii asupra României în Evul Mediu. Dovezile continuităţii şi drepturile Românilor asupra teritoriilor lor actuale*, Bucureşti, 1936; Constantin Daicoviciu, *La Transylvanie dans Pantiquité*, Bucureşti, 1945; Dumitru St. Marin, *Nettes über den Fortbestand des dako-romanischen Elements im Norden der Donau*, München, 1966; *Fontes Histonae Dacoromaniae*, II (*ab CCC usque ad annum M*). *Izvoarele antice ale istoriei României*, lucrare de echipă editată de către Haralamb Mihăescu, Gheorghe Ştefan, Radu Hâncu, Vladimir Iliescu, Bucureşti, 1970, pp. VI-IX; 39 – 43; 131 – 135; 214 – 219; 407 – Radu Vulpe, „Considérations historiques autour de l’évacuation de la Dacie par Aurélien”, *Dacoromania. Jahrbuch für östliché Latinität*, î, 1973, pp. 41 – 51; Dumitru Protase, *Autohtonii în*

Dacia, I. *Dacia romană*, Bucureşti, 1980, pp. 264 – 265; Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*. *Privire istoriografică*. *Istoricul problemei, dovezile continuităţii*, Bucureşti, 1980, pp. 7 – 127; Ligia Bârzu, *La continuité de la création matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, Bucureşti, 1980, pp. 48 – 102; Ion Iosif Russu, *Etnogeneza românilor*. *Fondul autohton tracô-dacic şi compohenta latino-romanică*, Bucureşti, 1981, p. 207; Iancu Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1986, pp. 198 – 211; Eugen Cizek, „Sinteza daco-romană", *Romano-Dacica I. Izvoarele antice ale istoriei României*, ed. A 2-a, Bucureşti, 1992, pp. 10 – 57. În ce priveşte analiza izvoarelor literare şi implicaţiile acestora, vezi Dumitru St Marin, „Părăsirea Daciei traiane în izvoarele literare antice. Consideraţii filologico-lingvistice pe marginea textelor", *Buletinul Institutului de Filologie Alexandru Philippide*, 10, 1943, pp. 163 – 187; Vladimir Iliescu, Rrovinciam... intermisit. Zu Eutrop., IX, 15, 1", *Revue Roumaine de Lingvistique*, 15, 1970, pp. 597 – 660; *id.*, „Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare", *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1971, pp. 425 – 442; *id.*, Nocatis extinde legionibus. Zu Jord. Rom., 217", *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 149 – 160; Eugen Cizek, Res textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources", *Latomus*, 45, 1986, pp. 147 – 159; *id.*, *Sinteza*, pp. 45 – 52; *id.*, *Aurélien*, pp. 132 – 140. Pentru buna soluţie în cazul replierii, care de fapt nu s-a operat sub Gallienus, vezi Hadrian Daicoviciu, „Gallieno e la Dacia", *Miscellanea in Onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, pp. 651 – 660. În ce priveşte colonizarea Daciei, procesul de aculturaţie etc., vezi Emilian Popescu, „Aspecte ale colonizării şi romanizării în Dacia şi Scythia în lumina unor inscripţii din muzeele bucureştene", *Studii Clasice*, 9, 1967, pp. 181 – 201; Eugen Cizek, „Sources littéraires relatives aux débuts de la romanisation de la Dacie", *Études Romanes Dédiées à Iorgu Iordan, 90*, Bucureşti, 1980, pp. 113 – 126; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 303 – 325; *id.*, *Sinteza*, pp. 28 – 45; Constantin Petolescu, op. cit., *passim*.

23 Pentru politica externă romană, vezi C. De La Berge,

op. cit., pp. 27; 38 – 39; 47 – 48; 56; 61; 71; L. Homo, *Aurélien*, pp. 42 – 49; 116 – 118; *id.*, *Les Antonins*, pp. 179 – 180; 203 – 209; 212; 215; 218; 246; 249; 336 – 337; Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, *passim*; R. Paribeni, op. cit., I, pp. 85 – 91; 210 – 211; 221 – 223; 241; 255 – 256; 263 – 278; 283; 300; 308; 313; 339; H, pp. 243; 283; 296 – 302; Alexander Schenk von Stauffenberg, *Die römische Kaisergeschichte bei Malalas-grieschischen. Text der Bücher IX-XII und Untersuchungen*, Stuttgart, 1931, pp. 44; 270; 276 – 283; R.P. Longden, op. cit., pp. 19 – 23; M. Besnier, op. cit., pp. 207 – 221; 236 – 237; J. Guey, *Essai sur la guerre parthique*, pp. 17 – 19; 22 – 30; 39 – 49; 53 – 62; 70 – 79; 108 – 126; 129 – 137; 142 – 149; 185; *id.*, Res Res gestare domnului Saporis", *Revue des Études Anàiennes*, 57, 1955, pp. 113 – 122; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, pp. 6 – 28; C. Patsch, op. cit., pp. 37 – 38; 52 – 75; 82 – 88; 94 – 95; 104 – 128; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, ed. A 2-a, Kébenhaven, 1944, *passim*; F.A. Lepper, op. cit., pp. 6 – 11; 33 – 52; 44; 47; 55 – 91; 65 – 95; 107 – 155; 162; 166 – 189; 202 – 213; J. Baradez, *Fossatum Africae. Recherches aeriennes sur l'organisation des convins sahariens à l'époque romaine*, Paris, 1949; J. Harmatta, *Studies on the History of the Sarmaţians*, Budapest, *1950*, *passim*; P. Van Gansbeke, Ra mise en état de la défense de la Gaule au milieu du Ul-e's. Apr. J.-C.", *Latomus*, 14, 1955, pp. 404 – 425; A. Garzetti, *L'Impero*, pp. 3; 321; 331 – 343; 379 – 389; 438; 502 – 528; 668; 672 – 676; 684; 693; 704 – 707; G. Walser-Th. Pekary, op. cit., pp. 27 – 39; 41 – 50; 58 – 132; A. Bodor, „Contribuţii la problema cuceririi Daciei", *Acta Musei Napocensis*, 1, 1964, pp. 137 – 162; Jean Gagé, *La montée des Sassanides et l'heure de Palmyre*, Paris, 1964; *id.*, *Les classes sociales*, *passim*; R. Hanslik, op. cit., col. 1046; 1050 – 1053; 1059 – 1065; 1071 – 1081; 1093; 1097; 1100; Nicolae Gostar, „Cetăţile dacice din Moldova şi cucerirea romană la nordul Dunării de Jos", *Apulum*, 5, 1965, pp. 137 – 149; *id.*, „Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédoine)", *Epigraphica. Travaux Dédiés au*

VII-e Congrès International *dépigraphie Grecque et Latine*, Bucureşti, 1977, pp. 79 – 98; *CA. H.*, pp. 140; 162 – 163; 172 – 173; 189 – 190; R. Syme, *Tacito*, pp. 73; 79; 83; 295 – 296; 308; 316; *id.*, *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, pp. 90;

213 – 217; E. Demougeot, *La formation*, pp. 162 – 183; 203 – 231; 316 – 447; 467 – 472; 494 – 496; 535 – 550; R. Rémondon, *La crise*, pp. 77; Michael Speidel, „The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi”, *Journal of Roman Studies*, 60, 1970, pp. 142 – 153; H. Daicoviciu, *Dacii*, pp. 34 – 36; 250; 328 – 330; 342 – 344; 347 – 354; 356 – 357; 363; R. Vulpe, *Considérations historiques*, pp. 41 – 51; *id.*, *Studia Thracologica*, pp. 147; 158; 200 – 219; 228 – 236; 239; 242; 252 – 255; 264 – 265; Radu Florescu, *Adamclisi*, Bucureşti, 1973, *passim*; *id.*, *Study and Archéologie Commentary*, la I. Miclea, *The Column*, Cluj, 1971; *id.*, „La route de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101 – 102”, *Istro-Pontica*. *Muzeul Tulcean la a 5-a Aniversare*, Tulcea, 2000, pp. 175 – 200; Maria Alexandrescu-Vianu, „Le relief de la stèle du captor Decebali”, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 13, 1974, pp. 595 – 598; P. MacKendrick, op. cit., pp. 71 – 73; 76; 80; 86; 88 – 90; P. Petit, op. cit., pp. 195 – 215; 308 – 314; 328; 391 – 396; 420 – 422; 457 – 471; 491 – 495; M. Christol, *Les règnes de Valérien et de Gallien*, pp. 810 – 813; 822 – 824; 827; G. Sotgiu, op. cit., 1059 – 1060; R.A. Carson „Antoniniani of Zenobia”, *Numismatica e Antichità Classiche*, 7, 1978, pp. 221 – 228; Jean Lafaurie, „À-propos d'un Antoninianus de Zénobie”, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 34, 1979, pp. 471 – 474; Eugen Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 255 – 308; 365 – 423; *id.*, *Sinteza*, pp. 10 – 18; *id.*, *La guerre portique*, pp. 376 – 385; *id.*, *Aurélien*, pp. 30 – 33; 63; 71 – 73; 76 – 80; 94 – 98; 193 – 195; *id.*, *La crise*, pp. 69 – 73; A. Chastagnol, *L'évol*ution *politique*, pp. 43 – 88; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 166 – 177; 208 – 210; M. Le Glay-l. L. Voisin-Y. Le Bohec, op. cit., pp. 437 – 438; M. Le Glay, *Empire*, pp. 202 – 204; 206 – 211; 227 – 243; 253 – 259; 260 – 266; P. Grimai, *Marc Aurèle*, pp. 124 – 125; 163 – 239; Y. Roman, op. cit., pp. 58 – 64.

24 A se vedea, pentru mentalităţi, noi solidarităţi de asemenea supuse subminării, pentru *curiositas* şi noua atitudine faţă de străin, de Barbar, Serge Lancel, „Curiositas et préoccupations spirituelles chez Apulée”, *Revue de l'Histoire des Religions*, 160, 1961, pp. 25 – 46 (anterior A. Labhardt, „Curiositas. Notes sur l'histoire d'un mot et d'une notion”, *Museum Helveticum*, 17, 1960, pp. 206 – 224); P. Petit, op. cit., pp. 511 – 513; Eugen Cizek „L'image de l'autre et les mentalités romaines du I-er au FV-e siècle de notre ère”, *Latomus*, 48, 1989, pp. 360 – 371; *id.*, *Aurélien*, pp. 33; 54 – 55; *id.*, *Mentalităţi*, p. 40; *id.*, *La crise*, pp. 84 – 85; M. Le Glay, *Empire*, pp. 171 – 173; Y. Roman, op. cit., pp. 91; 115; în ce priveşte microunităţile sociale şi transformările lor, vezi M. Besnier, op. cit., pp. 119 – 122; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 308 – 313; 331; Ramsay MacMullen, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire Romain* (*150 avant J.-C., 284 après J.-C.*), trad. Fr. De A. Tachet, Paris, 1986, pp. 72 – 83.

25 Pentru cultele religioase necreştine, vezi A. Bouché-Leclercq, L'astrologie dans le monde romain”, *Revue Historique*, 65, 1897, pp. 241 – 299; Franz Cumont, *Monuments relatifs aux mystères de Mithra*, 2 vol., Bruxelles, 1895 – 1899; *id.*, *Les mystères de Mithra*, ed. A 3-a, Bruxelles, 1913; *id.*, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. A 4-a, Paris, 1929, pp. 35 – 41; 77 – 80; 138 – 149 etc.; Lilly Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown, Mass., 1931, pp. 181 – 233; N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna, 1939, *passim*; H.C. Pulch, *Le manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949; Jean Beaujeu, *La religion romaine d l'apogée de l'Empire*, Paris, 1955, 1, pp. 71 – 76; 317 – 320; 431 – 437; R. Étienne, *Le culte impérial*, pp. 100 – 107; 366 şi urm.; 504; K. Latte, op. cit., pp. 294 – 359; J. Vermaseren, *Études préliminaires aux religions orientales*, Leiden, 1961; A. Abel-l. Vermaseren şi colaboratorii, *Religions de salut*, Bruxelles, 1962, *passim*; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 198 – 207; 305 – 318; 330 – 333; *id.*, *Basileia*, pp. 125 – 265; 319 – 355; A. Festugière, *Hermétisme et mystique païenne*, Paris, *1961*,

passim; A. Benoat-M. Simon, op. cit., pp. 146 – 151;

272 – 288; Robert Turcan, „Littérature astrologique et astrologie littéraire dans l'Antiquité classique", *Latomus*, 27, 1968, pp. 392 – 405; *id.*, *Mithra*, pp. 3 – 4; 24 – 91; *id.*, *Les cultes orientaux*, pp. 18 – 241; 263 – 324; J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, *passim*; L. Vidman, *Isis und Serapis bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1970, *passim*; R.E. Witt, *Isis in the Graeco-Roman World*, London-Southampton, *1911*, *passim*; M. Le Glay, *La religions*, pp. 7 – 9; 69 – 94; *id.*, *Empire*, pp. 314 – 316; R. MacMullen, „Social History în Astrology", *Ancient Society*, 2, 1971, pp. 105 – 116; *id.*, *Le paganisme*, pp. 107 – 124; 167 – 170; 201; P. Petit, op. cit., pp. 263 – 271; 512 – 516; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 117 – 123; *id.*, *Aurélien*, pp. 56 – 57; 186 – 190; *id.*, *Ist. Lit. Lat.*, pp. 402 – 404; 688 – 689; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 235 – 237; *id.*, *La crise*, p. 83; J.-P. Martin, *Antonins*, pp. 23 – 25; *id.*, *Pouvoir et religions*, pp. 9 – 17; 45 – 69; 79 – 100; M. Malaise, Ra piété personnelle dans la religion isiaque", *Homo Religiosus*, Louvain-la-Neuve, 5, 1980, pp. 83 – 116; L. Foucher, „Le culte de Bacchus sous l'Empire romain", *AH. R.W.*, II, 17, 2, Berlin-New York, 1981, pp. 684 – 702; R. Merkelbach, *Mithras*, Königstein, 1984, *passim*; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 78 – 79; M.-L. Freyburger-G. Freyburger-l. – C. Tautil, op. cit., *passim*; A. Alföldi, *Die Krise*, pp. 53 – 102; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 217 – 218; D. Ulsaney, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1991, *passim*; M. Sartre, op. cit., pp. 459 – 500; P. Grimai, *Marc Aurèie*, pp. 118 – 120; 341 – 369; Y. Roman, op. cit., pp. 94 – 97; Y. Lehmann şi colaboratorii, op. cit., pp. 223 – 344.

26 Relativ la dezvoltarea creştinismului în secolele al II-lea şi al III-lea d.Hr., vezi C. De La

Berge, op. cit., pp. 204 – 213; L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église*, ed. A 3-a, Paris, 1923, *passim*; R. Paribeni, op. cit., H, pp. 210 – 216; A. Festugière-ţi. Fabre, *Le monde gréco-romain au temps de Notre Seigneur*, 2 vol., Paris, 1935, *passim*; P. De Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, reeditată de G. Bardy, Paris, 1947, pp. 163

– 323; H. Grégoire, *La persécution dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1951, *passim*; W.H.C. Freud, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford, 1965; *id.*, *The rise of Christianity*, London, 1984; Marta Sordi, Îl *cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965, pp. 85 – 91; 131 – 145; 151 – 331; 425 – 436; *CAB.*, pp. 202 – 229; Jean Daniélou, *Origène*, Paris, 1948; *id.*, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, 2 vol., Tournai, 1958 – 1961; J. Daniélou-Henri-Irénee Marrou, op. cit., pp. 112 – 257; 400; A. Benoat-M. Simon, op. cit., pp. 33 – 37; 44 – 46; 130 – 143; 173 – 189; Michel Meslin, *Le Christianisme dans l'Empire romain*, Paris, 1970, P. Petit, op. cit., pp. 271 – 277; 377 – 384; 516 – 584; Henri-Irénée

Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive*? *III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977, pp. 60 – 72; 85 – 90; 112 – 117; F. Decret, Res conséquences sur le christianisme en Perse et l'affrontement des empires romain et sassanide. De Shapur I-er à Yazdgard!", *Recherches augustiniennes*, 16, 1979, pp. 91 – 152; W. Eck, „Christen im höheren Reichsdienst im 2. Und 3. Jahrhundert", *Chiron*, 9, 1979, pp. 449 – 464; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 123 – 124; *id.*, *Ist. Lit. Lat.*, pp. 689 – 691; *id.*, *Aurélien*, pp. 57 – 59; *id.*, *La crise*, pp. 82 – 83; Peter Brown, *Genèse de l'Antiquité tardive*, trad. fr., Paris, 1983; *id.*, *Le culte des saints. Son essor et sa fon*ction *dans l'antiquité tardive*, trad. fr., 1984 şi alte lucrări, *passim*; A. Chastagnol, *L'évolution politique*, pp. 75 – 77; – M. Christol-D. Nony, op. cit., p. 218; M. Le Glay, *Empire*, pp. 211 – 216; 316 – 325; M. Le Glay-l. – L. Voisin-Y Le Bohec, op. cit., pp. 439 – 440; E. Trocmé, *L'enfance du christianisme*, Paris, 1997, pp. 181; 193; 202 – 281; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 12 – 14; 101 – 117; Y. Lehmann şi colaboratorii, op. cit., pp. 549 – 575.

27 Pentru *Columna Traiana*, vezi Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssaüle*, 4 vol., Berlin, 1896 – 1900; Teohari Antonescu, *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic şi artistic*, Iaşi, I, 1910; Constantin Daicoviciu-Hadrian Daicoviciu, *Columna lui*

Traian, ed. A 2-a, Bucureşti, 1968; R. Florescu, *Study*, *passim*; Alain Malissard, *Étude filmique de la Colonne*

Trajane. L'écriture de l'histoire et de l'épopée latine dans les rapports avec le langage filmique. Tours, 1974; dar se poate consulta şi C. De la Berge, op. cit., pp. 53; 58; Eugen Petersen, *Trajans dakische Kriege, nach den Reliefs der Trajanssaüle erzähit,* Leipzig, 1899 – 1903, 1, pp. 17; 34 – 52; 213; II, p. 123; R. Paribeni, op. cit., I, pp. 240 – 245; 256; 300 – 306; 308; V. Christescu, *op. Cât* „pp. 14 – 19; 28 – 30; C. Patsch, op. cit., pp. 37 – 38; 54 – 55; 62 – 75; 82 – 84; 111; 117; 135; A. Garzetti, *L Impero*, pp. 24 – 28; Grigore Florescu, „Problema castrelor romane de la Mălăieşti, Drajna de Sus şi Pietroasa". *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960, pp. 225 – 232; R. Hanslik-W.H. Gross, „M. Ulpius Traianus", *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft,* Supliment la X, Suttgart, 1965, col. 1063 – 1065; 1078; Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, pp. 344 – 363; P. Petit, op. cit., pp. 289 – 290; R. Vulpe, *Studia Thracologia*, pp. 200 – 205; 234 – 265; anterior *id.*, „Prigioinieri romano suppliziati da donne daciche sul rilievo della Colonna Traiana", *Rivista Storica di Antichità,* 3, 1973, pp. 109 – 125; P. MacKendrick, op. cit., pp. 76; 80 – 86; 90; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 258 – 301; 339 – 341; L. Duret-l. – P. Néraudau, op. cit., pp. 118 – 149; 299 – 302; 382. Cu privire la *Columna Aureliana*, vezi L. Duret-l. – P. Néraudau, op. cit., pp. 301; 332 – 333; 400; P. Grimal, *Marc Aurèle*, p. 209. Privitor la urbanismul lui Hadrian, a se vedea, în ultimă instanţă, M.T. Boatwright, op. cit., *passim*. Relativ la dezvoltarea artelor plastice, muzicii şi arhitecturii în general, în secolele al II-lea şi al M-lea d.Hr., vezi L. Homo, *Essai*, pp. 150 – 159; 210 – 306; R. Paribeni, op. cit., II, pp. 249 – 250; J.M.C. Toynbee, *The Hadrianic School. A Chapiter of the History of Greek Art,* Cambridge, 1934; M. Besnier, op. cit., pp. 252 – 255; *CAH.*, p. 300; R. Bianchi-Bandinelli, *Rome. Le centre du pouvoir,* Paris, 1969, pp. 229 – 250; 267 – 274; 335 – 337; R. Florescu, *Adamclisi, passim*; P. Petit, op. cit., pp. 288 – 293; 384 – 389; 482; 483; 493; P. MacKendrick, op. cit., p. 74; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 447 – 454; *id.*, Îl *saeculum*, pp. 310 – 312; *iel, îşi. Lit. Lat.*, pp. 404 – 405; 691 – 692; *id.*, *Aurélien*, pp. 98 –

102; 160 – 161; L. Duret-l. – P. Néraudau, op. cit., pp. 100; 118 – 126; 148 – 149; 154 – 160; 188 – 198; 226 – 230; 258 – 274; 297 – 300; M. Le Glay, *Empire*, pp. 157 – 159; 161 – 164; Gilbert-Charles Picard, „L'idéologie de la guerre et ses monuments dans l'Empire romain", *Revue Archéologique*, 1992, pp. 111 – 141, mai ales pp. 133 – 140; P. Grimai, *Marc Aurèle*, pp. 30 – 35; 205; M.T. Schmitt, op. cit., pp. 33 – 41; Y. Roman, op. cit., pp. 165 – 168; 170 – 171. Observăm că Septimius Severus a mărit termele şi teatrul lui Domiţian, că a ridicat la extremitatea sud-estică a colinei Palatinului, unde ajunge *uia Appia*, aşa-numitul Septizonium, monument straniu, hărăzit exaltării forţelor cereşti şi zodiacale, şapte la număr. Acest edificiu comporta o magnifică faţadă pe trei etaje, împodobită de coloane şi de trei exedre ornate de fântâni. Arhitectura acestei clădiri interfera măreţia imperială şi arta „teatrală" microasiatică. Decoraţia releva o tentă barocă pregnantă. În afară de grandiosul arc de triumf din Forul republican, Septimius Severus a construit un arc de mici dimensiuni, alături de *Forum Boarium*, şi un altul în Libia natală, la Lepcis Magna. Zidul unui teatru, ridicat la Sabratha tripolitană, aminteşte de faţada acelui Septizonium (distrus abia în secolul al XVI-lea). La Lepcis au luat fiinţă nu numai un arc de triumf tetrapil, ci şi un nou for, o bazilică, terme cu bolţi stupefiante şi un templu al ginţii Septimia. La Roma, lângă arcul din *Forum Boarium*, s-a conservat un somptuos panou, care îi figurează sacrificând pe împărăteasă şi pe Caracalla.

28 Referitor la educaţie, cultură, sofistică, filosofic, vezi H. Von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa*, Berlin, 1898; M. Rostovzev, op. cit., p. 493; A. Calderini, op. cit., pp. 398 – 402; 435 – 447; J. Babeion, *Impératrices syriennes*, Paris, 1957, *passim*; J. Doresse, Les *livres secrets des gnostiques d'Égypte*, 2 vol., Paris, 1958 – 1959; S. Huştin, *Les gnostiques*, Paris, 1959;

Emile Bréhier, *La philosophie de Plotin*, ed. A 2-a, Paris, 1961; J. Vogt, *The Decline of Rome, the Metamorphosis of Ancient Civilisation*, London, 1967, pp. 28 – 31; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 570 – 605; G.W. Bowersock, *Greek Sophists*

in the Roman Empire, Oxford, 1969; J. Moreau, *Plotin ou la gloire de la philosophie antique*, Paris, 1970; C.P. Jones, *Plutarch and Rome*, Oxford, 1971, *passim*; J.P. Hodot, *Plotin ou la simplicité du regard*, ed. A 3-a, Paris, 1973; P. Petit, op. cit., pp. 280 – 284; 371 – 376; 511 – 513; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, pp. 435 – 439; *id.*, *Îl saeculum Traiani*, pp. 312 – 313; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 404 – 406; 691 – 693; *id.*, *Aurélien*, p. 60; M. Le Glay, *Empire*, pp. 165 – 169; 311 – 313; P. Grimai, *Marc Aurèie*, pp. 128 – 161; H.-I. Marrou, *Istoria educaţiei*, U, pp. 98 – 107; 114 – 129; Y. Roman, op. cit., pp. 169 – 171. Pentru omogenizarea educaţiei şi a idealului existenţial, vezi şi J. Le Gall-M. Le Glay, op. cit., pp. 257 – 258.

29 în legătură cu literaturile acestor două veacuri, cercuri cultural-politice şi opţiuni stilistico-estetice, vezi C. De La Berge, op. cit., pp. 221 – 236; 267 – 273; 383 – 286; R. Paribeni, op. cit., D, pp. 97 – 98; 264 – 274; Anne-Marie Guillemin, *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris, 1929, pp. 23; 83 – 110; 150 – 152; 268 – 273; G. Bărbieri, „Mario Massimo”, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 32, 1954, pp. 36 – 66; 262 – 276; A. Garzetti, *L'Impero*, p. 373; Ladislav Vidman, *Étude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praga, 1960; Fergus Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964; sir R. Syme, *Tacito*, pp. 59; 121 – 126; 875 – 876; R. Hanslik, op. cit., col. 1102; A.N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, 1966; H. Bardon, pp. 342 – 368; Geza Alföldy, „Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian”, *Hermes*, 99, 1971, pp. 429 – 449; Brian Reardon, *Courants littéraires grecs des II-e et III-e siècles après J.-C.*, Paris, 1971, pp. 12 – 308; 334 – 340; 354 – 362; Jean-Marie André, Res Ludi Scăenici et la politique des spectacles au début de l ere antonine”, *Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Budé* (*Rome, 13 – 18 avril 1973*), 2 vol., Paris, 1973, 1, pp. 468 – 479; A.D. Leeman, op. cit., pp. 391 – 501; P. Petit, op. cit., pp. 279; 372 – 373; 511513; Eugen Cizek, *Tacit*, Bucureşti, 1974, pp. 135 – 174; *id.*, *Epoca lui Traian*, pp. 439 – 447; 450 – 462; *id.*, „La littérature et les cercles culturels et politiques à l'époque de

Trajan", *ANR. W.*, II, 33, 1, pp. 3 – 35; *id.*, Îl *saeculum Traiani*, pp. 313 – 316; *id.*, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 129 – 151; 406 – 411; 694 – 695; *id.*, *Histoire et historiens*, pp. 217 – 285; Jean Gérard, *Juvénal et la réalité contemporaine*, Paris, 1976, pp. 86 – 205; J.-P. Martin, pp. 28 – 29; P. Grimai, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 249 – 250; 255 – 262; H. Temporini, op. cit., pp. 134 – 142; H. Matei, op. cit., pp. 33; 69; 101 – 147; 217 – 218; 228; Florence Dupont, *Le théâtre latin*, Paris, 1988, pp. 35 – 41; Graham Anderson, „The Pepaideumenos în Action: Sophists and their Outlook in the Early Empire", *AJN. R.W.*, H, 33, 1, pp. 80 – 208; Ewen L. Bowie, „Greek Sophists and Greek Poetry in the Second Sophistic", *ibid.*, pp. 209 – 258; Peter Steinmetz, „Lyrische Dichtung im 2. Jahrhundert n. Chr.", *ibid.*, pp. 259 – 302; Étienne Aubrion, „La Correspondance de Pline le Jeune: Problèmes et orientation actuelles de la recherche", *ibid.*, pp. 304 – 374; Paolo Soverini, „Impero e imperatori nell'opera di Plinio îl Giovane: Aspetti e problemi del rapporta con Domiziano e Traiano", *ibid.*, pp. 515 – 554; René Marache „Juvénal-peintre de la société de son temps", *ibid.*, pp. 592 – 639; M. Le Glay, *Empire*, pp. 170 – 171; 311; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 106; 109 – 112 (pentru literatura creştină).

xtţ Dominatul şi „căderea" imperiului în. Roman OCCIDENTAL (284 – 529 d.Hr.)

O nouă stare de lucruri încă din secolul al M-lea d.Hr. Şi mai ales din timpul Principatului lui Aurelian s-a pregătit tranziţia spre o „nouă stare de lucruri", *nouus status rerum*. Această mutaţie profundă s-a declanşat în timpul domniei lui Diocleţian şi s-a desăvârşit sub urmaşii lui, prin excelenţă sub Constantin şi Constanţiu. *Dominatul a luat locul Principatului* şi s-a pus în operă Imperiul târziu, calificat cândva de savanţii francezi ca „le Bas-Empire". Desigur, ruptura dintre Principat şi Dominat nu a fost totală. Dominatul a conservat ambiguităţi ale sistemului politic augustele. Iar Diocleţian s-a înscris într-o continuitate a nenumăratelor reforme operate de principii illyro-romani. Fără îndoială însă că discontinuitatea a prevalat faţă de

continuitate.

Noul *status rerum* a afectat toate domeniile vieţii şi gândirii cetăţenilor romani. Au suferit modificări radicale nu numai structura politică, ordinea statală ori mentalul Imperiului, climatul, discursul şi structura mentalităţilor, ci şi economia, viaţa socială şi cea cotidiană. Creştinismul a sfârşit prin a deveni principală, aproape unica religie a Imperiului. Totodată s-au dezvoltat masiv învăţământul, cultura, literatura, în cadrul renaşterii constantino-theodosiene. *În special a fost impus, în economie, în viaţa socială, în existenţa romanilor, un dirigism statal excesiv*. S-a urmărit jugularea forţelor centrifugale din Imperiu şi fixarea masei de contribuabili, de plătitori de impozite. Ca o cauză şi concomitent efect al acestui dirigism *s-a propagat în profunzime birocraţia*. Dirigismul avea nevoie de birocraţie, iar birocraţia genera necontenit dirigism. Totodată birocraţia a prilejuit un funcţionarism pletoric. Atunci şi acum funcţionarismul stimula birocraţia, iar birocraţia impulsiona funcţionarismul. În ultimă instanţă, ambele au pricinuit corupţie şi dezordine. Totdeauna aspiraţia exagerată spre ordine, spre control riguros, dă naştere de fapt la dezordine. Toate măsurile adoptate în vederea salvgardării – chiar regenerării Imperiului, au dat roade utile numai preţ de un secol sau de o perioadă oarecum mai lungă. Ele s-au convertit în paleative şi s-au transformat din fenomene cu efect pozitiv, benefic, în factori destabilizatori Imperiul a fost sacralizat, *convertit în organizare totalitară a puterii*, care a luat locul autoritarismului utilizat sub Principat. Restaurarea autorităţii statului a sfârşit prin a conduce în disoluţia lui. De fapt nu au putut fi jugulate sau măcar diminuate nici luptele pentru puterea imperială şi nici invaziile barbare.

S-a încercat integrarea masivă a Barbarilor în Imperiu, la toate nivele, inclusiv la cel al posturilor de comandă. Pe termen lung a eşuat şi strategia integrării Barbarilor, chiar dacă li s-au inculcat religia şi parametri ai vieţii politice şi ai civilizaţiei greco-romane. După 375 d.Hr. Se manifestă cu pregnanţă o recrudescenţă a incursiunilor şi invaziilor

barbare, care au destabilizat în adâncime Imperiul. Până la urmă Imperiul a fost salvat în Orient pentru încă o mie de ani. Pe de altă parte, cel puţin în secolul al IV-lea, s-a obţinut redresarea, chiar expansiunea forţelor civilizatorii ale Imperiului şi înflorirea spectaculoasă a culturii. Ideea de romanitate, de univers politic şi mental unitar, guvernat de *homo Romanus*, a subsistât şi nu şi-a pierdut cu totul capacitatea de a trimite noi reverberaţii. Chiar după divizarea în practică din 364 d.Hr. A Imperiului între două jumătăţi, guvernate de împăraţi diferiţi, unul în vest, celălalt în est, s-a încercat de mai multe ori reunificarea, pusă de altfel în practică pentru câteva săptămâni sau luni, în 378, în 394, chiar în 425. Iar dispariţia imperiului occidental, în 480 d.Hr., a fost apreciată de unii contemporani ai evenimentului ca înfăptuirea definitivă a reunificării statului roman. Au supravieţuit, cum reliefa André Chastagnol, ideea de Roma, percepţia unei civilizaţii unice, de la Atlantic la Eufrat, de la Rin la deşertul saharian, contrapusă anumitor Barbari, care trebuiau într-un fel încorporaţi ei. Incontestabil, noul *status rerum* nu a putut de fapt salvgarda Imperiul în jumătatea sa vestică. De altminteri, în secolul al V-lea d.Hr., viaţa urbană, municipală, a fost grav avariată, până la anihilare, în orice caz supusă unei degringolade manifeste. Oricum Dominatul a „propulsat” o ruptură, a făurit, cum au scos în evidenţă André Chastagnol şi Marcel Le Glay, între mulţi alţii, o „lume nouă” 1.

Diocleţian şi tetrarhia

Gaius Valerius Diodes se născuse probabil la 22 decembrie 245, într-o familie de condiţie foarte modestă din Dalmaţia. Este de asemenea probabil că el îşi începuse cariera militară ca simplu soldat, pentru a ajunge comandant al unui corp special de gardă imperială (un fel de serviciu de pază şi protecţie), fiind „şef al domesticilor”, *domesticos regens*. La Nicomedia, unde se afla statul major imperial, el l-a omorât pe Aper, prefectul pretorienilor, la rândul lui ucigaş al principelui Numerianus şi, la 20 noiembrie 284, cum atestă un papir (T.C. Skeat, *Two Papyri from Panopolis*, London, 1964), a fost proclamat *Augustus* de către militari, sub

numele de *Gaius Valerius Aurelius Diodetianus*. Situaţia Imperiului era din nou dificilă, însă Diocleţian, noul împărat, a ştiut s-o redreseze şi să lichideze focarele destabilizării statului.

În Occident, mai ales în Gallii, existenţa normală a cetăţenilor era perturbată de tâlhăriile bagauzilor, mai activi ca oricând şi decişi să conteste atât ordinea socială, cât şi puterea romană. Iar împăratul Carinus se afla angajat într-un conflict militar, care avea loc în Orient. Cete germanice treceau Rinul şi Dunărea, invadând Imperiul, pe când beduinii din deşertul Siriei întreprindeau razii primejdioase. Diocleţian, în vederea jugulării incursiunilor şi răscoalelor de la graniţele şi chiar din interiorul Imperiului, a recurs la serviciile unui general pannonian, *Marcus Aurelius Valerius Maximianus*, născut într-o familie de ţărani săraci din Pannonia, în apropiere de Sirmium, şi care, după ce începuse şi el viaţa militară ca simplu soldat, urcase treptele ierarhiei militare sub Aurelian şi Probus. Comanda flotei romane din Marea Manecii şi supravegherea ţărmurilor provinciilor din zona respectivă reveneau unui alt militar, celto-roman de origine, Marcus Aurelius Musaeus Valerius Cărăusius, care, foarte repede, a controlat Britannia şi nord-estul Galliilor, cu pretenţii secesioniste destul de clare. Maximian a trecut repede la lichidarea diverselor mişcări şi incursiuni străine primejdioase, ca supraveghetor al graniţelor occidentale ale Imperiului. De altfel, în martie – aprilie 285 sau în noiembrie din acelaşi an, Diocleţian i-a încredinţat practic guvernarea întregului Occident roman şi titlul de *Caesar*. Totodată, în primăvara sau vara anului 285 d.Hr., Diocleţian însuşi l-a zdrobit şi lichidat pe Carinus în bătălia de la Margus. Însă în august ori în septembrie 286, Maximian a fost ridicat la rangul de co-împărat autentic, de august, *Augustus*, investit cu *imperium*, putere tribuniciană şi pontificat maxim. În Panegiricul său, Mamertinus arată că Diocleţian păstra o anumită preeminenţă, întrucât asuma epitetul de jupiterian”, *Iouius*, în timp ce Maximian îl adopta pe cel de „herculean”, *Herculius*. Adresându-se lui Maximian, panegiristul îi reliefează că toate bunurile cerului

şi pământului provin de la Jupiter, stăpânul cerului, în vreme ce Hercule a fost pacificatorul pământului. Diocleţian va lua cele mai nobile iniţiative, iar Maximian le va pune în practică (Mamertin., *Panegirice latine*, 2, 11, 6). De fapt, gestiunea Occidentului, mai cu seamă a frontierelor lui, era oficial conferită lui Maximian. Noul august al Occidentului a respins pe Rin atacurile alamanilor, burgunzilor, francilor şi herulilor şi a reprimat mişcarea bagauzilor, între 286 şi 288. Pe de altă parte, el a consolidat *limes-ul* african. Probleme complicate le-a ridicat Cărăusius. Cu dibăcie, acesta a dobândit sprijinul provincialilor şi a declanşat oficial în 287 d.Hr. O uzurpare a puterii imperiale. El s-a proclamat august. Diocleţian a fost constrâns să-i recunoască autoritatea, probabil în 290. În 293 sau 294 d.Hr. Cărăusius a putut fi înfrânt de Constantius Chlorus. El s-a refugiat în Britannia rămasă sub controlul său. Dar în cadrul unei lovituri de palat, un funcţionar de finanţe l-a asasinat. Acesta era Allectus, care la rândul său a preluat puterea în Britannia secesionistă, cu titlul autoacordat de august Abia în 296 d.Hr. Şi acesta a fost zdrobit la Londinium (azi Londra) de către armata lui Constantius Chlorus, debarcată în insulă. S-a pus astfel capăt independenţei secesioniste *de facto* a Britanniei, care dura de aproape un deceniu.

Într-adevăr, Diocleţian făurise sistemul politic al tetrarhiei imperiale. Acest sistem se axa pe împărţirea gestionării Imperiului între doi auguşti, Diocleţian şi Maximian – primul guvernând Orientul, celălalt Occidentul – secondaţi de doi cezari, investiţi de asemenea cu un *imperium* şi o putere tribuniciană. Cei doi cezari sunt *Gaius Flauius Valerius Constantius Chlorus*, născut în Illyria, şi *Gaius Valerius Maximianus Galerius*. Ambii proveneau, ca şi auguştii, din Balcani, din Illyricum ori din Serdica, şi se născuseră prin 250 d.Hr., în familii modeste. Parcurseseră şi ei o carieră militară începută de la nivelul inferior spre a ajunge în vârful ierarhiei. Tetrarhii erau aşadar expresia forţelor patriotice din Balcani, centripete. Alcătuirea tetrarhiei a avut loc în 293 î.Hr. Constantius Chlorus a fost în mod sigur desemnat cezar la 1 martie 293; Galerius a devenit tetrarh la aceeaşi

dată ori la 21 mai din acelaşi an, poate sub presiunea ameninţărilor prilejuite de ambiţiile perşilor. Constantius Chlorus acţiona îndeosebi în Gallii, Hispanii şi în Britannia. Tetrarhii domnesc prin graţia lui Jupiter şi a lui Hercule, fiind moştenitorii lor, puterilor şi virtuţilor acestora, zei şi creatori de zei (*C.I.L.*, 3, 710 = *I.L.S.*, 629). Auguştii simt generaţi de zei, pentru a făuri la rândul lor alţi zei, cei doi cezari. Diocleţian, care îşi păstrează preeminenţa ca un fel de august maxim, *Augustus maximus*, şi Galerius sunt „iupiterienii", *Iouii*, iar Maximian şi Constantius Chlorus devin „herculeeni", *Herculii*. Între ei urmează să guverneze *concordia*, întrucât formau împreună „casa divină", *domus diuina*. De altfel tetrarhii, îndeobşte auguştii, au apărut ca descendenţi ai lui Jupiter şi Hercule. William Seston aprecia că se afla în cauză o „epifanie", o „manifestare" a prezenţei divine, legate nu de persoana suveranilor, ci de funcţia îndeplinită de ei. Unii cercetători socotesc chiar că ei s-ar fi mulţumit să emeargă ca ocrotiţi, aleşi ai divinităţilor. Fiecare tetrarh dispunea de curtea sa, de birourile sale.

Maximian şi-a stabilit reşedinţa la Mediolanum, iar Diocleţian s-a instalat la Nicomedia. Roma rămânea numai metropola simbolică a Imperiului. Totalitarismul era ostentativ afirmat. Nu numai prin marcarea ascendenţei divine a tetrarhilor. Diocleţian şi-a desemnat cei trei colaboratori fără să consulte nici senatul, nici armata. S-a mulţumit doar să-i prezinte solemn militarilor. Criteriul competenţei, şi nu al eredităţii *de facto*, prezida configurarea tetrarhiei. La origine, ei nu făceau parte din aceeaşi familie. Totuşi Diocleţian i-a impus lui Maximian cele două gentilicii ale sale, Aurelius şi Valerius, şi l-a considerat ca frate. Constantius Chlorus a fost adoptat de Maximian şi s-a căsătorit cu fiica vitregă a augustului, după ce o repudiase pe Flavia Iulia Helena, sau Elena, mama viitorului împărat Constantin. La rândul său, Galerius s-a căsătorit cu Valeria, fiica lui Diocleţian. Se făurea astfel un colegiu imperial, întemeiat pe competenţă, dar se omagia vechea cutumă a eredităţii imperiale. Funcţia imperială era investită cu o esenţă divină, iar suveranii dobândeau o putere

ostentativ absolută, totalitară. *Principatul luase sfârşit*. Rolul armatei era substanţial diminuat. Ea devenea numai martorul transmiterii puterii, deoarece numirea succesorilor la Imperiu revenea auguştilor în funcţiune. Exemplul Sassanizilor perşi era urmat în chip manifest. În timp ce monarhii perşi dobândeau nimbul gloriei acordate de Ahura-Mazda, care, teoretic, îi desemnase ca „divini”, fără a fi zei propriu-zişi, împăraţii romani devin purtătorii luminii strălucitoare. Ei beneficiază de un protocol riguros care îi îndepărtează de profani (Aur. Vict., *Caes*., 39, 4). Fiecare august este oficial declarat „pios”, *pius*, „fericit”, *felix*, „neînvins”, *inuictus*, consul, părinte al patriei, proconsul. Titulatura cezarilor omite epitetele de *pius*, *felix*, *inuictus*, părinte al patriei şi proconsul. Toţi tetrarhii participă la victoriile Imperiului şi se bucură de protecţia divină. „Constituţiile” imperiale sunt ale colegiului tetrarhilor, deşi numai auguştii legiferează şi Diocleţian alege consulii. Corespunde înfiinţarea tetrarhiei unei ideologii adânc cumpănite de către Diocleţian, cum opina O. Seeck, sau numai anumitor nevoi pragmatice, unui empirism, impus suveranului, atribuit lui de către William Seston? După părerea noastră, considerentele ideologice nu exclud pe cele pragmatice şi nici invers, desigur. Ele sunt complementare, interferează la originea creării tetrarhiei. Diocleţian nu era un militar frust, cum îl prezintă unii. Constituirea tetrarhiei nu reprezintă decât vârful unui iceberg, adică al unui sistem de reforme, puse în operă de acest august. Reforme care afectau viaţa religioasă, economică, social-politică şi culturală a Imperiului. Diocleţian şi-a dat seama că salvarea, întărirea Imperiului, lichidarea uzurpărilor, secesiunilor, incursiunilor barbare necesita o putere imperială care cu greu mai putea fi unică şi care trebuia să canalizeze tendinţele centrifugale pentru a le anihila capacitatea de a determina dislocarea statului imperial. Pe de altă parte, este adevărat că tetrarhia a luat naştere sub impactul unor presiuni stringente şi că s-a realizat progresiv. Este foarte posibil ca, în 284 d.Hr., Diocleţian să fi vrut să conducă singur Imperiul. Abia ulterior a înţeles că avea nevoie de

secondanţi, de un sistem politic integrat renovării şi consolidării Imperiului, eluctării forţelor ostile, nocive lui. S-a ajuns oricum la o structură cristalizată a puterii imperiale. Cezarii trebuiau să devină auguşti, când aceştia din urmă încetau să-şi mai exercite autoritatea.

În orice caz *tetrarhia nu urma să disloce puterea imperială şi unitatea teritorială a statului*. Tetrarhii îşi împărţeau diverse misiuni şi gestionau felurite zone dintr-un stat care rămânea unitar. De altfel panegiriştii vremii şi alte mărturii, precum arcul de la Thessalonica (azi Salonic), grupurile statuare, lucrate în porfiriu, de la Veneţia, situează tetrarhii la acelaşi nivel şi îi împodobesc cu aceleaşi însemne. Se încerca de fapt o abilă articulare a misiunilor imperiale. În pofida ceremonialului de sorginte orientală şi a puterii despotice, care îi reveneau, cvartetul tetrarhilor amintea de colegiile tradiţional romane ale vechilor magistraţi. Inovaţia se îmbina cu tradiţia. De altfel, se pare că, încă din 300 d.Hr., se decisese ca auguştii să nu-şi exercite suveranitatea până la moarte, ci să abdice la un moment dat, în favoarea cezarilor, promovaţi auguşti şi obligaţi să desemneze noi cezari, pe baza competenţei. Se gândise oare Diocleţian la o asemenea soluţie încă din 287 d.Hr.?

Tetrarhii au trebuit să continue operaţiile militare de consolidare a frontierelor, lansate încă din 285 d.Hr. În Africa romană, Maximian a înăbuşit revolta unor triburi, zdrobite în 298. Pe Dunăre, Diocleţian şi Galerius, în 297, impuseseră pacea sarmaţilor, carpilor şi bastarnilor. Mai complicate s-au învederat a fi operaţiile din Orient. Aici romanii s-au confruntat cu veleităţile exorbitante şi intrigile politice suscitate de noul Mare Rege persan, Narses, care se considera adevăratul succesor al lui Shapur (Sapor). Tronul Sassanizilor fusese succesiv ocupat, spre sfârşitul secolului al III-lea d.Hr., de Vahram H şi de Vahram HI, ca din 293 d.Hr., să-i revină lui Narses. Acesta i-a incitat la raiduri primejdioase pe săraceni (negustori, jefuitori şi beduini luptători, aparţinând unui trib de Mesopotamia convertit la maniheism). Ei au tulburat Siria, îndeosebi deşertul, cum am

semnalat mai sus. În special perşn au încurajat puternicele insurecţii secesioniste în Egipt. Sudul provinciei era expus, de mai multă vreme, raidurilor nomazilor nubieni, adesea salutaţi acolo ca eliberatori, după ce se produsese sfârşitul Palmyrei şi declinul comerţului oriental, la care se adăugau o inflaţie galopantă şi o fiscalitate devenită agresivă, începând din 297. În anii 297 – 298, răscoala ţărănească a sprijinit uzurparea secesionistă lansată de un anumit Domitius Domitianus, asistat de Achilleus, un *corector*, probabil de origine săracenă. Rebeliunea a cuprins întregul Egipt, inclusiv Alexandria, unde au fost masacraţi funcţionari romani. Domiţian însuşi a zdrobit răzvrătirea în 298 d.Hr. A trebuit să abandoneze ţinuturi din sud şi să divizeze Egiptul în trei provinen. Diocleţian a statornicit un *limes*, care se întindea din Egipt până la frontiera persană, focalizat pe o apărare dinamică, în profunzime, cu unităţi mobile, forturi şi fortăreţe, axate pe o şosea strategică principală, *strata Diocletiana*, care mergea de la Circensium şi Eufrat, la Palmyra şi Damasc. Până la urmă s-a produs şi confruntarea directă cu perşii. Diocleţian încheiase un tratat cu Vahram H, care prevedea instalarea ca rege al Armeniei a lui Tindates în aliat şi vasal Romei, de fapt creştinat în nordul Mesopotamiei frontiera romană a fost împinsă până la Tigru. Dar, în 297 d.Hr., profitând de uzurparea din Egipt, Narses, susţinut de săraceni, a atacat în profunzime Imperiul. Prin surprindere, cavaleria perşilor a ocupat iute Armenia, Osrhoene şi o parte din Siria, până în împrejurimile Antiochiei. Galerius a alergat în goană de la Dunăre, unde exterminase pe carpi. Campania sa rapidă în Osrhoene s-a soldat cu un eşec, dar, câteva luni mai târziu, ofensiva a fost reluată, cu ajutorul trupelor illyro-romane şi unor contingente sarmale. Galerius a străbătut Armenia şi l-a înfrânt pe Narses. A coborât apoi în Mesopotamia, a ocupat Nisibis şi a ajuns până la Cresiphon. În 298, perşii au trebuit să accepte o pace care reda lui Tindate Armenia. Regele Iberici accepta suzeranitatea romană. În Mesopotamia, frontiera a depăşit Tigru, prin anexarea a cinci teritorii transtigritane, plasate sub autoritatea unor satrapi armeni,

strict controlaţi de romani. La sud, graniţa a reluat traseul lui Septimius Severus, de la Singara la Circensium (de pe Eufrat). Era victoria cea mai relevantă obţinută asupra perşilor, de la instaurarea monarhiei sassanide. Tetrarhia a reieşit întărită şi şi-a îngăduit reforme esenţiale. Multiplicarea funcţionarismului impulsionase o inflaţie care a determinat, în 301 d.Hr., un edict privind preţuri maximale şi un mercurial. Forţele militare au fost augmentate şi restructurate. Se realizase o nouă organizare teritorială a Imperiului. Administraţia centrală, fiscalitatea şi finanţele fuseseră de asemenea reformate. Sub presiunea lui Galerius, păgân anticreştin fanatizat, între 23 februarie 303 şi februarie 304 d.Hr., prin patru edicte, a fost întreprinsă ultima şi cea mai sistematică persecutare a creştinilor, stipulată de puterea centrală şi, în principiu, generalizată. Iar la 20 noiembrie 303, în plină reprimare a creştinilor, pentru a celebra şi victoria asupra perşilor, s-au organizat ceremonii fastuoase, la care au luat parte personal toţi tetrarhii. Pe lângă triumful asupra Sassanizilor, Diocleţian a sărbătorit douăzeci de ani de domnie, *Vicennalia*, însoţite de celebrarea celor zece ani ai cezariatului secondaţilor, *Decennalia*. S-au oferit mulţimii banchete şi jocuri somptuoase. În mai 304, au fost sărbătorite şi *Vicennalia* ale lui Maximian.

Presat de proaspătul învingător Galerius, slăbit de boală şi de bătrâneţe, la Nicomedia Diocleţian a abdicat Totodată, practic a obligat şi pe Maximian să procedeze la fel, la Mediolanum. Evenimentul s-a produs la 1 mai 305 d.Hr. (Eutr., 9, 27). Galerius şi Constantius Chlorus au devenit auguşti. Diocleţian şi Maximian deveneau auguşti onorifici sau „mai vârstnici”, *seniores Auguşti*. Diocleţian se retrage, ca simplu particular, în somptuosul său palat de la Salona, din Dalmaţia. A asistat aici, până la moarte, survenită între 313 şi 316 d.Hr., la destructurarea şi dispariţia tetrarhiei. A refuzat însă, cu obstinaţie, să reintre în tetrarhie, deşi a mai intervenit în conflictele militare interne, subsecvente abdicării sale. Într-adevăr destabilizarea tetrarhiei a succedat rapid abdicării lui Diocleţian. Acesta încercase

zadarnic să stopeze ambiţiile tetrarhilor şi generalilor Imperiului. Setea de putere şi reapariţia tendinţelor centrifugale erau prea puternice. Noua armată, creată de către Diocleţian, *comitatus*, în loc să vegheze asupra frontierelor imperiale, a căror linişte şi siguranţă fusese asigurată de prima tetrarhie, a fost târâtă în lungi şi istovitoare lupte pentru dobândirea puterii supreme. Diocleţian sperase zadarnic ca sistemul tetrarhie să-i supravieţuiască: doi împăraţi „mai mari” *majores*, deţinători ai puterii supreme, *qui summam rerum teneant*, şi doi „mai mici – care să le fie de ajutor”, *duo minores, qui sunt adiumento* (Ps. Lact., 18, 5). După douăzeci de ani, noii auguşti ar fi trebuit să abdice în favoarea cezarilor, care, deveniţi auguşti, urmau să-şi desemneze noi cezari. Împrejurările istorice au evoluat însă în altă direcţie. Deşi, în 305 d.Hr., în virtutea principiului meritului ca principal criteriu de acces la tetrarhie, au fost îndepărtaţi de la cezariat fiii ai lui Maximian şi lui Constantius Chlorus.

Doi ofiţeri illyro-romani au devenit cezari. Ambii erau protejaţii lui Galerius, devenit principal tetrarh (Constantius Chlorus era bolnav). Ne referim în primul rând la *Gaius Valerius Galerius Maximinus Dar a*, provenit tot dintr-o familie de ţărani din Illyricum şi de fapt nepot al lui Galerius, declarat „iupiterian”, *Iouius*. Şi în al doilea rând la *Flauius Valerius Severus*, prieten de petreceri al lui Galerius, promovat „herculean”, *Herculius*. Statutul celei de a doua tetrarhii s-a deteriorat brusc, când, la 25 iulie 306, a decedat Constantius Chlorus; trupele romane din Britannia l-au aclamat ca împărat pe fiul acestuia, *Flauius Valerius Constantinus*, născut aproximativ la 280. Constantin s-a mulţumit cu titlul de cezar, care i-a fost recunoscut de Galerius, în vreme ce Severus a fost promovat august. Constantin era menit să controleze Britannia şi Galliile. Criteriul dinastic revenea din nou la suprafaţă şi în forţă. Clanul lui Maximian a înţeles să se reclame de asemenea de la o ereditate *de facto*. La 28 octombrie 306, bazându-se pe pretorieni şi pe plebea din Capitală, nemulţumită că era supusă de către Galerius achitării impozitului capitaţiei,

Maxenţiu provoacă o răscoală şi se declară la Roma deocamdată „principe”, *princeps*, titlu caduc, dar încă popular în mediile sociale tradiţionaliste. Ca să salveze tetrarhia, Galerius trimite împotriva lui *Marcus Aurelius Valerius Maxentius*, ruda sa, pe augustul Severus. Hispaniile şi Africa recunosc însă autoritatea lui Maxenţiu. În septembrie 307, Severus este învins. Trupele sale îl părăsesc şi el este ucis. De altfel, încă de la 25 decembrie 307, Constantin se va proclama august. Totuşi Galerius încerca zadarnic să salveze tetrarhia. Maxenţiu se proclamă de asemenea august. Maximian îşi părăseşte, la rândul său, retragerea din Lucania şi reia augustatul activ. El îi oferă mâna fiicei sale nevârstnice, Fausta, lui Constantin, transformat în aliatul său. Se ajunge astfel la patru auguşti, Galerius, Maximian, Constantin, Maxenţiu, şi la un singur cezar, Maximinus Dar a. Galerius face apel la Diocleţian, care acceptă să devină consul şi participă în noiembrie 308 la reuniunea de la Camuntum, împreună cu Maximian şi Galerius. Maxenţiu a fost declarat uzurpator, însă tetrarhia nu a putut fi salvată. Deşi Maximian a abdicat pentru a doua oară. Galerius şi Maximinus Dar a au rămas tetrarhi ca august şi cezar în Orient. Constantin a fost recunoscut cezar în Occident, unde a fost promovat ca august un ofiţer illyro-roman, ales de Galerius, Licinius Flavius (ulterior devenit *Valerius Licinianus*). Dar Maxenţiu rezista în Italia. Africa făcuse secesiune, pentru că vicarul Domitius Alexander se răzvrătise împotriva lui Maxenţiu. Atât Constantin, cât şi Maximinus Dar a erau nemulţumiţi. Tetrarhia suferise prea multe entorse: de pildă, Licinius devenise august, fără să fi trecut prin stadiul intermediar de cezar. Galerius a cedat recunoscând ca „fii de auguşti” pe Maximinus Dar a şi pe Constantin. Dar Maximian şi-a reluat din nou titlul de augûst, încât, în 310 d.Hr., s-a ajuns la şapte auguşti, deoarece Galerius recunoscuse ca augtişti pe Constantin şi pe Maximinus Dar a. Însă Maximian, asediat în Massilia de propriul său ginere Constantin, s-a sinucis în 310. Iar Galerius a murit la 5 mai 311, după ce constatase, cu proprii ochi, prăbuşirea totală a sistemului tetrarhie şi

transformarea Imperiului într-un teren de bătălii nesfârşite şi de alianţe – care se făceau şi se desfăceau necontenit – între competitori numeroşi la puterea supremă, ca în cele mai negre zile ale anarhiei militare din secolul precedent. Forţele lui Maxenţiu recuperaseră Africa, unde îl lichidaseră pe Domitius Alexander şi prădaseră fără milă Cartagina.

Subzistau patru auguşti ambiţioşi: Constantin şi Maxenţiu în Occident, Licinius şi Maximinus Dar a în Orient. Maximinus Dar a controla Asia Mică, Siria şi Egiptul, pe când Licinius stăpânea Balcanii; Maxenţiu domnea în Italia şi Africa, iar Constantin precumpănea în Gallii, Hispanii şi în Britannia. Situaţia lui Maxenţiu era dificilă. El încercase în zadar să mulţumească pe toată lumea. Galerius nu îi recunoscuse niciodată legitimitatea puterii exercitate de el. Se lansase la Roma într-o politică de prestigiu şi în construcţii costisitoare: ridicase o importantă bazilică în Forul republican şi un templu al fiului său Romulus, care fusese divinizat. Abil, Constantin îşi asigurase sprijinul lui Licinius. Concomitent, Maxenţiu încerca să se alieze cu Maximinus Dar a. Încă din 310, Constantin arborase prioritatea absolută a principiului eredităţii. Abandonase total ideologia herculeană, protecţia lui Hercule şi a lui Jupiter. Adoptase mistica solară apolliniană. Deci a lui Apollo – *Sol Inuictus*, care îi asigura susţinerea numeroşilor adepţi ai mithraismului şi ai cultelor solare şi conota aspiraţia spre un imperiu universal. Pe de altă parte, Constantin se reclama astfel nu numai de la Aurelian, de la tatăl său Constantius Chlorus, ci şi de la Claudius II Goticul, proclamat ca strămoş al său. Profita de nemulţumirile puternice de la Roma, unde penuria alimentară pricinuise o răscoală populară, dificil înăbuşită de pretorieni. 6.000 de persoane pieriseră în cursul reprimării răzmeriţei. Pe de altă parte, competitorii la purpură încercaţi să atragă de partea lor pe creştinii relativ numeroşi. Însuşi Galerius, de fapt inamic înverşunat al creştinismului, promulgase la 30 aprilie 311 un edict de toleranţă a creştinismului, cel dintâi de la cel al lui Gallienus.

Constantin a trecut Alpii în fruntea unei forţe militare

puţin numeroase, însă performante şi motivate. El repurtase două victorii importante în nordul Italiei asupra trupelor lui Maxenţiu. A urmat un marş forţat spre Capitală. Superstiţios, Maxenţiu ţinea seama de un oracol care îi interzicea să iasă dintr-o Romă ocrotită de incinta lui Aurelian, pe care o consolidase. În cele din urmă, el l-a înfruntat pe Constantin la podul Milvius, situat la nord de Roma. A fost complet zdrobit în 28 octombrie 312 d.Hr., ziua în care îşi sărbătorea asumarea purpurei imperiale. Maxenţiu s-a înecat în apele Tibrului. Constantin marcase pe stindardele sale un semn, ulterior considerat creştin, însă care, pentru moment, comporta doar o valoare magică. Învingătorul a fost primit în triumf în Roma, unde a abolit actele lui Maxenţiu, i-a distrus statuile şi a desfiinţat cohortele pretoriene. Senatul, de care nimeni nu se mai interesase, a fost convocat şi l-a declarat pe Constantin „cel dintâi august”, *primus Augustus*. Constantin s-a autodesemnat consul pentru 313 d.Hr., împreună cu Maximinus Dar a. Totuşi el s-a întâlnit cu Licinius şi s-a aliat oficial cu acesta. Maximinus Dar a a invadat teritoriile lui Licinius, însă a fost biruit în Tracia, în bătălia de la Campus Ergenus, la 30 aprilie 313. Maximinus Dar a a murit în august 313, în Asia Mică, ucis de o boală necruţătoare. Imperiul a fost împărţit între Constantin şi Licinius. Tetrarhia murise şi nimeni nu a mai încercat s-o reînvie2.

Constantin

S-a ajuns astfel la substituirea tetrarhiei printr-o diarhie, alcătuită din doi împăraţiauguşti: Licinius în Orient, Constantin, ulterior sanctificat ca Sfântul Constantin şi definit de Ion Barnea şi Octavian Iliescu drept Constantin cel Mare, în Occident. Victoria lui Constantin ilustra triumful eredităţii *de facto*, pe care în van se străduise s-o estompeze Diocleţian. Cum am semnalat mai sus. De altfel, se va ajunge la domniile unor împăraţi copii. Acest fapt nu trebuie să ne surprindă. Întrucât, în epoca noastră, se tinde spre ereditatea puterii supreme nu numai în republici dictatoriale, ci şi în ţări democratice. Spre a nu ne mai referi la faptul că, dacă un „preşedinte” de republică africană este

ucis, fiul acestuia se grăbeşte să preia întreaga putere.

Constantin era în acelaşi timp asemănător şi foarte diferit de Diocleţian. Nu ne referim numai la concepţiile religioase, violent anticreştine, ale lui Diocleţian şi, dimpotrivă, favorabile Dreptei Credinţe ale lui Constantin, care va sfârşi prin a o adopta. Baza religioasă a Imperiului s-a schimbat radical. Le erau însă comune tenacitatea şi curajul. Amândoi au fost deosebit de harnici, decişi să salveze, să reformeze şi să consolideze Imperiul. Amândoi s-au deplasat intens în interiorul teritoriilor romane, au ostenit fără încetare, au combătut nemilos adversarii interni şi externi. Nu mai menţionăm percepţia diferită cu privire la ereditatea puterii imperiale. Constantin s-a străduit să făurească o nouă dinastie, în vreme ce Diocleţian fusese ostil eredităţii. Pe de altă parte, *ambii împăraţi au promovat un amalgam iscusit de pragmatism şi de considerente doctrinare*.

Diarhia Constantin-Licinius a început prin a proclama ostentativ toleranţa religioasă. A fost confirmat, completat, dezvoltat edictul de toleranţă a lui Galerius, semnat de Constantin şi de Licinius, dar respins violent de Maxenţiu, păgân convins şi anticreştin fervent. În februarie 313 d.Hr., Constantin şi Licinius s-au întâlnit la Mediolanum (azi Milano), unde se celebra căsătoria dintre Licinius şi Constantia, fiică a lui Constantius Chlorus şi a Theodorei. Monede şi medalioane ale momentului istoric respectiv comemorau întâlnirea celor doi auguşti. Pe un medalion din Hispanii, Constantin apare asociat personificării zeului „Soare”, *Sol*. Însă această întâlnire a rămas celebră îndeosebi datorită aşa-numitului „edict” de la Mediolanum sau Milano. Se pare că de fapt nu a existat niciodată un asemenea edict, ci o înţelegere a celor doi auguşti, tradusă printr-o circulară, pusă în operă de un rescript al lui Licinius, publicat la Nicomedia în 13 iunie 313 CLC. Şi cunoscut datorită mărturiei lui Lactanţiu. Iniţiatorul acestei circulare fusese însă Constantin, a cărui mamă, Sfânta Elena, după legenda la origine slujitoare într-o cârciumă, era filocreştină. Ea se va boteza ulterior. Circulara anunţa guvernatorului provinciei că au fost suprimate toate clauzele

restrictive ale edictului lui Galerius. Împăraţii acordau creştinilor şi adepţilor altor culte religioase libertatea de a practica religia pe care o aleseseră. Niciun cult religios nu mai putea fi persecutat. Se ordona restituirea gratuită şi neîntârziată comunităţii creştinilor, *corpus christianorum*, a tuturor locaşurilor de cult confiscate, chiar dacă ajunseseră în proprietate privată. Cei ce le cumpăraseră urmau să fie despăgubiţi de stat. Ordinea publică trebuia restabilită şi circulara urma să fie adusă la cunoştinţa tuturor locuitorilor. Textul grec al acestei circulare apare la Eusebios din Cesareea, unde, în Palestina, fusese afişată hotărârea lui Licinius, fireşte propagată în întreg Orientul (Ps. Lact., 48; Eus., 10, 5, 1 – 4). Şi Maximinus Dar a, înainte de a muri, dăduse o circulară similară (Eus., 9, 10, 7 – 11). În Occident, nu a existat un rescript asemănător, întrucât aici nu fusese publicat edictul lui Galerius, care conţinuse prevederi restrictive. Trei scrisori ale lui Constantin, chiar anterioare întâlnirii de la Mediolanum, ordonau restituirea bunurilor Bisericii, scuteau clericii de impozite şi anunţau retribuirea bănească a ecleziaştilor (Eus., 10, 5 – 7). Se proclama astfel aşa-numita „pace constantiniană”. *Convenţia de la Mediolanum modifica radical strategia religioasă a Imperiului*. Libertatea absolută a tuturor cultelor constituia o inovaţie, deşi îndeobşte Imperiul fusese relativ tolerant faţă de felurite culte, cu excepţia, politic determinată, a mozaismului şi a creştinismului. Cicero reliefase totuşi cândva că legea interzicea zeii noi ori străini, dacă nu erau recunoscuţi ca liciţi de senat (*Leg*., 2, 8).

Ce a determinat noua strategie religioasă a lui Constantin? Pragmatismul său, care constatase eşecul persecuţiei lui Diocleţian, de altfel foarte slab puse în aplicare în Occident? Dorinţa de a-şi asigura sprijinul creştinilor, deveniţi numeroşi, mai ales în Orient? Sau o simpatie sinceră faţă de creştinism? S-ar putea ca toate aceste explicaţii să fie complementare. Este adevărat că, intrat în Roma, Constantin nu a mers pe Capitoliu. Însă el era adeptul unui monoteism solar. De altfel, cu prilejul decenaliilor din 315 d.Hr., când s-au celebrat zece ani de la

proclamarea lui Constantin ca împărat, pe arcul triumfal, ridicat la Roma, Constantin apare cu o coroană de raze pe creştet, ca ocrotit şi reprezentant pe pământ al lui *Soi Inuictus*. Inscripţia aceluiaşi arc triumfal nu menţionează nici pe *Sol* şi nici pe Dumnezeu, ci numai „divinitatea”, *diuinitas* (*C. IL.*, 6, 1139 = *IL. S.*, 694), substanţa divină supremăpreconizată de neoplatonicieni. Lactanţiu şi o biografie greacă a lui Constantin consemnează legende tulburătoare. În ajunul bătăliei de la podul Milvius, într-un vis, împăratul ar fi fost prevenit să înscrie pe stindardele soldaţilor săi „semnul ceresc al lui Dumnezeu”, *celeste signum Dei*. Efectiv el ar fi înscris pe scuturi monograma cu numele Mântuitorului în greacă, traversată de I cu capătul curbat (Ps. Lact., 44, 5). Sau, în mijlocul zilei, ar fi apărut pe cer o cruce luminoasă cu inscripţia „prin aceasta vei birui”, *touto nâka*. Noaptea, Iisus i-ar fi ordonat lui Constantin să confecţioneze un steag cu semnul văzut şi cu înscrierea numelui lui Cristos, sub forma literelor *chirho* (X-ţi, *Vita Constantini*, 1, 28 – 31). S-ar putea totuşi să se afle în cauză o transfigurare creştină a unei legende păgâne, referitoare la o revelaţie avută de Constantin în templul lui Apollo din Gallia (*Panegyrici Latin.*, 7, 21). Am reliefat mai sus că de fapt acest semn comporta numai o valoare magică. Ca atâţia împăraţi ai secolului al III-lea d.Hr., Constantin era un adept al cultului solar. În definitiv, revelaţia, mai sus consemnată, trăită de Constantin în 310, în templul solar al lui Apollo Grannus, îi prevestise împăratului treizeci de ani de domnie. Iar în panegiricul citat imediat mai sus, pronunţat în iulie 310 d.Hr., Constantin era proclamat şi desemnat de către *Sol* ca deţinător pentru veşnicie al puterii imperiale. Totuşi împăraţii, confruntaţi cu eşecul persecuţiilor, începuseră să se întrebe dacă zeul creştinilor nu exista cu adevărat.

De asemenea se întrebau dacă, astfel cum reliefează Jean-Pierre Martin, nu era mai înţelept să fie utilizat în favoarea lor. Nu era oare mai bine ca Dumnezeu să fie inclus printre zeităţile ocrotitoare ale Imperiului? Ceea ce demonstrează că procentajul atribuit creştinilor de Jean-Pierre Martin, de 4% dintre locuitorii Imperiului, la sfârşitul secolului al M-lea

d.Hr., este sensibil subevaluat Creştinii erau mai numeroşi. Altfel împăraţii nu ar fi încercat să-i integreze mecanismelor statului roman.

În orice caz Constantin nu s-a creştinat în 313 d.Hr. El se comporta faţă de divinitatea creştină ca şi faţă de alţi zei protectori, mai ales faţă de „Soare”. De altfel, simbolurile solare sunt foarte numeroase pe monedele anterioare anului 323 d.Hr. S-ar zice că împăratul Constantin, până în 324 d.Hr., s-a străduit să păstreze echilibrul între creştini şi păgâni. Revelatoare sunt în acest sens monede descoperite la Pavia. Pe una dintre ele, din 313 d.Hr., Constantin este figurat ca asociat al „Soarelui”. Legenda este concludentă, „Neînvinsul Constantin”, *INVICTVS CONSTANTINVS*. O altă monedă, din 315, îl asociază pe suveran monogramei creştine şi comportă legenda *IMP* (*erator*) *COnstant INVS P F AVG* (*ustus*). Constantin înţelegea să se amestece în viaţa Bisericii creştine, oficial recunoscute, după cum controla şi organiza toate comunităţile religioase ale Imperiului. Cu atât mai mult cu cât ierarhizarea comunităţii creştine era calchiată după modelul organizării administrative a lumii romane. Fără a fi creştin, Constantin acţiona în funcţionarea Bisericii. Abia ulterior, *după 320 şi îndeosebi după 324, Constantin a înclinat balanţa în favoarea creştinismului. A sfârşit prin a se converti şi a iniţia construirea unui stat roman creştin. Strategia religioasă constantiniană, asumată după 324 – 325* d.Hr.*, a cântărit decisiv în asigurarea victoriei finale a creştinismului.*

După întâlnirea şi convenţia de la Mediolanum, Constantin a alergat spre frontiera renană. Războaiele civile dintre tetrarhi încurajaseră, în chip manifest, incursiunile Barbarilor. Trei fronturi au reclamat eforturi intense. În primul rând cel al Rinului, unde în 313, ca şi, anterior, în 306 şi 309, Constantin a combătut energic pe franci şi pe alamani. Au fost capturate căpetenii barbare şi mulţi luptători, care au fost daţi pradă fiarelor din amfiteatrele romane. Constantin a construit un pod peste Rin, spre a desfăşura mai uşor represalii. Ulterior, un fiu al lui Constantin a continuat operaţii militare, care au asigurat, pe

termen mediu, fruntariile Galliilor. În al doilea rând, începând din 333, s-au degradat relaţiile cu perşii, liniştiţi mult timp după înfrângerile suferite sub Diocleţian. Din 310 d.Hr., Mare Rege era Shapur U, la data respectivă încă un copil. În 334, perşii au răsturnat de la domnie pe regele Armeniei, Tiran, fidel Romei, şi au ocupat statul lui. Or pacea de la Nisibis, din 298, prevăzuse suzeranitatea romană asupra

Armeniei, care trebuia guvernată de un rege impus de romani. Nepotul lui Constantin, Hannibalianus, a întreprins operaţii militare în Armenia anilor ’335 – 336. Pe de altă parte, perşii începuseră să persecute pe creştini, al căror ocrotitor era pretutindeni Constantin, împăratul pregătea un fel de cruciadă împotriva perşilor, dar moartea l-a răpit din mijlocul pregătirilor acestei mari expediţii, la care urmau să participe şi episcopi. Al treilea front se afla pe Dunăre. Cum am arătat în capitolul anterior, retragerea aureliană din Dacia traiană nu a exclus păstrarea la nord de fluviu, a unor capete de pod, care s-au menţinut cel puţin până la mijlocul secolului al IV-lea d.Hr. Teritoriile fostelor provincii transdanubiene, care au fost ocupate de Barbari, cu excepţia Banatului, până la mijlocul secolului al IV-lea, se aflau astfel sub supravegherea Imperiului. Numeroase asemenea centre romane fortificate erau amplasate pe malul stâng al Dunării, în Banat şi până la vărsarea Oltului în marele fluviu european. Ne referim la Diema, Drobeta, Sucidava etc., puse sub stăpânire romană. Iar o inscripţie din Dobrogea, de la Adamclisi, *Tropaeum Traiani* sau *Ciuitas Tropaeensium* proslăvea, în 313 – 314 d.Hr., pe împăraţii Constantin şi Licinius, care refăcuseră fortificaţiile aşezării. Ulterior, numele lui Licinius a fost martelat (*C.I.L.*, 3, 13734 = *I.L.S.*, 8938). De altfel diarhii au sporit forţele militare, sistemul defensiv şi infrastructura rutieră de pe malul drept al Dunării, în 315, Constantin a respins goţii, care pătrunseseră în Imperiu. Iar în 316, el s-a instalat la Sirmium. În 322 CLC., Sfântul Constantin a zdrobit pe iazygi, sarmaţii de vest, care atacaseră Pannonia, şi i-a urmărit până în Banat, unde îşi stabiliseră sălaşurile. În

rândurile sarmaţilor pătrunsese religia creştină. Profitând de un nou conflict, izbucnit între diarhi, vizigoţii sau thervingii, sub comanda „regelui” Rausimodus, au atacat masiv Imperiul. Au aflat sprijin printre unii localnici care au fost arşi de vii de autorităţile imperiale (*Cod. Th.*, 7, 1, 1). Din Thessalonica, Constantin i-a urmărit până la poalele Carpaţilor, dincolo de Dunăre. Rausimodus a fost ucis, goţii decimaţi; supravieţuitorii au fost luaţi prizonieri. Alţi goţi, cum vom vedea, vor încerca să-l sprijine pe Licinius. În 328, rămas singur împărat, Constantin a construit un pod peste Dunăre (Aur. Vict., *Epit.*, 17; 41, 48), la Sucidava (azi Celeiu-Corabia) şi a ridicat cetatea Daphne. În 332 d.Hr., goţii, înfrânţi, au pierdut 100.000 de oameni şi au încheiat un tratat (*foedus*) cu romanii, pe care l-au respectat până în 364, când l-au sprijinit pe uzurpatorul Procopius. Dar în 334, goţii au atacat pe sarmaţi. Aceştia s-au refugiat în Imperiu, unde Constantin a primit pe 300.000 dintre ei şi le-a repartizat pământuri în Balcani şi în Gallii. A primit pe teritoriile romane şi vandali, presaţi de asemenea de goţii foarte numeroşi. Se răspândise practica adăpostirii în Imperiu a seminţiilor barbare.

Podul de peste Dunăre, între cetăţile Oescus (azi Ghighi, în Bulgaria) şi Sucidava, era o construcţie monumentală, din care mai rămăseseră vestigii, la sfârşitul secolului al XVII-lea. Arheologii noştri au dezvelit ruinele podului, inclusiv portalul lui. Inaugurarea podului a prilejuit emiterea unui medalion din bronz, care amintea de întreprinderile lui Traian. *Acest pod se înscria într-o politică de recucerire a Daciei traiane*. Un vechi drum roman a fost refăcut la nord de Dunăre. Mergea până la un mare val de pământ, aşa-numita Brazdă a lui Novac, care pornea de la Drobeta, trecea prin Craiova şi se oprea la castrul de la Pietroasele, din judeţul Buzău. Cetatea Daphne *Saul ONST ANTINIANA DAPHNE*, cum o numesc medalii comemorative, străjuia de asemenea teritoriile nord-dunărene anexate Imperiului de către Constantin. Ca şi castrul de la

Pietroasele. Încât Constantin a alipit Imperiului teritorii care nu fuseseră niciodată romane, cel puţin de la moartea

lui Traian. Cu judiciozitate aşadar Constantin a fost considerat un alt Traian. Persistenţa populaţiei daco-romane de la nordul Dunării a fost simţitor încurajată şi romanizarea ei încheiată. Ca şi creştinarea ei, consolidată. Între timp, Constantin îl eliminase pe Licinius şi restabilise un stat monarhic cârmuit de un singur suveran.

Tensiunile dintre diarhi s-au ivit şi acumulat repede. După înţelegerea de la Mediolanum, Constantin s-a instalat în Treveri (azi Trier). El a decis să-l promoveze ca cezar pe Bassianus, soţul surorii sale vitrege, Anastasia, şi bun prieten cu Licinius. Acesta urma să gestioneze Italia şi alte provincii occidentale, pe când Licinius îi cedase Pannonia. Se făurea un fel de zonă tampon. Intrigile de curte au despărţit însă pe diarhi. Bassianus a complotat în favoarea lui Licinius, încât a fost executat la ordinul lui Constantin. S-a ajuns astfel la un Război cald” între diarhi, survenit în toamna anului 316 d.Hr., mai degrabă decât în 314. Armata lui Constantin l-a înfrânt pe Licinius la Cibalae (în Pannonia, la 60 km de Sirmium) şi ulterior, într-o bătălie dificilă, la Campus Ardiensis, lângă Adrianopol. S-a încheiat pace între diarhi. Licinius i-a cedat lui Constantin majoritatea peninsulei balcanice, iar Constantin a renunţat la calitatea de august maxim. Fiecare diarh putea legifera liber în „partea Imperiului”, *pars Imperii*, pe care o gestiona. La 1 martie 317 au fost desemnaţi drept cezari fiii nevârstnici, copii, ai diarhilor: Flavius Iulius Crispus şi Flavius Claudius Constantinus, feciorii lui Constantin, ca şi Valerius Licinianus Licinius, fiul diarhului Orientului. Cu toate acestea între diarhi au emers noi tensiuni. Percepţia modernă a lui Licinius a fost viciată de litigiile lui cu Sfântul Constantin. În realitate, se pare că Licinius a dus o eficientă politică economică în Orient şi că nu a fost un tiran brutal, incult, sângeros. Cu toate că a lichidat fără cruţare pe toţi descendenţii şi rudele tetrarhilor, care se aflau în partea Imperiului care îi revenea. Se baza în special pe prefectul pretorienilor Iulius Iulianus, lăudat ulterior chiar de Constantin. Pe Licinius îl contrariau însă simpatiile numeroşilor creştini din Orient faţă de Constantin. El însuşi

era păgân convins, adept al monoteismului solar, Licinius a început prin a nu interveni deloc în problemele interne ale Bisericii. Totuşi, începând din 320 d.Hr., a îndepărtat pe creştini de la curtea imperială, din comandamentele militare şi din administraţia centrală. A tolerat măsurile represive, persecutorii, ale unor funcţionari ai săi anticreştini. A interzis întrunirile sinoadelor Bisericii. Cultul creştin trebuia celebrat în afara oraşelor, iar funcţionarii imperiali erau obligaţi să jertfească zeilor. Diarhii au început să-şi dispute consulatele, fiecare confiscându-le în favoarea sa. O nouă campanie lansată de Constantin pe teritoriile lui Licinius a condus, după eşecul tratativelor, la un război decisiv, care nu a echivalat cu o cruciadă. Fiecare diarh conta pe o armată terestră de aproximativ 150.000 de soldaţi şi pe flote eficace. Licinius era sprijinit şi de goţii căpeteniei Alica. După o victorie repurtată la 3 iulie 324 la Adrianopol, forţele lui Constantin au zdrobit decisiv în 18 septembrie din acelaşi an trupele lui Licinius şi Martianus, desemnat de augustul Orientului ca succesor al lui Constantin, la Chiysopolis, pe ţărmul Bosforului. Licinius şi. Martianus au fost cruţaţi, însă obligaţi la domiciliu forţat. Licinius continua însă să întreţină relaţii secrete cu goţii (Exe., 21; 27; Zosim, 2, 22 – 28). În cele din urmă, atât el, cât şi Licinianus, fiul lui, precum şi Martianus, au fost executaţi. Un alt fiu al lui Licinius, nelegitim, a fost transformat în sclav şi ucis în 336, într-o ţesătorie din Hispanii, Constantin îşi apăra implacabil puterea şi putea fi foarte crud, sub impactul paranoiei. Cezarita nu îl ocolea nici pe el.

Prin eliminarea lui Licinius, Constantin a rămas suveran unic al Imperiului. El a desemnat pretutindeni creştini în funcţiile înalte ale administrării statului. Funcţionarilor păgâni li s-a interzis să sacrifice zeilor. Constantin a intervenit hotărâtor în gestionarea Bisericii, puse la grea încercare de erezii, în special de arianism, spre care însuşi Constantin a înclinai, începând din 327 d.Hr. În 326 d.Hr., emerg monede comportând efigii nimbate ale lui Constantin, care, probabil, era şi el obsedat, ca atâţia alţi împăraţi, de memoria lui Alexandru. Tot în 326 d.Hr., Constantin a

poruncit moartea fiului său mai mare, Crispus, acuzat de adulter şi obligat să se otrăvească. Aceeaşi soartă au avut-o Fausta, soţia împăratului şi fiica lui Maximian, înecată într-o baie fierbinte. Constantin nu ierta pe nimeni.

Pentru ispăşire, Constantin a trimis-o în Palestina, în special la Ierusalim, pe Sfânta Elena, care va deceda în 327 d.Hr. I s-a ridicat o statuie în noul oraş Constantinopol. În 335, Constantin a decis „împărţirea” Imperiului, după moartea sa, între cei trei fii ai săi, Constantin II, Constantius şi Constans, cărora le-a adăugat doi nepoţi, copiii fratelui său vitreg (Dalmatius), Dalmatius II şi Hannibalianus. În 336, Constantin şi-a celebrat treizeci de ani de domnie, *tricennalia*, dar, în anul următor, cum am semnalat mai sus, a murit. L-a botezat, pe patul de moarte – căci nu se creştinase oficial episcopul arian Eusebius din Nicomedia. Fiii şi nepoţii săi erau cezari, dar situaţia succesiunii nu era clară.

Îndeosebi după 330 d.Hr. Şi anterior, Constantin a operat reforme fundamentale ale statului roman. Nu în ultimul rând, Constantin a pus bazele unei noi dinastii imperiale, cea de a doua familie a Flavienilor, *Flauii*. El a continuat, aprofundat, împins mult mai departe decât Diocleţian, transformarea profundă a Imperiului. Astfel *puterea suveranilor a devenit un Dominat totalitar*, radical diferit de ceea ce fusese Principatul. A reformat curtea imperială şi a perfecţionat eticheta de sorginte elenistico-orientală, care domnea aici. S-a modificat integral administraţia centrală. Corpul pretorienilor a fost suprimat, dar prefectura pretoriului a dobândit o altă utilizare. Întreaga administraţie a provinciilor a continuat să se modifice. S-a operat o reformă, a armatei. O nouă strategie fiscală a luat fiinţă. Dreptul a suferit mutaţii cardinale. Prin excelenţă *dirigismul statal, economic şi social, a fost amplificat* până la nivelul unor parametri surprinzători. S-a tins spre „îngheţarea” condiţiei sociale a locuitorilor, din motive pragmatice şi ideologice, pendinte de ierarhizarea totalitară a societăţii. Concomitent, acest împărat este unul dintre marii constructori ai Imperiului, la Roma şi în provincii.

Pentru că numele lui Constantin este mai ales legat de

măreaţa edificare a unei a doua capitale a Imperiului, „cealaltă Romă (din două”), *altera Roma*, la care aspiraseră atâţia alţi împăraţi. *Într-adevăr Constantin a construit Constantinopolul*. Această „a doua Romă” sau „noua Romă”, în greceşte *deutéra Rome ori nea Rome*, s-a înălţat pe ruinele cetăţii Bizanţ, Byzantium sau Byzantion, care fusese fidelă lui Licinius, încât zidurile îi fuseseră dărâmate, iar principalii locuitori expulzaţi. Fostul Bizanţ deţinea o poziţie strategico-geografică de ihvidiat. Nu numai că putea contrabalansa Roma, devenind polul politico-administrativ-cultural al Răsăritului Imperiului (Zosim, 2, 30, 1), dar controla toate legăturile terestre şi maritime dintre Europa şi Asia, calea pe ape între Mediterana şi Marea Neagră, toate drumurile dintre strâmtori şi Asia Mică, Siria, Mesopotamia, Pont, dintre Bosfor şi zonele centrale şi occidentale ale Imperiului (Zosim, 2, 30, 2 – 3). Pe de altă parte, situl Cornului de aur era magnific şi lesne de apărat printr-o incintă fortificată, menită să-l izoleze de interiorul provinciilor învecinate.

Iar Barbarii de la Dunăre şi perşii rămâneau primejdioşi, pe când graniţa renană părea acum sigură. Concomitent, Bizanţul se afla departe de aristocraţia romană încă fidelă religiei şi tradiţiilor străbune, funciarmente ostilă strategiei politice a împăratului. Constantin refuzase să urce pe Capitoliu nu numai după victoria asupra lui Maxenţiu, ci şi în 315 şi 326. Între 320 şi 326, survenise un conflict acut între Constantin şi aristocraţia senatorială păgână. În 325, Constantin a instalat la Roma primul prefect creştin al Oraşului, Acilius Severus. Ulterior, conflictul s-a calmat, însă Roma nu putea fi acea capitală creştină a Imperiului pe care tindea s-o dorească împăratul. Pe deasupra, ca şi Alexandru, Constantin voia o capitală a sa, care să inaugureze o nouă vârstă de aur. Încât, la mai puţin de două luni după victoria obţinută asupra lui Licinius, Ia 8 noiembrie 324, Constantin a pus temelia unui nou oraş gigantic, care se va numi „oraşul lui Constantin”, *Constantinopolis*. Atunci a fost consacrat solul viitoarei metropole. Inaugurarea oficială a Constantinopolului a avut loc la 11 mai 330, când au fost

instalate aici autorităţile politice, însă lucrările de construcţii s-au prelungit până în 336 şi chiar ulterior. În 330, populaţia noului oraş, sub presiunea împăratului, sporise considerabil. Marii arendaşi ereditari, deţinători ai unor pământuri imperiale din Asia Mică, au fost constrânşi să-şi clădească locuinţe în noul oraş. În vederea stimulării înălţării de case private, s-a asigurat celor ce le construiau repede dreptul de a beneficia necontenit de distribuţii gratuite de pâine. Din fonduri publice au fost ridicate locuinţe pentru unii senatori instalaţi în Constantinopol (Zosim, 2, 31, 3).

Inaugurarea nou capitale a prilejuit somptuoase ceremonii creştine şi păgâne. Într-o magnifică procesiune, a fost purtată, pe un car, statuia de lemn aurită a împăratului, ţinând în mâna dreaptă o figurină care reprezenta pe Tÿche, divinitatea păgână, protectoare a oraşului. Constantin se prezenta poporului cu diademă pe creştet Pe care o purtase pentru prima oară în 325, la *uicenalia*. În Forul principal, încă de la 20 noiembrie 328, în vârful unei coloane de porfir, a fost aşezată statuia din bronz aurit a suveranului figurat ca zeu solar, cu o cunună de raze pe creştet. O altă coloană de porfir, din mijlocul pieţei centrale, purta statuia Sfintei Elena. Într-adevăr, această metropolă în mare parte creştină asumase rituri, simboluri şi alte elemente păgâne. Riturile tradiţionale au fost respectate cu ocazia întemeierii oraşului. Monedele emise atunci nu comportau niciun simbol creştin. Templele vechiului Bizanţ nu au fost distruse. Chiar noile biserici încorporau conotaţii neoplatoniciene, când se numeau Sfânta Sofia, adică înţelepciunea, Sfânta Irina, adică Pacea, ca ecouri ale Altarului Păcii al lui August, de la Roma. Dar caracterul creştin al oraşului s-a potenţat progresiv. De altfel noua Romă putea apărea ca o Plotinopolis, datorită Sfintei Sofia şi Sfintei Irina sau Eirene; cu toate că în noua metropolă nu s-a construit un templu pentru Tÿche, Constantinopolul şi-a apropiat epitetul de „înfloritoarea”, *Flora* ori *Anthousa*. Nu au existat în noua capitală un templu al lui Jupiter Capitolinul şi niciun altar al zeiţei Vesta sau un colegiu al sacerdoţilor, care să chezăşuiască locuitorilor

favoarea divinităţilor tradiţionale.

Constantin s-a străduit să confere noii metropole un statut similar ori aproape similar celui deţinut de Roma. Constantinopolul a beneficiat de „dreptul italic”, *ius italicum*, în virtutea căruia locuitorii săi erau scutiţi de impozitul direct, capitaţia. Acestora li s-au acordat distribuţii frumentare, jocuri şi spectacole de hipodrom. A fost constituit un senat al Constantinopolului, ai cărui membri proveneau fie de la Roma, fie din rândurile demnitarilor orientali. Deşi senatorii din Constantinopol erau *clari*, şi nu *clarissimi*, precum cei de la Roma. Nu s-a înfiinţat un post de prefect al Oraşului;

Constantinopolul unna să fie gestionat de un proconsul. De altminteri, noua Romă a fost concepută ca o copie a celei vechi. Oraşul, cândva reconstruit de Septimius Severus, a fost sensibil mărit. Un măreţ zid de incintă apăra oraşul şi istmul în care se afla, de la Marea Neagră la Marea Marmara (Zosim, 2, 30, 4). Constantinopolul a fost ridicat tot pe şapte coline şi împărţit în patrusprezece regiuni administrative. Dispunea de un Capitoliu, de un *Praetorium*, de o „cale sacră”, *uia sacra*, de un for principal şi de altele secundare. Palatul imperial şi hipodromul au fost structurate după modelul celor de la Roma. În hipodrom, a fost încorporat sanctuarul Dioscurilor (Zosim, 2, 31, 1). Constantin a început construirea bisericii Apostolilor, alături de care şi-a pregătit mausoleul. Forul principal avea o formă circulară şi era înconjurat de patru porticuri etajate şi de vaste pasaje boltite, din marmoră (Zosim, 2, 30, 4; 31, 2). Pieţele şi marile edificii publice din Constantinopol au fost ornate de monumente şi obiecte de artă confiscate altor oraşe. Începând din 330 d.Hr., Constantin s-a stabilit la Constantinopol, de unde a promulgat aproape toate măsurile sale legislative. Oraşul dispunea şi de o universitate, ai cărei profesori erau numiţi de împărar Acesta a încercat să imprime Constantinopolului im caracter latin; însă majoritatea locuitorilor vorbeau limba greacă. Deşi în oraş s-au instalat numeroşi refugiaţi din Balcani şi din alte zone ale Imperiului, unde se desfăşurau incursiunile barbare.

Constantinopolul a devenit repede un important centru industrial. Încă din 324, a luat aici naştere un important atelier monetar deservit de lucrători proveniţi din Aquíleia.

Cele mai importante realizări ale lui Constantin au fost aşadar *lansarea procesului de creştinare a Imperiului, reformarea profundă a acestuia, din păcate într-o direcţie totalitară şi dirigistă, fundarea Constantinopolului*. Deşi probabil că împăratul nu a înţeles pe deplin semnificaţia acestei întemeieri, consecinţa ei s-a tradus în desăvârşirea bipolarizării nu numai culturale, ci şi mental-politice a Imperiului. Se deschidea calea divizării lui definitive. Desigur, printre înfăptuirile lui Constantin, se înscrie şi făurirea celei de a doua dinastii flaviene. Creştinarea Imperiului, înzestrarea lui cu o Biserică puternică din punct de vedere material, alianţa între o monarhie teocratică, sacralizată, şi Biserică, între „tron" şi altar, vor marca decisiv evoluţia statului roman în secolul al IV-lea d.Hr. Şi în veacurile următoare. Deşi detaşat greu de monoteismul solar şi de un anturaj neoplatonician, Constantin a sfârşit prin a-şi asuma o vocaţie creştină misionară, cu toate că ezitantă între o doctrină niceeană, iniţiată sub egida sa, şi arianism. Arienii acceptau mai uşor perceperea lui Constantin, impusă de el după 326, nu ca a unui slujitor al lui Cristos, ci a unui Demiurg, a unei Providenţe, a imaginii terestre a Mântuitorului. Desigur, autorii literari păgâni l-au blamat cu asprime şi au afirmat că el ar fi ruinat statul (Zpsim, 2, 30 – 39). Fără îndoială, Constantin a fost un ambiţios, un vanitos până la exces, uneori crud şi lipsit de scrupule, dispus să-şi ucidă fiul şi soţia, un pasionat, care, cum arăta Paul Petit, a provocat reacţie emoţională în jurul său. A avut însă idei îndrăzneţe; şi, ca şi Iulian mai târziu, a ştiut să-şi domine anturajul, colaboratorii. Constantin a acţionat într-un chip personal într-o vreme când serviciile curţii imperiale practic stăpâneau monarhii. *Mai presus de orice, a asigurat victoria finală a creştinismului3*.

Urmaşii lui Constantin. Constanţiu

Una dintre ţintele privilegiate ale lui Constantin cel Mare fusese făurirea celei de a doua dinastii flaviene. El nu şi-a

dat seama ori nu a vrut să-şi dea seama că între fiii şi rudele sale se va dezlănţui o aprigă, o sângeroasă competiţie pentru purpura imperială, care va implica conflicte violente, deplasări de forţe militare importante, uzurpări provenite chiar din exteriorul dinastiei. Cu atât mai mult cu cât în afară de Constantin cel Mare nimeni nu era august. Înfruntările brutale au readus „la ordinea zilei” momentele foarte tensionate ale tetrarhiei, subsecvente abdicării lui Diocleţian, sau chiar secvenţele istorice ale anarhiei militare din timpul crizei din secolul al III-lea d.Hr.

Într-adevăr descendenţii lui Constantius Chlorus erau numeroşi. Din căsătoria sa cu Elena se născuse Constantin, însurat la rândul lui cu Minervina şi cu Fausta. Unicul fiu avut de Constantin şi Minervina fusese Crispus, ucis de tatăl său. Din căsătoria cu Fausta rezultaseră trei fii şi o fiică: Constantin II, născut în 316, Constanţiu II, născut în 317 şi Constans, născut în 325, alături de Constantia, care avusese ca fiu pe Hannibalianus. Dar Constantin avusese şi fraţi, proveniţi din matrimoniile tatălui său cu Theodora: Dalmatius, tatăl lui Dalmatius II, Iulius Constantius (însurat cu Galla, care îi dăduse ca fiu pe Gallus, şi cu Basilina, mama lui Iulian, născut în 331), un alt Hannibalianus şi Constantia, nevasta lui Licinius. Preţ de câteva luni Imperiul nu a avut niciun august, ca şi când defunctul împărat ar fi fost încă în viaţă. Aproximativ patru luni s-au ţesut tot felul de intrigi de palat, care au sfârşit printr-un masacru familial, ce prefigura Imperiul bizantin. Nu ştim exact dacă acest masacru a precedat ori a succedat împărţirii augustatului între cei trei fii ai lui Constantin şi ai Faustei. Este probabil că o sediţiune militară, din umbră manipulată de Constanţiu, aflat la Constantinopol, a avut loc înainte de acordul celor trei fii ai Sfântului Constantin. Oricum au fost masacraţi, în chip crud, cei doi Dalmatius, fratele şi nepotul lui Constantin, Iulius Constantius şi alte rude ale Flavienilor. Nu au fost cruţaţi decât fiii încă nevârstnici ai lui Iulius Constantius, nepoţi ai lui Constantin, Gallus şi Iulian. În orice caz, la 9 septembrie 337, la Viminacium, s-a produs împărţirea diocezelor Imperiului. S-a creat astfel un colegiu de auguşti, sub

autoritatea morală exercitată de către Constantin II s-au *Flauius Claudius Constantinus*, primul născut al împăratului decedat. El urma să gestioneze Occidentul, îndeosebi Galliile, Hispaniile şi Britannia, având reşedinţa în Treveri. Constantin II exercita tutela asupra fratelui său, în vârstă de doisprezece – treisprezece ani, Constans sau *Flauius Iulius Constans*, căruia i se atribuiseră Italia, Africa şi Illyricum. Constanţiu II s-au *Flauius Iulius Constantius* va gestiona Orientul, pe care deja îl controla, şi dioceza Tracici. Într-un fel unitatea Imperiului era prezervată. De altfel fiecare dintre fraţi nădăjduia că în viitor va ajunge împărat unic, precum Constantin cel Mare.

Dar între adolescentul Constans şi Constantin II s-au ivit puternicene în telegeri. Încât Constantin K a pătruns cu trupele sale în Italia, unde Constans îşi impusese autoritatea. A căzut însă într-o ambuscadă lângă Aquíleia şi a fost ucis. Imperiul a fost împărţit între Constans, gestionarul Occidentului, şi Constanţiu II, stăpânul Orientului. O nouă întâlnire, desfăşurată tot în Viminacium, la 4 aprilie 340, a consfinţit această nouă diarhie. Echilibrul a fost menţinut preţ de zece ani. Deşi Constans milita fervent pentru doctrina religioasă niceeană, pe când Constanţiu favoriza arianismul. Constans a trebuit să combată cu vigoare Barbarii, pe Rin şi pe Dunăre. Totuşi, începând din 342 d.Hr., el a autorizat instalarea masivă a unor seminţii barbare pe teritoriul Imperiului. De fapt el era sfâşiat între pasiunile sale pederaste şi fervoarea religioasă. Constans a persecutat pe iudei şi pe donatişti. A interzis sacrificiile păgâne (*Cod. Th.*, 16, 10, 2). Pe de o parte se vădea excesiv de generos cu amanţii săi, iar, pe de alta, impunea o politică fiscală austeră, ca şi o disciplină militară foarte severă. Încât, la 18 ianuarie 350 d.Hr., o conspiraţie de stat major determină uzurparea şi proclamarea ca împărat, în Gallia, a unui general competent, dar semibarbar, fiu al unei femei france, sub numele de Flavius Magnus Magnentius. Constans fuge în Hispania, unde este ucis de emisarii lui Magnentius. Acesta din urmă este rapid recunoscut ca împărat în Gallii, Hispanii, Africa romană şi

chiar în Cyrenaica. Eşuează tentative de uzurpare la Roma şi în Pannonia. Magnentius conferă titlul de cezar fratelui său, Decentius, cu misiunea de a apăra frontiera renană. În orice caz, pentru prima oară, un semibarbar prelua puterea imperială. De fapt astfel s-a oferit lui Constanţiu II prilejul de a reunifica Imperiul. Războiul a durat trei ani. Constanţiu a început prin a desemna ca cezar pe vărul său, *Flauius Claudius Constantius Gallus*, însărcinat cu gestionarea Orientului. Apoi Constanţiu îl înfrânge la Mursa, în Pannonia şi în septembrie 351, pe Magnentius. Progresiv, Constanţiu dobândeşte controlul Italiei şi Africii, iar în august 353 zdrobeşte definitiv pe Magnentius în bătălia de la Mons Seleucus (azi Montsaléon). Magnentius se sinucide la Lugdunum, iar Decentius îi urmează exemplul.

Rămas singur august, Constanţiu II asigură Imperiului o anumită stabilitate. Înzestrat cu o inteligenţă mediocră, Constanţiu îşi făurise însă o idee înaltă, impregnată de fervoare sinceră, despre funcţiunea sa. Era un abil diplomat, însă suspicios, meschin, înclinat spre cezarită. Bănuia permanent comploturi în jurul său, care adesea chiar se înjghebau. Putea să se învedereze deosebit de crud, brutal. Îl susţinea episcopul arian Ursatius, care îl împingea spre favorizarea ostentativă a ereziei. Încă din 337, Constanţiu purtase un lung război de uzură împotriva Persiei sassanide, care a afectat forţele Imperiului, fără să conducă la o victorie decisivă, fie a romanilor, fie a perşilor. Gallus se instalase la Antiochia, flancat de performantul general Ursicinus şi de soţia sa Constantina, femeie aprigă, violentă şi ambiţioasă. O gravă penurie alimentară a provocat o răscoală a populaţiei din Antiochia. Noii funcţionari trimişi aici de către Constanţiu II au fost ucişi la ordinul lui Gallus. Convocat la Mediolanum de către Constanţiu, Gallus a fost destituit, judecat şi decapitat. Probabil încă din 348 d.Hr., Constanţiu pierduse teritoriile transdanubiene ale Daciei, anexate de tatăl său.

Împăratul unic Constanţiu II controla greu un imperiu a cărui stabilitate se dovedea fragilă. Războiul cu perşii continua cu violenţă, triburile germanice jefuiau Galliile, iar

generalul Silvanus, însărcinat cu apărarea lor, uzurpa aici puterea imperială. Trimis în Gallii, generalul Ursicinus îl mistifică pe Silvanus, care este asasinat de proprii soldaţi în august-septembrie 355 d.Hr. Alamanii ruinau Galliile şi se instalau acolo ca ocupanţi. De aceea, la 6 noiembrie 355 d.Hr., fratele vitreg al lui Gallus, adică Iulian sau *Flauius Claudius Iulianus*, este investit în calitate de cezar de către Constanţiu. Iulian îmbracă mantia şi poartă pe cap cununa de cezar. De fapt, Constanţiu II îi acorda o misiune exclusiv militară, în vederea şalvării Galliilor. Constanţiu H, din ce în ce mai mefient, îl înconjoară pe Iulian de înalţi funcţionari numiţi de el, cu scopul de a-l spiona abil, şi de generali incapabili. Până la urmă Iulian intră în conflict violent cu prefectul său al pretoriului, Florentius, marionetă a curţii de la Mediolanum, unde se instalase Constanţiu. Dar în 357 i se acordă lui Iulian un comandament militar efectiv. După ce zădărniceşte intrigile viclene ale generalilor lui Constanţiu, în fruntea a 13.000 de soldaţi, în mare parte recrutaţi din rândurile anumitor contingente barbare (heruli şi alţi germanici), Iulian zdrobeşte la Argentoratus (în prezent, Strasbourg) 30.000 de alamani. Catafractarii cuirasaţi (cu platoşe) deciseseră rezultatul bătăliei. În anii 358 – 359, Iulian nimiceşte bandele de franci, care pustiau Galliile. Calea maritimă dintre Britannia şi Rinul inferior este eliberată de piraţii saxoni şi franci. În 360 – 361, trupele romane trec Rinul şi răspândesc teroarea printre seminţiile germanice. *Iulian salvează de fapt romanitatea Galliilor, a Franţei de astăzi*. Fortificaţiile cetăţilor gallo-romane sunt restaurate. Tânărul cezar îşi stabilise cartierul general la Lutetia (azi Paris).

Constanţiu însuşi se preocupă de problemele religioase şi de războiul cu perşii, dar nu neglijează frontierele. El îşi deplasează curtea la Sirmium, pentru a se instala definitiv, în 359, la Constantinopol. Aici Constanţiu a executat lucrări intense de o mare şi dezvoltare a noii capitale. A asumat o ţinută hieratică şi s-a înconjurat de eunuci. Stilul său de viaţă i-a determinat pe unii savanţi, inclusiv pe Marcel Le Glay, să-l caracterizeze ca primul împărat bizantin.

Constanţiu II a înlocuit la Constantinopol proconsulul (în 359) cu un prefect al Oraşului, ca la Roma. De altfel retorul-filosof Themistios, poate ultimul proconsul al Constantinopolului, a primit misiunea de a ridica numărul senatorilor din a doua capitală de la 300 la 2000.

Strategia politică internă a lui Constanţiu reia preocupările moralizatoare şi dirigiste ale părintelui său. Constanţiu II a consolidat instituţiile constantiniene şi a consacrat numeroase eforturi disputelor christologice, izvorâte din expansiunea arianismului. S-au adoptat legi împotriva corupţiei şi adulterului sau privind separarea sexului în temniţe. S-a preconizat primatul echităţii în raport cu dreptul strict. Se accentuează separarea strictă a funcţionarismului civil de cel militar. *Totodată Constanţiu este părintele unei birocraţii pletorice*. Birourile imperiale se multiplică şi se umplu de un personal format din nenumăraţi scribi, notari etc. Sporeşte uluitor funcţionarismul oficiilor provinôiale. Fără îndoială, *atunci, ca şi acum, aceşti numeroşi funcţionari mai degrabă nu desfăşurau nicio activitate cu adevărat utilă statului*. Sunt recrutaţi, în mediile sociale modeste, funcţionari-spioni. Vom reveni mai jos asupra lor. Cu toate acestea, Constanţiu încearcă o politică financiară deflaţionistă, sortită jugulării inflaţiei, stimulate de măsurile adoptate de Constantin cel Mare. Totuşi deflaţionismul său eşuează. Cu sagacitate, Aurelius Victor a remarcat că tocmai comportarea slujitorilor lui Constanţiu, guvernatori de provincie, militari, funcţionari, a compromis politica acestui împărat (*Caes*, 42, 24). De aceea inteligentul biograf-epitomator exclama, în epilogul operei sale: „după cum nimic nu este mai strălucit decât împăratul însuşi, nimic nu este mai odios decât cei mai mulţi dintre servitorii lui”, *ut imperatore ipso praeclarius, ita apparitorum plensque magis atrox nihil* (Aur. Vict., *Caes*., 42, 25). Însă mefientul împărat spera, cu ajutorul spionajului şi dirigismului funcţionăresc, să controleze totul.

Constanţiu a trebuit să nimicească şi o revoltă, cu totul întârziată şi zadarnică a iudeilor, animaţi de iluzii tenace, însă deşarte (Aur. Vict., *Caes*., 42, 11; Hier., *Chron*., anul

356). Până în 357 d.Hr., Constanţiu nu văzuse niciodată Roma. Amian, cu talentul său inimitabil, a descris această vizitare a Romei, care trebuia să dea seama de ataşamentul lui Constanţiu, împărat unic – cezariatul lui Iulian fiind considerat o misiune politico-militară categoric subordonată – faţă de idealul roman şi faţă de valoarea simbolică a Oraşului (*Urbs*), contemplat de august, începând de la 28 aprilie 357. Deşi diminuată, atât din punct de vedere demografic, cât şi politic, întrucât împăraţii Dominatului îşi schimbau reşedinţele, unde îşi instalau o curte itinerantă, Roma rămânea „capul

Imperiului", *capul imperii*. Mărunt de stat, ca aproape orice dictator, Constanţiu, în uralele mulţimii, ca o statuie, ori un monarh hieratic, a privit stupefiat splendorile acumulate în Roma. S-a deplasat la Rostre şi apoi în vechiul For, care l-a uimit. În Curie, s-a adresat aristocraţiei, a vorbit apoi mulţimii, dintr-o tribună, şi a fost primit în palatul imperial, în mijlocul aclamaţiilor. Constanţiu a organizat jocuri ecvestre. Mai ales l-au uluit cartierele şi suburbiile Romei, sanctuarele lui Jupiter şi ale zeilor, uriaşele terme, amfiteatrul de piatră, cu ziduri foarte înalte, Panteonul, Odeonul, stadionul, teatrul lui Pompei. În special i-a stârnit o admiraţie neţărmurită Forul lui Traian, monument unic în lumea acelui timp. A declarat că niciodată n-ar putea ridica edificii şi monumente asemănătoare. Constanţiu a afirmat că totuşi se va mulţumi să adauge ornamentelor Oraşului un obelisc în *Circus Maximus* (Amm., 16, 10, 4 – 20). Admirativ, uimit, Constanţiu II a petrecut o lună întreagă în interiorul Romei. Admirarea podoabelor vechii capitale nu l-a împiedicat totuşi să privilegieze Constantinopolul şi să determine înclinarea balanţei politice şi mentale a Imperiului în favoarea estului acestuia. În orice caz, din punct de vedere juridic, Constantinopolul şi Roma devin capitale absolut egale.

Dar puterea constrângătoare, dirigistă, a lui Constanţiu II se uzase şi consilierii săi iritau, contrariau armata şi pe locuitorii Imperiului. Pe de altă, parte gloria militară a lui Iulian devenea tot mai strălucitoare. Pe deasupra, Iulian se

afla în permanent conflict cu mediocrii generali Marcellus şi Barbatio şi cu prefectul intrigant şi lacom Florentius, „plasaţi în coasta sa” de către Constanţiu. Ros de gelozie, din pricina succeselor militare ale vărului său, Constanţiu îi solicită lui Iulian, printr-un înalt funcţionar, să-i încredinţeze mai multe unităţi militare de elită, sub pretextul combaterii perşilor, însă soldaţii, instigaţi de anumiţi prieteni ai lui Iulian, s-au răsculat la Lutetia în februarie 360. Mai degrabă împotriva voinţei sale, Iulian acceptă titlul de august, o coroană militară în loc de diademă şi este ridicat pe un scut de un soldat franc. Cu toate acestea el continuă operaţiile militare de pe Rin. Cum totuşi Constanţiu refuza orice înţelegere, orice compromis cu Iulian, acesta purcede la un marş triumfal în fruntea unei armate de numai 25.000 de soldaţi, cu toţii însă motivaţi. Îl înconjurau notabilităţile păgâne. Scrisori de propagandă ajungeau la Atena, la senatul Romei, la Themistios. Iulian nu se considera un uzurpator, ci revendica moştenirea strămoşilor săi, împotriva crimelor lui Constanţiu II, ucigaşul tatălui său în 337. Constanţiu luase măsuri abile de apărare, însă a murit subit (infarct? natural ori provocat?) la Tarsos, în Cilicia, la 3 noiembrie 361. În ultima clipă îl desemnase pe Iulian ca succesor4.

Aventura lui Iulian

Creştinarea parţială a Imperiului, măsurile represive adoptate de către Constanţiu împotriva cultelor păgâne avuseseră consecinţe deosebit de relevante. Nu numai că mulţi se creştinaseră din oportunism, dat fiind că era mai uşor să se facă o carieră politică şi militară dacă se adopta religia împăraţilor, dar, încă din ultimii ani ai Dominatului constantinian, se profila tendinţa separării statului de cultele păgâne şi a unirii lui cu Biserica. Deşi împăratul creştin rămânea în continuare *pontifex maximus*, şeful religiei romane tradiţionale. Iulian a încercat să inverseze cursul fenomenelor istorice, să limiteze expansiunea creştinismului şi să restaureze strălucirea cultelor tradiţionale, structurate după modelul organizării interne a celui creştin, a cărui eficacitate fusese dovedită. Creştinismul urma să fie

categoric separat de stat, legat din nou de religiile păgâne. Desigur, o asemenea tentativă era sortită eşecului. Creştinismul tindea să devină majoritar în Imperiu şi diminuarea cultelor păgâne constituia un proces ireversibil. Totuşi Iulian a dirijat cea mai puternică, în realitate şi penultima, reacţie păgână semnificativă. Născut creştin, el a abjurat Dreapta Credinţă. Este adevărat că împrejurările în care se desfăşuraseră copilăria, adolescenţa, prima tinereţe a lui Iulian pot explica această convertire la păgânism a acestui „étonnant personnage que cel empereur philosophe”, cum l-a caracterizat regretatul Marcel Le Glay. Filosof, Iulian era totuşi aprig doritor de a reface gesta lui Alexandru, care obsedase pe atâţia împăraţi, inclusiv pe unchiul său, Constantin cel Mare.

Iulian a fost ultimul membru autentic al celei de a doua dinastii flaviene sau constantiniene. Am reliefat mai sus că se născuse la Constantinopol din părinţi creştini. Avusese o copilărie traumatizantă, încărcată de frustrări. Mama sa a murit prematur şi a trebuit să asiste deznădăjduit la masacrarea tatălui său şi a altor membri ai familiei constantiniene. Constanţiu l-a expediat într-un fel de domiciliu forţat, împreună cu fratele lui, Gallus, într-o fortăreaţă, aproape izolată, din Cappadocia, la Macellum, unde a primit o educaţie creştină, dirijată de preoţi arieni. Ulterior s-a întors la Constantinopol, unde a dus o existenţă ascetică şi a frecventat, aici şi la Nicomedia, profesori reputaţi, mai ales neoplatonicieni. În Asia Mică l-a frecventat pe taumaturgul Maximos din Efes. A beneficiat şi de lecţiile predate de către Libanios. În anul 351 d.Hr., odată cu accesul lui Gallus la cezariat, a ieşit din umbră şi s-a convertit în secret la păgânism, la un neoplatonism combinat cu un sincretism solar, de factură mithraică. Cu toate că se simţea atras şi de cultul Cybelei. S-a iniţiat în misterele acestei zeiţe. Fusese şi elevul neoplatonicianului Priscus, el însuşi moştenitor al lui Iamblichos. Reproşa chiar păgânilor slaba fervoare religioasă, neglijarea misticismului. Iulian era interesat de toate practicile religioase păgâne şi nutrea pasiune pentru sacrificii şi arta haruspiciilor. Ca Marcus

Aurelius cândva, Iulian îşi va hrăni excesiv soldaţii din carnea animalelor jertfite. Convocat la Mediolanum, după eliminarea lui Gallus, a fost protejat de Eusebia, soţia lui Constanţiu. A fost autorizat să studieze la Atena, unde i-a avut drept condiscipoli pe Gregorius din Nazians şi pe Basilius din Cesareea. S-a iniţiat şi în misterele eleusine. În 355, Constanţiu II l-a expediat în Gallii, convins că tânărul său vâr filosof şi scriitor, lipsit de orice experienţă militară şi administrativă, nu va fi decât o marionetă a sa şi a generalilor, care îl flancau. Cum am arătat mai sus, Iulian s-a comportat cu totul altfel, atestând calităţi de competent strateg militar şi de gestionar administrativ performant (Amm., 16, 1, 5). Amian îi va atribui cele patru virtuţi cardinale, temperanţa, prudenţa, justiţia, curajul, la care s-ar fi adăugat competenţa militară, prestigiul, norocul (*félicitas*) şi generozitatea. Amian îi va schiţa chiar un portret fizic, structurat după normele fiziognomoniei: Iulian nu fusese înalt, dar ochfi îi străluceau de inteligenţă, chipul îi era plăcut şi corpul robust (Amm., 25, 4, 1; 22). Acest portret apare nuanţat, dacă nu contrazis, de autoportretul făurit de însuşi Iulian, în pamfletul *Misopogon*, unde afirmă că nu era frumos şi nici seducător şi că îşi lăsase barbă tocmai pentru a-şi conferi un adevărat prestigiu. Portretele sale, conservate până astăzi, confirmă descrierea lui Iulian. În realitate, Iulian purta barba filosofilor, pe când predecesorii săi, mai cu seamă începând de la Constantin, abandonaseră barba lui Marcus Aurelius. Iulian arbora o ţinută neglijentă, austeritate până la abstinenţă sexuală (căsătoria sa cu Helena, ruda sa, se pare că nu s-a consumat vreodată), o viaţă modestă, inclusiv ca împărat, care traducea repulsie faţă de eticheta somptuoasă, instaurată de Dominat Fără îndoială, Iulian îl admira şi imita pe Marcus Aurelius. În realitate era mărunt de stat, slab ori subţire, nervos până la dezechilibru, mistic ardent, pătimaş, până la o fanatizare, limitată numai de o vastă cultură, impulsiv, chiar iluminat şi credul. Sub înrâurirea lui Maximos din Efes încerca să comunice cu zeii, auzea voci celeste şi vedea în vis Geniul Imperiului. Şi-a reprimat aşadar cu o autoexigenţă

excesiv de represivă pulsiuni care trebuie să fi fost violente; erosul său a fost înăbuşit de un logos dobândit din studierea ascetică a practicilor filosofice, dintr-o existenţă de vocaţie monahală. Filosofia lui Iulian se declara neoplatoniciană şi solar-mithraică, însă era mai apropiată de gnoza păgână a vremii decât de un autentic platonism. Nu a putut evita o influenţă subiacentă a creştinismului copilăriei sale: Regele-Soare, al cărui elogiu vibrant l-a enunţat, stăpân al lumii, conota discret Sfântul Duh sau Fiul consubstanţial cu Tatăl. Când figurează mersul lui Hercule pe mare, Iulian implică, într-un fel, imaginea Mântuitorului pe apele lacului Tiberiadei. În ce priveşte Cybele, ea este adesea percepută de Iulian ca echivalentul Fecioarei. Totuşi, Iulian abjurase creştinismul, apostaziase; iată de ce a fost calificat ca Iulian Apostatul. Chintesenţa ideilor religioase ale Iulian se află în tratatul său, numit *Discurs asupra regelui Helios, adică Soare*. Unde Iulian afirmă ritos despre Regele Helios că, izvodit în jurul esenţei fecunde a Binelui, mediator printre zeii inteligenţi, ei înşişi mediatori, el asigură pe deplin continuitatea, frumuseţea nemărginită, inepuizabila rodnicie, inteligenţa desăvârşită (lui., *Hei.*, 43). Ca şi Marcus Aurelius, a fost şi un scriitor, remarcabil de fecund. A scris în greceşte tratate cu substrat ideologic, scrisori, pamflete satirizante, memorii. În jurul memoriei lui Iulian s-a încins o bătălie de idei şi aprecieri, care s-a prelungit până în vremea noastră. Chiar contemporanii lui sunt profund divizaţi. Teoreticienii creştini alcătuiau invective necruţătoare, generatoare ale unei legende infamante a împăratului bărbos, Apostatul, vehiculate de părinţii Bisericii, interesaţi exclusiv de reacţia lui păgână. În contrapartidă, a fost admirat, exaltat, pe ton hagiografic, de intelectuali profani ai epocii, care îi celebrau cultura. Într-adevăr, Iulian cita din memorie pe Homer, Platon, Plutarh şi Marcus Aurelius. L-au adorat fără rezerve reputatul retor grec din Antiochia, adică Libanios, polemist anticreştin, şi Oribasios, cel mai vestit medic al timpului, ultimul teoretician al medicinei din antichitate. Hagiografi ai lui Iulian au fost şi istoriografii Aurelius Victor şi Eutropiu. Ulterior Iulian a devenit idolul

cercului cultural-politic al Nicomachilor, unde îl proslăveau însuşi istoricul şi omul politic Nicomachus Flavianus şi autorul *Istoriei Auguste*. Cu reticenţe, privitoare la politica-religioasă, el va fi admirat de Ammianus Marcellinus, care va transforma relatarea geste! lui Iulian în centrul de greutate al operei sale. L-a admirat, probabil, şi poetul Claudian. Renaşterea raţionalistă va resuscita mitul lui Iulian. Lorenzo di Medicis îi va consacra o dramă şi îl vor admira Montaigne, Voltaire, enciclopediştii şi romanticii. Alfred de Vigny va consacra lui Iulian romanul istoric intitulat *Daphne*.

Primit în triumf la Constantinopol, oraşul său natal, unde a petrecut câtva timp, Iulian a început prin regenerarea păgânismului, a elenilor, *hol Hellenes* în greceşte. În tratatul *Cezarii*, Iulian îi reproşează lui Iisus tendinţa de a ierta crimele cele mai cumplite, ca acelea comise de Constantin şi, fireşte, de Constanţiu. Indulgenţa creştină, caricaturizată de Iulian, a putut să contrarieze pe tânărul august încă din tinereţea lui. Aversiunea sa faţă de creştinism. Se datora mai mult resentimentului încercat faţă de Constanţiu, considerat ca asasin al rudelor sale, dezgustului faţă de disputele christologice şi în general teologice care divizau pe creştini, pasiunii faţă de cultura greacă, de elenism, misticismului solar, mithraic, socotit excesiv chiar de partizanii săi. Cu toate că, într-o scrisoare expediată lui Constanţiu, reliefase că acceptase uzurparea augustatului împotriva voinţei sale, căci însăşi viaţă să fusese ameninţată, în timp ce exista pericolul proclamării altui postulant la purpură de către soldaţi, slab plătiţi şi ostili deplasării într-un Orient străin de climatul rece în care trăiseră şi în condiţiile separării lor de copiii şi nevestele lor. La începutul anului 362, Iulian a promulgat un edict, care abolea măsurile antipăgâne ale lui Constans şi Constanţiu II. Se garanta tolerarea tuturor sectelor creştine, recent proscrise de Constanţiu. Au ieşit din clandestinitate toţi episcopii surghiuniţi ori destituiţi, începând cu Athanasios. Iulian voia astfel să slăbească creştinismul, să stimuleze contenciosul teologic intestin. Dar creştinii au schiţat un front comun împotriva resuscitării păgânismului. Athanasios, niceean persecutat de Constanţiu,

se va reconcilia cu arienii moderaţi şi va desfăşura o intensă activitate pastorală. Încât, în octombrie 362, va fi din nou constrâns să intre în clandestinitate, pentru că risca să fie arestat Iulian a început prin a crede că toleranţa şi clemenţa vor fi suficiente pentru combaterea creştinismului. Desigur reacţia anticreştină a lui Iulian nu se întemeia doar pe combustia interioară mistică a împăratului. Păgânii, care constituiau încă tui procent important dintre locuitorii Imperiului, suportaseră greu măsurile represive, adoptate împotriva lor de către Constanţiu. Se adăuga deruta anumitor creştini oportunişti pricinuită de interminabilele şi adesea violentele dispute teologice din interiorul Bisericii. Fără îndoială, templele au fost redeschise; păgânilor le-au fost restituite bogăţiile confiscate lor de către împăraţii creştini. Au fost urmăriţi cu severitate de către funcţionari imperiali zeloşi creştinii care cumpăraseră de bună credinţă sanctuare păgâne dezafectate în vremea lui Constanţiu. Toate simbolurile şi riturile tradiţionale au fost restaurate. Noii înalţi funcţionari au fost aleşi dintre păgâni, mai ales din rândurile foştilor studenţi şi profesori de retorică. Tehnocraţii lui Constanţiu au fost înlocuiţi de elevii lui Libanios.

Acţiunea purificării religioase a administraţiei a fost orientată prin excelenţă de prefectul pretoriului din Orient, Salutius Secundus, încurajat de Libanios. Clerul creştin a pierdut avantajele acordate lui de către Constanţiu, în special scutirea de poverile municipale. Iulian însuşi a alcătuit un pamflet violent anticreştin, intitulat *împotriva galileenilor*. La începutul lui 363 d.Hr., Iulian va interzice înmormântările creştine în timpul zilei, ca să nu fie „poluat” Soarele. Iudeii au fost ocrotiţi, deoarece Iulian vădea simpatie pentru religia lor. El considera creştinismul ca o deformare nocivă a cultului lui Iahve. Însuşi templul de la Ierusalim a fost reconstruit pe socoteala statului, dar un seism l-a năruit la scurtă vreme după restaurarea lui, spre bucuria creştinilor. Apostazia unor funcţionari creştini oportunişti şi ambiţioşi a fost generos răsplătită. Totuşi politica religioasă a lui Iulian nu a suscitat decât entuziasmul

anumitor păgâni convinşi, îndeosebi profesori. Nu s-a produs acel elan de renaştere masivă, rapidă, a cultelor necreştine, scontat de Iulian.

Mai ales Iulian, urmând o experienţă schiţată de Maximinus Dar a, a încercat să structureze cultele păgâne după modelul funcţionării comunităţilor creştine. Cultele păgâne au fost încorporate unei structuri coerente, unitare, ierarhizate. În fruntea ierarhiei au fost situaţi mari preoţi, arhierei păgâni, cărora Iulian le-a adresat adevărate scrisori „pastorale”, trimise celor din Galatia şi din Asia (Jul., *Ep.*, 84 a; 89). Această „biserică” păgână era invitată să practice virtuţi „creştine”: caritatea faţă de săraci şi bolnavi, iubirea aproapelui, austeritatea şi puritatea morală. Pe de altă parte, deşi le blama, Iulian a tolerat exploziile locale de violenţă ale păgânilor împotriva creştinilor. Astfel, la Alexandria a fost ucis episcopul Gheorgos. Totuşi consularul Alexander a fost reprobat de însuşi Libanios din cauza fanatismului său anticreştin. În iunie 362 d.Hr., Iulian s-a instalat la Antiochia, oraş majoritar creştin, în vederea pregătirii campaniei împotriva perşilor. Creştinii din Antiochia nu îi ieratau lui Iulian că exhumase la Daphne, unde se afla templul lui

Apollo, osemintele unui martir local, Sfântul Babylas, care, după părerea lui, pângăreau incinta sacră. A urmat o cascadă de pamflete creştine ostile împăratului, cărora Iulian le-a răspuns prin *Misopogon*, opuscul îndreptat împotriva „duşmanului bărbii (purtate de Iulian)”. Iulian a trecut la măsuri mai aspre: a închis catedrala creştină, i-a confiscat veniturile şi a distrus câteva capele hărăzite cultului martirilor. Garda imperială a fost parţial epurată de creştini.

La 17 iunie 362 d.Hr., Iulian a adoptat o măsură anticreştină deosebit de gravă S-a interzis creştinilor să mai exercite meseria de profesor (*Cod. Th.*, 13, 3, 5), sub pretextul că textele clasice trebuie comentate în spiritul religios în care fuseseră alcătuite. Pe viitor, profesorii trebuiau să fie acceptaţi de consiliul curialilor din fiecare oraş. Numirea lor urma să fie aprobată de împărar Libanios

a încuviinţat această hotărâre, care obliga creştinii să încredinţeze instruirea copiilor lor unor dascăli păgâni. Ei au ripostat cu o indignare sinceră, pentru că socoteau educaţia tradiţional-retorică, *paideia*, indispensabilă şi compatibilă cu Dreapta Credinţă. Nici anumiţi păgâni nu au susţinut o asemenea decizie. O va reproba Amian (22, 10, 7; 25, 4, 20). Iar, în 365, Gregorius din Nazians, fostul coleg de studii al împăratului, a redactat pamfletul *împotriva lui Iulian*; după ce îl caricaturizase pe suveranul defunct, îşi afirmă dragostea pentru literele tradiţionale, care alcătuiesc un patrimoniu comun al tuturor intelectualilor, inclusiv creştini. În schimb, în aceeaşi vreme, cauza păgânismului este aprig apărată de Saloustios în scrierea *Despre zei* şi *univers*. În timp ce ulterior, Sfântul Basilius va riposta călugărilor fanatici, ostili culturii profane, şi va apăra cultura tradiţională în scrierea *Tinerilor cu privire la modalitatea de a trage folos din literele elenice*. Voia oare Iulian să treacă la persecutarea sistematică, generalizată, a creştinilor după ce s-ar fi întors din campania persană, pe care o dorea strălucită? Libanios va afirma că, dimpotrivă, una dintre ţintele expediţiei rezidase în reconcilierea dintre creştini şi păgâni, în restaurarea unităţii naţionale datorită victoriei asupra inamicului ereditar (Lib., *Or.*, 18, 282 = A.E. Norman, *Libanius Selected Works*, Loeb, 1, 469 – 471).

Iulian visa la un stat ideal, inspirat de proiectul lui Platon, fireşte adaptat realităţilor romane. În pamfletul *Cezarii*, el atestă o cunoaştere temeinică a istoriei Imperiului; admiră pe Traian şi pe Marcus Aurelius şi detestă pe Constantin, unchiul său. Din primele clipe ale domniei a luat măsuri represive împotriva celor care încurajaseră crimele şi corupţia, practicate sub Constanţiu. Încă de la 1 ianuarie 362, a redus ceremonialul şi aparatul greoi al curţii imperiale, unde au fost suprimate numeroase posturi funcţionăreşti. A fost considerabil redus corpul de control imperial, format din notari şi din *agentes* în *rebus*. Personal, a practicat o ţinută modestă, diferită de hieratismul asumat de predecesorii săi. Încerca deocamdată să se întoarcă parţial la metodele de guvernare ale Antoninilor, la

autonomia cetăţilor, la moralizarea gestiunii publice, la îngrădirea birocraţiei şi a tehnocraţilor. De altfel, aspira la abandonarea eredităţii puterii imperiale şi la resuscitarea principiului transmiterii Imperiului celui mai bun cetăţean. Obiectivele administrative ale lui Iulian au fost numeroase.

Şi-a propus simplificarea şi accelerarea procesului judiciar, împărţirii dreptăţii. Au fost anulate măsuri legislative ale lui Constanţiu, inspirate de dreptul grec şi de creştinism. Iulian a pus în operă o strategie de economii stricte şi de deflaţionism. A încercat să diminueze poverile care sugrumau cetăţile şi anumite categorii sociale. A fost redusă capitaţia în Gallii, au fost suprimate exonerări de impozite şi tolerarea arieratelor. Politica riguroasă de economii a îngăduit diminuarea cu 20% a nivelului taxelor şi impozitelor. În vederea favorizării deflaţiei şi revalorizării monedei, Iulian a întreprins o reformă monetară îndrăzneaţă, axată pe emiterea de piese mai grele. A renunţat la încasarea taxei achitate de cetăţi cu prilejul asumării de către el a augustatului, aşa-numitul *aurum coronarium*. A proclamat caracterul voluntar, lăsat la latitudinea oraşelor, al achitării acestei taxe (*Cod. TH.*, 12, 13, 1). Această măsură şi alte reforme datează de la sfârşitul lui iulie 362, când Iulian se stabilise la Antiochia. A fost asanată poşta publică (*cursus publicus*), a cărei întreţinere împovăra cetăţile, din pricina permiselor gratuite acordate prea generos (*euectiones*) unor simpli particulari. Numărul permiselor a fost strict reglementat, iar rechiziţiile arbitrare au fost suprimate. S-au întreprins eforturi în vederea reînsufleţirii vieţii municipale şi restabilirii autonomiei financiare a cetăţilor. S-au luat măsuri pentru combaterea evitării demnităţii de curial. Ecleziaştii creştini au fost integraţi în curiile municipale, ca şi străinii bogaţi, care locuiau în oraşul respectiv, plebeu înstăriţi etc. Nu au fost scutiţi decât sacerdoţii păgâni, veteranii, anumiţi funcţionari ai statului, după unsprezece ani de serviciu, medieri şi părinţii a treisprezece copii. S-au adăugat şi alte oportunităţi conferite oraşelor Imperiului. Când penuria bântuia la Antiochia şi când curialii bogaţi, *principales*, stocau

produsele alimentare, Iulian a vândut la un preţ redus grâu din rezervele statului. Populaţia creştină a Antiochiei nu i-a rămas însă recunoscătoare lui Iulian.

Am constatat că războiul dintre perşii lui Shapur II şi romanii lui Constanţiu se transformase într-un conflict militar de uzură. Totuşi perşii atacau, în repetate rânduri, teritoriile romane. Iulian a decis să pună capăt războiului şi să reediteze în Orient performanţele sale din Gallii şi mai ales glorioasele victorii ale lui Alexandru şi Traian. În acest sens s-a adresat printr-o cuvântare trupelor sale, minuţios pregătite, deşi parţial puţin sigure (Amm., 23, 5). La 6 martie 363, Iulian a plecat de la Antiochia spre Hierapolis şi apoi a trecut Eufratul către Edessa, Carrhae, Cresiphon. Iulian comanda corpul principal de armată format din 65.000 de soldaţi, în timp ce în zona oraşului Nisibis acţiona o coloană de 15.000 de oameni, condusă de Procopius şi Sebastiánus. O flotă importantă transporta pe Eufrat, spre Cresiphon, aprovizionarea armatei şi materiale de asediu. Iniţial campania s-a desfăşurat sub cele mai bune auspicii pentru romani. Pierderile de soldaţi erau derizorii. Însă ulterior înaintarea forţelor lui Iulian a devenit lentă, din pricina căldurii sufocante şi hărţuielilor la care recurgea cavaleria persană. Romanii au repurtat o victorie strălucită lângă Cresiphon, dar nu au putut cuceri metropola perşilor. Iulian a trebuit să bată în retragere, după ce şi-a incendiat flota: ceea ce a avut un efect psihologic dezastruos, demoralizant, asupra armatei sale. Sub caniculă şi pe meleaguri total devastate de război, el a trebuit să opereze o retragere penibilă spre nord, unde se aflau forţele lui Procopius. În cursul unei lupte de ariergardă, desfăşurată la Maranga, pe Tigru, Iulian a fost grav rănit de o săgeată care îi străpunsese ficatul. A încercat zadarnic să-şi smulgă din trup săgeata şi a căzut de pe cal, după ce ar fi strigat: „ai învins, galileene” (adică Iisus), *enikesas Gallilaie*. Puţin timp după rănire, Iulian a decedat la 27 iunie 363, când abia avea treizeci şi doi de ani: ca şi Nero cândva! înainte de a-şi da sufletul a întreţinut lungi convorbiri pe teme filosofice, despre sublimitatea sufletelor (*super animorum sublimitate*),

cu Maximos şi Priscus, consilieriiconfesori filosofici ai săi (Amm., 24, 3, 21 – 23). De unde venise săgeata care a omorât pe ultimul exponent al dinastiei constantiniene? De la un arcaş persan? De la unul dintre soldaţii săi dezamăgiţi şi puţin siguri? De la un ofiţer creştin, care se temea de noi represiuni împotriva religiei sale? în orice caz dinastia constantiniană dispăruse şi Iulian nu desemnase niciun succesor. Campania militară se încheiase printr-un eşec usturător.

Statul său major s-a întrunit. Se reitera situaţia din 284 d.Hr., când fusese proclamat Diocleţian. Pe de altă parte se învedera din nou cât de vane fuseseră speranţele aceluiaşi Diocleţian că armata nu va mai juca un rol decisiv în desemnarea împăraţilor. Între principalii conducători militari se manifestau divergenţe majore. Între ofiţerii creştini şi cei păgâni, între armata Orientului, moştenită de la Constanţiu, şi cea a Galliilor, constituită de Iulian. Cu siguranţă, interveneau de asemenea ambiţiile, laşitatea şi invidiile personale. Mulţi generali, în special din Occident, erau Barbari, ca sarmatul Victor, germanicii Arintheus, Nevitta şi Dagalaifus. Ei au impus alegerea unui civil, probabil născut în Gallii şi păgân, Satumius Secundus Salutius, mai sus menţionat, prieten al lui Iulian, administrator competent şi onest, respectat de toţi capii armatei. El însă a refuzat purpura imperială, invocând vârsta sa înaintată şi sănătatea fragilă. Poate sub presiunea ofiţerilor illyri, care comandau unităţi de elită şi continuau să influenţeze substanţial viaţa politică a Imperiului, Salutius a propus un ofiţer moesian, ce nu se distinsese în mod spectaculos şi care era creştin moderat. Astfel ofiţerii creştini, poate complotişti împotriva lui Iulian, dobândeau satisfacţie, iar păgânii se puteau mulţumi cu un împărat tolerant.

În acest fel s-a sfârşit bizara şi zadarnica aventură a lui Iulian. Nu numai că au dat greş reformele religioase ale acestuia, ci şi planurile lui militare expansioniste, şi alte reforme, prea puţin timp aplicate, au căzut în desuetudine5.

Urmaşii lui Iulian. Valentinienii

Ofiţerul moesian lansat ca împărat de comandanţii militari

illyro-romani şi de Salutius este Iovian, proclamat împărat *ca Flauius Iouianus*. Se născuse la Singidunum, în Moesia, şi ajunsese comandant al gărzii imperiale. Ceea ce a contat în momentul desemnării sale ca împărat unic, de către statul major şi de consilieri civili ai lui Iulian Apostatul. El s-a grăbit să încheie o pace „pe treizeci de ani", dezastruoasă, ruşinoasă, pentru Imperiul roman, cu Shapur H.

De fapt se grăbea să ajungă cât mai repede la Constantinopol, unde putea fi contestat fie de creştinii intransigenţi, fie de partizanii lui Iulian. Deşi nu avea nicio legătură de sânge cu familia lui Constanţiu, se declarase, cum am arătat mai sus, un Flavian, adică un continuator al dinastiei imperiale. A cedat perşilor cea mai mare parte din Mesopotamia romană, fixând graniţa pe linia Nymphios-Chaboras şi abandonând Nisibis, pe care perşii nu o putuseră cuceri. A renunţat la teritoriile de dincolo de Tigru, dobândite de către Diocleţian în 297 – 298. De asemenea a renunţat complet la suzeranitatea romană asupra Armeniei, trecută, pentru moment, sub controlul perşilor. Contemporanii, în special păgânii, aveau impresia că fusese trădată memoria lui Iulian. Libanios, indignat, a polemizat cu Themistios, partizan al păcii cu orice preţ şi panegirist al lui Iovian (Them., *Or.*, 5; 8). Totodată un edict declara toleranţa religioasă generală. Fapt care mulţumea pe creştini, practic persecutaţi sub Iulian Apostatul, şi nu contraria pe mulţi păgâni, care se temeau de o reacţie violentă împotriva lor. A petrecut câteva luni la Antiochia, pentru ca ulterior să pornească spre Constantinopol, împreună cu armata sa. Dar la 17 februarie 364 a murit subit la Dadaszana, în Galatia, probabil asfixiat de vaporii degajaţi de un brasero în cortul său. Dacă nu cumva l-au asfixiat păgâni fanatici, partizani incondiţionali ai lui Iulian. Cum am semnalat în trecut, Iovian anulase măsurile anticreştine adoptate de către Iulian.

Moartea neaşteptată a lui lovian à prilejuit o nouă reuniune a statului major imperial împreună cu anumiţi demnitari civili, ca Salutius şi Datianus, un fost favorit al lui Constanţiu. Din nou intrigile de curte şi ansamblul armatei

nu au putut să intervină. Şi din nou s-a ajuns la un compromis între clanul oriental şi cel gallo-roman. De asemenea, din nou Salutius a refuzat puterea imperială şi a propus ca împărat pe Valentinian I, un ofiţer din garda imperială, la rândul lui fiu de ofiţer pannono-roman. Acesta era cunoscut ca un creştin moderat, adept al doctrinei niceene, şi ca un militar energic şi onest. El a fost aclamat de armată ca împărat sub numele de *Flauius Valentinianus*. Acest titlu îl corela şi pe el celei de a doua dinastii flaviene, cu toate că Valentinian crea de fapt o familie imperială valentiniană, diferită de cea constantiniană. Într-adevăr, o lună mai târziu, la Constantinopol, la 28 martie 364 d.Hr., Valentinian a determinat proclamarea ca august, egal în competenţe cu el însuşi a lui Valens, definit ca *Flauius Valens*. Acesta fusese tot ofiţer, de rang inferior fratelui său, căci era mai tânăr cu şapte ani decât Valentinian, născut în 328. Cei doi auguşti au decis să împartă puterea lor în funcţie de zonele teritoriale ale Imperiului.

După ce, instalaţi la Constantinopol, cei doi fraţi procedaseră la o profundă epurare a personalului administrativ-politic diriguitor, în care susţinătorii şi protejaţii lui Iulian au fost substituiţi de rudele lor şi de prieteni pannonieni, au fost adoptate măsuri de tolerare atât a creştinilor, cât şi a păgânilor. Împărţirea Imperiului, *partitio imperii*, a survenit în iunie 364. De data aceasta Imperiul a fost cu adevărat divizat, cu toate că teoretic unitatea lui era menţinută, iar Valentinian deţinea o anumită preeminenţă în orânduirea augustatului. Valentinian a ales Occidentul, inclusiv Illyricum, şi s-a stabilit la Mediolanum, pe când Valens a gestionat Orientul, de la Constantinopol. Primejdia barbară şi rivalitatea armatelor s-a aflat la originea acestei colegialităţi, însă, spre deosebire de ceea ce se va petrece în 395, cei doi fraţi au gestionat Imperiul în funcţie de un acord, de o înţelegere armonioasă. De altfel Imperiul a continuat să fie periclitat de adversari exteriori, ca şi de uzurpări interne. Forţe militare aflate în trecere prin Constantinopol, la 28 septembrie 365, l-au proclamat ca august pe Procopius, înalt demnitar al lui Iulian şi intelectual

păgân. Era rudă cu ultimul constantinian prin Basilina şi se reclama de la familia lui Constantin. Îl susţineau păgânii intransigenţi şi foştii secondaţi ai lui Iulian. Uzurparea a eşuat la Constantinopol în câteva ore, dar a raliat la cauza sa Tracia şi Bithynia. Procopius avea şi sprijinul vizigoţilor. Însă bătrânul general Arbetio, fost slujitor al lui Constanţiu, l-a învins pe Procopius la Nacolea, în Asia Mică, în mai 366 d.Hr. La 27 mai 366, Procopius a fost executat, însă uzurparea a continuat în Balcani, sub conducerea lui Marcellus, rudă cu Procopius. Generalul lui Valentinian, Equitius, a intervenit ca să lichideze această nouă uzurpare. După ce Valens s-a stabilit, în 370 d.Hr., la Antiochia, prefectul său al pretoriului (între 370 şi 377) a declanşat reprimarea intelectualilor păgâni şi a altor înalte personaje, fidele memoriei lui Iulian, în legătură cu o nebuloasă problemă de magie şi de divinaţie. Au fost executaţi numeroşi intelectuali păgâni, inclusiv Maximos din Efes, „confesorul” şi prietenul lui Iulian. Aceste fapte s-au petrecut în pofida toleranţei religioase proclamate de cei doi auguşti.

Valentinian I era un pannonian patriot, energic, dar brutal, sângeros. Totuşi respecta intelectualii. A asigurat fiului său Graţian o excelentă educaţie, sub îndrumarea profesorului şi scriitorului Ausonius. Înconjurat de o camarilă de pannonieni avizi şi fruşti, a iniţiat un autentic terorism de stat. În 367 l-a proclamat august pe primul său fiu, Graţian, care nu avea decât opt ani. Constantia, fiica lui Constanţiu, a devenit logodnica şi, şapte ani mai târziu, soţia lui Graţian.

Valentinian voia astfel să obţină legitimitate, prin alianţă matrimonială cu vestigiile constantinienilor. Până în 369 d.Hr., a practicat o politică relativ „liberală”. Condiţia curialilor a fost ameliorată, întrucât perceperea impozitelor şi întreţinerea poştei publice au fost încredinţate funcţionarilor statului. Concomitent, au fost promovate măsuri care potenţau sensibil dirigismul etatist. A fost accentuată ereditatea statutului curialilor şi a fiilor de soldaţi. Legarea colonilor de pământ a fost extinsă la Illyricum şi pretutindeni proprietarii au devenit răspunzători

de impozitele plătite de colonii lor (*Cod. Just.*, 11, 53, 1; *Cod. Th.*, 11, 1, 14). Birocraţia, funcţionarismul au fost întărite şi strict ierarhizate. Corupţia era însă intens practicată de favoriţii şi de auxiliarii lui Valentinian. Ca totdeauna, etatismul, dirigismul stimulau corupţia. Începând din 368 – 369, Valentinian a intrat în conflict deschis cu aristocraţia senatorială din Roma. Senatul nu se resemna cu statutul real de consiliu municipal al Romei şi cu încorporarea masivă a membrilor săi în înaltul funcţionariat al lui Valentinian. Valentinian nu se deplasase niciodată la Roma, unde însă numise în posturi importante pannonieni. Aversiunea împăratului faţă de aristocraţia care îl dispreţuia a stimulat măsuri favorabile plebei Capitalei. S-a vegheat asupra aprovizionării cu grâu, funcţionării eficace a brutăriilor care furnizau plebei pâine gratuită ori ieftină, încă din vremea lui Aurelian. Sub controlul agenţilor statului, s-au înmulţit aprovizionările gratuite cu vin, carne de porc, ulei şi lemn pentru încălzirea marilor terme. Medici, salarizaţi de stat, îngrijeau bolnavii săraci. Valentinian este creatorul asigurării medicale a populaţiei şi a asistenţei judiciare. Dar, în 369, Maximinus, iniţial prefect al annonei, apoi vicar al Romei, a lansat o cruntă reprimare, o adevărată teroare, îndreptată împotriva aristocraţiei păgâne a Romei. Tot în legătură cu practicile magice, Maximinus a declanşat persecutarea senatorilor. Exponenţi ai familiilor ilustre au fost incriminaţi, torturaţi, câteodată executaţi, în condiţii înspăimântătoare. Valentinian a patronat abuzurile ilegale comise la Roma de funcţionarii săi pannonieni, care, devoraţi de complexul lui Iuda, detestau cumplit pe aristocraţii păgâni din Roma. Cei doi fraţi auguşti evitau orice ingerinţă în probleme religioase, dar este oare întâmplător că s-au declanşat aproape concomitent persecuţii ale aristocraţilor păgâni la Roma şi la Constantinopol? Valens a încurajat tactici antipăgâne şi a favorizat ostentativ arianismul. Partizanii doctrinei niceene au fost de asemenea persecutaţi. Când, în 370, s-au manifestat opoziţii împotriva alegerii unui episcop arian, Valens a ordonat îmbarcarea contestatarilor pe o corabie care a fost incendiată în largul mării.

Ca şi Valens, Valentinian I a trebuit să apere energic, însă dificil, frontierele Imperiului. Pe când Valens lupta împotriva vizigoţilor (367 – 369), ulterior primiţi, în 376 d.Hr., la sudul Dunării, sub presiunea invaziei hunilor, Valentinian a luptat împotriva alamanilor în Gallia şi, în 368, a francilor, pe Rin, a sarmaţilor şi quazilor în est. Un competent general de origine hispanoromană, Theodosius, cunoscut ulterior ca Theodosius Tatăl, a luptat cu succes împotriva scoţilor şi saxonilor, care prădau Britannnia. În Africa romană s-a ivit o situaţie dificilă şi complicată. Funcţionarii romani făceau trafic de grâu, stocat de ei, reprimau donatismul eretic, în plină resurgenţă, regenerare. Se alcătuise astfel o mişcare secesionistă locală, care reunea nemulţumiţii din pricina impozitelor împovărătoare, triburi indigene ostile dominaţiei romane, opozanţi religioşi, mai ales donatişti. S-au revoltat cu toţii sub conducerea lui Firmus, căpetenie maură aliată cu Roma, caid de temut, care a pus stăpânire pe Mauretanii. Valentinian a trimis împotriva insurgenţilor pe Theodosius Tatăl, care a zdrobit revolta, înainte de a fi el însuşi decapitat la Cartagina, în februarie 376.

Între timp, în noiembrie 375, al Brigetio, în Pannonia, Valentinian I a fost omorât de o criză cardiacă. Gestionarea Occidentului a revenit fiului său Graţian sau

Flauius Gratianus, care nu împlinise decât şaisprezece ani, asociat cu fratele său vitreg Valentinian II s-au *Flauius Valentinianus*, copil în vârstă de patru ani, proclamat august, la 22 noiembrie 375, de legiunile din Illyricum. *Indubitabil, începuse era împăraţilor copii, produse ale eredităţii de facto şi ale intrigilor de curte*! Urma să administreze Italia, Africa şi Illyricum, sub regenţa lui Graţian. Se pare că Graţian şi Valens s-au înclinat fără voie în faţa faptului împlinit, în realitate uneltit de Probus, prefect în Illyricum. Anul 376 d.Hr. A marcat o cotitură foarte importantă, de fapt profund dăunătoare, în istoria Imperiului. Santo Mazzarino opina că atunci a intervenit un moment decisiv. S-au produs două evenimente relevante. În primul rând a survenit moartea lui Symmachus Tatăl, prefect al Romei, în 364 – 365, cel mai influent dintre senatorii păgâni, dar relativ

tolerant, şi nu sectar, membru al unei mari familii. După moartea lui Valentinian I, acest Symmachus rostise un panegiric elogios al tânărului Graţian, foarte probabil sincer, unde însă atacase memoria lui Valentinian I. După dispariţia lui Symmachus Tatăl, creştinii intransigenţi au putut trece la o ofensivă hotărâtă. Poemul unuia dintre ei blama pe Symmachus şi ilustra fisurarea a ceea ce Marcel Le Glay califica drept „coexistenţa paşnică” dintre cele două credinţe, păgână şi creştină, instaurată în 363 d.Hr. Celălalt eveniment a fost mai sus evocat împinşi din spate de alani, la rândul lor presaţi de huni, vizigoţii au trecut Dunărea. În toamna anului 376, cel puţin 50.000 de Barbari s-au stabilit în Tracia în calitate de aliaţi, *foederaţi*. Se producea astfel începutul marilor migraţii spre vest şi spre sud. Goţii fuseseră, până atunci, singurii Barbari care nu se mulţumeau cu jefuirea teritoriilor romane, ci doreau pământ, ţinuturi în interiorul Imperiului.

La începutul domniei sale, Graţian – influenţat mai ales de consilierul său Ausonius, creştin ultratolerant, tradiţionalist, admirator al culturii şi mitologiei păgâne, şef de cerc cultural-politic – a modificat radical strategia politică urmată de Valentinian I. Fără a dezavua ostentativ această strategie, Graţian a înlăturat din funcţii pe secondanţii pannonieni ai părintelui său. Maximinus a fost chiar executat. Se operează o apropiere de aristocraţia senatorială din Roma, se practică toleranţa faţă de păgâni, oblăduirea intelectualilor. Încât, în vara anului 376, Graţian s-a deplasat personal la Roma. O mutaţie în strategia sa politico-religioasă nu va interveni treptat decât începând din 378, sub influenţa Sfântului Ambrosius, episcop la Mediolanum, încă de la vârsta de treizeci şi patru ani (din 373), şi a papei Damasius. Şi poate a ecoului teribil prilejuit de catastrofa militară de la Adrianopol, care exorta pe creştini la fervoare religioasă, pentru a potoli ceea ce ei considerau a fi mânia lui Dumnezeu.

Într-adevăr, vizigoţii, cumplit exploataţi şi jefuiţi de autorităţile imperiale din Balcani, de funcţionari lacomi, corupţi şi depăşiţi de noua situaţie creată, se răsculaseră. Ei

deprinseseră tactica militară romană şi erau susţinuţi de alţi goţi, care trecuseră Dunărea. Încă din vremea uzurpării lui Procopius, perşii ocupaseră Armenia şi Iberia (azi Georgia). Valens purtase lungi negocieri cu Shapur II, renunţase să-l mai susţină ca pretendent la tronul Armeniei pe Pap, asasinat în cele din urmă chiar de romani. Intenţiona la rândul său să ocupe Armenia şi Iberia. Ofensiva goţilor l-a obligat totuşi să renunţe. Contenciosul s-a calmat practic în 379, când a murit Shapur II. Graţian trimisese în Orient împotriva goţilor generali ca Richomer, care fuseseră învinşi. Fără a mai aştepta sosirea personală a lui Graţian, Valens a declanşat, lângă Adrianopol, o bătălie decisivă împotrivă goţilor, comandaţi de Frithigem. Încleştarea a avut loc la 9 august 378 d.Hr. Valens a participat personal la bătălie. Cavaleria goţilor, desfăşurata când bătălia era „în toi”, a decis rezultatul înfruntării. Însuşi Valens a căzut pe câmpul de luptă, unde au pierit mai mulţi generali ai săi, inclusiv Sebastiánus, şi 35 de ofiţeritribuni militari. Deşi Barbarii nu au putut ocupa nici Adrianopolul şi nici Constantinopolul, pe care l-au asediat, contemporanii şi urmaşii lor au perceput înfrângerea de la Adrianopol ca un teribil dezastru pentru Imperiu. Amian se va strădui să-şi împingă res gestele consacrate istoriei Romei până la descrierea acestei catastrofe. Acest istoric, fost militar, atât de optimist anterior în privinţa viitorului Romei imperiale, „care va trăi cât vor fi oameni (pe pământ)”, *uictura dum crunt homines* (Amm., 14, 6, 3), începe să se teamă pentru soarta Imperiului, care ar trebui, după părerea sa, temeinic redresat. El nu va asemui dezastrul de la Adrianopol cu moartea lui Decius, ucis tocmai de goţi, şi nici cu acea capturare a lui Valerian de către perşi. Îl compară şi îl echivalează cu debaclul de la Cannae (Amm., 31, 12 – 16). Libanios apus această catastrofă pe seama mâniei zeilor, care ar fi pricinuit nenorocirile romanilor şi succesul Barbarilor. Dimpotrivă, cum am mai reliefat, creştinii atribuiau dezastrul pedepsei lui Dumnezeu. Sfântul Ambrosius îl considera semn al unei decadenţe. Ulterior, Eduard Gibbon şi alţi savanţi au apreciat catastrofa de la

Adrianopol ca începutul sfârşitului, ca un eveniment capital. Desigur că s-a exagerat Nu este însă mai puţin adevărat că nu era uşor pentru Imperiu să înlăture din Balcani 200.000 de goţi, instalaţi aici.

Istoricii militari au reliefat însă triumful cavaleriei (gotice) asupra infanteriei (romane) ca un fenomen de importanţă cardinală. Ei subliniază că superioritatea cavaleriei asupra infanteriei va persista până în vremea războiului de o sută de ani, când arcaşii englezi au nimicit cavaleria cuirasată franceză, şi până la performanţele pedestraşilor helvetici din secolul al XV-lea d.Hr.

Oricum dezastrul de la Adrianopol a declanşat o nouă criză a Imperiului. Practic, Graţian, care nu împlinise douăzeci de ani, devine împărat unic, fiindcă Valentinian II nu avea decât opt ani. Din pricina vârstei şi a complexităţii gestionării Imperiului, mai cu seamă după dezastrul de la Adrianopol, Graţian nu se consideră în stare să guverneze singur. De aceea el ia două decizii de însemnătate primordială. În primul rând îşi ia un asociat în persoana unui tânăr şi strălucit ofiţer hispano-roman, devenit august sub numele de *Flauius Theodosius*. Acesta era fiul generalului Theodosius Tatăl, decapitat la Cartagina. Însuşi viitorul împărat, în calitate de general şi „duce”, *dux*, al Moesiei Superioare, contribuise la anihilarea incursiunilor lansate în 374 – 375 de quazi şi de sarmaţi la sud de Dunăre. După uciderea tatălui său, se retrăsese pe domeniile sale de la Cauea, din nord-vestul Hispaniilor, în actuala Galicie. Graţian îl convoacă la Sirmium şi îl proclamă august, însărcinat cu gestionarea Orientului, la 19 ianuarie 379. Ce determinase această alegere? Remuşcarea, căci Graţian autorizase lichidarea tatălui său? A contat, desigur, şi influenţa sporită, la curtea lui Graţian, a unor rude ale celor doi Theodosius, care reintraseră „în graţiile împăratului”, ca Eucherius şi Syarius. A intervenit în favoarea lui Theodosius şi papa Damasius, de asemenea hispano-roman de obârşie. De fapt, la curte acţiona un puternic grup de presiune, alcătuit din hispanoromani şi aquitano-romani. Pe deasupra, tânărul Theodosius era un fervent al ortodoxiei niceene. A

doua decizie relevantă a lui Graţian a rezidat în refuzul, tot în 379 d.Hr., de a accepta demnitatea de *pontifex maximus*, şef al religiei romane-păgâne tradiţionale, asumată de toţi împăraţii creştini precedenţi. Anterior o deţinuse, probabil, Valens. El a respins mantia de pontif maxim, pe care i-au oferit-o sacerdoţii păgâni. Le-a declarat că nu se cuvine ca un creştin să devină mare preot păgân (Zosim., 4, 36, 3 – 5). Cu toate că anterior acceptase divinizarea păgână a tatălui său, Valentinian I. Se realizase atunci ultima apoteoză păgână a antichităţii. Sub influenţa Sfântului Ambrosius şi a papei Damasius, păgânismul era practic separat de stat, care renunţa oficial la el. În sfârşit, prin edictul de la Thessalonica, din 28 februarie 380, arianismul şi ereziile sunt condamnate, fără drept de apel. Crezul niceean devine religie de stat, practic aproape obligatorie pentru locuitorii Imperiului. Conciliul de la Constantinopol, de unde fusese expulzat episcopul arian, confirmă repudierea arianismului. Iar decrete din 382 aplică în practică separarea statului de păgânism: actele publice trebuiau degajate de orice conotaţie păgână, cultele necreştine erau lipsite de orice subvenţii publice. Numai iniţiativa privată avea îngăduinţă să se îngrijească de religiile păgâne şi de întreţinerea edificiilor acestora. Prefecţii Romei au fost desemnaţi exclusiv din rândurile creştinilor niceeni. În 383, prefectul Oraşului a condus personal reconstruirea bisericii Sfântul Pavel, de dincolo de ziduri. O vie dispută a animat viaţa socio-politică a Romei, când Graţian a decis îndepărtarea altarului zeiţei Victoria din Curie, unde se afla din vremuri aproape imemoriale. Până în 402, această dispută a cristalizat pasiuni exorbitante printre senatori. Totuşi, din 379 până în 395 d.Hr., Imperiul a fost zguduit de tulburări, invazii barbare şi de o cascadă de uzurpări, care au determinat pe anumiţi contemporani să se teamă că statul Romei ar putea să se destrame. Dezastrul de la Adrianopol avusese, cum am mai reliefat, un efect înspăimântător. Tactica represivă, iniţiată împotriva arienilor şi păgânilor, nu s-ar fi pus în operă, cel puţin nu imediat după 378 – 379, dacă n-ar fi survenit înfrângerea de la Adrianopol. Sau ar fi

fost mai puţin radicalizată. Am constatat că eşecul lamentabil de la Adrianopol fusese perceput ca urmare a mâniei lui Dumnezeu.

Domnia lui Graţian se apropia de sfârşit Conflictul cu senatul, diminuarea disciplinei militare, favorizarea gărzii imperiale alcătuite din alani stârniseră nemulţumiri. Acceptau oare toţi militarii politica religioasă a lui Graţian? în orice caz, brusc, la începutul anului 383, soldaţii din Britannia îl proclamă împărat pe generalul Magnus Maximus, recent învingător al picţilor şi al scoţilor. Acesta era tot un hispano-roman, născut într-o familie săracă. Diferit de alţi uzurpatori din Occident, Maximus avea reputaţia de om energic, curajos şi cinstit (Oros., *Hist.*, 22, 34, 9; S. Sev., *Dial.*, 3, 11, 2). El debarcă în Gallii, unde cauza lui Graţian nu mai suscita niciun entuziasm. Acesta fuge spre Italia, însă este ajuns din urmă şi asasinat în 25 august 383; nu avea decât douăzeci şi patru de ani. Subzista Valentinian II, în vârstă de doisprezece ani. El este tutelat de mama sa, văduva lui Valentinian I, ambiţioasa Iustina, înconjurată de consilieri şi favoriţi arieni, care guverna, în numele său, Italia, Africa şi Illyricum. În Orient se afla Theodosius, care, tot în august 383, a desemnat ca august pe primul său născut, Arcadius. În 384, după lungi negocieri, s-a ajuns la un compromis: Maximus este recunoscut ca august şi stăpânilor al Britanniei, Galliilor şi Hispaniilor, Valentinian II conserva Italia şi restul Occidentului, sub o anumită tutelă a lui Theodosius, împăratul Orientului. În 387 d.Hr., Iustina şi Valentinian U, puşi în dificultate de un atac barbar în Pannonia, au solicitat ajutorul lui Maximus. Acesta a pătruns în Italia, pe care a ocupat-o şi a anexat-o puterii sale. Aceeaşi soartă a avut-o Africa romană. Iustina şi Valentinian II s-au refugiat la Thessalonica, unde au cerut ajutorul lui Theodosius. Acesta s-a căsătorit cu Galla, sora lui Valentinian II, spre a-şi întări legitimitatea şi, după ce a aşteptat un an, în 388, a purces cu armata spre Occident prin provinciile danubiene. Şovăielile lui Theodosius erau determinate de stângăciile Iustinei şi ale anturajului ei arian. La Siscia şi la Poetovio, Maximus a fost învins. Maximus şi

fiul său, Victor, proclamat cezar, au fost masacraţi la 28 august 388. Au rămas numai doi împăraţi: Valentinian II, expediat în Gallii – sub supravegherea generalului „barbar”, în serviciul Romei, francul Arbogast, comandant suprem al forţelor militare din Occident – şi, desigur, Theodosius, adevăratul stăpânitor al Imperiului6.

Theodosius

Practic, Theodosius devine suveranul unic al Imperiului. El înlocuieşte dinastia *de facto* valentiniană – care se reclamase încă de la cea de a doua casă imperială flaviană

— Cu o dinastie theodosiană, care se voia de asemenea a Flaviilor. Se putea spera în sfârşitul crizei declanşate de catastrofa de la Adrianopol, în unificarea trainică a Imperiului, într-o nouă secvenţă istorică de măreţie a imperiului Romei. Dar, în realitate, împrejurările istorice au evoluat în altă direcţie. Diviziunea Orient-Occident nu a putut să mai fie depăşită. Era ireversibilă. Pe de altă parte, nu se pusese capăt nici atacurilor barbare, nici infiltrărilor seminţiilor germanice pe teritorii romane, nici uzurpărilor.

Theodosius fusese în tinereţe un bărbat elegant, înalt, slab, cu nasul acvilin şi părul blond. Semăna oarecum cu Traian, „compatriotul” său. Era creştin niceean fervent şi credea cu fermitate în misiunea sa imperială. Avea însă un temperament maladiv şi irascibil, capabil de mânii cumplite. Theodosius era de asemenea influenţabil. L-a înrâurit iniţial – şi în sensul calmării sale

— Mama sa, Serena. Ca apoi să cadă sub influenţa Sfântului Ambrosius, deşi raporturile sale cu acest episcop de curte, adevărat Richelieu al epocii, au fost adesea tensionate. Era întrucâtva maniaco-depresiv? A încercat să redreseze situaţia din Balcani. După ce a luptat trei ani împotriva goţilor lui Frithigem, a ajuns la un acord cu ei în 382. Goţii au fost autorizaţi să se instaleze definitiv între Dunăre şi Balcani. S-a conferit goţilor autonomie şi privilegiul imunităţii fiscale pe pământurile lor. Erau trataţi ca un popor cristalizat, unit cu Roma printr-o alianţă. Roma s-a obligat să le acorde subvenţii, sub forma aprovizionării cu produse agricole. La rândul lor, goţii se obligau să

furnizeze Romei soldaţi şi să-i apere teritoriile. În fapt, se configura primul stat germanic pe teritoriul Imperiului. La est, moartea lui Shapur II a calmat raporturile Romei cu Sassanizii. Perşii erau ameninţaţi de huni şi guvernaţi de Mari Regi mediocri. Între 387 şi 390 d.Hr., Theodosius a încheiat un tratat cu perşii. Armenia a fost împărţită în două zone de influenţă, una persană şi cealaltă romană. Până în secolul al VI-lea d.Hr., între perşi şi romani va domni o pace relativă. La Constantinopol, unde Theodosius a înmulţit construcţiile somptuoase, în vederea transformării desăvârşite a oraşului într-o adevărată capitală, Theodosius a primit cu daruri costisitoare pe regele got Athanaric, urmaşul lui Frithigem. Athanaric a contemplat cu stupefacţie monumentele fastuoase şi situl oraşului. A sfârşit prin a-şi afirma fidelitatea faţă de Theodosius (lord., *Getica*, 28). Goţii erau „aliaţi”, *foederaţi*, ai Imperiului. În pofida convingerilor sale religioase, în anii 380, Theodosius utilizează în gestionarea Imperiului păgâni eminenţi, ca Vettius Agorius Praetextatus, prefect al pretoriului în Occident, şi Themistios, prefect al Oraşului în Constantinopol. Theodosius s-a înconjurat de o curte pletorică şi de o birocraţie excesivă, de un protocol de obedienţă orientală. A potenţat o fiscalitate încă anterior opresivă, împăratul era generos cu favoriţii săi şi în general cheltuitor. Inegalităţile sociale s-au accentuat Legislaţia sa se străduia să repopuleze curiile municipale. Acestea, în 383, au fost din nou constrânse să perceapă impozitele, de care erau exoneraţi numai „cei puternici”, *potentes* (*Cod. Th.*, 11, 7, 12). Pregătirea războiului împotriva uzurpatorului Maximus l-a obligat pe Theodosius să perceapă impozite suplimentare, la care Antiochia a ripostat printr-o revoltă violentă, iertată de el în 387. Principalii săi prefecţi ai pretoriului în Orient au fost creştinul fanatic Cynegios (384 – 388) şi păgânul Tatianos (388 – 392). În 389, Theodosius s-a deplasat la Roma, unde şi-a celebrat triumful. Nu este imposibil ca aici Theodosius să fi fost întrucâtva influenţat de aristocraţia păgână a Oraşului. La aceasta se adăuga iritarea pricinuită împăratului de inflexibilitatea lui Ambrosius. Oricum se

asigura păgânilor ceea ce Pierre Chuvin caracterizează ca „zile liniştite”.

În definitiv, cum reliefa Marcel Le Glay, după 382 d.Hr. Se contura faptul că Imperiul nu avea un singur stăpânitor, adică Theodosius, ci doi. Acest al doilea cârmuitor nu era adolescentul de 14 – 15 ani Valentinian II, ci episcopul din Mediolanum, adică Sfântul Ambrosius. Încă în 384 murise energicul papă Damasius şi înlocuitorul său ca episcop-papă al Romei era un personaj şters, fără anvergură. Adevăratul „leader” al Bisericii, prin excelenţă occidentale, era Sfântul Ambrosius, cleric de curte, om politic remarcabil, cum am arătat, arhetip al lui Richelieu. Raporturile dintre împărat şi episcop au fost adesea tensionate. În Italia, la slujbă, în 388, el nu i-a permis lui Theodosius să se aşeze în mijlocul corului, cum obişnuia să procedeze în Orient în special Ambrosius îi reproşa lui Theodosius că tolera configurarea unei noi reacţii păgâne. Prefectul pretoriului, Tatianos, păgân înveterat, a asumat chiar consulatul, în 391 d.Hr., împreună cu Symmachus Fiul, adversar al lui Ambrosius şi căpetenie a păgânilor din Roma. Iar Proculos, fiul lui Tatianos, de asemenea păgân fervent, devine prefect al Oraşului Constantinopol. Un alt păgân fervent, scriitor şi şef de cerc cultural-politic, Nicomachus Flavianus, fusese numit prefect al pretoriului pentru Italia, în 390. Ambrosius luptase din greu împotriva arienilor, ocrotiţi de Iustina şi de Valentinian EI. Valentinian II promulgase chiar un edict de toleranţă, a cărui aplicare fusese blocată de Ambrosius şi de partizanii acestuia. Pentru prima oară un împărat dădea înapoi în faţa unui eclasiast creştin. Fire puternică, dominatoare, Ambrosius considera că, în materie religioasă, Biserica avea prioritate faţă de stat. Împăratul nu ar fi fost decât un simplu credincios. Ambrosius uzita faţă de suveran următoarea formulă: „În materie de finanţe tu consulţi comiţii tăi, dar în materie religioasă trebuie să consulţi preoţii” (*Ep.*, 40 – 41). Tot în 388, între cei doi a izbucnit un conflict violent La Callinicum, pe Eufrat, călugării incitaseră populaţia creştină să incendieze o sinagogă. Reacţia imperială fusese promptă. Theodosius ordonă episcopilor să

reconstruiască sinagoga şi interzice monahilor să se stabilească în oraşe. Riposta lui Ambrosius nu s-a lăsat aşteptată. A contrapus casei lui Iisus sinagoga ca lăcaş al perfidei, impietăţii, condamnată de Dumnezeu să fie arsă. Ameninţat cu excomunicarea, Theodosius a trebuit să revoce hotărârile sale anterioare. Situaţia s-a agravat în 390 d.Hr. În cursul unei sediţiuni locale, populaţia din Thessalonica omorâse un general got. Theodosius a ordonat adunarea populaţiei într-un circ, unde soldaţii urmau să masacreze. Contraordinul, dat la insistenţele lui Ambrosius, a ajuns prea târziu şi militarii au măcelărit 7.000 de oameni. Ambrosius l-a excomunicat pe împărat Acesta a fost forţat să se supună unei penitenţe publice. Numai după aceea Theodosius a fost admis la slujba religioasă şi a primit împărtăşanie cu prilejul zilei de Crăciun a anului 390. Ambrosius nu era totuşi un inchizitor.

Episcopul protestase când Maximus executase în Hispanii pe Priscillianus şi pe adepţi ai ereziei acestuia, ascetică şi gnostică, Ambrosius nu considera că braţul secular trebuie să vrea moartea păcătosului. El afirma că împăratul trebuie să se supună puternicei autorităţi morale prescrise de îndatoririle lui de creştin şi Bisericii. Împăratul se situează în interiorul Bisericii, şi nu în afara ei; monarhul trebuie s-o ajute, şi nu s-o combată. Legitimitatea suveranului se măsoară în funcţie de „ortodoxia” lui personală. Desigur, Sfântul Ambrosius milita în favoarea caracterului providenţial al univers alităţu romane.

După 390 d.Hr., Theodosius a acordat lui Ambrosius tot ce voia episcopul. Sfântul Ambrosius a determinat adoptarea unor decizii care au „administrât” păgânismului lovituri mortale. În continuare păgânismul va subzista numai ca o minoritate relativ restrânsă. Ambrosius a fost cel care a prilejuit victoria decisivă a creştinismului. Încă din 381 d.Hr., Theodosius interzisese sacrificiile, care îşi propuneau ghicirea viitorului (*Cod. Th.*, 16, 10, 7). Prefectul pretoriului creştin Cynegios închisese mai multe temple, spre indignarea lui Libanios, care şi-a scris sub Theodosius cele mai revelatoare cuvântări politice. După Crăciunul anului

390, Theodosius a adoptat măsuri radical antipăgâne. La 24 februarie 391, un edict condamnă păgânismul, interzice toate sacrificiile sângeroase şi recomandă să nu se frecventeze templele (*Cod. Th.*, 16, 10, 10). Theodosius îşi ia drept consilier pe Flavius Rufinus, creştin fervent, dar, probabil, arivist intrigant, susţinut de un grup de presiune format tot din hispano-romani şi din aquitani. În 392, el substituie pe Tatianos ca prefect al pretoriului pentru Orient. Tatianos este exilat, iar Proculos executat în acelaşi an. La 8 noiembrie 392, în plină uzurpare în Occident, este publicat edictul (*Cod. Th.*, 16, 10, 12) menit să nimicească total păgânismul, condamnat sub toate formele lui: sunt interzise chiar practicile private ale cultelor religioase tradiţionale. Cum ar fi ofrandele aduse, în locuinţa proprie, penaţilor, tămâia oferită divinităţilor, altare domestice. Contravenienţii erau amendaţi şi îşi pierdeau locuinţa. Iar cei ce săvârşeau jertfe sângeroase erau condamnaţi la moarte.

Încă din vara anului 391, cu ajutorul armatei, Teophilos, episcopul Alexandriei, distruge Serapaion-ul din acest oraş, transformat de intelectualii păgâni într-o citadelă fortificată, comandată de neoplatonicianul Olympios. Numeroşi intelectuali alexandrini emigrează în Italia, ca Olympios şi poetul Claudian, sau la Constantinopol. Desigur însă că libertatea de conştiinţă nu va fi suprimată decât în 529 d.Hr., de către Iustinian. Ceremoniile solemne, publice, organizate de sacerdoţii păgâni nu erau însă interzise. Dar dacă sacrificiile şi rugăciunile fuseseră abolite, nu mai subzistau decât defilări, desfătări, spectacole, încă populare. Sacerdoţii păgâni erau condamnaţi să se comporte ca un fel de saltimbanci. Diverse sărbători şi concursuri sportive, investite cu un ceremonial religios, au dispărut în cursul secolului al V-lea d.Hr. S-au menţinut cursele de care, „vânătorile" simulate şi luptele cu fiarele.

Totodată Theodosius se sprijinea şi pe generalul pe jumătate vandal Stilicho. Stilicho se căsătoreşte cu Serena, nepoata lui Theodosius. Problemele politice şi intrigile de palat se acumulau în Imperiu. În Orient, Arcadius, august, cum am notat mai sus, nu se înţelegea cu mama sa vitregă,

Galla, pe care a sfârşit prin a o alunga din palat. Iar goţii se agitau din nou în Tracia. În Occident situaţia se prezenta ca mult mai gravă. Arbogast intră în conflict cu tânărul ascet şi arian cucernic Valentinian H. După polemici violente, desfăşurate în consistoriu, într-o dimineaţă a lunii mai din anul 392 d.Hr., Valentinian II, ultimul vlăstar al valentinienilor, este găsit mort. Sinucidere ori asasinat comandat de Arbogast? Theodosius acceptă la început ipoteza sinuciderii. Arbogast nu putea reclama puterea imperială deoarece era Barbar. El sperase că Theodosius îi va conferi tutela asupra lui Arcadius. S-a decis să reacţioneze când a constatat că Tatianos fusese înlocuit de creştinul Rufinus, detestat de Arbogast, păgân convins. De aceea, la 22 august 392, Arbogast, fa Gallii, l-a proclamat ca împărat pe un protejat al generalului franc Richomer, adică pe Eugenius, profesor de retorică, prieten cu Symmachus şi înalt funcţionar al curţii imperiale. Acesta nu a fost recunoscut de Theodosius şi nici nu a fost primit de către Ambrosius, perturbat, însă încă loial noii puteri. Îl caracteriza pe Eugenius ca pe un „foarte clement împărat”. Căci, după ce iniţial obţinuse numai adeziunea Galliilor, Eugenius a pus stăpânire pe Italia şi pe Africa romană.

Flauius Eugenius, cum s-a intitulat uzurpatorul, era creştin foarte moderat, deloc practicant (cripto-păgân poate?); a căutat sprijinul păgânismului persecutat, în 393 d.Hr. S-a declanşat o ultimă reacţie păgână, destul de violentă, patronată de Nicomachus Flavianus, prefectul pretoriului, autor de analistică romană, traducător în latină al biografiei lui Apollonios din Tyana. Această reacţie păgână era sprijinită de generalii franci, deşi ei nu erau legaţi de vechile tradiţii romane. Gildo, comitele Africii romane, frate al lui Firmus (fost rebel sub Valentinian I), aproviziona Roma, susţinând indirect reacţia păgână. Arbogast concentrează o puternică armată, formată îndeosebi din franci şi din alamani „federaţi”, *foederaţi*. Theodosius nu a întârziat să riposteze. După ce edictase în 392 îngrădirea masivă a păgânismului – ceea ce a favorizat reacţia condusă de Nicomachus Flavianus – în ianuarie 393 d.Hr. Ridică pe

cel de al doilea fiu al său, Honorius, la rangul de august, retezând astfel calea negocierilor cu Eugenius. Theodosius şi-a făurit o armată performantă, alcătuită, în cea mai mare parte, din goţi şi din huni (de care se temeau toţi), dar şi din contingente orientale. Această oştire era comandată de generali barbari, ca Bacurius şi Găinas, plasaţi sub ordinele lui Stilicho şi ale „romanului” Timasius. *Între timp reacţia păgână triumfa în Occident*, unde proporţia creştinilor era mai modestă decât în Orient. În acelaşi an 393, altarul zeiţei Victoria este reinstalat în senat. Vechile culte reînfloresc, ceremoniile lor proliferează; se asumă chiar o tentă arhaizantă. Reapar rituri etrusce, de multă vreme caduce, se invocă zeiţa Bellona, divinitatea războiului etc. Deşi această reacţie păgână este eminamente isiacă. Se dezlănţuie pasiuni violente. Creştinii se apără cu dârzenie, cum denotă un vehement pamflet antipăgân, Roem împotriva lui Flavianus”, *Carmen contra Flauianum*. Euforia era exorbitantă în rândurile păgânilor. Libanios, acest bătrân şi constant adversar al creştinismului, moare fericit tocmai în 393, iar un senator creştin apostaziază şi trece la păgânism. Exponenţii vechilor culte nu înţeleg însă că revirimentul lor era absolut inutil. Ei nu mai dispuneau de forţele puse în mişcare de către Iuhan şi de către partizanii straniului şi totodată strălucitului împărat.

Până la urmă trupele lui Theodosius traversează Alpii şi atacă forţele lui Eugenius şi ale lui Arbogast, aflate în defensivă. Înfruntarea decisivă are loc nu departe de Aquíleia, la Râul Rece, *fluuius Frigidus*, în 5 şi 6 septembrie 394 d.Hr. *Se desfăşoară una dintre cele mai mari bătălii ale antichităţii, înzestrate cu o miză imensă*. Prima zi se încheie nedecis, cu toate că forţele theodosiene ale lui Găinas fuseseră puse în derută. Totuşi, în ziua următoare, un comando de franci trimis în spatele trupelor lui Theodosius îl trădează pe Eugenius. Un atac general al theodosienilor zdrobeşte complet forţele lui Arbogast Capturat, Eugenius este decapitat. Arbogast se sinucide. Îl imită Nicomachus Flavianus, supranumit „ultimul dintre romani”, care se aruncă în sabie.

În aparenţă, unitatea Imperiului era restaurată. Dar fiii lui Theodosius, Arcadius şi Honorius, erau de asemenea auguşti. De fapt se consfinţea divizarea Imperiului. Cum am reliefat mai sus, după morţile lui Iulian şi lui Iovian, se pusese în operă o împărţire a Imperiului roman unitar pe zone teritoriale efemere. Intervine acum o scindare mult mai pregnantă între răsăritul, prin excelenţă elenofon, al statului, şi apusul latinofon. Puţine luni după Frigidus, această scindare va deveni practic definitivă. Căci vor eşua pe termen lung toate tentativele de a o depăşi. *Frigidus a dat seama nu numai de eşecul politic definitiv al păgânismului şi al vechilor structuri mentale, al tradiţiilor culturale romane, ci şi de sfârşitul de facto al Imperiului roman clasic*.

Theodosius s-a deplasat pentru a doua oară la Roma, unde l-a prezentat senatului pe copilul Honorius, în vârstă de unsprezece ani, ca august al Occidentului. Aristocraţia senatorială păgână şi isiacă s-a creştinat în masă. Cu toate că anumiţi senatori sau funcţionari imperiali mai rămâneau păgâni. La câteva luni după Frigidus, la 17 ianuarie 395 d.Hr., Theodosius, de altfel obosit şi bolnav, moare subit Infarct congestie cerebrală? Sau, dacă ne permitem o asemenea ipoteză mult prea hazardată, otrăvire ori atentat iscusit şi deghizat realizat, de unul dintre învinşii de la Frigidus? Ambrosius va deceda şi el în 397. Imperiul era împărţit între Arcadius şi Honorius7.

Marcel Le Glay afirma că dacă odinioară Constantin fusese primul împărat botezat, Graţian primul suveran cu adevărat creştin, Theodosius a fost ultimul împărat roman şi totodată primul împărat bizantin, aproape medieval. El ar fi preţuit Roma şi viaţa dusă în Occident, dar ar fi transformat Constantinopolul într-o magnifică şi adevărată capitală politică şi religioasă. Totodată Theodosius ar fi amalgamat politica şi teologia.

Honorius şi Arcadius. *Jefuirea Romei*

Contemporanii succesiunii lui Theodosius I au perceput desigur înfiinţarea unei case imperiale theodosiene, ca a treia variantă (după cea constantiniană şi cea valentiniană) a

celei de a doua dinastii flaviene. Pentru moment ei nu au înţeles însă că se statorniceau două „părţi ale imperiului”, *partes imperii*, care nu se vor mai reuni niciodată cu adevărat pe termen lung. Într-adevăr, divizarea atribuţiilor, a zonelor de influenţă şi a responsabilităţilor, funcţiona în Imperiu de două secole. De altfel foarte tinerii auguşti – *Flauius Honorius* nu avea, cum am remarcat, decât unsprezece ani (născut în 384), iar *Flauius Arcadius* (născut în 377) împlinea optsprezece ani – au fost plasaţi sub tutela unică a lui Stilicho. Pe deasupra, în cele două oraşe de reşedinţă imperială, Constantinopolul în est, Mediolanum şi apoi Ravenna în vest, împăratul era un monarh creştin. Puterea lui izvora de la Providenţa creştină şi avea ca ţintă salvgardarea şi consolidarea statului. În ambele „părţi ale Imperiului” instituţiile sunt asemănătoare, la nivelul organismelor centrale, ca şi la cel al gestionării provinciilor. Limba oficială este latina, deşi, în răsărit, inclusiv la Constantinopol, idiomul curent este greaca. Pe de altă parte, se spera că fusese depăşită criza din deceniile anterioare şi că Imperiul va funcţiona la parametri normali. *În realitate curând se va declanşa o criză mult mai profundă, care va lichida puterea imperială în Occident*. Căci în Orient, în pofida dificultăţilor şi unei anumite recesiuni, forţele centrifugale erau mai puţin pregnante. Aici subzistau încă forţe centripete, în Balcani şi în restul teritoriilor romane, iar presiunea barbară se manifesta mai slab. Resursele mentale, economice, politice din Orient erau mai active. În Occident, debaclul final se apropia. De altfel balanţa Imperiului va înclina, în veacul al V-lea d.Hr. Spre est, spre Constantinopol. În orice caz, foarte curând contemporanii au perceput emergenţa a doua state *de facto*: *Imperiul roman occidental şi Imperiul roman oriental*. Trebuie relevat că au contat şi factorii militari. Trupele din vest fuseseră adesea deplasate spre Illyricum, ca să susţină uzurpatori. Magnentius, Iulian, Maximus, Eugenius lăsaseră descoperite frontierele, de unde fuseseră sustrase corpuri de armată. Bătăliile de la Mursa, Adrianopol şi râul Frigidus destabilizaseră esenţialul trupelor de elită. Marea expediţie

eşuată a lui Iulian impusese recursul la unităţile de elită din vest. Numeroase sectoare frontaliere fuseseră neglijate, dând naştere anumitor breşe, pe unde se strecurau Barbarii. Situaţia militară devenise critică în multe porţiuni din *limes*-ul occidental. Din vremea uzurpării lui Maximus se întrerupseseră relaţiile normale dintre Britannia şi Gallii.

De altfel tutela unică a lui Stilicho, uşor acceptată în Occident, a fost contestată repede la Constantinopol, unde Arcadius devenea un bărbat tânăr şi unde la curte prevalenţa revenea prefectului pretoriului, Rufinus. De altfel ambii fii ai lui Theodosius I erau suverani slabi, influenţabili, la discreţia unor personaje din anturajul lor erau practic manipulaţi de intrigile tenebroase ale camarilelor de la curte. De altminteri, nu s-au înţeles niciodată cu adevărat între ei. Stilicho era cumnatul lor, întrucât Serena, soţia acestuia, le era soră adoptivă. Dar întâi Arcadius şi ulterior Honorius nu au putut suporta autoritatea acestui general semivandal, fiu al unui ofiţer vandal în serviciul Imperiului şi al unei matroane romane, deci „semibarbar”, *semibarbarus*, cum îl caracterizează Sfântul Ieronim. Totuşi Stilicho s-a manifestat ca un loial slujitor al Romei şi al Imperiului. L-a doborât în cele din urmă complexul lui Iuda, configurat întâi la Constantinopol şi ulterior la curtea din Ravenna. De la Mediolanum, Stilicho a exercitat rolul de regent al Imperiului, de şef al armatelor; domina întreaga gestionare a Imperiului, foarte rapid însă numai în Occident.

Chiar din 395 d.Hr., au intervenit probleme militar-politice aproape incontrolabile. Atacurile barbare vor hărţui cele două imperii aproape fără încetare, în special în vest, unde seminţiile străine simţeau că se află punctul slab al stăpânirii romane. Anul 401 d.Hr. Va marca începutul marilor invazii barbare în Occident. Totuşi ofensiva barbară începe în Imperiul oriental, prilejuind un eveniment care va revela multor contemporani că, de fapt, imperiul roman unificat încetase să mai existe. Concomitent s-au dezvăluit atât forţa de impact şi calităţile lui Stilicho, cât şi limitele lor. Goţii „federaţi” din Balcani, împinşi din urmă de conaţionali ai lor, care trecuseră Dunărea, sub comanda lui Alaric,

pustiesc împrejurimile Constantinopolului, ameninţă capitala şi nu se retrag decât în schimbul unei subvenţii în aur foarte generoase. Stilicho reuneşte armatele Occidentului şi Orientului în scopul combaterii goţilor. Izbuteşte să cureţe de Barbari Pannoniile şi Dalmaţia. Dar Rufinus obţine de la Arcadius ordinul rechemării forţelor militare răsăritene. Stilicho trebuie să se supună şi să se mulţumească a fi numai regentul-comandant militar suprem al Occidentului. *Quod erat demonstrândum*. Scindarea Imperiului, *partitio imperii*, era conştientizată de mulţi contemporani, inclusiv de însuşi Stilicho. De altfel acest fenomen va fi revelat şi de insurecţia lui Gildo.

În noiembrie 395, Rufinus este asasinat şi înlocuit de eunucul Eutropius, ca principal sfetnic al lui Arcadius. Illyricum era împărţit în două segmente: dioceza Pannoniilor revine Occidentului, pe când diocezele Macedoniei şi Traciei rămân sub oblăduirea Imperiului roman al Orientului.

În Africa şi în 397, Gildo, care ajutase autorităţile imperiale să înăbuşe răscoala fratelui său Firmus, întrerupe livrările de grâne către Italia, răzvrăteşte actualul Magreb împotriva lui Honorius şi se declară supus al lui Arcadius. În 398, Stilicho recucereşte iute Africa romană şi, consolidându-şi influenţa la curtea de la Mediolanum, determină pe abia adolescentul Honorius, în vârstă de paisprezece ani, să se însoare cu fiica sa, Maria. În Orient, soldaţii barbari, comandaţi de gotul Găinas, se revoltă şi ocupă Constantinopolul. Îi sprijineau alţi goţi din Asia Mică, conduşi de Trigibild. Dar în 400 d.Hr. Se produce o pregnantă reacţie antibarbară şi antigermanică în Constantinopol. Locuitorii îi masacrează pe răsculaţii barbari „iar Arcadius redobândeşte puterea. Dacă în continuare Orientul va fi frământat de intrigi de curte şi de conflicte interne, Occidentul trebuie să înfrunte invazii barbare de mare anvergură, asociate cu epidemii şi penurii alimentare grave. Într-adevăr, în 401 d.Hr., Alaric, care administra în numele lui Arcadius un segment din Illyricum oriental, consideră mai profitabil să invadeze Italia. Îl instiga chiar curtea de la Constantinopol. Stilicho nădăjduise

zadarnic, în 399, când Eutropius căzuse în dizgraţie, să restaureze concordia deplină dintre cele două imperii. După jugularea sediţiunii lui Găinas, armata Orientului fusese de altfel epurată de germanici.

O anumită unitate a punctelor de vedere nu se exprimă decât în politica religioasă. Am constatat, în subcapitolul anterior, că eşecul ultimei reacţii politico-militare păgâne declanşase un val de convertiri în rândurile aristocraţiei senatoriale din Roma. De altfel creştinii susţineau că puternicul vânt local, practic furtuna numită bora, care suflase dinspre tabăra lui Theodosius şi orbise pe militarii lui Arbogast, contribuind la biruirea lor, ilustrase sprijinul lui Dumnezeu şi mânia lui împotriva păgânilor. Am remarcat mai sus că dispăruseră factorii politico-psihologici, potrivit cărora măreţia Romei şi prosperitatea clarissimilor ar fi depins de respectul tradiţiilor. Sub Honorius au loc noi şi numeroase creştinări. Se botează în special femeile şi tinerii. Încă la mijlocul secolului al FV-lea d.Hr., Gaius Ceionius Rufius Volusianus Lampadius era unul dintre capii facţiunii păgâne din senat. Totuşi surorile, nepoţii şi nepoatele sale erau creştinaţi. Numai fiii săi, care au generat cele două ramuri ale familiei, erau păgâni, însă căsătoriţi cu femei creştine. S-ar spune că şefii familiilor se mulţumeau cu păstrarea tradiţiei de către membrii principali ai ginţilor. În 400 – 403 aproape toată familia Ceioniilor era creştină. Iar capul uneia dintre ramurile sale, Rufius Antonius Agrypnius Volusianus, se botează pe patul de moarte. În provincii persistă totuşi o minoritate necreştină relativ puternică. Între 392 şi 402 d.Hr., se constată, în Codicele Theodosian, *Codex Theodosianus*, o efervescenţă de legislaţii care completează, întăresc, precizează măsurile lui Theodosius. În 399 d.Hr., comiţii Iovius şi Gaudentius distrug, în Africa romană, temple şi statui de zei. Totuşi, în luna august a aceluiaşi an, Arcadius şi Honorius cer proconsulului Africii să nu fie suprimate ceremoniile şi reuniunile păgâne reclamate de populaţie. Fireşte, dacă sărbătorile nu comportă sacrificii şi „superstiţii condamnabile”. Templele nu trebuie distruse nici în Africa şi nici în Gallii şi în Hispanii

(*Cod. Th.*, 16, 10, 17 – 18; 10, 15). Templul zeiţei Iuno Caelestis din Cartagina este închis, pus sub sechestru, înainte de a fi transformat în biserică şi apoi ras până la sol, în 412 d.Hr. În Orient, Gaza rămâne oraş păgân, însă, în octombrie 400, Arcadius se împotriveşte terorizării locuitorilor săi, care îşi plătesc impozitele. De altfel episcopul local era maltratat de păgâni. Iar, în aceeaşi Cartagină, Fericitul Augustin va asista la ceremonii ale aceleiaşi Iuno Caelestis, de fapt asimilată Cybelei, zeiţei feniciene Anat şi zeiţei punice Tanit, care aveau încă destui adepţi (*Ciu.*, 2, 4). Uneori i păgânii reacţionează cu violenţă. În Fenicia, ţăranii necreştini masacrează pe misionari. Africa „proconsulară" rămâne agitată până în 410 d.Hr. La Sufes (azi Zbiba, la 100 km vest de Kairouan, din Tunisia), când creştinii distrug o statuie a lui Hercule, patronul oraşului (în realitate, la origine, poate, fenicianul Melqart), se produc tulburări şi măcelărirea a 60 de persoane. La Colama (azi Guelina, în Algeria) dansatori păgâni provoacă agitaţie printre creştini. Ca ripostă, păgânii molestează creştini şi incendiază imobile eclesiastice. În Gallii, ţăranii rămân legaţi de vechi cutume păgâne, de care sunt foarte greu despărţiţi.

O lege din 408 confiscă veniturile templelor, care sunt transferate armatei. Templele de pe domeniile imperiale primesc o nouă utilizare, nereligioasă: devin mai cu seamă cazărmi (*Cod. Th.*, 16, 10, 19). În acelaşi an 408, un edict interzice necreştinilor pentru prima oară slujirea palatului imperial (*Cod. Th.*, 16, 5, 42). Dar aplicarea acestui edict a fost suspendată, datorită împotrivirii energice a căpeteniei barbare, Generid, guvernator militar al Italiei, în momentul promulgării acestei măsuri, şi mai târziu al Hlyricumului. Era ferm apărător al „tradiţiilor ancestrale" şi al religiei politeiste. Un general victorios nu putea fi contrariat. La 7 decembrie 416, păgânii sunt în principiu excluşi din armată, administraţie şi justiţie (*Cod. Th.*, 16, 10, 21). Din nou această decizie nu a putut fi pretutindeni aplicată: au fost necesare numeroase excepţii, în 423, Honorius şi Theodosius II reactualizează măsurile mai vechi împotriva sacrificiilor. Se renunţă la pedeapsa capitală pentru încălcarea legislaţiei,

substituită de confiscarea bunurilor şi de exil. Se acordă toleranţă păgânilor liniştiţi, maniheenilor, montaniştilor şi iudeilor (*Cod. Th.*, 16, 10, 22 – 24). Totuşi, ulterior pedeapsa capitală este restabilită de trei ori: în 435, la 31 ianuarie 438, într-un moment de penurie. Alimentară, „provocată de cultul daimonilor”, şi la 4 noiembrie 451, când a fost condamnat proprietarul unui local unde se desfăşuraseră sacrificii (*Cod. Th.*, 16, 10, 25; *Cod. Just.*, 1, 11, 7). Probabil în 472, o altă decizie imperială reia şi agravează interdicţiile promulgate în 392 (*Cod. Just.*, 1, 11, 8). Sacrificiile fiind suprimate, numărul sacerdoţilor păgâni scăzuse considerabil. Acolo unde păgânismul supravieţuia, el avea mai degrabă un caracter folcloric decât religios. Încât un edict, tot din 435 d.Hr., ordonase distrugerea acelor temple care mai rămăseseră „intacte” (*Cod. Th.*, 16, 10, 22). Vor subzista încă sanctuare, mai ales ale cultelor locale „populare”: de aceea „inchizitorii66 de la sfârşitul secolului al VI-lea d.Hr. Vor fi obligaţi să nimicească destul de multe sanctuare păgâne.

Invazia lui Alaric în Italia a îmbrăcat forma unei autentice provocări. Însuşi Honorius a fost asediat în Mediolanum, unde, cum am notat mai sus, se afla curtea imperială şi reşedinţa suveranului. Stilicho intervine însă iute şi cu o armată, întărită cu detaşamente recrutate în Gallii şi chiar în Britannia, repurtează trei victorii strălucite asupra vizigoţilor, în anii ’402 – 403 d.Hr., la Verona, Pollentia şi din nou la Verona. Vizigoţii sunt forţaţi să se retragă în zona actualului râu Sava. Stilicho şi ginerele său, tânărul împărat Honorius, îşi sărbătoresc triumful la Roma, aşezaţi în acelaşi car al victoriei. Claudian elogiază acest triumf, pe un timbru ditirambic. Survine pentru *Urbs* ultima clipă de autentic entuziasm popular. Panica fusese cumplită în Italia, neobişnuită cu invazii barbare. Însuşi împăratul îşi mută reşedinţa de la Mediolanum la Ravenna, mai retrasă faţă de calea invadatorilor şi mai uşor de apărat.

Dar năvălirile continuă. Spre sfârşitul anului 405, hoarde de Barbari, ostrogoţi, vandali şi alani pornesc din Pannonia sub comanda lui Radagaisus, trec actuala trecătoare

Brenner şi năvălesc în Italia. Ţinta lor era Roma însăşi. Ei ajung până în Etruria. Stilicho adoptă măsuri excepţionale. Angajează în armată provinciali, chiar sclavi, cărora li se făgăduieşte eliberarea, şi instituie un impozit excepţional. În 406, forţele lui Stilicho, susţinute de bande de „federaţi” alani, goţi şi huni, zdrobesc pe invadatori. Radagaisus este pus pe fugă. Din nou Italia este eliberată. Prefectul Romei, Flavius Pisidius Romulus, în numele poporului Capitalei, oferă o statuie, confecţionată din aur şi din argint şi plasată pe Rostrele din For, care enumeră titlurile lui Stilicho şi exprimă recunoştinţa şi afecţiunea poporului Romei (*CIL.*, 6, 1731 = *IL. S.*, 1278). Gloria şi influenţa lui Stilicho ajunseseră la apogeu. Dar, în 31 decembrie 406, vandalii, originari de pe meleagurile actualei Polonii şi stabiliţi anterior pe malul drept al Rinului, trec fluviul, îngheţat la acea dată, sub conducerea „regelui” Gundericus, sub presiunea hunilor. Li se asociază alani, suebi şi alamani. Ei nu pot fi opriţi, pradă şi domină Galliile, între 407 şi 409 d.Hr. În toamna anului 409, 200 până la 300.000 de Barbari traversează Pirineii şi ocupă Hispaniile. Obţin statutul de „federaţi”, pământuri şi rămân preţ de douăzeci de ani în peninsula iberică, înainte de a invada Africa romană, între timp, în Britannia apare un uzurpator, originar din Naissus. Constantin HI era unul dintre cei mai talentaţi generali ai Imperiului Occidental. Sub numele de Claudius Flavius Constantinus, el traversează Canalul Mânecii şi ocupă Galliile. Uzurpatorul este temporar, adică în 409, recunoscut ca august de Honorius. Totuşi ulterior este înfrânt de Constantius (generalul lui Honorius), luat prizonier şi executat Reîncepeau aşadar uzurpările. Pe de altă parte, la curtea de la Ravenna se ţeseau numeroase intrigi tenebroase. Succesele, ascendentul neobişnuit al lui Stilicho nemulţumeau pe mulţi. La această curte prevalau laşităţile, geloziile, complexul lui Iuda, invidiile acerbe. În plus, funcţionari, militari şi curteni păgâni considerau că Stilicho inspirase hotărârile religioase represive, promovate de Honorius. Totuşi şi numeroşi creştini influenţi îi reproşau accentuarea procesului de barbarizare a armatei, început

încă din veacul anterior. Invaziile barbare necontenite iritau de asemenea pe mulţi. Se alcătuise o amplă coaliţie antibarbară la curtea de la Ravenna. Un complot a luat naştere, încât Honorius şi-a dezavuat socrul, care a fost decapitat la 22 august 408 d.Hr. Facţiunea antibarbară domină curtea şi decizia administraţiei centrale. Ea impune epurarea de anumiţi Barbari a birocraţiei şi chiar a armatei. Conducerea armatei revine generalului Olympius, între 408 şi 411 d.Hr. În acelaşi an 408, la Constantinopol moare Arcadius. Îi succede fiul său şi al Eudoxiei, care nu avea decât şase-şapte ani. Theodosius II va domni până în 450 d.Hr. Dar, atât în copilărie, cât şi mai târziu, acest împărat şters, nehotărât, se va afla sub tutela potentaţilor curţii, devoraţi de ambiţii excesive, de uneltiri Lipsite de scrupule şi de dispute teologice intensive. Printre curtenii cu putere decizională pregnantă, s-au impus generalul Aspar, fiul unui got şi al unei alane, Anthemius, prefect al pretoriului până în 414, înalţi funcţionari ca Helio, între 414 şi 427, Chrysaphios (şambelan al palatului), după 440, ca şi femeile familiei imperiale, Pulcheria, sora lui Theodosius II, şi Eudoxia, soţia suveranului.

Evenimente tragice se produc însă în Italia. Alaric, „federat” al Imperiului, era contrariat de strategia antibarbară promovată la curtea de la Ravenna. El reclamă de la Honorius subvenţii băneşti, pământuri şi demnităţi. Alaric invadează Italia şi se îndreaptă rapid spre Roma. Imperiul nu mai dispune însă de talentul militar al lui Stilicho. La sfârşitul lui noiembrie 408, Alaric apare în faţa incintei Romei, spre stupoarea şi apoi panica locuitorilor Oraşului. Acest grav eveniment nu pune capăt intrigilor şi loviturilor crude de palat. Ambiţioasa Galla Aelia Placidia, fiica lui Theodosius I, soră a lui Honorius şi Arcadius, aranjează sugrumarea în temniţă a mătuşii sale, văduva lui Stilicho. La Roma fac ravagii foametea, pesta, agitaţia păgânilor. Papa Innocentais este obligat să autorizeze ceremonii tradiţionale, inclusiv o procesiune pe Capitoliu. Ca să se retragă, Alaric cere şi obţine o imensă cantitate de aur, argint, mătăsuri etc., cu greu adunate de la particularii

bogaţi. Reclamase chiar ostateci, vlăstare ale familiilor aristocratice. Se retrage însă, după ce nu dobândeşte de la Honorius stăpânirea Dalmaţiei, Noricumului şi zonei venete din nardul Italiei, Alaric reapare în toamna anului 409 în faţa Romei. Ocupă Ostia şi blochează aprovizionarea Oraşului; încearcă un şantaj viclean. Duplicitatea, manevrele şirete, provocările curţii de la Ravenna îl iritau la culme chiar pe Alaric. El proclamă împărat pe prefectul Romei, păgânul Attains, care este botezat creştin de către un episcop arian got, Priscus. Attains numeşte ca şef al gărzii sale pe Athaulf, rudă cu Alaric. Attalus este susţinut de o parte din aristocraţia Romei, ostilă lui Honorius. El nu se înţelege însă cu Alaric, în timp ce căpetenia vizigotă reia negocierile cu Honorius. Sub zidurile Ravennei, Attalus este detronat de Alaric şi se refugiază în Gallii. Aici el va încerca, în 414, o nouă uzurpare, cu sprijinul altor vizigoţi. Va fi însă capturat de Honorius, mutilat şi relegat în insulele Lipare, unde va muri în jurul anului 420. Între timp, spre sfârşitul deceniului întâi al secolului al V-lea d.Hr., Galliile fuseseră din nou prădate de Barbari.

Cum negocierile cu Honorius eşuează din nou, Alaric reia operaţiile militare. *Ţinta sa şi a altor Barbari de mai târziu este Roma*. După un asediu de câteva zile, vizigoţii pătrund în Roma, apărată de incinta lui Aurelian, consolidată de către Honorius, prin poarta Salaria, foarte probabil datorită unei trădări. Jefuirea Romei a început în 24 august 410 d.Hr. Şi a durat trei zile. Alaric îşi lasă soldaţii să prade Roma, dar le interzice să ucidă, să incendieze şi să se atingă de biserici. Ordinul nu a fost respectat: au proliferat masacrele, violurile, distrugerile, incendiile. După aceste trei zile de coşmar, vizigoţii s-au retras, transportând cu ei prizonieri, printre care se afla şi Galla Placidia. Numeroase naraţii ale autorilor antici, creştini ori păgâni, figurează cucerirea şi jefuirea Romei în cele mai sumbre culori. Impactul psihologic, reacţia emoţională au fost cumplite. Roma nu mai fusese ocupată de forţe militare străine de opt sute de ani! Când o cuceriseră, de altfel nu în totalitate, gallii senoni. Emoţia a fost mult mai devastatoare decât cea pricinuită de

înfrângerea de la Adrianopol. Scriitorul creştin Orosius consideră că jefuirea Romei, pe care o deploră cu oroare, era efectul mâniei lui Dumnezeu. El insistă asupra faptului că vizigoţii au cruţat locaşurile sfinte şi pe cei refugiaţi acolo. Barbarii ar fi cântat în biserici imnuri pentru gloria lui Dumnezeu alături de romani (Oros., *Hist.*, 1, 30; 40, 1 – 2). Totodată Orosius pledează pentru o federaţie între romani şi Barbari. Răspunzând lamentelor păgânilor ce susţineau că jefuirea Romei se datora creştinătăţii ei, abandonării vechilor culte religioase, Orosius reliefează că, în trecut, Roma fusese adesea răvăşită de nenorociri (*Hist.*, 2, 3, 5; 4, 23, 10; 7, 43, 18 – 19). Orientul şi Grecia cunoscuseră de asemenea suferinţe teribile. Mulţi locuitori ai Romei se refugiaseră în Orient, unde Sfântul Ieronim deplânge înspăimântat şi mânios jefuirea unei Rome care se prăbuşea. În orice caz dispar iluziile referitoare la redresarea Imperiului, la o nouă expansiune a lui, la domesticirea ori lichidarea Barbarilor. Dispare şi credinţa în invincibilitatea şi chiar în eternitatea Romei antice şi a imperiului ei. Puţini, îndeosebi păgâni, ca Rutilius Namatianus, se mai cramponează de asemenea mituri. Sfântul Ieronim, la origine patriot roman convins, încetase să mai cultive aceste mituri încă din 405 d.Hr. În parte tocmai pentru a răspunde imputării că Roma căzuse din cauza abandonării riturilor păgâne şi pentru a calma pe creştini înşişi, Augustin începe să scrie monumentala „Despre cetatea lui Dumnezeu”, *De ciuitate Dei*, din care primele cărţi apar în 412 d.Hr. După ce reprobă păgânii, care, după dezastru, ar fi atacat Biserica, şi după ce subliniază că Barbarii nu atacaseră biserici, Augustin semnalează că devastările, masacrele sunt epifenomene ale uzanţelor războaielor. Statul roman nu este etern. El este condamnat să dispară, ca oricare altă formaţie politică terestră. Numai cetatea cerească este veşnică. Astfel Augustin lansează de fapt o nouă teologie politică, sortită să detaşeze Biserica de statul imperial, până atunci strâns legat de ea, subsumat puterii ei. Se pregătea cooperarea Bisericii cu noile state barbare, care tind să emeargă. Augustin înţelegea perfect că Imperiul roman occidental era sortit să

piară. Un lanţ de evenimente militar-politice va conduce în deceniile subsecvente la acest fenomen istoric de importanţă cardinală. Pe de altă parte, se profila constituirea „unei noi geografii istorice”, cum caracteriza procesul evolutiv respectiv Marcel Le Glay. *Barbarii nu mai voiau să slujească Imperiul, ci să se substituie lui. Ideea naţională se năştea în rândurile invadatorilor*.

Pentru moment, Alaric, care înaintase până în sudul Italiei, nu poate porni pe mare spre Africa. La sfârşitul anului 411, el moare la Consentia (actualmente Cosenza, în Calabria). Vizigoţii îl aleg ca rege pe Athaulf, care pradă întreaga peninsulă, spre a se instala apoi în Gallia narboneză, unde, la 1 ianuarie 414 şi la Narbo (azi Narbonne), se căsătoreşte cu prizoniera sa Galla Placidia. Pe lângă farmecele acestei femei lipsite de scrupule, care avea aproximativ douăzeci şi trei de ani, l-au decis la un asemenea gest ambiţii politice de anvergură. Visa şi el la alcătuirea unui stat barbaro-roman pe ruinele Imperiului occidental. Dar curând a fost ucis, în 415 d.Hr. În Hispanii, unde pătrunsese. Pe patul de moarte, Athaulf sfătuieşte pe goţi să devină prieteni şi aliaţi fermi ai Romei. În 418, vizigoţii se întorc în Gallii, unde se stabilesc în sud-vest ca „federaţi” ai Imperiului. Ei pun aici temeliile unui regat barbar cu capitala la Tolosa. Vizigoţii întreţin excelente relaţii cu aristocraţia Aquitaniei, a Galliilor meridionale în general. O ajută să lupte împotriva răscoalelor ţărăneşti, îndeosebi ale bagauzilor. În realitate, în cadrul noii geografii istorice, încă din 413 burgunzii se instalaseră pe teritorii romane, situate pe Rinul mijlociu, unde făuriseră un regat „federat” Imperiului occidental.

Honorius întreprindea mari eforturi de restaurare şi reconstrucţie, mai cu seamă ale monumentelor Romei, aflate într-o stare deplorabilă. În 413, comitele Africii, Heraclianus, uzurpase purpura imperială, debarcase la Ostia şi se îndreptase spre Ravenna. Biruit de forţele împăratului legitim, se retrăsese la Cartagina, unde fusese decapitat, la porunca lui Honorius. În 417, împăratul l-a căsătorit pe talentatul său general Constantius cu văduva Galla Placidia,

reîntoarsă în Italia încă din 416. În februarie 421, Honorius îl proclamă august şi co-împărat pe Constanţiu în sub numele de Flavius Constantius. Din nefericire, Constanţiu IU moare şapte luni mai târziu, la Ravenna. Îi urmează, în mormânt, Honorius însuşi, decedat în 423. Lăsa după el un imperiu în plină disoluţie şi o succesiune nerezolvată la puterea imperială. *Limes-ul* roman se prăbuşise în 406, încât cele mai diverse bande de Barbari prădau aproape neîncetat Galliile, în special nordul şi centrul lor. Abandonarea Britanniei, în urma uzurpării încercate de Constantin în (legiunile romane fuseseră retrase din această ţară), lăsase insula la discreţia Barbarilor. Cu toate că tendinţa separării insulei de continent se decanta de câteva decenii. Curialii rămaşi în Britannia, după părăsirea militară a insulei, au fost constrânşi să acţioneze, fără sprijinul Imperiului, pe care Honorius îl refuzase. În 411, statul roman abandonează oficial Britannia. Curialii au luat armele, au alungat Barbarii, care îi cotropeau, au expulzat funcţionarii romani şi au organizat autogestionarea teritoriilor anterior romane (Zosim, 6, 3). Ei au fost nevoiţi să facă singuri faţă atacurilor picţilor şi scoţilor, veniţi din Irlanda, incursiunilor saxonilor, originari din Frisia. Spre 430 d.Hr. Saxonii se vor stabili în insulă ca „federaţi”, pentru ca, în 442, să se declare independenţi şi să-şi întindă teritoriile. Va subzista totuşi o regiune britanno-romană, în relaţii cu episcopii de pe continent. În acest mediu britann, va apărea Patricius (Sfântul Patrick), fondatorul creştinătăţii

Irlandei. Abia spre 550 se va cristaliza cucerirea saxonă a întregii insule. Dacă în Dacia romanitatea a supravieţuit unei retrageri a Imperiului mult mai timpurie, din cauza implantării masive a colonizării şi civilizaţiei romane, în Britannia evenimentele au evoluat altfel. Romanitatea s-a învederat aici mai precară, cu toate că unii englezi din sud conservă până astăzi trăsăturile fizice ale coloniştilor romani8.

„Ultimii împăraţi”.

Moartea lui Honorius lăsase în Imperiul occidental roman un imens şi periculos vid de putere. Astfel, în decembrie 423

d.Hr., când s-a produs decesul lui Honorius, acest imperiu părea într-adevăr în pragul destructurării totale. Au urmat doi ani de confuzie completă, de manevre insidioase, de intrigi sulfuroase, absurde, însă devastatoare, de ambiţii exorbitante, impulsionate de o sete ridiculă pentru putere. Trupele din Italia, cu acordul senatului de la Roma, temporar emers pe scena politică, într-un ultim moment de glorie, proclamă ca împărat al Apusului pe un înalt demnitar roman, *Ioannes*, care domneşte între 423 şi 425 d.Hr. În 425, forţele militare ale lui Theodosius H, care nu mai era un copil, intervin în Italia, încât s-ar fi putut spera în restaurarea unităţii Imperiului, în mâinile celui ce purta numele celui din urmă august unic al statului roman. Dar evenimentele au evoluat în sens contrar şi unitatea Imperiului nu a fost restabilită.

Trupele lui Ioannes au fost învinse chiar la Ravenna şi împăratul a fost executat la Aquíleia. Aceste evenimente au survenit în mai iunie 425. Galla Placidia, refugiată la Constantinopol, îl convinge pe Theodosius II s-a instaleze la Ravenna, ca împărat al Apusului, pe fiul său şi al lui Constanţiu BI, *Placidus Flauius Valentinianus*, cunoscut ca Valentinian UT. Intriganta împărăteasă exercită regenţa Imperiului occidental până în 437 d.Hr. Îşi va păstra totuşi influenţa politică până în 450, când a murit. Galla Placidia se bazează, în mare parte, pe suportul oferit de generalii Felix, mort în 430, Bonifatius, decedat în 432, şi mai ales Flavius Actius, un foarte competent comandant militar, născut la Durostorum, în Moesii. Actius îi cunoştea bine pe huni, la care fusese ostatec. Actius era excesiv de ambiţios, încât devine cel mai influent personaj politic din Imperiul occidental. În 425, Galla Placidia îi încredinţează comanda forţelor militare romane din Gallii, înainte de a exercita o autoritate comparabilă cu aceea a lui Stilicho, la începutul secolului al V-lea, timp de două decenii. El limitează extinderea dominaţiei vizigote în Gallii, distruge, în 437, autenticul stat burgund de pe Rinul mijlociu. Valentinian III s-a căsătorit cu Licinia Eudoxia, fiica lui Theodosius II. Ca şi socrul său, Valentinian HI a fost un împărat slab,

influenţabil, nehotărât, crud la nevoie. Sub domnia sa, Imperiul occidental pierde Africa de nord şi Pannoniile. Criza statului roman din vest se adânceşte. Acordul dintre cele două imperii, care părea solid în 425, se destramă repede. Fiecare curte şi fiecare imperiu îşi aveau interese şi ambiţii proprii, care nu coincideau cu acelea ale partenerului său din est ori din vest. Totuşi cei doi împăraţi izbutesc în 438 să promulge concomitent codul juridico-legislativ, cunoscut drept „codicele theodosian”, *Codex Theodosianus*. Acest preţios instrument ai dreptului roman dă seama de ultima expresie, pe plan juridic, a unităţii dintre cele două imperii romane, estic şi vestic. Codicele theodosian asamblează „constituţiile” imperiale, promulgate după 312 d.Hr. El se va afla la temelia legislaţiei celor două imperii şi, în continuare, la baza orânduirii juridice a regatelor germanice.

Ambele imperii se confruntă cu primejdia majoră pe care o reprezentau hunii. Aceştia alcătuiau o seminţie nomadă, foarte războinică, de origine mongolică, totalmente diferită de triburile Barbarilor germanici, repede ajunşi în conflict permanent cu hunii. De fapt hunii erau cunoscuţi Imperiului încă de la sfârşitul veacului al IV-lea. Hunii consumau carne crudă de animale şi erau foarte legaţi de caii lor. Călărimea bunică ataca armatele inamice ca o trombă marină. Hunii, pe lângă carnea crudă a animalelor, păstrată sub şeile cailor, consumau rădăcini de plante sălbatice. Se îmbrăcau în veşminte confecţionate din piei de fiare. Progresiv, hunii şi-au subordonat seminţii barbare ca ostrogoţii, herulii, gepizii şi alanii. Anumiţi huni l-au ajutat pe Actius să lichideze „regatul” burgund. Unii huni se angajau în forţele militare romane auxiliare. La începutul secolului al V-lea, hunii se mişcau îndeosebi în Ucraina, regiunile Dunării de Jos şi în pusta pannonică. De aici ei presau triburile germanice, dar constituiau un pericol înspăimântător şi pentru cele două imperii, iniţial mai ales pentru cel oriental. Izvoarele antice figurează pe huni ca pe o populaţie incapabilă să cultive pământul, deosebit de crudă, de sălbatică, de nemiloasă, prădalnică. Hunii ascultau însă cu supunere remarcabilă ordinele primite de la căpeteniile lor militare. La începutul

secolului al V-lea d.Hr., ei au format un fel de regat bunic, în relaţii echivoce cu imperiile romane, cărora, cum am semnalat mai sus, în câteva rânduri, le-au furnizat auxiliari şi mercenari. Hunii au întreprins însă raiduri pustiitoare în interiorul Imperiului oriental, la sud de Dunăre, în 408 – 409, 441 şi 447 d.Hr. În 434, confederaţia bunică se decantează, se cimentează sub conducerea unui şef militar notabil de performant, adică Attila, figură emblematică de căpetenie barbară, capabilă să semene teroarea în jurul său. În 445, el şi-a ucis propriul frate, adică pe Bleda. Iordanes îl prezintă ca pe un om mărunt de stat, vânjos, cu ochi mici, aproape spân, cu părul alb, nas coroiat, tenul gălbuiântunecat al mongolicilor. Attila era calculat, stăpân pe sine, pătimaş al războiului şi al acţiunii în general. Excesiv de vanitos, Attila descoperise, datorită unui păstor, sabia zeului războiului, Marte la romani – estimată ca sacră de către regii sciţi. De atunci Attila s-ar fi considerat destinat să ajungă stăpânul lumii (Jord., *Getica*, 35; dar şi Amm., 31, 2, 1-11). „Biciul lui Dumnezeu”, cum era poreclit Attila, transformase confederaţia bunică într-un imperiu care se întindea de la Rin la vest, spre Germania liberă la nord şi Caucaz şi Volga la est. Impusese împăraţilor romani achitarea unei „taxe de protecţie”, tribut anual, şi obţinuse anexarea de către huni a unei părţi din Pannonii. Voia însă mai mult Adică edificarea unui stat bunic pe ruinele imperiilor romane. Un stat care ar fi trebuit să nimicească ori să subjuge seminţiile germanice. Şi tocmai această ultimă năzuinţă arzătoare l-a pierdut într-adevăr, în 451 d.Hr., hunii lui Attila au trecut Rinul şi au purtat o campanie devastatoare în Gallii. *Attila a fost complet zdrobit* (între actualele localităţi Metz şi Troyes) *în 451 la Câmpiile Cataluñice ori Campus Mauriacus, de o coaliţie eterogenă*, încheiată *ad-hoc*, tocmai din pricina ambiţiilor sale. Această coaliţie era alcătuită din trupele romane comandate de Actius, însă sprijinite de numeroase contingente vizigote, france, burgunde şi alane. S-*a desfăşurat acolo una dintre cele mai mari bătălii ale antichităţii*. Attila şi aliaţii săi s-au retras, iar celebra căpetenie hună a murit în 453. După aceea „imperiul” său

bunic s-a dislocat complet Până la urmă *tocmai populaţiile germanice au administr at Imperiului roman occidental lovitura de graţie*. De altfel, Actius nu ar fi putut să-l învingă pe Attila dacă nu ar fi avut sprijinul populaţiilor germanice.

În Răsărit, Theodosius II a amenajat o expugnabilă incintă, fortificată foarte temeinic, în jurul capitalei sale, între 413 şi 439. De-a lungul veacurilor, până în 1453, multe popoare vor încerca în van să străpungă acest zid de apărare, fireşte necontenit reparat şi consolidat. Pe deasupra, Theodosius s-a confruntat cu acerbe dispute teologice, care perturbau creştinismul răsăritean. Au fost necesare conciliile ecumenice de la Efes, ţinute în 431 şi 439. În iunie 431, a avut loc o ascuţită controversă între adepţii lui Nestorius, din 428 patriarh al Constantinopolului, şi cei ai lui Cyril, partriahul Alexandriei. Nestorius a fost destituit şi excomunicat. Totuşi şi astăzi unii asiatici creştini sunt nestorieni.

Seminţiile germanice au atacat sporadic Imperiul oriental, simţit de ele ca mai solid. Înainte şi după bătălia de la Câmpiile Catalaunice, practic salvatoare a civilizaţiei europene, ele s-au statornicit pe vaste zone ale Imperiului de apus, unde au făurit regate, iniţial „federate”, apoi independente. Am constatat mai sus că, încă din 407 – 418, vandalii şi aliaţii lor se implantaseră în Hispanii, pe când vizigoţii făureau în sudul Galliilor un stat barbaro-aquitan. Vandalii părăsesc Hispaniile în 429 d.Hr. Şi traversează strâmtoarea Gibraltar, poate la apelul comitelui Africii Bonifacius. Neîndoielnic, îi atrăgeau mai cu seamă bogăţiile fabuloase ale provinciilor romane din Africa. În mai 429, ajung în Africa 80.000 de vandali, inclusiv 10 – 15.000 de războinici. Ca şi hunii mai târziu, ei răspândesc în jurul lor panica şi ruinele, sub comanda regelui Gundericus ori Genseric. Întâmpină o serioasă rezistenţă la Hippo Regius sau Hippona, asediată de ei timp de patrusprezece luni. Augustin moare în timpul asediului, la 28 august 430. Pe patul de moarte, el constată cât de judicioasă fusese prezicerea sa cu privire la soarta Imperiului occidental. O convenţie încheiată cu romanii tocmai la Hippona, în 435,

recunoaşte vizigoţilor statutul de „federaţi” în Mauretania, Numidia şi un segment din Africa preconsulară. În mintea lui Genseric se înfiripă ideea făuririi unui stat naţional vandal. După patru ani de pace, el cucereşte însăşi Cartagina, la 19 octombrie 439 d.Hr. Îşi creează o flotă puternică, menită să domine şi să jefuiască Mediterana occidentală, stânjenind legăturile maritime dintre cele două imperii romane. Proiecte imperialiste îl determină pe Genseric să ocupe Sicilia. De aceea, în 442, Valentinian III semnează cu Genseric un tratat, prin care se recunoştea vandalilor suveranitatea completă, practic independenţa, asupra Africii proconsulare, Tripolitaniei, Numidiei. Numai Mauretaniile şi Sicilia erau înapoiate romanilor. Astfel Roma nu numai că accepta constituirea unui stat în fapt neatârnat pe vaste teritorii ale sale, însă renunţa şi la una din principalele sale surse de aprovizionare cu grâne. În 468 va eşua o tentativă de expediţie comună antivândală în Africa. Genseric îşi va guverna regatul cu o mână de fier până la moarte, adică în 477. Fiul său, Hunderic, îi va succeda şi va persecuta crunt adepţii dogmei niceene. Era un arian fanatic. Din 484, regatul vandal va fi condus de nepoţii săi, Gunthamund, până în 496, şi Thrasamund, până în 523. Vor urma domniile scurte ale ultimilor regi vandali, Hideric şi Gelimer.

Francii au acţionat mai târziu. Totuşi, spre sfârşitul secolului al V-lea d.Hr., Childeric, fiul lui Merovius şi tatăl lui Clovius, rege al francilor salieni din 457, şi-a stabilit ca „federat” un semistat în nordul Galliilor. Childeric a ajutat trupele romane să combată invadatorii Galliei septentrionale şi centrale. El a creat de fapt dinastia francă merovingiană. Un mormânt franc, descoperit în secolul al XVIII-lea, comportă un mobilier luxos, care reliefează arta merovingiană ca rod al unei osmoze germanico-romane. Childeric a murit în actuala localitate Tournai, în 481. Situaţia din Gallii fusese foarte complicată în cursul secolului al V-lea d.Hr. Ca să lupte împotriva bagauzilor, autorităţile imperiale fuseseră nevoite să recurgă la serviciile „federaţilor” barbari, ca în 437 şi în 447. Actius trebuise să acorde statutul de „federaţi” în nordul Galliei,

între estuarele Loarei şi ale Senei, celţilor bretani, imigraţi din Britannia. El avusese de luptat cu diverse seminţii germanice: burgunzi, instalaţi până la urmă ca „federaţi” la vest, între lacul Leman şi Rinul superior, alani, implantaţi ca aliaţi pe frontiera renană şi apoi transferaţi în centrul Galliilor, diverse triburi france, biruite de el în 440 şi 445. Rolul militar jucat de Actius a fost de primă importanţă în Gallii. Statul vasal Romei al vizigoţilor, din Gallia şi din nord-vestul Hispanici, este desigur cel mai important regat instaurat pe teritorii ale Imperiului. În 472, Euric va proclama independenţa totală a statului vizigot, devenit cel mai important regat germanic. Euric a domnit între 460 şi 484. Căci, după 470 d.Hr., Imperiul occidental a pierdut toate teritoriile sale, cu excepţia Italiei şi a anumitor ţinuturi din sudul Galliilor şi din Dalmaţia. Imperiul occidental cădea pradă a ceea ce a fost definit ca marile invazii barbare.

În acest răstimp se adâncea, se intensifica criza internă a gestionării Imperiului roman occidental. Victoriile lui Actius incitaseră, la curtea imperială, geloziile, complexul lui Iuda, intrigile machiavelice, sulfuroase. S-ar spune că, la curtea de la Ravenna, nimeni, inclusiv împăratul, nu era îngrijorat de situaţia din ce în ce mai preocupantă a Imperiului, de proliferarea invaziilor barbare, de configurarea unor state germanice pe teritoriile Imperiului. Importantă era subminarea şi lichidarea oamenilor politici şi a generalilor competenţi. Miopia politică stupidă, laşităţile oarbe, obscurantiste, precumpăneau la Ravenna. Nu avusese efect nici faptul că, în retragerea lor, hoardele lui Attila prădaseră o parte din Italia. Pe de altă parte, nu mai trăia nici Galla Placidia, femeie abominabilă, dar inteligentă, lucidă, înzestrată cu o solidă experienţă a problemelor Imperiului. De aceea Actius a împărtăşit soarta lui Stilicho. S-ar spune că intriganţii curţii doreau neapărat, în inconştienţa lor, să elimine sistematic pe generalii care ar fi putut salva Imperiul occidental. Se considera, în mod absurd, că acest imperiu nu avea nevoie de un salvator, *saluator*. După destrămarea „imperiului” hun, Actius este asasinat la Roma, în 21 septembrie 454. Lichidarea lui Actius ilustra sfârşitul

ultimilor generali romani de mare valoare. Şi lichidarea celui din urmă fiu al zonei balcanice, pontico-danubiene, care de mai mult de o sută de ani hrănea forţele patriotice, centripete, ale Imperiului occidental, ce luptaseră din greu pentru salvarea şi coerenţa acestuia. Răspândirea ştirii morţii lui Actius a avut impact, ecou imediat.

„Federaţii" au pretins de îndată să li se extindă ţinuturile controlate de ei şi să se limiteze suprafaţa celor încă direct administrate de Imperiu. De altfel, la şase luni după omorârea lui Actius, adică în 16 martie 455, Valentinian III este asasinat de un fost partizan al lui Actius. Întrucât şi Theodosius murise, în 450, lua sfârşit dinastia theodosiană. Înmormântarea lui Valentinian IU a determinat şi pe cea a Imperiului occidental. A urmat, la Ravenna, o sarabandă de împăraţi incompetenţi şi efemeri, nevolnici, adesea nevârstnici, foarte uşor de manipulat şi de înlocuit. Iar, în acelaşi an 455, la 2 iunie, Roma este pentru a doua oară, în secolul al V-lea, ocupată temporar şi jefuită de Barbari; Roma a fost cucerită efemer de către vandali, mult mai cruzi, mai nemiloşi decât Barbarii lui Alaric. Dar romanii începeau să se obişnuiască cu percepţia capturării Oraşului de către Barbari. Ga şi cu ideea dezvoltării unor state barbare, aproape clar neatârnate de Imperiu, pe teritoriul lui, şi cu ideea naţional-barbară, căreia se subsumau veleităţile germanicilor. În 472, Roma a fost din nou cucerită şi prădată mai cu seamă de mercenari barbari. După un interregn confuz, un înalt demnitar gallo-roman, vlăstar al unei reputate familii de latifundiari, fost ofiţer al lui Actius şi apoi, începând din 439, prefectul pretoriului în Gallii, adică *Eparchius Auitus*, este proclamat împărat pe meleagurile natale. Îl propulsau aristocraţia galloromană şi vizigoţii. Totuşi, în octombrie 456, Avitus este biruit la Placentia, în nord-vestul Italiei, de forţele comandate de Flavius Ricimer, fiu al unei căpetenii suebe şi al unei femei vizigote. Ofiţer roman, Ricimer devine în 456 comandant suprem al forţelor militare imperiale din Occident şi în definitiv stăpânul Apusului roman. Nu avea talentul de strateg al lui Actius. Îl preocupa mai cu seamă să facă şi să desfacă împăraţi-

marionetă. Fiind Barbar şi arian, nu putea asuma direct purpura imperială. A procedat astfel până în 472 d.Hr., când a decedat. Ricimer începe prin a-l impune ca împărat al Apusului pe *Flauius Iulius Maiorianus*, coborâtor al unei prestigioase familii aristocratice. Maiorianus a domnit între 457 şi 461. Nu a fost recunoscut la Constantinopol şi însuşi Ricimer l-a răsturnat şi a determinat executarea sa în 461, pentru că Maiorianus, nemulţumit de condiţia de marionetă, încerca să reformeze, în sens salutar, statul imperial. Generalul barbar îl impune ca august pe *Libius Seuerus*, împărat între 461 şi 465. Ricimer i-a dirijat puterea imperială, pentru ca, în cele din urmă, să-l înlăture şi să-l lichideze. Ricimer cere Constantinopolului să propună un împărat, după un interregn de douăzeci şi şase de luni. Imperiul oriental îl desemnează ca împărat pe *Procopius Anthemius*, senator la Constantinopol. Reapar disensiunile cu Ricimer. În ultimă instanţă, în plin război civil, Anthemius este ucis de Barbarul Gundobad, după ce domnise între 467 şi 472 d.Hr. Între 472 şi 475 proliferează conflictele pentru purpura imperială şi interregnurile. Ricimer asediază Roma. O ocupă şi jefuieşte, cum am remarcat mai sus. Se succed, în cascadă, împăraţi lipsiţi de orice autoritate reală. Ricimer îl impune ca împărat, în aprilie 472, pe *Anicius Olybrius*, care însă moare la 18 august 472, puţin după decesul lui Ricimer, între 473 şi 474 „domneşte” *Glycerius*, proclamat ca împărat de Gundobad, succesorul lui Ricimer. Leon I, împăratul de la Constantinopol, nu îl recunoaşte pe Glycerius, care este înlăturat de flota Imperiului oriental, comandată de Iulius Nepos. Glycerius abdică fără luptă şi se retrage la Salona ca episcop al oraşului. *Iulius Nepos*, fost general al Imperiului oriental, se proclamă împărat la 20 iunie 474. Totuşi curtenii şi aristocraţia de la Ravenna nu puteau admite un exponent nemijlocit al Imperiului oriental, a cărui prevalenţă devenise mai mult ca evidentă. Patriciul Orestes, fost secretar al lui Attila, prin 448, şi comandant al armatei occidentale – sau a ceea ce mai rămăsese din ea – în vremea lui Nepos, îl detronează şi alungă pe acesta de la Ravenna, unde proclamă ca împărat pe fiul său, un copil, în august 475.

Orestes profita de luptele pentru putere de la curtea din Constantinopol.

Fiul lui Orestes avea un nume emblematic. Se numea *Romulus Augustulus*. Ceea ce trimitea nu doar la întemeietorul Imperiului, ci şi la cel al Romei străvechi, menită astfel să fie redresată, fără sprijinul Constantinopolului, care nu îl recunoaşte ca împărat pe acest copil, adică micul Augustus. Constantinopolul îl mai susţinea pe Iulius Nepos, refugiat în Dalmaţia, încă aflată sub controlul Imperiului occidental. Romulus Augustulus stăpâneşte Italia şi sudul Galliilor, iar Iulius Nepos Dalmaţia. Dar trezoreria imperială era goală, în vreme ce mercenarii germanici din garda imperială îşi multiplicau exigenţele. Până la urmă aceştia se răscoală, sub conducerea scirului Odoacer sau Odoacru, fiul unui fost militar germanic din armata lui Attila. Odoacru însuşi servea Imperiul din 470 şi sprijinise mişcarea lui Orestes împotriva lui Iulius Nepos. La 28 august 476, Orestes este ucis de mercenarii germanici la Placentia, iar, la 4 septembrie, Romulus Augustulus este detronat şi trimis la Misenus, în vila lui Lucullus, unde moare aproximativ în 480. Dacă nu cumva a fost asasinat, ca să nu fie periclitată puterea lui Odoacru. Tot în 480, adică în primăvara acestui an fatal pentru Apus, este asasinat în Dalmaţia şi Iulius Nepos, care se obstina să salveze Imperiul occidental.

Imperiul roman occidental încetase să mai existe. De fapt, în septembrie 476, Odoacru trimisese însemnele imperiale la Constantinopol. Trupele germanice nu îl proclamaseră împărat, ci „rege al Italiei”, *rex Italiae*. Constantinopolul nu i-a recunoscut însă decât titlul de patriciu şi de comandant militar suprem în Italia. Este mai mult ca probabil că, în 476 – 480, aproape nimeni nu a înţeles că Imperiul roman fusese desfiinţat, deoarece în curând şi cel din Orient se va converti în imperiu bizantin. Numai Goethe va înţelege în seara bătăliei de la Valmy – câştigată de fapt printr-o ciocnire militară minoră, când armata revoluţiei franceze pusese în derută trupele prusiene – că începuse o nouă eră în istoria Europei. Cum vom constata mai jos, ideea Imperiului roman

nu va dispărea decât în 1806!

Odoacru înţelegea însă să gestioneze neatârnat Italia. Iată pentru ce, în 488, Constantinopolul trimite în Italia, împotriva lui Odoacru, pe vasalii săi ostrogoţi, în plină ascensiune, sub conducerea regelui lor Theodoric, numit de împărat comandant militar al trupelor din Italia. Theodoric pătrunde în Italia şi o ocupă între 489 şi 493, când Odoacru este înfrânt şi ucis de ostrogoţi. Theodoric, făureşte în Italia un stat germanic independent, subsumat ideii naţionale. El va domni în Italia până în 525 d.Hr. Ostrogoţii se străduiesc să coabiteze cu romanii, ale căror structuri, inclusiv senatul, sunt menţinute. Cu toate acestea aristocraţia romană nu încetează să comploteze împotriva lor. O fracţiune din ea milita în favoarea împăratului de la Constantinopol şi o altă parte visa la restaurarea Imperiului occidental. Senatorul Albinus, ucis de ostrogoţi în 523 d.Hr., întreţinea o corespondenţă secretă cu autorităţile de la Constantinopol „îl susţinea puternica familie senatorială a Aniciilor, care dăduse Romei, cum am remarcat, un împărat efemer, în veacul anterior. În anii 524 – 525, sunt executaţi, la ordinul lui Theodoric, scriitorul şi marele „senior" Anicius Boethius, socrul acestuia, ultimul Symmachus, şi papa Ioan I. După moartea lui Theodoric, regatul ostrogot este destructurat de luptele pentru tron desfăşurate între fiicele monarhului ostrogot şi alte rude ale lui. Marcel Le Glay notează că, la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr., moştenirea fostului Imperiu occidental era împărţită între ostrogoţii din Italia, vestigiile hunilor, conlocuitori cu alanii şi alţi ostrogoţi din regiunile danubiene, gepizii dominatori ai Pannoniei şi ai fostei Dacii traiane, unde subzistau daco-romanii, britanni care se autogestionau, alături de feluriţi Barbari, vizigoţii tot mai hotărâţi să domine peninsula iberică, unde mai funcţiona, în nord, un regat sueb, vandalii din fosta Africă romană, burgunzii, francii etc. Între timp persista şi chiar prospera Imperiul roman oriental, în pofida disensiunilor religioase, însufleţite de monophysiţi, comploturilor şi intrigilor de curte, loviturilor de palat şi slăbiciunilor împăraţilor, adesea dominaţi de femei şi de eunucii aflaţi în serviciul lor. După

moartea lui Theodosius H, domniseră la Constantinopol Marcianus (450 – 457), care încheiase tratate cu gepizii şi ostrogoţii, în timp ce, în octombrie 451, conciliul ecumenic condamnase doctrina monophysită şi îl destituise pe Dioskoros, patriarhul Alexandriei. Împăratul Leon I, în contextul unei active reacţii antigermanice la Constantinopol, îl eliminase pe Aspar, cu ajutorul isaurienilor. Între 474 şi 491 avusese loc domnia lui Zenon I, întreruptă între ianuarie 475 şi august 476. Mai competent, Anastasius (491 – 518) pune ordine în finanţele Imperiului. După 518 şi până în 565, cârma Imperiului roman oriental revine împăratului Iustinian I. Foarte pios, Iustinian îşi propune lichidarea totală a păgânismului.

În 529, data convenţională a sfârşitului antichităţii, el închide şcolile şi universităţile de la Atena, în special Academia neoplatoniciană. Academia era dirijată cu strălucire de păgânul Damaskios. Iustinian interzice îndeobşte păgânilor să mai exercite meseria de profesor. El bănuia că şi profesorii creştini de retorică erau criptopăgâni. Această măsură a sa viza prin excelenţă Atena. Pentru că funcţionează în continuare şcolile de drept din Siria şi Palestina, cele de filosofic de la Alexandria, unde, până în 565, mai predau profesori păgâni. În secolul al VK-lea, la Alexandria, creştinul Stephanos va preda despre veşnicia lumii, potrivit lui Aristotel, fără a încerca să refuteze tezele stagiritului ori să le reconcilieze cu ideile creştinismului. Ţinta lui Iustinian au fost şcolile filosofice din Atena, mai ales Academia, deoarece estima că ele erau simbolul neoplatonismului păgân. Trebuia lovit focarul principal de iradiere a gândirii păgâne, a culturii antice necreştine. În orice caz, profesorii de la Atena, în concepţia lui Iustinian, făceau propagandă pentru remanenţa păgânismului; lecţiile lor erau focalizate pe învăţăturile „diabolice” ale retorilor şi filosofilor necreştini.

Mai târziu, Iustinian va proceda la o efemeră recucerire a fostelor teritorii romane din Occident, în anul 533, flota Imperiului răsăritean a transportat trupele generalului Belisarius, care, în trei luni, a lichidat regatul vandal şi

persecutor al creştinilor niceeni din Africa. Gelimer a figurat în triumful lui Iustinian de la Constantinopol. Generalul Narses, după ce Belisarius ocupase o Romă depopulată şi ruinată (în 547), a lichidat în 552 regatul ostrogot din Italia. Cu toate acestea, capitala a rămas la Constantinopol, noua Romă, şi în Italia răsăritenii au creat exarhatul de la Ravenna. Începând din 551, Iustinian a recucerit şi sudul Hispaniilor. Vizigoţii s-au repliat spre nord, unde au pus în operă un solid regat Imperiul oriental prosper număra mai mult de 900 de cetăţi. Totuşi parţială recucerire a lui Iustinian a eşuat pe termen lung şi chiar mediu. Italia era complet devastată. Încât la sfârşitul veacului al VI-lea d.Hr., papa Gregorius cel Mare va deplânge starea jalnică a Occidentului, prin excelenţă a unei Italii unde oraşele şi satele erau pustiite (*Eşech.*, 2, 6, 22 şi urm.). În realitate, sufereau atât romanii, cât şi Barbarii, tot mai manifest deprinşi să trăiască împreună. Lua naştere o nouă lume, care nu mai era antică9.

Doctrina Dominatului şi mistica imperiala

Dominatul implica adoptarea unor noi valori existenţiale. Cum sublinia Marcel Le Glay, totul se schimbă în viaţa romanilor. Mutaţiile penetrează în adâncime, cum vom remarca, mehtalul lor colectiv, precum şi instituţiile, structurarea lor politico-social-economică. Emerg noi subsisteme instituţionale, politice, sociale, o structură aproape complet inedită a ansamblului social-politic-mental-axiologic. Presiunile exercitate de Barbari şi mutaţiile religioase intervin în forţă ca să modifice existenţa romanilor. Dacă un roman al secolului I d.Hr. Ar fi putut să fie proiectat în veacurile al IV-lea şi al V-lea, cum reliefa Marcel Le Glay, nu ar fi înţeles aproape nimic din ceea ce îl înconjura.

Organizarea puterii imperiale şi a anexelor ei administrative încearcă, cu eficacitate pe termen scurt, chiar mediu, însă fără efecte benefice pe termen lung, să înlăture carenţele orânduirii politice moştenite de la Principat în primul rând, *statul roman se converteşte din autoritar în totalitar*. Desigur, Severii şi Aurelian pregătiseră instaurarea

totalitarismului, dar. Decantarea procesului structurilor totalitare s-a produs sub Diocleţian, Constantin şi sub urmaşii lor. Este dificil de precizat ce s-a schimbat mai simţitor, faţă de veacurile anterioare: funcţiunea imperială, administraţia centrală sau cea provincială, gestionarea municipală? Se cristalizează un regim politic înzestrat cu administraţii concepute ca instrumente capabile să poarte acţiunea puterii supreme până în capitalele regionale şi chiar în cele mai modeste sate. Pe măsură ce puterea imperială sporeşte, devine totalitară, toate mecanismele transmiterii demersului asumat de ea sunt consolidate. Cum se putea reacţiona împotriva agenţilor unui suveran desemnat de zei ori de Dumnezeu? Şi totuşi nu proliferează doar ceea ce s-a definit ca „o democratizare a culturii", ci şi uzurpări în lanţ, revolte de tipuri diverse. Constrângătoarea structură totalitară îşi fabrică o contrastructură, dezvoltată în interiorul său, destinată s-o submineze şi, în ultimă instanţă, s-o distrugă. *În orice caz totalitarismul imperial asumă structura Dominatului*, *care substituie definitiv Principatul*. Împăratul nu mai este „principe", *princeps*, ci „stăpân" al romanilor, *dominus*. Cuvânt hulit de Tacit şi înrudit lingvistic, semantic, cu „dominaţie", *dominatio*, de asemenea crunt blamată de el. Pe plan strict juridic, Imperiul rămânea o repubbcă – se utilizează abundent sintagma *res publica* – chiar în secolul al V-lea. Dar împăratul nu mai este un om providenţial, harismatic, căruia poporul şi senatul îi transferau toate competenţele lor reale. Iar din 282 d.Hr., împăratul nu mai solicită nici confirmarea întronării sale de către senat, ficţiunea juridică a investiturii senatoriale. De multe ori, împăratul nici măcar nu mai informează senatul despre accesul său la puterea imperială. Dacă totuşi o face, ştirea este primită cu aclamaţii entuziaste. De asemenea, când i se aduce la cunoştinţă o uzurpare, senatul reacţionează prin strigăte de nemulţumire, de asemenea orchestrate. Fapt care nu îl împiedică să-şi exprime un entuziasm aprobator delirant, dacă uzurpatorul înlătură împăratul legitim. Prin urmare, zeii ori Dumnezeu conferă suveranului puteri exorbitante, cu prilejul întronării

lui. Subzistă totuşi ceva din investitura populară. Fie că soldaţii, eventual manipulaţi, impun un împărat, fie că ei nu jucaseră niciun rol real în desemnarea augustului, de regulă este necesară o proclamare militară a acestuia, închipuită ca un succedaneu al demersului poporului, care transmite puterea sa monarhului. Ceremonia acestei proclamări sau aclamări a întronării suveranului se organizează după o regie mai complicată ca în vremea Principatului. Ea este îndeobşte pregătită dinainte pe o câmpie ori pe o colină, unde se desfăşoară „adunarea soldaţilor”, *contio militum*. Unanimitatea militarilor, ce îşi lovesc scuturile de genunchi, ilustrează aclamarea împăratului, semn divin şi expresie a unui consens universal. După aceea noul *dominus* anunţă un program de guvernare şi promite soldaţilor gratificaţia obligatorie pentru el, *donatiuum*.

O doctrină relativ temeinic decantată dă seama de puterile cârmuitorului Dominatului. În virtutea acestei doctrine, împăratul devine principalul, aproape unicul legislator al statului. El încarnează legea, este legea vie, cum îl definea Themistios (Or., 5, 64 b). Este în teorie obligat să respecte legile, stipulate de el însuşi. În principiu supus legilor sale, el este perceput de toţi ca „stăpân”, *dominus*, absolut. „Constituţiile”, *constitutiones*, ale sale pot decide în orice privinţă. În condiţiile în care legile propriu-zise, *leges*, şi plebiscitele dispăruseră încă în vremea Principatului timpuriu şi senatusconsultele poartă de regulă asupra unor probleme foarte puţin importante. De altfel, senatusconsultele au forţă de lege numai dacă au fost în prealabil aprobate de către împărat. Funcţionarii pot emite anumite edicte, dar acestea trebuie să se întemeieze pe textul „constituţiilor” imperiale.

Acelaşi Themistios evidenţia că legislaţia imperială putea fi inumană, întrucât nu purta decât asupra cazurilor generale. Magistraţii şi funcţionarii vegheau asupra unei puneri în practică umană şi inteligentă a acestei legislaţii totalitare. Cu toate acestea, ei nu au dreptul să interpreteze legea imperială; esenţialul misiunii lor rezidă mai cu seamă în a supraveghea aplicarea acesteia. Chiar în primă instanţă,

actul judiciar se desfăşoară în numele şi în prezenţa imaginii împăratului, de către funcţionari ai statului, în virtutea competenţelor lor. Diocleţian impune împărţirea dreptăţii exclusiv de către funcţionarii statului imperial. În 313 – 314 d.Hr., Constantin rearticulează jurisdicţia de apel în cadre regionale. Ea se exercită doar în numele atotputernicului *dominus*. Împăratul singur rămâne judecătorul suprem. Împăratul reprezintă statul în raporturile cu alte popoare, decide în privinţa păcii şi războiului, comandă – direct sau prin delegare de putere – armata şi dirijează administraţia. Este stăpânul absolut al trezoreriei; primeşte impozitele prin intermediul funcţionarilor săi. El se învederează, de departe, omul cel mai bogat din Imperiu. Dispune de propria avere, care, împreună cu bunurile familiei sale, alcătuieşte „lucrul privat”, *res prinata*. Acestui „lucru” i se adaugă bunuri, în principiu, ale poporului roman, dar în realitate posesiuni ale puterii imperiale. Astfel de bunuri, moştenite de la alţi suverani şi dinastii precedente, constituie „patrimoniul”, *patrimonium*. Împăratul numeşte, printr-un brevet, pe toţi funcţionarii. Dacă ei se aflau în acelaşi oraş cu *dominus*, el înmâna direct brevetul, *codicilii*, dat fiind că îi convoca la reşedinţa sa. Cu siguranţă, el numeşte şi comandanţii militari. Începând cu Diocleţian suferă mutaţii radicale funcţionarea aclamaţiilor imperiale. Nu mai sunt acordate ca efect al une victorii militare autentice, realizate de generalii suveranului, ci sunt reînnoite anual la aniversarea accesului la domnie, *dies imperii*. Iată pentru ce ele corespund exact, eventual cu o diferenţă de o unitate, numărului puterilor tribuniciene. Epitetele ilustrative pentru izbânzi efective, înregistrate de formula imperială, sunt valorizate prin superlative precum „foarte mare”, *maximus*. Vom întâlni, de pildă, *Persicus maximus*.

Suveranul continuă să fie *imperator* şi să deţină puterile tribuniciene. Până spre sfârşitul secolului al IV-lea d.Hr., când împăraţii creştini renunţă la pontificatul maxim, împăratul se intitulează în continuare *pontifex maximus* şi deţine demnităţi sacerdotale păgâne. Am remarcat că persistă un timp şi apoteoza imperială. *Totuşi aşa-numita*

formula imperiala reflectă transformarea lăuntrică a puterii imperiale şi instaurarea Dominatului. Pe unele inscripţii apare încă sintagma *Imperator Caesar Augustus*. Dar, cum am arătat în primul capitol al acestei cărţi, ea este înlocuită de către „stăpânul nostru”, adesea urmată de „flavian”, aşadar *Dominus noster Flauius*.

În titulatura imperială se acumulează, în proporţii stupefiante, epitetele foarte laudative, encomiastice. De la Constantin, împăratul este exaltat ca născut pentru binele statului. S-ar spune că pe măsură ce uzurpările şi luptele pentru purpura imperială se multiplică, împăraţii încearcă să le juguleze sau să le prevină prin valorizarea delirantă a statutului lor cu totul ieşit din comun. Chiar tradiţionalistul Iulian este celebrat, în formula imperială, ca eliberator al lumii romane, restaurator al templelor, al curiilor municipale şi al statului (*res publica*), nimicitor al Barbarilor, chiar înainte de a fi definit ca *dominus* şi *Augustus*, „foarte mare alamanic” şi, „foarte mare francic” etc. (*Année Épigraphique*, 1969 – 1970, nr. 631). Împăratul este figurat ca o fiinţă intermediară între om şi divinitate – zei ori Dumnezeu – şi beneficiază de o „maiestate secundă”, *maiestas secunda*, prima fiind cea a persoanei sau persoanelor divine. El este mandatarul lor. Nu atât persoana sa este divină şi sacră, cât puterea sa, fundată pe o temelie religioasă. Fiinţa sa este transfigurată de către Dominat. Ia naştere o teologie a suveranului creştin, întrucât el domneşte prin graţia divină. Se profilează o ideologie creştină a Imperiului, centrată pe idei care îl prezintă ca fiinţă supremă, sortită să propage Evanghelia.

Suveranul este ales de Dumnezeu, iar Imperiul roman – până în secolul al V-lea – emerge ca regimul politic ideal, voit de Tatăl ceresc. Monarhia constituie cel mai bun regim politic, întrucât corespunde, pe pământ, omnipotenţei Dumnezeului însuşi, împăratul este

delegatul, prefectul (*éparchos*) lui Dumnezeu, după Eusebios din Cesareea, imaginea terestră a Mântuitorului, destinat să practice „imitarea lui Dumnezeu”, *imitatio Dei*, ori a lui Cristos, *christomimesis*. Împăratul este inspirat de Dumnezeu şi, în virtutea prerogativelor supraumane, exercită autoritate chiar asupra Bisericii. El trebuie să conducă oamenii spre Regatul lui Dumnezeu. Desigur, până în secolul al V-lea, mecanismele statului nu sunt decât parţial creştmizate.

Funcţiunea imperială este subsumată instaurării ostentative a monarhiei. Reticenţele juridice nu pot camufla faptul că sunt în mare parte abandonate faţadele republicane ale Principatului, deşi anumite ambiguităţi persistă. Eutropiu îi va atribui lui Diocleţian statuarea deschisă a monarhiei (9, 26 – 27). De fapt, Diocleţian pune capăt unui vechi proces de monarhizare declarată a statului roman. Cel puţin *de facto*. Iar Constantin va promova o mistică imperială ostensibilă. Monedele figurează o mână pornită din cer care îi întinde diadema. Dar aceeaşi funcţiune ajunge să traducă potenţarea eredităţii *de facto* a Dominatului. În pofida strădaniilor de a o estompa, întreprinse de către Diocleţian şi mai sus consemnate. După eşecul tetrarhiilor, se impune cu stringenţă caracterul dinastic al puterii imperiale. Am constatat că cel puţin trei familii diferite de împăraţi se reclamă de la o a doua dinastie flaviană. Unele vlăstare ale împăraţilor asumă purpura imperială când erau copii. Cel ce pretinde că asumă Imperiul, în afara regulii dinastice, apare automat ca un uzurpator, ca un „tiran”, *tyrannus*, taxat de „călău”, *carnifex*, de „fiară rapace”, *belua*, de „tâlhar”, *praedo*, „hoţ”, *spoliator*, de „brigand”, *latro*, de „pirat”, *pirata*, de „gladiator dement”, *furiosus gladiator*. Incontestabil, ereditatea dinastică

contrastează cu percepţia harismatică a competenţelor împăratului – *dominus*. Dat fiind că această harismă nu se vădeşte a fi ereditară. Nu sunt ereditare decât virtuţile subsumate harismei. Ca înţelepciunea, generozitatea, prin excelenţă dragostea nutrită faţă de cetăţeni, de oameni, *philanthropia*, însuşire în primul rând regală. De aici decurge şi necesitatea ceremoniei investiturii ori aclamării noului suveran. În definitiv, puterea totalitară este percepută ca o îndatorire faţă de Roma, de civilizaţie, de pace, de poporul lui Dumnezeu. *De aceea nu s-a ajuns niciodată, în Occident, la o ereditate „de drept", de iure, oficial, legal consfinţită*.

Numai regii barbari vor proclama ereditatea de drept a tronului lor. Riguros juridic, Dominatul continuă să fie o putere exorbitantă, însă electivă. Alegerea noului *dominus* aparţine lui Dumnezeu, suveranului în funcţiune, armatei. Cum am mai semnalat, conceptul de *res publica* nu dispare. Republica este însă încarnată de persoana împăratului. *Dominus* slujeşte poporul în felul său. „Folosul public" (*utilitas publica*) este abundent exprimat de textele şi de monedele Dominatului. Această utilitate publică este pendinte de ideea de stat-providenţă, dacă nu providenţial. E. Demougeot reliefa că Dominatul conservă elemente provenite din ţara de origine a statului roman imperial, închipuit ca o putere de excepţie, centrată pe interesul public. *Dominus* este înzestrat cu o serie de virtuţi „auguste", cum le defineşte Jean-Pierre Martin. Ele fuseseră conferite şi principilor secolului al III-lea d.Hr. Inventarul lor este foarte bogat. Se disting *concordia*, în interiorul colegiului de auguşti şi cezari, „fericirea", *félicitas*, „pietatea", *pietas*.

„Spiritul de dreptate", *iustitia* sau *aequitas*, *dementia*, „siguranţa", *securitas*, „salvgardarea", *salus*, „prevederea" suveranului în raport cu misiunea

imperială şi supuşii, *prouidentia*, „veselia”, *laetitia* şi *hilaritas*. *Dominus* se vădeşte purtător al păcii, *păcător* sau *pacifer* etc. Totuşi oare nimic nu limitează puterea absolută, discreţionară, a împăratului – *dominus*, totalitarismul lui? Căci totdeauna, cel puţin în teorie, totalitarismul a acceptat şi va accepta o limită. Fie şi voinţa populară, pe care pretinde că o exprimă. Într-adevăr, Dominatul trebuia să ţină seama de elemente limitative, chiar moderat exploatate şi acceptate de el. Care erau aceste limite? în primul rând armata, care a făcut şi desfăcut numeroşi împăraţi, aproape totdeauna incitată de comandanţi ai săi. Tentativa lui Diocleţian de a îndepărta militarii de la desemnarea împăraţilor nu a izbutit. Devine tot mai evident că baza autentică, temelia reală a puterii împăraţilor, rezida tocmai în armată, că Imperiul, sub Principat şi mai ales sub Dominat, constituie o dictatură militară, abia deghizată. Totuşi nu totdeauna armata a impus suverani şi i-a influenţat. Însă adesea monarhii consultau armata, comandanţii ei, în privinţa fie a campaniilor de întreprins, fie a încheierii păcii. În acest scop, împăratul convoca, ca la accesul la domnie, o adunare a soldaţilor, şi lua cuvântul ca să le înfăţişeze intenţiile sale, puse la punct cu ofiţerii superiori. Proiectul suveranului era aprobat prin aclamaţiile soldaţilor. Rar se întâmpla ca oştenii să-şi manifeste dezaprobarea (Amm., 15, 8, 15). Aşadar, cum am mai semnalat, în armată subzistă forme de consultare directă între monarh şi cetăţeni. În al doilea rând, impactul totalitarismului este limitat de obscurele intrigi de curte, de egoismul ambiţiilor excesive ale favoriţilor palatului, indiferenţi la interesele statului, inconştienţi, ca în secolul al V-lea, când ei nu se preocupă de soarta progresiv ameninţată a Imperiului. Curtenii manipulează abil, fără scrupule, pe „stăpânii” lor imperiali. Chiar populaţia urbană poate

interveni, prevalându-se de dreptul de a se exprima liber cu diverse prilejuri, ca, de pildă, la circ sau în teatre, unde mulţimea întâmpină suveranul sau agenţii săi cu o libertate de limbaj surprinzătoare. Însuşi Constanţiu II, cu ocazia faimoasei sale călătorii la Roma, în 357, întâmpină această libertate de limbaj. Sub Iustinian se stârnesc anumite tulburări în hipodromul din Constantinopol. Doleanţele, chiar nemulţumirea poporului, se manifestă ca o compensare a totalitarismului instituţionalizat. Symmachus va apăra, la sfârşitul secolului al IV-lea d.Hr., chiar libertatea senatului. Este glorificată o „libertate”, *libertas*, iluzorie, care ar fi fost recâştigată (Symm., *Or*., 4, 13). Această libertate nu ar fi incompatibilă cu Dominatul. Un text literar, encomiastic de altminteri, declară împăraţilor că ei trebuie să prezerve libertatea cetăţenilor, deşi sunt stăpâni (*Paneg*., 11, 13, 3). Fără îndoială, o asemenea libertate este foarte limitată. De asemenea Biserica poate limita totalitarismul imperial, mai ales în domeniile moralei şi religiei. Am constatat cât de energic a intervenit Ambrosius în vremea lui Theodosius I, în ultimă instanţă constrâns să se supună imixtiunii Bisericii. În sfârşit, cea mai relevantă mărginire a totalitarismului dirigist al Dominatului rezidă tocmai în totalitarismul dirigist. Apăsarea sa excesivă generează revolte, uzurpări. Ele acţionează ca un fel de compensări importante ale despotismului extrem. Totalitarismul Dominatului incită setea de putere. Miza este enormă. Forţa excesivă a totalitarismului despotic, sacralizat, este râvnită de mulţi. Totodată, în jurul său se urzesc intrigi sulfuroase, care urmăresc promovarea unor curteni în detrimentul altora, obţinerea capacităţii de a influenţa masiv decizia, viaţa, atitudinea monarhului despotic. Nu interesează, cum am reliefat în mai multe rânduri,

destinul Imperiului, ci exclusiv soarta personală, chiar într-un cadru politic ameninţat cu disoluţia. Dominatul, ca orice totalitarism, trebuie să se bazeze pe camarile; nu poate supravieţui fără ele. Iar în interiorul acestor camarile lupta pentru putere, avantaje politice şi economice, poziţie importantă în jurul dictatorului-monarh, îmbogăţire rapidă, prevalenţă vanitoasă este cumplită. Intrigile şi dizidenţele se convertesc în antidot al totalitarismului.

Nimic nu împiedica însă substanţial cristalizarea doctrinei Dominatului. A unui Dominat teocratic, sacralizat, sub egida cultelor solare ori a creştinismului. Am remarcat, la începutul acestei cărţi, că totul este sacru în jurul împăratului. O mistică agresivă sacralizează persoana sa, însă şi palatul său, „palatul sfânt”, *sacrum palatium*, consiliul său, „consiliul sfânt”, *sacrum consistorium* etc. Supunerea faţă de ordinele şi deciziile acestei persoane sacre sunt apreciate ca o obugaţie religioasă. Orice atingere adusă demnităţii sau intereselor suveranului reprezintă un *sacrilegium*, termen cândva folosit spre a desemna nesocotirea cultului imperial. De altfel, cum am reliefat de mai multe ori, preţ de multe decenii, cultul imperial subzistă sub împăraţii creştini care îl conduc. Forţa divină (*numen*) a împăraţilor a fost mult timp venerată. Augustalii dispar, dar în oraşele provinciale se menţin sacerdoţii anuali, flaminii perpetui, ale căror ceremonii ilustrează loialitatea faţă de Roma şi de *dominus*. Printre flamini se numără şi creştini. Biserica nu le interzicea decât să ofere zeilor sacrificii şi prinoase. Neîndoielnic, sacralizarea nu împiedică atentatele împotriva suveranilor, loviturile de palat, rebeliunile militare. Din partea celor care estimau că ei trebuie să devină sacri în locul împăratului legitim şi sfinţit. Doctrina Dominatului sacralizat urmăreşte să asigure

stabilitatea politico-militară a Imperiului sau Imperiilor. După abdicarea lui Diocleţian şi apoi după moartea lui Constantin, s-a produs contrariul: instabilitatea acută, rebeliuni, uzurpări. *Dominatul s-a dizolvat sub semnul contradicţiilor majore*.

Cum am remarcat în subcapitolele anterioare, Dominatul totalitar, sacralizat, s-a înconjurat de un ceremonial, de o pompă luxuriante. Locul anturajelor principilor este luat de curtea pletorică a împăraţilor Dominatului. Această curte este ambulantă şi îl însoţeşte pe *dominus*, în reşedinţele pe care acesta le schimbă adesea în cursul vieţii sale. Am observat că unii împăraţi nici nu au văzut Roma. Sau nu au vizitat-o decât rapid. Constantinopolul va fi însă o reşedinţă imperială mai stabilă. Eutropiu atribuia lui Diocleţian adoptarea unei pompe imperiale ostentative. Pe când predecesorii săi se mulţumiseră să fie salutaţi, Diocleţian ar fi poruncit să fie adorat Diocleţian s-ar fi înveşmântat cu o mantie şi încălţări, acoperite de pietre preţioase. Înaintea lui, unicul semn distinctiv al *imperium-ului* ar fi fost hlamida de purpură (Eutr., 9, 26 – 27). De fapt, Diocleţian a accelerat o evoluţie a însemnelor imperiale, în sensul orientalizării lor, amorsată încă de Severi şi continuată spre sfârşitul Principatului. Îndeosebi Constantin şi-a întemeiat monarhia pe o mistică menită să-i sacralizeze persoana. Au proliferat mărcile exterioare ale puterii imperiale. Succesorii săi, mai cu seamă Constanţiu şi Theodosius, ulterior împăraţii Orientului, au potenţat pompa Dominatului, a ceremonialului care o însoţea, rituri somptuoase. Numai Iulian a făcut excepţie: tradiţionalismul său religios se conjuga cu altele, pendinte de formele exterioare ale puterii. Mantiei roşii, purtate odinioară de generalii Republicii, cu prilejul triumfului, aşa-numitul *paludamentum*, calificat acum

ca purpură, culoarea sa devenind monopolul suveranului, i se adaugă încălţăminte roşie, o tunică din mătase, împodobită cu broderii şi nestemate. Desigur, purpura şi diadema fuseseră însemnele regilor elenistici şi orientali. Influenţei Sassanizilor i se alăturau conotaţii elenistice. Cununa de lauri purtată de principi fusese înlocuită de diademă încă de Aurelian. În timpul Dominatului, această diademă este ornată abundent cu perle şi alte bijuterii. Ea devine o adevărată coroană monarhică. Iar taburetul pe care şedea împăratul – moştenit de la magistraţii Republicii – este transformat într-un autentic tron. Ca un idol, *dominus* este oferit venerării cetăţenilor.

De altfel această venerare se desfăşoară în primul rând la curte, unde se statuează o etichetă riguroasă, elaborată încă spre sfârşitul Principatului. Cum am remarcat în capitolul precedent. Sunt riguros stipulate, reglementate, accesul la împărat, audienţele. Prevalează ritul „adorării purpurei”, *adoratio purpurae*, care desemnează dreptul de a-l vedea pe *dominus*. Această adorare devine o cutumă de neclintit a curţii imperiale. Un asemenea ritual comportă mişcări şi gesturi precis statuate. Cel admis să adore purpura înaintează în tăcere spre împărat, în conformitate cu o ordine ierarhică în prealabil statornicită, cu mâinile acoperite cu un văl, îngenunchează în faţa împăratului şi îi sărută poalele veşmântului. Această prosternare sau îngenunchere – *prôskynesis* – însoţită de sărutul mantiei constituie principalul gest de adoraţie. Augustul însuşi se ascundea uneori îndărătul unui voal. De altfel, adorarea împăratului reprezintă o favoare, acordată doar unor privilegiaţi. În timpul audienţei numai *dominus* şedea pe tron: toţi cei din jurul său şi din sală stăteau în picioare. Imaginile conservate din această vreme şi relatările literare îl figurează pe împărat la o

distanţă considerabilă de mulţime şi postat într-o atitudine hieratică (Amm., 16, 9 – 12).

Există şi alte gesturi rituale de venerare a împăratului. Sunt salutate, prin schiţarea unui sărut de la distanţă, statuile şi imaginile suveranului expuse în foruri, teatre, birouri ale funcţionarilor. Când *dominus* intra într-un oraş funcţiona ritul aşa-numitei aclamaţii, *acelamatio*. Suveranul este primit cu flori şi făclii aprinse. Aceeaşi *acelamatio* îl întâmpină la orice manifestare publică, la teatru, la circ etc. Cum am semnalat rapid, festivităţi decenale şi vicenale marchează jubileele imperiale. Tradiţionale din secolul I d.Hr., acum ele sunt celebrate cu o solemnitate impunătoare prin rugăciuni, procesiuni, felurite distracţii, jocuri ecvestre, emisiuni monetare simbolice10.

Administraţia centrala şi provincială

Nu numai curtea imperială este pletorică. *Dominus* este secondat şi servit de o birocraţie supradimensionată, riguros ierarhizată, de o administraţie centrală şi provincială complicată, greoaie, programată să controleze, până în cele mai mici detalii, viaţa cetăţeanului. Desigur, implantarea subsistemelor gestionării Dominatului s-a realizat în cadrul unui proces de lungă durată. Competenţele şi structurarea magistraţilor tradiţionali sunt. Profund reformate, în sensul diminuării lor drastice, în favoarea aparatului funcţionăresc imperial. Puţinele atribuţii reale, care mai revin magistraţilor, sunt minuţios controlate de împărat şi de slujbaşii lui. Îndeosebi fiii lui Constantin cel Mare şi Theodosius I au intensificat amplificarea aproape extravagantă a birocraţiei. Indubitabil, principii secolelor al K-lea şi al XI-lea d.Hr. şi prin excelenţă Diocleţian şi Constantin stimulaseră în chip sensibil emergenţa şi extinderea birocraţiei.

În orice caz gestionarea Imperiului comportă mutaţii radicale, generatoare a acelui nou stil de existenţă, nou cod socio-cultural, care a făcut profilul Imperiului de nerecunoscut de către cineva deprins cu felul de viaţă din secolele I-K d.Hr. Deşi aceste mutaţii au fost pregătite încă din veacul al IX-lea d.Hr. şi s-au desfăşurat mai discret sub Diocleţian şi tetrarhie, mai profund sub Constantin şi succesorii lui. Funcţionarul imperial este, cum am semnalat mai sus, în principiu totalmente supus împăratului, ca autentic delegat al său, precum şi legilor ce emană de la el. El îl imită pe suveran şi acţionează în funcţie de imaginea acestuia. Ceea ce nu împiedică diverşi funcţionari să urzească intrigi şi adesea să participe la comploturi şi dizidenţe, sortite să-l răstoarne pe *dominus*. Funcţionarul este atotputernic în domeniul gestionat de el. De la fidelitatea faţă de stăpânul său, el dobândeşte o legitimitate suprapusă legalităţii. O asemenea concepţie! relativă la tehnocrat, prilejuieşte nemulţumirea tradiţionaliştilor (ca Libanios), rămaşi credincioşi percepţiei funcţionarului-magistral. Statul se identifică astfel prea mult cu monarhul. Substanţial retribuiţi, recompensaţi şi temuţi, funcţionarii cunosc, în secolele al IV-lea şi al V-lea d.Hr., era lor de aur. Pe de altă parte, ei izolează, în chip manifest, ca intermediari omnipotenţi, pe împărat de supuşii lui. Pentru că misiunea sa teocratică, sacră, îl transformă pe *dominus* într-o fiinţă inaccesibilă. Amplificarea, aproape delirantă, a funcţionarismului corespundea, în definitiv, aspiraţiei împăraţilor de a controla riguros frânele unui stat ameninţat cu descompunerea în veacul anterior. Funcţionarii trebuiau să blocheze tendinţele centrifugale, să asigure gestionarea unui Imperiu care nu ar mai fi scăpat de sub control. Pe termen mediu, ei au reuşit să stopeze progresul curentelor secesioniste,

să asigure desfăşurarea normală a mecanismelor administrative relativ, unitare. Însă pe termen lung, în special în Occident, funcţionarismul, cum s-a petrecut în secolul al V-lea d.Hr., a avut efecte nocive şi a contribuit la disoluţia statului imperial. Înăbuşea, apoi sugruma iniţiativa privată, forţele vii, dinamice, restabilizatoare ale Imperiului. În ultimă instanţă, prestaţia funcţionarismului birocratic, pendinte de dirigismul totalitarist, s-a învederat lamentabilă.

Serviciul imperial a devenit o *miliţia* încă sub Diocleţian (Ps. Lact., 31). Ca în imperiul rus ţarist şi începând din 381 d.Hr. funcţionarii au ajuns să poarte o uniformă, încinsă cu o centură, *cingulum* (*Cod. Th.*, 14, 10, 1). Gradele lor au sfârşit prin a fi asimilate celor militare. Sub Constanţiu H, administraţia imperială a fost divizată într-un aparat central, format din oamenii palatului, *palatini*, şi funcţionarismul provincial. Fiecărei clase de funcţionari îi corespundea un salariu fix, la care se adăugau diversele gratificaţii şi anumite privilegii. Îndeobşte fiii de curiali, de funcţionari şi de cadre didactice optau pentru cariera administrativă. În aparatul gestionar local slujeau şi fii de palatini.

Consiliul principelui, alcătuit din trustul creierelor Principatului, este complet reformat, începând cu tetrarhii lui Diocleţian. Atunci funcţionau cel puţin două consilii, câte unul pentru fiecare august. Aceste consilii erau formate exclusiv din cavaleri. Emerge profesia de consilier. Adesea prefecţii pretorieni sunt substituiţi, în fruntea consiliului, de un „vicar” pentru consiliul sacru, *urcărius a consiliis sacris*. Membrii consiliilor erau calificaţi ca „din consilii”, *a consiliis*. Aceştia se împărţeau pe categorii: promovau treptat de la un nivel de consilier la altul şi erau retribuiţi (*C.I.L.*, 5, 8972 = *I.L.S.*, 1459; *C. IL.*, 6, 1704 = *I.L.S.*, 1214). Constantin a operat cu un consiliu alcătuit din clarissimi, înalţi

funcţionari, comiţi etc. După 337 d.Hr., consiliul se transformă în „consistoriul sacru”, *sacrum consistorium*. De ce consistoriu? Probabil în legătură cu verbul latin „a sta (în picioare)”, deoarece, la reuniunile lui, nu exista decât un singur scaun, pe care şedea împăratul. Lucrurile se petreceau ca la reuniunile şefilor partidelor comuniste din Europa de est, în vremea lui Stalin, unde doar cumplitul tiran roşu şedea pe scaun, pe când ceilalţi, sateliţii lui, rămâneau în picioare. Este adevărat că Stalin, ca înălţime, abia depăşea 1, 60 m. Purtătorul de cuvânt al împăratului în consistoriu era quaestorul palatului sacru, la care ne vom referi mai jos. Membrii consistoriului nu numai că stăteau în picioare, în timpul reuniunilor, însă rămâneau tăcuţi, dacă nu erau direct consultaţi de către *dominus*. De aceea reuniunea era desemnată prin termenul de „tăcere”, *silentium*. Sala reuniunilor se numea „capela sfântă”, *sacrarium*. La reuniuni, participau de asemenea secretarii sau „notarii”, *notarii*, care stenografiau, pe tăbliţele lor, tot ce se discuta. Consistoriul era consultat în privinţa problemelor importante şi a opţiunilor politice şi religioase. Ca, de pildă, în problema, îndelung controversată, a altarului Victoriei. Consistoriul se putea constitui în tribunal în primă instanţă ori în curtea de apel. În cadrul consistoriului, împăratul primea ambasadele străine. Prefecţii pretoriului nu au mai făcut parte din consistoriu, cu excepţia sporadică a celui din Orient, când *dominus* se afla la Constantinopol. Din consistoriu fac parte, pe lângă înalţi funcţionari civili şi specialişti în drept, comandanţii militari importanţi. Rolul consistoriului era de regulă exclusiv consultativ. Nu a funcţionat niciodată ca un consiliu de regenţă.

Administraţia civilă fusese net separată de cariera militară. Totuşi, în cele din urmă, administraţia civilă

este militarizată, cum am relevat mai sus. Deşi rămân civili, funcţionalii sunt încadraţi într-o cohortă fictivă şi primesc denumirea de „cohortali”, *cohortales*. Ei avansau progresiv în tabelul de clasificare al funcţiilor, *matricula*. Fiii lui Constantin decid că un vlăstar de funcţionar trebuie să fie tot funcţionar. Se creează premisele transformării funcţionarilor într-o castă. Proconsulul Africii este asistat de patru sute de funcţionari, iar alţi gestionari însemnaţi dispun de o mie de funcţionari, subordonaţi lor. Se încearcă, fără să se reuşească pe deplin, conjugarea regionalizării cu o centralizare a mecanismelor administrative. Executarea ordinelor date de împărat se face de sus în jos, către provincii şi cetăţeni, în timp ce petiţiile trimise spre centru şi resursele financiare urmează un drum invers, de la bază spre vârf. Tocmai pentru a se controla funcţionarii aflaţi la mare distanţă se făureşte o armătură birocratică. Astfel se asigură, în principiu, competenţa tehnică şi perceperea impozitelor. Administraţia palatină cuprinde în primul rând personalul domestic al împăratului. Acest personal este condus de un „castrensis al palatului sacru”, *castrensis sacri palatii,* iniţial însărcinat cu supravegherea bucătăriei monarhului. Egal cu el era un mare şambelan, mai marele dormitorului sacru”, *praepositus sacri cubiculi,* îndeobşte eunuc. Îi era subordonat „primicerul dormitorului sacru”, *primicerius sacri cubiculi*. Acelui *castrensis* îi sunt subordonaţi contabilii, *tabularii,* servitorii, *ministeriales*, copiii de casă, *paedagogiani,* şi treizeci de funcţionari însărcinaţi cu menţinerea ordinii şi liniştii în prezenţa împăratului (*Cod. Th.*, 8, 7, 5). Marele şambelan este asistat de numeroşi şambelani, *cubicularii,* cu toţii eunuci. Postul de mare şambelan a fost înfiinţat de către Constantin, ca să supravegheze garderoba imperială. Cel de

castrensis apare în jurul anilor ’343 – 346 d.Hr.

Parametrii ierarhiei palatine au ajuns să comporte o complexitate evidentă. La baza acestei ierarhii, se află perfectissimi. Urmează, începând de la domnia lui Constantin, funcţionari simpli, clarissimi, apoi „spectabili”, *spectabiles*, şi, deasupra lor, „spectabili şi iluştri”, *spectabiles et illustres*. În cursul secolului al IV-lea d.Hr. se produce o inflaţie a titlurilor pompoase, datorită înmulţirii posturilor de spectabili şi de iluştri. Persistă birourile, oficiile centrale, *scrinia*, moştenite de la Principat. Ele sunt populate de funcţionari civili profesionişti, aşa-numiţii *scrinarii*. În fruntea fiecăruia dintre cele cinci birouri importante se află un şef „spectabil”, *magister*, asistat de un adjunct, *proximus*, perfectissim. Funcţionează în continuare biroul corespondenţei (cu guvernatorii de provincie şi cu municipalităţile). Petiţiile, venite de jos, sunt primite şi clasificate de oficiul „libelelor”, *libelli*. Biroul „studiilor”, care pregătea dosarele, dispare sub Iulian, care îl înlocuieşte cu cel al „dispoziţiilor”, *dispositions*, menit să prepare deplasările imperiale. Examinarea corespondenţei şi a libelelor ajunge la biroul „memoriei”, *memoria*, înzestrat cu un efectiv foarte numeros şi destinat să pregătească răspunsurile puterii centrale. În sfârşit, un al cincilea birou se ocupă de „cauzele sacre”, *sacrae cognitions*, adică de instrumentarea proceselor care se desfăşoară în tribunalul suveranului. Birourile sunt plasate sub autoritatea unui fel de ministru de interne, „magistrul oficiilor”, *magister officiorum*. La început fusese perfectissim, ca ulterior să devină clarissim şi chiar „ilustru”, *illustris*. Postul său este atestat în anul 320 d.Hr. (*Cod. Th.*, 16, 10, 1). La început fusese militar, ca, mai târziu, să fie civil. Semnele sale distinctive sunt un medalion de judecător, cu portretul împăratului, şi arme

diverse. Într-adevăr, pe lângă dirijarea oficiilor, el supervizează arsenalul şi atelierele care fabrică arme. Magistrul oficiilor comandă garda imperială, controlează serviciul poştal, *cursus publicus*, supraveghează birocraţia provinciilor şi îndeosebi delegaţii speciali ai suveranului, inspectorii acestuia, de fapt poliţia politică imperială. Este unul dintre cei patru mari „comiţi” sau „însoţitori” ai împăratului, *comités*. Sub Valentinian I s-au Theodosius I, aceşti patru comiţi devin cu toţii *illustres*. Ei constituie primul eşalon al consistoriului, căci sunt definiţi drept „comiţi consistorieni”, *comités consistoriani* ori *comités intra consistorium*. Dar din consistoriu fac parte şi alţi comiţi. Pe lângă magistrul oficiilor, sunt mari *comités* încă trei personaje: *quaestor sacri palatii* şi doi miniştri de finanţe, „cornitele lucrului (sau averii) privat”, *comes rei prinataie*, şi „cornitele darurilor sacre”, *comes sacrarum lărgitionum*. Quaestorul palatului, a cărui denumire aminteşte de vechi quaestori ai principelui, este jurist, orator Vaxtscijitor, ca Ausonius. Nu numai că este purtătorul de cuvânt al împăratului în consistoriu, dar prepară cuvântările suveranului şi proiectele legislative, conferă o formă definitivă hotărârilor luate de către *dominus*, veghează asupra listei cu funcţionarii şi ofiţerii unităţilor auxiliare. *Comes rei privataie* gestionează proprietăţile particulare ori întreprinderile industriale, care aparţin împăratului, ca şi trezoreria lui privată. Colegul său – cu o titulatură foarte înflorită – *comes sacrarum lărgitionum* gestionează vistieria publică, fostul *fiscus*.

În fruntea notarilor se află un „primicer” al lor, *primicerius notariorum*, care devine spectabil. Ca secretari stenografi, notarii iau notiţe în timpul dezbaterilor consistoriului şi, după aceea, redactează procesele verbale ale şedinţelor. Sunt asimilaţi unor

ofiţeri superiori: sunt organizaţi după modelul armatei. Unii notari au gradul de tribuni. De fapt ei sunt instrumente ale puterii personale a împăratului. În 381 d.Hr., primesc în bloc clarissimatul. Notarii sunt la curent cu numirile în funcţie şi cu dizgraţiile; câteodată merg în provincii în misiuni oficiale ori secrete, organizează comisii de anchetă şi tribunale excepţionale. Sunt promovaţi comiţi, prefecţi, consuli, chiar împăraţi, deoarece Theodosius I fusese notarul lui Graţian când acest *dominus* îl desemnase ca august Notarii formează o parte din poliţia politică, alături de alţi funcţionari, care alcătuiesc un corp administrativ cu o denumire foarte neutră: „cei ce se ocupă de (anumite) lucruri”, *agentes în rebus*. În realitate, ei constituie detaşamentul de şoc al cumplitei poliţii politice. Sunt „ochii şi urechile împăratului” ori, altfel formulat, spionii acestuia. Erau adesea calificaţi drept *curioşi*. *Agentes în rebus* sunt plasaţi sub controlul magistrului oficiilor. Câteodată ei sunt trimişi în misiuni oficiale în provincii, dar, de regulă, acţionează în secret, anchetează şi controlează totul; se dedau la numeroase excese. Unii dintre ei ocupă ulterior posturi foarte înalte în ierarhia administrativă imperială. Nu sunt singurii de altfel care practică abuzuri de putere şi corupţie. Amian consemnează cruzimea, abuzurile, corupţia notarului Paulus, expediat de Constanţiu II s-a ancheteze ofiţerii care, în 353, trecuseră de partea lui Magnenţiu. Utilizase tortura, condamnările sumare la exil ori la moarte (Amm., 14, 5, 6 – 9). Birocraţia palaţială exagerată, mai ales începând de la domnia lui Constanţiu U, este adesea denunţată de contemporani ca una dintre calamităţile vremii. Libanios dispreţuia birocraţii inculţi, datorită cărora Constanţiu îşi închipuia că poate salva statul (62, 11). Această birocraţie dă naştere de asemenea la un exces de

măsuri legislative, mai ales la rescripte, calificate acum ca *subscriptiones*.

În birocraţia palaţială, pe lângă amploiaţi, mici şi mijlocii, care mişună în toate domeniile, există şi funcţionari importanţi. Sub Diocleţian fiinţau doi prefecţi ai pretoriului, cavaleri eminenţissimi, asistat fiecare de către un vice-prefect. Anumiţi prefecţi devin, la un moment dat, clarissimi şi asumă consulate. Reformele lui Constanţiu îi vor proiecta în fruntea administraţiei provinciale. Apare postul de comite al „flancului divin”, de fapt al coastei împăratului, *comes diuini lat ei îs*, care comanda garda imperială, corpul de elită al armatei imperiale. *Dominus* este asistat, începând de la Constanţiu U, de *patricii*. Un patriciu nu este un senator patrician. De la sfârşitul secolului al III-lea dispăruse deosebirea dintre senatori patricieni şi senatori plebei. Titlul de patriciu este acordat unui personaj deosebit de prestigios. Defineşte o demnitate personală, neereditară, conferită unui curtean important, închipuit ca un fel de „părinte” al suveranului. Patricii purtau o vestimentaţie specială şi îndeplineau diverse funcţii şi magistraturi, inclusiv pe cea de consul. Subzistă şi anumiţi funcţionari tradiţionali. Începând din 359 d.Hr., la Roma şi la Constantinopol, prefectul Oraşului este magistratul local cel mai însemnat. El prezidează senatul şi funcţionează ca un fel de primar al capitalelor. Deţine puţine atribuţii financiare şi judiciare. La Roma, el comandă cele trei cohorte urbane, care formează garnizoana militară a vechii metropole, şi deţine autoritate asupra unui district urban, pe o rază de 150 de kilometri, adică asupra capitalei, Ostiei şi” Portului”, *Portus*. Îi este subordonat un „vicar al Oraşului Roma”, *urca rius Urbis Romae*. Amândoi înalţii demnitari participă la ceremoniile religioase tradiţionale,

supraveghează vestalele şi prezidează jocurile. Pierd competenţele religioase, pendinte de cultele păgâne, în 382. Cultul creştin este administrat la Roma de către episcopul-papă, iar la Constantinopol de patriarh. Constantin încredinţează poliţia de noapte şi combaterea incendiilor unor civili, *collegiati*, recrutaţi din rândurile breslelor artizanate şi aflaţi sub comanda prefectului vigiliilor. Se manifestă o relevantă mobilitate administrativă între Orient şi Occident. Mulţi funcţionari servesc întâi în Occident şi după aceea în Orient sau invers. Acest fenomen presupune bilingvism, deşi, de pildă, împăratul Valens nu cunoştea limba greacă. Candidaţii de sorginte greco-orientală îşi perfecţionează formarea lor juridică şi cunoaşterea limbii latine la Roma. 60% dintre prefecţii Romei sunt aristocraţi ai vechii capitale. Ceilalţi sunt recrutaţi din rândurile senatorilor provinciali, fiind numiţi tocmai spre a anihila opoziţia senatorială, când aceasta încă se mai manifestă. Prefectul Romei poartă în public toga cu largi bande de purpură şi încălţări roşii. De la Graţian, prefectul Romei se deplasează în districtul gestionat de el pe un car oficial somptuos. Prefectul, care, în 359, înlocuieşte la Constantinopol un proconsul al metropolei, nu obţine niciodată prestigiul dobândit de cel al Romei.

Diocleţian, Constantin şi urmaşii lor au reformat, în chip radical, administraţia provincială, de asemenea intens birocratizată, cum am arătat mai sus. *Dispar definitiv distincţiile între provincii imperiale şi provincii proconsulare dependente de senat,* ca şi ultimii guvernatori proveniţi din ordinul senatorial, de rang consular. Diocleţian inovează în trei privinţe. În primul rând efectuează fragmentarea şi deci multiplicarea substanţială a provinciilor. Când a devenit împărat existau 48 de provincii. În 305, când a abdicat, existau

100 de provincii, pentru ca, ulterior, numărul lor să sporească la 113 şi chiar 120. Această „mărunţire" a provinciilor a fost dictată de raţiuni militare şi financiare. Se urmărea o mai bună apărare a frontierelor şi a interiorului Imperiului. Însă şi o mai eficace percepere a impozitelor, în primul rând necesară întreţinerii armatei. Ca şi birocraţia palatină, cea provincială este complet separată de comandamentele militare. Forţele armate, din fiecare provincie, sunt comandate de un militar de carieră, „duce", *dux*. Sub tetrarhie, guvernatorii de provincii erau cavaleri corectori sau „cei ce prezidează", *praesides*. Totuşi, în Africa, Asia şi Achaia, funcţionează trei proconsuli. Cei mai mulţi guvernatori sunt, începând de la Constantin, „consulari", *consulares*, chiar dacă nu fuseseră niciodată consuli. Ei simt superiori în rang consulilor suffecţi. În sfârşit, câteva provincii sunt guvernate de *praesides*, încă perfectissimi. Guvernatorii provinciilor Arabia, Mauretania şi Isauria deţin, în mod excepţional, şi competenţe militare, fiind respectiv *duces et praesides*, *comités* şi *duces*. În sfârşit, în fostele provincii pretoriene ale Principatului funcţionează *corectores*.

Guvernatorii împart dreptatea în primă instanţă, veghează asupra perceperii impozitelor şi întreţinerii edificiilor, care aparţin statului, ca şi asupra desfăşurării lucrărilor publice (drumuri, construcţii, apeducte, poduri). Ei se deplasează frecvent în provincie, unde au loc audienţe, desfăşurate în conformitate cu o ordine ierarhică fixă. Personajele oficiale se prezintă lor în funcţie de această ordine, *ordo salutarius* (*C.I.L.*, 8, 17896). Se înfăţişează succesiv senatorii şi comiţii, funcţionarii birourilor centrale, sacerdoţii cultului provincial, şefii birourilor provinciei, consiliul municipal etc. În fiecare provincie,

chiar sub împăraţii creştini, funcţionează o adunare, un conciliu, *concilium*, prezidat de marele sacerdot al cultului imperial, *coronatus* ori *sacerdos prouinciae*. Din conciliu fac parte delegaţi ai cetăţilor provinciei. Conciliile trimit petiţii cu doleanţe specifice curţii imperiale, adresează blamuri ori felicitări, după terminarea mandatului lor, guvernatorilor. Ele au existat în tot cursul secolului al IV-lea şi s-au menţinut în Africa în plină epocă vandală. În Gallii, Italia, Hispanii şi în Orient, conciliile au supravieţuit până spre mijlocul secolului al V-lea d.Hr. Cum am semnalat mai sus, Roma şi Constantinopolul nu depind de guvernatorii de provincii.

O a doua inovaţie a lui Diocleţian a rezidat în provincializarea Italiei, complet integrată administrării restului Imperiului. Locuitorii Italiei plătesc impozite directe şi contribuie la acumularea annonei, aprovizionării. Privilegiaţi rămân doar cei din districtul urban. În sfârşit, *a treia inovaţie constă în subsumarea provinciilor unor structuri administrative noi, cu întindere teritorială mult mai amplă, aşa-numitele dioceze, douăsprezece la număr*, înfiinţate în 297 d.Hr., şase în Răsăritul Imperiului şi şase în Apus. Anumite dioceze erau mai întinse, altele mai reduse ca suprafaţă. Dioceza Orientului comportă 16 provincii, cea a Galliilor, 8, cea a Africii, 6. Cea mai mică este dioceza Britanniei, care se suprapune numai a patru provincii. Diocezele sunt gestionate de vicari, *urcării*, cavaleri sub Diocleţian, clarissimi din 326 d.Hr., spectabili mai târziu. Dioceza Orientului este gestionată nu de un vicar, ci de un comite, *comes Orientis*, iar cele trei provincii din Egipt, guvernate de *praesides*, sunt subordonate unui prefect, calificat ca augustal, începând de la domnia lui Theodosius. La rândul său, acest prefect este subordonat vicarului Orientului.

Cavaler sub Diocleţian, el devine clarissim sub Constantin. Italia este transformată în dioceză, gestionată de doi vicari; unul pentru nordul peninsulei, cu reşedinţa la Mediolanum, altul pentru sud. Până în 326, vicarii au beneficiat de drept de jurisdicţie în primă instanţă, în anumite procese, şi de cel de apel. Constantin îi cantonează în supravegherea guvernatorilor şi în colectarea veniturilor provenite din impozite, care sunt trimise curţii imperiale. Decuparea Imperiului în dioceze, fireşte, fără intenţia lui Diocleţian, prefigurează alcătuirea statelor europene de mai târziu: Spania, Franţa, Italia etc. Guvernatorii trebuie să se adreseze vicarilor diocezelor, ca intermediari în ierarhia administrativă, ca să poată să ajungă mai sus, adică la prefecţii pretoriului.

Într-adevăr Constantin, după ce, în 312 d.Hr., a desfiinţat garda pretorienilor, transformă prefecţii pretoriului, foarte importanţi sub Diocleţian, în înalţi funcţionari civili, *illustres*, destinaţi să guverneze ample circumscripţii teritoriale. Aceste mari circumscripţii prefectoriale se suprapun diocezelor, astfel încadrate în prefecturi ale pretoriului. Trei la număr până în 337, ele sunt patru mai târziu. Emerge o prefectură pretoriană comună Galliilor, Hispaniilor şi Britanniei, pe când o a doua înglobează Italia, Sicilia şi Illyricum occidental, iar o a treia încorporează Illyricum oriental, Grecia, Macedonia, Moesiile, Pannoniile etc., pentru ca a patra să cuprindă întreg Orientul roman (Egipt, Libia, teritoriile asiatice ale Imperiului). Teoretic, prefecţii puşi în fruntea acestor supraprovincii alcătuiesc un colegiu unic, în slujba tuturor auguştilor şi cezarilor (Zosim, 2, 32 – 33). În practică, ei funcţionează ca adevăraţi vice-împăraţi regionali, suprapuşi vicarilor.

Prefecţii pretoriului judecă în apel, promulgă edictele imperiale sau adoptă ei înşişi edicte proprii, propun

împăratului numirea sau revocarea vicarilor şi guvernatorilor de provincii, supraveghează poşta şi şcolile, gestionează veniturile supraprovinciei lor, achită salariile funcţionarilor civili şi soldele (reminiscenţă a atribuţiilor militare cândva deţinute de ei), asigură menţinerea ordinii publice şi răspund de prosperitatea oraşelor. Sunt slujiţi de birouri compuse din „exceptori”, *exceptores*, omologi ai notarilor împăratului, şi dintr-un serviciu de curieri11.

Economia, moneda

Totalitarismului teoretic, ilustrat de structurile puterii imperiale şi ale administraţiei centrale şi provinciale, îl *corespunde pe plan economico-social un dirigism exacerbat*. Tendinţele dirigiste, manifestate încă spre sfârşitul Principatului, sunt preluate, intens acuzate, conduse spre controlarea riguroasă, rigidă, centralizată a activităţilor economice. Se urmărea desigur înlăturarea orientărilor anarhice şi centrifugale anterioare, perceperea minuţioasă a impozitelor, indispensabile armatei şi „oştirii” enorme de funcţionari, fixarea masei de contribuabili, asanarea monetară. Efectiv, pe termen scurt, s-a putut asigura redresarea economiei. Totuşi, *pe termen lung, acest dirigism economic s-a învederat a fi total contraproductiv*. În orice caz, Dominatul prilejuieşte ceea ce Marcel Le Glay definea ca o nouă ordine economică şi socială. Diocleţian, Constantin şi urmaşii lor au fost siliţi. Să încerce reformarea unei economii subminate de numeroase dificultăţi, de carenţe majore. Au ales ei oare cea mai bună cale pentru redresarea durabilă a economiei Imperiului? Căci problemele economice devin deosebit de importante în ultimele veacuri ale Imperiului. Cum spunea acelaşi Marcel Le Glay, omul nu trăieşte numai cu pâine, dar nu se poate lipsi de ea. Controversele teoretice dintre savanţi

asupra problemelor economice şi sociale ale Dominatului au fost şi sunt aprige. Oricât am nuanţa aprecierile noastre, dacă Principatul, până la Severi, fusese ilustrat de „liberalism” economic, de dezvoltarea liberei întreprinderi, de jocul economiei de piaţă, de persistenţa societăţii civile, Dominatul este caracterizat de un dirigism statal ori statizat supradimensionat, care a sfârşit prin a steriliza, a ucide creativitatea economică şi socială. Şi, desigur, fluidizarea schimburilor comerciale, a comunicării interumane. Ca să controleze gestionarea Imperiului, ca să-i confere o faţadă teocratică şi de inspiraţie elenistico persană, împăraţii au pus în operă o birocraţie exagerată. Apărarea unui stat asediat de inamici a reclamat de asemenea mărirea sensibilă şi performarea efectivelor militare. Or toate acestea necesitau cheltuieli sporite, impozite mari. Se ajunge astfel la intensificarea presiunii fiscale, la care contribuabilii cei mai bogaţi au răspuns prin evaziune ori prin transferarea acestei opresiuni a impozitelor spre notabili, spre burghezia Imperiului, spre clasa lui de mijloc, astfel ruinată. Dar şi spre cetăţenii săraci, în acest mod, mai ales în secolul al V-lea d.Hr., s-a decantat o redistribuire a averilor şi a puterii economice. Pe termen lung nu a putut fi oprită deprecierea monedei, prilejuită anterior de perturbarea vieţii economico-sociale din secolul al M-lea d.Hr. Dirigismul economic nu a fost, nu este şi nu va fi niciodată productiv, pe termen lung. Pentru a nu mai recurge la exemple recente, să ne amintim cât de nociv a fost el Chinei, doar sub dinastia Ming. Potenţarea dirigismului etatist, pregătită încă din secolul al M-lea, începe de la Diooleţian. Creatorul Dominatului şi al tetrarhiei a găsit într-o situaţie jalnică perceperea impozitelor, starea monedei romane, inflaţia. Tindea să se dezvolte trocul, economia naturală, din pricina

dezorganizării celei monetare. Pe de altă parte, mai ales pentru a plăti soldele militarilor şi funcţionarilor, cu toţii foarte slab retribuiţi, Diocleţian a avut nevoie de resurse suplimentare, de mult numerar. A început prin inventarierea resurselor Imperiului, în oameni, vite de povară, pământuri, felurite avuţii. S-a bazat tocmai pe acest recensământ, ca să statornicească, mai exact, să generalizeze capitaţia” *tributum capitis* sau *capitaţi-o*, impozitul direct pe persoană, căzut în desuetudine ori devenit derizoriu din pricina inflaţiei. Noile dispoziţii au fost introduse pe etape, din 287 până în 297 d.Hr.

Se achita impozitul pe pământ, pe unităţi fiscale denumite *iuga*. Acest impozit se numea *rugaţio*. Iar capitaţia a fost percepută şi pe animalele aflate în posesia agricultorilor. Îndeosebi capitaţia generalizată a îngăduit o anumită eficientizare a sistemului fiscal. Un edict al prefectului Egiptului, Aristius Optatus, din 297 d.Hr., după ce arată că regimul impozitelor a fost riguros reglementat, astfel încât unii contribuabili să nu mai fie supraîncărcaţi şi alţii exoneraţi, reliefează că, în virtutea recensământului şi a cadastrării, se va achita de toţi locuitorii impozitul personal, precum şi cel funciar, dar separate (Arhiva lui Aurelius Isidorus, publicată de A.E.R. Book – H.C. Youtie, Ann Arbor, 1960, nr. 1, pp. 23 – 29). După 305 d.Hr. recensământul bunurilor şi oamenilor a fost stăruitor continuat de către împăratul Galerius. După 312, la fiecare cincisprezece ani s-a practicat estimarea proprietăţilor de pământ şi a oamenilor. Impozitul pe pământ a fost „colectivizat”. Sătenii au fost, până la urmă, obligaţi să plătească impozit funciar şi pentru pământuri necultivate din perimetrul aşezării lor. În acest mod au sporit în chip relevant veniturile statului şi a putut fi reformată annona militară. Reforma a privit echiparea militarilor, recrutarea lor, corvezile impuse lor. În orice

caz soldele au fost achitate la un nivel decent, fie în natură, fie în numerar.

Augmentarea veniturilor statului era însă periclitată de deprecierea monetară şi de inflaţie. Moneda romană fusese, cum am arătat mai sus, o victimă însemnată a crizei din secolul al III-lea d.Hr. Aurelian nu putuse decât să limiteze efectele deprecierii monetare. Piesele de aur aproape dispăruseră, monedele de cupru, emise de către senat şi de atelierele municipale, încetaseră să mai fie bătute, cu excepţia Alexandriei, iar *antoninianus*, care prilejuise atâtea speranţe, la începutul secolului al III-lea d.Hr., pierduse aproape orice valoare. Încât nu numai militarii, ci şi funcţionarii civili erau adesea plătiţi în natură. Economia monetară, acolo unde se menţinea, era destabilizată de inflaţie, de creşterea preţurilor şi de scăderea puterii de cumpărare a populaţiei.

Statistici efectuate în bogatul Egipt sunt revelatoare. În cursul secolului al II-lea d.Hr. baniţa de grâu, evaluată iniţial la 7 – 8 drahme, atinsese, spre sfârşitul veacului, 17 – 18 drahme. A sfârşit prin a valora 100.000 de drahme, la începutul domniei lui Diocleţian! în primele două veacuri imperiale, un lucrător necalificat câştigase pe zi un salariu echivalent cu două sau trei baniţe de grâu. Pentru ca, spre finele secolului al III-lea d.Hr., el să obţină o retribuţie de mizerie: 2 – 5 drahme. Pe de altă parte, Diocleţian avea nevoie de fonduri importante nu numai pentru armată, ci şi pentru reformarea gestiunii Imperiului.

Aşadar, începând din 290 şi îndeosebi din 294 – 295, Diocleţian a încercat o masivă asanare monetară. El lansează o nouă piesă de aur, *aureus*, care valora 830 de denari, pentru a „cădea” ulterior la 500 de denari. În mici cantităţi, este emisă o monedă de argint, *argenteus*, identică denarului lui Nero şi sortită să

înlocuiască *antoninianus*. Prin excelenţă este creată o nouă monedă de cupru, spre a servi tranzacţiile curente. De fapt circulă două tipuri de asemenea monedă de cupru. Una, de mari dimensiuni, din bronz uşor argintat, definită *e* & *follis* şi aşezată, în vederea dobândirii unui şoc psihologic şi patriotic, sub ocrotirea „geniului poporului roman”, *Genius Populi Romani*, figurat, pe monede, cu boneta lui Serapis: în principiu valora 5 denari. Exista şi o altă piesă de bronz, echivalentă cu 2 denari, adesea cahficată ca *neo-antoninianus*. Totodată proliferează atelierele monetare, legate de proiectul relativei descentralizări administrative, preconizate de tetrarhi.

Emerg numeroase ateliere la Heracleea (din 292), la Cartagina (din 295), în Gallii, la Alexandria, Aquíleia, Nicomedia (din 296), la Thessalonica (din 300 – 305), la Londinium. Creşterea masei monetare stimulează însă inflaţia, augmentarea exagerată a preţurilor de consum. În această situaţie, cum am semnalat în alt subcapitol, Diocleţian emite un fel de mercurial, care fixa preţul maxim la care se puteau vinde mărfurile. Fragmente de inscripţii dezvăluie conţinutul acestei măsuri legislative, edictate între 20 noiembrie şi 9 decembrie 301. După ce menţionează numele tetrarhilor, un text redundant şi obscur, care includea în special argumente de ordin moral, interesul comun, într-o exprimare sofisticată, fixează preţurile.

Preambulul alambicat nu există decât în latină, pe când mercurialul este conservat în latină şi în greacă (*Année Épigraphique*, 1946 – 1947, nr. 101; 148 – 149).

Se fixează preţul a numeroase produse, de la ficatul de gâscă la brânzeturi. Preţurile cărnii de porc şi de vită, al uleiului, sării, măslinelor, strugurilor, peştelui vândut figurează în mercurial. Dar şi nivelul retribuirii lucrătorilor agricoH, a ciobanilor, brutarilor,

meseriaşilor, bărbieritor, profesorilor, transportorilor maritimi, scribhor. Sunt îngheţate şi preţurile blănurilor, îmbrăcămintei, încălţămintei, vehiculelor etc. *Ca să se combată specula, se prevede pedeapsa capitală pentru contravenienţi*. Zadarnic, „peine perdue”, cum zic francezii. Foarte iute se organizează vânzarea produselor la „negru”. O vestă militară tarifată prin edictul lui Diocleţian la 1.000 de denari se vinde către 338 cu 200.000 de aceiaşi denari. De altfel, mărfurile dispar de pe piaţa normală, încât mercurialul încetează să mai fie aplicat *Această măsură de amplu dirigism economic eşuează*. Diocleţian nu a modificat în profunzime impozitele indirecte, sporite numai în sectorul vamal şi în cel al vânzărilor de mărfuri, fiind în schimb suprimate cele pe eliberările de sclavi şi pe moşteniri.

Cum am arătat, accentul a căzut pe impozitele directe, pe cel personal, capitaţia, percepută de la bărbaţii şi femeile între 12 şi 65 de ani şi pe cel funciar, fundat pe unitatea cadastrală. Tariful acestui impozit varia în funcţie de calitatea terenului posedat de plătitor. Diocleţian a extins aceste impozite progresiv în peninsula italică: iniţial în Italia septentrională, apoi, din 306, în cea meridională şi centrală. Chiar la Roma se achita impozitul personal. Constantin va scud Roma, precum, din 330, va dispensa şi Constantinopolul de achitarea impozitelor directe. Perceperea impozitelor directe se efectuează mai cu seamă în natură. Cea mai mare parte a impozitului funciar se achita în grâu, came, vin, ulei, fructe, legume, îmbrăcăminte etc. Aceste produse sunt transportate în hambarele din Roma, pentru a alimenta comerţul de stat, ori ca să fie livrate armatei.

În vederea unei noi şi solide asanări a economiei, Constantin a aplicat măsuri economice îndrăzneţe,

limpede inspirate de un dirigism economic sufocant. Desigur, sistemul de impozite, promovat de către Diocleţian, nu a fost supus unor mutaţii profunde. Totuşi Constantin a sporit impozitele directe şi a promovat altele noi, percepute în numerar. El a configurat înlocuirea fiscalităţii întemeiate pe produse naturale finite cu aceea în numerar, focalizată pe aur. Concomitent, el a impus substituirea recensămintelor şi evaluărilor cvinevenale cu o periodicitate cvindecenală (la 15 ani). Ţinta principală a fiscalităţii a fost constituită de clarissimi. După recenzarea averii lor, clarissmii au fost supuşi reevaluării impozitului funciar normal, livrat în natură, dar şi anumitor noi contribuţii, plătite în aur. Fapt care a impus introducerea unei puternice monede de aur. Economia naturală nu a alungat pe cea monetară.

Dintre noile taxe se detaşează aurul aşa-zis voluntar, aurul „oblaticiu”, *auium oblaticium*, la care se adăuga un impozit „social”, *follis senatorius* sau *collatio senatoria*. Curialii au fost siliţi să achite, cu regularitate, „aurul coronar”, *aurum coronarium*. Valentiniah I îl va percepe de câte ori va avea nevoie de bani. Negustorii şi meşteşugarii trebuiau să plătească, o dată la patru ani, „aurul lustral”, *aurum lustrale*. Totodată, Constantin a repartizat între trei servicii gestiunea finanţelor. Serviciul prefecţilor pretoriului se ocupă de cheltuielile curente ale statului. Cel al comitelui „darurilor sacre” răspunde de cheltuielile împăratului, iar cel al comitelui „lucrului privat” gestionează averile suveranului. Beneficiarul alocaţiilor în natură dobândeşte posibilitatea de a solicita corespondentul acestora în bani, în funcţie de un barem fix. Din vremea lui Nero, denarul de argint constituise temelia economiei imperiale şi chezăşuise prosperitatea „clasei de mijloc”, a burgheziilor oraşelor şi

comercianţilor. În această privinţă Constantin efectuează o mutaţie cardinală. Începând din 309 – 311, mai cu seamă din 311, el mută accentul pe moneda de aur, anterior rezervată în special tezaurizării, plăţilor prestigioase, importurilor produselor de lux din Orient, subsidiilor acordate triburilor barbare. Dar strategia monetară a lui Diocleţian, axată pe argint şi cupru, eşuase complet. De aceea Constantin emite, pe scară largă, o piesă monetară de aur, devenită baza circulaţiei băneşti, „masivul”, *solidus*, repede dublată de multipli şi submultipli. Această monedă s-a menţinut mult timp stabilă. Argintul, emis în cantităţi apreciabile, este rezervat mai ales cadourilor imperiale, acordate funcţionarilor şi soldaţilor. Este însă crunt lovită moneda de bronz. Devalorizarea ei capătă proporţii inimaginabile. Spre sfârşitul domniei lui Constantin, această monedă are o putere de cumpărare de 40 de ori mai mică decât sub Diocleţian. Constanţiu K va încerca să realizeze un anumit echilibru între cele trei metale utilizate. La sfârşitul veacului al IV-lea d.Hr., totuşi piesa de aur rămâne moneda de referinţă.

Sub Theodosius I, monedele de bronz simt considerabil devalorizate; se realizează o puternică fabricare a monedelor de aur şi de argint. Economia rămâne esenţialmente monetară, dar se ivesc tendinţe spre dezvoltarea economiei naturale, închise, autarhice. Bântuia grav creşterea preţurilor şi a salariilor. Corupţia şi abuzurile funcţionarilor complicau situaţia. Numai Iulian se străduise să reducă cheltuielile statului, povara fiscală, şi să inaugureze o politică deflaţionistă. Dar el domnise puţin. Cum am remarcat, în alt subcapitol, el încercase să limiteze perceperea aurului coronar. La origine prestaţie voluntară, conferită învingătorilor şi apoi împăraţilor, sub forma unei coroane de aur, el devine, spre finalul secolului al IV-lea

d.Hr., deosebit de apăsător. Căci numărul cotizanţilor, care îl vărsau, scăzuse, pe când cetăţile se întreceau între ele în achitarea aurului coronar, spre a câştiga favoarea autorităţilor. Se multiplică prestaţiile impuse oraşelor. Valentinian I a încercat în van să combată abuzurile funcţionarilor imperiali (*Cod. Th.*, 1, 13, 7). Economia monetară va tinde să se prăbuşească în secolul al V-lea d.Hr. Reforma monetară a lui Constantin facilitează o revigorare pregnantă a economiei romane. Dacă reanimarea economiei nu ar fi avut loc, renaşterea culturală constantino-theodosiană nu ar fi survenit la parametrii atinşi în secolul al IV-lea. Cu toate acestea, devalorizarea galopantă a cuprului a contribuit la pauperizarea crescândă a meşteşugarilor şi comercianţilor, legaţi de moneda cea mai modestă. Pentru ei, moneda de aur era prea scumpă, aproape inaccesibilă. Constantin a favorizat de fapt pe „cei puternici”, *potentes*, din punct de vedere economic. De altfel Constantin cheltuieşte enorm, pentru o armată de 500.000 de soldaţi, pentru Biserică, pentru construcţii somptuoase, inclusiv pentru ridicarea unei a doua capitale, pentru recompensarea favoriţilor săi.

Strategiile monetare şi fiscale ale lui Diocleţian şi Constantin omologau reglarea minuţioasă a activităţii corporaţiilor, manufacturilor de stat, întreprinderilor de transport, ca şi fixarea anumitor bareme, tarifări. Se contura astfel o economie poziţionată la antipozii celei tradiţionale.

Redresarea situaţiei la frontiere şi apoi reforma monetară au îngăduit într-adevăr depăşirea recesiunii, reînsufleţirea vieţii economice. După cel de al doilea război mondial preţurile au crescut pretutindeni, dar, acolo unde ele nu au depăşit câteva procente, s-a realizat o reală prosperitate. Chiar şi Imperiul roman, începând cu domnia lui Nero, a trăit sub semnul

permanentei creşteri a preţurilor, la care ne-am referit în capitolul anterior. Inovaţiile tehnice continuă să fie utilizate în agricultură. Marile domenii imperiale sunt lucrate de sclavi şi de coloni. Difuzarea colonatului constituie un fenomen remarcabil de pregnant. Se dezvoltă mari latifundii particulare, independente de cetăţi, care formează o aristocraţie de privilegiaţi, interpusă între stat şi restul populaţiei. Dacă în Grecia dispar satele, practic absorbite de marile exploatări agricole, mica proprietate rurală se menţine în Occident, deşi în condiţii penibile. Iar în Siria şi în Asia Mică, satele libere, solid structurate, rezistă mai serios. Cu toate că pământurile sunt lucrate mai ales de coloni, se constată penurie de mână de lucru în agricultură, care afectează Italia şi Africa. Instalarea Barbarilor în zonele rurale nu anihilează această penurie. Totuşi agricultura Orientului rămâne prosperă, mult mai dinamică decât cea a Occidentului.

Deşi comerţul nu mai cunoaşte intensitatea schimburilor de mărfuri din vremea Principatului timpuriu, el continuă să funcţioneze. Alexandria, Antiochia, Cartagina, Narbo etc. Prosperă datorită comerţului. Oraşele, chiar Roma, au cunoscut o renaştere certă. Comunicaţiile comerciale sunt frecvente între aceste oraşe şi sate, unde, pe marile domenii, se organizează târguri de mărfuri. Subzistă navigaţia fluvială şi maritimă. Deşi condiţia transportorilor maritimi, navicularii, este penibilă. Transportul mărfurilor statului este efectuat de particulari rechiziţionaţi sau angajaţi prin contract. Navicularii practică şi ei specula şi fraudarea statului. Transporturile terestre sunt asigurate de poşta publică, *cursus publicus*.

Creat iniţial ca o poştă oficială, în scopul transmiterii ordinelor şi al călătoriilor oficiale, *cursus publicus* a

asumat noi atribuţii, începând de la Severi. În consecinţă, acest *cursus publicus* s-a divizat în două secţiuni: cea a personalului (curieri, funcţionari, beneficiari ai permiselor speciale, adesea abuziv asumate) şi cea a mărfurilor, *cursus clabularis*. Încât acest serviciu poştal, de asemenea pletoric dezvoltat, presupunea cai de schimb, vehicule, halte specializate, unde se depozitau şi mărfurile. Toate aceste elemente determinau rechiziţii, pe plan local. Nu numai magistrul oficiilor, ci şi *agentes în rebus* supervizau funcţionarea acestei poşte. Comercianţii sunt mai cu seamă greco-orientali, iudei, sirieni, alexandrini, organizaţi în societăţi comerciale. Fără îndoială „volumul traficului la mare distanţă se reduce, cu excepţia celui al mărfurilor annonei. Dar continuă să se importe produse de lux, provenite din Orient. Felurite mărturii, prin excelenţă rescriptele imperiale, atestă că porturile Mediteranei Occidentale recuperează animaţia din primele două veacuri ale Imperiului. Diminuează numai circulaţia pe şoselele continentale, în mod special în zonele frontaliere. Industria, parţial proprietate de stat, parţial controlată strict de acesta, subzistă de asemenea în funcţie de parametrii constrângători ai intervenţionismului statal. Replierea, regresia activităţilor economice se evidenţiază tocmai în secolul al V-lea, când acestea persistă cu deosebire pe meleagurile Mediteranei şi în Orient. Atunci transporturile terestre diminuează sensibil, fiind privilegiat cabotajul pe ţărmurile maritime. Prădarea Romei de către Alaric, invazia hunilor şi mai ales infiltrarea masivă a Barbarilor în Imperiu stânjenesc o economie devenită recesionistă. Dinamismul economic al provinciilor gallice se epuizează. Subzistă, în unele regiuni, numai industria ceramică.

Emerge astfel ceramica paleocreştină din sudul

Galliilor. Se produce o întoarcere la sate, în zone rurale, unde conacele, *uillae*, celor puternici sunt solid întărite. În secolul al IV-lea şi, în parte, chiar în cel următor, cei mai mulţi clarissimi locuiesc în oraşe, de unde, ca şi sub Principat, se deplasează să-şi viziteze domeniile. Vilele suburbane se înserează într-un tip de existenţă încă dominat de oraşe. Indubitabil, cuceririle barbare din secolul al V-lea d.Hr. modifică substanţial această stare de lucruri13.

Societatea

Stratificarea socială persistă şi chiar se accentuează sub Dominat Totuşi *fenomenul cel mai pregnant al ultimelor veacuri ale Imperiului este efortul întreprins de gestionarii Imperiului de fixare ereditară a statutului profesional şi social al locuitorului acestuia, „îngheţarea" condiţiei lor*. Se interzice prin lege evadarea dintr-un statut social ereditar, se impune omologarea imobilismului socio-profesional, pietrificarea societăţii. Se urmărea stabilizarea masei de contribuabili, de plătitori ai unor impozite atât de necesare statului imperial. Fiscalitatea apăsătoare determina evadarea din anumite categorii sociale. Puterea imperială a ripostat prin „congelarea", progresiv stipulată, a statutului profesional şi social, cu mai multe excepţii. Efectul era însă potenţarea acuzată a intervenţionismului statal, a dirijării programate a întregii societăţi, în prima jumătate a secolului al IV-lea d.Hr., rezultatele sunt benefice, întrucât impun achitarea stabilă a taxelor. Pe termen lung asemenea măsuri dirigist-totalitare au determinat scăderea, chiar sugrumarea creativităţii economice, stimularea curentelor sociale centrifugale, ostilitatea faţă de administraţia imperială, adâncirea crizei de identitate. Osificarea socială nu putea să se manifeste ca productivă. Erau inevitabile atât sclerozarea socială, cât

şi rebeliunea surdă ori deschisă, ostentativă, împotriva ei. De altfel Dominatul nu s-a singularizat în istorie prin aspiraţia constrângătoare spre fixarea condiţiei oamenilor. Imperiul roman oriental, devenit ulterior bizantin, va continua strategia „congelării” statutului profesional şi social. În Rusia ţaristă şi după aceea comunistă se va favoriza ierarhizarea riguroasă în interiorul profesiilor; mult timp ţăranii vor fi legaţi de pământ şi se va circula dintr-o regiune în alta pe bază de paşaport. Şi la noi, la începutul anilor ’50 ai secolului XX, va fi nevoie de viză specială ca să se călătorească pe litoral. Se va favoriza menţinerea în aceeaşi meserie şi se va bloca posibilitatea schimbării zonei geografice, unde se locuia, până în 1989. Invers, în Statele Unite, durata medie a ocupării aceluiaşi post de muncă este de trei ani, iar schimbarea meleagurilor, unde se locuieşte, se reliefează ca foarte frecventă. Efectele benefice ale acestei situaţii sunt vizibile.

În realitate, până la sfârşitul secolului al IV-lea d.Hr., puţine profesii şi condiţii sociale au „scăpat” fixării ereditare, pietrificării statutului lor. Un fiu de brutar nu putea fi decât brutar şi trebuia să ia în căsătorie o brutăriţă. *Trei erau căile principale de a evada din statutul fixat, sclerozat, al condiţiei sociale*. Ne referim în primul rând la armată, deşi colonii au sfârşit prin a alege cariera militară numai cu aprobarea latifundiarului pe moşia căruia lucrau. Însă, în general, necesităţile sporirii efectivelor militare impuneau libertatea exponenţilor diverselor meserii de a alege meseria armelor. A doua cale era oferită de opţiunea pentru cariera birocratică în serviciul statului. Augmentarea efectivului funcţionarilor, nevoile recrutării de noi funcţionari au impus posibilitatea înrolării în rândurile birocraţiei statale, fără îngrădiri relevante. Cu toate că, astfel cum am semnalat mai sus,

în cele din urmă fiii de funcţionari au fost nevoiţi să devină şi ei funcţionari. Tot în vederea creşterii efectivelor birocratice. În sfârşit, un al treilea mijloc de a schimba statutul socio-profesional rezida în accesul la condiţia de eclesiast creştin, în special de călugăr. Puţine se învederau alte mijloace de a evita perpetuarea în meseria şi condiţia părinţilor. Printre altele, intensificarea tâlhăriei, cu unele conotaţii sociale, se datorează în mare parte osificării statutului social şi, desigur, augmentării poverii fiscalităţii. Cum sublinia Marcel Le Glay, această pietrificare, această îngheţare ereditară a statutului locuitorilor, constituie principalul viciu al societăţii Dominatului.

În societatea Principatului, un sclav putuse să devină libert. Un fiu de libert putea să ajungă nu numai cetăţean normal, ci chiar notabil local. Sub Flavieni şi Antonini, aristocraţia senatorială, iniţial parţial, ulterior în majoritatea sa, se recrutase din rândurile ordinului ecvestru şi elitelor municipale. Mulţi oameni nu îşi datorau poziţia în societate, *status*, strămoşilor, ci meritului personal, competenţei denotate în serviciul principilor, în administraţie şi în armată. Din punct de vedere juridic, pe plan civil, societatea romană fusese egalitară. Situaţia aceasta se modifică radical în Imperiul tardiv. Apar inegalităţi stridente chiar în interiorul aceleiaşi categorii sociale. Pe plan juridic se amplifică foarte acut opoziţia între „cei mai oneşti”, *honestiores*, privilegiaţii societăţii, şi „cei mai modeşti (ori umili)”, *humiliores*. Pentru acelaşi delict, *honestiores* erau condamnaţi la exil, pe când *humiliores* ispăşeau cu moartea, suportau pedeapsa capitală. Din drept al egalităţii, dreptul roman se converteşte în drept al inegalităţii. Cu destul de multe decenii în urmă, savantul britanic A.H.M. Jones a reliefat că procedura judiciară, statizată şi ierarhizată, a Dominatului lăsa

puţine şanse unui împricinat nevoiaş. Procedura judiciară presupunea cheltuieli exorbitante. Apelul era greoi, lent şi costisitor. Iar jurisdicţiile de excepţie erau numeroase. Această diferenţiere între *honestiores* şi *humiliores*, de altfel pur juridică, era mai veche. Apăruse sub Antonini ori mal degrabă sub Severi şi urmaşii lor? Constantin păruse a favoriza artizanatul oamenilor liberi, ca să se perfecţioneze în meseria lor, printr-un fel de formaţie continuă. Edictul său conţine o surprinzătoare listă de lucrători specializaţi, care ilustrează diferenţierea industriei epocn (*Cod. Th.*, 13, 4, 2). De fapt, lucrătorii şi meşteşugarii sunt cantonaţi în corporaţii dirijate de stat. Symmachus ne arată cât de numeroşi şi diferenţiaţi erau meseriaşii. El menţionează blănari, bouari, măcelari (de carne de porc), lemnari (în vederea încălzirii termelor), constructori, producători de obiecte de metal, pompieri, cârciumari, brutari, transportori ai cerealelor şi uleiului (Symm., *Rel.*, 14). Statul dirija însă în detaliu orice activitate artizanală şi comercială. Reglementa producţia, condiţia persoanelor. Manufacturile monopoliste de stat poartă asupra minelor, carierelor de piatră şi marmoră, sării etc. Nu exclusiv brutarii, ci şi alţii sunt înregimentaţi ereditar. Chiar pescarii de scoici, destinate fabricării purpurei, sunt cantonaţi ereditar în meseria lor. Nu doar fiul de pescar trebuie să rămână pescar, însă şi copiii născuţi dintr-o fiică de pescar şi un soţ de altă profesie sunt siliţi să practice pescuitul. Am menţionat mai sus cazul brutarilor, importanţi, deoarece hrăneau populaţia oraşelor şi, deci, erau controlaţi de stat cu stricteţe. De asemenea este ereditară condiţia măcelarilor. Armatorii maritimi, navicularii, sunt de asemenea supuşi statutului ereditar, încă din vremea Principatului lui Aurelian. Un fiu de navicular va fi tot navicular. El ţine un registru al mărfurilor transportate,

primeşte retribuţie în funcţie de produsele aduse de el, bunurile sale proprii garantează operaţiile ce îi revin. Fără îndoială, cum am arătat, mulţi armatori ocolesc legea şi practică specula. Desigur, nu toate meseriile sunt supuse unui control atât de strict Armurierii care lucrează pentru armată sunt riguros înregimentaţi, sub conducerea unui responsabil al lor (*patronus* sau *praepositus*) şi depind de magistrul oficiilor. Ţesâtoriile, vopsitoriile depind de cornițele darurilor sacre. În principiu, textiliştii simt oameni liberi, dar statutul lor este ereditar. Sustragerea de la această prevedere este aspru pedepsită. Printre lucrători, sunt introduşi condamnaţi la temniţă şi vagabonzi. Sunt foarte modest plătiţi, hrăniţi de stat, dar condiţia lor se apropie de cea a sclavilor. Situaţia colonilor devine şi mai gravă. În capitolul anterior am constatat că, în secolul al III-lea d.Hr., începuse legarea de pământ a colonilor. În secolul al IV-lea d.Hr., colonul, teoretic cetăţean liber şi uneori posesor al unui ogor propriu, lucrat ca şi terenurile de pe latifundii, alocate lui, ajunge un fel de şerb, de semisclav. Cum s-a spus, în Gallii ţăranul franc liber s-a interpus între colon şi servul medieval. Teoretic, colonul, la începutul secolului al IV-lea d.Hr., avea dreptul să contracteze o căsătorie legală şi să se înroleze în forţele militare. Dar constrângerile financiare impuse Dominatului au determinat legarea lui oficializată de pământ. În 332, Constantin a hotărât ca orice colon care fugise de pe pământul arendat de el să fie urmărit şi predat proprietarului funciar, care trebuia să achite capitaţia fugarului (*Cod. Th.*, 5, 17, 1). Într-adevăr colonul figurează pe registrele censului ca înscris (*adscripticius*) alături de stăpân, care îi plăteşte impozitul, El pierde dreptul de a mai deţine un ogor în proprietate personală, nu se mai poate căsători fără aprobarea latifundiarului, nu mai poate sluji ca

funcţionar sau soldat. O lege din 357 îl leagă definitiv de pământ. El trebuie să livreze proprietarului funciar de la o treime la jumătate din recolta obţinută. Datorează „stăpânului” său corvezi şi servicii (*obsequia*) efectuate în afara lotului cultivat de el. Proprietarul agricol devine intermediar privilegiat între colon şi stat, fiind înzestrat cu o autentică jurisdicţie domestică. Proprietarul vinde pământul său odată cu cei ce îi sunt coloni. În 365 o lege interzice colonului să vândă orice bun al său fără autorizaţia „stăpânului” său. Theodosius consfinţeşte în 380 şi în 393 dependenţa colonului de lotul lucrat de el, de unde nu se poate deplasa în altă parte. Statutul de colon devine ereditar din punct de vedere juridic, în funcţie de originea acestuia (*origo*). Se stipulează că, deşi el pare liber, trebuie considerat aservit domeniului, unde s-a născut ca „sclav al pământului”, *seruus terrae* (*Cod. Just.*, 11, 51, 1). Un timp colonul a putut să-şi conteste în justiţie „stăpânul” (Lib., *Or.*, 57). În 396, el pierde şi dreptul de a urmări în justiţie pe proprietarul pământului de care este legat14.

Imobilismul social, „îngheţarea” ereditară a statutului social, poartă şi asupra curialilordecurioni. Fenomen care ilustrează „de minune” pietrificarea, sclerozarea mecanismelor sociale ale Imperiului. Poverile inimaginabile, la care erau supuşi curialii, au creat o problemă complicată. Criza secolului al M-lea ruinase notabilităţile municipale. Se adăugase fenomenul, stipulat de Constantin cel Mare, al recrutării anumitor curiali pentru clarissimat şi scutirea preoţilor creştini de obligaţiile „curionatului” (*Cod. Th.*, 16, 2, 2). În consecinţă, însuşi Constantin a fost silit să stopeze hemoragia curiilor şi să abandoneze recrutarea curialilor în clarissimat (*Cod. Th.*, 12, 1, 29). Condiţia curialilor a fost sancţionată între limitele eredităţii, după anumite măsuri severe îndreptate împotriva

curialilor care evadau din condiţia lor. Această situaţie a fost impusă încă de către Diocleţian. Printr-un edict al lui Constantin cel Mare, din 20 februarie 329, fiii de curiali-decurioni simt siliţi să rămână în rândurile curiilor municipale, începând de la vârsta de optsprezece ani. Nu voinţa tatălui lor prevalează, ci nevoile cetăţilor (*Cod. Th.*, 12, 17). Originea, *origo*, ajunge pentru ei tot atât de constrângătoare ca şi pentru coloni. Curialii sunt legaţi din tată în fiu de condiţia lor, iar bunurile, odată înregistrate, le-au fost blocate. Un curial ajunge să nu-şi mai poată vinde proprietăţile ori sclavii, în absenţa unei autorizaţii speciale. Dacă el moare fără moştenitori, avuţiile sale revin comunităţii curialilor. Iar moştenitorul bunurilor unui curial este obligat să devină el însuşi curial. Noţiunea de domiciliu, *domicilium*, prevalează asupra celei de origine. Un curial stabilit în altă cetate decât cea unde se născuse, în calitate de locuitor străin, *incola*, asumă poverile curionale în ambele cetăţi: cea de obârşie şi cea de adopţiune.

Fără îndoială, compartimentarea ereditară a societăţii, „zonarea” ei, *sit uneia uerbo*, nu poate fi totală. Pentru a-şi pune în operă marile reforme, însuşi Constantin a favorizat excepţiile. Urmaşă să-i au promovat cât mai insistent imobilitatea socială. Libanios consemnează totuşi înalte personaje care erau vlăstare de comerciant, cizmar sau măcelar: în cazul lor, protecţii interesate şi intrigi ruşinoase permiseseră acestora să iasă dintr-o condiţie pe care nu ar fi trebuit s-o părăsească niciodată. Meritul personal, competenţa contau mai ales, cum am arătat, printre cadrele militare şi birocratice. Meritul sau... corupţia, traficul de influenţă. Profesiunile liberale, învăţământul oferă un alt refugiu celor ce vor să „scape” de statutul ereditar. Libanios şi anumiţi prieteni ai săi au reuşit să evadeze

datorită profesoratului. Dintre 50 de curiali antiochieni, menţionaţi de Libanios, 20 fie au ieşit din curie, fie au încercat să iasă. Evadarea era mai uşoară pentru cei bogaţi. Există încă destul de numeroşi oţioşi, oameni fără profesie precisă, *oţioşi* sau *uacantes*. Sub Constantin şi îndeosebi sub Constanţiu II numeroşi sunt curialii, care evadează din statutul lor datorită monahismului, anahorezei (care furniza şi ţăranilor mijlocul de a fugi în deşert). Până la urmă o legislaţie severă a îngreunat infiltrarea curialilor printre cadrele Bisericii.

La baza edificiului social se află sclavii şi colonii. Orice s-ar spune, nu s-a ajuns niciodată la un izomorfism perfect între coloni şi sclavi. Numărul sclavilor descreşte sensibil. Mulţi sclavi profitaseră de anarhia militară a secolului al III-lea d.Hr. spre a se elibera. Prizonierii de război barbari nu mai sunt reduşi automat la condiţia servilă, din punct de vedere juridic. În rândurile personalului minelor şi carierelor de piatră numărul muncitorilor liberi depăşeşte simţitor pe cel al sclavilor. Rentabilitatea scăzută a muncii prestate de sclavi este serios luată în consideraţie. Îndeosebi sclavajul rural comportă un declin manifest Dispar marile „familii” de sclavi. Am semnalat, în alt capitol, că, după modelul colonilor, primesc o bucată de pământ, lucrată împreună cu familia lor, acum tolerată şi chiar recunoscută pe plan juridic. Utilizarea intensivă a morii cu apă a contribuit la dispariţia turmelor nerentabile de sclavi-ocnaşi. Creştinismul contribuie la diminuarea sclavajului, deşi Biserica nu îl condamnă. Constantin interzice marcarea cu fierul roşu a sclavilor, înlocuită cu o plăcuţă purtată la gât de sclav, pe care se înregistra numele proprietarului căruia trebuia să i se restituie sclavul fugar. Ponderea socială a liberţilor se află în cădere liberă. La ţară, pe lângă micii proprietari, coloni,

sclavi, continuă să lucreze ogoarele şi lucrători liberi sezonieri, care se deplasau dintr-un loc în altul. În oraşe subzistă o plebe foarte nevoiaşă, care munceşte în condiţii deosebit de penibile. Aceşti săraci trăiesc adesea din expediente: servesc uneori drept curieri ai oamenilor bogaţi sau vând produse câteva ore pe zi în anumite galantare din pieţe. Se gândesc mai des la jocurile şi la spectacolele văzute anterior de ei şi speră în altele. Sunt abundent subvenţionaţi de statul totalitar-dirigist, la Roma şi Constantinopol. În alte oraşe, curialii sunt nevoiţi să asigure acestei plebe semiparazitare o existenţă suportabilă, descurajatoare a perturbărilor sociale. De altfel, şi în Imperiul tardiv survin tulburări sociale. În 376 d.Hr. a trebuit să fie rechiziţionată recolta Italiei septentrionale. Chiar între creştini au loc ciocniri sângeroase. Alegerea lui Damasius ca papă în 366 a generat înfruntări prelungite câteva zile. Într-o singură zi s-au înregistrat 137 de morţi într-o bazilică. Totuşi din plebea urbană fac parte şi comercianţi avuţi, mici funcţionari, meşteşugari productivi, preoţi creştini şi profesori.

Din rândul celor definiţi ca *honestiores* făceau parte veteranii şi decurionii, acum denumiţi mai ales curiali, *curiales*, mai sus consemnaţi în mai multe rânduri. Desigur, *honestiores* erau de asemenea cavalerii şi senatorii. De fapt, la obârşie, curialii sunt acei decurioni care beneficiază de un loc în consiliul municipal. Când condiţia de curial devine ereditară, nu se mai utilizează decât termenul de *curialis* pentru a desemna un membru obligat al elitei municipale. Adevăratul primar al oraşului devine curatorul, începând cu domnia lui Diocleţian, el nu mai este numit de împăraţi, ci ales de curiali din rândurile lor. Îl secondează duoviri, analogi consulilor de la Roma, doi edili şi doi quaestori.

Magistraţii municipali intră în funcţie la 1 ianuarie, în

fiecare an. După modelul senatorilor, curialii sunt divizaţi între foştii duoviri, *duouiralicii*, foştii edili, *aedilicii*, foştii quaestori, *quaestoricii*. Curialii ajung să fie asimilaţi unui colegiu, alcătuind un „consorţiu”, *consortium*, ca brutarii şi navicularii. Bunurile lor constituie, cum am remarcat mai sus, o *substantia* blocată. Posedarea unei parcele din aceste bunuri ori primirea zestrei fiicei de curial, care este luată în căsătorie, implică asumarea statutului de membru al curiei municipale. Rezultă scăderea valorii pământurilor curialilor şi dificultăţi pentru fiicele de curial, care vor să se mărite. Am constatat două tendinţe în ce priveşte curialii. În primul rând evitarea condiţiei de curial, „fuga” de ea, dezertarea curiilor. Şi, în al doilea rând, efortul deznădăjduit al puterii imperiale de a le stopa, de a completa, prin toate mijloacele, rândurile curiilor municipale. Însă de ce se evita statutul de curial, care asigura un prestigiu incontestabil? Mulţi curiali se ruinaseră în cursul secolului al III-lea d.Hr. Totuşi motivaţia esenţială a „fugii” din curiile municipale trebuie identificată în poverile exorbitante din punct de vedere financiar, pe care le reclama statutul, de curial.

Care sunt aceste poveri, aceste „liturgii?” în cea mai mare parte de coincid cu „liturgiile” decurionilor secolului al III-lea d.Hr. Curia, după dispariţia adunărilor populare, alcătuieşte un corp constituit care gestionează cetatea şi bunurile ei, răspunde de aprovizionarea acesteia şi de ordinea publică, trimite delegaţii-solii, desemnează profesorii şi medicii orăşeneşti, asumă toate responsabilităţile cetăţii. Unele „liturgii” sunt inerente carierei municipale, deci fiind *summae honorariae*: exercitarea de puteri judiciare, organizarea jocurilor şi spectacolelor, mai ales a luptelor dintre gladiatori, construirea şi repararea edificiilor publice, întreţinerea apeductelor şi căilor de

comunicaţie, dar şi a termelor urbane (furnizarea lemnului pentru încălzirea lor şi a uleiului necesar băilor, luminarea lor adecvată), aprovizionarea congruentă a oraşului cu grâne şi alte produse alimentare, supravegherea preţurilor, a pieţelor, a greutăţilor şi măsurilor. În caz de penurie alimentară, curialii furnizează cetăţenilor grâu propriu sau îl cumpără din banii lor. La acestea se adaugă „liturgă", *angareiai* în greceşte, impuse de statul imperial, foarte împovărătoare. Comportau o responsabilitate totală faţă de Imperiu, pecuniară şi individuală. Curialii trebuiau să facă faţă nenumăratelor rechiziţii practicate de administraţia imperială şi de forţele militare în marş (furajau, de pildă, animalele armatei), supravegherii fabricilor de arme, care lucrau pentru stat, şi a serviciului poştal imperial, multă vreme întreţinut de ei pe plan local, şi prin excelenţă colectării impozitelor, recuperării arieratelor fiscale. Astfel s-a ajuns la pauperizarea a numeroşi curiali, în pofida redresării economice a Imperiului şi a oraşelor lui, în secolul al IV-lea. Pe lângă aceasta, curialii erau detestaţi de contribuabilii cărora le percepeau impozitele. Viaţa municipală devenise din nou înfloritoare îndeosebi în anumite zone ale Imperiului. Tocmai spre a evita abuzurile funcţionarilor imperiali şi chiar ale curialilor şi a ameliora gestionarea oraşelor, Valentinian I a creat funcţia de „apărător al plebei", de fapt al „cetăţii", *defensor plebis* sau *ciuitatis*. În orice caz recrutarea curialilor nu mai rezultă din exercitarea unei demnităţi municipale, în urma alegerilor uneori foarte competitiv desfăşurate. Ea este automată, datorită eredităţii calităţii de curial, sau forţată. Guvernatorii, împinşi de „foamea" de noi curiali, înrolează în curii pe toţi cei ce posedă o avere şi o educaţie cât de cât decente. Le era greu să găsească oameni care să nu fie nici comercianţi,

nici membri ai colegiilor, nici funcţionari, nici liberţi şi nici profesionişti ai unor meserii apreciate ca umilitoare. Există totuşi şi curiali bogaţi, precum existaseră anterior decurioni bogaţi, care sunt capabili să reziste cheltuielilor excesive, necesitate de atât de oprimanta condiţie de curial. Mai ales în Orient, se degajă o categorie de curiali bogaţi sau îmbogăţiţi dintr-o producţie redresată, din speculaţii, din corupţie. Sunt aşa-numiţii „principali”, *principales*. Ei domină întreaga viaţă municipală, unde îşi impun influenţa în cadrul consorţiului curialilor. Aceşti *principales* susţin activ renaşterea vieţii municipale, a evergetismului. Desigur, ei fac o figură mediocră în raport cu funcţionarii superiori ai statului, *officiales*, bine retribuiţi şi ocrotiţi de imunităţie asigurate lor. Cu toate acestea, *principales*, calificaţi în Africa drept „cei dintâi”, *priores*, beneficiază de o popularitate ilustrată de inscripţiile gravate în onoarea lor de populaţiile locale.

Deasupra curialilor se situează ordinul ecvestru, care îşi conservă coerenţa şi se îndeletniceşte mai cu seamă cu gestionarea civilă şi militară a Imperiului. Prevalează în continuare perfecdssimatul. Sub Diocleţian şi în perioada tetrarhiei, perfectissimii ocupă toate funcţiile de impact decisiv asupra evoluţiei statului imperial: în armată, ca şi în administraţia civilă. Dar, între 312 şi 326 d.Hr., Constantin cel Mare operează o reformă a categoriilor sociale, care dobândeşte o incidenţă hotărâtoare. Chiar după această reformă perfectissimii continuă să deţină poziţii subordonate, însă nu total irelevante, în armată şi în administraţia civilă. *Într-adevăr Constantin lansează un proces care, printr-o „adlecţie” de mari proporţii, absoarbe ordinul ecvestr u şi chiar o parte dintre notabilii municipali în cadrele clarissimatului*. Sau, altfel spus, în rândurile senatului de la Roma şi ulterior ale celui de la Constantinopol. Se

pare că împăratul Constantin a vizat unificarea aristocraţiei de viţă şi a noii „clase politice”, în rândurile clarissimatului. Cum am mai arătat, prefecţii pretoriului devin clarissimi încă din 324 d.Hr. Apoi acced la clarissimat prefecţii annonei, din 328, cei ai vigiliilor, spre 330, vicarii, şefii birourilor cancelariei imperiale şi, spre 335 – 340, prefecţii Egiptului. Încât senatul de la Roma îşi vede efectivele crescute de la 600 la 2000 de membri. Devin clarissimi şi cei mai importanţi comandanţi militari, inclusiv „ducii” din provincii. Însă, la dezbaterile senatului de la Roma, participă cel mult 50% dintre clarissimi. Desigur, destul de mulţi clarissimi exercită o intensă activitate în gestionarea civilă şi militară a Imperiului. Totuşi numeroşi sunt şi cei care nu trec aproape niciodată prin capitalele Imperiilor şi trăiesc în oraşe importante din provinen.

Periodic îşi vizitează conacele de la ţară, unde se dedică vânătorii şi pescuitului, ca şi supervizării gestiunii domeniilor lor (Amm., 14, 6, 10 – 13). În locuinţa de la oraş, aceşti clarissimi organizează banchete somptuoase (Amm., 14, 6, 16 – 18). Sunt îndeobşte educaţi, roade ale unei temeinice formaţii retorice şi filosofice. În situaţii dificile sau cu ocazia anumitor procese importante, cetăţile îi aleg ca patroni, ca apărători ai lor. În contrapartidă, le oferă onoruri şi statui. Există însă şi un nucleu senatorial asiduu la Roma. Aceşti, aristocraţi se vor comporta la fel de sârguincios, în senatul Romei, de asemenea sub regii ostrogoţi. Incontestabil, ei nu aparţineau vechilor familii ale Principatului timpuriu şi ale Republicii, eliminate de represiunile imperiale şi de denatalitate. Aceşti seniori ai secolelor al IV-lea şi al V-lea d.Hr., Symmachii, Anicii Probi, Nicomachii Flavii, Vettii Agorii etc., nu aveau străbuni senatori decât din secolul al III-lea d.Hr. Îşi

însuşiseră totuşi o autentică/o/Tzier *mentis* senatorial-aristocratică. Exercită magistraturi tradiţionale, guvernări ale provinciilor Italiei sau ale celor proconsulare – Africa, Achaia – câte un consulat şi în special prefectura Romei. Îi animă orgoliul de castă, fidelitatea faţă de tradiţii, ostilitatea latentă nutrită funcţionarilor. Împăraţii pendulează, în raport cu ei, între condescendenţă şi un autentic respect Sub Graţian, se schiţează chiar un fel de reacţie senatorială. Ia naştere un „clivaj” între prestigiul social şi servirea concretă, eficace, a statului imperial. Aceşti aristocraţi simt îndeobşte bogaţi. Ei trebuie totuşi să plătească impozitul funciar, pentru domeniile din exteriorul zonei urbane, şi chiar o taxă specială, în aur, instituită de Constantin. Clarissimii înalţi funcţionari sau militari se diferenţiază în parte de această aristocraţie senatorială. Dispun de asemenea de un „standing” ridicat, de privilegii, imunităţi etc. Nivelul averilor îi apropie de aristocraţi, însă cultivă o mentalitate diferită. Obţinuseră clarissimatul numai prin muncă, merit sau intrigi. Nu aveau arbori genealogici.

Printre „cei puternici”, *potentes*, şi clarissimi, se numără, cum am arătat, şi comandanţii militari. Puţini sunt romani de viţă, ca Actius. Cei mai mulţi au origine barbară, adesea francă, dar şi sarmală, vandală etc. Multă vreme, aceşti comandanţi barbari au slujit cu fidelitate Imperiul, ca francii Dagalaifus, Nevitta, Merobaud, Arbogast sau sarmatul Victor. Ei constituie de asemenea o castă ereditară; mai puţin în Occident şi mai acut în Orient, la Constantinopol, emerge, mai cu seamă în secolul al V-lea d.Hr., o reacţie antigermanică, de regulă civilă.

Legislaţia din 359 d.Hr. atestă că senatul îşi alege el însuşi magistraţii (*Cod. Th.*, 6, 4, 14 – 15). Adlecţii sunt de asemenea cooptaţi prin deciziile senatorilor, încă din

336 d.Hr. O inscripţie a unui prefect al Romei din această vreme proclamă că, datorită intervenţiei sale, senatul îşi redobândise o *auctoritas* de care îl privase cândva Iulius Caesar (*CIL.*, 6, 1708 = *IL. S.*, 1222)! Paradă vanitoasă, găunoasă, sau inconştienţă? în definitiv, propunerile supuse deliberărilor senatului emană de la împărat, al cărui mesaj era citat de preşedintele-prefect Senatorii puteau formula de asemenea propuneri, dar ele nu purtau decât asupra anumitor probleme de interes local. Cum am mai remarcat, spre a avea forţă de lege senatusconsultele trebuiau ratificate de împărar Trezoreria senatorială se transformă în casieria municipală a Capitalei. La Roma, după 360 d.Hr., ea nu se mai numeşte *aerarium*, ci *arca publica* sau *quaestoria*. Senatul nu mai deţine competenţe relevante, fie financiare, fie juridice. Numai în împrejurări cu totul excepţionale, senatul mai poate funcţiona ca o curte de justiţie. Jurisdicţia senatorială poartă exclusiv asupra proceselor de lezmajestate, încredinţate ei de împărar Resursele financiare ale senatului, foarte modeste, sunt utilizate numai pentru spectacole de divertisment şi pentru serviciile publice ale capitalelor. Senatelor le rămâne mai ales calitatea de pol de atracţie pentru clarissimi şi *potentes*. Emerg diferenţe substanţiale între vechiul senat al Romei şi cel nou, de la Constantinopol. Senatul Romei a rămas multă vreme păgân, pe când cel de la Constantinopol a fost creştin de la început. Acest nou senat nu a beneficiat niciodată de prestigiul ce revenea celui de la Roma. Funcţionarii şi comandanţii militari preferau adesea să facă parte din acest senat. Sub Constanţiu, acest nou senat număra 200 de membri, ca să ajungă, în 358 d.Hr., la 300 de senatori. Constanţiu K, cum am reliefat mai sus, face efortul de a urca numărul senatorilor Orientului la 2000. A obţinut această cifră prin

redistribuirea clarissimilor în funcţie de domiciliul lor curent. Clarissimii Orientului, Traciei, Egiptului, Asiei Mici, Siriei au fost automat transferaţi din senatul Romei în cel al Constantinopolului. Totuşi în Constantinopol nu există quaestori şi nici consuli suffecţi. Cariera senatorială debuta cu tribunatul plebei.

În general, magistraturile tradiţionale nu mai dispun decât de competenţe strict limitate la capitalele Imperiului şi chiar aici fără impact major. Ele sunt onorifice, formale, căi de acces la senate, de altfel costisitoare, dat fiind că se cheltuia mult pentru organizarea jocurilor şi spectacolelor. Cum remarca Marcel Le Glay, quaestorii şi pretorii sunt oameni foarte tineri, care servesc mai ales ca evergeţi, dat fiind că organizează jocuri fastuoase la intrarea lor în funcţiune. Adesea ei se ruinează, încât împăratul a trebuit să le tarifeze cheltuielile. Consulatul suffect devine practic facultativ chiar la Roma. Consulii suffecţi orânduiesc şi ei jocuri, la 21 aprilie, data întemeierii Romei. Pe când consulii ordinari iau parte la ceremoniile solemne, cu prilejul accesului la demnitatea lor, când rostesc cuvântări de mulţumire adresate împăratului. La Roma, funcţionau quaestori, ca şi tribuni ai plebei, dar accesul la senat implica exercitarea preturii. Cariera tradiţională (*cursus honorum*) se menţine aproape neschimbată la Roma, până în secolul al VII-lea d.Hr. Era completată de curatele ale Romei (lucrări publice, canalizări, apeducte etc.) şi uneori de funcţii în serviciul împăraţilor. O încununau aşadar consulatul ordinar şi prefectura Oraşului. Dominatul a făurit şi o carieră birocratică relativ standardizată, în care se puteau însera şi magistraturi tradiţionale. Totuşi un clarissim gallo-roman, după 361 d.Hr., a funcţionat succesiv ca guvernator al Aquitaniei, „magistru al memoriei”, comite în consistoriu, proconsul al Africii, comite „al

primului ordin” din consistoriu, quaestor al palatului, prefect al pretoriului (*CIL., 6, 1164* = *IL. S.*, 1255).

Cum am mai arătat, redresarea vieţii economice, până spre sfârşitul veacului al

IV-lea d.Hr., este însoţită de o pregnantă /renaştere a oraşelor. În veacul anterior, numeroase centre urbane se închiseseră, pe o suprafaţă redusă, între incintele lor fortificate, adesea rapid construite cu materiale provenite din demolarea monumentelor publice. Acum, când se asigura o relativă pace a Imperiului, ele depăşesc incintele, în jurul cărora renasc suburbii înfloritoare şi locuinţele fastuoase ale aristocraţilor, ca la Burdigala (azi Bordeaux). Viaţa municipală reînvie şi se dezvoltă universităţi dinamice. Un rescript al lui Constantin cel Mare, descoperit în actuala Umbrie italică, afirmă că principala preocupare a suveranilor rezidă în redresarea şi înfrumuseţarea oraşelor; ele trebuie să-şi regăsească vechea strălucire şi chiar să dobândească o situaţie mai bună (*IL. S.*, 705). *Regenerarea vieţii urbane se generalizează*. Declinul politic al Romei nu determină decadenţa ei în multiple domenii. Populaţia Romei număra încă 350.000 de oameni în secolul al IV-lea. Chiar după incursiunea dezastruoasă a lui Alaric, în secolul al V-lea d.Hr., Roma comportă 200.000 de locuitori.

Cum de fapt am arătat, rivala Romei, Constantinopolului comportă nu numai rol politic relevant, ci şi creştere economică, industrială şi comercială. Dezvoltarea Orientului, inclusiv a capacităţii sale de a rezista cu succes crizei finale din secolul al

V-lea d.Hr., se datorează îndeosebi forţei stimulatoare a Constantinopolului. În acelaşi Orient prospera Antiochia, oraş întins pe o suprafaţă apreciabilă, în centrul căreia se afla o imensă stradă mărginită de

colonade. Acest bulevard avea o lărgime de 27 de metri, iar porticurile îi erau somptuoase. Prosperă toate oraşele din Siria, ca şi oraşele-port din nordul Africii: Cartagina, Hippona, Lepcis Magna. Se dezvoltă focarele citadine hispanice, ca şi cele din Gallii. Acestea iau numele populaţiilor pe teritoriul cărora se ridică. Astfel Luteţia, oraş foarte prosper, devine „cetatea parisiilor", *ciuitas Parisiorum*, Parisul de astăzi. Se dezvoltă concomitent anumite centre citadine din Italia. Dacă Bononia (azi Bologna) declină, se dezvoltă Ravenna, devenită ultimă reşedinţă imperială; şi Aquíleia, Mediolanum, mult timp de asemenea reşedinţă imperială, comportă comerţ şi industrie prospere, lux şi desfătări somptuoase. Oraşele de pe *limes* beneficiază uneori de o dezvoltare notabilă. Treveri, cândva Augusta Treverorum, cunoaşte vârsta sa de aur. De asemenea reşedinţă imperială din 293, ajunge un activ centru economic, întins pe 285 de hectare, în inima unei zone prospere. Străluceşte nu numai prin funcţiunile sale administrative, ci şi prin multiple ateliere industriale. Constantin privilegiază Treveri, unde ridică o bazilică dublă şi o impozantă sală a tronului, *aula palatina*, rectangulară, pe 67 m în lungime şi 33 m în lăţime. După cele ale lui Caracalla şi ale lui Diocleţian, termele construite de Constantin la Roma sunt cele mai mari din Imperiu. În apropiere, împăratul a înălţat un amfiteatru ce adăpostea 18.000 de spectatori. Luxuriante mozaicuri ilustrează somptuozitatea decorurilor. Este celebru pavimentul care figurează pe Castor, Pollux şi Elena, sora lor. Pe lângă ridicarea arcului său de triumf, Constantin a terminat basilica lui Maxenţiu, a început clădirea catedralei Sfântului Petru (San Pietro), a înălţat biserici şi a reconstruit din nou Marele Circ. Treveri decade vertiginos după ruptura frontului renan al Imperiului la începutul secolului al V-

lea d.Hr. în general, după invadarea Romei în 410 d.Hr. şi îndeosebi după declanşarea în 412 – 413 a invaziilor barbare masive, oraşele Occidentului au tendinţa să se prăbuşească. Prosperitatea citadină dispare în cele mai multe centre urbane din Apus, sub impactul încleştărilor militare şi al dezagregării economice15. În secolul al V-leţa devine foarte pregnant dezechilibrul economico-social dintre cele două Imperii romane. Orientul dobândeşte supremaţia economică. Marile centre industriale şi comerciale subzistă ca stabile în Orient. Diferenţierea socio-economică între cele două Imperii se adânceşte progresiv.

Armata şi conflictele militare

Armata romană este profund restructurată. Sunt continuate, de fapt considerabil adâncite, dezvoltate la nivelul unor noi exigenţe, profund diferite de cele anterioare, reformele întreprinse în secolul al III-lea d.Hr. Mutaţii radicale afectează toate dimensiunile forţelor militare: efectivele lor, sensibil sporite, amplasarea geografică, structura internă, armamentul, caracterul etnic al oştenilor. *Armata Dominatului şi a celor două Imperii, născute în 395* d.Hr., *nu mai seamănă în niciun fel cu aceea a primelor veacuri ale statului roman imperial*. Vocaţia profesionistă a armatei se accentuează. Ea constituie acum o veritabilă categorie socială, distinctă de altele. Impactul politic al militarilor, pregnant încă în secolul al M-lea, subzistă, chiar sporeşte. Uzurpările, loviturile de stat sunt adesea opera comandanţilor militari şi a soldaţilor acestora. Funcţionarii civili, îndeosebi palatinii, curtenii ţes frecvent intrigi tenebroase şi cel mult sprijină anumite urzeli ale comandanţilor militari. Ei contribuie la dizgraţierea unor generali competenţi, ca Stilicho şi Actius. Dar nu prea pot „monta” direct lovituri de stat şi mai ales uzurpări. Reformele militare au fost inaugurate

de către Diocleţian. Dar adevărata armată a Dominatului a luat naştere sub Constantin şi urmaşii lui. Totuşi mutaţiile operate de „dinastiile” constantiniană, valentiniană şi theodosiană nu ar fi fost posibile, dacă nu le-ar fi precedat inovaţiile relevante ale tetrarhilor. Diocleţian a operat modificări profunde ale dispozitivului militar, augmentarea efectivelor, care pun în mişcare o armată formată din aproape de 450.000 de soldaţi. Constantin şi alţii vor schimba total dimensiunile fundamentale ale forţelor militare romane.

Sub tetrarhie, efectivele militare au crescut cu 25 până la 50% faţă de cele ale sfârşitului Principatului. Numărul legiunilor a sporit de la 39 la 60, însă personalul militar al unei legiuni a fost diminuat Trupele auxiliare au ajuns mai puţin numeroase, deoarece multe unităţi ajutătoare au devenit legiuni. A crescut importanţa cavaleriei, dezvoltate încă de Gallienus şi de Aurelian. Recruţii proveneau prin excelenţă din mediile sociale rurale, mai ales din Balcani şi din zonele celto-romane. S-a recurs substanţial la fiii de militari, la cei născuţi în tabere soldăţeşti, la *ex castris*. Tetrarhii au apelat numai pe scară redusă la înrolări de Barbari. Încă Pro bus acordase legionarilor şi călăreţilor de la frontiere loturi agricole în calitate de coloni şi cu obligaţia ca fiii lor să rămână tot soldaţi-agricultori. Iau naştere autentice miliţii teritoriale. Acest segment al forţelor militare se dezvoltă sub Diocleţian, deşi prestaţiile sale combatante sunt foarte modeste. Proprietarii funciari erau obligaţi să furnizeze armatei recruţi ori sume de bani necesare angajării unui mercenar. În cursul secolului al IV-lea d.Hr. se constituie astfel un impozit special, „aurul recrutării”, *aurum tironicum*, sortit să împovăreze şi mai mult fiscalitatea. Totodată Diocleţian renunţă la marile comandamente unice, precum cel al cavaleriei,

din secolul al IX-lea d.Hr., generatoare de uzurpări. Cum separarea între gestionarea militară şi cea civilă a provinciilor se profila, dar nu se desăvârşise, în mod normal trupele din fiecare provincie erau comandate de guvernator. Căci, în fiecare provincie, se încartiruiau de regulă două legiuni. Când însă un sector provincial este vizat de un pericol militar important, toate trupele din perimetrul respectiv trec sub comanda unui general de rang ecvestru, „duce”, *dux*, sau „prepus” (al soldaţilor, *praepositus*, general al trupelor locale şi al detaşamentelor-vexilaţii, aduse din alte provincii). Forţele de pe *limes*, compuse din *cohortales*, infanterişti, şi *alares*, călăreţi, sunt comandate îndeosebi de către „duci”. Se pare că Diocleţian a atribuit fiecărui tetrarh un puternic corp de armată mobil, destinat să-l însoţească pe acesta în campaniile militare. Acest corp operaţional, alcătuit din infanterişti, pretorieni detaşaţi din garnizoana lor de la Roma, călăreţi, constituie un fel de gardă imperială lărgită, embrion al viitoarei armate mobile din interior, *comitatus*, adică forţa care îl însoţea pe suveran. El se află sub comanda directă a tetrarhului şi va fi amplificat şi restructurat sub Constantin. Concomitent Diocleţian a ameliorat dotarea militarilor în armament, uniforme, îmbunătăţite, intendenţă. *Limes-ul* a fost substanţial întărit. Au fost pretutindeni (pe graniţă) construite forturi puternice, *castella*. Căci Diocleţian nu îşi propunea reluarea expansionismului traianele, ci o strategie defensivă suplă, flexibilă. În acest mod el a putut performa şi realiza succese militare semnificative.

Constantin cel Mare a trecut la o restructurare radicală a armatei. Nu numai că a suprimat, în totalitatea sa, corpul pretorienilor, dar a modificat amplasarea şi misiunile forţelor militare obişnuite. Îndeobşte efectivul unei legiuni a fost redus la 1.000 de

oameni, în condiţiile măririi celor globale, până la 500.000 de soldaţi. Acest *dominus* a limitat sensibil efectivele soldaţilor angajaţi pe *limes*, calificaţi acum ca „frontalieri”, *ripenses*, ulterior denumiţi *limitanei*. De fapt se pare că o parte dintre forţele de elită ale lui Constantin provin, la origine, din trupele frontaliere. În orice caz, acest împărat a modificat fundamental raportul dintre forţele militare de la graniţă şi cele din interior. El a pus accentul pe trupele mobile din interior, pe aşa-numiţii *comitatenses*, militari încartiruiţi în garnizoane din interiorul Imperiului şi aflaţi la dispoziţia împăratului. Sunt atestaţi printr-o hotărâre a monarhului din 325 d.Hr., dar consemnaţi deja într-o inscripţie din 311 d.Hr. (*I.L.S.*, 664). *Comitatenses* slujeau 20 de ani şi erau substanţial retribuiţi. Zosim i-a reproşat lui Constantin că astfel slăbise apărarea fruntariilor (2, 34). Însă, în realitate, incursiunile barbare, care pătrundeau adânc în Imperiu, trebuiau stopate din interior. Gradul de centurion a dispărut în armata romană, fiind înlocuit de altele. Separarea comandamentelor militare de funcţiile civile a fost desăvârşită. Am relevat mai sus acest fenomen. În ansamblu, armata este recrutată printre coloni, barbari „federaţi”, înrolaţi pe triburi întregi sau deportaţi în interiorul Imperiului. Ca şi printre fiii de veterani (*Cod. Th.*, 7, 22, 1). Se pun astfel temeliile barbarizării armatei. Comandamentul superior al forţelor militare este reorganizat. El revine unor „magiştri ai soldaţilor”, *magiştri militum*, dintre care unul este „magistrul infanteriştilor”, *magister peditum*, şi celălalt „magistrul călăreţilor”, *magister equitum*, aflaţi sub comanda directă a împăratului. *Dominus* dispune de o nouă gardă, de aşa-numite „scholi palatine”, *scholae palatinae*, subordonate magistrului oficiilor şi alcătuite mai cu seamă din

Barbari. Li se suprapunea corpul ofiţerilor de elită, adevărat stat major, mai sus consemnat şi compus din „protectori” (ai împăratului), *protectores*, cărora, datorită legăturii cu împăratul, li s-a adăugat epitetul de „domestici”, deci *protectores domestici*, comandaţi, de la mijlocul secolului al IV-lea, de un „comite al domesticilor”, *comes domesticorum*. Au fost şi ei distribuiţi în *scholae* şi, din rândurile lor, se recrutau ofiţerii legiunilor şi vexilaţiilor auxiliare, adică tribunii. Pe de altă parte, anumiţi militari barbari din *scholae palatinae* au devenit ulterior mari comandanţi militari ai Imperiului. Reformele lui Constantin au fost „perfecţionate” de succesorii lui. Valens a privilegiat recrutarea cetăţenilor. Nu dispăruse complet voluntariatul şi nici ereditatea statutului militar. Presiunile fiscale obligau proprietarii funciari să livreze soldaţi (*Cod. Th., 7* – 13, 7). Pe de altă parte, se potenţează tendinţa de a barbariza armata romană. „Federaţii” Barbari sunt înrolaţi masiv în forţele militare romane. Îndeosebi după dezastrul de la Adrianopol, din 378, se recrutează în armata romană Barbari instalaţi în Imperiu, franci, alamani, sarmaţi şi goţi, comandaţi de căpeteniile lor, convertite în autentici condotieri. Anumiţi Barbari nu sunt acceptaţi pe teritoriile Imperiului decât dacă furnizează recruţi. De altfel, am constatat că, doar cu aprobarea moşierului, colonii romani ajung să se poată înrola. Cetăţenii romani pierd gustul şi capacitatea de a efectua serviciul militar, iar Barbarii, care deprinseseră toate secretele tacticii militare romane, se vădesc a fi ostaşi performanţi. Pe frontiere se află *limitanei*. În interior servesc *comitatenses*, din rândurile cărora se recrutează trupele de elită, *palatini*. În vârful ierarhiei se situează garda imperială, *scholae*, pendinte de persoana împăratului. Numărul magiştrilor soldaţilor

creşte simţitor. Acelor *magiştri peditum* şi *equitum*, creaţi de Constantin, li se adaugă „comiţi ai lucrului (problemei) militar”, *comités rei militaris*, „magiştrii ambelor armate” (cavalerie şi infanterie), *magiştri utriusque militiae*, şi alţi *magiştri*. Mai mult de trei sferturi sunt de origine barbară. Întreţinerea armatei necesită un numeros personal militar-administrativ. Soldele sunt achitate în natură, în raţii, sau în bani (retribuţia cahficată drept *Stipendium*), la care se adaugă donativele. Ofiţerii şi subofiţerii comit adesea fraude.

Barbarizarea armatei se reliefează mai cu seamă ca opera lui Theodosius II. Chiar dacă mai numără generali de origine romană, ca Timasius şi Promotus, Theodosius recurge îndeosebi la militari barbari, ca francii Bauto, Ricomer, Teutomer, ca iberul Bacurius şi gotul Găinas. Numeroase seminţii barbare, unele neînvinse, se instalează pe teritoriile Imperiului. Multă vreme locuitorilor creştini ai Imperiului le-a repugnat serviciul militar. Flavius Vegetius Renatus, sub Theodosius, în breviarul său, *Epitoma rei militaris*, reprobă degradarea legiunilor şi recomandă intensificarea înrolărilor de rurali, care, deşi el nu o recunoaşte, erau mai cu seamă Barbari (1, 3; 2, 3). Armamentul, tehnologia armelor de luptă sunt sensibil ameliorate. Procesul barbarizării cadrelor ofiţereşti şi soldaţilor se accelerează în secolul al V-lea d.Hr., îndeosebi în Occident. *De altfel, aşa-numitele invazii barbare sunt adesea insurecţii ale aliaţilor militari germanici, sarmatici, mongolici* etc. *Ai Imperiilor ori chiar răscoale ale forţelor regulate, alcătuite preponderent din Barbari*. Asedierea Imperiului de către perşi şi populaţii din *Barbaricum*, încetinită după 297 d.Hr., se intensifică, în stadii acute, înainte de 378 şi îndeosebi după 401 şi 412 d.Hr. Am consemnat instalarea substanţială de formaţiuni

prestatale ori chiar statale în perimetrul Imperiului roman occidental. *Limes-ul* practic a dispărut.

Am menţionat mai sus cum s-a Desfăşurat, în mod concret, asaltarea străină, în special barbară, a Imperiului şi Imperiilor. Până la moartea lui Shapur H, foarte puternică s-a dovedit presiunea exercitată de perşi. Francii, alamanii, populaţiile gotice, vandalii au asaltat Occidentul roman. Seminţiile germanice alcătuiau un ecran între romanitate şi lumea stepelor, care nu mai era scito-iraniană: a fost împinsă spre sud de migraţia turco-mongolică, de o amplitudine pluriseculară. Hunii nu au constituit decât avangarda acestei masive invazii a Europei. Încât germanicii, prin diverse mijloace, au forţat frontierele Imperiilor, mai ales a celui occidental, şi au pus în cauză sistemul defensiv roman, credinţa în eternitatea statului roman şi perenitatea civilizaţiei de tip clasic. Atacul hun masiv a pus capăt statului ostrogot al lui Ermanaric, din Ucraina actuală. Ostrogoţii şi vizigoţii, mai apropiaţi de Imperiu, de care îi lega un *foedus*, datând din 332, au fost mânaţi spre Imperiu. Vizigoţii lui Frithigem au cerut azil în Imperiu, unde revoltaţi au repurtat victoria de la Adrianopol şi tratatul din 382, care le-a îngăduit implantarea la sud de Dunăre. Germanii şi hunii au dislocat ulterior Imperiul roman occidental16.

Viaţa cotidiană şi privată

Trei fenomene de importanţă cardinală au marcat în profuzime viaţa cotidiană şi privată a Dominatului secolelor al IV-lea şi al V-lea d.Hr. Ne referim în primul rând la redresarea Imperiului, a economiei lui, a vieţii municipale, sub impactul noilor structuri politice şi al unui climat mental transfigurat. În al doilea rând trebuie luat în consideraţie triumful creştinismului, care a acţionat pregnant asupra modului de trai al romanilor, în locuinţele lor şi în afara acestora. În al treilea rând

ne gândim la dezastrele politico-militare din secolul al V-lea d.Hr., când Roma este cucerită şi jefuită de Barbari de trei ori. După care a urmat înglobarea Oraşului în regatul ostrogot. Desigur, cum am relevat în alt subcapitol, locuitorii Romei şi ai diverselor zone ale Imperiului roman occidental se obişnuiseră cu invazile şi cu noile state barbare. Cu toate acestea – şi deşi ei încercau să-şi conserve cutumele, vechile deprinderi cotidiene şi private – existenţa lor a fost simţitor stânjenită, în secolul al V-lea d.Hr.

Diversele categorii sociale, urbane şi rurale, îşi păstrează, practic până în 529 d.Hr., ritmul tradiţional de existenţă cotidiană şi privată. Persistă, deşi reprobat de mulţi Părinţi ai Bisericii, gustul pentru divertismente, pentru spectacole şi jocuri, preluat de foarte mulţi creştini. De fapt, subzista vechile cutume ce ritmau viaţa zilnică a romanilor. Desigur dispar până la urmă unele desfătări ale oraşelor şi obiceiuri ţărăneşti ancestrale. Dispar însă lăsând urme puternice în viaţa oamenilor epocilor posterioare antichităţii. Fără îndoială, se destrămaseră, de mult timp, anumite obiceiuri pendinte de viaţa politică liberă a forurilor republicane. Cu toate acestea romanilor le place în continuare să frecventeze tribunalele, să converseze îndelung între ei, să apeleze la acel „dolce far niente” mai sus consemnat. El este chiar încurajat de strategia intervenţionistă în favoarea celor nevoiaşi, utilizată de Dominat. Mult timp se conservă percepţia statului providenţialist, „subvenţionist”, care trebuie mereu „să dea”. Oare în vremurile noastre nu se întâmplă ca atâţia oameni să vrea să li „se dea”, şi nu „să facă ceva”? Evergetismul continuă să se manifeste în secolul al FV-lea d.Hr. Notabilităţile, chiar atunci când preconizează un cod puritanist în familiile lor, unde persistă totuşi banchetele somptuoase, împart cu generozitate

desfătările vieţii urbane celor inferiori lor, din punct de vedere social. Se menţine mult timp şi tolerarea nudului în societatea romană. Indubitabil, îşi face loc o teamă faţă de anumite plăceri, faţă de homosexualitate şi, în grupuri limitate, fanatizate, chiar faţă de hetero sexualitate. Nu este mai puţin adevărat că „îngheţarea ereditară” a condiţiei sociale, pietrificarea societăţii, apasă asupra ritmului existenţial al romanilor. Numeroşi cetăţeni romani nu visau decât să emigreze, nu din Imperiu, ci din propriul statut social. Fiscalitatea copleşitoare împovăra de asemenea atât viaţa cotidiană, cât şi pe cea privată a cetăţenilor. Structurile mentale ale Dominatului şi progresele creştinismului impun însă cultul disciplinei. Ea nu este uşor fie respectat îndeosebi în casele mai puţin înstărite nu pot fi uşor controlaţi sclavii şi femeile. În afara familiei, continuă să se amplifice în schimb solidarităţi de toate tipurile. Pe de altă parte, se preconizează norme morale riguroase. Creştinii practică, în aparenţă, o morală austeră. Neîndoielnic, nu puţini erau cei care, după creştinarea Imperiului şi chiar înainte de producerea acestui fenomen, încalcă normele de conduită prescrise de Biserică. Deşi creştinismul lansează o autentică Revoluţie sexuală”. Se preconizau virginitatea, văduvia celibatară, abstinenţa în afara căsătoriei. Trupul omenesc începe să se convertească în sursă de anxietate.

Cei mai mulţi *potentes*, oamenii foarte bogaţi, nu erau supuşi servituţilor prescrise de statutul social. Mulţi acceptau însă constrângerile religios-morale, dictate de fervoarea creştină: – şi le autoimpuneau cu pasiune. Chiar unii păgâni, ca însuşi împăratul Iulian, animaţi de o ardenţă opusă, recurgeau la o austeritate morală voluntară. Disjuncţia între *honestiores* şi *humitiores* opera pregnant în societate, inclusiv în viaţa cotidiană

şi privată. Altfel decât cei mai mulţi locuitori ai statului roman îşi duceau existenţa *honestiores* sau *potentes*, eventual definiţi şi drept „mai puternici41, *potenţiores*. Aceşti *potentes* apar rar în foruri şi preferă să trăiască în palatele lor, luxuriant împodobite cu mozaicuri sofisticate, sau în conace. Cum remarcă Peter Brown, palatele şi conacele, de unde ei domină oraşele şi satele, nu funcţionează ca adăposturi retrase, ci drept foruri private, încăperile rezervate femeilor sunt mărginite de săli vaste, menite primirilor de ceremonie. Comportă adesea la un capăt o absidă, în care au loc ospeţe intime. Ele sunt rezervate iniţiaţilor care monitorizează oraşele. Capodoperele sculpturii clasice sunt adesea mutate din foruri în vastele curţi interioare şi la intrările palatelor opulente. Indiferent de opţiunile lor religioase, opulenţii sunt animaţi de o reală apetenţă pentru cultura clasică. Deşi nu prea au răgazul să citească opere literare ample. Mai ales în secolul al V-lea d.Hr., ei trebuie să-şi apere de năvălitorii barbari, ca şi de tâlhari sau de rebeli sociali ori de etnico-secesionişti, conacele, împreună cu şerbii şi ţăranii mici proprietari, de care îi leagă o solidaritate strânsă. Emerge o nouă vestimentaţie. Nu ne referim exclusiv la uniformele impuse de autorităţi. Veşmântul uniformizat al Republicii şi Principatului, toga – desigur, mai elegantă pentru unii – este înlocuită cu haine închipuite în funcţie de anumite diferenţieri ierarhice. Această nouă vestimentaţie se întinde de la roba de mătase unduitoare a clarissimilor şi de la hainele slujitorilor Imperiului, abundente în broderii, la tunica simplă a episcopilor creştini. Îndeobşte veşmintele sunt greoaie şi foarte ajustate pe corp, împodobite astfel încât să ilustreze rangul social. Oraşele Imperiului, cândva oglindă sclipitoare şi autonomă a energiilor locale, se orientează către statutul de microcosmos al ordinii

statale. Cu toate că ele nu îşi pierd total autonomia. Populaţiile urbane reclamă în continuare jocuri, spectacole, festinuri colective. Fireşte, texte relativ recent descoperite ale Fericitului Augustin, reliefează degradarea progresivă a echilibrului socio-instituţional din Africa romană, în pragul invaziei vandale. Dar, cum am semnalat anterior, Antiochia îşi păstrase splendorile, iar Alexandria numărase 300.000 de locuitori, aproape cât Roma (Amm., 22, 16, 7).

Populaţia urbană, chiar creştinată, nu renunţa uşor, prin urmare, la vechiul stil de viaţă şi la aspectele exterioare ale oraşelor. Cum rehefează acelaşi Peter Brown, orăşenii voiau stăruitor să se conserve uriaşele terme – băi publice, circul, teatrul, ceremoniile tradiţionale. Împăraţii creştini sunt obligaţi să păstreze, să amelioreze celebrul hipodrom de la Constantinopol. Chiar în secolul al V-lea d.Hr. locuitorii anumitor centre urbane, râvnite de Barbari, ca Treveri, Cartagina şi Roma, erau convinşi că îndeplinirea constantă a jocurilor solemne de la circ avea capacitatea de a chezăşui, datorită misterioaselor puteri oculte, pe care le comportau, supravieţuirea oraşelor. Permanenţa moravurilor tradiţionale nelinişteşte pe Părinţii Bisericii. Înainte de creştinarea Imperiului, prevalase, în comunităţile creştine, antinomia între morala lor şi cea păgână. Părinţii Bisericii sunt obligaţi să constate că nu se ajunsese, prin conversiunea lumii romane, la abandonarea vechilor cutume, a modalităţilor consacrate de a gândi lumea. De altfel, ei renunţă la refuzarea lumii tradiţionale, căreia vor acum doar să-i insufle virtuţi specifice creştinismului. Utilizează pârghiile unei legislaţii adecvate, unei pedagogii congruente, spre a transforma codurile de conduită ale omului public, spre a inculca austeritatea compensată de trăiri interioare efervescente. Căpeteniile Bisericii

luptă din greu ca să întemeieze ceea ce Peter Brown defineşte ca un nou „spaţiu public”, în rândurile creştinilor, fundat pe celibatul practicat de exponenţii principali ai noii religii. Acest celibat adoptă forma abstinenţei sexuale, însuşite îndeobşte la o vârstă matură de oamenii căsătoriţi. El este impus preoţilor care depăşesc vârsta de treizeci de ani şi devine norma ecleziaştilor orăşeni de condiţie medie. Celibatul se transformă în semnul unei categorii de persoane aflate în centrul vieţii publice a Bisericii, întrucât cei ce îl practică se sustrag unei activităţi considerate ca factor intim din viaţa laicului obişnuit. Origene îl compară pe omul căsătorit cu lemnul solid, dar sterp, în jurul căruia se încolăceşte via bogată a Bisericii. Desigur, celibatul este cu totul insolit printre oamenii publici romani. Fericitul Augustin declară că propriul său celibat este dificil de suportat Mentalul colectiv tradiţional era greu de clintit Totuşi aceşti celibatari promovaseră doctrina păcatului. Moravurile disolute şi concepţii religioase dizidente pot fi judecate de cler şi considerate păcate, aspru pedepsite, până la excluderea din comunităţile creştine. Ia naştere pocăinţa publică. Excomunicarea, pronunţată de Biserică, determina excluderea publică de la împărtăşanie şi reclama, pentru iertare, penitenţa în public, împărtăşania se converteşte într-o ceremonie publică spectaculoasă. Păcătoşii, îmbrăcaţi mult mai modest decât le permitea averea lor, aşteptau în faţa mulţimii gestul de iertare al episcopului.

Anumite familii clarissime posedau domenii foarte întinse. Cum de fapt am remarcat în alte subcapitole, proprietatea privată latifundiară atinge apogeul său în secolul al IV-lea d.Hr., mai ales în Occident şi în Egipt, unde se dezvoltă în detrimentul domeniului public. Pretutindeni categoriilor tradiţionale de mari proprietari de pământ – senatori romani, italici

imigranţi, notabili indigeni – se adaugă înalţii funcţionari imperiali, care alcătuiesc o „aristocraţie" rurală influentă, în special în Gallii, unde adaugă prestigiului clarissimatului o putere economică relevantă. Oprimaţi de fiscalitatea exorbitantă, micii proprietari cedează vecinilor latifundiari ogoare ale lor. Familia Valeriilor, clarissimi ai Italiei, posedă domenii întinse în sudul Italiei, în Sicilia, Hispanii, Britannia, Africa proconsulară, Numidia, Mauretania. În vreme ce Ausonii erau mari proprietari în Gallii, iar Symmachii aveau domenii funciare în Italia şi în Mauretania. Sfânta Melania, creştină ferventă, şi Pinarius erau moşieri în Italia, Sicilia, Africa, pe când Paulinus din Pella deţinea latifundii în Gallii şi în Grecia. Latifundiarii nu puteau administra amplele lor domenii decât prin intermediul intendenţilor. Pauperizarea unei mari părţi a populaţiei sporise simţitor, în ciuda intervenţionismului şi evergetismului locah Peter Brown a reliefat că, în mentalul curialilor.

„Modelul parităţii, vehiculat în secolul al II-lea d.Hr., este înlăturat de cel al ambiţiei. Curialii, adesea de asemenea strâmtarăţi, se concentrează asupra vieţii lor private, patronării propriilor clienţi, acaparării de noi venituri şi tind să neglijeze evergetismul. Biserica ocrotea numai limitat anumiţi nevoiaşi, cărora le acorda caritate, „pomană", şi le sancţiona gândurile păcătoase. Romană" este închipuită ca un epifenomen al relaţiei lui Dumnezeu cu oamenii păcătoşi. Episcopii stăruiau asupra faptului că fiecare membru al comunităţii creştine, oricât de bogat şi de important, este un păcătos şi că „pomana" acordată săracilor este bine venită. Sub uşile bisericilor, în porticurile adiacente, vegetează nenumăraţi săraci-păcătoşi, care au nevoie zilnic de iertarea cerească. Dar majoritatea celor împilaţi trebuie să apeleze la patronare de către

potentes. În pofida legilor promovate de Valentinian şi de Theodosius, se dezvoltă, după 360 d.Hr., patronarea anumitor sate întregi. În Occident şi în Egipt această patronare de colectivităţi se intensifică, mai cu seamă în secolul al V-lea d.Hr. Când, cum am notat mai sus, ţăranii au tendinţa să se solidarizeze cu *potentes* stăpâni de *uillae*, de conace fortificate, împotriva năvălitorilor, autorităţilor imperiale şi chiar a oraşelor învecinate. Romanizarea se orientează acum spre ruralizare; proliferează târgurile din jurul „vilelor" (în franceză *uilla* va da naştere la „viile", oraş) şi forme de economie autarhică. Fireşte, „patronajul", *patrocinium*, inclusiv cel al satelor, *patrocinium uicorum*, nu se acorda gratuit Cei patronaţi, clienţi de tip nou, îl recompensau cu daruri în bani, cu prestări în muncă, cu pierderea propriei independenţe. Emerge şi un *patrocinium* militar, exercitat de mari comandanţi, de ofiţeri şi subofiţeri asupra sătenilor din împrejurimi. Săteanul, hărţuit de curiali şi de funcţionarii statului, se pune sub protecţia unui militar, răsplătit prin cadouri şi diverse sume de bani. Cu siguranţă, patronii deturnează spre profit personal o parte din autoritatea de care dispun. Ei ocrotesc pe ţăranii care fug de pe pământurile lor, chiar colonii, împotriva marilor proprietari, dacă nu sunt ei înşişi latifundiari. Patronii răspund de ocrotiţii lor, care îi plătesc. „Patronajul" individual şi colectiv aduce grave prejudicii statului imperial, oraşelor, ai căror curiali nu mai pot percepe anumite impozite (sunt nevoiţi să le plătească din veniturile proprii), chiar ocrotiţilor, întrucât mulţi patroni abuzează de calitatea lor. Sub Theodosius şi fiii săi aceste prejudicii se agravează, dat fiind că *potentes* îşi sporiseră influenţa asupra statului. Totuşi, în 415 d.Hr., o „constituţie" situează definitiv colonii sub responsabilitatea fiscală a proprietarilor de pământ

Aşadar „patronajul” emerge ca o consecinţă a evaziunii sociale. Fiscalitatea excesivă, blocarea ereditară a statutului socio-profesional, devenite insuportabile, stimulează forţele centrifugale ale Imperiului. Exasperaţi, cetăţenii săraci ori pauperizaţi caută refugiu unde îl pot afla. În primul rând, cum am mai arătat în Biserică, în condiţia de cleric ori de călugăr, eventual de anahoret. Pe lângă cei ce le aleg din sinceră vocaţie, le îmbrăţişează şi inşi dornici să evadeze din condiţia lor împovărătoare. Iau naştere insurecţii sociale, adesea de asemenea antiromane. Câteodată ele asumă şi o conotaţie religioasă. Refuzul veacului, erezia, destul de răspândită, se conjugă adesea cu revolta socială, cu aspiraţii separatiste, secesioniste. Texte ale vremii explică uzurpările puterii imperiale prin nemulţumirea provocată de strategia economică şi fiscală a statului imperial. Violenţa generată de oprimarea celor nevoiaşi devine endemică în provinciile orientale, însă şi în Occident. Pirateria renaşte pe coastele Asiei Mici, în special în Isauria, care furnizează atât soldaţi eficienţi, cât şi piraţi cutezători. Mulţi aleg calea tâlhăriei din pasiune.

Dar mai mulţi sunt cei motivaţi din punct de vedere social şi Raţional”. Galliile continuă să fie agitate de revolta bagauzilor, care se prelungeşte până la mijlocul veacului al V-lea d.Hr. Pe lângă criminali şi dezertori din armată, aderă la mişcarea acestor „rătăcitori”, *uagi*, şi alţii. Termenii care îi desemnează sunt elocvenţi. Mărturiile timpului se referă la „plugari” şi la „păstori”, *aratores* şi *pastores*. Încât bagauzii nu sunt atât coloni, cât mici proprietari de pământ ruinaţi, hotărâţi să nu îşi slujească creditorii, ca şi foşti lucrători agricoli salarizaţi. Bagauzii au operat îndeosebi în centrul şi nord-estul Galliilor. Mişcarea lor trebuie pusă în legătură şi cu fenomenul renaşterii celtice, pregnante

mai ales în Britannia. Să observăm că în Dacia traiană, după retragerea efectuată de Aurelian, nu se produsese nicio renaştere dacică. Însă acolo Imperiul, încă neîmpovărător socialmente, lăsase o bună amintire. Tâlhăria emerge şi în Italia, unde masivul Apenninilor devine o regiune nesigură, adăpost al briganzilor. În diverse zone ale Imperiului, revoltaţii se unesc chiar cu Barbarii, dând astfel curs orientărilor antiromane. Barbarul esta sărac, însă mândru şi străin de orice fiscalitate exorbitantă. Tema preferării Barbarilor apare în discursul lui Themistios, în homeliile Părinţilor Bisericii. În secolul al V-lea, Salvianus, preot roman din Gallii, incriminează Imperiul şi elogiază virtuţile Barbarilor. Chiar în vremea dezastrului de la Adrianopol, asocierea cu Barbarii este atestată în Pannonii, Moesii, Tracia. Minerii din Balcani sprijină pe năvălitorii germanici (Amm., 31, 6, 6). Fără îndoială, cazurile de trădare a Imperiului nu sunt excesiv de numeroase. Totuşi curiali din Siria, copleşiţi de impozite şi „liturgii”, ca şi negustori din Nisibis, precum un anumit Antoninus, se refugiază la perşi; acţionează ca transfugi împotriva Romei. Mai complex este cazul unor mişcări contestatare din Africa romană. Aici se revoltă calzi locali, ca Firmus, sub Valentinian, şi aspiră la separarea de un Imperiu considerat injust, şi împovărător. Pe lângă aceasta, se declanşează sediţiunea aşa-numiţilor circumcelioni, *circumcelliones*, călugări vagabonzi, rătăcitori, susţinuţi de populaţii locale. De fapt, în provinciile africane bântuia de multă vreme o nesiguranţă cronică. Domeniile latifundiarilor şi chiar cetăţile trăiau sub ameninţarea aproape permanentă a nomazilor deşertului şi a unor nesupuşi adăpostiţi în munţii provinciilor. Rezistenţa la romanizare, împotrivirea faţă de statul imperial deveneau relativ puternice. Circumcelionii, monahn

vagabonzi, recrutează adepţi ai rebeliunilor, lucrători agricoli şi desigur tâlhari. Grupurile de lucrători agricoli migrau anual din domeniu în domeniu, în vremea recoltelor, suscitând grave probleme de poliţie interioară. Pe de altă parte, în Africa romană se răspândise schisma donatistă teologică în jurul botezului şi relaţiilor cu Biserica Romei. Donatiştii considerau că nu era valid botezul acordat de un episcop nedemn, din punct de vedere moral-religios. Numeroşi episcopi şi un segment relevant din populaţie aderă la donatism. Sărăcimea satelor şi antiromanii au aflat în donatism, combătut de Constanţiu II, însă reanimat sub Iulian, un mijloc eficace de contestare socială şi naţională, îndreptată mai cu seamă împotriva marilor latifundiari. S-a realizat o alianţă între contestarea religioasă, cea socială şi cea antiromană. Circumcelionii s-au aşezat în fruntea unei mişcări însufleţite de ideile vane ale dreptăţii sociale. Adesea căpeteniile rebelilor se recrutau din medii indigene, „berbere”, ostile civilizaţiei romane. Paul Petit a asemuit această mişcare cu bandele justiţiare ale lui Mandrin din Franţa secolului al XVIII-lea. Circumcelionii eliberează cu forţa sclavi, maltratează pe stăpânii lor, ard registrele creditorilor, iau partea săracilor şi indigenilor neromanizaţi. Mărturii creştine, oferite de Fericitul Augustin şi de Optatus din Milevum, dau seama de obiectivele sociale, justiţiare, ale circumcelionilor. Circumcelionii, a căror răscoală a fost de lungă durată, au sprijinit nu numai pe Firmus, ci, începând din 397, şi pe maurul rebel Gildo. De altfel şi în alte părţi ale Imperiului se agită monahi înfometaţi, devoraţi de intense trăiri interioare, de o febră spirituală violentă. Ei constată că modul de viaţă tradiţional nu se schimbase fundamental, că mutaţia mentalităţilor era prea lentă. Ei părăsesc deşertul, unde

se retrăseseră ca anahoreţi, predică în oraşe împotriva moravurilor laxiste, împotriva injustiţiei sociale. Distrug cu fervoare aşezăminte religioase iudaice ori păgâne, tulbură o ordine statală, detestată de ei. Ceea ce explică măsurile lui Theodosius I, din 390, însă abolite în 392, care interziceau monahilor şi anahoreţilor deşertului accesul încă somptuoaselor oraşe imperiale.

Vechile forme de microsolidaritate socială subzistă, însă fie statizate, fie riguros controlate de funcţionarii imperiali ori de mediile sociale ale clarissimilor. În jurul lui Iulian s-a constituit un puternic cerc, *circulus*, cultural-politic-religios, care îi va venera memoria. La curţile lui Graţian, Theodosius şi Honorius emerg cercuri cultural-politice fervente, dirijate de un Ausonius sau de un Ambrosius. Asemenea cercuri trebuie să fi emers şi la curţile de la Ravenna şi Constantinopol. Foarte activ se va manifesta, sub Theodoric, un cerc patriotic roman, dirijat de Symmachus, de Boethius şi de un Nicomachus Flavianus, fiul învinsului de la râul Frigidus. În acest cerc se conjugau un creştinism „soft”, năzuinţa spre restaurarea Imperiului roman şi valorificarea intensivă a culturii profane tradiţionale. În modalităţi adaptate dirigismul totalitar al Dominatului rezistă şi chiar se dezvoltă colegiile. *Colegiile se transformaseră în corporaţii, în adevărate ghilde sau bresle, în „consorţi*!”, *consorţia*.

Încă din vremea Severilor şi mai ales sub Aurelian se manifestase pregnant tendinţa înregimentării membrilor colegiilor, definiţi drept *collegiati* sau *corporali*. În timpul Dominatului, colegiile se convertesc în corporaţii profesionale riguros structurate şi permanent controlate de birocraţia imperială. Lista „colegiaţilor” este afişată în curiile municipale. Într-un orăşel din Italia meridională, lista acestor *collegiati* se

afla pe aceeaşi piatră cu aceea a curialilor (*C. IL.*, 9, 2998 = *IL. S.*, 6112 b). Anumite colegii corporative dobândesc un mare număr de privilegii. Ghildele importante pentru stat, precum cea a brutarilor, capătă monopolul fabricării şi vânzării pâinii în marile oraşe. Brutarii sunt slujiţi de un personal numeros, format îndeosebi de sclavi. Nu numai că fiii de brutari sunt obligaţi să practice meseria părinţilor, dar bunurile lor sunt blocate. Ele nu pot fi vândute sau înstrăinate în niciun fel. Pentru ca un cetăţean să fie înscris pe lista brutarilor, el trebuie să posede o avere socotită suficientă de fruntaşii corporaţiei, în diverse centre urbane, şi de prefectul Romei, în Capitală. Valentinian I reglementase minuţios cadrele de organizare ale „consorţiilor". Negustorii de carne de porc, *suarii*, primesc carnea livrată, sub formă de impozit, de crescătorii de animale, precum şi amfore de vin, furnizate de „vistieria vinului", *arca umană*, numai sub controlul birourilor prefectului Romei. Nu se lasă corporaţiilor maije libere de manevră, încât creativitatea socio-economică a fostelor colegii, cândva foarte dinamice, nu mai este performantă17.

Eşecul păgânismului

Fenomenul cel mai relevant al Dominatului îl constituie triumful creştinismului. Creştinarea Imperiului şi apoi Imperiilor a ilustrat de asemenea eşecul decisiv al păgânismului, al cultelor politeiste tradiţionale şi al tentativelor de a le reorganiza, unifica, sub egida unui monoteism relativizat. Creştinismul alcătuieşte cea mai preţioasă moştenire lăsată timpurilor istorice posterioare de către Dominat, de civilizaţia antică în general. Avem în vedere în primul rând Roma şi forţele ilustrate de ea.

Chiar anticreştinul înveterat care a fost Diocleţian, în cadrul unor eforturi stranii, fireşte sortite eşecului, de a

impune latina ca limbă oficială unică a Imperiului, de a-l romaniza integral, a oprit emisiunile monetare care foloseau legende greceşti pe piesele respective, inclusiv pe cele de la Alexandria. Nu se mai bat monede decât având legende în limba latină. Pentru el civilizaţia antică trebuia să fiinţeze numai ca Roma. Dar această Romă va transmite posterităţii în primul rând creştinismul. De altfel, cum am remarcat mai sus, sub Iulian păgânii nu se definesc ca romani, ci drept eleni, în opoziţie cu galileeni, cum îi califică pe creştini. Victoria creştinismului, analizata de noi anterior, se datorează şi incapacităţii cultelor necreştine de a rezista, de a se adapta noilor condiţii istorice, unui climat mental într-o evoluţie lentă, dar ineluctabilă, spre noi metavalori şi valori.

Păgânismul, încă puternic în secolul al IV-lea d.Hr., pare iniţial să se dezvolte în cadrul dimensiunilor care îl caracterizaseră înainte de 284 d.Hr. Adică la nivelul „exploziei" cultelor soteriologice, de sorginte greco-orientală, care nu excludea deloc persistenţa religiilor străvechi. Nu numai „populare", rustice, dar şi ale zeilor Olimpului, Jupiter-Zeus şi secondaţilor lui. În orice caz de acest fenomen de interferenţe complexe, de sofisticate sincretisme, de alianţe uneori alambicate dau seama de conduita şi strategia religioasă practicate de tetrarhi, în special de Diocleţian. Iniţiatorul şi cârmuitorul tetrarhiei nu a agreat tendinţele spre un relativ monoteism, ci, dimpotrivă, pare a fi privilegiat expandarea politeismului. El a aşezat întemeierea Dominatului sub ocrotirea zeităţilor capitoline. Temeliile tetrahiei au fost religioase. Sacralizarea Imperiului, investitura divină au acţionat ca factori esenţiali ai construcţiei Dominatului, zămislit de către Diocleţian, Ele îşi propuneau să asigure legitimitatea noii structuri politice. Ceea ce nu a exclus sincretisme cu religii ale

salvării, prin excelenţă solare. Acestea nu ştirbeau, în concepţia lui Diocleţian, patronarea Imperiului de către Jupiter şi de Hercule, fiul zeului suprem, divinitatea vitejiei, a integrităţii morale, dreptăţii menţinute sau redresate în orice condiţii.

Încă din 285 d.Hr. monedele traduc. Jupiterismul” lui Diocleţian. Ele îl figurează pe Jupiter înmânând globul împăratului, sub egida factorului militar, apreciat ca indispensabil nou domnii. Legendele monetare comportă „concordia soldaţilor”, CONCORDIA MILITVM, şi „lealitatea soldaţilor”, HIDES MILITVM. Ca aproape toţi contemporanii săi militari, Diocleţian era adept al cultului hărăzit „Soarelui”, *SOL* Dar *Sol*, fiind unul singur, nu putea asigura o ierarhizare în cadrul colegiului auguştilor şi apoi al tetrarhilor. Această misiune a fost „încredinţată” zeităţilor capitoline. Preeminenţa revine lui Diocleţian, proclamat, cum am mai arătat „Jovian”, *Iouius*, asistat de un cezar de asemenea „lovian”, adică Galerius, pe când Maximian şi cezarul lui, Constanţiu I ori Constantius Chlorus, simt fiecare „Herculean”, *Herculius*. Riturile tradiţionale sunt respectate, ca şi divinaţia şi arta hamspiciilor. W. Seston a decelat însă, în epifania tetrarhilor, valenţe solare, chiar mithraice: referinţa la Lumina eternă, strălucitoare, *lux aeterna*, însoţitoare a împăraţilor, al căror creştet, pentru prima oară în istorie, apare scăldat de nimbul sacru. Cezarii erau amândoi adepţi ai religiilor solare: Constantius Chlorus, monoteist al lui *Sol*, şi Galerius, născut la marginea Daciei ca fiu al unei preotese a aceluiaşi zeu – Soare. Este posibil ca împăratul Galerius să fi fost mithraic convins. Iar în mediul roman, Mithra fusese asimilat „Soarelui Neînvins”. Diocleţian însuşi îl adoptă ca al doilea zeu al său. Tetrarhii înfăptuiesc în 307, la Camuntum, prima intervenţie publică şi oficială a unor

împăraţi în favoarea mithraismului. Diocleţian, Galerius şi Licinius restaurează aici o grotă a lui Mithra, proclamat ca „ocrotitor al puterii lor”, *fautor imperii sui* (*IL. S.*, 659). Cu toate acestea cultele solare şi mithraismul, în progresele lor, sunt serios periclitate de alte două religii, creştinismul şi maniheismul. Creştinii reprezentau deja, cum am arătat, o minoritate numeric semnificativă în interiorul Imperiului. Spiritele lucide ale timpului înţelegeau că viitorul era ai Dreptei Credinţe. Iar maniheismul înregistra dezvoltări agresive. Diocleţian a învederat iniţial toleranţă faţă de creştinism. Totuşi creştinii recuzau nu doar cultul imperial propriu-zis, ca întotdeauna, dar şi religia concomitent ioviano-heracleeană şi solar-mithraică, închipuită de Diocleţian ca un cult de stat, sortit să asigure, prin rituri totodată politice şi religioase, unitatea Imperiului. După opinia noastră, clamarea adeziunii tetrarhilor faţă de mithraism a fost determinată parţial tocmai de intenţia combaterii creştinismului. Tetrarhii se sprijineau pe o religie de asemenea în expansiune, însă legată de convingerile personale ale împăraţilor, ca şi de teologia Dominatului lor. Prin actul de la Camuntum Diocleţian a vrut, probabil, să-şi încoroneze opera de reformare a religiilor Imperiului, în sensul joncţiunii dintre culte tradiţionale şi religii solar-mithraice, profund romanizate.

În 303, antagonismul dintre statul tetrarhilor şi creştinism se acutizase. Diocleţian a trecut la represiune, determinat, poate, de mai multe motive. În primul rând de presiunile exercitate asupra sa de către Galerius, păgân fanatizat. Deşi, în 311, Galerius va promulga un edict de tolerare a creştinismului, fireşte prilejuit de o „Realpolitik”. S-au adăugat refuzul creştinilor, tot mai numeroşi în armată, de a sacrifica,

precum şi incendierea palatului imperial din Nicomedia. Între 295 şi 298, fuseseră martirizaţi, ca militari nesupuşi, un centurion şi doi recruţi. Oricum creştinii cunoscuţi de oficialităţi şi foarte numeroşi în Nicomedia fuseseră imprudenţi când ridicaseră o biserică chiar în faţa palatului imperial. A contat, fără îndoială, şi expansiunea unor învăţături filosofice anticreştine, neoplatoniciene, care întreprindeau o virulentă propagandă anticreştină. Pe lângă ideile lui Porphyrios din Tÿr, „şcolarhul” neoplatonismului, acţionau, în direcţia combaterii creştinismului, adepţii gnozei, ermetismului, diverselor sincretisme sau funcţionari ca Hierokles, *praeses* în Bithynia şi deci la Nicomedia. Persecuţiile au început totuşi cu reprimarea maniheismului. Un edict din 297 proscria maniheismul în Africa şi în alte zone ca o religie nouă, necunoscută, nepermisă (*religio illicit a*), care submina „vechea religie a zeilor nemuritori”.

Cu siguranţă, vocaţia agresivă, vehement înnoitoare şi încă relativ puţin difuzată a maniheismului îl transforma într-o ţintă mai lesne de doborât decât creştinismul. Se adăuga faptul că maniheenii puteau fi consideraţi spioni ai perşilor lui Narses, în Egipt, în Africa etc. Diocleţian s-a întors după aceea împotriva creştinilor, ca să-şi desăvârşească opera de remodelare a Imperiului. Diocleţian a început prin epurarea anturajului palaţial de creştini. Apoi a trecut la „soluţia finală”, la tentativa de extirpare a creştinismului din Imperiu, la ceea ce a fost definită ca „marea persecuţie” oficială, globală, statală, de fapt a treia şi ultima de mari proporţii. Lansată în 303 d.Hr., această persecuţie nu a durat multă vreme pretutindeni. Constantius Chlorus a exercitat-o cu ponderaţie în Gallii şi în Britannia. Maximian a fost violent, dar pe termen scurt. În general, mulţi funcţionari şi magistraţi, opinia

publică nu au manifestat faţă de creştini ura oarbă, vehementă, din trecut. Poate şi fiindcă înţelegeau că, după atâtea decenii (de la Gallienus) de tolerare discretă, persecuţia nu putea să-şi atingă scopul. Se afla în cauză o persecuţie guvernamentală, în vederea rezolvării problemei, înainte de abdicarea prevăzută pentru anul 305 d.Hr. Au fost insistenţi Diocleţian şi Galerius. Încât în Orient, în

Palestina, în Egipt, unde creştinii erau numeroşi, în zona danubiană, în Pannonii şi Moesii, persecuţia a fost cumplită. Prelungită de Maximinus Dar a, pe anumite zone, persecuţia a durat până în 312 d.Hr. Marea persecuţie a debutat prin patru edicte ale tetrarhilor. Primul edict, din 23 februarie 303, interzicea toate întrunirile creştine. Ordona distrugerea bisericilor, confiscarea scrierilor şi obiectelor sacre. Creştinii nu mai puteau depune mărturie în justiţie. Funcţionarii creştini îşi pierdeau posturile şi erau trataţi ca *humiliores*. Toţi palatinii au trebuit să sacrifice zeilor. Trei şambelani, care au refuzat, au fost executaţi. Un om care a smuls afişul unde era consemnat edictul a fost ucis pe loc, dat fiind că săvârşise un gest de sacrilegiu, atacând numele împăratului, care figura în text Biserica din Nicomedia a fost demolată până la temelii. Al doilea edict, promulgat la începutul verii anului 303, prevedea arestarea căpeteniilor bisericilor, încât temniţele s-au umplut de clerici. Un al treilea edict, de la sfârşitul anului 303, obliga pe toţi întemniţaţii să sacrifice zeilor. Cei ce se supuneau, erau imediat eliberaţi, iar cei ce refuzau erau executaţi. Un al patrulea edict din ianuarie sau februarie 304, constrângea toţi locuitorii Imperiului să jertfească zeilor recunoscuţi de stat. Refuzul era penalizat cu un proces, încheiat prin condamnarea la pedeapsa capitală ori la deportarea în minele imperiale.

Consecinţele imediate au fost teribile. Represaliile au fost crunte acolo unde creştinii erau numeroşi. Încă după primul edict au dispărut biblioteca, arhivele, scrierile sfinte de la Roma şi din alte oraşe ale Imperiului. Anumiţi clerici, precum cei din Africa, au abandonat voluntar autorităţilor scrierile sacre, care au fost îndeobşte distruse. Alţii au remis funcţionarilor texte eretice ori fără legătură cu învăţătura creştină. Cei ce au refuzat să predea scrieri sacre au fost condamnaţi la pedeapsa capitală pentru rezistenţă faţă de autorităţile publice, şi nu din pricina creştinismului, ca Felix din Thibica, în Africa. Martirii au fost foarte numeroşi, ca Sfântul Sebastián şi Sfânta Agnes la Roma, ca alţii din Africa proconsulară şi din Numidia ori din Hispanii. În Egipt, mulţi creştini s-au refugiat în sate sau în deşert. În Gallii persecutorii s-au limitat la distrugerea de biserici. Procopius şi alţi opt creştini au fost martirizaţi la Cesareea. În Phrygia, un sat ai cărui locuitori erau cu toţii creştini a fost asaltat de armată; sătenii au ars de vii. *Dar, în ansambl*ul său, *creştinismul era prea puternic ca să fie extirpat sau substanţial diminuat*. „Soluţia finală” a eşuat lamentabil. Dimpotrivă, anumiţi intelectuali, anterior păgâni sau ezitanţi, indignaţi de semnele represiunii, s-au creştinat. *Încât Dreapta Credinţă a ieşit întărită din această „mare persecuţie 1*. La Roma, scaunul episcopal a rămas neocupat numai până în 308, când a revenit, prin alegeri, lui Marcellus. Dar aici – şi pretutindeni în Imperiu – comunităţile creştine au fost divizate, până la acte de violenţă, de problema celor ce abjuraseră Dreapta Credinţă, în timpul represiunilor. Adică aceia care „alunecaseră”, *lapsi*. Din pricina dezordinilor din Roma, Maxenţiu l-a exilat pe Marcellus. Abia în 311 d.Hr., în Roma, dezordinile din interiorul colectivităţilor creştine s-au calmat şi a fost ales ca episcop Miltiades.

Cum vom vedea, problema acestor *lapsi* nu era rezolvată. Dar ea a contribuit de asemenea la consolidarea pe termen lung a creştinismului. Încât Galerius, atins de o gangrenă generalizată, care îl va ucide la 5 mai, a fost constrâns, în 30 aprilie 311, să emită un edict, mai sus consemnat care edict asigura nu numai tolerarea creştinismului, ci şi recunoaşterea lui ca religie licită. Maximinus Dar a, Constantin şi Licinius erau asociaţi acestui act, cunoscut de noi datorită lui Lactanţiu (Ps. Lact, 30) şi lui Eusebios din Cesareea (8, 17, 3 – 10).

Galerius începea prin a proclama „nebunia" sau „prostia", *stultitia*, creştinilor, care nu voiau să respecte religiile şi cutumele tradiţionale. Totuşi el mărturisea eşecul persecuţiei. Din pricina acesteia, creştinii nu venerau nici zen tradiţionali şi nici divinitatea lor, întrucât erau împiedicaţi s-o cinstească. De aceea Galerius acorda creştinilor dreptul să-şi reconstruiască locaşurile de cult, în condiţiile în care nu ar perturba ordinea publică. Le cerea de asemenea să roage zeul lor pentru împărat şi stat Astfel va fi restabilită integritatea Imperiului şi creştinii vor putea trăi liniştiţi. Altfel spus, *deus* creştin este recunoscut ca divinitate care asigură apărarea şi salvgardarea ordinii romane, alături de alţi zei. *Creştinismul este oficial recunoscut şi integrat Imperiului*. Acest edict pregăteşte limpede măsurile religioase adoptate curând de Constantin cel Mare. În orice caz edictul lui Galerius constituia un important pas înainte faţă de măsurile cândva promovate de către Gallienus. Constantin instituie deplina libertate de conştiinţă, toleranţa absolută de care nu profită doar creştinii. Păgânismul nu a fost sistematic persecutat, însă a fost separat de stat Păgânii se puteau autocalifica drept eleni, căci nu mai erau consideraţi „romani", moştenitori legitimi ai Imperiului.

Dar cultul imperial se menţine mult timp. Numai Graţian – şi în 379 d.Hr. – renunţă la pontificatul maxim. Dar ce înseamnă după 313 un păgân? Trebuie precizat că niciodată adepţii religiilor necreştine nu s-au autodefinit ca „păgâni”, *pagani*. De fapt, iniţial un *paganus* era locuitorul unui „sat”, *pagus*, prin urmare un „ţăran”. Adesea se consideră că satele s-au creştinat mai greu decât oraşele, în timp ce mulţi intelectuali ai Imperiului vor refuza frecvent creştinismul. În 1899, Th. Zahn a propus să se ia în considerare un alt sens al termenului de *paganus*, cel de „civil”, opus „militarului”, întrucât creştinii se consideraseră „soldaţi ai lui Cristos”. Această explicaţie a fost cu sagacitate combătută de Th. Zeiller. Deoarece metafora respectivă nu se uzita decât în limba literară şi căzuse în desuetudine înainte ca *paganus*, să indice, în texte de lege, necreştinul, adeptul cultelor tradiţionale ori greco-orientale, diferite de învăţătura Mântuitorului. De altfel, am remarcat că armata s-a creştinat mai lent ca restul populaţiei romane. Poate că efectiv *paganus*, evoluat spre „păgân” („pagano” în italiană, „païen” în franceză), desemna mai cu seamă „omul locului”, insul ataşat unor vechi idei şi cutume, apreciate drept caduce. El este contrapus „omului din altă parte”, *alienus*, aşadar *inovatorul*, *modernul*, nu străinul, ci acela care este mobil, dinamic, ca exponent autentic al unui Imperiu în mişcare. Creştinii vor denumi ulterior necreştinii şi ca „gentilii”. Pentru creştini, în orice caz *paganus* dobândea o semnificaţie depreciativă, căpăta o conotaţie peiorativă. Abia după reprimarea oficială a păgânismului, inaugurată de Theodosius I, şi prăbuşirea Imperiului roman occidental, *paganus* pare să se întoarcă la valorile semantice originare, să desemneze „ţăranul”. În Galicia actuală, spre sfârşitul secolului al VI-lea, episcopul Braccarei (azi Braga) evanghelizează

ţărani suebi, încă păgâni (deşi regele lor era creştin). În aceeaşi vreme se depun eforturi menite creştinării unor ţărani din Sardinia, încă păgâni. În Sicilia şi chiar în Laţiu ţăranii continuau să adore idoli ori arbori. Încă spre sfârşitul secolului al IV-lea şi în veacul subsecvent lumea rustică era pretutindeni relativ rezistentă la creştinare. Pe de altă parte, sub impactul a diverşi factori, păgânismul este supus remodelării, după 313 d.Hr. El se restructurează sub egida cultelor solare, prin excelenţă a mithraismului şi isianismului, în strânsă alianţă cu neoplatonismul. Separat de stat, păgânismul se comportă ca o forţă normală de opoziţie.

Când devine păgânismul minoritar, din punctul de vedere al procentajelor? Pe la mijlocul secolului al IV-lea d.Hr.? în vremea sfidării anticreştine, lansate de Iulian, probabil el mai era încă majoritar, chiar la o diferenţă foarte mică în raport cu Dreapta Credinţă? Mutaţiile încercate de păgânism se datorează presiunii chiar discrete exercitate de către statul creştin, de comunităţile creştine în general, însă şi factorilor intrinseci. Încă împăratul Constanţiu II interzisese magia şi divinaţia, ca şi sacrificiile sângeroase. Păgânii înşişi aveau tendinţa să renunţe la ele. Ei privilegiau trăirile lăuntrice, fervoarea mistică, misteriofilosofică, austeritatea şi preconizarea integrităţii morale. O lege din iulie 357 pedepsea cu torturarea pe demnitarii curţii care consultau prezicătorii. Păgânismul era vivace. Atât de vivace încât nutreşte reacţia păgână a lui Iulian, care restabileşte toate riturile şi sacrificiile şi încearcă reorganizarea ierarhică a sacerdoţiilor păgâne după modelul creştin. Se manifestă un păgânism al intelectualilor, al aristocraţilor, al funcţionarilor, ataşat tradiţiilor politice şi culturale, generator al unei literaturi de valoare deosebită. Subzistă şi un păgânism popular, marcat de o pregnantă propensiune faţă de

practici magice şi astrologice, faţă de vrăjitorie. Până la sfârşitul secolului al IV-lea, numeroşi consuli, înalţi funcţionari, inclusiv din anturajul împăraţilor, simt păgâni.

În plină persecutare a păgânismului şi în secolul al V-lea, anumiţi funcţionari imperiali rămân păgâni. Până în 394 d.Hr., păgânii au fost foarte numeroşi în senatul Romei. Păgânismul elitelor intelectuale şi sociale se reformează în profunzime. Adepţii lui propun un succedaneu propriu al lui Cristos, exaltat de creştini. Desigur, acesta este „Soarele”, *Sol*. Păgânii sunt constrânşi la anticonformism, însă şi la un misticism exaltat, „bigot”. În secolul al IV-lea proliferează locaşurile de cult mithraic, *mithraea*, la Roma, ca şi la Ostia. Venerarea zeilor Isis şi Serapis devine deosebit de ardentă. Intelectualii păgâni militează pentru reformarea instituţiilor. Nu atât ei, cât grosul populaţiilor urbane, inclusiv creştine, se împotrivesc edictului promulgat de Constantin, care interzicea luptele dintre gladiatori. Încât acestea nu vor dispărea decât între 434 şi 438 d.Hr. Păgânii cultivaţi multiplică iniţierile în diverse rituri mistice. Ilustrativ este cazul senatorului Vettius Agorius Praetextatus, animator al cercului Nicomachilor, care se mândreşte cu cele nouă sacerdoţii păgâne asumate de el, cu iniţierile sale mithraice şi în alte culte orientale (*C. IL.*, 6, 1778). Se dezvoltă teurgia, creată încă în secolul al K-lea d.Hr., dezvoltată de Maximos din Efes, care înrâureşte substanţial domnia lui Iulian. Teurgii doresc să acţioneze asupra divinităţilor, prin recursul la tehnici specifice. Ei purced de la ideea unei misterioase „simpatii”, care făureşte unitatea cosmosului. Tehnicile lor anticipează spiritismul şi îşi propun contactul cu divinitatea prin practici magice. Produs, teurg de la începutul secolului al IV-lea, le descrie şi le

preconizează cu fervoare. Concomitent, el şi alţi păgâni cred ferm într-o divinitate supremă, într-un „Zeu”, scris cu literă mare, *Deus*. Am constatat bătălia de idei şi de mijloace de presiune politică, utilizate în jurul altarului şi statuii zeiţei Victoria din senat, scoase de acolo temporar în 356, cu prilejul vizitării Romei de către Constanţiu K, reintroduse ulterior, eliminate oficial, printr-un edict al lui Graţian, din 382, ulterior din nou reaşezate în senat, pentru a fi definitiv excluse din Curie, în 394 şi după înfrângerea lui Eugenius.

Am constat că Theodosius I şi urmaşii lui trec la reprimarea sistematică, la persecutarea păgânismului şi a riturilor acestuia, din care subzistă exclusiv vestigii folclorice. Ca urmare a edictului din 24 februarie 391 d.Hr., care interzice jertfele sângeroase, la Alexandria sunt distruse sanctuare păgâne, cum am remarcat în alt subcapitol, mai ales serapeul, *serapelon* sau *ser ape um*. Represaliile îmbracă câteodată forme violente, criminale. La Alexandria, predica păgânismul ardent frumoasa Hypatia, fiica celebrului matematician Theon. Ea era cadru didactic universitar şi preda un fel de vulgarizare a filosofiei auditoriului frecventat atât de păgâni, cât şi de creştini. Hypatia cultiva mai cu seamă neoplatonismul. Era castă şi pleda în favoarea austerităţii, deşi purta o tunică scurtă, un fel de minijupă. Exercita o adevărată fascinaţie asupra auditorilor şi numeroşilor ei partizani. După un atentat ratat întreprins asupra prefectului Egiptului de călugări fanatici, în timpul postului mare, Hypatia, întoarsă dintr-o călătorie, este smulsă din trăsura sa de exaltaţi, îndeosebi monahi, târâtă în biserica Sfântului Mihail, dezbrăcată, lovită cu bucăţi de sticlă şi sfâşiată în bucăţi. Rămăşiţele sale sunt plimbate prin Alexandria şi apoi arse. Se pare că Hypatia nu a căzut atât victimă păgânismului său militant şi popularităţii de care

dispunea, cât conflictului dintre episcopul Alexandriei şi prefectul Egiptului. Constituia, probabil, un obstacol în calea reconcilierii lor. În orice caz uciderea ei monstruoasă atesta violenţele dezlănţuite împotriva predicatorilor păgâni. Una dintre ultimele citadele ale păgânismului remanent a fost în Imperii mediul intelectual, literar şi filosofic, necreştin, De aceea Iustinian l-a lovit din plin. El a inaugurat persecutarea totală, implacabilă, a păgânilor, ca „soluţie finală” 18.

Triumful creştinismului

Am constatat, în capitolul anterior, care au fost cauzele propagării intense a creştinismului şi, în definitiv, ale victoriei sale finale. Îl îmbrăţişau aristocraţi de viţă, funcţionari imperiali, intelectuali de marcă, militari. În cele din urmă, unii creştini se înrolează în forţele militare. Iar anumiţi militari se creştinează în timpul serviciului ostăşesc. Pe de altă parte, creştinii pătrund chiar în anturajul tetrarhilor. Atitudinea creştinismului faţă de Imperiu comportă mai multe faţete, care îndeobşte corespund anumitor etape cronologice. Deşi câteodată, în acelaşi moment istoric şi, în consecinţă, în operele Părinţilor Bisericii, pot să se exprime concomitent atitudini şi faţete diferite. Aceste abordări diferite, aceste „etape cronologice” par a fi fost eminamente următoarele: 1) încercarea de adaptare şi acceptare a structurii societăţii şi a cutumelor ei, ilustrată mai cu seamă în primele două secole d.Hr.; 2) contestaţia globală a societăţii antice, a Imperiului, a tradiţiilor religioase şi culturale, în secolul al III-lea d.Hr.; 3) transformarea în religie de stat, destinată să se asocieze strâns ierarhiilor, articulaţiilor societăţii şi Imperiului sau măcar să se ajusteze lor, în funcţie de exigenţele acestora, în secolul al IV-lea d.Hr.; 4) detaşarea abilă, uneori sofisticată, dar tot mai hotărâtă, de alcătuirea statală romană şi îndeosebi de

soarta ei, în secolul al V-lea şi în veacurile subsecvente. Prin urmare, după ce s-a unit cu statul imperial, creştinismul, în virtutea universalismului preconizat de el, a fost practic constrâns să se desprindă de acesta. Fericitul Augustin dă seama de aceste tendinţe de separare de Imperiu. Anumiţi scriitori creştini pledează pentru federarea Imperiului cu Barbarii, pentru restructurarea acestuia, care implică pe de o parte salvarea lui, dar, pe de alta, tot o formă a detaşării de el. Alţii, ca Salvianus, mai sus menţionat, se pronunţă destul de limpede pentru abandonarea Imperiilor şi pentru o nouă alianţă cu formaţiile statale barbare. În sfârşit, forţa Noii Credinţe este atestată de continuarea şi de progresele înregistrate de evanghelizarea altor populaţii şi state decât cele romane. Sunt destul de uşor rapid creştinaţi cei mai mulţi Barbari. Fervoarea spirituală, însă şi conştientizarea faptului că îmbrăţişarea creştinismului constituia un semn de civilizare, explică aderarea la practicarea Dreptei

Credinţe. Statele barbare vor să confişte, şi nu să distrugă structurile spirituale şi de altă natură ale Imperiilor. Totuşi sunt evanghelizate şi meleaguri care nu erau implicate în prezervarea civilizaţiei romane. Am remarcat mai sus că evanghelizarea extrinsecă Imperiului este chiar anterioară anului 313 d.Hr.

Într-adevăr am semnalat că încă de la sfârşitul secolului al II-lea d.Hr. creştinismul pătrunsese în Osrhoene şi mai ales la Edessa, capitala acestui stat. Se spunea că Bardesan, crescut la curtea regelui Abgar IX, ar fi fost creştin. În realitate pare să fi fost adept al unei gnoze iudeo-creştine. Pretutindeni creştini docţi îşi exprimă ideile în limbi naţionale, pe care le înzestrează cu un alfabet şi o literatură sacră, în idiomurile respective. La Edessa fiinţează o Biserică de limbă siriacă. Primele misiuni organizate sunt instituite abia

în secolul al VI-lea d.Hr., sub pontificatul lui Grigore cel Mare de la Roma. Însă personalităţi deosebite convertesc la creştinism populaţii întregi ori consolidează poziţiile deja câştigate de învăţătura Mântuitorului. De regulă, solii Bisericii încep prin convertirea căpeteniilor statelor şi seminţiilor neromane, ca ulterior să obţină creştinarea restului populaţiei. Cum de asemenea am notat, în Armenia, Sfântul Grigore Iluminatorul, nobil înrudit cu familia domnitoare, converteşte, între 280 şi 290, pe Tindates, regele Armeniei) în veacul următor se creştinează întreaga populaţie a unei Armenii înzestrate cu o puternică Biserică autohtonă, care utilizează limba naţională a regatului. În Caucaz, în actualele Georgia şi Azerbaidjan, în Albania şi Iberia antice, sunt convertiţi iniţial monarhii locali şi ulterior restul populaţiei. Creştinismul se propagă adânc şi în regatul persan al Sassanizilor. Se împotrivesc creştinismului nu doar clerul mazdeist intolerant, ci şi autorităţile laice. Totuşi Bisericile Mesopotamiei sunt înfloritoare la începutul secolului al IV-lea d.Hr. Shapur H, adversar implacabil al unui Imperiu roman devenit creştin, lansează reprimarea cruntă a unei religii, considerate de el ca un cult al inamicilor săi politici. Trei episcopi succesivi ai Seleuciei sunt martirizaţi, încât scaunul lor eclesiastic rămâne fără ocupanţi între 348 şi 388. Totuşi creştinii mesopotamieni, susţinuţi de forţele Bisericii din interiorul Imperiului, rezistă cu dârzenie. Şcoala creştină de la Nisibis, repliată la Edessa, după eşecul militar al lui Iulian, conjugă rolurile de seminar şi de universitate creştină, unde se desfăşoară un învăţământ conceput în funcţie de nevoile Bisericii. După Shapur II sunt restaurate aşezămintele creştine sassanide, aşezate sub autoritatea episcopului Seleuciei şi Cresiphonului, declarat mitropolit şi şef al bisericilor,

înainte de a deveni *katholikos*. Creştinii din Persia erau fideli doctrinei niceene. În 410, actualele Bahrein şi Khorassan aveau episcopii. Creştinismul va pătrunde în China, în secolul al VII-lea d.Hr. în pensinsula arabică Dreapta Credinţă se infiltrează mai clar. În Egipt, folosirea limbii copte facilitează prosperitatea comunităţilor creştine săteşti. În secolul al IV-lea ia naştere o Biserică a Etiopiei, înzestrată cu un scaun episcopal. Aici Froumentios, capturat în cursul unei călătorii de explorare şi transformat în sclav, răspândeşte creştinismul în anturajul regilor din Axoum. Froumentios se deplasează la Alexandria, unde este ordonat preot de Sfântul Athanasios. Froumentios devine ulterior episcop al unei Etiopii integral creştinate, sub egida doctrinei niceene. În Africa, cum am semnalat mai sus, donatismul se aliază cu triburile berbere antiromane, pe care însă le creştinează. Teologia donatistă propriu-zisă nu se diferenţia sensibil de învăţătura niceeană.

În sfârşit, se creştinează şi triburile goţilor. Îndeobşte, cu excepţia francilor şi longobarzilor, populaţiile germanice s-au creştinat ca ariene. Teologia mai simplă a arianismului – Barbarii înţelegeau greu doctrina Sfintei Treimi – i-a câştigat mai uşor. Pe deasupra, ecleziaştii arieni, adesea în opoziţie cu puterea imperială, desfăşurau o propagandă mai agresivă. Vandalii au adoptat masiv arianismul. În consecinţă, în regatul lor african, cum am semnalat mai sus, adepţii doctrinei niceene au fost sever reprimaţi, întemniţaţi, martirizaţi. Creştinismul arian s-a convertit într-un fel de religie Raţională” a populaţiilor germanice. L-au adoptat şi burgunzii. Creştinarea goţilor a început devreme, încă în perioada persecuţiilor. Dar esenţialul convertirii la creştinismul arian a fost opera unui „metis” goto-roman, descendent al unor prizonieri

romani ai goţilor, Ulfila ori Wulfila. Acesta cunoştea perfect modul de viaţă roman; a intrat în contact cu autorităţile eclesiastice şi a fost consacrat episcop, în 341 d.Hr., de către Eusebius din Nicomedia. Ulfila, refugiat în Moesia *Inferior* către 348, a tradus Noul Testament în limba gotică şi a făurit un alfabet special. A murit în 383, după ce goţii, instalaţi în Balcani, în 382, s-au convertit în masă la arianism. Curând convertirea la creştinismul arian a cuprins pe toţi Barbarii din zona danubiană. Un caz specific îl prezintă Irlanda. Niciodată anexată de Imperiu, insula a fost totuşi evanghelizată de aşa-numitul Sfânt Patrick. Ceea ce a prilejuit o expansiune culturală şi religioasă explozivă a insulei. Această insulă, atât de puţin atinsă anterior de romanizare, s-a transformat într-un focar de iradiere a culturii latine, religioase şi profane. Călugării irlandezi, impregnaţi de latinitate, ca Sfântul Colomban, mort în 615 d.Hr., au coborât pe continent, unde au redresat o latinitate aproape complet destabilizată. Mănăstirile lor s-au transformat în nuclee de cultură antico-latină. Se poate afirma că ei au salvat moştenirea culturală antică.

Însă, în general, creştinismul extrinsec Imperiului s-a difuzat cu ajutorul limbilor vernaculare, adică locale, transformate în idiomuri culturale. Încât el a slujit mai ales civilizaţiei, şi nu atât Imperiului. În interiorul acestuia se închegase o teologie a Imperiului creştin, pregătită chiar de Constantin cel Mare. Nu vom reveni asupra opţiunilor personale ale acestui *dominus*. Reiterăm observaţia că după aşa-numitul edict de la Mediolanum (care, poate, a consistat într-o „antantă” verbală, urmată de două rescripte ale lui Licinius; deşi ce ne împiedică să presupunem că ar fi existat şi un text promulgat de Constantin?). Constantin a practicat o mişcare de balans între creştinism şi păgânism.

Constantin ar fi încercat, în cadrul unei filosofii monoteiste, un fel de joncţiune între vechea sa fidelitate faţă de *Soi Inuictus* şi noua Credinţă. Panegiriştii săi păgâni, între 313 şi 321, transcriu această pendulare referindu-se la o forţă divină, ce putea satisface adepţii ambelor religii, când se referă la „divinitatea supremă", *summa diuinitas* ori *summus deus*. Pe arcul din 315, se face apel la elemente provenite din „impulsul divinităţii", *instinctu diuinitatis*. Concomitent, *dominus* promovează o legislaţie precreştină, mai sus consemnată. La 18 aprilie 321, clericii primesc dreptul să elibereze sclavi în biserici. Se acordă toate avantajele unei eliberări civile. Iar la 3 iulie 321, Constantin obligă judecătorii, birourile, lucrătorii câmpului să nu muncească în ziua venerabilă a Soarelui, adică duminica. Se interzice creştinilor să sacrifice, iar, în 318, episcopii primiseră dreptul de a împărţi dreptatea. Constantin acordă subvenţii, din trezoreria sa, ecleziaştilor. Se interzice consultarea măruntaielor victimelor, deci arta haruspiciilor, în locuinţe private, iar, în 322, sacrificiile sunt interzise cu prilejul aniversărilor imperiale (*Cod. Th.*, 16, 2, 5). După victoria repurtată asupra lui Licinius, o monedă îl figurează pe Constantin cu emblema lui Cristcă străpungând şarpele păgânismului. Într-adevăr, anul 324 şi înfrângerea lui Licinius dau seama de o cotitură în strategia politico-religioasă a lui Constantin. El trece clar la edificarea instituţională a unui Imperiu roman creştin. Nu au dispărut, desigur, anumite ezitări. Un rescript de la Hispellum (Umbria) autorizează locuitorii acestui muncipiu să înalţe un templu gintei Flavia şi să hărăzească lupte de gladiatori persoanei împăratului, însă cu interdicţia „ipocrită" ca templul să fie pângărit de superstiţii contagioase, adică de sacrificii (*IL. S.*, 705).

Iar ultimul edict al lui Constantin, din 337, scuteşte flaminii cultului imperial de exercitarea unor sarcini publice (*Cod. Th.*, 12, 5, 2). Din mai 319, păgânilor, încă substanţial majoritari în Imperiu, li se garantează libera exercitare a religiei lor (*Cod. Th.*, 9, 16, 1). Fapt care îi va transforma totuşi din stăpâni toleranţi ai Imperiului, cum fuseseră cu şase ani în urmă, în toleraţi!

După cum controla, ca şef suprem, cultul imperial, Constantin înţelegea să supravegheze, să monitorizeze cu stricteţe religia creştină. Pe de altă parte *creştinismul devenea religie de stat, în fond principala religie de stat*. Expansiunea accelerată a creştinismului presupunea şi proliferarea dizidenţelor, ereziilor, schismelor. Într-adevăr statul şi Constantin au intervenit nemijlocit în viaţa internă a Bisericii, cu prilejul conciliului căpeteniilor eclesiastice, organizat în martie 314 d.Hr., la A relate (actuala localitate Arles). Biserica Africii era perturbată de erezia donatistă. Am remarcat că această erezie fusese provocată de problema aşa-numiţilor *lapsi* şi a botezului primit de la unul dintre ei. Caecilianus, episcopul Cartaginei, era contestat de adepţii lui Donatus, conducătorul dizidenţei în cauză, dat fiind că fusese consacrat episcop de un „trădător”, adică de un episcop care, în timpul marii persecuţii, predase fără împotrivire Scrierile Sfinte oamenilor lui Diocleţian. Cum am arătat, donatismul se propagase prin excelenţă în mediile sociale modeste şi printre indigeni antiromani. Pentru prima oară conciliul de la A relate a fost convocat printr-un ordin imperial, ca şi cum ierarhii creştini ar fi reprezentat funcţionari de stat. Li s-au pus la dispoziţie mijloace de locomoţie ale poştei imperiale. S-au reunit 46 de episcopi. 16 din Gallii, 10 din Italia, 9 din Africa, 6 din Hispanii, 3 din Britannia. Conciliul a condamnat (era a doua reprobare) schisma donatistă, care trebuia să dispară.

Însă au fost adoptate şi alte măsuri. S-a hotărât excomunicarea creştinilor sau creştinelor care contractau căsătorii cu păgânii ori păgânele. Ca şi a creştinilor ce făceau uz de fals împotriva fraţilor lor. S-au interzis recăsătoririle după repudiere. Preoţii nu aveau dreptul de a practica camăta. Fiecare episcop trebuia ordonat de alţi trei episcopi. Servirea statului era recunoscută ca importantă de Biserică, luându-se în considerare interesele împăratului. Se consfinţea astfel interferenţa dintre stat şi Biserică. Braţul secular a intervenit ca să aplice hotărârile conciliului, care ascultase atât pe donatişti, cât şi pe exponenţii Bisericii oficiale. Cum donatiştii au refuzat să se supună deciziei conciliului, o hotărâre imperială, din 316, i-a condamnat la exil şi la confiscarea bisericilor ocupate de ei, care urmau să fie restituite „ortodocşilor”. S-au produs numeroase incidente, întrucât donatiştii au rezistat şi s-a recurs la forţa armată. Dar utilizarea forţei a fost stopată în 321, cum am semnalat mai sus.

După eliminarea lui Licinius, Constantin nu a putut rămâne indiferent la o dispută christologic-teologică grav perturbatoare a păcii lumii creştine. Donatismul se limita la Africa, însă un nou contencios tulbura întreaga comunitate creştină în esenţială problemă a teologiei trinitate, a structurii Dumnezeirii. Doctrina Sfintei Treimi fusese de multă vreme adoptată de căpeteniile Bisericii, însă ea era departe de stadiul cristalizării. Am arătat, în capitolul anterior, cât de aprige şi complicate fuseseră interpretările statutului Mântuitorului. Unii, ca adopţioniştii, îl consideraseră om investit cu putere divină. Alţii, ca sabellienii, pledau pentru unicitatea Dumnezeirii: Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh ar fi fost trei moduri de reprezentare a aceleiaşi realităţi. În sfârşit, subordinaţioniştii opinaseră că n-ar exista decât un singur principiu iniţial, Dumnezeu Tatăl. Logosul sau

Verbul, adică Fiul, ar fi primit viaţă şi fiinţă de la Dumnezeu Tatăl. El ar fi inferior, subordonat Tatălui etern, pe când Fiul nu ar fi veşnic. În sânul şcolii teologice de la Alexandria au emers două curente diferite. Unul dintre ele susţinea egalitatea substanţială între Tată şi Fiul. Cealaltă şcoală relua ideile subordinaţioniştilor. Fiinţa divină ar fi unică şi reprezentată de Dumnezeu Tatăl, veşnic, necreat, în vreme ce Fiul sau Logosul ar constitui prima creaţie a Tatălui. Sfântul Duh ar fi fost, la rândul său, o creaţie a Tatălui. Acest punct de vedere este susţinut de preotul Arius sau Areios, originar din Libia, fost discipol al lui Lukianos din Antiochia.

Arius se născuse în jurul anului 280 d.Hr. Era un bărbat înalt, slab, cu o privire tristă şi un temperament de ascet. Arius se remarcase ca un excelent orator. El îşi întemeia ideile pe un pasaj din Evanghelie, unde sfântul Ioan îl determinase pe Iisus să declare că „Tatăl este mai mare decât mine” (14, 28). Era susţinut îndeosebi de femei, care organizau adunări, generatoare de dezordini. Episcopul Alexandriei, numit Alexandras, a convocat un conciliu al episcopilor locali, care au anatemizat ideile lui Arius şi l-au excomunicat pe el şi pe partizanii lui. Prin intermediul consilierului său, Ossius din Corduba, *dominus* le-a reproşat lui Alexandras şi Arius litigiul lor şi le-a cerut să se înţeleagă. Între timp arianismul se răspândise în Imperiu, unde provocase divizarea Bisericii orientale, mai cu seamă în Asia Mică şi în Siria. Îl susţinea pe Arius Eusebius din Nicomedia şi, cu unele rezerve, episcopul Eusebios din Cesareea. De fapt ambele tabere, cea a arienilor şi cea a adversarilor lor, erau la rândul lor împărţite în nenumărate grupuscule sectare. Un conciliu provincial, reunit, în decembrie 324, la Antiochia, a coroborat repudierea arianismului. S-au

împotrivit numai trei episcopi, inclusiv cel din Cesareea. Împăratul a considerat situaţia preocupantă şi contraproductivă pentru interesele unităţii Imperiului şi a Bisericii. Personal, nu prea înţelegea problemele christologice. Dar, în vederea reunificării creştinilor, a decis convocarea unui conciliu al Imperiului, care a avut loc la Niceea. Arius şi Alexandras nu putuseră ajunge la nicio înţelegere.

Acest conciliu s-a întrunit începând din 20 mai 325 d.Hr. Se înregistra o dată capitală în istoria Bisericii. Era primul conciliu mondial, ecumenic, sinod al lumii locuite, *oikouméne*. Totodată se manifesta abandonarea ostentativă a neutralităţii puterii imperiale, arborată la Mediolanum, cu unsprezece ani în urmă, în favoarea intervenţionismului „binevoitor” al statului. Într-adevăr Constantin nu numai că a pus *cursus publicus* la dispoziţia episcopilor, dar a prezidat în persoană şedinţa inaugurală a conciliului, unde a rostit cuvântarea introductivă. Se reuniseră aproximativ 270 de episcopi, mai ales din provinciile orientale. 119 proveneau din Asia Mică. Occidentul era reprezentat de patru episcopi, ca Ossius şi Caecilianus din Cartagina, şi doi legaţi ai episcopului Romei, Sylvester, prea vârstnic ca să se deplaseze. Dezbaterile au fost dominate de intervenţiile lui Ossius din Corduba, lui Athanasios din Alexandria şi lui Eusebios din Cesareea. Tema principală a rezidat în cristalizarea doctrinei Sfintei Treimi, în unitatea teologică a Bisericii, astfel fixată la Niceea. Uşor modificată de conciliul de la Constantinopol (din 381), doctrina niceeană va deveni Crezul Bisericii creştine. Se statorniceau idei esenţiale. Constantin ar fi preferat, poate, o soluţie de compromis, însă s-a raliat deciziei consiliului, impusă prin excelenţă de episcopii latinofoni. Cei din Orient s-au supus, sub presiunea ordinelor date de magistrul oficiilor. Doi

episcopi opoziţionişti au fost exilaţi, ca şi alţii, doritori ulterior să revină asupra votului lor. Arius a fost de asemenea eliminat din Biserică şi surghiunit. Braţul secular intervenea clar în problemele doctrinare, în organizarea Bisericii. *Conciliul a decantat teza consubstanţialităţii şi egalităţii între membrii Trinităţii*. Iisus era considerat necreat şi coetem cu Tatăl, „consubstanţial” cu Părintele său. Conciliul a funcţionat între 20 mai şi 25 august 325. Pe 25 iulie, cu prilejul vicenaliilor lui Constantin, Eusebios din Cesareea a rostit un elocvent panegiric al împăratului. La sfârşitul conciliului, Constantin a oferit episcopilor un ospăţ, la care a participat şi el. Totuşi conciliul adoptase hotărâri relevante şi în alte domenii. Astfel s-a realizat unitatea liturgică a Bisericii. În conformitate cu uzajele Romei şi Alexandriei, s-a statornicit data Paştelui, în prima duminică de lună plină care urma echinocţiului lui martie. S-a stipulat şi unitatea canonică a Bisericii. Douăzeci de canoane au fixat o legislaţie eclesiastică şi condiţiile alegerii episcopilor, ca şi ale consacrării lor. Ei trebuiau să fie ordonaţi de episcopii din provincia lor. S-au stabilit circumstanţele desfăşurării conciliilor provinciale, ierarhizării scaunelor episcopale (episcopate şi metropole etc.). S-a reiterat interzicerea practicării camătei de către clerici, ţinerii unei femei în locuinţa lor etc.

Arienii nu s-au recunoscut învinşi. Ei erau foarte activi în Orieni. Mulţi episcopi orientali, inclusiv Eusebios din Cesareea, s-au raliat arianismului. Constantin a trebuit să bată în retragere. Arienii şi Arius au fost rechemaţi din exil. Au fost reabilitaţi în schimbul anumitor vagi profesiuni de credinţă. Pe de altă parte, se încing dispute între interpreţii dogmei consubstanţialităţii. Unii estimau pe membrii Sfintei Treimi ca „identici”, *homoousioi*, alţii ca „asemănători”,

homoiousioi. Îi separa doar un *i grec* (iota), încărcat de fundamentale implicaţii teologice. Progresiv, conflictul cu arienii va ajunge în pragul războiului civil, căci populaţiile au coborât în stradă pentru a-şi impune ideile teologice. De fapt, Constantin însuşi s-a detaşat de adepţii doctrinei niceene. Fără a-şi părăsi pragmatismul, care îl caracteriza, el s-a apropiat de arieni, sub influenţa surorii sale Constantina şi a cumnatei Basilina. Conciliatorismul său faţă de arieni a întâmpinat rezistenţa Sfântului Athanasios, implacabil, dârz. Încât Athanasios a fost ascultat şi apoi destituit din funcţiile sale episcopale, în 335, de conciliul de la Tÿr, care l-a exilat la Treveri. De fapt Constantin a utilizat ceea ce s-a definit ca un „cezaro-papism”. Într-un palat imperial, progresiv creştinat, el promulgă edicte, ale căror preambuluri echivalează cu „homelii”, pentru că tratează cultele păgâne în termeni reprobatori, Constantin rupe legăturile sale vechi cu filosofi păgâni eminenţi, ca Nikagoras, Hermogenes şi Săpatros (lichidat în 330, când se adoptă o strategie manifest antipăgână). Sunt arse scrieri ale lui Plotin şi Porphyrios şi, după inventarierea bunurilor templelor păgâne, sunt confiscate unele dintre ele, mai cu seamă stocurile în metal preţios, în vederea consolidării reformei monetare şi finanţării ridicării unor biserici grandioase. Pragmatic, Constantin acordă totuşi concesii păgânilor, mai sus menţionate. Arius moare în 336, dar Constantin este botezat creştin de arianul sau proarianul Eusebius. Se ignorau crimele comise de el în propria familie.

Litigiul teologic se acutizează după moartea lui Constantin cel Mare. Constantin II îl eliberează pe Athanasios, reîntors în triumf la Alexandria. Ulterior părăseşte din nou acest oraş şi obţine sprijinul episcopului Romei, Iulius, devenit adevărat papă. Dar

sprijinul acestuia este contestat de sinodul întrunit în 341 la Antiochia, care recuză drepturile episcopului Romei. Nu se anunţa astfel schisma între Biserica Occidentului şi cea a Orientului? însă schisme şi confruntări violente şi sângeroase, conflicte locale izbucnesc atât la Antiochia, cât şi la Constantinopol, după moartea lui Eusebius din Nicomedia, transferat aici, în pofida canoanelor niceene. S-a ajuns la vărsări de sânge, la asasinate. Constans propune reunirea unui nou conciliu ecumenic; cu toate acestea niceenii se reunesc la Serdica, iar arienii la Nicopolis. Fiecare conciliu, susţinut de un *dominus*, excomunică exponenţii celuilalt Constans susţinea pe niceeni, iar Constanţiu pe arieni. În ambele tabere se manifestă divergenţe majore. La Serdica se confruntă partizanii Romei, sprijiniţi de bătrânul Ossius şi de Athanasios, cu episcopii orientali. De altfel în 346, Athanasios revine din nou în triumf la Alexandria. Dacă niceenii sunt divizaţi mai ales în funcţie de criterii geografico-lingvistice, ei sunt toţi homoousieni. Arienii şi suporterii lor comportă trei facţiuni: a) homoiousienii, care apreciază că ipostazele Sfintei Treimi sunt de „substanţă similară”; b) arienii intransigenţi, homeenii, care refuză orice asemănare între pârghiile Trinităţii; c) homeenii ostili de asemenea noţiunii de „substanţă”, întrucât se limitează la asemănarea între Tată şi Fiu. Constans era, cum am semnalat rapid, niceean convins. El a reprimat violent donatismul şi chiar arianismul. În contrapartidă, Constanţiu II se manifesta ca proarian sau chiar arian. După o rebeliune donatistă, legaţii lui Constans, Paulus şi Macarius, au iniţiat în Numidia o adevărată teroare antidonatistă. Bătrânul Donatus a fost trimis în exil, unde a murit în 355 d.Hr. Constanţiu II începuse prin tolerarea păgânismului şi a niceenilor. În 342, el a interzis distrugerea templelor păgâne,

situate în afara oraşelor (*Cod. Th.*, 16, 10, 3). Dar, după 353, el şi-a modificat tactica atât în raport cu niceenii, cât şi cu păgânii. În 354 – 356, Constanţiu adoptă măsuri severe, mai sus consemnate, împotriva templelor, în special a sacrificiilor private nocturne şi a divinaţiei (*Cod. Th.*, 16, 10, 4; 6). Oricum se pregătea represiunea antipăgână din 381 – 392 d.Hr. Mai ales Constanţiu reprimă pe niceeni. Practica şi el un cezaro-papism, pentru care un suveran unic şi absolut pe pământ avea nevoie de un omolog ceresc unic. Pe când Constantin se considerase episcop din exterior, Constanţiu II aspira să se transforme în episcopul episcopilor. Cezaro-papismul trebuia să fie izomorf cu unirea totală între cele două puteri, temporală şi spirituală. În 356, el a vrut să-l aresteze pe Athanasios, care a trebuit să se ascundă. În Occident, Sfântul Hilarius a luptat curajos împotriva arianismului. Arienii alexandrini, majoritari, cântau cu pasiune imnurile alcătuite de Arius, având ca ţintă vulgarizarea doctrinei sale. Pe de altă parte, atât Ossius, care în 356 împlinise o sută de ani, cât şi noul episcop-papă al Romei, Liberius, învederau o anumită îngăduinţă faţă de arianism, aspru condamnat anterior de papa Iulius. Îndeobşte în Orient niceenii deveneau minoritari. Arienii moderaţi par să fi avut câştig de cauză. S-a Smuls de la Liberius un nou Crez, la 22 mai 359. Se abandonează conceptul de substanţă şi se afirmă că Fiul este asemănător Tatălui în toate privinţele. Această doctrină ariană moderată dobândeşte sprijinul lui Constanţiu II împotriva niceenilor homoousieni, semiarienilor homoiousieni şi *a* arienilor extremişti. Constanţiu aruncă în temniţă, exilează, destituie pe toţi opozanţii.

Reacţia păgână a lui Iulian a survenit ca un duş rece asupra unei Biserici divizate. De altfel intensitatea sa a

fost posibilă în mare măsură datorită litigiilor teologice intestine ale Bisericii. Păgânii îi acuză pe creştini de sectarism, de corupţie, de oportunism. Şi nu fără îndrituire. Mulţi păgâni se creştinaseră şi se angajaseră în dezbinările teologice tocmai din oportunism. Iulian opunea cu ostentaţie integritatea morală a păgânilor, în orice caz, după opinia noastră, reacţia lui Iulian şi sfârşitul său au lovit din plin disputele doctrinare creştine, arianismul şi, din fericire, au pregătit victoria finală a doctrinei niceene. Valens a fost mai degrabă proarian, dar Graţian şi Theodosius, niceeni convinşi, au combătut viguros nu numai păgânismul, ci şi arianismul eretic, intrat în con de umbră pe la 380 d.Hr. Având suportul multor seminţii barbare, el va supravieţui, într-o defensivă penibilă, până în secolul al VK-lea. Chiar în Ravenna, metropola Imperiului roman occidental, el numără adepţi, cum demonstrează mozaicurile ariene. Cu toate acestea, arianismul este condamnat să dispară. Ambrosius demonstra că erezia constituie o dublă trădare, faţă de Biserică şi faţă de Imperiu. Ereticul este un duşman, un păgân camuflat Unul dintre atuurile foarte importante ale creştinismului rezida în eficienta structurare a comunităţilor care îi aparţineau. Această temeinică organizare a fost perfecţionată în secolele al IV-lea şi al V-lea d.Hr., în pofida disensiunilor teologice şi dificultăţilor întâmpinate de statul roman.

Vitalitatea religiei creştine se exprima în riturile ei, în liturghie, ca şi în eforturile teologilor de a lupta împotriva ereziilor, în aprofundarea dogmei Sfintei Treimi. Dar şi în rapida difuzare a monahismului şi a anahorezei. Ţara clasică a anahorezei a fost Egiptul. Călugării şi anahoreţii, în marea lor majoritate, au militat pentru dogma niceeană. Părintele anahorezei a fost Sfântul Anton, născut prin 255 – 256 d.Hr., la origine ţăran egiptean aproape analfabet, retras în

deşert ca ermit izolat, în timpul persecuţiilor. Ulterior el a continuat să practice asceza şi trăirile interioare intense. În jurul său, până la moarte, survenită în 356, s-au adunat mulţi anahoreţi, trăitori în deşert ori în delta Nilului, unde vieţuiau în colibe. Pe lângă anahoreţi şi anahoreză, s-a dezvoltat un monahism militant, făurit de Sfântul Pachomie, care a organizat iniţial în Egipt primele mănăstiri ale cenobiţilor, adică ale celor ce trăiau în comun şi se întreţineau din munca lor manuală. Erau săraci, analfabeţi, dar foarte preocupaţi de viaţa Bisericii. Sfinţii Eustaţiu şi Vasile au organizat alte mănăstiri, hărăzite exerciţiilor spirituale (mai ales în Asia Mică). Mănăstirile au proliferat în Siria şi în întreg Orientul. Un ecou deosebit l-a avut biografia exaltantă a Sfântului Anton, alcătuită de Athanasios, în jurul anului 360. Monahii străbăteau satele, unde răspândeau Dreapta Credinţă. Desigur, au existat şi abuzuri, care au prilejuit reacţia violentă a lui Libanios, mâniat împotriva „oamenilor în haine negre, care mâncau precum elefanţii” şi distrugeau templele, locaşurile păgâne de cult (30, 31, 47 – 48). Monahismul, asceza s-au difuzat şi în Occident, chiar dacă în forme mai moderate. Cu toate că, astfel cum reliefează René Martin, teologia răsăriteană a fost mai ponderată, mai suplă, decât cea occidentală, mai intransigentă, mai rigoristă. Viaţa monastică şi anahoreza au fost difuzate iniţial în Occident de Athanasios, în timpul exilului lui.

Un rol deosebit l-a jucat Sfântul Ieronim, sosit la Roma din deşertul sirian, pentru a-l sprijini pe energicul papă Damasius. Hieronymus a propovăduit la Roma ascetismul şi a întemeiat cenacluri religioase, sub diriguirea sa directă. Aceste cenacluri au fost frecventate de femei aristocrate văduve şi de fecioare. În 385 d.Hr., Sfântul Ieronim a părăsit Roma, împreună cu anumiţi discipoli. Împreună cu Paula, el a creat la

Bethleem prima mănăstire latină din Palestina. Ambrosius şi Augustin au întemeiat numeroase mănăstiri şi aşezăminte creştine în Occident şi în Africa romană. Acţiunea lui Augustin, care se deplasa fără încetare pe teritoriul african, a exercitat un impact decisiv. Aici, ca şi în Occident, monahii au contribuit masiv la convertirea sătenilor. Evanghelizarea satelor Galliilor datorează enorm Sfântului Martinus, soldat pannonian la origine, care s-a instalat în Gallii în 328. A practicat caritatea şi a trăit ca ermit în 361, Martinus a înfiinţat prima abaţie din Occidentul latin. Scrierea lui Sulpicius Severus „Viaţa lui Martin”, *Vita Martini*, va deveni un best-seller al Occidentului. În orice caz Martinus a propovăduit peste tot în centrul Galliilor. Satele s-au înclinat în faţa zelului, pasiunii lui militante. Idolii au fost distruşi şi locaşuri de cult păgân au devenit aşezăminte creştine. Desigur, monahismul îndeobşte nu era încă minuţios structurat. Peter Brown subliniază că anahoreza generase modelul pustnicului, omului „singuratic”, care exercită o influenţă religioasă, morală şi spirituală notabilă. Admiratorii anahoreţilor şi călugărilor sunt convinşi că ei recuperaseră gloria lui Adam, că peisajul asocial al deşertului funcţiona ca o transpunere actualizată a raiului, în care vieţuiseră primii oameni. Pe de altă parte, paradigma monastică aspira să răpească oraşului antic întâietatea, izolarea lui strălucită. Orăşenii merg adesea în grup să ceară îndrumare şi binecuvântare monahilor şi ermiţilor sfinţi, care locuiesc în împrejurimile centrelor urbane ori chiar departe de ele. Împreună cu ţăranii analfabeţi şi săraci, monahii configurează o nouă categorie nu numai socială, ci şi existenţială, am spune aproape ontologică, independentă de vechiul mediu sociogeografic şi dependentă numai de mizericordia divină.

Creştinarea a necesitat un proces lent, sinuos, ilustrat

de ultima carte, cea a şaisprezecea, din Codul Theodosian. Încă de la Constantin, dreptul familial, morala sexuală, moravurile au suferit mutaţii relevante. S-au limitat divorţurile, celibatul a fost reabilitat S-a luptat împotriva expunerii şi vânzării copiilor nou născuţi. Au fost reprimate adulterul, raptul, concubinajul. Pedepsele nu a fost totuşi îmblânzite, iar sclavia nu a fost reprobată. Cu toate acestea au emers măsuri umanitare, ca interzicerea separării familiilor de sclavi de pe domeniile imperiale, când acestea erau vândute. Întemniţaţii au fost protejaţi împotriva brutalităţii paznicilor; criminalii nu au mai fost marcaţi pe frunte, ca să nu fie întinată imaginea lui Dumnezeu. Încă de la Constantin s-a dezvoltat, cum am remarcat mai sus, justiţia episcopală. Orice proces angajat în faţa unui judecător laic putea fi transferat înaintea tribunalului episcopal. Mărturia în justiţie a unui episcop le suprimă pe toate celelalte. Fericitul Augustin era copleşit la Hippona de „audierea (judiciară) episcopală”, *episcopalis audienţia*. Recunoaşterea jurisdicţiei civice a episcopilor îndepărta pledoariile de tribunalele statului. Dreptul de azil conferit locaşurilor religioase creştine putea opri funcţionarea justiţiei imperiale. În sfârşit, scutirea clericilor de a compărea în faţa tribunalelor de stat poziţiona societatea eclesiastică deasupra dreptului comun. Am reliefat, în alt subcapitol, că Biserica a zămislit, în jurul ei, un nou spaţiu public.

Am arătat cum s-a realizat implantarea sociologică a creştinismului. Iniţial, cu prioritate, în perimetre urbane, ca ulterior să fi câştigat, prin toate mijloacele, şi zone rurale. Nu mai revenim asupra dificilei creştinări a clarissimilor de la Roma, unde multe aristocrate devin creştine fervente. Sfânta Melania fusese soţia unui exponent al familiei Valeriilor. Ea şi-a

sfârşit viaţa ca ascetă pe Muntele Măslinilor, din Palestina. Nepoata sa, a doua Sfântă Melania, latifundiară, a eliberat într-o singură zi 8.000 de sclavi. Biserica Romei şi-a datorat, în mare parte, expansiunea unor papi, ca Damasius, mai sus citat, şi ulterior Leon cel Mare şi Gelasius, la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr. Biserica a început să ocupe spaţiul geografic al Romei, unde proliferează aşezămintele religioase. Oraşul pierdea rolul de capitală politică a lumii locuite, ca să se erijeze în centrul lumii creştine, *ca Roma Christiana*. Implantarea geografică a creştinismului a atestat o expansiune foarte dinamică. Spre 300 d.Hr., în Italia septentrională existau cinci sau şase episcopate, precum cele de la Ravenna, Aquíleia şi Mediolanum. Către 400 se numărau aici aproximativ 50 de episcopate, care corespundeau tuturor centrelor urbane însemnate. În Italia centrală şi meridională aceste episcopate erau chiar mai numeroase. În Gallii şi în Britannia se înmulţesc considerabil episcopatele şi bisericile. În Gallii, faţă de 22 de episcopate în 314, se constată 70 la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr. în Africa de Nord, implantarea creştină este foarte veche, mai ales în jurul axei Hippona-Cartagina. Datorită unor personalităţi de excepţie, ca Tertullian, Sfântul Ciprian şi Fericitul Augustin, Africa romană dobândeşte un statut privilegiat în bazinul Mediteranei.

Chiar înmulţirea incredibilă a ereziilor dă seama de o vitalitate deosebită a creştinismului africano-roman. La conferinţele de la Cartagina din 411 d.Hr., participă 565 episcopi, dintre care 279 sunt donatişti. Anumite cetăţi au doi episcopi, unul niceean şi altul donatist. La Cartagina înfloresc bisericile şi alte aşezăminte religioase. La Thamugadi (Timgad), capitală a donatismului, se ridicau şase biserici, ca marea bazilică donatistă la vest, care se întindea în lungime pe 63 de

metri. Pe de altă parte, în Africa romană era deosebit de pregnant cultul martirilor. 200 de texte epigrafice dau seama de venerarea martirilor afro-romani. Multe biserici, împodobite cu mozaicuri luxuriante, denotă forme variate ale culţului sfinţilor, ale relicvelor acestora şi ale martirilor locali. Cultul martirilor va fi întrerupt, în chip brutal, de invazia arabă. În Orient, implantarea geografică a creştinismului fusese precoce. Reverberaţiile creştinismului porniseră de la câteva focare principale, ca Alexandria, Antiochia, Cesareea Capadociei şi Cesareea Palestinei. La sfârşitul secolului al M-lea d.Hr., cum de fapt am observat în alte subcapitole, Asia proconsulară, Cappadocia, Siria, Palestina neiudee, chiar Egiptul sunt în mare parte creştine.

Una dintre forţele cele mai eficiente ale creştinismului rezidă în excelenta organizare a comunităţilor acestuia, mai sus reliefată. Structurarea Bisericii s-a ajustat cu sagacitate şi supleţe alcătuirilor interioare ale Imperiului. Concomitent creştinismul şi-a făurit un cler performant. Pe când funcţiile sacerdotale păgâne constituiau simple demnităţi civile, printre multe altele, creştinismul şi-a creat o bază eclesiastică specializată şi autonomă. Clericul creştin era în primul rând preot şi abandona în principiu orice altă îndeletnicire. Am subliniat mai sus cât de important, în propagarea creştinismului, a fost rolul jucat de monah. Călugărul singuratic nu avea, în teorie, preocupări lumeşti. Celibatul este recomandat preoţilor, dar nu este obligatoriu. Biserica tindea să formeze un stat în stat, cu proprii cetăţeni, adică membrii clerului, separaţi clar de laici. Aşadar Biserica rămânea o entitate autonomă în societate şi în stat; însă relaţiile dintre ea şi puterea imperială implicau numeroase interferenţe, întrepătrunderi complexe. Cezaro-

papismul, schiţat sub Constantin, se amplifică sub Constanţiu DL Iar Ambrosius manifesta tendinţe teocratice. Sub Theodosius victoria dogmei niceene se conjugă cu alianţa dintre tron şi altar. Episcopn nu mai reclamă libertatea de acţiune, ci situarea braţului secular în slujba Dreptei Credinţe împotriva ereticüor şi păgânilor. Ceea ce acest braţ secular a acceptat. Fericitul Augustin, deşi exalta Cetatea lui Dumnezeu şi conota detaşarea de statul roman, considera că puterea imperială, dacă garanta ordinea şi justiţia, constituia, pe plan terestru şi material, aliatul indispensabil al Bisericii.

Aproape fiecare oraş îşi avea propriul episcop. Iar cel din capitala provincială este superior celorlalţi, ca metropolitan sau mitropolit. Desigur, prestigiul şi rolul jucat de episcopi în oraşele lor depinde, în mare măsură, de personalitatea lor şi de importanţa cetăţii păstorite de ei. În Egipt şi în Africa romană emerg episcopi chiar în burgade, adică în târguri, şi în sate. La ţară, marii proprietari ridică anumite capele pe pământurile lor şi încep să reclame pentru slujitorii acestora, faţă de episcopi, independenţa treptat obţinută de latifundiari în raport cu funcţionarii laici ai statului. Îndeobşte comunităţile creştine sunt structurate „democratic”. „Vocea poporului este vocea lui Dumnezeu”, *uox populi, uox Dei*. Populaţia decide desemnarea episcopului. Ambrosius este ales la Mediolanum prin aclamaţii, în 373. Augustin a fost forţat să se lase ordonat preot şi apoi episcop, sub presiunile populaţiei. Episcopul este concomitent gestionar, „doctor” şi confesor. El administrează bunurile Bisericii, distribuie „pomana”, exercită funcţii judiciare. Ca „doctor”, el interpretează Scrierile Sacre. Trebuie să răspundă la întrebările teologice puse de enoriaşi. Aceasta îl obligă la cercetări docte şi la o

abundentă corespondenţă. În calitate de confesor, el dirijează predicile şi este profesor de religie. La nevoie, apără cetatea. În 429 – 430, Augustin organizează rezistenţa Hipponei împotriva invaziei. De fapt Hippona nu a căzut decât după moartea lui Augustin. Serviciul divin este organizat cu solemnitate, iar asistarea convertiţilor este importantă. Pentru liturghii, se face apel la preoţi ajutaţi de diaconi. Nu există încă parohii. Diaconii şi subdiaconii se ocupă de întreţinerea preoţilor, de asistarea nevoiaşilor, de distribuirea „pomenilor", de activitatea pastorală în sprijinul familiilor defuncţilor, de amenajarea şi menţinerea în condiţii decente a cimitirelor. În Occident, liturghia se desfăşoară în limba latină. Din greacă, idiomul iniţial al Bisericii, se menţin numai câteva formule şi aclamaţii. Desigur, în Orient, liturghia este grecească. Înfiinţarea diocezelor a pus creştinilor probleme complicate. În 321 d.Hr., al treilea canon, adoptat de conciliul de la Constantinopol, recunoaşte preeminenţa episcopilor din metropolele diocezelor: Alexandria, Antiochia, Cesareea Cappadociei, Efes, Mediolanum, Cartagina. Episcopul Constantinopolului este declarat a doua căpetenie a ierarhiei eclesiastice, în pofida protestelor locale, exprimate la Alexandria şi la Antiochia. Totodată se constituie diocezele creştine.

Într-adevăr episcopul Romei tinde să se erijeze în capul Bisericii creştine, prin excelenţă în Occident. El este păstorul suprem al „Romei creştine", ori „Roma lui Petru", *Roma Petri*. Prestigiul lui sporise sub episcopi ca Miltiades, Sylvester şi Liberius. Primatul Romei se schiţase după „edictul" de la Mediolanum şi tindea să se impună după conciliul de la Niceea. Se întâmpină rezistenţe în Africa romană, însă erezia donatistă obligă niceenii să se supună Romei. Cândva metropolă eclesiastică a Italiei, Roma îşi întinde jurisdicţia în afara

peninsulei. Conciliile şi scrisorile sinodale precizează statutul episcopului Romei ca judecător suprem, când survin dificultăţi în relaţiile dintre episcopi şi metropolitani. *Iar episcopul Romei este definit ca papă*. Această ierarhizare nu reiese doar din aspiraţiile hegemonice ale Romei episcopale. De regulă, episcopii sunt cei ce se adresează papei ca să le rezolve problemele. Papa reacţionează prin „solicitudine”, *sollicitudo*, adică prin grija faţă de toate Bisericile. Multe decrete pontificale sunt expediate Galliei meridionale. Aşadar îndeobşte iniţiativa aparţine clerului local, în relaţiile lui cu Roma. Papa Damasius (366 – 384 d.Hr.) mai sus menţionat, a îndeplinit un rol decisiv în asigurarea primatului Romei, printr-o abilă reglementare a raporturilor cu marile metropole occidentale şi orientale. Era un intelectual strălucit şi un poet notabil. Prevalenţa Romei fusese categoric contestată în Orient înainte de 381. Dar, cum am remarcat, conciliul de atunci a conferit Romei un primat de onoare, secondat de Constantinopol, întrucât acest oraş constituia o a doua Romă. Orientul ocupa deci o poziţie decisivă. De altfel, aici, preeminenţa papei va fi după conciliu – şi mai cu seamă după 395 d.Hr. – pregnant contestată.

Teoretic, în comunitatea creştină domneşte solidaritatea clerului şi a enoriaşilor, exprimată cu ostentaţie în cadrul ceremoniilor desfăşurate în basilica episcopală. În spaţiul Bisericii, ierarhia socială a secolelor al IV-lea şi al V-lea d.Hr. este mai discretă decât pe străzile oraşelor. Desigur, clerul domină şi se practică separarea dintre bărbaţi şi femei, de regulă despărţiţi de navele bazilicii. În bazilică, *potentes* strălucesc prin elegante veşminte de sărbătoare, brodate cu scene din Biblie. Cu toate acestea spaţiul basilicilor formează o adunare de enoriaşi din toate

categoriile sociale, supuse, fără deosebire de rang, sub amvonul episcop al din absidă, privirii agere a lui Dumnezeu. Preoţii şi episcopii dispun de o libertate neîngrădită de vorbire, care poate reproba conducătorii lumii laice. Această libertate de vorbire – ilustrată de pildă de Ioan Gură de Aur la Constantinopol, unde denunţa autorii păcatelor şi injustiţiei sociale, inclusiv pe moşieri şi pe curteni – acţionează asupra comunităţii urbane, adunate în „sala de audienţe" a lui Dumnezeu. Trei teme prevalează în predici: păcatul, sărăcia, moartea. Episcopul are acces la guvernatori, la *potentes*, la care intervine în favoarea celor oropsiţi. Se întâmplă totuşi ca el să aştepte ore întregi în anticamerele funcţionarilor importanţi. Deşi, dacă bisericile sunt splendide, datorită generozităţii suveranilor şi căpeteniilor laice de seamă, averile Bisericii sunt considerabile. Constantin acordase „corpului creştinilor", *corpus christianorum*, dreptul la bunuri posedate în comun şi la moşteniri consistente, lăsate Bisericii prin testament Astfel Biserica poseda moşii, de altminteri scutite de impozitul funciar. Clericii nu pot fi judecaţi de justiţia laică decât pentru crime. Nu este mai puţin adevărat că în curţile de la Ravenna şi de la Constantinopol acţionau ierarhi creştini rafinaţi, parfumaţi, care duceau un trai îmbelşugat. Fără îndoială, nu dispare, ci se afirmă în continuare modelul slujitorului ascet al Bisericii 19.

Evoluţia mentalităţilor

Mentalul colectiv, perturbat de puternica criză a secolului al III-lea d.Hr., *suferă mutaţii fundamentale*. *Este afectat chiar utilajul mental, etnostilul civilizaţiilor antice*. Intervin transformări în concepţia despre dragoste, sex, trup, viaţă şi moarte. Schimbările ating chiar structura celor două limbi privilegiate ale Imperiului. În latină se manifestă cu pregnanţă tendinţa

spre modificarea structurii limbii, prin excelenţă către abstractizarea vocabularului. De asemenea se reliefează ca mai manifeste ca oricând raporturile de influenţă reciprocă între structurile mentale şi axiologice pe de o parte şi cele politice pe de alta. Dominatul nu ar fi fost posibil fără criza de identitate a secvenţei istorice anterioare lui 284 d.Hr., dar şi el a acţionat ca o apă tare asupra structurilor mentale şi axiologice. Creştinismul a putut să prospere în condiţiile căutării salvării şi semimonoteismului din vremea anarhiei militare; însă, la rândul său, a marcat în adâncime felul de a gândi, de a percepe lumea, al cetăţenilor Dominatului. În pofida rezistenţei obstinate a modului de viaţă tradiţional al orăşenilor şi sătenilor. Invaziile barbare au impietat şi ele asupra climatului mental al oamenilor secolelor al IV-lea şi al V-lea d.Hr. Anticetatea tinde să-şi schimbe complet discursul mental. Ca şi conţinutul esenţial. Anterior anticetatea funcţionase ca o reţea de cetăţi autonome, unde îşi păstrau validitatea societatea civilă, „liberalismul economic”, libera întreprindere. Acum cetăţile îşi văd drastic redusă autonomia. În mediul urban se înserează spaţiul Bisericii. Spaţiul urban se deschide spre cel rural, chiar spre deşert, unde se aflau locaşurile oamenilor sfinţi, monahilor şi anahoreţilor. Mai ales după 375, în acest spaţiu deschis al anticetăţii, *anticiuitas,* se agitau ameninţători, violenţi, rurali exasperaţi de dominaţia copleşitoare a statului imperial şi a oraşelor, ca şi Barbari, progresiv constrângători, mult timp ostili centrului urban tradiţional. Dacă în secolul al IV-lea d.Hr., oraşele prosperau, în veacul următor ele se golesc de o populaţie, înclinată să se grupeze îndeosebi în jurul conacelor fortificate, *uillae,* ale latifundiarilor. Vechile solidarităţi dispar, căci se constituie altele noi; reziduurile celor tradiţionale sunt deturnate de un

individualism care alternează cu noi servituţi apăsătoare. Au tendinţa să explodeze tendinţele centrifugale, care fac joncţiunea cu instalarea Barbarilor în Imperiu. Deşi Peter Brown susţine că, în secolul al FV-lea d.Hr., locuitorii Imperiului nu ar fi fost afectaţi de o reală alienare morală, aceasta trebuie să fi fost suficient de puternică, ca să devină devastatoare în veacul următor.

Nu numai romanocentrismul se destructurează, în condiţiile reluării şi accentuării crizei de identitate a locuitorilor unei anticetăţi în care se dizolvă numeroase puncte de reper. Este considerabil edulcorat antropocentrismul greco-roman tradiţional. Omul încetează a mai fi măsura tuturor lucrurilor. Imanentismul clasic al anticilor este substituit de o concepţie providenţialistă relativă la viaţa cotidiană şi la istorie. Preocupările faţă de cea mai bună formă de guvernământ, atât de intense sub Republică şi sub Principat, se estompează în cadrul dezbaterilor de idei. Ele sunt concurate de întrebările şi discuţiile asupra sorţii Imperiului, normale dat fiind presiunea crescândă exercitată de către Barbari. Am constatat cât de importante erau pentru Biserică discuţiile şi predicile referitoare la păcat şi la moarte. Practic, în lumea clasică păcatul nu existase. O atmosferă sumbră impregnează aceste predici şi discuţii. Pentru creştini ceea ce este „dincolo” de moartea corporală domină şi limitează totul. Revine eshatologiei un statut privilegiat chiar şi păgânii, cum am constatat mai sus, se feresc de „păcat”, militează pentru austeritate, castitate, integritate morală. Sexul este riguroscontrolat, în cadrul unei „revoluţii sexuale”, care implică deprecierea trupului omenesc şi a instinctelor pendinte de dragostea corporală, de orice formă de erotism.

Creştinii şi chiar anumiţi păgâni exaltă, cum am

arătat, celibatul. Adam şi Eva fuseseră în paradis fiinţe asexuate. Teama de trup face ravagii. Mulţi creştini se poziţionau cu fervoare faţă de istoria căderii omenirii, ilustrate de către Adam şi Eva. Cum reliefează Peter Brown, această povestire se converteşte în oglinda sufletului ascetului secolelor în cauză. El tremură la gândul asumării torturii intrinsece vieţii în lume, căreia îi contrapune traiul „angelic” al monahului şi al anahoretului. Astfel era recucerit în pustiu raiul. Creştinii căsătoriţi nu pot ajunge în paradis, accesibil exclusiv celor ce ar fi practicat abstinenţa sexuală a lui Adam şi a Evei. Sexualitatea este înlăturată ori destinată numai procreării. Mulţi recuzau atât sexualitatea, cât şi căsătoria. Emerge astfel o cumplită teamă de trupul omenesc, exaltat în deplinătatea şi în nuditatea sa de oamenii veacurilor anterioare. La Antiochia, Ioan Gură de Aur reprobă băile publice şi femeile aristocrate, care îşi arătau trupul bine întreţinut servitorilor. Dragostea trebuia consacrată lui Iisus, sfinţilor şi martirilor, Biserică şi săracilor ocrotiţi de aceasta, care aveau nevoie de caritate. Dragostea faţă de femeie tinde să se spiritualizeze, să se despartă de sex, prefigurând faimoasa iubire cavalerească a Evului Mediu. Pe când anticii veacurilor precreştine fuseseră foarte „epidermici” în manieră de sex. Pe de altă parte, se dezvoltă fenomenul definit de Marcel Le Glay drept gustul iraţionalului, pasiunea pentru forţele misterioase care ar guverna lumea invizibilă. Neoplatonismul le încurajase masiv, iar creştinismul le-a deturnat în favoarea învăţăturii sale. Asociat ceremoniilor stranii ale teurgiei, în faza sa finală neoplatonismul devine tributar misticismului, estimat ca prioritar în raport cu filosofia. Înfloresc ermetismul, magia, divinaţia, vrăjitoria. Constanţiu a decapitat pe neoplatonicianul Sopatros din Apameea, deoarece fusese acuzat că

înlănţuise vântul prin practici magice. Ioan Gură de Aur când se plimba în parcurile Antiochiei, în 371 – 372 d.Hr., întâmpinase o bizară scenă de vrăjitorie. Împăraţii creştini reprimă cu vigoare divinaţia, magia. Biserica le condamnă, dar ele nu pot fi extirpate definitiv. Biserica tinde să le substituie un altfel de misticism.

În aceste condiţii, axiologia timpului se transfigurează radical. Oamenii încep progresiv să preţuiască lumea altfel decât antecesorii lor. Se impune o lungă perioadă de tranziţie de la vechile mentalităţi şi valori la altele noi. Când se termină acest proces de tranziţie? Cândva opinam că încheierea lui s-ar fi produs sub Constanţiu II, dar experienţa lui Iulian ne convinge că desăvârşirea tranziţiei mental-axiologice a survenit mai târziu. În orice caz după moartea lui Iulian, cândva în apropierea anului 370 d.Hr. „Demnitatea”, *dignitas*, şi „rolul bine împlinit”, persona, nu dispar, însă nu mai exercită funcţia de faruri ale valorilor şi mentalului colectiv. Nu mai sunt valori-cheie ori metavalori. Printre aşa-numitele mentaleme reînnoite, printre valori, statutul privilegiat revine altor elemente fundamentale. În noul cod socio-cultural, „pietatea”, *pietas*, se poziţionează avantajos. Conţinutul acestei valori apare îmbogăţit în sens creştin. Chiar şi păgânii, Iulian, Hypatia şi alţii, o practică, însă cu alte semnificaţii. Totuşi adevăratele metavalori sunt altele. Ne referim la „respect”, *obsequium*, la supunerea totală faţă de ordinea socială încremenită, „îngheţată” ereditar, faţă de birocraţia statală, faţă de *dominus*, faţă de dirigism. Desigur, *obsequium* citat de Tacit este mai vechi. Totuşi acesta devine valoare-cheie. Avem în vedere şi „sfinţenia11, *sanctitudo*. Am arătat că totul este sfânt în jurul împăratului sacralizat: palatul lui, dormitorul lui, consistoriul etc. Sacrul prevalează în spaţiul Bisericii.

Paradigma monastică îl impune pretutindeni. Reiterăm observaţia că orăşenii se deplasează departe de cetatea lor ca să consulte oamenii sfinţi din deşert. Noile scheme de gândire aşază în centrul preocupărilor omeneşti respectul faţă de ierarhiile închise sau, invers, revolta împotriva lor, ca şi fervoarea religioasă, năzuinţa spre comuniune cu divinitatea, care elimină contractualismul religiei romane tradiţionale. În anumite condiţii, *obsequium* faţă de *dominus* sacru poate fi abandonat. Când suveranul nu este vrednic de misiunea de împlinit de către el, când el nu se învederează suficient de sacru, militarii, susţinuţi câteodată de populaţii locale, se răzvrăteau şi îşi hărăzeau *obsequium* altcuiva, uzurpatorului. Nu mai stăruim asupra faptului că acest *obsequium* presupunea poveri fiscale – şi nu numai – atât de apăsătoare, încât grupuri mari de oameni se revoltau şi îl contestau, cu atât mai aprig cu cât fuseseră mental formaţi să acţioneze în congruenţă cu exigenţele lui. Nu mai insistăm nici asupra sacralităţii. Trebuie însă adăugat faptul că Biserica sfârşeşte prin a omologa două noi valori-cheie sau metavalori. În primul rând „harul” (*gratia*), coborât printre credincioşi pentru a le îmbărbăta existenţa, a le ierta păcatele, a-i stimula pe calea cea dreaptă. Teologii discută intens şi intensiv în jurul raportului dintre liberul arbitru şi predestinare. În orice caz, dacă totul ar fi predestinat, *gratia* nu ar mai avea niciun rost. Dumnezeu trebuie să pedepsească păcatele grave, să îndrepte pe unii culpabili, să-i sprijine pe cei drepţi. Aceasta presupunea demers omenesc, ca vestigiu al antropocentrismului. Ce rost avea să fie pédepsit cel predestinat a fi păcătos? în al doilea rând acţionează ca valoare-cheie şi „binecuvântarea”, *benedictio*, acordată de Dumnezeu, de puternicii episcopi creştini, în spaţiul Bisericii, ca şi

al statului. Însă nu numai de ei. Paradigma monastică prezidează cu autoritate atât *benedictio*, cât şi *gratia*. Chiar şi păgânii aşteaptă binecuvântarea sacerdoţilor lor ori a filosofilor şi taumaturgilor, ca şi *gratia* conferită de Isis, Mithra sau de zeii capitolini, adesea deghizări ale unor străvechi divinităţi locale. *Interferenţele între creştinism şi păgânism sunt mai active şi mai complexe decât s-ar putea crede*. Deşi creştinismul adusese o ruptură, o discontinuitate, aparent paradoxal, el nu excludea total continuitatea pe plan local. Întregul sistem de valori se poziţionează faţă de metavalorile consemnate mai sus. Şi persistenţa vechiului mental se traduce tocmai la nivelul anumitor valori secundare, dependente de cutume tradiţionale, de gusturi consacrate.

Dar care era atitudinea faţă de „celălalt”? Y.A. Dauge opinează că romanii, spre deosebire de greci, la care *bărbaros* avusese întotdeauna o conotaţie dispreţuitoare, au operat cu noţiunea de „alteritate”, şi nu cu aceea de „alienitate”. Conştienţi de ceea ce estimau ca superioritatea aproape metafizică a romanităţii, ei s-au străduit totdeauna să-şi încorporeze tot ce străinul le putea furniza ca să-şi consolideze puterea. Romanii au militat permanent în favoarea fuziunii etnice şi a asimilării juridice a seminţiilor cucerite naţiunii cuceritoare. Cum reliefează Michel Le Glay, fără ură şi dispreţ. Ei nu obligaseră pe nimeni să se romanizeze, ci îndemnaseră cu ajutorul unei aculturaţii meşteşugite, anumitor avantaje acordate învinşilor. Am remarcat mai sus asemenea fenomene şi atitudini. Oricum, în secolele precedente Dominatului, mai ales în al II-lea şi al III-lea d.Hr., Barbarii germanici stârniseră în Imperiu o acută curiozitate, mai degrabă binevoitoare. Această curiozitate s-a transformat ulterior în receptivitate, în acceptare câteodată fără

rezerve. Fapt care a înlesnit infiltrarea Barbarilor în Imperiu. Iar această infiltrare a stimulat modificarea profundă a abordării Barbarului, care, de multe ori, nici n-a mai fost considerat „celălalt”. Barbarii au ajuns să ocupe înalte posturi în gestionarea Imperiului, mai ales în armată, chiar înaintea procesului de barbarizare aproape programatic pus în operă de către Theodosius I şi de către fiii acestuia. Şi creştinilor, inclusiv după triumful religiei lor, li se părea inadecvată angajarea în armată. Pe de altă parte, cum am reliefat deja, esenţial, plin de consecinţe incalculabile, se învederează a fi alt fenomen. *Pentru păgâni „celălalt” nu mai este Barbarul, ci creştinul, pe când, mai ales pentru creştini acelaşi „celălalt” devine păgânul*. Cu atât mai mult cu cât mulţi Barbari, goţi, vandali, sunt creştini, cu toate că eretici. Locuitorii Romei au fost plăcut surprinşi când Alaric, în 410 d.Hr., a ordonat invadatorilor să cruţe locurile sacre ale vechii capitale şi să evite dezlănţuirile pătimaşe, încât ei şi-au spus că Barbarii nu erau cuprinşi, astfel cum se credea, de cruzime, de o furie „naturală”. *Homo Romanus* era în curs să dispară.

Iulian şi păgânii consideră că Barbarii sunt indispensabili Imperiului, mai cu seamă dacă erau păgâni. Invers, Amobius declară răspicat că străinul este păgânul. Dacă unii niceeni din Africa reprobă vehement abuzurile săvârşite de vandalii cuceritori, în secolul al V-lea, Salvianus denunţă implacabil turpitudinile romano-africanilor, impudoarea, infamiile lor. În contrapartidă, vandalii ar fi extirpat din Africa neruşinarea, poluarea morală a romanilor efeminaţi (Salv., *Gub*., 7, 16, 65 – 71). De aceea nu forţa fizică ar fi pricinuit victoria Barbarilor, ci slăbiciunea romanilor, moravurile lor viciate şi vicioase (Salv., *Gub*., 7, 108). Barbarii trebuie să biruiască şi este „bine” că vor birui. Sfântul Ioan Gură de Aur socoteşte că Barbarii sunt din

acelaşi aluat ca şi romanii, iar Fericitul Augustin îi consideră pe cei dintâi tot atât de apţi ca şi romanii să-l cunoască pe Iisus. Am remarcat că el conotează ideea detaşării creştinismului de Imperiu. Desigur, acceptarea, supunerea faţă. De Barbari, a întâmpinat totuşi împotriviri, chiar înainte de domnia lui Theodosius I. Astfel Amian, cu toate că admirator fervent, autentic hagiograf al lui Iulian, îl blamează pe acest împărat întrucât sprijinise substanţial cariera generalului franc mercenar Nevitta, ajuns chiar consul în 362 (21, 10, 8). Îi atribuie Apostatului critici aspre împotriva promovării Barbarilor în posturile şi onorurile cele mai relevante ale statului roman (Amm., 21, 10, 8; 12, 5). În mediile socio-politice creştine, mai cu seamă la curţile imperiale ale secolului al V-lea d.Hr., emerg reacţii antibarbare. La Ravenna, după lichidarea lui Stilicho, survine o asemenea reacţie antibarbară, este adevărat, de scurtă durată. În schimb, cum am remarcat în alt subcapitol, o altă asemenea reacţie, produsă la Constantinopol, este mai energică şi mai durabilă. Dar, îndeosebi în Occident, procesul de barbarizare a gestionării Imperiului şi a discursului mental nu a putut fi. Oprit Unii scriitori păgâni cred ferm în eternitatea Romei şi a Imperiului. Este cazul lui Amian însuşi, al autorului *Istoriei Auguste* şi al lui Claudian. În plin secol al V-lea, nutreşte asemenea iluzii şi poetul Rutilius Namatianus. Însă şi autori creştini speră în veşnicia Imperiului roman. Dacă Orosius se gândea la o federaţie romano-barbară, episcopul scriitor Sidonius Apollinaris nădăjduia, la sfârşitul secolului al V-lea, să se poată integra Barbarii în structurile unui imperiu făgăduit eternităţii. În timp ce, sub ochii săi, romanii erau încorporaţi statelor barbare.

De altfel, îndeosebi după jefuirea Romei de către Alaric, spiritele lucide ale vremii încetaseră să mai aibă

încredere în eternitatea statului roman antic. Augustin desacraliza Imperiul roman, când reliefa că adevărata Cetate era cea a lui Dumnezeu, şi nu cea terestră. Dogma lui August a eternităţii Oraşului, *Urbs*, se destrăma. Îndată după ocuparea Romei, Alaric numeşte un prefect al Romei şi bate monede cu o legendă stupefiantă, de o ironie necruţătoare: „Neînvinsa Roma eternă?”, *Inuicta Roma Aeterna*! Vremea Romei antice încetase. Se decanta acum vremea statelor barbare.

Arhitectura şi artele plastice

Revigorarea Imperiului, în secolul al IV-lea d.Hr., are repercusiuni revelatoare în arhitectura, artele plastice şi urbanismul vremii. Oraşele, redevenite prospere, fie şi efemer, pe termen mediu, se împodobesc cu edificii măreţe. Creştinismul determină clădirea anumitor biserici-basilici somptuoase. Împăraţii, Diocleţian, Constantin şi urmaşii acestuia din urmă se reliefează ca mari constructori. Am arătat că împăratul Constantin ridică din temelii o nouă capitală a Imperiului. Desigur, după Honorius, strategia arhitecturală a Dominatului se prăbuşeşte în Occident. Întrucât la Constantinopol şi în Orient continuă înălţarea de noi construcţii. Totodată mutaţiile intervenite în mentalul şi în valorile timpului îşi pun pecetea şi asupra structurărilor arhitectonice şi asupra artelor plastice. Se conturează un adevărat dialog cu spectatorul, utilizatorul şi contemplatorul marilor construcţii şi operelor de artă. Împăraţii constructori, edilii şi sponsorii locali se străduiesc să imprime realizărilor lor o politică de descrispare, de detensionare a modului de viaţă citadin. Indubitabil, tensionarea, crisparea revin masiv în secolul al V-lea d.Hr., prin excelenţă în Occident Construcţiile imperiale sunt caracterizate de un acuzat gust al colosalului. Monumentalitatea, vigoarea expandată interferează cu tendinţa spre recuperarea clasicismului, a simetriei şi

raţionalizării expresiei arhitectuale. Mărci esenţiale care corespund degajării unui al treilea clasicism în literatură. Se dezvoltă arta decorării luxuriante a pereţilor edificiilor şi a unor mozaicuri somptuoase.

Diocleţian clădeşte la Roma terme enorme, maiestuoase, înzestrate cu bolţi imense, foarte înalte, şi cu o decoraţie interioară somptuoasă. Ridică de asemenea o nouă Curie şi un Odeon. Maximian înalţă un imens palat la Mediolanum, care nu ni s-a conservat Galerius construieşte la Thessalonica un arc de triumf, decorat cu reliefuri expresive, care exaltă victoria asupra perşilor, din 297 d.Hr. Maxenţiu iniţiază la Roma şi în 306 d.Hr. O amplă bazilică civilă, terminată de către Constantin. Cinci pasaje conduceau la o enormă aulă centrală. Aici, într-o absidă, Constantin ridică statuia sa gigantică, în marmoră albă şi bronz aurit, din care s-au păstrat capul şi un picior. În localitatea dalmaţiană unde s-a retras după abdicare, Diocleţian construieşte un palat, în formă de castru. Constantin clădeşte din abundenţă pretutindeni. La Roma, el construieşte mai ales un fastuos arc, foarte clasicizant, dar concesiv, în câteva privinţe, expresionismului popular. Deşi au fost refolosite, în alcătuirea arcului, materiale din vremea Antoninilor, abundă frize originale, care figurează scene de bătălii, desfăşurate la Verona şi la podul Milvius, un alai al împăratului, o cuvântare rostită de către *dominus* şi o distribuţie de alimente plebei din Roma. Impresionează imobilitatea reprezentării suveranului, ca ales al divinităţii, şi ierarhizarea riguroasă a personajelor ce îl însoţesc, diferenţiate prin talia lor, fireşte, în funcţie de rangul pe care îl asumă. Este ilustrată astfel încremenirea statutului politico-social al oamenilor Dominatului. Ne-am referit, în alt subcapitol, la construirea Constantinopolului. Nu mai revenim asupra faptului că

s-a imprimat nou metropole o topografie similară celei a Romei (şapte coline, patrusprezece regiuni) şi nici asupra copierii fidele a palatului de pe Palatin şi a hipodromului din vechea capitală. Cum am semnalat în treacăt, bisericile clădite de Constantin aveau denumiri filosofice. Populaţia Constantinopolului atinge 200.000 de locuitori în timpul lui Theodosius I, ca să depăşească pe cea a Romei în secolul al V-lea, când, după invazia lui Alaric, mulţi locuitori ai Oraşului l-au părăsit spre a se stabili în altă parte. Construcţiile somptuoase au continuat, în ritm alert, după Constantin. Theodosius I a creat, la Constantinopol, un nou for, *Forum Tauri*, ornat, în centrul său, de o coloană care consemnează scene de bătălie, după modelul Columnei aureliene. Am conservat, în schimb, baza obeliscului aşezat, în 390 d.Hr., în hipodrom. Registrul superior înfăţişa familia imperială şi curtenii, în timp ce registrul inferior figura alocuţiunea împăratului şi mulţimea care primea distribuţiile alimentare. Se decelează o simetrie clasicizantă, aulică, întemeiată pe proporţii ierarhizate.

Prestaţia arhitecturală a Imperiului creştin se dovedeşte remarcabilă şi în alte oraşe. Populaţia Antiochiei a evoluat de la 150.000 de locuitori în 363 la 200.000 la încheierea secolului al IV-lea d.Hr., cum atestă atât Libanios, cât şi Ioan Gură de Aur. Diocleţian amenajează un oraş nou al Antiochiei, într-o insulă de pe Oronte, unde existau un palat, un hipodrom şi terme. În Daphne, suburbie de lux a Antiochiei, Diocleţian restaurează un stadion, unde se celebrau, la fiecare patru ani, jocuri în onoarea lui Zeus Olimpianul, pe când Iulian a restaurat, după un incendiu, templul lui Apollo de la Daphne. Ulterior Valens a „modernizat” forul din vechiul oraş şi principalul amfiteatru. În sfârşit, Theodosius a construit şi el aici, inclusiv un palat imperial la Daphne. S-a construit şi în Gallii, însă

mai ales în Africa, unde se infiltrează elemente de artă indigenă în alcătuirea edificiilor. Se pot decela prime elemente de artă coptă în monumentele Egiptului. Fără îndoială, tendinţele centrifugale se strecoară în arhitectura Dominatului. Se construieşte intens în Siria şi în Asia Mică. Deosebit de impresionantă se vădeşte arta mozaicului. Mozaicurile africane abandonează decoraţia geometrică în favoarea unui paviment policrom, unde desluşim secvenţe mitologice, scene marine, de viaţă rurală sau de vânătoare. Mozaicarii africani îmbunătăţesc, din punct de vedere tehnologic, arta lor. Mozaicuri magnifice au fost descoperite şi la Antiochia. Sunt impresionante şi mozaicurile descoperite la Tomis-Constanţa. Înainte de al doilea război mondial au fost descoperite la Ostia locuinţe private splendide. Constatăm că dispar prăvăliile de la parter şi că încăperile de locuit cresc în suprafaţă. Decoraţia parietală şi pavimentele, alcătuite din fragmente de marmoră, sunt impresionante. Nu au aproape nimic comun cu modestele locuinţe ale burgheziei comerciale din Ostia veacurilor anterioare. Consulul lunius Bassus ridică la Roma o bazilică civilă, remarcabilă prin decoraţia parietală, unde apar motive mitologice, scene de vânătoare sau de la întrecerile de circ. În Sicilia a fost identificată o imensă vilă, atribuită lui Maximian, dar care probabil a aparţinut unui Nicomach sau altui aristocrat. Într-o impozantă serie de săli, dispuse axial, s-a descoperit, în anii ’50 ai secolului XX, cel mai mare ansamblu de mozaicuri (3500 m^2) cunoscut în Occident. Alcătuirea acestei vile diferă fundamental de cea a „palatului” lui Hadrian de la Tibur. Pretutindeni însă întâlnim terme şi băi publice şi private, *balnea*, în pofida repulsiei creştine faţă de corpul omenesc. Artizanatul de lux prosperă în secolul al IV-lea d.Hr. Se fabrică camee, bijuterii rafinate.

Vesela de lux este remarcabilă. Un funcţionar imperial, ostil lui Constanţiu H, a îngropat o adevărată comoară, descoperită în anii 1961 – 1962. Pe lângă monede şi lingouri de argint, abundă, în această comoară, vase de un lux exorbitant. Astfel, o cupă de argint, în formă octogonală, cu un diametru de 52, 5 centimetri, este bogat decorată cu scene din viaţa lui Ahile şi cântăreşte 17 libre. Este semnată de un meşteşugar din Thessalonica. Fără îndoială, mai ales în provincii, în secolul al V-lea, sub influenţa Bisericii, tind să dispară decoraţiile considerate indecente. Astfel, la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr., Sidonius Apollinaris poseda băi modeste. El se bucură că pereţii sunt albi şi că nu apar pe ei scene histrionice sau indecente (Sidon., *Ep.*, 2, 2, 5 – 7).

Iconografia imperială se exprimă pregnant în sculptură. În această iconografie constatăm îngemănarea clasicismului, care figurează armonios, idealizant, chipul împăraţilor, cu vechile mărci ale portretului „realist", roman, adesea de fapt expresionist. *Dominus* este figurat cu ochii ridicaţi spre cer, dar uneori şi cu trăsături aspre. Portretele sculpturale ale lui Constantin ni-l reprezintă într-o colosală, masivă imobilitate, corectată de ochi larg deschişi, pentru a exprima puterea magică a privirii, conţinutul spiritual conferit suveranului. Sub Theodosius I „clasicismul" se accentuează, dar concomitent chipul figurat al personajelor sculptate se alungeşte, devine mai fin. Coeziunea geometrică, simetria prevalează şi în celebrul grup sculptural, descoperit la Veneţia, dar probabil lucrat în Orient, care figurează tetrarhii reuniţi şi solidari (Diocleţian, Maximian, Galerius, Constantius Chlorus). Stilizarea comportă, în acest portret de grup, vigoare, însă şi un fel de cubism, de hieratism impersonal, care anunţă

iconografia bizantină. Pictura murală – deşi a prosperat şi cea „de şevalet” – denotă varietate, fantasie bogată, exuberantă, care totuşi îndeobşte se subordonează preciziei raţionalizante. Emerg mai multe şcoli de pictură, traduse mai cu seamă de arta mozaicului. Şcoala orientală promovează gustul pentru decoraţia policromă, pe variate teme mitologice. Se manifestă însă de asemenea şcoli occidentale, care subordonează decoratorul arhitectului şi adaptează temele abordate de acesta din urmă locaşurilor împodobite. Adesea mozaicul continuă să fie decorat în alb-negru, cu motive geometrice. Anumite mozaicuri mai sofisticate adoptă un decor concentric, în jurul unui tablou central, *emblema*. Odată cu propagarea înhumării în dauna incinerării, prosperă arta sarcofagelor decorate. Pe lângă momentele biografice, de mult timp utilizate, şi figurarea scenelor de vânătoare, emerg reprezentări pedagogice: profesorul predă, elevii citesc şi meditează. Creştinii asumă teme păgâne, cum ar fi simbolul profesorului, şi îşi făuresc propria iconografie pe aceste sarcofage.

Într-adevăr se dezvoltă o bogată artă creştină. Iar împrumuturile din repertoriul păgân iconografic sunt puse în serviciul mentalului şi ideilor creştine. S-a presupus multă vreme că au servit ca locaş de închinăciune iniţială catacombele. Se ştie acum că aici nu se organiza decât cultul martirilor, într-o epocă tardivă. Ca aşezăminte sfinte funcţionaseră casele private ale unor creştini înstăriţi, care puneau la dispoziţia credincioşilor o parte din locuinţa lor, eventual o sală. După toleranţa discretă acordată de Gallienus, anumite localuri private au slujit exclusiv ca loc de cult. Chiar după 313 d.Hr., au funcţionat felurite localuri creştine religioase. Astfel au emers baptisteriile şi „martiriile”, *martyria*, mărturii, sanctuare legate de

existenţa osemintelor sacre sau de relicvele martirilor. Sanctuarele erau de asemenea legate de locurile sfinte. Ele asumă fie planul basilical, fie planul central în formă de treflă sau de cruce. Primele biserici oficiale sunt, de fapt, cum am mai arătat, basilici religioase. În orice caz ele sunt clădite în funcţie de un plan basilical mai sus menţionat Acest plan comportă o vastă sală dreptunghiulară (cu un acoperiş în şarpantă de lemn). Se adăuga o încăpere destinată preoţilor. Basilica se termina printr-o absidă, îndeobşte semicirculară. Până la urmă o cupolă pune în valoare un obiect situat în centrul geometric al locaşului creştin: sarcofag, mormânt, relicvă, altar. Spre deosebire de templele păgâne, deschise spre exterior şi împrejmuite de colonade, biserica creştină este închisă, asamblând efectele creştine în interiorul său, unde creştinii se adună ca să se roage şi să celebreze misterele Dreptei Credinţe. *Încât basilica creştină constituie concomitent un efect şi o cauză a conturării spaţiului specific, relativ închis, al Bisericii, spaţiu mai sus consemnat*. Desigur, anumite elemente ale bisericilor sunt tributare arhitecturii romane funerare, termale sau palaţiale. Încă din jurul anului 200 d.Hr., creştinii şi iudeii începuseră să decoreze pereţii locaşurilor religioase, sălilor unde se rugau.

Cel dintâi, Constantin a construit numeroase edificii creştine religioase. Cea mai veche bisericăbasilică a lui Constantin este cea de la Latran, numită „basilica constantiniană”, *basilica Constantiniană*, calificată de asemenea ca „basilica latrană” şi construită pe ruinele unei vechi reşedinţe aristocratice din vremea lui Nero, unde fusese încorporată şi o tabără militară. Această biserică a fost terminată în 327 – 328 d.Hr., deşi a fost ulterior recondiţionată. Această primă catedrală creştină conţinea un nef central de 20 m în lărgime,

mărginit de două nefuri laterale. Această biserică a fost atât de bogat decorată, încât era definită ca „basilica de aur”, *basilica aurea*. La Roma, Constantin cel Mare a edificat de asemenea Biserica Sfântului Pavel din afara zidurilor. Se adaugă numeroase alte aşezăminte edificii martirologice, unde altarul este strâns asociat unuia sau mai multor morminte sacre. Mai ales însă trebuie să menţionăm imensa catedrală-basilică-biserică a Sfântului Petru, începută de Constantin în 333 sau puţin înainte şi isprăvită după 354. S-a utilizat spaţiul capelelor funerare păgâne şi chiar al mormântului Sfântului Petru. Iată pentru ce trofeul Sfântului Petru se găseşte în altar, în miezul lui apostolic. Vestigiile începuturilor catedralei se află în subsolul actualei basilici-catedrale. Încă de la început, catedrala avea dimensiuni impozante. În total, catedrala conţinea 164 m lungime, faţă de 66 m lăţime. În afara Romei, în periferie şi în complexele cimitirelor, se aflau basilica Sfintei Agnes, mausoleele Sfintei Constanţa şi Sfintei Elena, o altă bazilică a Sfântului Petru. În special pe pământul sacru al Palestinei (în primul rând creştine şi apoi iudee şi musulmane), s-au clădit numeroase edificii creştine, mai cu seamă după pelerinajele Sfintei Elena (326 – 329 d.Hr.). În Aelia Capitolina, fostul Ierusalim, Macarios a obţinut de la conciliul de Niceea întreprinderea unor săpături, care ar fi identificat locul Golgothei şi al Crucificării. Aici a fost edificată o bazilică şi clădirea Sfântului Mormânt, denumită biserica învierii, *basilica Anastasis*. În grota

Naşterii Mântuitorului, Sfânta Elena a înfăptuit clădirea bazilicii Naşterii Domnului, de fapt o biserică înzestrată cu cinci nefuri, desigur remaniată ulterior. Pe Muntele Măslinilor, în a doua jumătate a secolului al IV-lea d.Hr., a fost înălţată o biserică, axată pe un plan octogonal. La Hebron, au fost distruşi idolii şi, lângă

mormintele patriarhilor (Abraham, Isac şi Iacob), a fost edificată o basilică-biserică de către Constantin. După moartea lui Constantin, ritmul construcţiilor a sporit la Roma şi în Imperiu. S-au ridicat mausolee, precum cel al Sfintei Elena de la Roma. Edificarea acestor biserici a interferat cu o luxuriantă artă decorativă creştină. Aceste decorări conţineau scene sacre, peisaje paradiziace, exaltarea Bunului Păstor, ca şi a învierii. Am relevat mai sus că Sidonius Apollinaris se bucura că fuseseră abandonate figurile „indecente” ale iconografiei păgâne.

Iese în evidenţă arta mozaicurilor creştine, care începe cu figurarea păsărilor, florilor, personajelor emblematice şi a animalelor. Emerg de asemenea scene biblice. Pasărea Phoenix, vechi simbol păgân, devine semnul eternităţii. În legătură cu arta decoratorilor creştini, Marcel Le Glay lansează sintagma de Revoluţie culturală”. Dar tot el recunoaşte, în pictarea murală a catacombelor, a sarcofagelor creştine şi a zidurilor sacre, o continuitate, o afinitate între arta creştină şi cea păgână. Soarele, Helios, urcând spre cer, în carul său, cu creştetul nimbat, este asociat cu faţa Mântuitorului în cavoul Iuliilor, de lângă Vatican. Pe o frescă funerară creştină, defuncta apare însoţită spre tribunalul ceresc... de zeul Hermes. Prin urmare, în artă, ca şi în alte domenii, ruptura, iniţiată de creştinism, alternează cu o anumită continuitate.

În general, arta secolelor Dominatului creştin reliefează o varietate de motive şi tehnici, deloc străine de simbolismul lui Plotin, ca şi de fervoarea Evangheliei, în care interferează cel de al treilea clasicism cu un anumit expresionism popular. Se ilustrează chiar manifeste tendinţe spre abstractizarea imagisticii21.

Renaşterea constantino-theodosiană. Cultura, şcoala

Unul dintre fenomenele cele mai interesante ale Dominatului rezidă în expansiunea uluitoare a culturii, învăţământului, literaturii. Am remarcat mai sus că, după 284, până în 375, chiar 410, se produce o revigorare a economiei şi a dezvoltării urbane. *Dar înflorirea culturii şi a educaţiei se afirmă cu o pregnanţă sensibil crescută în raport cu alte domenii ale civilizaţiei Dominatului*. *Se manifestă ceea ce exegeţii definesc ca prima renaştere, aşa-numita renaştere constantino-theodosiană*. În opoziţie cu a doua renaştere, cea carolingiană, şi cu a treia, Renaşterea propriu-zisă. În pofida servituţilor impuse de totalitarism şi de dirigismul etatist, calificat de către unii, cu exagerare, ca socialism de stat, cultura, educaţia şi învăţământul înregistrează un avânt deosebit în secolul al IV-lea şi chiar în atât de zbuciumatul secol al V-lea d.Hr. Literatura de limbă latină comportă unul dintre vârfurile dezvoltării sale, comparabil cu cele atinse în alte momente istorice de vârf ale culturii antice. Se dezvoltă prestaţia literaturii de limbă greacă, la nivelul anumitor parametri înalţi. Această expansiune priveşte atât literatura păgână, laică, profană, cel puţin până în primele decenii ale secolului al V-lea d.Hr., cât şi pe cea a creştinilor. Este epoca marilor scriitori şi teologi creştini, aşa-numiţii „doctori” ai Bisericii. Cum sublinia Marcel Le Glay, niciodată „literele”, „Ies lettres” nu se bucuraseră de o asemenea veneraţie. Gustul pentru cultura marilor autori se manifestă cu o forţă neobişnuită. Sunt adoraţi Aristotel, la greci, Terenţiu, îndeosebi Vergiliu, dar şi Ovidiu, Cicero, estimat ca paradigma prozatorilor, în special a retorilor, Seneca şi Salustiu, la latinofoni. Se conferă retoricii un statut manifest privilegiat în învăţământ, legat de o profundă înrâurire exercitată de către Cicero.

Am relevat că, în ciuda crizei şi anarhiei militare, învăţământul, alfabetizarea, educaţia multivalentă atinseseră un foarte înalt nivel în secolul al M-lea. Veacul următor prilejuieşte o mişcare educativ-culturală, impregnată de un strălucit umanism, de o înnoire a formelor de cultură, de o amplificare notabilă a şcolii, a educaţiei, a culturii. Lectura în tăcere, în minte, în taina bibliotecii, tinde să substituie participarea la recitaţiile publice, efectuate cu glas tare. *Totodată, acum emerg primele adevărate universităţi, comparabile celor din vremurile noastre. Cele dintâi universităţi apar în antichitate, şi nu în Evul Mediu, cum se opinează câteodată*. Deşi învăţământul superior exista de multă vreme şi forme de instruire universitară se încropiseră încă din secolele ale II-lea şi al M-lea d.Hr. Pe de altă parte, înlocuieşte tradiţionalul sul de papir, greu de mânuit, de scris pe el şi de citit, actualul format de carte, aşa-numitul *codex*, în vederea consemnării scrierilor de orice natură. *Codex*-ul era mai vechi, dar acum se generalizează. Papirul, produs rar şi scump, este substituit de pergament, fabricat pe bază de piei de oaie, capră sau viţel, potrivit unei tehnici inventate în Pergam. De unde şi numele de pergament al acestui material. Inventarea „cărţii”, formate din foi de caiet, scrise pe ambele părţi, a prilejuit o adevărată revoluţie culturală. S-au putut copia mult mai uşor operele literare clasice. S-a putut difuza mai rapid cultura, în cadrul unor adevărate mass-media ale antichităţii. Codex-ul putea fi ţinut într-o singură mână, pe când cealaltă scria pe pergament. În plus, dacă anterior, mai ales în secolul al II-lea d.Hr., progresase chiar mai sensibil decât cultura de limba latină elenismul, stimulat de a doua sofistică, geniul latin se expandează în secolul al IV-lea d.Hr. Dacă anterior anumiţi scriitori latinofoni redactaseră în limba greacă,

intelectuali elenofoni, ca Amian din Antiochia şi Claudian din Alexandria, scriu în latineşte. În anumite provinen occidentale, începe să regreseze cunoaşterea limbii greceşti. Latina este limba oficială şi în Orient, inclusiv la Constantinopol. Rămâne de asemenea limba armatei. Iar în jurul cercurilor cultural-politice şi al altor focare de preocupări spirituale iau naştere adevărate mişcări de creativitate notabilă.

Cum de fapt am mai relevat, o adevărată continuitate spirituală proliferează în jurul cercului Nicomachilor, de asemuit cenaclurilor moderne şi mişcării primului neoterism roman. Se promovează, în această mişcare, o coeziune, o omogenitate programatică. Papa Damasius, sprijinit de Hieronymus, creează la Roma o mişcare culturală creştină de asemenea coerentă. O altă mişcare este patronată de către Ambrosius. În sfârşit, în jurul mănăstirii de la Vivarium, se va contura o altă mişcare creştină umanistă, deosebit de productivă. În Italia ostrogotică, ultimul Symmachus şi Boethius încearcă să promoveze o altă mişcare culturală. Iar monahismul irlandez prilejuieşte de asemenea o mişcare culturală. De fapt, sinteza între moştenirea umanistă tradiţională şi Credinţa creştină permite conservarea esenţialului culturii antice. Creştinismul luptă pentru salvgardarea scrierii, culturii scrise şi a şcolii, în secolele VI-VM. d.Hr., pentru aprecierea conceptului de *humanitas,* de omenie şi de umanism cultural. În secolul al VII-lea d.Hr., Isidorus din Sevilla va alcătui o autentică enciclopedie umanistă. Atât creştinii, cât şi păgânii beneficiau de o formaţie instructiv-culturală similară. Ei urmau cursurile aceloraşi şcoli. Un păgân fanatic ca Eunapios din Sardes se mândreşte că fusese elevul retorului creştin Prohairesios, iar Sfântul

Ioan Gură de Aur este elevul lui Libanos, implacabil sofist păgân. Intervenţionismul imperial se manifestă

pregnant în organizarea şi desfăşurarea activităţilor didactice. Dezvoltarea accelerată a funcţionarismului necesită pregătirea şcolară performantă a slujitorilor acestuia, cunoştinţe tehnice, mai cu seamă în materie de drept. Numărul şi rolul avocaţilor sporeşte în secolul al IV-lea d.Hr. Fenomen care impune studierea limbii, a dreptului şi a retoricii. Elocinţa devine un scop în sine şi nu numai un mijloc de instruire. Ea se converteşte în simbol al culturii. Libanios afirmă că elocinţa constituie semnul disjuncţiei între romani şi Barbari. Francii Richomer şi Arbogast încredinţează purpura imperială retorului Eugenius. Iar Stilicho îşi educă fiica, Maria, viitoarea soţie a lui Honorius, în spiritul culturii romane rafinate.

Învăţământul privat al gramaticilor şi retorilor persistă, chiar la Roma, Atena sau Constantinopol. Se dezvoltă o concurenţă acerbă, care contribuie la menţinerea profesorilor privaţi într-o condiţie economică precară. La Atena, un profesor privat îşi recrutează cu forţa elevii. Un corăbier debarcă noaptea, în locuinţa unui retor, care îi era prieten, o navă plină de studenţi asiatici (Eun., *Lib.*, 495; *Proh.*, 485; Lib., 1, 16; *Cod, Just.*, 10, 53, 2). Se remarcă anumiţi gramatici celebri, ca Donatus, profesorul lui Hieronymus (Sfântul Ieronim), Servius, comentatorul lui Vergiliu, la Roma, Charisius la Constantinopol, Eulogius, specialist în Cicero, la Cartagina. Gramaticii revizuiesc manuscrise mai vechi. Victorianus corectează la Roma textul primei decade a operei lui Titus Livius, la comanda lui Symmachus. Încă din secolul al II-lea d.Hr. existau şcoli publice sau municipale, întreţinute de cetăţi. Ele proliferează în secolul al IV-lea d.Hr., când orice oraş important întreţine unul sau mai mulţi profesori plătiţi din bugetul sau salariul public, *salario publico* (Aug., *Conf.*, 6, 7; *Ciu.*, 1, 3). O asemenea şcoală era numită

„publică” sau „municipală”, *schola publica* ori *municipalis*, în greacă *politikôs thronos*. Încă din vremea lui Marcus Aurelius, profesorii din şcolile municipale erau numiţi şi revocaţi de către consiliile municipale, pe baza unui concurs, în cadrul căruia candidaţii supuneau o mostră (*probatio*) a capacităţilor lor unor persoane importante, încă de sub Antonini, împăraţii stimulau municipalităţile să deschidă şcoli municipale şi să fixeze salarii decente. În secolul al IV-lea d.Hr., funcţionarii imperiali intervin în numirea profesorilor. Cum am semnalat mai sus, Iulian decide ca toate numirile de profesori să fie aprobate de statul imperial (*Cod. Th.*, 13, 3, 6). Profesorii privaţi, inclusiv retorii, predau la domiciliul lor, în localuri închiriate sau, în cazul preceptorilor copiilor de împăraţi ori de aristocraţi, în locuinţele elevilor. Astfel Lactanţiu a fost preceptorul lui Crispus, fiul lui Constantin, iar Ausonius, cel al lui Graţian. Numeroase şcoli ale oraşelor se convertesc în universităţi municipale. Dar la Roma, Constantinopol şi la Atena fiinţează universităţi de stat De fapt la Roma şi la Atena funcţionau de mai multă vreme catedre de stat Profesorii erau numiţi exclusiv de funcţionarii imperiali, sub supravegherea personală a împăraţilor. La Roma, se pot decela catedre de gramatică, retorică, drept şi medicină. Profesorii de medicină dădeau şi consultaţii bolnavilor. Sălile de curs, *auditoria*, se aflau în *athenaeum* creat de Hadrian şi în exedrele forurilor imperiale. Studenţii erau recrutaţi din diverse zone ale Imperiului. În 370 d.Hr., împăratul Valentinian I impusese o disciplină severă. Autorităţile imperiale supravegheau drastic studenţii. Erau obligate să cunoască locul de origine, numele părinţilor, pregătirea anterioară a studenţilor, locuinţa lor la Roma. Verificau lunar evidenţa lor, ştiau cine se înscrisese recent la studii şi cine pleca din Oraş.

Studenţii care nu aveau un comportament corect erau bătuţi cu vergi şi erau expulzaţi din Roma (*Cod. Th.*, 14, 9, 1; Aug., *Conf*, 5, 8, 12 – 13). În universităţile municipale, în special la Cartagina, studenţii erau turbulenţi şi nedisciplinaţi. Se organizau în cete, care se încăierau între ele, şi petreceau mult timp la banchete. La Atena se studia îndeosebi filosofia, în cadrul celor patru „şcoli” tradiţionale, dar şi medicina. La 27 februarie 425, Theodosius II restructurează universitatea de stat din Constantinopol, care dispune de monopolul învăţământului superior. „*Constituţia*” lui Theodosius II a fost semnată şi de Valentinian III. Numai preceptoratul privat rămâne liber. Profesorii de stat nu au dreptul să predea lecţii particulare. Predau cursurile în săli amenajate ca exedre din piaţa Capitoliului. Funcţionau 31 de catedre. Literatura latină se studia în cadrul a treisprezece catedresecţii, zece de gramatică şi trei de retorică. Fiinţau două catedre de drept şi una de filosofie (*Cod. Th.*, 14, 9, 3; 15, 1, 53 – 11; *Cod. Just.*, 11, 19, 1). Se acordă onoruri profesorilor. O hotărâre datând din 15 martie 425 conferă onorific titlul de „comite al primului ordin”, *comes primi ordinis*, profesorului, care avea o vechime de 20 de ani şi o carieră didactică notabilă (*Cod. Th.*, 6, 21, 1). Themistios devine în 358 d.Hr. senator, apoi arhonte-proconsul al Constantinopolului şi ulterior prefect al acestei metropole. Ausonius asumă prefectura pretoriului şi apoi consulatul, în 379. Pretutindeni se studia şi stenografia, necesară funcţionarilor imperiali.

Harta învăţământului municipal era complexă. Funcţionau universităţi municipale la Alexandria, Antiochia, Nicomedia, ca şi la Treveri, Mediolanum, Cartagina (deja menţionată), Massilia, mai ales la Augustodunum (azi Autun) şi la Burdigala (azi Bordeaux). Unde pe vremea lui Ausonius existau opt

catedre de gramatică, cinci de retorică şi una de medicină. La Berytos (azi Beirut) fiinţa o puternică şcoală de drept; se preda în latină, greaca fiind introdusă la sfârşitul secolului al IV-lea d.Hr. Emerg şcoli municipale în Gallia, la Lemovicum, Tolosa, Narbo, A relate, Vienna, Lugdunum, Aventicum, Besara, Durocortorum, Colonia. În Italia se remarcă şcoala de la Neapolis. Pretutindeni emerge gustul pregnant pentru erudiţie. În 1982, în centrul oraşului Emerita (azi Mérida), capitala Lusitaniei, a fost descoperit un mozaic în *triclinium* (deci sufragerie) care ilustrează festinul celor şapte înţelepţi ai antichităţii. Aşezaţi pe jilţuri sau pe stânci, ei sunt, cu indicaţia numelor şi a oraşului de obârşie, în greacă, Solon atenianul, Chilon din Sparta, Periandru din Corint, Thales din Milet etc. În şcolile creştine, pe lângă cultura profană, se studiază textele sacre, în special cele biblice. Se dezvoltă un învăţământ monastic şi un altul episcopal. Cel monastic a apărut în Orient. Eusebios, Augustin şi Marinus au impulsionat crearea şcolilor episcopale. Educaţia creştină începea acasă, în familie, însă continua prin iniţierea doctrinară în cadrul Bisericii. Existau profesori de religie specializaţi, dar, progresiv, preoţii şi episcopii au predat dogmele şi ideile Dreptei Credinţe. Învăţătura religioasă se prezenta ca savantă. Iudaismul continuă să utilizeze şcolile rabinice”.

Renaşterea constantino-theodosiană. *Literatura*

Dintre toate prestaţiile renaşterii constantino-theodosiene, cea mai interesantă este cea a literaturii. Varietatea speciilor şi modalităţilor de exprimare, bogăţia ideilor şi mijloacelor de expresie, chiar forţa artistică dau seama de literatura Dominatului. Ca şi cum nu s-ar fi aflat în cauză o literatură a unui sfârşit de civilizaţie, a ceea ce francezii definesc ca „fin de siècle”. *Sau poate tocmai pentru că se afla în cauză acest sfârşit*

de civilizaţie, literatura se manifestă cu atâta vigoare. Alt fenomen interesant rezidă în faptul că literatura păgână şi cea creştină îşi repartizează aproape la egalitate „plaja” acestui sfârşit de civilizaţie. Ca şi cum baza sociologică a păgânismului nu ar fi fost atât de fragilizată. Literatura păgână produce geniul lui Amian, pe când cea creştină comportă strălucita performanţă multiformă a lui Augustin. Cu toate că, în ansamblul lor, ambele literaturi nu numără atâta creativitate, atâtea talente originale ca vârfurile anterioare ale artei literare antice. În orice caz, preţuirea literaturii Dominatului ca o perioadă de renaştere, de reviriment al literelor latine, are în vedere mai ales expansiunea umanismului şi a erudiţiei. Cu toate că nu lipsesc, cum am arătat, talentele strălucitoare. Se manifestă o largă deschidere a genurilor şi speciilor literare, deşi îndeosebi proza atestă o vigoare remarcabilă. De altfel parcursul genurilor şi speciilor literare traduce o evoluţie sinuoasă, în care se manifestă amalgamul formelor de expresie. Dezvoltarea poeziei comportă, de pildă, o anumită orientare mixtă lirico-epică, în care nu sunt absente mărcile satirice şi parasatirice. Interferenţele între cele două literaturi, păgână şi creştină, simt atât de numeroase, încât eforturile exegeţilor moderni de a le separa par absurde. De altfel ambele literaturi au fost impregnate de fervoarea religioasă, ca şi de impactul neoplatonismului.

Subzistă „şcolile” filosofice consacrate, mai cu seamă la Atena. Deşi filosofii susţin *nolens uolens* propagarea cultelor orientale soteriologice, a diverselor teurgii şi practicilor taumaturgiei. Epicureismul este condamnat la o moarte lentă. Stoicismul intră şi el într-un con de umbră, însă este recuperat, într-un context creştin umanist, de Boethius, la începutul secolului al VI-lea d.Hr. Cum am relevat, în repetate rânduri, filosofia

Academiei se converteşte aproape total în neoplatonism. Care domină cu autoritate constrângătoare gândirea filosofică, mişcările spirituale ale Dominatului. Chiar teologia creştină este parţial tributară neoplatonismului. Neoplatonicienii continuă să preconizeze doctrina extazului, a unirii cu Ideea sau Divinitatea prin contemplaţie, prin comuniunea între lumea sensibilă şi forma eternă. Neoplatonicienii îmbrăţişează monoteismul filosofic şi asumă valorile Dominatului. Ei caută pretutindeni sacrul, sub egida aşa-numitei *sanctitudo*. Se declară respectuoşi faţă de ierarhia celestă, ca şi faţă de cea politico-socială.

Am subliniat cât de pregnant se manifestă gustul pentru erudiţie, pentru studierea şi comentarea operelor marilor scriitori al trecutului. Aristocraţii romani privilegiau discuţiile erudite şi se ocupau fervent de studierea şi înţelegerea lui Titus Livius, „bardul” în proză al măreţiei Romei, ca şi a lui Vergiliu, poetul Romei prin excelenţă. Beneficiază de un enorm succes traducerile. Din greacă în latină se tălmăcesc tot felul de opere, tratate filosofice şi de morală, de medicină, poeme, romane, cronici, biografii. Către 397 d.Hr., un prieten al lui Symmachus, numit Năucellius, a tradus un breviar, un rezumat al Constituţiilor lui Aristotel. Astfel s-a născut legenda unui Aristotel care l-ar fi însoţit pe Alexandru la brahmani. Această legendă a fost difuzată la cotitura dintre secolul al IV-lea şi al V-lea d.Hr. de un breviar al biografiei lui Aristotel. Se conturează o foarte relevantă aviditate a cunoaşterii. Chiar după dispariţia Imperiului roman occidental, în Vest retorica va persista şi va înregistra o acrobaţie verbală sofisticată, până la sfârşitul secolului al VI-lea d.Hr. Pe urmele experienţei pliniene, se dezvoltă specia panegiricelor, ale cărei norme fuseseră codificate, în secolul al M-lea d.Hr., de retorul grec Menandros din

Laodiceea Frigiei. O serie de profesori gallo-romani compun numeroase panegirice, care elogiază împăraţi, de la Maximian până la Theodosius I (în 389 d.Hr.). Şi reputatul scriitor-senator Symmachus, autor de cuvântări, de rapoarte oficiale (*relationes*), adresate suveranilor, precum cel referitor la altarul Victoriei din senat, de scrisori alambicat elaborate, a scris panegirice. Literatura declamatorie de limbă greacă se reliefează ca deosebit de bogată. Se disting ca remarcabili sofişti şi panegirişti Himerios, Themistios şi Libanios. Themistios îl comentează pe Aristotel şi scrie numeroase panegirice, adresate tuturor împăraţilor, în vremea cărora trăise, păgâni, ca Iulian, ori creştini. Este un teoretician inteligent, făuritor al concepţiei relative la împăratul ideal, inspirate de stoici, Platon şi Aristotel. Libanios din Antiochia a fost profesor de retorică la Nicomedia, Constantinopol şi în oraşul natal, până când a decedat. Pentru studenţii săi, a alcătuit numeroase exerciţii de retorică. Cele 64 de cuvântări ale sale pendulează între panegirice, fie nesincere, precum cele adresate lui Constanţiu II şi Constans în 349, fie entuziaste, ca acela destinat lui Iulian, pentru care a alcătuit şi un elogiu funebru – în 365, *Epitaphios* – şi discursuri de circumstanţă, unde atacă anumiţi guvernatori incapabili. Într-un fel de scrisori deschise trimise lui Theodosius I, Libanios blamează curajos diverse abuzuri ale administraţiei civile şi militare, inclusiv în 386, politica antipăgână a prefectului Cynegios (discursul 30, „Pentru temple”, *Pro temp lis*). Cele 1644 de epistole ale sale, expediate foştilor elevi, curialilor, profesorilor, funcţionarilor imperiali, militează pentru apărarea tradiţiilor elenice, inclusiv păgâne, pentru autonomia municipală şi împotriva totalitarismului. Prin urmare, pe lângă discursurile de aparat şi epistolografia literară, se dezvoltă abundent

proza didascalică, de erudiţie, dreptul, însă şi filologia. Sub Theodosius, pornind de la comentarea lui Vergiliu, Servius Honoratus oferă un adevărat festival de erudiţie. În „Saturnaliile”, *Saturnalia*, Macrobius dă seama de discuţiile erudite, filologice, religioase, filosofice, desfăşurate cu prilejul sărbătorilor de iarnă între câţiva prieteni intelectuali, admiratori ai lui Vergiliu. Vitalitatea păgânismului este atestată de „Calendarul anului 354”, *codex* oferit la 1 ianuarie 354, ca dar pentru anul nou, unui înalt personaj, numit Valentinus. Sunt prezentate zilele săptămânii, începând cu aceea a lui Saturn, care va deveni duminica. Astrologia se află la loc de cinste, întrucât se figurează semnele zodiacului. Sunt enumerate sărbătorile păgâne, deşi Valentinus era creştin. Rezultă că de fapt cutumele păgâne nu afectează existenţa dusă de creştini. Cântecul de lebădă al erudiţiei păgâne apare în ciudata scriere a lui Martianus Capella, intitulată „Despre căsătoria dintre Mercur şi Filologie”, *De nuptiis Mercurii et Philologia e*, apărută, în nouă cărţi, înainte de 439 d.Hr. Într-un text alegoric, care îmbină fantasticul cu ficţiunea, sunt analizate artele liberale, gramatica, dialectica, retorica, geometria, aritmetica, astronomia şi armonia. Fulgentius Planciades, trăitor probabil între 467 şi 533 d.Hr., înainte de a deveni călugăr creştin, a continuat discursul didascalic alegorizant al lui Martianus Capella. Dar numărul erudiţilor şi filologilor este foarte mare.

Proza istorio grafică se manifestă cu deosebită vigoare, marcată de asemenea de amestecul speciilor care alcătuiau federaţia constituită în antichitate de *historia* în înţelesul larg al termenului. O ilustrează istorici greci ca Eunapios şi Olympiodoros, ale căror scrieri nu s-au conservat, dar au lăsat urme în opera lui Zosim, autor de la sfârşitul secolului al VI-lea d.Hr. Am

arătat că şi împăratul Iulian a fost un scriitor de limbă greacă prolific, multivalent Analistică se combină cu tiparele unor specii înrudite cu ea, mai ales cu structuri ale res gestelor şi memorialisticii, în opera atât de strălucită a celui din urmă mare istoric roman, care a fost Amian sau Ammianus Marcellinus. El a resuscitat specia res gestelor. Centrul de greutate al operei sale strălucite îl constituie „gesta" lui Iulian. Totodată Amian se exprima într-o latină încifrată, pe care faptul că limba sa maternă era greaca n-o explică decât parţial. Au beneficiat de un succes remarcabil specii istoriografice precum epitoma-breviariul şi biografia. Simt abreviate nu numai opere istorice, ci şi de altă natură. Ca adevărat manual scurt se prezintă epitoma de strategie şi tactică militară a lui Vegetius şi cea conţinută de tratatul de agronomie al lui Palladius. Înmulţirea epitomelor se explică mai puţin prin abundenţa de cititori grăbiţi şi în măsură mai sensibilă prin nevoia de manuale, indispensabile şcolilor vremii. Creşterea simţitoare a numărului de cititori a determinat pe de altă parte mărirea „tirajelor". Or această mărire de tiraje, înmulţirea numărului de cititori, reclamă economie de materiale şi solicită suplimentar scribii. Încât era mai uşor de editat opere scurte. Prosperitatea biografiei politice rezulta din personalizarea accentuată a cârmuirii Imperiului, legată de totalitarism şi de potenţarea despotismului teocratic. Îndeobşte biografii utilizau modelul suetonian. Amalgamul de genuri şi specii se manifestă în joncţiunea între epitomă şi biografie, tradusă de breviariul istoric al lui Eutropiu, unde se instalează medalioane biografice, ca şi de biografiile scurte ale cezarilor, scrise de Aurelius Victor şi de epitomatorul lui. Iar scrierea lui Festus zămisleşte joncţiunea între epitomă şi monografie. Desigur, biografii mai întinse, de

obedienţă suetoniană, însă bogate în informaţii interesante, emerg în opera unui istoric anonim, autorul” Istoriei Auguste”, *Historia Augusta*. Poezia profană a Dominatului este ilustrată de creştinul erudit Ausonius, care însă scrie ca un autor păgân, şi în special de poetul unui viguros talent, întemeiat pe o efervescentă combustie interioară, care a fost alexandrinul Claudian. În opera acestuia, erudiţia mitologică, poezia de actualitate, revelatoare de izbucniri lirice, se exprimă sub Honorius şi sub protecţia lui Stilicho, în forme impresionante. Interesant este şi jurnalul de călătorie versificat al lui Rutilius Namatianus, care, în versuri, marcate de experienţa ovidiană, îşi narează întoarcerea de la Roma spre Gallia natală, în 417 d.Hr.

Putem conchide că literatura profană a secolelor al FV-lea şi al V-lea d.Hr. răspunde orizontului de aşteptare al unui public pasionat de artă rafinată, de revalorizarea clasicilor, de erudiţie pedantă, de elanuri mistice, de curiozităţi pitoreşti. Noul utilaj mental, adoptarea unor noi valori se decantează în respectarea ori în dezvoltarea ierarhiilor literare sau neliterare, în promovarea sacralităţii. Sunt totodată prezervate, măcar parţial, vechile valori. Literatura creştină se orientează spre scrieri doctrinare, teologice, de propagandă, în care se cristalizează totuşi talente literare de excepţie. Performează o literatură greacă creştină, bogată în nume şi scrieri remarcabile, adesea mai elegante şi mai sensibil executate decât cele ale scriitorilor creştini latinofoni. Desigur, în literatura latină creştină prevalează acei scriitori definiţi mai sus ca „doctorii Bisericii”.

În prima jumătate a secolului al IV-lea se desprind două nume revelatoare, adică acelea ale lui Eusebios din Cesareea şi Athanasios din Alexandria. Eusebios,

născut prin 265, a devenit episcop în Palestina în 313, unde a ocupat scaunul episcopal până la moarte, adică în 340. A alcătuit opere istorice şi apologetice. Printre altele, a compus, în zece cărţi, a *Istorie a Bisericii*, care prezintă evoluţia creştinismului de la origini până în 323. În scrierile sale, Athanasios a combătut cu intransigenţă arianismul. Ulterior s-au exprimat ca polemişti virulenţi trei cappadocieni: Sfântul Vasile, Sfântul Grigore din Nazians şi Grigore din Nyssa. Orator pătimaş, polemist de talent incontestabil s-a dovedit a fi, la extremul sfârşit al secolului al IV-lea şi la începutul veacului subsecvent, Sfântul Ioan Chrysostomul sau Gură de Aur. El a comentat Evanghelia, ca un adevărat atlet ai Dreptei Credinţe. Consemnăm şi pe Synesios din Cyrène, episcop platonizant, raţionalist, literat şi mare proprietar funciar, om de acţiune şi de meditaţie. Îndeobşte această literatură greacă creştină ilustrează, cum am mai semnalat, o atitudine mai tolerantă, mai nuanţată decât cea de limbă latină.

Totuşi părinţii latinofoni ai Bisericii erau înzestraţi cu un talent şi o prolificitate literară notabilă. În scrierile lor, alternează contestaţia globală a tradiţiei păgâne cu receptarea ei, cu alianţa cu Imperiul, înainte de abandonarea acesteia. Concomitent, toţi erau înzestraţi cu o solidă cultură profană. Aproape toţi cei din secolul al IV-lea d.Hr. Începuseră prin a fi păgâni. Fapt care explică atât zelul lor polemic, cât şi pledoaria vibrantă în favoarea unui nou umanism, unde intersectează cu teologii de limbă greacă. Se exprimă iniţial Amobius din Sicca, autorul, pe la 300 d.Hr. al unui vast tratat antipăgân, „împotriva naţiilor” (de fapt, a păgânilor), *Aduersus nations*, în şapte cărţi, dar şi Lactanţiu. Acest Cicero creştin, cum a fost calificat, în temeiul umanismului şi limbii sale, a alcătuit o expunere

completă a doctrinei creştine, în şapte cărţi, „Instituţiile divine”, *Diuinae institutiones*, unde reprobă orice formă de politeism. Mult mai polemic se manifestă Lactanţiu în „Despre morţile persecutorilor”, *De mortibus persecutorum*, unde descrie sfârşitul cumplit rezervat împăraţilor care reprimaseră creştinismul. Chiar mai apăsat decât Eusebios, Lactanţiu pledează pentru cauza intervenţiei lui Dumnezeu în timpul istoric, cel real, cel trăit de oameni pe pământ. Pe scurt, pentru concepţia providenţialistă a istoriei. Această concepţie se regăseşte, la nivelul înverşunării implacabile, într-un poem anonim de la sfârşitul secolului al IV-lea, „Poem împotriva păgânilor”, *Carmen contra paganos*. Simt condamnaţi la chinurile Tartarului toţi cei care adoraseră, în timpul vieţii, divinităţile păgâne monstruoase. „Doctorii Bisericii” alternează, în scrierile lor, apologetica, dirijată împotriva păgânismului, cu patristica, consacrată mai ales luptei împotriva ereziilor. Dacă Furnicus Matemus se înverşunează împotriva păgânilor, Hilarius, episcop din Gallia romană, combate cu ardoare ereziile în „împotriva arienilor”, *Aduersus arianos*. La Sfântul Ieronim sau Hieronymus ne-am referit mai sus. Pasionat ascet, el oferă prima traducere latină solidă a Bibliei, dar şi un tabel cronologic de istorie universală, *Chronicon*, în care recentrează figurarea evenimentelor trecutului în optica teleologică şi providenţialistă. Epistolele sale dau seama de condamnarea luxului şi moravurilor disolute ale unor creştini, inclusiv preoţi şi monahi avari şi eleganţi. „Eminenţa cenuşie” a împăraţilor creştini, Ambrosius, a desfăşurat, pe lângă o prodigioasă activitate politică şi administrativă, o amplă operă, în diverse genuri literare, unde regăsim predici pasionate şi felurite tratate teologice. Totuşi, cel mai prolific autor latin, vârf valoric al literaturii antice în general, a fost

romanoafricanul Aurelius Augustinus, Fericitul Augustin. Fusese maniheist, înainte de a se creştina. Opera sa monumentală cuprinde, printre nenumărate tratate, odiseea sa spirituală din „Confesiuni”, *Confessiones*, fundată pe o strălucită introspecţie abisală, şi vasta scriere teologică, mai sus consemnată, *De ciuitate Dei*, unde se pun bazele doctrinei catolicismului medieval. Poezia creştină a fost cu talent ilustrată mai cu seamă de Prudentius, care atestă trăire poetică vibrantă, îndeosebi în imnuri, precum cel hărăzit Sfântului Laurenţiu. Secolul al V-lea este marcat de numeroşi autori creştini, ca istoricul mai sus menţionat Orosius şi Salvianus. În cele din urmă literatura creştină debuşează sub ostrogoţi în operele lui Boethius, mai ales în „Consolaţia filosofiei”, *Consolaţio philosophiae*, unde se operează o iscusită sinteză între învăţătura creştină şi tradiţia culturală profană, ca expresie a unui nou şi solid umanism. Acest mecanism sincretistic constituie de asemenea ţinta lui Cassiodorus şi chiar a istoricului Iordanes, care atestă continuitatea populaţiei latinofone în Dacia traiană. Se remarcă şi alţi autori creştini din zona dunăreană. Dionysius Exiguus este părintele calendarului nostru actual. Probabil eronat, el a fixat data naşterii terestre a Mântuitorului.

Renaşterea constantino-theodosiană a prilejuit un nou clasicism, cel de al treilea, exprimat nu numai în artele plastice şi arhitectură, ci mai ales în literatură, păgână şi creştină. *De fapt, acest al treilea clasicism se apropie mai sensibil de cel dintâi, adică acela al vremurilor „de aur”, decât se apropiase de el cel de al doilea clasicism*. Abundă referinţele la modelele clasice, vestigiile voite din operele marilor scriitori ai secolului I î.Hr., fervoarea învederată faţă de tiparele vergiliano-ciceroniene. Nu lipseşte însă concurenţa unui

expresionism popular. La anumiţi autori creştini şi în unele traduceri ale Bibliei se strecoară o „exprimare vulgară”, *sermo uulgaris*, care se contrapune „exprimării de şcoală”, *sermo scholasticus*, a retorilor şi scriitorilor rafinaţi23.

Cauzele şi efectele „căderii” Imperiului roman

Am constatat cum s-a desfăşurat, în mod concret, aşa-numita cădere a Imperiului roman. Care de fapt nu a echivalat decât cu prăbuşirea şi dispariţia Imperiului roman occidental. Factorii conjuncturali au operat desigur în virtutea unui puternic impact. Lichidările fizice ale lui Stilicho şi Actius au jucat un rol important După moartea lui Valentinian IU, practic Imperiul occidental s-a zbătut în chinurile unei crize fără sfârşit şi fără speranţă, pe care nimeni nu a putut s-o mai stăpânească. Intrigile inconştiente ale curtenilor de la Ravenna, în goană după o putere treptat mai redusă, dar egoistă şi laşă, de fapt iluzorie, cele de la Constantinopol, unde puterea politică manifesta în cel mai bun caz indiferenţă faţă de soarta Apusului, orgoliile, vanităţile stupide, au cântărit mult în procesul destrămării Imperiului occidental. Era cu adevărat numai indiferentă curtea de la Constantinopol la soarta Imperiului vestic? De fapt acolo se profila dorinţa reunificării sub egida Imperiului oriental şi a recuperării teritoriilor occidentale. Această aspiraţie a găsit de altfel rezolvare concretă sub Iustinian. Dar nimeni nu înţelegea că recuperarea iustiniană era efemeră şi că, în ultimă instanţă, însuşi Imperiul roman oriental îşi va schimba în întregime caracterul, substanţa, că, în structura sa profundă, indiferent de arguţiile juridice, el nu va mai funcţiona ca roman. S-au adăugat străpungerea frontierelor de către seminţiile barbare şi ambiţiile excesive ale generalilor mercenari, care nu mai erau dispuşi să slujească Imperiul roman

occidental.

Dar cauzalitatea profundă a disoluţiei Imperiului roman occidental şi, în ultimă analiză, a Imperiului Romei trebuie căutată în altă parte. De secole, savanţii sunt divizaţi în această privinţă. E. Demougeot insistă asupra factorilor conjuncturali, mai sus menţionaţi, cum ar fi ambiţia excesivă şi erorile de tactică politică a lui Stilicho, care se izbea de reacţia antibarbară de la Constantinopol şi de uneltirile principalilor gestionari ai Imperiului oriental. Se evocă de asemenea deplasarea invaziilor barbare de la Est spre Vest. Diviziunea între Vest şi Est era mai veche şi mai adâncă, datând din vremea lui Octavian August şi a lui Marcus Antonius. Ea nu se reducea la diferenţele lingvistice. Iar colegialitatea puterii imperiale, atât de frecventă în secolul al IV-lea d.Hr., obişnuise oamenii cu ideea „împărţirii”, *partitio*, a Imperiului, care nu putea decât să-l slăbească. Totuşi cei mai mulţi savanţi încearcă să identifice pricini mai adânci ale procesului dizolvării şi „căderii” Imperiului. Începând de la Gibbon, numeroşi exegeţi, ca M. Rostovzev, Ferdinand Lot şi, într-o anumită măsură Francesco de Martino, au considerat că Imperiul Romei a murit din cauza viciilor lui interne, a unei crize generalizate şi a „decadenţei”. Barbarii ar fi nimicit un organism putred, ros de hibe lăuntrice, pe jumătate distrus, înainte ca ei să fi năvălit în masă pe meleagurile lui. Francisco de Martino stăruie asupra cauzelor economice şi sociale ale slăbirii Imperiului, cum ar fi insuficienţa producţiei şi a productivităţii, prevalenţa forţelor sociale neproductive, mediocritatea nivelului de trai, opresiunea de toate tipurile (fixarea statutului social, rechiziţiile, fiscalitatea, dirigismul), decăderea relativă a comerţului etc. Dimpotrivă, alţi savanţi afirmă că Imperiul era înfloritor la sfârşitul secolului al IV-lea. Ei refuză formula de Ras-Empire”,

amorsată în secolul al XVIII-lea. Încât André Piganiol a afirmat ritos că Imperiul nu a murit natural, ci a fost asasinat de Barbari. L-au urmat Santo Mazzarino şi numeroşi alţi cercetători. Ipotezele avansate de unii cercetători „marxişti”, potrivit cărora sclavagismul ar fi distrus Imperiul sunt absurde. Sclavajul, în realitate difuzat numai în anumite zone ale Imperiului, era de mai mult timp în declin şi, de altfel, el a supravieţuit Imperiului roman. Sclavii nu s-au răsculat în masă împotriva Imperiului.

Noi opinăm că decisivi au fost factorii interni. *Instituţiile Romei nu mai puteau stăpâni teritoriul imens al Imperiului*. *Forţele centrifugale, temporar blocate în secolul al IV-lea* d.Hr., *au eliminat, în veacurile al V-lea şi al VI-lea* d.Hr., *forţele centripete*. *Criza de identitate a reapărut, cu deosebită vigoare, după 395, dacă nu cumva chiar după 378, şi a spulberat un imperiu care* îşi *pierduse raţiunea de a fi*. Nici provinciile şi nici regatele barbare numai teoretic vasale Imperiului, până în 472 – 475 d.Hr. (când Euric a denunţat clauzele tratatului încheiat cu romanii în 418), instalate pe teritorii romane, nu mai aveau nevoie de un imens stat opresiv din punct de vedere fiscal şi politic, ineficient din punct de vedere militar. Instituţiile şi mentalităţile deveniseră ostile prezervării Imperiului. Amintim că Barbarul nu mai era considerat „celălalt”. Dezvoltarea exorbitantă a birocraţiei, care năzuise să elimine carenţele secolului al IX-lea d.Hr., devenise sufocantă, contraproductivă. Pe termen lung, colegialitatea puterii imperiale, noile divizări ale teritoriilor nu au mai fost utile. Invazia Barbarilor se convertise într-un factor intern al Imperiului. Cum am mai remarcat, aproape niciodată Barbarii nu s-au infiltrat în Imperiu, ca să-l distrugă. Împinşi din urmă de alţi Barbari, ei se instalau în Imperiu, ca să trăiască mai bine decât pe tărâmul lor

natal. Se impune, aproape firesc, analogia cu imigranţii din lumea a treia, care, prin toate mijloacele, „năvălesc” în Europa occidentală. Chiar atunci când foloseau forţa, Barbarii aspirau să se integreze Imperiului. Adesea proprietarii funciari îi utilizau în combaterea nevoiaşilor locali, revoltaţi din pricina condiţiilor precare în care trăiau. Abia mai târziu, dezgustaţi de hibele Imperiului occidental, de urzelile tenebroase ale curţii din Ravenna, de condiţia lor de subordonaţi ai unei autorităţi, pe care practic doar ei o mai susţineau, Barbarii s-au răzvrătit împotriva Imperiului roman occidental. Pe de altă parte, ambiguităţile puterii imperiale, chiar prilejuite încă de August, nu au fost niciodată complet depăşite.

Încât nu ne rămâne decât să recapitulăm cauzele principale ale căderii Imperiului roman: 1) criza mental-instituţională, care a asigurat victoria tendinţelor centrifugale, în condiţiile destabilizării puterii centrale, ca urmare a sclerozării ierarhiei sociale şi a proliferării intrigilor mărunte, individualiste şi inconştiente; 2) recesiunea economică, izbucnită mai ales în secolul al V-lea d.Hr., în care interferau subproducţia şi inflaţia, dezechilibrul acut între import şi export, disproporţia enormă, progresivă, între resurse, treptat, inevitabil, diminuate, şi cheltuieli, mereu sporite; 3) criza identităţii, destructurarea utilajului mental, a constantelor mentale consacrate; 4) persistenţa invaziilor, deşi acestea acţionau mai ales din interiorul Imperiului sau în speranţa infiltrării în ţesătura intimă a acestuia. De fapt, Barbarii au admirat întotdeauna civilizaţia romană. Când s-a căsătorit cu Galia Placida, vlăstar al familiei imperiale, căpetenia vizigotă Athaulf a declarat răspicat că dorea să restaureze şi să sporească puterea unei Rome, menite să se sprijine pe goţi (Oros., *Hist.*, 7, 43, 5). Pe de altă parte, repetăm, chiar sub

Dominat, nu au putut fi niciodată eliminate complet ambiguităţile regimului politic monarhic fără nume, creat de August Nu trebuie uitat că „Imperiul” roman din punct de vedere strict juridic a rămas, până la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr., o republică, unde senatul şi poporul roman transferau în bloc competenţele lor unui personaj providenţial. Încât puterea imperială nu a fost niciodată riguros ereditară din acelaşi punct de vedere juridic.

Dar de ce Imperiul roman a rezistat în Orient, unde era totuşi condamnat la mutaţii radicale, pe termen lung? Se avansează diverse explicaţii. Se afirmă că presiunea barbară era în Orient mult mai modestă. De fapt, după zdrobirea goţilor la Naissus de către Claudius II şi în pofida dezastrului de la Adrianopol, aici incursiunile şi rebeliunile barbare au putut fi stăvilite sau relativ ţinute sub control. Aici armata era mai numeroasă şi se opuneau Barbarilor comandanţi şi soldaţi romani, din interiorul Imperiului. Factorii economici au jucat şi ei un anumit rol. Potrivit lui Paul Petit, marile căi mediteraneene şi comerciale convergeau spre Bosfor şi Asia Mică. Exagerând desigur, André Piganiol opina că, prin zămislirea Constantinopolului, Constantin trădase Roma. În orice caz, afirma Paul Petit, în Orient se salvgarda o solidă noţiune a statului, datorită preponderenţei funcţionariatului civil, grupat în jurul unei prefecturi a pretoriului unice. Persistau încă micii şi mijlocii proprietari de pământ, legaţi de sate autonome şi de o viaţă urbană dezvoltată. Roma se golea de locuitori. Nu au putut sensibil perturba această prosperitate nici disensiunile religioase, nici orgoliile, comploturile şi intrigile de curte, chiar loviturile de palat, nici mediocritatea anumitor împăraţi, subjugaţi femeilor şi eunucilor din serviciile lor. Deşi au existat împăraţi

foarte competenţi, ca Anastasios (491 – 518 d.Hr.), care apus ordine în finanţele statului său, grav afectate. A lăsat, la moartea sa, o trezorerie care conţinea 320.000 libre de aur. Astfel a putut surveni recucerirea parţială a Vestului, întreprinsă de către Iustinian. Acesta o socotea datorie de onoare şi scria, în 536, că speră din tot sufletul ca Dumnezeu să-l ajute să reintegreze Imperiului pe romanii pierduţi de acesta, din pricina indolenţei cetăţenilor, deşi se întindeau până la marginile a doua oceane (*Novei*. *Just*., 30, 11).

De altminteri, Barbarii din Est nu apreciau ca păgubitor pentru interesele şi bunăstarea lor Imperiul roman oriental. Şi nici suficient de slab, de destabilizat, ca să poată fi uşor suprimat. În statul lui Iustinian prosperau mai mult de 900 de cetăţi şi cel puţin 100 de episcopate. Statele barbare nu au suprimat de la început dreptul roman. Acte private, descoperite pe tăbliţe de lemn, scoase la lumină în 1928, în regiunea Tebessei, la frontiera actuală algeriano-tunisiană, şi cunoscute sub denumirea de „tăbliţele Albertini” demonstrează că în Africa vandală continua să fie solid dreptul funciar, introdus de romani în secolul I d.Hr.

Marcel Le Glay reliefa că statele barbare nu au abolit moştenirea romană. În materie de drept, de religie, de limbă, de instituţii, de expresie artistică, conceptul de *România*, apărut tocmai în secolul al IV-lea d.Hr., se manifestă pregnant şi pretutindeni. Imperiul practicase o politică deschisă, constantă şi progresivă, de aculturaţie, care implicase o romanizare profundă, cu toate că incompletă, pe anumite meleaguri. Toţi locuitorii „lumii romane”, *orbis Romanus*, fuseseră marcaţi de ea, în pofida tendinţelor centrifugale, relevante în multe areale ale Imperiului. Invadatorii barbari fuseseră impregnaţi de acest proces de romanizare. Ei estimau ca inseparabile latinitatea şi

creştinismul. Arian ori niceean. Creştinismul a contribuit substanţial la abandonarea parţială de către Barbarii germanici, stabiliţi în Occident, a cutumelor proprii şi la asumarea anumitor culturi izvorâte din *România*. *Creştinismul a făurit un nou umanism şi a salvat, în Evul Mediu, moştenirea antica*. Limba latină, desigur transformată, s-a menţinut ca idiomul locuitorilor atâtor ţări europene: Italia, Franţa, Spania, Portugalia, România, tărâmul latinilor Orientului, şi unor părţi din Belgia şi Elveţia. Insule de latinitate au supravieţuit şi în Balcani. Popoarele neolatine au moştenit nu numai limba Romei antice şi anumite instituţii ale acesteia, ci şi elemente pendinte de mentalul Imperiului. Ele conserva urme din tenacitatea, răbdarea şi pragmatismul romanilor antici, din constructivismul lor, din gustul lor pentru claritate şi pentru un raţionalism riguros. Din păcate, au moştenit şi pasiunea diviziunilor, decantată în secolul al III-lea d.Hr. Şi alte popoare nelatine au moştenit mărci mentale şi instituţii romane. Senatul constituie în Statele Unite instituţia parlamentară cea mai importantă. Dreptul modern, instituţii moderne au fost alcătuite după model roman. Biserica şi-a asumat structuri instituţionale romane, care au slujit organizării sale medievale şi chiar actuale. În secolele al VI-lea şi al VK-lea, limba greacă a înlocuit latina ca idiom oficial şi cultural al Imperiului Oriental. Totuşi acea structură politică devenită Imperiul bizantin a conservat instituţiile romane, structurile sale administrative. Până în 1453, grecii Bizanţului se autoproclamau Romani”, romeii.

De fapt, ideea imperială romană nu a murit decât în 1806, iar cea de „montare” a unui stat mondial, superior tuturor popoarelor, nu a dispărut niciodată. Mirajul Romei renăscute drept capitală a lumii a operat

preţ de numeroase secole. Papii medievali se considerau stăpânii lumii şi nu recunoşteau decât dificil autoritatea statelor laice. Evul Mediu a fost sfâşiat în Italia de lupta dintre partizanii papalităţii, guelfii, şi cei ai împăraţilor de atunci, gibelinii. În plin Ev Mediu, Chrétien de Troyes, în romanul său *Yvain* sau *Cavalerul cu Leul*, îşi mai închipuia încă existând undeva un împărat roman, care ar fi prezidat o federaţie de regi, adică în termenii proiectelor relative la viitorul Imperiului, nutrite de Orosius şi de scriitori latini ai secolelor al V-lea şi al VI-lea d.Hr. De fapt, restaurarea Imperiului roman a fost înfăptuită de mai multe ori, în cursul veacurilor. Carol cel Mare s-a proclamat împărat roman al Occidentului. Ulterior Otto, după ce s-a declarat rege al Germaniei în 936 şi al Italiei în 959, a încercat restaurarea imperiului carolingian, ca prim împărat al Sfântului Imperiu roman. Papa Ioan al XIX-lea i-a încredinţat coroana imperială. Astfel a luat fiinţă Imperiul romano-germanic sau Imperiul roman de naţie germană, care a durat până în 1806. În Est, Imperiul a subsistât până în 1453. Chiar atunci cuceritorul Constantinopolului, sultanul Mehmet Khan, spirit deschis, aproape sceptic, din punct de vedere religios islamic, adevărat precursor al lui Kemal Atatürk, se considera succesorul unui imperiu roman dezonorat de Paleologii bizantini. Ideea imperială a fost preluată şi alţii. De Habsburgii spanioli ai lui Carol Quintul şi Filip al K-lea, de francezii lui Ludovic al XTV şi ai lui Napoleon I. Acesta din urmă a desfiinţat Imperiul romano-germanic, dar pentru a anexa Roma însăşi Imperiului său, care se voia mondial. Regii Marii Britanii nu erau străini de ideea imperială. De fapt, imperiul lor colonial încorpora un sfert din planeta noastră. Ideea imperială a animat Imperiul Kaiserilor şi, desigur, al statului mondial visat de Hitler, părintele celui de al treilea Reich. Concomitent,

Mussolini proclama ca „imperatore” pe regele Italiei. Încă de la Petru I, ţarii ruşi au năzuit să reconstituie, în profitul lor, un imperiu, care ar fi trebuit să cuprindă şi Strâmtorile, să dobândească acces la Marea Mediterană. Uniunea Sovietică a moştenit această idee imperială şi a încercat s-o impună cu forţa. Oare Statele Unite, mândre că sunt acum singura superputere mondială şi că impun *pax americana* pretutindeni, nu aspiră spre constituirea unui imperiu mondial? în orice caz, de fapt, la sfârşitul secolului al V-lea d.Hr., adevăratul Imperiu roman s-a destrămat, sfâşiat de furtunile necruţătoare ale istoriei. Miracolul roman se spulberase ca un gros nor de praf în deşertul african24.

Note

1 Consideraţiile generale asupra Imperiului târziu emerg în numeroase cărţi şi articole, alcătuite de diverşi teoreticieni, savanţi şi cercetători. Menţionăm pe E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 2 vol., London, 1776 – 1777; O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, 6 vol., Berlin, 1898 – 1921; F. Lot, op. cit., *passim*; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, trad. Fr. De I.R. Palangue, 2 vol., Paris, 1959; Santo Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951; *id.*, *La fine del mondo antico*, Milano, 1959; R. Rémondon, *La crise*; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, 3 vol., Oxford, 1964; P.E. Huebinger, *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter*, Darmstadt, 1969; André Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Paris, 1969, mai ales pp. 7 – 13; E. Demougeot, *La formation*, H, *passim*; *id.*, *L’Empire romain et les Barbares d’Occident* (*T*V-e – *VII-e siècles*), *Scripta varia*, Paris, 1988; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 221; 235; 258; M. Le Glay, *Empire*, pp. 329 – 331; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 250 – 252.

2 în ce priveşte Diocleţian şi tetrarhia, inclusiv eşecul

ei, după 305 d.Hr., a se vedea R. Palangue, „Collégialités et partages dans l'Empire romain", *Revue des Études Anciennes*, 46, 1944, pp. 47 – 64; 280 – 298; William Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris, 1946, 1, pp. 115 – 189; 193 – 277; 285 – 372; *id.*, „Jovius et Herculius ou la I-ère épiphanie des Tétrarques", *Historia*, 1, 1950, pp. 257 – 266; W. Ensslin, „Valerius Diocletianus", *Real-Encyclopädie*, VH, A 2, 1948, col. 2419 – 2495; P. de Francisci, *Arcana Imperii*, Milano, 1948, HI, 2, pp. 1 – 47; E. Stein-l. R. Palangue, *Histoire du Bas-Empire, De T État romain à l'État byzantin*, 2 vol., Paris, 1959, 1, pp. 440 – 447; F. De Amelotti, *Per l'interpretazione della legistazione privatistica di Diocleziano*, Milano, 1960; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 339 – 342; Édouard Frézouls, „À-propos de la hausse des prix sous Dioclétien", *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, pp. 377 – 396; J. Bingen, „L'édit du maximum et les papyrus", *Atti delXI-o Congresso Internazionale di Papirologia*, Milano, 1966, pp. 369 – 378; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 14 – 78; R. Rémondon, *La crise*, pp. 118; 196 – 260; 276; 293; R.E. Smith, „The Regnal and Tribunician Dates of Maximian Herculius", *Latomus*, 1972, pp. 1058 – 1071; P. Petit, op. cit., pp. 527 r565; Ion Bamea-Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, pp. 9 – 36; S. Th. Parker, *Romans and Săracens. A History of the Arabian Frontier*, Winona Lake (Indiana), 1986, *passim*; E. Kolb, *Diocletian und die erste Tétrarchie*, Berlin, 1987; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284 – 656 n. Chr.*, München, 1989, *passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 221 – 228; M. Le Glay, *Empire*, pp. 333 – 344; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 250 – 251. Se pot consulta şi F. De Martino, op. cit., V, pp. 123 – 155; 278 – 279; 343 – 375; Jean-Pierre Callu, *Genio populi romani (295 – 316)*,

contribution à une histoire numismatique de la tétrarchie, Paris, 1960; M. TW. Arnheim, „Vicars in the Later Roman *Empire*”, *Historia*, 1970, pp. 593 – 606, mai ales pp. 603 – 606; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 55 – 65.

3 Pentru Constantin şi vremea sa, vezi C. Patsch, op. cit., *passim*; André Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932, *passim; id., L'Empire chrétien* (*325 – 395*) ed. A 2-a, Paris, 1972, pp. 34 – 79; 337 – 338; A. Fliche-V. Martin, *Histoire de l'Église*, Paris, 1936, M, pp. 18 – 24; 58 – 59; 62 – 64; C. Dupont, *Les constitutions de Constantin et le droit privé au début du IV-e siècle. Les personnes*, Paris, 1937; *id., La réglementation économique dans les constitutions de Constantin*, Lille, 1963; *id.*, „Les textes constantiniens et le préfet de la ville”, *Revue du Droit*, 147, 1969, pp. 613 – 644; E. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*, ed. A 2-a.

Leipzig, 1936; Dumitru Tudor „Rodul lui Constantin cel Mare”, *Arhivele Olteniei*, 13, 71 – 74, Craiova, 1934, pp. 1 – 20; *id.*, „Constantin cel Mare şi recucerirea Daciei Traiane”, *Revista Istorica Română*, 11 – 12, 1941 – 1942, pp. 134 – 148; *id., Oltenia romană*, ed. A 3-a, Bucureşti, 1968, pp. 251 – 256; 431 – 438; 448 – 458; *id., Drobeta*, Bucureşti, 1965, p. 38 – 40; *id., Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, pp. 155 – 192; *id., Sucidava*, Craiova, 1974, pp. 75 – 90; 123 – 126; *id., Les ponts romains du Bas-Danube*, Bucureşti, 1974, pp. 155 – 192; J. Vogt, „Zur Frage des christlichen Einflusses auf die Gesetzgebung Konstantin des Grosses”, *Festsschrift L. Wenger*, 2, 1945, pp. 118 – 148; *id.*, „Die constantinische Frage, A: Die Bekehrung Constantius”, *Relazioni del X-o Congresso Internazionale delle Scienze Storiche*, Firenze, 1955, pp. 733 – 779; *id., Constantin der Grosse und sein*

Jahrhundert, ed. A 2-a. München, 1960, pp. 138 – 145; 194 – 201; 244 – 250; 264 – 276; A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948, pp. 5 – 13; 30; 75 – 77; 91 – 104; 111 – 123; P. Orgels, „La première vision de Constantin (310) et le temple d'Apollon à Nîmes", *Académie Royale de Belgique*. *Bulletin Classique de Lettres, Sciences Morales et Politiques*, seria a 5-a, 34, 1948, pp. 176 – 208; E. Galletier, „La mort de Maximien d'après le panégyrique de 310 et la vision de Constantin au temple d'Apollon", *Revue des Études Anciennes*, 52, 1950, pp. 288 – 299; J. Moreau, *Lactance*. *De la mort des persécuteurs*, Paris, 1954, pp. 434 – 436; 446 – 472; H. Doerries, *Der Selbstzeugnis Kaisers Konstantins*, Göttingen, 1954; K. Kraft, *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung*, Tübingen, 1955; G. Giannelli – 5 Mazzarino, op. cit., M, pp. 421 – 452; K. Aland, „Die religiöse Haltung Kaisers Konstantins", *Studia Patristica*, Oxford, 1957, II, pp. 549 – 600; L. Völkl, *Der Kaiser Konstantin*, München, 1957; Chr. Habicht, „Zur Geschichte des Kaisers Konstantins", *Hermes*, 86, 1958, pp. 360 – 378; M. Fortuna, „La politica religioasa delpimperatore Licinio", *Rivista di Studi Classici*, 7, 1959, pp. 245 – 265; 8, 1960, pp. 3 – 23; E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 88 – 96; 100 – 130; 400; 456; 460 – 483; F. de Martino, op. cit., V, pp. 156 – 184; 219; 401 – 433; P. Bruun, *Studies în Constantinian Chronology*, New York, 1961, pfijrfzn; *id.*, *The Roman Imperial Coinage, VIII*: *Constantine and Licinius AD. 313 – 337*, London, 1966; N. Bănescu, „întemeierea Constantinopolului", *Mitropolia Olteniei*, 15, 1963, 7 – 8, pp. 506 – 510; A.H.M. Jones, op. cit., pp. 47; 97 – 110; 438 – 441; P. Guthrie, „The Execution of Crispus", *Phoenix*, 20, 1966, pp. 325 – 331; R. Palangue, „Sur la date du De mortibus persecutorum", *Mélanges*

Carcopino, Paris, 1966, pp. 711 – 716; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 711 – 719; A. Benoat-M. Simon, op. cit., pp. 308 – 334; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 18 – 24; 37 – 44; 48 – 71; 83 – 85; *id.*, *Le Sénat*, pp. 236 – 258; Dietrich Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsherr und die Notiţia Dignitatum*, Düsseldorf, 1969, pp. 137 – 141; R. Rémondon, *La crise*, pp. 140 – 147; 294 – 299; J.H. Smith, *Constantine the Great*, London, 1971; François Paschoud, Note la Zosime, *Histoire nouvelle*, ed. Les Belles Lettres, Paris, 1971, 1, pp. 180 – 246; M.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Empire*, Oxford, 1972, pp. 49 – 73; O. Toropu, „Noi contribuţii privitoare la podul lui Constantin cel Mare, de pe Dunăre”, *Analele Universităţii din Craiova. Istorie-Geografie-Filosofie*, 1, 1972, pp. 20 – 33; P. Petit, op. cit., pp. 559 – 598; I. Bamea-o. Iliescu, op. cit., pp. 33 – 67; 92 – 153; T.O. Barnes, *The New Empire. Diocletian and Constantine*, Cambridge (Mass.), London, 1982; Charles Pietri, *Constantin en 324. Propagande et théologie impériale d'après les documents de la Vita Constantini*, Strasbourg, 1983, pp. 63 – 90; Ramsay MacMullen, *Constantine*, ed. A 2-a, London, 1987; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 228 – 233; M. Le Glay, *Empire*, pp. 333 – 334; 336 – 337; 342 – 349; J. Sirinelli, op. cit., pp. 326 – 328; 367 – 370; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 124 – 130; 134.

4 Referitor la urmaşă lui Constantin cel Mare şi la Constanţiu, vezi A. Balducci, „Gallo”, *Rivista de Filologia e di Istruzione Classica*, 1940, pp. 264 – 271; *id.*, Ra rebelione del generale Silvano nelle Gallie”, *Rendiconti dell'Accademia dei Lincei*, seria 8-a, 2, 1947, pp. 423 – 427; A. Alföldi, *Die Kontorniaten, ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen heidnischen Aristokratie*, Budapest, 1943; A.E.

Thompson, „Ammianus' Account of Gallus Caesar", American *Journal of Philology*, 1943, pp. 302 – 315; *id.*, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, London, 1947, pp. 56 – 71; J.R. Palangue, „Collégialités et partages", *Revue des Études Anciennes*, 1944, pp. 56 – 58; P. De Labriolle, op. cit., pp. 336 – 343; S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, pp. 323 – 326; G. Gigli, *La dinastia dei secondi Flavi: Constantino* II, *Constante*, *Costanzo* II (*337 – 361*), Roma, 1959; E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 132 – 141; 485 – 491; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 606 – 660; 783 – 784; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 24 – 26; 40 – 41; 73 – 74; 84 – 85; K. Rosen, „Beobachtungen zur Erhebung Julians 360 – 361 n. Chr.", *Acta Classica* (Cape Town), 1969, pp. 121 – 149; Y.M. Duval, Remarques sur la venue à Rome de l'empereur Constance II en 357, d'après Ammien Marcellin", *Caesarodunum*, 5, 1970, pp. 299 – 304; J. Ziegler, *Zur religiöse Haltung der Gegenkaiser im 4 Jahrhundert nach Chr.*, Kallmünz, 1970, pp. 35 – 53; J. Sasel, „The Struggle between Magnentius and Constantinus II for Italy and Illyricum", *Ziva Antika*, 21, 1971, pp. 205 – 216; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 81 – 121; R.C. Blockley, „Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II", *Latomus*, 31, 1972, pp. 433 – 468; P. Petit, op. cit., pp. 599 – 612; 619 – 623; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974, *passim*; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople* (*IV-e – VII-e siècles*), Paris, 1985, *passim*; anterior, P. Bastien, *Le monnayage de Magnence* (*350 – 353*), ed. A 2-a, Paris, 1983; ulterior, A. Demandt, op. cit., *passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 230 – 232; M. Le Glay, *Empire*, pp. 349 – 353.

5 Cu privire la Iulian, la reformele, la aventura lui, a se vedea O. Seek, *Die Briefe des Libanius zeitlich*

geordnet, Leipzig, 1906, paj, j, /în W. Ensslin, „Kaiser Julians Gesetzgebung und Reichsverwaltung", *Klio*, 18, 1922, pp. 104 – 199; Joseph Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, Paris, 1930; R. Andreotti, R'impresa di Giuliano în Oriente", *Historia*, 4, 1930, pp. 236 – 273; R. Famey, *La religion de l'empereur Julien et le misticisme de son temps*, Paris, 1934; J. Vogt, *Kaiser Julian und das Judentum*, Morgenland, Heft 30, Leipzig, 1939; William Seston, „Notes critiques sur l'Histoire Auguste, I: Julien et 1 *aurum coronarium*", *Revue des Études Anciennes*, 45, 1943, pp. 49 – 52; F. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 168; 505; Al. Alföldi, „Some Portraits of Julianus Apostata", *American Journal of Archaeology*, 66, 1962, pp. 403 – 406; P. Lévêque, „De nouveaux portrais de l'empereur Julien", *Latomus*, 22, 1963, pp. 74 – 84; W.E. Kaegi, „Domestic Military Problems of Julian the Apostate", *Byzantische Forschungen, Festschrift F. Dölger*, 1967, pp. 247 – 264; A. Piganiol, *L'Empire Chrétien*, pp. 123 – 163; J. Béranger „Julien et l'hérédité du pouvoir impérial", *Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn, 1972, pp. 75 – 93; R.T. Ridley, „Notes on Julian's Persian Expedition (363)", *Historia*, 22, 1973, pp. 317 – 330; P. Petit, op. cit., pp. 612 – 624; G. Bowersock, *Julian the Apostate*, Cambridge (Mass.), 1978; *L'empereur Julien*: *de l'histoire à la légende* (*331 – 1715*), lucrare de echipă editată de R. Braun-l. Richter, Paris, 1978; P. Athanassiadi-Fowden, *Julian and Hellenism*. *An Intellectual Biography*, Oxford, 1981; J. Arce, *Estudios sobre el emperador* Fl. *Cl*. *Juliano*. *Fuentes literarias, epigrafia, numismatica*, Madrid, 1984; C. Fouguet, *Julien*. *La mort du monde antique*, Paris, 1985; L. Jerphagnon, *Julien dit l'Apostate*. *Histoire naturelle d'une famille sous le Bas-Empire*, Paris, 1985; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 247 – 248; Pierre Chuvin, *Chronique des derniers païens*. *La*

disparition du păgânisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à celui de Justinien, Paris, 1990, pp. 49 – 54; M. Le Glay, *Empire*, pp. 353 – 356; Jean Bonfartique, *L'empereur Julien et la culture de son temps*, Paris, 1992; J. Sirinelli, op. cit., pp. 341 – 349.

6 Pentru succesorii lui Iulian, vezi W. Heering, *Kaiser Valentinian I*, Jena, 1927; J.R. Palangue, *Saint Ambroise et l'Empire romain. Contribution à l'histoire des rapports de l'Église et de l'État à la fin du quatrième siècle*, Paris, 1933; *id.*, „L'empereur Maxime", colocviul *Les empereurs romains d'Espagne*, Paris, 1965, pp. 255 – 267; A. Nagl, „Valentinianus", *Real-Encyclopädie*, 7 A, 1948, col. 2158 – 2204; C. Schuurmans, „Valentinen I-er et le Sénat romain", *Antiquité Classique*, 1949, pp. 25 – 38; M. Fortuna, *L'imperatore Graziano*, Torino, 1952; A. Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Empire*; *the Clash between the Senate and Valentinian I*, Oxford, 1952, pp. 3 – 47; *id.*, „Valentinien I, le dernier des grands Pannoniens", *Revue d'Histoire Comparée*, serie nouă, 3, 1946, pp. 3 – 24; I Hahn, „Zur Frage der sozialem Grundlagen der Usurpation Procopius", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 6, 1958, pp. 199 – 211;

E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 178 – 183; 514 – 515; Robert Turcan, „L'abandon de Nisibe et l'opinion publique (363 apr. J.-C.)", *Mélanges Piganiol*, Paris, 1966, pp. 875 – 895; R. Soraci, *L'i ruperatore Gioviano*, Catania, 1968; A. Demandt, „Der Tod des älteren Theodosius", *Historia*, 1969, pp. 598 – 626; J. Ziegler, *Zur religöse Haltung der Gegenkaiser im 4. Jahrhundert n. Chr.*, Kallmünz, 1970, pp. 74 – 85; A Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 48 – 84; 169; 177 – 180; 190 – 204; 221 – 229; 685; P. Petit, op. cit., pp. 623 – 633; S. Mazzarino, *La fine*, pp. 171 şi urm.; H. Matei, op. cit., pp. 25; 140 – 141; 157; 195; 300 – 301; 316 –

317; M. Christol-D. Nony op. cit., pp. 247 – 249; P. Chuvin, op. cit., pp. 54 – 58; M. Le Glay, *Empire*, pp. 356 – 363.

7 Privitor la Theodosius şi la complicatele vicisitudini ale timpului, vezi W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Grossen*, München, 1953; E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 202; 525 – 534; H. Bloch, „The Pagan Revival in the West ät the End of the Fourth Century”, *Conflict between Paganism and Christianity*, ed de A. Momigliano, Oxford, 1953, pp. 193 – 213; H.J. Diesner, *Kirche und Staat im spätrömischen Reich*, Berlin, 1963, *passim*; André Chastagnol, Res Espagnols dans l'aristocraţie gouvernamentalé à l'époque de Théodose”, colocviu, Les *empereurs romains d'Espagne*, Paris, 1965, pp. 269 – 292; JJ. Sheridan, „The Altar of Victory, Paganism's Last Battle”, *Antiquité Classique*, 35, 1966, pp. 186 – 206; A. Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Stuttgart, 1968; J.F. Matthews, „The Historical Setting of the Carmen contra paganos”, *Historia*, 1970, pp. 464 – 469; J. Ziegler, op. cit., pp. 85 – 104; F. Camfora, *Simmaco e Ambroglio o di un antica controversia sulla tolleranza e sull'intolleranza*, Bari, 1970; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 270 – 271; 233 – 296; P. Petit, op. cit., pp. 633 – 641; H. Matei, op. cit., pp. 23 – 24; 35; 119; 209; 284 – 285; 291 – 292; 317; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 247; 249; 252; 262 – 263; P. Chuvin, op. cit., pp. 58 – 77; M. Le Glay, *Empire*, pp. 361 – 365. Până la cea de a doua călătorie a lui Theodosius la Roma, clarissimatul de la Roma avusese tendinţa să se cramponeze atât de tradiţiile Capitalei, cât şi de păgânismul ancestral. Intelectualizat, acest clarissimat, în păgânismul său militant, ralia opoziţia retorilor şi filosofilor, mai ales a bastionului anticreştin de la Atena. Păgânismul politic al marilor familii exalta cultele

tradiţionale sau soteriologice, revigorate de neoplatonism şi de o religiozitate ardentă şi mistică. Pe medalioane contomiate (piese de bronz, oferite de marii seniori romani, ca daruri de anul nou) emerge o propagandă energică în favoarea panteonului păgân. Bacchus şi Hercule, Cybele şi Attis, în mod deosebit Isis, ocupă un loc de cinste. Se propagă o literatură anticreştină. În cursul bătăliei de la râul Frigidus, stindardelor creştine ale trupelor lui Theodosius, forţele lui Eugenius şi Arbogast le-au opus flamuri, care îl figurau pe Hercule. Pe munţii înconjurători, păgânii au aşezat efigiile lui Jupiter, menite să-l oprească pe Theodosius. Cum am notat mai sus, păgânismul seniorilor Romei comporta o pregnantă conotaţie politică. Or această conotaţie va dispărea după septembrie 394 d.Hr.

8 Referitor la Honorius şi Arcadius, la ocuparea Romei de către vizigoţi, la destructurarea Imperiului occidental, la reprimarea păgânismului, vezi E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain (395 – 410). Essai sur le gouvernement impérial*, Paris, 1951; *id.*, *L'Empire romain et les Barbares*, *passim*; Johannes Straub, „Parens principum. Reichspolitik und das Testament des Kaisers Theodosius", *N. Clio*, 4, 1952, pp. 94 – 115; André Piganiol, *Le sac de Rome*, Paris, 1964; François Pachoud, *Roma aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin d l'époque des grandes invasions*, Roma, 1967, *passim*; D.E. Cameron, „Theodosius the Great and the Regency of Stilico", *Harvard Studies of Classical Philology*, 73, 1969, pp. 247 – 280; *id.*, „The Empress and the Poet", *Yale Classical Studies*, 1982, pp. 217 – 289; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 28 – 31; A. Ferril, *The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation*, London, 1986, *passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp.

265 – 267; P. Chuvin, op. cit., pp. 79 – 98; M. Le Glay, *Empire*, pp. 554 – 570.

9 într-o producţie a caselor de cinematograf din fosta RDG, în colaborare cu studiourile de la Buftea, hărăzită tocmai regatului ostrogot de după Theodoric, retragerea din Italia a Barbarilor, supravieţuitori ai zdrobirii statului lor de către Narses, generalul lui Iustinian, se desfăşura pe plaja de la 2 Mai! Statele barbare au introdus dreptul primitiv germanic, dar amendat, profund modificat, prin adoptarea principiilor celui roman. Cu siguranţă însă că s-a trecut la privatizarea rapidă, aproape totală, a instituţiilor, relaţiilor interumane din statele barbare. Astfel s-a înfăptuit osmoza dintre dimensiunile instituţionale romane şi cele germanice. Pentru ultimii împăraţi ai Occidentului, pentru degradarea Imperiului roman, vezi R. Rémondon, „Problèmes militaires en Égypte et dans l'Empire à la fin du IV-e siècle", *Revue Historique*, 2013, 1955, pp. 21 şi urm.; C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955; Alan Cameron, „The End of the Ancient University", *Cahiers d'Histoire Mondiale*, 1967, pp. 653 – 673; *id.*, „The Last Days of the Academy at Atens", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 195, 1969, pp. 7 – 29; H. Blumenthal, „529 and its Sequel", *Byzantion*, 1978, pp. 369 – 385 (Synesios opunea Atenei Egiptul Alexandriei); E. Demougeot, *La formation*, *passim*; S. Teiltet, *Des Goths* de la *nation gothique*. *Les origines de l'idée de nation en Occident du V-e au VII-e siècle*, Paris, 1984; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 266 – 267; P. Chuvin, op. cit., pp. 135 – 144; M. Le Glay, *Empire*, pp. 556 – 557; 569 – 578. Cum arată Pierre Chuvin, Iustinian îi transformă pe păgâni în „morţi din punct de vedere ai dreptului". Fiul convertit la creştinism se sustrage autorităţii tatălui. Fiul rămas păgân nu moşteneşte averea tatălui său, care revine

creştinilor din familie. La Alexandria, Ammonios şi, după el, Olympiodoros predau lecţii şi publică, până în 565. Se stipulase un acord între Ammonios şi patriarh. Este adevărat că la Alexandria se studia îndeosebi Aristotel, care prilejuia mai puţine polemici din partea creştinilor decât Platon. Evul Mediu se va focaliza pe Aristotel, şi nu pe Platon, revalorizat de Renaştere. Când în 1453 sultanul Mehmet Khan, mai puţin fanatic din optică intelectuală decât Iustinian, cucereşte Constantinopolul, aristotelicienii se vor acomoda mai uşor mutaţiilor radicale decât platonicienii, emigraţi în Italia.

10 Pentru structurarea politică a Dominatului şi conotaţiile sale politico-religioase, vezi E. Peterson, *Der Monotheismus als Politische Problem*, Leipzig, 1935; Johannes Straub, *Vom Herrscher ideal in der Spätantike*, Stuttgart, 1939; W. Ensslin, *Gotkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, München, 1943; *id.*, „Der Kaiser in der Spätantike”, *Historische Zeitschrift*, 177, 1954, pp. 449 – 468; G. Gigli, *L crisi deltimpero romano*, Palermo, 1947, pp. 181 – 255; P. De Francisci, op. cit., pp. 86 – 135; E. Demougeot, *De l’unité de la diversité*, pp. 1 – 7; G. Giannelli-S. Mazzarino, op. cit., HI, pp. 421 – 452; L. Valensi, „Quelques réflexions sur le pouvoir imperial d’après Ammien Marcellin”, *Lettres de l’Humanité*, 1957, pp. 62 – 107; E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 108 – 130; 469 – 483; F. De Martino, op. cit., V, pp. 118 – 119; 156 – 215; F. Taeger, op. cit., pp. 447; 471 – 473; Jean Sirinelli, *Les vues historiques d’Eusèbe de Césarée durant la période prénicéenne*, Paris, 1961; L. Warren Bonfante, Rmperor, God and Man in the Fourth Century, Julian the Apostate and Ammianus Marcellinus”, *La Parola del Passato*, 1964, pp. 401 – 427; A.H.M. Jones, op. cit., pp. 77 – 111; 347 – 365; G. Burdeau, *L’empereur d’après les Panégyriques latins*.

Aspects de l'Empire romain, Paris, 1964, *passim*; P. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiana di Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich, 1966; G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au FV-e siècle et les traditions politiques de l hellénisme. Le témoignage de Themistios*, Paris, 1968, pp. 122 – 146; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 33 – 35; *id.*, *L'évolution politique*, pp. 161 – 170; *id.* „Aspects concrets et cadre topographique des fêtes décennales des empereurs à Rome", *L'Urbs*: *Espace Urbain et Histoire*, Roma, 1987, pp. 491507; A. Alföldi, *Die monarchische Representation im römischen Kaiserreich*, Darmstadt, 1970, pp. 63 – 125; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 70 – 79; S. Calderóne, „Teologia politica, successione dinastica e consacratio în età constantina", *Fondation Hardt. Entretiens*, 19, 1973, pp. 213 – 269; Claude Lepelley, „Les limites de la christianisation de l'Empire romain sous Constantin et ses successeurs", *Christianisme et Pouvoir Politiques. Études d'histoire religieuse*, Lille, 1973, pp. 25 – 41; *id.*, „Y eut-il au IV-e siècle une idéologie chrétienne du pouvoir imperial?", *L'idéologie du Pouvoir Monarchique dans l'Antiquité*, Paris, 1991, pp. 105 – 114; P. Petit, op. cit., pp. 539; 558 – 595; 655 – 697; B. Saylor Rodgers, *The Panegyrici Latini*: *Emperors, Colleagues, Ursurpers and the History of the Western Provinces*, Berkeley, 1978; M. Mazza, *Le maschere del potere. Cultura e politica nella Tarda Antichità*, Napoli, 1986; M.C.L. Huillier, Ra figure de l'empereur et les vertus impériales. Crise et modele d'identité dans les Panégyriques latins", Les *Grandes Figures Religieuses*, Paris, 1986, pp. 529 – 582; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 225 – 229; 230 – 232; J.P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 65 – 70; 124 – 130; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 250 – 258.

11 Se pare că, în birourile prefecţilor pretoriului, funcţionau două secţii: una financiară şi alta juridico-administrativă. Şeful biroului prefectului, numit *princeps*, putea fi unul dintre acei *agentes în rebus* ai împăratului. Pentru birocraţia palaţială şi provincială, pentru reformele lui Diocleţian şi ale altor împăraţi, generatoare de un nou aspect al statului, vezi Theodor Mommsen – RM. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges nouellae ad Theodosianum pertinentes*, Berlin, 1905; E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerprefektur seit Diokletian*, Wien, 1922 (şi ed. Ulterioară); J.R. Palangue, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Paris, 1933; G. Dawney, *The Comités Orientis and the Consulares Syriae*, Princeton, 1939; W. Seston, *Dioclétien, passim*; J.A. Arias Bonet, „Los agentes în rebus – Contribution al estudio de la policia en el Bajo Impero romano”, *Ann. Hist. Derecho Espaha*, 27 – 28, 1957 – 1958, pp. 197 – 209; „Two Branches in the Late Roman Secret Service”, *American Journal of Philology*, 80, 1959, pp. 238 – 254; F. De Martino, op. cit., V, pp. 216 – 342; 371 – 387; André Chastagnol, *La Préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Paris, 1960; *id.*, *Les Fastes de la Préfecture de Rome, au Bas-Empire*, Paris, 1962; *id.*, „L'administration du diocèse italien au Bas-Empire”, *Historia*, 12, 1963, pp. 348 – 379; *id.*, *Le Bas Empire*, pp. 35 – 37; 41 – 43; *id.*, „Le diocèse civil d'Aquitaine au Bas-Empire”, *Bulletin de la Société des Antiquaires de France*, 1970, pp. 272 – 292; *id.*, *L'album municipal de Timgad*, Bonn, 1978; *id.*, *L'évol*ution *politique, passim*; A.H.M. Jones, op. cit., I, pp. 73 – 311, IU, pp. 341 – 410; 470 – 522;

F. Wieacher, *Recht und Gesellschaft in der Spätantike*, Stuttgart, 1964, *passim*; Claude Collot, Ra pratique et l'institution du sufffagium”, *Revue de Droit*, 1965, pp.

187 – 221; G. Clemente, „Le camere dei govematori della diocesi italiciana dal III-o al V-o secolo”, *Latomus*, 1969, pp. 619 – 644; W. Blum, *Curioşi und Regendarii. Untersuchungen zur geheime Staatspolizei der Spätantike*, Bonn, 1969; D. Hoffmann, *Das Spätrömischen Bewegungsheer und die Notiţia Dignitatum*, 2 vol., Düsseldorf, 1970, *passim*; M.T.W. Arnheim, op. cit., pp. 593 – 606; *id., The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972, pp. 39 – 73; 155 – 158; A. Piganol, *L'Empire chrétien*, pp. 341 – 355; 445 – 454; C. Dupont, „Constantin et les diocèses”, *Studi în Memoria di Guido Donatuti*, Parma, 1973, 1, pp. 309 – 336; P. Petit, op. cit., pp. 660 – 667; André Chastagnol-N. Duval, Res survivances du culte impérial dans l'Afrique du Nord à l'époque vandale”, *Mélanges d'Histoire Ancienne Offerts à W. Seston*, Paris, 1974, pp. 87 – 118; T. Honoré, „Imperial Rescripts AI. 193 – 305: Autorship and Authenticity”, *Journal of Roman Studies*, 6, 1979, pp. 51 – 74; M. Clauss, *Der „magister officiorum” in der Spätantike (4 – 6 Jahrhundert). Das Amt und sein Einfluss auf die kaiserliche Politik*, München, 1980; Paul Veyne, „Clientèle et corruption au service de l'État; la vénalité des offices dans le Bas-Empire romain”, *Annales. Economie, Société, Civilisation*, 1981, pp. 329 – 360; Claude Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, îl, Paris, 1981; N.C. Téitler, *„Notarii” en „exceptores”*, Utrecht, 1983; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 225 – 226; M. Le Glay, *Empire*, pp. 372 – 382; E. Cizek, *Mentalităţi*, pp. 258 – 264. Recrutarea aparatului funcţionăresc supradimensionat, palatin sau provincial, exprimă tendinţe diversificate. Diocleţian a îndepărtat din posturile importante înalta aristocraţie senatorială, mai ales cea a Romei. Dimpotrivă, Constantin a reintegrat gestionării Imperiului această aristocraţie, în

special în Occident, îngâduindu-i să acumuleze autoritate publică, avuţie funciară, patronaje dăunătoare statului. Totuşi, atât Constantin, cât şi îndeosebi Constanţiu au recrutat administratori în categoriile sociale cele mai modeste. Noii veniţi au devenit notari, adesea inculţi, corupţi, intriganţi. Intrigile de culise şi corupţia facilitau carierele administrative, căci nu existau filiere normale şi concursuri în vederea recrutării. Iulian a interzis practica aşa-numitului*sulf ragium*, recomandare oficială şi retribuită, dar ea a fost recunoscută de către Theodosius (*Cod*. *Th*., 2, 29, 2).

12 Statul este cel mai incompetent gestionar al economiei. „Le service public”, cum spun franceză (şi pentru care unii dintre ei manifestează în stradă şi în prostie), a fost, este şi va fi cel mai ineficace sector al societăţii, din punct de vedere economic. Fapt care nu presupune renunţarea la protecţia socială, ci dimpotrivă. Şi nici promovarea liberalismului total, „pur şi dur”.

13 în ce priveşte problemele economiei Dominatului, vezi G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhundert*, Helsinki, 1932; A. Déléage, *La capitation du Bas-Empire*, Mâcon, 1945; W Seston, *Dioclétien*, pp. 263 – 269; 277; 283 – 284; S. Mazzarino, op. cit., *passim*; E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 124 – 126; J.P. Callu, *La politique monétaire*, pp. 356 – 404; *id*., *Genio populi romani*, *passim*; F. De Martino, op. cit., V, pp. 28 – 34; 175 – 176; 343 – 378; 422 – 433; E. Faure, *Varia*. *Études de droit romain*, Paris, 1961, IV, pp. L-153; R. Andreotti, „L'imperatore Licinio ed alcumi problemi della legistazione constantiniana”, *Studi* în *Honore Em*. *Betti*, Roma, 1961, pp. 43 – 63; L. Cracco Ruggini, *Economia e società neli „Italia annonaria”*. *Rapporti fu agricoltura e*

commercio dai IV-o al VI-o secolo d.Hr., Milano, 1961; K. Hannestadt, *L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du IV-e au VI-e siècle de notre ère,* Kobenhavn, 1962; C. Dupont, *La réglementation économique dans les constitutions de Constantin,* Lille, 1963; A.H.M. Jones, op. cit., I, pp. 61 – 66; 104 – 110; 438 – 441; 453; HI, pp. 7 – 8;

119; Jean Lafaurie, Remarques sur les dates de quelques inscriptions du début du IV-e siècle", *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres*, 1965, pp. 192 – 210; André Chastagnol, „Zosime U, 38 et l'Histoire Augusté", *Bonner Historia Augusta Colloquium, I960*! *1965*", Bonn, 1966, pp. 43 – 78; *id.*, Reconsulaire de Campanie Flavius Lupus: un spécialiste du recensement des biens fonciers d'après une nouvelle inscription de Teano", *Epigraphica*, 29, 1967, pp. 105 – 130; *id.*, *Le Bas-Empire*, pp. 61 – 71; P. Braun, *The Roman Imperial Coinage, VII*: *Constantine and Licinius A.D. 313 – 337*, London, 1966; C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage, VI: From Diocletian* (*AD. 294*) *to the Death of Maximinus* (*313*), London, 1967; S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt*, Berlin, 1971; M. Hendy, „Mint and Fiscal Administration under Diocletian, his Colleagues, and his Successors, A.D. 305 – 423", *Journal of Roman Studies*, 62, 1972, pp. 75 şi urm.; Julien Guey, Rote sur la réforme monétaire de Dioclétien et le „nutuum": l'inscription d'Aphrodisias de Carie", *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, juillet 1972, pp. 260 – 264; P. Petit, op. cit., pp. 544 – 551; 589 – 591; 668 – 675; J. Arce, RI *Edictum de prédis* y la diocesis Hispaniarum. Notas sobre la economia de la Peninsula Ibérica en el Bajo Imperio Romano", *Hispania*, 1979, pp. 141 şi urm.; *id.*, *El ultimo siglo de la Espaha romană*: *288 – 409*, Madrid, 1982, *passim*; I. Bamea-o. Iliescu, op. cit., pp. 64 – 65;

124 – 154; Andrea Giardina, *Società romana e Impero tardo antico*, 4 vol., Roma-Bari, 1986, *passim*; R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata*. *L'aerarium impérial et son administr*ation *du* v-*e au V-e siècle*, Roma, 1989; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 226 – 227; 235 – 237; 264 – 265; M. Le Glay, *Empire*, pp. 500 – 523. De remarcat că, dacă, în primele trei secole ale Imperiului, se constituise o pătură dinamică de negustori locali, ca, de pildă, la Treveri, oraş menţionat în subcapitolul anterior, în veacul al IV-lea d.Hr. esenţa operaţiilor comerciale este controlată de neguţătorii iudei ori sirieni.

14 Pe diverse loturi agricole, în special ale marilor proprietari funciari, lucrau şi alţi muncitori, arendaşi, deveniţi dependenţi. Astfel existau „chiriaşii", *inquilini*, poate, la origine, Barbari. Cazaţi în Imperiu. Preţ de multe decenii, au avut dreptul de a se deplasa în voie, dar, la finele veacului al IV-lea, nu se mai diferenţiau de *adscripticii*. Fiinţau şi „tributarii", *tributarii*, după André Piganiol, Barbari prizonieri ai Imperiului, repartizaţi marilor proprietari rurali. Ei erau legaţi de pământ, dar achitau singuri impozitul funciar, se căsătoreau fără oprelişte şi aveau latitudinea de a cultiva alte pământuri decât cele arondate lor şi chiar de a le poseda ca proprietari privaţi. Spre sfârşitul secolului al IV-lea, ei cad, cu toţii, tributari şi *inquilini*, sub patronajul şi dependenţa de un „stăpân". A se vedea A. Segré, „The Byzantine Colonat", *Traditio*, 5, 1947, pp. 103 – 133, mai ales pp. 103 şi urm.; L. Harmând, *Libanius*. *Discours sur les patronages*, Paris, 1955, pp. 67 – 73; A. Piganiolr *Empire chrétien*, p. 304.

15 Relativ la structurile sociale ale Dominatului, la magistraturi, vezi Charles Saumagne, „Ouvriers agricoles ou rôdeurs de celliers? La circoncellions d'Afrique", *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, 6,

1934, pp. 351 şi urm.; W. Ensslin, *Das neue Bild der Antike*, II, Leipzig, 1942, pp. 412; 432; P. Bigot, *Rome antique au* v-*e siècle*, Paris, 1942; W. Seston, *Dioclétien*, pp. 314 – 319; 340 – 342; G. Cardascia, „L'apparition dans le droit des classes d'" honestiores" et d'Rumiliores", *Revue Historique du Droit*, 27, 1950, pp. 305; 337; 461 – 485; S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, pp. 220 – 230; A.S. Festugière, *Antioche païenne et chrétienne*, Paris, 1959, pp. 23 – 61; F. De Martino, op. cit., V, pp. 64 – 74; 85 – 86; 380 – 383; 447 – 470; M. Amelotti, *Per l'interpretazione della legistazione privatistica di Diocleziano*, Milano, 1960; Robert Étienne, *Bordeaux antique*, pp. 351 – 361; André Chastagnol, *Fastes de la préfecture de Rome au Bas-Empire*, Paris, 1952, pp. 15 – 16; *id.*, *Le Bas-Empire*, pp. 37 – 41; 53 – 61; *id.*, *L'évolution politique*, pp. 68 – 75; 206 – 211; 265 – 278; 322 – 344; *id.*, *Le sénat*, pp. 233 – 258;

293 – 380; R. Ganghoffer, *Évolution des institu*tions *municipales en Orient et en Occident au Bas-Empire*, Paris, 1963, pp. 140 – 174; 214 – 220; A.H.M. Jones, op. cit., I, pp. 69; 479 – 496; U, pp. 712 – 766; 824 – 840; HI, p. 796; N. Charbonnel, Ra condition des ouvriers dans les ateliers impériaux au IV-e et V-e siècles", *Aspects de l'Empire romain*, Paris, 1964, pp. 61 – 93; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 339 – 399; Jean Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime sous l'Empire romain*, Paris, 1966, pp. 245 – 258; 474 – 488; J. Gaudemet, *Institutions*, pp. 715 – 718; P. Arsac, Ra dignité sénatoriale au Bas-Empire", *Revue du Droit*, 47, 1969, pp. 198 – 243; B. Malcus, *Le sénat et Vordre sénatorial au Bas-Empire*, Lund, 1973; E.M. Wightman, *Roman Trier and the Treviri*, London, 1970, *passim*; R. Rémondon, *La crise*, pp. 100 – 101; 143 – 164; 178 – 185; 245; 279 – 316; J. Vogt, *Bibliographie zur antiken*

Sklaverei, Bochum, 1971, pp. 45 – 51; N.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy*, pp. 49 – 73; J.H.W.E. Liebeschuetz, *Antioch, City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972, pp. 40 – 100; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 8 – 9; 286 – 287; 303 – 323; 448 – 450; P. Petit, op. cit., pp. 542 – 559; 589 – 595; 675 – 711; E. Tengström, *Bread for the People. Studies în Corn Supply of Rome during the Late Empire*, Stockholm, 1974; Henri-Irénée Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive*? pp. 127 – 128; 138 – 140; 173 – 176; I. Bamea-o. Iliescu, op. cit., pp. 18; 65 – 66; T. Kotula, *Les „principales" d'Afrique. Étude sur l'élite municipale nord-africaine au Bas-Empire romain*, Wrocław, 1982; Peter Brown, *Genèse*, Paris, pp. 24; 68 – 69; 77 – 113; Claude Lepelley, „Quot capita, tot tyranni, L'image du décurion opresseur au Bas-Empire", *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire*, Strasbourg, 1983, pp. 143 – 156; *id.*, „Fine dell'ordine equestre: Le tappe dell'unificazione della classe diligente romană nel IV-o secolo", *Società romana e Impero tardo antico*, vol. I, editat de A. Giardina, Roma, 1986, pp. 227 – 244; Ramsay MacMullen, Les *rapports entre les classes sociales*, *passim*; *id.*, *Ennemies*, pp. 178 – 191; 256 – 268; François Jacques, „Le défenseur de la cité d'après la lettre 22-e de Saint Augustin", *Revue des Études Augustiniennes*, 32, 1986, pp. 56 – 73; M. Humbert, *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*, ed. A 3-a, Paris, 1989, pp. 484 şi urm.; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 226 – 227; 235 – 243; 264 – 265; M. Le Glay, *Empire*, pp. 500 – 536; 569; E. Cizek, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 680 – 682; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 142 – 144; 265 – 266; Serge Lancel., *Saint Augustin*, *Pans*, 1999, pp. 44 – 51.

16 Pentru armata romană, restructurarea ei, politica externă, Barbarii etc., vezi R. Grosse, *Römische*

Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin, 1920, *passim*; J. Bidez, op. cit., pp. 164 – 176; 315 – 327; Ferdinand Lot, *Les invasions gérmaniques, La pénét*ration *mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris, 1935; G. Downey, *A Study of the Comités Orientis and the Consulares Syriae*, Princeton, 1939, pp. 10 – 11; E. Sander „Die Germanisierung des römischen Herres", *Historische Zeitschrift*, 1939, pp. 1 – 34; J. Straub, „Die Wirkung der Niederlage bei Adrianopolis in der spätantiken Literatur", *Philologus*, 1943, pp. 255 – 286; W. Seston, *Dioclétien*, pp. 285 – 372; *id.*, „Du *comitatus* de Dioclétien aux *comitatenses* de Constantin", *Historia*, 4, 1955, pp. 284 – 296; *G. Gigli*, La crise, pp. 268 – 289; E. Demougeot, *De l'unité à la diversité*, pp. 235 – 248; Denis van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952 (care are tendinţa să subestimeze amploarea reformei lui Diocleţian); P. Lemerle, *Invasions et migr*ations *dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII-e siècle*, Paris, 1954, pp. 278 – 279; G. Giannelli-S. Mazzarino, op. cit., IQ, pp. 445 – 447; E. Stein-l. R. Palangue, op. cit., pp. 488 – 492; F. De Martino, op. cit., V, pp. 178 – 179; 388 – 420; A.H.M. Jones, op. cit., I, pp. 97 – 101; H, pp. 614 – 619; 628 – 654; HJ, pp. 187 – 188; K.F. Straheker, „Alamannen în römischen Reichsdienst", *Eranion, Festschrift für H. Hammel*, Tübingen, 1961, pp. 127 – 148; *id.*, *Germanentum und Spätantike*, Zürich-Stuttgart, 1965; M. Wass, *Germanen im römischen Dienst im 4. Jahrhundert nach Christus*, Bonn, 1965; E.A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966, pp. 9 – 16; *id.*, *Romans and Barbarians*: *the Decline of the Western Empire*, London, 1982; A. Lippold, op. cit., pp. 115 – 128; HJ. Diesner, „Protectores (domestici)", *Real-Encyclopädie*, supliment

la XI, 1968, col. 1131 – 1132; A.R. Neumann, „Limitanei”, *Real-Encyclopädie*, supliment la XJ, 1968, col. 876 – 888; R.I. Frank, *Scholae palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire*, Roma, 1969; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 79 – 85; L. Varady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376 – 476*, Budapest, 1969; D. Hoffmann, *Das spätrömischen Bewegungsheer und die Notiţia Dignitatum*, Düsseldorf, 1970; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 62 – 74; 87; 110 – 119; 220; 234 – 235; 299; 361 – 371; G.A. Crump, „Ammianus Marcellinus and the Late Roman Army”, *Historia*, 22, 1973, pp. 91 – 103; T.S. Burns, „The Battle of Adrianopole: a Reconsideration”, *ibid.*, pp. 336 – 345; P. Petit, op. cit., pp. 539 – 541; 568 – 572; 619 – 624; 646 – 649; 654 – 653; S. Mazzarino, *La fine*, dar şi anterior *id.*, *Aspetti sociali*, pp. 72 – 106; Y.A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conce*ption *romaine de la barbarie et de la civilisation*, Bruxelles, 1981; I. Bamea-o. Iliescu, op. cit., pp. 61 – 64; A. Giardina, op. cit., *passim*; A. Ferril, op. cit., *passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 226; 258 – 263; 265 – 266; M. Le Glay, *Empire*, pp. 359 – 360; 362; 465 – 537; 574; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, trad. fr., Paris, 1991, *passim*; Justine Davis Randers – Peherson, *Barbarians and Romans. The Birth Struggle of Europe, AD. 400 – 700*, Norman-London, 1993, pp. 34 – 210; E. Cizek, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 682; 684 – 685.

17 în privinţa vieţii cotidiene şi private, a implicaţiilor sociale ale acesteia, a microunităţilor sociale, precum corporaţiile, vezi K.F. Stoheker, *Der senatorische Adel im spätantike Gallien*, Tübingen, 1948; F. De Martino, op. cit., V, pp. 510 – 517; A. Chastagnol, *La préfecture urbaine*, pp. 325 – 330; S. Mazzarino, *Aspetti sociali*, pp. 220 – 230; K.M. Hopkins, „Social Mobility in the Later Empire, the Evidence of Ausonius”, *Classical Quarterly*,

serie nouă, 11, 1961, pp. 239 – 248; *id*., Räte Mobüity in the Roman Empire”, *Past and Present*, 32, 1965, pp. 12 – 26; R. Étienne, *Bordeaux antique*, pp. 351 – 361; Th. Prêcheur – Canonge, *La vie rurale en Afrique romaine d'après les mosaïques*, Paris, 1962; Ramsay MacMullen, „Social Mobüity and the Theodosian Code”, *Journal of Roman Studies*, 1964, pp. 49 – 63; J. Gagé, *Les classes sociales*, pp. 383 – 386; 407 – 431; A.H.M. Jones, op. cit., H, pp. 824 – 840; Andrea Carandini, „La villa di P.A., la circolazione della cultura figurativa africană nel tardo Impero ed altre precisazioni”, *Dialoghi di Archeologia*, I, 1967, pp. 93 – 120; Gübert-Charles Picard, „La révolution esthétique dans la mosaïque africaine”, *Atti del Convegno Internazionale sul tema: tardo antico e alto medio evo*, 1968, pp. 171 – 176; *id*., *La civilisation de l'Afrique romaine*, ed. A 2-a, Paris, 1990, pp. 306 şi urni; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 308 – 318; 448 – 450; N. şi Y. Duval, „Fausses basüiques (et faux martyrs): quelques bâtiments à auges d'Afrique”, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 84, 1972, pp. 675 – 719; P. Petit, op. cit., pp. 676; 679 – 680; 689 – 695; C. Lepelleyrej *cités. I, La permanence d'une civilisation municipale*, Paris, 1978, pp. 168 şi urm.; P.A. Février, „Images, imaginaire et symbousme. À-propos de deux maisons du Maghreb antique. Mosaïque”, *Recueil d'Hommages à H. Stern*, Paris, 1983, pp. 159 – 162; M. Forlin Patrucco-S. Roda, „Crisi di potere e autodifesa di classe: aspetti del tradizionaäsmo delle aristocrazie”, *Società romana e Impero tardo antico*, editată de A. Giardina, Roma, 1986, I, pp. 251 – 255; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 237 – 245; 255; M. Le Glay, *Empire*, pp. 382 – 390; 394; 438 – 439; 512 – 516; 526 – 528; 534; P. Brown, „Antichitatea târzie”, *Istoria vieţii private*, I, pp. 238 – 286; E. Cizek, *îşi. Lit. Lat.*, pp. 681; 685; *id*., *Mentalităţi*, op. cit., pp. 29 – 30; 265 –

266.

18 Pentru păgânism, pentru manifestările sale remanente, pentru „marea persecuţie” a creştinăor şi ulterior reprimareapăgân üor, vezi Th. Zahn, Raganus”, *Neue Kirliche Zeitung*, 1899, pp. 18 – 44; J. Zeiller, *Paganus. Étude de terminologie historique*, Paris-Fribourg, 1917; J. Maurice „JLA terreur de la magie au IV-e siècle”, *Revue Historique du Droit Français et Étranger*, 1927, pp. 108 – 120; P. de Labriolle, *La réaction païenne*, Paris, 1934; W. Seston, „De l'authenticité et de la date de l'édit de Dioclétien contre les manichéens”, *Mélanges Alfred Ernout*, Paris, 1940, pp. 345 – 354; *id.*, *Dioclétien*, pp. 54 – 55; 122 – 125; 156; 225 – 226; S. Eitrem, „La théurgie chez les néo-platoniciens et dans les papyrus magiques”, *Symbolae Osloenses*, 22, 1942, pp. 49 – 79; A. Alföldi, *Die Kontorniaten*, *passim*; E.R. Dodds, „Theurgy and its Relationship to Néoplatonisme”, *Journal of Roman Studies*, 37, 1947, pp. 55 – 69; H. Raeder, „Kaiser Julian als Philosoph und religiöser Reformator”, *Classica et Mediaevalid*, 6, 1954, pp. 179 – 193; G.E.M. De Sainte-Croix „Aspects of the Great Persecution”, *Harvard Theological Revue*, 1954, pp. 75 – 113; H. Lewy, *Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticisme Magic and Platonism in the Later Roman Empire*, Al-Qahira, 1956; E. Demougeot, „Remarque sur l'emploi de paganus”, *Studi in Onore di A. Calderini e R. Paribeni*, Milano-Varese, I, 1956, pp. 337 – 350; G. Ville, „Les jeux de gladiateurs dans l'Empire chrétien”, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 72, 1960, pp. 273 – 335; Peter Brown „Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy”, *Journal of Roman Studies*, 1961, pp. L-11; *id.*, „The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire”; *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London, 1972, pp. 94 – 118; *id.*,

„Sorcery, Demons and the rise of Christianity: from Late Antiquity into the Middle Ages”, *Journal of Roman Studies*, 1972, pp. 119 – 146; A. Barb, „The Survival of Magic Arts”, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century, Essays*, editat de Arnaldo Momigliano, Oxford, 1962, pp. 100 – 125; A.H.M. Jones, „The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity”, *ibid.*, pp. 17 şiurm.; *id.*, *The Later Roman Empire*, I, pp. 71 – 76; HI, pp. 9 – 10; A. Benoat-M. Simon, op. cit., pp. 135 – 138; 308 – 334; G. Dagron, *L'Empire romain d'Orient au IV-e siècle et les traditions politiques de l hellénisme. Le témoignage de Themistios*, Paris, 1968; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 44 – 52; *id.*, „La restauration du temple d'Isis au *Portus Romae* sous le règne de Graden”, *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1969, H, pp. 135 – 144; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 116; 422; P. Petit, op. cit., pp. 563 – 557; 564; 573 – 574; 606 – 607; 613 – 616; 639 – 641; D. Grodzynski, Rar la bouche de l'empereur. Rome IV-e siècle”, *Divination et Rationalité*, Paris, 1974, pp. 267 – 294; L. Cracco Ruggini „H paganesimo Romano tra religione e politica (384 – 394 d.Hr.)”, *Atti dell'Accademia Naţionale dei Lincei, Memorie*, seria a 8-a, 23, 1979, pp. 70 – 71; Silvio Panciera, R materiale epigrafico dallo scavo del mitreo di S. Stefano Rotondo”, *Mysteria Mithrae* (coll, intern. Rome-Ostie, 1978), Leiden, 1979, pp. 87 – 126; R. Turcan, *Mithra*, pp. 115 – 124; *id.*, *Les cultes orientaux*, Paris, 1989, pp. 35 – 338; G. Fowden, „The Pagan Holy Man în Late Antique Society”, *Journal of Hellenic Studies*, 102, 1982, pp. 33 – 59; *id.*, Retween Pagans and Christians”, *Journal of Roman Studies*, 78, 1988, pp. 173 – 182 (unde arată că păgânismul şi creştinismul nu pot fi explicate separat, izolat, unul de altul, datorită relaţiilor ţesute între ei); I. Bamea-o.

Iliescu, op. cit., pp. 19; 37 – 39; A. Dermandt, *Die Spätantike*, *passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 224 – 225; 247 – 249; 252; M. Le Glay, *Empire*, pp. 337; 342 – 345; 355 – 356; 397 – 417; 453 – 457; P. Chuvin, op. cit., pp. 15 – 242; J.-P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 80 – 100; 117 – 124; Y. Lehmann şi colaboratorii, op. cit., pp. 236 – 243; 577 – 582.

19 Relativ la triumful creştinismului, la propagarea lui, la erezii, la organizarea comunităţilor lui, la preoţi, episcopi şi monahi, vezi W.K.L. Clarke, *St. Basil the Great, a Study în Monasticism*, Cambridge, 1913; H. Grégoire, „L'étymologie de labarum", *Byzantion*, 4, 1927 – 1928, pp. 477 – 482;

Christian Baur, *Der heilige Chrysostomus und seine Zeit*, München, 2 vol., 1929 – 1930; E. Fleury, *Hellénisme et christianisme. Saint Grégoire de Nazianze et son temps*, Paris, 1930; A. Piganiol, *L'e rupereur Constantin*, pp. 65 – 75; 133 – 142; *id.*, *L'Empire chrétien*, pp. 45; 123 – 162; 270 – 271; 403 – 424; 440; J.R. Palangue, *Saint Ambroise et l'Empire romain. Contribution à l'histoire des rapports de l'Église et de l'état au quatrième siècle*, Paris, 1933; P. De Labriolle, *La réaction*, pp. 304 – 309; *id.*, *La littérature latine chrétienne*, I, pp. 291 – 361; 495 – 555; S. Giet, *Les idées et l'activité sociale de Saint Basile*, Caen, 1941; J. Daniélou, *Platonisme et théologie mystique, essai sur la doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nysse*, Paris, 1944; A. Grabar, *Martyrium*, 3 vol., Paris, 1946 – 1948; Jean Gaudemet, „La législation religieuse de Constantin", *Revue de l'Église de France*, 1997, pp. 25 – 61; *id.*, *L'Église dans l'Empire romain*, Paris, 1958, pp. 230 – 232; *id.*, *Institutions*, pp. 685 – 701; 718 – 719; A. Alföldi, *The Conversion of Constantine*; *id.*, *Constantino tra paganesimo e cristianesimo*, trad. italiană de A. Fraschetti, Roma,

1976; P. Fabre, *Saint Paulin de Noie et l'amitié chrétienne*, Paris, 1949; W.N.C. Freud, *The Donatist Church. A Movement of Protest în Roman North Africa*, Oxford, 1952; V.C. De Clercq, *Ossius of Cordova. A Contribution to the History of the Constantinian Period*, Washington, 1954; H. Nesselhauf, „Das Toleranzgesetz des Licinius", *Historische Jahrbuch*, 74, 1954, pp. 44 – 61; J. Quasten, *Initiation aux Pères de l'Église*, 3 vol., Paris, 1955 – 1963, UI, pp. 46 – 125; 293 – 420; 595 – 675; K. Aland, „Die religiöse Haltung Kaisers Konstantins", *Studia Patristica*, Oxford, 1954, H, pp. 549 – 600; Christian Nabecht, Rur Geschichte des Kaisers Konstantin", *Hermes*, 86, 1958, pp. 360 – 378; J.P. Brisson, *Autonomisme et Christianisme dans l'Afrique romaine*, Paris, 1958, pp. 123 – 239; 258 – 261; E. Stein-l R. Palangue, op. cit., I, pp. 202; 468; 525 – 526; A.H.M. Jones, „Were Ancient Heresies National or Social Movements în Disguise?", *Journal of Theological Studies*, 10, 1959, pp. 280 – 298; F. De Martino, op. cit., V, pp. 480 – 491; J. Vogt, *Constantin*, pp. 170 – 173; 194 – 201; 251 – 256; *id.*, *The Decline of Rome*, pp. 282 – 309; A. Mandouze, „Encore le donatisme, problèmes de méthode posés par la thèse de J.P. Brisson", *Antiquité Classique*, 1960, pp. 61 – 107; AI. Festugière, Les *moines d'Orient*, 7 vol., Paris, 1961 – 1965, *passim*; H. Dallmaye, *Die grossen vier Koncilien*: *Nicaea, Konstantinopol*, *Ephesus*, *Chalcedon*, München, 1961; J.R. Palangue-l. Chelini, *Petite histoire des grands conciles*, Paris, 1962; S. Calderóne, *Constantino* e il *cattolicesimo*, Milano, 1962; N. Duval, Res origines de la basilique chrétienne", *L'Information d'Histoire de l'Art*, 1962, pp. 9 – 14; *id.*, *Les églises africaines à deux absides*, 2 vol., Paris, 1973; J. Daniélou-H, Marrou, op. cit., pp. 290 – 369; 553 – 559; P. Lebeau, „Hérésie et Providence selon *Sabzâen*", *Nouvelle Revue*

Théologique, 85, 1963, pp. 160 – 175; J. Loyere Résistants et collaborateurs en Gaule à l'époque des grandes invasions", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1963, pp. 437 – 450; E. Tengström, *Donatisten und Katholiken*. *Socizale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung*, Stockholm, 1964; I. Ortiz de Urbina, *Nicée et Constantinopole*, Paris, 1964; P. Brezzi, *La politica religioasa di Constantino*, Napoli, 1965; André Chastagnol, Re sénateur Völusien et la conversion d'une famille sénatoriale romaine au Bas-Empire", *Revue des Études Anciennes*, 1965, pp. 241 – 253; *id.*, *Le Bas-Empire*, pp. 44 – 52; JJ. Sheridan, „The Altar of Victory, Paganism's Lastle Battle", *Antiquité Classique*, 35, 1966, pp. 186 – 206; E.A. Thompson, *The Visigoths în Times of Ulfila*, Oxford, 1966, pp. 78 – 132; R. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiana în Eusebio di Cesarea*. *La prima teologia politica del Cristianesimo*, Zürich-Roma, 1966; D.J. Chitty, *The Desert a City*. *An Introduction to the History of Egyptian and Palestinian Monasticism under The Christian Empire*, Oxford, 1966; J.R. Palangue-Michel Meslin, *Le Christianisme antique*, Paris, 1967, pp. 65 – 77; C. Dupont, Res privilèges des clercs sous Constantin", *Revue de l'Histoire des Religions*, 62, 1967, pp. 729 – 752; Michel Meslin, *Les Ariens d'Occident*, Paris, 1967; *id.*, *Le Christianisme*; W. Rordorf, *Sunday*. *The History of Day of Rest and Worship* in the *Earliest Centuries of the Christian Church*, London, 1969; Y.M. Duval, „Sur l'arianisme des Ariens d'Occident", *Mélanges de Science Religieuse*, 26, 1969, pp. 145 – 153; *id.*, *Loca sanctorum Africae*. *Le culte des martyrs en Afrique du IV-e au VII-e siècle*, Roma, 1982, *passim*; M. Testard, *Jérôme*. *L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain*, Paris, 1969; F. Canfora, *Simmaco e Ambroglio o di un'antica*

controversia sulla tolleranza e sull'intolleranza, Bari, 1970; M.H. Shepherd, „The Liturgical Reform of Damasus", *Kyriacon. Festehrift Quasten*, Münster, 1970, pp. 344 şi urm.; Peter Brown, Religions Dissent in the Later Roman Empire: the Case of Africa", *Religion Society* in the *Age of St. Augustine*, London, 1972, pp. 237 – 259; *id... Antichitatea târzie*, pp. 269 – 298; P. Petit, op. cit., pp. 555 – 556; 575 – 581; 606 – 612; 718 – 727; 740 – 745; Henri-Irénée Marrou, *Décadence*, pp. 74 – 75; 84 – 85; *id., Christiana tempora. Mélanges d'Archéologie, dépigraphie et de Patristique*, Roma, 1978, pp. 239 – 250; François Thelamon, *Païens et chrétiens au* v-*e siècle. L'apport de V" histoire ecclésiastique" de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981; I. Bamea-o. Iliescu, op. cit., pp. 33 – 36; 68 – 72; Charles Pietri, „Constantin en 324. Propagande et théologie impériales d'après les documents de la *Vita Constantini*", *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire* (*milieu du III-e – milieu du IV-e siècle ap. J.-C.*), Strasbourg, 1983, pp. 63 – 90; Jacques Fontaine, „Damase poète théodosien: l'imaginaire poétique des *Epigramata*", *Saecularia Damasiana*, 1986, pp. 115 – 145; R.J. Lane Fox, *Pagans and Christians*, New York, 1987, pp. 642 – 653; *id., Païens et chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, trad. fr., Toulouse, 1997; J.L. Maier, *Le dossier du donatisme, I. Des origines à la mort de Constance* II (*308 – 361*), Berlin, 1987; Serge Lancel, „Le dossier du donatisme", *Revue des Études Latines*, 66, 1988, pp. 37 – 42; *id., Saint Augustin, passim*; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 229; 249 – 256; M. Le Glay, *Empire*, pp. 344 – 345; 350; 442 – 453; 457 – 490; J.W. Dirijers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden, 1991;

François Heim, *Virtus. Idéologie politique et croyances religieuses au IV-e siècle*, Bem-Frankfurt Main-New York-Paris, 1991; *id., La théologie de la Victoire de Constantin à Théodose*, Paris, 1992; René Martin, *Approche de la littérature latine tardive et protomédiévale. De Tertullien à Raban Maur*, Paris, 1994, p. 52; J.P. Martin, *Pouvoir et religions*, pp. 124 – 130; Y. Lehmann şi colaboratorii, op. cit., pp. 577 – 591.

20 Pentru schimbarea mentalităţilor, vezi François Paschoud, *Roma aeterna*; R. Rémondon, *La crise*, pp. 170 – 173; 282 – 287; Geza Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, ed. A 2-a, Wiesbaden, 1979, *passim*; *id., Die Rolle des Einzelnen* in der *Gesellschaft der röfilische Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmasstäbe*, Heidelberg, *190, passim*; Y.A. Dauge, op. cit., pp. 524 – 543; E. Cizek, *L'image de l'autre*, pp. 360 – 371, mai ales pp. 369 – 371; *id., Ist. Lit. Lat.*, pp. 685 – 686; *id., Mentalităţi*, pp. 37 – 38; 41 – 42; 266; M. Le Glay, *Empire*, pp. 396 – 397; 565 – 568; J. Davis Randers-Peherson, op. cit., pp. 3 – 172; P. Brown, *Antichitatea târzie*, pp. 262 – 314.

21 Desigur, numeroase sanctuare păgâne au fost transformate în locaşuri de cult creştin. Pentru arta Dominatului, vezi C. Robert, *Die antiken Sarcophagrelief*, 5 vot, Berlin, 1890 – 1939, *passim*; L.H. Vincet-F.M. Abel, *Bethléem, le sanctuaire de la Nativité*, Paris, 1914; R. Delbrück, *Die Consulardiptychen und verwand te Denkmäler*, Berlin, 1929; G. Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopol*, Istanbul, 1935; H.P. L'Orange-A. von Gerkan, *Der spätantike Bildschmuk des Konstantinsbogen*, 2 vol., Berlin, 1939; G. Becati, *Case ostiensi del tardo impero*, Roma, 1940; A. Grabar, *Martyrium*, 3 vol., Paris, 1946 – 1948; *id., Le premier art chrétien*, Paris, 1966, pp. 54 – 156; 163 – 177; 225 –

368; D. *Levx, Antioch Mozaic Pavements*, 2 vol., Princeton, 1947; J. Harmând, *Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins* (*Cynegetica*), Paris, *1951*, *passim*; G. Ch. Picard, Les *trophées*, pp. 391 – 406; *id*., *L'art romain*, Paris, 1962, pp. 129 – 142; *id*. „Mosaïques africaines du M-e siècle apr. J.

— C?*, *Revue d'Archéologie*, 1960, 2, pp. 17 – 49; *id*., „Un art romain, la mosaïque", *Bull*. *Arch*., *Revue des Études Latines*, 1965, pp. 506 – 523; *id*., Ra révolution esthétique dans la mosaïque africaine", *Atti del Convegno Internazionale sul Tema*: *Tardo Antico e Alto Medioevo*, Roma, 1968, pp. 171 – 176; *id*., *Afrique romaine*, *passim*; G.V. Gentili, *La villa di Piazza Armerina*. *I mozaici*, Roma, 1959; E. Kirschbaum, *Les fouilles de Saint-Pierre de Rome*, trad. fr., Paris, 1961;

N. Duval, Res origines de la Basilique chrétienne", *L'Information d'Histoire de l'Art*, 1962, 1, pp. 9 – 14; *id*., *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ravenna, 1976; J. Rugsschaert, „Essai d'interprétation synthétique de l'arc de Constantin", *Rendiconti Pontificali dell'Accademia di Archeologia*, 35, 1963, pp. 79 – 100; Jérôme Carcopino, *Le*s *fouilles de* Saint-*Pierre et la tradition*, ed. A 2-a, Paris, 1963; DJ. Smith, „Three Fourth-Century Schools of Mozaic în Roman Britain", *La Mosaïque Gréco-Romaine*, colloque CNRS, Paris, 1965, pp. 95 – 116; Robert Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques*. *Essai de chronologie et d'histoire religieuse*, Paris, 1966, *passim*; *W*. Dorigo, *Pittura tardo-romana*, Milano, 1966; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 72 – 76; R Bianchi-Bandineui, *Rome, la fin de l'art antique*, Paris; 1970, pp. 83 – 217; 237 – 268; 311 – 336; 349 – 368; R. Rémondon, La *crise*, pp. 257 – 260; H.U. Instinsky, *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugust*, Basel, 1971; R. Calza, *Iconografia*

romană imperiale II *Da Cărăuşio a Giuliano* (*287 – 363* d.Hr.), Roma, 1972; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 434 – 443; H. Kahler, *Die Villa des Maxentius bei Piazza Armerina*, Berlin, 1973; N. Duval-ţi. A. Février, Re décor des monuments chrétiens d'Afrique (Algérie, Tunisie)", *Actas del VIII Congr. Intern, de Arqueol. Crist.*, Barcelona, 1972, pp. 5 – 56; *id.*, *Images*, pp. 159 – 162; R. Merggs, *Roman Ostia*, ed. A 2-a, Oxford, 1973; P. Petit, op. cit., pp. 730 – 745; H.I. Marrou, *Décadence*, pp. 23; 53 – 59; 74 – 75; 84 – 86; 163; Charles Pietri, Ra mort en Occident dans l'épigraphie latine. De l'épigraphie païenne à l'épigraphie chrétienne, 3-e – 6-e's", *La Maison-Dieu*, 144, 1980, pp. 25 – 48; Andrea Carandini, A. Ricci, M. de Vos, *Filosofiana. La villa di Piazza Armerina*, Palermo, 1982; F. Bisconti, Ra Fenice nell'arte aquíliense del IV-o secolo", *Aquíleia nel* v-*a Secolo*, *Antichità Altoadriatiche*, 22, 1982, pp. 529 – 547; I. Bamea-o. Iliescu, op. cit., pp. 74 – 88; L. Duret-l. P. Néraudau, op. cit., pp. 150 – 184; 255 – 256; M. Le Glay, *Empire*, pp. 436 – 442 – 489 – 499.

22 Privitor la învăţământul, educaţia, cultura în general, de sub Dominat, vezi S. Haidacher, *Des heiligen Johannes Crysostomus Büchlein über Hoffart und Kinderrziehungen*, Freiburg, 1907; C. Barbagauo, *La Stato e l'istruzione publica nell'impero romano*, Catana, 1911; D. von den Eynde, *Les normes de l'Enseignement chrétien dans la littérature chrétienne des trois premiers siècle*, Louvain, 1933; H. Davenson, *Fondements d'une culture chrétienne*, Paris, 1934, pp. 57 – 83; M.L.W. Laistner, *Christianity and Pagan Culture in the Later Roman Empire*, Ithaca, 1951, pp. 85 – 122; A. Alföldi, *A Conflict of Ideas* in the *Late Roman Empire*, Oxford, 1959, *passim*; Santo Mazzarino, „La democratizzazione della cultura nel Basso Impero", *Actes du XI-e Congrès International des Sciences*

Historiques. *Rapports*, II, *Antiquité*, Stockholm, 1960, pp. 35 – 54; L. Cracco Ruggini, „Sulla cristianizzazione două cultura pagana: 11 mito greco e latino di Alessandro dall'età Antonina al Medioevo", *Athenaeum*, 43, 1965, pp. 3 – 80; A. Chastagnol, *Le Bas-Empire*, pp. 76 – 78; Jean-Pierre Cauu, „Les Constitutions d'Aristote et leur fortune au Bas-Empire (Symm. *Ep*., 3, 11)", *Revue des Études Latines*, 53, 1975, pp. 268 – 315; H.I. Marrou, *Décadence*, pp. 13 – 80; *id*., *Istoria educaţiei*, H, pp. 87 – 97; 117 – 166; 173 – 177; P. Brown, *Genèse*, pp. 6; 20; H.J.

— Martin, *Histoire et pouvoir de l'écrit*, Paris, 1988, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 392 – 396; 417 – 420; 469 – 470; E. Cizek, *îşi*. *Lit*. *Lat*., pp. 692 – 694.

23 Relativ la literatura Dominatului, vezi A. Puech, *Prudence, étude sur la poésie chrétienne au IV-e siècle*, Paris, 1888; *id*., *Histoire de la littérature grecque chrétienne*. *III*. *Le IV-e siècle*, Paris, 1930; W.K.L. Clarke, *St*. *Basil the Great, a Study* în *Monasticism*, Cambridge, 1913; D.N. Robinson, „Symmmachus and the Pagan Revival", *Transactions of the* American *Philological Associations*, 66, 1915, pp. 87 şi urm.; E. Fleury, *Hellénisme et christianisme*. *Saint Grégoire de Nazianze et son temps*, Paris, 1930; M. Lavarenne, *Étude sur la langue du poète Prudence*, Paris, 1933; P. Le Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, pp. 344 – 361; 495 – 555; F. Homes-Dudden, *The Life and Times of St*. *Ambroise*, 2 vol., Oxford, 1935; J.A. Geachy Jr., *Quintus Aurelius Symmachus and the Senatorial Aristocracy of the* Chicago, 1942; Pierre Courcelles, *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, Paris, 1943, pp. 3 – 46; *id*., *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris, 1950; *id*., *La Consolation de la philosophie dans la* tradition *littéraire*. *Antécédents et postérité*, ed. A 2-

a, Paris, 1968; F.A. Thompson, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, Cambridge, 1947; H.-I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1949; *id.*, *Décadence*, pp. 23 – 25; 84; 144 – 148; 161 – 170; C. Lacombrade, *Synésios hellène et chrétien*, Paris, 1951; H. Stem, *Le Calendrier de 354. Étude sur son texte et sur ses illustrations*, Paris, 1953; J. Daniélou, *Platonisme et théologie mystique*, ed. A 2-a, Paris, 1954, *passim*; J. Quasten, op. cit., HI, pp. 46 – 125; 295 – 420; 483 – 487; 595 – 675; D. Romano, *Simmaco*, Palermo, 1955; F. Klingner, *Vom Geistesleben im Rom des ausgehenden Altertums*, ed. A 3-a, Frankfurt, 1956; A. Paredi, 5. *Ambroglio e la sua età*, Milano, 1960; *Bonner Historia Augusta Colloquium*, culegere de articole, 1962 – 1990; E. Tuerk, *Macrobius und die Quellen seiner Saturnalien. Eine Untersuchung über die Bildungsbestrebungen în Symmachuskreis*, Freiburg-Brisgau, 1962; Amaldo Momigliano, Ragan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.”, *The Conflict between Paganism and Christianity* in the *Fourth Century*, culegere editată de A. Momigliano, Oxford, 1963, pp. 79 – 99; J. Loyen, „Résistants et collaborateurs en Gaule à l’époque des grandes invasions”, *Bulletin de l’Association Guillaume Budé*, 1963, pp. 437 – 450; Italo Lanara *storiografia del Basso Impero*, Torino, 1963, pp. 3 – 249; P. Lebeau, „Hérésie et Providence selon Salvien”, *Nouvelle Revue Théologique*, 1963, pp. 160 – 175; A.F. Norman, „The Library of Libanius”, *Rheinisches Museum*, 107, 1964, pp. 158 – 175; R. Farina, *L’i rupero e l’imperatore cristiana în Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zürich-Roma, 1966; S. Mazzarino, Îl *pensiero storico*, H, 2, pp. 112 – 247; 392 – 394; Pierre-Marie Camus, *Ammien Marcellin. Temoin des courants littéraires et religieux à la fin du IV-e*

siècle, Paris, 1967; Peter Brown, *Augustine of Hippo, a Biography*, London, 1967; A, M. Malingreyra *littérature grecque chrétienne*, Paris, 1968; sir Ronald Syme, *Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968; *id.*, „The Composition of the Historia Augusta: Recent Theories”, *Journal of Roman Studies*, 62, 1972, pp. 123 – 133; K. Rosen, *Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus*, Mannheim, 1968; M. Simonetti, *Letteratura cristiana antica greca e latina*, Firenze, 1969; M. Testard, *Saint Jérôme*. *L'apôtre savant et pauvre du patriciat romain*, Paris, 1969; Alan Cameron, *Claudian Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford, 1970; Jacques Fontaine, *La littérature latine chrétienne*, Paris, 1970; *id.*, Ra conversion du christianisme à la culture antique: la lecture chrétienne de l'univers bucolique de Virgile”, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1978, pp. 50 – 75; *id.*, Ra dernière épopée de la Rome chrétienne. Le Contre Symmaque de Prudence”, *Vita Latina*, 81, 1981, pp. 3 – 14; R. Klein, *Symmachus*. *Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums*, Darmstadt, 1971; *id*.

Der Streit um den Victoria-altar. *Die dritte Relatio des Symmachus und die Briefe 17, 18 und 57 des Mailänder Bischops Ambrosius*, Darmstadt, 1972; P.G. Christensen, „Claudian and Eternal Rome”, *L'Antiquité Classique*, 1971, pp. 670 – 674; P. Petit, op. cit., pp. 713 – 727; Guy Sabbah, *La méthode d'Ammien Marcellin*. *Recherches sur la construction du discours historique dans les Res Gestare*, Paris, 1978; L. Cracco Ruggini; „Îl paganesimo romano tra religione e politica (384 – 394 d.Hr.); per un reinterpretazione del Carmen contra paganos”, *Atti delaccademia Nazionale dei Lincei*. *Memorie*, seria a 8-a, 23, 1979, pp. 3 – 140; J.L. Charlet, *L'influence d'Ausone sur la poésie de Prudence*, Aix-en-

Provence-Paris, 1980; *id*. „La poésie de Prudence dans l'esthétique de son temps", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1986, pp. 368 – 386; François Thelamon, *Païens et chrétiens au IV-e siècle*. *L'apport de P „histoire ecclésiastique" de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981; J.-P. Callu, „Date et genèse du premier livre de Prudence Contre Symmaque", *Revue des Études Latines*, 59, 1981, pp. 235 – 259; Eugen Cizek, „Quelques remarques sur l'historiographie romaine du Bas-Empire", *Actes du VII-e Congrès de la F IEC*, Budapest, 1983, H, pp. 193 – 195; *id*., *Histoire*, pp. 271 – 330; André Chastagnol, „Le Sénat dans l'oeuvre de Symmaque", *Colloque Genevois sur Symmaque à l'Occasion du 1600-e Anniversaire de l'Autel de la Victoire*, Paris, 1986, pp. 73 – 82; T. Honoré, „Scriptor Historiae Augustare", *Journal of Roman Studies*, 77, 1987, pp. 156 – 176; D. Roques, *Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire*, Paris, 1987, *passim*; M. Le Glay, *Empire*, pp. 395 – 401; 419 – 429; 468 – 489; Robert Turcan, Introduceri şi note la *Histoire Auguste*, în 1, Paris, 1993; S. Lancel, *Saint Augustin*, *passim*.

24 Pentru cauzele şi urmările „căderii" Imperiului roman, vezi M. Rostovzev, op. cit., pp. 483 – 619; Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1937, *passim*; E. Demougeot, *Unité*, *passim*; *id*., *La formation*, H, *passim*; *id*., *L'Empire*, *passim*; M. Chambers şi colaboratorii, *The Fall of Rome*. *Can it be Explained*? London, 1957; F. De Martino, op. cit., V, pp. 506 – 527; I. Lana, op. cit., II, Apendice, pp. I-XXXIU; J. Vogt, *The Decline of Rome*, *passim*; F.M. Walbank *The Awful Revolution*. *The Decline of the Roman Empire of the West*, Liverpool, 1969; R. Rémondon, *La crise*, pp. 243 – 262; Paul Petit, *Précis d'histoire ancienne*, ed. A 3-a, Paris, 1971, pp. 349 – 353; *id*., *Histoire générale*, pp. 748 – 752; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, pp. 70; 455 –

466; Santo Mazzarino, *La fin du monde antique*, trad. fr., Paris, 1973, pp. 11 – 54; M. Christol-D. Nony, op. cit., pp. 266 – 267; M. Le Glay, *Empire*, pp. 574 – 578; E. Cizek, *Ist. Lit. Lat.*, p. 687; *id.*, *Mentalităţi*, pp. 14 – 15; 266 – 272. Desigur, exegeza „căderii” Imperiului este foarte bogată în cărţi şi articole ştiinţifice. Nu am menţionat, în rândurile anterioare, decât foarte puţine dintre contribuţiile moderne.

XII. ROMA MEDIEVALĂ ŞI MODERNĂ. EPILOG

Roma medievală

Supravieţuirea Romei după „căderea” Imperiului roman occidental constituie epilogul, concluziile acestei cărţi. Desigur, vom prezenta concentrat această supravieţuire, această eternitate a Romei, întrucât ţinta noastră principală a fost Roma antică şi imperiul ei.

Încă din antichitate, două curente opuse de gândire purtaseră asupra sorţii Romei. Dacă Sfântul Pavel preconizase coexistenţa comunităţilor creştine cu puterea laică, temporară, *Apocalipsa* Sfântului Ioan figura Roma ca pe o femeie desfrânată, împodobită cu purpură şi bijuterii, nou Babilon, condamnat pieirii (17 – 18). Se pornea de la tradiţia apocaliptică iudaică, dar se asumau temele condamnării Romei, adesea vehiculate de moraliştii păgâni. Istoria Romei antice fusese străbătută de un curent pesimist. Adesea romanii pândeau în istoria Oraşului semnele decadenţei. Stoicii afirmau că lumea şi deci şi Roma vor dispărea într-o conflagraţie universală, în timp ce *Apocalipsa* profetiza pieirea ei. Angoasa milenaristă dobândea, în mediile creştine – şi nu numai în rândurile lor –, o pondere oprimantă. Dar concomitent se exprima o tendinţă mult mai puternică, încrezătoare în eternitatea Romei. După invazia lui Alaric şi diminuarea brutală a populaţiei Romei, creştinul Sidonius Appolinaris descrie cu

entuziasm zeiţa Roma (Carzn., 13 şi urm.). Într-un stil epic, îmbibat de reminiscenţe vergiliene, Roma este descrisă ca o războinică somptuoasă. Roma, jefuită de Alaric şi apoi de vandali, solicită Aurorei ca împărat pe Anthemius. Or această Auroră este Constantinopolul, conceput cu o anti-Romă, inferioară celei autentice, incapabilă să se definească altfel decât în raport cu Roma. Această Romă trăise într-un fel de apocalipsa, dar ea subzista ca *Roma aeterna*, locaş al puterii temporale, dar şi al celei spirituale. Ambiţie focalizată de papa Damasius, menţionat în capitolul anterior, şi potenţată de către alt papă foarte eficient, Leon I (440 – 461 d.Hr.). Roma se convertea, din oraş imperial, în cetatea apostolică. Nu murise, ci numai se transformase. În plin Ev Mediu, persistă vechea asimilare între „Oraş" şi „Lume", *Urbs* şi *Orbis*. Un proverb afirmă, în acelaşi Ev Mediu, că atâta vreme cât se va menţine în picioare Coloseul, va rămâne, tot în picioare, Roma. Când se va prăbuşi Coloseul, se va prăbuşi şi Roma. Iar când se va prăbuşi Roma, se va prăbuşi şi Lumea. Un document, emanând de la Curia Romei, va decreta în 1162 salvgardarea Columnei lui Traian. Aceasta trebuie să rămână intactă atâta vreme cât va dăinui Lumea.

În realitate, Roma subzista ca o burgadă, ca un orăşel modest. Longobarzii invadaseră Italia în secolul al VI-lea şi făuriseră în peninsulă un regat, care avea capitala nu la Roma, ci la Pavia, începând din 572 d.Hr. Longobarzii vor fi înfrânţi de Carol cel Mare, dar regatul lor se va menţine la Benevent, până către 1047. Roma devenise un orăşel modest ca proporţii, dar aici veneau Carol cel Mare şi Otto, ca să primească cununa imperială. Combatanţi înverşunaţi pentru o supremaţie temporală, papii vor lupta din Roma împotriva veleităţilor monarhilor medievali, în special, cum am

remarcat în capitolul anterior, în contra suveranilor Sfântului Imperiu. Papa Alexandru HI va fonda liga lombardă, în 1167, ca să anihileze ambiţiile împăratului Frederic I Barbarossa. Încă din secolul al VIII-lea, papii nu au mai cerut investitura anterior acordată de împăraţii de la Constantinopol. De altfel, o primă schismă va diviza Biserica Apusului de cea a Răsăritului între 863 şi 867. Această schismă va opune definitiv catolicismul ortodoxiei noastre în 1054, când patriarhul Keroularios şi papa Leon IX se vor excomunica unul pe altul. Aceste excomunicări nu vor fi anulate decât în 1965. De altfel, în această Romă medievală, vechile monumente antice se ruinau. În 540 d.Hr., un inventar enumera încă statuile şi monumentele unui oraş locuit de o populaţie destul de numeroasă. Roma nu era încă un morman de ruine ale monumentelor laice, încă păstrate; se adăugau, pentru a o înfrumuseţa, biserici şi basilici creştine. Templul lui Romulus şi biblioteca Forului Păcii adăposteau, din 526, o fastuoasă biserică. Până la urmă Panteonul este şi el conservat, prin transformarea sa într-o biserică a Sfintei Marii a Martirilor. Totuşi, în general, monumentele antice cad în ruină. Alcuin, sub Carol cel Mare, constată că Roma echivalează cu o ruină amară. După anul 1.000 d.Hr., atinsă de malarie, Roma se depopulează. În 1083, Roma este prădată de către normandul Robert Guiscard, chemat în ajutor împotriva împăratului Hernie IV de către papa Gregorius VU. Chiar Coloseul cade victimă seismelor repetate. El este transformat într-o fortăreaţă, în timpul luptelor neîncetate dintre familiile aristocratice, dornice să obţină prevalenţa în Roma medievală. Pietrele Coloseului slujesc construirii caselor particulare din apropiere. Renaşterea şi barocul transformă Coloseul în carieră de piatră, care oferă materiale de construcţie utilizate pentru ridicarea

palatului Venezia, Cancelariei, palatului Farnese etc. Chiar şi cupola bazilicii Sfântului Petru utilizează materiale luate din ruinele Coloseului. Restaurarea Coloseului va începe abia sub papa Benedict XTV (1740 – 1758), care va consacra acest edificiu amintirii martirilor creştinătăţii. Cad în ruine şi forurile Romei antice. În 1587 începe reconstrucţia Columnei lui Traian, dar în vârful acesteia este aşezată statuia Sfântului Petru. Noi monumente apar în Roma Renaşterii. Papii atrăseseră la Roma numeroşi artişti de valoare, care însă se dispersează în alte locuri, după ce, în mai 1527, Roma fusese cucerită şi jefuită de trupele imperiale ale lui Carol Quintul, comandate de conetabilul de Bourbon, ca urmare a alianţei încheiate împotriva împăratului între papa Clement şi regele François I al Franţei.

Totuşi cruciaţii admirau încă monumentele Romei antice. Dar, la un moment dat, Roma încetează a mai fi reşedinţa papală. Încă din 1309, papii se stabilesc la Avignon, în sudul Franţei. În 1348, papa Clement VI cumpără oraşul Avignon de la Jeanne I, regina Siciliei şi contesă a Provenţei, iar Avignon devine ferm reşedinţa unor papi în 1378, când se produce marea schismă a Occidentului. Între 1378 şi 1415, catolicismul este condus de mai mulţi papi rivali. Cardinalii neitalieni se împotrivesc, în 1378, alegerii lui Urban VI ca papă. Ei îl proclamă papă sau antipapă pe Clement VH, care se instalează la Avignon. În continuare, schisma se agravează când în 1409 este ales un al treilea papă, Alexandru V, instalat la Pisa. Îi urmează tot ca antipapă la Pisa Ioan XXHI, în 1410. Abia conciliul de la Konstanz, desfăşurat între 1414 şi 1418, destituie pe cei trei papi şi convoacă un conclav, care în 1417 îl desemnează ca papă unic pe Martin V. Avignon rămâne însă oraş care aparţine papilor până în 1791, când este

anexat de Franţa. Este oare o întâmplare că în 1815, după restaurarea Bourbonilor pe tronul

Franţei, Avignon devine centrul terorii albe, declanşate de nobilii anterior emigranţi şi de partizanii lor? O teroare care îl şochează chiar pe regele Louis XVIII, care taxează pe exponenţii acestei terori, îndreptate împotriva foştilor revoluţionari şi bonapartişti, ca „mai regalişti decât regele”.

Ruinarea vestigiilor Romei antice se accelerează în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, între domniile lui Martin V, cel ales în 1417, şi Urban Vin, papă între 1623 şi 1644. Prădarea Romei în 1527 a contribuit la decăderea ei, cum am notat mai sus. Fără îndoială, distrugerea Romei antice, pe care papii nici măcar nu încercau s-o oprească, a suscitat reacţii. Cea mai emoţionantă a aparţinut lui Rafael, care, în 1519, într-o scrisoare adresată papei Leon X, a deplâns-o pe un ton vibrant. Când papa Urban VM atentează la plăcile de bronz care acopereau porticul Panteonului, Pasquino, un croitor „apărător” al Romei, observă, făcând aluzie la faptul că papa aparţinea familiei Barberini: „ceea ce n-au făcut Barbarii, au făcut Barberinii”, *quod non fecerunt Barbari, fecerunt Barberini*. Rabelais admira încă Roma, iar Du Bellay deplora îngroparea Romei antice sub noul oraş medieval-renascentist Secretarul lui Montagne remarca dezamăgirea marelui scriitor, care nu mai regăsea străvechea Romă. În timpul secolelor de neglijare a vestigiilor Romei imperiale, cutremurele, surpările de teren, aluviunile depuse de Tibru şi ruinele vechilor edificii ridicaseră solul Romei. Forul republican devenise un fel de câmpie, numită Campo Vaccino. Roma umaniştilor era îngropată. Centrul Romei pontificale se situa pe malul drept al Tibrului. Papii voiau să coreleze acest centru spiritual, Vaticanul, de principalele biserici ale noii Rome. Un nou urbanism lua

naştere.

Roma moderna în secolul al XVII-lea Roma era încă un oraş modest, unde alături de biserici somptuoase se aflau cartiere sărace şi insalubre. Napoli era cel mai populat oraş al Italiei, de fapt al treilea din Europa, după Londra şi Paris. Papii făuresc un stat papal printre numeroasele principate şi regate ale Italiei. Acest stat cuprindea nu numai Laţiul, ci şi o mare parte din Italia centrală, până la Adriatica şi fluviul Po ori Padul. În plus, se produce un reviriment al interesului pentru Roma, intens vizitată de englezi şi de francezi. În gravurile sale, Piranese relevă lumii un aspect nou al Romei. Aceste gravuri reproduc ruinele sau utilizează o reconstrucţie imaginară a lor. Napoleon ocupă şi anexează o Romă unde restaurarea vechilor monumente începuse. El avea cultul antichităţii şi al clasicismului. Îşi propunea să restaureze tot ce se putea din vechea Romă. Izbuteşte să degajeze Forul lui Traian şi Forul republican, unde săpăturile ating nivelul celebrei *uia sacra*. Pincio este amenajat şi sunt reabilitate palate şi situri arheologice. Sunt plantaţi arbori pe bulevarde şi în grădini, se redescoperă centrul Romei antice. Resurecţia acesteia conferea idei monarhice a lui Napoleon chezăşia unui model etern. Chateaubriand constată însă că, în mare parte, dispăruseră Roma antică şi cea medievală. Reunificarea Italiei stimulează însă dezvoltarea Romei. Când piemontezii întreprind unificarea Italiei, la fel ca Boufbonii din Napoli, papii încearcă să reziste. Armata pontificală este înfrântă, dar, până în 1870, trupele franceze apără un stat papal limitat, diminuat la Laţiu. Plecarea francezilor în 1870 îngăduie regilor Italiei să-şi instaleze capitala la Roma. Papa se declară prizonier, până când, în 11 februarie 1929, acordul de la Latran transformă Roma în capitala a doua state, Roma şi Vaticanul. În secolul al XJX-lea,

Roma fusese al cincilea oraş al Italiei.

Roma, Roma

Până la al doilea război mondial, Roma era încă al doilea oraş al Italiei, primul loc revenind centrului urban de la Milano, metropolă economică a Italiei, mare aglomeraţie industrială, comercială şi intelectuală, „capitala reală” a regatului, cum spuneau locuitorii lui.

Am observat că Roma întrunea capitala a doua state. Statul Vaticanului grupează acum aproape o mie de locuitori şi are o suprafaţă de 44 de hectare, în care figurează imensa bazilică a Sfântului Petru, cu piaţa din junii catedralei, palatul pontifical cu anexele lui (Capela sixtină, biblioteca, pinacoteca, un muzeu, un colegiu european, palatul justiţiei, postul de radio, faimoasele grădini ale Vaticanului etc.). Douăsprezece edificii, la Roma, şi Castel Gondolfo sunt înzestrate cu extrateritorialitate.

Procesul readucerii la suprafaţă a ruinelor Romei imperiale antice a continuat şi continuă şi în prezent. Nu este mai puţin adevărat că acţiunile urbanistice, întreprinse după 1925 de dictatura fascistă a lui Benito Mussolini, au afectat drastic reabilitarea Romei antice. Paranoic ca orice dictator, „il duce” a lansat un plan de dezvoltare urbanistică, nociv restaurării Romei antice. Urbanismul fascist pompos, ultraclasicizant, a lovit din plin forurile antice. O parte relevantă din forurile imperiale a dispărut sub grandomanul bulevard, care se intitulează „Via del Pori imperiali” şi care conduce „triumfal”, excesiv de vanitos, de la Piazza Venezia până la Coloseu. De aceea s-a afirmat că separarea Forului republican de cele imperiale, datorită realizării acestui grandoman bulevard, a dăunat grav resuscitării unui trecut, de la care de altfel Mussolini se reclama. Ideea imperială a fasciştilor a amputat oraşul străvechi. Totuşi vestigiile antice sunt extrem de numeroase, deşi ele se

înserează în textura urbană modernă ca o paranteză, cum se spune.

Roma a devenit primul oraş al Italiei, cu o populaţie de trei milioane de locuitori, faţă de un Milano locuit de ceva mai mult de un milion şi jumătate de oameni. Este însă adevărat că aglomeraţia milaneză grupează aproape patru milioane de fiinţe. Dar şi Roma a devenit un mare centru economic, şi nu numai cultural şi politic. Ca o metropolă tentaculară, este înzestrată cu o viaţă diversificată, unde se amalgamează febra modernităţii şi stupefiantele urme ale antichităţii şi Evului Mediu.

„Roma, Roma”, ca să reluăm uluitoarea exclamaţie a lui Federico Fellini, „il maestro”. Ca un oraş permanent frecventat de nenumăraţi turişti. Ca un oraş al bucuriei de a trăi, „la joie de vivre”, cum spun francezii. Ca un oraş al desfătărilor, unde chiar pe artera modernă principală, Via Veneto, deşi există numeroşi „semafori”, deci stopuri, se traversează de la un trotoar la altul pe oriunde, sub ochii indiferenţi ai poliţiştilor. „Roma hoaţa”, Roma la ladra”, cum o definesc, cu obidă, anumiţi lombarzi, care îi reproşează că absoarbe resurse economice făurite de ei. Uitând câţi străbuni ai lor au zăcut în temniţele austriece sau şi-a dat viaţa pentru o Italie unificată. Ca un oraş pe care atâţia turişti îl preferă încântătoarei Florenţe, stupefiantei Veneţii, frumosului Napoli şi chiar Parisului. Ca un oraş unde nivelul de trai crescuse vizibil din noiembrie 1998 până în mai 1999. Fascinaţia exercitată de această Romă atrage ca un magnet pe orice iubitor de artă, de cultură, de frumos, de varietate arhitectonică şi de altă natură: mentală, culturală, socială, economică etc.1

Roma este cu adevărat eternă. Coloseul nu a căzut în întregime. Aşadar nu a căzut nici Roma şi nici Lumea. Roma va dăinui până la sfârşitul veacurilor. Oare

mesajele papale nu se adresează „Lumii şi Oraşului”, *Urbi et Orbi*! Lumea nu poate fi concepută fără strălucirea orbitoare a Romei. Într-adevăr, toate drumurile Lumii duc la Roma. Care şi-a pierdut Imperiul, dar nu şi forţa intrinsecă, frumuseţea fără seamăn. Ce poate fi mai seducător decât să trăieşti ori măcar să vizitezi Roma? Ce poate fi mai captivant decât să sorbi bogăţia culorilor, panorama atâtor monumente, care te întâmpină la tot pasul în *Roma Aeterna*! Pe 21 aprilie, ziua legendară a întemeierii Romei, ca şi în orice zi a anului, sub cerul clement al capitalei culturii universale. Roma, una città meravigliosa”.

Bucureşti, 28 februarie 2001

Note

1 Bibliografia referitoare la Roma postantică este imensă. Am utilizat în mod special L. Duret – J.-P. Néraudau, op. cit., pp. 365 – 408. A se vedea printre alţii, A. Graf, *Roma nella memoria del Medio Ev o*, Torino, 1923. Roma era oraşul cel mai îndrăgit de acest maestru al studierii antichităţii, de cel pe care odinioară l-am definit ca *princeps philologorum*, adică regretatul Pierre Grimai. Desigur Parisul exercită o altfel de fascinaţie decât Roma. Parisul sau chiar Lyonul. În legătură cu Fellini, autorul acestor rânduri, lucra în Franţa, când s-a anunţat decesul lui. Reacţia radioteleviziunü franceze a fost stupefiantă. Într-o ţară în care marii maeştri ai culturii străine sunt destul de puţin glorificaţi, numeroase emisiuni au prezentat, timp de mai multe zile, opera şi personalitatea lui Fellini. Numai Picasso, care a trăit mai ales în Franţa, a fost mai intens elogiat

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Nu am reţinut în această bibliografie selectivă decât o parte modestă dintre lucrările moderne utilizate de noi pentru întocmirea cărţii şi eventual citate în note.

Reiterăm observaţia că, în privinţa exegezei moderne, documentarea noastră s-a încheiat în februarie 2000. Contribuţiile apărute după această dată nu au fost folosite şi, prin urmare, nu au fost menţionate de noi. În ce priveşte autorii antici, consemnaţi mai ales în textul cărţii, am recurs de preferinţă la ediţiile apărute la Editura Res Belles Lettres” din Paris, în colecţia universităţilor Franţei, publicată sub auspiciile Asociaţiei Guillaume Budé. Abrevierile numelor şi ale operelor autorilor antici sunt conforme uzanţelor statornicite de către dicţionarele Felix Gaffiot (latin-francez) şi Bailly (grec-francez). S-a urmat de asemenea tradiţia pentru citarea abreviativă a culegerilor de inscripţii şi de mărturii numismatice.

Generalităţi

Eugen Cizek, *Essai sur une théorie de P histoire*, Bucureşti, 1998

Faire de l’histoire. *Nouveaux problèmes*, lucrare de echipă, coordonată de Jacques Le Goff-Pierre Nora, 3 vol, Paris, 1974

Alain Michel, *La parole et la beauté*. *Rhétorique et esthétique dans la tradition occidentale*, ed. Nouă, Paris, 1994

Alex Mucchielli, *Les mentalités*, Paris, 1985

Lucia Wald-Dan Sluşanschi, în colaborare cu Francisca Băltăceanu, *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*, Bucureşti, 1987

Istoria Romei

Guy Achard, *Néron*, Paris, 1995

K. Aland, „Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins”, *Studia Patristica*, 2, Oxford, 1957, pp. 549 şi urm.

Andras Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Empire*: *the Clash between the Senate and Valentinian I*, Oxford, 1952; *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3 Jahrhunderts n. Chr.*, Darmstadt, 1967

Geza Alföldy, *Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft der römischen Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmasstäbe*, Heidelberg, 1980

Jean-Marie André, *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1974; *La villégiature romaine*, Paris, 1993

M.T.W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Empire*, Oxford, 1972

J.P.V.D. Baldson, *The Emperor Caius* (*Caligula*), ed. A 2-a, Oxford, 1954

Ion Bamea-Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982

A. Benoat-M. Simon, *Le judaïsme et le christianisme antique*, Paris, 1968

Jean Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Bâle, 1953; *Principatus*, Genève, 1973; „Imperium, expression et conception du pouvoir impérial", *Revue des Études Latines*, 55, 1977, pp. 325 şi urm.

Michel Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937

R. Bianchi-Bandinelli, *Rome. Le centre du pouvoir*, Paris, 1969; *Rome, la fin de l'art antique*, Paris, 1970

Joseph Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, Paris, 1930

Gustave Bloch, *La République romaine. Conflits politiques et sociaux*, ed. A 2-a, Paris, 1919; *L'Empire romain. Evolution et décadence*, Paris, 1922

R. Bloch, *Les origines de Rome*, Paris, 1946; *Le mystère étrusque*, Paris, 1956

G. Boulevert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut Empire romain: rôle politique et administratif*, Napoli, 1970

P. Brezzi, La *politica religioasa di Constantino*, Napoli, 1965

Peter Brown „Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy", *Journal of Roman Studies*, 1961,

pp. 1 şi urm.; *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London, 1971; *Genèse de l'antiquité tardive*, trad. fr., Paris, 1983

Caesar Augustus. Seven Aspects, lucrare de echipă coordonată de F. Millar-E. Segal, Oxford, 1984

The Cambridge Ancient History. The Imperial Crisis and Recovery, lucrare de echipă, Cambridge, 1965

Jérôme Carcopino, *La vie quotidienne à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939; *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1958; Les *étapes de l'impérialisme romain*, ed. A 2-a, Paris, 1961; *Jules César*, ed. Revăzută şi adăugită prin colaborarea lui Pierre Grimal, Paris, 1990

Gheorghe Ceauşescu „Aspectele şi consecinţele politice ale călătoriei lui Nero în Grecia", *Revista de Istorie*, 27, 1974, pp. 413 şi urm.; „Conflictele politice din timpul domniei lui Galba", *ibid.*, 30, 1977, pp. 1855 şi urm.

André Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Paris, 1969; *L'évol*ution *politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire*, Paris, 1985; *Le sénat à l'époque impériale*, Paris, 1992

M. Christol, „Les premières années de la grande crise du III-e siècle", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin-New York, U, 2, 1975, pp. 657 şi urm.

M. Christol-D. Nony, *Rome et son empire*, Paris, 1990

Pierre Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du păgânisme dans l'Empire romain du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris, 1990

Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssaüle*, 4 vol., Berlin, 1896 – 1900

Eugen Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972; *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti,

1980; „L'éloge de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le complot des consulaires", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1980, pp. 276 şi urm.; „Cotitura lui Traian din 112 e.n.", *Revista de Istorie*, 36, 1982, pp. 372 şi urm.; *Néron*, Paris, 1982; „Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources", *Latomus*, 45, 1986, pp. 147 şi urm.; „La succession d'Aurélien et l'échec de Tacite", *Revue des Études Anciennes*, 93, 1991, pp. 109 şi urm.; *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994; „À-propos de la guerre parthique de Trajan", *Latomus*, 53, 1994, pp. 376 şi urm.; „Îl saeculum Traiani, apogeo della cultura e della civiltà romana", *Epigrafia e territorio. Politica e società. Terni di antichità romană*, pp. 301 şi urm.; *Istoria literaturii latine*, Bucureşti, 1994; „La crise de l'Empire romain au M-e siècle ap. J.-C.", *Studii Clasice*, 31 – 33, 1995 – 1997, pp. 63 şi urm.; *Histoire et historiens à Rome dans l'antiquité*, Lyon, 1995; *Istoria în Roma antică. Teoria şi poetica genului*, Bucureşti, 1998; *Mentalităţi şi instituţii politice romane*, trad. românească de Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, 1998; „La formation du Principat d'Auguste", *Latomus*, 57, 1998, pp. 72 şi urm.; *Claudiu*, Bucureşti, 2000

Claude de Lyon. Empereur romain. Actes du Colloque Paris-Nancy-Lyon, Novembre 1992, reunite şi publicate de Yves Humand-Yann Le Bohec-Jean Pierre Martin, Paris, 1998

Emil Condurachi, *Daco-România antiqua. Études d'archéologie et d'histoire ancienne*, ed. De Zoe Petre, Bucureşti, 1988

J.A. Crook, *Consilium principis. Imperial Council and Consellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge, 1955

Franz Cumont, *Les religions orientales dans* le paganisme *romain*, ed. A 4-a, Paris, 1929

Fabio Cupaiuolo, *Storia della letteratura latina. Forme letterarie, autori e società*, Napoli, 1994

G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974

Constantin Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945

Hadrian Daicoviciu, *Dacii*, Bucureşti, 1972; „Gallieno e la Dacia", *Miscellanea in Onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, pp. 651 şi urm.

Jean Daniélou, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, 2 vol., Tournai, 1958 – 1961

Jean Daniélou – Henri Irénée Marrou, *Nouvelle histoire de l'Église I. Des origines à Grégoire le Grand*, Paris, 1963

Y.A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation*, Bruxelles, 1981

Justine Davis Randers-Peherson, *Barbarians and Romans. The Birth Struggle of Europe, A.D. 400 – 700*, Norman-London, 1993

Francesco de Martino, *Storia della costituzione romana*, ed. A 2-a, 7 vol., Napoli, 1972 – 1975

F.M. De Robertis, *Il fenomeno associativo nel mondo romano dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero*, Napoli, 1955; *Storia delte corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, Bari, 1971

A. Demandt, *Die Spätantike-Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284 – 565 n. Chr.*, München, 1989

E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain (395 – 410)*, Paris, 1951; *L'Empire romain et les Barbares d'Occident (IV-e – VII-e siècles), Scripta varia*, Paris, 1988

Ségalène Demougin, „De l'esclave à l'armeau d'or du

chevalier", *Des ordres à Rome*, Paris, 1985, pp. 217 şi urm.; *L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, Paris, 1988

Hermann Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, 2 vol., Berlin, 1924 – 1930

W. Dorigo, *Pittura tardo-romana*, Milano, 1966

Georges Dumézil, *L'héritage indo-européen à Rome*, Paris, 1949; Remarques sur «augur», «augustus», *Revue des Études Latines*, 35, 1957, pp. 126 şi urm.; *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966

R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974

L. Duret – J.-P. Néraudau, *Urbanisme et métamorphoses de la Rome antique*, Paris, 1983

Jean-Marie Engel, *L'Empire romain*, Paris, 1973

W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius der Grosse*, München, 1953; *Conflict between* Paganism and *Christianity*, Oxford, 1963

A. Esser, *Cäsar und die Julisch-Claudischen Kaiser im Dialogisch-ärztlichen Blickfeld*, Leiden, 1958

Robert Étienne, *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966; *Le siècle d'Auguste*, ed. A 2-a, Paris, 1989

Philippe Fabia, *La Table Claudienne de Lyon*, Lyon, 1929

A. Ferril, *The Fall of the Roman Empire*. *The Military Explanation*, London, 1986

Iancu Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1986

Radu Florescu, *Study and Archaeological Commentary*, la I. Miclea, *The Column*, Cluj, 1971; *Adamclisi*, Bucureşti, 1973; „Les routes de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101 – 102", *Istro-Pontica*. *Muzeul Tulcean la a 50-a Aniversare*, Tulcea 2000, pp. 175 şi urm.

Jacques Fontaine, *La littérature latine chrétienne*, Paris, 1970

M. Fortuna, *L'imperatore Tito*, Torino, 1955

C. Fouguet, *Julien. La mort du monde antique*, Paris, 1985

G. Fowden, „The Pagan Holy Man în Late Antique Society", *Journal of Hellenic Studies*, 78, 1988, pp. 173 şi urm.

Marie-Laure Freyburger-Galland – Gérard Freyburger – Jean-Christian Tautil, *Sectes religieuses en Grèce et à Rome dans l'antiquité païenne*, Paris, 1986

E. Gabba, *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*, Firenze, 1973

Jean Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1960; *Basileia. Les Césars, les rois d'Orient et les „mages"*, Paris, 1968

Albino Garzetti, *Nerva*, Roma, 1950; *L'impero Romano da Tiberio agii Antonini*, Roma, 1960

Jean Gaudemet, *Institutions de l'antiquité*, Paris, 1967

Andrea Giardina, *Società romana e impero tardo antico*, 4 vol., Roma-Bari, 1986

G. Gigli, *La crisi* dell'*Trupero Romano*, Palermo, 1947; *La dinastia dei secondi Flavi*: *Constantino* II, *Constante*, *Costanzo* II (*337 – 361*), Roma, 1959

Maria Pilar González-Conde, *La guerra y La Paz bajo Trajano y Adriano*, Madrid, 1991

Alexandre Grandazzi, *La fondation de Rome. Réflexion sur l'histoire*, Paris, 1991

F Grenade, *Essai sur les origines du Principat*, Paris, 1961

Miriam Griffin, *Nero, the End of a Dinasty*, London, 1984

Pierre Grimal, *Les jardins romains*, ed. Nouă, Paris, 1969; *Civilizaţia romană*, trad. românească de Eugen Cizek, Bucureşti, 1973; *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, ed. A 2-a, Paris, 1975; *Cicéron*, Paris, 1986; *Tacite*, Paris, 1990;

Marc Aurèle, Paris, 1991; *Literatura latină*, trad. românească de Mariana şi Liviu Franga, Bucureşti, 1997

Stéphane Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894

Julien Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan* (*114 – 117*), Bucureşti, 1937

H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972

François Heim, *La théologie de la Victoire de Constantin à Theodose*, Paris, 1992

François Hinard, *Sylla*, Paris, 1985

Léon Homo, *De Claudio Gothico Romanorum imperatore* (*268 – 270*), Paris, 1903; *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien* (*270 – 275*), Paris, 1904; *Vespasien, l'empereur du bon sens*, Paris, 1949; *Le siècle d'or de l'Empire romain*. *Les Antonins* (*9*6 – *192 ap. J.-C.*), ed. Revăzută de Charles Pietri, Paris, 1969

M. Humbert, *Institutions politiques de l'Antiquité*, ed. A 3-a, Paris, 1989

Vladimir Iliescu, „Provinciam… intermisit. Zu Eutrop., IX, 15, 1”; *Revue Roumaine de Lingvistique*, 15, 1970, pp. 597 şi urm.; „Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare”, *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1971, pp. 425 şi urm.; Nocatis extinde legionibus. Zu lord., *Rom.*, 217”, *Studii Clasice*, 14, 1972, pp. 149 şi urm.

Aurel Iordănescu, *Lusius Quietus*, Bucureşti, 1941

Istoria vieţii private. *De la Imperiul roman la anul o mie*, lucrare de echipă, coordonatori Philippe Ariès – Georges Duby, trad. românească de Ion Herdan, 2 vol., Bucureşti, 1994

Paul Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris, 1963

François Jacques – John Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire* (*44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.*). I. *Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990

A.H.M. Jones, *The Later Empire, 284 – 602. A Social,*

Economie and Administrative Survey, 5 vol., Oxford, 1964

P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, reeditare de G. Bardy, Paris, 1947

Jean Lafaurie, „Réformes monétaires d'Aurélien et de Dioclétien”. *Revue Numismatique*, seria a 6-a, 17, 1975, pp. 73 şi urm.

Serge Lancel, *Saint Augustin*, Paris, 1999

J.R. Lane Fox, *Païens et chrétiens, La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, trad. fr., Toulouse, 1997

Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960

Joël Le Gall, Rome, ville des fainéants?”, *Revue des Études Latines*, 49, 1971, pp. 266 şi urm.

Joël Le Gall – Marcel Le Glay, *L'Empire romain. I. Le Ha*ut-*Empire de la bataille d'Actium* (*31 av. J.-C.*) *à l'assassinat de Sévère Alexandre* (*235 ap. J.-C.*), Paris, 1987

Marcel Le Glay, *La religion romaine*, Paris, 1971; *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1990; *Rome. Grandeur et déclin de l'Empire*, Paris, 1992

Marcel Le Glay – Jean-Luc Voisin – Yann Le Bohec, *Histoire romaine*, Paris, 1991

Yves Lehmann – Dominique Briquel – Gérard Freyburger – Mireille Hadas-Lebel – Vinciane Pirenne-Delforge – Charles-Marie Ternes, *Religions de l'Antiquité*, coordonator Y. Lehmann, Paris, 1999

L'empereur Julien: *de l'histoire à la légende*, lucrare de echipă, coordonată de R. Braun-l. Richter, Paris, 1978

Claude Lepelley, „Y eut-il au IV-e siècle une idéologie chrétienne du pouvoir impérial?”, *L'idéologie du Pouvoir Monarchique dans l'Antiquité*, Paris, 1991, pp. 105 şi urm.

F.A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford-London, 1948

L. Lesuisse, pL aspect héréditaire de la succession impériale sous les Julio-Claudiens", *Les Études Classiques*, 30, 1963, pp. 32 şi urm.

Mario Attilio Levi, *Nerone* ei *suoi tempi*, retipărire, Milano, 1973

Barbara Levick, *Claudius*, London, 1990

A. Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Stuttgart, 1968

Ramsay MacMullen, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire romain* (*50 avant J.-C. – 284 après J.-C.*), trad. Fr. De A. Tachet, Paris, 1986; *Le paganisme dans l'Empire romain*, trad. Fr. De Alain Spiquel – Aline Rousselle, Paris, 1987; *Ennemies of the Roman Order*: *Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, ed. A 2-a, London-New York, 1992

André Magdelain, *Auctoritas principis*, Paris, 1947

Alain Malissard, *Étude filmique de la Colonne Trajane*. *L'écriture de l'histoire et de l'épopée latine dans les rapports avec le langage filmique*, Tours, 1974

Marc Antoine, son idéologie et sa descendance, Actes du Colloque Organisé à Lyon le jeudi 28 juin 1990, lucrare de echipă, Paris, 1993

Dumitru St Marin, „Părăsirea Daciei traiane în izvoarele literare antice. Consideraţii filologico-lingvistice pe marginea textelor", *Buletinul Institutului de Filologie Alexandru Philippide*, 10, 1943, pp. 163 şi urm.

Henri-Irénée Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1949; *Décadence romaine ou antiquité tardive, III-e – VI-e siècle*, Paris, 1977; *Istoria educaţiei*, trad. românească de Stella Petecel, 2 vol., Bucureşti, 1997

Jean-Pierre Martin, *Le siècle des Antonins*, Paris,

1977; *Pouvoir et religions de l'avènement de Septime Sévère au concile de Nicée (193 – 325 ap. J.-C.)*, Paris, 1998

Paul-Marius Martin, *L'idée de royauté d Rome. De la Rome royale au consensus républicain*, Clermont-Fenând, 1982; *Antoine et Cléopâtre. La fin d'un rêve*, Paris, 1990

Régis F Martin, *Les douze Césars. Du mythe à la réalité*, Paris, 1991

René Martin, *Approche de la littérature latine tardive et protomédiévale. De Tertullien à Raban Maur*, Paris, 1994

M. Mazza, *Lotte sociali e ristaurazione autoritaria nel III-o secolo* d.Hr., Catania, 1970; *Le maschere del potere. Cultura e politica nella Tarda Antichità*, Napoli, 1986

Santo Mazzarino, *La fine del impero romano d'Occidente*, Roma, 1978

Jean Melmoux, *L'empereur Claude (10 avant J.-C. – 54 après J.-C.)*, Lyon, 1995

Michel Meslin, *Les ariens d'Occident*, Paris, 1967; *Le Christianisme dans l'Empire romain*, Paris, 1970; *L'homme romain. Des origines au I-er siècle de notre ère. Essai d'anthropologie*, Paris, 1976

Eduard Meyer, *Caesars Monarchie und der Prinzipat des Pompeius*, Stuttgart-Berlin, 1922

Alain Michel, *Tàcite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966; *La philosphie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969

Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World (31 B.C. – 337 AD.)*, London, 1977

Arnaldo Momigliano, *Claudius the Emperor and his Achievement*, ed. A 2-a, Oxford, 1961

Theodor Mommsen, *Le droit public romain*, trad. Fr. De P.F. Girard, ed. A 2-a, 7 vol., Paris, 1892 – 1894;

Istoria romană, trad. românească de Joachim Nicolaus, 4 vol., Bucureşti, 1987 – 1991

Jean-Pierre Néraudau, *Auguste*. *La brique et le marbre*, Paris, 1996

Claude Nicolet, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris, 1976; *Rome et la conquête du monde méditerranéen I*. Les *structures de l'Italie romaine*, Paris, 1977; *Rendre à César*. *Économie et société dans la Rome antique*, Paris, 1988; L'inventaire *du monde*. *Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988

Daniel Nony, *Caligula*, Paris, 1986

G. Oberziner, *Origine della plebe romana*, Leipzig-Genova, 1901

Bernard d'Orgeval, *L'empereur Hadrien, oeuvre légistative et administrative*, Paris, 1950

Mario Pani, *Principato e società a Roma dai Giulio-Claudi ai Flavi*, Bari, 1983: *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*, ed. A 2-a, Bari, 1993

Roberto Paribeni, *Optimus Princeps*. *Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926 – 1927

Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1938

S. Perowne, *Hadrian*, London, 1960

Paul Petit, *Histoire générale de l'Empire romain*, Paris, 1974 Constantin Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995 Gilbert-Charles Picard, *Les trophées romains*. *Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957; *Auguste et Néron*. *Le secret de l'Empire*, Paris, 1962

André Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932; *Le sac de Rome*, Paris, 1964; *L'Empire chrétien* (*325 – 395*), ed. A 2-a, Paris, 1972

Dionis M. Pippidi, *Autour de Tibère*, Bucureşti, 1944;

Contribuţii la istoria veche a României, Bucureşti, 1958

Jacques Poucet, *Les origines de Rome. Tradition et histoire*, Paris, 1985 Anton von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München, 1937

H.C. Puech, *Le manichéisme, sa fondation, sa doctrine*, Paris, 1949 J. Quasten, *Initiation aux Pères de l'Église*, 3 vol., Paris, 1955

Michel Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César*, Lyon, 1952; *César*, Paris, 1974

Brian Reardon, *Courants littéraires grecs des II-e et III-e siècles après J.-C.*, Paris, 1971 P. Reece, „The Third Century, Crisis or Change?", *The Roman West in the Third*

Century. Contributions from Archaeology and History, vol. II, editat de A. King-M. Henig, Oxford, 1981, pp. 27 şi urm.

R. Rémondon, *La crise de l'Empire romain de Marc Aurèle à Anastase*, ed. A 2-a, Paris, 1970

Jean-Claude Richard, *Les origines de la plèbe romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plébéien*, Paris, 1978

Jean-Noël Robert, *Les plaisirs à Rome*, Paris, 1983

Yves Roman, *Le Haut-Empire romain. 27 av. J.-C. – 235 ap. J.-C.*, Paris, 1998 M. Rostovzev, *Storia economica e sociale dell'Trupero romano*, trad. italiană, Firen ze, 1933

Maurice Sartre, *L'Orient romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditeranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C. – 235 ap. J.-C.)*, Paris, 1991

Vincent Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge, 1940 William Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris, 1946

JJ. Sheridan, „The Altar of Victory. Paganism's Lastle

Battle", *Antiquité Classique*, 35, 1966, pp. 186 şi urm.

Jean Sirinelli, *Les enfants d'Alexandre. La littérature et la pensée grecque: 334 ap. J.-C. – 519 ap. J.-C.*, Paris, 1993

J.H. Smith, *Constantine the Great*, London, 1971 Marta Sordi, *// cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965

E. Stein-l. R. Palangue, *Histoire du Bas-Empire. De l'État romain à l'État byzantin*, 2 vol., Paris, 1959

L. Storoni-Mazzolani, *Tibère ou la spirale du pouvoir*, Paris, 1986 Johannes Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart, 1939 John Patrick Sullivan, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985 C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage. VI. From Diocletian (AD. 294)*

to the Death of Maximinus (313), London, 1967

sir Ronald Syme, *Tacitus*, 2 vol., Oxford, 1958 (trad. italiană de Carla Marocchi Santandrea, 2 vol., 1967 – 1971); La révolution *romaine*, trad. Fr. De R. Stuveras, Paris, 1967; *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971; *Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta*, Oxford-Toronto, 1971

Mary Taliaferro Boatwright, *Hadrian and the City of Rome*, Princeton, 1987

S. Teillet, *Des Goths de la nation gothique. Les origines de Vidée de nation en Occident du V-e au VII-e siècle*, Paris, 1984

E. A. Thompson, *Romans and Barbarians: the Decline of the Western Empire*, London, 1982

Marcelo Tilman Schmitt, *Die römische Aussenpolitik des* 2 *Jahrhunderts n. Chr.*, Stuttgart, 1997

Dumitru Tudor, *Oltenia romană*, ed. A 3-a, Bucureşti, 1968; Les *ponts romains du Bas-Danube*, Bucureşti, 1972

Robert Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1987; *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989

D. Ulsany, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1991

J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, ed. A 2-a, München, 1960; *The Decline of Rome. The Metamorphosis of Ancient Civilisation*, trad. engleză, London, 1967

Radu Vulpe, „Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien", *Dacoromania. Jahrbuch für östlichen Latinität*, 1, 1973, pp. 41 şi urm.; *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976

F. M. Walbank, *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire of West*, Liverpool, 1969

G. Walser-Th. Pekary, *Die Krise des römischen Reiches*, Berlin, 1962

P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the EmperotJ Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972

Ulrich von Williamowitz-Möllendorf, *Kaiser Marcus*, Berlin, 1931

A.D. Xenopol, *Une énigme historique: les Roumains au Moyen âge*, Paris, 1885

Zigu Yavetz, *Plebs and Princeps*, Oxford, 1969

TABLE DES MATIÈRES

Printed and bound în România by
punct